

શ્રીમંત મહારાજ શ્રી સયાજીરાવ ગાયકવાડ અન્ધમાળાનો

ઉપોદ્ધાત.

વડોદરાના શ્રીમંત મહારાજ સાહેબ શ્રી સયાજીરાવ ગાયકવાડ સેના-
ખાસખેલ સમશેર બહાદુર સન ૧૮૮૨ માં અમદાવાદ પધાર્યા તે પ્રસંગે
તેમણે ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીને રૂ. ૫૦૦૦ બક્ષીસ કર્યા. માટે
સોસાયટીએ તેમને પોતાના મુરબ્બી (પેટ્રન) ઠરાવ્યા છે; અને તે રકમ
તેમનાં નામથી જૂદી રાખી તેનું વ્યાજ તેમને નામે અન્ધો રચાવવામાં,
અન્ધો છપાવી પ્રસિદ્ધ કરવામાં અને ઉત્તેજન દાખલ અન્ધો ખરીદ કરવામાં
વાપરવાનો ઠરાવ કર્યો છે. તે પ્રમાણે આજ સુધીમાં નીચે પ્રમાણે પુસ્તકો
“ શ્રીમંત મહારાજ શ્રી સયાજીરાવ ગાયકવાડ અન્ધમાળા ” તરીકે પ્રસિદ્ધ
કરવામાં આવ્યા છે.—

૧. શ્રીસ દેશનો ઇતિહાસ.
૨. વિધવાવધન અનાચાર.
૩. હિંદનાં મહારાણી અને તેમનું કુટુંબ.
૪. લાલચુસુત ઉદ્ધવકૃત રામાયણ.
૫. કર્તવ્ય. (બીજી આવૃત્તિ છપાય છે.)
૬. બર્નિયરનો પ્રવાસ.
૭. ઔપચિકાપ ભાગ ૧ લો.
૮. અકરમાત વખતે મદદ અને પ્રજાજી.
૯. લેન્ડી કોમેન્ટનું જીવનચરિત્ર
૧૦. હિંદની ઉદ્યોગ-સ્થિતિ.
૧૧. મરાઠી સત્તાનો ઉદય.
૧૨. હિંદુસ્તાનનો અવાંચીન ઇતિહાસ. ભાગ ૩ જો.

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીની ઓફિસ,

અમદાવાદ, તા. ૫ જુલાઈ, ૧૯૧૧.

પ્રસ્તાવના.

દરેક સ્ત્રી યા પુરુષને પોતાના દેશના ઇતિહાસની સંપૂર્ણ માહિતી અવશ્ય હોવી જોઈએ એ નિર્ણય છે. ઐતિહાસિક વાંચનથી થતા લાભોનું કંઈપણ પિટ્તેશણ કર્યાં વિના એટલું તો અત્રે કહેવું જોઈએ કે આપણી શુજરાતી ભાષામાં સમગ્ર દુનીયાના, અન્ય દેશોના અને ખાસ કરીને હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસની સંપૂર્ણ માહિતી આપનારા પુસ્તકને અભાવે સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં જે અપૂર્ણતા જણાય છે તે કેટલેક અંશે દૂર કરવા અહીં યત્ન કર્યો છે.

શાળોપયોગી પુસ્તકોની કંઈ ખોટ નથી, તેની સંખ્યા તો પ્રતિ વર્ષ વધતીજ જાય છે. પણ દેશની ખરી સ્થિતિનું જ્ઞાન કરાવી ઐતિહાસિક વિચાર ઉત્તેજીત કરે અને તે દ્વારા વાચકને વિશેષ જ્ઞાનની અભિજ્ઞાપા થાય એવું કોઈ પુસ્તક હોય તો સાફ એ વિચારથીજ આ પ્રયાસ યોગ્ય છે.

વડોદરા નિવાસી રા. ગોવિંદ સખારામ સરદેસાઈએ અથાગ મહેનત કરી હિંદુસ્તાન વિશેની ઐતિહાસિક માહિતી એકઠી કરી અનેક અગત્યના ખનાવ ઉપર એક હિંદીની નજરે સ્વતંત્ર વિચાર જાહેર કરવા જે ભારે જહેમત ઉઠાવી છે તે જનસમાજ ઉપર એક પ્રકારનો ઉપકાર કરેલોજ લેખી શકાશે. એમણે મરાઠી ભાષામાં રચેલા મહાન ગ્રંથના ત્રીજા ભાગના આધારે ઘટતા ફેરફાર સહિત આ પુસ્તક તૈયાર કરવામાં આવ્યું છે, અને તે માટે તેમનો ખાસ આભાર માનવો આવશ્યક છે.

સાધારણ રીતે આ પુસ્તકમાં મૂળ ગ્રંથકારના વિચારો અસંલ આકારમાં જણાવવા તજવીજ કરી છે, પરંતુ ઘણે પ્રસંગે તેમના વિચારથી જુદા પડી શોકાળસ્થિતિ અનુસાર કંઈ ફેરફાર કરવાનું યોગ્ય લાગ્યું છે, એટલે આ પુસ્તક અસલ ગ્રંથનું ભાષાંતર નથી એ સ્પષ્ટ જણાઈ આવશે.

મહેનત લેવા છતાં કેટલાક ગ્રંથોની જોડણી પહેલેથી આખર સુધી એક રહી નથી. તેમજ અનિવાર્ય કારણોને લીધે કેટલેક ઠેકાણે સુદો રહી ગયલી માલમ પડે છે તો તે માટે વાચકવર્ગ ક્ષમા કરશે.

ગીરગામ, મુંબઈ.
તા. ૧૦ મી જુન, ૧૯૧૧.

} ચંપકલાલ લાલભાઈ મહેતા.

૧. મુખ્ય આધારભૂત પુસ્તકોની યાદી.

1. William Robertson's Historical Disquisition of Ancient Indian Trade
 2. Danver's History of the Portuguese in India
 3. Birdwood's Report on the Records of India Office
 4. Birdwood's First Letter Book of the East India Company
 5. Birdwood's and Forster's East India Company's Letters, Vols I-VI
 6. Sir W. W. Hunter's History of British India, Vols I and II
 7. Beckles Wilson's Ledger and Sword
 8. Forster's Embassy of Sir Thomas Roe
 9. Logan's Malabar Vol I (1887)
 10. Vincent Smith's Early History of India
 11. Gerson Da Cunha's Origin of Bombay
 12. Rulers of India Series Albuquerque
 13. Sir Alfred Lyall's British Dominion in India
 14. Malleson's History of the French in India
 15. Malleson's Lord Clive (Founders of Indian Empire)
 16. Hill's Records of Bengal 1757 Vols I to III
 17. Wilson's Early Annals of Bengal
 18. Stewart's History of Bengal
 19. W. Bolt's Considerations on Indian Affairs.
 20. Verelst's English Government in Bengal
 21. Plassey by A. K. Mitra (Modern Review July 1907)
 22. Orme's War of the Coromandel
 23. Anderson's History of the English in Western India
-

૨. કારણપરત્વે ઉપયોગ કરેલાં પુસ્તકોની યાદી.

- 1 Grant Duff's History of the Marathas
- 2 Cunningham's Growth of English Industry and Commerce.
- 3 Thornton's History of the East India Company
- 4 Thornton's History of India
- 5 Macpherson's History and Management of the East India Company,
- 6 Kay's Administration of East India Company
- 7 Wheeler's Early Records of British India
- 8 Wheeler's Short History of India
- 9 Meadows Taylor's Student's History of India
- 10 Early Annals of British in Bengal
- 11 Sir Alfred Lyall's Colonies and Chartered Companies
(Times of India June 9th 1898)
- 12 Caraccioli's Life of Clive Vols I to IV
- 13 Private Diary of Anand Ranga Pillai Duplex' Dubash, Duplex.
- 14 Vincent's Ancients in the Indian Ocean
- 15 Peter Auber's Rise and Progress of British Power in India
- 16 Synges Story of the World, Vols I to IV
- 17 Bruce's Annals of British Commerce in Bengal
- 18 Mahon's Influence of Sea power in History
- 19 Memoirs of Revolution in Bengal (Anonymons)
- 20 Brigg's Nizam
- 21 Mr Rajvade's Historical publications in Marathi
- 22 Mr Vasudev Shastri Khare's do do
- 23 Gibbin's History of Commerce in Europe

અનુક્રમણિકા.

પ્રકરણ ૧ જી.

પ્રાચીનકાળમાં વેપારની દોડધામ.

૧. પ્રાચીન ધનસંપત્તિનું બીજ. ૨. પ્રાચીન વેપારના રાજમાર્ગ.
૩. પ્રાચ્ય જળસ્રોતોનો સુરોપમાં પ્રવેશ. ૪. મિસર અને દિનિશિયન રાજ્યોનો વેપાર.
૫. ચાહુદી લોકોનો વેપાર. ૬. સિંકંદરબાદશાહનું વેપારી ધોરણ.
૭. મિસર દેશના રાજાની ખટખટ. ૮. રોમન લોકોનો પ્રયત્ન.
૯. ઇરાન. ૧૦. આરબ લોકોનો વેપારી ઉદ્યોગ.
(૧-૩૫).

પ્રકરણ ૨ જી.

યુરોપિયનોની રાષ્ટ્રઆતની ધામધુમ.

૧. ઇટાલીમાંનાં પ્રજાસત્તાક સંસ્થાનો. ૨. ખ્રિસ્તી અને મુસલમાન પ્રજા વચ્ચે ધર્મયુદ્ધ. (ઈ. સ ૧૦૯૫-૧૨૭૨).
૩. હંસ-સંઘ (Hanseatic League). ૪. રૂશી અને માકેડોનિયનો પ્રવાસ.
૫. પૂર્વના વેપારની નાકાબંધી. ૬. અમેરિકાની તથા હિંદુસ્તાન જ. વાના જળમાર્ગની શોધનું પરિણામ.
૭. પ્રાચીન પ્રશ્નની કુંચી. (૩૬-૫૬).

પ્રકરણ ૩ જી.

મલબારની પ્રાચીન હકીકત.

૧. મલબારનું મહત્વ. ૨. મલબારનો જીનો ઇતિહાસ.
૩. મલબારના લોક: બ્રાહ્મણ અને ૪. મલબારમાંના મુસલમાન નાયર.
૫. મલબારમાં ખ્રિસ્તી લોકો. ૬. મહામખ સમારંભ.
૭. કેલીકટનો અમેરીન. (૫૬-૭૬).

પ્રકરણ ૪ થું.

પોર્ટુગીઝ રાજ્યની સ્થાપના.

ઇ. સ. પૂર્વથી સને ૧૫૧૫.

૧. મુરોપમાં પોર્ટુગલનો ઉદય. ૨. નૌકાચાલવેતા રાજપુત હેનરી,
(સને ૧૩૯૪ થી ૧૪૬૦).
૩. ડીઆસ અને દોલમ્બસની સફરો ૪. ૬ ગામાની પહેલી સફર
(સને ૧૪૮૭-૧૪૯૨). (સને ૧૪૯૭-૯૮).
૫. પેદ્રો કેબ્રલની સફર (સને ૧૫૦૦). ૬. ૭ ગામાની બીજી સફર
(સને ૧૫૦૨-૩).
૭. ક્રાન્સસકો ૮ આલ્મીડા ૯. આલ્બુર્કર્કનાં સરઆતનાં કામો
(સને ૧૫૦૫-૧૫૦૬). (સને ૧૫૦૬-૧૫૦૬).
૧૦. ગોવાની પડતી (સને ૧૫૧૦-૧૫૧૨). ૧૦. મલાકાની પડતી (સને ૧૫૧૧).
૧૧. આલ્બુર્કર્કનું મૃત્યુ તથા તેનું કામ કરવાનું ધોરણ.
(૭૭-૧૧૮).

પ્રકરણ ૫ થું.

હિંદુસ્તાનમાં પોર્ટુગીઝોનું રાજ્ય.

(સને ૧૫૧૦-૧૬૪૦).

૧. આલ્બુર્કર્ક પછીના અધિકારીઓ ૨. ન્યુનો ૩ કુન્હા (સને ૧૫૨૯-૩૮).
(સને ૧૫૧૫-૧૫૨૮).
૩. જૉન ફેર્રેરો અને દીવની પડતી ૪. સને ૧૫૪૮ થી ૧૫૮૦ સુધીમાં
(સને ૧૫૪૬). આવેલા અધિકારીઓ.
૫. સને ૧૫૮૦ થી ૧૬૧૨ સુધીની ૬. પોર્ટુગીઝ અમલનો ઉતરતો કાળ.
હકીકત, (સને ૧૬૧૨-૪૦).
(૧૧૯-૧૩૫).

પ્રકરણ ૬ થું.

પોર્ટુગીઝ રાજ્યના ગુણદોષની ચર્ચા.

૧. પોર્ટુગીઝ કારભારનું ધોરણ. ૨. પોર્ટુગીઝોની વેપાર વધારવાની
યુક્તિ તથા આરબોની પડતી.

૩. પોર્ટુગીઝ વેપારની કિંદાવત.
૪. પોર્ટુગીઝ લોકોનો એશઆરામ.
૫. પોર્ટુગીઝોનું કુરપણું.
૬. ધર્મમતસંશોધક પદ્ધતિ (Inquisition.)
૭. ખ્રિસ્તી ધર્મના પ્રસાર માટેના પ્રયત્ન.
૮. પોર્ટુગીઝોની ભૂલનો ખીખ્ખોને મળેલો લાલ. (૧૩૫-૧૬૭).

પ્રકરણ ૭ મું.

વલંદા લોકોની હાથીકત.

૧. વલંદા લોકોનો પૂર્વક્રમ.
૨. પૂર્વ દ્વીપસમુહ ઉપર વલંદાઓનો અમલ.
૩. વલંદા લોકોનો અંગ્રેજો સાથે ઝગડો.
૪. ટંટાનું લયકર પરિણામ-એમ્બોયનામાં અંગ્રેજોની કતલ.
૫. વેર લેવા તરફ બેઠકારી.
૬. વલંદા લોકોના ભુલમની પરાકાષા.
૭. વલંદાની પડતીનાં કારણો.
૮. વલંદા નોકરોના પગાર

(૧૬૮-૧૯૬)

પ્રકરણ ૮ મું.

ઈસ્ટ ઇન્ડીઆ કંપનીની સ્થાપના.

સને ૧૬૦૦.

૧. અમેરિકા અને પેસિફિક મહા-સાગરની શોધ.
૨. પહેલી પૃથ્વી પ્રદક્ષિણા.
૩. ઇલિઝાબેથ રાણીના બહાદુર પદ્માણુવટીઓ.
૪. ફાધર સ્ટીફન અને રાલ્ફ ફિન્ચ.
૫. કંપની સ્થાપવાનો ઉપક્રમ.
૬. કંપનીની સભાની પહેલી બેઠક.
૭. કંપની માટે સનહ મેળવવાની ખટપટ.
૮. આ બાબત સંકુટ વિચાર.

(૧૬૬-૨૩૮).

પ્રકરણ ૯ અં.

નિયમિત સફરો તથા સર ટોમસ રો.

(સને ૧૬૦૦-૧૬૨૦).

૧. યુરોપિઅન કંપનીઓ. ૨. અંગ્રેજોની પહેલી નિયમિત સફર.
૩. પોર્ટુગીઝો સાથે પહેલો ઝગડો. ૪. ચીન જાપાન તરફ પ્રયાન.
૫. સર ટોમસ રોની નિમણૂક તથા ૬. મોગલ દરબારની સ્થિતિ.
- તેનું દ્વિતીય તરફ પ્રયાણ.
૭. તદનામનો મુસદ્દો તથા તેને ૮. આ ઉદ્યોગથી થયેલો ફાયદો.
- લગતી ચર્ચા.

૯. ઇશિનમાં ખટપટ.

(૨૩૪-૨૬૮).

પ્રકરણ ૧૦ અં.

સામાઈક બંડોળની પદ્ધત તથા તત્સંબંધી અરકેલી.

(સને ૧૬૧૪-૧૬૫૮).

૧. રામ પહેલો ચાર્સ તથા કંપની. ૨. સુરતની ડેડી.
૩. મદ્રાસની ઉત્પત્તિ. ૪. બંગાળામાં અંગ્રેજ ડેડીની શરૂઆત.
૫. કોમવેલે કરેલી વ્યવસ્થા. ૬. નોકરોના પગાર તથા અંત-વ્યવસ્થા.

૭. ખાનગી વેપાર.

(૨૬૯-૩૦૫).

પ્રકરણ ૧૧ અં.

મુંબઈની સ્થાપના અને કંપનીની આબાદી.

(સને ૧૬૫૮-૧૬૮૮).

૧. મુંબઈની સ્થાપના. ૨. મુંબઈના પહેલા ત્રણ ગવર્નર.
૩. કંપનીના નોકરોની રહેણી. ૪. વેપારની આબાદી.

(૩૦૬-૩૪૫).

પ્રકરણ ૧૨ મું.

રાજ્ય સ્થાપનાનો લોભ.

(સ. સ. ૧૬૮૮.)

૧. ધમધોકાર વેપારનું પરિણામ. ૨. રાજકીય પરિસ્થિતિ.
૩. કલકત્તાની સ્થાપના. ૪. આરંગજેબ સાથે યુદ્ધ.
૫. મદ્રાસની સ્થિતિ. (૩૪૫-૩૭૨).

પ્રકરણ ૧૩ મું.

નિયંત્રિત અને અનિયંત્રિત વેપારપદ્ધતિ વચ્ચે ટૂંટી.

૧. આંગ્રીજાઓનો ધધો. ૨. નવી કંપનીની સ્થાપના.
૩. બે કંપનીઓ વચ્ચે હિંદુસ્તાનમાં ૪. સર વિલિયમ નૉરિસની દર-
વિરોધ. મિઆનગિરી.
૫. બે કંપનીના બોડાણ માટે ભાંગઝડ. ૬. સંમેલન અને તેનું પરિણામ.
૭. ભાવી રાજ્ય સ્થાપનાની સિદ્ધતા. (૩૯૨-૩૯૫).

પ્રકરણ ૧૪ મું.

ફ્રેન્ચ લોકોની હકીકત.

(ઈ. સ. ૧૭૪૦ સુધી.)

૧. ફ્રેન્ચ અને અંગ્રેજ લોકોનાં કામ. ૨. શરૂઆતના પ્રયત્ન.
વચ્ચે ફરક.
૩. માર્ટિન અને પોન્ડીચેરીની સ્થાપના. ૪. લેન્ચર, લાધુડને, કુખે અને
કુનાસ.

(૩૯૬-૪૧૦).

પ્રકરણ ૧૫ મું.

કર્નાટકની રંગભૂમિ ઉપર તૈયારી.

(ઈ. સ. ૧૭૩૬-૧૭૪૪.)

૧. યુદ્ધ માટેની તૈયારી. ૨. મોગલ બાદશાહીમાં કર્નાટકની
વ્યવસ્થા.

- ૩ ચામ સાદમ અને કેન્દ્ર વચ્ચે ૮ મનાદાઓની કનાટક ઉપર સ્વારી.
મિનાચારી.
૫ રાધુછ અને કેન્દ્ર વચ્ચે પત્ર- ૬ કુષ્મ અને કનાટકમાં ગડબડાટ
વ્યવહાર .. (૪૧૧-૪૨૮)

પ્રકરણ ૧૬ મું.
કનાટકમાં પહેલું સુદ
(ઈ સ ૧૭૪૪-૪૮)

- ૧ અગ્રેજ અને કેન્દ્ર લોકો વચ્ચે સુદ. ૨ ભુવનમાં લાખુડનેનો કારભાર
૩ મદ્રાસનું લાખુડનેને રાણે ચતુ ૪. સેન્ટ ટોમેની લડાઈ
અને લાખુડનેનો અત
૫ સુદનું છેવટ ૬ નિષ્કર્ષ

(૪૨૯-૪૪૬)

પ્રકરણ ૧૭ મું.
કનાટકમાં બીજું સુદ
(સને ૧૭૪૯-૧૭૫૪)

- ૧ હિંદીઓના કનાટકમાં અગ્રેજોનું ૨ મુઝ/૬૨ જગ અને ચદાસાહેબ
ઝીંપનાવતુ વચ્ચે અંકપતા
૩ બે તરફ અને કેન્દ્ર લોકોનો વિજય ૪ કુષ્મેની પોકળ મનઝામના
૫. કવાઈવિની પૂર્વ હળીકત ૬ આક્રમનો વેરા
૭ ચદા સાહેબનું છેવટ

(૪૪૬-૪૮૦)

પ્રકરણ ૧૮ મું.
કેન્દ્ર, નિઝામ અને મરાઠા
(સને ૧૭૫૧-૫૭)

- ૧ નિઝામના દગ્બારમાં થુસીનો ૨ મરાઠાઓનો અંતિમ હેતુ
લાગવગ
૩ કુષ્મેના કારભારનો અત ૪ ગોડેડ અને દિલેરી
૫ કુષ્મેની નાજનીતિ

(૪૮૦-૫૦૭)

પ્રકરણ ૧૯ મું.

કર્તાદકમાં ત્રીણું સુદ્ધ.

(સને ૧૭૫૬-૬૩.)

૧. વિજયદુર્ગ કિલ્લાનું સર થવું. ૨. ખુસી, નિઝામ અને ઉત્તર સરકાર પ્રાંત.
૩. કાઉન્ટ લાલીનું આગમન અને ૪. લાલી અને અંગ્રેજો વચ્ચેનો તેની અડચણો. સંગ્રામ.
૫. લાલીના અપયશનું અવસોકન. ૬. ફ્રેન્ચની પડતી ઉપર વિવેચન. (૫૦૬-૫૩૩).

પ્રકરણ ૨૦ મું.

સુરાજ-ઉદ-દૌલા અને બંગાળી.

(સને ૧૭૫૬.)

૧. બંગાળના નવાબ. ૨. અલિવર્દીખાન.
૩. જકાત માપીનો દુરપયોગ. ૪. સુરાજ-ઉદ-દૌલાનો ગુરસે ઉશ્કે-રાવાનાં કારણો.
૫. કાસીમખાનરની વખારની પડતી. ૬. કલકત્તામાંથી અંગ્રેજોનો ઉઠાવ.
૭. 'પલ્લેક હોલ' ઉદે અંધારી કા- ૮. અંગ્રેજોએ કલકત્તા પાછું મેળવ્યું. (૫૩૩-૫૭૪).
- હકીનો ખનાવ.

પ્રકરણ ૨૧ મું.

પ્લાસી-બંગાળમાં અંગ્રેજ અમલ.

(સને ૧૭૫૭-૧૭૬૦.)

૧. ચંદ્રનગરનું અંગ્રેજોને હાથ જવું. ૨. નવાબને પદબ્રષ્ટ કરવાની ગોઠવણ.
૩. પ્લાસીની લડાઈ (તા. ૨૩ જુન, ૧૭૫૭). ૪. પ્લાસી તથા અંગ્રેજોના સુખા-અની અર્ચા.
૫. અંગ્રેજોના વિજય તથા દેશીઓની ૬. શીરમદરનો ઉદ્દેગ. દુર્બળતા વિશે વિવેચન. (૫૭૫-૬૦૬).

પ્રકરણ ૨૨ મું.

બંગાળામાં રાજ્યકારભારની ધામધુમ.

(સને ૧૭૬૦-૧૭૬૫.)

૧. મીરકાસમની નવાબપદ ઉપર ૨. મીરકાસમનો અંગ્રેજો સાથે ટંટો.
સ્થાપના.
૩. મીરકાસમ તથા અંગ્રેજો વચ્ચે યુદ્ધ. ૪. રાજા સીતાપરાવ.
૫. કલાધવિનો ઇંગ્લંડમાં માનપૂર્વક ૬. રપેન્સરે કરેલી નવા નવાબની
સત્કાર. નિમણૂક.
૭. રાજ્યકાન્તિનાં પ્રત્યક્ષ પરિણામ. (૧૦૬-૧૩૦).

પ્રકરણ ૨૩ મું.

કલાધવની રાજ્યવ્યવસ્થા.

(સને ૧૭૬૫-૬૬.)

૧. કલાધવિને માત્રમ પડેલો ઘોંટાળો. ૨. દેશની પરિસ્થિતિનું સમાલોચન.
૩. કલાધવે કરેલી વ્યવસ્થા. ૪. બંગાળાની દીવાની અને રાજ્ય
ગવર્નમેન્ટ.
૫. અંગ્રેજ લશ્કરનું બંડ. (૬૩૧-૬૫૦).

પ્રકરણ ૨૪ મું.

બ્રિટિશ રાજ્યની સ્થાપનાનો આદેશ.

(સને ૧૭૬૭-૧૭૭૩.)

૧. વેપારની તથા રાજ્યકારભારની ૨. મીરકું, તત્કાલ અને મોપારીનો
આવદશા. નવો ધર્મરો.
૩. કલાધવિનું ઇંગ્લંડ પાછા ફરવું, તેની ૪. હિંદુસ્તાનમાંના કારભારની તપાસ.
હેરાનમતી તથા તેનું મરણ.
૫. રેગ્યુલેટિંગ એક્ટ (સને ૧૭૭૩). ૬. વસુદાતના તથા વેપારના કેટલાક
આંકડા.

(૬૫૦-૬૮૫).

શુદ્ધિપત્ર.

પૃષ્ઠ.	લીટી.	અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.
૪૪	૧૬	એકટ	એકટ
૧૭૦	૫	ન્યાય અમલમાં આવતાં અનુસાર.	ન્યાય અનુસાર.
૧૯૩	૧૫	ન્યુગિન્ટ	ન્યુગિની.
૨૪૬	૧૬	બંદરે જઈ કેટલાક વલંદા લોકોને ચડેલા.	બંદરે જઈ ચડેલા કેટલાક વલંદા લોકોને.
૨૬૦	૨૫	કરી રહ્યા હતા.	કરી રહ્યાં હતાં.
૨૬૭	૧૮, ૨૪	કોનાક	કોનોક.
૨૬૯	(૬)	નોકર પગારોના.	નોકરોના પગાર.
૨૮૩	૨૧	સેટ થોમે	} સેન્ટ ટોમે
૨૮૩	૨૬	સેટ થોમ્સ	
૨૮૪	૧૦	ગેબ્રિઅલ	ગેબ્રિઅલ.
૨૯૩	૧૭	મોરિસ અબટ	મોરિસ અબટ
૩૦૮	૧૨	સંબોધન	સંબોધનનો.
"	૩૩	મળશે પણ	મળશે એવી.
૩૧૭	૧૨	તથા તેની ગોવધથી	તથા ગોવધથી
૩૨૨	૧૬	ફરમાવવામાં	ફરમાવવામાં
૩૫૩	૨૩	આખો	આખો.
૩૬૨	૨૨	પરાજય	પરાજય
૪૪૦	૮	કર્પા ગોળી બહાર	ગોળી બહાર કર્પા
૪૪૮	૧	અનુકૂળજ	અનુકૂળજ
૪૬૧	૧૮	સામસામાં	સાણુસામાં.
૫૦૫	૨૧	છતાં કેન્દ્ર તેમની મરણ	છતાં તેમની મરણ
૫૧૬	૧૪	એમ વાગે છે	એમ લાગે છે.
૫૩૬	૨૫	હોવાથી થઈ પડે,	હોવાથી,
૬૦૩	૧૧	લોકો તેઓ ખળભળી ઉઠ્યા,	લોકો ખળભળી ઉઠ્યા,
૬૦૪	૨૭	મને વખતે	મને તે વખતે
૬૩૪	૨૩	અરાજકતાની	અરાજકતાની.
૬૪૮	૮	પહેલ કહેલાં	પહેલવહેલાં.
૬૬૭	૧	૧૭૫૮	૧૭૬૮

હિંદુસ્તાનનો અર્વાચીન ઇતિહાસ.

ભાગ ત્રીજો.

બ્રિટિશ રિયાસત.

પ્રકરણ ૧ હું.

પ્રાચીનકાળમાં વેપારની ટાડધામ.

૧. પ્રાચીન ધનસંપત્તતાનું ખીજ	૨. પ્રાચીન વેપારના રાજમાર્ગ.
૩. પ્રાચ્ય જાણીનો યુરોપમાં પ્રવેશ	૪. મિસર અને ટ્રિનિસિયન રાજ્યોનો વેપાર.
૫. થાનુદી લોકોનો વેપાર	૬. સિન્ધુ જાણીનું વેપારી ધોરણ.
૭. મિસર દેશના રાજાઓની ખટપટ.	૮. રોમન લોકોના પ્રયત્ન.
૯. ઈરાન	૧૦. આરબ લોકોનો વેપારી ઉદ્યોગ.

૧. પ્રાચીન ધનસંપત્તતાનું ખીજ.—ઈશ્વરે આપેલી યુરોપ અને એશિયા એ બે ખંડનો સંબંધ હમણા કટલાક સૈદ્ધાંત યાં ઉત્તરોત્તર નિકટનો થતો ગયો છે, અને આ સંબંધનું પશ્ચિમ આગળ જતાં કેવું આવરી એ પ્રશ્ન ઉપર અનેક રાજનીતિશાસ્ત્રજ્ઞાનું ધ્યાન પડેલાં છે. એવે પ્રસંગે તે પ્રશ્નનું પૂર્વ સ્વરૂપ, એટલે એશિયા અને યુરોપનો પૂર્વ સંબંધ, કેવો હતો તે જાણવું અત્યંત છે. આ અવાજના નિરાકરણમાં જ હિંદુસ્તાનમાં બ્રિટિશ રાજ્યસ્થાપનાનો ઇતિહાસ સમાવેલો છે.

પ્રાચીન કાળમાં આ દેશમાં થયો હતો, એ આપણા પુરાતન ગ્રંથો ઉપરથી અનેક વિદ્વાનોએ સિદ્ધ કર્યું છે. અર્થાત્ પૃથ્વી ઉપરનાં બીજાં ગળ્યો ન્યારે અધમ સ્થિતિમાં પડેલાં હતાં, ત્યારે આ દેશ અત્યંત આપાદ હતો. આપણો પોતાનોજ નિર્વાહ અહીંની ઉત્પન્ન ઉપર થતો એટલુંજ નહીં, પણ દુનીઆનાં બીજાં અનેક રાજ્યોનો નિર્વાહ પણ આ દેશના માલ ઉપરજ થતો તે વખતે આરે દિશા તરફ દૃઢ પર્યન્ત આ દેશને બીજા દેશો સાથે સંબંધ હતો. અમિ કોણમાં આવેલા એટા સાથે, તેમજ પૂર્વ તરફ આવેલા ચીન, જાપાન વગેરે દેશો સાથે તે મમયે હિંદુસ્તાનનો વેપાર ચાલતો હતો. શુદ્ધ ધર્મનો પ્રસાર પણ એવીજ રીતે થયેલો છે એમ છતાં આજે આપણે પશ્ચિમ તરફ અતિ દૃઢ આવેલા એક બળવાન ગત્યના તાબામાં હોવાથી, તેમજ આ પ્રચલ રાજ્યશાન્તિ કેવી રીતે થઈ તે બતાવવાનો આ પુસ્તકનો મુખ્ય હેતુ હોવાથી, વેપારની બાબતમાં હિંદુસ્તાનની પશ્ચિમે આવેલાં રાજ્યોની, અને વિશેષે કરીને યુરોપીય રાજ્યોની સ્થિતિ પૂર્વે કેવા પ્રકારની હતી, અને તેઓનો આ દેશ સાથે સંબંધ કેવી રીતે બેઠાયો એ પહેલાં જાણવું અવશ્યનું છે.

હિંદુસ્તાન અને યુરોપના ગળ્યો વચ્ચેનો વેપાર ધણાજ પ્રાચીન કાળમાં ધણુખર જમીન માર્ગે, અને કદાચ અને કિનારે કિનારે થઈને ચાલતો. તે વેળા ધણા બોટો નૈકાપ્રવાસથી માહિતગાર હતા, તોપણ હમણાની માફક કિનારો છોડી ભરસમુદ્રમાં જવાની યોગજ હિંમત કરતા આ વેપાર માટે હિંદુસ્તાનમાંથી બહાર પડી દેડ યુરોપમાં જવાના રાજમાર્ગ ઠરેલા હતા. તે મમયના આ ધણા અપત્યના માર્ગે થઈને ઊંટ તેમજ બીજાં ભારવરગરી જાનવરોની મોટી વણઝારે અહીંનો વેપારનો માથ હર દેશ લગી વઈ જતી આ વેપારદમ્તગન કરવા માટે યુરોપનાં ગળ્યોમાં મોટી હોસાતોંસી ચાલી હતી; કારણ હમણાની માફક તે વખતે પણ વેપારમાંજ વિશેષ કિદાવન હતી. યુરોપસરખા વિદ્યાળ પ્રવેશના બોટાને અદગનિશ જરૂરી, તેમજ એસઆગમનો, માથ પુરો પાડવો એ મર્ફ યોગ્ય કાયદાની વાન નહોતી ઓક, રોમન, મિસર, ફિનિસિયન, આર્મીશિયન,

હિંદુ વગેરે અનેક પરાક્રમી રાજ્યો વચ્ચે આજ ક્ષણે માટે લગાઈએ થતી હતી.* કેમકે વેપારના રાજમાર્ગ જે દેશના તાજામાં આવતા તે ધણે આપાદ થતો. અર્વાચીન કાળમાં પણ ચંગીઝખાન, તૈમુરલંગ વગેરે પરાક્રમી પુરોનાં લશ્કર આ વેપારી લાભ તરફ વિશેષ દોરાયું હતું. હુંકમાં, હમ-લુની માફક પ્રાચીન કાળમાં પણ દેશની ધનસંપત્તિ વેપારી લાભ ઉપર જ અવલંબી રહી હતી.

૨. પ્રાચીન વેપારના રાજમાર્ગ.—ઈગ્ઝંક દેશ પૃથ્વી ઉપરના જૂમદેશની વચમાં ને સમરસીતોપ્પુ કટિબંધમાં આવેલો છે. આ જે જૈનમિત્તક કારણોનો ક્ષયદો તે દેશને ધણો મોટો ચાપ છે. ત્યાંથી દક્ષિણ તરફ થઈ પૂર્વ તરફ કિનારે કિનારે જતાં ઢેક ચીનાઈ સમુદ્ર લગી આક દશ હજાર માઈલનો સમુદ્ર કિનારો એકસરખો લાગતો હતો. આ કિનારા ઉપર વેપારનાં મોટાં મોટાં અનેક બંદરો આવેલાં હોવાથી, નિરનિરાળી હવામાં ઉત્પન્ન થતી અનેક ઉપયોગી ચીજોની આયાત નિકાસ આ સ્થળાં બંદરોમાં થઈને ચાલતી. હિંદુસ્તાન અને તેની પૂર્વે આવેલાં બેંદો અપાર સંપત્તિવાન હોવાની વાત ધણા પ્રાચીન કાળથી પાશ્ચાત્ય રાજ્યોને માલમ હતી, પણ પૌર્વાલ રાજ્યોને પાશ્ચાત્ય રાજ્યોની કંઈ પણ માહિતી નહોતી. વેપારી ચીજોની આયાત નિકાસ જુદાં જુદાં રાજ્યોના તાબા હેઠળ હોવાથી અમુક ઢેકાણાની કોઈ એકાદ ચીજ ઉપરથી એક રાજ્યને ખીજાં રાજ્ય સાથે ઓળખાણ થતી. સુવેળની સંયોગિબૃમિને લીધે રાતા સમુદ્રમાં થઈને જૂમધ્ય સમુદ્રમાં જવાનો મીઠો માર્ગ ન હોવાથી પૂર્વના વેપાર માટે જે રસ્તા હતા. એક ઇરાનના અખાતને ઉત્તર છેડે જઈ જમીન ઉપર યુક્તિસ નદીને કિનારે કિનારે એશિયા માઈનરમાં થઈને જવાનો, અને ખીજો રાતા સમુદ્રને ઉત્તર કિનારે ઉતરી જમીન માર્ગે મિસર દેશમાં થઈને જૂમધ્ય સમુદ્ર ઉપર આવવાનો. આ સિવાય છેક ઉત્તર તરફ એક ચીજો માર્ગ હતો. એ માર્ગ હિંદુસ્તાનની ઉત્તરેથી નીકળી મધ્ય એશિયામાં ઓક્સસ ઉદ્ધે અમુદર્યા નદીને કાઠિ કાઠિ કારિપયન સમુદ્ર ઉપર આવી કાળા

* એ જમણની હમીદત બાઈબલ વગેરે પુસ્તકોમાંથી મળી આવે છે.

સમુદ્ર ઉપર જતો. કારિપયન સમુદ્રની ઉત્તરે અને દક્ષિણે એ માર્ગના ફાંટા જતા, અને તે બન્ને કાળા સમુદ્ર ઉપર મળતા.

આ માર્ગપૈકી એશિયા માઈનરમાં થઈને જતો વચ્ચે રસ્તો ધણોજ પ્રાચીન હતો. હિંદુસ્તાનનાં વહાણો કિનારે કિનારે ધસીનના અખાતને ઉત્તર છેડે જઈ ત્યાંનાં બંદરોમાં આ દેશનો માલ વેચતાં. સુક્રટિસ નદીના મુખ આગળનો પ્રદેશ જોને પ્રાચીન કાળમાં ખાલ્ડીઆ કહેતા, ત્યાંનાં બંદરોથી એ માલ ભરી ઊંટની વણીઓ ઉત્તર તરફ રેતીનાં મેદાનમાં થઈ, પશ્ચિમ તરફ વળી પાલમાયરા ઉર્ફે તાડમુર આવતી, અને ત્યાંથી આગળ નૈરત્ય કોણમાં ડમાસ્કસ તરફ જતી. એ માર્ગના ડમાસ્કસ આગળથી બે ફાંટા ફુટતા: એક સીદો પશ્ચિમ તરફ સમુદ્ર કિનારે જતો; ત્યાં ટાયર, સીડોન, ઝોકર, આસ્કલન વગેરે પ્રાચીન શહેરો હતાં. બીજો ફાંટો દક્ષિણ તરફ વળી પેલેસ્ટાઈનને કિનારે કિનારે હર્ડમ પ્રાંતમાં થઈ મિસર દેશમાં દાખલ થતો; અહીં રાતા સમુદ્ર ઉપરનો રસ્તો એને મળતો. પ્રાચીન કાળના વેપારનો મુખ્ય રસ્તો આ વચ્ચે માર્ગ હતો.

ઉત્તર તરફનો રસ્તો હિમાલયના કુંગરોની પશ્ચિમ હારોમાંથી બહાર પડી મધ્ય એશિયામાં ઓક્સસ નદી ઉપર જતો, ત્યાં હિંદુસ્તાનથી જતી જણસો અને ચીન દેશમાંથી આવતો રેશમી માલ વગેરે એકઠાં થતાં. એ રેશમી કાપડને ચીનના પશ્ચિમ ભાગમાંથી પગ રસ્તે ઓક્સસ નદી લગી આવતાં એંસીથી સો દિવસ થતા. અહીંયાંથી એ સધળો માલ કાળા સમુદ્ર ઉપર લઈ જવા માટે બે માર્ગ હતા. એક કારિપયન સમુદ્રની દક્ષિણ બાજુએ, અને બીજો તેની ઉત્તર બાજુએ હતો. એ સિવાય કારિપયન સમુદ્ર ઉપર થઈને તેમજ કેટલીક નદીઓ માર્ગે એ માલ અગાડી લઈ જવામાં આવતો. હાલમાં કારિપયન સમુદ્રના પશ્ચિમ કિનારા ઉપર બાકુ નામનું શહેર છે ત્યાંથી કાળા સમુદ્રના પૂર્વ કિનારા ઉપર આવેલા બાટુમ શહેર લગી રશિયન આગાડીનો રસ્તો છે તેજ બાકુ કરીને પૂર્વના વેપારનો માર્ગ હતો એમ કહેવામાં હરકત નથી. આ રસ્તા ઉપર ટિફલિસ શહેર આવેલું છે.

આ સિવાય અફઘાનિસ્તાનમાં થઈ ઈરાનની પશ્ચિમે નીકળી બંગલાદેશ આગળ વચસા રસ્તાને મળનારે એક નવો માર્ગ હતો. આ સધળા માર્ગોનું મહત્વ જુદે જુદે વખતે લિખિત હતું. એ સર્વમાં ઉત્તર તરફનો મધ્ય એશિયામાં થઈને જતો માર્ગ ધણો દૂર, ખર્ચાળુ તેમજ જોખમ ભરેલો હતો. તે મોટા મોટા રેતીનાં મેદાન અને બરફથી ઢંકાયેલા પહાડો તથા કુંગરામાં થઈને જતો હોવાથી, હલકા વજનનો પણ ભારે કીમતનો ચીની રેશમ જેવા માલ સિવાય બીજો હલકો માલ એ રસ્તે ધણો જતો જ નહીં. માત્ર યુરોપ અને ચીન વચ્ચેના વેપારની આપલે આ માર્ગ ધતી હોવાથી સિરિઆમાંનો વચસો રસ્તો બંધ થઈ જતાં, તેને વિશેષ મહત્તા મળી હતી.

કાળા સમુદ્ર ઉપર આવેલો ધણો ખરો માલ કૉન્સ્ટેન્ટીનોપલ જતો, અને ત્યાંથી યુરોપમાં દાખલ થતો. કવચિત ડાન્યુબ વગેરે નદી મારફત એ માલ પરભાયાં અગાડી જતો. કિમિઆને તથા ડાન્યુબ નદીના કાંઠાના પ્રદેશને સુધારના માર્ગે ઉપર લાવનાર આજ વેપાર હતો. કિમિઆમાં થિએડોશિઆ નામનું ગ્રીક લોકોનું વેપારનું મુખ્ય યાણું હતું. તેવીજ રીતે આ કિમિબન દ્વીપકલ્પમાં આગળ અનેક રાજ્યોએ પોતપોતાની વેપારી કાડીઓ ધાલી હતી.

૩. પ્રાચ્ય જાણસોનો યુરોપમાં પ્રવેશ.—ઈતિહાસિક કાળમાં મનુષ્ય જાતિનો ઉદય પ્રથમ એશિઆ ખંડમાં થયો એમ કહેવાય છે. શરૂઆતમાં જુદાં જુદાં રાજ્યો વચ્ચે સર્વ 'પ્રકારનો વ્યવહાર જમીન ઉપર થઈને જ ચાલતો હતો. પરમેશ્વરે ઊંટ જેવું અતિ ઉપયોગી જાનવર મનુષ્ય જાતને તે કામ માટે આપેલું હોવાથી, તેઓ આ દૂરનો પ્રવાસ ખીન-અઘડણે કરી શકતાં. પશ્ચિમ એશિઆમાં આવેલાં રેતીનાં મોટાં મોટાં મેદાનોમાંથી માલ લઈ જવાનું માત્ર ઊંટની મદદથીજ જતી શકે એમ હતું. હજારો વેપારીઓ એકલા ધર્મ આસખ્ય જાનવરો ઉપર પોતાનો માલ લાધી હજારો માર્ગોનો પ્રવાસ નિયમિત વખતમાં, અને અત્યંત વ્યવસ્થિત-પણે કરતા. આ વેપારી વસ્તુઓની પદ્ધતિ ઘણાં વર્ષો સુધી ચાલી હતી, અને તેને લીધેજ એશિઆ ખંડના પૂર્વ કિનારા ઉપરનાં રાજ્યોને

પશ્ચિમ કિનારા ઉપરનાં અને તેની પછી પેલી મેરનાં રાજ્યો સાથે સંબંધ થયો હતો.

વેપારની આ પદ્ધતિ તે સમયે ગમે તેની ઉપયોગી હોય તોપણ તેમાં અનેક અગવડો પડતી; રસ્તો ઘણો ધારસ્તીજોઈ હતો, અને ખર્ચ તથા શ્રમ પુષ્કળ લાગતાં, એટલે માણસે પોતાની બુદ્ધિ વડે એનાકરતાં વધારે મુસલ માર્ગ તરતજ શોધી કહાડ્યો. નદી, દરીઆની ખાડી તથા અખાતમાં નાનાં મોટાં વહાણોનો પ્રવાસ જો કે પ્રાચીન કાળમાં શરૂ થયો હતો, તોપણ નૌકાનયનશાસ્ત્રને આજના પૂર્વસ્વરૂપે પહોંચનાં ઘણો સમય નીકળી ગયો. હમણા મુઘી મળેલી ઐતિહાસિક માહિતી ઉપરથી એટલું તો માલુમ પડે છે કે જુમખ્ષ સમુદ્ર, આરબી સમુદ્ર, ધરિનનું અખાત ઇત્યાદિ ઠેકાણે જુના વખતથી દરીઆ માર્ગે વેપાર ચાલતો હતો. સિરિઆના પશ્ચિમ કિનારા ઉપર આવેલા ફિનિશિયન રાજ્યની રાજધાની ટાયર શહેરમાં હતી. આ રાજ્યના લોકો વેપારમાં ઘણા સાહસિક હતા, તેવીજ રીતે પ્રાચીન મિસરના લોકો પણ વેપારમાં અગ્રગણ્ય હતા. પ્રાચીન કાળમાં પશ્ચિમ એશિઆમાં રથપાયલાં રાજ્યોના થયલાં ઉદય અને અસ્ત આ વેપારનાં પ્રત્યક્ષ પરિણામ હતાં. જે રાજ્યો વચ્ચે યુદ્ધ થતાં એક રાજ્ય ખીનને જીતી લે તો જીતાયલા રાજ્યનું નામ નિશાન જેવી રીતે રહેતું નથી, તેવી રીતે શાંતિને સમયે એકાદ નજીવા લાગતા બનાવ ઉપરથી રાજ્યવિખંડન કેવી રીતે થાય છે તે નીચેની હકીકત ઉપરથી સમજી શકે. વારકો ૩ ગામાએ સને ૧૪૯૮ માં આફ્રિકાની પ્રદક્ષિણા કરી યુરોપમાંથી હિંદી મહાસાગરમાં જળમાર્ગે દાખલ થવાનો રસ્તો શોધી કહાડતાંની સાથે મધ્ય કાળમાં રથપાયલાં અનેક રાજ્યો ઝપાટામાં અસ્ત પામ્યાં.

આ મહાન વેપારની આપ લે ધણાજ જુના કાળમાં ક્યારે શરૂ થઈ તે નિશ્ચયાત્મક કહી શકાતું નથી. હિંદુસ્તાન, ચીન વગેરે પૂર્વ દેશોમાંજ ઉત્પન્ન થતી ઘણીએક ચીજોનાં નામ યુરોપના કેટલાક અત્યંત જુના ગ્રંથ-માંથી મળી આવે છે, અને કેટલાંક નામ તો લાપાદણીએ કેવળ એકજ હોય એમ દેખાય છે એ ઉપરથી એટલું તો સિદ્ધ થાય છે કે ધણાજ

પ્રાચીન કાળમાં એટલે ગ્રીક લોકોના સમયની અગાઉ પૂર્વમાંથી માલ યુરોપમાં જતો હતો, પણ તે ક્યાંથી અને કેવી રીતે આવતો તે લોકોને ખબર નહોતી. કેસર, મલમલ, સાગ, સિમ્, ગળી, રૂ, અમલી, રૂનો ઇત્યાદિ પદાર્થો, તેમજ હાથી, રીંછ વગેરે જનવરો ઇ. સ. પૂર્વે ૧૭૦૦ ની પહેલાં યુરોપમાં ગયા હતાં. હાથીદાંત, કલ્પ અને કાપડ હોમરના સમય અગાઉ (ઈ. સ. પૂ. ૮૦૦) ત્યાં દાખલ થયાં હતાં. હોમરનાં ઇલીઅડ અને ઓડીસીનાં કાવ્યોમાં વર્ણવેલાં મેલીનાં કર્ણકુલ હિંદુસ્તાનમાંથીજ ગયાં હશે. 'મરકત' એ સંસ્કૃત શબ્દ ગ્રીક ભાષામાં મેલીને માટે વપરાય છે. બાઇબલના ઓલ્ડ ટેસ્ટમેન્ટમાં કસ્તુરી, મલીઆગર, અંદન, તગર, કપુર, મેરડી, અબનુસ (એબની), સુતરાઉ કાપડ, સોનું, મોગ, વાંદરા વગેરેનું વર્ણન આવે છે. ગ્રીક ઇતિહાસકાર હિરોડોટસ (ઈ. સ. પૂ. ૫૦૦) ના મંથમાં ગળી, તલ, દીવેલી, બાંખાડાંનાં નામો છે. એબા અને હીરાનાં નામો રૂબેના મંથમાં આવે છે (ઈ. સ. પૂ. ૩૦૦). કાળાં મરી, મોટાં મરચાં, મુક, સર્પીંગ, સાકર, ધી, અક્રીક, નાળાંચેર ઇત્યાદિ જાણીયાં આજ અરસામાં ગ્રીસ દેશમાં જાણપસી હતી. વાસ્તવિક રીતે આ સમયથી પણ પૂર્વે ધણા વખત ઉપર આ જાણસો એસિઆમાંના પશ્ચિમ તરફનાં રાજ્યોને જાણીતી હોવી જોઈએ. એ કાળમાં એ જાણસોને એક દેશમાંથી બીજા દેશમાં જનાં પુષ્કળ વખત લાગતો. સિંદરના સમય પહેલાં હીરા બાબત, અને જુલિઅસ સીઝરના વખત અગાઉ ગ્રીસ દેશમાં કાપડ બાબત યુરોપમાં માહિતી નહોતી. ઇ. સ. ૫૪૫ પહેલાં કપુર યુરોપમાં દાખલ થયું નહોતું. અંબર, એલચી, જવંત્રી વગેરે જાણીયાં પણ ધણા વખત પછી ત્યાં જાણમાં આવી. નારંગી, લીંબુ વગેરે જો ઇ. સ. ૧૦૦૦ પહેલાં યુરોપમાં આવેલાં ધર્મ-મુદ્ધ (ક્રુસેડ) વખતે તે ખંડમાં ગયા હતાં. વલ્દા લોકો અરીસા ત્યાં લઇ ગયા હતા, અને કાચો સપ્તરમાં સૈકામાં ગયો હતો.

પૂર્વ અને પશ્ચિમ તરફના દેશોમાં નિરનિરાજે વખતે આ પેપારને ઉત્તેજન પણ મળ્યું હતું. મિસરના રાજા કેરો મેમેટિકસે (ઈ. સ. પૂ. ૬૭૧-૬૪૭), અને બેબીલોનિઆના રાજા નબુકેઝરે (ઈ. સ. પૂ. ૬૦૫-૫૬૨),

પોતાની કારકિર્દીમાં પૂર્વ તરફના વેપારને વિશેષ સત્વળતા કરી આપેલી હોવાથી બીજાં બે હજાર વર્ષ લગી એ વેપાર વધતો ચાલ્યો. આ લાંબા કાળમાં સઘળાં મેગેટિક રાજ્યો હિંદુસ્તાન સાથે ઘણા નિકટ સંબંધમાં આવ્યાં હતાં. એ સંબંધને લીધે તે સમયની ધર્મની સમજમાં અનેક ફેરફાર થયા હતા. હિંદુસ્તાનની દેવનાગરી લિપિના અક્ષરો અને કેટલીક યુરોપીઅન ભાષાના અક્ષરો મૂળ મિસર અક્ષરોનું માત્ર રૂપાંતર હોય એમ કેટલાંક શોધખોળ અભ્યાસનારા માને છે. મિસર દેશમાંના અક્ષરો ફિનિશિયન વેપારીઓ યુરોપમાં અને આરબ લોકો હિંદુસ્તાનમાં લઈ ગયા એવું કહેવાય છે. ટુંકમાં ધર્માચાર, અક્ષરલિપિ અને નાણાની બાબતમાં પ્રાચીન એશિયા તથા અર્ધપ્રાચીન યુરોપ માત્ર સરખાજ નહીં પણ એકજ હતાં (બર્ડવુડ). પાકિસ્તાન જેવી સાધારણ બાબતમાં પણ કેસરનો ઉપયોગ કૌર્નવોલ્ડના કિનારાથી બહારદેશ લગી પૂર્વ કાળથી સઘળે સામાન્ય હતો. ઉપર કહેલા પદાર્થોનાં નામ ગ્રીક ઇતિહાસકાર એરીઅનના ગ્રંથોમાંથી પણ મળી આવે છે. એકંદર રીતે જોતાં આ વેપાર ઘણા પ્રાચીન કાળથી ચાલતો આવેલો હોવાથી હમણાની માફક તે વખતનાં રાજ્યો તેને લીધેજ ધનાઢ્ય થયાં હતાં, અને તેઓ વચ્ચે ચાલેલી લડાઈઓ પણ આ વેપારને માટેજ હતી, એમ સહેલથી માની શકાય. સિકંદર બાદશાહે આ વેપારને માટેજ અનેકજાન્ડીઆ વસાવ્યું હતું; અને એજ કારણે લીધે આરબ લોકોએ સને ૬૭૫ માં બસરા, અને સને ૭૬૨ માં બગદાદ શહેર વસાવ્યાં હતાં. ગ્રીક, કાર્થે-જનિયન, રોમન, બાઇબેન્ડાઇન એટલે પૂર્વ રોમન અને આરબ એ સઘળાં રાજ્યો બ્રૂમધ્ય સમુદ્રમાં એક પછી એક સર્વોપરી થયાં હતાં તેનું મુખ્ય કારણ હિંદુસ્તાનનો વેપારજ લેખી શકાય.

* ઈ. સ. ૫. ૧૦૦૦ થી ઈ. સ. ૧૦૦૦ લગીના પશ્ચિમ એશિયા ખંડમાં જે અનેક રાજ્યો મિસર, સિરિયા, પેલેસ્ટાઇન, એશિયા માઇનર, અરબસ્તાન, ઇરાન ઇત્યાદિ રૂઢાણે પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યાં તે સઘળાં મેગેટિક રાજ્યોની સામાન્ય સંજ્ઞાથી ઓળખાય છે

૪. મિસર અને દિનિસિયન રાજ્યોના વેપાર.—યુરોપ અને એશિયા વચ્ચેનો વેપાર ધણીજી લુના કાગથી એટલે ઈ. સ. ૫. એ દબ્બર વર્ષ અગાઉ ખાદીઅન લોકોના તાજામાં હતો, પણ તેનો ઇતિહાસ કંઈ મળતો નથી, એમની પછી આરબ અને દિનિસિયન લોકો વેપારમાં અગાડી આવ્યા, એમાંથી આરબ લોકો સત્તા સમુદ્ર અને તેની પૂર્વ તરફના ભાગોમાં ફરતા, અને દિનિસિયન લોકો ભૂમધ્ય સમુદ્રમાં વેપાર ચલાવતા. ત્યારબાદ દિનિસિયન લોકોની એક શાખાએ આફ્રિકાના ઉત્તર કિનારા ઉપર આવેલા કાર્થેજ રોડેરમાં પોતાનું રાજ્ય ગ્રાહ્યું. કાર્થેજનો ઉદય શરૂઆતમાં વેપારનેજ લીધે થયો. એ સમયના પ્રાચીન વેપારની ભરોસા સાબક ખબર મિસર અને દિનિસિયન રાજ્યોના ઇતિહાસમાંથી આપણને મળે છે. આ બંને રાજ્યોના વેપારી દરિયા ઉપર ફરનારા હોવાથી ભૂમધ્ય સમુદ્રમાં તેમજ આરબી સમુદ્રમાં તેઓ વારંવાર સફર કરતા. શરૂઆતમાં મિસર લોકોને આ વેપાર તરફ અભાવ હતો, કેમકે તેમનો દેશ ફળદ્રુપ અને તરંગર હોવાથી તેઓને પોતાના નિર્વાહ માટે બીજા ઉપર આધાર રાખવો પડતો નહીં, અને પરદેશી લોકોને તેઓ પોતાના દેશમાં દાખલ થવા દેના નહીં. આગળ તેમનો સિમોન્ડ્રીસ નામે એક ધણો સાહસિક અને ધૂર્ત રાજા થયો. તેણે જોયું કે પરદેશ સાથે વેપાર કર્યા સિવાય સ્વદેશનું મહત્વ વધશે નહીં, એટલે આગળો વહાણોનો એક પ્રયત્ન કરીને તૈયાર કરી તેણે હિંદુસ્તાનના કિનારા લગીના સધળા દેશો કબજે કર્યા. પરંતુ આ રાજાના મરણ પછી મિસર લોકોએ જળપર્યટનનું કામ પાછું છોડ્યું તે પુનઃ હાથ ધરતાં ધણે કાળ વ્યતીત થયો.

આ કરતાં દિનિસિયન લોકો બાળતની માહિતી આપણને વિશેષ મળે છે. એ લોકોનું રાજ્ય ભૂમધ્ય સમુદ્ર ઉપર સિરિયાને કિનારે આવેલું હતું ઈ. સ. ૫. ૧૦૦૦ થી ઈ. સ. ૫. ૫૦૦ સુધીનાં સુમારે પાંચસો વર્ષ લગી એમણે જે આજાદી બોગવી હતી તે સધળી પૂર્વના વેપારને અવલબીને હતી. કેમકે તેમનો દેશ ધણીજી પહાડી હોવાથી તેમને પોતાના નિર્વાહની ગરજો પાગલ દેવોમાંથી આવતી પડતી અર્થગીન કાગમાં જેવી

રીતે ઇજિપ્ત અને હોલંડ વેપારથી ધનવાન થયા તેવીજ રીતે પ્રાચીન ડાળમા ફિનિશિયન રાજ્ય સધન થયું હતું ફિનિશિયન ખનારીઓ દરીઆ ઉપર મુસાફરી કરનારા તરીકે ધણા પ્રખ્યાત થયા હતા, અને તેમનો વિશેષ લાભકારક વેપાર હિંદુસ્તાન સાથેજ હતો હિંદુસ્તાનમાનો વેપારી માત્ર જળમાર્ગે ઇરાનના અખાત લગી આવતો, અને સાથી જમીન ઉતર અધને પશ્ચિમે ભૂમધ્ય સમુદ્ર ઉપર જતો ફિનિશિયન લોકોની રાજધાની ટાયર ભૂમધ્ય સમુદ્ર ઉપર હતી, પણ નૌકાનયનવિદ્યામા તેઓ ધણા પછાત હોવાથી તેઓ પોતાના વહાણુ લઈ હિંદુસ્તાન આવી શક્યા નહીં રાતા સમુદ્રના ઉત્તર ભાગમા જે નાના અખાત આવેલા છે, એક સ્વેચ્છા અને ખીજી અકાબાનું આ બન્ને અખાતની વચ્ચે ઇડ્રિમિઅન નામના લોકોનું રાજ્ય હતું. એઓની પાસેથી ફિનિશિયન લોકોએ* વેપારની વૃદ્ધિ માટે રાતા સમુદ્રના કિનારા ઉપર આવેલા ચાર ઉત્તમ બંદરો છતી લીધા આ બંદરો મારક્કત તેઓ પોતાનો વ્યવહાર એક તરફ હિંદુસ્તાન સાથે અને ખીજી તરફ આફ્રિકાના પૂર્વ અને દક્ષિણ કિનારા સાથે ચલાવતા તથાપિ રાતા સમુદ્રથી ટાયર શહેર ધણુ દૂર હોવાથી એ સમુદ્રની પાસે પડે તેડુ ભૂમધ્ય સમુદ્ર ઉપર આવેલું િનોકોપુરા નામનું બંદર તેઓએ મેળવ્યું એ ઠેકાણે હિંદુસ્તાનનો સધળો માત્ર તેઓ લાવતા, અને ત્યાંથી ટાયર લઈ જઈ યુરોપમા જુદે જુદે ઠેકાણે મોકલતા હિંદુસ્તાન સાથે વેપાર કરવાનો આજ રૂતો વિશેષ સગી પડતો હતો, અને ખીજી માર્ગે જરતા અગીઆ નાસ અને ખરય ઓઠા પડતા આ માર્ગ આવેના વેપારથી ફિનિશિયન લોકો એટલા ધનાઢ્ય થયા કે ટાયરનો વેપારી એક નાનો રાજા હોય તેમ પૃથ્વી ઉપરના અધળા વેપારી તેને માત્ર આપતા એમ (ખાઈખિતમા?) ગહેનાય છે સિવદર બાદશાહે ટાયર જમીનનોગત કરી સિંહાનનો કબજો લીધો ત્યારે ફિનિશિયન લોકો સદતર નાચ પાગ્યા

૫. યાહુદી લોકોનો વેપાર.—જયુ અથવા યાહુદી લોકોનું નામ્ય ફિનિશિયન લોકોના મનકની જેડાજેડ હતું અને ટાયરની સપત્તિ બ્નેઈ તેઓએ પાનું વેપારનો આજ મીઠાઈો રજો કરી અને એલેક્ઝાન્ડ્રા

નામના તેમના બે પરાક્રમી રાજા થયા; તેમાંથી ૨૧૩૩ ઈ. સ. ૫. ૧૦૪૯-૧૦૧૧ મુધી, અને તેના છોકરા સોલોમને ઈ. સ. ૫. ૧૦૧૬ થી ૯૭૬ મુધી રાજ્ય કર્યું. એમની કારકિર્દીનું વર્ણન બાઈબલનાં લુના ક્રાર (Old Testament)માં આપેલું છે. ૨૧૩૩ જ્ઞેસસમમાં પોતાની રાજધાની કરી. અને ત્યાંથી પૂર્વના વેપારનો વચ્ચે એટલે સિરિઅન રસ્તો પોતાના કબજામાં લીધા. ઉત્તરે આવેલું ડમાસ્કસ શહેર પણ તેના કબજામાં હતું, તેમજ રાજા નામનું જ્ઞેસસમની પૂર્વે આવેલું વેપારનું મથક તેણે હસ્તગત કર્યું હતું. દક્ષિણ બાબુએ મિસરની સરહદ ઉપર ઇડુમિઅન અને મોઆબાઈટ નામનાં નાનાં રાજ્યો હતાં, તે પણ ૨૧૩૩ જ્ઞેસસમાં સારાંધ, ઉત્તરે ડમાસ્કસથી દક્ષિણે મિસર પર્વત સધળો પ્રદેશ ૨૧૩૩ પોતાના કબજામાં લીધા, અને તેમ કરવામાં તેનો મુખ્ય હેતુ વેપારનોજ હતો. પરંતુ તેના અકાળ મરણને લીધે આ તેનો ઉદ્દેશ તેના છોકરા સોલોમને પાર પાડ્યો. ડમાસ્કસની પણ અગાડી પાલભાયરા કરીને વેપારી વણઝારો ઉતરવાનું ડેકાલું હતું તે સોલોમને તાબે કરી ત્યાં તાકમુર નામનું યાત્રું વસાવ્યું. એથી કરી મુકરિસ નદી અને ભૂમધ્ય સમુદ્રની વચ્ચેનાં પ્રદેશમાં થઈને ચાલતા વેપારનો મુખ્ય ભાગ તેના હાથમાં આવ્યો. વળી ટાપરના ફિનિશિયન રાજા હિરામ સાથે સોલોમને વેપારની બાબતમાં તહ કરી. આવી રીતે યાહૂદી રાજ્યકુટુંબના મૂળ પુરૂષ એબ્રહામને પરમેશ્વરે જે વરદાન આપ્યું હતું તે સોલોમનના સમયમાં ફળીજૂત થયું. ઉત્તર તરફના વેપારની વ્યવસ્થા કરી સોલોમને દક્ષિણ તરફ નજર દેખી. અકાબાના અખાત ઉપરનાં ઈલાક અને ઈઝ્રાઅલ નામનાં બે બંદરો તેણે ઇડુમિઅન લોકો પાસેથી લઈ ત્યાંથી પોતાનાં જહાજ દેશાવર રવાના કર્યા. તેણે આ જહાજ તેમજ તે ચલાવનાર ખજાગીઓ ફિનિશિયન રાજા હિરામ પાસેથી માગી લીધાં હતાં. આવી રીતે આ બેઉ રાજ્યોએ ટાઈસ અને ઑશીરનાં દરનાં બંદરો સાથે પોતાનો વેપાર ચલાવ્યો. એ બે બંદરો આફ્રિકાના કિનારા ઉપર હોવાં જોઈએ એવું ધારવામાં આવે છે. સોલોમનનાં જહાજ બાબલમાંડળની સામુદ્રનીમાં ચાલે નીચે આફ્રિકાના

સોનાના નામના ભાગ લગી જતા, અને ત્યાંથી સોનું, રૂપું અને બીજાં માલ લઈ પાછા ફરતા આ હરીફતામાં ચાલુદી લોકોને હિંદુસ્તાન સાથે પ્રત્યક્ષ વ્યવહાર હતો કે નહીં એ દેખાતું નથી. વેપારને લીધે મોલોમન ગળત્રએ જે સલામ શહેર અનેક ઉત્કૃષ્ટ ચીજો વડે સુશોભિત કર્યું બાઈ બપમાંના સોલોમનના મ્તોનમાં વેપારી માલની જે યાદી આપેલી છે તેમાંની કેટલીએક વસ્તુઓ હિંદુસ્તાનમાંથીજ ગઈ હશે એ ચોક્કસ છે તેના સિંહાસન ઉપર જડેલો હાથીદાંત, તેનું સુદર જવાહીર, મોનાની ત્રણુમો દાલ, મસાયા, તેના બાગમાંના વાદગ અને મોર, અને દેવળના સુખડના દરવાજા એ સમગ્ર હિંદુસ્તાનથી આવેલા હતાં મિસરના રાજા ફેરોની છોકરીના લગ્ન મોલોમન સાથે થયા તે સમયના ‘નિવાહ-મગગ સ્તોત્ર’ માં પણ વેપારનું મહત્ત્વ પૂર્ણપણે વર્ણવેલું છે મોલોમન માટે મિસરમાંથી ઘોડા અને વસ્ત્રો આયા હતાં.

આ પછી ચાલુદી લોકોનું રાજ્ય જલદીથી લગ પાંચુ ઈ સ પુ ૬૭૬ માં સોલોમન મરણ પામતા તેના રાજ્યના નિલાય પડી ગયા, અને ત્યારપછીના એક હજાર વર્ષમાં મિસર, એસિરિયા, બેબીલોનીયા, પર્સિયા, ગ્રીસ અને રોમના રાજ્યો એક પછી એક સિરિયામાં પ્રવળ થયા જે રાજ્ય પ્રવળ થતું તે બીજાને જીતી લઈ ખોતાની સત્તા વધારતું, એ પછી એ રાજ્યના નાશમાંથી બીજાનું રાજ્ય ઉદય પામતું તે સમયના આ ઉદય અને અસ્તનું કારણ વેપારજ હતું, એ નિર્વિનાશ છે.

૬. સિકંદર બાદશાહનું વેપારી ધોરણ.—ગ્રીસ દેશના બાદશાહ સિકંદર ઈ સ પુ ૩૨૭ માં હિંદુસ્તાન ઉપર મ્વારી કરી આ બાદશાહ પૂર્વ તરફના વેપારનું મહત્ત્વ ધણી સારી રીતે સમજતો હોવાથી સર્વ જમીન તેમજ સમુદ્ર ઉપર ખોતાનું રાજ્ય લખાવવાની તેને મહત્ત્વાકાંક્ષા થઈ હતી ક્વિનિશિયન લોકો ઘોડાકે જહાજની મદદથી સર્વ શત્રુઓ સામે ટક્કર જીતી ખોતાનો બગાવ કરે છે, તેમજ હિંદુસ્તાનનો જળમાર્ગ આવતો સધલો વેપાર ખોતાના તાબામાં લઈ સપત્તિવાન થયા છે, એ જોઈ સિકંદર બાદશાહે તેઓની સત્તા છીનવી લેવા અગ્રાજ મહેનત કરી મિસર

દશમા નાઈવ નગરને કાઠ પોતાના નામનું એક ગેઢેર ગ્રામી તેણે દિગિ શિવન લોકોની ગળધાની ટાવરને વાગી સખત મેદ પટોન્નાડી એવેકગા ન્ડીઆ ગેઢેર વસાવનામા સિકદગનામા કેના ઉત્તમ પ્રકારની દીર્ઘદિતેમ-જ ધર્તતા હતી તે પ્રત્યક્ષ માનમ પડી આવે છે અનેક રાત્યદ્વાનિત થયા છતા આસરે અગદમો વાં બગી આ ગેઢેર હિંદુસ્તાનના વેપારનું મુખ્ય સ્થાન રહ્યું હતું ધરાન છતી મિ-દગ સમર્પદગયો, અને લાથી હિંદુસ્તાન તન્દ વાંચો ગરતામા તેણે અનેક દેગો અને લોકોનું બારી નિરીક્ષણ કર્યું તો તેને માનમ પડ્યું કે સધળી સારામાં સારી ચીજોનું મૂળ સ્થાન હિંદુસ્તાન હતું, અને તેથીજ તે દેગ છતયા તેને અધિક ધર્યા ધર્મ આગળ જતા તે વાયવ્ય કોણે રસ્તે હિંદુસ્તાન આ યો અતિદાસિક માગમા ખાઈગર ઘાટમા થકેને આ દેશમા આનનારો આ પહેલોજ ધર પુરૂપ હતો તક્ષશિયા ઉદ્ધે અન્ક આગળ હોડીના પુવની મદ્દ વડે સિધુ નદી ઓગળી તે આ તરફ આ યો જોનમ નદીને કારે તેને પોગમ સમ્મ માથે નડાઈ થયાઆદ તે દક્ષિણ તરફ વગતા પળનની ફળપતા નિહાળી ચક્રીત થઈ ગયો નાઈન, મુકદિસ, દાખિસ ઇત્યાદિ અનેક નદીઓ અને તેના કામ ઉપરના અસખ્ય ફળપ પ્રદેગો તેણે આ પહેલા જોયના લોવાથી, પ-જનમ પ્રાતમાં પરમેશ્વરની કૃપા, સદ્દિનો લેલન અને મનુષ્યની અમ્કન પૂર્ણતાની ટોચે પહોંચી હોય એમ તેને લાગ્યું પણ ગગા નદી અને તેના કાકોનો પ્રદેશ આના કરતા પણ વધારે ફળપ અને શોભાયમાન છે, અને તેના પ્રમાણમા સિધુ નદી અને પળન કાઈ પણ વિસાતમા નથી એમ સાલગતા તરતજ પોતાના સનિકાને એકમા કરી આગળ વધવા માટે સિકદર બાદચાહે અત્યત આમદ કર્યા પરતુ તેઓએ અભાર પહેલા પુકગ દુ ખ અને કટ બોનવેના હોવાથી આગળ જવા માટે તેઓના પગ ઉપરના નદી આથી અતિશય નાસીપાસ થઈ તેઓની મરજીની ખાતર સિકદરને પાછા ફરનાની જરૂર પડી બાદચાહે મિઆસ નદી લગી આવેયો હતો એવે લાથી પાછા ફરના અગાઉ તે નદીને મારે તેણે બાર લવ્ય સ્થળ ઉભા કર્યા એપોનોનિઅસ ગએનિઅસ નામનો

એક ગ્રીક મુદ્રસ્થ ઈ. સ. ૪૬ માં પંજળમાં આવ્યો હતો તે વેળા તેણે આ સ્થંભ બોધા હતા, અને તેના ઉપરના લેખ વંચાતા હતા એમ તેણે લખેલા સિકંદરના વ્રતાન્ત ઉપરથી જણાય છે. સિકંદર પુષ્કળ વિદ્વાન લોકને પોતાની સાથે તેડી આવ્યો હતો. તેમની મારફતે તેણે હિંદુસ્તાનની ખારીક મહિતી મેળવી. પ્રથમ તે જેલમ નદી ઉતર્યા ત્યારે તેણે પુષ્કળ હોડીઓ બાંધ્યા હુકમ આવ્યો હતો, તે પ્રમાણે એ પાછો ફર્યા ત્યારે ઉત્તમ પ્રકારની અમ્બ્રેલ હોડીઓ તૈયાર થઈ હતી. સિકંદરે આ સ્થારીની સર્વ વ્યવસ્થા કરવાનું કામ નિઆરકસ (Nearchus) નામના હોશિઆર અમલદારને સોંપ્યું હતું. આજ હોડીઓ મારફત સિકંદર સિંધુ નદીમાં થઈ હિંદી મહામાગરમાં આવ્યો. તેની સાથે એક લાખ વીસ હજાર ફોજ, બસો હાથી, અને નાનાં મોટાં એ હજાર વદાણુ હતાં. ફોજના ત્રણ સરખા ભાગ કરી તેમાંનો એક તેણે વદાણુ ઉપર ચઢાવ્યો, અને ખીજા એ ભાગને નદીના દરેક કાંઠા ઉપરથી સાથે ચાલના આવવા હુકમ કરાવ્યો. બંને કાંઠા ઉપરના રાજાઓએ સિકંદરને ખંડણી આપી. કેટલાકને તેણે હરાવ્યા અને કેટલાક પોતાની મેળે જ શરણે આવ્યા. આ નદીનો હજાર માઈલનો લાંબો પ્રવાસ પુરો થતાં નવ મહીના નીકળી ગયા.

સિંધુ નદીમાંથી સમુદ્ર ઉપર નીકળતાં સિકંદરને ઘણો સંતોષ થયો, અને વહાણોની વ્યવસ્થા કરવાનું નિઆર્કસને માથે નાખી પોતે સમુદ્રને કાંઠે કાંઠે ધરિન ગયો. બાકીની ફોજ પણ તેજ પ્રમાણે જમીન ઉપર કિનારે કિનારે ગઈ સિંધુનો કિનારો જોયા પછી સાત મહિને સિકંદરનું આખું લશ્કર ધરિની અખાતના ઉત્તર છેડા ઉપર યુક્રટિસ નદી આગળ એકઠું થયું. હિંદુસ્તાન વિશે કેટલીક ખરી અને ઉપયોગી ખબરો આજ વખતે યુરોપમાં ગઈ સિકંદરની આ સફરની કેટલીક તપસીલવાર હકીકત મી. વિન્સેન્ટ સ્મીથ (Vincent Smith) ના પુસ્તકમાં આપેલી મળી આવે છે તે મનોરંજક અને ઉપયોગી જણાયાથી હેઠળ આપી છે:—

ધરિન દેશ જતી સિકંદર ધરિન તરફ વળી મધ્ય એશિઆમાં ગયો. ત્યાંથી અમુર્ધાનો સપાટ પ્રદેશ, જેને પહેલાં એક્ટ્રીઆ કહેતા અને જેની

રાજધાની બનક હતી તે સર્વ હસ્તગત કરી. ઈ. સ. પૂ. ૩૨૭ ની વસંત રતુના આરંભમાં જરફ પીગળવા માંડતાંજ સિકંદર બાદશાહે હિંદુસ્તાન તરફ કુચ કરી. તેની સાથે યુરોપથી આવેલું ૫૦-૬૦ હજાર માણસનું લશ્કર હતું, તે સધળા સાથે દશ દિવસમાં તે હિંદુકુશ ઓળંગી ગયો, અને કાલીદામનની ખીલમાં ઉતર્યો. અહીંયાં તેણે લશ્કરી ડાવણી નાખી, અને નિકેનોર (Nikanor) ને તેનો જાંબજાંબ કરવાનું સોંપ્યું. આ દેશણે પશ્ચિમ, ઉત્તર અને દક્ષિણ એ ત્રણે દિશા તરફના રસ્તા મળતા હતા. અહીંથી જલાલાબાદની પશ્ચિમ બાજુએ આવેલા નિકેયા (Nikaia) શહેર આગળ આવી પહોંચ્યા પછી સિકંદરે પોતાના લશ્કરના એ ભાગ કરી, એક ભાગને કાણુજ નદીના કાંઠા ઉપરનો મુઠક છતવા દિફ્ટેરીબન અને પર્ડિકાસ નામના એ સરદારોના ઉપરીપણા હેઠળ અગાડી રવાના કર્યો. તક્ષશિલા આગળ પહેલેથીજ શરણે આવેલો હિંદુરાજ સિકંદરના લશ્કરની તજવીજ રાખવા માટે તેની સાથેજ હતો. તક્ષશિલા શહેર સિંધુ નદીના પૂર્વ કિનારાથી ત્રણ ટપ્પા દૂર હતું. લાલના રાવતપર્ડીથી વાયવ્ય પ્રુણા તરફ, અને હસનઅબદાલથી અમિ કાણુ તરફ કેટલાક માઈલ લગી ખંડીએરો દેખાય છે તે કદાચ આજ શહેરનાં હોય. તક્ષશિલાના રાજાને પોરસ સાથે અણુજનાવ હતો. હિંદુસ્તાનમાંની સર્વ હકીકત સિકંદરને આપનાર, અને તેની સધળી વ્યવસ્થાની જવાબદારી માથે લેનાર તક્ષશિલાનો રાજા હતો. સિંધુ નદીના પશ્ચિમ કિનારા ઉપરના રાજાઓ સિકંદરના લશ્કરને શરણે આવ્યા તે સધળાની મદદથી સિંધુ નદી ઓળંગવા માટે સિકંદરે હોડીઓનો પુલ બધાવ્યો. લશ્કરના ખીગ્ત ભાગની સરદારી સિકંદરે પોતે લીધી, અને ઈ. સ. પૂ. ૩૨૭ ના સપ્ટેમ્બર માસમાં તે આગળ વધ્યો. રસ્તામાં તેને અનેક અડચણો નડી, અને ઘણી વડાઈમાં ઉતરવું પડ્યું, પરંતુ તેની વ્યવસ્થા તેમજ તૈયારી ઉત્તમ પ્રકારની હોવાથી તેને યશ મળતો ગયો. જે લોકો શરણે આવતા તેને તે પોતાની નોકરીમાં રાખતો, અને જેઓ વિરુદ્ધ પડતા તેઓને દેહાન્તદંડની શિક્ષા કરતો. આમ કરતાં કરતાં તે ઈ. સ. પૂ. ૩૨૬ ના જાનેવારી માસમાં

સિંધુ નદી ઉપર આવી પહોંચ્યો. અહીંઆં તેણે લશ્કરને એક મહિના લગી વિશ્રાંતિ લેવા તથા મેજશોખ કરવાને પરવાનગી આપી.

આ અરસામાં તક્ષશિલાનો રાજા મરણ પામવાથી તેને છોકરા ઝાંરીસ ગાદીએ આવ્યો, અને સિકંદર બાદશાહ સાથેનો સંબંધ જારી રાખવા પિતાને પગલે આવ્યો. તક્ષશિલાના મુલકની ઉત્તરે પહાડી પ્રદેશમાં એક અભિસાર નામના રાજાનું અને બીજું પોરસનું એમ બે રાજ્યો હતાં; તે જ્વલમ અને ચિનાખ નદીઓની વચ્ચે હાલનાં જ્વલમ જિલ્લો, ગુજરાત અને શાહપુર આવેલાં છે ત્યાંજ ધણું કરીને હતાં. તક્ષશિલાના રાજાએ સિંધુ નદી ઉપર સિકંદરને માટે જે પુલ તૈયાર કર્યો હતો તે અટકથી સોળ માઈલ ઉપર આવેલા ઓહિંદ ઉદ્દે ગામ આગળ હશે. આ પુલ ઉપર યદને તે પોતાનાં સઘળાં લશ્કર સહિત ઈ. સ. પૂ. ૩૨૫ ના માર્ચ મહિનામાં તક્ષશિલા આવ્યો. તે વેળા એ શહેર ધણું નામાંકિત હતું, અને ત્યાં વિદ્વાનોનું સારી રીતે ભરણપોષણ થતું હોવાથી દૂર દેશાવરથી ધણા વિદ્વાનો આં આવતા. અહીંના રાજાને સિકંદરે નાના પ્રકારે ખુશી કરી આગળ જવા માટે તેની મદદ માગી. અભિસાર અને પોરસ વચ્ચે સ્નેહલાવ હોવાથી બન્નેએ પહેલાં સિકંદરની સામા થવા ઠરાવ કર્યો; પણ કોણ જાણે કેવા કારણને લીધે અભિસાર પાછળથી મજબૂત ન રહેતાં તેણે તક્ષશિલા આગળ પોતાનો એકલો મોકલો સિકંદરનું માંડલિકત્વ કબૂલ કર્યું. પોરસ પાસેથી પણ તેણે આવીજ કંઈક આશા રાખી હતી, અને તે ક્ષણભૂત કરવા તજવીજ પણ કરી હતી. સિકંદરે તેને મળવા બોલાવતાં ગર્વિષ્ટ પોરસે તેના સંદેશાનો જવાબ મોકલાવ્યો કે ‘ સરહદ ઉપર આપને મળવા હું તૈયાર છું, માત્ર લશ્કર સહિત આવું છું. ’ આ ઉત્તર વાળી પોરસ રાજા પોતાનું ૫૦ હજાર લશ્કર લઈ જ્વલમ નદીના કિનારા ઉપર સિકંદરની સામે થવા આવ્યો. તક્ષશિલાથી નીકળેલો સિકંદર પંદર દિવસમાં જ્વલમ નદી ઉપર પોરસની સામા આવી લાગ્યો (મે, ૩૨૬). સિંધુ નદી ઓળંગવા માટે તૈયાર કરેલી હોડીઓના લાગ છુટા કરી સિકંદર જ્વલમ નદી આગળ ગાડાંમાં લાવ્યો હતો, પણ પોરસના લશ્કરની નજર આગળ નદી ઉતરવાનું તેને

માટે શક્ય ન હોવાથી તેણે આસપાસના પ્રદેશની તપાસણી કરી તે વિશે ખાતમી મેળવી. એ વેળા ઉન્હાળો હોવાથી નદીમાં પુર આવેલું હતું એટલે તે ઉતર્યા વગર આપણે નદી ઓળંગવી નથી એવો ગપાટો સિકંદરે ચલાવ્યો. વખત જતાં વરસાદ ચરૂ થયો અને રેલવધતીજ ચાલી. સખત વરસાદ પડતો હતો તેવામાં એક રાતે ગુપ્તપણે નદીના મૂળ તરફ ૧૬ માઈલ જઈ થોડાંક ચુંટી કહાડેલાં માણસો સાથે તેણે નદી ઓળંગી. આ ખાતમી પોરસને મળતાંજ પોતાનાં સધળાં લશ્કર સાથે તે સિકંદરની સામા ધસ્યો. તેના લશ્કરમાં ૨૦૦ હાથી અને ૩૦ હજાર પાયદળ હતું, અને બન્ને બાજુ મળી ૪૦૦૦ સ્વાર અને ૩૦૦ રથ હતા. દરેક રથને ચાર ઘોડા જોડેલા હતા, અને તેમાં બે તિરંદાજ, બે દાલવાળા અને બે સારથી એમ છ છ માણસો હતાં. પાયદળ લશ્કર પાસે દાલ, તરવાર અને ધનુષ્યબાણ હતાં. પોરસની સધળી તૈયારી ઉત્તમ પ્રકારની હતી, પણ તેનું લશ્કર ધણું મોટું હોવાથી તેને લડાઈની હરોલમાં રાખવાનું કામ મુશ્કેલ હતું. સિકંદરનો સધળો આધાર ઘોડેસ્વાર લશ્કર ઉપર હોવાથી તેમાં અપળતા તથા દક્ષતા વિશેષ દેખાતાં હતાં. સિકંદરના લશ્કરનો બીજો ભાગ કેટીરાસ નામના તેના એક હોંશીઆર સેનાપતિના તાબા હેઠળ મૂળ સ્થાન ઉપરજ હતો. પોરસ અને સિકંદર વચ્ચે લડાઈ ચરૂ થતાંજ તે તરફથી કેટીરાસે એકદમ નદી ઓળંગી પોરસના લશ્કર ઉપર પાછળથી હુલ્લો કર્યો, એટલે પોરસ ગભરાઈ જતાં તેનો પરાજય થયો અને કેટીરાસના હાથમાં તે સપડાઈ ગયો. પોરસ સાચા છ કુટ ઉંચો ભવ્ય પુરૂષ હતો. તે પોતાનો પરાજય થતો અટકાવવા જીવ ઉપર આવી લડ્યો, પણ શરીર ઉપર નવ જખમ લાગતાં નાઈલાજ થઈ તે દુસ્મનના હાથમાં પકડાઈ ગયો. એમ છતાં સિકંદરે તેનો સન્માનથી આદરસત્કાર કર્યો, અને તેને તેનું રાજ્ય પાછું આપી દેવા ઉપરાંત તેને બીજો વધારે મુલક આપ્યો. આ પ્રમાણે સિકંદરે જતાવેલા ઔદાર્યથી પોરસ તેનો એક ધાડો મિત્ર થયો. સિકંદરનાં આ કૃત્યથી તેની ધૂર્તતા જણાઈ આવે છે. પોરસ સાથેની આ લડાઈ ઈ. સ. પૂ. ૩૨૬ ના જુલાઈ મહિનાના આરંભમાં થઈ હતી,

અને તેના સ્મરણથી સંગ્રામ ભૂમી નજદીક સિકંદરે એ નવાં શહેરો વસાવ્યા હતાં, તેમાંનું હમણાના જેલમ શહેર પાસે આવેલું બોકીફાલા (Buokephala) ધણુંજ પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યું હતું.

આ પછી કેટીરાસને લશ્કરનાં મૂળસ્થાન ઉપર રાખી સિકંદરે આભુઆભુનો ધણો પ્રદેશ જીતી લીધો. ચિનાબ નદી જોળંગી તે રાવી નદીની પણ થોડી આ બાજુએ આવ્યો, અને ત્યાં કથઈ લોકોનું મુખ્ય ધાણું સંગ્રહ કરીને હતું તે લીધું. ઈ. સ. પૂ. ૩૨૬ ના સપ્ટેમ્બરમાં તે બીઆસના કિનારા ઉપર આવ્યો, પણ તેની અગાડી જવાને તેનું લશ્કર કબૂલ થયું નહીં. સિકંદરે માણસોને આજીવન સુધી વિનવ્યા પણ સર્વ ફોગટ ગયું. કોઈનાસ નામના તેના વિશ્વાસુ સરદારે ધીરજથી લશ્કરનાં આદર્શોનું કહેવું સિકંદરને કાને નાખ્યું, ત્યારે તે ધણો નાઉમેદ થયો, ત્રણ દિવસ લગી પોતાના તંત્રીમાંથી બહાર નીકળ્યો નહીં, અને આખરે ન છુટકે પાછા ફરવાનો તેણે હુકમ આપ્યો. અહીંથી નીકળતાં પહેલાં તેણે બીઆસ નદીની પેલી બાજુએ બાર દેવતાના નામના બાર ચોખંડા પથ્થરના સ્થંભ ઢીલા કર્યા, અને મોટો ઉત્સવ કર્યો. પ્રત્યેક સ્થંભની ઉંચાઈ ૫૦ હાથ હતી.

પાછા ફરતાં સિકંદર ચિનાબ નદી ઉપર આવ્યો ત્યારે ત્રીસથી આવેલું ૫૦૦૦ સ્વાર અને ૭૦૦૦ પામદળનું નવું લશ્કર તેને મળ્યું. તરતજ જેલમ નદી ઉપર આવી તેણે પોતાના લશ્કરના ત્રણ ભાગ કરી એક ભાગ નદી ખારડ્યો, અને દરેક કંદા ઉપર અકકેક ભાગ, એવી રીતે જેલમ નદીમાં થઈ સમુદ્ર લગી સફર કરવાનો અને આસપાસના પ્રદેશની તપાસ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. નદી ઉપર ફરનારા લોકોની હોડીઓ તેણે પોતાના કામમાં લીધી અને બીજી કેટલીક નવી પણ બાંધી. જુદાં જુદાં રાજ્યોમાંથી આવેલા પુષ્કળ ખલાસીઓ એની ફોજમાં હતા તે સધળાને એણે હોડી ઉપર કામે લગાડ્યા. ત્રીસ ત્રીસ હલેસાં વાળી મોટી ૮૦ હોડીઓ સ્વારીમાં હતી, અને નાનાં મોટાં સધળાં વહાણો મળી એકંદર ૨૦૦૦ વહાણો સિકંદર પાસે હતાં. કિનારે ચાલતા લશ્કરના ભાગોનું વડપણ કેટીરાસ અને હિફેસ્ટિઅન પાસે હતું, અને વહાણ ઉપરના ભાગ સાથે સિકંદર પોતે હતો.

અહીંથી મુકામ ઉઠાવવા અમાઉ સિકંદરે એક ભવ્ય દરબાર ભરી પોરસને તેનું રાજ્ય પાલું મોપ્યું. એવીજ રીતે અભિમાર રાગને સિંધુ નદીની પૂર્વ તરફના પ્રદેશનો હવેલપતિ સ્થાપી દિલ્લિસને પશ્ચિમ તરફના મુલક ઉપર સર્વોપરી સત્તાધીકારી તરીકે નીમ્યો. અકટોબર માસની આખરે એક શુભ દિવસે સવારમાં દેવપુજા કરી જળદેવતાને નંવેદ્ય વગેરે યજ્ઞવી સિકંદરે રાજ-સંગમાં પ્રકાવી કૃત્ય કરવા દુકમ આપ્યો. અસંખ્ય યોદ્ધાઓને હોડી ઉપર યજ્ઞવેલા જોઈ લોકોને પાતું આશ્ચર્ય લાગ્યું. આવડો મોટો કાફલો વ્યવસ્થિત રીતે ચાલતો હતો તેથી પણ આસપાસના લોકો આશ્ચર્યચકિત થયા. હજારો હલેસાનો અવાજ, દુકમ આપનારા જનસંમેનો પોકાર, ખલામીઓનાં ગાય-નનો સુર, એ સધળામાંથી નીકળતા પ્રતિધ્વનીથી જન્ને કાંઈ ઉપર જાણે કંઈકાંસાઈ રહ્યા હતા. આઠમે દિવસે આ લશ્કર જેલમ અને ચિનાબ નદીના સંગમ ઉપર આવી પહોંચ્યું. અહીંમાં કેટલાંક વહાણો કુબી ગયાં તેમાં સિકંદરની હોડી પણ કુબી જશે એવી ધારણા હતી. મુસાફરી કરતાં આસપાસના લોકો સાથે સિકંદરને અનેક વેળા શુદ્ધમાં ઉતરવું પડ્યું હતું, અને તેમ કરતાં તેણે કેટલાંક શહેરો તથા કંઈકે પ્રાંતો કબ્જે કર્યા હતા. એક વખતે સિકંદરને સખત જખમ લાગવાથી તે બેશુદ્ધ થઈ પડ્યો, પણ ધા કાપી અંદર પેસી ગયો તોતીરનો કકડો બે ચી કહાડતાં તે હોશીયાર થયો. પ્રવાસ કરતું આખું લશ્કર સિંધુ અને પંચનદના સંગમ ઉપર આવ્યું ત્યારે તે જગ્યાએ સિકંદરે એક શહેર વસાવ્યું, અને કેટીરાસને ખુશ્ખીને માર્ગે ધરાન રવાના કર્યાં. અહીંથી કૃત્ય કરી સિકંદર સિંધુ નદીના મૂખ આગળ થએલા ત્રીકાણુ આકારના જમીનના ટુકડા આગળ આવ્યો. અહીં નાકા ઉપર આવેલું પટલ (પતલ-કંઠા) નામનું શહેર સિકંદરને ધાતું ઉપયોગી લાગવાથી તેણે સિંધુ નદીના પૂર્વ પશ્ચિમ ભાગમાંથી સમુદ્ર પર્વત જાતે ફરી યુદ્ધોપયોગી તેમજ વ્યાપારોપયોગી સાધનોની તપાસ કરી, અને નવી હોડીઓ, ગોદી તથા બંદરો બાંધી તે પટલ પાછો ફર્યો. આ સધળી તપાસ કર્યા પછી યુરોપ પાછા ફરવાનો માર્ગ નક્કી કરવાના વિચારથી તેણે પોતાના લશ્કરના બે ભાગ કર્યા. એક ભાગે સમુદ્ર મારફતે જવું અને બીજાએ તે

ભાગની સાથે સાથે કિનારે કિનારે જવું એ પ્રમાણે સિકંદરે હુકમ આપ્યો. જેલમ નદીથી પટલ આવતાં આ સ્વારીને દરા મહિના થયા. સ્વારીની સઘળી ઉત્તમ પ્રકારની વ્યવસ્થા નિઆર્કસે કરેલી હોવાથી તેને દરીઆ માર્ગે જનારા ભાગનો ઉપરી નીમી સિકંદર પોતે જમીન માર્ગે ગયો. પણ આ પ્રવાસમાં તેને મહા કષ્ટ વેઠવું પડ્યું. રસ્તામાં આવતા મોટા મોટા પર્વતો અને રેતીનાં મેદાનથી પોતાને અડચણ પડશે એ સિકંદરને ખબર ન હોવાથી તેનાં પુષ્કળ માણસો મરણ પામ્યાં, અને દુશ્મનો સામે લડવામાં તેને ઘણી મહેનત પડી. સમુદ્ર માર્ગે જતાં લશ્કરને તથા સિકંદર સાથેના ભાગને અરસપરસ મદદ નહીં મળવાથી ઘણી મહેનતે અને ભાગે ઓર્મેઝની નજીકમાં મળ્યા. તેમનો પ્રવાસ ઈ. સ. પૂ. ૩૨૫ ના અકટોબર મહિનામાં શરૂ થયો હતો. નિઆર્કસને પણ માર્ગમાં પુષ્કળ અડચણો નડી. ઓર્મેઝથી પાંચ ટાપે દૂર સિકંદરની ઊવણી હોવાથી નિઆર્કસ ત્યાં જઈ તેને મળ્યો, અને સઘળું લશ્કર પૂર્વ તરફ આગળ વધી ઈરાની અખાતના હુંકા ઉપર આવેલા સુઝા આગળ ઈ. સ. પૂ. ૩૨૪ ના એપ્રિલ માસની આખરે આવી લાગ્યું. એક વર્ષ પછી એટલે ૩૨૩ ના જુન મહિનામાં આ પરાક્રમી પુરુષ બેબીલોનમાં મરણ પામ્યો.

ઉપલી હકીકત ઉપરથી આ મહા પરાક્રમી પુરુષની રીતભાત તથા ડહાપણ ધણી સારી રીતે જણાઈ આવે છે. ગ્રીસ દેશથી હિંદુસ્તાનની પૂર્વ સીમા લગીના સઘળા પ્રદેશ ઉપર પોતાનું રાજ્ય સ્થાપવાની તેને મહત્ત્વાકાંક્ષા થઈ હતી. તેની શોધકબુદ્ધિ તથા વ્યવસ્થા કરવાની કુનેદ ઉપરથી એટલું તો જણાઈ આવે છે કે તે જો જીવવા પામ્યો હોત તો તેની ઇચ્છા ફળીભૂત થવામાં હરકત પડતે નહીં. એણે પશ્ચિમ એશિઆમાંનાં સઘળાં રાજ્યોમાં એક નવીન ઉત્સાહ ઉત્તેજિત કર્યો હતો, દૂરદૂરના ભેડાને તે એકમેકના સમાગમમાં લાવ્યો હતો, અને નિરનિરાળા ઠેકાણાની ઉપયોગી તથા વપરાસની ચીજો બાબત તેણે ખબર મેળવી હતી. આ પ્રમાણે પૂર્વના વેપાર માટે નવા માર્ગ શોધી કહડાયા તથા નવાં મથકો ઉભા થયાં એટલે વેપાર તથા ઉદ્યોગને એક નવીજ જાતનો વેગ મળ્યો. હિંદુસ્તાનનાં ૩ તથા ચોખ્ખા, ટિપ્પેટનું ઉન છત્તાદો ધણી ઉપયોગી પદાર્થોનો ખપ પશ્ચિ-

મમાં થવા લાગ્યો. દુનીઆ ઉપર સર્વ સંપત્તિનો લંડાર હિંદુસ્તાન હોય એવી સિકંદરની પકી ખાતરી થઈ હતી, પણ તેના મરણ બાદ તેની યોજના પાર પાડવાને કાંઈએ પ્રયત્ન કર્યો નહીં એ ખુલ્લું છે. કેમકે પાછળથી તેના મહોન રાજ્યના જે કકડા પડી ગયા તેમાં હિંદુસ્તાન માટે કંઈ પણ ઇશારો નથી; માત્ર એટલું જ જણાય છે કે સિકંદરના નીમેલા કામદારો તેના મરણ પછી પાંચ છ વર્ષ લગી જ નોકરી ઉપર રહ્યા હતા. સિંધુ નદી ઉપર આવ્યા પછી ઇરાની અખાત લગી જતાં સિકંદરને એકંદર ત્રણ વર્ષ થયાં હતાં, એ પૈકી સુમારે આગળથી માત્ર સિંધુ નદીની પૂર્વ તરફના પ્રદેશમાં તેણે ગાળ્યા હતા. એક બહાદૂર યોદ્ધા તરીકે સિકંદરને ગણીએ તો આ ત્રણ વર્ષના અનુભવથી તેની મહત્તા ઘણી વધી ગઈ. લશ્કરની ગોઠવણ, સર્વ રીતીની તૈયારી કરવાની વ્યવસ્થા અને યુદ્ધકળા એ ત્રણમાં સિકંદરની શુદ્ધિ અપ્રતિમ હતી. અનેક પ્રસંગે સિકંદર પોતે જીવની પરવા ન કરતાં સંકટમાં ઝીંપલાવતો, એ એના જેવા સેનાપતિને ઉચિત નહોતું એવું કેટલાક ટીકાકારનું કહેવું છે, તોપણ તેનો આ ગુણ પ્રશંસાપાત્ર હતો. જેલમ નદી ઉપરનો કાફલાનો પ્રવાસ, નિઆર્કસની સમુદ્ર ઉપરની સફર અને સિકંદરની ખુશ્કી માગે મુસાફરી એ ત્રણે બનાવો વખાણવા જોગ છે. આ સર્વ ઉપરથી એવું પણ માલમ પડે છે કે તે સમયે યુદ્ધકળામાં ટિંદી લશ્કર મુરોપિઅન ફોજ કરતાં ઉતરતું હતું. ગ્રીક સ્વારો આગળ પંજાબના દ્વાપી નકામા હતા. તોપણ આ સ્વારીનું કંઈ પણ ખાસ પરિણામ હિંદુસ્તાનની બાબતમાં આવ્યું નહીં. સિકંદર સરખો પુરૂષ આટલી બધી મહેનત ઉઠાવી આપણા દેશમાં કેમ આવે છે તેમજ અન્ય મુરોપિઅન લોકો પાસે આપણને શું શીખવાતું છે, તેમની રાજ્યપદ્ધતિ, વ્યવસ્થા તથા સુધારા કેવા પ્રકારના છે, એ પ્રશ્ન તરફ હાજની રીતી પ્રમાણે તે કાળના આપણા વિદ્વાનોનું બીલકુલ લક્ષ ગયું નહીં. એ કારણથી થોડાજ વખતમાં ગ્રીક લોકોની સ્વારી આવી હતી કે નહીં તેનું કંઈ પણ સ્મરણ હિંદુસ્તાનના લોકોમાં રહ્યું નહીં. એમ છતાં મુરોપમાં આ સ્વારીનું પરિણામ ધણું જ ઉલટું આવ્યું. અહીંનાં વેપાર, સંપત્તિ, વિદ્યા, શાસ્ત્રો અને કળાકૌશલ્ય

ઇસાદી વિષયોની અત્યંત બારીક માહિતી ગ્રીક લોકો યુરોપમાં લઇ ગયા. છતાં તુર્તવેળા યુરોપના ઇતિહાસમાં નિરાળા પ્રકારનો ફેરફાર થવાથી સિકંદરે ઉપાડેલું આ કામ સુમારે દોઢ હજાર વર્ષ લગી તેમનું તેમજ પડી રહ્યું.

તે સમયે હિંદુસ્તાનમાં એક છત્રપતિ રાજા નહોતો. અસંખ્ય નાનાં મોટાં રાજ્યો હોવાથી દેશની સ્થિતિ સારી હતી, અને લોક સુખી હતા. લોકોની રીતભાત, પહેરવેશ, તથા કળાકૌશલ્ય વગેરેનું સિકંદરના વખતનું વર્ણન હમણાના સૌ પચાસ વર્ષ અગાડીની સ્થિતિને એટલું મળતું આવે છે કે છેલ્લાં બે હજાર વર્ષમાં તેમાં કંઈ જાણવા જેવો ફેરફાર થયો નથી એવું જણાવવાનો સંભવ છે. હિંદુસ્તાનની રૂઢ, અહીંના નિયમિત વર્ષાકાળ, નદીઓની ભરતી ઓટ, તેમાં આવતાં પૂર અને તેથી થઈ રહેતો એક નાનો જળપ્રલય અને તે વખતનો દેખાવ, એ સર્વ આજની સ્થિતિને ઉત્તમ રીતે મળતાં આવે છે. ગ્રીસ દેશથી હિંદુસ્તાન સુધીના સઘળો વિશાળ પ્રદેશ એકજ રાજાના તાબા હેઠળ આવે એ બની શકે તેવું નહોતું, તોપણ સઘળી જાતિના લોકોને પોતપોતાના કારભારમાં પૂર્ણ સ્વતંત્રતા આપવી, અને સર્વને સુખ થાય એવી રીતે રાજ્ય કરવું એજ ઉત્તમ માર્ગ છે એ સિકંદર જાણતો હતો. આ સંબંધમાં તેની આસપાસના સલાહકારો તથા તેની વચ્ચે મોટો વિરોધ પડ્યો. એના ગુરૂ એરિસ્ટોટલે એને કહ્યું હતું કે, ‘ગ્રીક લોકોનેજ માત્ર તુ તારી પ્રજા માની તેમની તરફ યોગ્ય રીતે વર્તજે; પણ બીજા લોકોને હલકી વર્ણના ગણજે.’ આ મત સિકંદરને પસંદ પડ્યો નહીં. લોકોનું મન જાણવાની અકકલ ગુરૂ કરતાં શિષ્યમાં સારી હોવાથી ઘરમાં બેસી તત્વશાસ્ત્ર ઉપર અંધ લખનારા ગુરૂનો ઉપદેશ તેણે માન્યો નહીં. આરાગેલા આગળ વિજય મેળવ્યા પછી તેણે પોતે ધરિની પોશાક સ્વીકાર્યો, અને તેની સાથેના સરદારો પાસે પણ તે પોશાક ધારણ કરાવ્યો. તેમજ ‘અમારા ગ્રીક લોકોની સારી સારી વાતો તમે શીખો,’ એવો આગ્રહ તેણે ધરિની લોકોને કર્યો. ધણી તે પોતે ડેરીઅસની છોકરી સાથે પરણ્યો, અને પોતાના સૌ સરદારોનાં લગ્ન ધરિની છોકરીઓ સાથે કરાવ્યાં. આ સઘળાં લગ્ન ઘણા દાઢથી

થયાં. પણ એટલાથીજ તે અટક્યો નહોં. રાજ્યનો યોગ્ય બદોખસ્ત કરવા માટે તેણે કિશ્તિ વગેરે બાંધ્યા, અને હિંદુસ્તાનનો વેપાર પોતાના તાબામાં રહે એવી દરેક તજનીજ કરી. આજ કારણથી તેણે સિંધુ નદી ઉપર પ્રવાસ કરી ધરાની અખાતમાં યઈ વેપારી માર્ગ મુકકરર કર્યો. સિંધુ નદીની માફક યુક્ટિસ તથા ટાઇમિસ નદીની પણ તેણે તપાસ લીધી. આ વખતે તે ધણું તો ત્રીસ વર્ષનો હતો.

સિકંદર મરણ પામ્યા પછી તેના રાજ્યના યુક્ત યઈ ગયા, અને હિંદુસ્તાનની લગભગનો મધ્ય એશિઆમાંના સધળા પ્રદેશ તેના મેનાપતિ સેલ્યુકસના તાબામાં આવ્યો. સેલ્યુકસ સિકંદરના હાથ હેઠળ તૈયાર થયેલો હોવાથી, તેનાં ધોરણથી તે જાણીતો હતો. તેણે હિંદુસ્તાન ઉપર સ્વારી કરી ચંદ્રગુપ્ત સાથે યુદ્ધ કર્યું, પણ પાછળથી બન્ને વચ્ચે સલાહ થઈ. સિકંદર પછી સેલ્યુકસે ૪૨ વર્ષ રાજ્ય કર્યું. તેણે પોતાની કારકિર્દીમાં મેગાસ્થનીસ નામના એક હોંશીઆર વકીલને ચંદ્રગુપ્ત પાસે પાટલીપુત્ર મોકલ્યો હતો. આજ મેગાસ્થનીસ પૂર્વે સિકંદરની સ્વારીમાં હિંદુસ્તાન આવ્યો હતો, અને લાગીરથી અને તેના કંઠાનો ફળદુષ પ્રદેશ જોનાર પહેલો યુરોપિઅન ગૃહસ્થ એજ હતો; ધણું કરીને ઉત્તર હિંદુસ્તાનની અસલ હકીકત એજ પ્રથમ યુરોપમાં લઈ ગયો હતો. આ દેશનું અંશર્થ નિહાળી તે ધણો ચકિત થઈ ગયો હતો. સ્વેગો, એરિઅન (ઈ. સ. ૬૦-૧૮૦) વગેરે ગ્રીક અંચકોરોએ આપેલી હકીકત મેગાસ્થનીસ પાસેથીજ મળી હશે, પરંતુ તેના વર્ણનમાં કેટલીક કાલ્પનિક તેમજ અસંભવિત વાતો બેળાયલી હોવાથી તે સધળાઓને ભરોસા લાયક લાગી નહોં. તે કહે છે કે ' પાટલીપુત્ર શહેરની લંબાઈ દશ માઈલ અને પહોળાઈ બે માઈલ હતી. તેની આસપાસના કોટને ૫૭૦ જુરજ તથા ચોપન દરવાજા હતા. ' ચંદ્રગુપ્તના ઊકરા પાસે પણ કાઇમેકસ નામનો એક ગ્રીક વકીલ આવ્યો હતો.

૭. મિસર દેશના રાજાઓની ખટપટ—હિંદુસ્તાન આવવા પહેલાં સિકંદરે એશિઆ માઈનર કબજે કરી સિરિઆનો મુલક જીતી લીધો હતો.

ટ્રિનિશિયન લોકોનું ટાપર શહેર તેના હાથમાં પડ્યું ત્યારે તે દરીઆઈ રાજ્યનો નાશ થયો. એશિઆમાંથી સિકંદર નાઈલ નદી મારફત ઇજિપ્ત ગયો ત્યારે સહેજમાંજ તે દેશ તેને તાબે થયો, અને તેની જુની રાજધાની મેંશીસમાં પોતાના રાજ્યાભિષેક વખતે એણે મોટા સમારંભ કર્યો. મેંશીસથી સમુદ્ર કિનારે આવી તેણે એક નવું શહેર વસાવ્યું, જે એલેક્ઝાન્ડ્રીઆને નામે અદ્યાપિ પ્રસિદ્ધ છે. આ શહેરની જગ્યા સિકંદરે પોતેજ પસંદ કરેલી હોવાની વાત ઉપરથી તેની વેપારી ધુદ્ધિ તથા તે પ્રમાણે અમલ કરવાનું તેનું ધોરણ પ્રત્યક્ષ માલમ પડી આવે છે. દેશના સંરક્ષણ માટે દરીઆઈ ક્ષત્તા પણ સિકંદરને અવશ્ય જણાઈ. સિકંદરે તાબે કરેલો મિસર દેશ તેના મૃત્યુ પછી ટોલેમી નામના એક કુશળ પુરુષે હસ્તગત કરી એલેક્ઝાન્ડ્રીઆમાં પોતાની રાજધાની કરી, અને બંદર ઉપર સફેદ આરસપહાણની ચારસો ઝુટ ઉઘી એક લબ્ધ દીપમાળ બાંધી. એ દીપમાળ દુનીઆનાં સાત આશ્ચર્યોમાંની એક હજી ગણાય છે. આ રાજ્યએ નૌકાનયન તથા વેપારમાં ઘણા સુધારો કર્યો. એના પુત્ર ટોલેમી શીલાઉફ્ફસે (ઈ. સ. પૂ. ૨૮૫-૨૪૭) ટાપર શહેરનો વેપાર એલેક્ઝાન્ડ્રીઆમાં ફાંટાઈ આવે એવા વિચારથી સુવેઝના જેવી સો હાથ પહોળી અને ત્રીસ હાથ ઉઠી એક નહેર ખોદવાનું શરૂ કર્યું. હાલની નહેરની માફક તેને સુવેઝથી ભૂમધ્ય સમુદ્ર સાથે નહીં મેળવતાં અર્સિનો બંદરથી નાઈલના પૂર્વ ફાંટા સાથે તેને મેળવવાની હતી. પરંતુ એ કામ પાર ઉતર્યું નહીં. એમ છતાં હાલની નહેર જુની નહેરની થોડી ઘણી પુનરાવૃત્તિજ છે. નહેરનું કામ પુરું નહીં થવાથી ટોલેમી શીલાઉફ્ફસે રાતા સમુદ્રના પશ્ચિમ કિનારા ઉપર બર્નિસ નામે શહેર વસાવ્યું કે જેથી દિંદુસ્તાનનો માલ એ બંદરે આવે અને ત્યાંથી જમીનમાર્ગે નાઈલ નદી ઉપર આવેલા કૉપ્ટોસ નામના શહેરમાં થઈ એલેક્ઝાન્ડ્રીઆ પહોંચે. બર્નિસ અને કૉપ્ટોસ વચ્ચે સુમારે ૨૫૦ માઈલનો અંતર હતો તેમાં આ રાજ્યએ મુસાફરી માટે અનુકૂળ પડે તેવો રસ્તો બાંધી ઢેકઢેકાણે ઉતારા ઉભા કર્યા. આ રસ્તાને ઉપયોગ ૨૫૦ વર્ષ લગી થયો હતો. બર્નિસથી નીકળેલાં વહાણો અરબસ્તાન તથા ઈરાનને કિનારે કિનારે

ઉપર આવેલા પ્રાચીન પટલ ઉદ્દે દક્ષીણ દિશામાં આવતાં. તે સમયે મિસરનું રાજ્ય આજ વેપારને જોરે ધનાઢ્ય થયું હતું. ટોલેમી દ્વિતી ડેલ્ફસનો એકથી ડાયોનિસિયસ મૈથ જાદુશાહ પામે આવ્યો હતો, તેમ અશોકનો વધીલ ઇશ્તિના દરબારમાં ગયો હતો. ઇસવી સનના પ્રારંભમાં મિસર અને સિરિઆ રોમન લોકોના તાબામાં ગયાં (ઈ. સ. ૪૦). પાટલીપુત્રના પરાક્રમી રાજા બીજા અંદ્રગ્યુષ્ટે (ઈ. સ. ૩૭૫-૪૧૩) હિંદુસ્તાન અને યુરોપનો વેપાર ઇશ્તિ મારફતે શરૂ કરવાથી બંને દેશનો વ્યવહાર ધણોજ વધી ગયો.

૮. રોમન લોકોના પ્રયત્ન.—હવે રોમન લોકોના હાથમાં પૂર્વ તરફનો વેપાર કેવી રીતે આવ્યો તે જોઈએ. આ વેપારનાં મૂળ કારણને લીધે રોમ અને કાયેજ વચ્ચે જે મહાન યુદ્ધ થયું તે ઇતિહાસમાં 'પ્યુનિક વૉર્સ' નામે ઓળખાય છે.

કાયેજ મૂળ ફિનિશિયન લોકોનું થાણું હતું. બૂમધ્ય સમુદ્રમાંના વેપારને લીધેજ ત્યાંના લોકો ધનવાન થયા હતા. તેઓ દરીઆ ઉપર ફરનારા હોવાથી વેપારમાં અત્યંત કુશળ થયા, અને તેમણે પોતાની સત્તા વધારી. સિસિલીના ટાપુ નજીક આફ્રિકાની જે ટોચ બૂમધ્ય સમુદ્રમાં ઘુસી આવી છે તે ઉપર કાયેજ બંદર હતું. માલ્ટા, કોર્સિકા, સાર્ડિનિઆ, સ્પેનને લગતા ટાપુઓ તથા તે દેશનો દક્ષિણ ભાગ ઇત્યાદી પ્રદેશ કાયેજના અમલ નીચે આવ્યો હતો. જુલિયસ આગળ બૂમધ્ય સમુદ્રમાંથી આટલાંટિક મહાસાગરમાં દાખલ થવાનો એક સાંકડો જળમાર્ગ છે, તેની બંને બાજુએ આવેલી બે મોટી ખડકો ને 'હર્ક્યુલીસનાં ખલાં' (Shoulders of Hercules) એવું નામ આપવામાં આવેલું હતું. એ માર્ગે પટારી કાયેજના ખજાસીઓ પ્રથમ આગળ નીકળ્યા, અને હાનો નામના કાયેજના એક ગૃહસ્થે આફ્રિકાના પશ્ચિમ કિનારા ઉપરના ઘણાખરા પ્રદેશની શોધ કરી. વખત જતાં કાયેજની સંપત્તિ અતિશય વધી ગઈ, અને કેટલાક કાળ લગી રોમન રાજ્યને ટકકર મારવામાં તેણે કંઈ ખાટી રાખ્યું નહીં. કાયેજનો ધણો ખરો વેપાર પૂર્વ તરફના માલનો હતો, તેને અંગે થયેલી ધનપ્રાપ્તિ જોઈ રોમન લોકોના

મ્હોડામાં પાણી છુટવા માંડ્યું. તેઓએ પણ પોતાનાં વહાણો બાંધી બૂમધ્ય સમુદ્રમાં વેપાર શરૂ કર્યો એટલે તેનો ફાયદો તરતજ તેમને જણાવવા લાગ્યો. હિંદુસ્તાનના ઉચ્ચ માલ ઉપર તેઓની નજર બેસવાથી કાર્યજને પગલે ચાલી તેમણે નવાં વહાણો તૈયાર કર્યા. કાર્યજનો સંહાર કરી ત્યાં રોમન લોકોએ પોતાનો અમલ બેસાડ્યો. આ પ્રાંતનું નામ તેમણે પહેલાં આફ્રિકા આપ્યું પણ તે પાછળથી આખા ખંડનું નામ પડ્યું. આગળ જતાં રોમન લોકોએ ગ્રીસ દેશ જીતી લીધો, અને એશિયા ખંડમાં પણ તેમનું રાજ્ય સ્થપાયું. દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં મદુરાના પાંડ્ય (Pandion) રાજાએ પોતાના વકીલને રોમના રાજા ઔગ-સ્તસ સિઝર પાસે મોકલ્યો હતો. મદુરામાં મોતી ઉત્પન્ન થતાં હતાં તેનો ખપ પુરોપમાં થયેલો હોવો લેખ્યો. રોમન ઇતિહાસકાર પ્લિનીએ એ રાજ્યની કેટલીક દકીકત આપી છે. મદુરાની હદમાં હજી પણ રોમન લોકોના ભારે કિંમતના ઈ. સ. ૪૦૦ સુધીના સોનાના સિક્કા તેમજ બીજાં હલકા સિક્કા એટલા બધા મળી આવે છે કે ત્યાં તેઓનું વસાહત હશે એવું અનુમાનસહેજ થાય છે. હમણાના અંગ્રેજ પૉંડ જેવા સોનાના રોમન સિક્કા મદુરામાં પણ ચાલતા હતા. આથી એટલું તો સિદ્ધ થાય છે કે રોમન બાદશાહી સાથે મલબાર કિનારા ઉપર મોટો વેપાર હશે, અને તેમાં મોતીનો વેપાર મુખ્ય હશે (વિન્સેન્ટ રિમથ). રોમના ધનાઢ્ય લોકોને હિંદુસ્તાન-માંનો ઉચ્ચ માલ ધણોજ પસંદ પડ્યો હતો. શરૂઆતમાં એ માલ મુખ્યત્વે કરીને ઉપર કહેલા મિસર દેશને માર્ગે આવતો હતો, પણ પાછળથી યુફ્રેસ નદી માર્ગે સિરિયા પ્રાંતમાં થઈ તે બૂમધ્ય સમુદ્ર ઉપર આવવા લાગ્યો. આ રસ્તે જમીનનો પ્રવાસ આસરે ૨૦૦ માર્ગલનો હતો, અને એ લાંબા અંતરની લગભગ અધવચમાં પાલમાયરા ઉર્ધ્વ તાડમુર શહેર હતું. એ શહેર વેપારના નફાથી વૃદ્ધિ પામેલું એક નાનું સરખું પ્રમસત્તાક રાજ્ય હતું, અને કેટલાંક વર્ષ લગી તેની સત્તા આસપાસનાં સંસ્થાનો ઉપર ચાલી હતી.

રાતા સમુદ્રમાંથી જતા આ વચલા માર્ગે શરૂઆતમાં ગ્રીસ અને

મિસરના ખજાસીઓ કિનારે કિનારે હિંદુસ્તાન આવતા હતા. આરબ સમુદ્રમાં આખું વર્ષ વર્ષાસ્તુનો પવન નિયમિત રીતે જે જુદી જુદી દિશાએ વાય છે અને જેને મોન્સુન (મોસમ) કહે છે તે વાતથી આ ખજાસીઓ જાણીતા હતા. એનો ઉપયોગ ઈ. સ. ના બીજા સદ્દમાં દિલ્હીના નામના વહાણવટીએ કર્યો. શેમન ઇતિહાસકાર પ્લિનીએ તેની જે હકીકત આપે છે તે ઉપરથી માલમ પડે છે કે એલેક્ઝાન્ડ્રીઆથી જે માઈસિ ઉપર આવેલા જુલિઓપોલિસ આગળ હિંદુસ્તાન જનારો માલ નાઈલ નદીમાં વહાણ ઉપર ચડતો. ત્યાંથી તે માલ ૩૦૩ માઈલ ઉપર આવેલા કૉપ્ટોસ શહેરમાં જતો, જ્યાં પહોંચતાં તેને બાર દિવસ લાગતા. કૉપ્ટોસથી ખુશખને માર્ગે એ માલ ૨૫૮ માઈલ દૂર બર્નિસ જઈ રાતા સમુદ્રમાં દાખલ થતો. આ ખુશખનો પ્રવાસ બાર દિવસમાં પુરો થતો. તાપને લીધે એ માલ લઈ જનારાં ઉટનાં ટોળાં આખી રાત ચાલતાં અને દિવસે વિશ્રાંતિ લેતા, એટલે બર્નિસમાં થઈને અરબસ્તાનને કિનારે જેલા બંદરે એ માલ પહોંચતાં થોડા દિવસ થતા. ત્યાંથી એ ખજાસીઓ વર્ષાસ્તુના પવનની મદદથી સીધે રસ્તે આગોશ દિવસમાં મલબાર કિનારે આવતા. અહીંનાં માલ વેચી તથા નવો માલ લરી તેઓ ડીસેમ્બરના સુમારમાં મિસર જવા માટે નીકળતા. આવી રીતે જવા આવવામાં લગભગ એક વર્ષ થતું. આ મોન્સુનના પવનની મદદ લઈ લરદરીએ જવાનો આ માર્ગ શેમન લોકોને ખબર હતો. મિસર દેશ શેમન લોકોએ જીતી લીધા પછી પૂર્વ તરફનો વેપાર તેમના હાથમાં જઈ પડ્યો.

મુખ્ય ત્રણ જાતનો માલ જેવો કે મસાલા, જવાહીર અને રેશમી અને તેવુંજ બીજું ઉંચું કાપડ શેમન લોકો હિંદુસ્તાનમાંથી યુરોપમાં લાવતા. એ લોકોમાં પ્રેત બાળવાની રીત પ્રચલિત હોવાથી એ કામ માટે હિંદુસ્તાનનાં સુગંધી વસાણુનો તેઓ ઉપયોગ કરતા. સિલાની ચિતામાં સુગંધી વસાણુના ૨૧૦ લાર વપરાયા હતા. પોમ્પીની પ્રેતવિધીમાં નીરો બાદશાહે જેટલાં વસાણુ બાળ્યાં તેટલાં આખા હિંદુસ્તાનમાં એક વર્ષમાં પાકે પણ નહીં. આમાંનાં કેટલાંક વસાણુ અરબસ્તાનમાંથી પણ આવતાં.

દુંકમાં, સઘળી જાતના મસાલા અને સુગંધી વસાણાં એશિયાને પૂર્વ કિનારેથી ઠેક યુરોપમાં જતાં. ઑગસ્ટસ બાદશાહના વખતમાં રોમમાં એક આખા મહોલ્લાની સઘળી દુકાનો આ મસાલા તથા સુગંધી વસાણાંથી ભરેલી હતી. ખીજે માલ જવાહીર; એમાં મોતી અને રત્નોનો સમાવેશ થતો. પ્લિનીએ જુદી જુદી જાતનાં રત્નોની, તથા તેના ગુણ અને કિંમતની યાદી આપી છે તે એવી વિગતવાર અને ખબરથી ભરપુર છે કે તે જોતાંજ આપણને આશ્ચર્ય ઉપજે છે. રોમન લોકોનો સઘળો એકચ્છારામ અને ઠાંક કેવળ હિંદુસ્તાનનાં રત્નો અને મોતી ઉપર અવલંબી રહેા હતો. ક્રુટસની મા સરવિલિયાને જુલિઅસ સિઝરે એક મોતી બેટ આપ્યું હતું તે એકલાનીજ કિંમત લગભગ પાંચ લાખ રૂપીઆ હતી. કિલ્ઓપેટ્રા પાસે મોતીનાં કણ્ડુલની એક જોડ હતી તેની કિંમત રૂપીઆ પંદર લાખથી વધારે હતી. મોતી તથા રત્નો પૂર્વ તરફના સઘળા દેશમાંથી યુરોપમાં જતાં હતાં, તોપણ હિંદુસ્તાનનો માલ સર્વથી વધારે જતો અને તેની પ્રખ્યાતિ ખીજા કરતાં વિશેષ હતી. ત્રીજે માલ રેશમી વસ્ત્રો હતાં. રોમન ઓછોને આ બારીક કપડાંનો ધણો શોખ હતો. રેશમી કાપડની કિંમત વજન પ્રમાણે લગભગ સોનાની બારોબાર હતી. એ રેશમી કાપડનો ધણો ભાગ ચીનમાંથી જતો. તે કેવી રીતે તૈયાર કરવામાં આવતું હતું તે બાબત યુરોપમાં કંઈ પણ ખબર નહોતી, અને રેશમ ધણું થોડું ઉત્પન્ન થતું હોવાથી કિંમત પણ બારે હતી. એરીઅન લખે છે કે ઉનનું પાતળું કાપડ, રંગબેરંગી સુતરાઉ વસ્ત્ર, કંઈકે જવાહીર, હિંદુસ્તાનમાં માલમ નહીં હોય એવાં કેટલાંક સુગંધી વસાણાં, પરવાળાં, કાચનાં વાસણ, ચાંદીની ભરતસની જણસો, નાણું તથા દારૂ વગેરે ચીજો ભરી મિસરનાં જહાજો દ્વારા આગળ આવતાં, અને ત્યાંથી એ સર્વને બદલે હિંદુસ્તાનમાંથી મસાલો, જવાહીર, રેશમી તથા સુતરાઉ કાપડ, કાળાં મરી યુરોપ લઈ જતાં. મિસરનાં વહાણો દ્વારાની માફક ભર્ય આગળ પણ આવતાં. ભર્યનો સંબંધ તગર શહેર સાથે હતો. તગરનો માલ ધણોખરો ભર્ય આવતો. રોમન કાયદામાં હિંદુસ્તાનથી આવતા જહાતી માલની યાદી આપેલી છે તે

ઉપરથી પણ આ વેપાર કેટલો ભારે હતો તે જણાય છે. પણ તે સમયે હિંદુસ્તાનમાંથી કાચો માલ ઘણો જતો નહીં એ ખ્યાનમાં રાખવાનું છે. રોમન લોકોને હિંદુસ્તાનના પૂર્વ કિનારા ઉપરના બંદરો બાબત ઘણી માહિતી નહોતી, તોપણ સ્પર્શી તેમજ ખીજે માલ ખુશ્કીમાંજે પશ્ચિમ કિનારે આવી ત્યાંથી યુરોપ જતો. ઑગસ્ટસ બાદશાહના સમયે લખાયેલા સ્ટ્રેબોના ગ્રંથમાં હિંદુસ્તાન વિશેની ઠંઠ વિશેષ હકીકત નથી. એ પછી પચાસ વર્ષે થયેલા ઇતિહાસકાર પ્લિનીને પણ એ બાબત ખબર નહોતી. ત્યારબાદ સુમારે એંસી વર્ષે ટોલેમીએ લખેલી હકીકત મળી આવે છે તે ભૂગોળશાસ્ત્રના સંબંધમાં ઘણી મહત્વની છે. પશ્ચિમ તરફનો પહેલો પ્રસિદ્ધ જોશી ટોલેમી હતો.

૯. ઇરાન.—આરબમાં ઇરાન દેશ ઉપર ઇરાની રાજાઓનોજ અમલ હતો. તેમાંના પરાક્રમી રાજા ડેરીઅસના વખતમાં ઇરાન ધણુંજ આબાદ હતું. એણે પોતાના રાજ્યના તેમજ આબુખાલુના પ્રદેશના સર્વ ભાગની તપાસણી કરી, અને હિંદુસ્તાનની બાતમી મેળવવા માટે અઘાગ પરિશ્રમ ઉઠાવ્યો. સાઇલેક્યુસ નામના સરદારને લશ્કર સાથે હિંદુસ્તાન મોકલી સિંધુ નદીમાં ક્યાં લગી વહાણો આવી શકે છે તેની તેણે તપાસ કરાવી. તે તરફનો પ્રદેશ ફળદ્રુપ છે અને ખેતી ઉત્તમ પ્રકારની હોવાથી લોકો શાંત અને સંપત્તિવાન છે એવું આ સરદારે ડેરીઅસને કહેતાં તેને આ દેશ જીતવાની અત્યંત ઉત્કંઠા થઇ. તે પ્રમાણે તેણે સિંધુ નદી પંચતનો સધળો પ્રદેશ પોતાને કબજે કર્યો. તે વેળા ડેરીઅસના રાજ્યનું એકંદર વસુલના એક તૃતીયાંશ ભાગ જેટલું આ નવા જીતેલા પ્રાંતમાંથી તેને મળતું એટલા ઉપરથીજ હિંદુસ્તાનની સુરિયતિની કલ્પના કરી શકાય.

આગળ જતાં સિંકંદર બાદશાહે ઇરાન દેશ જીત્યો અને ત્યાં તેના અનુયાયીઓએ નવું રાજ્ય સ્થાપ્યું, પણ તે ધણું દિવસ ટક્યું નહીં. યોગ્ય સમયમાં પાર્થિઆ નામના ઇરાનની પૂર્વ તરફના પ્રદેશના લોકોના હાથમાં એ દેશનું રાજ્ય મથ્યું. પાર્થિઅન નામે ઓળખાતું એ રાજ્ય સુમારે ૭૨૦ વર્ષ સુધી આદ્યું. ત્યારબાદ ઈ. સ. ના ત્રીજા શતકમાં અર્દેશીર અને શાપુરી નામના બે ઇરાની રાજા ધણું પરાક્રમી થયા તેમણે ઇરાની વંશની પુનઃ

સ્થાપના કરી. અદેશીર (ઇ. સ. ૨૨૬-૨૪૦) ને આર્ટાક્સરસિસ અને શાપુરી (ઇ. સ. ૨૪૦-૨૭૧) ને સાપોર એવાં નામો યુરોપિઅન ઇતિહાસ-કારોએ આપેલાં છે. આ બેઉ રાજાની કારકિર્દીમાં એટલે ઇસ્વી સનના ત્રીજા શતકમાં ઇરાન અને ચીન વચ્ચેનો બ્યવહાર ધણોજ વધી ગયો. માની નામના એક ઇરાની ધર્મસુધારકે ચીન દેશમાંથી ત્યાંની કળાકૌશલ્યનાં તેમજ કારીગીરીનાં કામો ઇરાન લાવી ત્યાં તેનો પ્રસાર કર્યો (ઇરાન-રાષ્ટ્રકથામાળા.) આ વખતથી ઇરાની લોક વેપારના કામમાં ધણા અગાડી પડ્યા. પહેલાં તેઓ જળ માર્ગે પ્રવાસ કરતાં ગલરાતા હતા પણ પાછળથી તે ધાસ્તી જતી રહેતાં એ માર્ગે તેઓ હિંદુસ્તાન સાથે વેપાર કરવા લાગ્યા. તેથીજ રીતે ઉત્તરે જમીન ઉપર હિંદુસ્તાન તથા ચીનનો જે વેપાર કાર્પિઅન સમુદ્ર ઉપર થઇતે તથા યુક્રીસ નદીની ખીણમાં થઇતે યુરોપ સાથે ચાલતો હતો તે બન્ને માર્ગે ઇરાની લોકોએ હસ્તગત કર્યા. પૂર્વે ગ્રીશિઅન લોકો સાથે ઇરાનના બાદશાહને જે ઝગુની લડાઈ થઈ હતી, અને જે સુમારે સો બસો વર્ષે લગી ચાલી હતી, તેનું મૂળ કારણ પણ આ વેપાર હતો. રોમન લોકો પુષ્કળ એશઆરામી હોવાથી તેઓને આ તરફના માલની વિશેષ જરૂર પડતી; અને એ માત્ર યુરોપમાં પુરૂં પાડવાનું કામ ઇરાની વેપારીઓના હાથમાં જવાથી તેઓ પેસાવાળા થયા અને પોતાની મરજી માફક માલની કિંમત મુકાવવા લાગ્યા. રોમન બાદશાહ ઓરેલિઅનની કારકિર્દીમાં (ઇ. સ. ૨૭૦-૨૭૫) રોમ રાજેરમાં એક પૈંડ (૪૦ તોલા) વજનના રેશમી કાપડની કિંમત બાર ઔંસ એટલે ત્રીસ તોલા સોના જેટલી પડતી.* આપણને રેશમી માલની વધારે જરૂર પણ એ મહત્વના માલનો સંપૂર્ણ મકતો પાર્થિઅન વેપારીના હાથમાં રહે, ખુશીને માર્ગે તથા દરીઆ ઉપર બન્ને ટેકાણે એ લોકોજ પ્રબળ રહે, અને આ વેપારમાં આપણા દેશની સંપત્તિ પરધર્મી વેપારીઓ ધસડી લઈ જાય, એ બાબત જરિટનિઅન બાદશાહને (ઇ. સ. ૫૨૭-૫૬૫) વિશેષ ખેદ થયો. આજ અમાણે સો બસો વર્ષે લગી ચાલ્યું હતું, પણ જરિટનિઅન બાદશાહ પરાક્રમી હતો એટલે તેણે ઇરાની લોકોનો વેપાર મુકાવવા અનેક મુકિતઓ રચી.

દિંદુસ્તાનમાં મલબાર કિનારા ઉપર સેન્ટ ટોમસમાં ખ્રિસ્તી લોકોનો મઠ હતો, તેવી રીતે ઇરાનમાંથી બે ખ્રિસ્તી પાદરીઓ ચીનના નાનકીનમાં ધણા દિવસ રહ્યા હતા. તે સમયે સિલોન અને ચીન વચ્ચે વ્યવહાર ચાલુ થયો હતો. આ ખ્રિસ્તી પાદરીઓએ ચીના લોકો ક્રીડામાંથી રેશમી કાપડ કેવી રીતે બનાવતા તે શીખી લીધાબાદ ધર્મે પ્રસાર કરવાને બદલે કહો, કે પૈસાની લાલચે કહો, પણ ગમે તે કારણે તેઓ યુરોપ જઈ જરિદનિઅનને મળ્યા. તેણે તેઓને પૈસાની મદદ કરી, અને રેશમના ક્રીડા પોતાના રાજ્યમાં લાવવામાં આવે તો તેઓને મોટી બક્ષિસ આપવા કબૂલ કર્યું. એ ઉપરથી પાદરીઓ પાછા ચીન ગયા, રેશમના ક્રીડા વિશે સઘળી માહિતી મેળવી, વાંસની નળામાં એ ક્રીડા ચોરી લઈ જઈ યુરોપમાં બાદશાહને આપ્યા, અને ત્યાં સેતુરનાં ઝાડ રોપ્યાં. આ પ્રમાણે આ ઝાડો તેમજ ક્રીડા ખાસ કરીને પીલોપોનીસસના પ્રાંતમાં પ્રુકળ થયાં. ગ્રીસ દેશમાંથી આ ઉદ્યોગ સિસિલી બેટમાં દાખલ થયો અને ત્યાંથી તેનો પ્રવેશ ઇટાલીમાં થયો. આ વખતથી ચીનનો રેશમી કાપડનો વેપાર પાછળ પડી ગયો, અને યુરોપના વેપારીઓ એ ધંધામાં ધણા આગળ આવ્યા.

૧૦. આરબ લોકોનો વેપારી ઉદ્યોગ.—દિનિશિયન, ગ્રીક, રોમન, મિસર અને આખરે ઇરાની ઇત્યાદી રાજ્યોના તાબામાં પૂર્વના વેપારની દોરી વારાફરતી કેવી રીતે આવી તે આપણે ઉપર જોઈ ગયા. હવે આરબ મુસલમાનોએ આ ધંધામાં કેવી રીતે પ્રવેશ કર્યો તે જોઈએ.

આરબ લોકો ધણા પ્રાચીન કાળથી અરબસ્તાનમાંજ રહેતા હતા, અને તેમના મહમદ પેગંબરના જન્મ સુધી તેઓ ત્યાંથી બહાર નીકળી શક્યા હતા નહીં. મહમદ સરખા ચતુર આગેવાનની સહાયરી હેઠળ તેઓનું રાજ્ય ઉત્તમ રાજ્યોની પંક્તિમાં આવ્યું, અને નવા ધર્મના છત્ર નીચે આ મુસલમાની રાજ્ય આબાદ થતાં તેઓએ આસપાસનાં રાજ્યો જીતી લીધાં. દરીઆ ઉપર પણ તેઓની સત્તા બળવાન થઈ એટલે પૂર્વેના સઘળા વેપાર થોડાજ વખતમાં તેમના હાથમાં આવ્યો. તેઓ ધર્મપ્રસાર કરવામાં અને દેશ જીતવામાં જેવા ગરવીર અને ખતીલા હતા, તેવાજ વેપારના કામમાં હતા.

મુસલમાનોનો અમલ જે જે દેશમાં પ્રસર્યો ત્યાં ત્યાં ખુશ્કી માર્ગે મુસાફરી કરવાની સગવડ વધી અને તેને લીધે વેપાર પણ ધમધોકાર વધ્યો. મકકાતની જગ્યા જવા માટે સવગા મુસલમાનોને મહમદની સખત તાકીદ હતી. આના જેવડી મોટી ખીજ કોઈ પણ જગ્યા દુનીઆમાં ન હોવાથી, વેપારી લોકો પણ પુષ્કળ ત્યાં આવતા, અને કરોડો રૂપીઆની ઉચ્ચપાયસ થતી. આ પ્રમાણે મુસલમાનોનું લક્ષ વેપાર તરફ દોરાયું હતું ખસીક ઉમરે ધરાવ દેશ જલ્યા પછી ત્યાંનો વેપાર પોતાના તાબામાં રહે એવા હેતુથી તેણે બસરા શહેર વસાવ્યું તે પાછળથી ઘણું પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યું. મિસરના વેપારીઓ સિલોનની પેટી તરફ ગયા નહોતા, પણ આ આરબ વહાણવડીઓ પોતે ઠેક ચીન લગી જતા અને ત્યાંના માલ આણતા. મુસલમાનોએ ધરાવ દેશ જલ્યા પછી સુમારે જમોં વર્ષે લખાવડો એક આરબ મુસાફરનો મંથ મળી આવે છે, તે ઉપરથી તે સમયના વેપારની વસ્તુ હકીકત આપણને મળે છે. એ પ્રવાસી સને ૮૫૧ માં મુસાફરીએ નીકળ્યો હતો. એક ખીજ આરબ મુસાફરે તેણે આપેલી હકીકતમાં ઉમેરો કર્યાથી બન્નેની હકીકત એક બીજાને મળતી આવે છે અને બેઉ હકીકત હરોસાધાયક છે. આરબ વહાણવડીઓ હોકાયત્રથી અલુવકિફ હોવાથી ઝીક અને રામન લોકોની માફક તેઓ પણ કિનારે કિનારે જતા. આરબ વેપારીઓ સિઆમ, સુમાત્રા તથા તેની પૂર્વે આવેલા ટાપુઓ લગી જઈ ચીનના કેન્ટન બંદરે આવતા અને ત્યાંના માલ ધરાવની અખાત લગી લઈ જતા. પુષ્કળ આરબ લોકો હિંદુસ્તાનમાં તેમજ તેની પૂર્વ તરફના દેશોમાં જઈ વસ્યા હતા. કેન્ટનમાં તેમની વસતી એટલી બધી હતી કે ચીનના બાદશાહે તેમનો ન્યાય કરવા માટે એક મુસલમાન કાજની નિમણુક કરી આપી હતી. અને ઘણાં ખરાં મોટાં મોટાં બંદરોમાં આરબી ભાષાનો પ્રચાર હતો. ચીની વાસજોની બનાવટની હકીકત હિંદુસ્તાનમાં પહેલ વહેલાં આરબ લોકોજ લાવ્યા. આદનો ઉપયોગ આખા ચીન દેશમાં નવમા સદીમાં પ્રસરેલો હતો, તેની માહિતી આરબ પ્રવાસીઓએ અન્ય રાજ્યોને

આપી. હિંદુસ્તાનમાં લુદ્ધાં લુદ્ધાં શહેરો તથા માલની દુકીકત આરબ લોકોએ ખાસ મેળવી લીધી હતી. તે સમયે હિંદુઓનું વ્યોતિશયાત્ર એવી પ્રાદ સ્થિતિમાં હતું કે તેમાં હિંદુઓની લાગેજ કોઈ બરાબરી કરી શકતું નો શાસ્ત્ર તેમજ ગણીત શાસ્ત્ર પણ આરબ લોકોજ આ દેશની બહાર લઈ ગયા.

જેમ ઇરાનના મુમલમાનો વેપારમાં અગ્રણી હતા તેમ ત્યાંના ખ્રિસ્તી લોકો કંઈ પાશ્વ પટલા નહોતા. નેરોગીઅન ખ્રિસ્તી પંથ ઇરાનમાં ધણો ફેલાયો હતો, અને તેની સાખાઓ હિંદુસ્તાનના દક્ષિણ ભાગમાં તેમજ નિર્જીનમાં ધપઈ હતી આરબ ખવાતીની મદદ વડે આ પંથનો પ્રસાર થયોજ આવ્યો અને છેક ચીનમાં પણ તેના અનુયાયીઓની સંખ્યા વધતી ચાલી હતી નેરોગીઅન પંથનું મૂળ સ્થાન ઇરાનમાં હોવાથી ત્યાંનો ધર્મચુર સર્વ ઠેકણે પાદરીઓ મોકલતો હતો. પરંતુ આગેના વખતમાં યુરોપિઅનોને આ તરફ આવવાની જાંધી થઈ. ખિસર દેશ મુસલમાનોના તાબામાં આવ્યો એટલે એલેક્ઝાન્ડ્રીઆના જંદરમાં ગ્રીક વગેરે અન્ય રાજ્યોની પ્રજાને દાખલ થવાની મનાઈ થઈ, અને તેઓને પૂર્વ તરફનો માલ મળતો અટકી પડ્યો. આમ થવાથી ચીનમાંથી કામ્પિઅન સમુદ્ર સુધી મલ લાવવાનો ઉત્તરનો રસ્તો વધારે ઉપયોગમાં આવ્યો. પણ આ રસ્તો ધણો પહાડી તથા લાંબો હોવાથી ધણો થોડો અને મૂલ્યવાન માલજ માન ત્યાંથી જતો. એ માલ કાળા સમુદ્રમાંથી દો-રટ્ટ-ટ્ટીનોપલમાં આવતો.

આવી રીતે મુલ્કમાતોએ ખ્રિસ્તી રાજ્યોને યુરોપમાં ઘેરી લેવાનું પરિણામ પણ ઝડપી આવ્યા વગર રહ્યું નહોતું. મુસલમાનોએ જૂમખ્ય સમુદ્રમાંથી સંચરી આફ્રિકાનો ઉત્તર કિનારો કળજે કર્યો, પશ્ચિમે પોર્ટુગલ તથા સ્પેન હસ્તગત કર્યાં, અને પૂર્વે સિસિલી એટ લગી પહોંચ્યા. આ સમયે યજ્ઞવળનુ મુખ્ય કારણ ધર્મદેશ અને રાજ્યવૃથ્ણા હતાં એ જો કે ખર્ષ છે, તેપણ તેના મૂળમાં આ વેપારથી થતો લાભ હતો, કારણ કે એજ વેપારથી તેઓ સંપત્તિવાન થઈ લગ્નને ઉત્સુક થયા હતા. આ

સ્થિતિ યુરોપિઅન રાજ્યોને પ્રતિકુળ હોવાથી તે સર્વેએ એકત્ર થઈ મુસલમાનો સાથે યુદ્ધ શરૂ કર્યું. આ યુદ્ધ જેને ક્રોસેડ એટલે ધર્મયુદ્ધ કહે છે, તે ઈ. સ. ૧૦૯૫ થી ૧૨૭૨ સુધી ચાલ્યું, અને તેમાં સત મોટી લડાઈઓ થયા પછી આખરે મુસલમાનો વિજયી થયા. પૂર્વ તરફના વેપારનું મુખ્ય સ્થાન, એટલે એશિયાના પશ્ચિમ ભાગમાં આવેલા સિરિયા વગેરે દેશ કબજે કરવાનો, અને તેમ કરી દુનીઆનો વેપાર પારશ્વ ભોંકાના હાથમાંથી ખેંચીને તાજામાં લેવાનો ખ્રિસ્તી રાજ્યોનો વિચાર હતો, પણ તે આ યુદ્ધમાં પાર પડ્યો નહીં. માત્ર આ અથાગ પ્રયત્નને લીધે પૂર્વ તરફની રીતભાત, લાં ઉત્પન્ન થતી વસ્તુઓ તથા ત્યાનો વેપારી માલ પ્રત્યક્ષ રીતે ખ્રિસ્તી ભોંકાની જાણમાં આવ્યાં. જ્યાં સુધી કૉન્સ્ટેન્ટીનોપલ મુસલમાનોના હાથમાં રહ્યું ત્યાં સુધી ઉત્તર તરફના માર્ગે યુરોપનો, ધણો ખર્ચ વેપાર ચાલતો હતો. ધર્મપ્રસાર સરખું એકાદ મોટું કામ ભોંકા હાથ ધરે ત્યારે તેના અંતર્ય હેતુમાં પૈસાનો લોભ કેવી રીતે સમાયસો રહે છે તે જાણવા માટે આ ધર્મયુદ્ધનું ઉદાહરણ ઉત્તમ છે. મોકે યાત્રા કરવા જાય તે વેપાર પણ કરતું આવે. ખ્રિસ્તી-મુસલમાનના ધર્મયુદ્ધમાં શરૂઆતમાં ખ્રિસ્તી ભોંકાને યશ મળ્યો, અને જેરુસલમ સુમારે બસોં વર્ષ લગી અને કૉન્સ્ટેન્ટીનોપલ પચાસ વર્ષ લગી તેઓ ના હાથમાં રહ્યું એ સમયે પરુરાજ્યોમાં થતી ઉધણપાથણ તથા તેમની સંપત્તિનું મૂળ જોવાની તેમને સારી તક મળી. એંટીઓક, ટાયર વગેરે ધણાં ધનાઢ્ય શહેરો તેમને તામે થયાં, ત્યાંના સંપત્તિવાન અને લક્ષાધિપતિ વેપારીઓ તેમની નજર હેઠળ આવ્યા, અને પૂર્વ તરફના કીમતી માલના વેપારનાં ધામ જોઈ તેઓની ધન-તૃણા પ્રદિષ્ઠ થઈ. આ સર્વનો ફાયદો મુકુળ ખ્રિસ્તી અનુયાયીઓએ લઈ લીધો, કેમકે જે લશ્કર આ યુદ્ધમાં બસોં વર્ષ લગી લડતું હતું તેની સાથે ધણા નિરપયોગી માણસો તેમજ વેપારી તથા બીજા ભોંકા પ્રદેશ જોવાને વેપાર કરવાને, અથવા જ્ઞાન મેળવવાને બહાને જતા હતા. આવા ભોંકાને યુદ્ધની દરકાર ન હોવાથી વેપાર અને પૈસાજ તેમનો મુખ્ય ઉદ્દેશ હતો.

પ્રકરણ ૨ જી.

—*—

યુરોપિઅનોની શરૂઆતની ધામધુમ.

૧. ઇટાલીમાંનાં પ્રજાસત્તાક સંસ્થાનો. ૨. ખ્રિસ્તી અને મુસલમાન પ્રજા વચ્ચે ધર્મયુદ્ધ. (ઈ. સ. ૧૦૯૫-૧૨૭૧)
૩. હંસ-સંઘ (Hanseatic League.) ૪. રુઝ્ડી અને માર્કોપોલોનો પ્રવાસ.
૫. પૂર્વના વેપારની નાકાબંધી. ૬. અમેરિકાની તથા હિંદુસ્તાન નવાજ જળમાર્ગની શોધનું પરિણામ.
૭. પ્રાચીન પ્રશ્નની કૃત્તી.

૧. ઇટાલીમાંનાં પ્રજાસત્તાક સંસ્થાનો.—અગીઆરમા સૈકાથી પંદરમા સૈકા સુધીમાં ઇટાલીમાંનાં દેશાંક સહેરો ધણાં આબાદ થયાં. ઇટાલીનું રાજ્ય પ્રજાસત્તાક હોવાથી વેપાર તથા નાણાની લેવડદેવડને લીધે બસોંચારમાં વર્ષ લગી તેની મદત્તા ટકી રહી. આ નગરોમાં જુનોઆ, ફ્લોરેન્સ અને વેનિસ મુખ્ય હતાં. અમદદ્દી (Amalfi) નામનું ઇટાલીને દક્ષિણ કિનારે આવેલું સહેર પ્રથમ ખ્રિસ્તિમાં આનું. ત્યાંનાં મોટાં મોટાં વેપારી વહાણો ખિસર વગેરે ઢેકાણે માલ લેવા સારૂ જતાં હતાં. બૃમધ્ય સમુદ્રમાં ફરનારાં વેપારી વહાણોના અરસપરસના વ્યવહારના નિયમ પ્રથમ અમદ્દીના વિદ્વાન પંડિતોએ બાંધી આપ્યા હતા. આ નિયમો વ્યવહારમાં ઈ. સ. ૧૦૧૦ માં આપ્યા. ઈ. સ. ૧૨૦૦ ને સુમારે જુનોઆ અને પીસાએ મળી અમદ્દી સહેરનો નાશ કર્યો.

આબાદ થયેલું બીજું સહેર પીસા હતું. આદમા સૈકામાં મુસલમાનો એ સાર્વિનિઆનો ટાપુ જીતી લીધો ત્યારે ત્યાંના વેપારીઓ પીસામાં આવી વસ્યા. આગળ જતાં આ વેપારીઓ રોમેન, આફ્રિકા, એશિયા ઇત્યાદી ઢેકાણેના વેપારથી ધનાઢ્ય થયા. ખ્રિસ્તી અને મુસલમાન વચ્ચે ચાલેલા ધર્મયુદ્ધમાં સમિલ થઈ પીસાના વેપારીઓએ પોતાનો ધંધો તથા સંપત્તિ ખુબ્જા વધારી દીધાં. સને ૧૨૮૪ થી સને ૧૪૦૬ સુધીના અરસામાં જુનોઆ અને ફ્લોરેન્સે પીસાનો નાશ કર્યો.

ત્રીજી શહેર ફ્લોરેન્સ હતું. એ સને ૧૨૫૪ ને સુમારે વેપારને યોગે ધણુંજ વિખ્યાત થયું. અહીંના વણકર તથા સોનીઓ ધણાજ નામાંકિત હતા. સને ૧૪૩૪ માં મેડિસાઈ નામના કુટુંબ પાસે ફ્લોરેન્સનો રાજકારભાર જ્યા પછી એ શહેરની વિખ્યાતિ ધણી વધી ગઈ. આ કુટુંબ નો મૂળ પુરૂષ ગિઓવાની (Giovanni) એક મોટો ધનાઢ્ય સાહુકાર હતો. તેના છોકરા કોસ્મોએ પણ ધણી ખ્યાતિ મેળવી હતી અને ફ્લોરેન્સના રાજકારભારમાં તેનો હાગવગ ધણો હતો. કોસ્મોનો છોકરો લોરેન્સો પણ ધણો વખણાયો હતો, અને વિદ્વાતા, ઉદ્યોગ, ઔદ્યોગ ઇત્યાદી ગુણોને લીધે યુરોપમાં તેનું નામ અમર થઈ ગયું છે. સારામાં સારા મંથકારો, કવિઓ, કીસખીઓ વગેરેને એણે પોતાની પાસે એકઠા કર્યા હતા. તેનો એક છોકરો આગળ જતાં દસમો સિઓ નામનો પોપ થયો (સને ૧૫૧૩). પોપ સાતમો ક્લેમેન્ટ પણ આજ કુટુંબનો હતો (સને ૧૫૨૩). ફ્લોરેન્સનો રાજકારભાર કેટલાંક વર્ષ લગી આજ કુટુંબમાં રહ્યો હતો. ઉદાર અને ધાર્મિક કામમાં એ શહેરના વેપારીઓની ધરોળરી મોટમોટા રાજ્યો પણ કરી શકતા નહી.

ફ્લોરેન્સની આગાદી મુખ્યત્વે કરીને લાંબા શરાશી ધંધાને લીધેજ થઈ હતી. રેશમી વગેરે ઉંચી જાનના કાપડનો વેપાર પણ ત્યાં સારો ચાલતો હતો એ શહેર ઇટાલીના મુખ્યભાગમાં હોવાથી તેને સમુદ્ર કિનારો હાગતો નહી, એટલે વહાણ મારફતે પરદેશ માલ લાવવા લઈ જવાનું કામ ફ્લોરેન્સના હાથમાં કદી આવ્યું નહીં. તેપણ તે કળાકૌશલ્યાનું મોટું ધામ હતું. આખા યુરોપના નાણાની લેવડદેવડ આ શહેરમાં થતી. કેટલાંક રાજ્યોની મેહસુલ પણ ફ્લોરેન્સના વેપારીઓ વસુલ કરી આપતા હતા. આપણે અહીંની માફક ફ્લોરેન્સ શહેરમાં તેમજ તે સમયનાં ધણાંખરાં યુરોપિયન રાજ્યોમાં દરેક ધંધા માટે વર્ગ અથવા ટેળાં બંધાયાં હતાં. પ્રત્યેક ટેળીના નિયમ હસવેલા હોવાથી તેમાં કેઈ પરપુરૂષ દાખલ થઈ શકતો નહીં. આવી પદ્ધતિને લીધે દરેક ધંધા ઉત્કૃષ્ટ મિથનિએ પહોંચતો, અને તેને પારકાઓની અદેખા હરીફાઈથી સોસવું પડતું નહીં. પ્રસિદ્ધ કવિ

હાંડી જાતનો વૈદ્ય હતો. ઉનનાં તથા રેશમી કાપડં વાળનાર વળકરો, સેનીઓ, ખેરીઓ ખતિયાદી કીસમી લોકો ફ્લૉરેન્સ જ્યાં ખીજે કેથે હતા નહીં. તેમણે તૈયાર કરેલો માત્ર આખા યુરોપને મળતો. આ અથર્થુ હંતાં એ શહેરનો મુખ્ય ધંધો ચરાશી પેટીઓનો હતો. યુરોપના સર્વ રોન્ટ્યકતોને અહીંના વેપારીઓ પાસેથી કરજો નાણું મળતું. યાદમાં સૈકામાં ઇજિપ્તના ત્રીજા એડવર્ડ રાજાને ફ્રાન્સ સાથે યથેચ્છા યુદ્ધના ખર્ચ માટે તેણે અહીંથીજ વ્યાજે પૈસા લીધા હતા. બાર્ડો નામનો ફ્લૉરેન્સનો એક વેપારી હતો તે એકલા પાસેથી એડવર્ડ ત્રીસ લાખ રૂપિયા લીધા હતા; તેમજ પેરૂઝી નામના એક બીજા વેપારી પાસેથી વીસ લાખ લીધા હતા. બાર્ડોનું કરજ એડવર્ડ નહીં શીટાડવાથી તેને દેવાળું કહાડવું પડ્યું, અને તેમાં તેને સાડાપાંચ લાખ રૂપિયાની ખોટ ગઈ (સને ૧૩૪૫). વેપારની સાથે સાથે વિદ્યા અને કળાનો પણ ઉત્તમ પ્રસાર ફ્લૉરેન્સમાં થતો હોવાથી ત્યાં મોટા મોટા નામાંકિત કળીઓ, અંથકારો અને સજ્જાટો ઉદય પામ્યા. આગળ ઉપર ખીસાનું જંદર ફ્લૉરેન્સના તાબામાં આવ્યું ત્યારે ફરીયા ઉપરનો વેપાર થોડાક દિવસ તેના હાથમાં રહ્યો હતો.

વેનિસનો ઉદય પણ કંઈક આજ રીતે થયો હતો. ઇટાલી ઉપર ઉત્તર તરફથી રાનડી લોકો ચડી આવ્યા ત્યારે પૂર્વ કિનારા ઉપરના કેટલાક રૂહેવાસીઓ પોતાનાં ઘરઆર છોડી એડીઆટીક સમુદ્રમાં આવેલા આસરે સત્તર ઉજ્જડ અને વેરાન ટાપુઓમાં જઈ વસ્યા, અને ત્યાં મીઠું અને માછલીનો વેપાર શરૂ કર્યો. એમાં તેઓ એટલા શ્રીમંત થયા કે સાતસો આઠસો વર્ષ લગી વેનિસના જેવું ધનાઢ્ય અને બળવાન શહેર યુરોપમાં ખીજું નહોતું. એ શહેર અનેક એટા ઉપર આવેલું હોવાથી ત્યાંની રચના અનુપમ છે અને ત્યાં રસ્તાને જદલે હોડી મારફતે જવા આવવા સારું નહેરો છે. અહીં સઘળો વ્યવહાર હોડીએ ચાલે છે. એ હોડીને ગોડિલા કહે છે. એ વખતે ખાવાનું મીઠું લોકોને જાણીતું નહોતું. ઉપવાસને દિવસે ખ્રિસ્તીઓ માછલી સિવાય ખીજું કંઈ ખાતા નહીં, તેમ શીઆળામાં જનવરોનું માંસ મળવાનું મુશ્કેલ હોવાથી માછલીનો ખપ

તેઓમાં વિશેષ થતો. આ હપ્તીકતમાં મીડું અને માછલીએ જેહના વેપાર-
થી વેનિસની ચડતી ચઢી. ધીમે ધીમે આ વસ્તુઓનો ખપ યુરોપમાં
સધળે ઠેકાણે થયા હાથે તૈયારી કરી આ શહેરની આગાદીને 'કેકરત'
મળી. સને ૧૬૭ માં વેનિસમાં પ્રજાસત્તાક રાજ્ય આપન 'થયું. ફ્રાંસી,
રાષ્ટ્રીયસલાના અધ્યક્ષને ડોગ (Doge) કહેના 'ડોગનાં રહેવાનો મકાનો,'
ત્યાંની કચેરીઓ, ન્યાયાધીશીઓ, મીનારા, રિઆડોનું બગીચ, પુતળાંઓનાં
તથા કાચનાં વાસણોનાં કારખાનાં તથા પ્રદર્શન ઇત્યાદી વેનિસની જાહો-
જલાલીની નિશાનીઓ જોઈ હજી પણ આપણે ચકિત થઈએ છીએ.

વેનિસની આ આગાદીનો મુખ્ય આધાર તેના દરીઆઈ વેપાર ઉપર
હતો. મિસર, સિરિઆ વગેરે આવીત રાજ્યો સાથે વેનિસની સરકારે
મિત્રાચારી બાંધી હતી, અને પૂર્વમાંથી યુરોપમાં માત્ર લાવવાનું કામ વેનિ-
સિઓએ માથે લીધેલું હોવાથી તેમનું શહેર દક્ષિણ યુરોપનું એક મુખ્ય
સ્થાન થયું હતું નૌકાશાસ્ત્રમાં પણ વેનિસ તે સમયે ધણું અગાડી વધ્યું
હતું. ભૂમધ્ય સમુદ્રમાં ચાંચીઆઓનો ઉપદ્રવ ધણો વધી પડવાથી વેનિસ
સરકારે એમનો ત્રાસ બંધ કરવા માટે એક પ્રયત્ન કાઢ્યો તૈયાર કરી
લુટારાઓમાં મોટો ત્રાસ વર્તાવ્યો હતો અને વ્યાપારી વહાણોને નુકસાનમાંથી
બચાવ્યાં હતાં. આદમી સદીમાં વેનિસનાં નાનાં મોટાં ૧૦૦૦ થી ૧૦૦૦૦ થી
વજનનાં વેપારી વહાણોની સંખ્યા ત્રણ હજારની હતી. એ ઉપરાંત લગભગ
બારકસો આળીસ હતાં, અને તે ઉપર અગીઆર હજાર આદમીનું લશ્કર
રહેતું હતું બારમા તેરમા સૈકામાં ખિસ્તી અને મુસલમાનો વચ્ચે જે-
સત્તમની બાબતમાં જે મોટું ધર્મયુદ્ધ થયું તેમાં વેનિસને ધણો ફાયદો
થયો, કેમકે તે દરમિયાન યુરોપથી એશિયામાં લશ્કર લાવવાનું કામ તેણે
કરવાથી તેને પુષ્કળ લાભ થયો તેમજ તેનો વેપાર પણ ધણો વધ્યો. વિશેષ
પૂર્વનાં વેપારનું મુખ્ય મથક કોન્સ્ટેન્ટીનોપલ જ્યાં કોન્સ્ટેન્ટાઈન આદિશાહનો
વખનવી અપાર નાણાનો સંચય થયો હતો તે ધનાઢ્ય શહેર વેનિ-
સિઓના લાયમાં આવ્યું. અહીં દુનીઆની જે સર્વોત્તમ વસ્તુઓ એકઠી
થયેલી હતી તે સધળી તેઓ પોતાનાં શહેરમાં લઈ ગયા.

પંદરમાં શનકના આરંભમાં વેનિસની જલહાજલાવી પરાક્રાશ્ત્રએ પહોંચી. એ વખતે પ્રતિ વર્ષે વીસ હજારથી સવાકાળ રૂપીઆની આવક-વળા ઝોઝામાં ઝોઝા હજાર સંહુકારો વેનિસમાં હતા. શહેરની વસ્તી એ લાખ માણસની હતી, અને ફ્લોરેન્સની માફક સગાંધી ધંધો પણ ધમધંધાર ચાલતો હતો. સઘળા દેશનાં જલહાજ તેમજ સર્વ જાતિના લોક અહીંયાં દ્રષ્ટીએ પડતા. યુરોપમાં બોજન વસ્તીગૃહ પહેલ વહેલાં વેનિસમાં સને ૧૩૧૬-૧૩૨૪ માં ઉઘડ્યાં.

ઈટાલીના વાયવ્ય ખુણા ઉપર આવેલું જીનોઆનું મોટું બંદર વેનિસની માફક વેપારથી પ્રસિદ્ધિમાં અગ્ર્યું. ખ્રિસ્તી-મુસલમાનના ધર્મયુદ્ધે એ શહેરની ચડતીમાં મદદ કરી અને તેને આજ્ઞાદ કર્યું. વખત જતાં વેનિસ અને જીનોઆ વચ્ચે ઈર્ષા ઉત્પન્ન થઈ. જ્યાં ત્યાં વેનિસનાં વેપારી યાણાં હતાં ત્યાં જીનોઆએ તેની પડોસમાં પોતાનાં મથક સ્થાપ્યાં, અને વેનિસને નુકસાન પહોંચાડવા માંડ્યું. જન્મે વચ્ચેની સ્પર્ધા વધી જતાં સને ૧૩૭૦ માં જીનોઆએ વેનિસના તાજાનો ધણોખરો મુલક જીતી લીધો. ત્યારબાદ યુરોપથી બારોબાર હિંદુસ્તાન જવાનો જળમાર્ગ વાસ્કોડ ગામાએ શોધી કહાડ્યો, અને સને ૧૫૧૭ માં મુસલમાનોએ ઇસ્લમ દેશ હસ્તગત કર્યો, એટલે વેનિસ અને જીનોઆ જન્મેનો નાશ થયો.

ઈટાલીમાં આવેલા મિશન શહેરમાં પણ કેટલોક વખત પ્રગ્નસત્તાક શાળ્ય હતું પણ તેનો આપણા વિષય સાથે કંઈ સંબંધ નથી.

૨. ખ્રિસ્તી અને મુસલમાન પ્રગ્ન વચ્ચે ધર્મયુદ્ધ. (ઈ. સ. ૧૦૯૫-૧૨૭૨.)-ખ્રિસ્તી અને મુસલમાનો વચ્ચે ચમચાં ધર્મયુદ્ધથી એશિયા તથા યુરોપના વેપાર ઉપર કેવી અસર થઈ એ બરાબર સમજવા માટે ઇટાલી-અન નગરોનું પૃતાંત અહીં આપ્યું છે. ગમે તે યુદ્ધનું પ્રત્યક્ષ કારણ એક હોય પણ જુદાં જુદાં પક્ષોનાં અંતર્ય કારણો નિરાળાં હોય છે એ આ ધર્મયુદ્ધથી સ્પષ્ટ રીતે દેખાઈ આવે છે. એશિયાના પશ્ચિમ ભાગમાં આવેલા પેર્સિયાઈનના પ્રાંતમાંનું જેરુસલમ શહેર ઇસુ ખ્રિસ્તની જન્મ-ભૂમી તરીકે જાણીતું હતું. ખ્રિસ્તી લોકોનું એ પવિત્ર શહેર મુસલમાનોના

તાળામાં જવાથી ત્યાં દર્શને જનારા ખ્રિસ્તી લોકોને મુસલમાનો તરફથી ઘણો ત્રાસ પડવા લાગ્યો. પીટર નામનો એક ફ્રેન્ચ સાધુ જેસસમ ગયો ત્યારે ત્યાં પોતાના ધર્મગ્રાંથો ઉપર પડના અસંખ્ય દુઃખો તેનું મન પીગળાવ્યું. ત્યાંથી પાછા ફરી તેણે યુરોપનાં સઘળાં ખ્રિસ્તી રાજ્યોની મુલાકાત લીધી, અને તેમને સ્વધર્મી યાત્રાવાસીઓને મુસલમાનોના ત્રાસમાંથી બચાવવા ઘણી આજીવનપૂર્વક વિનંતિ કરી. આ ઉપરથી સઘળાં રાજ્યોએ એકત્ર થઈ જેસસમ કળંગે કરવાનો, અને એમ કરવામાં ઉપર કહેલાં ઇટાલીનાં દરીઆઈ રાજ્યોની મદદ લેવાનો નિશ્ચય કર્યો. સઘળાં રાજ્યોનું લશ્કર ફોર્ટ-સેન્ટ-પોલમાં જમાવ કરી ત્યાંથી જેસસમ ઉપર સ્વારી લઈ જવાનો એઓએ વિચાર કર્યો. પણ આ કામમાં વહાણો અવશ્ય જરૂરનાં હોવાથી, અને તેની પુરતી સંખ્યા વેનિસ અને જીનોઆ ખાસેથીજ મળે એમ હોવાથી, સર્વ યુરોપિયન રાજ્યોએ આ સંસ્થાનો સાથે મિત્રાચારી કરી તેમની મદદ મેળવી. આમ કર્યા સિવાય આટલાં મોટાં લશ્કરને દારૂગોળા તથા ખોરાકી પહોંચાડવાનું કામ અશક્ય હતું. પરંતુ આ સંસ્થાનોએ કેવળ વેપાર વૃદ્ધિની આશા ઉપરજ આ મદદ કરવાનું માથે લીધું હતું. તેમનાં વહાણો ધર્મયુદ્ધ માટેનાં લશ્કરને એડીઆટિક સમુદ્રમાંથી સામે પાર ડેક્કમેશિઆના કિનારા ઉપર પહોંચાડતાં; ત્યાંથી લશ્કર કિનારે કિનારે આગળ જતું, અને ઉપર કહેલાં વહાણો તેને માટેની સઘળી સામગ્રી લઈ તેની મદદ સાથે સાથે જતાં, અને એમ કરતાં રસ્તામાંનાં પ્રત્યેક જંદર સાથે વેપાર ચલાવનાં. આવી રીતે એ સંસ્થાનોને ખેવડો ફાયદો થતો હતો, કેમકે આ ઉપરાંત કંઈક મુલક કળંગે કરવામાં આવતો તો થયેલી ગોડવણ અનુસાર આ મદદનીશ સંસ્થાનોને ત્યાં ખાસ હક મળતા. તેઓને ત્યાં વેપાર કરવાની સંપૂર્ણ છુટ હતી, તેમના વેપારી માલ ઉપર જકાત ઘસીજ થોડી બલકે કંઈ નહીં લેવાતી, શહેરની આબુખાબુના ભાગોની અથવા શહેરમાંની વખારોની લૂ તેમને મળતી, અને તેમની હસ્તકના પ્રાંતની હદમાં રહેનારાં માણસોનો ન્યાય કરવાનું કામ પરદેશીઓને ન સોંપતાં પોતે નીમેલી બોર્ડ કરતી. આ પ્રકાર

રની સવળતા મેળની ઇટાલીઅન વેપારીઓ યુદ્ધમાં જોડાયલા હોવાથી તેઓ અપાર સંપત્તિવાન થયા, તેમનો વેપાર પુષ્કળ વધ્યો અને પૂર્વની નવાઈની વસ્તુઓ યુરોપના બજારોમાં લાવી ત્યાંના લોકોમાં તે વેચાતી લેવા માટે તેઓએ અભિશ્રિય ઉત્પન્ન કરી.

ચોથા ધર્મયુદ્ધમાં પણ વેનિસ અને જનોઆનાં રાજ્યોને મોટો ફાયદો થયો. આ સમયે મુસલમાનો સાથે લડવાનું છોડી દઈ એકત્ર થયલાં સધળાં ખ્રિસ્તી રાજ્યોએ કોન્સ્ટેન્ટીનોપલમાંની ખ્રિસ્તી-ગ્રીક બાદશાહીનો નાશ કર્યો, અને લાંબા મસનદ ઉપર એક લેટીન કુટુંબની સ્થાપના કરી (ઈ. સ. ૧૨૦૪). આ નવીન કુટુંબ પાંચે સત્તાવન વર્ષ લગી રાજ્યની લગભગ રજા પછી સને ૧૨૬૧ માં ફરીથી ગ્રીક વંશના હાથમાં ગાદી આવી. આ બંને રાજ્યવિષયકમાં ઇટાલીઅન સંસ્થાનેનો લાભજ હતો. પહેલી વખતે એમણે કોન્સ્ટેન્ટીનોપલ છુટ્ટું અને શહેરના ચાર ભાગ કરી તેમાંનો એક ભાગ નવા બાદશાહને સોંપી બાકીના ત્રણ પોતે વહેંચી લીધા હતા. એમાંથી વેનિશિઅનોએ વેપારની સગવડ સચવાય એવા સધળા પ્રદેશ ઉપરાંત રેશમ ઉત્પન્ન કરનારો પ્રિન્સેપોલીસસને પ્રાંત તથા આસપાસના કેટલાક જળદુષ અને વિસ્તીર્ણ બેટા પોતે લીધા, અને એ પ્રાંતિક સમુદ્રથી કોન્સ્ટેન્ટીનોપલ સુધીના આખા દિનારા ઉપર પોતાનાં વેપારી અને લરકરી ચાણું બેસાડ્યાં કેટલાક વેનિશિઅન વેપારીઓ તો લાંજ આવી રહ્યા અને ત્યાંના સધળા વેપાર હાથ કર્યો. ઇતિહાસ રાજ્યોનું લક્ષ વેપાર તરફ ન દોરાયો વેનિશિઅનોના આ કાવાદાવામાં વિશેષ પડ્યો નહીં. પ્રથમ તેઓએ રેશમનો વેપાર પોતાના એકલાનાજ હાથમાં રાખી રેશમી કાપડ વણવાનો કુન્નર શીખી લીધો, અને વખત જતાં પોતાના રાજ્યમાં નવા કામદા દાખલ કરી રેશમની ખેતી કરવાનું શરૂ કર્યું. આ પ્રયત્ન એટલો તો સફળ થયો કે કેટલાક સૈદ્ધાસુધી વેનિશિઅન રેશમ સાથે ઉત્તમ પંકિતના રેશમ તરીકે વખણાયું. આગળ વર્ણવેલા પ્રમાણે ચીન તથા હિંદુસ્તાનનો ધણો ખરો માલ ઉત્તર તરફને રસ્તે કાળાં સમુદ્રમાં થઈ કોન્સ્ટેન્ટીનોપલ આવતો. અહીંનાં વેનિશિઅન વેપારીઓ

સંપૂર્ણ રીતે જાગી ગયલા હોવાથી એલેક્ઝાન્ડ્રીઆ કરતાં કૉન્સ્ટેન્ટીનોપલનો એ વેપર અતિથય ઝપાટાબંધ વધી ગયો અને ત્યાં દ્રવ્યની રેલછેલ થઈ રહી. આ સ્થિતિ લેટીન અમલનાં સત્તાવન વર્ષ લગી ચાલી. એટલામાં વેનિસની અતુલ્ય જાહોજલાલીએ છનોઆનો ડોળો ફેરવ્યો. જાને શહેરો વચ્ચે સખત દુરમનાવટ હોવાથી છનોઆને ત્યારે માલમ પહોંચે કે કૉન્સ્ટેન્ટીનોપલનાં પદમ્પ્રથમ થયલાં ગ્રીક કુટુંબને પણ વેનિસપ્રત્યે અદાવત હતી ત્યારે વેનિઅને રસાતાળ પહોંચાડવાના હેતુથી છનોઆએ પોપના દુકમનો અનાદર કરી ગ્રીસિઅન રાજને મદદ કરી. એ રાજએ ગાદી પર આવ્યા પછી છનોઆએ કરેલા ઉપકારના બદલામાં કૉન્સ્ટેન્ટીનોપલની પડોસનું પેરા તેઓને બક્ષિસ આપ્યું. અહીં છનોઆના લોકોએ ક્રિસ્ટેબંદી કરી વ્યાપારનું મુખ્ય થાણું બેસાડ્યું ત્યારે આખો કાળો સમુદ્ર તેમની સત્તા હેઠળ આવ્યો. વળી આ સમુદ્રમાં આવેલો ક્રિમિઆનો દ્વીપકલ્પ તાળે કરી તેઓએ ત્યાંના કાફા નામનાં વેપારનાં મુખ્ય સ્થાનને મજબૂત કર્યું. આવા ઉદ્દેશથી છનોઆની વ્યાપારી તથા સામુદ્રીક સત્તા સર્વ યુરૅપમાં અગ્રગણ્ય થઈ, અને જો એનો રાજ્યકારભાર કહાપણથી ચલાવવામાં આવ્યો હોત તો આ જાહોજલાલી લાંબા કાળ સુધી તે બોગવત. પણ વેનિસની રાજ્ય-પદ્ધતિ જેવી કહાપણુ ભરેલી હતી તેવી છનોઆની નહોતી. વેનિસમાં એક વખત થયેલી ગોઠવણુ કદી બદલાતી નહી, પણ છનોઆમાં પ્રતિદિવસ નવી નવી ગોઠવણુ થતી ત્યાં સુધી ગ્રીસિઅન બાદશાહને છનોઆ સાથે રનેહ હતો ત્યાં સુધી વેનિસના વેપારીઓ કૉન્સ્ટેન્ટીનોપલની ઘણી નજદીકમાં જતા નહી, પણ ધણું ખર્ચ તેઓ એલેક્ઝાન્ડ્રીઆ તરફ જતા. મિસર દેશમાં આરખોનું રાજ્ય સુવ્યવસ્થિત તથા પદ્ધતશીર થયું ત્યારે વેનિસિઅનોએ આરખો સાથે દોસ્તી બાંધી એલેક્ઝાન્ડ્રીઆના બંદરનો તમામ વેપાર પોતે હાથમાં લીધો. પરંતુ મુસલમાન લોકો સાથે ખિરતી રાજ્યે ખુલ્લી રીતે રનેહ બાંધવો ઈષ્ટ ન જણાવાથી એમ કરવું ધર્મબાહ્ય નથી એવું વેનિસિઅન સરકારે જોય ખાસે દેશની ઝીણુ, અને એલેક્ઝાન્ડ્રીઆ તથા ડમાસ્કસ એ બેઉ ઠેકાણે પોતાના ધમધાકાર ચાલતા વેપાર ઉપર દબરેખ

રાખના માટે એ વળીને નીચત ડર્ગા આવી મુસલમાનો તન્હનો દેવભાવ કઈક અરો ડર્ગી થતા એક વિચાર પ્રગ્ન વન્ને દેટનોક સમય મિત્રા ચારી ગી

આ વેળા યુરોપના રાજ્યોની અનગ્ધિતિ પણ વેનિસના વેપારને અનુકૂળ હતી ઇંગ્લંડના લોકોમા ડુસપને લીધે તડ પડી ગયા હતા અને તેઓ મારોમાહે લગતા હોવાથી વેપાર ઉપર તેઓનું લગ્ન નાગરુ હતુ નહીં ક્રાન્સમા પુર્વગ ગેગ્ગયમ્થા ચાલતી હતી સ્પેન દેશ મુસલમાનોના કમ જમાથી હમણાજ છુટ્યો હતો, અને તેના સર્વ અગમૂનો એકન થતા નહોતા પોર્ટુગીઝ ખનામીઓ હજી નિવારનાજ હતા, ત્યારે વેનિસની સત્તા પ્રગ્ન હતી દલિજુ યુરોપનુ સ્થામિત વેનિઝના હાથમા હતું, અને ઉત્તર યુરોપમા આવેલી હમ સમાજ (Hanseatic League) સાથે તેને મિત્રાચારી હતી, એટલે આખા યુરોપનો વેપાર તેનાજ હાથમા હતો એમ જહેવાને હરકત નથી વેનિસના વેપારીઓ પોતાની પામેનુ રેડ નાણુ કદી પણ ખરચતા નહીં તેઓ સર્વ જાતની ધાતુ, યાકજ, કાચ વગેરેની ઇજ્જમા ખપતી પુષ્કળ ચીજો પરદેશ રવાના કરતા, અને તેને જદવે એનેક્રાન્ડીઆ, એનેરપો એફ્ટ, ઝમાખ્ખ વગેરે દેકાલેથી હિંદુસ્તાન તથા એશિઆનો માન વેચાતો લઈ યુરોપમા લાવતા આમ હોવાની તેઓના દેશમારી રેડ નાણુ તથા મેનુ રૂપ કદી પણ ખતાર જતુ નહી વેનિઝના રાજ્યમા ધણા ખરા કાયદા આ વેપારને ઉદ્દેશનેજ રચાયના હતા વેપારનુ ખાતુ એ રાજ્યનું મુખ્ય અગ હતુ, અને વડાલો કેની રીતે કયા લઈ જના તથા વેપારી માનની લેનડેનડ કેની રીતે કરની એ બાગત પણ ધણા સખત નિયમો ધકાયના હતા વળી ખાતગી વેપારમા આદસ ઝનારને અથવા કુશળતા દાખવનારને અરારમાથી સરી બક્ષિસ કે મદદ મળતી હુકમા વેપાર એજ ધનસપત્તિ પ્રાપ્ત કરવાનો મુખ્ય માર્ગ છે એ મિદ્દાત વેનિશિઅનોની માફક બીજી કોઈ પ્રજાએ ખર કરી આપુ નહોતુ એમને લીધેજ હસ સમાજની મદદતા વધી હતી, અને જુગ્મ શહેરના વેપારીઓનો પોશાક તેમનાં લગ્ન તથા સુશોભિત મકાનો તથા એશઆગમના સાધનો એવા

થવા હતા કે તે જોઈ શકાયોને પણ અજાણ આવે જુજસનો વૈભવ થેડાજ વખતમા એન્ટવર્પ બોગરાના લાગ્યુ, અને આગમનના વેપારીઓનું માન થાયુ વધુ વેપારના આ મુદ્દ પગિણામો હસ સમાજના જનાત ઉપગ્રી ખુવા જણાઈ આવે છે

૩. હંસ-સમાજ (Hanseatic League) —ઈટાલીના રત તત્ર રાજ્યનો વેપાર ધમધોઝાર આનતો હતો સારે ઉત્તર યુરોપમા રથપાપલી હસ સમાજ નામની એક વેપારી સંસ્થાની હપીકન જાણુના જેવી છે એન્માઈ સીડન નોર્વે વગેરે દેશના પુર્વ લોકો જર્મન અને બ્રાન્ટિક સમુદ્રમા ચાલીઓનો ધધો લઈ મેલ હતા અને સ્વાતા વેપારને પીડા રતા હતા એમ તત્કાલી થતો ઉપદ્રવ અટકાવવાના હેતુથી હસ સમાજ હપ્તીમા આની હતી નરમા સંકાના સુમારમા યુરોપના ઉત્તર મિનારાપરના શહેરના વેપારીઓએ ગ્રાહેરી પોતાની એક સમજ આનતી હતી, એવામા સને ૧૧૬૮ ના અરસામા હેમનગ અને લુમેક નામના શહેરોએ અરસપરમ તટ કરી વેપારનુ રક્ષણ કરના નિશ્ચય થા ધીમે ધીમે અને શહેરો તેમની સાથે જોડાયા આગળ જતા બહાઈન નદી ઉપર આવેનુ ઝેનોન શહેર આ તરમા દાખન થયાથી ઉત્તર તરફની આ વેપારી સમાજનો લાગમગ બહાઈન નદી મારફત દક્ષિણ યુરોપમા દાખન થયો સને ૧૩૦૦ મા આ સમાજમા યુરોપની ઉત્તર તરફના સીતેર શહેરો દાખન થયા હતા આ સંસ્થાના મુખ્ય સ્થાન લુમેકમા સમાજની સભાઓ વાર વાર ભરાતી અને સા થયેના દરાવો તથા નિયમો સર્વને પાળના પડતા શરૂઆતમા સમાજનો હેતુ પોતાના અગજતોનો બચાવ કરનાનોજ હતો પણ ધીમે ધીમે તેમા વેપારવૃદ્ધિનુ તત્વ ઉમેગવાથી સમાજની આ તાદી થવા લાગી ટેટીડ વસ્તુઓનો વેપાર માત્ર તેમનાજ હાથમા હોવાથી ખીજા કાંઈને તે જણુસને વેપાર કરવાની છુત્ત નહોતી દરીઆ ઉપર ચાલીઓનો ઉપદ્રવ નિર્મૂળ કરી જમીન ઉપર નુદાસઓનો ત્રાસ બધ પાડી અને બ્યવસ્થિતપણે વહિવટ રના માટે દરાવેના નિયમો દ્રઢપણે બજાવાની આ સમાજે યુરોપની વેપારી રીતલ તમા પુખ્ત સુધારો કયા દેશની

દોલત વધતાં લોકોની મોજગોખની તૃપ્તિ પ્રદિત થઈ, લગ્ન અને મુંદર ઇમારતો ઉભી થવા માંડી, અને લોકોનું ધ્યાન કાંઈયે અને ખુશમુરતી તરફ દોડવા લાગ્યું. વળી આ સંસ્થાએ અનેક દેશનો ઉદ્દેગ ઉત્તેજન કર્યો: સ્વીડન અને પોલૅન્ડનાં જંગલો ઉખેડી તે જગ્યાએ મુંદર ખેતરો તૈયાર કર્યા, અને ખાણનો ઉદ્દેગ શરૂ કર્યો. એ સમાજના પ્રવાસથી ઉત્તર દક્ષિણ યુરોપમાં માલની અદલાબદલી થવા માંડી એટલે વેપારીઓને વધુ ફાયદો થયો. ઉત્તરમાંથી રીંછ અને વડનાં ચામડાં દક્ષિણમાં આવવા લાગ્યાં, અને તેને બદલે ત્યાંથી ઝેરામી અને સુતરાઉ કાપડ ઉત્તરમાં આવ્યાં. આથી મોટાં મોટાં રાજ્યો સામે ટકકર ઝીલવાની આ વેપારી સમાજમાં શક્તિ આવી. વખત જતાં એની વખારો લંડન મુક્યાં આખા યુરોપમાં પથરાઈ ગઈ, અને પરિણામમાં યુરોપનાં અનેક રાજ્યોની સુધારણા તથા ઉદય થયો. અસ્તાન અને જંગલી સ્થિતિમાં મગડતાં રાજ્યોનો ઉદ્ધાર થતાં તેઓએ સમાજની સત્તા તોડી. એકપતાયી કેતું પરિણામ આવે છે અને વેપાર ઉપર તેની કેવી અસર થાય છે તે આ હર્ષાંકિત ઉપરથી આપણને જ્ઞેવાને બની આવે છે.

મરીનો સંયુક્તો નામના વેનિસના એક મૃદસ્થે ચાંદમા સૈકાના આરંભમાં દુનીઆના વેપારની સ્થિતિના ફરેકા વર્ણન. ઉપરથી જણાય છે એ સમયે પૂર્વમાંથી ભારે કિંમતનો અને ઘોડા વજનનો માલ ધરિની અખાતને રસ્તે મુક્રીસ નદીમાં થઈને જૂમખ્ય સમુદ્ર ઉપર આવતો; અને ભારે માલ રાતા સમુદ્રમાંથી એલેક્ઝાન્ડ્રીઆમાં આવતો. અહીંથી એ માલ ફોરેન્સ, જીનોઆ તથા વેનિસના વેપારીઓ યુરોપના દક્ષિણ કિનારા ઉપર લાવતા, અને ત્યાંથી હંસ-સમાજના વેપારીઓ ઉત્તરમાં જર્મન સમુદ્રના કિનારા લગી લઈ જતા.

યુરોપમાં ચારો પાંચસો વર્ષ લગી ન્યારે આગગાડી તથા આગ-બોટો નહોતાં ત્યારે મોટી મોટી જાગ્યાઓ ભરવાનો પ્રચાર હતો. નિરનિરાલે દિવસે પ્રત્યેક સહેરમાં જાગા ભરાતી અને તેમાં માલનો ધણો ઉપાડ થતો.

૪. રૂઝ્કી અને મોર્ફોપોલોનો પ્રવાસ.—મુસલમાનોએ કોન્સ્ટં-

ન્દીનોપક્ષ સર ક્યું તે અગાઉ પૂર્વનો વેપાર પોતાના હાથમાં લેવા માટે પાશ્ચાત્ય રાજ્યોમાં મોટી દોડદોડ થઈ રહી હતી. ઉપર વર્ણવેલા ધર્મ-યુદ્ધમાં ટુર્કસ્તાનની પૂર્વ તરફનાં એશિયામાંનાં રાજ્યો તરફથી પોતાને મદદ મળશે એવી ખિસ્તી રાજ્યોને આશા હતી. થયેલાં આઠ ધર્મયુદ્ધમાંથી સાતમું ઈ. સ. ૧૨૪૮ થી ૧૨૫૪ સુધી ચાલ્યું તે દરમિયાન ફ્રાન્સના રાજા સેન્ટ લુઇએ સને ૧૨૫૩ માં રુબ્રુક્ (Rubruqais) નામના એકચીને કાળા સમુદ્રથી ચીનની હદ સુધીના તાર્તાર લોકોના સ્થળા ખાતો પાસે મોકલ્યો હતો. એ રુબ્રુક તે બાબતની ઘણી ઉપયોગી હકીકત લાવ્યો, પણ તેથી તે ભવિષ્યના રાજકીય ફેરફારનું કંઈ સ્પષ્ટીકરણ કરી શક્યો નહીં. તેઓની સત્તા ઘણી બળવાન હતી એટલુંજ માત્ર તે બાબતી શક્યો. એવીજ રીતે એવનો એકચી તાર્તાર બાદશાહ તૈમુરની દરબારમાં સને ૧૪૦૨ માં ગયો હતો, પણ તેનું પ્રાગત્ય બેઈ સ્વદેશીઓ મધ્ય એશિયામાં કોઈ પણ રીતે દાખલ થઈ શકશે નહીં એમ તેને લાગ્યું.

આગળ કલા પ્રમાણે ઈટાલીઅન સરથાનો તથા હંસ સમાજ માર-ફતે હિંદુસ્તાનના વેપારની જલ્દિ કરતી હતી ત્યારે માર્કોપોલો નામનો વેનિસનો એક સુપ્રસિદ્ધ અને શ્રીમાન વેપારી એશિયા ખંડમાં ઘણું ખર્ચ પગે ચાલી ફરતો હતો, અને ઈ. સ. ૧૨૭૧ થી ૧૨૯૫ સુધીનાં પચીસ વર્ષ ચીનમાં રહ્યો હતો સાંથી સમુદ્ર માર્ગે ઈરાનના અખાતમાં આવી તે યુરોપ આવ્યો ત્યારે લગભગ આખા મધ્ય એશિયાની ઘણીજ બારીક અને ઉત્તમ પ્રકારની ખબરો યુરોપિઅનોને મળી, માર્કોપોલોનો જન્મ સને ૧૨૫૪ માં થયો હતો. તેના બાપકાકાનો વેપાર ઈન્ડોન્દીનોપક્ષ સાથે ચાલતો હોવાથી પંદર વર્ષ લગી તેઓ પૂર્વ તરફના દેશોમાં ફર્યા હતા. સ્વદેશ પાછા ફરતાં તેઓએ નાના પ્રકારની ચમત્કારિક પાતો નાના માર્કોપોલોને કહી એટલે તે દેશો જતે જોવા જવાની એની ઉત્કંઠા પ્રદિપ્ત થઈ. બે વર્ષ રહી તેના બાપકાકાઓ ફરીથી પ્રવાસે નીકળ્યા ત્યારે આ ઊકરો પણ તેઓની સાથે ગયો. વેનિસથી વહાણમાં બેસી તેઓ એશિયાને ડિનારે એકર આગળ ઉતર્યા. અહીંથી કંઈક ઈરાન ખુલા તરફ નથા ઉતર

તરફ ફરતા ફરતા તેઓ આગવણુ વર્તની યુઆફરી પડી ચેમીનની ઉત્તર
 માના એક મોળા રાજના દરવારમા આની પટોઆ રાજ્યએ ધણા મન્માન
 થી એ સરખાને પોતાની નોમ્મીમા ગમ્યા તરફ માં ઘોડાજ નિવ
 સમા ચર્મનીજ લાપામા પ્રીણુ થયો એક વખત રાજ્યએ કઈ દામ
 નિમિત્તે માંપોપોને છ મંત્રિનાને પ્રસામે મોકલ્યો લાથી પાછા ફરતા
 તેણે આજેની ખબર એટની તો ચપગતાથી વર્ણવી કે રાજ તેના ઉપર
 અતિશય ખુશ થઈ ગયો આ પ્રમાણે નજે જણા સત્તર વર્ષ ચીનમા
 રહ્યા તે દરમિયાન માં એ અનેક દેશ જોયા અને તેમની બને તેટની
 માહિતી મેળવી વખત જતા આ મંત્રીને સ્વદેશ પાછા ફરવાનો વિચાર
 થયો પણ તે વખતે રાજ્યએ તેમને તેમ દેશ દીધુ નહીં અનુકૂળ
 સજ્જેગ આવતા તેઓ ચીનમાથી નીમ્ળી રાખ્યા ચીનના ગમ્મનો એક
 મન ધી ઇશિનમા ગાળ્યો હતો, તેની પહેલી સ્ત્રી મરણુ પામતા તેને
 માટે બીજી સ્ત્રી ચીનના રાજ્યએ પચ્છ કરી હતી આ સ્ત્રીને જળમાર્ગે
 ઇશિન રતના કરવાની હોનાથી ગમ્મએ આ ત્રણે જણાને તેના સરસથુને
 માટે તેની સથે મોળ્યા આ સફરને માટે અડીસો અડીસો ખનામીવાળા
 ચંદ મોળા વહાણો નૈના કમામા આ યા હતા ચીનના ગમ્મએ પોતોને
 મહા મોટે પોતાની પામેથી જવાની ગમ્મ આપી, અને જતી વખતે તેને
 પુષ્કળ દીરા માલેક બક્ષિસ આપ્યા ત્રણ મહિને એઓ જવાના ટાપુમા
 આવા, અને લાથી અરાદ મહિને ઇશિન પહોંચ્યા ત્યારે જે રાજને માટે
 વધ આવી હતી તે મળુ પામ્યો હતો અને તેનો છોકરો માદી
 ઉપર આ યો હતો આમ થવાથી આ છોકરોજ તે સ્ત્રીને પરણ્યો
 ઇશિનથી નીમ્ળેના ત્રણે બાપ, દીકરો, તથા કામો સને ૧૨૮૫ મા
 વેનિસ આવી પહોંચ્યા યુસાફરીના શ્રમથી તેઓના ચહેરામા ધણો
 ફેરફાર થયો હતો તેઓનો પહેરવેશ ઘણી જુની હતો હોવાથી
 તેમજ-તેઓની લાગ પણ ઘણી જગડી ગયવી ટોવાથી તેઓને કાઈ
 એળખી શક્યુ નહીં ત્યારે તેઓએ એક મોળા મીજબાનીમા
 પુકળ લોકોને પોતાને ઘેર બોલાયા, અને નાના પ્રકારના રત્નો

સર્વને ખતાવી તથા યુરોપિઅન પોસાક' ધારણ કરી પોતાને વિશે લોકોની ખાતરી કરી. કેટલોક વખત પછી વેનિસ તથા જીનોઆ વચ્ચે યુદ્ધ થયું ત્યારે માર્કોપોલો કાફલાનો મુખ્ય અધિકારી થયો હતો. એ યુદ્ધમાં માર્કો-પોલોનો અપજ્ઞ થયો, અને જીનોઆના લોકોના હાથમાં સપડાઈ જઈ કેદમાં પડ્યો. કેદમાં હતો ત્યારે માર્કોએ પોતાના પ્રવાસનું વર્ણન લખ્યું હતું કેટલેક વર્ષે કેદમાંથી છુટી વેનિસ આવી તે મરણ પામ્યો.

માર્કોપોલોએ મેળવેલી માહિતી યુરોપમાં ઘણીજ ઉપયોગી નીવડી. એશિયા ખંડમાં મુખ્ય કીફાયતી માલ કયો, તે ક્યાં અને કેટલો ઉત્પન્ન થાય છે, તેનો વેપાર કેવો ચાલે છે, ઇત્યાદી બાબતોની ખાતરી લાયક હકીકત માર્કોપોલોએ સ્વપરાક્રમથી મેળવી યુરોપમાં જાહેર કરી. મુસલમાનોના ઉદ્વેગ પછી સુમારે જસો માતમો વર્ષમાં કેઈપલ યુરોપિઅન ગૃહમંત્રિ હિંદુસ્તાન આવ્યો નહોતો. જૂઠા સૈન્યમાં કોસ્મોસ નામનો વેપારી કંઈકે હકીકત લાવ્યો હતો, તેની પછી માર્કોપોલોજ વધુ વિગત લાવ્યો. કેટલોક વખત પશ્ચિમ એશિયામાં વેપાર અર્થે ફરી માર્કોપોલો સુખાસ ગયો હતો, અને ત્યાંથી સુખારાના ખાનના એકચ્છી તરીકે પેટાન ગયો. ત્યાંથી પાછા ફરતાં તે જાપાન, જાવા, સુમાત્રા, સિલોન વગેરે ઠેકાણે થઈ તે હિંદુસ્તાન આવ્યો. અહીંઆ ખાસ કરીને બંગાળ તથા ગુજરાતના મુલકો તેજે જોયા, અને ખંભાત સુધીના પશ્ચિમ કિનારાની તપાસ કરી માર્કોપોલોએ પ્રગટ કરેલી હકીકતથી યુરોપિઅન લોકોની આખ ઉઘડી, અને તેમનામાં એક નવો ઉત્સાહ આવ્યો.

૫. પૂર્વના વેપારની નાકાબંધી.—વેનિસનું સભ્ય લક્ષ્મીનું ધર થયા પછી દુનીઆના ઇતિહાસનો ઠેકા જાહેરી નાખનારો એક મહત્વનો બનાવ બન્યો. પંદરમા સતકમાં તુર્કોએ યુરોપમાં દાખલ થઈ ત્યાં પોતાનું સભ્ય સ્થાપવાથી યુરોપ અને એશિયાના વેપારના જુના માર્ગો બંધ પડ્યા.

તુર્ક લોકોનું નામ યુરોપમાં પહેલવહેલું સને ૧૨૪૦ ને સુમારે જાહેરમાં આવ્યું પશ્ચિમ એશિયાનો જે મોટો ભાગ પૂર્વ રોમન બાહ્યાલીમાં આવેલો થયો હતો તે પ્રદેશ તુર્કોએ હાલ હાથે સ્થાપના

સને ૧૩૬૧ માં તેઓએ યુરોપનાં પૂર્વ દુકા ઉપર આવેલા હેન્ડ્રિઅન બાદશાહે વસાવેલા હેન્ડ્રિઆનોપોલ નગરમાં પોતાની રાજધાની સ્થાપી બલ્ગેરીઆ તથા સર્વીઆ બંન્નરાધિથી તાબે કર્યાં. એ પછી તુર્ક લોકોને તૈમુરલંગ સાથે લડવાનો પ્રસંગ આપ્યાથી આસરે પચાસ વર્ષ લગી તેઓ યુરોપમાં વધારે ગડબડ કરી શક્યા નહીં. સને ૧૪૦૫ માં થયેલા તૈમુરલંગના મરણ પછી એ લોકોએ યુરોપમાં પુનઃ ચળવળ શરૂ કરી. આવી રીતે તેઓનું એ ખંડમાં સહેજમાં દાખલ થવાનું ખરું કારણ વેનિસ અને જીનોઆ વચ્ચે ચાલતી તકરાર હતી. કાળા સમુદ્ર ઉપર આવેલાં એ બેઉ રાજ્યોનાં વેપારી સંસ્થાનો વચ્ચે અનિશ્ચય સ્પર્ધા ચાલતી હોવાથી, તથા તેઓ વચ્ચે ફાટકુટ હોવાથી, તુર્ક લોકો યુરોપમાં ધુસી ગયા. વળી કૉન્સ્ટેન્ટીનોપલની રામન બાદશાહી તોટી પાડવા માટે જીનોઆના ખ્રિસ્તી રાજ્યે તુર્ક લોકોની મદદ માગી ત્યારે સને ૧૪૪૪ માં ચાળીસ હજાર તુર્ક મેના જીનોઆના વહાળુમાં બાસ્તરસની સામુદ્રધુનીમાં થઈ કૉન્સ્ટેન્ટીનોપલ આવી, અને જીતેલા મુલક પોતેજ પચાવી તુર્કોએ સને ૧૪૫૩ માં તે શહેર કબજે કર્યું. એ પછી થોડા વખતમાં કાળા સમુદ્ર ઉપરનાં જીનોમંડ ધાણાં કાકા, મોડેઆ વગેરે તેમજે સર કર્યાં, અને એશિઆ માધનિર, મેસોપોટેમીઆ, સિરીઆ વગેરે દેશો તેમના હાથમાં આવતાં પૂર્વના વેપારના ઉત્તર તરફના બંને રસ્તા યુરોપિઅનો માટે બંધ થયા.

ખ્રિ. સ. ૧૫૨૦-૨૨ દરમિયાન તુર્ક બાદશાહ સલીમશાહે મિસરદેશ જીતી લીધો ત્યારે વેનિશિઅન લોકોના તાબામાંનો એ વેપારનો ત્રીજો માર્ગ પણ બંધ થયો. પરિણામમાં એક તરફ કૉન્સ્ટેન્ટીનોપલ તથા બીજી તરફ એલેક્ઝાન્ડ્રીઆ જેવાં વેપારનાં મોટાં ધામો યુરોપિઅન વેપારી માટે નિરપ-ગોળી થયાં, અને ઈટાલીઅન શહેરોનો બૃમધ્ય સમુદ્રમાં ચાલતો તથા હંસ-સમાજનો વ્હાઈન નદીપરનો સંધળો વ્યવહાર અટકી પડ્યો.

આજ અરસામાં બીજા એ બનાવો એવા બન્યા કે જેની કદખના પણ વેનિશિઅનોને થઈ નહોતી, અને જો તેવી કદખના આવી હોત તો પણ તે અટકાવવાનું તેઓના હાથમાં નહોતું. એક તરફ કાવચગે અમે-

રિકાની શોધ કરી, અને ખીજી તરફ આફ્રિકાના દક્ષિણ છેડાની પ્રદક્ષિણા કરી હિંદુસ્તાન જવાના જળમાર્ગની વારંકો ૩ ગામાએ 'આફ્રિકા' મેળવી. આ બનાવો કેવી રીતે બન્યા તે આપણે જોઈએ.

એકલા વેનિસના હાથમા આખી દુનીઆનો વેપાર રહેલો જોઈ મુશ્કેલી સધળા લોકો અત્યંત અચંબો પામતા, એટલે હિંદુસ્તાન તથા પૂર્વના ખીજા દેશોમાં જવાનો ખીજો કોઈ માર્ગ હોય તો તે શોધી કહાડવા તરફ અનેક વિદ્વાન તથા વિચારવંત લોકોનું ધ્યાન લાગ્યું હતું. છતાં આમાં નાકાનખનું તથા જુગોળ શાસ્ત્રમાં પ્રવીણ થયલા એક ફિરદોફર કોલમ્બસ નામના ગૃહસ્થને લાગ્યું કે પૃથ્વી ગોળ હોવાથી માઈંપોલોએ જોયેલો એશિઆનો પૂર્વ કિનારો મુશ્કેલી પશ્ચિમ બાજુએ ધણો પાસે કોઈ ઠેકાણે હશે આ કંપના ખોટી નહોતી, પણ કોલમ્બસે પૃથ્વીનો વ્યાસ છે તેના કરતાં તેને ધણો નાનો માન્યો હતો. છતાંકે સરકારે કોલમ્બસના આ વિચારોને સમજ્યા વગર તરછોડી કહાડ્યા, અને પોર્ટુગલની સરકારે તે વિશે ખાતમી મેળવી લઈ વિશ્વાસપાત કરી તેને ફસાવ્યો. આખરે સ્પેનની ગણી ઈબીઝાએથે તેને આશ્રય આપી અમેરિકા ખડ શોધી કહાડવામા મદદ કરી. આ સાહસ ખેડવાનો બદલો સ્પેનને ધણો સારો મળ્યો. અમેરિકા માનો અત્યંત કળદુષ પ્રદેશ તથા મોનારપાની અને રત્નની ખાણો તેના તાબામા આવ્યાથી મો દોઢમો વર્ષ લગી એ દેશ મુશ્કેલીમાં અગ્રંથાને રહ્યો.

વારંકો ૩ ગામાએ પણ વિલક્ષણ સાહસ કરી આફ્રિકાની પ્રદક્ષિણા કરી, અને તા ૨૨ મી મે સને ૧૪૯૮ ને દિવસે મલબાર કિનારા ઉપરના કલિકટના બંદરમાં દાખલ થયો. સિસ્ત્રન શહેર જે સ્પિસે એણે છોડ્યું તે દિવસથી આ પ્રવાસ પૂર્ણ કરતા એને ૬૬ મહિના અને એ દહાડા થયા. આ બનાવથી હિંદુસ્તાનના વેપારની દિશા બદલાઈ જશે, તથા તેને લીધે મુશ્કેલી અને એશિઆ ખડમાંનાં રાજ્યોમા મોટો ફેરફાર થશે એવું તેજ વખતે ચતુર પુઝેનોને જણાવવા લાગ્યું. હવે વેનિસની સધળી દોલત સિસ્ત્રનમાં ધસાઈ આવશે એવો વિચાર પોર્ટુગીઝોને આવ્યો, અને વેનિસને પણ પોતાની મતા સત્વર નાશ થશે એમ ભાસ્યા વિના રહ્યું નહીં.

૬૧. અમેરિકાની તથા હિંદુસ્તાન જવાના જળમાર્ગની શોધનું પરિણામ.—પોર્ટુગીઝ લોકોને હિંદુસ્તાન, તથા સ્પેનના લોકોને અમેરિકા પ્રાપ્ત થવાથી નિરનિરાળાં પરિણામ નીપજ્યાં. જમ્બ્ય સમુદ્ર ઉપરનાં સધળાં નાકાં મુસલમાનોના તાગ્યામાં જવા પછી યુરોપિયન વેપારીઓ સધળા તરફથી મેરાઈ ગયા હતા. વેનિસના વેપારીઓ મુસલમાનો સાથે મિત્રાચારી બાંધી તેઓ માગે તેટલી જકાત લેતા, અને પૂર્વનો માલ એલેક્ઝાન્ડ્રીઆમાંથી લાવી યુરોપને પુરો પાડતા. આવી સ્થિતિમાં પોર્ટુગીઝોને હિંદુસ્તાન જવાનો સ્વતંત્ર માર્ગ મળવાથી તેઓએ તે દેશનો દરેક જાતનો માલ વહાણમાં સિરબન લાવી યુરોપમાં પહોંચાડવા માંડ્યો. જમીન કરનાં જળમાર્ગે આવેલો માલ વધારે સારી હાલતમાં રહેતો એટલે વેનિસના વેપારીઓ પોર્ટુગીઝો સાથે બરોબરી કરી શક્યા નહીં. યુરોપમાં જોઈએ તેટલો હિંદુસ્તાનનો માલ સિરબનમાં આવતાંજ વેનિસનો વેપાર જલ્દી છુડ્યો. મુન (Mon) નામના એક અંગ્રેજ વેપારીએ આ અસહના વેપારની કેટલીક હકીકત લખી છે, તેમાં તેણે હિંદુસ્તાનમાંથી યુરોપમાં આવતી જાણસોની કિંમત તે સમયે એલેપોમાં શું પડતી તથા યુરોપમાં તે શા ભાવે વેચાતી તેનું એક કોષ્ટક આપ્યું છે, તે ઉપરથી જણાય છે કે એકજ વસ્તુ એલેપોમાં જે કિંમતે વેચાતી તેની અડધી કિંમતે તે ઇંગ્લંડમાં મળતી. એલેપો અને એલેક્ઝાન્ડ્રીઆ વચ્ચે કિંમતનો ધણો તફાવત ન હોવાથી વેનિસના વેપારીઓ જે માલ એલેક્ઝાન્ડ્રીઆથી લાવતા તે સિરબનમાંથી આવતા માલ કરતાં જમણા મોઢો વેચાતો. આમ થવાથી તે કોઈ લે નહીં એ ખુદ્દલું છે. પોર્ટુગીઝના રાગને પણ વેપાર ઉપર ધ્યાન આપી સધળા મક્તા પોતાના તાગ્યામાં રાખ્યા. આવી રીતે માલની કિંમત ધણી ઉતરી જવાથી તેનો ખર્ચ વિશેષ થવા લાગ્યો, અને વખત જતાં નવી નવી વસ્તુઓની જરૂર જણાવવા લાગી. ખાસ કરી હિંદુસ્તાનનો મસાલો યુરોપમાં વધારે ખર્ચવા લાગ્યો. પોર્ટુગીઝોની આ આગાહી સુમારે સો વર્ષ આજ્યા પછી સોળમા સદીમાં તેમનો વેપાર પહેલાં વહાલો લોકોએ, અને પારપછી અંગ્રેજોએ ડુબાવ્યો.

પોર્ટુગીઝ લોકો આ દેશમાં આવ્યા ત્યારે અહીં અનેક સુવ્યવસ્થિત રાજ્યો તેઓએ જોયાં. આ રાજ્યોના અધિકારીઓને તેમજ વેપારીઓને પોતાના માલ પરદેશમાં ખપાવવાની ઘણી ઈચ્છા હોવાથી પોર્ટુગીઝોને વેપાર ખપાટા બંધ વધ્યો. પણ સ્પેનના લોકોના તાબા હેઠળ આવેલો અમેરિકા ખંડ જુદા પ્રકારનોજ હતો. ત્યાંનો મુલક ધણોખરો ઉજ્જડ અને રાજ્યો અવ્યવસ્થિત હતાં. ત્યાંની સંપત્તિ ઉલ્લિજ અને ખનિજ પદાર્થોમાં ઢંકાયેલી પડેલી હોવાથી તેને બહાર કહાડવા માટે મહા પ્રયાસ કરવાનો હતો, અને વિશેષ જોઈએ તે ખાવા પીવાની વસ્તુ મળતી નહીં. આથી ખેતી કરવા તથા ખાણ ખોદવા માટે આફ્રિકામાંથી નીચો લોકોને મુલામળનારી સ્પેનના લોકો અમેરિકા લઈ ગયા. આ નીચો શરીરે ધણા મજબૂત હતા; એક નીચો ચાર અમેરિકન જેટલું કામ કરતો. આ હકીકતમાં પોર્ટુગીઝ લોકોની માફક સ્પેનના લોકોને અમેરિકામાં આરંભમાં કાંઈ પણ ફાયદો મળ્યો નહીં. પહેલાં પચાસ વર્ષ ધણી ખરાબ હાલતમાં કહાડ્યા પછી ધીમે ધીમે તેઓને ફાયદો થવા લાગ્યો.

પોર્ટુગીઝ લોકોને હિંદુસ્તાન જવાનો જુદોજ રસ્તો મળી આવવાથી મુસલમાનોને અતિશય અચંબો થયો. ઈજિપ્તના મુસલમાનોએ આ ઉપરથી પોર્ટુગીઝ લોકોને રોક આપવા થોડો પ્રયત્ન કર્યો નહીં, અને ગુસ્સે થયેલા વેનિસિયન લોકોએ આ કામમાં તેઓને મદદ કરી, અને પોતાના ડેલમેશિયાના પ્રાંતમાંથી લાકડાં કાપી લાવી વહાણો બાંધવા માટે ઈજિપ્તના મુસલમાનોને પરવાનગી આપી. આવી રીતે એક મોટા કાફલો નૈવાર થયો પણ થોડાજ સમયમાં પોર્ટુગીઝ વહાણોએ તેનો સંપૂર્ણ નાશ કર્યો. મુસલમાની રાજ્યમાં જે ખિસ્તી રહેવાસી હોય તે સર્વને દારૂ મારવા ઈજિપ્તના બાદશાહે ધમકી આપી. એ પછી ઈજિપ્ત, સીરીયા તથા પેલેસ્ટાઈનના પ્રાંતો કોન્સ્ટેન્ટીનોપલના તુર્ક બાદશાહ પહેલા સલીમે છતી લીધા અને સધળાનું એકત્ર મુસલમાની રાજ્ય બનાવ્યું. તેણે વેનિસિયનો સાથે તહ કરી, તેમને પોતાના પ્રદેશમાં વિશેષ સવળતા કરી આપી, અને સિરજનથી આવતા માલ ઉપર ભારે જકાત નાખી. એમ છતાં પોર્ટુગીઝની સરસામ

કાયમ રહી. આખરે વેનિસ સરકારે પોર્ટુગલને યરવો જઈ તેનો આશ્રય માગ્યો, પણ તે ના મળવાથી વેનિસનો નાશ થતાં પોર્ટુગલનો ઉદય થયો.

૭. પ્રાચીન પ્રશ્નની કુચી.—આટલી હદીકત ઉપરથી હિંદુસ્તાનનો માત્ર આખી દુનીઆ ઉપર હુનરો વર્ષ લગી જેવી રીતે પુરો પડ્યો હતો, અને તેને લીધે સધળાં રાજ્યોને કેટલી કીફાયત યહ હતી તે ખ્યાનમાં આવશે. જે રાજ્યના તાબામાં આ વેપાર હોય તે શક્તિ તથા વૈભવમાં સર્વથી મહી-આનું થતું, તેથી તે વેપાર હાથ ધરવા દુનીઆ ઉપરનાં રાજ્યોમાં એક સરખી હોંસાતોંસી ચાલી હતી. છેલ્લાં ત્રણસો વર્ષમાં પોર્ટુગીઝ, વલંદા, અંગ્રેજ વગેરે લોકોમાં ચાલેલી દોડધામ આપણને વિશેષ મહત્વની જણાય છે; પણ જ્યારે એકંદર ત્રણ હજાર વર્ષ લગી આ દોડધામ ચાલુ હતી, અને તેમાં સેંકડો રાજ્યો અસ્તોદ્યના વખતમાં સપડાઈ ગયાં હતાં, ત્યારે આ ત્રણસો વર્ષની કંઈ ખાસ મહત્વતા રહેતી નથી. આપણે જે કાળમાં રહેતા હોઈએ અને જેની પ્રત્યેક ક્ષણ આપણે અનુભવતા હોઈએ, તે કાળ ગમે તેવો અદ્ય હોય તોપણ તે આપણને મોટો અને મહત્વનો લાગે છે; પણ પાછલો કાળ હજારો વર્ષનો હોય તોપણ તેના વિચારો આપણને જંદગીએ તેના આવતા નથી. આ વેપારમાં પ્રાપ્ત થતી સંપત્તિને લીધે સો પચાસ વર્ષમાં જ્યારે ઈર્ષ્ઠક સરખાં અનેક રાજ્યો વૈભવમાં ડોળ્યાં છે, તો તે પહેલાનાં હજારો વર્ષમાં કેટલાં રાજ્યોનો ઉદય થયો હશે તેનો માત્ર વિચાર કરવોજ બસ થશે. આવી રીતે વિચાર કરતાં હિંદુસ્તાન પર-દેશીઓના હાથમાં જવાનું એક કારણ એવું દેખાય છે કે મુસલમાનોએ ઈસ્લમ, સીરીઆ, ગ્રીસ તથા કૉન્સ્ટેન્ટીનોપલનાં રાજ્યો છૂટી લઈ પશ્ચિમ તરફનાં પુરોપિચ રાજ્યોને ઘેરી લીધાં, અને તેઓને માટે. પૂર્વમાંથી માત્ર લઈ જવાનો એકપણ રસ્તો ખુલ્લો રાખ્યો નહીં, એટલે અકગાઈજંદગમે તે રસ્તે ઘેરામાંથી છટકી જવા એ રાજ્યોએ મથન કર્યું. જે રાતા તથા કાળા સમુદ્ર ઉપરના વેપારના માર્ગો તેમને માટે ખુલ્લા રહ્યા હોત તો કદાચિત્ પૂર્વની માફક વેપારનો ક્રમ ચાલ્યાજ કર્યો હોત. તેમ થતાં હજારો વર્ષ સુધી હિંદુસ્તાનનો માત્ર દેશાવર જવાને લીધે આ દેશમાં કેટલી દોડત

કહી થાત તેની કલ્પના કરવી પણ અશક્ય છે. ઉપર વર્ણવેલી વેનિસ, ડેન્માર્ક તથા શ્વિટ્ઝરલેન્ડની ધનસંપત્તિ હિંદુસ્તાનની દોલત આગળ કંઈજ સાતમાં નહોતી.

યુરોપની અર્વાચીન પ્રગતિનો આરંભ ઉપર કહેલી વેપારની દોડ-મમાં થયો હતો. પોર્ટુગીઝ લોકોના હાથમાં હિંદુસ્તાન જવાનો જળમાર્ગ કુવાથી અન્ય રાજ્યોને ઇર્ષા થઈ, અને તેને માટે સોળમા અને સત્તરમા કામાં દરીઆ ઉપર એક ઝનુની યુદ્ધ યાદ્યું. પૂર્વનાં રાજ્યો ઉપર સંઘોપરી ત્તા બેસાડી તેના વેપારથી સધન થવાનો માર્ગ પોતાના હસ્તકમાં લેવા માટે અનેક યુરોપિઅન રાજ્યો વચ્ચે ચાલેલી અનાંત તકરાર તથા સાંતોંસી હજી પણ તેવીને તેવી ચાલુ છે. હિંદુસ્તાન જવાનો જળ માર્ગ જડ્યા પછી આ હોંસાતોંસીએ ઉમ્મ રૂપ ધારણ કર્યું, અને પરિણા-મમાં આ તરફનાં કેટલાંક રાજ્યો પાશ્વિમાલ્ય પ્રગ્તના તાબામાં ગયાં, તો પણ તેનો અંત આવ્યો નહો. આ હોંસાતોંસી જગતના રાજકીય ઇતિહા-સની મુખ્ય કુંચી છે. આજ સેકાઓ થયાં એ ખેંચતાણ ચાલ્યા કરે છે, અને એ ઝગઝમમાં પડનારાં પાત્રો જુદે જુદે વખતે ખદલાયા કરે છે, આ સઘળી ખટપટ, ઇરાન, હિંદુસ્તાન, ચીન વગેરે કુદરતી દેશોના માલ માટે તથા લાંની કારીગીરીને માટે છે તે આપણે વીસરી જવાનું નથી. આપણે માટે અન્ય લોકોમાં કેટલી દોડધામ ચાલી હતી, કેટલા લોકો તલવાર ઉપાડી હવે ઉપર આવ્યા હતા અને કેટલાએ મીઠી મીઠી વાતો કરી હતી એ સઘળું બારીકાથી તપાસવાનું આજે આપણું કર્તવ્ય છે. કોન્સ્ટેન્ટીનોપલ કેરો, કંદહાર, કાબુલ, પેકિન ગમે તે કેકાણે નજર કરો તો તરતજ જણાશે કે ત્યાં થયેલાં કારસ્તાનો અને પરરાજ્યોની લાંગફેડ માત્ર વેપારી લાભ ઉપર અવલંબી રહ્યાં હતાં. મસાલા, મુગધી વસાણાં, રંગ, તેલ, તૈલખીજ, સુતર, ઔષધ, અનાજ, લાકડાં અને બીજાં અનેક પ્રકારનો કાચો માલ હિંદુસ્તાન, મલાયા દ્વીપકલ્પ તથા તેની આસપાસના ટાપુઓ, ચીન, પૂર્વ આફ્રિકા ઇત્યાદી પ્રદેશોમાંથી ઘણે સરતે દરે લાવ્યો, તેના નાના તરે-વના ઉપયોગી પદાર્થો બનાવી તે આખી દુનીઆમાં અને તેટલા મોંઘા

વેચવા, અને એ વ્યવહાર ઉપર ચોતાના ચળવળનો નિર્વાહ ઉત્તમ રીતે ચલાવવો એ આ વેળાની ધામધુમનો મૂળ ઉદ્દેશ હતો. પ્રેફેસર રામમે કહે છે કે 'જગતના ઇતિહાસનો એકંદર વ્હો તપાસતાં એટલું તો દેખાશે કે એશિયા તથા યુરોપના સમાગમ પછી હમેશા એક જનતની જગતરદસ્ત વિષુવૃત્તિ ઉત્પન્ન થતી જાય છે, અને તેમાંથી સર્વ જગતના વ્યવહારને વેગ મળે છે.' જગતની પ્રગતિનું આના જેવું ખીન્નું કોઈ પણ કારણ ઇતિહાસમાં મળી આવતું નથી' (Contemporary Review, July 1906). સર વૉલ્ટર રાલ્ફેના મન પ્રમાણે 'જેના તાળામાં દરીઓ તેના તાળામાં વેપાર, જેના તાળામાં જગતનો વેપાર, તેના તાળામાં જગતની દોલત એટલે પ્રત્યક્ષ સર્વ જગત.'

પ્રકરણ ૩ જી.

મલબારની પ્રાચીન હકીકત.

૧. મલબારનું મહત્વ. ૨. મલબારનો જુનો ઇતિહાસ
૩. મલબારના લોકો: બ્રાહ્મણ અને નાયર. ૪. મલબારમાંના મુસલમાન
૫. મલબારમાં ખ્રિસ્તી લોકો. ૬. મહામળ સમારંભ

૭. હકીકતનો ઝાંખોરીન

૧. મલબારનું મહત્વ.—યુરોપિયનો પહેલવહેલા મલબારમાં આવ્યા હતા સોળામા સદ્કામાં પોર્ટુગીઝ લોકોએ આ કિનારાનો ધણો ખરો ભાગ જીતી ત્યાં પોતાનું ગઠ્ઠ્ય ન્યાપ્યું. આ પ્રદેશ હિંદુસ્તાનના ખીન્ન ભાગોથી તદ્દન જુદોજ પડતો હતો. માત્ર મુદિરચનાને લીધેજ એમ હવે નહીં, પણ રાજ્યવ્યવસ્થા તથા લોકોની રીતભાતમાં એ પ્રાંત ભિન્ન જણાતો હતો. આથી પરદેશી સત્તા સ્થાપન થવામાં કંઈ વિવંજ થયો નહીં. પોર્ટુગીઝોની પહેલાં આરબ તથા ખ્રિસ્તી વગેરે પરદેશીઓએ આ પ્રાંત ઘેરી લીધો હતો. આ સર્વ હકીકત તેમજ ત્યાંની તત્કાલીન તથા પ્રાચીન અંત સ્થિતિ સ્પષ્ટપણે સમજાવવા સિવાય હિંદુસ્તાનમાં થયેલી યુરોપિયન ગત્યવસ્થાપનાની ખીમાંસા

સમજવી મુશ્કેલ છે. મૂળ સંસ્થા ઉત્તમ પ્રકારની હોવા છતાં પારકા અમલ નીચે તેની કેવી દશા થાય છે તે મલબારની હકીકત ઉપરથી ઘણી સારી રીતે જાણાર્થ આવે છે. મલબારની રાજ્યપદ્ધતિમાં પ્રજાસત્તાક તત્વ આમેજ થયેલું હોવાથી ઐતિહાસિક દ્રષ્ટીએ લાંબા આગલો ઇતિહાસ અતિ મનોરંજક લાગે છે, એટલે વિષયાંતર ન કરતાં લાંબા પ્રાચીન ઇતિહાસ સવિસ્તરપણે અહીંજ આપવાનું ઇષ્ટ જણાય છે.

હિંદુસ્તાનની ઉત્તરે હિમાલયના પ્રચંડ પહાડો આવેલા હોવાથી તથા તેની ખીણ તથા જાળુએ સમુદ્ર ફરી વળેલો હોવાથી એ દેશ અબેદ હોય એવું સામાન્ય રીતે સમજવામાં આવતું. વાયવ્ય કાણુ તરફથી એ દેશમાં દાખલ થવાનો એકજ માર્ગ હતો, અને ત્યાંથીજ સઘળી અન્ય પ્રજાઓ આ દેશમાં દાખલ થઈ હતી. ખીજો માર્ગ ચંબીની ખીણમાં થઈને હતો ત્યાંથી બુદ્ધ યતિઓ ધર્મપ્રસાર કરવાના હેતુથી ડીબેટ ગયા હતા. યુરોપિઅન લોકો અહીં આવ્યા તે પૂર્વે સમુદ્ર માર્ગ દુર્લભ હતો એવું પાશ્ચિમાત્ય ઇતિહાસ લખે છે, તેનો બાવાર્ય એટલેજ હોવો જોઈએ કે એ માર્ગે હિંદુસ્તાનમાં પ્રવેશ કરવું શક્ય છે એ વાત યુરોપિઅનોએજ સિદ્ધ કરી આપી, પણ વસ્તુસ્થિતિ એવી નથી. મનુષ્યની બુદ્ધિનો પ્રભાવ થતા કોઈ પણ વાત તેને દુર્ઘટ લાગતી નથી. પોર્ટુગીઝોએ અત્યંત સાદસ વેઠી હિંદુસ્તાન દેશ શોધી કહાડ્યો હતો એ ગર્વ મીથ્યા છે. એ કંઈ ખોટાઈ મથલો દેશ નહોતો, તેમજ ખીજા લોકોને તે જાણીતો નહોતો એવું હતું નહીં, પોર્ટુગીઝોનું સાદસ એટલુંજ કે તેમનાં ત્રહાણે યુરોપનો કિનારો ઊઠી વચ્ચે કૃથે અટકી નહીં પડતાં કે હિંદુસ્તાનના કિનારા સુધી આવ્યા હતા. એ સમયે નૌકા-શાસ્ત્રમાં યુરોપિઅનોની જરોખરી કરી શકે તેવા બધકે તેઓનાથી પણ ચડીઆતા ખલાસીઓ આ તરફ હતા. પ્રાચીન ગ્રીક અને ફિનિશિયન ખલાસીઓ બાતલ કરીએ તોપણ પોર્ટુગીઝોના ઉદયનાં ત્રણસો વારસો વર્ષ અગાઉ આર્ય લોકોએ નૌકાનયન વિદ્યામાં શ્રેષ્ઠ પ્રકારની પ્રવીણતા મેળવી હતી, અને જાપાનના કિનારાથી જમ્બધ્ય સમુદ્ર સુધી તેઓ ફરતા

હતા. આ લાંબા અને તે સમયના કંઈક અંશે દુર્ઘટ પ્રવાસની જંગલોને ધારતી લાગી નહીં તેઓ આફ્રિકાની પ્રદક્ષિણા કરવામાં ગભરાયા હોય એ માની શકાતું નથી. આફ્રિકાની દક્ષિણ બાજુએ વેપારનાં કાંઈ પણ સાધન હતાં નહીં, તેમજ ઇશ્વરમાંથી જૂમખ્ય સમુદ્રમાં જવા આવવાનું ધાતું થોડું હોવાથી તેમને આફ્રિકાની પ્રદક્ષિણા કરવાનો પ્રસંગ જ આવ્યો નહીં. એમ છતાં આરબ જેવા દરીઆવર્ધી લોકોની થોડે થોડે અંતરે સહાય લઈ પોર્ટુગીઝ ખસારીઓ પૂર્વ તરફ આવી શક્યા હતા. હુંડાણમાં, આરબ તથા ખીજા પ્રાચીન સમયના લોકો વહાણવટાના ધંધામાં પ્રવીણ હતા. છતાં હિંદુસ્તાનની દોલત સ્વદેશ લઈ જવા જેવી સ્વાર્થી કંટપતા પોર્ટુગીઝ પહેલા અહીં આવનારા કાંઈ પણ પરદેશી લોકો કરી નહીં હતી. યુરોપિઅનોએ હિંદુસ્તાન આવી નિસાણાજ પ્રકારનું કૃત્ય આરંભ્યું, એટલે તેની મદત્તા અગાડી આવી, અને અહીંની પ્રજાનાં સધળાં કામો દબાઈ ગયાં. પદરમા સૈકામાં યુરોપિઅન તેમજ ખીજા લોકો નાકાંગમનમાં સરખી રીતે કૃશણ હોવા છતાં, યુરોપિઅનોની પ્રગતિ યઈ અને ઈતર લોકો પાછળ પડી ગયા, એ બાબતનો વિચાર તે કાળની પરિસ્થિતિની મદદથી કરીએ તો સહજ જણાશે કે આ પ્રાચ્ય લોકો સંપત્તિવાન તથા સુખવરિયત હોવાથી એઓને પરબુલકમાંથી આ છવીકાંતી કંઈ પણ વસ્તુ આણવાની જરૂર લાગી નહીં. પરધન તથા પરદેશ એ બન્ને બાબત તેમની અભિગ્રાપા ન પ્રેરાયાથી તેમની ખાસે હતુ તે ઉપરાંત વધારે મેળવવા માટે તેમણે સાહસ કરવાનો નહોતો. ખીજા તરફ સાહસિક આરબોએ વેપારમાં ઝીંપ-લાવી યુરોપિઅનોને નુકસાન પહોંચાડ્યું હતું, એટલે તેઓ બહાર પડવાને અતિશય ઉત્તેજન થયા હતા, અને જીવ ઉપર આવી ધમપછાડ કરવા લાગ્યા હતા. આથીજ તેમની પ્રગતિ યઈ હતી. યુરોપિઅનોનો આ પ્રયત્ન શાને માટે હતો, અને આગળ ઉપર એનું પરિણામ કેવું આવશે એ તપાસવાની દરકારજ કાંઈએ કરી નહીં. આ કારણથી આમજ વધવા એશિયાના લોકો પાત્ર નહોતા અથવા યુરોપિઅન લોકોની શુદ્ધિજ કંઈ સ્વાધીકૃત તથા વિવશજ હતાં એમ કંઠી સકાય નહીં.

હિંદુસ્તાનના પશ્ચિમ કિનારને મનમાર કિનારો કહે છે એ કિનારાની સમાપ્તિ, સમુદ્રથી ત્રીજેક માઈન દુર સલાદી પર્વતોની દુર આવેલી કાવાથી, એટલે મુનક હિંદુસ્તાનના ખીજા લાગથી છુટો પડી ગયો હોય એમ લાગે છે સુરતથી ગણીએ તો જમીનના આ ચીરામા અનુક્રમે ઉત્તર કોકણ એટલે ચાણ તથા કોલાળા જિલ્લા, દક્ષિણ કોકણ એટલે રતનાગીરી જિલ્લો, સારતવાડી સરથાન, ગોમટક, ઉત્તર કાનડા, દક્ષિણ કાનડા, મલખાર, કોચીન અને નાવણકારના પ્રાંતો આવે છે મલખારની પૂર્વ મેસુર તથા કુર્ગના પ્રાંતો આવેલા છે આ કિનારે મુખ્ય બદરો નીચે પ્રમાણે છે — સુગત, દમણ, દહેણ, તારાપુર, માલીમ, વસઈ, ચાણા, મુખઈ, અનીમાગ, જજીરા, રતનાગીરી, નિજ્યદુર્ગ, માલગણ, વેગુર્ના, પશ્ચિમ, માર્મગોવા, કાગવાર, કુમરા, હોનાવર, લાટગ (છે) ના નણ ઉત્તર કાનડામા છે), મેગોર (દક્ષિણ કાનડા), કાનાનુર, ટેનિયરી, માલી, ઝેલીન્ટ, પુનાની (મલખાર), કોચીન, કાનમ (મિનોન) અજનગો, ત્રિવેદ્રમ અને કોમોરીન આમાના ટેલાડ બદરોની હકીકત અગાડી આપતી હોવાથી સર્વથા નોંધ અહીં આપી છે

૨. મલખારનો જીનો ઇતિહાસ.—મલખારનું અસન નામ કેરલ હતું પ્રાચીન કાળમા ચેર, ચોલ તથા પાડ્ય એના નણ રાજ્યો દક્ષિણમા હતા, તે પછી ચેર એટલે કેરલ હતું એવું શોધકએ ઠરાયુ છે ચેરનાડ કરીને હાનમા મનમારમા એક તાનુકો છે, તેનું નામ કેરલ ઉપરથીજ પડ્યું હશે એની આખ્યાયિકા છે કે પૂન પરશુરામે સમુદ્ર પાઠગ હાવી મલખારની જમીન ઉત્પન્ન કરી ત્યાં આતુર્જીની સ્થાપના કરી હતી તેણે ચોસક ગામ વસાવી ચારચાર ગામતો એક લાગ એના સોગ લાગ કર્યા હતા દરેક લાગમા ૧૧ લોકોએ પોતાનામાથી એક અમલદાર તે લાગનો કારભાર કરના માટે નીમવો તેણે ત્રણ વર્ષ કારભાર કરવો તથા ખરચ માટે એક દર જમીનનો છઠ્ઠો ભાગ તેને આપવો, એવો શરૂઆતમા વહિવટ હતો પણ એ અમલદાર દર નણ વર્ષ બદલાતો હોવાથી એ મુદતમા ફાવે તેટલો તે જીનમ કરતો આ જીનમનો અજાક ૧૦ માટે અથવા લોકોએ નિર્ણય

વાપી નામને સ્થળે એકદા ચર્ચ સર્વાનુમતે એક રાજા ચુટી કહાડ્યો, તેને પેશમાલ એટલે મોટો અથવા પરમેશ્વર કહેતા. પેશમાલે જાર વર્ષ અમલ કરી રાજ્ય છોડ્યું, અને ફરીથી લોકોએ મોટા સમારંભ કરી નવો રાજા પસંદ કરવો એ પ્રમાણેનો વહિવટ ઈ. સ. ૨૧૬ માં નક્કી થયો હોય એમ કહેવાય છે. ઉપર મુજબ એર પ્રાંતનો રાજા જે ઠાકુરજીવર ઉદ્દે કાંગાનુરમાં રાજ્ય કરતો હતો તેનું નામ પેશમાલ પડ્યું હતું. એ નામ અશોકના શિલાલેખમાં પણ મળી આવે છે. પણ આ હકીકત મારે હંત કયા સિવાય બીજો આધાર નથી.

ઐતિહાસિક માહિતી તો એટલીજ મળે છે કે મલખાર કિનારા ઉપર રામન લોકોનો વેપાર ચાલતો હતો. પાછળ કલા પ્રમાણે એ લોકોનું અસલ નાણું મલખાર અને ત્રાવણકોરમાં પુષ્કળ મળી આવે છે. વિદ્વાનોની શોધ ઉપરથી જણાય છે કે ઈ. સ. ના ચોથા સદ્દમાં મલખારના કાંચી શહેરમાં પશ્ચિમ રાજાનું રાજ્ય હતું. એ રાજ્ય થાણું કરીને ચીનમાં સૈંકા સુધી હરતીમાં હતું. પશ્ચિમ રાજાના વખતમાં આવેલા ચીનાઈ મુસાફર ફાદિઆને મલખારનાં રાજ્યની કેટલીક હકીકત લખી છે. ઈ. સ. ના સાતમા સૈંકામાં વાનાપી ઉદ્દે બ્રહ્મીના આશુક્ય રાજાએ મલખાર ઉપર સ્વારી કરી પશ્ચિમનો પરાબલ કર્યો, પણ તેની સત્તા એ પ્રાંતમાં આજુ થાય તે પહેલાં તેને રાષ્ટ્રકૂટે હતી લીધી. આ રાષ્ટ્રકૂટ કેટલોક વખત મલખારમાં પ્રવળ રહ્યા હતા. પરંતુ આખા પ્રાંતમાં નાથર લોકોનાં મજબૂત સંસ્થાનો તથા નાનાં નાનાં રાજ્યો પથરાયલાં હોવાથી રાષ્ટ્રકૂટનો અમલ બરાબર જામ્યો નહીં. આ નાથર લોકો મૂળ તામીસ હતા, અને પૂર્વ કિનારા ઉપરથી મલખારમાં આવી રહ્યા હતા. પણ એ ક્યારે આવ્યા તે નક્કી જણાયું નથી. બી. એલિસનું કહેવું એવું છે કે ઈ. સ. ૩૮૯ ને સુમારે એ લોકો મલખારમાં આવ્યા અને તે મુલક પોત પોતાનામાં વહેંચી લીધો.

૩. મલખારના લોક: આદ્વાજી તથા નાથર.—મલખારમાં નંજુતિરિ આદ્વાજી, નાથર, મોપલા મુસલમાન અને ખ્રિસ્તી એ ચાર પ્રકાર

રના લોકો વસે છે, અને તે દરેકના અનેક પેટા વિભાગ છે. હિંદુસ્તાનના ખીન્ન ભાગોમાં જેવી રીતે આર્ય સુધારાની અસર દરેક બ્રાહ્મણમાં સ્પષ્ટ માલમ પડી આવે છે તેવું કંઈ ચિન્હ મલબારમાં જણાતું નથી. આનું પરિણામ કેવું આવ્યું તેનો બારીક વિચાર કરવો જોઈએ. આર્ય લોકોની ચાતુર્વર્ણ્ય સંસ્થા દેશના ખીન્ન ભાગોની માફક અહીં નહોતી. આર્યોની જાતી વ્યવસ્થાનું મળ કુટુંબ હતું, અને તે ઉપર તેમણે પોતાની સમાજની રચના ગોઠવી હતી. આ માટે તેમણે સમાજના ચાર મુખ્ય ભાગ કરી દરેકને ચાર જુદાં જુદાં કામો સોંપી આપ્યાં. કાલાંતરે કામની આ વહેંચણી એટલી તો સ્પષ્ટ તથા પૃથક થઈ કે એ પક્ષના ક્ષત્રિય લોકો માંહે માંહે લડતા હોય, તો એક તરફ બ્રાહ્મણ તપશ્ચર્યા કર્યા કરે અને ખીજી તરફ કણખી ખેતી કર્યા કરે, પરંતુ ચાલતા ઝગડામાં પડવાનું જરૂરનું છે એવી બુદ્ધિ એ એમાંથી કાઢીની આશતી નહીં (લોગન). આવાં કારણોને લીધેજ પરદેશી હુમલા આ દેશ ઉપર આવતાં સઘળા લોકો સ્વદેશના રક્ષણ માટે શત્રુ ઉપર ઉઠ્યાનાં ઉદ્ધારણુ આપણા પ્રાચીન ઇતિહાસમાં ઘણાં મળતાં નથી. દેશ રક્ષણનું કામ ક્ષત્રિઓનુંજ છે એમ ખીજી જાતો સમજતી. એમ છતાં આર્યોની આવી વ્યવસ્થાને લીધે સમાજની સુધારણા તથા આખાદી ચર્ચ દરેક ઠસગને નવું રૂપ મળવાથી પ્રાચીન આર્યોની પ્રગતિ અતિશય ઝડપથી થયેલી જણાઈ આવે છે. પણ મલબારની સમાજવ્યવસ્થા ઘણા અર્વાચીન સમયની છે. અહીંનાં નંબુતિરિ બ્રાહ્મણ ઇસવી સનના આઠમા સૈકામાં બહારથી આવ્યા હાર અગાઉ માત્ર જૈન લોકો ઉત્તરમાંથી આવ્યા હતા, અને તેઓજ આર્યોને થોડો ઘણો સુધારો અહીં લાવ્યા હતા. તેઓએ જુદા જુદા ધંધાવાળાનાં સમાજ, જેને અંગ્રેજીમાં ગીલ્ડસ (Guilds) કહે છે તે, મલબારમાં સ્થાપ્યાં. આ સમાજોને શરૂઆતમાં ધર્મનુ સ્વરૂપ આપવામાં આવ્યું નહોતું, પણ આઠમા સૈકામાં બ્રાહ્મણોએ એ તત્વ ઉમેરી જાતિ બંધન દ્રઢ કર્યું. આ બ્રાહ્મણો વૈદિક એટલે વેદાધ્યયન કરનારા હોવાથી તેમના વિભાગ પણ વેદને અનુસરીને હતા. પ્રસિદ્ધ શંકરાચાર્ય મૂળ મલબારના નંબુતિરિ બ્રાહ્મણ છે; અહીંના સઘળા બ્રાહ્મણો તેનાજ અનુયાયી છે. નંબુતિરિ બ્રાહ્મ-

ગ્રામનાં દસ 'ગ્રામ' એટલે શાખા હતી. પ્રત્યેક ગ્રામ-ઉપર દેખરેખ રાખત માટે લોકનિયુક્ત ૭ અધીકારીની સભા હતી. તેના અધ્યક્ષને 'રમાર્ન' તથા સભાસદને 'મિમાંસક' કહેતા. દેશના રાજ્યની પરવાનગીથી આ સભા જનના સમક્ષ ટંટાનો નિકાલ કરતી.

મહાપારમાં બીજી મુખ્ય જન નાયરોની હતી. નાયર એટલે કોડાન નાયક, દેશનું રક્ષણ કરનારા અથવા ક્ષત્રિઓનું કામ કરનારા શુદ્ધ એવે અર્થ થાય છે. એ આર્ય નહેતા. અહીં ધણા ઘોડાજ આર્યો આ વેળા હોવાથી તેમજ દેશ સંરક્ષણના કામ માટે જોઈએ તેટલા ક્ષત્રિય લોક હોવાથી, મહાપારમાં ક્ષત્રિયોની નવીજ જન બનાવવી પડી. રાજ્યવ્યવસ્થા માટે દેશના જે ભાગ પાડ્યા હતા તેને 'નાડ' એટલે નાયરોના અધિકારન દેશ કહેતા. પ્રત્યેક 'નાડ' માં જો કુટુંબો હતાં, અને દરેક કુટુંબનો અકેડ માણસ 'પટસાત' (જસો) નામની પરીપદનો સલાહદ હોતો. આ સભા પોતાની 'નાડ' નો વહિવટ કરતી, સરકારી કર વસૂલ કરતી, નસરકરતી મદદથી પ્રાંતનું રક્ષણ કરવા તજવીજ રાખતી, તાજાનાં માણસો ઉપર દેખરેખ રાખતી અને લોકોના ટંટા સુધવતી. કુંકમાં, પ્રાચીન કાળનાં ગ્રીક લોકનાં પ્રજાસત્તાક રાજ્ય જેવીજ કંઈક 'નાડ' ની સંસ્થા હતી. હજી પણ મહાપારના કેટલાક તામુકાનાં નામ 'ઓરનાડ' 'વશુવનાડ' એવાં છે. 'નાડ' ના પેટા ભાગને 'તર' કહેતા. 'તેર' એટલે ગંધી એ શબ્દ 'તર' ઉપરથી આવ્યો છે. શરૂઆતમાં ચાર કુટુંબનો એક 'તર' માં સમાવેશ થતો હોવાથી દરેક 'નાડ' માં સવાસો 'તર' હતાં. 'તર' ના મુખ્ય વ્યવસ્થાપકને કર્ણવર (Karnaavara) કહેતા, અને તેમના મુખ્યસ્થ, મધ્યસ્થ અને પ્રમાણિ એવા ત્રણ પ્રકાર હતા. દરેક 'નાડ' ઉપર સર્વાનુમતે નીમેલો એક અધિકારી હોતો, અને સર્વ 'નાડ' મળી એક સાર્વભામ રાજ સુટી કહાડતાં.

મહાપારની તે સમયની રાજ્યપદ્ધતિ જાણવા જેવી છે. રાજ્યનો પૂર્વ અધિકાર 'નાડો' ની સભાના હાથમાં હોવાથી રાજ કે અધિકારીઓનો લોકો ઉપર જીવન અને નર્દી. ટેલિયરીની અગ્રેજી વખારનો દુભાગિઓ

પોતાની રાજનિશીમાં તા. ૨૮ મી મે ૧૭૪૬ ને રાજ નીચે મુજબ લખે છે: 'નાયર એટલે કૃષિકટની પ્રજાના મુખ્યારોની બનેલી સભા આપણી પાર્લામેન્ટ જેવીજ હતી. આ સભાએ રાજનો હુકમ શાંતપણે સાંભળવો એવું કંઈ હતું નહીં, પણ તેના અમલદારો જે અન્યાય કરે તો તેમને શિક્ષા કરવાનો અધિકાર આ સભાને હતો.' નાડની આ સભાને 'કુટ્ટ' સભા કહેતા. તે એકત્ર થઈ કામ કરતી અને રાજ્યમાં તેનું વજન અતિશય પડતું. સ્વારી, શિકાર, યુદ્ધ, પંચાયત વગેરે અમલનાં કામસર આ સભા મળતી, અને આંખ, હાથ અને હુકમ (the eye, the hand, and the Command) એ તેની લાક્ષણિક સંજ્ઞા હતી, એટલે લોકો પાસેથી મહેસુલ ઉઘરાવવું, તેઓના પરસ્પર હકમાં વિશેષ પડવા દેવો નહીં અને સર્વની રીતભાત યોગ્ય રીતે ચલાવવી એ કામ આ સભાનું હતું. કાનકાના દક્ષિણ કિનારા ઉપર અને ખાસ કરીને મલબારમાં ચાલતી આ રાજ્યવ્યવસ્થા સને ૧૭૮૧ માં ન્યારે બ્રિટિશ સત્તા એ પ્રાંતમાં ચાલુ થઈ ન્યારે નાશ પામી. અનેક પાશ્વાલ અંધકારોનો એવો અભિપ્રાય છે કે જે આ રાજ્યવ્યવસ્થાનો આ પ્રમાણે અંત આવ્યો ન હોત તો અહીંયાં એક પ્રકારનું સ્વતંત્ર સ્વરાજ્ય કાયમને માટે ટપ્પી રહેત.

મલબારમાં નાયર સિવાય જેવી. શિક્ષક, સુતાર, હુદાર, ગવિયા, ધાબી વગેરે અનેક જાતના લોક વસતા હતા, અને તેથી ગ્રામસંસ્થા ખૂબ થઈ હતી. અહીંના જેવી પણ કંઈક ફેરફાર વાળી ગ્રામસંસ્થાની પદ્ધતિ તે વખતે આખા હિંદુસ્તાનમાં પ્રચલિત હતી. માળીના જેવી ખેડૂતોની એક બીજી જાત 'નીયર' કરીને હતી તે મુળ સિલોનથી મલબારમાં આવી હતી એવું કહેવાય છે આ જાતનાં સ્ત્રી પુરુષો સ્વરૂપવાન, સુંદર અને સ્વચ્છ હતાં. સ્ત્રીઓ જે યુરોપિઅનો સાથે રહેતી તો ન્યાતમાંથી તેમનો બદિખ્તાર થતો નહીં, એટલે એ જાતમાં યુરોપિઅન લોકો બેળાવવાથી તેમની વર્ણ ધમ્મીજ બદલાઈ ગઈ. આ સિવાય હજમ, વાંસફોડા, જતાર બનાવનારા, એકમાર એટલે ત્રણમા જેવા લોક, વટગેલા મુસલમાન તથા બ્રિગીઓ મલબારમાં થતા છે.

ઉપર કહ્યા પ્રમાણે નાયર લોકોની વિશિષ્ટ પ્રકારની રચના રાજ્ય વ્યવસ્થા ધણી સુધી મલબારમાં ચાલુ હતી. જેમ જેમ નવા નવા લોકો ત્યાં આવતા ગયા તેમ તેમનો આ વ્યવસ્થામાં સમાવેશ થતો ગયો, અને તેમને કેટલાક દહક પ્રાપ્ત થયા. ચાલુદી અને ખિસ્તી લોકો આ પ્રાંતમાં આવી વચ્ચા અને તેમની મદદતા વધી એટલે તેમને પણ રાજ્યએ કેટલાક વિશિષ્ટ દહકની સનદ કરી આપી. આવી ત્રણ સનદો કોતરી કદાડેલા અક્ષરે મહ્યાળા ભાષામાં લખેલી મળી આવી છે. તેના ખરાપણા વિશે સંશય લેવાનું કંઈ કારણ ન હોવાથી તે કાળની રાજ્યપદ્ધતિની ધણી દ્રષ્ટીકન તે ઉપરથી આપણને મળે છે. એ સનદો નીચે પ્રમાણે છે:—

૧. સનદ પહેલી (ઈ. સ. ૭૦૦)—ભારકર રવિવર્મા નામના રાજ્યએ આપેલી.

૨. સનદ બીજી (ઈ. સ. ૭૭૪)—વીરરાધવ ચક્રવર્તીએ આપેલી.

૩. સનદ ત્રીજી (ઈ. સ. ૮૨૪)—ત્યાલુરવિગ્રમ રાજ્યએ આપેલી.

આ ત્રણે સનદોનો લેખ વિદ્વાનોએ ઉકેલી તેનો અર્થ ગેસાડયો છે તે ઉપરથી માલમ પડે છે કે પહેલી સનદથી ચાલુદી લોકોને કેટલાક દહક આપવામાં આવ્યા હતા, બીજીની રૂએ ઉત્તર તરફના ખિસ્તીઓને તથા ત્રીજી અન્યથા દક્ષિણ તરફના ખિસ્તીઓને દહક બદલામાં આવ્યા હતા.

માર સોપાર નામનો એક ખિસ્તી મદ્ય ઈ. સ. ૮૨૨ માં બેખી-લોનથી હિંદુસ્તાનમાં કોલમ સહેરમાં આવ્યો હતો, તેણે ત્યાંના રથાનિક અમલદારોની મારફતે મલબારમાંના પોતાના ધર્મબાંધવોની દહીકત મેળવી. એ દ્રષ્ટીકતને આપણા ઇતિહાસ સાથે કંઈ સંબંધ નથી. ઉપરની ત્રીજી સનદમાં ‘મરવાન સાગીર ઇસો’ નું નામ આવે છે તે અને આ માર સોપાર એકજ હોવો જોઈએ. આ લેખ ઉપરથી ચેર અથવા કેરલ પ્રાંતની દહ સામાન્ય રીતે કેવિકટથી કોલમ સુધી દમે એનું જણાય છે. સનદોમાં રાજનાં નામો છે તે કદાચ ત્યાંના પેરમાલ રાજનાં હશે. એ ઉપરથી વળી એવું પણ અનુમાન થઈ શકે છે કે તેઓ બહુધા કોકલુમાંના માર્યવર્શી રાજ્યો હશે. પ્રત્યેક સનદ ઉપર જે જે ભાગમાંના દહક તેની રૂએ આપ-

વામાં આવ્યા હતા તે ભાગના માંડળિક રાજાની તેમજ ખીજ સાક્ષીઓની સહી છે તે ઉપરથી તેમજ સનદોની એકંદર રચના ઉપરથી એટલું સિદ્ધ થાય છે કે નાયરો રાજ્યમાં જે હક ભોગવતા હતા તેવાજ હક યાદુદી અને ખ્રિસ્તી લોકોને આપવામાં આવ્યા હતા. આ લોકોની એક એકાઉદી સમાજ એટલે નાક બનાવી તેના ઉપર તેમનીજ જનિતે એક અમલદાર નીમવામાં આવ્યો હતો. એ અમલદારને વંશપરંપરાનો અધિકાર સંપાદન થયો હતો, અને છત્રી, મસાલ, પાલખી, નોખત વગેરે મળવા ઉપરાંત તેને ખીજ હકો પણ ઉપલબ્ધ થયા હતા. મરવાન સાચીર ઇસોએ કેટલીક જમીનની અંદરના પાણીના હક વેચાતા લીધા હતા. નાયરોના 'નાક' ની માફક યાદુદી અને ખ્રિસ્તીઓની પણ 'પરસન' સભા હતી, અને ખીજ જનિઓનાં ગીહ જોવાં તેમનાં પણ ગીહ ઉદ્દે સંધ થયા હતા. સમસ્ત પ્રજાની સંમતિથી આ હકો અન્ય ધર્મીઓને આપવામાં આવેલા હોવાથી સનદ ઉપર સધળાની સાખ મર્ધ હતી. આવી રીતે ખ્રિસ્તી અને યાદુદી લોકો ઉપર સાર્વજનિક સંસ્થાની જવાબદારી સોંપવામાં આવી હતી, અને ખીજની માફક તેમના ખરચ સાડ રાજ્યની ઉત્પન્નનો અમુક ભાગ વંશપરંપરા માટે છુટો પાડી આપવામાં આવ્યો હતો.

સનદના મજકુર ઉપરથી જણાય છે કે સાર્વભૌમ સરકારે પોતાના હાથમાં પ્રણી થોડીજ સત્તા રાખી હતી તેણે દરેક પ્રાંતની નિરનિરાળી સભા સ્થાપી તેમને રાજ્ય કારભાર સોંપી આપ્યો હતો. એ સર્વના મુખી સાર્વભૌમ રાજા પેશમાસના તાબામાં દરેક પ્રાંતિક સભાનો ઉપરી ઉદ્દે માંડળિક રાજા હતો. સનદને છેડે લખેલા 'બ્રાહ્મણોએ બન્ને સભાને સંમતિ આપવાથી આ લેખ મંજુર કરવામાં આવ્યો છે' એ શબ્દો ઉપરથી જણાય છે કે બ્રાહ્મણોની પણ જુદી સમાજ હતી, અને કોઈ પણ નવી સમાજ હસ્તીમાં આવે તે અગાઉ તેમની તે બાબત સંમતિની જરૂર હતી. હિંદુસ્તાનના ખીજ ભાગમાં ગ્રામ-સંસ્થા હતી, પણ મલખારમાંની આ રાજ્યપદ્ધતિ કંઈક જુદાજ પ્રકારની હતી. દેશમાં વેપાર અર્થે અથવા ખીજ કારણે બહારના લોકો આવીને વસે અને તેઓની આબાદી થાય એટલે રાજ્યકારભારમાં તેમને સમાન-

તાના હક આપવા તથા પોતાની વ્યવસ્થા કરવાનું તેમનેજ ગોપયુ એ આપણું કર્તવ્ય છે, એવું તે સમયના રાજકર્તા સમજતા. બ્રિટી, યાદવી વગેરે પરદેશી લોકોને પોતપોતાની રાજકીય સમાજ બનાવવા અને તેમના હકો અન્ય સમાજના હકની આંટ નહીં આવે એવી તજવીજ કરવી, અને સર્વ સ્વતંત્રપણે તથા સાંત રીતે પોતાના હક ભોગવે એવો વલિવટ મક્ક ખારમાં હતો.

ઉપર કહેલી ત્રણ સનદમાંથી માત્ર એકની બાબતમાંજ આત્મછોની સંમતિ લેવાયલી હોવાથી પહેલી સનદ ખી સ. ૭૦૦ માં અપાયા પછી અને બીજી મનદ ખી સ. ૭૭૮ માં અપાયા પહેલાં નંધુતિરિ આત્મછો દક્ષિણ કાનરામાંથી મક્કખારમાં આવ્યા હતા, એમ સદજ ધારી શકાશે.

નાયરોમાં પણ પેટા વિભાગ હતા તેમની રહેણીકહેણી સ્વચ્છ હતી, અને સ્ત્રીઓ સ્વતંત્ર હોવાથી સમારંભમાં પુરપોની માફક ખુલી રીતે ફરતી. એમનામાં સ્વયંવરનો રીવાજ હોવાથી સ્ત્રીઓ મોટી ઉમરની થયા પછી પોતાનો પતિ પસંદ કરતી.^૧

૧. મક્કખારના લોકોને હમેશા લગાદનો ધંધો વધારે ગમતો, હતાં તેઓ ધણી સખ્ય હતા. એઓ સાતમે વર્ષે છોકરાને કસરતશાળામાં મુકતા અને તેમને હથીઆરનો ઉપયોગ કેમ કરવો તે શીખવતા. કસરતથી તેમનું અંગ એટલું બધું વળનું કે જાણે તેમના શરીરમાં હાડકાંજ હોય નહીં. તેઓ શરીરે તેમ મર્દન કરતા. પોતાનાં હથીઆર માટે તેઓ વિશેષ અભિમાની હતા. કેમ્પનું ખુન થાય તો મરનારના છોકરાએ અથવા સગાએ શત્રુનો પ્રાણ લેવોજ જ્ઞેષ્ઠએ એવો એમનામાં ધારો હતો^૨. મુબઈનો ગવર્નર જ્ઞેનાથન ડનકન, સર હેક્ટર મનરો, લાણુડને વગેરે અનેક ગૃહસ્થોએ નાયર લોકોની સભ્ય પ્રવીણતાની તથા શૌર્યની અતિશય તારીફ કરી છે. તેમનો સરદાર લગાઈમાં

૧. 'Johnston's relations of the most famous Kingdom in the world (Ed 1611)
૨. Mrs. Murdoch Brown to Francis Buchanan, beginning of 19th Century.

લડતાં પડતો તો પ્રાણ જતાં સુધી દુસ્મનની પાછળ પડવામાં આનાકાની કરતા નહીં.

પ્રેત બાળ્યા પછી તેનાં હાડકાં પથ્થરની સુંદર પેટીમાં સુધી તે વાનો ચાલ નાખેમાં હતો. આવી રીતે દાટેલી જુદા જુદા ઘાટની પુ જુની પેટીઓ હમણાં જોઈ કામ કરતાં મળી આવે છે. પેટી નક્કર હતી તથા તેના ઉપર લેખ કેતરેલા હતા. હવે આ જુનો ચાલ બંધ હોય છે, અને હાલમાં મૃતતના હાડકાં નદીમાં નાખવામાં આવે છે. કોઈતીર્થસ્થાનમાં દાટવામાં આવે છે.

અશોકના પખતથી મલગારમાં જુદા અને જૈન ધર્મનો પ્રસાર હતો, તેમાં જૈન ધર્મનું પ્રાગલ્ભ્ય વિશેષ હતું. પણ આ સ્થિતિમાં આ સંક્રામાં નંજુતિરિ આજણો મલગારમાં આવ્યા પછી ધણો ફેર પડી અને શંકરાચાર્યનો પંથ પૂર્ણ જોશમાં ચાલ્યો.

મલગારનું જ્ઞાન લખનારા મે. લોગન સાહેબ કહે છે કે એ પ્રાંત સંબંધમાં યાદ રાખવા જેવી મહત્વની વાત છે તે નાથર લોકોની પ્રસતાની છે. સેંકડો વર્ષ લગી લરકરી તેમજ બીજાં કામમાં તેઓ અન્યપણું ભોગવતા, અને જો પરદેશીઓ વચમાં નહીં આવ્યા હોત તો પ્રમાણે તેઓ કેટલાક સંક્રા સુધી ટકી રહેતે. હજી પણ નાથર લોકો : ગારમાં રહે છે પણ દીલગીરીની વાત છે કે લોકોના હક ટકાવી રા તેમનામાં જે સામર્થ્ય હતું તે હવે રહ્યું નથી. આવા રાજ્યબંધાર લીધે રાજ્યનો પ્રગત ઉપર કાંઈ પણ જીલમ થતો નહીં અને તે અનિર્ધાર રાજ્ય ચલાવી શકતો નહીં. સર્વ કામ તેને કુદ સલાની મારફત : પડતું. આ પ્રગતસત્તાક રાજ્યવ્યવસ્થા પહેલી દૈદરઅટલીએ તોડી

એકંદર રીતે જેતાં આ પ્રાંત ધણા લાંબા કાળ સુધી સુખી : આનંદી હતો, અને તેનો વેપાર ધણો ધમધોકાર ચાલતો હતો.

૪. મલગારમાંના મુસલમાન.—મલગારમાં મુસલમાનનું મત : બંધ હતું કેમકે તેમને લીધે તેના વેપારની વૃદ્ધિ થઈ તે પ્રખ્યાત હતું. નવમા સંક્રામાં એટલે ઈ. સ. ૮૫૧ પછી મલગારમાં મુસલમ

આગળ. એનું કહેવાય છે કે મલખારમાં જ્યારે ચેરમાણુ પેશમાલ નામનો એક પરાક્રમી રાજા હાંગાનુરમાં રાજ્ય કરતો હતો ત્યારે કેટલાક આરબ ફકીરોએ ત્યાં આવી રાજાનું મન મુસલમાન ધર્મ તરફ ફેરવ્યું. તે ઉપરથી રાજાએ મક્કા લગી સફર કરી આવવા નિશ્ચય કર્યો, અને તે માટે ગુપ્ત રીતે એક જહાજ તૈયાર કરાવ્યું. એ વહાણુ મારફત અહીંથી નાસી જઈ રાજા અરબસ્તાનમાંના ‘ચદ્દર’ નામને ઠેકાણે ઉતર્યો. અહીં મલિક-ઈ-ઈન્ન-દિનાર પોતાના આખાં કુટુંબ સાથે રાજાને મળ્યો. આગળ જતાં જન્ને વચ્ચે સારી દોસ્તી થતાં રાજાએ મુસલમાની ધર્મ અંગીકાર કર્યો. કેટલોક સમય અરબસ્તાનમાં રહ્યા પછી હિંદુસ્તાન આવી અહીંના લોકોને એના ધર્મમાં વટલાવવા તેની ઇચ્છા હતી, પણ એટલામાં તે આગરની પડી મરણ પામ્યો. મરના પહેલાં રાજાએ મલિક-ઈ-ઈન્ન-દિનાર અને ખીજા રનેદીઓને પોતાની પામે બોલાવી તેમને મલખાર જઈ ત્યાં મુસલમાની ધર્મનો પ્રસાર કરવા આમ્રહપર્યંક વિનંતી કરી, અને ત્યાં મસીદ વગેરે બાંધવા નાણાની મદદ કરવા મલખારના રાજા ઉપર તેણે કાગળ લખી આપી દેડ છોડ્યો.

આ પછી કેટલોક વખત વીલા બાદ મલિક-ઈ-ઈન્ન-દિનાર પોતાના કુટુંબનાં માણસો સાથે પેશમાલ રાજા ઉપરનો કાગળ લઈ મલખાર આવ્યો. હાંગાનુરના રાજાએ તેનો સન્કાર કર્યો, અને ચેરમાણુના લખ્યા પ્રમાણે મસીદ બાંધવા માટે જગ્યા તથા નાણાંનો અંદોજસ્ત કરી આપ્યો. મલિક-ઈ-ઈન્ન-દિનાર મુખ્ય કાજી થયો તેણે ત્રાવણકોર જઈ કાલમમાં મસીદ બાંધી, તેમજ ઉત્તર તરફ મગલુર, કાસારગોડ વગેરે ઠેકાણે પણ તેવીજ મસીદ ઉભી કરી. આ પ્રમાણે પશ્ચિમ કિનારા ઉપર મુસલમાની ધર્મની સ્થાપના થઈ હતી. પણ મલિક-ઈ-ઈન્ન-દિનારે પોતાનું લક્ષ માત્ર ધર્મની બાળતમાં રોકી ગળ્યું નહોતું. સર્વ ઠેકાણે અધિકારીઓ તરફથી એને મદદ મળતી હતી એટલે વેપારને માટે યોગ્ય જગ્યાઓ પસંદ કરવામાં તેણે ઢીલ કરી નહીં. મલિક હિંદુસ્તાનમાં આવ્યો તે પહેલાં આરબ વેપારીઓ મલખાર કિનારા ઉપર આવી રહ્યા હતા, તથા હિંદુ સ્ત્રીઓ સાથે લમના ગાંધી બેઠાઈ તેઓએ એક વર્ણશંકર પ્રજા ઉત્પન્ન કરી હતી. આ

મળની સંખ્યા વધતાં તેમનામાં વ્યવસ્થિત રીતે ધર્મનો પ્રસાર કરવાની આવશ્યકતા જણાઈ, અને મલિક-ઈન-દિનારની મહેનત ફળીમત થઈ. આ પ્રમાણે બે વિધર્મી લોકમાંથી જે પ્રજા થઈ તેનું નામ 'મોપલા' રાયું. સામાન્ય રીતે મલખારના મુસલમાનો એ નામથી ઓળખાય છે. મદાપિસ્તા ' (મહા એટલે મોટું અને પિસ્તા એટલે છોકરો) એટલે મોટા માનવંત પુરુષ, છોકરાના જેવી દડા કરી આગળ વધનારો, એવા અર્થની નુત્પત્તિ ઉપરથી આ શબ્દ પ્રચારમાં આવ્યો.

મોપલાના મુખ્ય સ્થાન કાનાનુરમાં અઘાપિ મુસલમાની રાન્યકુંબ છે. ઋષિની સનના બારમા સૈકાની સરખાતમાં મલખારમાં એક રાજા પાસે ' આર્યન કુલાંગર નાયર ' નામનો એક કુલીન દીવાન હતો. તે હોંશીઆર તથા શાણો હોવાથી તેને સહેજ લાગ્યું કે મુસલમાન ધર્મ સ્વીકારવાથી તેની દીવાનગીરી કાયમ રહેશે, એટલે તેણે તે ધર્મમાં દાખલ થઈ મહામહમ્મદની નામ ધારણ કર્યું. કુંકમાં તે સમયે મલખારમાં મુસલમાન થવામાંજ લાભ છે એવું લોકો સમજતા. પણ અહીંના મુસલમાનોના કર્તવ્યમાં અને ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાંના તેમના સ્વધર્મીઓના વેપમકારક કામમાં એક અમન્કારિક વિરોધ જણાઈ આવે છે. હિંદુ લોકો ઉપર લુલ્હમ કરી તેમને મુસલમાન કરવામાં તથા લડાઈ, જંગકપટ અને કતલ કરવામાં જ્યારે ઉત્તર તરફના મુસલમાનો મશગુલ થયા હતા, ત્યારે અહીં શાંત રીતે મુસલમાની ધર્મ પ્રવૃત્તાવવાનું કામ ચાલતુ હતુ. ખ્રિસ્તી ધર્મ પણ અહીં ઠીક કેનાયો હતો.

ખરૂં કહીએ તો મલખારમાં હિંદુ ધર્મ જાન્યો નહોતો. બ્રાહ્મણો બળવાન થયલા ન હોવાથી મુસલમાની ધર્મ ઘણી સહેલાઈથી સ્થપાયો હતો. મલખાર અને હિંદુસ્તાનના બીજા ભાગ વચ્ચે આ મોટો તફાવત છે. બીજા પ્રાંતોની માફક અહીં બ્રાહ્મણોનું ધર્મશિક્ષણ દાખલ થયલું ન હોવાથી અન્ય ધર્મનો પ્રવેશ પશ્ચિમ દિનારા ઉપર જેટલો સહેલથી થયો તેટલો બીજા કોઈ પણ પ્રાંતમાં થયો નહોતો. અહીં મુસલમાન તેમ જોડીએ, રુઝે, અલ્લખ, અલ્લખ, પરમરૂપ, વરૂપ, દના, વરૂપ, લોકોની

એવડી મોટી સંખ્યા બીજે કોઈ ઠેકાણે મળતી નથી. મહાગાર કિનાર ઉપર પોર્ટુગીઝો જરા પગલર થયા એટલે આખા હિંદુસ્તાનમાં ખ્રિસ્તી ધર્મ સહેજમાં પ્રસરશે એવો ખ્યાલ આવતાં તે સંબંધી તેઓએ ખાસ પ્રયત્ન કર્યો. એ ઉપરથી બ્રાહ્મણોએ સ્વધર્મનું રક્ષણ કરવામાં કેટલું મહાન કામ ઉદ્ધવ્યું હતું તે તરત જણાશે. વળી જેઓ એમ પ્રતિપાદન કરે છે કે બ્રાહ્મણોએ અન્ય જાતિના લોકો ઉપર પોતાનો લાગવગ લંબાવી દેશની હાની કરી છે તેમને માટે પણ બ્રાહ્મણોએ જે કામ અહીં કરી બતાવ્યું છે તે મનન કરવા જોગ છે. એમના પરિશ્રમ ઉપરથી એટલું તો અનુમાન થાય છે કે હિંદુસ્તાનમાં બ્રાહ્મણોએ સ્વધર્મના રક્ષણ અર્થે માયું ઉચકયું ન હોત તો આજે આખો દેશ મુસલમાની અથવા ખ્રિસ્તી થયો હોત.

અરબસ્તાનના શહર નામના ગામમાં પેશમાલ રાજાની કબર છે. હમણાના મોપલા લોકોમાં આરબ લોકો ધણું દેખાતું નથી, કેમકે અસલ જે વટલેલ પ્રજા થઈ હતી તેનોજ વિસ્તાર આજ્યા કરે છે. કલિકટના આમેરીનને પોતાનાં વહાણને માટે મુસલમાન ખજાસીઓની જરૂર હોવાથી હિંદુ છોકરાઓને મુસલમાન ધર્મમાં વટાવ્યા તે પોતાના ઉપયોગમાં લેતા. આ મુસલમાનો ધણુંખડ હિંદુ રીતરીવાજ આજુ રાખે છે ને ધર્મ સુધી છે.

૫. મહાગારમાં ખ્રિસ્તી લોકો.—આ સિવાય મહાગારમાં બીજા મહત્વના લોકો ખ્રિસ્તી હતા. એમ કહેવાય છે કે મહાગારમાં મેન્ટ ટોમસ નામના પાદરીએ ખ્રિસ્તી ધર્મનો ફલાવો કર્યો હતો તેથી અહીંના ખ્રિસ્તીઓ મેન્ટ ટોમસ ક્રિશ્ચિયન્સ કહેવાતા. તેઓ મળ સિરિઆના હોવાથી તેમને સિરિઅન ક્રિશ્ચિયન્સ પણ કહેતા. પ્રાચીનકાળમાં સિરિઆથી ખ્રિસ્તી વેપારીઓ ધંધા માટે હિંદુસ્તાન આવેલા તેમજ પોતાનો ધર્મ અહીં ચલાવ્યો હશે. કયા ધર્મના લોક પ્રથમ અહીં આવ્યા એ નક્કી જણાતું નથી, તોપણ એટલી તો ખાતરી થાય છે કે ઈ. સ. ૧૦૦૦ લગીમાં નિરનિરાજા પંથના ખ્રિસ્તી લોકોએ અહીં આવી પોતાનો પંથ સ્થાપ્યો હતો. પોર્ટુગીઝોના આવ્યા પછી એ સઘળા લોકો તેમની સાથે જોડાઈ ગયા. સને ૧૫૬૮ માં એવેકિસમ મેનેઝિસને ગોવાનો બિરાધ બનાવી પોપે

મક્ષગારમાં મોકલ્યો હતો. આગળ જતાં સને ૧૬૪૩ માં ૩૫ લોકોએ કોચીન શહેર કબ્જે કર્યું ત્યારથી પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથ અગાડી આવ્યો. હુંકમાં મક્ષગારમાં ખિરની ઝાંકી જેટલા મહત્વના ખીચન કોઈ લોકો હતા નહીં.

૬. મહામખ સમારંભ.—મક્ષગારમાં તા. ૨૫ મી ઓગસ્ટ સને ૮૨૫ થી શરૂ થયેલો ‘કોલમ’ નામનો શક આવે છે. એનું ખીલું નામ ‘આમાયં વાગબેલા’ એવું છે, તે ઉપરથી એ શક સંક્રમણે આણુ થયો હશે એમ જણાય છે. ખીલ કલ્પના એવી છે કે આસરે સને ૮૨૫ માં મક્ષગારનો હેલ્થો રાજા ચેરમાણુ પેરમાલ રાજ્ય છોડી મક્કે આવ્યો ગયો તે વખતે કંઈ પણ રાજ્યકાન્તિ થયા પછી આ શક થયો હતો.

મક્ષગારમાં દર બાર વર્ષે નવો રાજા ચુંટી કહાડવા માટે એક મોટો સમારંભ અસહના વખતથી થતો હતો. એ સમારંભને ‘ઓનમ’ અથવા મહામખ કહેતા, અને તે સને ૧૭૮૩ સુધી થતો હતો. આ સમારંભમાં સઘળી ‘કુલ’ સલાના સલાસો અને રાજ્યના નાના મોટા લોકો હાજર રહેતા અને લાં રાજ્યની સર્વ બાબતનો નિકાલ થતો.

કેપ્ટન એલેક્ઝાન્ડર હેમિન્ગ્ટન સત્તરમી સદીના અંતમાં મક્ષગારમાં હતો તેણે આ સમારંભની પ્રત્યક્ષ હકોક્ત આપી છે તે આ પ્રમાણે:— ‘મક્ષગારના રાજાને ઝામોરીન (સામુદ્રી, સામુરી) કહેતા તેણે બાર કરતાં વધારે વર્ષે રાજ્ય કરવાનું નહોતુ, જે તેટલા વખતમાં તે મરણ પામે તો ફીક, નહીં તો મોટો સમારંભ કરી સર્વની સમક્ષ તેણે પોતાનો શિરચ્છેદ કરવો એવો ધારો હતો એ પ્રસંગ આવતાં રાજા એક મોટો સમારંભ કરી તેમાં સઘળા સરદાર તથા સબ્ય ગૃહસ્થોને બોલાવતો અને તેમને મીજબાની આપતો. તે પછી સઘળાની રજા લઈ રાજા વધરતલ આગળ જતો અને સર્વની રૂબરૂ પોતાનું ‘કોકુ’ કાપી આપતો. ત્યારબાદ તેના રાજાને સઘળા એકઠા થયલા લોકો બાળી આવી નવો રાજા નીમતા. આ ચાલ પ્રાચીનકાળમાં હતો, પણ હમણું તે ઘણો વખત થયા બંધ પડ્યો છે. હાલની રીત એવી છે કે દર બાર વર્ષે આ બા ગળ્યમાં એક મોટો ઉત્સવ

ચાપ. એક મોટા મેદાનમાં વિસ્તીર્ણ મંડપ તૈયાર કરી ત્યાં દસગાર દિવસ મહોત્સવ થતો અને રાત દિવસ વાજાં વાગતાં. બારમે દહાડે એકાઠી થયલા લોકોમાંથી ગમે તે ચાર માણુઓ ત્રીસ ચાળીસ દળદર લરકરમાં ધુસી જઈ તંબુમાં બેઠેલા ઝામોરીનને મારવા જતા. એઓમાંથી રાત્રને જે મારી શકતો તેને રાત્ર મળતું. સને ૧૬૯૬ માં થયલા સમારંભ વખતે દુ દાળદર હતો. આ સમારંભ દલિકટની દક્ષિણે ચાળીસ માર્દા ઉપર દરીઆ કિનારે પોનાની તાલુકામાં થયો હતો, અને એ પ્રસંગે માત્ર ત્રણજ આસામીઓ રાત્રને મારવા ધસ્યા હતા. તેઓએ ધણાને ફાર માર્યા પણ વ્યાખર પોતેજ કપાઈ મુઆ. એમાંના એકનો લત્રીને પામેજ હતો તે તરતજ દોડતો ઝામોરીનના તંબુમાં ગયો અને તેના ઉપર તરવાર ઉગામી, પણ તે ચુકતાં રાત્રના રક્ષકોએ તેને ફાર કર્યો. આ વખતે તોપ વગેરેનો અવાજ બે ત્રણ દહાડા લગી મેં સાંભળ્યો હતો. '

ફેરલમાદાત્મ્ય અને ફરલોતપતિ નામના મલગારના ઈનિદાસના એ મંથ, પહેલો સંસ્કૃતમાં અને બીજો મરાઠીમાં છે. ઉપરની હેમિલ્ટનની લખીકતમાં અને ફેરલમાદાત્મ્યમાં આપેલી સમારંભની લખીકતમાં એટલોજ ફેર છે કે માદાત્મ્યમાં રાત્રને મારી નાખવા બાબત કાંઈ નથી. તેમાં એટલુંજ છે કે રાત્રએ રવેચાથી બાર વર્ષ રાત્ર છોડી દેવું અને પ્રજાએ નવો રાત્ર પસંદ કરી લેવો. મુળાની ગવર્નર જેનાધન ડનકને પણ આ ઉત્સવનું વર્ણન લખ્યું છે*.

શરૂ દર બાર વર્ષ પોતાની પ્રદક્ષિણા પુરી કરી પુખ્ત નક્ષત્રમાં આવતો સારે આ સમારંભ થતો. તે વખતે પૂર્વની સધળી વ્યવસ્થા રદ થતી અને તેને બદલે સધળી નવી જોડવણ થતી. એ ઉત્સવ પોનાની તાલુકામાં તિરનાવાથી સ્થળે થતો. કોલમ શક શરૂ થયા અગાઉ પેરમાલ રાત્રઓનો અમલ મલગારમાં ચાલતો હતો સારે આ સમારંભ થયા માંડ્યો હતો. હંદલો રાત્ર ચેરમાણુ પેરમાલ મકકે જઈ મુસલમાન ધર્મ ગયા પછી ઉત્સવ ઉજવવા કાંઈ મુખ્ય રાત્ર નહીં રહેવાથી તિરનાવાથી ગામ જે વલ્લુવનાડ પરગણામાં હતું તેના

રાજને માથે એ ફરજ પડી. આ વ્યવસ્થા બારમા તેરમા સંક્રાંતિ સુધી ચાલ્યા પછી આરબોની મદદથી તથા વેપારમાં થતા અનુદાન દ્વારાને લીધે કૃષિ-કરનો ઝામોરીન વિશેષ પ્રગળ થયો ત્યારે આખા કેરલ દેશ તરફથી તે આ સમારંભમાં મુખ્ય ભાગ લેવા લાગ્યો. એ સમયે ત્રાવણકોરનો મુલક ફરલને તાબે હોવાથી ત્યાંના રાજા ઝામોરીનનો માંડળિક રાજા હતો. સને ૧૭૪૩ માં છેલ્લો સમારંભ યર્ષ ગયા પછી ત્રાવણકોર મલખારથી સ્વતંત્ર થયું તે આજ સુધી તેમજ છે. કૃષિકર્તામાં રહેતા ઝામોરીનના વંશજોની પરવાનગીથી ત્યાંનાં સર્વ દક્ષતર તપાસી મે. લોગન સાહેબે સને ૧૮૮૩માં થયેલા મહામખ સમારંભનું જે વર્ણન લખ્યું છે તે ઉપરથી માલમ પડે છે કે ‘આ સમારંભ અઠ્ઠવીસ દિવસ ચાલ્યો. તેને માટે કેટલાક મહિના અગાડી તૈયારી ચાલી હતી, અને લોકોને આમંત્રણ કરવામાં આવ્યાં હતાં. સારો દિવસ જોઈ રાજાએ સમારંભના સ્થળ તરફ પ્રયાણ કર્યું. તેની છાવણી મધ્યમાં હતી, અને તેની આસપાસ માંડળિક રાજાઓના મુકામ હતા. પોનાની નદી ઉપરથી હમણાં આગગાડી નળ છે ત્યાંથી સમારંભની જગ્યા નદીને ઉત્તર કાંઠે દેખાય છે. દશ દિવસ આખા લશ્કરની તપાસ થયા પછી પ્રત્યેક પ્રાંતની કોળે ઝામોરીન પાસે આવી તેને સન્નામી આપી.

‘રાત્ર્યારોહણનો દાઢ ધણો મોટો હતો. તે દહાડે રાજા સંધિકા ભાનની એક મોટી યાજ્ઞ પોતાની પાને લઈ બેસતો, અને તેમાંથી પહેલાં પોતે થોટો ખાઈ એકલા થયેલા લોકોને પોતાને હાથે પ્રસાદ આપતો. જેઓ આ પ્રસાદ લેતા તેણે રાજાની શુંદગી માટે પ્રાર્થના આપવા સોગન લીધા હોય એવું માનવામાં આવતું. આ મોગન તેઓ જરાબર પાળતા. નવમા સંક્રાંતિ મુસલમાની ગ્રંથોમાં પણ આ હકીકત આપેલી છે. ધણા રાજાઓ પાસે આવી રીતે જીવ આપનારાં માણસોની મોટી સંખ્યા રહેતી. મલખારમાંના મોપલા મુસલમાનોએ પણ આ પદ્ધતિ સ્વીકારી હતી. એ લોકો ધણા ઝનુની હોવાથી બ્રિટિશ અમલમાં પણ તેઓએ અનેકવાર તોફાન હુલ્લક કર્યું હતું, તે વખતે જીવની પરવા કર્યા વગર અંગ્રેજોની તલવાર ઉપર જઈ પડવાના દાખવા મળી આવે છે. હવે તેઓ ગરીબ થઈ ગયેલા હોવાથી

તથા તેઓનું લડાઈનું કામ બધ પડવાની સાથે તેમની સંખ્યા વધી જવાથી તેઓ ધણા શાંત તથા નિરપદવી થઈ રહ્યા છે. ’

૭. કૃલિકટનો ઝાંભેરીન.—ચેરમાળુ પેરમાલ મુસલમાન ધર્મ સ્વીકારી અરબસ્તાન ગયો ત્યારે એણે પોતાના રાજ્યના બે ભાગ કર્યા. એક ઉત્તર કોસતીરી એટલે મલગાર, અને બીજો દક્ષિણ કોસતીરી એટલે ત્રાવણકોર. એ રાજ્યો કેટલોક વખત આઘ્યાં પણ તેનો અમલ માંડગિક રાજા ઉપર બરાબર બેઠો નહીં. આક્રમા સૈકામાં એરનાડ નામના નાયર પરગણાનો મુખી સામુરી (એટલે સામુદ્રી, જેને પાશ્ચાત્ય અંચકારોએ ઝાંભેરીન એવું નામ આપ્યું છે) કરીને હતો. એના કુટુંબની અટક ‘ ઈરાદી ’ કરી હતી. રાષ્ટ્રકુટના અને બીજા હલ્લા વખતે પેરમાલને ધણી મદદ કરી સામુરીએ પોતાની અગતતા વધારી હતી. પેરમાલના ગયા પછી તેણે રાજ્યનો વિસ્તાર લખાવ્યો, અને તેણે દરીઆ ઉપર ફરવાનું શરૂ કરેલું હોવાથી તેનો ત્રાસ હદ ઉપરાંતનો થયો. વિશેષમાં એણે પોતાના નામ પાછળ ‘ કુન્નલકાન ’ એટલે ‘ ગિરિસાગરપતિ ’ એવી સંજ્ઞા ઉમેરી. સામુરીએ પોસનાડ પરગણું એટલે કૃલિકટની આલુઆલુનો પ્રદેશ છતી પોતાના રાજ્ય સાથે જોડી લીધો, અને કૃલિકટમાં પોતાની રાજધાની સ્થાપી તેને કિલ્લેબધી કરી, પરદેશી વેપારીઓને આશ્રય તથા ઉત્તેજન આપ્યું, અને તેમ કરી પોતાના રાજ્યની આગાદીમાં વધારો કર્યો. આરબોના હાથમાં ત્રણસો ચારસો વર્ષ મુખી પર્વનો વેપાર રહ્યો તે દરમિયાન સામુરીએ તેમને સાલ્ય કરી પોતાનો વેપાર વધાર્યો, અને આરબોએ તેના બદલામાં સામુરીને ઘોડા તથા લશ્કર બેટ કરી વધારે મુલક છતવામાં મદદ કરી. બાજ કારણથી પોર્ટુગીઝો કૃલિકટ આવ્યા ત્યારે ત્યાં તેમણે આરબોનો લાગવગ ધણો જોયો. પેરમાલના જવા પછી મહાગજ સમારંભ કરવાનું માન કેટલોક વખત સુધી વડજી નાડના રાજાને મળ્યું અને ત્યારબાદ સામુરીને માથે તે ફરજ પડી, એ આપણે હમણાં જ જોઈ ગયા છીએ. સામુરીએ પોતાનું ત્રણજ વધતાં કોસીનના રાજાનો ધણોખરો પ્રદેશ છતી લીધો હતો. સને ૧૭૬૨-૬૩ માં મોકોપોયે ફરનો કરનો મળ્યારમાં આવ્યો

ત્યારે સામુરીના તાળા હેઠળ તેણે બાર રાત્રીઓ જોયાં હતાં, તેમાંનાં સૈયી મોટાનું લશ્કર પચાસ હજાર આદમીનું હતું અને નાનાં પાસે પાંચ હજાર માણસની ફાજ હતી. એ વખતે વિજયનગરનું રાજ્ય પણ પ્રબળ હતું. સામુરીની સત્તા આદમા સંક્રામાં ઘણી વધી હતી. અગદુલરઝાક નામનો એક પ્રવાસી સને ૧૪૪૨ માં લખે છે કે 'કલિકટમાં ન્યાય સારો થાય છે, સર્વની માલમતાનું સાફ રક્ષણ થાય છે તે એટલે લગી કે મોટા મોટા વેપારીઓ અતિશય મુલ્યવાન માલ દૂર દેશથી આ શહેરમાં લાવી ખુલ્લા રસ્તા ઉપર મુકે છે, અને તેની સંભાળ રાખનાર કોઈ નહીં હોય છતાં તે ચોરાઈ જવાની બહીક રહેતી નથી તેમ કોઈ પણ પહેરો ખેસાડતું નથી. જહાતનાકાનો અધિકારી એ માલ પોતાના તાળામાં રાખે છે; જે માલ વેચાય તો સેંકડે અઢી રૂપીઆ લેખે જહાત લે છે, અને નહીં તો જેનો તેનો માલ તેને પાછો સોંપે છે.' પૂર્વે આવા પ્રકારની વ્યવસ્થા હોવાથી પ્રજા સંતુષ્ટ રહેતી અને રાજ્ય પણ આબાદ થતું. એવી કહેતી છે કે આવા પ્રમાણિકપણાને લીધેજ કલિકટનું મહત્વ વધ્યું હતું. પૂર્વ કિનારા ઉપર એક મોટા વેપારી પોતાનાં જહાજ સોનાએ ભરી પ્રવાસે જતો હતો. રસ્તામાં જહાજ વળન ન ખમી શકવાથી તે કલિકટ ગયો અને ત્યાં સોનાનો મોટો ભાગ ઉતારી સામુરીના તાળામાં મુકી પોતે સ્વદેશ ગયો. તે પાછો કલિકટ આવ્યો ત્યારે સામુરીએ તેનું સોનું તેને જેવું ને તેવું પાછું આપ્યું તે ઉપરથી સર્વ વેપારીઓમાં સામુરીની ખ્યાતિ થઈ.

પૌર્દુગીઓ પ્રથમ મલબારમાં આવ્યા ત્યારે તેઓ આરણ વગેરે વેપારીઓના જેવા સાલસ દશે એવું ધણું રાજ્યઓ માનતા. વ્યાપારવૃદ્ધિના કામ સાથે ધર્મ પ્રસાર તથા રાજ્યસ્થાપનાના અનન્ધ હેતુ તેમના મનમાં દશે એવો કોઈને પણ શક ગયો નહોતો. તેમના આવવા અગાઉ હજારો વર્ષ લગી એવો પ્રપત્ન કોઈએ ક્યો નહોતો, પરંતુ પૌર્દુગીઓ મલબારમાં આવ્યા તે પ્રસંગે જગતમાં કેવા કેવા પ્રકારના સંબંધ યાત્રતા હતા તે પશ્ચિમ કિનારા ઉપરના રાજ્યઓએ સમજવા કોઈ પણ તરફી લીધી નહીં. સામુરીનો વૈભવ જોઈ કલ્પીનના રાજ્યને અદેશાઈ થઈ જતી. આ વૈભવ સામુરીને

આરબો પામેથી મળ્યો હતો તેજ પ્રમાણે પોર્ટુગીઝો પામેથી પોતાને મળવાની કેળીનના રાજ્યને આશા હશે અને તેથીજ પોર્ટુગીઝો સાથે મિત્રાચારી કરી સામુરીનો નાશ કરવાનો વિચાર તેના મનમાં આવ્યો હશે. મનમાં ગમે તેમ હોય તોપણ આ પરદેશી વેપારીઓથી આપણને કાયદોજ છે, અને તેમના પ્રયત્નથી આપણી આબાદી થશે એવું મલબારના રાજ્યો સમજતા હોવાથી તેઓએ કંઈ પણ શક લીધા વગર પોર્ટુગીઝો અને બીજા પરદેશી લોકોને પોતાના રાજ્યમાં ખુદીથી આશ્રય આપ્યો.

વલંદા લોકો વેપારમાં ધણા લુલ્ભી હતા કેમકે અમુક માસ અમુક કિંમતેજ વેચવો એવું તેમણે ઠરાવ્યું હતું. અંગ્રેજોની રીત એવી નહોતી. તેઓ પોતે ભાવ દરાવતા નહીં પણ ચાલુ ભાવે વેપાર કરતા. મલબારમાં અંગ્રેજો સને ૧૬૬૪ માં દાખલ થયા ત્યારે ત્યાંના રાજા પામેથી વેપારના કેટલાક હક તેઓએ મેળવ્યા અને ખાસ કરીને રાજા પામે એવો દરાવ કરાવી લીધો કે સધળાઓ મરીએમનેજ વેચે તે બીજા કાંઈને આપે નહીં. આરંભમાં અંગ્રેજોએ આ રાજા સાથે વાર્ષિક મક્તાનો દરાવ કર્યો હતો, પણ જેમ જેમ એમની સત્તા વધતી ગઈ તેમ તેમ રાજાને પોતાના તાબામાં લઈ નિમણૂક વગેરે કરી આપી. કૃષિકંટનો છેડો રાજા મનવિક્રમ સામુરી સને ૧૮૬૬ માં મરણ પામ્યો. તેને ‘મહારાજા બહાદુર’નો ખિતાબ અંગ્રેજ સરકારે આપ્યો હતો. તેની વાર્ષિક નિમણૂક એક લાખ ચોત્રીસ હજારની હતી.

પ્રકરણ ૪ થું. -

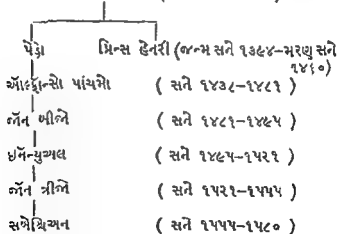
પોર્ટુગીઝ રાજ્યની સ્થાપના.

ઈ. સ. પૂર્વથી સને ૧૫૧૫.

૧. યુરોપમાં પોર્ટુગલનો ઉદય.
૨. નોસરાસાએવેતા રાજપુત્ર હેનરી. (સને ૧૩૬૪ થી ૧૪૬૦)
૩. ડીઆસ અને કોલમ્બસની સફરો. (સને ૧૪૮૭-૧૪૯૨)
૪. ડગામાની પહેલી સફર (સને ૧૪૮૭-૯૮)
૫. પેડ્રો કોલ્મની સફર (સને ૧૫૦૦).
૬. ડગામાની બીજી સફર (સને ૧૫૦૨-૩).
૭. ફ્રાન્સિસકો ટ આલ્મીડા. (સને ૧૫૦૫-૧૫૦૬)
૮. આલ્ફુર્કર્કનાં સરઆતનાં કામો. (સને ૧૫૦૬-૧૫૦૬)
૯. ગોવાની પડતી (સને ૧૫૧૦-૧૫૧૨).
૧૦. મલાકાની પડતી (સને ૧૫૧૧).
૧૧. આલ્ફુર્કર્કનું મૃત્યુ તથા તેનું કામ કરવાનું ધોરણ.

આ પ્રકરણમાંની હકીકત બરાબર સમજવા સારૂ હેંઝળ આપેલી પોર્ટુગલના રાજાઓની વંશાવળી ઉપયોગી થઈ પડશે:—

જૉન પહેલો (સને ૧૩૮૫-૧૪૭૮).

સને ૧૫૮૦ માં સ્પેન તથા પોર્ટુગલ એકાઈ ગયાં.

૧. યુરોપમાં પોર્ટુગલનો ઉદય,—યુરોપના નૈઋત્ય ખુણા ઉપર

આવેલા આઈબીરીઆના દ્વીપકલ્પમાં રપેન અને મોર્ટુમલ્લનો સમાવેશ થાય છે. ઈ. સ. પૂ. ૧૧૦૦ ના અરસામાં ટાયરના ફિનિશિયન લોકોએ આ દ્વીપકલ્પમાં પોતાનાં યાત્રાં સ્થાપ્યાં, અને પૂર્વનો માલ અહીં લાવી તે વેચવાનો ધંધો શરૂ કર્યો. આફ્રિકાના ઉત્તર કિનારા ઉપર કાર્થેજમાં એ લોકોએ પોતાનું રાજ્ય સ્થાપ્યું હતું, ત્યાંથી પણ કેટલાકે આઈબીરીઆમાં જઈ વસ્યા. કાર્થેજના સરદાર હાસ્કુબલે ન્યુકાર્થેજ એટલે રપેનમાંનું હાલનું કાર્થેજના શહેર સ્થાપ્યું હતું. આગળ ઉપર રોમન લોકોનું પ્રયત્ન વધતાં તેઓએ આ દેશ ઈ. સ. પૂ. ૨૦૦ ના સુમારમાં કાર્થેજનિયન અને ફિનિશિયન લોકો પાસેથી છૂતી લીધા ત્યારથી ઈ. સ. ૪૭૦ સુધી એ દ્વીપકલ્પ રોમન લોકોના તાબામાં રહ્યો. તેઓએ તેનું નામ હીસ્પાનીઆ પાડ્યું. રોમન લોકોનો પરાજય કરી વિઝિગ્થ લોકોએ રપેનમાં પોતાનું રાજ્ય સ્થાપ્યું, તે ઈ. સ. ૪૮૨ થી ૭૧૧ સુધી ચાલ્યું. એમની રાજધાની ટોલેડો શહેરમાં હતી.

ઈ. સ. ૭૧૧ માં તરીક નામના આરબ સરદારે રપેનમાં મુસલમાની અમલ સ્થાપ્યો. આ અમલ અગીઆરમાં સૈકાની અધવચ્ચે સુધી ચાલ્યા પછી એ દેશ ખ્રિસ્તી લોકોના તાબામાં ગયો. એમણે કેસ્ટાઈલ તથા એરેગોનમાં જે જુદાં રાજ્યો સ્થાપ્યાં, અને એ બન્નેએ મળી મુસલમાની રાજ્યની જે કાંઈ થોડી ઘણી અસર ત્યાં રહી હતી તે ધીમે ધીમે નાબુદ કરી. ઈ. સ. ૧૪૬૯ માં એરેગોનનો રાજા કર્ડીનાન્ડ કેસ્ટાઈલની રાણી હિસિઝાએધને પરણવાથી જેકે રાજ્ય જોડાઈ ગયાં. સને ૧૬૦૯ માં રપેનના રાજા ત્રીજા ફિલિપે દેશમાં બહુકના આવી રહેલા સઘળા મુસલમાનોને જોરજુલમથી હાંકી કહાડ્યા, પણ પરિણામમાં રપેનનેજ નુકસાન થયું. ધંધો રોજગાર અને દુનનરમાંજ મુસલમાનો હોંશીઆર હતા એવું કાંઈ નહોતું. તેઓ ખેતીના કામમાં પણ તેટલાજ પ્રવીણ હતા તેઓએ સાકર, રૂ, ચોખા અને રેશમની ખેતી શરૂ કરી હતી, અને નહેર વગેરે બાંધી જમીન ફળદ્રુપ બનાવી હતી તેથી રપેનનો દુનનર વધ્યો હતો, અને સાંતી જાણીને બપ પરદેશમાં વિશેષ યવા લાગ્યો હતો. પરંતુ મુસલમાનોને રપેનમાંથી હાંકી કહાડવાથી તેના વેપારને જે નુકસાન થયું તેમાંથી હજી એ દેશ નીકળી શક્યો નથી.

જેને હમણાં આપણે પોર્ટુગલ કહીએ છીએ તે પ્રાંત પણ મુસલમાનોના તાબામાં હતો. એમની પાસેથી ઑફ્રો-સો હેનરીએ એ મુલક જીતી લઈ સને ૧૧૫૮ માં લિસ્બનમાં પોતાની સ્વતંત્ર રાજધાની સ્થાપી હતી. એ પછીનાં ખ્રીસ્ત સો વર્ષ લગી એક સરખું યુદ્ધ ચાલ્યા બાદ હમણાના પોર્ટુગલ જેટલો પ્રદેશ સને ૧૨૭૯ માં સ્વતંત્ર થયો. ઈઝ્ઝંડનો રાજા પહેલો એડવર્ડ અને પોર્ટુગલનો ડેનિસ ધાડા મિત્ર હોવાથી બંને રાજ્યો એક ખ્રીજની મદદથી દરીઆ ઉપર તેમજ વેપારમાં ઘણા વખત સુધી સર્વોપરી રહ્યાં. સને ૧૩૮૬ માં એ બેઉ રાજ્યો વચ્ચે થયેલાં વિન્ડસરનાં તહનાની દ્વએ તેઓ વચ્ચે કાયમનો સ્નેહ બંધાયો. પોર્ટુગલના રાજા પહેલા જોનને જોન ધી ગ્રેટ ઉદ્દે મહાન જોન કહેતા. તેણે ઈઝ્ઝંડ અને સ્પેન સાથે મેત્રાચારી રાખી ઘણા વર્ષ લગી ડહાપણથી રાજ્ય ચલાવ્યું.

પંદરમા સદ્કામાં અને તેની પૂર્વે યુરોપનાં રાજ્યોની અંતઃસ્થિતિ મહાના સરખી નહોતી. તે સમયે ત્યાં અનેક પેટાવિભાગવાળાં અસંખ્ય નાનાં નાનાં રાજ્યો હતાં. જુનોઆ, વેનિસ, ફ્લેન્ડરેન્સ વગેરેનું મહત્ત્વ પણ તે શહેરોની હદબહાર વિશેષ નહોતું. પોર્ટુગીઝ રાજ્ય સ્વતંત્ર થયા પછી પુદ્દેવે ઈ. સ. ૧૩૮૫ થી ૧૫૨૧ સુધી સુમારે દોઢસો વર્ષ લગી એક પછી બેક ગાદીએ આવેલા પાંચ બુદ્ધિશાળી તથા આત્માક રાજાની કારકિર્દીમાં પોર્ટુગલ ધંમવળી શિખરે પહોંચ્યું. આ કાળમાં ઈઝ્ઝંડ સાથેનો સ્નેહ, મુસલમાનોનો પોર્ટુગલ ઉપર દ્રોહ તથા નદી જાણીપણા પ્રદેશોની શોધ, એ ત્રણ મુખ્ય બાબતોથી એ દેશનો ઇતિહાસ ભરેલો છે.

૨. નૌકાશાસ્ત્રવેત્તા રાજપુત્ર હેનરી. (સને ૧૩૯૪-૧૪૬૦) - જોન ઑફ ધોન્ટ ઉદ્દે ડયુક ઑફ લેકસ્ટરની ઊંકરી ફિલિપા પોર્ટુગલના રાજા પહેલા જોન સાથે પરણી હતી. તે ઘણી શાણ્વી, સાદી જીંદગી ગુજારનારી ધર્મનિષ રાણી હતી, અને તેણે પોતાની આખી જીંદગી એ બે રાજ્યો વચ્ચે આત્મતું વેર નાશ કરી તેમની વચ્ચે સ્નેહ અને સલાહ કરાવવામાં વ્યય કરી હતી. એ રાણીને આઠ ઊંકરા થયા હતા. તે સર્વને તેણે ઉત્તમ પ્રદારનું સિદ્ધાણુ આપ્યું હતું. એમાંના કુઆર્ટ, પેડ્રો, ફરનાન્ડો અને

હેનરી એ ચાર ઘણા નામાંકિત થયા હતા. એમાંનો સૌથી નાનો હેનરી ઇતિહાસમાં 'નાકાનખનવેત્તા' તરીકે ઓળખાયલો છે. એનાં પરાક્રમે સને ૧૪૧૨ પછીજ લોકોની જાણમાં આવ્યાં. બાપની સાથે યુદ્ધમાં જોડાઈ એણે વિજય મેળવ્યો એટલે જોને એને ડચુકની પદવી તથા અનેક જગીરો આપ્યાં, પણ હેનરીનું હૃદય મળયીજ દરીયા તરફ વિશેષ વળેલું હતું. ઇંગ્લેન્ડની સામા આફ્રિકાના ઉત્તર કિનારાપર સ્થૂટા નામના શહેરમાં મુસલમાનોનો એલેક્ઝાન્ડ્રીયા વગેરે સાથેનો મોટો વેપાર ચાલતો હતો, તે શહેર સને ૧૪૧૫ માં હેનરીએ કબજે કરી પોતાની ખ્યાનિ આખા યુરોપમાં ફેલાવી. સ્પેન ઉપર આરબોનો અમલ એક પછી ત્યાં હિંદુસ્તાનની અનેક મુશ્વવાન વસ્તુનો ખપ થવા લાગ્યો હતો, પણ તે અમલ નષ્ટ થતાં એ વસ્તુઓ મેળવવામાં લોકોને ઘણી અડચણ પડવા લાગી, ત્યારે હિંદુસ્તાન જવાનો સમુદ્ર માર્ગ શોધી કઢાડવા, અને તેમ કરી મુસલમાનોની ફાલત પોતે ખેંચી લેવાના ઇરાદાથી હેનરીએ સમુદ્રમાં અનેક સફરો મોકલી. સને ૧૪૧૮ માં સંસાર છોડી તેણે યુરોપના છેક નૈઋત્ય ખૂણા ઉપર આવેલી મેગરની બૃશિર આગળ અફાટ સમુદ્ર ઉપર નજર ફેંકી શકાય એવી જગ્યાએ મકાન બાંધી એક વેધશાળા સ્થાપી, અને ત્યાંજ પોતે રહેવા લાગ્યો. આ દેશણે તેણે યુરોપના મોટા મોટા પંડિતોને એકઠા કર્યા, અને અન્ય પ્રદેશોની શોધખોળ કરવા કાફલાઓ રવાના કર્યા. તે એક ખિસ્તી સંસ્થાનો અધ્યક્ષ હોવાથી તેમાંથી જે ઉત્પન્ન આવતું તે આ કામમાં તે ખર્ચતો, વેપાર તથા ખિસ્તી ધર્મ એ બન્નેની વૃદ્ધિ તેણે એકી વખતેજ કંડવાની હતી. જ્યોતિષ અને નાકાશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરી તેણે જે શોધ કરી તેને પરિણામે એશિયા, આફ્રિકા અને અમેરિકામાં અઘાપી નહીં જણાયલા પ્રદેશો યુરોપિયનોને હાથ લાગ્યા. એના બાઈ પેટ્રોએ સને ૧૪૧૬ થી ૧૪૨૮ સુધી યુરોપના સઘળા દેશોમાં ફરી વેપાર વગેરે બાબતની ખાસ માહિતી મેળવી તે હેનરીને ઘણી ઉપયોગી થઈ. એ વેળા આફ્રિકાના કિનારા ઉપર આવેલી નન*ની બૃશિરની પેલીમેર

* આ શબ્દનો અર્થ 'આગળ જવાની હદ બંધ' એવા થાય છે.

યુરોપનાં વહાણો જતાં નહીં. હેનરીએ તેની અગાડી કેપ બોર્જડોર લગીનો કિનારો શોધી કહાડ્યો, અને તેની પામેના મદીરાના ટાપુએ સને ૧૪૧૮ થી ૧૪૨૦ ના અરસામાં જોણી કહાડ્યા. સને ૧૪૪૦ થી ૧૪૫૦ ના વચગાળામાં એઝોર બેટ અને વર્ડની ભૂમિર તેને હાથ લાગ્યાં. ખ્રિસ્તી ધર્મનો પ્રસાર કરવાની મતલબથી આ સઘળી ખટપટ ઉપાડી છે એવું તેણે પોપને સમજાવ્યું, અને બોર્જડોરની અગાડી જે કોઈ નવા પ્રદેશ શોધી કહાડવામાં આવે તે ઉપર પોર્ટુગલનો અમલ રહે એવા આશયનો પોપનો હુકમ તેણે મેળવ્યો. આ પ્રમાણે સને ૧૪૪૧ માં શંભથી જે હુકમ નીકળ્યો, અને તેને વખતોવખત બીજા પોપે જે અનુમોદન આપ્યું તેના ઉપરજ પ્રદેશવૃદ્ધિની બાબતમાં યુરોપિઅન રાજ્યોનો મુખ્ય આધાર હતો.

આ સઘળી ધામધુમના મૂળમાં મુસલમાનોના અમલનો અંત આણી ખ્રિસ્તી ધર્મનો પ્રસાર કરવાનો આશય સમાયલો હતો. હાથ લાગેલા નવા મુલકોમાંથી લવાય તેટલા લોકોને આ રાજપુત્ર પોર્ટુગલમાં આણતો, અને તેઓને ખ્રિસ્તી ધર્મની દીક્ષા આપી તેમની પામેથી વેપાર સંબંધી સઘળી ખબર મેળવતો. આવી શરૂઆતથી ગુલામો વેચવા તથા ખરીદવાનો ધંધો હસ્તીમાં આવ્યો. આ ધંધાથી પોર્ટુગલને ઘણીજ કીકાયત થઈ. ફેગટ કામ કરનારા લેફ્ટિ દેશમાં આવવાથી ખેતી અને ઘરખાતગી કામ કરવા માટે પોર્ટુગીઝોએ અસંખ્ય ગુનામેને પોતાની નોકરીમાં રાખ્યા, એટલે પોતે પરદેશ જવાને છુટા થયા. પણ આ પ્રમાણે લડકંવા લોકોની દેશમાં થતી ભરતી ઓછી થવાથી રાજ્યને જે નુકસાન થયું, અને તેનું જે ખરાબ પરિણામ આવ્યું તેનું વિવેચન પ્રસંગોપાત થશે. હાલમાં તો નવીન પ્રદેશનું સ્વામિત્વ તથા ત્યાંની સુવર્ણ વગેરે સંપત્તિ યુરોપિઅનોને પ્રાપ્ત થઈ હતી. પૂર્વે દરીઆની લાખી મુસાફરી કરવાની કોઈ હિમત કરતું નહીં પણ એ બ્હીક જતી રહેતાં ધન મેળવવાની આશામાં યુરોપના ઘણા લોકો પોર્ટુગીઝોના આસર હેઠળ સમુદ્રયાત્રા કરી અનેક ધનાઢ્ય પ્રદેશ તરફ ધસવા લાગ્યા હતા. આવાં અનુપમ કામોની શરૂઆત કરી રાજપુત્ર હેનરી સને ૧૪૬૦ માં મરણ પામ્યા પછી તેના ભત્રીજા પાંચમા આલ્ફોન્સોએ

તથા ખીજા જોને આ શોધોનું કામ એના જોટલીજ ચીવટાઈથી તથા ક્ર-
તાઈથી આગળ ચલાવ્યું.

હેનરીના ચક્રવી નાખે તેવા ઉદ્દેશને લીધે તે 'નેવીગેટર' એટલે
નાકાનપનવેત્તા તરીકે ઇતિહાસમાં પંકાયેલો છે. પૂર્વે હજારો વર્ષ લગી
આટલાંટિક મહાસાગરમાં થઈને આફ્રિકાને કિનારે જળમાર્ગ કેપ બોર્નડોરની
દક્ષિણે જવું ધાર્મી ભરેલું તથા નિરપયોગી છે, આટલાંટિક મહાસાગર
દક્ષિણ તરફ નજાવ સરખો હોવાથી તે ખીજા મહાસાગર સાથે મળેલો
નથી, વગેરે જે માન્યતા હતી તે બૂઝ ભરેલી છે, અને દિમ્ભતથી આફ્રિ-
કાના દક્ષિણ છેડાની પ્રદક્ષિણા કરી ખીજા મહાસાગરમાં ઉતરવાનું સહેલ
છે એવું હેનરીએ સિદ્ધ કરી આપ્યું. બેનાળીસ વર્ષ લગી પરિશ્રમ કરી
દક્ષિણે અરાકમાં અંશ લગીનો પ્રદેશ એ રાજપુત્રે શોધી કહાડ્યો, અને
તેની પણ આગળ શોધ ચલાવવાનો માર્ગ ખુલ્લો કરી તે વિશેનું ધોરણ
નખી કર્યું.

આજે પણ પોર્ટુગીઝેને પોતાના હિંદુસ્તાનમાંના રાજ્ય માટે આટલું
બધું અભિમાન આવે છે તેનું કારણ એજ કે તે સ્થાપવા માટેનું તેમનું
પ્રત્યેક કૃત્ય ધણા શ્રમથી ઉઠાવવામાં આવ્યું હતું, તેમ તે સાહસિક અને
ખરચાળ પણ હતું. એ કામ પાર પાડવામાં તેમને અનેક અડચણો નડી
હતી તેનું વિવેચન નૌકાયાત્રના ઇતિહાસ માટે મહત્વનું છે. જર્સન ૬ કુન્દાના
મુખ્યધના વર્ણનમાં (૫૪ ૧૨૦) લેખેલો મજકુર છે:—

'રાજપુત હેનરીને નવી શોધ ચલાવવા માટે સ્ફુર્તી આવી તેનાં કારણો:—

૧. બોર્નડોરની બશિરની અગાડીનો પ્રદેશ કેવો છે તે જાણવાની ઇચ્છા;—
૨. તે પ્રદેશમાં ખ્રિસ્તી રાજ્યો અને ઉપયુક્ત બંદરો હોય તો તેનો
પોતાના દેશ સાથે વેપાર વધારવાની ઉત્કંઠા;
૩. આફ્રિકામાં મુસલમાનોનું પ્રચળ કેટલું છે તે જાણવાની, તેમજ
૪. તે તરફ તેમની વિરૂદ્ધ પોતાને મદદ કરી શકે એવું કાઈ ખ્રિસ્તી
રાજ્ય છે કે નહીં તે શોધી કહાડવાની, તથા

૫. ખ્રિસ્તી ધર્મનો પ્રસાર કરવાની તેની અનહદ આકાંક્ષા. '

રાજપુત્ર હેનરીના મરણ પછી ત્રણ વર્ષે સને ૧૪૬૩ માં પોર્ટુગીઝ લોકો સીએરા લીઓન (સિંદની રાત્રીની ગર્જના) ના કિનારા લગી ગયા. સને ૧૪૭૧ માં તેઓ આફ્રિકાને કિનારે કિનારે ભૂમધ્યદત્ત સુધી પહોંચ્યા, અને સને ૧૪૮૪ માં કોંગો નદીના પ્રદેશમાં દાખલ થયા. નવો મુલક દાય લાગતાં ત્યાં તેઓ ધર્મોત્સવ કરતા તે પ્રમાણે સને ૧૪૮૨ ના જાનેવારી માસની ૧૯ મી તારીખે લામિનામાં ઉતર્યા પછી જીજે દિવસે સવારે એક ઉંચા ઝાડની ડાળી ઉપર તેઓએ પોર્ટુગલનો વાવરો ચડાવ્યો, અને ઝાડનીચે એક મોટો હોમ કરી તથા સર્વેએ એકઠા મગી સ્તોત્ર બચ્ચી, તે દેશના લોકોને ધર્મ ખ્રિસ્તી ધર્મમાં દાખલ થવાની ભુદ્ધિ આપે, અને પોતાના ધર્મની ચડતી કરે એવી પ્રાર્થના કરી. ચાર વર્ષ બાદ સને ૧૪૮૬ માં બાંધોલોમો ડીઆસ આફ્રિકાના દક્ષિણ દુકાની શોધ કરી યુરોપ પાછો ફર્યો.

તેરમા ચૈદમા સૈકામાં રોમના પોપનો લાગવગ આખા યુરોપમાં પૂર જામેલો હતો, અને તેના હુકમ પ્રમાણે તે ખંડનાં સઘળાં રાજ્યો દોરવાતાં હતાં. આવાજ કાઠી હુકમાનુસાર સને ૧૧૭૬ માં પોર્ટુગલ સ્પેનથી સ્વતંત્ર થયું હતું. અઘાપિં નહીં જથ્થાવશા મુલકો જાણ્યુંમાં આવતાં તે ઉપર પોપની સત્તા ચાલે તેવા હેતુથી પંદરમા સૈકામાં પોપના દરબારમાંથી અનેક હુકમો નીકળ્યા હતા. સને ૧૪૫૪ માં પાંચમા નિકોલસે એક ફરમાનની રૂએ પોતાના અનુયાયીઓને તેમની મરજીમાં આવે તેવા વિષમોં લોકોને ખ્રિસ્તી ધર્મમાં વટાવવાનો અધિકાર આપ્યો હતો. સને ૧૪૮૧ માં ચોથા સેક્સ-ટસે કહાડેલા હુકમનો આશય એવો હતો કે કેપ બોજોરની દક્ષિણે પોર્ટુ-ગલે જે જે પ્રદેશો શોધી કહાડ્યા હોય તે સઘળા તેના તાબાના સમજવા. તા. ૪ થી મે ૧૪૮૩ ને રોજે જહા એલેકઝાન્ડર પોપના હુકમ અન્વય પોર્ટુગલ અને સ્પેનનાં રાજ્યોની હદ ઠરાવવામાં આવી હતી. આવા હુકમો કહાડવાના પોપના અધિકાર બાબત ઘણી ચર્ચા થઈ છે; પણ તે સમયે કેટલાક સૈકા સુધી ખ્રિસ્તી રાજ્યો વચ્ચેના ટંટાનો નિકાલ કરી તેમની વચ્ચે સલાહ કરાવવાનું કામ ખાસ કરીને પોપના હાથમાં હતું. આ રાજ્યો પોપના હુકમો

પાળતાં, અને સોજામી સદીની આખર સુધી તે તોડવાની તેમણે હિમત કરી નહોતી. પોર્ટુગીઝ સરકારના તાબામાં હિંદુસ્તાનનો ઘણો મુઠક નહીં હતો છતાં એ લોકો લખાપડીમાં આખો દેશ આપણો છે એવી જે ભાષા વાપરતા તે આવા હુકમોને લીધેજ હતું.

રાજપુત હેનરીને પોર્ટુગલનું રાજ્ય મળ્યું નહીં, પણ તેના મોટા ભાઈનો છોકરો પાંચમા ઑલ્ફોન્સો તરીકે સને ૧૪૩૮ માં ગાદીએ આવ્યો. તેણે ઉપર કલા પ્રમાણે ઉત્તરઆપરી કાફલાઓ રવાના કરી આફ્રિકાનો ઘણો કિનારો શોધી કહાડ્યો. તે સને ૧૪૮૧ માં મરણ પામતાં તેનો છોકરો બીજો જોન રાજ થયો. એ ઘણો આત્મા અને વિચિત્રજી સુદ્ધિનો હોવાથી એના સમયમાં આ સધળી શોધોનું ખરું ફળ પોર્ટુગલને પ્રાપ્ત થયું. જોન રાજ્યએ ફક્ત સમુદ્ર ઉપરજ આધાર રાખી બેમી નહીં રહેતાં ખુશ્કી માર્ગે પણ તેણે અનેક પ્રયત્ન કર્યા.

આફ્રિકાના પૂર્વ કિનારા ઉપર આફ્રિકન લોકોનું એક પ્રબળ રાજ્ય હતું, અને તેનો રાજા પ્રેસ્ટર જોન યુરોપમાં પ્રસિદ્ધ હતો. આ રાજ્યમાં મસાલા પાકે છે એવી ખાતમી મળતાં પોર્ટુગલના જોને તે ખાતમી તપાસ કરવા માટે જૂમખ્ય સમુદ્રમાં યઇને અને આગળ પગરસ્તે અનેક ટાળીઓ મોકલી. સને ૧૪૮૭ માં તેણે આ કામ સારૂ કાવિલો અને પેવા નામના બે હોશીઆર ગ્રહસ્થાને પૂર્વ તરફ મોકલ્યા હતા. તેઓ નેપક્ષ તથા એલેક્ઝાન્ડ્રીઆમાં યઇને કેરો પહોંચ્યા, અને મુસલમાનો પાસે લાંથી આગળના પ્રદેશની માહિતી મેળવતાં મેળવતાં એડન ગયા. પાછા ફરી બન્નેએ કેરોમાં મળવું એમ નક્કી કરી કાવિલો એડનથી હિંદુસ્તાન તરફ વળ્યો, અને પેવા ઉત્તરે દક્ષિણોપિઆ (એબીસીનીઆ) માં ગયો.

કાવિલો એક મુસલમાની વહાણમાં બેસી એડનથી મસજીદ કિનારે કાનાનુર અને ફેલિકિટ આવ્યો. ફેલિકિટમાં મુંક, મરી વગેરે મસાલા ખુબ્બ થાય છે એની તપાસ કરી, તે ગોવા અને ઑર્મેઝ થઈ આફ્રિકાને કિનારે સોફાલા આગળ ઉતર્યો. અહીં તેને માડાગસ્કરના ટાપુની તથા

કિનારે કિનારે દક્ષિણે થઈ યુરોપમાં જવાના માર્ગની ખજર મળી. આ હકીકત લઈ તે પાછો એડન થઈ કેગે આવ્યો. સારે ત્યાં જૉન રાજ્યએ મોકલેલા ખીઝન માણુઓ એને મળ્યાં, અને પેતાના મરણના સમાચાર તેણે જાણ્યા અહીંથી પોતે મેળવેલી સર્વ હકીકત પોર્ટુગલ મોકલી તે ઓર્મઝ ગયો, અને ત્યાંથી એડન આવી ઇથિઓપિઆમાં ઉતર્યો. ત્યાં પ્રેસ્ટર જૉન ઉદ્દે એવેક્રાન્ડર નામના રાજા સાથે તેને દોસ્તી થઈ, અને તેણે પોર્ટુગલના રાજા માટે અત્યંત સ્નેહભાવ જાહેર કર્યો.

૩. ડીઆસ તથા કોલમ્બસની સફરો (સને ૧૪૮૭-૧૪૯૨).

-પ્રેસ્ટર જૉનના મુલકની શોધ કરવા માટે જૉને બે ટોળાઓ મોકલી હતી. એક ભૂમધ્ય સમુદ્રમાં થઇને જમીન માર્ગે ઉપર કહી તે, અને ખીજી આટલાટિક મહાસાગરમાંથી આફ્રિકાની દક્ષિણ બાજુએ આ ખીજી ટોળાને ઉપરી બાઈબોમે ડીઆસ હતો તે એક દરીઆ ઉપર મશહુર થપ્પા કુટુંબમાં જન્મેલો સાદસિક વહાણુવડી હતો. પચાસ પચાસ ટનનાં (એક ટન સુમારે ૩ ખાડી) બે વહાણો લઇને તે સને ૧૪૮૬ના ઓગસ્ટ માસની આખરે યિસ્મનથી નીકળ્યો. આફ્રિકાના દક્ષિણ દુકા ઉપર જઈ પહોંચતાં તેને હવા ધણીજ ઠંડી લાગવા માડી એટલે, કિનારા પામે જવાના ઇરાદાથી દક્ષિણ દિશા છોડી તેણે પશ્ચિમ તરફ પોતાના વહાણો હંકાર્યા તે બાજુએ કિનારો ન મળવાથી તે પાછો ઉત્તર તરફ વળ્યો. સારે તેને કિનારો હાથ લાગ્યો એનો અર્થ એટલોજ થાય છે કે અગ્નિજ્વળતા તેણે આફ્રિકાના દક્ષિણ છેડાની પ્રદક્ષિણા કરી ઉત્તરમાંને ઉત્તરમાં જતા આલ્ગોઆના ઉપસાગરમાંના એક ખેટ ઉપર તે આવ્યો, અને તેણે તેનું નામ સેંટા ક્રુઝ પાડ્યું એ નામ અઘાપિ પણ ચાલે છે થોડે અગાડી ગયા પછી તે એક નદી આગળ આવ્યો અહીંથી ખવાસીઓના આગ્રહને લીધે ડીઆસને પાછા ફરવું પડ્યું પાછા ફરતા તેણે આફ્રિકાની પુન પ્રદક્ષિણા કરી, પણ તેમ કરતા તેને અનેક સકટો ભોગવવા પડવાથી તેણે તે ખંડના છેડ દક્ષિણ છેડાનું નામ 'કેપ ઓફ સ્ટોર્મ' (Cape of Storm) 'તોફાનની ભશિર' એવું આપ્યું ડીઆસ સને ૧૪૮૭ના ડીસેમ્બર માસમાં

પાછો ચિરંજીવન જઈ પહોંચ્યો. એની સઘળી હમીકત સાંભળી જોનને ધણો સંતોષ થયો, કેમકે તેથી આફ્રિકાને દક્ષિણ છેડેથી સમુદ્રમાર્ગે હિંદુસ્તાન જવાનો રસ્તો મળવાની તેની આશા ફળીભૂત થઈ. આ આનંદના ઉભરામાં 'તોફાનની બૂશિર' એ નામ બદલી જોને આફ્રિકાના દક્ષિણ છેડાનું 'કેપ ઓફ ગુડ હોપ' (Cape of Good Hope) 'સારી આશાની બૂશિર' એવું નામ પાડ્યું.

ખીજી તરફ કોલમ્બસ શું કરતો હતો તે આપણે જોઈએ. એ જીનોઆનો રહેનાર હતો. એ રાજ્ય આખાદ હોવા છતાં એને સાંથી કંઈ મદદ નહીં મળવાથી તે પોર્ટુગલના રાજાના તથા ત્યાંના લોકોની સાહસિક વૃત્તિનાં વખાણુ સાંભળી આશ્રય માગવાના હેતુથી ચિરંજીવન ગયો. ત્યાં બુગોળશાસ્ત્રનું ઉત્તમ જ્ઞાન એને મળ્યું, તેમજ આટલાંટિક મહાસાગરમાં થઈને પશ્ચિમ તરફથી ધસઝાઘ આવેલી માણસની બનાવટની અનેક ચીજો તેના જોવામાં આવી. આ ઉપરથી ઠેક પશ્ચિમ તરફ જતાં એશિયાનો એટલો હિંદુસ્તાનનો પૂર્વ કિનારો આપણને મળશે એવો તેનો વિચાર દ્રઢ થયો. આ સફર કરવામાં તેણે પોર્ટુગલના રાજાની મદદ માગી ત્યારે તેણે એવા કામમાં નિપુણ હોય તેવા પંડિતોની એક સલા બેસાડી તેનો અભિપ્રાય માગ્યો. જ્યારે એ જુદી જુદી સલાએ એવો મત ઉઠ્યોયો કે, કોલમ્બસનો સાહસ મુખાંધિભરેલો તેમજ અર્થ વગરનો છે, ત્યારે રાજાએ નિરૂપાય થઈ તેને મદદ કરવા ના પાડી. તેમ છતાં તેણે મેળવેલી માહિતી તેની પાસેથી કહઝાવી લઈ પોર્ટુગીઝોએ પોતેજ તેના કહેવા મુજબનો પ્રયત્ન કરવો એવી મુક્તિ રચાઈ. પરંતુ તેની ખજરો ખીજીને શું કામ લાગે ! તેની તરફ બતાવવામાં આવેલી દુષ્ટ વૃત્તિથી કોલમ્બસ નાસી-પાસ થઈગયો, અને ઈ. સ. ૧૪૮૪માં ગુપ્તપણે ચિરંજીવન છોડી તે જીનોઆ પાછો ફર્યો. ત્યાં પણ તેના કંઈ આદર થયો નહીં, ત્યારે અનેક સંકટો વેઠ્યા બાદ તે રોપેનનાં રાજા રાણી ઉપર સિફારસ લઈ ગયો. રાણી આર્ધ-સાબેલાએ કોલમ્બસનું હિત દેડે ધર્યું, અને તેને આશ્રય આપી સફરની સઘળી વ્યવસ્થા કરી આપી. આ પ્રમાણે કોલમ્બસ સને ૧૪૯૨ના ઑગસ્ટ

મદિનાની ત્રીજી તારીખે યુરોપથી નીકળી અમેરિકાની શોધ કરી પાછો ફર્યો, ત્યારે સ્પેનના રાજાને પોપ છઠ્ઠા એલેક્ઝાન્ડર તરફથી નવા મળેલા મુલક માટે સનદ મળી. એ સનદનો મજકુર એવો હતો કે, ‘ પૂર્વે ઈ. સ. ૧૪૫૪ માં પાંચમા નિકોલસ પોપે આફ્રિકામાંના દક્ષિણ તરફના મુલકની માલિકિની સનદ પોર્ટુગલને આપેલી છે. હવે સ્પેનનાં રાજા રાણીએ શોધી કહ્યાવેલા મુલકના હક તેમને મળવા જોઈએ એવી તેમની ઈચ્છા છે, માટે આ ઉપરથી એવું ફરાવવામાં આવે છે કે, એઝેર અને કેપ વર્ડ ટાપુઓની પશ્ચિમે ૩૦૦ માઈલ ઉપર દક્ષિણોત્તર એક મર્યાદા કહી તે રેખાની પૂર્વ તરફના નવા, એટલે જ્યાં ખ્રિસ્તી રાજ્યનો અમલ નહીં હોય, તેવા પ્રદેશ ઉપર યાવત્ત્યન્દ્રિવાકરે પોર્ટુગલની સત્તા સમજવી, અને એ રેખાની પશ્ચિમે આવેલા પ્રદેશ ઉપર સ્પેનની સત્તા સમજવી. ’ એક રાજ્ય પૂર્વ તરફ, અને બીજું પશ્ચિમ તરફ વધું જાય તો બન્ને કોઈ પણ ઠેકાણે મળશે એ વિચાર પોપે લશ્કમાં લીધા વિના આવી મર્યાદા ફરાવી આપેલી હોવાથી આ બાબત લવિષ્યમાં પુષ્કળ તકરાર થઈ. અયમમાંજ પોર્ટુગલ અને સ્પેન વચ્ચે ટૂંકા થતાં ઉપરના હુકમમાં કહેલી ૩૦૦ માઈલની હદ તથા ગણી વધારવામાં આવી.

આ પ્રમાણે યુરોપિઅન ખ્રિસ્તી રાજ્યોએ પૃથ્વી ઉપરના પ્રદેશોની તપાસણી શરૂ કરી, તે અઘાણિ ચાલુ છે. તેઓએ આ અઘાગ મહેનત પૈસાના લોકમાં તથાઈ ઉપાડી હતી એ ખુલ્લું છે, તોપણ એ નિરંકુશિત ધનતૃષ્ણા તેઓએ ધર્મના જહાજના હેઠળ ઢાંકી રાખી હતી. પારકા દેશમાં દાખલ થઈ ત્યાંની સંપત્તિ હસ્તગત કરવાની સામાન્ય પ્રગ્નની ગ્રેરણા બુદ્ધિનું સમર્થન કરવા માટે સ્વધર્મનું જેવંતાણુ કરવામાં ખ્રિસ્તી ધર્મગુરુઓએ કંઈ પણ આગળ પાછળ જોયું નહીં પોપના હુકમમાંના ‘ખ્રિસ્તી રાજ્યનો અમલ નહીં હોય એવા નવા પ્રદેશો ’ એટલા શબ્દો એવા સ્પષ્ટ છે કે તે ઉપર કંઈ પણ ટીકાની જરૂર નથી. આ હુકમ અન્વય સ્પેન તથા પોર્ટુગલનાં રાજ્યોએ સઘળી ગોઠવણુ કરી, અને તે ઉપર તા. ૨૪ મી જુન સને ૧૫૦૬ ને દીને પોપની સંમતિ લીધી.

૪. વાસ્કો ડ ગામાની પહેલી સફર (સને ૧૪૯૭-૯૮).
 ડીઆસના યુરોપ પાછા ફર્યા પછી થોડા સમયમાં જૉન રાગ્ગ માર્ટો પડ્યો,
 અને સને ૧૪૯૫ માં મરણ પામ્યો. તેની પછી તેનો છોકરો ધમેન્યુઅલ
 ગાદી ઉપર આવ્યો. પૂર્વનો અનુભવ ઉપયોગમાં લઈ, એ હિન્દુસ્તાન જવાનો
 જળમાર્ગ શોધી કઢાડવાના કામમાં દ્વંતાથી મચ્યો રહ્યો. પ્રસિદ્ધ જોશી-
 ઝોને પ્રશ્ન કરી આ કામમાં તેને જરૂર યશ મળશે એવું અભવવચન તેણે
 મેળવ્યું. આ માટે તેણે ત્રણ વહાણો ખાસ બંધાવ્યાં, અને તેના ઉપર
 સધળા પ્રકારની વ્યવસ્થા કરી વાસ્કો ડ ગામા નામના એક હૉર્શીઆર
 વહાણવડીને તેનો હવાલો સોંપ્યો. આ વહાણોનો આકાર ૧૨૫ થી ૩૦૦
 દન લગી હતો. વાસ્કો ડ ગામાની સાથે તેનો ભાઈ પોલો ડ ગામા, ડીઆસની
 સાથે સફરે ગયલામાંના કેટલાક ખજારીઓ તથા જાણીતોમો ડીઆસનો
 ભાઈ ડીઆગો ડીઆસ વગેરે હતા. સધળા મળી આ પ્રવાસમાં સુમારે
 ૨૦૦ માણુમો હતાં, અને તેઓ માટેની સધળી વ્યવસ્થા રાગ્ગએ જાતે
 મહેનત લઈ પૂર્ણ કરી હતી. શનિવાર તા. ૮ જુલાઈ ૧૪૯૭ ને રાત્રે
 આ વહાણો યુરોપનો કિનારો છોડી બહાર નીકળ્યાં. આસરે અકટોબર
 નવેમ્બરમાં તેઓએ આફ્રિકાનો દક્ષિણ છેડો વટાવ્યો, પણ અહીંયાં તેમને
 એટલું તો સખત તોફાન નડ્યું કે ખજારીઓ ત્રામી ગયા, આગળ જવા
 નાહિમત થયા, અને બંડ કરવા લાગ્યા. પણ ગામાએ સર્વને ધમકાવી કેટ-
 લાક અગ્નેસરોને અટકાવમાં રાખી તોફાન શાંત પાડ્યું. આગળ જતાં
 ક્રિસ્ટમસ ડે એટલે, ડીસેમ્બર માસની પચીસમી તારીખે કિનારો દેખાતાં
 ડ ગામાએ તેને નેટલ (એટલે કાષ્ટરતનો જન્મ દિવસ) એવું નામ આપ્યું. એ
 નામ અઘાપિ આલે છે. સને ૧૪૯૮ ના માર્ચમાં આ કાફલો મોઝાંબિક
 પહોંચ્યો. રસ્તામાં તેણે મુસલમાન લોકોનું એક વહાણ પકડ્યું તો તેમાં
 મુંબઈ તરફનો દાવને (Davane) નામનો એક મુસલમાન દલાલ તેમને
 મળ્યો. આ દલાલને હિન્દુસ્તાન તરફના રસ્તાની તથા વેપારની ઘણી સારી
 માહિતી હોવાથી ગામાને તે ઘણો ઉપયોગી થઈ પડ્યો. આવા દલાલોનાં
 કૃતરા વર્તનને લીધે અનેક પ્રસંગે ગામાનો નિબાવ થયો.

આફ્રિકાના કિનારા ઉપરના આરમ અધિકારીઓ પોર્ટુગીઝ લોકોને ધણી સારી રીતે ઓળખતા હતા એઓના આ તરફ આવવાથી પોતાના હાથમાનો વેપાર જતો રહેતો અને સર્વનું નુકસાન થશે, એ તેઓ જાણતા હોવાથી ગામાનો નાશ કરવા અનેક પ્રયત્નો તેમણે કર્યા હતા, પણ આ દેશના લોકોએજ તેને સાવધ કરવાથી તેનો ખત્યાવ થયો હતો.

ભૌગોલિક, ભૌગ્યાસા, કેલિકટ વગેરે દેશો થઈ ગામા એપ્રિલ ૧૪૯૮ માં મયિદ (૧) આવ્યો અહીંના રાજાએ તેનો સારો સત્કાર કર્યો, અને તેને ખલાત ન જતા ડેલિકટ જવા સૂચવ્યું, તથા પોર્ટુગીઝ લોકો માથે ઈમાનદારીથી વર્તવા દાવનેને ઉપદેશ કર્યા મલિકદમા નણુ મહિના રહી ગામાએ પોતાના વહાણો દુરગ્ત કર્યા, અને આગળના દરીઆથી માલિતગાર હોય એના ખવાસીઓ સાથે વર્ષ તા ૬ દી એગસ્ટે તે સ્થાથી નીકળ્યો, અને વીસ બીનીમ્ ફિનિસ પટ્ટી તેણે ડેલિકટના જ હરમા પોતાના વહાણો નાગર્યા.

પોર્ટુગીઝ લોકોને હિંદુસ્તાન આવવાનો જળમાર્ગ હાથ લાગ્યો ત્યાંજ હજારો વર્ષના વેપારથી ધનાઢ્ય થયેલો પ્રદેશ તેમની પ્રલબ્ધ નજર હેઠળ આવ્યો એ વેળા કેલિકટ, આર્મઝ, એડન અને મલાકા વેપારના મુખ્ય ધામ હતા એ જ દરેથી અહીંની જણસો આરમ લોકો પોતાના વહાણમા ભરી યુરોપ પહોંચાડતા મલાકામાંથી મસાલા તથા એમની, ટિમોરની સુખડ, બોર્નિઓનું કપુર, સુમાત્રા અને જાવાનો લોમાન, કોચીન આપનાનો અગર (aloes wood), ચીન, જાપાન અને સિઆમના અત્તરો, શુદર, મસાલા, રેશમ અને રમકડા, પેશુના રત્નો, કાશીમાંડવ કિનારા ઉપરથી ખારીજ કુમાસના વસ્ત્ર, જાગાળાનું કિમતી કાપડ, નેપાલ તથા ભુતાનનું ઉંઘીઆ શુરું (spikenard), ગોવર્જકોડાના હીરા, નિર્મળનું પોવાદ, સિયોનના મસાલા, જમરૂદ અને મોતી, મલખારના મમાલા અને સાગ, ખલાતની લાખ, કસખ અને જનાહીઝ કાશ્મીરની જાલ તથા નડરીના વાસણો, સિંધમાંથી શુગળ, (bdellium) દિબેટમાંથી કતુરી, ખોરાસાનમાંથી ગધાખીંગેન (galbanum), અકધાનિઆનમાંથી કાથો, ઈરાનમાંથી

ગુંદર (sagapenum); ઝાંઝીતાર, ખર્બેર, અને ચંદરમાંથી અંબર, હાથીદાંત, જમરદ, સુગંધી વસાણાં, એ સિવાય અનેક જહુસોની લેવડ દેવડ કલિકટના બંદરે થતી*

આ વખતે કલિકટ બંદર ખરેખર ધણુંજ આબાદ હતું. એ શહેરનો વેપાર સુમારે છસો વર્ષ લગી આરબોના હાથમાં હતો. મક્કા અને કેરોના

* હમણાની અનેક રોષ ઉપરથી હિંદુસ્તાનના પ્રાચીન સુધારા વધારાની ને ખરી હકીકત મળે છે, તે ઉપરથી આપણને વધારે અને વધારે સ્પષ્ટ જણાય છે કે પ્રભસત્તાક રાજ્યબંધવસથા, પરદેરા સાથે વેપાર, ઇત્યાદી અનેક મહત્ત્વની બાબતમાં હિંદુ લોક પ્રાચીન કાળથી પ્રવીણ હતા. તેઓ નૌકાનયનમાં કુશળ હતા, તેમની પાસે મોટાં મોટાં જહાજ હતાં, તે મારફત તેઓ ભરદૂરીએ ફર પર્વત સફર કરતા; દશમાં સદ્કા સુધી આ કામમાં તેમની બરોબરી કરી શકે તેવી બીજી કોઈ પ્રજા નહોતી. પૂર્વમાં ચીન ભ્રમણ સુધી અને પશ્ચિમમાં આફ્રિકાના આખા પૂર્વ કિનારા ઉપર હિંદુ વેપારીઓ ફરતા હતા. જાવા, બોર્નિઓ, સુમાત્રા ઈલાદિ યાત્રુઓમાં હિંદુઓએ મોટાં મોટાં વસાહત સ્થાપ્યાં હતાં; તેમજ એડન, સોકોટ્રા, મોઝામ્બિક વગેરે ઢેકાણે તેઓ દાખલ થયા હતા. જાવા વગેરે બેટમાંનાં દેવળો, જુની ઈમારતો, અને ત્યાંના લોકોના ધર્મોચાર તથા રીતરીવાજો એ સર્વ હિંદુઓનાં જવાજ છે. પશ્ચિમે અરબસ્તાનથી પૂર્વમાં ચીન દેશ લગીના એશિઆના અડધાથી વધારે ભાગમાં સર્વ જાતના સુધારા હિંદુસ્તાનને કીધે થયા હતા. આવી હકીકત હમણા મળી આવે છે. [જોએ ગ્રેઝીટીઅર વા. ૧ ટું. ગુજરાતનો ઇતિહાસ. આ પુસ્તકમાં છેડે જાવા અને કેબોડીઆ વિષે જે લેખ આપેલા છે તે ઉપરથી ઉપરની હકીકત તારવી શકાઈ છે.] ગુજરાત, કાઠીઆવાડ, સિંધ, માળવા, ખંભળ વગેરે પ્રાંતમાંથી પુષ્કળ લોકો જાવા ને બીજા બેટામાં જઈ વસતા હતા. ત્યાં હિંદુસ્તાનના જેવીજ ગુફાઓ મળી આવે છે. એ બંને દેશની ગુફાઓમાંની મુર્તિઓ તથા કાંતરકામ આબેહુજ મળનાં આવે છે. ગુજરાતના કિનારા ઉપરની ઐતિહાસિક માહિતી ઉપરથી એટલું માસમ પડે છે કે છેલ્લાં બે હજાર વર્ષમાં આ કિનારા ઉપરના લોકોએ વહાણવટમાં બારે ગૌરાલ્ય દાખવ્યું હતું, અને વાચન્ય હિંદુસ્તાનના લોકોને મલાયાદીપ સમુદ્રમાં લઈ જઈ વસાવ્યા હતા. વેપાર, વસાહત, અને દ્રવ્યના ઉદ્દેશથી હિંદુસ્તાનના લોકો પશુ સમુદ્ર પ્રવાસ કરી ફર લગી જતા હતા.

શ્રીમાન વેપારીઓનાં મોટાં જહાઝો આરખી સમુદ્રમાં ફરતાં હતાં. હિંદુસ્તાનની જહાસો ઈજિપ્તને રસ્તે યુરોપમાં પુરી પાડવાનો સંપૂર્ણ ઈનિરા આરખોના હાથમાં હોવાથી તેઓ ધણા પૈસાવાળા તથા મોભાદાર થયા હતા. એમને પોર્ટુગીઝ લોકોનું આ તરફ આવવું પસંદ પડ્યું નહીં, કેમકે તેઓના આગમનથી કેવો અને કેટલો અનર્થ થશે એ તેઓ સારી રીતે કળી શક્યા હતા.

હિંદુસ્તાનમાંથી પોર્ટુગીઝોનો ઉચ્છેદ કરવા માટે આરખોએ બગીરથ પ્રયત્ન કર્યા પણ વાસ્કો ડ ગામા ધણે ચતુર હોવાથી તેઓની સર્વ મુક્તિઓ તે નિર્મૂળ કરી શક્યો. પ્રથમ તેણે એવી અજવા ઉઠાવી કે 'પોર્ટુગીઝ લોકોનો એક મોટો કાફલો સફરે નીકળ્યો છે તેમાંથી આ વહાણો છુટાં પડી જવાથી, અમે તેની શોધમાં અહીં આવ્યા છીએ, બાકી હિંદુસ્તાન આવવાનો અમારો ખીન્ને કંઈ હેતુ નથી.' ગામાનો વિચાર એકદમ કિનારે ઉતરી કેલિકટના રાજાને મળવા જવાનો હતો, પણ દાવનેએ તેને સાવધ કરી કહ્યું કે આપણી સશ્વામતીની જમીનગીરીના બદલામાં રાજા તરફનાં માણસો આપણા વહાણ ઉપર લીધા વિના તમારે બહાર પડવું નહીં. આ સૂચના ગામાને યોગ્ય જણાઈ. એ ઉપરથી તેણે પોતાનો વિચાર ફેરવ્યો, અને પોતાનાં આદમીઓને તાત્રીદ કરી કે વહાણો પાસે માલ વેચવા માટે જે હોડીઓ આવે તેની ખાસેથી લોકો જે કિંમત માગે તે આપી માલ વેચાતો લેવો. આથી પોર્ટુગીઝ લોકોનાં ઔદાર્યપણાની વાખવાખી આખા શહેરમાં થઈ. ત્રણ દિવસ પછી કેલિકટના રાજાએ માણસો મોકલી પોર્ટુગીઝ લોકો શા ઉદ્દેશથી આવ્યા છે તેની તપાસ કરાવી. ઉત્તરમાં ગામાએ દાવનેને રાજા પાસે મોકલ્યો, અને કહાવ્યું કે 'અમારા છુટાં પડી ગયેલાં વહાણોની શોધમાં અમે અહીં આવ્યા છીએ; મસાલો વિગેરે વેચાતો લઈ અમે અહીંથી પાછા ફર્યું.' ગામાએ મલિંદના રાજાને અનેક મુલ્યવાન વસ્તુ નજર કરી હતી, એવું દાવનેએ ઝામોરીનને કહેતાં ઝામોરીનના મહેલમાં પાણી છુટ્યું, અને તેણે મરી વિગેરે માલ લેઈએ તેટલો વેચાતો લેવાની ગામાને પરવાનગી આપી.

ઝામોરીનનો આ દુકમ સાંભળતાં આરબ વેપારીઓ શરમીલા પડી ગયા. તેઓએ આ વાન પશ્ચિમ કિનારા ઉપરનાં સર્વ બંદરોના વેપારીઓને પહોંચાડી, અને રાગને તેનો દુકમ ફરવવા સમજવવા માટે તેના કારભારીઓ મારફત ખટખટ કરી. આરબોએ કારભારીઓને જણાવ્યું કે ' પોર્ટુગીઝ લોકો પંસાવાળા છે, તેઓ માત્ર વેપાર અર્થે જ આવેલે દુર આવ્યા નથી. અહીંની અંતઃસ્થિતિ જોઇ સ્વદેશ પાછા ફરી ત્યાંથી મોટાં મોટાં લગાયક બારકસો લાવી આ દેશ છૂટી લેવાનો તેમનો ઇસિદો છે. ' આ પ્રમાણે સમજાવી તથા કારભારીઓને નજરાણાં આપી આરબોએ તેમને વધ કરી લીધા.

આ તરફથી ગામાએ પણ પોતાના જાનસુસ નથા ફુલાપીઆ મોકલી મુસલમાનોએ રમેલા બેનની સવળી બાતમી મેળવી. પરીઝ નામનો એક સ્પેનનો રહેવાસી મુસલમાન ધર્મ જઈ ક્રિસ્ટિયમાં રહેતો હતો તેની દાવને-એ ગામા સાથે વહાણ ઉપર મુલાકાત કરાવી. આ પરીઝે શહેરમાં મુસલમાનો પ્રત્યે મિત્રાચારી દાખવી તેઓની શુભ બાતમી ગામાને મેળવી આપી. હુંકમાં દાવને અને પરીઝ જેવા બે વિશ્વાસઘાતી મનુષ્યો ગામાને ખાસ કામ લાગ્યા. તેઓની સિખવણીથી ગામાના વફીલે રાગની મુલાકાત લીધી, પોર્ટુગીઝોએ દરરોજ કંઈક માલ કિનારે લાવી વેચવા માંડ્યો અને તેના બદલામાં ખીજે વેચાતો લઈ વહાણ ઉપર ચડાવ્યો. આ વેપારમાં પોર્ટુગીઝોએ લાવનાર કરવાનું, માલ સારો નરસો જોવાનું તથા વજન બાબત તકરાર કરવાનું મોકુફ રાખ્યું. આથી મુસલમાન વેપારીઓને રાગને સમજવવા ખુદશુ કારણ મળ્યું કે ' આ લોકો કંઈ પણ દુષ્ટ હેતુથી આવેલા શુભ જાનસુસો છે. ખરો વેપારી આવો નુકસાનકારક ધંધો કદી પણ કરે નહીં, માટે તેઓને દાર કરી તેઓનાં વહાણો બાળી મુકવાં. '

એમ છતાં રાગએ પોર્ટુગીઝ વહાણો ઉપર જામીન તરીકે પોતાનાં માણસો મોકલ્યાં, તેમને પોતાના કળમમાં રાખી વારકો ૩ ગામા રાગને મળવા ગયો, અને અનેક ઉત્તમ વસ્તુઓ નજર કરી. રાગની મુલાકાત લઈ ગામા પાછો ફરતો હતો ત્યારે અધિકારી લોકોએ તેને એક ખીજેજ કેકાળે લઈ જઈ અટકાવમાં રાખ્યો. એમ કરવામાં તેમનો હેતુ એવો હતો

કે ગમે તે પ્રકારે તેને ગુસ્સે કરી તેની પામે કંઈ પણ લાભ કરે કામ કરાવતું પોતાના જસુસો મારફત આ વાત અગાઉથી ગામાની જાણમાં આવી હતી એટલે, તે અત્યંત ચાતપણે વત્યા એની નિરૂદ્ધ થયલી ફરિયાદો ઉપરથી રાગને તેના ઉપર ગુસ્સો આવ્યો, અને તેને મારી નાખના માટે તેની તરફથી હુકમ પણ નીજ્યો એવામા ગામાના લાઇએ વડાણ ઉપર જામીન તરીકે રાખેના રાગના માણુએને રૂબરૂ આપનાથી તેઓએ પોર્ટુગીઝ લોકોની બનાઇના રાગ પામે ગુણુ ગાયા, અને તેમ થતા ગામાને છુટકારો થયો હવે પોતાનું કામકામ પણ પુરું થયલું જોઈ ગામાએ પરીક્ષની મારફતે રાગને તથા સધળા મુસનમાન વેપારીઓને ધમકી આપી કે 'તમે અમને આટલો બધો નાસ આપ્યો છે તેના બદલામા અમે તમારી પુઠે પડી વેર લીધા વિના રહીશું નહીં આમ કરી નવેન્ગર માસને સુમારે તે કલિકટથી નીકળ્યો તે પહેલા રાગએ તેની ક્ષમા માગી, અને તેને કહ્યું કે 'શુન્હેગાર લોકોને અમે શિક્ષા કી છે માટે ગુસ્સો છોડી દઈ અમારા દેશમા વેપાર કરના પાછા આવતું ' જતી વેળા ઝામોરીને પોર્ટુગલના રાગને આપવાનો એ પત્ર ગામાને આપ્યો તેની મતલબ એની હતી કે 'તમારા સરદાર વારકો ૩ ગામાના અત્રે આવવાથી અમને અત્યંત આનંદ થયો છે અમારા રાજ્યમા તજ, લોંગ, સુર, મરી અને જનાહીર પુષ્કળ હોવાથી તેના મદદમા આપની તરફથી સોનું, ચાની, પરવાના ઇલાદી વસ્તુઓ અમને મગે એવી અમારી ઇચ્છા છે '

કલિકટથી નીકળી ગામા કાનાનર મગે લાના રાગને કલિકટની સર્વ હકીકતની ખબર મગી હતી અને તેની પામે બન્ને પક્ષના માણુસો આવ્યા હતા, તેથી પોર્ટુગીઝ લોકો સાથે મિત્રાચારી જ્ઞાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો બદરમા આવતાજ ગામાને તેણે પોતા પામે જોલાયો, અને તેની સાથે પોર્ટુગલના રાગની દોસ્તી મેળવના, તથા તેના તરફથી કેટલાક વેપારી હક મેળવના માટે તદ્દનામુ કરી નજરાણ વગેરે આપ્યું ગામાએ પણ તેના સરકાર સારો કર્યો અહીં તેને વેપારી માન એટલે બધો મળ્યો કે વહાણમા જગ્યાની તગીને લીધે તેમાનો કેટલોક તેને છોડી દેવો પડ્યો

આ કામ આટોપી ગામા તા. ૨૦ મી નવેમ્બર ૧૪૯૮ને દીને યુરોપ જવા માટે ઉપડ્યો. રસ્તામાં પવન પડી જવાથી ગામા નજદીક અંજલીપ આગળ તેને ઠેલોક વખત ખોટી ચું પડ્યું. અહીંથી નીકળી એ તા. ૮ મી જાનેવારી ૧૪૯૯ ને દિવસે મહિંદ ગયો ત્યારે ત્યાંના રાજાએ તેને યોગ્ય સત્કાર કર્યો. એ અહીં પહેલો આવ્યો ત્યારે રાજાએ તેને બે નિપુણ ખલાસીઓ સ્વાધીન કર્યા હતા તેમને હમણાં એણે પોતાના ઉપયોગ માટે માગી લીધા, અને પોતાની સાથે યુરોપ લઈ જવા જણાવ્યું. અહીંથી તા. ૨૦ મી જાનેવારીએ નીકળી તા. ૧૮ મી સપ્ટેમ્બર ૧૪૯૯ ને દીને તે પાછો સિરખન આવી પહોંચ્યો. રસ્તામાં તેનો લાઈ પોલો ગામા આજરી પડી મરણ પામ્યો હતો. આ વેળા હિંદુસ્તાનની સફરને ૯ થી ૧૨ મહિના થતા.

સ્વદેશ પાછા ફરતાં પોર્ટુગલના રાજાએ ગામાનો અંતઃકરણપૂર્વક આદરસત્કાર કર્યો એ કહેવાની જરૂર નથી. અનેક સદીઓનો પ્રયત્ન આજે સફળ નિવડવાથી રાજાના મનનો આનંદ ઉલરાઈ ગયો હતો. તે મોટો સમારંભ કરી ગામાને સામો લેવા ગયો, અને તેને ડાંમ એટલે ડયુકની પદ્વી આપી. ગામાનાં આણેલાં નજરાણાંથી રાજા અસંત સંતુષ્ટ થયો. તેનાં જહાજમાંનો સધળો માલ વેચાઈ રહેતાં એવું માલમ પડ્યું કે મુસાફરીમાં જે કંઈ ખર્ચ થયો હતો તેના કરતાં સાદગણી ઉત્પન્ન એ માલમાંથી થઈ હતી. એ વખતે યુરોપમાં મરી દર રતલના ૧ શી. ૫ પે., તજ ૩ શી. ૨ પે., મુંડ ૨ શી. ૧ પે., જવંત્રી ૫ શી. ૩ પે., અને જમણ ૧ શી. ૯ પે. ને લાવે વેચાનાં હતાં.

આ પ્રમાણે હિંદુસ્તાન જવાનો જળમાર્ગ પોર્ટુગીઝ લોકોને મળી આવવાથી જગતના ઇતિહાસમાં એક મહાન ફેરફાર થયો. કૃતિકટના મુસલમાન વેપારીઓને પોર્ટુગીઝોના આવવાથી જે ધારતી ઉત્પન્ન થઈ હતી તે આગળ જતાં ખરી પડી, તે હવે પછીની દુકીકત ઉપરથી જણારો. આ જળમાર્ગને લીધે યુરોપમાં પોર્ટુગલનું મહત્વ વધી ગયું. વેનિસ, છતોઆ વગેરે ધનાઢ્ય રાજ્યોનો વેપાર બેસી ગયો, અને નૌકાનયનકળામાં પ્રવીણ

થયેલાં રાજ્યો એકદમ બહાર પડ્યાં, અને પોર્ટુગલના રાજાને ‘ ઇથિઓપિઆ, અરેબીઆ, ઇરિન તથા ચીનના વેપાર, નૌકાનયન તથા જીતેલા પ્રદેશોનો માલિક ’ (Lord of the Conquests, Navigation and Commerce of Ethiopia, Arabia, Persia and China) એ નામની મહાન પદ્વી મળી.

૫. પેડ્રો કેબ્રલની સફર (સને ૧૫૦૦). વાસ્કો ડ ગામાના પાછા આવ્યા પછી તેણે કહેલી એક વાત જે પોર્ટુગીઝ દરબાર તથા લોકોના મન ઉપર સજડ કસી ગઈ તે એ હતી કે જે હિંદુસ્તાનનો વેપાર આપણા તાબામાં લેવાજ હોય તો આરબ મુસલમાનો સાથે દ્રઢતાથી યુદ્ધ ચલાવવાની જરૂર છે. આ ઉપરથી તેર મોટાં જહાજો, ઉત્તમ પ્રકારની યુદ્ધ સામગ્રી તથા ચાલાક ખલાસીઓ તૈયાર કરી પોર્ટુગલના રાજાએ ઈ. સ. ૧૫૦૦ માં પેડ્રો કેબ્રલને કૅલિકટ તરફ રવાના કર્યો. તેની સાથે ઝામેરીનને અર્પણ કરવાની અનેક વસ્તુઓ હતી અને વેપાર માટે તહ કરવાની તેને સૂચના આપવામાં આવી હતી. બાર્થોલોમો ડીઆસ પણ તેની જોડે હતો. આ સ્વારીમાં ૧૨૦૦ માણસો હતાં, અને સાથે ખ્રિસ્તી ધર્મગુરુઓ પણ ધણા હતા. આવો મોટો કાફલો તો, ૯ માર્ચ ૧૫૦૦ ને દીને પોર્ટુગલથી નીકળ્યો. કેપ વર્ડના ટાપુ આગળ આવી પહોંચતાં કેબ્રલનાં વહાણો પવનના જોરથી નૈરલ્ય ખુણા તરફ ધસડાઈ જવાથી તેઓ દક્ષિણ અમેરિકાના પૂર્વ કિનારા ઉપર આવેલા બ્રાઝિલ દેશમાં જઈ પહોંચ્યાં. આ ખજર પોર્ટુગલ મોકલી કેબ્રલ પોતે અમિ કોણુ તરફ વળ્યો. રસ્તામાં એક લયંકર તોફાન થઈ આવવાથી તેનાં ચાર વહાણો કુબી ગયાં, તથા બાર્થોલોમો ડીઆસ સુદ્ધાં પુષ્કળ માણસો મરણ પામ્યાં. આગળ જતાં બીજાં જે વહાણો બીન ઉપયોગી થઈ પડવા પછી આ ટોળા બીજા ઑગસ્ટે મુરકેલીથી મલિંદ આવી લાગી. અહીંથી ગુજરાતના બંદરથી માહિતગાર હોય તેવા જે ખલાસીઓ લઈ કેબ્રલ પહેલાં ધોધા બંદર આગળ આવ્યો. ત્યાંથી દક્ષિણમાં અંજલીપ થઈ તો, ૩૦ મી ઑગસ્ટે તે કૅલિકટના બંદરમાં દાખલ થયો. આ વખતે કેબ્રલને પોર્ટુગલથી હિંદુસ્તાન પહોંચતાં સમારે ૭ મહિના થયા.

આ કામ આટોપી ગામા તા. ૨૦ મી નવેમ્બર ૧૪૯૮ને દીને યુરોપ જવા માટે ઉપડ્યો. રસ્તામાં પવન પડી જવાથી ગોવા નજદીક અંજલીપ આગળ તેને કેટલોક વખત ખોટી ચું પડ્યું. અહીંથી નીકળી એ તા. ૮ મી જાન્યુઆરી ૧૪૯૯ ને દિવસે મહિંદ ગયો ત્યારે ત્યાંના રાજાએ તેને યોગ્ય સત્કાર કર્યો. એ અહીં પહેલો આવ્યો ત્યારે રાજાએ તેને બે નિપુણ ખલાસીઓ સ્વાધીન કર્યા હતા તેમને હમણા એણે પોતાના ઉપયોગ માટે માગી લીધા, અને પોતાની સાથે યુરોપ લઈ જવા જણાવ્યું. અહીંથી તા. ૨૦ મી જાન્યુઆરીએ નીકળી તા. ૧૮ મી સપ્ટેમ્બર ૧૪૯૯ ને દીને તે પાછો લિસ્બન આવી પહોંચ્યો. રસ્તામાં તેનો બાઈ પોતો ગામા આનરી પડી મરણ પામ્યો હતો. આ વેળા હિંદુસ્તાનની સફરને ૯ થી ૧૨ મહિના થતા.

સ્વદેશ પાછા ફરતાં પોર્ટુગલના રાજાએ ગામાને અંતઃકરણપૂર્વક આદરસત્કાર કર્યો એ કહેવાની જરૂર નથી. અનેક સદીઓનો પ્રયત્ન આજે સફળ નિવડવાથી રાજાના મનનો આનંદ ઉલ્લસાઈ ગયો હતો. તે મોટો સમારંભ કરી ગામાને સામે લેવા ગયો, અને તેને ડોમ એટલે ડ્યુકની પદ્વી આપી. ગામાનાં આણેલાં નજરાણાંથી રાજા અસંત સંતુષ્ટ થયો. તેનાં જહાજમાંનો સમજો માલ વેચાઈ રહેતાં એવું માલમ પડ્યું કે મુસાફરીમાં જે કંઈ ખર્ચ થયો હતો તેના કરતાં સાદગણી ઉત્પન્ન એ માલમાંથી થઈ હતી. એ વખતે યુરોપમાં મરી દર રતલના ૧ શી. ૫ પે., તજ ૩ શી. ૨ પે., મુંક ૨ શી. ૧ પે., જવંત્રી ૫ શી. ૩ પે., અને જમણ ૧ શી. ૬ પે. ને બાવે વેચાતાં હતાં.

આ પ્રમાણે હિંદુસ્તાન જવાનો જળમાર્ગ પોર્ટુગીઝ લોકોને મળી આવવાથી જગતના ઇતિહાસમાં એક મહાન ફેરફાર થયો. કેલિકટના મુસલમાન વેપારીઓને પોર્ટુગીઝોના આવવાથી જે ધારતી ઉત્પન્ન થઈ હતી તે આગળ જતાં ખરી પડી, તે હવે પછીની હરીફત ઉપરથી જણાશે. આ જળમાર્ગને લીધે યુરોપમાં પોર્ટુગલનું મહત્વ વધી ગયું. વેનિસ, છતોઆ વગેરે ધનાઢ્ય રાજ્યોનો વેપાર ખેંસી ગયો, અને નૌકાનયનકલામાં પ્રવીણ

યથેલાં રાજ્યો એકદમ બહાર પડ્યાં, અને પોર્ટુગલના રાજાને ' ઇથિઓપિઆ, અરેબીઆ, ઇરાન તથા ચીનના વેપાર, નૌકાનયન તથા જીતેલા પ્રદેશોનો માલિક ' (Lord of the Conquests, Navigation and Commerce of Ethiopia, Arabia, Persia and China) એ નામની મહાન પદ્વી મેળી.

૫. પેટ્રો કેબ્રલની સફર (સને ૧૫૦૦). વાસ્કો ડ ગામાના પાછા આવ્યા પછી તેણે કહેલી એક વાત જે પોર્ટુગીઝ દરબાર તથા લોકોના મન ઉપર સજડ હસી ગઈ તે એ હતી કે જો હિંદુસ્તાનનો વેપાર આપણા તાબામાં લેવોજ હોય તો આરબ મુસલમાનો સાથે દ્રવ્ય તાથી યુદ્ધ ચલાવવાની જરૂર છે. આ ઉપરથી તેર મોટાં જહાજો, ઉત્તમ પ્રકારની યુદ્ધ સામગ્રી તથા આલાક ખલાસીઓ તૈયાર કરી પોર્ટુગલના રાજાએ ઈ. સ. ૧૫૦૦ માં પેટ્રો કેબ્રલને કૅલિકટ તરફ રવાના કર્યો. તેની સાથે જામોરીનને અર્પણ કરવાની અનેક વસ્તુઓ હતી અને વેપાર માટે તહ કરવાની તેને સૂચના આપવામાં આવી હતી. બાથેલોમેડીઆસ પણ તેની જોડે હતો. આ સ્વારીમાં ૧૨૦૦ માણસો હતાં, અને સાથે ખ્રિસ્તી ધર્મગુરુઓ પણ ધણા હતા. આવો મોટો કાફલો તો. ૯ માર્ચ ૧૫૦૦ ને દીને પોર્ટુગલથી નીકળ્યો. કેપ વર્ડના ટાપુ આગળ આવી પહોંચતાં કેબ્રલનાં વહાણો પવનના જોરથી નૈરલ ખુણા તરફ ધસડાઈ જવાથી તેઓ દક્ષિણ અમેરિકાના પૂર્વ કિનારા ઉપર આવેલા બ્રાઝિલ દેશમાં જઈ પહોંચ્યાં. આ ખબર પોર્ટુગલ મોકલી કેબ્રલ પોતે અમિ કાણુ તરફ વળ્યો. રસ્તામાં એક લખંકર તોફાન થઈ આવવાથી તેનાં ચાર વહાણો ડુબી ગયાં, તથા બાથેલોમેડીઆસ સુદાં પુષ્કળ માણસો મરણ પામ્યાં. આગળ જતાં બીજાં બે વહાણો બીન ઉપયોગી થઈ પડવા પછી આ ટોળા બીજા ઓગસ્ટે મુસ્કેલીથી મલિંદ આવી લાગી. અહીંથી ગુજરાતના બંદરથી માહિતગાર હોય તેવા બે ખલાસીઓ લઈ કેબ્રલ પહેલાં ધોધા બંદર આગળ આવ્યો. ત્યાંથી દક્ષિણમાં અંજલીપ થઈ ના. ૩૦ મી ઓગસ્ટે તે કૅલિકટના બંદરમાં દાખલ થયો. આ વખતે કેબ્રલને પોર્ટુગલથી હિંદુસ્તાન પહોંચતાં સુમારે ૭ મહિના થયા.

કેલિકટના રાજા પાસેથી જમીનગીરીનાં માણસો વહાણ ઉપર લઈ કેબલે કિનારે ઉતરી રાજાની મુલાકાત લીધી. એ ઉ વચ્ચે થયેલા દોરતીના દરબારની રૂએ પોર્ટુગીઝ લોકોએ કેલિકટમાં વેપારની એક કોડી સ્થાપી. આટલું કરવા છતાં પણ મુસલમાન વેપારીઓએ કેબલનાં માણસોને માત્ર આપ્યો નહીં. એ મહિનામાં એ વહાણ ભગવ તટલેા પણ માત્ર પોર્ટુગીઝોને નહીં મળવાથી, તેમની અને મુસલમાનો વચ્ચે પાણી ઉપર એક નાની સરખી લડાઈ થઈ તેમાં પોર્ટુગીઝોનાં પચાસસાઃ માણસો માર્યા ગયાં. એ પછી મુસલમાનોનાં દસ જહાજ કુખાપી દઈ કેબલ કેલિકટથી નીકળી ડીમેન્બરમાં કાચીન જઈ પહોંચ્યો. રસ્તામાં મુસલમાનોનાં ખીજનં એ વેપારી વહાણો તેણે કુખાવ્યાં. આ પ્રમાણે આરબ વેપારીઓ તથા પોર્ટુગીઝો વચ્ચે શરૂ થયેલો ઝઘડો ધણો વખત ચૂધી ચાલુ રહ્યો, અને તેમાં વખત જતાં જૂદા જૂદા પક્ષના લોકો સામેલ થયા. આરબોને મુખ્ય ટેકા વેનિશિઅન લોકોનો હતો. કાચીનના રાજા ત્રિમખારાએ કેબલનો આદરસત્કાર કરી વેપારને માટે માત્ર ખરીદ કરવા તેને છુટ આપી. કાચીન શહેર એ સમયે ધણી ગરીબ અવસ્થામાં હતું, અને ત્યાંના રાજાનો વૈભવ પણ જુજ હતો. પરંતુ તેણે બતાવેલી બલાઈના બદલામાં ‘ કેલિકટ છૂતી તમને આપીશ ’ એવું વચન કેબલે તેને આપ્યું. કાચીનમાં ચાપેલી કોડીનુ મુખીપણું બાર્બોઝા નામના પોર્ટુગીઝ વેપારીને સોંપી કેબલ કાનાનુર ગયો, અને ત્યાંના રાજાએ પોર્ટુગીઝ દરબારમાં મોકલેલા એકચીને સાથે લઈ તા. ૨૬ મી જાન્યુઆરીએ મુરોપ જવા નીકળ્યો. કાચીનનો રાજા તેનો આવો ઘાટે મિત્ર થયો હતો છતાં તેણે જમીનગીરીના બદલામાં મોકલેલાં માણસો કેબલ પોતાની સાથે લઈ ગયો, તેમજ ત્યાં રહેલા મુરોપિઅન વેપારીઓની સલામતી માટે કંઈ પણ વ્યવસ્થા કરી નહીં. એમ છતાં કાચીનના રાજાએ તેમની સારી રીતે બરદાસ્ત કરી સહીસલામત પાછા તેમને વતન રવાના કર્યા. પાછા ફરતાં મલિંદ આગળ કેબલનું એક વહાણ ખડક સાથે અથડાઈ લાંગી ગયું. આવાં તથા ખીજનં અનેક સંકટો વેડી તે તા. ૨૧ મી જુલાઈ ૧૫૦૧ ને દીને સિસ્અન જઈ પહોંચ્યો. આ વખતે એ હિન્દુસ્તાનમાંથી અનેક વસ્તુઓ

લઈ ગયો હતો. તેમાંની કેટલીક નીચે પ્રમાણે હતી:—તજ, આદુ, સુંઠ, મરી, લવેંગ, જવંત્રી, જાયફળ, કસ્તુરી, સરકચુરો (civet), રીસારસ (storax), લોખાન, નાગકેસર, (cassia buds), રૂમીમસ્તકી (mastic), પાય (myrrh), લાલ અને સફેદ સુખડ, અગર, અંબર, કપૂર, canne, લાખ, anib, tuzzia, અશીષુ, માટીનાં વાસણ વગેરે.

કેબલના પાછા ફરવા પછી પોર્ટુગીઝના રાજ્યે ૬ નોવા નામના કમાન્ટી સરદારી હેઠળ ચાર વહાણો હિંદુસ્તાન રવાના કર્યાં. તેમની અને કૅલિકટનાં વહાણો વચ્ચે થયેલી મોટી લડાઈમાં પોર્ટુગીઝ લોકો વિજયી નીવડ્યા. આ લડાઈમાં કોચીનના રાજ્યે પોર્ટુગીઝોને ધણી મદદ કરી હતી. લડાઈની આખરે હાથ આવેલાં કૅલિકટનાં એક વહાણ ઉપર ૧૫૦૦ ઉત્તમ મોતી, કેટલાંક રત્નો અને ખજાસીઓને ઉપયોગનાં ત્રણ ચાંદીનાં યંત્રો ૬ નોવાને મળ્યાં. આ યંત્રો એ સમયે યુરોપિઅનોની જાણમાં નહોતાં. આ સપ્તજો સામાન લઈ, તથા વહાણો માલથી ભરી ૬ નોવા હિંદુસ્તાનથી નીકળ્યો. યુરોપ જતાં તા. ૨૧ મી મે સને ૧૫૦૨ ને દીને તેને એક ખેટ હાથ લાગ્યો. એ દિવસે કોન્સ્ટેન્ટાઈન ધી ગ્રેટ બાદશાહની મા હેલીનાની પુન્યતિથિ હોવાથી તેણે આ ખેટનું નામ મરનારના માન્યાર્થે સેન્ટ હેલીના આપ્યું. એ વેળા એટ ઉપર વસ્તી ખીસકુલ નહોતી. તેમજ માણસ જાતને જાણીતાં જાનવરો પણ ત્યાં નહોતાં. ૬ નોવાએ વહાણ ઉપરનાં જાનવરોમાંથી કેટલાંક બકરાં, ગધેડાં, ડુકર વગેરે એ ખેટ ઉપર છોડી દીધાં. આ ટાપુ ઉપર પાણી ધણું સાફ હોવાથી થોડાજ સમયમાં સફરે જતાં આવતાં વહાણોને તે ધણો ઉપયોગી થઈ પડ્યો.

૬. વાસ્કો ૬ ગામાની બીજી સફર (૧૫૦૨-૦૩).— કેબલના વર્તાત ઉપરથી હિંદુસ્તાનનો વેપાર હાથ કરવા માટે કૅલિકટના રાજ સાથે સમ્પત યુદ્ધ કરવાની જરૂર છે એવું પોર્ટુગીઝના રાજને લાગતાં તેણે એક મોટો લડાયક કાફલો તૈયાર કરાવ્યો, અને તેના ઉપરી તરીકે વાસ્કો ૬ ગામાની નિમણૂક કરી. આ કાફલામાં ૨૦ વહાણ તથા ૮૦૦ લડાયકો હતા. તેઓને ઉત્તેજન તરીકે ખાનગી રીતે મસાલા વગેરે લાવી

વેચવાની પરવાનગી મળી હતી. સને. ૧૫૦૨ ના માર્ચ માસમાં આ કાફલે પોર્ટુગલથી નીકળી, રસ્તામાં મોઝામ્બિક, કિલ્લા વગેરે ઠેકાણે સ્થાના રાજ પાસેથી ખંડણી ઉધરાવી ઑગસ્ટમાં મલિંદ આવી જાયો. કિલ્લા આગળ ફેટલીક મુસલમાન સ્ત્રીઓ ખ્રિસ્તી ધર્મ અંગીકાર કરવાના આશયથી પોર્ટુગીઝ જહાજ ઉપર આવી, પણ તેમાંની પરણેલી સ્ત્રીઓને રૂબરૂ આપી બાકીનીને ગામાએ રહેવા દીધી. મલિંદ છોડી તે પ્રથમ હાબોલ ગયો. સ્થાંથી અંજલીપ ધર્મ કાનાનુર આવતાં રસ્તામાં હોનાવરની ખાડી આગળ તિમયા નામનો જુટાડ ચાંચીઓ તેને મળ્યો. ગામાએ તેની પુક પકડી તેનાં વહાણો બાળી નાખ્યાં પછી, બીજે દિને તે ભટકળ જઈ પહોંચ્યો. વિજયનગરના રાજાના તાબાના એ બંદરમાં તે કાલે ધમધોકાર વેપાર ચાલતો. સ્થાના અધિકારી પાસેથી જોરજુલમથી પોતાના લાભનો દરાર કરાવી લઈ ગામા કાનાનુર આવ્યો. રસ્તામાં મુસલમાનોનું એક કિમતી માલથી ભરેલું જહાજ તેણે બાળી નાખ્યું, પણ તે ઉપરનાં માણસો જીવ જતાં લગી ધણા ઝનુનથી તેની સામે લડ્યા કાનાનુરના રાજા અને ગામાની રનેહપૂર્વક મુલાકાત થતાં પરસ્પર નજરાણાની આપ લે ધર્મ, અને તેઓએ સઘળા વેપારીઓની સંમતિથી માલ ખરીદવા તથા વેચવા માટેનાં વજનનાં ફાટલાં તથા દર નક્કી કર્યા. આ પ્રમાણે ગોઠવણ કરી મુસલમાનોનાં વહાણો ઉપર તેમજ ફેલિકટના રાજા ઉપર વેર લેવા માટે ગામા નીકળ્યો.

ફેલિકટના બંદરમાં ગામાને એક પણ વહાણ મળ્યું નહીં, પણ એ સ્થાં દાખલ થયો એટલે રાજાએ પોતે તેને શરણે ગયો છે એમ બતાવવા એક બ્રાહ્મણ એલચીને તેની પાસે મોકલ્યો, અને કહાવ્યું કે ‘વિશેષ ત્રાસ આપનાર મુખ્ય દસ આરખોને હું તમારા તાબામાં સોંપું છું. તેમને તમારે ગમે તેવી શિક્ષા કરવી; એ ઉપરાંત માલની નુકસાની તરીકે વીસ હજાર રૂપીઆ ભરી આપું છું.’ આ સંદેશો ગામાએ કબૂલ કર્યો, પણ રાજાએ ધણા થોડા આરખો મોકલ્યા તે તેને પસંદ પડ્યું નહીં. વળતે દિવસે એ દસ આરખોએ પોતાના છુટકારાને માટે વીસ હજાર રૂપીઆ આપવા માંડ્યા, પણ તેમનું કાંઈ પણ નહીં સાંભળતાં ગામાએ આરમાર એકદમ સહેરની

નજદીક લાવી તોષનો મારો રૂઝ ક્યો આપી સહેરમાં આઈને અને ભવ
વ્યાપી રવાં બીછ તરફથી બે મોટાં અને બાપીમ નાનાં વદાણો ફારોમાંડવ
કિનારેથી ચોખા ભરી બદરમા દાખવ થતાં દતા તેને ગામાએ પકડ્યાં,
તેના ઉપરનો સધગો ઉપયોગી માત્ર તથા સગસામાન પોતાના વદાણ ઉપર
લઈ લીધો અને તેમાંના સધગા માણુમેના દાય, કાન અને નાક કાપી
નાખ્યા કૃતિકટના ગળના એવચી થઈ આવેલા બ્રાહ્મણની પછુ એજ દશા
થઈ. એ પછી સધગા માણુમેના તેણે પગ બધાવ્યા, અને દાતવતી દોરીના
બધ તોડી નહોં પાડે તે માટે લાકડીનડે દાન ભાગી નખાવી તે તેમના
મ્દોડામા ભર્યા આવાં ૮૦૦ માણુમેને, દગડો કરી, એક વદાણુમા નાખ્યા,
તેના ઉપર પાતરાં વગેરે દાળી દગડાને આગ લગાડી અને સડ ખેચી
વદાણુને પવનને જોડે કિનારા તરફ દડમેશ્યુ તેનીજ રીતે ગામાએ બ્રાહ્મણ
એવચીને બીજા એક વદાણુ ઉપર ખેચાડી તેના તામામા ઉઝા પુડમેના
કાપી નાખેલા સધગાં અવવવો આપ્યા, અને રાગને લખી મોકલ્યું કે
'આનુ શાક કરી ખાનુ' આ ભવકં કૃત્યથી સધગા લોકોના મનમાં
પોર્ટુગીઝોની સામા ધણો દેશ ઉત્પન્ન થયો, અને તેનું કેની રીતે વેર લેવું
તેનો તેઓ નિચાર કંવા લાખ્યા એમ્બોયનાના ટાપુમા સને ૧૬૨૩ મા વલંદા
લોકોએ થોડાક અગ્રેનેની કતલ કરી, અથવા સુરાજ-ઉદ-દીલાએ ૧૪૬
અગ્રેનેને અધારી કાટડીમા પુરી મારી નખાવ્યા તે કૃત્યોના જબાણુ
વર્ણન નિરનિરાળા મથમા આપવામા આવ્યા છે, તેવી રીતે ગામાના આ
અધોર કૃત્યની તેમજ તેના જેવા બીજા કામોની હકીકત અંતિહાસિક
સંપૂર્ણતાને માટે આપણને જાણનાની જરૂર છે

કૃતિકટથી વાસ્કો ડગામા કાચીન ગયો ત્યારે કાનાનુરના રાગને તેને
એવો સ દેશો મળ્યો કે કેટલાક આગળ વેપારીઓ આઠ જહાજ ભરી
માવની જહાત કિંવા કિમત આપ્યા વિના ચાપ્યા જાય છે માટે તે બાબત
બદોમત કરવો આ ઉપરથી સોદે નામના ઈસમને ગામાએ તરતજ
કાનાનુર રવાને કર્યો સોદે લા આવ્યો ત્યારે આરણ વદાણે બદરમાજ
નાગરેલા હતા, એટલે તેના આવિક ખ્યાજ મહમદને તેણે પકડી તેની

થી રાજાનો સંબંધો હિસાબ ચુકવી અપાવ્યો, અને પછી તેને દાર-
 ૧ 'પુરો કર્યો. આ મહેનતના બદલામાં કાનાનુરના રાજાએ સોદ્રેને એક
 ૨ ર સોનાના પદ્મ* (Paradaos) બક્ષિય આપ્યા, અને તેને મરઘી
 ૩ માટે દરરોજનો એક પદ્મ આપવાનો ફરિયાદ કર્યો. કાનાનુરના બંદર-
 ૪ પાર્ટુગીઝ વહાણ રહેલાં સુધી તેમને દરરોજ એક પદ્મ આપવાનો
 ૫ વટ ધણા દિવસ ચાલુ રહ્યો હતો.

પેલી બાલુએ ગામા કેવીન જઈ પહોંચતાં ત્યાંના રાજાએ તેનું
 માન કરી તેનાં વહાણો માલથી ભરી આપ્યાં. પોર્ટુગીઝ લોકો આ
 ૬ આવવા લાગ્યા ત્યારથી કેવીનના રાજાને તેમના વેપારથી મોટો નફો
 ૭ હતો, એટલે આગળ ઉપર તેના લોકોનું કેવું પરિણામ આવશે તે
 ૮ મત તેણે કાંઈ પણ લક્ષ આપ્યું નહીં. ફિલિપ્પીન અથવા કેલમ નામનું
 ૯ ખીજું વેપારનું સ્થાન ફિલિપ્પીન દલિલે હતું. ત્યાંના રાજાએ વેપારથી
 ૧૦ કિંદાવતની હકીકત સાંભળી પોતાના બંદરમાંથી માલ ભરવા બે
 ૧૧ ણે મોકલવા ગામાને વિનંતી કરી, તે પ્રમાણે કેવીનના રાજાની સંમતિ
 ૧૨ તેણે બે વહાણો ભરી ફિલિપ્પીનથી માલ મંગાવ્યો. એવામાં કેવીનના
 ૧૩ ત તરફથી વાસ્કો ડ ગામાને ખાતમી મળી કે ફિલિપ્પીનથી એક મોટો કાફો
 ૧૪ વા માટે તૈયાર થઈ તેની સામા આવે છે. ફિલિપ્પીનના રાજાએ અથાગ
 ૧૫ રેશમ લઈ પુષ્કળ પૈસો ખર્ચ્યાં આ કાફો તૈયાર કર્યો હતો, અને તેની
 ૧૬ થી એકવાર પોર્ટુગીઝોની નયા કેવીનના રાજાની સત્તાનો નાશ કરી
 ૧૭ ની હુમેશની ખોડ બુલાવવા તેનો વિચાર હતો. પણ ઝામોરીને રહેલા
 ૧૮ ની ખબર વિજ્ઞાની વેગે મળતીઆએ મારફત ગામાને મળેલી હોવાથી
 ૧૯ ઝામોરીનનો સ દેશો લઈ આવેલા બાલુના હાલહવાલ કરી તેના
 ૨૦ ક તથા કાન કાપી નાખ્યા, અને કુતરાના કાન કાપી તેના કાન સાથે
 ૨૧ થી લઈ તેને આવી સ્થિતિમાં ઝામોરીન પામે પાછો મોકલ્યો. એ પછી
 ૨૨ ટાં મોટાં દસ વહાણો માલથી ભરી યુરોપ પાછા ફરવા માટે ગામા

*પદ્મ (સં. પ્રતાપ) એ ગોલામાં આવતો અસલનો સીકો છે અને તેની
 ૨૩ મત સુમારે સવા ૩૫૦૦ દર્મી.

કોચીનથી નીકળ્યો. પણ સોદ્રે કેટલાંક વહાણો લઈ મુસલમાનો ઉપર તપાસ રાખવા પાછળ રહ્યો. રસ્તામાં ખ્વાજા કાસમ નામના વેપારીનાં જહાજ તેને મળ્યાં. ઉલમ વચ્ચે થયેલી ઝપાઝપીમાં મુસલમાનો પાછા હટ્યા, અને બચાવનો કંઈ ઈલાજ ન રહેવાથી સમુદ્રમાં કુદી પડી તરતાં તરતાં કિનારે ગયા. એક જહાજમાં સોદ્રેને ભારે કિમતનો માલ મળ્યો; તેમ તેમાંની કેટલીક શ્રીમાન સ્ત્રીઓ તથા છોકરીઓ અને પેગમ્બર મહમદનું સોનાનું એક રત્ન જડીત પુતળું એ સધળું તેના તાબામાં આવ્યું. એમાંની કેટલીક સુંદર છોકરીઓને પોર્ટુગીઝની રાણીને ભેટ તરીકે મોકલવા માટે રાખી બાકીની તેણે ખલાસીઓને સોંપી આપી. વળી મુસલમાનોનાં જે વહાણો તેના હાથમાં સપડાયાં તેને આગ લગાડી પવનની દિશામાં મુકી કિનારે મોકલાવ્યાં. આ કામ બજાવી સોદ્રે કાનાનુર જઈ ગામાને મળ્યો. એણે ત્યાંની વખત ઉપર બોખીઝાની નિમજ્જુક કરી, રાજની સંમતિ લઈ કેટલીક તોપ તથા કાંઈક દારૂગોળો ગ્રામ રીતે તેમાં ગોઠવ્યો અને આસપાસ ફિલ્લેબંધી કરી લીધી. એ ઉપરાંત તેણે રાતા સમુદ્રમાંથી પશ્ચિમ કિનારા ઉપર આવતાં આરબોનાં વહાણોની તપાસ રાખવા સોદ્રેની નિમજ્જુક કરી તેને મરછમાં આવે તે વહાણુ લૂટવા તથા કુબાવી દેવાની પરવાનગી આપી. આ વ્યવસ્થા કરી ૩ ગામા તા. ૮ મી ડિસેમ્બર ૧૫૦૨ ને દીને હિંદુસ્તાનથી નીકળ્યો તે તા. ૧ લી સપ્ટેમ્બર ૧૫૦૩ ને રોજે લિસ્બન જઈ પહોંચ્યો. આ વેળા અપાર દોલત એની પાસે હતી. પોર્ટુગીઝના રાજ્યએ તેનો અને તેના ખલાસીઓનો ભારે ફાયદો સત્કાર કરી તેમને બક્ષિસો આપી.

ગામાના જવા પછી કોચીનના રાજ સાથે લડવા માટે ઝામેરીને એક મોટી ફોજ તૈયાર કરી, ભારે કોચીનમાંના સધળા પોર્ટુગીઝોને ઝામેરીનને સ્વાધીન કરી તેની સાથે સલાહ કરવા કોચીનના રાજ ત્રિમખારાને તેના મિત્રમંડળે સલાહ આપી. પણ તે ન સાંભળતાં રાજ્યએ જે થાય તે બોગવવા નિશ્ચય કર્યો. ત્યાંની પોર્ટુગીઝ વખતના મુખી કોરિઆએ સોદ્રેને પોતાની મદદે બોલાવ્યો, પણ તેણે દક્ષિણ તરફ નહીં જતાં ખંભાત આવી આરબોનાં પાંચ વહાણો લૂટ્યાં. પછી એક પવનની જગ્યાએ તે લંગર

રહ્યા. એ ઠેકાણે રહેવાનું ઘણું જોખમ હતું છે એવું સઘળાનું કહેવું ચાલ્યું નહીં, અને હક કરી ત્યાંજ પડી રહ્યા. એવામાં એક મોટું તોફાન આવ્યું તેમાં તેનો અને તેનાં વહાણોનો સદંતર નાશ થયો. પેલી તરફનો રાજા ઝામોરીન સામે લડવા સજ થયો, અને તેણે લશ્કરનું પણ પોતાના સુવરાજ નારાયણને આપ્યું. સને ૧૫૦૩ માં ઉભય વચ્ચે લડાઈ થઈ તેમાં નારાયણ માર્યો ગયો, અને ઝામોરીનને વિજય મળ્યો. તેણે કાચીન શહેરનો કબજો લીધો. ત્રિમખારા ત્યાંથી નામી જઈ દૂરની જગ્યામાં ભરાઈ બેઠો.

હિંદુસ્તાનમાં આ પ્રમાણે સુદ્ધ પ્રસંગ આવેલો જોઈ પોર્ટુગલના મે એક મોટો કાફલો તૈયાર કરી આ દેશ તરફ રવાના કર્યો. એમાં નવ મોટાં જહાજ હતાં, અને તેના ત્રણ ભાગ કરવામાં આવ્યા એમાંના પ્રત્યેક ભાગ ઉપર ઑર્થોડોક્સો ૩ આસ્થુકર્ક, ક્રાન્સિસકો ૩ કર્ક અને સાલ્વાના મુખ્ય કામદાર હતા. એમણે પહેલો આસ્થુકર્ક ચાલાક તથા વિલક્ષણ શુદ્ધિનો પુરૂષ હતો, અને તેનું નામ પોર્ટુગીઝ પ્રસંગમાં ચિરસ્મરણીય રહી ગયું છે. સને ૧૫૦૩ ના અંતમાં આ હિંદુસ્તાન આવી પહોંચ્યાં ત્યારે અહીંના પોર્ટુગીઝોને ધીરજ, ઝામોરીનની ફાજ કાચીનમાંથી આવી ગઈ, અને ત્રિમખારા સંકટ-હુટ્યો. આખર સુધી પોર્ટુગીઝોને દ્રઢતાથી વળગી રહેવા માટે આસ્થુકર્કે તેને ભારે માનથી નવાજેલ કર્યો. તેમણે ઝામોરીનને દુરાવી પારાને કાચીનની ગાદી ઉપર પાછો બેસાડ્યો, અને પાચીકો નામના માર વહાણવડીને કેટલાંક વહાણ સાથે કાચીનમાં રહેવા દઈ તથા નની રાણી સાથે કાલકરાર કરી તેઓ સુરેષ પાછા કર્યા. પોર્ટુગીઝોનો ઉપડી ગયા પછી ઝામોરીને કાચીન ઉપર બીજી સ્વારી કરી પણ તેને તેનો સખત પરાજય કરી તેને નસાડી મુક્યો. આ વખતે તેણે ઘોડાં માણસની મદદથી જે પરાક્રમ કરી બતાવ્યું તેથી પોર્ટુગીઝો સુદ્ધક્રોધાળુ, શીર્ષ ઇત્યાદી ગુણો માટે આખા દેશમાં વાહવાહ થઈ, નામની સર્વત્ર હાક વાગી, રાજા અને ધનાઢ્ય લોકો તેમની દોસ્તી ઉત્સુક થયા, અને સુમારે સો વર્ષ લગી દેશમાં તેમની સારી

પ્રતિષ્ઠા બેઠી. સને ૧૫૦૪ માં પાચીકા યુરોપ ગયો પણ શાબ્દિક ગૌરવ સિવાય પોર્ટુગલના રાજ્યએ તેને કંઈ પણ વધુ આપ્યું નહીં.

૭. ક્રાન્સિસ્કો ડે આલ્મીડા. (સ. ૧૫૦૫-૦૯)—પાચીકાના જવા પછી હિંદુસ્તાન સંબંધી પોર્ટુગલના રાજ્યનો વિચાર ઘણોજ બદલાઈ ગયો. હમણાની સફરોથી હિંદુસ્તાનની અંતઃસ્થિતિની ઘણી હકીકત તેને મળી હતી, તે ઉપરથી તે દેશમાં વિજય મેળવવા તેણે હવે શું કરવું તે તે બરાબર અટકળી શક્યો હતો. હિંદુસ્તાનનો વેપાર તેના હાથમાં સહેજમાં આવ્યો હતો, પણ પ્રયત્ન કરતાં લાં આપણું રાજ્ય પણ સ્થાપન કરી શકાશે એવી આશા તેને ઉત્પન્ન થઈ. એમ છતાં જો એશિયાના વેપારમાંથી ભાગ પડાવવાને મુસલમાનો સાથે સખત યુદ્ધ કરવું પડે તો તે માટે એક મજબૂત કાફલો અને લશ્કર હિંદુસ્તાનમાં રાખવાનું તેને અવશ્ય લાગ્યું; અને જો એક વખત આટલી તૈયારી કરી મુકી તો પાછળથી જે કંઈ કરવાનું યોગ્ય લાગે તે કરવામાં વિશેષ આવે નહીં, એમ પણ તેને વિચાર આવ્યો. આ હેતુ બર લાવવા રાજ ઈર્મન-યુએલે ઘણી મોટી તૈયારીઓ કરી. આખા કાફલા તેમજ સધળા વેપાર ઉપર દેખરેખ રાખવા માટે ક્રાન્સિસ્કો ડે આલ્મીડા નામના એક મોભાદાર પુરૂષની નિમણૂક કરી તેને આ તરફ મોકલ્યો. રાજના હુકમ અન્યથા આલ્મીડાએ સને ૧૫૦૫ ના સપ્ટેમ્બર માસમાં કાનાનુર આવી પોતાના કામનો હવાલો લીધો, અને તરતજ 'કોચીન, કાનાનુર અને કિલોનના પોર્ટુગીઝ પ્રતિનિધિ'ની માનમદ પદ્ધતિ ધારણ કરી. આ અધિકાર તેણે ત્રણ વર્ષ બોગવવાનો હતો.

આવા હાથથી આલ્મીડાની નિમણૂક થયેલી હોવાથી તેણે પોતાની રીતભાત પણ ફેરવી નાખી. પોર્ટુગીઝ લોકોના વસાહત કિલ્લા વગેરે બાંધ-કામથી મજબૂત કરી, મુસલમાનોનો ઉચ્છેદ કરવાનું, તથા આરબી સમુદ્ર ઉપર તેમજ આખા હિંદી મહાસાગર ઉપર પોર્ટુગીઝો સિવાય બીજા કોઈની સત્તા રહેવા નહીં દેવાનું અગત્યનું કામ તેણે હાથમાં લીધું. પોર્ટુ-ગલથી આવતાં રસ્તામાં જરૂરને વખતે ઉપયોગમાં લેવાય તેવી એક કિલ્લેબંધ જગ્યા હોવી જોઈએ એવા વિચારથી તેણે આફ્રિકાના પૂર્વ કિનારા

પર કિલ્લામાં એક કિલ્લો બાંધ્યો, અને મોઝાસાના અધિકારીને પોતાનો ડિગ્રી બનાવ્યો. વળી વહાણના રસ્તાથી વાકેફગાર ખલાસીની વારંવાર રૂં પડતી હોવાથી એ કામ માટે તેણે કાયમની નિમણૂક કરી, એટલે પોર્ટુગીઝ વહાણોને અન્ય પ્રજાની મરજી ઉપર અવલંબી રહેવાની જરૂર નહીં. આઠમીઝાની સાથે આવેલાં ૧૪ વહાણો તથા ૧૫૦૦ લશ્કરે નાવર તથા કાનાનુરનાં રાજ્યો જીતી દેખીનને પોતાનું મુખ્ય થાણું બનાવ્યું. આઠમીઝાના પરાક્રમી પુત્રે કિલ્લોન આગળ મોપલા મુસલમાનોને શિક્ષત આપી, સિલોન જઈ ત્યાંના અધિકારીને પોર્ટુગીઝ સત્તા કબૂલ કરવાની જ પાડી, અને ત્યાંથી તજ વિલાયત મોકલવા કરાર કરાવ્યો. સિલોનથી આઠમીઝાના પુત્રએ પહેલ પહેલો હાથી યુરોપ મોકલ્યો હતો. તેણે વળી મોરીનના કાફલાનો ઈલિક્ટ આગળ પરાલવ કર્યો. આ સમયની ફત્તેહનું ખ્યાલ કરાવ્યું એજ હતું કે પોર્ટુગીઝ તોપના મારા આગળ હિંદુસ્તાનના પારી વહાણો ટકી શકતાં નહીં.

પોર્ટુગીઝોની મહેનતને પરિણામે આરબોનો હિંદુસ્તાન સાથેનો વેપાર ઘણો થવાથી સમગ્રાં મુસલમાની રાજ્યો ગલરાટમાં પડ્યાં. આ નવા આવેલા પરદેશીઓને શેઠ પહોંચાડવાની મતલબથી ઈજમના મુસલમાને એક ચંડ કાફલો તૈયાર કર્યો, અને તેની સરદારી અમીર હુસેન નામના એક શાક વહાણવડીને આપી. અમીર હુસેન અને તેના હાથ હેઠળના અન્ય શાસીઓ દરીઆઈ મુદ્દણામાં પોર્ટુગીઝોના જોટલાજ પ્રવીણ હતા. સને ૫૦૮ માં આ કાફલો રાતા સમુદ્રને માર્ગે ગુજરાતના કિમારા ઉપર આવી હોંચ્યો ત્યારે અમદાવાદના મુસલમાન અને દિવાના નવાજ મલીક અયાઝ રફથી તેને પુષ્કળ મદદ મળી. પણ આગળ વધતાં, તેને ઈલિક્ટના મોરીન તરફની મદદ મળતી અટકાવવાના હેતુથી, એ કાફલો ચૌલ ખંદરમાં પાવી લાગ્યો ત્યારે જીવાન આઠમીઝા, તેના ઉપર દુટી પડ્યો. બે દિવસ ખત અપાઝપી થઈ, બહાદુર આઠમીઝાના વહાણમાં બાકારાં પડ્યાં, અને પના જોળાથી તેના પગને ધ્વજ થઈ એમ જતાં તે ખુરસી ઉપર પડ્યો હતો લડાઈ ચાલુ રાખવાના હુકમો આપતો હતો તેવામાં એક બીજો

ગોજો તેના ઉપર આવવાથી તેણે તરતજ પ્રાણ છોડ્યો. વીસ વર્ષના આ જુવાન પુરૂષે કરેલું પરાક્રમ મનન કરવા જોગ છે. મલીક અયાઝને આ લડાઈમાં જય મળ્યો છતાં ઉદાર અંતઃકરણથી તેણે હાથમાં આવેલા પોર્ટુગીઝો ઉપર જીલમ કર્યો નહીં અને આવો શરવીર પુત્ર તેને હોવા માટે વૃદ્ધ આલ્મીડા ઉપર અભિવંદનનો એક પત્ર લખ્યો.

એટલામાં આલ્મીડાની ત્રણ વર્ષની કારકિર્દી પુરી થવાથી તેની જગ્યાએ સિસ્મનથી આલ્બુકર્કે આ દેશમાં આવ્યો, પણ પુત્રના મરણનું વેર લીધા સિવાય આલ્મીડાએ પોતાની જગ્યા છોડવા ના પાડી. આલ્બુકર્કે તેની મરજીની આડે આવ્યો નહીં, એટલે આલ્મીડા ઝડપથી મુસલમાનો ઉપર ધસી ગયો. સને ૧૫૦૯ માં દીવ નજીક ઉભય પક્ષ વચ્ચે લયંકર લડાઈ થઈ તેમાં ત્રણ હજાર મુસલમાન તથા બાવીસ પોર્ટુગીઝો પડ્યા. અમદાવાદના સુલતાન મહમદ જેગડાએ મલીક અયાઝનો પરાલવ થયેલો જોઈ તેનો પક્ષ છોડી દીધો, અને પોર્ટુગીઝો સાથે તહનામું કર્યું. આટલું કરી આલ્મીડા તરતજ કાચીન પાછો ફર્યો, અને તેજ વર્ષના નવેમ્બર માસમાં યુરોપ જવા નીકળ્યો, પરંતુ રસ્તામાં આફ્રિકાના કિનારા ઉપર મારામારીમાં તેનું મરણ નીપજ્યું.

ફ્રાન્સિસ્કો ડ આલ્મીડા હિંદુસ્તાનમાં પહેલો પોર્ટુગીઝ વાઈસરોય હતો. તેના મત પ્રમાણે આ દેશમાં પોર્ટુગીઝ રાજ્ય સ્થાપન કરવાનું અશક્ય હોવાથી પોર્ટુગીઝો માટે પોતાનો કાફલો રાખી વેપારનું સંરક્ષણ કરવાનું બસ હતું. આ બાબતમાં તેનો અનુગામી આલ્બુકર્કનો અભિપ્રાય જુદોજ હતો. એટલે આલ્મીડાના જવા પછી આલ્બુકર્ક વાઈસરોય થતાં તેણે સ્વદેશીઓ માટે હિંદુસ્તાનમાં કાયમનું રહેઠાણ કરી આપ્યું, અને તેમ કરી મોટું માન મેળવ્યું. આ કારણથી તેણે કરેલાં કામોનું વર્ણન જરા વિસ્તારથી આપવું જોઈએ.

૮. ઑલ્ફ્રાન્સો ડ આલ્બુકર્કનાં શરૂઆતનાં કામો (સને ૧૫૦૬-૦૯)-
આલ્બુકર્કનો જન્મ ઉચ્ચ કુળમાં સને ૧૪૫૩ માં થયો હતો, અને તેને પાંચમા ઑલ્ફ્રાન્સો રાજાએ પોતાના પુત્રની સાથે યોગ્ય વિદ્યાદાન

આપ્યું હતું: તેને ગળિનસામ્રાજ્યનો શોખ હતો, તથા તે વખતની પદ્ધતિ પ્રમાણે યુદ્ધ અને સાદસથી માન મેળવવા તે ઉત્કંઠીત હતો. સને ૧૪૭૧ માં મોરોક્કો જીતવા માટે પોર્ટુગલથી ઉપડેલા લશ્કરમાં તે ગયો હતો. તે મુલકમાં તેને દસ વર્ષ રહેવું પડવાથી યુદ્ધકાળમાં તેને ઉત્તમ પ્રકારનો અનુભવ મળ્યો. સને ૧૪૮૧ માં પોર્ટુગલ પાછા ફરતાં તેને થોડેસવાર લશ્કરના સેનાપતિનો ઓદ્દો મળ્યો. ખીજા જોન રાજા ઉપર આશ્ચર્યકર્ષેના લાગવગ સારો ચાલતો હતો, પણ સને ૧૪૯૫ માં તે મરણ પામતાં તેનો છોકરો ઈમેન્યુઅલ ગાદીએ આવ્યો ત્યારે તે લાગવગ ટકી રહ્યા નહીં. તેને ફરીથી મોરોક્કો જવું પડ્યું ત્યારે મુસલમાનો સાથે કામ પડતાં તેમનો એને અનુભવ થયો, અને પરિણામમાં તેમની સામા એના મનમાં અત્યંત વેર ઉત્પન્ન થયું. ત્યાંથી પાછા આવ્યા પછી રાજાએ તેને ૧૫૦૩ માં હિંદુસ્તાન મોકલ્યો. આ વેળા જોકે તેણે કંઈ પણ મહત્વનું કામ કર્યું નહીં તોપણ આગળ ઉપર ઉપયોગી થઈ પડે એવો આ દેશની પરિસ્થિતિનો અનુભવ મેળવ્યો, અને ૧૫૦૪ માં પાછો સિરખન આવ્યો. રાતા સમુદ્ર અને ઇરાની અખાતમાં થઈને ચાલતો મુસલમાનોનો વેપાર હમેશા માટે બંધ કરવો જરૂરનો છે એવી સલાહ તેણે રાજાને આપવાથી સોંકાટાનો ખેટ જીતવા માટે રાજાએ તેને ૧૫૦૬ માં આ તરફ રવાને કર્યો. કોન્સ્ટેન્ટિનોપલના સુલતાનને પૂર્વ તરફના મુસલમાનોને મદદ કરતો અટકાવવાના વિચારથી ઈમેન્યુઅલ રાજાએ એક આરમાર જૂમધ્ય સમુદ્રમાંથી તુર્કસ્તાન ઉપર મોકલ્યું. તુર્કસ્તાન અને ઇજિપ્ત વચ્ચે દુશ્મનાઈ હતી એ ખીના પોર્ટુગીઝોના જ્ઞાન બદ્દાર હોવાથી તેઓને ધાસ્તી ઉપજી કે રખેતે એ બેઉ રાજ્યો એકઠાં થઈ તેનો રસ્તો રોકે. સોંકાટા જીત્યા પછી આશ્ચર્યકર્ષે મલબાર કિનારે જઈ, આફ્રીકાની વાઈસરોય તરીકેની મુદત પુરી થતાં તે જગ્યાનો અધિકાર તેણે બોગવવો એવો દુકમ રાજાએ આપ્યો હતો.

મલબાર કિનારાની માફક આફ્રિકાના પૂર્વ કિનારા ઉપર અનેક નાનાં નાનાં રાજ્યો હતાં. કાચીનના રાજાની પોટે મલિંદનો રાજા પોર્ટુગીઝોની સાથે મળેલો હોવાથી મોગ્યાસા, અગોગ્ગ વગેરે ટેકાણેના રાજાઓ તેને

હેરાન કરતા હતા આશુકર્કે પ્રથમ તે સધળાઓનો દોર તોડ્યો, અને પોર્ટુગીઝના ગમ્મને ખંડણી આપવાની તેમને ફરજ પાડી, એ પછી તે મોકોટા ગયો અહીંઆ મુસલમાનોનો એક મળ્ખૂત કિલ્લો હતો તે તેણે જતાવારને સર ક્યો તેના ઉપર પોતાનો અમલદાર નીમી વહિવટ માટે નીન વ્યવસ્થા કરી, અને મુસલમાનો હસ્તકની સધળી જમીન વગેરે ખાવસા કરી લાના ખિસ્તી લોકોમા બહેચી આપી આટલું કરી આશુકર્કે સોકોટાથી મરકત આવ્યો, લાના રથાનિક અધિકારીઓને છતી ધરાની અખાતના નાકા ઉપરનું વેપારનું મુખ્યસ્થાન ઑર્મઝ તાબે કરવા તે ઉપડ્યો ખ્યાલ અત્તર નામના ઑર્મઝના નનાખના દિવાન મારફતે તેણે લા એક કિલ્લો બાધવા સાર કાલકરાર કર્યા, પણ હાથ હે'ળના અમલદારો તેની સામા પડવાથી તેને તે કામ અડધું નાખી મલખાર આવતું પડ્યું અહીં સુધીના કૃલ ઉપરથી આશુકર્કની કામ કરવાની પદ્ધતિ ખુલ્લી દેખાઈ આવે છે આફ્રિકાના દક્ષિણ છેડાથી મલાક્કા પર્યંતનો કિનારો, અને એમા આવેલા સધળા બેટો તથા નાકા ઉપરના બંદરો પોર્ટુગીઝોના કબ્જામા રાખના, દરેક ઠેકાણે કિલ્લા બાધી ત્યા પોર્ટુગીઝ લશ્કર મુકવું, અને તેમ કરી મુસલમાનોનો વેપાર સદતર બંધ પાડવો, અને તે પોર્ટુગીઝોએ લઈ લેવો એવો તેનો મત હતો પણ પોર્ટુગીઝ પ્રતિનિધિ આમીડાનો અભિપ્રાય એથી ઉવટો હતો, અને જિલ્લા બાધી પોતાની સત્તાનો પ્રસાર કરવાનું તે અનુચિત ધારતો આ ઉપરથી કોચીનમા આશુકર્ક અને આમીડા વચ્ચે ધણી તડાર ચવાથી આશુકર્કને કેટલોક વખત કેદમાં રહેવું પડ્યું પોર્ટુગીઝથી બીજો કાફલો આવી લાગતા આમીડાએ પોતાનો અધિકાર છોડ્યો, અને નવેમ્બર ૧૫૦૯ સ્વદેશ પાછો ફર્યો, લાનથી આશુકર્ક હિંદુસ્તાનમા પોર્ટુગીઝ રાજ્યનો ઉપરી ચયો

૯. ગોવાની પડતી (સ ૧૫૧૦-૧૨) —આમીડા સાથે ઉઠેલા ટટામા આશુકર્કના જે દિવસો ગયા તેનો તેણે સારો ઉપયોગ કરી દેશની તટકાલીન પરિસ્થિતિનું મદ્દમ નિરીક્ષણ કર્યું મલખારમાં અને દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમા હિંદુ રાજ્યો જોરાવર હતા, તેવીજ રીતે બ્રાહ્મણી રાજ્યની

મુસલમાની સાખા પ્રબળ હતી. બેઉ વચ્ચે અણુબનાવ હોવાથી હિંદુ રાજ્યનો નાશ કરી સધળા પ્રદેશ ઉપર મુસલમાની અમલ સ્થાપવાનો આદેશી રાજાનો વિચાર ચાલતો હતો. સને ૧૫૬૫ માં તાલિકોટની લડાઈમાં વિજયનગરના હિંદુ રાજાની દાર ધર્મ અને મુસલમાનોની મતલબ પાર પડી. આફ્રિકાને પૂર્વ કિનારે, મલબાર, કિનારે, અને આરબી સમુદ્ર ઉપર આરબો ફરતા હોવાથી તેઓની અને પોર્ટુગીઝો વચ્ચે સ્પર્ધા ચાલુ હતી. આરબ વેપારીઓ કિનારા ઉપરની હિંદુ રચતને તથા રાજાઓને અતિશય ત્રાસ દેતા અને તેમને વટલાવી મુસલમાન બનાવતા. આ કારણથી બહારનો યત્ન આવી તેમનો પરાજય કરી નાશ કરે તો તે વાત કાચીન, કિવલોન, વગેરે ટેકાણાના હિંદુ રાજાને ઈષ્ટ હતી. પોર્ટુગીઝ લોકોના કાવાદાવા માત્ર ઝામોરીનજ સમજી ગયો હતો, અને તેજ તેઓ સામે લડતો હતો. પણ ખીજા હિંદુઓને પોર્ટુગીઝો કરતાં આરબોની ધાસ્તી વધારે હતી. વ્યાપારની બાબતમાં પણ આરબો તરફથી હિંદુઓને વિશેષ પ્રાપ્તિ નહોતી. પોર્ટુગીઝ વેપારીઓ એકદમ જ્યાજ્ઞ મારી ગમે તે ભાવે ઉપાડી યુરોપ ઈર્ષ જવા લાગ્યા હતા એટલે મલબારના વેપારમાં તેજ આવી હતી, અને સર્વ હિંદુ રાજા તથા પ્રજા જાણે પોર્ટુગીઝોનાં હિત ચિંતક બની ગયાં હતાં. વિજયનગરનો નંરસિંગરાવ આ સમયે પ્રબળ હતો, પણ મુસલમાનોના દેવને લીધે તેણે પોર્ટુગીઝોની વિરૂદ્ધ કંઈ પણ હિંસાચાર કરી નહીં. વળી મુસલમાનોનો અમલ સ્પેનમાં ચાલતો હોવાથી, અને આફ્રિકાના ઉત્તર અને પૂર્વ કિનારા ઉપર આજલગી તેમની સાથે લડવાનો પોર્ટુગીઝોને પ્રસંગ પડેલો હોવાથી તેમને મુસલમાનો પ્રત્યે જોડલો દેવ ઉત્પન્ન થતો તેટલો હિંદુઓ સામે થતો નહીં. ઉપરું હિંદુઓ તરફ તેના મનમાં સદાનુભૂતની લાગણી ઉત્કેરાતી. અસહનતા વખતથી મલબાર કિનારા ઉપર ખ્રિસ્તીઓની વસ્તી ઘણી હતી, અને તે હિંદુ અમલ હેઠળ સુખી હતી. આ સ્થિતિ અવલોકન કર્યા પછી આદમ્બરે હિંદુ રાજા સાથે દમ્બેશને માટે મિત્રાચારી રાખવાનો, મુસલમાનોને હરાવી તેમની સત્તા નિર્મૂળ કરવાનો, અને તેમ કરી પોર્ટુગીઝોનો વેપાર તેમજ અમલ દ્વ

કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. ઑમર્ઝથી ઉત્તમ જાતના આરખી અને ધિરાની ઘોડા મલબાર કિનારા ઉપર આવતા, તેવા ઘોડા પોતે લાવી વિજયનગરના રાજાને પુરા પાડ્યા, તથા તેને મુસલમાનો સામે લડવામાં મદદ કરવી, એવી સરતે એક તહનામું આણ્થુકર્કે પોતાના એલ્થીને વિજયનગર મોકલી નખી કર્યું. હિંદુ સાથે મિત્રાચારી કરી મુસલમાનોનો નાશ કરવો એ તેના વર્તનનો મુખ્ય હેતુ હતો.

કૅલિકટના હિંદુ રાજા સાથે મિત્રાચારી કરવાની આણ્થુકર્કની ઇચ્છા હતી. તેની આ મનકામના પૂર્ણ થાય તે પહેલાં અન્ય અધિકારીઓએ સને ૧૫૧૦ માં કૅલિકટના રાજાવાડા ઉપર એકાએક હલ્લો કર્યો, તેમાં ૧૦૦ પોર્ટુગીઝો તથા બાર મોટા મોટા અધિકારીઓ માર્યા ગયા, છતાં રાજાને જ્ય મળ્યો. આ પ્રસંગે આણ્થુકર્ક જખમી થયલો, પણ તેનો ધા વિશેષ જોખમકારક હતો નહીં. પછી સોકોટ્ટા ઉપર સ્વારી લઈ જવા તૈયાર થઈ આણ્થુકર્ક જ્યારે ગોવાની પામે અંગદ્વીપ આગળ આવ્યો ત્યારે તિમયા નામના એક કાવાબાજ હિંદુએ ગોવા જીતવા માટે તેને નીચે મુજબ સલાહ આપી.

તિમયાનું નામ વાસ્કો ડ ગામાની હકીકતમાં ઉપર આવી ગયું છે. એ ફરીઆઈ બાબતમાં કુશળ હતો, તેમજ ખટપટી પણ ધણો હતો. વાસ્કો ડ ગામાએ એનાં વહાણો બાળી નાખ્યાં હતાં, તોપણ એ વાત ભુલી જઈ એણે આસ્મીડાનો રનેહ સંપાદન કર્યો, અને પોર્ટુગીઝ લોકોને મદદ કરી પોતાનો વૈભવ વધાર્યો. તિમયાની સિખવણીથી આણ્થુકર્ક એવો વિચાર કર્યો કે ગોવા એ હિંદુસ્તાનના પશ્ચિમ કિનારા ઉપર વેપારનું એક મોટું મથક હતુ, અને તે એ ખાડીની વચમાં આવેલું હોવાથી વહાણો પડી રહેવા માટે સ્થાં સારી જોગવાઈ હતી. વળી અહીંયાં સધળા દેશનાં વહાણો આવતાં હતાં. આણ્થુકર્ક સહજ ધારી શક્યો કે આવી ઉત્તમ જગ્યા પોતાના તાબામાં હોવા સિવાય પોર્ટુગીઝ રાજ્ય સ્થાપી શકશે નહી. કોચીન, કૅલિકટ અને કિલ્લોનમાં પોર્ટુગીઝોની કિલ્લેબંધ કોડીઓ હતી ખરી, તોપણ તે દરેક ઠેકાણે નિરનિરાણાં સ્વતંત્ર રાજ્યો હોવાથી પોર્ટુગીઝોને ત્યાંના રાજાની

મરજી ઉપર અવલંબી રહેવું પડતું. આફ્રિકાથી આવનાર વહાણોને માટે ગોવા પશ્ચિમ કિનારાની અધવચ હોવાથી ધણું પાસે પડતું, કેમકે દેશીન છેક દક્ષિણ છેડે આવેલું હતું. વળી ગોવા વિજયપૂરના મુસલમાન મુલતાનના તાબામાં હોવાથી તે કબજે કરતાં હિંદુઓનું વેર પોતા પ્રત્યે બેઠારી લેવાશે નહીં. એવી વ્યવસ્થા કરવામાં હિંદુઓ સાથે સ્નેહભાવ રાખી મુસલમાનોનો ઉચ્છેદ કરવાનો આશ્ચુકર્કનો મુખ્ય હેતુ હતો. આ પ્રમાણેનું તિમર્યાનું કહેવું તેને યોગ્ય લાગવાથી સોઢારૂ જવાબું છોડી દઈ પ્રથમ ગોવા કબજે કરવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો.

પ્રાચીન કાળથી ગોવા ઉપર અનેક હિંદુ રાજાઓનો અમલ હતો, પણ ચૌદમા શતકના આરંભમાં તે હોનાવરના મુસલમાન નવાબે જીતી લીધું. પછી તે વિજયનગરના રાજાએ સને ૧૩૬૭ માં પોતાના તાબામાં લીધું. સને ૧૪૪૦ માં ત્યાંના લોકો સ્વતંત્ર થયા, અને પાસેજ નવું ગોવા નામનું બીજું શહેર સ્થાપ્યું. અહીં આરંભથી આવતા ઘોડાઓનો મોટો વેપાર ચાલતો. સને ૧૪૭૦ માં બ્રાહ્મણી રાજા બીજા મહમદે તે જીત્યા બાદ અનેક વેળા હિંદુ રાજાએ તે પાછું મેળવવા પુષ્કળ પ્રયત્ન કર્યા પણ તે પાર પડ્યા નહીં. સને ૧૪૮૬ માં મુસુફ આદિલશાહ વિજયપૂરથી સ્વતંત્ર થયો ત્યારે તેના કબજામાં ગોવા આવ્યું. આ આદિલશાહની કારકિર્દીમાં ગોવા ધણું આબાદ રિયતિમાં હતું, અને એણે અહીં મોટાં મોટાં મકાનો બંધાવ્યાં હતાં, અને અહીંજ પોતાની રાજધાની કરવાનો તેનો વિચાર હતો. પણ એના સમયમાં હિંદુઓ ઉપર ઘણો જુલમ થતો. આશ્ચુકર્ક ગોવે આવ્યો ત્યારે મલિક મુસુફ શુર્ગી નામનો મુસલમાન અધિકારી ત્યાં હતો. એની તરફથી હિંદુઓ ઉપર ઘણો કહેર વર્તતો હોવાથી તિમર્યાએ આશ્ચુકર્ક પાસે જઈ મુસલમાનોના ત્રાસમાંથી હિંદુઓને છોડવવા પ્રાર્થના રચી. એ વખતે આદિલશાહ દૂર દેશમાં ગુંચાયેલો હતો, અને સકળ હિંદુ પ્રજા મુસલમાનોના ત્રાસથી મલરાઈ જઈ પોર્ટુગીઝો સાથે સામેલ થવા તૈયાર હતી. બંદરના નાકા ઉપર પંજીમનો કિલ્લો આવેલો છે, તે આશ્ચુકર્કે તા. ૧ લી માર્ચ ૧૫૧૦ ને દીને સર કર્યો; પછી બે દિવસ રહી શહેર

પણ તેને હસ્તગત થયું, એટલે મુસલમાન અમલદારો ત્યાંથી નાસી ગયા. જુલમી અમલમાંથી લોકોનો છુટકો થવાથી તેઓના આનંદનો પાર રહ્યો નહીં, અને તેમણે આજ્ઞાકર્કને સુવર્ણનાં પુષ્પોથી વધાવી લીધા. આજ્ઞાકર્કે કંઈપણ વખત ગુમાવ્યા વિના શહેરનો ખંદોબરત કર્યો.

આ ઉપલબ્ધિથી ખજર તરતજ સર્વત્ર પ્રસરી ગઈ. મુસલમાન અને હિંદુ રાજાઓએ આજ્ઞાકર્ક પાસે પોતાના વકીલો મોકલ્યા. વિજય-નગરના રાજાએ ગોવા પોતાને આપવા માટે માગણી કરી. ઇરાનના શાહ તથા ઑર્મઝના રાજાએ પોર્ટુગીઝો વિરૂદ્ધ અંદર ખાતેથી કારસ્તાન ચલાવ્યાં. પણ આજ્ઞાકર્કે ધૂર્તપણે સધળાને દબાવી દીધા. ગોવા શહેર પોર્ટુગીઝોના માં ગયું છે હકીકત સાંભળી યુસુફ આદિલીશાહ ૬૦,૦૦૦ લશ્કર ગોવા ઉપર સત્તર આવ્યો, અને આજ્ઞાકર્કને સંદેશો કહાવ્યો કે 'જો તમે તે બીજા અંદરો હું તમને આપું છું પણ તિમયાને અમારા માં સોંપો, અને તેમ કરો તો ગોવા પણ હું તમને આપું.' પણ એ આજ્ઞાકર્કે માન્ય કર્યું નહીં ત્યારે આદિલશાહ શહેરમાં એકદમ ત થયો. એની સામા થવા આજ્ઞાકર્કમાં સામર્થ્ય નહીં હોવાથી તે તાતાનાં સધળાં માણસો લઈ વહાણ ઉપર નાસી ગયો, પણ એમ કરતાં અગાઉ એકઠો કરેલો દારૂગોળો તેણે ઉડાવી દીધો, અને હાથમાં આવેલા દોઢસો મુસલમાનોને કાપી નાખ્યા. ગોવાની ખાડીમાંથી બહાર નીકળવાને અનુકૂળ હવા ન મળવાથી આજ્ઞાકર્કને ખંદરમાં તણ મહિના પડી રહેવું પડ્યું. અહીં દરરોજ ઉભયપક્ષ વચ્ચે ઝપાઝપી થતી. આજ્ઞાકર્કની તંગ રિયતિનો લાભ લઈ તેના અમલદારો પણ તેની સામા થયા, પણ એણે ધણાં ધૈર્ય થી તેમને દબાવ્યા. એટલામાં યુરોપથી મદદ આવી પહોંચતાં હોનાવર જઈ તે તિમયાને મળ્યો. આ તરફ આદિલશાહ ગોવા છોડી જવાથી ત્યાં ખંદોબરત ખરાબર રહ્યો નહોતો, એટલે તે ઉપર ફરીથી હલ્લો કરવાને તિમયાએ આજ્ઞાકર્કને સમજાવ્યો, ગરસપાના રાજા સાથે તિમયા તેની મદદે આવ્યો, એટલે નવેખ્ખર માસમાં તેણે ગોવા ઉપર ફરીથી ચડાઈ કરી. ધણાં ઝનુની યુદ્ધમાં બે હજાર મુસલમાનો પડ્યા પછી શહેર તેના

કાયમાં આવતાં ત્યાંના જે મુસલમાન રહેવાસી તેના કબજામાં આવ્યા તેને તેમનાં નિરપરાધી સ્ત્રી છોકરાંઓ મુદ્દાં કતલ કરી ઉઘાડી નાંખ્યાં, અને ત્રણ દિવસ સુધી શહેરમાં લૂંટ ચલાવવાની પોનાનાં માણસોને રજા આપી. આ દુર કૃત્યનું સમર્થન કરવું અશક્ય છે. ખીલકુલ વખત ખોયા વિના આશ્ચર્યકર્તા ગોવાની કિલ્લેબંધી મળખૂત કરી લીધી. એટલામાં મુમુક્ષુ આદિ લશાદ્ધ મરણ પામ્યો, અને ગાદીએ આવેલો તેનો છોકરો હર્ષિમાઈલ અદ્ય વધતો હોવાથી વિજયપુર દરબાર તરફથી ગોવા સંબંધી કંઈ પણ પ્રવર્તન થયો નહીં.

ગોવા પોર્ટુગીઝોને હસ્તગત થવાથી અનેક કાયમનાં પરિણામ નિપત્યાં, પોર્ટુગીઝોની સત્તા પશ્ચિમ કિનારા ઉપર દબેસતી સ્થાપન થઈ. વિજયપુર, અમદાવાદ, વિજયનગર વગેરે ઠેકાણાના રાજ્યકર્તાને એક નવો શત્રુ ઉભો થવાની ધારતી લાગી. ખીજાં સૌ વર્ષ સુધી પૂર્વમાંથી મુરોષ જનારો સધલો વેપાર એકલા પોર્ટુગીઝોના તાબામાં રહેવાથી ગોવા શહેર અસંત ધનાઢ્ય અને નામાંકિત થયું. એ લાંબા કાળમાં પૃથ્વી ઉપરનાં સર્વ અમગમ્ય શહેરોમાં ગોવાની પહેલી ગણના થતી. ગોવાને લીધેજ આશ્ચર્યકર્તા અને તેનો કારભાર ઇતિહાસમાં અમર થયો છે.

૧૦. મલાક્કા ઉપર ચડાઈ (સને ૧૫૧૧).—ગોવામાં શાંતિ થયા પછી હોનાવરના રાજાના ભાઈ મલ્હારરાવને દરસાસ ત્રણ લાખ રૂપીઆ આપવાના બદલામાં આશ્ચર્યકર્તા ગોવા બેટનો કારભાર ચલાવવા કરાર કરી આપ્યો, અને પોતે મલાક્કા દ્વીપકલ્પ છૂતવાને ઈરાદે લડાયક બારકસો ત્યાંથી હંકારી ગયો. મલાક્કા મસાલાના વેપારનું મુખ્ય નાકું હતું. મસાલાના બેટો તથા ચીન જાપાન તરફનો સધલો વેપાર આ દ્વીપકલ્પના તાબામાં હતો, ખુદ મલાક્કા શહેર એક મુસલમાન મુલ્કતાનની સત્તા હેઠળ હતું, લાંબું અત્રિતિમ બંદર મસાલાના વેપારથી પૈસાદાર થયું હતું, અને લાંબાં ધણુંખર્ચે સર્વ પ્રાપ્ય રાષ્ટ્રના વેપારી રહેતા હતા. તેમના ટંટાનો નિકાલ કરવા ચાર રાષ્ટ્રના ચાર પ્રતિનિધીની એક સલા નીમવામાં આવી હતી. એ દ્વીપકલ્પ એવો આબાદ હતો કે તે 'ગોલ્ડન કસોનીસ'ને નામે

યુરોપમાં પ્રખ્યાત હતો. સને ૧૫૦૯ માં સીકવેરા નામનો પોર્ટુગીઝ વહાણ-
વડી પાંચ જહાઝ લઈને અહીં આવ્યો હતો. તે તરફ ગયો એ પહે-
લોજ યુરોપિઅન હોવાથી માત્ર ભરવાને પ્રયત્ન કરતાં આરબો તેની વિરૂ-
ધ્ધા. ધણી હોંસાતોંસી પછી સીકવેરા સાંથી નાસી છુટ્યો તે પહેલાં
તેનાં વીસ માણસો મલાક્કાના અમલદારોના હાથમાં સપડ્યાં હતાં. તેમના
ઉપર મુસલમાની ધર્મ સ્વીકારવા લુલ્લમ થવા લાગ્યો ત્યારે નિનાચતુ
(Ninachatu) નામના એક હિંદુ વેપારીએ શુભ રીતે તેમને મદદ કરી
તેમનો પત્ર આલ્બુકર્કને પહોંચાડ્યો. આ ઉપરથી આલ્બુકર્ક પોતાના કાફલા
સાથે મલાક્કા આવ્યો; કેટલાક દિવસની શાબ્દિક તકરાર પછી કેદ થયલા
પોર્ટુગીઝો આલ્બુકર્કને મળ્યા. એમ છતાં તેણે શહેર ઉપર હલ્લો કરી
તેનો કબ્જો લીધો. સુલતાન નાસી ગયો, એટલે આલ્બુકર્કે ત્યાં વસતા હિંદુ,
જવાનીઝ, ચીની તથા બહી વેપારીઓને આશ્રય આપી તેમના તરફના પ્રતિ-
નિધિઓનું એક રાજમંડળ સ્થાપ્યું. નિનાચતુ ઉપર વિશેષ મહેરબાની કરી તેને
હિંદુઓનો આગેવાન બનાવ્યો, જવાનીઝ લોકોનો એક મુખ્ય આગેવાન આ
સધળી ગોંડવણની વિરૂદ્ધ હોવાની ખબર મળતાં આલ્બુકર્કે તેને અને તેનાં
સર્ગાવહાલાંઓને દાર માર્યા. આ પ્રકારનાં કુર કૃત્યોને લીધે તેનો ત્રાસ ચારે
બાજુએ બેઠો. મલાક્કા પોર્ટુગીઝોના તાબામાં આવતાં આરબ મુસલમાનોનો
સધળો વેપાર નાશ પામ્યો, અને યુરોપના પશ્ચિમ કિનારાથી તે ચીન
જપાન સુધી કોઈપણ દેશણે તેમનો સ્વીકાર થયો નહી. એ પછી સુમાત્રા,
પેગુ, સિયામ, કેમ્બીન ચાપના વગેરે ઠેકાણેના અધિકારીઓ સાથે આલ્બુ-
કર્કે મિત્રાચારી કરી, અને મલાક્કામાં મજબૂત દિલ્લો બાંધી તથા રાજ્ય
વહિવટનો બંદોબસ્ત કરી સને ૧૫૧૯ માં તે પાછો ફર્યો. એ સમયે ગોવા
ઉપર ઘેરો પડ્યો છે ને તે હાથમાંથી જવાની ધાસ્તીમાં છે એવી ખબર
તેને મળી. આલ્બુકર્કે હિંદુસ્તાનથી દૂર ઉપડી ગયો છે એવું વિજયપૂરમાં
માલમ પડતાં ત્યાંના વજીરે પોલાદખાન નામના સેનાપતિને ગોવા કબ્જો
લેવા દરમાવ્યું. તિમયા તથા મહ્મદરાવનો પરાભવ ચતાં તેઓ નાસી જઈ
વિજયનગરમાં ભરાયા. ત્યાં તિમયાનું ખુન થયું, અને મહ્મદરાવને હોનાવરની

ગાદી મળતાં તે ત્યાં આશ્વેષો ગયો. પછી ગોવાના ક્રિસ્તીયામાં બરાઈ એટલા પોર્ટુગીઝ અમલદારે પોલાદખાન ઉપર દલ્લો કર્યો, પણ તેમાં તેનોજ પરાજય થયો અને તે માર્યો ગયો. અવારનવાર થતી ઝપાઝપીથી પોલાદખાન ગોવા કબજે કરી શકતો નથી એવું બેઈ વિજયનગરના દરબારે રસુલખાન નામના ખીગત એક બહાદુર સરદારને ત્યાં મોકલ્યો. પણ પોલાદખાન અને રસુલખાન વચ્ચે તકરાર થવાથી, રસુલખાને પોર્ટુગીઝોની મદદ લઈ પોલાદખાનને ગોવામાંથી મારી દહાડ્યો. પોલાદખાન ત્યાંથી નીકળી ગયા પછી રસુલખાન પોર્ટુગીઝોની સામા ઉઠ્યો. એ સરદાર ક્રિસ્તીયાને ઘેરો ધાકતો હતો તેજ વખતે આશ્લુકર્કે મક્કામાંથી આવી પહોંચ્યો, અને પોર્ટુગીઝોની પણ સારી મદદ આવી લાગી. સઘળું લશ્કર એકઠું કરી રસુલખાનની સામા તે લડ્યો અને ગોવા કબજે કર્યું. રસુલખાન સઘળું છોડી દઈ વિજયપૂર પાછો ફર્યો. ગોવામાં જે લોકો એને જઈ મળ્યા હતા તેની આશ્લુકર્કે ધણી બચાંકર અવદશા કરી. આ બનાવ સને ૧૫૧૨ માં બન્યો.

આ પ્રમાણે ગોવાને લીધે અનેક સંકટો પોર્ટુગીઝો ઉપર આવતાં હોવાથી તે છોડી દેવું અને માત્ર વેપાર પુરતી તળવીજ કરવી એવું પોર્ટુગીઝોના રાજા તરફથી આશ્લુકર્કને લખાઈ આવતાં, એણે તેનો જે ઉત્તર આપ્યો તેમાં આ ધૂત મુત્સદીએ સ્વદેશીઓનાં સર્વ ધોરણનું સ્પષ્ટરીતે પ્રતિપાદન કર્યું છે. તેણે એવું લખ્યું છે કે ‘એકલા ગોવામાં પોર્ટુગીઝોએ વિજય સંપાદન કરવાથી તેમનો અમલ જેટલો વધ થયો છે તેટલો ગમે તેટલા કાફલા લાવતાં પણ થતે નહીં. સમુદ્ર ઉપર આપણી સત્તા બેસવી અત્યંત અવશ્યની છે, જે દરીઆ ઉપર એક પણ હાર થઈ, તો હિંદુસ્તાનમાં આપણને કાણુલર કાઈ રહેવા દેનાર નથી. આજે ગોવા આપણી પાસે હોવાથી ગમે તેવી સત્તા આપણે ભોગવીએ છીએ. આટલા દિવસ અમે ગોવાનું રક્ષણ કરી તેનો ટકાવ કર્યો છે તેથીજ આપણું બળ લોકોએ બેઠું છે. ગુજરાત, દેલ્હીકટ વગેરેના રાજાઓ અમારી સાથે દોસ્તી બાંધવા ઉત્સુક થયા છે. દરીઆ કિનારા ઉપર મળખૂત કિલ્લા બાંધી અનેક ચાણુઓ આપણા તાબામાં લીધા સિવાય માત્ર આરમારથી આપણું સંરક્ષણ થવાનું

નથી ગોવાની માફક દીવ અને કલિકટમાં કિલ્લા બાધી આપણી મજબૂતી કરવી જોઈએ. આ સધળી હકીકત જાણ્યા પછી આપણે ગોવા છોડી દેવાની શુદ્ધિ પરમેશ્વર આપશે, તો પોર્ટુગીઝ લોકોનું ગન્ય આ તરફ ધ્યાન નહીં એવું તેના મનમાં છે એમ હું સમજીશ મારા હૃદયમાં હું છે ત્યાં સુધી રસાયણને માટે લડવા હું તૈયાર છું પણ ફક્ત કુતર્કથી મારો ઉત્સાહ ભંગ કરશે નહીં ' કઈક આરાજ પ્રજાનો વાદવિવાદ લગભગ ત્રણસો વર્ષ બાદ ઈસ્ટ ઈન્ડીઆ કંપની તથા કંપાર્ધિ અને વેલેસ્લી જેવા સરદારો વચ્ચે આશ્વે હતો તે ધ્યાનમાં રાખવા જોઈ છે

૧૧. આદ્યુકર્કનું મૃત્યુ તથા તેનું કામકરવાનું ધોરણ.—
એક કબજે કરી ગતા સમુદ્રમાનો મુસલમાનોના વેપારનો રસ્તો હમેશા માટે બંધ કરવાનું અને તેજુજ એક બીજું મોટું કામ આદ્યુકર્કને કરવાનું હતું, પણ તે તેને હાથે પાર પડ્યું નહીં ગોવા, ગોવાનો બેટ અને પશ્ચિમ એ સધળાની આસપાસ તેણે એક મજબૂત મેટ બાંધ્યો હતો કલિકટનો જામેરીન મરણ પામતા તેના પુત્રએ કલિકટમાં પોર્ટુગીઝોને એક ધણો મજબૂત કિલ્લો બાધી બાંધ્યો અને ૧૫૧૪ નું વર્ષ આદ્યુકર્ક એ સધળાની અત્યંત ગંધા કરવામાં કહાડ્યા પછી બીજો વંશ તેણે ઔર્મજ ઉપર ચ્યારી કરી તે સર કર્યું એ તેની કારકિર્દીનું છેવટનું કૃત્ય હતું ઔર્મજથી પાછા ફરતા તેની પ્રકૃતિ બગડી, અને ૧૫૧૫ ના ડીસેમ્બર માસમાં ગોવાના બહરમાં દાખલ થતા તે વડાણ ઉપર મરણ પામ્યો પહેલા તેના પ્રેતને ગોનામાં ઘટવામાં આવ્યું પણ અને ૧૫૬૬ માં તેને નિસ્તન લઈ જવામાં આવ્યું હતું મરણ સમયે તેની વય ૬૩ વર્ષની હતી, અને તેમાના છેવટના ૭ વર્ષ હિંદુસ્તાનમાં ગયા હતા શૈર્વ મુત્સદી ચાતુર્ય, અને એકનિષ્ઠ સ્વરાષ્ટ્રસેવા, ઈસાદી શુણેને લીધે આદ્યુકર્કનું નામ પોર્ટુગીઝ ઇતિહાસમાં અમર થઈ ગયું છે એ પોર્ટુગીઝોનો સર્વથી મોટો અમલદાર હતો

હિંદુસ્તાનમાંના પોર્ટુગીઝ ઇતિહાસના મુખ્ય ત્રણ અંગ છે વ્યાપાર શક્તિ, રાજ્યવિસ્તાર અને ધર્મપ્રસાર એ ત્રણે અંગનો ઉદ્ભવ જુદે જુદે સમયે નિરનિરાળા પ્રકારે થયો હતો વેપારની કંપના વાસ્કો ડગામા અને

તેની અગાઉના વડાણુવટીઓએ કરી હતી. રાજ્યવિસ્તારની કલ્પના આશુ-
કર્કની હતી. એ પછી ધર્મપ્રસારના વિચારો ઉદ્ભવ્યા, અને તેને લીધેજ
પોર્ટુગીઝોની સત્તાનો લવ થયો. વલંદા, અંગ્રેજ વગેરે લોકોના ચર્યાચરના
વિચારો આમાંની પહેલી એ આવતો ઉપર ઘેરાઈ રહ્યા હતા; ધર્મનું મદત
તેમને લાગેલું નહીં. આશ્મીકાના વખત મુધી વેપાર વધારી પોતાની કાઠીઓ
સ્થાપવાની ખટખટ ચાલી હતી, પણ કિનારા ઉપરનાં નાકાનાં સ્થાનો
તાજામાં લઈ લાં કિલ્લા વગેરે બાંધી હિંદુસ્તાનમાં પોતાનું રાજ્ય સ્થાપ્યા
વિના વેપાર યથાસ્થિત ચાલશે નહીં, એ વિચારને પરિણામે રાજ્યનો
પાયો નાખવાનું કામ આશુકર્કનું હતું. એ રાજ્યનો કંઈક ભાગ અનેક
રાજ્યકાન્તિમાંથી પસાર થઈ અઘાપિ પણ ટકી રહ્યો છે.

ખ્રિસ્તી ધર્મનો ફેલાવો એશિયામાં કરવાની કલ્પના પહેલવહેલી
પોર્ટુગીઝોની હતી. સોળમા સદ્કામાં ઈગ્લિડ અને હોલેન્ડે ઉપારેલાં કામમાં
ધર્મનો સમાવેશ થયો હતો નહીં. પોર્ટુગીઝોનો પણ ચર્યાચરમાં એ હેતુ
નહોતો, અને ઈસ્ટિન્ડિય વગેરે અન્ય સ્થળે તેમના વેપારને પ્રતિબંધ નડ્યો
ન હોત તો કદાચ રાજ્યસ્થાપનાની પણ તેમને જરૂર પડતે નહીં. આશુ-
કર્કની એવી ખાતરી થઈ હતી કે, જે જગ્યા વેપાર માટે યોગ્ય અને
ઉપયુક્ત હોય તે પૂર્ણપણે આપણા તાજામાં હોય. સિવાય વેપાર ચલાવી
શકાય નહીં. પોતાનો વેપાર વધારવા કાજે પોર્ટુગીઝોએ મુસલમાનોનો એક-
દુધ્ધી વેપાર નાશ કર્યો. આ આવતમાં તેમણે કરેલું કામ વિશેષ મુશ્કેલ
હતું. કારણ તે સમયનાં અપૂર્ણ સાધનો વડે હિંદુસ્તાન આવવાનો માર્ગ
શીધી કઢાડવો, અને આફ્રિકાથી મુમાત્રા પર્યતના વિરાળ પ્રદેશમાંના મુસલ-
માનોનો ઉચ્છેદ કરવો એ કંઈ નાનું સરખું કામ નહોતું. પરંતુ આ
સધળું ખુદ પોર્ટુગલના રાજ્યએ લાયમાં લીધેલું હોવાથી પાર પડ્યું. આગળ
ઉપર વલંદાઓએ તથા અંગ્રેજોએ ઉપારેલું કામ કેવળ વ્યક્તિવિષયક
ખાનગી કંપનીનું હતું, અને તેમાં રાજ્યને અથવા આખા દેશને કંઈ લાગતું
વળગતું નહોતું. પોર્ટુગીઝ રાજ્ય ઈર્ષ્ય-સુઅલના લક્ષમાં ખરી સ્થિતિ બરા-
બર ઉતરી હતી. મુસલમાનોનો વેપાર બંધ કરવા માટે એડન, સોકોટ્રા,

ઓર્મઝ, ગોના, સિંવાન, મલાક્કા ઇલાદી ઢેકાણા તાબે કરવા માટે તે ઘણોજ આગ્રહી હતો. મુલાગ્ને તે સમયના પરાક્રમી મુમત્તમાની રાજાઓ, રમશામનો સુવતાન પહેલો સલીમ, ઇબ્રાહીમ સુવતાન અને ઇમિનનો શાહ ફરિમાઈલ એ સઘળા માટોમાહે લડતા હતા જે તેઓ એકમત હોત તો હિંદી મહાઆગરમા પોર્ટુગીઝો સર્વોપરી થયા હોત નહીં સર્વ મુસલમાનો પોર્ટુગીઝો સાથે એકજ ધોરણે કદી વર્ત્યા નહીં, અને તેથીજ આલ્બુર્કર્ક અનેક પ્રસંગે તેમની તગ્ન કરી થયો હતો એમ તેનો ચરિત્રકાર કહે છે. મુસલમાનોનો વેપાર હુબાવવા પોર્ટુગીઝોએ ક્રમે ક્રમે અનેક યુક્તિઓ લગાવી પોર્ટુગીઝ અમલદારોની લેખી પરવાનગી મિનાના જે વહાણો રાતા સમુદ્ર પાસે વેપાર માટે જતા આવતા મળે તેને એકદમ પકડી લૂટી લેનાનો અથવા બાગી નાખનાનો ઉદ્દેશ કેટલાક વર્ષ આત્યા પછી એવા પરવાના કાઢને આપવા નહીં એ પ્રમાણે ઇસુ નીજ યુક્તિ નાકાઓ ઉપર ફિર્રા બાધવાની હતી. આટલે લગી રાજા ઇર્મેનુઅલ, આર્મીડા અને આલ્બુર્કર્ક એકમત હતા પણ એથી અગાડી જઈ દિલ્લિસ્તાનમા પોર્ટુગીઝોની સત્તા હમેશ માટે રહેવી જોઈએ એવો આગ્રહ કરનાર માત્ર આલ્બુર્કર્ક હતો. આ અમલ બેસાડવા માટે તેણે નીચેની ચાર લિજ યોજના ધડી કઢાડી હતી - (૧) દુગીઆ ઉપરના નાકાના બદરો જીતી લેવા, (૨) દેહલી જીએ સાથે પોર્ટુગીઝ પુરપોના લગ્ન કરાવી આપી અમુક પ્રદેશમા તેમના વસાહત કરવા, (૩) કિલ્લા બાધવા, તથા (૪) કેટલાક હિંદી રાજાઓ સાથે તલ કરી તેઓને પોર્ટુગલના માડળિક બનાવવા. આ પૈની બીજી યોજના સિવાય બાકીનાનું વિવેચન ઉપર આબુ છે એ ઉપાય કઈક વિચિત્ર હોનાથી તેનું પરિણામ પણ તેવુંજ આવેલું. આજે આપણી દ્રષ્ટીએ પડે છે પોર્ટુગીઝ અને હિંદી એવી બે લિજ પ્રજા વચ્ચે લગ્નનો પ્રધાત પાડી ઉત્પન્ન કરેલી વટલેન ખિસ્તી પ્રજા ન્યા ત્યા ફરતી આપણે જોઈએ છીએ તેની શરૂઆત આલ્બુર્કર્કે કરી છે. આનું બીજી કાંઈ પણ યુરોપિઅન પ્રજાએ કર્યું નથી. જોવા જતા પછી આલ્બુર્કર્કે મુસલમાનોની કતલ કરી સારે તેમની અનાથ વિધવાઓને તેણે પોર્ટુગીઝ પુરપો સાથે પરણાવી દીધી. આવા લગ્નમા તે જતે હાજર રહેતો, અને

ખદિસ આપી ઉત્તેજન આપતો. એની ટુંક કારકિર્દીમાં એણે આવાં સો લગભગ કરાવી આપ્યાં હતાં. આ પ્રમાણે હિંદુસ્તાનમાં રહેનારી ખ્રિસ્તી ઉત્પત્તિ કરી સ્વધર્મનો પ્રસાર કરવાની એક નવીન રીત આલ્ફુકર્કે લક્ષમાં મુકી હતી, તોપણ તેની પછીના અધિકારીઓને એ પક્ષે પડી હતી. આલ્ફુકર્કે આવા વિવાદ કરવામાં વધારે મુગમતા કરી આપેલી પણ ખ્રિસ્તી ધર્મનો પ્રસાર આ દેશમાં જોઈએ તેવો થયો નહીં, એટલા રથી હિંદુ ધર્મની દ્રઢતા સ્પષ્ટ જણાય છે. દેશીઓની ચાલાકી તથા તીવ્ર દે આલ્ફુકર્કે પારખી શક્યો હતો, તેમને માટે તેણે નિશાળો સ્થાપી હતી, તેમનું એક લશ્કર પણ તૈયાર કર્યું હતું. હિંદુસ્તાનમાંના રાજ્યકાર-નો ખર્ચ અહીંના ઉત્પત્તિમાંથી કરવાનો હોવાથી, અહીંની પ્રચલિત આવશ્યકતા સ્વીકારી તેણે ગોવા અને મલાક્કામાં ટંકશાળો સ્થાપી લાંબીગીઝ રાજાના નામના નવા સિક્કા પાડ્યા. ખ્રિસ્તી ધર્મના પ્રસાર માટે જે જે ભારે ખટપટ ઉપાડી હતી તે જોરજુલમથી સ્વધર્મ સ્વીકારવા દી લોકોને ફરજ પાડવાનું જે ધાતકી કામ પોર્ટુગીઝ અમલમાં હવે પછી, તેની શરૂઆતજ હતી. દેશી રાજાઓનો માંહેમાંહેનો વેરભાવ પોર્ટુગીઝોનાં ઉત્કૃષ્ટ જહાજ તથા તોપ, તેઓનું અત્યંતિમ શૌર્ય, અને આલ્ફુ-નું પોતાનું હાપણ એ સધળાને લીધેજ પોર્ટુગીઝ અમલ હિંદુસ્તાનમાં મુ થયો હતો.

આલ્ફુકર્કે મરણ પામ્યો ત્યારે ઔર્મઝથી સિલોન મુધી સર્વત્ર શાંતિ ૧. ખંભાત, કાલ, કાલોલ, ગોવા, હોનાવર, ભટકળ, કાનાનુર, કાચીન ૨. રે ઠેકાણાં તેમજ એ હદમાંના રાજાઓ તથા જમીનદાર સધળા પોર્ટુ-ગીઝોના માંડળિક હોવાથી આરબી સમુદ્ર ઉપર પોર્ટુગીઝોનાં વહાણો ખીન-કતે ફરતાં હતાં. સિલોનથી મલાક્કા પર્યંતના કિનારા ઉપરના મોટા ૩. રાજાઓએ પોર્ટુગીઝો સાથે મિત્રાચારીના કાલકરાર કર્યા હતા; ચીન, ૪. અને પેગુના રાજાઓ પણ તેમના રનેહી હતા. આ સધળું કરનાર ૫. આલ્ફુકર્કેજ હતો, અને એજ આખા પોર્ટુગીઝ અમલમાં ખરેખરો સદી પુરૂષ થઈ ગયો હતો.

પ્રકરણ ૫ મું.

હિંદુસ્તાનમાં પોર્ટુગીઝોનું રાજ્ય.

(સને ૧૫૧૦—૧૬૪૦.)

૧. આલ્બુકર્ક પછીના અધિકારીઓ (સને ૧૫૧૫-૧૫૨૮).
૨. ન્યુનો ડ કુન્હા (સને ૧૫૨૯-૩૮)
૩. બેન કોસ્ટ્રો અને દીવની પડતી (સને ૧૫૪૬).
૪. સને ૧૫૪૮ થી ૧૫૮૦ સુધીમાં આવેલા અધિકારીઓ.
૫. સને ૧૫૮૦ થી ૧૬૧૨ સુધીની હકીકત.
૬. પોર્ટુગીઝ અમલનો ઉતરતો ંગ (સને ૧૬૧૨-૪૦).

૧. આલ્બુકર્ક પછીના અધિકારીઓ (સને ૧૫૧૫-૧૫૨૮).— આલ્બુકર્ક જીવતો હતો ત્યારેજ પોર્ટુગીઝ ઇન્ડિઆના ગવર્નર તરીકે આલ્મગોરિઆની નિમણુંક થયેલી હોવાથી તે હિંદમાં આવ્યો હતો. આલ્મગોરિઆ કુળવંત હતો, પણ સ્વભાવમાં તે આલ્બુકર્કથી તદ્દન વિરુદ્ધ હોવાથી તે તરતજ અગ્રિય થયો. આણી નીતિ તરછોડી કહ્લાડી નવી વ્યવસ્થા કરવાની તેની ઇચ્છા હતી પણ તે પૂર્ણ કરી શક્યો નહીં, કેમકે આલ્બુકર્કની રાજ્યવ્યવસ્થા રાજા ઇર્મેન્યુઅલને પસંદ પડી હતી. રાતા સમુદ્રમંત્રિ સુસલમાનોનો સંચાર બંધ કરવાનું મુખ્ય કામ ઇર્મેન્યુઅલે આલ્મગોરિઆને સોંપવાથી સને ૧૫૧૭ ને સુમારે ચાળીસ વહાણો અને ૧૦૦૦ માણસની ફોજ લઈ એ એડન જવા ઉપડ્યો. પૂર્વે આટલો મોટો પોર્ટુગીઝ કાફલો કદી પણ બહાર પડ્યો નહોતો, છતાં માણસોના આગસ તથા નાખુશીને લીધે આ સ્વારી નિષ્ફળ નિવડી, અને ઘરસાદ વગેરેના તોફાનથી નુકસાન ખમી તેને પાછા ફરવાની જરૂર પડી. ત્યારબાદ આલ્મગોરિઆએ સિલોન જઈ લાંબા રાજ્ય પાસે ખંડણી ઉધરાવી સને ૧૫૧૮ માં ત્યાં એક કિલ્લો બાંધ્યો. સિલોન જીતવાનો પોર્ટુગીઝોનો આ પ્રથમ પ્રયાસ હતો.

એજ વર્ષની આખરમાં લોપેઝ સેકવીરાની પોર્ટુગીઝ હાકિમ તરીકે નિમણુંક થવાથી આલ્મગોરિઆ યુરોપ પાછો ગયો. સેકવીરાએ ત્રણ

ધર્મે-યુગ્મ રાજાની તેના તરફ ઈતરાજી થવાથી તેનાં સધળાં કામો ઢંકાઈ ગયાં હતાં. ત્યારે હિંદુસ્તાનમાંના પોર્ટુગીઝ અમલદારોએ ધણુજ સ્વેચ્છા-ચારી થઈ ઉપરીઓના હુકમો તરછોડી કહાણા, તથા લાંચ લઈ કામ બરાબર કર્યું નહીં ત્યારે આવતી ગેરવ્યવસ્થાનો બ દોષસ્ત કરવા ગામાને આ દેશમાં મોકલવામાં આવ્યો. અહીં આવ્યા પછી તે ચીલનો કિંબો નોંધી ગોવે ગયો. ત્યાંના અધિકારી પેસ્તાના વિરુદ્ધ યુક્તિ અરજીઓ થવાથી તેને ગામાએ એકદમ બરતરફ કર્યો, પછી કાચીન જઈ ત્યાંના પોર્ટુગીઝ અમલદારને રાજીનામું આપવા ફરજ પાડી આવા કૃત્યોથી ગામાનો ધાક સારો બેઠો, પણ તે પોતાનું કામ પૂર્ણ કરતા સુધી જીવ્યો નહીં તે ધણો વયોવૃદ્ધ હોવાથી સને ૧૫૨૪ ના ડીસેમ્બર માસમાં મરણ પામ્યો તેને કાચીનમાં દાટ્યો હતો, પણ પાછળથી સને ૧૫૩૮ માં તેના પ્રેતને પોર્ટુગલ લઈ જવામાં આવ્યું ગામાના ગુજરી જતા પછી બે વર્ષ સુધી ડોમ હેનરી ડ મેનેઝીમે ગવર્નર તરીકે કામ કર્યું તે સને ૧૫૨૬માં મરણ પામ્યો ત્યારે લોપે વાઝ ડ મોપેથો ગવર્નર થયો પરંતુ એની સામે લોકોનો શુભાટો ધણો હતો, રાજ્યમાં અવ્યવસ્થા વધી ગઈ હતી અને કિંદા વગેરે બચાવના કામોની સ્થિતિ નોંધએ તેવી હતી નહીં

પોર્ટુગીઝ લોકોએ વેનિસના વેપારને આડકત્રો ફટકો લગાવ્યાથી તેઓ તરફ વેનિશિઅનોનો અપાર ગુસ્સો ઉત્કેરાયો હતો, અને વેર લેવા તેઓ તુર્કસ્તાનના મુસલમાની રાજ્ય સાથે મિત્રાચારી બાધી, પોર્ટુગીઝોને શેહ આપવા મથન કરી રહ્યા હતા આ બાબતમાં તેઓ ડઈ પણ કરી શકે તે પહેલાં ઈજિપ્ત અને તુર્કસ્તાન વચ્ચે લડાઈ જગી, યુદ્ધને અતે ઈજિપ્ત તુર્કસ્તાનના તાબામાં ગયું, તેમ સિરીઆ અને અરેબીઆના મુલકો પણ તે દેશે જીતી લીધા. આ ગડમડાટના સમયમાં તુર્ક સુલતાન સલીમ સને ૧૫૨૦ માં ગુજરી ગયો, અને તેનો પુત્ર સુલેમાન તખ્તનશીન થયો એ બાદશાહ ધણો પરાક્રમ તથા ચાલાક હોવાથી હિંદુસ્તાનને લીધે પોર્ટુગીઝોનું મહત્વ કેટલું અને કેવી રીતે વધી ગયું હતું તે સંપૂર્ણ રીતે તે કળી ચક્ર્યો હતો, અને તેથી તેમનો પ્રતિકાર કરવા માટે સુવેઝની સયોગિજૂગી આગળ તેણે એક

વસઈનો ખેટ તેઓને આપવા જણા મુ એ ખેડ તામામાં લઈ પોર્ટુગીઝોએ ત્યાં એક મજબૂત કિર્નો બિભો ર્યો (સને ૧૫૩૪) ત્યારથી વસઈ ઉત્તર તરફનું એક મોટું ચાણ થયું અને ગોવાની માફક આબાદ થતું ચાલ્યું એરીજ રીતે દમણ, ચાણા, તારાપૂર, વાદરા, માહીમ, મુખઈ વગેરે ઠેકાણાઓ પોર્ટુગીઝોએ કબજે કર્યાં સને ૧૫૩૫ માં એમણે આપેલી મદદના બદલામાં બહાદુરશાહે કાઠીઆનાડની દક્ષિણે આવેલો દીવનો ખેટ તેમને બક્ષિસ આપ્યો. ૩ કુન્દાએ તરતજ ત્યાં મજબૂત કિર્ નેમ ધી કરી આ પ્રમાણે બહાદુરશાહ અને કુન્દા વચ્ચે ઘાડી મિત્રાચારી હતી, પણ એક દિવસ કુન્દાની મુનામત લઈ બહાદુરશાહ પાછો ફરતો હતો તેનામાં વહાણ ઉપર તેનું એકાએક ખુન થતા તેના ભત્રિજા ત્રીજા મહમદશાહે ગાદીએ આવી તુર્કિસ્તાનના સુલતાન સુલેમાન સાથે તહ કરી પોર્ટુગીઝો સામે શસ્ત્ર ઉપાડયા સુનેમાને પાણી માગ અને મદદશાહે જમીન તરફથી દીવને ઘેરો ધાસ્યો તે વખતે કિલ્લાનું બાદમમ પુર થઈ ગયલું હોનાથી પોર્ટુગીઝોને તે ધણો મમ લાગ્યો.

સિલ્વેરા નામના પોર્ટુગીઝ અમલદારે દીવનો બચાવ ઉત્કૃષ્ટ રીતીએ ર્યો ઘેરો લાખો વખત ચાલ્યા પછી પોતાના માહોમાહેના નિગ્રહને લીધે મુસલમાનોને તે ઉઘવવો પડ્યો અને દીવ તેમના હાથમાં આ મુ નહીં આ ઘેરો ચાલતો હતો તે દરમિયાન ૩ કુન્દાની જગ્યા ઉપર ગાર્સિઆ ૩ નોગેનાની નિમણૂક થઈ (સને ૧૫૩૮) ૩ કુન્દા ધણો કડક પણ વર્તતો હોવાથી તેની સામા અનેક દુશ્મનો બિલા થયા હતા, અને તેઓ તરફથી ગમે તેવી જુહી વાતો રાજને કાને પહોંચાડવામાં આવતા તેને કેદ કરવાનો તથા પોર્ટુગલ પાછો મોકલી દેવાનો હુકમ રાજને આપ્યો હતો એ હુકમ અન્વય કુન્દા સ્વદેશ પાછો ફરતો હતો તેનામાં સને ૧૫૩૮ માં રસ્તામાંજ તેણે પ્રાણ છોડ્યો એ આત્મહત્યાના જેવો નિપુણ અને હોશીઆર હતો, અને એનું સાથી મોટું કામ દીવ કબજે કરવાનું હતું.

૩. જૉન ફરેરો અને દીવની પટ્ટી (સને ૧૫૪૬) —ગાર્સિઆ નોરોના સને ૧૫૪૦ માં ગેવામાં મરણ પામ્યો ત્યાં પછી વાઝ્કો ૩ ગામાનો

ખીન્ને પુત્ર સ્વીકૃતિ ડ ગામા ગવર્નર થયો. એણે પોતાની હાકમી દરમિ રાતા સમુદ્રમાં એક સફર કરી. સને ૧૫૪૨માં એની જગ્યાએ અફે ડ સુબાએ આવી વિજ્ઞપૂરના આદિલશાહ સાથે તહ કરી ગોવાની આસા નો મુલક મેળવ્યો. સને ૧૫૪૫ માં ડેમ જોન ડ ફેર્રો ગવર્નર તરીકે માં આવ્યો. એ ઘણો સખ્ય તથા પ્રમાણિક હોવાથીજ એને આ જ મળી હતી. હમણા હિંદુસ્તાન આવતા પોર્ટુગીઝ અમલદારો ગમે તે ડ પોતાનું તળીયું ટાટું કરવામાં મશગુલ રહેતા; તેઓ સરકારી કા લાંચ ખાતા હોવાથી, તથા ખાનગી વર્તનમાં જુગાર અને ખીન વ્યસ વીટળાઈ ગયલા હોવાથી જ્યાં ત્યાં ઘોટાળો તથા અન્યાય ચાલી રહ્યાં ત આ સધળી ગેરવ્યવસ્થા દૂર કરવા ફેર્રો તૈયાર થઈ આવ્યો હતો. (સ્તાનમાં નવ વર્ષ લટકરી નોકરી કર્યા પછી જોઇએ તેટલો ખાનગી વે કરવાની પોતાની પ્રજાને પરવાનગી મળશે એવું પોર્ટુગીઝના રાજાએ પદે થીજ જાહેર કરેલું હોવાથી આ લાઝમને કીધે પુષ્કળ લોકો હિંદુસ્ આવતા, અને તેથીજ હમણા અવ્યવસ્થા ઘણી વધી પડી હતી. અમ દારોનો પગાર વગેરે હરાવી આખી આ સધળો અન્યાય કમી કરવા ફેર્રોએ પુષ્કળ પ્રયત્ન કર્યા પણ તેને કંઈ યશ મળ્યો નહીં.

ફેર્રો હિંદુસ્તાન આવ્યો ત્યારે પોર્ટુગીઝો સામે સધળા મુસલમાને હથીઆર ઉપાધ્યાં હતા. ખંભાતનો મુલતાન મહમુદ તથા તેનો મુખ્ય ક ભારી ખ્યાળ જાફર દીવ પાછું લેવા ખંતથી મંડ્યા હતા. જાફર ધ અભિમાની પણ ચતુર પુરુષ હતો. એણે બહારથી પોર્ટુગીઝો સાથે રાં રાખી અંદરખાનેથી દીવ પાછું મેળવવાના હેતુથી સધળા મુસલમાને એકત્ર કર્યા. એકાદ પોર્ટુગીઝને લાંબેરી તેની પાસે દીવનાં પીવાનાં પાણી જેર નંખાવવાની એણે તજવીજ કરી, પણ આ પ્રયત્નની પોર્ટુગીઝ લોકો એક મુસલમાન સ્ત્રી મારફત ખબર મળવાથી તેઓએ કાંઈ પણ કરવા આવે તે અગાઉ સખ્ત બંદોબસ્ત કર્યો. મારફતીના કરીને દીવનો મુખ અમલદાર હતો તેણે પણ લડવા માટે સધળા તૈયારી કરી. તેણે ક્રિસ્તાન દરેક જુરજ ઉપર પોતાના લયેસાનો અકેક અમલદાર મુકી તેના હા

નીચે ત્રીસ ત્રીસ માણસો ગોઠવ્યાં. ખ્વાળ જાહેરે પ્રથમ સમુદ્ર મારફત દીવ ઉપર હાલો કર્યો; પણ તેની પાછળ આવતાં અનસામગ્રીથી ભરેલાં ત્રણ વહાણોને પોર્ટુગીઝોએ પકડી લીધાં. સાગી બાલુએ જમીન ઉપર ખ્વાળ જાહેરે એક ઉંચો માયડો બાંધી તે ઉપરથી કિલ્લા ઉપર મારો ચલાવ્યો. આ મારાથી પોર્ટુગીઝોની ઘણી ખરાબી થઈ, પણ તેઓ ભારે દ્રઢતાથી લડ્યા. સ્ત્રીઓ તથા છોકરાંઓ પણ મરણીઆ થઈ લડાઈમાં ઝીંપ-લાવતાં. મુસલમાનની તોપથી આખા દિવસમાં કિલ્લાનો જે ભાગ ટુટતો તે તેઓ રાતના પાછો બાંધી દેતાં. મારાનું કંઈ પણ અસરકારક પરિણામ નહીં આવતું જોઈ જાહેરે બીજો એક ઉંચો માયડો બંધાવ્યો, અને તે ઉપરથી દીવ ઉપર મારો ચાલુ રાખ્યો. એક દહાડો કિલ્લામાં પડેલું બાકાઈ તે તપાસતો હતો તેવામાં પોર્ટુગીઝ તોપનો ગોળો ઘણી ઝડપથી આવી તેને વાગતાં આ બહાદુર યુદ્ધ તરતજ મરણ પામ્યો (તા. ૨૬ મી જુન ૧૫૪૬). જાહેરનો છોકરો રૂમીખાન, જે બાપના જેવોજ શુરવીર હતો, તેણે ઘેરાનું કામ આગળ ચલાવ્યું. બેઉ બાલુના લોકો છવ ઉપર આવી લડ્યા. હજાર હજાર માણસો લઈ રૂમીખાન જેટલી વાર દરેક જુરજ ઉપર વાગાફરતી ધસતો તેટલી વાર અંદરના લોકો ઝનુનથી લડી તેને પાછો હટાવતા. પણ ઘેરો ઘણો વખત ચાલવાથી ખોરાકી ખુટવા માંડી, અને કિલ્લામાંના માણસોની સ્થિતિ ભયંકર થઈ. એમ છતાં તેઓ લડતા હોવાથી અનેક વખત કિલ્લો મુસલમાનોને હાથ જશે એવી ધારતી લાગતી. મુસલમાનોએ પણ સુરંગ તથા તોપનો કાતિલ મારો ચલાવ્યો પણ નિરર્થક. પોર્ટુગીઝોનાં કિલ્લામાં ૪૦૦ માણસો હતાં, તેમાંનાં અડધાં તો પહેલાં મરણ પામ્યાં હતાં, અને બાકીનામાંનાં ઘણાં-અર્ધાં ધાવણ થયાં હતાં. આ બાલુએ મુસલમાનોનાં પાંચ હજાર માણસો માર્યા ગયાં હતાં. થોડા સમયમાં પોર્ટુગીઝોની મદદે બીજાં ચારસો માણસો-નું લશ્કર આવી લાગવાથી, તથા અનસામગ્રીથી ભરેલાં મુસલમાનોનાં કેટલાંક જહાજ તેમના હાથમાં સપડાઈ જવાથી તેઓનામાં નવો જુસ્સો આવ્યો. ઘેરો આઠ મહિના ચાલ્યા પછી સને ૧૫૪૬ ના નવેમ્બરમાં ડોમ ફ્રેડ્રીએ સો વહાણોનો મોટો કાફલો તૈયાર કરી દીવની મદદે મોકલ્યો. આ

કાફલાનો મુખી ડોમ ત્રિમા સ્વભાવે ધણો કુર હોવાથી વસઈ, દમણ, મુરન, હાંસોટ વગેરે કિનારા ઉપરના પ્રદેશો બાળતો, લૂંટતો તથા અનેક રીતે તેનો નાશ કરતો તે દીવ આગળ આવ્યો. આ કાફલાની સાથે ગવર્નર ફેરોઝ પણ હતો. આ મદદ આવી પહોંચતાં પોર્ટુગીઝ લોકો કિલ્લા બહાર નીકળ્યા, અને જુદી જુદી દુકડીઓમાં વહેંચાઈ મેદાનમાં પડેલા મુસલમાનો ઉપર દુદી પડ્યા. ત્રણચાર ખુનખાર લડાઈઓ થયા પછી આખરે રૂમીખાન તથા તેના અનેક બહાદુર સરદારો લડતાં માર્યા જવાથી મુસલમાનો દીવ આગળથી પાછા દઢ્યા, અને તેમની તોપો તથા પુષ્કળ યુદ્ધસામગ્રી પોર્ટુગીઝોને મળી. ખંભાતના નવાબે આ પરાજયની દફતર સાંભળતાંજ પોતાના તાબામાંના અકાવીસ પોર્ટુગીઝ કેદીઓનો શિરચ્છેદ કરાવ્યો. મળેલી ફત્તેહથી ખુલાઈ જઈ પોર્ટુગીઝોએ ખંભાત, ઘોઘા વગેરે બાળી નાખ્યાં, સુરત લૂટ્યું અને નિરપરાધી રૈયતની કતલ કરી પોતાનું કુરપણું બતાવ્યું.

ફેરોઝે વિજયપૂરના આદિલશાહ સાથે શરૂ કરેલા યુદ્ધમાં આદિલશાહનો પરાભવ થયો, અને ડાબોલ બંદર પોર્ટુગીઝોને મળ્યું. આખરે સને ૧૫૪૭ માં બન્ને વચ્ચે સલાહ થઈ. દીવના વિજયની ખબર મુરોપ પહોંચતાં રાજા તરફથી ફેરોઝને સાજાથી મળી, અને તેને હિંદમાં પોર્ટુગીઝના વાઇસરોયની પદ્વી આપવામાં આવી. ફેરોઝ સને ૧૫૪૮ માં મરણ પામ્યો. આસ્થુકર્ક પછી થયેલા અનેક ગવર્નરોમાં એ એક મહાન અને પ્રતિષ્ઠિત નર લેખી શકાય. જેવી રીતે આસ્થુકર્કે ગોવા સર કરી ભારે કીર્તિ મેળવી હતી તેવીજ રીતે દીવ કબજે કરી ફેરોઝે પોતાની કીર્તિ પોર્ટુગીઝ ઇતિહાસમાં અમર કરી છે.

૪. સને ૧૫૪૮ થી ૧૫૮૦ મુઘીમાં આવેલા અધિકારીઓ—
ફેરોઝની પછી આવેલા ગવર્નર માર્શિઆ ડ સાએ ગુજરાતના સુલતાન ત્રીજા મહમુદશાહ સાથે સલાહ કરી દીવનો કિલ્લો હમેશ માટે પોર્ટુગીઝો સાથે મેળવ્યો, પણ તેની આસપાસના મુલક સુલતાનના અધિકારમાં રહ્યો. એ અમલદાર સને ૧૫૪૯ માં મરણ પામ્યો એટલે પોર્ટુગીઝો અફોન્સો ડ નોરોના વાઇસરોય તરીકે આવી પહોંચે તે અરસામાં વસઇનો અધિ-

કારી જ્યોર્જ કેથલ ગવર્નર થયો. નોરોનાએ સને ૧૫૫૪ સુધી અધિકાર ભોગવ્યો, અને તે દરમિયાન સિલોનમાં પોતાની સત્તા ધણી વધારી એની પછી આવેલા ક્રાન્સિસ્ટ્રો બારેટોએ સધળા પોર્ટુગીઝ કિલ્લાની તપાસણી કરી યોગ્ય બદલમસ્ત કર્યો, કે જેથી પોર્ટુગીઝોના ત્રાસની ધારતી અન્ય લોકોમાં ધડી જાય નહીં એની ઝાર્જિર્ડોમાં પ્રસિદ્ધ પોર્ટુગીઝ કવી કોમોન્સે (Comoens) ગોવામાં પોર્ટુગીઝ અધિકારીઓએ ચલાવેલા ઉન્મત્ત પણા ઉપર એક દીકારૂં કવિતા પ્રસિદ્ધ કરવાથી તેને મકાવમાં હાલપાર કરવામાં આવ્યો હતો એ અરસામાં યુરોપમાં ત્રીજે જૉન રાજા મરણ પામ્યો, અને તેનો હિલુલાગ્ય નાની વયનો પૌત્ર સંબેદિઅન ગાદીએ આવ્યો પરંતુ રાજ્યનો સધળો ઝારખાર મૈયત રાજાની રાણી કેથેરાઈનના હાથમાં રહ્યો તેણે સને ૧૫૫૮ માં ગોવાના વાઈસરૉય તરીકે મોકલેલા ડૉન્ટેન્ડોનો ડ બ્રેગન્સાએ દમણ કબજે કરી ત્યાં એક મજબૂત કિલ્લો બાંધ્યો, તેમજ મલાકકા, આંમઝ, સિલોન વગેરે ઠેકાણે લશ્કરી વહાણો મોકલી પોતાની સત્તા માયમ કરી વળી જાતે સિલોન જઈ તેણે જાકના-પટ્ટણુ નામનું બંદર સર કરી તેને પોર્ટુગીઝોનું તે તરફનું મુખ્ય થાણું મના યુ ડૉન્ટેન્ડોનોએ હાથ હેઠળના અમલદારોની ગેરવર્તણૂક અટકાવવા મહા પ્રયાસ કર્યો સને ૧૫૬૧ માં ક્રાન્સિસ્ટ્રો ડિનિસ વાઈસરૉય થયો તેણે ત્રણ વર્ષ અમલ કર્યો પછી એન્ટોનીઓ ડ નોરોના એની જગ્યાએ આવ્યો (સને ૧૫૬૪) આ સમયે મધળા મુસલમાની રાજ્યો વિજયનગરનું હિંદુ રાજ્ય છૂતવામાં ગુથાઈ ગયલા હોવાથી પોર્ટુગીઝોને પોતાના કાર્યમાં કંઈ પણ અડચણ આવી નહીં તેઓએ સિલોનનો આખો ટાપુ કબજે કર્યો, અને બીજા નાના નાના બંદરો ઉપર પોતાનો અમલ બેસાડ્યો મુસલમાનોએ તાનિકોટના રણક્ષેત્ર ઉપર વિજયનગરના નરસિંગરાયનો પરાલખ ધ્યાની વાત પોર્ટુગીઝો દૂરથી શાતપણે સાબળ્યા કરતા હતા આવે પ્રસંગે આલખુર્કક હિંદુસ્તાનમાં હોત તો તે હિંદુ રાજાને મદદ કરી મુસલમાનોને શિરમોર થવા દેત નહીં હિંદુ રાજ્યનું સરક્ષણ કરી આખા દેશમાં પોતાનું રાજ્ય સ્થાપવાની હવે પછીના પોર્ટુગીઝ અમલદારોની માફક હાલના સત્તા

ધિકારીઓની ધ્વિષ્ટા હોત તો તેઓએ મુસલમાનોને પ્રખળ થવા દીધા હોત નહીં. વિજયનગરના રાજાએ પૂર્વ દિનારા ઉપરના પોર્ટુગીઝના એન્ટ ટોમે નામના મથક ઉપર એક વખતે હલ્લો કર્યો હતો, સ્વાસ્થી તેની પ્રત્યે પોર્ટુગીઝોનો અભાવ થયો હતો, અને કદાચ તેથીજ તેને મદદ કરવામાં તેઓ પછાત રહ્યા હશે.

સને ૧૫૬૮ માં વાઈસરોય તરીકે આવેલા લુઈ એથેડ (Loui's Athaide) ને હિંદુસ્તાન આવતાંજ તાલિકોટની લડાઈનું પહેલું પરિણામ ભોગવવું પડ્યું. મેળવેલી ફતેહથી યુક્તાર્થ જર્મ વિજયપૂરના આદિલશાહે એક લાખ લશ્કર તથા બે હજાર ઉપર હાથી લઈ ગોવા ઉપર સ્વારી કરી. આ પ્રસંગે પોર્ટુગીઝો વિરૂધ્ધ ધણુક રાજાઓએ એકત્ર થઈ તેમને આ દેશમાંથી હાંકી કહાડવા મનમુખો કર્યો. સને ૧૫૭૦ માં ગોવા ઉપર ઘેરા પડ્યો સારે લડાઈમાં કામ લાગે તેવાં માત્ર ૭૦૦ માણસોજ તેમાં હોવાથી પાદરી તથા અનેક પરદેશીઓની મદદ લઈ એથેડે લશ્કરમાં આસરે બે હજાર માણસોની ભરતી કરી. આ નાની અને ખીનકેળવાયલી ફોળે દસ મહિના મુધી આદિલશાહના હુમલાની કંઈ દરકાર કરી નહીં તે ઉપરથી પોર્ટુગીઝોનાં શૌર્ય તથા દ્રઢનિશ્ચયની વાખવાખી આખા દેશમાં ફેલાઈ. ઘેરા નિષ્ફળ જવાથી તથા આખરે આદિલશાહ તથા તેનું લશ્કર અત્યંત હેરાન થવાથી તેને ગોવા આગળથી ચાલ્યા જવાની જરૂર જણાઈ. આજ સમયે મહાત્મા શ્યામ અને કૃષિકૃદ પાસેના શાલેમાંથી પોર્ટુગીઝોએ પોતાના શત્રુઓને મારી હલાવ્યા. તે પછી એથેડે મલબાર દિનારા ઉપર સ્વારી કરી સધળા શત્રુઓનો પરાજય કર્યો; વિશેષમાં હોનાવરના રાજાએ ગોવાના ઘેરામાં આદિલશાહને મદદ કરેલી હોવાથી તેણે હોનાવર સહેર ખાળી નાખ્યું, અને ત્યાં લયકર કેહેર વર્તાવ્યો. સને ૧૫૭૧ માં આવેલા એન્ટોનીઓ ડ નોરોના પૂર્વે થઈ ગયેલા અધિકારીઓ જેવો હોંગીઆર તથા ચાલાક નહોતો. આફ્રિકાના દિનારાથી મક્કાકા પર્યતનો દરિઆ દિનારાનો સધળો પ્રદેશ એકજ અમલદારના તાબા હેઠળ હોવાથી તેની યોગ્ય વ્યવસ્થા રાખવામાં અડચણ પડવા લાગવાથી પોર્ટુગીઝ દરબારે આ વિશાળ અધિકાર-

ના તથા કકડા પાડી નાંખ્યા. એડનથી સિલોન સુધીનો વચ્ચેનો મુખ્ય પ્રદેશ ગોવાના તાબા હેઠળ મુકી ત્યાંના અમલદારને વાઈસરોયની પદવી આપી. સિલોનથી મલાક્કા સુધીનો પૂર્વ તરફનો ભાગ બીજા અધિકારીને સોંપી તેની બેઠક મલાક્કામાં રાખી, અને આફ્રિકાનો સઘળો પૂર્વ કિનારા ત્રીજા અધિકારીને સોંપી મોઝામ્બિકમાં તેનું મુખ્ય થાણું બનાવ્યું. મોઝામ્બિકમાં રહેલા અધિકારીએ આફ્રિકાના પૂર્વ તરફના પુષ્કળ મુલકની તપાસણી કરી નવી નવી શોધો ચલાવી. સને ૧૫૭૩ માં એન્ટોનિઓ બેરેટો ગોવાનો અધિકારી થયો ત્યાર પછી ૧૫૭૬ થી ૧૫૭૮ સુધી ડીઓગો ડ મેનેઝીસે કારભાર ચલાવ્યો, અને ૧૫૭૮ થી ૧૫૮૧ સુધી ડોમ એથેડ બીજા વખત વાઈસરોય થયો. એથેડ સને ૧૫૮૧ માં ગોવામાંજ મરણ પામ્યો. એને આગલે વર્ષે એટલે ૧૫૮૦ માં યુરોપમાં કૌટુંબીયક સંબંધને લીધે પોર્ટુગલ તથા સ્પેન એકજ રાજ્યના અમલ હેઠળ આવવાથી હિંદુસ્તાનમાંના પોર્ટુગીઝ કારભારને જુદુંજ વલણ મળ્યું, અને તેનો અહીંના ઇતિહાસનો પ્રથમ ભાગ પુરો થયો.

૫. સને ૧૫૮૦ થી ૧૬૧૨ સુધીની હુકીકત.—સ્પેન અને પોર્ટુગલના સંયુક્ત મુલકનો પહેલો રાજા બીજો ફિલિપ હતો. એણેજ સને ૧૫૮૮ માં ઇંગ્લંડ ઉપર એક અજીત આરમાર મોકલી રાણી ઇલિઝાબેથ સાથે લડાઈ કરી હતી, અને હિંદુસ્તાનમાંના સઘળા પોર્ટુગીઝ અમલદારો પાસેથી પોતે લીધેલું રાજ્યપદ કબૂલ કર્યા વિગેના મોગન લેવાજ્ઞા હતા. એની તરફથી નીમાયલા ગોવાના વાઈસરોય માન્કરીનાએ સને ૧૫૮૧ થી ૧૫૮૪ પર્વત કારભાર કર્યો તે દરમિયાન મુસલમાનો સામે તેને ચાલ બંદરનું રક્ષણ કરવું પડ્યું હતું. એની પછી આવેલા વાઈસરોયના વખતમાં હિંદુસ્તાનમાં કંઈ પણ જાણવા જેવા બનાવો બન્યા નહીં. દમણ, દીવ, વસઈ વગેરે બંદરોનું રક્ષણ કરવામાં, સિલોન, મલાક્કા વગેરેમાં રથપાપલાં થાણાંને મદદ કરવામાં, તથા એવાં બીજાં અનેક કામોમાં વાઈસરોયનો વખત નિર્ગમન થતો. આ અરસામાં ડચ વેપારીઓ ધીરે ધીરે હિંદી મહાસાગરમાં આગળ આવવા લાગ્યા, એટલે પોર્ટુગીઝો વેપારમાં પાછળ

પશ્ચા. સારાંચ, મુદ્દની ભાજગડ સિવાય અંતિહાસિક મહત્વનો કંઈ પણ બનાવ આ સમયે બન્યો નહીં. ઈ. સ. ૧૫૬૪ માં એન્ડોનિઓ નોરોના વાઈસરૉય થયો ત્યારથી અન્ય ધર્મના લોકોને જોરજુલમથી ખ્રિસ્તી ધર્મમાં વટલાવવાનું કાર્મ આપુ થયું હતું. ગોવાથી જેઠુઈટ પાદરી સાણી ખેટમાં ગયા, અને લક્કરની મદદથી હિંદુ લોકોનાં મંદીરોનો નાશ કર્યો ત્યારે હિંદુ લોકો શસ્ત્ર લઈ તેમની સામા થયા, કેટલાંક ખ્રિસ્તી દેવજોને જામીન-દોસ્ત કર્યા અને ખ્રિસ્તી ઉપદેશકો ઉપર ટુટી પડી તેમના પ્રાણ લીધા. આનું વેર લેવા નોરોનાએ સાણી ઉપર ફ્રાન્સ મોકલી ત્યાંના અસંખ્ય લોકોની હતક કરી, તથા તેમનાં ઘરખાર બાળી મુકી દેવાસયોનો નાશ કર્યો. આવાં ત્રાસદાયક કૃત્ય પછી પોર્ટુગીઝોનો બ્યાંલાં દોર ખેડો, તેઓએ દરેક પ્રાંતમાં પોતાનાં દેવજો સ્થાપ્યાં, અને પ્રત્યેક ટેકરી ઉપર ક્રૉસ ઉભો કર્યો. સને ૧૫૮૪ માં વાઈસરૉયની જગ્યા ઉપર આવેલા ડૉમ ફુઆર્ટ ડ મેનેઝીસનો સધજો કાળ લડવામાંજ પુરો થયો. તુર્ક લોકો પોતાનો ખોલલો વેપાર પાછો મેળવવા પ્રયત્ન કરી રહ્યા હતા એટલે તેમની અને પોર્ટુગીઝો વચ્ચે અનેક ઝગડા થયા, અને તેનો નિકાલ કરવામાં મેનેઝીસનો સને ૧૫૮૮ સગીનો વખત થયો. આજ અરસામાં ઇંગ્લંડ અને સ્પેન વચ્ચે તકરાર ઉત્પન્ન થવાથી એક દરીઆઈ લડાઈ થઈ. સને ૧૫૮૮ માં ઉત્કૃષ્ટ માલથી ભરેલું એક પોર્ટુગીઝ જહાજ મુરૉષ જતાં રસ્તામાં પ્રસિદ્ધ અંગ્રેજ વહાણવટી ડ્રેકના હાથમાં સપડાયું તે ઉપરથી તેણે વિચાર્યું કે પોર્ટુગીઝોના જહાજમાં દમ વિનાનો માલ હતો, તથા હિંદુસ્તાનમાં તેઓનું પ્રાબલ્ય ધારવામાં આવતુ હતું તેટલું વિશેષ નહોતું. એમ છતાં મળેલી લૂટ ઉપરથી હિંદુસ્તાનની સંપત્તિનો કંઈકે ખ્યાલ તેને આવ્યો. ખીજેજ વર્ષે અંગ્રેજોના હાથમાં આવેલાં એક ખીજાં પોર્ટુગીઝ વહાણમાંનો માલ ઇંગ્લંડ લઈ જઈ વેચતાં દોઢ લાખ પૌંડ ઉત્પન્ન થયા. વેપારી માલ સિવાય વેંદાણુ ઉપર મુશ્મલાન જવાબીર પણ હતાં. આવા દાખલાઓથી હિંદુસ્તાનનાં વેપાર સંબંધી અંગ્રેજોના મ્હોડામાં પાણી છુટવા લાગ્યાં.

ફુઆર્ટ અને ૧૫૮૮ માં મરણ પામનાં ડી સુઝા કુટીનો વાઈસરૉય

થયો. તેણે સને ૧૫૯૨ સુધી કારભાર કર્યા પછી એની જગ્યાએ મેથી-
આસ ૩ આલ્બુકર્ક આવ્યો. એનો ૭ વર્ષનો અમલ પુરો થતાં ૧૫૯૭ માં
ફ્રાન્સિસકો ૩ ગામા વાઈસરોય થયો. એ સર્વ લોકો તરફ ધણી ઉદ્દત રીતે
વર્તતો હતો. વળી હાથમાંની સઘળી જગ્યાઓ એણે પોતાનાં ઝોળખીતાં
માણસોને આપવાથી એની સામા અસંખ્ય ફરીઆદો થઈ હતી. એના
સમયમાં મલાક્કા આગળ વલંદા અને પોર્ટુગીઝો વચ્ચે થયેલી ઝપાઝપીમાં
વલંદા લોકોનો પરાજય થયો હતો. સને ૧૬૦૦ માં સાલડાના નામનો
પુરૂષ પોર્ટુગલથી ગોવાના વાઈસરોયની જગ્યા ઉપર નિમાઈ આવવાથી
૩ ગામાને સ્વદેશ પાછા ફરવું પડ્યું. એના અપ્રિય કારભારને લીધે જતી
વેળાએ ગોવાના લોકો તરફથી એનો ધણો તિરસ્કાર થયો હતો.

સાલડાનાની કારકિર્દીનો મુખ્ય બનાવ એ હતો કે એ સમયે ચીન
દેશમાં ખ્રિસ્તી ધર્મનો પ્રસાર કરવા માટે પોર્ટુગીઝ ધર્મગુરુઓની એક
ટોળી મોકલવામાં આવી હતી. ખાઈબર ઘાટમાં થઈ મધ્ય એશિયાને
રસ્તે અનેક સંકટો ભોગવી આ ટોળી પેકીન પહોંચી હતી. આજ વખત
પછી ચીન દેશની ખરી માહિતી યુરોપિયન લોકોને મળવા લાગી. સાલ-
ડાનાની પછી સને ૧૬૦૪ માં આર્ફોન્સો કેરદો વાઈસરોયના પદ ઉપર
આવ્યો, ત્યારે વલંદા લોકોનું પ્રબળ ધણું વધ્યું હતું, અને મલાક્કાની
નજદીક તેઓએ પોર્ટુગીઝો ઉપર વિજય મેળવ્યો હતો. કેરદો સને ૧૬૦૬
માં મલાક્કામાં મરણ પામવાથી ગોવાના આર્ચબિશપ (મુખ્ય પાદરી)
મેન્ઝીસે બે વર્ષ લગી વાઈસરોયનું કામ ચલાવ્યું. એ સમયે પોર્ટુગીઝ
લોકોને વલંદા સાથે મોઝાંબિક આગળ લડાઈ થઈ હતી. ત્યારબાદ તાન્હોરા
નામનો સખસ વાઈસરોય થયો, તેના અમલ દરમિયાન પોર્ટુગીઝ તથા અંગ્રેજો
વચ્ચે સુરતના બંદરમાં લડાઈ થઈ હતી. એની હારીકત આગળ આવશે.

૬. પોર્ટુગીઝ અમલનો ઉતરતો કાળ (સને ૧૬૧૨ થી ૧૬૪૦).—
સને ૧૬૧૨ માં વાઈસરોય તરીકે નીમાયલા અન્જીડોના સમયમાં મોગલ
બાદશાહનું મફતે જનાઈ એક વહાણ પોર્ટુગીઝોએ સુરતના બંદરમાં પકડ-
વાથી બાદશાહે દમણને ઘેરો ધાણી પુષ્કળ તુકમાન કર્યું. એજ પ્રમાણે

વસાઈને પણ ઘેરે પડ્યો ત્યારે પોર્ટુગીઝોને તેની સાથે સને ૧૬૧૫ માં તદ્દં 'કરવાની જરૂર પડી. આ તદ્દનામામાં એક કલમ એવી દાખલ કરવામાં આવી હતી કે બાદશાહે અંગ્રેજ તેમજ વહાંદા લોકોને આશ્રય આપવો નહીં, પરંતુ તેની આ કબજાત હાલુભંગૂર નિવડી.

આ વેળા પોર્ટુગીઝ અમલની ઘણી નિકટ અવસ્થા થઈ હતી. પોર્ટુગીઝોની આસપાસ સધળી બાલુએ દુશ્મનો ઉભા થયા હતા; તેમની હસ્તકના મુસકની અંતરંગ્યવસ્થા ઘણીજ બગડી ગઈ હતી; વેપારને અંગે માત્ર ખરીદ કરવા માટે જે નાણું યુરોપથી આ દેશમાં આવતું તે સધળું રૂઢાનિક અમલદારો રાન્યના ખર્ચ પેટે વાપરી નાંખતા; ધણા ખરા અધિકારીઓ સરકારના લેણદાર હતા; તીજેરી ખાતી હતી, અને દેવસ્થાનોનો સધળો પૈસો સરકારી કામમાં વપરાઈ જતો હતો. આવી લયંકર સ્થિતિમાં ચારે તરફથી લડાઈના બલુકારા વાગી રહ્યા હતા ત્યારે સને ૧૬૧૪ માં યુરોપથી દિંદુસ્તાનના પોર્ટુગીઝ અમલદારોને એવો દુકમ મળ્યો કે મોટા મોટા સરકારી હોદ્દાઓ લીલામ કરી વેચવા, અને જે ઉત્પન્ન આવે તેમાંથી રાન્યનો ખર્ચ ચલાવવો. આ દુકમ અન્વય જુના નોકરોને એક દમ કમી કરવામાં આવ્યા, અને તેમની ખાતી પડેલી જગ્યાઓ જે કોઈ વધારે પૈસા આપતુ તેને બિનઅડચણે મળવા લાગી. ક્રિસ્તીના મુખ્ય અમલદારની જગ્યા પણ એજ પ્રમાણે વેચાઈ હુંકમાં પોર્ટુગીઝ લોકોની આબાદીનો અત નજીક આવતો જણાયો. સને ૧૬૧૮ માં જૉન કુડીનો ગોવાના વાઈસરૉય તરીકે આવતાં, અજબીડોને પોર્ટુગીઝ પાછા ફરવું પડ્યું. એનાં દુષ્ટ તથા ધાતકી કૃત્યોને માટે પોર્ટુગીઝ સરકારે એને કેદ કરી અંધારી કેદાડીમાં પૂર્યો. કેટલેક દિવસે ચાલેલી તપાસને અંતે અજબીડોની ઘણીજ ખેતખેત થઈ. દિંદુસ્તાનમાં એણે નહીં માની શકાય એવું દુષ્ટપણું ચલાવ્યું હતુ. સિલોનમાં વિજય મળતાં તેણે માતાઓ પાસે તેમનાં છોકરાંઓને ઘણીમાં ઘણી પીલાવ્યાં હતાં, કેટલાંકને સિપાઈઓ પાસે ભાલાની અણી ઉપર નચાવી તેમનાં દુઃખથી આનંદ મેળવ્યો હતો, અને કેટલાંકને સમુદ્રમાં મગગના ભક્ષ તરીકે ફેંકી દીધાં હતાં.

કુટીનોના વખતમાં ઈરાન અને ચીન વચ્ચે પુષ્કળ વ્યવહાર વધ્યો. સને ૧૬૧૬ થી ૧૬૨૨ સુધી આશ્ચર્યકર્તા વાઈસરૉય તરીકે રહ્યા પછી ૧૬૨૭ લગી ક્રાન્સિસકો ૩ ગામાએ તેની જગ્યાએ કામ કર્યું. એ દરમિયાન સને ૧૬૨૧ માં યુરોપમાં ત્રીજો ફિલિપ મરણ પામ્યો, અને ચોથો ફિલિપ ગાદીએ આવ્યો. આ વખતથી રૂપેન દેશની પડતી રાફ થઈ હતી. પોર્ટુગીઝ લોકોનું નગીબ પણ એવું ઉઘટાઈ ગયું કે હિંદુસ્તાન તરફ તોફાનમાં તેમનાં અસંખ્ય વહાણો અને માણસ તથા પુષ્કળ માલ ડુબી ગયાં. પલટાઈ જતી બાઈની સર્વ દરીકત ગામાએ પોતાની સરકારને જલ્લાવી, પણ પુનઃ ઉપર આવવાનો માર્ગ કોઈને જાણ્યો નહીં. ગોવા તેમજ હિર દેકાણે ધર્માધિકારીઓની સંખ્યા સામાન્ય લોકો કરતાં બમણી હોવાથી નવા મહો બાંધવાનું કામ મોકુફ રાખવાનું હરમાન મુદ્દાપરથી આવ્યું. બીજી બાજુએ વલદા નવા અંગ્રેજો પોર્ટુગીઝોની પાછળ પડ્યા, અને એમંતનું બંદર, ન્યાંથી નેમને વિગેય મનપ્રાપ્તિ હતી હતી. તે નેમના દાધમાંથી છીનવી લીધું આવા કાંજ પ્રસંગે પણ પોર્ટુગીઝોનો ખાનગી વેપાર આકુશ્ક હતો. સિરજનથી પુષ્કળ નિરાશિત છોકરીઓને અહીં મોકલવામાં આવતી, કેમકે રાજ્યના હાથ મૂળ્ય તેમના પળીઓને મરકારી નોકરી આપવાની હતી અમુક છોકરીના પળીને અમુક મહેરના ગવર્નરની જગ્યા મળે એવા બચગ્યા થએલી દોવાથી તે જગ્યા માટે અનેક રાવાગમે આવના આસ માપનોથી પોર્ટુગીઝ પ્રજાની ગદ્દિ કરવાનો સરકારનો ઉદ્દેશ હતો.

વગેરે ઠેકાણે લોકોએ વેપારમાં નાણું રોકવું એવો દુકમ ઠહાડ્યો. પણ આ તરફ કંપનીની મુદીમાં કાંઈએ નાણું ભર્યું નહીં એટલે કંપની તરતજ પુખ્તી ગઈ. નોરોનાના પ્રયાસથી પોર્ટુગીઝોને અંગ્રેજો સાથે ધાડી મિત્રાચારી રહી, પણ વક્ત્રદા લોકો સાથે તેવો સંબંધ રહ્યો નહીં. નોરોના ધણો ચક્રાર શુદ્ધિનો હતો, એટલે તે સહજમાં પારખી શક્યો હતો કે અન્ય જાતિના દુરમનો કરતાં આપણાજ લોકો આપણો નાશ વિશેષ કરે છે, અને એ અભિપ્રાય હિમતથી તેણે પોતાના રાજને લખી મોકલ્યો હતો. વળી ધર્મખાતાના જેઠાઈ તેમજ ખીજા લોકો તરફથી તેને અત્યંત ત્રાસ પડવા લાગ્યો. તેઓ એના દુકમનો અનાદર કરતા, સરકારી પૈસા મરજી માફક ઉડાવતા, શત્રુ સાથે મળી અંદરખાનેથી કારસ્તાન રચતા, તથા પોર્ટુગીઝના રાજના અમે કંઈ તાબેદાર નથી, એમ ખુલ્લે ખુલ્લું કહેતા. આ દેશમાં આવ્યા પછી ખુબજ પોર્ટુગીઝ લોકો સાથે ચર્ચ રહેતા કે જેથી ગમે તેવા કાળાં ફલ કરવામાં તેમને અડચણ આવે નહીં. સને ૧૬૩૩ માં ફ્રેન્ચ લોકો આ તરફ વેપાર અર્થે આવી લાગતાં પોર્ટુગીઝ સત્તાને પ્રચંડ ધક્કો લાગ્યો. એજ અરસામાં મોગલ બાદશાહ શાહજહાને પોર્ટુગીઝો સામે શસ્ત્ર ઉપાડ્યાં. બાદશાહ આદિલશાહ સાથે લડતો હતો તેવામાં પોર્ટુગીઝોએ આદિલશાહને મદદ કરવાથી બાદશાહનો ગુસ્સો તેમની પ્રત્યે ઉશ્કેરાયો, એટલે તેણે એક મોટી ફાજ મોકલી બંગાળ પ્રાંતમાંથી સધળા પોર્ટુગીઝોને હાંકી કઢાડ્યા.

અંગ્રેજોનાં નામના આશ્રય હેઠળ કદાચ સારો વેપાર ચલાવી શકાશે એવા વિચારથી સને ૧૬૩૫ માં અંગ્રેજોનું લંડન નામનું વહાણ લાડે લઈ પોર્ટુગીઝોએ ચીન દેશ લગી સફર કરી. પણ તે તરફ અંગ્રેજોએ પોતાની વખારો આ પહેલાં ખોલેલી હોવાથી પોર્ટુગીઝોનાં આ કૃત્યથી અંગ્રેજોને ઉલટી મદદ મળવા જેવું થયું.

એજ વર્ષમાં નોરોનાની જગ્યાએ પેડ્રો ડે સિલ્વાની નિમણૂક થઈ. એ વેળા પોર્ટુગીઝ તીજેરીમાં પૈસા ન હોવાથી રાજ્ય ઉપર મોટું સંકટ આવ્યું. પૂર્વેના સઘળા વેપાર વક્ત્રદા લોકોના લાઘમાં ગયો હતો તેથી તેમજ

ખીજાં કારણોને લીધે પડેલી અનેક અડચણોની સામે બાંધ બીડવાં સિદ્ધા અશક્ય નીવડ્યો, કેમકે તે અતિશય ગરીબ તથા સાદા સ્વભાવનો હતો. તે પોતાના હસ્તકના વેપારનું કંઈ પણ રક્ષણ ન કરી શકવાથી વલંદા તેમજ અંગ્રેજોની સત્તા વધતીજ ચાલી. એ સને ૧૬૩૬ માં મરણ પામતાં સિરખનથી જૉન મેન્ઝીસ વાઈસરોયની જગ્યા ઉપર આવ્યો.

સને ૧૬૪૦ ના ડીસેમ્બર માસમાં પોર્ટુગીઝ લોકોએ સ્પેન વિરૂદ્ધ બંડ ઉઠાવી ફરીથી તેઓ સ્વતંત્ર થયા, અને એંગ્રેજોનો ડચુક યોધા જૉન તરીકે તેમનો રાજા થયો. તેણે વલંદા લોકો સાથે મિત્રાચારી કરી પોતાનો વેપાર જારી રાખવા પ્રયત્ન આદર્યો, પણ તેમાં તેને જશ મળ્યો નહીં, અને તેનો પૂર્વનો સઘળો વૈભવ નષ્ટ થયો. સિલોન, મલાક્કા, મકાવ એ સઘળાં તેના હાથમાંથી જતાં રહ્યાં. આથી વિશેષ પોર્ટુગીઝોની નિરાણી હકીકત આપવાનું કંઈ પ્રયોજત નથી, કેમકે તેમના સંબંધની જરૂર પુરતી હકીકત અંગ્રેજોના ઇતિહાસના પ્રકરણોમાં આવી જશે.

પ્રકરણ ૬ કું.

પોર્ટુગીઝ રાજ્યના ગુણ દોષની ચર્ચા.

૧. પોર્ટુગીઝ કારભારનું ધોરણ.
૨. પોર્ટુગીઝોની વેપાર વધારવાની શુદ્ધિ તથા આરખોની પડતી.
૩. પોર્ટુગીઝ વેપારની કિંમત
૪. પોર્ટુગીઝ લોકોનો એરાચારામ.
૫. પોર્ટુગીઝોનું કુરપણું.
૬. ધર્મમતસરોધક પદ્ધતિ (Inquisition)
૭. ખ્રિસ્તી ધર્મના પ્રસાર માટેના પ્રયત્ન.
૮. પોર્ટુગીઝોની ભવનો ખીલ્યોને મળેલા લાભ.

૧. પોર્ટુગીઝ કારભારનું ધોરણ.—હિંદુસ્તાનમાં પોર્ટુગીઝ રાજ્યની સ્થાપના કેવાં કારણોને લીધે થઈ એ યોધા પ્રકરણમાં આપણે વાંચી ગયા છીએ. પાંચમા પ્રકરણમાં અહીં આવેલા પોર્ટુગીઝ અમલદારોની હકીકતનું તથા તેઓએ કરેલાં મહાન કૃત્યોનું વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે. એ વર્ણન

કેવળ યુદ્ધાત્મક હોવાથી ધણુંજ કંટાળા ભરેલું લાગશે તોપણ આગળ આવતી હકીકત સમજવા માટે તે જરૂરનું હોવાથી તેના ઉપર ટીકા રૂપે કેટલુંક વિવેચન આ પ્રકરણમાં કરવાનું છે.

આરંભમાં પોર્ટુગીઝ લોકોએ અનેક સંકટો ભોગવ્યાં, તથા અનેક પ્રસંગે વિજય મેળવ્યો. આ પ્રવાસથી વેપાર વધતાં તેમને અતિશય ફિ-ફાયત થવા લાગી. વહાણોનો નિયમિત પ્રવાસ, ક્યાં કઈ કઈ વસ્તુઓ મળે છે તેની આતરીલાયક ખબરો અને પોર્ટુગીઝ શસ્ત્રોની અસીમ શક્તિ એ કારણોને લીધે થોડાજ સમયમાં સિસ્ત્રન શહેર તેમજ આખો પોર્ટુગલ દેશ અતિશય ધનાઢ્ય થઈ ગયાં. સને ૧૫૬૫ માં વસંદા લોકોએ પૂર્વ તરફ વેપાર શરૂ કર્યો ત્યાં સુધી પોર્ટુગલની આ અનન્યવિભક્ત આબાદી આજુ રહી. વેપાર તથા પૈસા તરફ દેશનું લક્ષ્ય એવાઈ રહેવાથી રાત્ર્ય કારભાર તરફ દુર્લક્ષ થયું, અને ધનલોભના વમળમાં રાત્ર્યવિસ્તારના સધળા વિચારો ધસડાઈ ગયા.

એશિયાનો વેપાર પોર્ટુગલના નાખામાં જવાનું મુખ્ય કારણ તેના દરીઆઈ કાફલાનું બળ હતું. સને ૧૪૯૭ થી ૧૬૧૨ સુધીમાં હિંદુસ્તાનના વેપાર માટે નાનાં મોટાં એકંદર ૮૦૬ વહાણો ઉપયોગમાં આવ્યાં હતાં; એમાંનાં ૧૮૬ તો સને ૧૫૮૦ થી ૧૬૧૨ સુધીના ટુંક સમયમાં આ તરફ આવ્યાં હતાં. એ જુમલે વહાણોમાંથી ૪૦૫ યુરોપ ખાજાં ગયાં, ૨૮૫ એશિયામાં જુદે જુદે ઢેકણે રતાં, અને ૯૬ ડુડી તથા કુખી જઈ નાશ પામ્યાં. આ મહાન કાફલાનાં વહાણોનું સરાસરી વજન ૧૦૦ થી ૫૫૦ ટન હતું. તેના ઉપર તોપો પણ રાખવામાં આવતી કે જે યુદ્ધ સમયે કામ લાગવા ઉપરાંત વહાણમાં નીરમ તરીકે રહે. પોર્ટુગલના કારીગરો પોતાનો દુબર દેખાડવા માટે મોટાં જહાજ બાંધતા, પણ તે આટલી લાંબી સફરમાં ટકી શકતાં નહીં. સને ૧૫૬૧ લગીનાં બાર વર્ષમાં એવાં બાવીસ રાફસી જહાજ કુખી નાશ પામ્યાં. આ પ્રમાણે પડતી ખોટ પુરવાને ગોવા અને દમણનાં ઉત્તમ સાગનાં લાકડાંનાં વહાણો પોર્ટુગીઝોએ બાંધ્યાં હતાં. તેમાં ૧૫૫૦ માં બાંધાયેલું સેન્ટ-ડોમિંગોના નામનું ત્રણ અફ્રિકાની પ્રદક્ષિણા કરી

સગરવાર યુદ્ધેષ મથું હતું, અને અનેક તોફાનમાં ૩૫ વર્ષેટ્ટી મૃતું હતું.

આટલા નાના દ્વિપ્તીની મજ્જી ૧૫,૦૦૦ માઈલનો કિનારો પોર્ટુગીઝ શેઠાએ કેવી રીતે પોતાના નાખામાં રાખ્યો એ એક મોટો પ્રશ્ન છે. એનો ઉત્તર એટલેજ કે પોત્ત સામે ને ફેરવે નથા અનુકૂળ સમયેજ તેઓ પોતાનાં વડાઓ સદિન દરમિયા કાઢતા; વિવિધ મળતાં તે જગ્યા કાઢવામાં સર્વે સ્થાં સરકર મોકલી દેતા, અને દારી જતા તે કુરબાણી લેખોને દરેકનમાં નાખી ફરીઆ માને નાખી જઈ શિનિજ મર્યાદા બદલ નીકળી જતા. એશિયાના કિનારા ઉપરના લેખો આશ્ચર્યકિત થતા કે આ શયુ

કેમકે રાતા સમુદ્ર તથા ઈરાનના અખાનમાથી ગમે તે વહાપુ હિંદુસ્તાન તરફ આવતુ તો તેને અહીં અગ્રકાની શમત આ પ્રમાણે દીવ, સિંચોન અને મરાઠા પોર્ટુગીઝોના હાથમા હોવાથી મસાનનો અગ્રો વેપાર તેમને હસ્તક આવતો આ અનહા માઈ કરવા માટે પોર્ટુગીઝ વીરોએ અપ્રતિમ યોય દાખ યુ હતુ અને તેમના અને ગરુ પુરોની યુદ્ધગામા નિપુણતા ગમે તે ઇતિહાસને રોબા આપે તેની હતી

પરંતુ પોર્ટુગીઝોનો આધાર માત્ર યોય ઉપર નહોતો મિનારા ઉપરના પ્રદેશના રાજાની તખ્તરમા તથા અન્ય ખખખમા હાથ લાગી એક બાલુને મદદ કરીને ગમે તેની સાથે યુદ્ધ અથવા તલ કરીને તથા એવા બીજા સાધનો વડે પણ તેઓ પોતાનો અર્થ આધી લેતા આ તેમના ગુણુનુ યથાર્થ દર્શન હવે પછીની હખમત ઉપરથી થરો બીજાઓની તખ્તરમા દાખન થઈ પોતાનો ફાયદો મેળવી લેવાની પદ્ધતિ અન્ય યુરોપિયનોએ પણ અનાવી હતી દેશી લોકોની ફોજ તૈયાર કરી તથા હિંદી ગજાઓની માહોમાટેની તખ્તરમા ઝીંપનાની તે મારફત પોતાનો ફાયદો કરી લેનાનો ધધો આઠ વાથી પરદેશીઓ હિંદુસ્તાનમા પોતાનુ રાજ્ય સ્થાપી શમશે એ વિચાર પહેલો કુત્તેને આ યો હતો એમ ઇતિહાસકારો મહે છે, પણ તેની અગાડી મસો વર્ષ ઉપર પોર્ટુગીઝ લોકોએ આ પ્રોગ પ્રયત્ન કરી બતાવ્યો હતો વાસ્તવિક રીતે આ પ્રયોગની અજમાયશ પહેલવહેલી આ જુમ્મો કરી એમ કહી શકાય પરંતુ રાજ્ય પ્રખપુની આ રુચી શોધી હાડવાને મઈ મારણુજ નહોતુ યુરોપિયન લોકોએ એશિયાખડમા પગ મુક્યો સાગથી આ પરિણામ અનિવાર્ય હતુ હિંદુસ્તાનમા મોગનોનુ એમ્બ્રો નાજ્ય અથવાયુ તે પૂવ પચાસ વર્ષ ઉપર પોર્ટુગીઝે આ દેશમા આન્યા ત્યારે ન્યા ત્યા અધાધુધી આવતી હતી એમ્બે તેઓની સામા દક્કર ઝીંપી શકે એવો કોઈ પણ સામર્થ્યવાન સત્તાધારી દેશમા હતો નહીં આથી પોર્ટુગીઝોને પોતાનો અમન બેસાડનામા અડચણ આવી નહીં ત્યાર બાદ મોગનોનુ રાજ્ય બમો વન લગી આવ્યુ અને તેની પડતી થતાજ અગ્રે લોકો રાજ્યમિત્રા મમમા ગથાયા યાગે યો ગીજાની માફક તેમને

ખિસ્તી હતો. ખિસ્તીઓની માફક મસજીદમાં મુસલમાનોનું પણ વિશેષ જોર હતું તે વિશે પાછળ કહેવામાં આવ્યું છે.

આ કારણેને લીધે પોર્ટુગીઝ લોકોનો મસજીદમાં સહેલાઈથી પ્રવેશ થયો, અને તેમના વેપારની આબાદાની થઈ. પહેલી બેપે તેઓ યુરોપમાં જે માત્ર લાવ્યા તેમાંથી ખર્ચ કરતાં સાફમણી આવક થઈ. પોર્ટુગીઝના રાજને તથા લોકોનું આવું નસીબ ખુલી ગયું હતું. યુરોપનાં અન્ય રાજ્યો ચકિત થઈ ગયાં. પોર્ટુગીઝ સરકારે આ વેપાર જો કે પોતાનાજ તાબામાં રાખ્યો હતો છતાં તેની તરફથી કેટલીક સરતે મરજીમાં આવે તે ખિસ્તી પ્રજાને સિરખન આગળ પોતાનાં વહાણો મોકલી વેપાર કરવાની સવગતા કરી આપવામાં આવતી. આ સવગતાનો ફાયદો પહેલાં પચાસ વર્ષમાં અંગ્રેજ વેપારીઓએ ખુબજ મેળવી લીધો. પોર્ટુગીઝના રાજ્યે જે ચાર વેળા હિંદ તરફ કાફલા રવાના કર્યા પછી તેની એવી ખાતરી થઈ કે મસજીદ કિનારા ઉપરનાં પાંચ મા અંદરેમાંથી માત્ર ભરી યુરોપમાં લાવવાથી વેપાર શાંતપણે ચાલશે. પરંતુ જો એમ નહીં કરતાં માત્ર કેલિકટના મુખ્ય અંદરમાંથી સધળો વેપાર ચલાવવાનો હોય તો આરખ લોકોનું પ્રાપ્ત્ય તોડવાની વિશેષ જરૂર છે. આ પંકા બીજો માર્ગ ઈમેન્યુઅલ રાજ્યે સ્વીકાર્યો. પોર્ટુગીઝ સરકાર કેવલે કોચીનમાં પહેલી વખતે રથાપી તેના રક્ષણ માટે રાજ્યે વારંકો ૬ ગામના હાથ હેઠળ એક કાફલો મોકલ્યો હતો. વારંકો ૬ ગામની પહેલી સફર ફક્ત નવા પ્રદેશો સોધી કલાવવા માટેજ હતી, પણ તેની આ બીજી સફરમાં તેને પોર્ટુગીઝ વેપાર માટે મસજીદ કિનારા ઉપર કાયમની ગોઠવણ કરવાની હતી. આ બન્ને કામો તેણે પૂર્ણપણે પાર પાડ્યાં. ઈ. સ. ૧૫૦૨ માં તેણે કેલિકટ સર કરી આરખોના એક આરખારનો નાથ કર્યો, નવા કોચીન, કાનાનુર, કોલમ અને ભટકળ એ ચાર અંદરે માથે વેપાર શરૂ કરી, તેમાંનાં બેમાં પોતાની વખારો ખોલી. આ વખારોના સંરક્ષણાર્થે તેણે કેટલાંક વહાણો અહીં રહેવા દીધાં, અને કાનાનુરની વખારમાં કેટલીક તોપ તથા દારૂગોળો રાખ્યાં. પરંતુ તેના આ સમજા નિજનો પ્રનાય નેનાં જુઓ દુનોથી

સપૂર્ણ રીતે ઢકાઈ ગયો છે દરે પછીના જોતણુ વર્ષમા પોર્ટુગીઝ લોકોએ ખુલ્લી રીતે યુદ્ધની તૈયારી કરી આરખોની સત્તાનો નાશ કરો, અને મલખાર કિનારા ઉપર પોતાને અનુકૂળ પડે તેવી ગોઠવણો કરી

આટલા ટુક સમયના અરસામા કોઈ પણ રાજ્યે આવો મહાન વિજય મેળવ્યાના દાખલા ઇતિહાસમા ઘણા નથી નવીન દેશ શાંધી કહાડવા માટે યુરોપમા જે આનંદ થયો તેમા ફક્ત પોર્ટુગીઝ રાજ્યની વિનક્ષણ શક્તિ દુનીઆની જાણુમા આવી એમના પરંતરફના સચારથી માત્ર મુસલમાનો નોજ વેપાર છુડ્યો તેમ નહોતુ વેનિઝ, જીનોઆ વગેરે જમધ્ય સમુદ્ર ઉપરના રાજ્યોને પણ તેથી સખત ધાકે પહોંચ્યો હિંદમા પોર્ટુગીઝોનું ગત્ય ન્યપાયાથી એક મોતી નવી જવાનદારી રાજ્ય ઇમ્પેન્યુઅલને માથે આવી પડી જે એ રાજ્ય હમેગને માટે રાખવુજ હોય તો ત્યાની રાજ્ય વ્યવસ્થા દરેક ગવર્નરની મરજી અન્વય રેગવવી બીનઉપયોગી છે અને તે એક વખતે નક્કી કરાવવી જોઈએ એવો વિચાર રાજને આવવાથી તેણે આશ્ચર્યકાર ગવર્નર તરફે મોઝવી તેને મચના કરી કે તેણે (૧) આ ક્રિઠાના કિનારા ઉપર મજબૂત કોઠીઓ નાખી ત્યા પોર્ટુગીઝોની સત્તાનો પાયો ઢાયમ ઢરવો, (૨) મનખાર કિનારા ઉપરના બંદરો પાતાના તાબામા લઈ લા મજબૂત વખાશે ખોનવી તથા (૩) આરખોનું દરીઆઈ બળ રાતા સમુદ્રમાઈજ નષ્ટ કરતુ હિંદુસ્તાનનો વેપાર હાથ કરવા માટે આજ પરંત જે પ્રયત્ન યુરોપિયન રાજ્યોએ કર્યા તેમા રાતા સમુદ્રમા તથા તેના બન્ને કિનારા ઉપરના પ્રદેશમા મુસલમાનોજ સત્તાપત્રી રહ્યા પણ જમધ્ય સમુદ્રમા આખરે એન અને પોર્ટુગલને યશ મળ્યો આગળ ઉપર આ ઝગડો આગળી સમુદ્રમા ચાલનાર હતો તેમા પોતે ટપી સકશે નહી એનુ પોપ તેમજ ટ્રેનાક સ્પિન્ટી રાજ્યોને લાગતુ હતુ પણ માત્ર ઇમ્પેન્યુઅલ રાજનો અભિપ્રાય જુદો હતો તેણે બહાદુરીથી પોતાનો પ્રયત્ન જારી રાખ્યો અને આખરે યશ મેળવ્યો આશ્ચર્યકાર તથા તેના પરાક્રમી પુત્રએ આરખી સમુદ્ર ઉપર કરેલા મુસલમાનોના સખત પરાજય પછી મો વર્ષ વગી એ પોર્ટુગીઝોજ બળવાન રહ્યા હતા એ અરસામા મુસલમાનો ઇજમ હતવાના

કામમાં રોકાયેલા હોવાથી તેઓને આગળી સમુદ્રમાં આવવાનું કાનૂન નહીં
આટવાથીજ ઈર્મિ-સુઅલ રાજને સતોડ થયો નહીં આરબેલા આ
મહાન કાર્યમાં તેણે વિલક્ષણ ધુર્તતા બતાવી ઈ સ ૧૫૦૦ થી ૧૫૦૫
સુધીના પહેલા પાંચ વર્ષમાં મનગાર કિનારા ઉપરનો વેપાર તેના તાગામાં
આવ્યો, બીજા પાંચ વર્ષમાં આગળી સમુદ્ર ઉપર તેને સંપૂર્ણ મત્તા મળી,
અને ત્યાર પછીના પાંચ વર્ષમાં આશ્ચર્યકર્તા દ્વારે પશ્ચિમ કિનારા ઉપર
તેના ગત્યનો પાયો નખાયો.

આશ્ચર્યકર્તા અને ૧૫૦૭-૪ માં હિંદુસ્તાન તરફ પટેલી સફર દરી
અહીંની ઐતિહાસિક સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણ કરી પોર્ટુગલ પાઠ કરતા તેણે અધગી
હકીકત ગળને નિવેદન કરી પુનઃ ૧૫૦૭ માં ગતા સમુદ્રના દુર ઉપરનું
મુસલમાન થાણું પોતાના તાગામાં લેવાના રેતુથી એક કાફલો લઈ એ આ
તરફ આવ્યો. પ્રથમ તેણે સોડોગ ડમરે કર્યું ત્યાં મુખ્ય વસ્તી મુસલ
માનોની હતી, હિંદુસ્તાનમાંની માફક ત્યાં ઇસ્લામ ખ્રિસ્તીઓ પણ હતા
જે કમરે કર્યા પછી મુસલમાનોની સંખ્યા જમીન તેણે ખ્રિસ્તી ગે
વાસીઓમાં વાંચી આપી, તથા તેમને રોમન કેથોલિક પંથની શિક્ષા
આપી ઓર્થોડોક્સ પોતાની દાક બેસાડી આશ્ચર્યકર્તા મનગાર કિનારે આવ્યો
અહીંના અને ૧૫૦૯ માં આગળી પામેથી તેને ગવર્નરની જગ્યાનો હવાનો
મળ્યો આ જગ્યા ઉપર એ ૭ વર્ષ રહ્યા તે દરમિયાન મલબાર કિનારા
ઉપર પોર્ટુગીઝ સત્તા બગળા અપન થઈ વાસ્તવિક રીતે આશ્ચર્યકર્તા
ફક્ત કિનારા ઉપરના પ્રાંતો મેળવવા માટે મથતો નહોતો, તેના સંખ્યા
પ્રવરતો મુસલમાનો સામે હતા ખ્રિસ્તી અને મુસલમાન ધર્મના લોકો
વચ્ચે પૂર્વ જોડસલમ માટે જે ઝગડો ચાલ્યો હતો તેવોજ ઝગડો હમણા
એ બેઉ ધર્મના અનુયાયીઓ વચ્ચે હિંદુસ્તાનના વેપાર બાગલ ચાલતો હતો
આ ઝગડાની ટપના આશ્ચર્યકર્તા મનમાં એકી ખટકા રતી હતી કે
ઈશ્વરના સુનતાનનો પ્રદેશ ઉત્તરના રવાના રેતુથી નાઈન નદીનો પ્રવાહ
ફેરની ગતિ સમુદ્રમાં લાવવાની તથા મક્કામાંના મહમદ પેગમ્બરની કબર
ખોદી કઢાડી મુસલમાનોને જડમળથી ઉખેડી નાખવાની વિનંતી તથા

કામમા રોકાયના હોવાથી તેઓને આગળી સમુદ્રમા આવવાનું ફાન્યુ નહોતું. આટલાથી જ ઈર્ષિન્યુઅન રાજ્યને સતોડ થયો નહોતો આગળેતા આ મહાન કાર્યમા તેણે વિવલપુ ધુતતા જતાવી જ સ ૧૫૦૦ થી ૧૫૦૫ સુધીના પહેલા પાંચ વર્ષમા મન્યાર ગિનારા ઉપરનો વેપાર તેના તાનામા આ યો ખીજી પાંચ વર્ષમા આ ખી સમુદ્ર ઉપર તેને સર્વપરી સત્તા મળી, અને ત્યાર પછીના પાંચ વર્ષમા આશ્ચુકર્ષને દાઘે પતિમ કિનારા ઉપર તેના ગત્યનો પાલો ન ખાયો.

આ ધુમ્ક સને ૧૫૦૩-૪ મા હિંદુસ્તાન તરફ પહોલી સફર કરી અહીંની ગિથિતિનું સ્વમ નિરીક્ષણ કરી પોર્ટુગલ પાછા ફરતા તેણે સધળી હુમીજત ગતને નિવેદન કરી જુન ૧૫૦૭ મા ગતા સમુદ્રના ૮ ઉપરનું મુસલમાન થાણુ પોતાના તાનામા લેવાના હુથથી એ માફલો લઈ એ આ તરફ આ યો પ્રથમ તેણે સોકોટા જમને જુ લા મુખ્ય વસ્તી મુસલમાનોની હતી હિંદુસ્તાનમાની માફ ત્યા કેટલાક ખ્રિસ્તીઓ પણ હતા જે જમને થા પછી મુસલમાનોની સવળી જમીન તેણે ખ્રિસ્તી જો વાસીઓમા વહેલી આખી તથા તેમને રામન કેથોલિક પધની દિક્ષા આપી ઓર્થોડોક્સ પોતાની દ્વા મેસાડી આશુ કં મન્યાર ગિનારે આગે. અહીંઆ સને ૧૫૦૮ મા આ મીડા પાસેથી તેણે મવર્નરની જગ્યાનો દવાનો મળ્યો આ જગ્યા ઉપર એ છ વર્ષ રહ્યો તે દ મિયાન મન્યાર ગિનારા ઉપર પોર્ટુગીઝ સત્તા બરાબર આપન થઈ વાસ્તવિક રીતે આ ધુમ્કે ફક્ત ગિનારા ઉપરના પ્રતિ મેળવવા માટે મથતો નહોતો તેના સધળા પ્રયત્નો મુસલમાનો સામે હતા ખ્રિસ્તી અને મુસલમાન ધમના લોકો વચ્ચે પૂર્વ જેડસનમ માટે જે ઝગડો ચાલે હતો તેણે જગે દમથા એ બેઉ ધર્મના અનુયાયીઓ વચ્ચે હિંદુસ્તાનના વેપાર બાજત ચાલતો હતો આ ઝાની કલ્પના આશ્ચુકર્ષના મનમા એવી ખગળી રહી હતી કે ઈજિપ્તના સુનતાનો પ્રદેશ ઉજ્જડ કરનાના હુથથી નાઈન નદીને પ્રવાહ ફેરવી રાતા સમુદ્રમા લાનવાની તથા મહામાના મહમદ પેાખરની કબર ખોદી કઢાડી મુસલમાનોને જડમૂળથી ઉખેડી નાખવાની વિનક્ષણ તથા

મુખર્ષી ભરેલી યોજનાઓ તેના મનમાં ઘોળાયા કરતી હતી. એમ છતાં હિંદુસ્તાનના કારભાર સંબંધી તેના વિચારો યોગ્ય તથા શક્તિ હતા. રાતા સમુદ્ર તથા ધરિની અખાત ઉપરનાં નાકાં પોર્ટુગલનાઃતાબામાં લેવાં, અને મુસલમાનોનો કિનારા ઉપર તથા પૂર્વ સમુદ્રમાં ચાલતો વેપાર બંધ કરવો, એ બે મુખ્ય હેતુઓ તેણે બર લાવવાના હતા. ગોવા પોતાના કબજામાં લઈ આરબી સમુદ્રમાંથી મુસલમાનોનો સંચાર તેણે બંધ કર્યો, એટલે ઓર્મેઝ તથા મલાક્કા પોર્ટુગીઝોને હાથ જવાથી મુસલમાનોને આ તરફ આવવાનો કોઈ માર્ગ રહ્યો નહીં. પોર્ટુગલ સરખું સુમારે દસ લાખ વસ્તીનું એક નાનું ખ્રિસ્તી રાજ્ય આફ્રિકાથી મલાક્કા લગીનો સાત આઠ હજાર કોસ લાંબો, તથા આફ્રિકાના દક્ષિણ છેડાથી રાતા સમુદ્ર સુધીનો બે હજાર કોસ પહોળો સમુદ્ર તથા તેને લગતો સઘળો કિનારો પોતાના તાબામાં લે, અને સો વર્ષ લગી મુસલમાનો સામે ટક્કર ઝીલે એ કંઈ નાનુંસુનું કામ નહોતું.

દેખાઈતી રીતે ચાલતો આ વેપાર બાબતનો ઝગડો ખરું જોતાં બે ધર્મે વચ્ચે હતો. આલ્ફુકર્કેના મનમાં મુસલમાની ધર્મ નષ્ટ કરી કેથોલિક પંથની વૃદ્ધિ કરવાનો વિચાર એકસરખો રમી રહ્યો હતો. મુસલમાનોના મનસુખા પણ કંઈક એજ દિશામાં જતા હતા, એટલે હિંદુસ્તાન તથા ઈશ્વરમાંના તેમના સ્વધર્મોઓ અને સઘળા તુર્ક લોકો આ મોટા ઝગડામાં સામિલ થયા. આલ્ફુકર્કેનાં મરણ પછી કેટલાંક વર્ષ તુર્ક લોકોએ પોર્ટુગીઝોની સારી ખબર લીધી. દીવ, મસ્કત, મલાક્કા વગેરે ઠેકાણે તેમના કાફલાઓ પોર્ટુગીઝો સામે લડતા હતા, તેમાં આરબોને વેનિશિઅન લોકોની મદદ હતી; કેમકે આરબોનો કેરો આગળનો વેપાર બંધ થતાં વેનિશિઅન લોકોને જે નુકસાન થયું હતું તેનું વેર લેવા મુસલમાનોની મદદથી તેઓ પોર્ટુગીઝોને શેઠ આપવાના હતા. સ્વાર્થની વાત આવે છે ત્યારે સ્વજાતિ તથા સ્વધર્મ કેવાં બાલુએ મુકાય છે તેનું આ પ્રત્યક્ષ ઉદાહરણ છે. સને ૧૫૮૦ માં સ્પેન અને પોર્ટુગલ એકત્ર થયાં ત્યારે ખ્રિસ્તી લોકોએ મુસલમાનો ઉપર સરસાર્થ મેળવી. સો વર્ષ ચાલેલા આ ઝગડાને અંતે મારી પાસેથી માગો એટલે હું સર્વ લિખધર્મી લોક તથા પૃથ્વી ઉપરના

રૂર દૂનના પ્રેમી નના । તાણના આપીય ન્હુ ગાઈમતડુ ૧૧૧ ખરૂં
પડ્યુ દોષ એમ યુરોપના નેમ નોગના નેમના સનજવા તાણા

દિ. ૬ માસના નુસનનાનોનુ રાજ્ય ન્યાપન થયુ ત્યારે તે નેરો । પો
તાના ધર્મનો પ્રચાર કરવા આવ્યા હતા, અને તેન કરવાના પેકો ઉપર
નાના પ્રચરના લુતમ કરી દતા એ આપણે નુસનનાનોના કલિત્ત ઉપ
ગથી જાણીએ છીએ પણ પ્રિતી નેમ તેમના જવા માર હૃદયના નથી
અને ધર્મની ખામતના નેમ ઉપર લુતન કરે નહીં એનુ જો કોઈ કહે
તો તેને માટે આપણે એટલુજ કહીશ કે તે તે વેળાનો કલિત્ત બનજા
સમજીએ નથી ધર્મની ખામત નુખ જાણી વેષાઃ તથા અપતિ મેજવ
વાનો હતુ પ્રિતી નેકોને માર પાડવાનો હતો । મ્હુ ધર્મનુઅને સને
૧૫૦૦મા કલતના આદમાર સાથે જવા પાદરીઓને આ દેશમા મોખ્યા
હતા, અને તેમન નીન પ્રનાણે સુચના આપી હતી - નુસનનાનો ઉપર તથા અન્ય
પરધર્મીઓ ઉપર તલવાઃ ચનાવવા પડેના તેમને પ્રિતી ધર્મની ગોળીઓ
ગજાવવી, અથાત્ ખાઈનનો ઉપદેશ રી એ ધર્મ નથી રવાનુ તેમને કહ્યુ
એ વાત જો તેઓ નામુલ્ય કરે, અને વેષા ની આપ લે મ્હવા ઉત્તુક
ન દોષ તેજ તેમના ઉપર તલવાઃ તથા નકુ ની અજનાયત કરી તેમનો
નાશ કરવો ધનનુ તથા સરકૃતિનુ નામ આગમ વગી યુગેપિઅન નજરો
એ સન દૃષ્ટી ઉપર મોટો દિગ્વિલ્ય । નવી મુખો ૭ ૫૫ તેમના એ
સધગા પ્રપાસના મગમા કેનગ આથ સમાયનો હતો એમ દટર સ આ
તિદ્વામકાઃ પા. ૨૫૧ ક્રે છે

અધગા વેષાઃ પાતાના નામમા નેમ નાગેની પોર્ટુગીઝ નેકોની
પદ્ધતિ દેશના નખ્યા પ્રમાણેની હતી એમ ૮ । અને અથવા અધિમરીને કલ્યા
પછી તેને પોર્ટુગીઝના સમજો સરણે ગાવી, વખાર તથા પ્રિત્યા ખાધવાને
જાણી બલિસ આપવાની અને દર સાન ખ પી ઉપરાત ફોજ વમેરેનો
ખર્ચ આપવાની ચરતે પાડુ ધીજ અનવતારે તેની પામે સામાન્ય રીતે તદ
નામા કરાવી લેતા સતા સમુદયો મજામ પવનના મિના । ઉપરના સધગા
અધિમરીઓ સાથે આના પ્રચરના તદ પોર્ટુ ધીજેએ કયા હવા આના તદ

નામાંના પરિણામમાં ખંદરમાં આવતાં પોર્ટુગીઝ જહાજ ઉપર કર વગેરે માફ થતો અને જકાત પોર્ટુગલના રાજને માટે વસુલ લેવામાં આવતી. આ સામાન્ય પ્રકાર હતો છતાં પ્રસંગોપાત તેના અનેક અપવાદ થતા. કલિકટનો ઝામોરીન પ્રબળ હોવાથી તેને તાબે કરતાં પોર્ટુગીઝને ધણો વખત લાગ્યો. કોચીનના રાજને શરૂઆતમાં તેઓએ મીઠાં મીઠાં વચનો આપી આખરે ફસાવ્યો. કોલમમાં તેમને ભારે મહેનત પડી નહીં; ઇશિનના અખાતમાં આવેલું ઓર્મઝ એવીજ રીતે સહેલમાં તેમના તાબામાં આવ્યું, અને એડન ઉપર પણ તેમની થોડી ધણી સત્તા બેઠી. આ સ્થળ વારાફરતી પોર્ટુગીઝો તથા મુસલમાનોના હાથમાં ગયું હતું. ઉપર કહ્યા પ્રમાણે પશ્ચિમ તરફ મુસલમાનોનું થોડું ઘણું પ્રાગલ્ભ્ય હતું. પણ પૂર્વમાં પોર્ટુગીઝોનો વેપાર સારો ચાલતો. મલબાર કિનારા ઉપર મરી તથા સુંક તેમને મળવા લાગ્યાં, અને સિલોનની તજ તથા પૂર્વ તરફના દ્વીપકલ્પમાંથી લવેંગ અને જવંત્રી તેમના હાથમાં આવ્યાં. સને ૧૫૬૪ માં મલાકાનો સધળો પ્રદેશ પોર્ટુગીઝોની સત્તા હેઠળ હતો.

પોર્ટુગીઝોએ દેશી રાજ્યો સાથે કરેલા કોલકરારો આગળ જતાં અગ્રેજ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીને ધણા નકા, કેમકે પોર્ટુગીઝોને હેરાન કર્યાં સિવાય તેઓ પોતાનો વ્યવહાર ચાલુ કરી શકતા નહીં. પોર્ટુગીઝોનો સધળો આધાર દરીઆઈ કાફલા ઉપર હોવાથી દેશી રાજ્યોએ લડાયક વહાણો તથા દારૂગોળો રાખવાં નહીં એવી કલમ તેમના દરેક તહમાં રાખવાને તેઓ કાળજી રાખતા.

૩. પોર્ટુગીઝ વેપારની કિફાયત.—હિંદુસ્તાનમાં રાજ્ય સ્થાપી તે નિભાવવાનો ખર્ચ ઉપાડવાનું સામર્થ્ય પોર્ટુગીઝ રાજ્યમાં નહોતું, પણ વેપારમાં તેને અતિશય કિફાયત થતી હોવાથી આવાં કામો કરવાનું તેને ખની શક્યું. આ કિફાયતનો અંદાજ કહાડવો મુશ્કેલ છે. પોર્ટુગીઝ આર-મારનોજ ખર્ચ કેટલો હતો તે આપણે જ્ઞેધએ. સો વર્ષ ૮૦૬ વહાણો આ કામ માટે જરૂરનાં હતાં. એક વહાણ બાંધવાનો તથા તેના ઉપરના કપ્તાન, ખલાસી વગેરેનો એક સફરનો ખર્ચ સુમારે ૪૦૦૬ પૌંડ એટલે લગભગ

પચાસ હજાર રૂપીઆ થતા. વહાણોની એ સંખ્યામાં હિંદુસ્તાનમાં બાંધેલાં તેમજ શુગ્ર-પાસેથી છીનવી લીધેલાં વહાણોનો સમાવેશ થતો નથી. તે જો ગણીએ તો પોર્ટુગીઝ વેપારની સર્વોપરીનાં સો વર્ષમાં એક હજાર વહાણો કામે લાગ્યાં હતાં એવું કહી શકાય. દર સાલ વીસ જહાજ ભરીને માલ પોર્ટુગલમાં આવતો. વારંકો ૩ ગામાની પહેલી સફરથી થએલી આવક ખર્ચના સાઠ પટ જેટલી હતી, તે આપણે ઉપર વાંચી ગયા છીએ. કેવલ સને ૧૫૦૧ માં મસાલા, સુગંધી વસાણાં, ચીનાઈ વાસણુ, મોતી તથા જવાહીર વગેરે માલ ભરી લાવ્યો હતો. એવીજ મુશ્કેલી વસ્તુઓ દર ખેપે હિંદ તરફથી યુરોપમાં કેટલી મઈ હશે તેની ગણતરી નથી, પણ દર સફરના હેવાલમાં તેનું કેટલુંક વર્ણન આપણે કરી ગયા છીએ. આ સિવાય બંદરો-બંદર જે વેપાર ચાલતો તે જુદો. આ સધળા વેપારમાં મુખ્ય કિફાયતી માલ અફીણ હતું. એકજ વહાણુ મારફત યુરોપમાં જે માલ જતો તેની ઉપલ સરાસરી આસરે એક લાખ પૌંડ એટલે દસ લાખ રૂપીઆ થતી. આમાં મોતી તથા બીજાં જવાહીર દાખલ કર્યાં નથી, કેમકે અસલ યાદી વિના જવાહીરની કિંમત આંકવી અશક્ય છે. વળી ગોવાથી ચીન, જાપાન ભગી માલ લઈ જવાનું એક વહાણનું ભાડું ૨૨,૫૦૦ પૌંડ એટલે સવાબે લાખ રૂપીઆ પડતું; અને ગોવાથી મોઝામ્બિક સુધીના ૫૪,૦૦૦ રૂપીઆ થતું. આ ઉપરાંત ખાનગી વેપારમાંથી જે નફો મળતો તે જુદો. ચાંચીઆઓની લૂંટથી, તથા અન્ય લોકોનાં પકડેલા વહાણો તથા માલ લીલામ કરી વેચવાથી, જે ઉપજ મળી તેનો અડસદોઢ કહાડવાનું અનુકૂળ નથી. પણ કોઈક વહાણના કપ્તાને ખે વર્ષના અરસામાં આવા ધંધામાં ૧૧ લાખ રૂપીઆ મેળવ્યાના દાખલા મળી આવે છે. આખા કિનારા ઉપરના પ્રદેશના રાજાઓ તરફથી મળતી ખંડણી, તથા ગોવા, દીવ અને મલાકામની જકાત એ સધળાની કુલ ઉપજ દર સાલ બાર લાખ રૂપીઆ હતી. આ સધળાં સાધનો મારફત મળતી નાણાંમાંથી પોર્ટુગલના રાજાને પ્રતિવર્ષ પોતાના હીરસાના ૨૨,૫૦,૦૦૦ રૂપીઆ મળતા. આ ઉપરાંત તેને હિંદુસ્તાનમાંથી દર સાલ સુમારે ૧૫,૫૦,૦૦૦ રૂપીઆ વસુલ આવતું.* આ કરતાં પણ વધુ

* આ પુરતકમાં પૌંડના દસ રૂપીઆને લાગે આંકડા મુજબ

રકમ પોર્ટુગીઝ સરકારને મળવી જોઈતી હતી, પણ અનેક અધિકારીના હાથમાં યદને વસુલ પસાર થતું હોવાથી તેમાંથી દરેકનો ભાગ પડતો. પોતાની પ્રજા વેપાર ધંધો કરી ફાયદો મેળવે એવી પોર્ટુગીઝ સરકારની ઈચ્છા હતી, પરંતુ એવા ધંધામાં અનેક સંકટો નડતાં હોવાથી તેની મદદ વિના કોઈ પણ નવે દેકાણે ખાનગી વેપાર શરૂ કરવાનું તેમને માટે અશક્ય હતું. મસાલાના વેપારનો ઈર્જિસો દરસાલ સાગ્રાચાર લાખ રૂપીઆ આપવાના કરારથી, અને ઈતિર વેપારનો ૧૫ લાખ આપવાના કરારથી પોર્ટુગીઝના રાજ્યે વેપારીઓને આપી દીધો હતો. ઉપર કહેલા સાડી બાવીસ લાખમાં આ રકમ ઉમેરતાં પોર્ટુગીઝના રાજ્યની ખારમાસની આવક ૪૨ લાખ રૂપીઆ થવા જતી. આટલો બધો નફો થતો તે સધળો લશ્કરના કામમાં વપરાઈ જતો. ખાનગી વેપારને સરકાર તરફથી ઉત્તેજન મળતું પણ તેના ઉપર સત્તાધિકારીની દેખરેખને અભાવે વેપારીઓ પોતાનો ફાયદો શોધવામાં સરકારનું તથા બીજા લોકોનું મરજીમાં આવે તેટલું નુકસાન કરતા. સરકારને માટે જુદે જુદે બંદરેથી માલ ખરીદ કરતી વેળા તેઓ ગમે તેટલો મોંઘો ભાવ આપતા, પણ પોતાને માટે માલ લેવાનો હોય તો લોકો ઉપર જુલમ કરી તેઓ ધણેજ સસ્તે દરે લેતા. ‘જ્યાં સુધી કષ્ટાન તથા બીજા અધિકારીઓને ખાનગી વેપાર કરવાની છૂટ રહેશે ત્યાં સુધી તમારા ફાયદા ઉપર કોઈ પણ લક્ષ આપશે નહીં.’ એવા આશયના પત્રો વાર વાર પોર્ટુગીઝના રાજ્યને હિંદુસ્તાનમાંથી મળતા. કોઈ દરબારમાં પોર્ટુગીઝ વકીલ રાખવામાં આવ્યો તો તે પ્રથમ પોતાનું મજબૂત તર કરતો હોવાથી ત્યાં પોર્ટુગીઝ સરકારનું કંઈ પણ વજન પડતું નહીં. વહાલુના અમલદારો પણ પોતાનો માલ વેચ્યા પછીજ સરકારી માલની વ્યવસ્થા કરતા. સને ૧૫૩૦ માં એક કષ્ટાને મલબારથી બંગ્ગળા લગી સફર કરી તેટલામાં તેની પોતાની આવક રૂ. ૨૪,૫૦૦ થઈ પણ સરકારની ફક્ત ૭૮૦ રૂપીઆ થઈ. આ સમયના પોર્ટુગીઝ ઇતિહાસમાં આવા અનેક દાખલાઓ મળી આવે છે. એકાદ સફરમાં નસીબને જોરે કેટલાકને તો એટલો બધો ફાયદો થતો કે તેથી તેમની આખી જીંદગીનું દારિદ્ર ધોવાઈ જતું. કોઈ કોઈ વાર કમરને માટે એકાદ અમલ-

દારનો પગાર અટકાવવામાં આવતો તો ગ્રીષ્મ સફરમાં, ચએલું નુકસાન તે એવી રીતે વાળી દેતો કે પગાર નહીં મળવા માટે તેને ખોટ અથવા ઘરમ લાગતી નહીં. કોઈ તકરારી સમાસબંધી અગર રખાયત કંઈ માગણી કરતું તો તેની ઇચ્છા પૂર્ણ કરવા પોર્ટુગલનો રાજા તેને એકાદ સફર ઉપર મોકલી દેતો. આવી સ્થિતિમાંથી રાજાનો જલદીજ નાશ થયો. વેપારમાં ફાયદો મળે છે, અને લડાઈમાં વિનાકારણ ખર્ચ કરવા ઉપરાંત શુભ ખોવાતું જોખમ ખેડતું પડે છે એવો વિચાર દરેકના મનમાં આવવાથી યત્ન ઉભો થતાં રાજાનો બંદોબસ્ત કરવા કોઈ તૈયાર થતું નહીં. એજ પ્રમાણે યજ્ઞાતનો ભપકો ઝાંખો પડતાં હિંદમાં ગવર્નરનું કામ કરવાને કોઈ પણ દિમ્મત કરતું નહીં. ખાનગી વેપાર બંધ કરવા માટે પોર્ટુગીઝ સરકારે થોડા પ્રયત્ન કર્યા હતા નહીં, પણ જેવી રીતે રેતીના બંધમાં પડેલું એક બાકાઈ પુરતાં તેમાં ખીજું પડે છે તેવીજ સ્થિતિ પોર્ટુગીઝ સરકારની થઈ હતી. સિસ્મનમાંની ઇન્ડિયન કચેરીમાં જો અન્યાય ચાલતો તે અટકાવવા પોર્ટુગીઝ સરકાર અશક્ત હતી તો પછી હિંદુસ્તાનમાં તે શું કરી શકે તેનો આપણેજ વિચાર કરી લેવો.

સ્પેન અને પોર્ટુગલ એ બન્ને દેશ એકત્ર થયા સારપછી, અથવા સને ૧૫૪૮ માં ડોમ ડેર્રો મરણ પામ્યો ત્યારપછી, હિંદુસ્તાનમાંના પોર્ટુગીઝોની આબાદીનો અંત નશ્વર આવતો લાગ્યો. આશ્ચર્યકર્તા જેવો કોઈ પણ નિયમસર કામ કરનાર અને પરાક્રમી પુરુષ આ તરફ આવ્યો નહીં, તેમ તેની ભવ્ય કલ્પના અમલમાં મુકી તેણે નાંખેલા પાયા ઉપર મોટી ઇમારત રચવાનું કામ કોઈએ ઉપાડી લીધું નહીં. સને ૧૫૬૫ માં વલંદા લોકોએ પૂર્વના વેપારમાં ઝોકાબું, અને પોપે પૃથ્વિના નહીં જણાયલા ભાગની કરી આપેલી જ્યેષ્ઠીમાં પોર્ટુગીઝોને માટે જે હક નહીં કરી હતી તે તેઓએ ઝાળંગી, સારથી વેપારમાં પોર્ટુગીઝોની પડતી થતી ગઈ.

પોર્ટુગીઝોના હાથમાંથી એશિયાનો વેપાર જતા રહેવાનાં બીજાં અનેક કારણો હતાં. પહેલું, સ્પેન અને પોર્ટુગલ એ બન્ને રાજ્યો સને ૧૫૮૦ માં એક રાજાના તાબામાં ગયાં ત્યારે બેઉ દેશનો કારભાર જુદો જુદો ચલાવવાનો ફાવ થયો હતો. સને ૧૬૦૪ માં ઇંગ્લેંડ અને ફ્રાન્સ

વચ્ચે સલાહ થયા બાદ હોલેન્ડ અને સ્પેન વચ્ચે યુદ્ધ શરૂ થયું, તેમાં હિંદુસ્તાનના વેપારથી જે આનંદ પોર્ટુગલને થતો તે સઘળા સ્પેને ખર્ચો નાખવા માંડી, એટલે માલ ખરીદવા માટે તેની પાસે નાણું બચ્ચું નહીં. ખીજું, વલદા અને અગ્રેજો પૂર્વ તરફના દરીઆમાં દાખલ થએલા હોવાથી પોર્ટુગીઝોના વેપારને નુકસાન પહોંચવા લાગ્યું એ નુકસાન અટકાવવાના હેતુથી અગ્રેજ તથા વલદા વેપારીઓની માફક પોર્ટુગીઝોએ પણ એક વેપારી સંસ્થા સ્થાપવાનો સને ૧૬૩૦ માં પ્રયત્ન કર્યો, પણ તે પાર પડ્યો નહીં. પાંચ વર્ષ રહીને કરેલો એવો ખીજો પ્રયત્ન પણ નિષ્ફળ ગયો. આ પ્રમાણે વેપાર આતુ રાખવાની ખુદ સરકારની મહેનત વિફળ ગઈ ત્યારે ખાનગી વેપાર વધારવાના હેતુથી તજ સિવાયની ખીજી સઘળા વસ્તુઓનો વેપાર યોગ્ય લાગે તેણે કરવો એવો હુકમ સને ૧૬૪૨ માં પોર્ટુગીઝ સરકારે કહાડ્યો, અને ફરમાવ્યું કે ધર્મની બાબતમાં વેપારી લોકો ઉપર જીલમ થાય તોપણ તેમની મિલકત જપ્ત કરવી નહીં એમ જતા આ સઘળા યુક્તિઓ કંઈ ઉપયોગમાં આવી નહીં સને ૧૬૫૩ ના એક લેખ ઉપરથી માલમ પડે છે કે એ સમયે ગોવામાં જગતથી કંઈ આવક થઈ નહોતી.

સને ૧૬૯૯ માં પૂર્વનો વેપાર પુનઃ હાથ કરવાના હેતુથી એક કંપની ગોવામાં સ્થાપવામાં આવી હતી, પણ સને ૧૭૦૧ માં મોખ્યામાં પોર્ટુગીઝ લોકોના તાનામાંથી નીકળી જનાથી તે પડી ભાગી એવાજ પ્રકારના ખીજા અનેક પ્રયત્નો થયા હતા પણ તેનું કંઈ સારું પરિણામ આવ્યું નહીં સને ૧૭૫૬ થી ૧૭૬૭ સુધી ઝાઉટ એગા પોર્ટુગીઝ વાઈસરોય હતો તેણે પણ વેપારમાં થયેલું નુકસાન ભરપાઈ કરવા ખીજા કેટલાક નિષ્ફળ પ્રયત્ન કર્યા.

૪. પોર્ટુગીઝ લોકોનો એશિઆરામ.—પોર્ટુગીઝોનો હિંદુસ્તાનમાંનો વૈભવ ક્ષણભંગુર નીચનાના કાગ્જોમાં ગોવામાંની તથા ખીજા દેશોની તેમની રહેણી અમલની જગ્યા રોકે છે.

પોર્ટુગીઝ લોકોના વખતના ગોવાનો વૈભવ હમણાં અદ્રશ્ય થઈ ગયો છે,

જુના શહેરનું બંદર નદીના કાંપથી પુરાઇ જવાથી એક નવું શહેર વસાવવામાં આવ્યું તે અઘાપી પંજમ કહેવાય છે. એ શહેરમાં પોર્ટુગીઝ ગવર્નરની બેઠક સને ૧૭૫૯ માં થઈ. જુના ગોવાનો વેલવ પોર્ટુગીઝોની જહોજલાલીના વખતમાં અપ્રતિમ હતો. દક્ષિણેય રાણીના અમલમાં લંડનના વેપારીઓ તેને 'સોનાનું ગોવા' એ નામથી ઓળખતા, 'જેણે ગોવા જોયું તેને શિશુન જોવાની જરૂર નથી' એવી પોર્ટુગીઝ ભાષામાં કહેવત છે તે ઉપરથી પણ આપણને તે વખતના ગોવાના વેલવનો લાસ થાય છે. વેપારથી તે ધનાઢ્ય થવા ઉપરાંત લશ્કરી મથકના બપકામાં તથા ધર્માધિકારીઓના દમામ તથા ધામધુમમાં ડેલી રહ્યું હતું. લોકો પોતાનું સધળું કામ શુંકામો પાસે કરાવતા પ્રતિષ્ઠિત પોર્ટુગીઝે કંઈ ધંધો રાજગાર કરવો તથા તેમની સ્ત્રીઓએ ધરકામ કરવું એ તેમના વિચાર પ્રમાણે યોગ્ય નહોતું. લશ્કરની, ધર્મખાતાની અથવા સરકારી નોકરી તથા થોડો ધણો દરીઆ ઉપરનો વેપાર ચલાવવો એ સિવાય તેઓ સ્વનઃ કંઈ પણ ધંધો કરતા નહીં. લશ્કરી દમામથી ગાજી રહેલાં આ શહેરમાં લોકોને અનેક ઉપયુક્ત ધંધા તરફ તિરસ્કાર છુટવાથી તેઓ આજસુ અને વ્યસનાધીન થઈ ગયા. નિશ્ચયી પુરોનાં ટોળાં રસ્તામાં તેમજ જુગારખાનાંમાં બટકર્તા દેખાતાં સ્ત્રીઓ પકડામાં રહી સુખચેનમાં પોતાનો વખત ગાળતી. જુગારખાનાં ઉપર સરકારને કર મળતો એટલે વિના અંકુરે ત્યાં હરેક પ્રકારના મોજશોખ ઉડતા. નાચરંગ, ગાયન, જાદુઈ તથા નટના ખેલ, મગ્ગક દંડા ઈત્યાદીનો ત્યાં મુકાબ હતો. સ્ત્રીઓને પુરો સાથે બેળાવવાની મના હોવાથી તેઓ હોજલમાં રહી ગાયન, રમતગમત, ગપ્પાં મારવાં, મગ્ગક દંડા ચલાવવા, શુકામોની મશ્કરી કરવી ઈત્યાદી જુદી જુદી જાતની મોજમગ્ગલમાં પોતાનો કાળ નિર્ગમન કરતી; અને અસહ્ય તાપને લીધે તેઓ લગભગ અર્ધનગ્ન સ્થિતિમાં પડી રહેતી. ટુંકમાં યુરોપિઅન જનાનખાનાં ગોવામાં નિર્માણ થયાં હતાં. વળી એ સ્ત્રીઓ કપટવિદ્યામાં ઘણી નિપુણ હતી. ઘણીઓને કપટથી લગાવવામાં, અથવા તેમને આત્મથી બેશુદ્ધ કરી પોતાનો પ્રાતિવ્યવહાર યથેચ્છ રીતે ચલાવવામાં તેઓ એટલી તો આગળ વધી હતી કે 'ગોવા-

ગીરી ' એ શબ્દ અઘાપી ઉચ્ચારતાં આપણી સન્મુખ વિષયક'પટ, આળસુ, દુર્વ્યસની વગેરે અનેક પ્રકારના ખીલતસ અર્થ ખડા થાય છે. પ્રાર્થના કરવા દેવળમાં જત્રાનું હોય તો આ સ્ત્રીઓ મોટા દાઢ કરી નીકળતી. તેમના કારચોખી લરેલા પોશાક ઉપર હીરા, મોતી, માણેક વગેરે ટાંગેલાં હતાં. ડોકમાં, ઉપલા હાથ તથા કાંડા ઉપર અને કમર ઉપર નાના પ્રકારનાં મુલ્યવાન દાગીના તેઓ પહેરતી, અને માથાથી પગ સુધી અલંત ખારીક વસ્ત્રોનું ધુરખો નાંખતી. આવાં વસ્ત્રાબૂષણ ધારણ કરી જરીના મિઆનામાં ખેસી પહેરેગીરો સાથે તેઓ દેવળે જતી. તેઓ પગે મોળાં પહેરતી નહીં પણ મોતીની મઢેલી સપાટ પહેરતી. એ સપાટની એડી સુમારે છ ઈંચ ઉંચી રહેતી. વળી તેઓ ગાલે રંગ લગાડતી. દેવળમાં પહોંચ્યા પછી એક ખે નોકરો, તેઓને અંદર ઉચકી લઈ જતા, કેમકે સપાટની એડીને લીધે તેઓનાથી ખીલકુલ ચલાતુ નહીં. એમ છતાં દેવળમાં તેઓ ફરતી તો તેમને દસવીસ પગલાં ચાલનાં ઓછામાં ઓછી પંદર મિનિટ લાગતી. આમ ધીમું ચાલવામાં તેઓ સમ્યપણાનું મોટું લક્ષણુ સમજતી.

પુરુષોનો દાઢ પણ વિલક્ષણુ હતો. તેઓ ગળામાં રૂદાક્ષ વગેરેની માળા ધાલતા, અને બહાર નીકળતા સારે સુંદર પોશાક ધારણ કરેલા શુભામોનાં ટોળાં જત્રી, હુથીઆર વગેરે લઈ તેમની સાથે ચાલતાં. સોના ચાંદીએ મઢેલાં ખોગીર, ચાંદીની હીરા જડીત લગામ, ધંટા, ચિત્રવિચિત્ર રંગના પાવડા વગેરે તેમનો ધોડનો સાજ હતો. ગરીબ લોકો પણ અનેક યુક્તિ કરી દાઢમાં શ્રીમંતોની બરોબરી કરતા. એકત્ર રહેતા હોય તેટલા ગરીબ લોકો સઘળા મળીને પોતા વચ્ચે એક ઉંચો પોશાક રાખતા, અને પ્રસંગોપાત વારા ફરતી પહેરતા, અને રસ્તામાં જતાં જતર ધરવા માટે એકાદ મળુરને રાખી લેના.

આવી રીતે એશઆરામ વધી ગયા પછી ગોવાની પડતીના વખતમાં ત્યાંના લોકોના જે હાલ થયા તે લખી રાકતા નથી. ટેવર્નિઅર સને ૧૬૪૮ માં લખે છે કે ' પૂર્વનાં શ્રીમંત કુટુંબો હાલમાં લિહ્યા ખાગવા લાગ્યાં છે તોપણ તેઓએ પોતાનો દાઢ છોડ્યો નથી. પોર્ટુગીઝ ઓઓ પાલખીમાં

ગેરી બિદ્લા માગવા જાય છે, અને સાથેના નોકર ઘરમાં જઈ બિદ્લા લઈ આવે છે. ' જે જે જગ્યાએ પોર્ટુગીઝોએ પોતાનાં સભ્યો રથાખ્યાં હતાં ત્યાં લાં આપોજ દાક હસ્તીમાં આવ્યો હતો, અને તેનું પરિણામ પણ તેવુંજ આવ્યું હતું.

પોર્ટુગીઝ રાષ્ટ્ર નાનું હોવાથી તે દેશથી અહીંયાં નેપથએ તેટલા લોકો આવી શકતા નહીં. સરઆતનાં સૌ બસેાં વર્ષમાં ધણું તો આઠ હજાર પોર્ટુગીઝો હિંદુસ્તાનમાં આવ્યા હશે. અહીં રહી સભ્યનો પાયો મજબૂત કરવાનું એટલાં થોડાં માણસો માટે અસંભવિત હતું, તેથી દેશી લોકોને થોડી ધણી ક્યાયત શીખવી તેમની ફોજ તૈયાર કરવાની જરૂર તેમને પહેલેથીજ જણાવવા લાગી. સરઆતમાં થએલી મોટી લડાઈઓમાં દેશી લશ્કર હજાર જે હજારથી વધારે કદી પણ હતું નહીં, પણ ધીમે ધીમે તેની સંખ્યા વધવા માંડી. થોડેસારમાં યુરોપિઅન લોકો રહેતા, અને પામદળમાં દેશીઓને દાખલ કરવામાં આવતા. લશ્કરમાં સઘળા અમલદારો પોર્ટુગીઝ હતા; દેશીઓને પણ મોટા ઓલા મળતા. એ સમયે ક્યાયતમાં તથા હથીઆર વાપરવામાં દેશીઓ યુરોપિઅનો કરતાં કોઈપણ પ્રકારે ઓછા નિપુણ નહોતા.

એ વેળા ગુલામોની કિંમત ધણી ઓછી હતી. બંગાળામાં એક પુરપના ૭ રૂપીઆ (૧૪ સિલિંગ) પડતા, અને સી તરફ અને સુંદર હોય તો તેની બમણી કિંમત પડતી. માનવી પ્રાણીની આટલી થોડી કિંમત એ પણ એક વિલક્ષણ બનાવ છે ! ન્યુનો ક કુનાએ સને ૧૫૩૦ માં એકન ઉપર સ્વારી કરી ત્યારે તેની સાથે ધણાંખરાં નાનાં અને હિંદુસ્તાનમાંજ તૈયાર કરેલાં ૪૦૦ વહાણો, ૩૬૦૦ પોર્ટુગીઝ સિપાઈ, ૧૪૬૦ પોર્ટુગીઝ ખલાસીઓ, ૨૦૦૦ દેશી સિપાઈ, ૫૦૦૦ દેશી ખલાસી તથા ૮૦૦૦ ગુલામો હતા. આવડી મોટી પોર્ટુગીઝ ફોજ અગાઉ કદી પણ બહાર પડી નહોતી. પોર્ટુગીઝ લોકો પામદળમાં નોકરી કરવા નાખુશ હોવાથી પોતાનાં ભરોસાનાં માણસોની સંખ્યા વધારવા માટે આશ્ચુકર્કે. યુરોપિઅન પુરોવાનાં દેશી સૈન્યો સાથે ક્રમ કરાવી આપવાની યુક્તિ કરી.

એવા લગ્ન કરાવી આપનારને બક્ષીસ મળતી અને પરણનાર પુરુષને રાજ્યમાં નોકરી મળતી. આ રીતે વટલેલ પ્રજા દેશમાં પુષ્કળ વધી, તેને લીધે આવક કરતાં ખર્ચ વધી ગયો, છતાં એ વ્યવસ્થા જારી રાખવા ધર્મોધિકારીઓ ઘણાજ આગ્રહી હતા. આ વટલેલ લોકો ગર્વિષ્ઠ તડાકા મારનારા અને આળસુ હતા, અને નોકરી આપી તેમનું પોપણ કરવાનો ખર્ચ વિનાકારણ સરકારને માથે પડતો. વખત જતાં પોર્ટુગીઝ સરકારને નાણાંની તંગી પડવા લાગી ત્યારે પોર્ટુગીઝો તેમજ તેમની વટલેલ પ્રજા એક બંડખોર લશ્કર જેવાં થઈ ખેડાં. તેઓ પોતાની બંદુક રાખ્યોને વેચતા, અને પેટ ભરવા માટે ગમે તેવું નીચ કૃત્ય કરતાં અચકાતા નહીં. 'એ લોકો અહરનિશ દ્વાર આગળ આવી જીખ માગે છે; એટલુંજ જો તેઓ કરતે તો કંઈ હરકત નહોતી, પણ તેઓ આપણે બારણે ન આવતાં મુસલમાનોને બારણે જઈ લિક્ષા માગે છે; તો કાઈ પણ પ્રકારે એવા લોકોને લશ્કરી નોકર ગણી તેમનો પગાર ચાલુ કરવો.' આવી સિદ્ધારસ સને ૧૫૪૮ માં ગોવાની સરકાર તરફથી પોર્ટુગલના રાજાને કરવામાં આવી હતી, પણ તેમના હાથમાં પૈસા આવતાં તેઓ તરતજ જુગારમાં ઉડાવતા.

આ સઘળી હકીકત સને ૧૫૮૦ ની અગાડીની છે. એ વર્ષમાં સ્પેન અને પોર્ટુગલ એકત્ર થતાં પરિણામમાં પોર્ટુગીઝ રાજ્યને અનેક અડચણો આવી. યુરોપમાં સ્પેનને કરવી પડેલી લાંબગડને લીધે હિંદુસ્તાનમાંના પોર્ટુગીઝ રાજ્યની વ્યવસ્થા સારી રહી નહી. આફ્રિકાથી ગુલામ લાવી દેશમાં ભરવાનો પ્રચાર શરૂ થવાથી સઘળો આધાર ગુલામો ઉપર રહેવા માંડ્યો. પોર્ટુગીઝો પોતે કઈપણ કામ કરવામાં નાલાયક નીવડ્યા, અને રાજ્યના બંદોબસ્તનો સઘળો જોગો દેશી સિપાઈઓને માથે પડ્યો. લિસ્બન અને ગોવાના લશ્કરી અમલદારો કાગળ ઉપર સત્તર હજાર માણસના લશ્કરનો ખર્ચ બતાવી ખરેખર ચાર હજાર માણસો નોકરીમાં રાખતા. આવી અવ્યવસ્થા શરૂ થતાં દેશી સિપાઈઓના હાથમાં જે સત્તા આવી તે લઈ લેવા માટે પોર્ટુગીઝોને મહા પ્રયાસ કરવો પડ્યો.

૫. પોર્ટુગીઝોનું કુરંપણ.—પરધર્મીઓ તરફ અતિશય દુરંપણ

વર્તમામાં પોર્ટુગીઝ લોકો જરા પણ આયકો ખાતા નહીં. પોતાનાં ધાતકી કૃત્યના ટેકામાં તેઓ એટલુંજ કહેતા કે અમારે હિંદીઓ તરફ કુર નહીં થવું એવો કંઈ દરિયો નથી. આ તેમનાં કુરપણાના ટેકામાં ગમે તેવાં કારણો આપવામાં આવે તોપણ તે ન્યાયી કેમ કહેવાશે ? તેઓ પોતાનાં કૃત્યના સમર્થનમાં જણાવતા કે પોર્ટુગીઝ રાષ્ટ્ર નાનું અને તેના લોકો ઘોડા એટલે તેમણે એ માર્ગેજ અન્ય લોકો ઉપર પોતાનો ત્રાસ બેસાડવો જોઈએ. વારકો ડ ગામાની ખીજ સફર પછી આ દેશમાં લોકો પ્રત્યે કુર થવું એ પોર્ટુગીઝ રાજ્યની એક પદ્ધતિજ પડી ગઈ. દીવની લડાઈ પછી આદમીડાએ હાથમાં સપડાયલા દુરમનના કેદીઓના હાલહવાસ કરી મારી નાંખાવ્યા. એક આરબ વહાણ ઉપરના ખલાસીઓને પાસે પોર્ટુગીઝોએ આપેલી પરવાનગીનો લેખ હતો અને વહાણો તેમની પાસે આવ્યાં ત્યારે સ્વરક્ષણે તેઓએ હાથ પણ ઉપાડ્યો હતો નહીં, છતાં એક પોર્ટુગીઝ આધિકારીએ સ્વપૂળા આરબ ખલાસીઓને સડ વચ્ચે સીંચી લઈ દરીઆમાં ફેંકી દીધા. કાનાનુરના બંદરમાં પકડાયલા કેદીઓને આદમીડાએ તોપને ગોળો વહાણમાંથી જીનીન ઉપર ઉરાડ્યા. ખીજે એક પ્રસંગે સ્ત્રીઓના લગ્નના કહાડી લેવા માટે પોર્ટુગીઝ સિપાઈઓએ તેમના હાથ કાન કાપી નાંખ્યા હતા. કોઈ પણ કાળે આવો ધાતકી ત્રાસ લોકો ઉપર વરતેલો જલણવામાં નથી. એશિયાના લોકો તરફ હમેશાંજ પોર્ટુગીઝો આ પ્રમાણે વર્તતા હોવાથી પ્રત્યેક પ્રસંગનું મર્જન કરવું મુશ્કેલ છે. જેર લેવાની ઇચ્છાથીજ આ ધોર કૃત્ય કરવામાં આવતાં નહીં એટલે કેવળ રાજ્ય વ્યવસ્થા માટે તેની જરૂર છે એમ પોર્ટુગીઝ અમલદારોને લાગતું. આલ્યુકર્ક એવું કહેતો કે પરધર્મી લોકોને દયા ખતાવવી જીસસ ક્રીસ્ટને અગ્રિય હોવાથી આવાં કામ કરવાં એ તેના ઉપર ઉપકાર કરવા જેવું હતું. કેદીઓના નાક કાન કાપવાં, વેદનામંથી છુટી મરવાને પાણીમાં કુબડી મારતા લોકોની પાછળ પડી તેમનાં શરીરના કકડા કરવા, અને તાબામાં આવેલાં શહેરમાંનાં સ્ત્રી છોકરાંઓની હતથ કરવી, એવાં કૃત્ય કરનાર આલ્યુકર્ક લોકોને દયાનાં પુવળા જેવો લાગતો; કારણ તેની અમાઉ થઈ ગમણા અધિકારીઓએ જે ધાતકીપણ ચલાવ્યું હતું તેનું

વહુંન પણ થઈ શકતું નથી. ઘાતકી અધિકારીઓના જીલમમાંથી ઈશ્વર આપણને છોડવે એવી કરુણાજનક પ્રાર્થના કરવા હિંદુ અને મુસલમાન ધર્મના લોકો આશ્ચર્યકર્તાની કળર આગળ જતા. પોર્ટુગીઝ લોકોને રાજ્ય સ્થાપવું હતું, પણ તે માટે જરૂરનાં માણસ તથા પૈસો તેમની પાસે નહીં હતાં, એટલે એ ખોટ પુરી પાડવાને કુર રીતે તેઓ વર્તતા હતા.

૬. ધર્મમતસંશોધક પદ્ધતિ.—સ્પેન અને પોર્ટુગલ દેશમાં ભયંકર પ્રકારનો ધર્મચ્છેદ ચાલતો હતો. લોકોનો ધર્મની બાબતમાં કેવો મત છે તે તપાસવા તથા તે બાબતમાં ગુન્હેગાર દરે તેમને શાસન કરવા ઇન્કવિઝીશન (Inquisition) નામની એક સંસ્થા સ્થાપવામાં આવી હતી. સોળમા સદીમાં આખા યુરોપમાં ધર્મ સંબંધી મુદ્દારો શરૂ થવાથી રોમન કેથોલિક પંથ પાછળ પડી ગયો, ત્યારે રાજ તથા ધર્માધિકારીઓ એ પંથના હોવાથી નવા પંથનો ઉત્છેદ કરવાની મતલબથી આ ન્યાયાધીશ સ્થાપવામાં આવ્યું હતું. વાસ્તવિકરીતે એનો મૂળ ઉદ્દેશ વિધર્મી લોકોને શાસન કરવાનો હતો, પણ યુરોપમાં એકજ ધર્મના પણ સિત્ત પંથના લોકો ઉપર પણ એનો પ્રયોગ ચાલુ થયો હતો. આ શાસનમંડળની સંસ્થા પોર્ટુગીઝ લોકોએ હિંદુસ્તાનમાંના પોતાના રાજ્યમાં શરૂ કરેલી હોવાથી અહીં તેનાથી કેટલો ઘેર અનર્થ થયો હતો તે બરાબર સમજવા માટે યુરોપમાં એ સંસ્થાનું વર્તન કેવું હતું તે આપણે જોઈએ.

આ અપૂર્વ ન્યાયાધીશી ઉપર કોઈનો પણ વિવાદ ચાલતો નહીં. તેના જનસુસો ગુપ્તપણે દરેક કુટુંબમાં રહી કોનો કેવો મત છે તેની ખાતમી કદાડતા, અને એ હકીકત ઉપરથી ન્યાયાધીશો લોકોને તેમના મત માટે શિક્ષા કરતા. પ્રત્યક્ષ કૃત્ય માટેજ શિક્ષા કરી શકાય પણ મતને માટે નહીં એવો કાયદો મુખ્ય આશય આ ન્યાયાધીશીએ દૂર મુક્યો હતો. માત્ર સંશય ઉપરથી કોઈ જો પકડ્યો તો તે કેથોલિક ધર્મ સ્વીકારવાનું કબૂલ કરે નહીં ત્યાં સુધી ન્યાયાધીશ તરફથી અનેક પ્રકારની વ્યથા તેના ઉપર કરવામાં આવતી, અને કેટલીકવાર તેઓ તેને જીવલે બાળી મુકતા. જે સાક્ષી હોય તો અંધારી કોટડી, ઉપવાસ વગેરેની શિક્ષા કરવાને ન્યાયાધીશો અચકાતા

૧. વેદના જોગવ્યા પછી પદ્મજ્યેષ્ઠ શપ્ત કેઝલિક પંથ સ્વીકારવાની સાત આપવાને તૈયાર થાય તો તેની સઘળી માલમત્તા જમ કરવામાં વતી, અને શરીરમાં કંઈની પહેરાયી છેડવામાં આવતો. અંધારી ઠાટડીનો ભ તેના ઉપર નિષ્ફળ જાય તો તેને અગ્નિકુંડમાં નાંખતા, જે એક જ સાદી-મજે તો તેના પગમાં લોખંડનાં કડાં ધાલવામાં આવતાં. આ કામ અંધારી ડીમાં થતું. આરોપીને વફાલ કરવા દેવામાં આવતો નહીં, તેમ સાદીની જુખાની તેના દેખતાં લેવામાં આવતી નહીં. આરોપી જી હોય, પ હોય, કિંવા કુમારિકા હોય, તોપણ તેને નમ્ર હાલતમાં વાંસની માચી ૧૨ સુવાડી પાણી, અમ્મિ, ખીલા, અને નાના તરેહનાં વત્રા વગેરેથી ૧ નસો દખાય તેટલી દખાવવામાં આવતી, તેનાં હાડકાં ભાંગવામાં આવતાં ને જીવ નહીં જાય તેવી સઘળી વ્યથા કરવામાં આવતી. આજુ પંદર લગી આવી અસજ્જ વેદના જોગવેલા આરોપીની અગ્નિકુંડમાં આહુતી પાના દાખલા મોજુદ છે. કેટલીકવાર શિક્ષા પામેલા અનેક કેદીઓને વી રીતે ઘણો વખત રાખ્યા પછી તેમની ઘીસ કઢાડી અગ્નિકુંડમાં મવામાં આવતા. આવે પ્રસંગે રાજ, સરદાર દરકદાર ધર્મોપકારીઓ રે અસંખ્ય લોકો આ દેખાવ જોવા હાજર રહેતા. કેટલીકવાર આરોપી જીલ મહેકું ઉઘાડતાં બહાર નીકળી નહીં શકે તેવી રીતે બાંધી તેની આગળ ઉત્તમ પકવાન મુકવામાં આવતાં, અને તેનો હાલ જોઈ હા થપલા અધિકારીઓ આનંદ માનતા. રપેનમાંની આ સંસ્થાના પહેલા અક્ષ ટાકિવંમાસ એકલાએ પોતાની અદાર વર્ષની કારકિર્દીમાં ૧,૧૪,૪૦૧ કાને જુદી જુદી તરેહની શિક્ષા કરી અસંખ્ય કુટુંબોનો કચ્છધાણુ ડી નાંખ્યો હતો. આવીજ કંઈક પદ્ધતિ હિંદુસ્તાનમાંના લોકોને વટ-વવા માટે પોર્ટુગીઝોએ પોતાના સભ્યમાં દાખલ કરી હતી.

૭. ખ્રિસ્તી ધર્મના પ્રસાર માટેના પ્રયત્ન.—વાસ્કો ડ ગામા હુસ્તાન આવ્યો ત્યારે આ દેશના લોકોને ખ્રિસ્તી બનાવવાની પોર્ટુગીઝ કાને મોટી ઉમેદ હતી. એ લોકો ધણાખરા ખ્રિસ્તીજ છે એવું તેઓ આતમાં સમજતા. મલબાર કિનારા ઉપર નેસ્ટોરિઅન ખ્રિસ્તી ધણાં

વર્ષ ઉપર આવી રહ્યા હતા. એમની પછી પોર્ટુગીઝો આવ્યા ત્યારે તેમણે આ સધળા ખ્રિસ્તીઓને કેથોલિક ધર્મની દીક્ષા આપવાનો નિશ્ચય કર્યો. સને ૧૫૪૨ માં અત્રે આવેલા ફ્રાન્સિસ ઝેવિઅરે જેઝુઇટ પંથની સ્થાપના કરી. સને ૧૫૬૦ માં ઇન્કવિઝિશન એટલે ધર્મમતસંશોધન પદ્ધતિ ગોવામાં દાખલ થવાથી અનેક પ્રકારનું ધાતકીપણું તથા જુલમ ત્યાં શરૂ થયાં, અને તેમાં આરંભમાં આવેલા સેન્ટ ટૉમસ અને નેસ્ટોરિઅન ખ્રિસ્તીઓનો નાશ થયો.

પોર્ટુગીઝોએ પશ્ચિમ કિનારા ઉપર મુંબઈ, વસઈ વગેરે ઠેકાણાંઓ લીધાં ત્યારે તેમણે સાંના પુષ્કળ લોકોને વટલાવી ખ્રિસ્તી બનાવ્યા, અને ખાસ કરીને બ્રાહ્મણ, પરંતુ વગેરે ઉચ્ચ જાતિનાં માણસો ઉપર જુલમ કર્યો. આ ધર્મની લડતનાં કારણો અનેક હતાં. હિંદુસ્તાનમાં ખ્રિસ્તી ધર્મ દાખલ કરવાના તેમના મહાન હેતુનો મુખ્ય ઉત્પાદક રાજપુત હેનરી હતો. પોતાની પહેલી તેમજ બીજી સફરમાં વારકોડ ગામા કેટલાક પાદરીઓ લાવ્યો હતો. સને ૧૫૦૧ માં કેથલિક પોતાની સાથે આઠ પાદરીઓ લાવ્યો, કેમકે તેમની મદદથી અહીંના લોકોને એકદમ વટલાવવાનો તેનો વિચાર હતો. આ પાદરી ફ્રાન્સિસ્કન પંથના હતા, અને તેમનો મુખી કોઇમ્બા રયુટાનો બિશપ હતો. હિંદુસ્તાનમાં આવ્યા પછી એમાંનાં સાત આસામી થોડાજ વખતમાં મરણ પામ્યાં. એ પછી આલ્બુકર્કની સાથે પાંચ પાદરીઓ આવ્યા. સને ૧૫૦૩ માં કોમ્પીનનો કિલ્લો બંધાયો તથા ગોવા પોર્ટુગીઝોને હાથ આવ્યું ત્યારથી એમનું ધર્મપ્રસારનું કામ જોરમાં ચાલ્યું હતું. ગોવાની મસીદો તોડી પાડી પોર્ટુગીઝોએ તે જગ્યાએ પોતાનાં દેવળો બંધાવ્યાં. સને ૧૫૧૭ માં આવેલા લોરે નામના પાદરીએ એક નવું દેવળ બાંધવાની ગોઠવણ કરી. આ પ્રમાણે કેથોલિક પંથની સ્થાપના હિંદુસ્તાનમાં થયા બાદ સને ૧૫૩૪ માં એ પંથના મુખ્ય ધર્મગુરૂ રોમના પોપે ગોવામાં બિશપ નામના મુખ્ય અધિકારીની નિમણૂક કરી; પૂર્વે બિશપ મદીરા બેટમાં રહેતો હતો અને હિંદુસ્તાનના ધર્માધિકારીઓ તેના તાબામાં હતા. આ નિમણૂક પછી

મિશનના ઉપરીપણા હેઠળ કેપ ઓફ ગુડ હોપથી ચીન સુધીના વિસ્તીર્ણ પ્રદેશ આવવાથી તેનું મહત્વ ધણું વધ્યું. સને ૧૫૫૭ માં સમેશિઅન રાજ્યએ ગોવામાં આર્યગિરિય નીખી તેના હાથ નીચે ગોવા, દેવ્લીન અને મલાકાના ત્રણ મિશનને મુક્યા. આ આર્યગિરિયે સને ૧૬૦૬ માં પૂર્વના પ્રાઇમેટનો ખિતાબ ધારણ કર્યો. આ સિવાય આગળ ઉપર ધણક ફેરફારો થયા પણ તેનું વર્ણન કરવાની આવશ્યકતા નથી.

બ્રૂગેશશાસ્ત્ર તથા વેપારના વિષયોમાં પોર્ટુગીઝ લોકોએ જે પરિશ્રમ ઉઠાવ્યો હતો તેના કરતાં પણ વિશેષ પરિશ્રમ ધર્મની બાબતમાં તેઓએ લીધો હતો. તેમનો મુખ્ય આશય પરધર્મીઓને વટલાવી ખ્રિસ્તી બનાવવાનો હતો, અને એ માટે તેઓએ પોતાથી બનતું કંઈ હતું. મુંબઈ એટ પોર્ટુગીઝોના તાબામાં આવ્યા પછી ફ્રેન્સિસકન મિસનરીઓએ ત્યાં રહેતા સર્વે યોગી વેરાગીઓને વટલાવ્યા, અને મુંબઈ નજદીક આવેલા કેનરી અને મંડપેશ્વરમાંની શુદ્ધ લોકોની ગ્રુપમાં ખ્રિસ્તી ધર્મની પ્રાર્થના શરૂ કરી. આ કામમાં મુખ્ય ભાગ લેનાર એન્ટોનિઓ પોર્ટોએ એકલા વસઈ ખાતમાં જે વર્ષના અરસામાં ઓછામાં ઓછાં હજાર માણસોને વટલાવ્યાં હતાં.

આ કામમાં પોર્ટુગીઝ સરકાર તથા લશ્કરનો તેને ટેકો હોવાથી તેની આડે આવનાર સખ્ત શિક્ષા પામતું. આ ગ્રુપમાં મુખ્ય રીતે છે ત્યાં સેન્ટ માઈકલના દેવળની સ્થાપના થઈ હતી, પણ હાલમાં તેની કંઈ પણ નિશાની માલમ પડતી નથી. વસઈ મરાઠાઓએ લીધું ત્યારે તેમણે એ ગ્રુપમાંની તેમજ આસપાસના મુલકમાંની ખ્રિસ્તી ધર્મની નિશાનીઓ જડમૂળથી ઉખેડી નાંખી. ખ્રિસ્તી લોકોએ પોતાના અમલમાં કરેલા મૂર્તિ-ખંડનના અવશેષ અઘાપિ દ્રષ્ટીએ પડે છે. કાંધર પોર્ટો મંડપેશ્વર આવ્યો ત્યારે ત્યાંના સુમારે પચાસ યોગીઓ એકદમ નાસી ગયા. એ પછી હિંદુ દેવાલયોમાં ખુસી જઈ ત્યાં પોર્ટોએ ખ્રિસ્તી દેવળો સ્થાપ્યાં. આગળ જતાં એ જગ્યાએ પોર્ટુગીઝ રાજ ત્રીજા જોને વટલેલ લોકોનાં ઊકારાંઓ માટે એક પાંશાળા સ્થાપી, અને તેના ખર્ચ પેટે હિંદુ મંદીરોની આવક આપી

દીધી. આ મંદીરનું વચણ દીવાનખાનું ૧૦૦ હાથ લાંબું અને ૩૦ હાથ પહોળું હતું. ત્યાં પાંચ ખ્રિસ્તી ધર્મગુરુઓ રહેતા હતા તેમને દરસાલ દોહસો ખાંડી ચોખાની નિમણૂક હતી. આમાંનું ઘણુંખરું અનાજ તેઓ ગરીબોમાં વહેંચી દેતા. એ પ્રાંત મરાઠાઓના કબજામાં આવ્યો ત્યારે તેમણે એ પાદશાહનું મકાન તોડી નાંખી કાઢ ધાણે લઈ ગયા, અને ખ્રિસ્તી લોકોએ પુરી નાંખેલી અસલની હિંદુ દેવતાઓની મૂર્તિ ખુદ્દી કરી તેની પૂજાઅર્ચા પૂર્વવત ચાલુ કરી.

આ ધર્મપ્રચારના કામમાં આગળ પડતો ભાગ લેનાર પહેલો બિશપ જૉન આલ્ફુકર્ક સને ૧૫૩૮ માં આ દેશમાં આવ્યો. તેની સાથે બાપ્તિસ્મ અને લાગોસ નામના બે ફ્રેન્સિસ્કન પાદરીઓ પણ આવ્યા. એજ પાદરીઓએ પ્રથમ દેશી લોકોના ધર્મનો નાશ કર્યો જૉન આલ્ફુકર્ક હિંદુ રતાનમાં ૫૬૨ વર્ષ (સને ૧૫૩૮-૫૩) રહ્યો તે દરમિયાન ફક્ત ગોવા શહેરમાંજ તેણે ૧૫ દેવળો સ્થાપ્યાં, અને આદિક્ષણાદની મસીદમાં તેણે પોતાનું મુખ્ય દેવળ કર્યું. ખીજે અનેક દેકાણે પણ આવાજ બનાવો બન્યા હતા. સને ૧૫૪૨ માં ફ્રેન્સિસ્કન નામનો એક જેઝુઈટ પાદરી પોતાના પંથના પુજળ લોકોને લઈ ગોવામાં આવ્યો હતો. આજ પુણ્ય આગળ જતાં પ્રસિદ્ધિમાં આવેલો સેન્ટ ફ્રેન્સિસ ઝેવિઅર હતો એ પછી અનેક પંથના લોકો ગોવામાં આવેલા પણ ત્યાં મુખ્ય બરતી ફ્રેન્સિસ્કન પંથની ધઈ હતી.

ધર્મની બાબતમાં ઉદ્ધવેશ કામનો આશય પોર્ટુગીઝોના વિચાર પ્રમાણે ત્રણ પ્રકારનો હતો; ખ્રિસ્તી ધર્મની શ્રદ્ધિ કરવી, મૂર્તિપુજનનું ખંડન કરવું અને વટલેલા ખ્રિસ્તી લોકોનો ઉત્કર્ષ કરવો. આ ઉદ્દેશ બર લાવવામાં કંઈક વ્યક્તીની કડક તથા દૃઢ ઉપરાંતની ધર્મશ્રદ્ધાને લીધે લોકો ઉપર કહેર વર્ત્યો અને ગ્રૂણ હેતુ પાર પડ્યો નહીં. ઉપર કહેલો આશય પાર પાડવાની સામગ્રી તૈયારજ હતી. ઈમારતો બેંધએ તો હિંદુ દેવાલયો હતાં; તેનું ઉત્પત્ત આ તરફ ખેંચી લે તો ખર્ચજોશું નાપુ તરતજ મળતું. તેમ જતાં બે ખોટ આવે તો હિંદુનો પંસો લૂંટી લેવામાં કાઈની બ્ધીક નહોતી. આ પ્રમાણે સેન્ટ પૉલ ઈલેજ નામની પહેલી સંસ્થા સને ૧૫૪૧

માં સ્થાપન થઈ તેમાં કાનડી, દક્ષણી, મધ્યાણી, સિંદ્ધાણી, બંગાળી, પેશ્વા, ચિની, જાપાની વગેરે સર્વ જાતિના નિવાસીઓ હતા, અને તેમની સંખ્યા સરવાલમાં આસરે ત્રણ લાખની હતી. આ પાંદરાળા ઉપર સને ૧૫૪૮ માં કામાઈની નિમણૂક થઈ ત્યારે તેને એવું થઈ આવ્યું કે એકદમ આખું હિંદુસ્તાન ખાઈ જઈ કે ગળી જઈ, પણ પરધર્મી લોકો ઉપર જીજ્ઞાસ કરવાની રાજની પરવાનગી નહીં હોવાથી, તેવી પરવાનગી મેળવવા સાર કાલેજના વ્યવસ્થાપકોએ મુદ્દામ એક ગૃહસ્થને યુરોપ મોકલ્યો. આથી આ કામમાં જરૂરનો હોય તેટલો અધિકાર તેમને રાજ તરફથી મળ્યો, એટલે જો દેશીઓ ખુશીથી ખ્રિસ્તી ધર્મ નહીં સ્વીકારે તો તેમને જબરદસ્તીથી તેમ કરવા ફરજ પડેલી એવી ફટ મળી. આ દુઃખીત જોવાના લોકોની જાણમાં આવી કે તરતજ હિંદુ લોકો સહેર ઝાડી ચાલ્યા ગયા, ત્યારે પાદરીઓનાં આ કૃત્ય માટે પોર્ટુગીઝ વેપારીઓને ધણા ક્રોધ ઉત્પન્ન થયો, કેમકે હિંદુઓના જવાથી તેમનો વેપાર બેસી ગયો. આ વેળા જોવાની સેનેટ એટલે મ્યુનિસિપાલિટીએ સને ૧૫૪૬ માં એક પત્ર વાઈસરોયને લખ્યો હતો. તેમાં કહેવામાં આવ્યું હતું કે “અમે માત્રી માગી એવું કહેવા ઇચ્છા રાખીએ છીએ કે પરધર્મી વેપારી તથા સહેરીઓ વગેરે સર્વ લોકોએ આ કર્મ આપ્યું છે. પણ ત્યારે આપણી પાસેના દેટલાક નવરા ધાર્મિક પુરોહિતોએ હિંદુસ્તાનના લોકો કંઈ પણ કામના નથી, તેઓને આપણા રાજ્યમાં રહેવા દેવા હિંદુ નથી, તેઓને હાંપાર કરવાજ જોઈએ એવા પ્રકારની સમજીત આપણા રાજને કચેલી હોવાથી પરિણામ ખરાબ આવવા સંભવ છે.” પરંતુ આ કામમાં ધર્માધિકારીઓના આમદ આગળ ખુદ વાઈસરોયનું પણ કંઈ ચાલ્યું નહીં, અને તેને રાજ તરફથી આવેલો હુકમ પ્રસિદ્ધ કરવા પડ્યો. એ હુકમનું તત્કાલ નીચે પ્રમાણે હતું:—

૧. આપણા રાજ્યમાં મુર્તિપૂજા બંધ કરવી એ ખ્રિસ્તી રાજ્યનું કર્તવ્ય છે.
૨. આપણા રાજ્યમાં મુર્તિપૂજકોને પોતાનો ધર્માચાર પાળવાની પૂર્ણ ફટ છે એ જાણી અમને અત્યંત ખેદ થાય છે.
૩. અમારું એવું ફરમાન છે કે સ્વધર્મી મુર્તિઓ બાંધી નાંખવી અને મુર્તિ તૈયાર કરનાર કાચીચરોને શિક્ષા કરવી.

૪. ચિરતી ધર્મ રીકારનારને ખાસ હક આપવા, અને તેઓને વેડે વગેરે પકડવા નહીં.
 ૫. જગતની આવકનો કઈકે ભાગ વટલેલા લોકોને ગોખા બહેમી આપવામાં ખર્ચવો.
 ૬. પરધર્મી લોક ખ્રિસ્તીઓની મુર્તિ બનાવે તો તેમને સિદ્ધા કરવી.
 ૭. વટલેલા લોકોને ધર્મનું તથા બીજી બાજતનું સિદ્ધાણું આપવા માટે પાઠશાળા સ્થાપવી, અને તેમાં વિદ્યાર્થી લોકોને પણ ચિરતી ધર્મનું સિદ્ધાણું આપવું.
 ૮. વટલેના લોકોનો પ્રેમ આપણા ઉપર રહે માટે મમતાથી તેમની તરફ વળવું (પોર્ટુગીઝના રાજાનો ૫૪ તા ૮ માર્ચ સને ૧૫૪૬.)
- આવા હુકમને લીધે ધર્મગુડોઓનું કામ સહેલું થઈ ગયું એ પ્રમાણે અમલ કરવાને વાઈસરોયે રાજ્યમાં સઘળે ઠેકાણે ફરમાન મોકલ્યું, હિંદુ-ઓનાં મંદીર જમીનદોસ્ત કરવાનો સપાટો ચલાવ્યો, અને બ્રાહ્મણો સામે થયે એમ ધારી તેમને પોતાના મુલકમાંથી હાંકી કહાળ્યા. રાજા, બિશપ અને વાઈસરોય એ ત્રણમાંથી ગમે તેણે ધર્મપ્રસારના કામમાં ભેળી હુકમ આપવાથી જે કામ પુરું પ્રત્યેક માણસ કરી શકતું તે હવે રાજ્યનું મુખ્ય કામ થઈ પડ્યું. બિશપે છોડેલા હુકમનો આશય નિમ્ને પ્રમાણે હતો.—
- ‘ રાજાનો હુકમ સામિત રાખી ધર્મ ખાતાના સર્વ અધિકારીઓને એવું ફરમાવવામાં આવે છે કે હિંદુ લોકોનાં મંદીરો બાંધેલાં તેવાર હોય અથવા બધાતાં હોય તે સઘળા જમીનદોસ્ત કરવાનો તેમને પૂર્ણ અખતાર છે, અને તેમ કરવું તેમની ફરજ છે, હવે પછી આવનાર અમલદારે પણ આ હુકમ બજાવવો, એવું પરમેશ્વરના નામથી માફ તમને કહેવું છે. ’
- પાદરી પોર્ટો ધણો વિલક્ષણ માણસ હતો તેનામાં લશ્કરી જુરમે અને ધર્મભિમાન હોવાથી તે દીવના ઘેરા વખતે હાથમાં ફોસ લઈ સિપાઈઓને લડવાને ઉત્કેરતો હતો.

મુઅઝિમાં ફ્રેન્સિસ્કન પાદરીઓ હમેશ સર્વોપરી હતા તેમણે અહીંથી વસઈ મુઘીમાં અનેક દેવળો ઉભાં કર્યાં હતાં, અને ચૈત્ર, સાષ્ટી તથા

ધાણામાં પણ પોતાની સંસ્થાઓ સ્થાપી હતી. દેવળા બાંધી તેની આવક ચાલુ કરી આપવી, અને તેમાંથી દેવળનો તથા વટલેસા લોકોનો ખર્ચ ચલાવવો એવી તેમની યોજના હતી. જરીબ નાનાં છોકરાંઓ માટે તેઓએ સદાચત બેસાડ્યાં હતાં, તેમાંથી હજારો છોકરાંઓ વટલાવવાનું કામ ચાલતું. દુબકાળ જેવે પ્રસંગે તેઓ નાચ્યાર છોકરાંઓ વેચાતાં લેતા. આ વેચાણની કિંમત વધ ઉપર હતી. એક વર્ષના છોકરાની કિંમત પોર્ટુગલમાં એક બકરા જેટલી પડતી ! આ કામ માટે ગામેગામ ફરનારા પાદરીઓના પ્રયાસથી ફક્ત ધાણામાંજ ત્રણ વર્ષના અરસામાં છ હજાર છોકરાંઓ એકઠાં થયાના દાખલા મોજુદ છે. એક વખત ગોકુળ અષ્ટમીને દીને (ઓગસ્ટ ૧૫૬૪) વસંતની ખાડીમાં હિંદુ લોકો સ્નાન કરવા ગયા હતા, તેમની ઉપર જેઝુઇટ પાદરીઓએ હુલ્લો કરી મારામારી કરી હતી. આવા બનાવો વારંવાર બનતા હોવાથી હિંદુઓને ધર્મના આચાર વિચાર પ્રમાણે ચાલવામાં હરકત પડતી. ખ્રિસ્તી પાદરીઓ એશઆરામ અને મોજમજામાં મસગુલ રહેતા, અને કોઈની પણ તેમને દરકાર હતી નહીં. સધન પોર્ટુગીઝે આ પુરો મરણ વખતે પોતાની સધળી દોલત દેવળોને અર્પણ કરતાં, એટલે પાદરીઓના હાથમાં હમલાખંધ નાણું જમા થવાથી આ સિવાય બીજું પરિણામ આવીજ શકે નહીં એ સ્વાભાવિક છે.

ખ્રિસ્તી ધર્મ ગ્રહણ હિંદુઓને સ્વધર્મમાં પાછા દાખલ કરવા માટે તે સમયના બ્રાહ્મણોએ અનેક પ્રયત્નો કર્યા હતા. પોતાના અસલ ધર્મમાં આવવા માટે તેઓ એમને ઉપદેશ કરતા એટલુંજ નહીં પણ જે કુળ અષ્ટમી જેવા મોટા મેળાને દિવસે સમુદ્રસ્નાન અથવા ગંગાસ્નાન કરાવી તેમને શુદ્ધ કરતા. આવા પવિત્ર દિવસોએ ગંગાસ્નાન કરવાથી સર્વ પાતકોનું ક્ષાલન થાય છે તેવી રીતે ખ્રિસ્તી ધર્મ સ્વીકારવાથી ધર્મ નથી એવો શાસ્ત્રાધાર તેઓ સર્વ લોકોને સમજાવતા. બ્રાહ્મણોની આ યુક્તિથી પાદરીઓનો યુસ્સો ઉત્કેસાયો અને તેમના કામમાં વિશેષ પાડવાના હેતુથી તેઓએ શાણા, વસઈ, મુંબઈ વગેરે ઠેકાણાના દરીઆ કાંઠે ખડકો ઉપર ન્યાં ત્યાં કૉસ ગોઠવી દીધા. આમ થયા પછી જે જગ્યાએ

કોસ નહોતા ત્યાં બ્રાહ્મણોએ મેળા લખ્યા. આખરે ખ્રિસ્તીઓના લુલમથી ત્રાસી જઈ તેઓએ વસઇ પાસેના સનમાં આવેલું એક એકાંત તળાવ શોધી કહાડ્યું, અને ત્યાં કેટલોક વખત સુધી દેહ શુદ્ધીનું કામ શુભપણે ચલાવ્યું. આ હકીકત અન્ય લોકોના જાણમાં આવતાં પોર્ટુગીઝ સિપાઇઓએ બ્રાહ્મણો ઉપર હુકુમો કરી તેમને ત્યાંથી નસાડી મુક્યા. એ વેળા ખ્રિસ્તી થયેલા પણ પુનઃ હિંદુ ધર્મમાં આવેલો એક વેરાગી નિર્ભયપણે પોર્ટુગીઝોની સામા થયો. એટલે તેઓ વધારે ઉત્કેષાઈ ગયા, અને તેનો તેજ જગ્યા ઉપર વધ કર્યો, અને ગાય મારી તેનું માંસ તથા રક્ત તળાવમાં તેમજ આસપાસ નાંખી સધળું અપવિત્ર કર્યું. (આગસ્ટ ૧૫૬૪). સને ૧૫૭૮ માં જેઝુઈટ લોકોએ સાદીમાં બે આખાં ગામ વટલાવ્યાં તેમાં કુદરે દસ હજાર માણસોને ખ્રિસ્તી ધર્મ સ્વીકાર્યો પડ્યો. બીજે વર્ષે વાંદરામાં બે હજાર કાળી લોકો વટથી ગયા. આવી રીતે દરસાથ કેટલા હિંદુઓએ પરધર્મ સ્વીકાર્યો તેની ગણતરી કરવી મુશ્કેલ છે, પરંતુ આવડી મોટી સંખ્યાએ સ્વધર્મ છોડ્યો છતાં હિંદુધર્મ આજે હસ્તીમાં છે એજ એક આશ્ચર્યની વાત છે.

પોર્ટુગીઝોની સત્તા બળવાન હતી ત્યારે કેમીનિકન, ફ્રેન્સિસ્કન, જેઝુઈટ અને સેન્ટ ઑગસ્ટાઈન એવા ચાર પંથના ધર્મગુરુઓ જેવામાં આવી વસ્યા હતા, અને હિંદુ મુસલમાનોને ખ્રિસ્તી ધર્મમાં વટલાવવાનો જાણે વેપાર માંડ્યો હતો. આવાજ કંઈ કામની ખટપટમાં કોમોન્સ (Commoens) નામનો પ્રસિદ્ધ પોર્ટુગીઝ કવિ સને ૧૫૫૩ માં અહીં આવ્યો હતો. ગોવામાં કેટલાંક વર્ષે રહ્યા પછી તે ચીનમાં આવેલા મકાવ ખંદેરે ગયો; ત્યાંથી સને ૧૫૮૧ માં પાછો ગોવા આવી તે ચીલમાં જાહેર બાંધકામ ખાનાનો ઉપરી થયો હતો. આ પ્રમાણે સોળ વર્ષ પૂર્વમાં રહી તે પાછો યુરોપમાં ગયો. એણે લખેલા ઉત્કૃષ્ટ ગ્રંથો હજી પણ જનહિષ્ણાત છે.

૮. પોર્ટુગીઝની લુલનો બીજાઓને મળેલો લાલ.—સોળમાં સૈકાના પહેલા પચાસ વર્ષમાં પોર્ટુગીઝો એશિયામાં વિશેષ આત્માદ થયા હતા. આફ્રિકાના દક્ષિણ છેડાથી જાપાન લગીનો સઘળો કિનારો તેમના તાબામાં આવ્યો હતો. વાસ્તવિક રીતે તેમનું સ્વામિત્વ વેપાર ઉપર અવલંબી

રત્નું હુલ્લુ બપ્રદેલ તાગામા રાખનાની તેમની ચકિત નહોતી, અને વેપાર ઉપર વાણુ મેળવનાની તેમનામા ચોગ્યતા નહોતી તેઓ ધર્મીય હતા, અને તે અંગે ગમે તે સાહસ કરતા સધળા પરધર્મીઓને તેઓ દુરમન સમજતા તથા તેમનામા ધર્મની ગામત અસલ્ય મોગાપણુ, દુરપણુ, વ્રણતા વગેરે દુર્ગુણો હોય એમ કલ્પના કરતા તેમના પાદરીઓએ અનેક પ્રકારનો જીનમ આ દેલના વતનીઓ ઉપર વર્તાવ્યો હતો, માત્ર આશ્ચુકરેજ હિંદુ લોકો સાથે ટકી નમ્રતાવી વર્તના થોડા ધણો પ્રયત્ન કર્યો હતો ગામા, સોરેઝ, સિક્કેરા, મેન્ડ્રિસ વગેરેના કુટુંબોથી સર્વ લોકો બેટામ થઈ ગયા હતા, અને પરિણામમા સને ૧૫૧૭ મા પોર્ટુગીઝ લોકો વિરૂદ્ધ સંગા હિંદી રાજ્યો એકત્ર થયા હતા તેમનામા એમણુ પપુ ચૌધૈ નદી હોત તો તેમનો ત્યારેજ નાન થયો હોત તેમનુ નિવક્ષણુ સુરવીરપણુ એજ તેમનો તારીફ કરના ચોગ્ય ગુણુ માનમ પડે છે

સને ૧૫૫૮ મા પોર્ટુગીઝનો રાજા રીન્ને જ્ઞાન મરણુ પામ્યો અને સમેશિઅન ગાદી ઉપર આ થો આ સમેશિઅને ગુમાવેયો વૈલ્લન પાછો મેળવવા બેંગેન્ઝાને સ પૂર્ણ અધિકાર આપી હિંદુસ્તાન મોકલ્યો, પણ તેને હાથે કાઈ ધણુ કામ થયુ નહીં એક પ્રતિનિધિ સાથે કામ કરતો તો તેની પત્રીના પાચ જણાઓ તે સધળુ ઉઘનાની નાખી થોટાળો વાગતા મોરિસમા વાઈમિરોય આથેડે (ઈ સ ૧૫૬૭-૧૫૭૧) સારો કારભાર ચના થો પણ એ પછીના પાચ વર્ષમા પાચ નાનારક અમનદારો હિંદુસ્તાનમા આગ્યા તેઓએ ચલાવેલી અ ચનસ્થા તથા ગેરમદોષસ્તને લીધે રાજા ને એસિરામાના રાજ્યની સહીસનામતી માટે ધાસ્તી ઉત્પન્ન થવાથી તેણે આથેડને સને ૧૫૭૯ મા આ દેશમા પાછો મોકલ્યો પણ એક વર્ષ રહી તે જહોજ મરણુ પામ્યો રાજા સમેશિઅને એજ વર્ષમા દેહ છોડી ત્યારે પોર્ટુગીઝનુ રાજ્ય એવેનના રાજા બીજા રિલિપના હાથમાં ગયુ (ઈ સ ૧૮૫૦) આ અગત્યના બનાવના પરિણામમા કે ખુદ પોર્ટુગીઝનુ હિતાહિત બેનાર ગાજી ગણુ નહીં, અને એવેન દરેક બાબતમા સદીઆતું થયુ સને ૧૬૪૦ મા પોર્ટુગીઝ પુન સ્વતંત્ર થયુ ખરૂં પણ તે વેળા પૂર્વમાં વચલા

તથા અગ્રે ૮ પ્રતિસ્પર્ધિઓ ઉભા થયા હતા, અને તેમની સાથે સ્પર્ધા કરવાની તે તરફનું પોર્ટુગીઝ ના પ નાત પામ્યું.

સને ૧૫૪૦ થી ૧૬૧૦ સુધીના વીસ વર્ષમાં પોર્ટુગીઝોને વેપાર અસત આપ્યા હતા તે સમયે દરેક સફરમાં દોઢસોથી અઢીસો વહાણો વપરાતા હતા, પણ હાલમાં નિઃશસ્ત્રી થયા હતા તેથી એક આગબોટની એકજ સફર થાય છે અને એક જ ટોપધો વપરાય. પવતના નિશાન રાજ્ય પૈકી ગોવા, દમણ અને દીવ એ ત્રણ જ રાજ્યો તેમના તાબામાં રહેવા પામ્યા છે આ ઉપરથી આનંદ મોગ રાજ્યનો કેમ નાત થયો હતો તે સ્પષ્ટ કંપી નામથી.

સને ૧૫૮૦ માં સ્પેન અને પોર્ટુગીઝ જોડાઈ ગયા ત્યારે સ્પેન અને ઇન્ડિયન વચ્ચે દુશ્મનાવટ હોવાથી ખીજા આઠ વર્ષમાં સ્પેનના સધળા ઠરીઆઈ કાફલાના ચુરચુરા થઈ ગયા આ યુદ્ધમાં અને પોર્ટુગીઝના વેપારની સધળી આવક અચક્રવાધી હિન્દુસ્તાનની સાથે વેપાર ચલાવના તેની પામે કાઠ પપુ થાપણ ફાજન રહી નહીં સને ૧૫૮૭ માં પોર્ટુગીઝના એશિયા સાથેના વેપારનો સમગ્ર કાંડ એ કંપનીને વેચવામાં આવ્યો અને તેથી થયેલું ઉત્પન્ન સ્પેનને ચલાવેના યુદ્ધમાં ખર્ચાઈ ગયું આ વખતે ની વિરૂદ્ધ અધિકારીઓએ પોકાર ઉઘાડ્યો કે કંપનીનો વેપાર સારો ચાલે નહીં અને પરિણામમાં અગ્રેજ તથા વનદા કંપનીઓને લાભ થયો.

આરબમાં પૂર્વ તરફ આવેના પોર્ટુગીઝ અધિકારીઓનો પગાર ધણેજ થોડો હતો નામો કંઈ ગામ આ બુર્ક વગેરે પુરો પ્રીતિ મેળવવાની આશાએ બહાર પડ્યા હતા એટલે તેમને પૈસાની દરાર હતી નહીં પરંતુ આ પ્રીતિ લાભ અદ્રશ્ય થતા પૈસા વગર કામ કરવા દેઈ તૈયાર થતું નહીં તરફાતમાં દરિયા ઉપર લૂંટ ચલાવી, જોતે તરફ લૂંટી અથવા દેશી રાજ પાસે મુશીબી અથવા નેરબુનમથી બહિસ મેળવી પોર્ટુગીઝો મોનાના ખીસા ભરતા ખડ ગેતા આવી રીતે મેળવેના પૈસા ઉપર રાજ સુદાનો હાથ દોવો જોઈએ પણ તેણે પૂર્વમાં આટલે જ ગમના આત્માઓના પગાર સ્થાવરની આપણી કરવાથી આ

સધળા પૈસા તેઓજ લઈ લેતા. પોર્ટુગીઝ સિપાઇઓની પણ અત્યંત દુર્દશા થતી. તેમના કબ્તાનને દર મહિને બાર શિલિંગ એટલે છ રૂપિયા મળતા. તેમાં તેઓને ચોખ્ખા અને માંસ ઉપર ગુજરાત ચલાવવું પડતું.

પરંતુ એ સમયે પરાક્રમ દરવાથી બહિસ પણ સારી મળતી. અનેક નવીન પ્રદેશ અને જેટા ઉલ્લગડ પડેલા હતા, ત્યાં મરહુમાં આવે તે જઈ લડે અને પ્રદેશ કબજે કરે. પૂર્વ તરફના દ્વીપસમુદ્રમાં પણ કંઈ આવીજ રીતનો ધંધો ચાલ્યો હતો. આ તેમજ ઉપર કહેલા અન્યાય પોર્ટુગીઝ રાજ્ય અટકાવી નહીં ચક્રો તેનું એક ખાસ કારણ છે. પોતાને પોપણ કરવું પડે એવા આનંદી પુરગોંમાટે હિંદુસ્તાનનો ઉત્કૃષ્ટ દેશ પોર્ટુગીઝ સરકારને મળ્યો હતો. પોર્ટુગલમાં ખેતીનું કામ ગુલામો પાસે કરાવવામાં આવતું તેથી અસંખ્ય ગરીબ લોકો અજ વગર ટળવળતા; એ સધળાને હિંદુસ્તાન મોકલી દેવા એટલેજ માર્ગ દેશની દારિદ્રતા ઓછી કરવાનો હતો. અહીં આખા પછી જો તેઓ મરહુને આધિન થાય તો દુઃખમાંથી હટતા; અગર નસીબને જોરે તેઓ શ્રીમંત થતા તો ઠીકજ હતું. હિંદુસ્તાન જઈ દેશી સ્ત્રીઓ સાથે લગ્ન કરતાં તેઓને રાજ્યમાં નોકરી મળતી, પણ એવી નોકરીઓ કેટલાને મળે ? એમ છતાં જરૂર હોય તે કરતાં ઘણી વધારે જગ્યાઓ પોર્ટુગીઝોને મારે હતી. હિંદુસ્તાન ઉપર ઉતરી પડેલા આવા લોકોનાં કર્તવ્યને લીધે ખ્રિસ્તી (શીરંગી) એ ચબ્દ તે વેળા કેટલો ભય ઉપજાવતો તે કહેવાની જરૂર નથી. હાથ આવે તે તેઓ લઇને નાસી જતા, અને જોઇએ તેટલો અનાયાર અને કુરપણું કરતા. સને ૧૫૫૦ ના સુમારમાં આ અનાયાર પરાકાષ્ટાએ પહોંચવાથી ' ગમે તેમ કરી અમને આ દુઃખમાંથી છોડવો નહીં નો આગળ જતાં અમારી બચવાની આશા નથી ' એવી વિનંતી લોકો તરફથી પોર્ટુગલના રાજાને કરવામાં આવી હતી.

આજલગીમાં હિંદુસ્તાનમાં યુરોપિયનોએ જે રાજ્ય સ્થાપ્યાં તેમાં પોર્ટુગીઝ રાજ્ય પહેલું હતું. આટલા દૂર દેશના લોકોએ અત્રે આવી રાજ્ય સ્થાપ્યું એ બનાવ પહેલાં તો આશ્ચર્યકારક લાગે છે, પણ ઐતિહાસિક દ્રષ્ટિએ જોનાં આશ્ચર્યનું કારણ રહેતું નથી. આવી દુનિકનમાં રાજ્ય સ્થા-

પન કરવું એ એક પ્રકારનો પ્રયોગ છે. પોર્ટુગીઝોને યોગ્ય જાણ્યું તેવી રીતે પોતાની શક્તિ અનુસાર રાજ્ય સ્થાપવા તેમણે પ્રયત્ન કર્યો. તેમાં કેટલેક પ્રસંગે તેમની ભૂલો થઈ અને કેટલીકવાર તેઓને યશ મળ્યો. એમની પછી આવેલા અંગ્રેજોએ જ્યારે પોતાનું રાજ્ય સ્થાપવા માંડ્યું ત્યારે પોર્ટુગીઝોનો અનુલવ તેમને ઘણો ઉપયોગમાં આવ્યો. પોર્ટુગીઝોની જે રીતી તેમને અયોગ્ય જાણાઈ તે તેમણે વર્જ્ય કરી અને જે ઉપયુક્ત લાગી તે સ્વીકારી. આ જો રાજ્યોના વચ્ચેનો અંતર સમજવા માટે પોર્ટુગીઝ રાજ્યની સ્થાપના સાથે તુલના કરવાથી ઐતિહાસિક વિવેચનને પુષ્કળ મદદ મળશે. પોર્ટુગીઝોના રાજ્યમાં ધર્મનું પ્રાબલ્ય વિશેષ હોવાથીજ તેમનું રાજ્ય નાશ પામ્યું એટલે અંગ્રેજોએ તે બાબત છેડી નહીં. તેવીજ રીતે મુરોપિયન પુરુષ અને દેશી સ્ત્રી વચ્ચે લગ્ન કરાવી આખી એક વટલેલ પ્રજા ઉત્પન્ન કરવાથી તેમજ એવી રીતે પરણનાર પુરુષને નોકરી આપવાથી પોર્ટુગીઝોને કંઈ પણ ફાયદો નહીં થતાં ઉલટું નુકસાન થય્યું હોવાથી અંગ્રેજોએ તે પણ સ્વીકારી નહીં. પૂર્વનો વેપાર કંપનીને આપવાથી ઈંગ્લંડની રાજ્ય પદ્ધતિનું કંઈ પણ વિશિષ્ટ પરિણામ પોર્ટુગીઝોની માફક અંગ્રેજોને નડ્યું નહીં. તેમજ ખાનગી વેપાર પણ તેઓએ એકદમ અટકાવ્યો. વળી ઉપર વર્ણવેલા પોર્ટુગીઝોનો એશિઆરામ અંગ્રેજોએ ચાલવા દીધો નહીં. પોતાનું કામ કરવા ચુલાઓ મળેલા હોવાથી પોર્ટુગીઝો આનંદ માનતા પણ આખરે તેઓ પોતે કંઈ પણ કામ કરવાને અશક્ત અને નાલાયક થયા. આ સંધર્ભ અંગ્રેજોને અયોગ્ય લાગવાથી તે તેમણે સ્વીકાર્યું નહીં, અને એમાંજ પોતાનું હાપણ બતાવ્યું એમ કાણ નહીં કહેશે ?

પ્રકરણ ૭ મું.

વલંદા લોકોની હકીકત.

૧. વલંદા લોકોનો પૂર્વક્રમ.
૨. પૂર્વના દ્વીપસમુદ્ધ ઉપર વલંદાઓનો અમલ.
૩. વલંદા લોકોનો અંગ્રેજો સાથે ઝડપો.
૪. ટંકાનું બંધન પરિણામ-એશિયાનામાં અંગ્રેજોની હતલ.
૫. વેર લેવા તરફ બેઠકારી.
૬. વલંદા લોકોના જીવનની પરાકાષ્ઠા.
૭. વલંદાની પડતીના કારણો.
૮. વલંદા નોકરોના પગાર.

૧. વલંદા લોકોનો પૂર્વક્રમ.—યુરોપમાં વાપચ દિશાએ સમુદ્ર કડિ આવેલા નેધરલેન્ડ દેશના લોકો ઇચ અથવા વલંદા કહેવાય છે. આ દેશ લાંબા કાળ સુધી સ્પેનના તાબામાં હતો, પણ એ ઝુંસરી મહાન પરાક્રમ પછી તોડી નાંખી વલંદાઓ સ્વતંત્ર થયા એઓ વહાણવટાના કામમાં ધણું નિપુણ હતા વાન્તવિકરીતે પૂર્વ તરફના સમુદ્રમાં તેમનો પ્રવેશ અંગ્રેજોની પછી થયો હતો તેઓ વેપારના કામમાં તેમની આગળ બહાર પડ્યા હતા વેનિસ અને જીનોઆનો વેપાર બંધ પડ્યો, અને સિસ્મન શહેર આબાદ થયું, સારે હિંદુસ્તાનથી સિસ્મન આવતો માલ વલંદાઓ પોતાનાં જહાજ મારફત યુરોપખંડના ઉત્તર ભાગને પુરો પાડતા. સને ૧૫૮૦ માં નેધરલેન્ડ દેશ સ્પેનથી સ્વતંત્ર થયો, અને પોર્ટુગલ સ્પેનના રાજ્યમાં જોડાયું, સારે વલંદાઓ ઉપર વેર લેવા માટે સ્પેનના રાજા જીગ ફિલિપે તેમને સિસ્મન આવતા બંધ કર્યાં. પરંતુ આ બાધીને લીધે તેમનું તેજ વધારેને વધારેજ પ્રકાશવા લાગ્યું.

સને ૧૫૮૮ માં ઈંગ્લંડ ઉપર કરેલી સ્વારીને પરિણામે સ્પેનિશ કાફલાનો પરાજય થયાની તક જોઈ, વલંદા વેપારીઓ સમુદ્ર માર્ગે હિંદુસ્તાન આવવાનો બીજો રસ્તો શોધી કહાડવામાં શુરૂ થયા. સને ૧૪૯૩ માં નીકોલો પોપનાં ફરમાન અન્વય પોર્ટુગલ દેશને જે હક મળ્યા હતા તેને બાધ ન આવે તેટલા માટે યુરોપની ઉત્તર તરફથી હિંદુસ્તાન આવવાન માર્ગની

તેઓએ તપાસ કરવા માડી સને ૧૫૯૪/૫ અને ૯૬ મા વિનિયમ બેરેટ
(William Barent) આવા માર્ગની તપાસમાં નવું પ્રયત્ન કર્યો, પણ
તે સધળા નિષ્ફળ ગયા, અને તેમાજ બેરેટ મન્ય પામ્યો. નિન્સ કોટન
નામનો એક અવેપારી સત્તર વર્ષની વયે લીગ્મન ગયો હતો, ત્યા
સુમારે એ ત્રણ વર્ષ રહી તે ગોવે આવ્યો. અહીં તે તેર વર્ષ રહ્યા તે
દરમિયાન તેણે વેપાર સબધી પુષ્કળ માહિતી એકઠી કરી અને સને
૧૫૯૭ મા યુરોપ પાછા આવી આર વર્ષ રહી આ માહિતી પુસ્તકદ્વારા
પ્રસિદ્ધ કરી આ પુસ્તક વેપારી તથા વહાણવનીઓને એટલું બધું ઉપયોગી
થઈ પડ્યું કે તેના ભાષાતરો તરતજ સધળા યુરોપિયન ભાગમાં થયા.
તેની સનાહથી આમસ્ટર્ડામના વેપારીઓએ સભા ભરી હિંદુસ્તાન તરફ
એક ગાફો રનાના કરનાનો ઠરાવ કર્યો તે પ્રમાણે કોર્નેલિઅસ ટાઇમનની
સરદારી હેઠળ સને ૧૫૯૫ મા ત્યાર વહાણો આફ્રિકાને રમ્તે આ દેશમાં
આવ્યા અહીં વન યુરોપ પાછી ફરેલી આ સફરથી વેપારમાં ઘણું ફાયદો
થયો નહીં, તોપણ એ બાબત આગળ કેમ ચાલુ તે નક્કી થયું.

આ પ્રમાણે અલાગ સુધી જે વેપાર પોર્ટુગીઝોના એકનાના હાથમાં
હતો તેમાં વલદાઓ ભાગીઆ થયા વેનિસિઅન, જનોઈઝ, તુર્ક વગેરે
રાષ્ટ્રો પોતાના વેપારના માર્ગો અલગ ગ્રાસ ગમતા, અને તેમાં ખીજા
ટાઇને હાખન થતા હતા નહીં એ ધોરણ ઉપર નીકળેના પોપના ફરમાન
અનુસાર ૧૫૭૧ ઉપરનો સંયોગ મુનક રોન અને પોર્ટુગલ વચ્ચે વહેતી
આપવામાં આ યો હતો પરંતુ મોળમાં સૈકાની આખરે આ ગ્રાસપાલ
ટકનું અશક્ય હતું પોર્ટુગલમાં મજબુત દેનરીની સોધો લોકોની જાણમાં
આવી હતી વલદા લોકોએ સોધી કહાડની જાપાની જાણી મદદથી
ઉત્તમ પ્રકારના બૂગોળના પુસ્તકો તથા નક્શા પ્રગિદ્ધ થયા હતા એ દ્વારા
મળેલી માહિતીને આધારે ઈન્ડિયા તથા હોલેન્ડમાં પૂર્વ તરફ વેપાર ચલાવ
વાના હેતુથી મોગી મોગી વપનીઓ સ્થાપન થયા માડી હતી ગ્રાસપાલનું
તત્વ નાશ થયા પછી જે પ્રદેશમાં જે કોઈ પ્રથમ આવે તે પ્રદેશ તેની
માનનીયો સમજવો, એ સિદ્ધાંતો એશિયાના વેપારની બાબતમાં કેટ

લોક વખત લગી ઉપયોગ થયો. એ તત્વને પોષના દુકમની પુષ્ટિ મળી, તોપણ એ સઘળું કાયમ રહેવું મુશ્કેલ હતું. વખત જતાં જોયું નવો પ્રદેશ શોધી કહાડયો હોય અને તે પોતાના બળથી તાબામાં લીધો હોય તોજ તે પોતાનો સમજવો એવો નિશ્ચય ઉત્પન્ન થયો. દુકામાં ‘બળીઆના બે ભાગ’ એ ન્યાય અમલમાં આવતાં અનુસાર અંગ્રેજ તથા વલંદાઓએ શરૂઆતમાં પોતાનો પ્રયત્ન ચલાવ્યો.

પોર્ટુગીઝ ભોટાના સો વર્ષના વેપારમાં શિસ્તન શહેર ધણુંજ આબાદ થયું. હિંદુસ્તાનમાંથી શિસ્તન આણેનો માલ ખીજ દેશોમાં લઈ જઈ ત્યાં વેચવામાં પોર્ટુગીઝ વેપારીઓને વલંદાની મદદ લેવી પડતી. ડચ વહાણો શિસ્તનથી સર્વ પ્રકારનો માલ ભરી યુરોપના ઉત્તર ભાગમાં પહોંચાડતાં, એટલે એશિયા અને યુરોપ વચ્ચે માત્ર આપ લે કરવાનું કામ ઉપાડી લેવામાં તે શહેર ધણુંજ આબાદ થયું. હોલેન્ડથી માત્ર લંડન જતો. એ સમયે હોલેન્ડમાં વેપારની એટલી ધમાલ પડતી કે શેઠ નદીમાં દરરોજ પાંચસો વહાણો આવ જ કરતાં.

હોલંડના યુરોપ પાછા ફર્યા પછી સને ૧૫૯૮ માં પાંચ ડચ વહાણો પૂર્વ તરફ આવ્યાં. તેમની મારફત એશિયામાંથી આવેલા માલનું ઉત્પન્ન જોઈ સઘળા દેશો ઉન્મત્ત થઈ ગયા. હોલંડન ફરીથી એકવાર પૂર્વ તરફ આવ્યો પણ ત્યાં તેનું ખુન થયું. સને ૧૬૦૧ સુધીમાં વલંદા ભોટાએ એકંદર પંદર સફર કરી અને ધણીએક વેપારી કંપનીઓ સ્થાપી, આ સઘળી કંપનીઓને એકઠી કરી ડચ પાર્લામેન્ટે ‘ડચ ઇસ્ટ ઇન્ડીઆ કંપની’ એ નામની એક મોટી સંસ્થા સ્થાપી. સને ૧૬૦૨ ડચ સરકારનું આ કામ ધણું હલાપણુ ભરેલું હતું, કારણુ જો આ સઘળી કંપનીઓ લુદી લુદી રહી હોત તો તેઓ મોટાં રાષ્ટ્રો સામે ટક્કર જીતી શકતે નહીં. આ એકત્ર કંપનીને હિંદુસ્તાનના વેપારનો સંપૂર્ણ ઇન્કારો એકધીસ વર્ષ માટે આપવામાં આવ્યો, અને એ વેપાર માટે લુદી કંપની કહાડવા સામે ડચ સરકારનો પ્રતિજ્ઞ થયો. મુખ્ય કંપની ઉપર ડચ પાર્લામેન્ટની સખ્ત દેખરેખ હતી, અને તેના તગથથી કંપનીનો દિસાખ

તથા તેના અમલદારોએ કહાડેલા હુકમો તપાસવામા આવતા કંપનીના અગેનનોએ તરથી ૫૪ લાખ રૂપિયાનો લડોળ એકઠો કર્યો વેપારને નામે યુદ્ધ કરી રૂપેનને ઉતારી પાડી નુકસાન કરવાનો ડચ સરકારનો વિચાર હોવાથી તેણે આ કંપનીને પોતાને નામે યુદ્ધ કિવા તહ કંપનોના અધિકાર આપ્યો હોલેન્ડ જ્યારે રૂપેનના તાબામા હજુ ત્યારે રૂપેનિશ સરકારે લાખો વલદાઓના પ્રાણુ લીધા હતા તે વલદાઓ ભૂલી ગયા નહોતા, અને તેનું વેર આ કંપની માગ્યત લેવાનો તેમણે મનસુખો કર્યો હતો સને ૧૬૦૨ મા ડચ કંપનીએ બેટમ નજીક પોર્ટુગીઝોનો પગજીવ કરી મસાલાના બેટ તરફ જવાનો માર્ગ ખુલ્લો કર્યો સને ૧૬૦૩ મા તેઓએ ગોવા ઉપર ચડાઈ કરી, અને ૧૬૦૬ મા ટેગસ નદીમાથી લિસ્બન ઉપર મારો ચલાવ્યો, અને તેજ વર્ષમા હોલ્લેન્ડના અખાતમા રૂપેનિશ આરમારનો સમૂળો નાશ કર્યો વળી પૂર્વમા પોર્ટુગીઝોનો મનાકા બેટ તેઓએ લીધો, અને જાપાન પર્યંત પોતાની સત્તા બેસાડી એશિયાના વેપારમા વલદાઓનો મુખ્ય આધાર મસાલામા થતા નહા ઉપર હતો તેથી એ વેપાર અન્ય પ્રબળ કરવા દેવો નહો તેમજ મનાકા, એમોયના બાહા વગેરે મસાલાના બેટમા બીજા કોઇને પ્રવેશ કાવા દેવો નહી એવી ડચ સરકારે પોતાના અધિકારીઓને સખ્ત તાકીદ કરી હતી

૨. પૂર્વના દ્વીપ સમુહ ઉપર વલદાઓનો અમલ.—લિસ્બન અને મનાકા જેના દૂરના બે નાકો વલદાઓએ કબજે કર્યો પછી તેમણે એ વિશાળ અંતર દરમિયાન બીજા મુખ્ય થાણાંઓ ઉભાં કર્યાં સને ૧૬૧૬ ના અરસામા તેમણે જાના લીધું અને ત્યાના મુખ્ય બંદર બટેવિઆમા કોઈ ધારી, સને ૧૬૫૧ મા મલાકમની સામુદ્રધુની તથા દ્વીપક પ કબજે કર્યો, સને ૧૬૩૮ થી ૧૬૫૮ સુધી પોર્ટુગીઝો માથે લડાઈ કરી તેઓએ સિલોન બેટ લીધો, અને સને ૧૬૫૨ મા કેપ બોફ ગુ. હોપમા તેઓએ પોતાનું વસા હત ઉલુ કર્યું હુમમા સને ૧૬૪૦ મા પોર્ટુગીઝ રૂપેનથી સ્વતંત્ર થયુ ત્યારે તે દેસાની દ્વં તરફની સર્વ અત્તા વલદા લોકોએ પોતાના રસધીનમાં બ્રહ્મ

લીધી હતી સને ૧૬૪૨ માં વનદ તથા પોર્ટુગીઝ ગળમાં અને સનાહ
થતા વનદાઓએ જીતેનો સપથો મુન તેમની પાને ૨૨ અને ૩૨ તરફ
ના ફરિયામા બેઉ પ્રશ્નનો સચ્ચા અપ્રતિહત આવે એવું હતું

આ કામમા વનદાઓનો ઉદ્ધાર પોર્ટુગીઝ મેથિના ઉદ્ધાર ૮ તાં કર્કે
જીવજ પ્રાગનો હતો આરબોનો વેપાર પુષાપી શિખી ધર્મની દિદિ કરી
ઓ નવા પ્રદેશો જીતી પોર્ટુગીઝ રાજ્યનો વિગતાર વખતવો એ પોર્ટુગીઝ
લેખિનો આનાય વનદા લોકોએ વ્હીકાયા નહીં તેઓની દિદિ માન વેપાર
પોતાના હાથમાં લઇ દમ્ય પ્રાપ્ત કરવા તરફ જ નોની રહી હતી વેપારની
જાણસો પોતાના હાથમા રહે અને અન્ય સુરોપિયન પ્રજાને તે મજા નહીં
એટલા પુરતોજ તેઓ કાઈપણ પ્રદેશ ઉપર પોતાનો અમન આપતા, અને
તેની રાજકીય વ્યવસ્થામા હાથ ધાનના નહીં તેઓએ ઉપાડેની સધળી
ધામધુમનો મુખ્ય હેતુ એટલોજ હતો કે દૂરમા આવેના દ્વીપસમુદ્ધને
હોલેનના ઉપરીપણા દેખ મુકવો અને તેમના મિવાય કોઈ પણ
સુરોપિયન વેપારીઓને અને વિગતારીને અગ્રેનેને પોતાની હદમા
આવવા દેના નહીં જેમ જેમ આ દ્વીપસમુદ્ધ ઉપર તેમની સત્તા દે થતી
મઈ તેમ તેમ તેમનો વેપાર વધતો ગયો પોતાના નાણ સાચવના માટે
તેઓએ રેની જોડવણ મુજા દેની વેપારીઓને માનની ખરીદી તથા
વેચાણ કરાની આપેની જગ્યાએજ પ્રવાની તેમ કોઈ ખીજ પ્રદેશનો
માન લાવ લઈ જા કરવાની નહીં એવી તાકીદ કરી અને પોતાના વેપારો
નુમ્સાન પહોંચે તેના મસાનાના ઝાડો ગેપવાની મનાઈ કરી આ
મસાનાનો દ્વીપસમુદ્ધ ધણો મોટો છે એમા ઉત્તર તરફ મોર્નિઓ ઓ
પશ્ચિમે સુમાત્રા જાતા ફોરિસ તિમોર નોરે બેંગની હાર આવેલી છે
મોર્નિઓની પૂવ સેનિખીજનો ટાપુ છે ઓ તેની પેનીમેગ મનાજા એટલે
મસાનાના ટાપુઓ ટન ટાપડોર બા, એમોયના પુનવે પુનાશન
રોઝન ઇસાદી અનેક એટા છે એની પણ પૂવ આવેતા નુગિની નામના
મોટા ટાપુની અગાડી ફિનિપાનિ બેટાની હાર ઉત્તર દિશા આવેલી છે
સુમાત્રાના વાવન્ય જીજા ઉપર મનાની સમુદ્ધી માં માકા ઉત્તર આવેતા

એચીન (Achin) બંદરના રાગને પોર્ટુગીઝો સાથે ધણા લાંબા વખત સુધી લડ્યું પડ્યું હતું. સને ૧૬૦૦ માં તેણે વલ્લંદ લોકોની મદદ લીધી ત્યાર પછી સુમાત્રા બેટમાંનાં સધળાં નાનાં મોટાં રાજ્યો વલ્લંદઓએ ધીમે ધીમે હસ્તગત કરી લીધાં. આ દ્વીપકલ્પના પશ્ચિમ કિનારા ઉપર પોર્ટુગીઝ લોકોનું મક્કાક્કા નામનું બંદર હતું અને તેની દક્ષિણે પૂર્વ કિનારા ઉપર બેલોર નામનું શહેર એક સ્વતંત્ર રાજના કબજામાં હતું. સને ૧૬૦૬ માં વલ્લંદઓએ બેલોરના રાજ સાથે દોસ્તી કરી મલાક્કા કબજે કરવાનો મનસુબો કર્યો, પણ ઘણા લાંબા કાળ પછી, એટલે છેક સને ૧૬૪૧ માં તેમનો હેતુ સફળ થયો, અને તે બંદર તેમના સ્વાધીનમાં આવ્યું. મક્કાક્કાની સામુદ્રધુનીના જેવી સુમાત્રા અને જાવાની વચ્ચેમાં મુંડા નામની એક જીજી અગત્યની સામુદ્રધુની આવેલી છે. જાવાના ઈશાન કિનારા ઉપરના બેટમના એક નાના રાજ સાથે સને ૧૬૦૯ માં વલ્લંદઓએ મિત્રાચારી કરી ધીમે ધીમે જાવા બેટ ઉપર પગ પેસાડે કર્યો. બેટમની પૂર્વે એક ખાડીના કાંઠા ઉપર આવેલું જકાત્રા નામનું નાનું બંદર બેટમ કરતાં વેપાર માટે વધારે સમવડ બરેલું છે, એવું જોઈ વલ્લંદઓએ જીનું શહેર તોડી નાંખી તેજ ઠેકાણે જટેવિઆ નામનું નવું શહેર વસાવ્યું (સને ૧૬૧૯). આ પ્રમાણે પૂર્વ તરફના દ્વીપસમુદમાં દાખલ થવાનાં નાકાં એમના તાબામાં આવ્યા પછી તેમણે અંદરના ભાગમાં આવેલા એટા ઉપર પોતાની ટાકીઓ ઉભી કરી. ત્યાંના લોકો પોર્ટુગીઝ અમલથી તારતી ગયલા હોવાથી તેઓ ધણી ખુશીથી તેમની સાથે જોડાઈ ગયા. આ પ્રમાણે પોર્ટુગીઝ લોકો સામે પોતાનું રક્ષણ કરવા માટે દેશી અધિકારીઓએ વલ્લંદઓનો આશ્રય લેવો એ ડચ સત્તાનું પહેલું પગથીયું હતું. ટર્નેટના સુલતાન સાથે તહતામુ કર્યા પછી જીનો કિલ્લો તોડી નાંખી નવો બાંધવાનું કામ તેમણે આરંભ્યું. એ બાદ એઓયનાના ટાપુમાં મરજીમાં આવે તે ભાવે લવેંગ વેચાતાં લઈ શકાય તેટલા માટે તેમણે ટર્નેટ બેટમાંનાં સધળાં લવેંગનાં ઝાડો ઉખેડી કઢાડ્યાં. તેમનાં કૃત્યોથી કંટાળી જઈ આખરે સને ૧૬૪૯ માં ટર્નેટના સુલતાને ડચ ગવર્નરને

પોતાનો મુખ્ય પ્રતિનિધિ નીમ્યો.

એમ્બોયનાનો ઇતિહાસ પણ એવોજ છે. સને ૧૬૦૦ માં ત્યાંના રાજા તથા વલંદા વેપારીઓ વચ્ચે સ્નેહભાવના કાલ કરારે થયા. પાંચ વરસની વલંદાઓને કિલ્લો બાંધવાની પરવાનગી મળતાં ત્યાં હોલેન્ડનું સાર્વ-ભૌમત્વકાયમ થયું. વળી તેમના સિવાય બીજા કોઈને લવેંગ નદી વેચવાની કબજાત રાજા પાસે વલંદાઓએ કરાવી લીધી. આમ કરતાં કરતાં સને ૧૬૧૮ માં એ લોકોએ એમ્બોયના ઉપર પોતાની સત્તા કાયમ કરી લાનો સઘળો વેપાર પોતાના તાબામાં લીધો, અને ત્યાં પ્રોટેસ્ટન્ટ ધર્મ સ્થાપવાની, તથા પોતાના કામ માટે મજૂરો વેડે પકડવાની પરવાનગી કાલકરારની રૂએ મેળવી.

સરઆતમાં વલંદા લોકોનો અમલ ધણોજ સુખી નીવડ્યો હતો. એમની મદદથી પોર્ટુગીઝોએ વર્તાવેલો કેર આપણે દૂર કર્યો છે એવું દેટલોક વખત લગી ત્યાંના લોકોને લાગ્યું. પરંતુ આ શાંતિ ધણો કાળ ટકી રહી નહીં. વખતના વ્હેણ સાથે ત્યાંના લોકોને જોરલુહમથી પકડી કેદ કરવાનો, અને મજબૂત બાંધાના લોકો ઉપર લુહમ કરી તેમને ગુલામ બનાવવાનો ધંધો વલંદાઓએ ચલાવવા માંડ્યો, તથા પોતાના અધિકારીઓને હિંદુસ્તાનની સાથે અથવા એસિયાના બીજા દેશો સાથે કોઈ પણ પ્રકારનો વેપાર ધંધો કરતાં અટકાવ્યા. સરઆતમાં જોકે તેમની માગણી વેપાર પુરતીજ હતી, પણ પાછળથી અંગ્રેજો સાથે તેમનો ઝગડો શરૂ થતાં તેઓએ પોતાનો ક્રમ બદલ્યો હતો.

૩. વલંદા લોકોનો અંગ્રેજો સાથે ઝગડો.—મસાલાના ટાપુ ઉપર વલંદાઓનો કાણુ દ્રઢ થવા લાગ્યો તે સમયે અંગ્રેજો તે તરફ વધતા હોવાથી આ ટાપુઓમાં તેમને દાખલ થતા અટકાવવા વલંદાઓ તરફથી એવાં કારણો આપવામાં આવતાં કે ‘અમે આ દ્વીપસમુદ્રમાં પ્રથમ પ્રવેશ કર્યો અને દેશી લોકોને મદદ કરી તહનામાની રૂએ તેમના મુલકની વ્યવસ્થા કરવાની ગોઠવણ કરી માટે અન્ય પ્રબળે તેમાં દાખલ કરવાનો તેમને હક નહોતો.’ આ તકરાર વિરુદ્ધ અંગ્રેજોનું કહેવું એવું હતું કે ‘આ

તાપુઓ સને ૧૫૭૬ માં પ્રથમ અંગ્રેજ વહાણવટી ફ્રેંક શેપી કહાડ્યા હતા, એટલે આમતેમ જે ચાગ કિલ્લા બાધવાથી આખો પ્રદેશ વનદાઓના તાળામાં સપૂર્ણપણે આવી ગયો એમ હતું નથી, અને તેથી એમુરક ઉપર ખતે પ્રગ્નનો હક સરખો રહેવો જોઈએ ખરું જોતા આમાનો પહેલો સમય નિરૂપયોગી છે અમુક પ્રદેશમાં કાંઈએ પ્રથમ પ્રવેશ કર્યો માટે તે તેની માલગીનો થયો એવી તકરાર અંગ્રેજોએ કદી પણ કમૂત કરી નહોતી, અને તે વિરૂદ્ધ પોતે સ્વીકારેલી નીતિનાં પુષ્ટિમાં પોર્ટુગીઝ તથા ખ્રીસ્ત લોકો સાથે તેઓ વડતા હતા પણ પ્રમ ગાનુસાર પોતાને ઉપયોગી નીવડે તેવી તકરાર અંગ્રેજો તરફથી આગળ લાવવામાં આવતી ઉપરના બંને વિરૂદ્ધ તત્વોનો ઉપયોગ તેમણે અનેક વેળા કર્યો હતો, અને તેને આધારે સરકારી કાગળપત્રોમાં ઈસ્ટ ઈન્ડીઆ કંપનીએ પણ પોતાના હક આગળ ધર્યા હતા આ અનિશ્ચિતપણે અંગ્રેજો અને વલદાઓની વચ્ચેના વેરતુ મુળ કારણ હતું યુરોપમાં ઈસ્ટ અને હોલેન્ડ વચ્ચે મિત્રાચારી હતી કેમકે બંને પ્રોટેસ્ટન્ટ ધર્મના અનુયાયી હતા ઈ. સ. ૧૬૦૨ માં આ બંને દેશના એકબીજા આરમારે પોર્ટુગીઝ લોકોનો પતલવ કર્યો હતો આ સંઘર્ષ ખરું હતું, છતાં પણ પૂર્વ તરફના દ્વીપસમુદાયમાં અંગ્રેજો દાખલ થવાથી વલદાઓનો વેપાર ટકાનો નહોતો અંગ્રેજો થોડો થોડો બંડોળ એકઠો કરી સફર નીકળતા, અને બંદરે બંદર ફરી ચડસાવડરીમાં મરજીમાં આવે તેટલી કિંમત આપી માવ ખરીદતા આની વર્તાવુંક ઉપરથી વનદાઓ દેશીઓને એવું બહેરતા કે આ અંગ્રેજો કેવળ લૂટારા છે, એ કંઈ વેપારના ઉદ્દેશથી આ તરફ આવ્યા નથી માટે તેમને માલ વેચવો નહીં. પણ આથી દેશીઓ લાભો વખત ફસાયા નહીં અંગ્રેજ લોકો નિયમિત વખતે આવી ચોંચ કિંમતે માવ ખરીદતા એ દેશીઓની જાણમાં હતું પાછળથી દેશી વેપારીઓને વલદાઓએ લાય આપી તોપણ અંગ્રેજોનો વેપાર અટક્યો નહીં સને ૧૬૦૩ માં દલિઝાબેથ રાણી મરણ પામતાં જેમ્સ રાજાએ ગાદી ઉપર આવી રૂપેન સાથે સલાહ કરી, અને પરિણામમાં વનદા અને અંગ્રેજો વચ્ચેનો પ્રેમલાવ ધટી ગયો, ધર્મના બંધન

દીના પડ્યા, અને વેપાર તથા તેનાથી મેળવવાનો નફો એ મિલાય ખી હું
કર્તે તેમની નજરે પડ્યું નહીં

રાજઆતમા અગ્રેજ કંપની ધણી ગરીબ મિથિમા હતી રાણી
ઈનીઝાએય પછીના ન ત જોસની પદ્ધતિ અનિશ્ચિત હતી, અને ન હાથે
હમણાજ સરત ન થયેના ટોવાથી તેમની સામે પડી તેમનો વેપાર નિર્મૂળ
કરના મથના હતા અગ્રેજ કંપની થોડી મોટી ધાપણ એકી કરી સફરે ઉતરી
પડતી, પણ વનદાઓએ અને ૧૬૦૨ માં એક મહાન નાબૂદી કંપની
સ્થાપી તેમના હાથનાં બધાં જુકનાં અગ્રેજોને ખી ન હતા વર્ષોનાં
હીપસમહના દેશી ગજાઓની તકારમા વનદાઓની વિદ્યુતે તેઓ
પડના લાંબા સુમાનાના ગળાને એ અગ્રેજ સ્ત્રી લારી આપનાં અગ્રે
જોએ નવન આપ્યા પ્રમાણે એક ડોઝરી પન કંવામા આવી
પણ તેનું આનંદ યુ થયું તેની દબીત જાણી નરી યુરોપિયન રાજ્ય
પ્રખ્યાતમા પણ દુનિયા તથા હોને વનદા લિલ લાવ ઉત્પત થયો હતો
ભવિષ્ય ભાષા વનદા સજ્જારે પીટર બોથ (Pieter Both) નામના
એક નાવક મુદ્દમને ગવર્નર જનરલ તરીકે આ તરફ મોકલ્યો તે આઠ
વહાણો નઈ સને ૧૬૧૧ માં બમ્બ આ થો ચાર વર્ષમા તેણે હીપસમહના
સરગા અગ્રજોને સધીની જાણમા પૂછી લીધા અને જવાની મનામ
સુરીના નવદા લોકોના વેપાર તથા સત્તા આમે ઉભી થતી અડચણો દૂર
કરી પર્વના દરીઆમા વનદાઓની સત્તા સ્થાપનાર આ પહેલોજ પુરુષ
હતો સન ૧૬૧૫ માં તે યુરોપ પાલે જતો હતો તે વેળા મોનિચિઅસ
એ નજદીક તોફાનમા સપડાઈ જઈ મરણ પામ્યો પોર્ટુગીઝ લોખને
નવખાર મીનારા ઉપર પેપાર વનાવતા જે ત્રાસ ખમવો પડ્યો હતો તેવો
વનદાઓને પૂર્વ દ્વિપસમુદ્રમા ભોગવવો પડ્યો નહીં તેનું કારણ એ હતું
કે ત્યાંના રાજ્યો ઘણા નાના તથા એક ખી ૧૫૫૦ અડધા હતા, તેમજ
અગ્રેજો તે તરફ પગ પેસારો કરના ઘટ પ્રચલિત થયો હતો નહીં સને
૧૬૧૦ નીમા અગ્રેજોએ એક દર સગર વહાણો આ તરફ મોકલ્યા હતા
પણ તે પૈકી એક વેળા ઠણાજ થોડા ગયા હતા એથી ઉત્કુ વનદા લોકોના

સને ૧૬૦૨ સુધીમાં ૬૫ વહાણો ગયાં હતાં, અને ફક્ત સને ૧૬૦૨ થી ૧૬૧૦ સુધીમાં આવેલાં વહાણોની સંખ્યા ૬૬ ઉપર ગઈ હતી. વળી અંગ્રેજ વહાણોમાં હથીઆરની તથા લડપૈવાની સંખ્યા ઘણી કમી હતી. વળી અંગ્રેજો કરતાં વલંદાઓમાં ઘણ, વ્યવસ્થા અને નીતિ સારાં હતાં. અંગ્રેજ કંપનીએ હોલેન્ડમાં લોકો આગળ પોતાની ફરીઆદો રજુ કરી પણ તેનું કંઈ સાફ પરિણામ આવ્યું નહીં, ત્યારે જેમ્સ રાજ્યએ એ ફરીઆદો નિર્ભૂળ કરવા પ્રયાત્ન કર્યો. આથી બે છુદાજ પ્રકારની રિયતિ ઉપસ્થિત થઈ. યુરોપમાં ઇંગ્લંડ અને હોલેન્ડ વચ્ચે સલાહ રહેતી, પણ પૂર્વમાં બેઉની પ્રજા વચ્ચે લડાઈ ચાલતી. બેઉ દેશની સરકાર અલંત મહેનત કરી પોતા પોતાની પ્રજા વચ્ચે એખલાસ કરાવવા મથતી, પણ તે સઘળું કાગળ ઉપરજ રહેતું, કેમકે રૂપેન તરફનો જેમ્સ રાજ્યનો રનેહલાવ હોલેન્ડને પસંદ પડતો નહીં. વળી રૂપેન તથા પોર્ટુગલ સામે લડવામાં હોલેન્ડના લોકો પુષ્કળ નાણું ખર્ચતા તે પ્રમાણે અંગ્રેજો કરવા તૈયાર હતા નહીં. સને ૧૬૧૩ થી ૧૬૧૫ સુધીનાં ત્રણ વર્ષમાં લંડન તથા આમસ્ટર્ડામમાં બન્ને દેશના મહાન એલચીઓએ સંધીની લાજગડ કરી, પણ તેમની મહેનતનું કંઈ પણ બન્યુવા જોગ પરિણામ આવ્યું નહીં. આજ વર્ષોમાં મસાલાના ટાપુમાં ખાંડા, એમ્બોયના, ભવા ઇત્યાદિ ઠેકાણે બન્ને રાજ્યના લોકો એકમેકની સામા વફ્ફટીથી જોતા હતા. સને ૧૬૧૭ માં ઇંગ્લંડમાં ખબર આવી હતી કે એમ્બોયનામાં ૪૦-૫૦ અંગ્રેજો વલંદાઓના કેદખાનામાં છુપે મરે છે. આવા અનેક ગપાટાઓ ઉડતા, અને બન્ને પ્રજા વચ્ચે અપશબ્દો ભરેલી ખોલાચાલી થતી. સને ૧૬૧૪ અને ૧૬૧૫ નાં બે વર્ષમાં જેરાર્ડ રેન્ડટ્રુ ડચ ગવર્નર જનરલ હતો. એ પણ બોથ જોવા હોંંસીઆર અને ચાલાક હોવાથી તેને સંપૂર્ણ અધિકાર મળ્યો હતો. તે અહીંજ મરણ પામ્યા પછી ત્રીજો ગવર્નર જનરલ લૉરેન્સ રિઆલ યયો; એણે કિલ્લા વગેરે ખાંધી વલંદા લોકોની સત્તા ઘણી મળ્ળત કરી.

ખીજી તરફ અંગ્રેજોનુ પ્રાબલ્ય ધીમે ધીમે વધતું ગયું. સને ૧૬૧૩-૧૬ માં સામાઈકિ લડાજથી ચલાવેલા વેપારમાં તેમને એટલો બધો નફો થયો કે

ખીજેજી વર્ષે તેમના ૧૦૦ પૌંડના શેરનો ભાવ ૨૦૭ ઉપર ગયો. તેમનું મહત્ત્વ મસાલાના બેટામાં વિશેષ નહોતું, પરંતુ સર ટૉમસ રોના પરિશ્રમને લીધે હિંદુસ્તાનના પશ્ચિમ કિનારા ઉપર તેમનો અમલ સારો બેઠો હતો. આથી સને ૧૬૧૭ થી ૨૦ સુધીના ચાર વર્ષ માટે ખીજે સામાઈક બડોળ એકઠો કરવામાં આવ્યો. સારે ધનાઢ્ય લોકોએ ધામધુમ કરી દોટ કરાડી વધારે થાપણ ઉભી કરી. પરંતુ એટલી મોટી રકમથી પણ વલંદાઓનો નાદ ઉતારવાનું તેમને માટે મુશ્કેલ હતું. ક્ય કંપનીની વ્યવસ્થા વલંદા સરકારના તાબામાં હોવાથી તેનાં કામને આખાં રાજ્યનો ટેકો હતો. અંગ્રેજ કંપનીને સરકારનો ટેકો નહોતો એટલુંજ નહીં પણ આરંભમાં તેણે કકડે કકડે કરેલી સફરોને લીધે, તથા ત્યાર પછી ચાર ચાર વર્ષ માટે જમા કરેલા સામાઈક બડોળની મદદથી ઉપાડેલી સ્વારીઓને લીધે તેમની વ્યવસ્થામાં કંઈ પણ સરખાપણું રતું નહોતું. વ્યવસ્થાનો આ દોષ અંગ્રેજોને લાખો વખત નડ્યો હતો. ઠરાવેલી મુદતમાં થાય તેટલો નફો કરી લેવા પુરતોજ અંગ્રેજ વેપારીઓનો ઘરઆતમાં આલય હોવાથી કિલ્લા વગેરે બાંધી કાયમનો બદોબસ્ત કરવાની તેઓ હિમત કરતા નહીં. વળી જેમ્સ રાજના દરબારમાંના લુદા લુદા પક્ષોનો ત્રાસ તેમને વેઠવો પડતો. જેમ્સ રકૉટલંડ તેમજ ઇચ્ચંડ એ બન્ને દેશનો રાજા હોવાથી તેને રકૉટલંડમાં સ્થાપન થયેલી વેપારી કંપનીને સને ૧૫૧૭ માં સનદ કરી આપવી પડી. આથી લંડન કંપનીને સ્વાભાવિક રીતે ખારતી ઉત્પન્ન થઈ, કેમકે રકૉટલંડ અને અંગ્રેજો વચ્ચે સારો સંબંધ નહોતો, અને ધર્મ સંબંધમાં તેઓ વલંદાઓને મળતા હતા. સને ૧૬૧૮ માં લંડન કંપનીએ રકૉટલંડ કંપનીને થયેલું નુકસાન ભરી આપવાથી જેમ્સ રાજાએ રકૉટલંડ કંપનીની સનદ રદ કરી.

એશિયામાં સને ૧૬૧૮ માં વલંદા તથા અંગ્રેજો વચ્ચે પાછો એક મોટો ટડો શરૂ થયો. વલંદાઓ અંગ્રેજોને કેદ કરે છે, તેમની કોઠીઓ ઝીનવી લે છે, એ વહાણો બાળી નાંખી તેમાંના ખલાસીઓને કેદ કર્યા છે એવી અનેક ફરીઆદો કંપનીએ જેમ્સ રાજા આગળ કરી ત્યારે ફરીથી

કરારની ભાંજગડ કરવા તથા ફરીઆદોનો નીકાલ કરવા હોલેન્ડના દસ એલચીઓ સને ૧૬૧૮ માં લંડન આવ્યા. ખીજા વર્ષના જુલાઈ માસમાં મુકરર થયેલી તહની સરતોમાં મોટે ભાગે વલંદાઓએ સરસાઈ મેળવી. વલંદા લોકો તરફથી અંગ્રેજ કંપનીને દર સાલ આસરે દસ લાખ રૂપીઆ નુકસાન થતું તે તેને ન મળ્યું એટલુંજ નહીં પણ ઉલટું પૂર્વ તરફના દ્વીપ-સમૂહમાં અંગ્રેજનો કંઈ પણ હક રહ્યો નહીં. તહની રૂએ એટલુંજ ફરાવવામાં આવ્યું કે જમ કરેલાં વહાણો તથા માલ જેનાં તેનાં પાછાં આપી દેવાં, બન્નેએ પૂર્વમાં વેપાર ચલાવવો તથા પ્રત્યેક કંપનીએ દસ લાખક વહાણો હમેશ માટે તે તરફ રાખવાં. આ તહની સરત પ્રમાણે વીસ વર્ષ લગી કામ કરવાનું હતું, અને તેની યોગ્ય બગલણી માટે પ્રત્યેક રાષ્ટ્રના આર આર ગ્રહસ્થાની કૌન્સિલ નીમાઈ હતી. આવી પ્રતિકૂળ સરતો અંગ્રેજોને ખીલકુલ પસંદ પડી નહીં, તેમ તેનો કંઈ ખાસ ઉપયોગ થયો નહીં. બાંડા અને એમ્બોયનાના લવેજના વેપારમાં અંગ્રેજોનો ભાગ હોવો જોઈએ અને બટોવિઆ નજદીક તેમનું એક મજબૂત ચાણું રહેવું જોઈએ, એવી અંગ્રેજોની બે મહત્વની માંગણી હતી, પણ સ્વરક્ષણ માટે વલંદાઓ તે સ્વીકારે એમ હતું નહીં. જવાના મસાલાના વેપારમાં અંગ્રેજોનો સરખો હક તેઓએ કબૂલ રાખ્યો હતો, પરંતુ એમ્બોયના અને બાંડા જેવાં મહત્વને ઠેકાણે તેમનો હીસ્સો ફક્ત એક તૃતીયાંસજ અંજુર થયો હતો. આ બેટો ઉપર જવાનો રસ્તો છેક દક્ષિણ તરફ હોવાથી તે બે અંગ્રેજોના સ્વાધીનમાં જાય તો જવા, સુમાત્રા વગેરે શહેરોમાંના વલંદાઓને પોતાની સલામતી માટે ધાસ્તી લાગવાથી બાંડા, એમ્બોયના વગેરે બેટો અંગ્રેજોને મળે નહીં એવી તેમની સંપૂર્ણ ઇચ્છા હતી. એ સમયે આ દ્વીપ-સમૂહમાં બન્ને પ્રજાના કાફલા હતા, અને બન્નેનું લસ્કર લગલગ સરખુંજ હતું.

આ સમયે વલંદા સંસ્થાનનું સત્ર હમણાની ધામધુમમાં પ્રસિદ્ધ થયલા કોએન (Coen) નામના એક ધણા ચલાક અમલદારના હાથમાં હતું. એનો જન્મ સને ૧૮૫૭ માં થયો હતો. નાનપણમાં રોમની એક પ્રસિદ્ધ વેપારી પેઢીમાં શિક્ષણ લઈ તે સને ૧૬૦૭ માં પૂર્વનાં ડચ વસાહત

માં આવી રહ્યો હતો. જાત હોંશીઆરીથી એ, થોડાજ વખતમાં બહાર આગ્યો, અને એને ૧૬૧૩ માં બેટમના પ્રેસિડન્ટની પદવી મળી. ચાર વર્ષ બાદ તેને રાજના સર્વ હક તથા સત્તા પ્રાપ્ત થવા ઉપરાંત તે સંસ્થાનનો ગવર્નર જનરલ થયો. પોર્ટુગીઝોનો આલ્ફુર્ક, ફ્રેન્ચ લોકોનો કુષ્કે અને વલંદાઓનો કોએન એ ત્રણે ઐતિહાસિક દ્રષ્ટીએ જોતાં દરેક બાબતમાં એક બીજાને પછા મળતા આવે છે. એરિયામાં વલંદાઓનું રાજ્ય સ્થાપવા કોએનની મહત્વાકાંક્ષા ઉશ્કેરાઈ હતી, અને તે કૃણીભૂત કરવામાં તેને કંપનીનો તથા આખા દેશનો ટેકો હતો. એણે સને ૧૬૧૮ થી ૧૬૨૩ સુધી અને ૧૬૨૭ થી ૧૬૨૯ સુધી ગવર્નર જનરલનો ઓળખો ભોગવ્યો, અને જવા બેટમાં બટેવિઆ નામનું સહેર વસાવી ત્યાં મજબૂત કિલ્લો બંધી કરી. આ તૈયારીઓ ચાલતી હતી એવામાં યુરોપમાં ઇંગ્લેન્ડ અને હોલેન્ડ વચ્ચે સલાહ ચમાની ખબર આવી. આ તદ્દનામામાં વ્યક્ત થતા સદ્વિધપણાનો લાભ લઈ કોએને અનેક પ્રકારના જેત લડાવ્યા. કંપનીના સંરક્ષણાર્થે જેઉ પ્રજાનાં વહાણો તે તરફ રહે એવો કરાર હતો, પણ કોએને જેઉ કાફલાનો ઉપયોગ સ્વપ્રજાની સત્તા વધારવા માટે કરવા માંડ્યો. આ સંઘર્ષ દંટાળા મૂળમાં આ મુલક ઉપર સાર્વભૌમ સત્તા એ જે પ્રજામાંથી કોણે ચલાવવી, અને ક્યા દેશનો કાયદો ત્યાં અમલમાં મુકવો એ વિશે મુખ્ય તકરાર હતી. કોએને વલંદાઓની સત્તા સંયોગરી ગણી હોલેન્ડના કાયદા ચલાવ્યાથી અંગ્રેજોને ધણે ત્રાસ પડવા લાગ્યો. સને ૧૬૧૯ ના કોલકરાશે કાયદામંદ થવાને બદલે તેનાથી પૂર્વની તકરારોએ વધારે ઉગ્રરૂપ ધારણ કર્યું, એ વાત ઇંગ્લેન્ડમાં પણ જાહેર થઈ ગઈ હતી.

૪. દંટાનું ભયંકર પરિણામ—અંગ્રેજોનામાં અંગ્રેજોની કતલ.—સને ૧૬૧૯ ના કરારો થયા ન હોત તો અંગ્રેજોને વલંદા લોકોએ ક્યારના આ દ્વીપસમૂહમાંથી હાંકી કઢાડ્યા હોત. કોએને પોતાની સરકારને દાખ્યું હતું કે ‘અંગ્રેજ લોકો દ્વીપસમૂહમાંથી સ્વેચ્છાથી ચાલ્યા જવાની અણી ઉપર હતા, પણ આ સધી મારફત તમે તેમને પુનઃ આશપ

આખો માટે તેઓએ તમારો આભાર માનવો જોઈએ. 'અંગ્રેજ લોકોનું મુખ્ય વસ્તી-બેઠમમાં હતી, પણ તેમને ત્યાંથી ખસેડી પોતાની નજર હેઠળ બેઠવિઆમાં લાવનાર કોએન હતો. અહીં અંગ્રેજો ઉપર એટલો બધો ત્રાસ પડ્યો માંડ્યો કે તેઓમાંના ઘણાખરા કંટાળી જઈ હિંદુસ્તાન પાછા ફર્યા. દેશ રહેવારીઓ કરતાં પણ એમની સ્થિતિ ઘણીજ ખરાબ તથા દયાજનક હતી. અંગ્રેજ કોડીના કારભારી કલાર્કને કોએને ભરખજારમાં ચાળકાનો માંસ માર્યો હતો, તેણે માંસ ખેંચી કઢાડી જખમમાં મીકું અને આમલી ભરાવ્યાં હતાં, અને અંગ્રેજ પહેરેગીસેને આઠ દિવસ અટકાવમાં રાખ્યો હતો. વલંદાઓ જે કંઈ કાયદા અન્વય કરતા તે સમજીને અંગ્રેજોને જુલમ સરખું લાગતું. એમની વિરુદ્ધ પુરાવો ઉભો કરવા માટે વલંદાઓ દેશી લોકો ઉપર પણ ભયંકર જુલમ કરતા. આવા આવા અનેક પ્રકારના ત્રાસથી કંટાળી જઈ અંગ્રેજોએ આ અસહ્ય દુઃખમાંથી છોડાવવા ઇંગ્લેન્ડની સરકારને ઉપરા જાપરી વિનંતિ કરવા માંડી. ખાંડા, એમ્બોયના ઈન્ડિયા કોમિશનરે ઉપર બન્ને પ્રજાના અધિકારીઓ પોતાનો હક આગળ કરતા. - સને ૧૬૨૧ માં પુલાઈન બેટમાંથી વલંદાઓએ અંગ્રેજોને હાંકી કઢાડ્યા, પણ એમ્બોયનાની તેમની વખારને કંઈ હરકત આવી નહીં કેમકે ત્યાંનો ડચ ગવર્નર હરમન વાન સ્પેલ્ટ (Herman Van Speult) એક અણનિષ્પક્ષપાત અમલદાર તરીકે વખણાયેલો હતો. સને ૧૬૨૩ ના જાન્યુઆરીમાં કોએન યુરોપ ગયો ત્યારે વલંદા અધિકારીઓ ઉપર એણે એવું ફરમાન કઢાડ્યું હતું કે, 'એમ્બોયનામાં અંગ્રેજોને બીલકુલ દાખલ થવા દેવા નહીં, અને તેમને શત્રુ ગણી તેમની તરફ કસાઈની માફક વર્તવું પડે તો તે માટે શીકર કરવી નહીં.' આ વાક્યથી કોએનની ખરી રાજનીતિ સ્પષ્ટ થાય છે. સને ૧૬૨૩ ના આરંભમાં એમ્બોયના વગેરે બીજા મરાલાના ટાપુઓ વલંદાના કુલ અપભ્રાંશમાં આવ્યા ત્યારે એમ્બોયનામાં બસો વલંદા અને ત્રણસો ચારસો જાપાનીઝ વગેરે લોકોનું એક લશ્કર હતું, અને બંદરમાં આઠ જહાજ હતાં. અંગ્રેજ વખારમાં અરાઢ અંગ્રેજો હતા, અને તેમની પાસે ત્રણ તલવાર, બે બંદુક તથા અડધો શેર દારૂ હતો. તેઓની મદદ

આવી શકે એવા નવ અંગ્રેજો પાસેના જાણના યાપુર્મા હતા. આ દ્વીપ-સમૂહમાંનો અંગ્રેજોનો મુખ્ય પ્રતિનિધિ જાવામાં રહેતો હતો તેણે આ સધળા-ઓને પોતાના સ્થાનમાંથી નીકળી જવા હુકમ કરાડ્યો હતો, પણ તે તેમને વેળાસર મળ્યો નહીં. સને ૧૬૨૩ માં તા. ૧૦ મી ફેબ્રુઆરીએ રાતના વલંદા લશ્કરમાંના એક જાપાનીઝ સિપાઈએ વલંદા પહેરેગીરને એકંદર ફેટલા પહેરેગીરો છે અને પહેરો ક્યારે બદલાય છે તે વિશે કઈક પુછપરછ કરી. બીજો દિવસે ગવર્નરે તેને આ તપાસ કરવાનું કારણ પુછ્યું ત્યારે જવાબમાં તેણે એટલુંજ કહ્યું કે સહેજ ખબર મેળવવા માટે આ પુછપરછ કરી હતી, તેમાં કાંઈ બીજો હેતુ હતો નહીં. ખરૂં જોતાં એક પહેરેગીરને ફેટલો વખત સુધી ફરજ બજાવવી પડે છે તે જાણવા માટે તેણે આ તપાસ કરી હતી. ગવર્નર રખુદને પોતાના ઉપર આવેલા નિષ્પક્ષપાતપણાના આરોપમાંથી છૂટા થવું હતું, એટલે તેણે આવેલી તકનો લાભ લઈ જાપાનીઝ સિપાઈ ઉપર જીલમ કરી તેની પાસેથી અંગ્રેજો વિરૂદ્ધ પુરાવો એકઠો કર્યો, અને તેજ દિવસે જીબાની ઉપર તેની સહી કરાવી લીધી, અગર જો કય કાયદા પ્રમાણે કેાઈ પાસેથી જબરદસ્તીથી કબૂલાત લેવામાં આવે તો તેવી કબૂલાત લીધા પછી ચોવીસ કલાકે તેને તે ફરીથી વાંચી બતાવ્યા પછી તેના ઉપર તેની સહી લેવાતું હતું. આ જાપાનીઝ સિપાઈએ કહેલી હકીકત જાણતા હોય તેવા આઠ નવ જાપાનીઝનાં નામો તેણે અગાઉથી આપેલાં હોવાથી તેમની પાસેથી પણ અંગ્રેજો વિરૂદ્ધ પુરાવો લેવામાં આવ્યો. જો આવી રીતે પુરાવો આપવામાં કેાઈ આનાકાની કરતા તો તેમને કામ દેવા અને રૂડતા કક્ષતા ઉચકી તુરગમાં નાંખવામાં આવતા. આવા જોરજુલમથી મેળવેલી કબૂલાત ઉપરથી એવો ઘટ યોગ્યવામાં આવ્યો કે એકાદ અંગ્રેજ પહાણુ આવી પહોંચે ત્યારે, અથવા ગવર્નર બીજી તરફ રોકાયેલો હોય ત્યારે વલંદાઓના કિલ્લા ઉપર હુલ્લો કરી તે સર કરવાનો ઉપર કહેલા અરાદ અંગ્રેજોએ ખેસતે વર્ષે સોગન ઉપર કરાવ કર્યો હતો, અને એ કામમાં મદદ કરવા જાપાનીઝ સિપાઈઓને ફિતુરી જનાવી ઉશ્કેરવા માટે પ્રાર્થિત

નામના અંગ્રેજ હજારો વચન આપ્યું હતું. દારૂના ધેનમાં ગેરકાયદે વર્તન કરવા માટે આ હજારો આ વખતે કેદમાં હતો. ૧૫ મી ફેબ્રુઆરીએ ગવર્નરે તેની જુલાની લઈ ઉપર મુજબની કબૂલાત ઉપર જોર-જુલમથી સહી કરાવી લીધી. આ સધળી હકીકત અંગ્રેજોને માલમ પડી ત્યારે ૫૦૦ માણસોનાં લશ્કર અને ૮ વહાણો સામે ૧૮ આસામી ક્રિસ્ટો લે એ કવળ અસંલવિત લાગવાથી તેઓ એ બાબત ખેત્રીકર રહ્યા. તોપણ ૩૫ ગવર્નરે લીધેલા પુરાવાનો ઉપયોગ કરી અંગ્રેજ કારભારી ટૉવરસન (Towersen) અને તેની સાથેનાં સત્તર માણસોને બેડી-પહેરાવી કેદ કર્યા. કાયદેસર તપાસ શરૂ થતાં અંગ્રેજોની વખાર-માંથી અથવા કોઈ પણ પાસેથી એક લીટીનો પણ પુરાવો મળ્યો નહોતો, ત્યારે પ્રથમ બોમ્બે અને જૉન્સન નામના બે જણાને વલંદાઓ આગળ લાવ્યા. બોમ્બેને બહાર દિવાનખાનામાં બેસાડી તેઓ જૉન્સનને અંદરની ઓરડીમાં લઈ ગયા. સાંધી જૉન્સનનાં આજીજીપૂર્વક કલ્પાંતનો સાદ આવતો બોમ્બે સંલિખ્યો. એક કલાક પછી જૉન્સન આખા શરીર ઉપર દાઝી ગયો અને સોરાઈ ગયો બહાર આવ્યો. એડવર્ડ કોલિન્સે સધળું કબૂલ કરવાથી તેના ઉપર જુલમ થયો નહોતો, તોપણ તેને પહેલાં તો કેટલુંક દુઃખ ખમવું પડ્યું હતું, અને વધુ દુઃખ અટકાવવા માટેજ તેણે સર્વ કબૂલ કર્યું હતું. આ પ્રમાણે શરૂ થયેલી કૃતતા તથા જંગલીપણું તા. ૧૫ મીથી ૨૩ મી સુધી ચાલ્યાં. જુલમમાંથી બચવા માટેજ લાચાર અંગ્રેજો વલંદાઓ કહેતા તે સધળું કબૂલ કરતા પણ તરતજ નાહર કરતા કે 'અમે આ બધું બોલુંજ કહ્યું છે.' જૉન વેડલને ચાર વખત વલંદાઓએ ઉંઘે માથે લટકાવ્યો, પણ શું કહેવું તે તેને સમજ પડે નહોતો, કેમકે તેઓ શું પુરવાર કરવા મથતા હતા તેની તેને ખબર નહોતી. આખરે પહેલા સાક્ષીની જુલાની તેને વાંચી સંલગાવવામાં આવી ત્યારે તેની આંખ ઉધડી અને તેણે સર્વ બાબતની હા કહી. 'મારે શું લખવું અને શું બોલવું તે મને કહો કે તે પ્રમાણે હું કરું,' એવું પ્રત્યેક અંગ્રેજ કહેતો. જૉન કલાઈ એટલો તો જુલમ સદન કર્યો કે એ કોઈ બૃત કીંવા નાદ-

ગર હોય એમ વલંદાઓને લાગ્યું. તેના વાળમાં તેણે કંઈ જાદુ ભરી રાખ્યું નથી એની ખાતરી કરવા તેઓએ તેની હળમત કરાવી નાંખી તેના ઉપર ફરીથી પ્રયોગ ચલાવ્યો. તેમણે તેના પગ, હાથ તથા કાણી ઉપર અને કાપમાં મીણુખત્તંએ ડામ દઈ શરીરમાંનું માંસ બહાર ખેંચી કઢાડ્યું. આ જખમે તેઓ ધોવા દેતા નહોં, તેમ તેના ઉપર ઔષધોપચાર પણ કરતા નહોં, એટલે આખરે તેમાં કીડા પડી સર્વાંગે દુર્ગંધ ઉદ્ભવી. આવી કુર વર્તણુક ચલાવ્યાનું વલંદા ન્યાયાધીશો કબૂલ કરતા નથી; માત્ર મોઘમગમાં થોડો ઘણો ભુલમ કર્યાનું જ તેઓ કહે છે. પણ ત્યાં હાજર રહેલાના મોઝામાંથી ખરી હકીકત ખીલકુલ જ બહાર આવી નથી. પ્રથમ તો તેઓ ગુન્હેગારના હાથ ઉલટાવી નાંખી દરવાજા ઉપર પક્ષીઓની પેઠે તેને લાંબા ટાંચતા, પછી મોઝાનું દંડાર્ધ જાય તેમ ગરદન લગી રમાલ બાંધી તે ઉપર ધીમે ધીમે પાણી નાંખ્યા કરતા. આથી તેમનું શરીર સુષુ જે ત્રણ ગણું મોટું થઈ જતું, અને આંખમાંના ડોળા નીકળી પડતા હોય તેમ દેખાતા. હુકામાં જીવ ગુન્જાખર્ષી જઈ શરીર ફાટી જવા જેવી ગુન્હેગારની સ્થિતિ થતી, વળી તેને ટાંચ્યા પછી તેની હેઠળ દેવતા સળગાવી તેને અસલ દુઃખ દેવામાં આવતું. આવા અસલ તથા ધાતકી ભુલમમાંથી અરાઠ અંગ્રેજોમાંથી કોઈ પણ જીવતું રહેવા પામ્યું નહોં. આવી ભયંકર સ્થિતિમાં અંગ્રેજો હતા ત્યારે સઘળાઓને જાણ ચાલ્યા જવાને આગ્રહ કરનારો પત્ર ત્યાંના પ્રેસિડન્ટ તરફથી આવ્યો. ગવર્નર રખુદે કબૂલ કર્યું કે આ પત્ર તેના વાંચવામાં આવ્યો હતો તે છતાં પણ તેણે વધુ કેર વર્તાવ્યો. હવે પછીની વ્યવસ્થા કયે કયે પ્રમાણે કરવાની હતી પણ તેમ કંઈ થયું નહોં. વલંદાઓના વધીલે પકડાયેલા ગુન્હેગારોને ફાંસીની સિક્કા કરવા માટે ન્યાયાધીશ પાસે અરજ કરતાં તા. ૨૩ મી ફેબ્રુઆરી-એ કેટલાકને છોડી મુકી બાકીનાઓને દેહાંત દંડની સિક્કા કરવામાં આવી. ખાનગી મસલતથી ચમલી આ ગ્રાહવણની રૂએ એ સગયે એઓપનામાં નહોં હતા તેવા સઘળા અંગ્રેજોને છોડી દેવામાં આવ્યા. ખીજા ત્રણના નામની ચીઠીઓ કઢાડી તેમને મરજમાં આવે તેવી સજા કરવા માટે

બટેવિઆના ગવર્નર જનરલ પાસે મોકલવામાં આવ્યા. ટૉવરસને પોતાને થયલા અન્યાય વિશે એક બીલના ખુલા ઉપર લખેલું એક વાક્ય મળી આવ્યું છે. ‘હું સધળી રીતે નિરપરાધી છું. પરમેશ્વર મારા શત્રુને ક્ષમા કરે અને મને તમારા કૃપા છત્ર હેઠળ લઈ લે. ’ આવા બીજા અનેક પુરાવાઓ ગુપ્ત રીતે લખેલા જાહેર થયા છે. તા. ૨૬ મી ફેબ્રુઆરીએ કિલ્લાના દિવાનખાનામાં ટૉવરસને શિક્ષા ભોગવવા માટે લાવ્યા પછી તેને એક ઓરડીમાં પુરવામાં આવ્યો, પણ ત્યાં તેણે કંઈ પણ કમૂલ કર્યું નહીં; બીજા ઘણાકોની પણ એવી અવદશા થયા પછી તે રાતના સધળાઓને પ્રાર્થના કરવા પરવાનગી આપવામાં આવી. દસ અંગ્રેજ, નવ જાપાનીઝ અને એક પોર્ટુગીઝને શહેરમાં ફેરવી ફાંસીની જગ્યાએ લાવવામાં આવ્યા. તે સ્થળે લોકોનાં એક ગ્રેટાં ટોળાં સમક્ષ તે સધળાનો શિરચ્છેદ થયો. બાકીનાઓને બટેવિઆ મોકલી દેવામાં આવ્યા, અને એ પ્રમાણે મસાલાના ટાપુમાં અંગ્રેજોની કારકિર્દી પુરી થઈ.

૫. વેર લેવા તરફ એકરકારી.—એમ્બોયનાની કતલ તથા તે ઉપરથી ઉપરિથત થયલા રાજકીય પ્રશ્ન બાબત અંગ્રેજી ભાષામાં એટલા બધા પ્રયો તથા લેખ લખવામાં આવ્યા છે, કે મુરોપના રાજકીય ફેરફારમાં આવા નાના પ્રશ્નને આટલું મહત્વ મળ્યું એ સદજ આશ્ચર્ય લાગે છે. એમ્બોયનાના ભયંકર બનાવનું વેર લેવાનું કામ અનેક કારણોને લીધે ઢીલમાં પડ્યું. એ હકીકત ઇંગ્લેન્ડ પહોંચતાંજ પંદર મહિના નીકળી ગયા. (મે ૧૬૨૪). પ્રથમ તો ઢાંઘાએ કંઈ ખર્ચ માન્યું નહીં, પણ જ્યારે પુરાવા સાથે સધળી બાબત બહાર આવી ત્યારે કંપનીએ એ હકીકત રાજ્ય આગળ મુકી. રાજ્યએ એકદમ વેર લેવા ઠરાવ કર્યો. પણ એજ પ્રસંગે રપેનના રાજ સાથે જેમ્સ રાજને અણબનાવ થયો હતો, અને હોલેન્ડનો એલચી તક કરવા માટે લંડન આવ્યો હતો. આવા સંજોગોમાં જેમ્સ રાજ તથા તેની કૌન્સિલે બનેલો બનાવ બૂલી જઈ વલંદા રાજ્યના એલચી પ્રત્યે રોહ બતાવી તેને ખુશ કર્યો. આથી ‘રાજ કેવો મોટા મનનો છે ! તેણે એમ્બોયનામાં ગુજરેલા ધાતકીપણા માટે એક શબ્દ પણ કહ્યો નહીં, ’

એવી જેમ્સ રાજની સ્તુતિ કરતો તે સ્વદેશ પાછો ફર્યો. પરંતુ આખી અંગ્રેજ પ્રજા વલ્લંદાઓ વિરુદ્ધ ખળભળી ઉઠી. તેમના ઉપર વેર લેવા કંપનીએ રાજને એક અરજી કરી, અને કેટલાકાએ એ સંબંધમાં તેની મુલાકાત લીધી. રાજએ નાઇલાજ મધ દોલે-ડમાના પોતાના એકમીને વલ્લંદા સરકાર પાસે જવાળ માગવા ફરમાવ્યું, અને જો સંતોષકારક જવાબ નહીં મળે તો મરજીમાં આવે તેટલા વલ્લંદાઓનો શિરચ્છેદ કરવાની અથવા યુદ્ધ કરવાની ધમકી આપવા જણાવ્યું. આ સંદેશથી વલ્લંદા સરકાર તત્કાળ તો ગભરાઈ ઉઠી, અને તેણે ગવર્નર રમ્પુહટને રાજ્ય ઉપર વિના કારણ સંકટ ઉભું કરવા માટે ઠપકો આપ્યો. એ સમજીને છતાં જેમ્સમાં કેટલું રીયે હવું તે વલ્લંદાઓ સારી પેઠે જાણતા હતા. તે બોલવામાં યશ પણ કામ કરવામાં ખીકણ હતો, એ બાબતથી તેઓ અત્યંત નહોતા. એટલે આજે જવાળ આપીએ છીએ, કાલે જવાળ આપીએ છીએ એમ કરી કેટલોક વખત તેઓએ કહાડી નાંખ્યો, અને બરેવિઆમાં રહેલા અંગ્રેજોને સહીસલામત ત્યાંથી રવાના કરી દીધા. આ વાતમાં પાંચ સાત માસ નીકળી ગયા, અને જેમ્સ રાજ, માર્ચ ૧૬૨૫ માં મરણ પામ્યો. એટલામાં એમ્બોઇનાની સઘળી બારીક વિગત ઇંગ્લેન્ડમાં સઘળાને મહોડે સંબળાવવા લાગી. ટૉવરસનની વાત સાંભળી લોકોને અત્યંત ખેદ થયો. ઇ.સ. ૧૬૦૪ માં તે ઇંગ્લેન્ડ છોડી પરદેશ નીકળ્યો હતો, અને નિરનિરાળી જગ્યાએ અરાઠ વર્ષ લગી ઉત્તમ સેવા બજાવી એમ્બોઇનામાં માસિક ૧૫૦ રૂપીઆના પગારે અંગ્રેજ કંપનીનો મોટો પ્રતિનિધિ થયો હતો. તે સ્વભાવે ધણો બોબો હોવાથી ક્યારેક ગવર્નર રમ્પુહટની સાથે તેણે દોસ્તી બાંધી હતી, અને પોતાના ખાનગી વિચારો તેને જણાવતો હતો. એટલુંજ કરી ટૉવરસન બેસી રહેતો નહોતો. રમ્પુહટના સુસ્વભાવના વખાણ બરેવિઆમાંના અંગ્રેજ પ્રેસિડન્ટને તે વારંવાર લખતો. એક વખત રમ્પુહટને અભિવંદનનો પત્ર મોકલવા તથા-કેટલીક દારૂની ખાદ-લીઓ નર્નર કરવા તેણે પ્રેસિડન્ટને લખ્યું હતું. તેના જવાબમાં પ્રેસિડન્ટે ટૉવરસનને જણાવ્યું કે ‘આવી બાબતોમાં રમ્પુહટ સારો લાગે

છે પણ અંદરખાનેથી તે ઘણો લુચ્ચો અને ઠગ છે. તેને કંઈ પણ નજરાણું મોકલવાની જરૂર નથી. માત્ર તેની મીઠી મીઠી વાતોથી તમે ફસાતા નહોં એટલે બસ. આ પછી ખીજેજ મહિને પ્રેસિડન્ટ તરફથી એમ્બોયનામાંથી નીકળી જવાનો હુકમ ટોવરસનને મળ્યો. હજી પણ તેનું ભોજપણુ ચાલુજ હતું; આ સુરવલાવી મનુષ્યના આવા ધાતકી અંત માટે લોકોને દુઃખ ઉપજે એ સ્વાભાવિક છે.

હજીમાં સર્વત્ર એમ્બોયનાની કતલ વિશ્વ જુમાટે શરૂ થયો, અને લંડનમાં વલંદા લોકોને બહાર ફરવામાં પોતાની સહીસલામતી માટે બહીક લાગી. આવી સ્થિતિમાં ચાર્લ્સ ગાદીએ આવ્યો. તેની લાગણી સ્પેન વિશ્વ હોવાથી હોલેન્ડની મિત્રાચારીની તેને જરૂર જણાઇ. આથી હોલેન્ડમાંના અંગ્રેજ વકીલ સરડડલી કાર્લેટન (Sir Dudley Carlton) ને બે સામસામાં કામે કરવામાં ધણી મુશ્કેલી નડી, ત્યારે રાજાએ વલંદા સરકારને એમ્બોયનાના બનાવ માટે જવાબ આપવા દોઢ વર્ષની મહેતલ આપી, અને કંપનીને ગમે તેમ સમજાવી લીધી. આ દોઢ વર્ષમાં ચાર્લ્સ રાજાને પાર્લામેન્ટ સાથે તકરાર થઈ અને ક્રાન્સ સાથે યુદ્ધ શરૂ થયું, એટલે એમ્બોયનાની બાબત ફરીથી મુલતવી રહી. ડચ સરકારે કેએનને પાછો ગવર્નર જનરલ નીમી પૂર્વ તરફ મોકલ્યો, અને ત્યારે અંગ્રેજોએ જુની બાબતનું તેમને સમરણ કરાવ્યું ત્યારે ‘ અમે સધળું કામ ન્યાયની કોર્ટમાં મોકલાવ્યું છે ’ એવો જવાબ તેમને મળ્યો. આ બાબતનો કંઈ પણ નીવેડો આવે એવું લાગ્યું નહોં. રાજા અને પાર્લામેન્ટ વચ્ચેની તકરારે ઉઘ્ર ૩૫ લીધું, અને કંપનીને કોઈપણ જગ્યાએ દાદ મળી નહોં. હુલ્લક પ્રજાની ભાંજગડમાં વર્ષોનાં વર્ષ નીકળી ગયાં, એટલે એમ્બોયનાનો મુખ્ય ગુન્હેગાર અધિકારી હોલેન્ડ આવ્યો. ત્યારે તેનો ભારે સત્કાર કરવામાં આવ્યો.

એમ્બોયનાનાં ધોર કૃત્ય માટે ન્યાય મેળવવામાં અંગ્રેજોને જે મુખ્ય નડતર હતી તે તેમની અને વલંદાઓ વચ્ચે સને ૧૬૧૯ માં થયેલી સંધી હતી. દિવાની ફાજદારી દાવા સંબંધી તેમાં એક શબ્દ પણ હતો નહોં, અને

એકંદર રીતે તેની સમ્પ્રદાયના ગુચ્છવલ્લુ લરેલી હતી. બીજું કારણ એ કે અંગ્રેજોને કોઈ પણ બાબતની પુરી માહિતી હતી નહીં. વલંદા લોકો દરેક બાબતમાં સંપૂર્ણ વાકેફગાર હતા. કોનો સ્વભાવ કેવો છે, કોને કેવું અડચણ છે, કેવો જવાબ આપવાથી અમુક બાબતમાંથી છટકી જવાશે એ સપજું તેઓ યથાર્થિત સમજતા. વળી વલંદા લોકોની કંપની એજ વલંદા સરકાર અને વલંદા સરકાર એજ આખું રાષ્ટ્ર એવી માન્યતા વલંદાઓની હતી. એથી ઉલટું અંગ્રેજ કંપનીની સ્થિતિ વિચિત્ર હતી, અને ઇંગ્લંડમાં તેને માટે કોઈને પણ કળજી નહોતી.

એમ્બોયનાને લગતી હકીકત ઉપરથી રાજકીય બાબતો તે સમયે કેવી રીતે ઉઘાડવામાં આવતી એ સહજ જણાશે. યુરોપના કાયદા તથા તેની બળવણીને આ બાબત સાથે થોડો સબંધ નથી. લોકો ઉપર લુલ્લમ ગુજરી તેઓ પાસેથી કબૂલાત લેવાનું ધોરણ આખા યુરોપમાં કાયદા અનુસાર તે વેળા પ્રચલિત હતું. ઇંગ્લંડ કંઈ એ બાબતમાં અપવાદ રૂપે હતું નહીં. રાજ જોસે અનેક પ્રસંગે આ ધોરણનો ઉપયોગ કર્યો હતો. વળી તે વખતની વેપારી રીત પ્રમાણે એકજ માણસને વેપાર, લઝારી, ન્યાય વગેરે જુદાં જુદાં કામો કરવા પડતાં હોવાથી એક કામમાં ઉપજોલો ગુસ્સો બીજા કામમાં તે બાબતે મુકે એ સંભવિત નહોતું. ઉપર કહેલી હકીકત સિવાય અન્ય બાબતોમાં પણ ડચ કાયદાનો પૂર્ણપણે ભંગ થયો હતો. સઘળા વલંદાઓ જાણતા હતા કે એમ્બોયનાની ખટપટમાં અંગ્રેજો સંપૂર્ણ રીતે નિરપરાધી છે; તેમનાં દક્તરોમાંથી પણ આ બાબત સિદ્ધ થાય છે. સઘળી હકીકતની તુલના કરતાં માલમ પડે છે કે આખરેક જુન નામના એમ્બોયનાના ડચ એકાઉન્ટન્ટ (હિસાબી અમલદાર) નું એ સઘળું કાળું કૃત્ય હતું. વેન રાધુલ્ટને શરૂઆતમાં જોકે અંગ્રેજો વિરુદ્ધ સંસદ એવા થયો હોય તોપણ તપાસ પછી તે વિશે તેના મનમાં કંઈ વસવસો રહ્યો નહોતો. છતાં એક વખત ઉપાડેલું કામ અટકાવવાની તેનામાં દિમ્મત નહોતી. સઘળા અંગ્રેજોને બટેવિઆ રવાના કરવા, તથા પોતાની ખુશીથી એમ્બોયના છોડવા તેઓ તૈયાર છે એવા બટેવિઆના પ્રેસિડન્ટનો તેના ઉપર આવેલો પત્ર

દાખી મુકવો એટલુંજ તેના દુષ્ટ સ્વભાવની ખાતરી કરવા માટે પુરતું છે આ બાબતની તપાસમાં અગ્રેજ ન્યાયાસન આગળ સાક્ષી આપવી પડશે એવી તેને ધારતી લાગવાથી એમ્બોયનામાનું કામ પુરૂ થતાં તે છુપી રીતે યુરોપ આવતો હતો, પણ પ્રસાદ દરમિયાન રાતા સમુદ્રમાં તે મરણ પામ્યો.

એમ્બોયનાના ઘોર કૃત્યનું વેર ઈન્ડિયન તરફથી લેવામાં આવશે એવી આશામાં સઘળા અગ્રેજો બેટેવિઆમાં રહ્યા હતા, પણ આખરે નિરાશ થઈ તેઓએ વલદાઓ સાથેનો સળધ હુમલોને માટે છોડ્યો.

૬. વલદા લોકોના જીલમની પરાકાષ્ટા.—અગ્રેજો વિરૂદ્ધ ઉપાડેલી ઉક્ત તકરારમાં વલદાઓના બે મુખ્ય હેતુ પાર પડ્યા મસાલાના બેટામાંથી અગ્રેજોનો પગ નીકળી ગયો અને બેટેવિઆમાં તેમની કંઈ પણ સત્તા રહી નહીં આ હેતુ ગર લાવવા માટેજ તેઓ દુષ્ટપણે વર્ત્યા હતા, એટલે હવે પછી કંઈ પણ અત્યાચાર તેઓએ કર્યો નહીં, અને અગ્રેજો સાથે પૂર્વની માફક સંરળ રીતે વર્તના લાગ્યા એમ છતાં બન્ને પ્રજા વચ્ચે ચાલતા વેપારી સળધને લીધે સઘળી ખટપટનો અંત એટલેથીજ આવવાનો નહોતો સને ૧૬૨૬ માં અગ્રેજ કંપનીએ બેટેવિઆમાંની વખાર બંધ કરી, છતાં એમ્બોયનાના કૃત્ય માટે વેર લેવાનો વિચાર તેમના મનમાં સળવળ્યા કરતો હતો પહેલાં જેમ્સ રાજાને લગાઈ કરવાની ઇચ્છા નહોતી, અને પહેલાં ચાર્લ્સ રાજામાં તેમ કરવા સામર્થ્ય નહોતું ચાર્લ્સના શિરચ્છેદ પછી ઈંગ્લેન્ડનું રાજ્યસૂત્ર એક દ્રઢ મનના પુરૂષના હાથમાં ગયું ત્યારે વલદા લોકોએ અગ્રેજોને કંઈક દાદ આપી સને ૧૬૫૪ માં પાંચ મહિનાના ટુક વખતની અંદર કોમવેલે સઘળી બાબતોને નિકાલ કરી નાખ્યો વલદાઓએ તુકસાનીના સાગ્રજાક લાખ રૂપીઆ અગ્રેજ કંપનીને આપ્યા, છત્રીસ હજાર રૂપીઆ મરણ પામેલા સળસોના વારસોને મળ્યા, અને પુલાઈન બેટ અગ્રેજોને સ્વાધીન થયો આટલું છતાં અગ્રેજોના મનનો કાંઈ ગયો નહીં બીજા સો પચાસ વર્ષમાં આ બેઉ ટ્રોટેસ્ટન્ટ દેશો વચ્ચે મિત્રાચારી ન થવાથી યુરોપના રાજકીય ફેરફારે જીલ્લું વલણ લીધું

નો તેમની વચ્ચે રોહલાવ હોત તો કાન્સનો ચીદમો લુઈ આટલો ચિર-
 નોર થાત નહીં, ખીજા આદર્સે રાજને કાન્સના દબાવલા રહેવું પડતે નહીં,
 અને ખીજા જેમ્સ રાજની ઈજિંડમાં જીલમ કરવાની લીમત ચાલતે નહીં.
 સને ૧૬૮૮ માં ઈજિંડમાં ઘણી રાજ્યકાન્તિનું શુષ્ક કારણ એમ્બોયનાની
 કલક હતી. પૂર્વના વેપારના સંબંધમાં વલંદાઓનો જીરસો એટલો બધો
 નિરઅંકુશિત થયો હતો કે તેને લીધે તેમણે ચલાવેલાં કુર કૃત્યોની
 સરખામણીમાં મલબાર કિનારા ઉપર પોર્ટુગીઝોનો ધર્મની બાબતનો
 જીલમ કંઈજ નહોતો એમ કહેવું જોઈએ. સ્પેન, પોર્ટુગલ તથા ઈજિંડ
 એ સર્વે આ તરફ થોડું પહોં કુર આચરણ ચલાવ્યું હતું, તોપણ પૂર્વ
 દ્વીપસમૂહની દોષતનો ભંડાર વલંદાઓને હાથ લાગવાથી, અને હિંદુસ્તાન-
 ના મોગલ બાદશાહી માફક તે તરફ કોઈ મજબૂત રાજ્ય ન હોવાથી
 વલંદાઓને હાથે ભયંકર અનર્થ થયો હતો. રાજ્ય હોય તો પૈસા મળે
 અને પૈસા હોય તો વેપાર થાય, એ સિદ્ધાંત જેમ પોર્ટુગીઝોની બાબતમાં
 અવશ્ય જણાયું હતું, તેમજ વલંદાઓ માટે હતું. પોર્ટુગીઝોના ચાણુ
 સરદાર આલ્ફુકર્કે પડેલી જરૂર મટાડવા પ્રયત્ન કર્યા પણ તેને પોર્ટુ-
 ગીઝ રાજ્યનો ટેકો ન હોવાથી તેને જોઈએ તેવો યથા મળ્યો
 નહીં. પણ એવા હેતુમાં વલંદા સરદાર કોએનની ઉમેદ પાર પડી,
 કેમકે તેને આખાં ડચ રાષ્ટ્રનો ટેકો હતો. યુરોપમાંથી આ પુરપોને પૂર્વમાં
 લાવી વસાહત વસાવવાની કલ્પના ગમે તેવી સારી હોય તોપણ તે અમલમાં
 મુકવી અઘરું હતી એ અનુભવ સિદ્ધ છે. પણ એ વિશે કોએન બરા-
 બર સમજી ગયલો હોવાથી આ માટે મળે તેટલા મજુરો એકઠા કરવા
 તેણે મહાન યત્ન કર્યો. તેણે દ્વીપસમૂહના બેટોમાંના લોકોને શુલામ
 બનાવ્યા, આફ્રિકા અને એશિયા ખંડમાંથી મળી આવે તેટલા શુલામોને
 દ્વીપસમૂહમાં લાવવા તજવીજ કરી, અને ભર દરીએ પકડાય તે લોકોને
 ત્યાં લાવી રાખ્યા. આ ઉપરથી પોર્ટુગીઝોના અને વલંદાઓના જીલમમાં
 કેવા પ્રકારનો તફાવત હતો તે તરત સમજશે. પોર્ટુગીઝ લોકોએ માત્ર
 દેશો જીતા, પણ વલંદાઓએ દેશ જીતવા ઉપરાંત ત્યાંના લોકોને શુલામ

ખનાવ્યા. પોર્ટુગીઝો જીજી લોકો પાસે સુક્ષ્મ વેચાતા લેતા, ત્યારે વક્ષંદાઓ અન્ય લોકોને સુક્ષ્મ ખનાવવા માટે મહાસાગરમાં પોતાનો કાફલો ફરતો રાખતા, અને અસંખ્ય માણસોને એકઠા કરતા. ઉપર કહેલી ત્રીજી યોજના કાંઈક વિશેષ અમત્કારિક છે. પૂર્વમાં ચીન વગેરે દેશોના કિનારા ઉપર હૃદયોઆરબંધ માણસો મોકલી મરજીમાં આવે તેટલા લોકોને પકડી લાવવાની રીત કેટલી નિંદ છે તે કહેવાની જરૂર નથી. આટલા લોકોની મજુરી અને જોઈએ તેટલી જમીન ફાગટ મળવાથી મસાલાનાં ઝાડો રોપી વક્ષંદાઓએ અપરિમિત ફાયદો મેળવી લીધો. જો કાંઈ ઠેકાણું અંગ્રેજોની આડખીલી હતી તો તે એમ્બોયનાના ખનાવ પછી નીકળી ગઈ હતી. કાંઈ પણ પરદેશીને તેઓ એક નાનો રોપો પણ જમીનમાં ધાલવા દેતા નહોત. એવી અનેક રીતે સધળા લોકો પાસે અથાગ મહેનત કરાવી ઉછાકટિબંધમાંની અતિ ફળદ્રુપ જમીન આ લોકોએ સેંકડો વર્ષ લગી પકવી એ કેટલો ફાયદો અને તેટલા માટે લોકો ઉપર નાહક કેટલો જુલમ !!

આટલેથીજ કોએનની યુક્તિઓ અટકી નહોતી. કબજામાં આવેલા ખેડોમાં વ્યવસ્થિત રાજ્યપદ્ધતિ શરૂ કરી કિનારે કિનારે ચાલતો સધળો વેપાર તેણે પોતાના હાથમાં લીધો, અને ઠેકઠેકાણે નિયમિત જકાત તથા કર કરાવી આફ્રિકા, યુરોપ અને એશિયામાંના ધણેખરે ઠેકાણેથી જળ માર્ગે માલ લાવવાનું તથા ત્યાં માલ પહોંચતો કરવાનું કામ ઉપાડ્યું. દીપ-સમૂહના મળી ગયલા રાજ્યમાં તેઓએ થોડે ખર્ચે ક્રીસ્ટા વગેરે બાંધી સધળો મુલક દુસ્મનો સામે ટક્કર જીલે તેવો મજબૂત કર્યો. આથી કરી તે સમયે આ તરફ આવેલા યુરોપિયન સુત્સદીઓના વિચાર પ્રમાણે રાજઆતમાં થયેલા પોર્ટુગીઝોના આસ્થુકર્ક અને છેવટે આવેલા ફ્રેન્ચના કુપ્તે જોવાજ મધ્ય ભાગે આવેલા વક્ષંદાઓનો કોએન વિલક્ષણ, ધૂર્ત, ચાલાક તથા દીર્ઘદષ્ટિ પુરૂષ હતો. આ ગુણો ઉપરાંત અત્યંત પાપાણુહૃદયી એવું વિશેષણ પણ તેને લગાડવું જોઈએ, કેમકે માણસને ઈગ્રીથી ચતાં દુઃખ તરફ એના જેવું ખેરીકરું બીજું કાંઈ હતું નહોત. આ ખેરીકરપણું એણે કાયદેસર કરાવ્યું, અને એક વખત એ નીતિ ડચ સમ્રાટમાં દાખલ થયા

પછી બીજાં યુરોપિયન રાજ્યોએ તેનો લાભ લીધો અને તે પ્રમાણે વર્તન ચલાવતાં તેઓ પાશ્ચાત્ય લોકો તરફ કેવળ અંધ બની ગયા. આનો દાખલો યુરોપમાં થયેલા ત્રીસ વર્ષના યુદ્ધમાં પ્રત્યક્ષ દેખાઈ આવે છે.

પૂર્વે સમુદ્રમાં જે યુરોપિયન પ્રજાઓ દાખલ થઈ હતી તેમાંથી માત્ર વલ દાઓએજ નિયમિત તથા વ્યવસ્થિતપણે કામ કર્યું હતું. પૂર્વના વેપારમાં આખાં રાજ્યનો ફાયદો હતો એવું એજ લોકો મજાતા, અને તેથી કરીનેજ સ્વાર્થભાગ કરી અથવા ગમે તેટલો અન્યાય કરી તે ઉપર ઠાંક પીછોડો કરવા તેઓ તૈયાર હતા. આ ધોરણુ અંગ્રેજ પ્રજાએ ઉચકી લીધું નહીં. તેમના દેશની કંપની જીવે છે કે મરી મર્યા તેની પાલા-મેન્ટને પરવા નહોતી, એટલે કેએનના જેવાં તોફાની આચરણુ કરવા કક્ષાઈવ તથા હેરિટગસ સરખા અમલદારોએ હિમત કરી નહીં. લાં સુધી અંગ્રેજો આગળ આવ્યા નહીં. ટુંકાણુમાં રાજ્ય સ્થાપવામાં તથા વેપારમાં સર્વોપરી સત્તા મેળવવામાં કેટલો નહીં માની શકાય એવો સંતાપ અને ફેટલી પાપાણુહૃદયી ખટપટ ઉપાડવી પડે છે એટલું જો આપણે આ ઇતિહાસ ઉપરથી અનુમાન કરી શકીએ તો બસ. બાકી હિંદુસ્તાનમાંના અંગ્રેજોનાં કામની ખરી હકીકત મેળવવા આજે આપણને આટલી અક-ચણુ પડે છે તો દૂરના પૂર્વ દ્વીપસમુદ્રમાંના લોકોની દશાનો ખરો ઇતિ-હાસ મળવો દુર્લભ છે. નાના નાના બેટો એક બીજાથી અલગ હોવાને લીધે, લોકોમાં એક જાતિયપણું અને એકત્ર થવાની ઇક્તિ ન હોવાથી તેમજ તેમના અજ્ઞાનપણાને લીધે, તેમના ઉપર વલંદા લોકોના અમલમાં જે હયાતક પ્રસંગ આવી પડ્યો હતો તેની હકીકત કાગળ ઉપર હોવાનોજ બ્યારે સંભવ નથી તો પછી તે બહાર સુકવાની વાતજ શું ? આ ઉદાહરણુ ઉપરથી આપણે તેની કંપના કરીએ એટલેજ બસ, કેમકે જે બનાવ આપણે સમજી શકતા નથી તે બન્યોજ નહોતો એમ કંઈ નહોતું.

૭. વલંદાની પડતીનાં કારણો.—આસ્ટ્રેલીઆનો મોટો પ્રદેશ વલંદા લોકોએ સોધી કહાડી તેને ન્યુ હોલેન્ડ એવું નામ આપ્યું હતું.

સને ૧૬૩૫ માં તેમણે ફોર્મોસા બેટ પોર્ટુગીઝો પાસેથી કબજે કર્યો; સને ૧૬૩૮ માં સિલોનમાં એ બેટ પ્રજા વચ્ચે સંગ્રામ શરૂ થયા પછી છેક સને ૧૬૫૮ માં એ બેટ વલંદાઓને મળ્યો. સને ૧૬૬૧ થી ૧૬૬૪ સુધીમાં મલબાર કિનારા ઉપર કોચિન, કોચીન, કાનાનુર અને કાંગાનુર એમના તાબામાં આવ્યાં. સને ૧૬૬૯ માં સેન્ટ ટોમી અને સેલિબીઝ બેટના પશ્ચિમ કિનારા ઉપર મેકાસર તેમને હસ્તગત થયાં. સને ૧૬૮૨ માં અગ્રેને પાસેથી બેટમ લીધા બાદ સિયામ, ટૉન્કવીન, એમૉય વગેરેમાંની પોતાની કોડીઓ અગ્રેનેને ઉઠાવી લેવી પડી. સને ૧૭૫૯ માં વલંદા લોકોએ બંગાળામાંથી અગ્રેનેને હાંકી કહાડવા જબરો પ્રયત્ન કર્યો પણ કર્નલ ફોર્ડે તેમને ઘણી સખ શિકસ્ત આપ્યા પછી એવો બંદોબસ્ત થયો કે બંગાળામાં તેમનું ૧૨૫ થી વધારે માણસોનું લશ્કર રહેવા દેવું નહીં. એ બેટ પ્રજા વચ્ચે અનેક લાંબગડો યર્ષ, અને લાંબા યુદ્ધને અંતે બ્યારે વલંદાઓની સત્તા પૂર્વમાંથી નિર્મૂળ થઈ ત્યારબાદ માત્ર નીચેનાં કેટલાંકોએ તેમના તાબામાં રહેવા પામ્યાં :—જવા, મુમાના, બાંકા, બોર્નિઓ, મેલિબીઝ, મલાક્કા ઉર્ફ મસાલાના બેટ, તિમોર ન્યુગિન્ટ ઇલાદિ.

ધીમે ધીમે યુરોપની બીજી દરિયાવર્ધી પ્રજાઓ પૂર્વના વેપારમાં આગળ આવવા લાગી. પહેલાં એશિયાનો વેપાર સત્તા તથા શિરજેરીના તત્વ ઉપર ચાલતો હતો, પણ અર્ધશાસ્ત્રનાં મૂળતત્વોનું જ્ઞાન થતાં વેપારનાં એ ધોરણમાં ફેરફાર થયો. વલંદાઓએ નવી સ્થિતિ અનુસાર પોતાની વેપાર પદ્ધતિ બદલી નહીં, એટલે પરિણામમાં તેમના હાથમાંથી વેપાર જતો રહ્યો, અને તેની સાથે રાખ્યો પણ ધણેખરો લાગ ગયો. મસાલાના વેપાર માટે વલંદાઓએ પોતાનું મુખ્ય થાણુ દૂરના એગ્મોયના બેટમાં કર્યું હતું, પણ કોએને તે બદલી બટેવિઆમાં આવ્યું ત્યારે મસાલાના વેપારમાં તેમને ખોટ જવા ઉપરાંત તેઓની બદનામી થઈ, અને ધીરે ધીરે એકલા મસાલાના વેપાર ઉપર ઉપજવિદ્યા મેળવવાના દિવસ જતા રહ્યા. યુરોપમાંથી કેન્સ, જર્મન, અગ્રેજ વગેરે લોકો કાળ તથા દેહના બદલાતા સંજોગોને અનુસરી રાજકીય અને વેપારી બાબતમાં આગળ આવ્યા તોપણ

વલંદાઓએ પોતાની જુની હક ઊડી નહીં, અને પોતાના પ્રતિસ્પર્ધિઓની પેઠે આગળ વધવાની દરકાર કરી નહીં. યુરોપમાં તેઓ સર્વથી બૃટા પડી ગયા હતા. કારણ તેઓએ પોતાની હદમાં પરદેશી વહાણોને આવવા દીધાં નહીં, તેમ રાજ્યમાંની નદી તથા નહેરોમાં અન્ય લોકોને ફરવા દીધાં નહીં. આવાં કારણોને લીધે તેમને અનહદ તુકસાન પહોંચ્યું. તેઓ જો જર્મની સાથે જોડાઈ ગયા હોત તો અંગ્રેજો એશિયા ખંડમાં મોટા મુલકના ધણી થઈ બેસત નહીં. વળી ક્ય રાષ્ટ્રની પ્રજાની સંખ્યા નાની હતી, અને તેનાં પૂર્વ તરફનાં રાજ્યનો પાયો ધણેજ દીસો હતો. આવાં અનેક કારણોને લીધે આખરે વલંદાઓ અંગ્રેજો સામે ટકી શક્યા નહીં. તેમની અને અંગ્રેજો વચ્ચે સો પચાસ વર્ષ ચાલેલા ઝગડામાં ઇંગ્લંડને તે વેળા ધણું ખમવું પડ્યું હતું તોપણ તેનો અંતે જય થયો. વલંદાઓના જીતમમાંથી બચી જવા માટે અંગ્રેજોને પૂર્વના દ્વીપસમૂહમાંથી નાસી જવું પડવાથી તેમની દ્રષ્ટી અન્ય દિશા તરફ ફરી, અને તેથીજ તેઓ પોતાનું રાજ્ય હિંદુસ્તાનમાં સ્થાપી શક્યા. એ દેશ તેમના કબજામાં આવતાં સધળા વેપાર ઉપર તેમનો કાબુ થયો. કોઈએ વિપતિમાં હડી જવું નહીં; ધૈર્ય રાખી આગળ વધતાં આખરે યશપ્રાપ્તિ થવા વિના રહેતી નથી એ અંગ્રેજ તથા વલંદા વચ્ચે ચાલેલા ઝગડાનો મનન કરવા યોગ્ય સાર છે.

૮. વલંદા નોકરોના પગાર.—વલંદા લોકોએ પૂર્વ તરફના બેટામાં જે પદ્ધતિ ઉપર પોતાના વેપારની તથા રાજ્યની વ્યવસ્થા કરી હતી તેનુંજ કંઈક અનુકરણ અંગ્રેજ કંપનીએ હિંદુસ્તાનમાં કર્યું હતું. એ વ્યવસ્થા નીચે પ્રમાણે હતી.

વલંદાઓના કારભારમાં ૧૩ પ્રકારના નોકર હતા:—

પ્રકાર.	નામ.	માસિક પગાર ગીલડર.*	ભથ્થુ ગૌલર †
૧	કારકુન રાઈટર, સોલ્ડર પેશી.	૯ થી ૧૪	
૨	અડર (દાધ નીચેનો) એસિસ્ટન્ટ.	૨૦	૪
૩	અપર (ઉપરી) એસિસ્ટન્ટ.	૨૮ થી ૩૧	૪

* ગિલડર=સવા રૂપિયા. † ગૌલર=અડ રૂપિયા.

પ્રકાર.	નામ.	માસિક પગાર ગીલ્ડર.	લઘ્યુ ડૉલર.
૪	અંડર મર્ચન્ટ.	૩૬ થી ૪૫	૮
૫	મર્ચન્ટ (વેપારી).	૫૦ થી ૬૫	૮
૬	અપર મર્ચન્ટ.	૮૦ થી ૧૨૦	૧૨
૭	કોમોડોર (સ્ટેટ સેક્રેટરી).	૧૫૦	૨૦
૮	ડાયરેક્ટર.	૨૦૦	૩૦
૯	ગવર્નર.		૩૦
૧૦	મેમ્બર એક્સ્ટ્રાઓર્ડીનરી કૉન્સલ.	૨૦૦	
૧૧	બટેવિઆની કૉન્સલના મેમ્બર.	૩૫૦	૧૦૦
૧૨	ડાયરેક્ટર જનરલ, બટેવિઆ, (બીજો).	૬૦૦	૧૦૦
૧૩	ગવર્નર જનરલ ઓફ બટેવિઆ.	૧૨૦૦	૨૦૦

એમની લશ્કરી નોકરીમાં હેઠળ પ્રમાણે વ્યવસ્થા હતી:-

પ્રકાર.	નામ.	માસિક પગાર ગિલ્ડર.	લઘ્યુ ડૉલર.
૧	પ્રાઇવેટ, અંડર એસિસ્ટન્ટ.	૨૦	૪
૨	સર્જન્ટ.	૨૮ થી ૩૬	૪
૩	એનસાઇન (અંડર મર્ચન્ટ પ્રમાણે).	૩૬ થી ૪૫	૮
૪	લેફ્ટનન્ટ (મર્ચન્ટ પ્રમાણે)	૫૦ થી ૬૫	૮
૫	કૅપ્ટન (અપર મર્ચન્ટ પ્રમાણે).	૮૦ થી ૧૨૦	૧૨
૬	મેજર (કોમોડોર પ્રમાણે)	૧૫૦	૨૦

આ સિવાય ગવર્નર જનરલને સઘળો કાર્યો ખર્ચ મળતો. વળી સઘળા નોકરોને દર મહિને તેમના દરજ્જા પ્રમાણે દારૂ, મસાલા, તેલ, લાકડાં, ચોખ્ખા, આમલી, મીઠુબતી વગેરે ચીજો આપવાનો વહિવટ હતો. આ પ્રમાણે કાચું સીધું આપવા ઉપરાંત અગ્રેક માણસને તેની સગવડ માટે ઉપર લખ્યા પ્રમાણે લઘ્યુ ઠરાવી આપ્યું હતું.

વસાહતના કાંફાના નોકરો પણ છ પ્રકારના હતા. અને તેમના પગાર વગેરે લગભગ ઉપરના જેવાજ હતા.

પાદરી બે જાતના હતા:—એક આબરી માલુસોનો શુદ્ધપદ-તેનો પગાર ઉપર કહેલા એસિસ્ટન્ટ જેટલો હતો. અને બીજો પ્રાર્થના કરનાર, તેનો પગાર અપર મર્યાદ જેટલો હતો. સત્ત્રવૈદ્ય (સર્જન) ને અપર મર્યાદ જેટલો પગાર મળતો.

પ્રકરણ ૮ મું.

ઈસ્ટ ઇન્ડીઆ કંપનીની સ્થાપના.

સન ૧૬૦૦

૧. અમેરિકા અને ઍસિફિક મહા-સાગરની શોધ.
૨. પહેલી પૃથ્વી પ્રદક્ષિણા.
૩. હિંદિઆબેશ ચાલીના બંદાદુર
- ૪ કાપર રીફીન અને સહક્રિય.
૫. કંપની સ્થાપવાનો ઉપક્રમ.
૬. કંપનીની સભાની પહેલી બેઠક.
૭. કંપનીના ઇન્ડિયાના બંદરો.
૮. આ બાબત સ્કુટ વિચાર.

૧. અમેરિકા અને ઍસિફિક મહાસાગરની શોધ.—૫૬૨માં સંક્રાંતિમાં યુરોપમાં અનેક મદતવના બનાવો બન્યા હતા. ઈન્ડો-ચીનામાં તુર્ક સોફાના હાથમાં જવાથી ત્યાંના ગ્રીક તથા હિંદિય પડિતો પશ્ચિમ તરફના દેશમાં આવ્યા તે અરસામાં હાલવાની કલા સોધી કલાકારમાં આવેલી હોવાથી વિદ્યાને પુનરુજ્જીવન મળ્યું, અને યુરોપમાં એક નવીજ જાગૃતિ ઉત્પન્ન થઈ. સમગ્રા વિશ્વમાં નવા વિચારો તથા નવી સોધો થવા લાગી. નીકોલાઅમાં પોર્ટુગીઝો કેટલા બાજબ વધ્યા હતા તે પાછલાં પ્રકરણમાં આપણે જોઈ છે. કોલમ્બસે આટલાંટિક મહાસાગરમાં અનેક સફરો કરી પણ તેને અમેરિકાના કિનારાની પાનેના બેરો સિવાય મુખ્ય

પ્રદેશનો પત્તો લાગ્યો નહીં. કોર્પોરેશન વગેરે અનેક વિદ્વાન શોધકોનો પૃથ્વી ગોળાકાર હોવા વિશેનો મત જનસમૂહમાં ખરો મનાતો નહી. વાસ્કો ડ ગામાને હિંદુસ્તાન આવવાનો સમુદ્ર માર્ગ મળ્યો તોપણ પૃથ્વી ગોળ છે એમ સિદ્ધ થયું નહી. માત્ર એશિયાના વેપારના લોભમાં પૂર્વ તરફના મસાલાના બેટો પોતાના તાબામાં લેવા અનેક યુરોપિયન પ્રગતે ઉત્કંઠા યર્ષ. સને ૧૫૦૫ માં સ્પેન દરબારમાં એ બેટો શોધી કઢાડવા માટે ચપલી ગોઠવણ મુજબ નીકળેલાં વહાણો દક્ષિણ અમેરિકાનો કેટલોક કિનારો શોધી સ્પેન પાછાં ફર્યા. ઇંગ્લંડમાં પણ આ પ્રયત્ન શરૂ થવાથી સાતમા હેનરીએ પોતાના ખલાસીઓને સફરે નીકળવાની સનદ આપી, અને પોર્ટુગીઝો સાથે કંઈ પણ ટંકામાં નહીં હિતરવા તાકીદ કરી. કોલમ્બસે શોધી કઢાડેલા ક્યુબાના ટાપુનો કિનારો જાપાનનો પૂર્વ ભાગ હશે એવું અંગ્રેજો સમજતા હોવાથી તેઓએ યુરોપના વાવવ્ય ખુણા તરફથી દરીઆ માર્ગે હિંદુસ્તાન જવાની મહેનત કરી. પૃથ્વી ઉપરનો નહીં જળા-યત્રો પ્રદેશ સ્પેન તથા પોર્ટુગલનાં રાજ્યોમાં વહેંચી આપનારાં પોપનાં ફરમાનમાં પૂર્વ અને પશ્ચિમ એ રાખેલ અનેક વેળા વપરાયલા હતા, પણ તેમાં ઉત્તર દિશા માટે કંઈ પણ કહેલું ન હોવાથી એ બાબુએથી હિંદુસ્તાન જવામાં પોપના હુકમનો અનાદર થશે નહીં, તેમજ પોતાનું કામ સરસી એવું અંગ્રેજ ખલાસીઓ ધારતા. આ સમયે ખ્રિસ્તલ શહેર થયું આબાદ હતું, અને દરિયાવર્ધના કામમાં ત્યાંના વેપારીઓ તથા અન્ય ખલાસીઓ અગ્રગણ્ય હતા. એમાંના કેઓ (Cabot) નામના જે અંગ્રેસર વેપારી-ઓને સને ૧૪૯૭ માં સાતમા હેનરીએ મદદ કરી હિંદુસ્તાનનો માર્ગ શોધી કઢાડવા મોકલ્યા. જોન કેઓ છનોઆનો વેપારી હતો, અને વિરજનથી મજા લગી મુસાફરી કર્યા બાદ ઇંગ્લંડમાં આવી રહેલો હતો. હેનરી રાજાના હુકમ અનુસાર એ પોતાના છોકરા સમેશિયન સાથે એક વહાણ તથા અરાડ ખલાસી લઈ ખ્રિસ્તલથી નીકળ્યો. એક મહિને ન્યૂફાઉન્ડલેન્ડના કિનારા ઉપર પહોંચતાં તેને લાગ્યું કે તે નીચેના કિનારે આવ્યો હતો. અહીંથી પાછા ફરી કેઓએ પોતાની હપ્તકત રાજાને નિવેદન કરી, ત્યારે

લોકોએ તેને પુષ્કળ માનથી વધાવી લીધો. એ પછી સ્પેશિઅન કેપોએ અમેરિકા લગી ગયું મુસાફરી કરી, અને દરેક વખતે નવા નવા પ્રદેશોની શોધ ચલાવી. લેએટેરના કિનારા ઉપર તેને અનેક સંકેતો ખમવાં પડ્યાં હતાં. છતાં કેપોની આ સધળી શોધનો બરાબર ઉપયોગ ઈચ્છે કર્યો નહોતો.

અમેરિગો વેસ્પચી (Amerigo Vespucci) નામનો એક ઇટાલિઅન ગૃહસ્થ કોલમ્બસના કાફલામાં પશ્ચિમ તરફ ઉપડ્યો હતો, પણ તેની સાથે યુરોપ પાછા ન આવતાં તે નવા દાય લાગેલા એટ ઉપર રહી, કિનારે કિનારે ફરી, નવા મુલકો શોધી કહાડતો હતો. એવામાં એક દેશને મોટાં મોટાં ઝાડો ઉપર ધરો બાંધેલાં એવું એક ગામડું તેના જોવામાં આવ્યું. એ ઝાડો પાણીમાં ઉગેલાં હોવાથી એક ધરમાંથી ખીજત ધરમાં જવા માટે યુરોપના વેનિસ શહેરની માફક લાંબા જળમાર્ગ હતા. આ ગામડું નાનું સરખું વેનિસ દરે એમ જાણી અમેરિગોએ તેને વેનિઝુલા નામ આપ્યું. એ નામ અદ્યપિ પ્રચલિત છે. કોલમ્બસના મરણ પછી અમેરિગોએ તથા ખીજ ગૃહસ્થોએ નવા મુલકોમાં સફર કરી જે શોધો ચલાવી તે ઉપરથી એ સધળાની ખાતરી થઈ કે જે ભૂમિ તેમને મળી આવી હતી તે કંઈ માકોપોલોનો ચીન દેશ નહોતો, તેમ વાસ્કો ડ ગામાનું હિંદુસ્તાન પણ નહોતું, તે તો એક નવો જ ખંડ હતો. આ અનુમાનની પુષ્ટીમાં અમેરિગોએ ધણું પ્રમાણ આપ્યાં હતાં. તેનો અસલ પત ઇટાલિઅન ભાષામાં હતો. આખા યુરોપની જાણ માટે લેટિન વગેરે ભાષાઓમાં તેનાં ભાષાંતરો સત્વર થયાં, તે ઉપરથી તેનું કહેવું ખરું હતું એવી સંધળા લોકોની ખાતરી થઈ. અચાઉના લોકોને નહોં જણાયેલો એવો એક નવો ખંડ અમેરિગોના પ્રયાસથી યુરોપની જાણમાં આવ્યો માટે તેના નામ ઉપરથી એ ખંડનું નામ અમેરિકા પડ્યું. એમ છતાં કોલમ્બસ, કેપો અને અમેરિગો એ સધળાએ ભુલે ભુલે વખતે શોધી કહાડેલો પ્રદેશ એકજ હતો એવું સમજતાં લોકોને ધણો વખત લાગ્યો.

એ સમયની દરેક શોધની હકીકત વાંચતાં આપણને આશ્ચર્ય લાગે છે. ઇસ્ટિફ મહાસાગરની હયાતી વિશે યુરોપિયનોને ખીલકુલ માહિતી નહોતી;

તે ધણી ચમત્કારિક રીતે તેમના જોવામાં આવ્યો. પંદરમા સૈકાના આરંભથી અમેરિકા ખંડ માટેની ચર્ચા યુરોપમાં શરૂ થઈ હતી, અને એક પછી એક હજારો વહાણો તે તરફ જવા લાગ્યાં હતાં. એક વેળા સ્પેન દેશમાંથી કેટલાક લોકો હેટી બેટમાં વસાહત કરવા માટે ગયા. તેઓમાંનો બાસ્કોઆ નામનો ગૃહસ્થ સાં ગયા પછી થોડા વખતમાં કરજદાર થયો. કરજદાર માણસને દેશમાંથી બહાર જવા દેવા નહીં એવો સ્પેનનો કાયદો હોવાથી બાસ્કોઆ હેટી બેટની બહાર નીકળી શક્યો નહીં, ત્યારે એક વહાણ ઉપરના ખાલી પીપમાં ભરાઈ બેસી તે ત્યાંથી છટકી ગયો. ભરદૂરીએ ગયા પછી તે પકડાયો, પણ થોડા દિવસ પછી વહાણ ખડક સાથે અથડાઈ ભાંગી ગયું. આવે મુસ્કેલ પ્રસંગે બાસ્કોઆનો સાહસિક અને ઉછાંછળો સ્વભાવ તેને ધણો કામ લાગ્યો. વહાણમાંથી બચેલા લોકોને તે ડેરિઅન નજીક પનામાની સંયોગિભૂમીના લાંબા કટકા ઉપર આવેલા એક જંગલી લોકોના ગામમાં લાવ્યો. અહીંયાં સમળાઓ વસાહત કરી રહ્યા, અને બાસ્કોઆ તેમનો મુખી થયો. એમણે એ મુલકના અસલી રહેવાસીઓ સાથે મિત્રાચારી કરી, સોનાની ખાણ ખોદી તથા ખીલું કામ કરી પોતાનો નિર્વાહ કર્યો, અને આસપાસના પ્રદેશની શોધ કરવા માંડી. એક દિવસ સ્પેનના એ ગૃહસ્થો સોનું વહેંચી લેતાં લડી પડ્યા ત્યારે દેશી લોકોના સરદારે તેમને કહ્યું કે ‘આટલા સોના માટે શું કામ લડો છો ? જો તમારે સોનું જ જોઈતું હોય તો અહીંથી દક્ષિણમાં એક મોટો દેશ છે ત્યાં જઈ જોઈએ તેટલું લો. દક્ષિણ ખાલુએ એક મોટો દરીઓ આવેલો છે સાંથી વહાણમાં બેસી એ સુવર્ણ-મય (પેરુ) દેશમાં તમારાથી જવાશે’. દક્ષિણે સમુદ્ર છે એવું સાંભળતાં બાસ્કોઆને અચંબો લાગ્યો. તરતજ કેટલાંક માણસોને સાથે લઈ તે નીકળ્યો, અને માર્ગમાં આવતી ઉંચા પર્વતોની દાર ઉપર ધણી મેહેનતથી તે ચડ્યો. શિખર ઉપર પહોંચતાં તેની નજરે એક પ્રચંડ મહાસાગર પડ્યો તે સમયે તેને ઉપજેલા અચંબાનું વર્ણન કરવું અશક્ય છે. ત્યાં ઘુંટણીએ પડી બાસ્કોઆએ ઈશ્વરની પ્રાર્થના કરી, અને તે જગ્યાએ પથ્થરનો

કોંસ ઉત્તો કરી તે પ્રદેશ સ્પેનના રાજાના નામથી પોતાના તાજામાં લીધો. પછી બીજી તરફથી નીચે ઉતરી ખુલ્લી તલવાર લઈ કનરપુર પાણીમાં ઉભા રહી મહાસાગર ઉપર પોતાની સત્તા બેસાડી. આ બનાવ તા. ૧૩ મી સપ્ટેમ્બર ૧૫૧૩ ને દીને થયો. આ સોધને પરિણામે અમેરિકા એક સ્વતંત્ર ખંડ છે, તેની પશ્ચિમે એક મોટો મહાસાગર છે અને તેની પેલી બાજુએ એશિયા ખંડ આવેલો છે એ સઘળું સિદ્ધ થયું. એજ વર્ષમાં સોલિસ નામનો એક વહાણુવરી સોધ કરતાં રિઓ પ્લેટા નદીમાં દાખલ થઈ ઉપરનો મુલક જોવા માટે આગળ ગયો, પણ ત્યાંના રહેવાસીઓ એને અને તેના આઠ સાથીઓને કાળી રોટીને ખાઈ ગયા એટલે એ તરફ આગળ વધવાની કોઈની હિમત આવી નહીં.

૨. પહેલી પૃથ્વી પ્રદક્ષિણા.—મેગેલન નામનો એક પોર્ટુગીઝ ખલાસી આશ્ચુર્ક સાથે ગોવા જઈ ત્યાંથી પૂર્વ તરફના દ્વીપસમૂહમાં પ્રવાસે દરતો હતો. એ વેળા દેશીઓ સાથે તકસર થતાં અનેકવાર એણે પોતાની બહાદુરી બતાવી હતી. અહીંથી પોર્ટુગલ પાછા ફર્યા પછી તેને લાગ્યું કે જો આપણે પશ્ચિમ દિશામાં આગળ ચાલ્યા જઈએ તો પૂર્વના બેટામાં અવસ્ય પહોંચીએ, કેમકે આટલાંટિક મહાસાગરમાંથી હિંદી મહાસાગરમાં ઉતરવાનો કેથેપલુ જળમાર્ગ હશે. આ વિચાર પાર પાડવામાં પોર્ટુગલના રાજાએ તેને મદદ કરવા ના પાડી, ત્યારે સ્પેનના રાજાની મદદથી તા. ૨૦ મી સપ્ટેમ્બર ૧૫૧૯ ને રોજે બનિસાં દુરેકાં પાંચ વહાણો તથા ૨૮૦ માણસો લઈ મેગેલન નીકળ્યો. ત્રણ મહિને ખાંડિય પહોંચ્યા પછી સાથેનાં માણસોએ ઉશ્કેણું બંડ ધણા ધિરથી દાખી દધ તે આગળ વધ્યો. જતાં રસ્તામાં લાપ્લેટા નદીના મુખ આગળ તેણે ધાયું કે કદાચ એ નદી મારફતે બીજી તરફ નીકળવાનો માર્ગ હશે. ચોટુંક ગયા પછી તેને જણાયું કે આ કંઈ સમુદ્ર નથી પણ નદી છે ત્યારે તે પાછો ફર્યો, અને દક્ષિણ તરફ ચાલ્યો. બાલ્બોઆએ સોધી કહારેલા દરીઆમાં દાખલ થવાનો તેનો નિચાર હોય, એટલે તેજ દિશામાં એણે ચાલ્યા કર્યું. આગળ જતાં હંદી ઘણી લાગી, અને વધારે લાંબી મુસાફરી કરવાની કેદએ હિમત કરી

નહોં. તેની પાસેની અન્ન સામગ્રી ખુદી જતાં માણસોને આમઝનાં દોરડાં કરડી તેનો રસ ગળવાનો વખત આવ્યો. આવાં કષ્ટ વેડી તે એક સાંકડી સામુદ્ર-ધુનીમાં દાખલ થયો. જમણા હાથ ઉપરનો જમીનનો ખુલ્લો ઓળંગી આગળ જતાં તા. ૨૮ નવેમ્બર ૧૫૨૦ ને દિવસે તેણે એક મોટા સાંત સમુદ્રમાં પ્રવેશ કર્યો. આટલો વખત તોફાન વગેરે સહન કર્યા પછી એક સાંત દરીઓ મેંગેલનને હાથ લાગવાથી તેણે તેનું નામ પેસિફિક મહા-સાગર આપ્યું. હવે મેંગેલન પાસે ફક્ત ત્રણજ વહાણુ રણાં હતાં, તે લઈ કંઈકે ઉત્તર તરફ જઈ ફરીથી તેણે પશ્ચિમ તરફ દૂર કરી. અડવાડીઆનાં અડવાડીઆં અને મહિના પછી મહિના નીકળી ગયા તોપણ તેને જમીન હાથ લાગી નહોં. આમઝાં પાણીમાં પડાળી તે ખાવાની તેને અને તેનાં માણસોને જરૂર પડી. ભુખમરાથી કેટલાંક માણસો મરણ પામ્યાં, છતાં મેંગેલન પોતાના વિચારમાંથી ડાલ્યો નહોં. અઘ્લાણું દિવસ પછી તે એક ખેટ ઉપર આવી પહોંચ્યો ત્યાં એને તાજા ફળ તેમજ શાકભાજી મળ્યાં. દસ દિવસની વિશ્રાંતિ બાદ આગળ જતાં રસ્તામાં તેણે ખીજા કેટલાક ખેટો જોયા, અને તે રપેનના રાજને નામે મેંગેલને પોતાના તાબામાં લીધા. તે વેળાના છ વર્ષના રપેનના રાજ ફિલિપના નામ ઉપરથી આ ટાપુઓનું નામ ફિલિપાઈન આઇલન્ડ્સ પડ્યું. આ ખેટમાં મેંગેલને ચીનાઈ વેપારીઓને મસાલો વગેરે લઈને આવેલા જોયા તે ઉપરથી તેની ખાતરી થઈ કે મસાલાના ખેટો હવે નજીકજ હોવા જોઈએ. મેંગેલન પોતે કંઈ થોડો ઉદ્વેગી તથા કટ બ્હોરી લેનાર નહોતો. આવી મુસાફરીમાં પણ તે પારકાં રાજ્યો લઈ લેવાનું તથા ત્યાંના લોકોને વટલાવી ખિસ્તી કરવાનું કામ કરવા લાગ્યો. એક રાજ પાસે તેણે રપેન તરફથી અંડાણી માંગી પણ તે ન મળવાથી ૪૮ માણસો લઈ મેંગેલન કિનારે ઉતર્યો. તેના ઉપર હમરો લોકો ભાલા લઈ ધસી આવ્યા, અને ચલવી ઝપાઝપીમાં લડતાં મેંગેલન માર્યો ગયો (તા. ૨૭ એપ્રિલ સને ૧૫૨૧). એના બે સાથીદાર સેરાનો તથા બાબોઝા ત્યાંથી નીકળી બોર્નિઓ થઈ એજ વર્ષના નવેમ્બર માસમાં મલાકકાના મસાલાના ટાપુ આગળ આવી પહોંચ્યા. ત્યાંથી હિંદુસ્તાનના તથા

આફ્રિકાના દક્ષિણ છેડાની પ્રદક્ષિણા કરી તા. ૮ મી સપ્ટેમ્બરે તેઓ રપેન પહોંચ્યા. મેંગેલનની સાથે ઉપડેલાં પાંચ વહાણો પૈકી વિક્ટોરીયા નામનું એકજ વહાણ પૃથ્વીની આ પહેલી પ્રદક્ષિણા કરી રપેન પાહું આવ્યું. એ વહાણ અઘાપિ એક નવાઈ તરીકે જાગવી સખવામાં આવ્યું છે. મેંગેલનની આ સફરને લીધે પૃથ્વીના ગોળાદાર વિશે તેમજ તેના એકંદર વિસ્તાર વિશે યુરોપના લોકોને કંઈક જ્ઞાન થયું, અને રાજપુત દેનરીએ ઉપાડેલું કામ પાર પડ્યું. દક્ષિણ અમેરિકાના છેડા ઉપરની સામુદ્રિકી હજીપણ મેંગેલનની સામુદ્રિકીને નામે ઓળખાય છે.

પોપના હુકમ અન્વય પોર્ટુગીઝોને મંગેલું નવીન પ્રદેશનું સ્વામિત્વ સુમારે સો વર્ષ લગી ટકી રહ્યું. એ મુદતમાં એટલે ઓળખા સૈકાના અંત લગી પોપના ફરમાન વિરુદ્ધ વર્તન કરવાની યુરોપિયન રાજ્યોની છાતી ચાલી નહીં. પ્રોટેસ્ટન્ટ ધર્મની સ્થાપના બરાબર ધર્મ નહીં હતી અને રપેનની સત્તા અપરિમિત હતી, ત્યાં મુઘી એવી હિમ્મત કરનાર કોઈ હતું નહીં, એટલે પોપના હુકમ વિરુદ્ધ કંઈ પણ આચરણ ન કરતાં વેપાર વધારવાના માર્ગે ગોધી કહાડવાના દેતુથીજ અમેરિકાએ પોતાના અસ્થિતિના પ્રયાનો કર્યા હતા. વેનિસિઅન વેપારીઓ મુસલમાનોને મદદ કરી ખુશ્કીને માર્ગે પોર્ટુગીઝ લોકોના વેપારમાં આડખીલી નાખના એ આપણે ઉપર જોયું છે અને ૧૫૨૧ માં રપેન તરફથી મેંગેલને પૃથ્વીની પ્રદક્ષિણા કરી અને તેની ગોળાકૃતિ વિશે લોકોની ખાતરી કરી ત્યારે પોપના હુકમનું ઉલ્લંઘન કર્યા સિવાય પશ્ચિમ દિશામાં પ્રવાસ કરનાં ગમે તે મુસલમાં રપેનના લોકોને જવાની સમજક મળી. આવી રપેન તથા પોર્ટુગલ વચ્ચે મસાલાના બેટ વાસ્તે ધણો ઝગુની ટોચ થયો. એ તકરારનો અંત આણવા સને ૧૫૨૯ માં બન્ને દેશોએ સારાગોઝામાં તહ કરી એવું ફરાનું કે પોર્ટુગલે રપેનના રાજાને સત્તર લાખ રૂપીઆ આપવાના બદલામાં રપેને મસાલાના બેટ ઉપરનો પોતાનો હક છોડી દેવો. આ બાબત યુરોપમાં કચલ ઉત્પન્ન ન થાય એટલા માટે ઇંગ્લેન્ડના આડમા દેનરી રાજાને આ ઠાલકરારમાં સામેલ કરવામાં આવ્યો હતો.

સને ૧૫૨૭ માં રૉબર્ટ થોર્ન અત્યંત પરિશ્રમ વેડી વાપર્ય કોણ તરફથી હિંદુસ્તાન જવાનો માર્ગ શોધવા માટે ફરીથી વહાણો રવાના કર્યાં, પણ તેનું જાણવા જેવું પરિણામ આવ્યું નહીં. તેવીજ રીતે સને ૧૫૩૬ માં હોઅર અને બીજાં સાઠ માણસો જે વહાણુ લઈ ન્યૂફાઉન્ડલેન્ડ લગી ગયાં હતાં, પરંતુ ખોરાકની તંગીને લીધે દરેકને વારા ફરતી ખાવાનું મળતાં સધળાઓને પાછા ફરવું પડ્યું. એ પછી સને ૧૫૫૩ માં સર હ્યુ વિલોબી (Sir Hugh Willoughby) એ એક મહત્વની સફર માટે તૈયારી કરી. એ સફરમાં સંબેશ્વિઅન કેપો તેની સાથે હતો અને ખર્ચને માટે દરેકે ૨૫ પૌંડ આપી એકંદર ૬૦૦૦ પૌંડ એકઠા કર્યાં હતા. વિલોબી સાથે ત્રણ વહાણો હતાં, અને તેને છટ્ટા એડવર્ડ રાજા તરફથી પૂર્વના રાજા ઉપર કાગળો મળ્યા હતા. નોવા એમ્બ્રા પહોંચ્યા પછી રશિઆના ઉત્તર ભાગમાં આ વહાણો જરૂરમાં સપડાઈ ગયાં અને સધળા લોકો મરણુ પામ્યા. એ પછી જે વર્ષ બીજા લોકો તે તરફ ગયા ત્યારે વિલોબીને તથા તેનાં સત્તર માણસોને પોતપોતાનાં વહાણોમાં જરૂરમાં ફરી જઈ મરી ગયલાં તેમણે જોયાં વિલોબી કાગળો લઈ રાજનીશી લખતો પોતાની ખોલીમાં બેઠો હતો. તેના હાથ હેઠળના રિચર્ડ ચેન્સેલરનું વહાણુ વિલોબીનાં વહાણોથી દૂર હોવાને લીધે તે જીવવા પામ્યો હતો. તેણે ઇંગ્લંડ પાછા આવ્યા પછી રશિઆના ઉત્તર ભાગમાં થઈ એશિયાખંડ સાથે વેપાર ચલાવનારી એક કંપની ઉભી કરી. આ કંપનીને રાણી મેરીએ સને ૧૫૫૪ માં વેપારની સનદ બહી હતી. મસ્કોવી કંપનીને નામે પ્રસિદ્ધ થયલી આ કંપની અરાડમાં સૈકાની આખર લગી આલી હતી. આ કંપનીનો જેન્કીન્સ નામનો એક વેપારી સને ૧૫૫૭ માં મૌસ્કો ગયો ત્યારે રશિઆના ઝારે તેને મિજબાની આપી હતી. સાંથી આગળ વધી ખુખારા જતાં તેને હિંદુસ્તાનના વેપારીઓ મળ્યા. આ જેન્કીન્સ ઇંગ્લંડ તથા મૌસ્કો વચ્ચે ફર્યા કરતો હતો. એનાજ પ્રયાસથી રશિઆનો કાફલો તૈયાર થયો, અને તે દેશનો ફરીઆ માર્ગનો વેપાર વધ્યો. જેન્કીન્સે કહાડેલો માર્ગ ખુશીનો હોવાથી પોર્ટુગીઝો સામે અંગ્રેજો ટકી રાક્યા નહીં, તેમજ

કારિષ્વજન સમુદ્ર ઉપર આવીઆનો તવા ચોના નદી ઉપર લૂગ તાર્તાગનો તેને અતિવચ નાસ નડવાથી આવાન્ય કોમુના નાગથી અગ્રેનેને એકદર કઈ પણ નાવત મળ્યો નહી

૩. ઇલિઝાબેથ રાણીના બહાદુર વહાણવટીઓ.—સને ૧૫૫૩ થી ૧૫૫૮ સુધી ઇંગ્લેન્ડની ગાદી ઉપર રાણી મેરી દતી તે ઈથોનિડ પથની હતી, અને તેના નમરૂપેના ફિનિષ ગ ન સાથે થયા હતા પોતાના ધણીની મદદની ઇંગ્લેન્ડમાં ઈથોનિડ પથ પુન સ્થાપનાનો નાણી મેરીનો વિચાર હતો, પરંતુ સને ૧૫૫૮ માં થયેલા તેના મરણથી મહાન યોગ્યતા પડી ભાગી એની પત્ની રાણી ઇલિઝાબેથ ગાદી ઉપર આવી, અને ઇંગ્લેન્ડના ઇતિહાસને લુદાજ પ્રારંભ વનપુ મળ્યું ઇલિઝાબેથને પોર્ટેસ્ટન્ટ ધર્મનુ અનુદા અભિમાન હતું અને સ્પેનનું અંશ્વર્ય જેઈ તેને અતિવચ વૈરાગ્ય લાગુ હતું ધર્મનો અચાવ નવા માટે તથા વેપારને ઉત્તેજન આપી સપત્તિ મેળવવા માટે સ્પેનની સાથે યુદ્ધની રીતે બહાર પડ્યું એ જોખમ ભર્યું હતું એમ તેની ખાતરી હોવાથી તેણે પોતે ઇંગ્લેન્ડની પ્રજાને સ્વાવનબનનો માર્ગ બતાવ્યો રાણી તરફનું પ્રોત્સાહન મજતાજ રૂઢ, હૉકિન્સ, ક્રોવિસર, ગિલ્મર્ટ, વગેરે અને નામાકિત વહાણનીઓ એકદમ પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યા, અને નેરીઆ ઉપર બહાદુરીના મનો રના લાગ્યા ઇંગ્લેન્ડની દરીઆઈ શક્તિનો આરભ આ સમયે થયો એમ યોગ્ય રીતે કહી શકાય

સર ફ્રાન્સિસ ડ્રેક (Sir Francis Drake) નું નામ ઇંગ્લેન્ડના વહાણવટીઓમાં અગ્રગણ્ય છે આ અને બીજા પ્રખ્યાત વહાણવટીઓ ડેવનાયર પ્રાતના વતની હતા નાનો હતો ત્યારથી ઇંગ્લેન્ડ નગી સફરે જતો એટલે તે દેશમાં સ્પેને ચલાવેલા કેરની ખરી હકીકત તેને મળી હતી, અને તે ઉપરથી તે દેશનો વેપાર છીનવી લેવા તેણે નિશ્ચય કર્યો હતો સને ૧૫૬૭ માં જોન હૉકિન્સ અને ડ્રેકે એ ૧૨ વહાણો લઈ અમેરિકા ગયા, ત્યાંથી મોતુ, ચાદી, રત્ન વગેરે લઈ પાછા આવતા રસ્તામાં સ્પેનના જહાજો તેમને લૂચ્યા, એકલે એ બેઉ જહાજો પોતાનો ટુવ બચાવી મહા મહેનતે વરેશ પાછા ફર્યા સ્પેનિશ સેકોને તેઓએ હાથ મતાવાથી

તેમની પ્રતિષ્ઠા ઇંગ્લેન્ડમાં ધાણી વધી. ફરીથી સને ૧૫૭૮ માં ફ્રેંચ ૭૩ માણસોને સાથે થઈ ગુમપણે અમેરિકા ગયો. પનામાં સયોનિઝ્મિના પશ્ચિમ કિનારા ઉપર સ્પેનિઅંડો પેરથી અપરિમિત મોનુ લાવ્યા હતા, અને તે આટલાટિક મહાસાગરના કિનારા ઉપર આબ્દી સ્પેન લઈ જવાની તૈયારીમાં હતા, એવી ખાતમી ફ્રેંચને મળતા તે એકદમ સ્પેનિઅંડો ઉપર ટુટી પડ્યો. પણ એની પામે પણ વેચા માણનો હોવાથી એની દ્વાર થઈ અને સ્પેનિઅંડોએ એને દાણી મુક્યો. આ વેળા કેક ઉપર ભય કર વાદળ ઘેરાઈ આવ્યું હતું, અને તેની દયાનરત અમુકાનું વર્ણન અત્યંત ઉદયદાવક હતું. મળથી તેનાં પુત્રના માણસો મનુ પામ્યા હતા, તેનો ભાઈ ગુજરી ગયો હતો, છતાં પણ ન ડગતા તે અયોગિઝ્મી ઉપગના મુગરો ચડ્યો, અને તેના શિખર ઉપરથી પૅસિફિક મહાસાગર નિદાગી પ્રાર્થના કરી કે 'ઓ ઈશ્વર ! આ સમુદ્ર ઉપર મુસાફરી કરના મને સામર્થ્ય આપ ' આજ લગી સ્પેનની અમેરિકામાંની સત્તા તથા મેનત ગુમ હતી તે હવે પછી જગજહેર થઈ

ઇંગ્લેન્ડ આવી સને ૧૫૭૭ માં રાણી ઇનિઝામેથની પરવાનગી લઈ ફ્રેંચ પૃથ્વીની પ્રદક્ષિણા કરવા નીકળ્યો એ વખતે તેની વય ફક્ત ૩૨ વર્ષની હતી, વોપણ તેની હિમત ધણી વિવદાલ હતી તેના વહાણનું નામ પેનિકન હતું, અને સાથે દોડમો ખનામીઓ હતા રસ્તામાં માણસોના બંડ ફિતુર વગેરે તોફાનોને વીધે એને વાણુ ખમણુ પડ્યું વાતપા-રેઝોના બંદરમાં તેણે ફેટલાક સ્પેનિઅ જહાજો લૂટ્યા, અને તે ઉપરની અપાર સપત્તિ તેના કમગમમાં આવી એ પછી તે અમેરિકાને પશ્ચિમ કિનારે થઈ સેન ફ્રાન્સિસ્કો લગી ગયો, ત્યાંથી પશ્ચિમ તરફ વળી તે ફિલિપાઈન બેટામાં આવ્યો અહીં અનેક સકટો સહન કરી તે મસાલાના ટાપુમાં ઉતર્યો, ત્યારે ટર્નેટના રાજાએ લવે મનો સંબળો પાક અગ્રેજ વેપારીઓને વેચવા કબૂલ કર્યું અહીંથી ફ્રેંચ હિંદી મહાસાગરમાં થઈ આફ્રિકાના દક્ષિણ છેડાનું ચક્ર લઈ, ઇંગ્લેન્ડ છોડ્યા પછી બરાબર ત્રણ વર્ષ પાછો પ્લિમાઉથ બંદરમાં દાખલ થયો આ પ્રમાણે પૅસિફિક મહાસાગર ઉપર મુસાફરી કરવાની તેની ઇચ્છા ઈશ્વરે પાર પાડી.

ફેક જે કંઈ દ્રવ્ય લાગ્યો હતો તે સમજું તેણે રાણી ઇલિઝાબેથને બેટ કરી દીધું. મંગેલનનાં 'વિક્ટોરીઆ' ની માફક ફેકનું 'પેલીકન' જાહેર અઘાપિ સંગ્રહસ્થાનમાં છે. 'અન્નપૂર્ણા બુદ્ધદેવના આ અથંગ ચોર' તે રાણીએ 'સર'નો કિતાબ આપ્યો. ફેકના આ સાહસને લીધે રપેનનો અંશવંશીય પશ્ચિમ તરફ ઉતરવા લાગ્યો.

રપેનનો રાગ ફિલિપ આ અપમાન મુજે મ્હોડે સહન કરે તેવો નહોતો. પોતે ઉપાડેલાં કામની પુષ્ટિમાં રાણી ઇલિઝાબેથે તેની સાથે એવી તકરાર ઉઠાવી કે હવા અને પાણી પરમેશ્વરે મનુષ્યના ઉપયોગ માટે નિર્માણ કરેલાં હોવાથી ખીજાઓને તેનો ઉપયોગ કરતાં અટકાવવાનો દાવો પણ હક નથી. આવી તકરાર ફિલિપને ફિઝિકલ ન થવાથી તેણે પોતાની સમજણ દોઢત વ્યવ કરી ઇંગ્લંડ છૂટવા માટે એક પ્રયત્ન કાઢ્યો તૈયાર થયો. તેમાં તેણે એટલી બધી મુશ્કેલી સામગ્રી ભરી હતી કે તેને 'અશ્વત કાફલો' (Invincible Armada) કહેવામાં આવતો. સને ૧૫૮૮ ના જુલાઈ માસમાં આ કાફલો ઇંગ્લિશ મેનકમાં દાખલ થતાં કંઈક અંશેજ ખસાળીઓની યુક્તિ પ્રયુક્તિને લીધે, તથા કંઈક ભયંકર તોફાનને લીધે તેનો સંપૂર્ણ નાશ થયો, રપેનના હાલનો શોક મૃત્યુ વશ થયા, અને તેના આખા આરમારના સુરેચ્છરા ઘટ ગયા. વાસ્તવિક રીતે અહીંથીજ રપેનની પડતીનો આરભ થયેલો કેહી શકાય.

માર્ટિન ફ્રોબિશર (Martin Frobisher)—ઇંગ્લંડના આ પ્રસિદ્ધ ખમારારીનો જન્મ સને ૧૫૩૫ માં થયો હતો. એનું સમજું આપુલ્ય દરીઆ ઉપરજ વ્યવ થયું હતું. ફેબો અને વિલોખીની માફક એ પણ પાયવ્ય દિશા તરફથી હિંદુસ્તાન જવાનો જળમાર્ગ શોધી કહાડવાની ધુનમાં ધસડાઇ ગયો હતો. આવો નજદીકનો રસ્તો જડતાં હિંદુસ્તાનની ધન સંપત્તિ પોતાના હાથમાં લેવાની તેની મનકામના હતી. ફેકની પેટે ચોર દરી વડારા તરીકે નામ કહાડવાનું તેને પસંદ ન હોવાથી ગમે તેવી નવી શોધ કરી કાવગ્ગસના જેવી કીર્તિ મેળવવા તે મથતો હતો. આથી લોકો તેને 'મૂર્ખનો સરદાર' કહેતા. પુષ્કળ મહેનત કરી તેણે કેટલુંક નાણું એકઠું

કર્યું, અને ૧૫૭૬ માં બે જહાજ લઈ તે ઉત્તર દેશ તરફ જવા નીકળ્યો. પણ લેમેટોરની અગાડી બરફવાળા બેટોમાં પુષ્કળ દિવસ ગુમાવી નાસી-પાસ થઈ તેને પાછા ફરવું પડ્યું. અહીંથી તે કેટલાક સોનાના પથરા લાવ્યો હતા તે બોઈ લોકોના મ્હોડામાં પાણી છટકું એટલે બીજે બર્ષે તેઓએ ક્રોબિશરને નવા પ્રદેશનો ડમ્બો લેવા માટેની સઘળી તૈયારી કરી આપી ફરીથી ઉત્તર તરફ મોકલ્યો. પહેલાની માફક આ સફર પણ નિષ્ફળ ગઈ, છતાં લોકોની મોનાચાદીના ગચીઆ મેળાવાની ઉત્સાહ રાત્રી પડી નહીં. સને ૧૫૮૩ માં ક્રોબિશરે આણેલા સવળા પથગમાંથી એક હોશીઆર કારીગરે સોનું ગુદું પાડ્યું તો તે ત્રણ વાનજેટલું પણ નીકળ્યું નહીં. આથી ક્રોબિશર તથા તેના અનુયાયીઓની સઘળી આશા ભાંગી પડી, અને ત્રણ સફર મળી ખર્ચાયા ત્રણ વાખ ફરીઆ પાણીમાં ગયા. ક્રોબિશરે પોતાની જાત દ્વિમત ઉપર આ કામ ઉપાડ્યું હતું પણ તેની સઘળી મહેનત વ્યર્થ જતા તેના ઉપર અનિવાર્ય સકટ આવી પડ્યું. તેને અન્ન તથા દાત વચ્ચે વેર પડ્યું. તેના માગનારાઓ તથા તેની સ્ત્રી અને પંદર છોકરાઓની અવદશા થઈ સર્વ લોકોએ તેની સામે પૈસા માટે ફરીઆદ કરવાથી તેને ૩૫ વર્ષ કેદખાનું ભોગવવું પડ્યું. આ પ્રમાણે વાય-વ્ય દિશા તરફનો ગસ્તો રોધવાના અનેક પ્રયત્નો નિષ્ફળ ગયા.

સર હંફ્રી ગિલર્બર્ટ (Sir Humphrey Gilbert) તથા સર્ વૉલ્ટર રાલે (Sir Walter Raleigh), એ બેઉ કેપ્ટનશીપર પ્રાતમા રહેતા સારંગ ભાઈ હતા. ઈંગ્લેન્ડમાં ઉત્કૃષ્ટ વહાણવર્ગીઓ હોવા છતાં ત્યાના લોકો કેવળ લૂગારાનો માર્ગ અગીઝર કરી બીજા દેશોના રહેવાસી પેઠે નવી સોપા કરે નહીં તથા નવા પ્રદેશો શોધે નહીં એ બાબત તેમને અત્યંત દુઃખ ઉપજવાથી અમેરિકામાં અગ્રેજ વસાહત સ્થાપવા માટે તેઓએ ગણી ઇનિશિયેટિવ સલાહ આપી. પ્રથમ એ સલાહ તેને પસંદ પડી નહીં કેમકે તે પ્રમાણે અમન કરના દેશમાં પૈસો ન આવતા ઉલટો ખર્ચ થઈ જાય એમ તેને લાગ્યું. એમ છતાં સને ૧૫૭૮ માં ગિલર્બર્ટ અગીઆ વહાણ તથા પાંચસો માણસો લઈ ન્યૂફાઉન્ડલેન્ડ ગયો, પણ

ત્યાં મોઝ વ્યવસ્થા ન થવાથી તેને પાછા આવવું પડ્યું. ફરીથી સને ૧૫૮૩ માં તેજ ઠેકાણે એ ગયો, પરંતુ યુનરપિ અપવશ મળતાં તે પાછો ફરતો હતો તેવામાં રસ્તામાં વઢાણુ લાંગી જવાથી તે ઉપરનાં સઘળાં માણસો સહિત તે ફરીઆમાં ડુબી જઈ મરણુ પામ્યો. ગિલ્બર્ટ ‘અંગ્રેજ વસાહતનો પિતા’ કહેવાય છે.

એની પછી સર વૉલ્ટર રાલેએ એ કામ ઉપાડી લીધું. તેણે સને ૧૫૮૪ માં અમેરિકાના એક ઘણા ફળદ્રુપ પ્રદેશ ઉપર પહેલ વહેંચું. અંગ્રેજ થાણું સ્થાપન કર્યું અને તેને કુમારિકા ઇસિઝામેથ રાણીના સન્માનાથે ‘વર્જિનિઆ’ નામ આપ્યું. આ વસાહત યશસ્વી થતાં ઘણો કાળ નીકળી ગયો. આજ અરસામાં તંબાકુ અને બટાટા ઇંગ્લંડમાં પ્રથમ રાલે અને હૉકિન્સ લાવ્યા એવું કહેવાય છે.

આ સિવાય સર રિચર્ડ ટ્રેનવિલ, જૉન ડેવિસ, હેનરી હૉક્સન ઇત્યાદિ ઇંગ્લંડના અનેક બહાદુર વઢાણુવરીઓએ અસંખ્ય પરાક્રમે કર્યા છે. આ સઘળાંથી સ્પેનિશ લોકોની સંપૂર્ણ ખાતરી થઈ કે અંગ્રેજો પણ વઢાણુવટામાં અત્યંત શરા હતા. એમનાં પરાક્રમને પ્રતાપે તેમનાં નામ યુરોપમાં ધીમે ધીમે આગળ આવ્યાં. આ ઉત્તતીનું ધણુંખંડ માન રાણી ઇસિઝામેથને આપવું જોઈએ. સ્પેનને તોડી પાડવાનો મન સાથે નિશ્ચય કરી આ વિલક્ષણુ બુદ્ધિવાળી રાણીએ રાષ્ટ્રીય વૃદ્ધિનાં હરેક કામને પોતાનો પૂર્ણ ટેકો આપ્યો તેથીજ અનેક શરવીર પુરૂષો જાહેરમાં આવ્યા. અંતઃકરણમાં ખરી લાગણી હોય તો એકજ માણસ થું કરી શકે છે તે આટલા ઉપરથી વ્યક્ત થાય છે.

૪. ફાધર સ્ટીફન (Father Stephen) અને રાલ્ફ ફિચ (Ralph Fitch)—ફિચ અને ઇસિઝામેથ વચ્ચેની તકરારનાં અનેક રૂપાંતરે થતાં હતાં ત્યારે સને ૧૫૮૫ પછીનાં ત્રણ વર્ષમાં જૉન ડેવિસ ત્રણ વખત ઉત્તર તરફ મુસાફરીએ ગયો હતો. સને ૧૫૮૬ માં ટૉમસ કૅવેન્ડિશ ઇંગ્લંડથી નીકળી અમેરિકા થઈ ચીન, મસાચાના ખેટો, હિંદુસ્તાન વગેરે ઠેકાણે કિનારે કિનારે ફરી, સ્પેનના તાબાના મુલકમાં જઈ ઉત્કેરી

તથા પુબ્કળ મહાવની ખબર મેળવી સને ૧૫૮૮ ના સપ્ટેમ્બર મહિનામાં, એટલે સ્પેનિશ આરમારના પરાલવ પછી બે મહિને સ્વદેશ પાછો ફર્યો. ઉત્તરનો માર્ગ શોધવાની ખટપટ છોડી દઈ પોર્ટુગીઝોનેજ રસ્તે વેપાર ચલાવવાનું અંગ્રેજોના મન ઉપર પ્રથમ ઠસાવનાર કેવેન્ડિશ હતો. ઇંગ્લંડમાં આ વખતે મોટાં મોટાં જહાજો તૈયાર થતાં હતાં, પણ તેનો ઉપયોગ ન થવાથી તે નકામાં પડી રહ્યાં હતાં. નવાં વસાહત સ્થાપવા માટે અંગ્રેજો પાસે જોઈએ તેવી જગ્યા નહોતી, કેમકે પોપના હુકમ અનુસાર નવા શોધી કહાયલા મુસકના એકલા માલિક સ્પેન અને પોર્ટુગલનાં રાજ્યો હતાં. ઇંગ્લંડનાં વહાણો આમસ્ટર્ડામ લગી જતાં પણ ક્વચિતજ ભૂમધ્ય સમુદ્રની પૂર્વ હદ સુધી તેઓ પ્રવાસ કરતાં. એમ છતાં પૂર્વ તરફના મસાલા, ખનારસનું ઈંચું કાપડ, ઇરાનનું રેશમ, ગોવળકોડાના હીરા વગેરે માલ જર્મની તથા હોલેન્ડનાં બંદરોમાંથી ઇંગ્લંડ આવતો હતો. સને ૧૫૮૬ માં સ્પેનના ફિલિપ રાજાએ હોલેન્ડના એન્ટવર્પ શહેરનો નાશ કર્યો ત્યારે ત્યાંના વેપારીઓ ઇંગ્લંડ આવી રહ્યા. એ દેશના વહાણો પુબ્કળ માલ તૈયાર કરતા, પણ પરદેશમાં તેનો ઉપાડ ન થવાથી તે સમજે પડી રહેતો, અને અંગ્રેજ ખસાસીઓ આજસાધમાં નિશ્ચિંત બેસી રહેતા. ઇંગ્લંડની આવી સ્થિતિ હતી ત્યારે કેવેન્ડિશ પૃથ્વીની પ્રદક્ષિણા કરી પાછો આવ્યો. તેની તરફથી પૂર્વના વેપારની ભરોસાલાયક હકીકત મળતાં ઇંગ્લંડના મુખ્ય મુખ્ય વેપારીઓએ કેવેન્ડિશની સહાયથી એક અરજી રાણી ઇલિઝાબેથને સાદર કરી. તેના ઉપર ધણી તકરાર તથા ચર્ચા થયા પછી આખરે પૂર્વના વેપાર માટે સફર કરવાની રાણીએ પરવાનગી આપી, અને તેના ખર્ચ માટે વર્ગણી કરી નાણું બેચું કરવામાં આવ્યું.

આ પ્રમાણે ઇંગ્લંડના સાહસિક વેપારીઓએ કેપ્ટન રેમંડના ઉપરી-પણા હેઠળ ત્રણ વહાણો સને ૧૫૮૧ માં પૂર્વ તરફ રવાના કર્યાં. પણ યુરોપની અન્ય પ્રજાને ઇંગ્લંડના વેપારીઓનું આ કામ રમ્યું નહોતું. વલંદા, ફ્રેન્ચ, સ્પેનિશ તથા પોર્ટુગીઝ લોકો ઇંગ્લંડની મળક કરવા લાગ્યા, કેમકે તેમના મત પ્રમાણે અંગ્રેજો દરીઆ ઉપર ખીલકુલ ઉપયોગના હતા નહોં,

અને આવું મોટું સાદસ ઉપાડવા માટે તેઓ નાલાયક હતા. આ પહેલોજ કાફલો ગયા પછી ટોમસ સ્ટીફન નામના એક અંગ્રેજ ગૃહસ્થે હિંદુસ્તાનના વેપારની પુષ્કળ હકીકત ઇંગ્લંડ લખી મોકલી.

ફ્રાંસ-ટોમસ સ્ટીફન (ઈ. સ. ૧૫૪૯-૧૬૧૯). એનો જન્મ ઇંગ્લંડમાં સૉલ્સબરી ગામ પાસે સને ૧૫૪૯ માં થયો હતો. એનો પિતા ઇંગ્લંડનો વેપારી હતો, અને તેણે એને નાનપણથીજ ધંધામાં નાંખ્યો હતો. પણ તેમાં એની કંઈ આવડત ન ચાલવાથી તે ઓક્સફર્ડની ન્યૂ કોલેજમાં દાખલ થઈ ગ્રેગ્યુએટ થયો. એ દરમિયાન પ્રોટેસ્ટન્ટ ચળવળ વિરૂદ્ધ અને રોમન કેથોલિક પંથની તરફેણમાં એણે અનેક વેળા લુરસાદાર તકરાર ચલાવી હતી. તેજ વખતે થોમસ પાઉન્ડ (Thomas Pound) નામનો એક વિદ્વાન કેથોલિક પંથની જરૂરિયાત માટે મહેનત કરતો હતો તેની સાથે સ્ટીફનને દોસ્તી થઈ. પાઉન્ડની વર્તણૂક લોકોને નહીં પસંદ પડવાથી તેને માથે કારાગૃહનું સંકટ આવી પડ્યું, અને તેને ત્રીસ વર્ષ અસલ વેદના ભોગવવી પડી. આ તોફાનમાં સ્ટીફન તેના દુસ્મનોની દ્રષ્ટી સુધાવી રોમ નાસી ગયો, અને ત્યાં સોસાયટી ઓફ ઇઝસ એટલે જેઝુઈટ નામના પંથમાં દાખલ થયો. આ પંથનું નેર પોર્ટુગલમાં વિશેષ હોવાથી એ પછી સ્ટીફન સિરખન ગયો. તે વેળા ત્યાં હિંદુસ્તાનના લોકોને ખ્રિસ્તી ધર્મમાં વટાળવા માટે જબરો પ્રયત્ન થતો જોઈ આવું ધાર્મિક કામ કરવાના ઉદ્દેશથી તે સિરખનથી ઉપડી સને ૧૫૭૬ ના અક્ટોબરમાં ગોવે આવ્યો. હિંદુસ્તાનની જમીન ઉપર પગ મુકનાર એજ પહેલો અંગ્રેજ હતો. ગોવે આવ્યા બાદ સ્ટીફને પ્રવાસની સર્વ હકીકતો પત્ર પોતાના પિતાને ઇંગ્લંડ મોકલ્યો. એ પત્રમાં તેણે હિંદુસ્તાનની સ્થિતિ તથા વેપાર સંબંધી જે ખબર આપી હતી તે ઇંગ્લંડમાં ઘણી ઉપયોગી થઈ પડી. અહીં દેશી લોકોને વટાળવાનું કામ પોર્ટુગીઝોએ ધણું સપાટાજંધ ચલાવ્યું હતું તેમાં ફ્રાંસ સ્ટીફને ઘણી અગત્યની મદદ આપી. ગોવેથી તે સાછી ગયો અને ત્યાંજ પોતાના કામમાં મશગુલ રહી ઇંગ્લી પુરી કરી. સાછીની તત્કાલીન સ્થિતિ વિશે તેણે એનું લખ્યું કે 'અહીંના ધણીખરા હિંદુ લોક શરાતથા પોર્ટુગીઝ લોકોને અંતઃકરણથી

ધીકારતા હોવાથી તેઓ તરફથી આપણા ધર્મપ્રસારના કામને ઘોઠો લાગવાનો સંભવ છે.' પશ્ચિમ કિનારા ઉપરની ઉત્તમ હવા, સુર્યનો આલ્હાદાયક પ્રકાશ, નારીઓની સુંદર વેન, ખાહણોની શ્રેષ્ઠ શુદ્ધિ, ખ્રિસ્તી ધર્મનો પ્રસાર કરવાની તેની અનહદ હોંસ તથા હિંદુ લોકોની સુંદર ભાષા ઇસાદિથી આકર્ષાઈ શાધર સ્ટીફન બાકીની જીંદગી અહીંજ પુરી કરવા લાભાયે, અને સ્વદેશ પાછા ફરવાની તેને ઇચ્છાજ યર્થ નહીં. તેણે મરાઠી, ગોવાની, કોકણી, તેમજ સંસ્કૃત ભાષાઓનો સારો અભ્યાસ કર્યો, અને તેમાં તે એવો તો દ્રઢતાથી મગ્ન થયો રહ્યો કે કોકણી ભાષામાં પણ રોમન લિપિમાં 'ખ્રિસ્તી પુરાણ' નામનો એક કવિતાશ્પી ઉત્તમ ગ્રંથ બાઈબલને આધારે તે લખી શક્યો. તેણે મરાઠી અને કોકણી ભાષાનાં વ્યાકરણો પણ પોર્ટુગીઝ ભાષામાં લખ્યાં છે. હિંદુ-સ્તાનની ભાષાનાં પાશ્ચાત્ય સાક્ષરે લખેલાં આ પહેલાંજ વ્યાકરણ હતાં.

સ્ટીફનના 'ખ્રિસ્તીપુરાણ'ના બે ભાગ છે; પહેલો ભાગ જુના કરારનો ૩૬ પદનો છે, અને બીજો નવા કરારનો ૫૯ પદનો છે, અને આખા ગ્રંથમાં ૧૧૦૧૮ લીટીઓ છે. આ ગ્રંથની પહેલી, બીજી તથા ત્રીજી આવૃત્તિ અનુક્રમે સને ૧૬૧૬, ૧૬૪૯ તથા ૧૬૫૪ માં પ્રસિદ્ધ થઈ હતી. હાલમાં એ ગ્રંથની છાપેલી એક પણ પ્રત મળતી નથી, માત્ર દસબાર સુંદર હસ્તલિખિત પ્રતો કાનડા જીલ્લામાં છે. પાંચપચાસ વર્ષ પૂર્વે મરાઠી જાણનારા ખ્રિસ્તી લોકોમાં આ ગ્રંથ ધણેજ પ્રિય હતો. તેમનાં દેવળોમાં પણ તેની આવૃત્તિ હશે એમ સહજ અનુમાન થાય છે. ટિપુએ કાનડા જીલ્લો જીત્યો તે વેળા પ્રત્યેક ખ્રિસ્તી કુટુંબમાંથી આ પુરાણ ગ્રંથની નકલો મળી આવી, પણ તે સઘળી તેણે બાળી નાંખાવી હતી. અઘાપી જેમની પાસે આ ગ્રંથ રહેવા પામ્યો છે તે તેમને અત્યંત વ્હાલો અને પ્રિય છે. નમુના તરીકે આ પુરાણ ગ્રંથની કેટલીક શરૂઆતની લીટીઓ હેઠળ ઉતારી છે:—

ॐ નમો વિશ્વમર્તા । વેદવાણા સર્વ સમર્થા । પરમેશ્વરા સત્યવંતા ।
સ્વર્ગપૃથ્વીચા રચનારા ॥ ૧ ॥ તું રિદ્ધિસિદ્ધીચા દાતારુ ।
કૃપાનિધિ કરુણાકરુ । તું સર્વ સુખાચા સંગ્રહ । આદિ અંત નાતુડે ॥ ૨ ॥ તું
પરમાનંદ સર્વસ્વરૂપ । વિશ્વવ્યાપકુ જ્ઞાનદીપ્ત । તું સર્વ ગુણે નિર્લેપ

નિર્મલૂ નિર્વિકારૂ સ્વામિયા ॥ ૩ ॥ તૂં અદષ્ટૂ તૂં આવેકૂ । સમદયાલૂ
સર્વપ્રાપ્તૂ । સર્વજ્ઞાનૂ સર્વનીતિવંતૂ । યકૃત્તિ વેવો તૂં ॥ ૪ ॥ તૂં સાક્ષાત્
પરમેશ્વરૂ । અનાદિસિદ્ધૂ અપરંપારૂ । આદિ અનાદિ અવિવાસૂ અમરૂ ।
તુજે સ્થાન તિલોર્કી ॥ ૫ ॥*

ઉપલી લીટીઓ વાંચ્યા પછી તત્સંબંધી સ્ટીફનની પ્રથંસા કરતી વખતે
આપણે એટલું યાદ રાખવાનું છે કે તે પરદેશી હોવાથી તેની સમ્બંધિતામાં
કેટલોક સ્વાભાવિક ફેરફાર છે. કેટલાકના મત પ્રમાણે મૂળ બાઇબલ કરતાં
આ પુરાણમાં સ્ટીફને વિશેષ રસ આમેઝ કરેલો હોવાથી, તથા પ્રાચ્ય રૂપીને
અનુસરી તેની કાવ્યરચના કરવાથી પરિણામ સ્પષ્ટ આવ્યું છે. ખ્રિસ્તી
ધર્મનાં સધળાં તત્ત્વો તથા તેમાંની નીતિનો ભાગ આ પુરાણમાં ઉત્તમ પ્રકારે
દાખલ કરવામાં આવ્યો છે. આ ગ્રંથ ઉપરથી આપણને પાશ્ચાત્ય પ્રજાના
ઉદ્ધોગની કંઈક કલ્પના થાય છે.

રાલ્ફ ફિશ (Ralph Fitch) નામનો બીબ્લે એક અંગ્રેજ મહારથ
ફરતો ફરતો ગોવે આવ્યો હતો. એને પોર્ટુગીઝોએ કેદ કર્યાની ખાતમી
સ્ટીફનેજ પ્રથમ ઇંગ્લંડ મોકલી હતી. ફિશ સને ૧૫૮૩ માં ખુસ્કી ગામે
હિંદુસ્તાન જવા સારું ઇંગ્લંડથી નીકળ્યો ત્યારે તેને ઇલિઝાબેથ રાણીએ
પૂર્વના રાજાઓ ઉપર ભલામણ પત્ર લખી આપ્યા હતા. ભૂમધ્ય સમુદ્રમાં યઈ
એશિયાને પશ્ચિમ કિનારે ઉતર્યા બાદ ફિશ લુકીસ નદીને કાંઠે કાંઠે ઇરાન-
ના અખાત મારફત ઑર્મેઝ આગળ આવ્યો. અહીંઆં પોર્ટુગીઝ લોકોના
દેવનો ભોગ થઈ પડતાં તેને તેઓએ કેદ પકડી ગોવે મોકલી દીધો.
કેટલાક દિવસ પછી સ્ટીફનની સિફારસથી તેનો છૂટકો છતાં આપા જઈ
ફિશે મોગલ દરબારમાં અકબર બાદશાહની મુલાકાત લીધી. ત્યાંથી પ્રસ-

* સ્ટીફનના આ ખ્રિસ્તી પુરાણ ઉપર હાલના સળંગજન બી. એ. એ. સાદકાના
બી એ એલએલ. બી. એ વાચેલો નિબંધ Bombay Catholic Exa-
miner, 1903, માં છપાયો છે તે ઉપરથી આ હકીકત લીધી છે. કવિતા અંગ્રેજી
સિદ્ધિમાં ઉમેરેલી મળે છે.

દેશ, મલાન્ના, મસાનાના બેગ વગેરે ડેન્જરો ફરી પાછો ગોવે આવી તે ઈંગ્લેન્ડ ગયો. આ પ્રવાસમા ફિઝ્યે પોર્ટુગીઝોના લુનમની તથા પૂર્વના વેપારની ઘણી ઉપયોગી માહિતી એકઠી કરી, અને સ્વદેશ પાછા ફરી ઇંગ્લેન્ડના લોકોને તે જણાવી આજે આખા જગતમા થતી ઉથનપાથન આપણી હથેલીમા થતી હોય તેમ આપણે તે સહજમા જાણીએ છીએ, પણ તે વખતની સ્થિતિ નિરાણીજ હતી ત્યારે ફિઝ્યે જેવો એકાદો અદ્યથ લાખી મુસાફરી કરી પાછો ફરતો તો તેની હપ્તકત સાલજવા માટે લોકોના થોકેથોક એકઠા મળતા, અને સાહસિક પ્રવાસની વાત ઘણી આસ્થા તથા ઉત્સુકતાથી સાબળતા.

જે વર્ષે ફિઝ્યે ઈંગ્લેન્ડ પાછો આવ્યો તેજ વર રેમડ ત્યાંથી હિન્દુસ્તાન આવ્યો હતો. પણ તેને ડહ યશ મળ્યો નહીં, કેમકે તેની સાથેના બે વહાણુમાના સઘળા માણુઓ રોગ તથા તોફાનને વીધે મૃત્યુને મુખે જઈ પડ્યા હતા. રેમડની સાથે એક ત્રીણુ વહાણુ ડૉક્ટર લેકેસ્ટરના ઉપરીપણા હેઠળ આ દેશમા આવી ત્યાંથી મલાન્ના જઈ લુદી લુદી જતનો માનસરી અનેક સકટો બોગવતુ સને ૧૫૮૧મા ઈંગ્લેન્ડ પાછુ ફર્યું. વેપાર માટે નીડળેના અગ્રેજ વહાણુમા આ પહેલુજ હતુ, કારણુ વલદા લોકોએ એવી સફર હજી કરી નહોતી. લેકેસ્ટર પૂર્વમાથી ગમે તેટલો થોડો માલ લાવ્યો પણ આવી શર-આતથી પોર્ટુગીઝોને પોપ તરફથી મળેલા વેપારી ઇજરાતું મહત્ત્વ ઓછુ થવા માડ્યુ.

૫. કંપની સ્થાપવાનો ઉપક્રમ.—સ્પેનિશ કાફતાના નાશ પછી પ્રોટેસ્ટન્ટ રાષ્ટ્રોએ પોપનો હુકમ તરછોડી કહાડ્યો. એટલુજ નહીં, પણ નની શોધ કરવાની પદ્ધતિમા ખુબજ ફેરફાર જો પ્રાપ્તીન તથા મધ્ય કાળમા વેપારની માહિતી તથા માર્ગ છુપા રાખવાનો ધારો પડી ગયો હતો. જે કોઈ પોતાના દેશના નકશા વગેરે કહાડી વેચતુ તો તેને દેહાન્ત દડની શિક્ષા થતી. આર્થિએટિક સમુદ્ર ઉતરના રાજ્યો છજીજ વગેરે પૂર્વના બીજા દેશોની કંઈપણ હડીકત આટલાટિન્ મહાસાગર ઉપગની પ્રજાની જાણમા આવવા દેતા નહીં. મોળમા સૈકામા આ ગીત બદલાઈ ગઈ પોર્ટુગીઝ રાજપુત્ર

હેનરીએ પોતે કરની મોઘો ગુપ્ત રાખી નહીં હતી વળી આ અરસામાં હોલેન્ડમાં ધાપગાની અને ધાતુ ઉપર મતગ્ધાની કળા પ્રસિદ્ધ થયા પછી નકશા બેંચએ તેને મળવા લાગ્યા એન્ટવર્પ, બ્રુક્સ વગેરે શહેરોમાંના મોટા મોટા નામાકિત શિલ્પીઓએ પોતપોતાના કસનાના નકશા તથા હકીકત ઝપાટાખંડ બહાર પાડ્યા, અને તે સઘળા દેશોમાં મળે એવી ગોઠવણ કરી આ સ્થિતિના એ પરિણામ તરીકે વલદા અને અગ્રેજ પત્રીઓ હસ્તી મા આવી હતી એવું કહેવામાં અડચણ નથી શરૂઆતમાં વેપાર ગુપ્તપણે ચાલતો ત્યારમાં જેના હાથમાં તે પ્રથમ આવતો તે તેનો પોતાનો ગણતો એવું કેટલો નખત ચાલ્યા પછી જે પ્રભુથી જેટલો વેપાર પોતાના સ્વાધીનમાં રખાતો તેટલો તે તખ્તી, એટલે નરી મોઘો કરવાનું અને તે દ્વારા હાથ આવેના પ્રદેશ ઉપર ઇશુ રાખવાનું જેનામાં સામર્થ્ય હોય તેનો હક સર્વોપરી ગણાતો આ છેલ્લા તત્વ અનુસાર વનદા અને અગ્રેજ કંપનીઓએ વેપારના ઇલાકાની સ્થાપના કરી હતી અને તેના બેર ઉપરજ તેઓએ લાખો વખત લગી સપત્તિ મેળવી હતી.

પોર્ટુગીઝ લોકોએ પૂર્વનો વેપાર એક હાથ કબ્જે હતો, છતાં યુરોપમાં અન્ય પ્રજા તરફ તેઓ કડક નહોતા તેઓ જે માલ પૂર્વમાંથી લિસ્બનમાં લાવતા તે દેશોદેશ પહોંચાડવા માટે વલદા વેપારીઓનેજ તેઓ કહેતા અગાઉ હોલેન્ડનું બ્રુક્સ શહેર પૂર્વના માનનું મુખ્ય ધામ હતું પરંતુ તેની ખાડી રેતીથી ભરાઈ જતા તે બદલ નિષ્પ્રયોગી થયું એટલે પોર્ટુગલના રાજાએ સને ૧૫૦૪ માં એન્ટવર્પ શહેરનું બદલ ખોદી તેને વેપારનું નાકું બનાવ્યું આ સમયે લિસ્બન શહેર યુરોપમાં પૂર્વના માલનું મોટું મથક હતું લંડન નો મુખ્ય વેપાર એન્ટવર્પ સાથે ચાલતો, તેને લિસ્બન સાથે કઈ સબધ હતો નહીં એન્ટવર્પના બદલમાં દર વર્ષે ૮૨૦૦૦ વહાણો આવતા જતા હતા આ શહેર આ તદ્દ થતા ઇંગ્લેન્ડના વેપારને પુરક બા ઉત્તેજન મળ્યું, અને તે પછીજ પોતાના વહાણો ઠેઠ પૂર્વ દેશોમાં મોકલી ત્યાંનો માલ ઘરોઘાર સ્વદેશ લાવવાની અગ્રેજ વેપારીઓને રક્ષિત આવી આ રક્ષિતને ઇલિઝાબેથ રાણીએ સંધારે ઉપજાત ખરી જુમખ સમુદ્રમાંથી

મોરોક્કો અને તુર્કસ્તાન સુધી કેટલાક લોકોને વેપાર અર્થે મોકલ્યા. સને ૧૫૮૭ માં ડ્રેકના હાથમાં સપડાયલા સેન્ટ ફિલિપ નામના એક મોટા સ્પેનિશ જહાજ ઉપરના માલનું ઉત્પન્ન દસ લાખ રૂપીઆ થયું હતું. સર જૉન ડેરોએ ખીજું એક વહાણ સને ૧૫૯૨ માં પકડ્યું તેના માલની કિંમત ૧૫ લાખ રૂપીઆ થઇ. પરંતુ આ પ્રમાણે અંગ્રેજોનું નસીબ કવચિતજ ઉઘડ્યું. સ્પેનના રાજાને હાથે એન્ટવર્પનો નાશ થતાં અંગ્રેજોને પોતાના વેપાર માટે બહાર નીકળ્યા વિના ફૂટકો નહોતો, અને તેથીજ સને ૧૫૯૧ માં તેમની પહેલી સફર ઉપાડવામાં આવી હતી. સેન્ટ ફિલિપ જહાજ ઉપર જે કાગળો અંગ્રેજોને મળ્યા તે ઉપરથી પૂર્વના વેપારમાં કેટલો મોટો ફાયદો સમાયલો હતો તેની ખરી કલ્પના તેમને થઇ, અને બાકીના સઘળા માર્ગ છોડી ઈ આફ્રિકાના દક્ષિણ છેડાને રસ્તે વેપાર કરવાનો તેમનો નિશ્ચય થયો. એ પછી સને ૧૫૯૨ માં પકડાયલાં વહાણ ઉપરથી જે કાગળ પત્રો મળ્યા તેને આધારે કંપનીએ પોતાની અરજી રાણી ઇલિઝાબેથને સાદર કરી.

પંદરમા સૈકાની આખેરીએ જે ધોરણ ઉપર પોર્ટુગીઝ સરકારને તુર્કસ્તાન તથા અન્ય મુસલમાન દેશ વિશ્વ કામ લેવું પડ્યું હતું, તેજ પ્રમાણે સોળમા સૈકાની અંતમાં ગ્રાટેસ્ટ દેશોને કેથોલિક દેશ વિશ્વ કરવું પડ્યું હતું. તોપણ જૂમધ્ય સમુદ્ર ઉપર સ્પેનની સત્તા ચાલુ હતી. આટલાંટીક મહાસાગર હાથમાંથી છટકી ગયો ત્યારે તેનો બદલો લેવા સ્પેનનો વિચાર થયો અને પરિણામમાં અંગ્રેજોની તુર્કી કંપનીને તેને હાથે ધણું ખમવું પડ્યું.

મસ્કોવી કંપનીને જમીન માર્ગે વેપાર ચલાવવામાં અનહદ ખર્ચ લાગવાથી જૂમધ્ય સમુદ્રને માર્ગે તુર્કસ્તાનના કિનારા ઉપરથી પૂર્વ તરફનો માલ ઈંગ્લંડ લાવવા માટે ટર્કી અને લિવેટ નામની કંપની સને ૧૫૮૧ માં સ્થાપન થઈ. એ કંપનીનો હેતુ યુરોપિયન તુર્કસ્તાનમાં થઈ એશિયા ખંડના પશ્ચિમ ભાગમાં વેપાર ચલાવવાનો હતો. ઉત્તર તરફથી હિંદુસ્તાન આવવાનો માર્ગ અંગ્રેજોને જડતો નહોતો તેથી સ્પેન અને પોર્ટુગલ સાથે લડવાનો પ્રસંગ લાભ્યા વિના વેનિશિઅન વેપારીઓની માફક ખુશી માર્ગે પૂર્વના દેશનો માલ જૂમધ્ય સમુદ્રમાં થઈ યુરોપમાં લાવવાનો આ

કંપનીનો પ્રયત્ન હતો. બ્રૂમધ્ય સમુદ્રના પૂર્વ ભાગનું નામ સિવેટ હોવાથી આ કંપનીને સિવેટ કંપની કહેવામાં આવતી. આ કંપનીના વેપારીઓ સિવેટ સમુદ્રમાં થઈ જમીનને રસ્તે એલેખો, બગદાદ વગેરે ટેકાણે જઈ ધરાની અખાત ઉપર આવેલો પૂર્વ તરફનો માથ ખરીદ કરતા. આ કંપનીની સનદ સને ૧૫૬૩ માં વધારી આપવામાં આવી હતી, તોપણ આફ્રિકાના ઉત્તરના બાંગરી લૂટારાઓએ તથા બ્રૂમધ્ય સમુદ્રમાં ફરતાં ફિલિપનાં વહાણોએ તેનો વેપાર જરા પણ આલવા દીધો નહીં.

ફેટલાંક વર્ષ બાદ રશિયાના બાદશાહ પિટર ધી એટ પછી પોતાના દેશ સાથે હિંદુસ્તાનનો વેપાર જોડવા પ્રયત્ન કર્યો, અને સને ૧૭૧૭ માં બેકોવિટ (Beckovitz) ને મોકલી અમૂદર્યા નદીના પ્રદેશની તપાસ કરાવી. ૭ વર્ષ રહી સને ૧૭૨૩ માં જુસને કારિપચન સમુદ્ર ઉપર તેવીજ તપાસ કરવા રવાના કરવામાં આવ્યો હતો. અંગ્રેજ સરકારે પણ ૧૭૪૩ માં જોન એલ્ટન (John Elton) ને રશિયાના અગ્નિ ભાગમાં મોકલી પોતાનો વેપાર વધારવા ખટપટ કરી. પણ એથી રશિયન સરકારને પોતાનો વેપાર છુડવાની ખીક લાગવાથી હવે પછી અંગ્રેજોને વેપાર અર્થે રશિયામાં દાખલ થવાની મનાઈ કરી.

લિન્સકોટન નામના વક્ષા ખલાસીએ પોર્ટુગીઝ રાજ્યમાં કરેલા પ્રવાસની માહિતીનું જે પુસ્તક હાથે હું તેની પ્રસ્તાવનામાં આપેલી ફેટલાંક હકીકત ઉપરથી ઇંગ્લંડમાં વેપારી નગરૂતિ પ્રબળ થતાં કંપની સ્થાપવાનો ઉદ્દેશ ત્યાં થઈ ગયો હતો. લિન્સકોટન અને ફિચનાર પૂર્વના પ્રવાસથી અંગ્રેજ અને વક્ષા લોકો વચ્ચે એશિયાનો વેપાર તાબે કરવા માટે ચડસાચડસી ચાલી. રોડ્સ જનરલ નામની હોલેન્ડની રાજ્યકારભાર ચલાવનારી સલાએ સ્પેનના ફિલિપનું બળ જેવી રીતે અજમાવી બેસું હતું તેવી રીતે રાણી ઇલિઝાબેથે કરેલું ન હોવાથી વક્ષા લોકોની ત્વરાનું અનુકરણ તે કરી શકી નહીં. વળી અંગ્રેજોની ઉપર કહેલી બે કંપનીઓ અત્યાર આગમજ વેપારમાં પડેલી હોવાથી ત્રીજી તરત

સ્થપાઈ નહીં. સને ૧૫૬૭ માં કેપ્ટન બેન્જમીન વુડ (Captain Benjamin Wood) નો આખો કાફલો કુબી જવાથી અંગ્રેજ લોકો વિશેષ ગભરાઈ ગયા હતાં. છતાં વલંદાઓ ઈંગ્લંડમાંથી વહાણો ખરીદ કરે છે એ વાત સાંભળી તેઓ શરમીદા પડ્યા, અને સને ૧૫૬૯ માં સધળા વેપારીઓએ પોતપોતાનામાં વર્ગણી કરી ત્રણ લાખ રૂપીઆ એકઠા કર્યા; અને ‘અમારા દેશની આખર રાખી વેપારની વૃદ્ધિ કરવા’ રાણીને વિનંતિ કરી. આ વિનંતિના ફળરૂપે અંગ્રેજ ઇસ્ટ ઇન્ડીઆ કંપની હસ્તીમાં આવી.

૬. કંપનીની સભાની પહેલી બેઠક (તા. ૨૪ સપ્ટેમ્બર ૧૫૬૯).—કંપની સ્થાપન કરવાનો વેપારીઓએ ઠરાવ કર્યો છતાં તે પ્રમાણે અમલ કરવામાં અનેક અડચણો ઉભી થઈ હતી. કંપનીની વ્યવસ્થા કેવા પ્રકારની રાખવી એ સૌથી અગત્યનો પ્રશ્ન હતો. અત્યાર પહેલાં જે બે પ્રજાએ એશિયાના વેપારમાં ઝોકવ્યું હતું તેની કામ કરવાની રીત કંઈ જુદાજ પ્રકારની હતી. પોર્ટુગીઝ લોકોનો વેપાર સધળો સરકારના તાબામાં હતો; એટલે શરૂઆતનાં સભ્યસ્થાપના વગેરેના કામમાં જોકે તેઓ એકદમ આગળ પડ્યા તોપણ તેમની પદ્ધતિના અનેક દોષોને લીધે તેમને કેટલું અને કેલું તુકસાન થયું તે આપણે ઉપર જોઈ ગયા છીએ. વલંદા લોકોએ વેપાર બાબતની સધળી સત્તા પોતાના હાથમાં રાખી હતી, પણ તેમની કંપનીના કામકાજ ઉપર વલંદા સરકારની દેખરેખ હોવાથી તેને સધળા પ્રકારનો ટેકો મળતો. ગમે તે દેશ સાથે યુદ્ધ કેંવા તહ કરવાની, ગમે લાં વસાહત સ્થાપવાની, કિલ્લા વગેરે બાંધવાની તથા સિદ્ધા પાડવાની સત્તા વલંદા કંપનીને આપવામાં આવી હતી. પરંતુ તેનો હિસાબ તપાસી તેની પાસેથી જકાત લેવાનો અધિકાર વલંદા સરકારે પોતાની પાસે રાખ્યો હતો. સરકારની સત્તા અને ખાનગી સંસ્થાની યોગ્ય વ્યવસ્થા એ બેઉ તત્વના અરસપરસ સંધાનથી વલંદા કંપનીનો ઉત્કર્ષ થયો હતો. એ કંપની જોકે અંગ્રેજ કંપની કરતાં બે વર્ષ પછી સ્થાપન થઈ તોપણ બેઉનાં બંધારણ ધણી બાબતમાં મળતાં આવે છે. વલંદા લોકોની પદ્ધત સ્વીકારવાની તે વેળા ઈંગ્લંડની પરિસ્થિતિ નહોતી. લિવેટ કંપનીના વેપારીઓ

વિશેષ અનુભવી હતા, અને રૂપેન તથા પોર્ટુગલ સાથે ભરદરીએ લડાઈ કરી દક્ષિણ જળમાર્ગે વેપાર ચલાવવાનું સાદુસ ખેડવામાં તેઓએજ પ્રથમ અગાડી પડતો ભાગ લીધો હતો. રિચર્ડ રેપર અને ટોમસ રિમથ એ જે વેપારીઓ લિવેટ કંપનીના મૂળ સ્થાપક તથા તેના કામમાં અગ્રેસર ભાગ લેનાર હતા. એમને કંપનીના કામમાં પૈસાનું તેમજ ખીનું ધણું નુકસાન ખમવું પડ્યું હતું. આગળ જતાં ટોમસ રિમથ ઇસ્ટ ઇન્ડીયા કંપનીનો પહેલો ગવર્નર થયો હતો.

સને ૧૫૯૯ ના એપ્રિલ માસમાં કંપની 'સ્થાપવાનું' ખર્ચ કામ શરૂ થયું. વર્ગણીના પૈસા એકઠા કરી કંપનીએ મિલ્ડનહોલ નામના એક સાહસિક ગૃહસ્થને રાણી ઇલિઝાબેથની સહાનુભૂતી સાથે અકબર બાદશાહના દરબારમાં એશિયાના વેપાર માટે ગોઠવણ કરવા રવાના કર્યો. ઇલિઝાબેથ રાણીએ અકબર બાદશાહને એ બાબત એક પત્ર પણ લખ્યો હતો. આ અકબર બાદશાહની મુલાકાત લઈ ત્રણ વર્ષ ઇશ્વંડ પાછો આવ્યો, ત્યારે મોગલ બાદશાહના વેલય વિશે તથા અનેક બાબતમાં હિંદુસ્તાનની સુધરેલી સ્થિતિ વિશે ભરોસા લાયક હકીકત ઇશ્વંડમાં પહેલવહેલી મળી, પરંતુ વિનાકારણની અનેક ભાંજગડમાં ગ્રંથાઈ જવાથી કંપની તરફથી તેનો થયો નોંધ એ તેવો ઉપયોગ થયો નહોતો.

તા. ૨૨ મી તથા ૨૪ મી સપ્ટેમ્બર, ૧૫૯૯, ને દીને હાઉન્ડર્સ હોલમાં લંડનના વેપારીઓની પહેલી સભા મળી તેમાં એકદમ ત્રીસ હજાર પૌંડ એકઠા કરી ઉપાડેલું કામ આગળ ચલાવવાનો ઠરાવ થયો. લંડનમાં જહાજ ખરીદ કરવા આવેલા વહાંદા વેપારીઓને અંગ્રેજોએ સ્પષ્ટ જણાવ્યું કે 'અમારાં વહાણો અમારે નોંધ એ છીએ માટે તમને તે મળવાનાં નથી.' આ પ્રમાણે અંગ્રેજોએ વહાંદાઓને વહાણ ખરીદ કરવા ન દીધાં, ત્યારે તેમને આ વેપારીઓની સ્થિતિ કંઈ નિરાળાજ દેખાઈ, અને તેમની ખાતરી થઈ કે તેઓ હવે વેપારમાં તેમની આડે આવ્યા વિના રહેશે નહીં. હમણાં લંડન ધણી આબાદ સ્થિતિમાં હતું. પચાસ વર્ષ અગાઉ ત્યાં એક લાખ રૂપીઆ ઉભા કરવા પાછું ચુસ્કેલ હતું, પણ હાલમાં આ વેપારીઓએ ટુંક સમયમાં

રાણીને ૭ લાખ રૂપીઆ કર્ગે ધીર્યા હતા. ઇતિહાસકાર ક્રુડ લખે છે કે 'સને ૧૫૭૨ માં આખા ઇંગ્લંડમાં વેપારમાં રોકાયેલાં વહાણોનો એકંદર આકાર ૫૦,૦૦૦ ટન હતો, અને મોટામાં મોટું વહાણ ૨૫૦ ટનનું હતું. સને ૧૫૮૮ માં ૪૦૦ ટનનાં જે ત્રણ વહાણોનું હતાં પણ સને ૧૫૯૯ માં ૬૦૦ થી ૮૦૦ ટનનાં પુષ્કળ વહાણો તૈયાર થયાં હતાં, અને ૧૧૦૦ ટનનું એક મોટું વહાણ એ પછી તરતજ બંધાયું.' જર્મનીમાંના હંસ વેપારીઓ આ સમયે ઇંગ્લંડમાં હતા તેમને રાણી ઇલિઝાબેથના હુકમથી બહાર કઢાડી મુકવામાં આવ્યા. લગભગ આજ વખતે હંસ-લીગ (Hanseatic League) નાં શહેરોમાં રહેલા અંગ્રેજ વેપારીઓ ધ ધો શિપી લંડન પાછા ફર્યા હતા.

લંડનના વેપારીઓને રાણી પાસેથી વેપારના ઇનિરા બાબત જે ફરમાન નોંધવું હતું તે અંગ્રેજોના ખીજા બચ્ચારમાં યોગ્યનું હતું. અમુક કિસબ અથવા વેપાર જે એકાદ ઠરાવેલી કંપનીને સોંપવામાં આવ્યો હોય તો તેમાં ખીજા કોઇને હાથ ધાલવાની પરવાનગી હોવી નોંધએ નહીં. આવા પ્રકારનાં ટ્રેડ ગિલ્ડસ અને ટ્રસ્ટસ એટલે મોટાં વેપારી મંડળો પાશ્ચાત્ય દેશોમાં અઘણિ બધાં ત્યાં માલમ પડે છે. દુનિયા અડચણુ વેડી જેઓ હિંદુસ્તાન સાથે વેપાર સર કરે તેનો ફાયદો થોડાં વર્ષ પછી અથા નક ખીજું કોઈ ખાઈ જાય એ ન્યાયપૂર્વક કહેવાય નહીં તેથીજ પોતે ઉપાડેલા વેપારમાં ખીજા કોઇને હાથ ધાલવા દેવો નહીં એમ અંગ્રેજ વેપારીઓએ રાણી પાસે માગણી કરી હતી. આ માગણી કબૂલ થતાં કંપનીને વેપાર માટે જે સનદ મળી તે ઠરાવેલી મુદતને અંતે અનેક વાર ચાલુ કરી આપવામાં આવી હતી, અને સને ૧૮૫૮ લગી તેનો લાભ કંપનીએ મેળવ્યો હતો. આવા તત્વ ઉપર રચાયેલી કંપની 'રેગ્યુલેટેડ કંપની' કહેવાતી. જુદાં જુદાં શહેરોમાંનાં ટ્રેડ ગીલ્ડસના ધોરણને વધારે વિસ્તૃત કરવાથી તે 'રેગ્યુલેટેડ કંપની' ની પંક્તિમાં ગણાતાં. આવી કંપનીમાં

જોડાયલા દરેક માણસને કંપનીના નિયમ અન્વય કામ કરવાની ફરત હોવા ઉપરાંત તેને કંપનીના સંરક્ષક જતનો ફાયદો મળતો. આ નિયમ અનુસાર વેપાર કરવાની ઇચ્છા ધરાવનારો પુરૂષ દસવેલી વર્ગણી કંપનીમાં ભરવાથી તેનો સભાસદ થઈ શકતો. વળી વેપારી મંડળીઓમાં કેટલોક વખત ફાકટ કામ કરનાર ઉમેદવારો રાખવામાં આવતા, તેજ પ્રમાણે કંપનીમાં દાખલ થયલા ઉમેદવારો વખત જતાં પોતાની લાયકાત પુરવાર કરી તેના સભાસદો થઈ શકતા. રાજ્ય તરફથી મળેલા આવા પરવાના વિરૂદ્ધ આચરણ કરવું ધણું જોખમદારક હતું, કેમકે તેના ભંગ કરનાર ભયંકર શિક્ષાને પાત્ર થતો. આ પ્રકારના મક્કા અથવા ઈજરા આવવાનો વહિવટ મરાઠી રાજ્યમાં સર્વત્ર હતો. તે સમયે તાલુકા અથવા પ્રાંતની વમુલ એકઠી કરવાનો ઇજારો લીલામથી વેચવામાં આવતો. અનિયંત્રિત વેપારનું ધોરણ આ સમયે ઇંગ્લંડમાં પ્રચલિત થયલું ન હોવાથી રાણી તરફથી ઇજારો મળવાનું કંપની માટે ધણું મુશ્કેલ હતું. ઈસ્ટ ઈન્ડીઆ કંપનીએ મારેશા ઇજરામાં હમેશ કરતાં વધારે અડચણે સમાવણી હતી. તેણે અનેક રીતે વગવડીલાનો ઉપયોગ કર્યો, રાણીની તથા તેના મંત્રીઓની વારંવાર ખાનગી મુલાકાત લીધી, પણ તેમને દરેક વખતે નિરાશ થઈ પાછા ફરવું પડ્યું, કેમકે તેઓ સ્થળા સામાન્ય પંકિતનાં માણસોની પેઠે સાદા તથા ભોળા હતા. આ દૃષ્ટિકોણમાં તેમની દાદ જલદી લાગી નહીં.

લંડનના ફાઉન્ડર્સ હાઉસ મળ્યે તા. ૨૪ મી સપ્ટેમ્બરે હૉર્ડ મેયર, સર સ્ટીફન સોમ (Sir Stephen Soame)ના અધ્યક્ષપણા હેઠળ ભરાયેલી સભામાં રિચર્ડ સ્ટેપર અને ટોમસ સ્મિથે આગેવાન ભાગ લીધો હતો. એમાં કેટલાક નામાંકિત પુરૂષો તેમજ વહાણવટી, સિપાઈ, મુસાફર વગેરે અનેક જાતના લોકો હાજર હતા. લેક્ટર, ડેવિસ, પ્રેટિ, ફિચર, બ્રિન, મિડલ્ટન વગેરે પૂર્વમાં પ્રવાસ કરી આવેલા રાજસોએ એશિયાની ફળદ્રુપતા તથા ધનસંપત્તિનો સભાને આગેદુજ ચિતાર આપ્યો. મુલ્યવાન માલથી છલોછલ ભરેલાં સ્પેનિશ તથા પોર્ટુગીઝ જહાઝો તેઓએ વારંવાર ભરદરીએ જોયાં હતાં, અને કેટલાંક ઉપર તેમણે અપો પણ માર્યા હતા.

એ સધળાનું તથા હિંદુસ્તાનમાં જઈ કેવા મોજરોખ ઉગાવનાના મળશે તેનું ધણું રમુજ વર્ણન તેઓએ સભામાં કર્યું નાના પ્રકારના મેનચાળા તથા હાવભાવથી તેમજ અનેક રીતે વાકાચુકા મ્હોડાં કરી ચબ્દોના ગમે તેવા ઉચ્ચાર વડે પોતાના મનના વિચાર તેઓએ પ્રદર્શિત કર્યા, અને ઘણી કશણ ભાષામાં વ્યક્ત કર્યું કે ‘ખીજા દેશના લોકો અંગ્રેજોને ચામ્પીઆ કહે એ એક મોટું લાજન છે.’ તેઓએ વળી ઉમેર્યું કે ‘પોર્ટુગીઝ, સ્પેનિશ અને વલકા લોકોએ આટલા વર્ષમાં ગમે તેટલો પ્રદેશ કબજે કર્યો હોય, તોપણ પૂર્વના દેશોનો વિસ્તાર તથા ત્યાંની અગાધ સપત્તિ ધ્યાનમાં લઈએ તો તેમણે હજી સુધી કંઈ પણ મહત્વનું હાથ કર્યું નથી એમ કહેવામાં હરકત નથી.’ આવાં ભાષણો થયા બાદ ‘પ્રામ્ય વેપારના ઇન્જિરની સનદ માગી આપણા દેશની આબરૂ રાખવા તથા દેશની દોલત વધારવા’ રાણી ઇલિઝાબેથને વિનંતિ કરનાનો સર્વાનુમતે ઠરાવ થયો ભાગીદારો પામેથી માત્ર વચન અથવા કંઈપણ અવેજ ન લેતા રોકડા પૈસા લેવાનું સભામાં નક્કી થયું, અને વર્ગણી કરી એકદમ મોટો ભડોળ એકઠો કરવામાં આવ્યો. સિવેંટ કંપનીના કામમાં મળેલો અનુભવ ઉપયોગમાં લઈ તેણે કરેલી ભૂલો ફરીથી નહીં કરવાનો સધળાનો નિશ્ચય હતો. એ સિવાય કંપનીનું હમેશાનું કામ ચલાવવા માટે પદર ડાયરેક્ટરની એક વ્યવસ્થાપક મંડળી નીમી સભા બરખાસ્ત થઈ. આ પ્રમાણે સોપાયલા ખીજામાંથી કેવડું મોટું વૃક્ષ ઉગી નીકળવાનું હતું તેની યત્નિમિત કંપની પણ સભાસદોના મનમાં ઉડી હશે ? લંડનની ત્રાજવાવાળી મંડળીના હાથમાં વીસ કોટી માણસોનું સ્વામિત્વ, હીરા-જડીત સિંહાસનનું આધિપત્ય, અને રોમન બાદશાહી પછી આજ લગી કોઈને પણ નહીં મળેલી બાદશાહી આવશે એ તેઓએ સ્વપ્ને પણ ધાર્યું હશે નહીં !

૭. કંપની માટે સનદ મેળવવાની ખટપટ.—ખીજે દિવસે ડાયરેક્ટરોએ પોતાની સભા ભરી તેઓ બે શાખામાં વહે ચાઈ થયા એક શાખાને પ્રિવિ કૌન્સિલ તથા રાણી પાસે કંપનીની અરજ મંજૂર કરાવવા માટે સધળી વ્યવસ્થા કરવાનું કામ સોંપાયું, અને ખીજાએ વહાણો વગેરે લઈ

પહેલી સફરની સઘળા ગોઠવણ કરવાનું માથે લીધું. પોપના હુકમનું ઉલ્લંઘન કરી દક્ષિણ આફ્રિકાને રસ્તે પૂર્વના વેપારમાં પોર્ટુગીઝોની પ્રથમ આડે આવનારા લોકો અંગ્રેજોના હતા. વલંદાઓ અંગ્રેજોની પાછી પૂર્વ તરફ ગયા હતા, તોપણ તેઓએ પોપનો હુકમ તોડેલો હોવાથી અમને વેપાર કરવાની પરવાનગી આપવામાં કંઈ હરકત નથી, એ મુજબ કંપનીએ પોતાની અરજીમાં લખ્યું હતું. ધલિઅબેથ રાણીને વિચાર કંપનીની અરજી એકદમ મંજૂર કરવાનો હતો, પણ પ્રિવિ કૌન્સિલ વિરુદ્ધ પડી, અને તેણે કંપનીનો પ્રયત્ન તોડી પાડ્યો. સ્પેનની સાથે ચાલેલા લાંબા યુદ્ધથી કૌન્સિલ કંટાળી જવાથી તે સાથે તહ કરવાના વિચારમાં હતી. વળી રાણીની પ્રકૃતિ ક્ષીણ થતી હતી તેથી સ્પેન સાથે મિત્રાચારી કરવાનું તેને પણ થોડાં લાગતું હતું, તોપણ તેમ કરવામાં પોતાના વેપારીઓને નુકસાન કરવા તે કોઈ પણ રીતે તૈયાર નહોતી. તા. ૧૬ મી અક્ટોબરે કંપનીની કમિટિએ રાણીની મુલાકાત લીધી ત્યારે તેને કંપનીએ ઉપારેલું કામ ધણું સ્તુત્ય લાગ્યું, અને તેમની માગણી કબૂલ કરવા અભિવચન આપ્યું. 'પ્રિવિ કૌન્સિલ પાસેથી સફર કરવાની, તથા તેના ખર્ચ માટેના પૈસા પરદેશ લઈ જવાની પરવાનગી મેળવે, તમારે જે હક જોઈએ તે બાબતનો મુસદ્દો તેમની પાસે પસંદ કરાવી લે, એટલે હું મારી મંજૂરી આપીશ.' આવા મીઠા મીઠા શબ્દો વડે રાણીએ તક ઉડાવી, અને તેના સુસ્વભાવની તારીફ કરતા કમિટિના સભાસદો પાછા ફર્યા. પણ તેમને બાંહેજ અબર હતી કે આ પ્રસંગે અંદરથી તે કેટલી ગજારાઈ ગઈ હતી.

કેટલેક દિવસે કમિટિ પ્રિવિ કૌન્સિલ હજુર પોતાની અરજી નિવેદન કરવા ગઈ, ત્યારે તેને ચોખ્ખો જવાબ મળ્યો કે 'રાજ્યના કામ આગળ તમારું ખાનગી કામ કંઈ પણ મદત્વનું નથી. સ્પેનના દરબાર સાથે તહ કરવાની ગોઠવણ ચાલે છે તેમાં તમારા કામથી ખર્ચ પહોંચશે.' આવા ઉત્તરથી કમિટિ છેક જ નાસીપાસ થઈ ગઈ, અને છેવટે એટલેજ સવાલ કર્યો કે 'ત્યારે અમારે વલંદા લોકોના મુલાકાત થઈ રહેલું કે કેમ ? સ્પેન સાથેના તહનામાંથી અમને દરસાલ દસ લાખ રૂપીઆ મળવાના છે ?' આથી પણ કૌન્સિલ નહીં

ડગતાં 'તમારે જોઈએ તે રાણી પાસે મેળવો' એટલું કહી ઉઠી ગઈ. આવી સ્થિતિમાં એક વર્ષ લગી પહેલી સફર રવાના કરી નહોતી શકાશે એમ પ્રત્યક્ષ જણાયું.

કંપનીની ખટપટ રપેનના હિતની વિરુદ્ધ છે એવું ત્રિવિ કૌન્સિલનું કહેવું ખોટું પુરવાર કરવા સારૂ ડાયરેક્ટરોએ પુષ્કળ શ્રમ લઈ અનેક ભૂગોલિક માહિતી તેની આગળ રજુ કરી, અને કહ્યું કે 'આ વિશાળ જગતમાં રપેન અથવા પોર્ટુગલનો પ્રવેશ નહોતો થયો હોય એવા સંકોચ વિસ્તીર્ણ પ્રદેશો થોડા છે તો ત્યાં જવાની અમને મનાઈ કરવાની રપેનને શી સત્તા છે?' કંપનીની અરજી બાબત રાણીએ તેમની સાથે પુષ્કળ વાદવિવાદ ચલાવ્યો, અને સેક્રેટરી વૉલસિંગહામ (Walsingham) ને અરજીમાં વર્ણવેલી હકીકતના ખરાપણા વિશે તપાસ કરવા ફરમાવ્યું. વૉલસિંગહામે યોગ્ય તબક્કાસુસ કરી રાણીને જણાવ્યું કે 'કંપનીની માગણી યોગ્ય છે. જો લિવેંટ કંપનીને તુર્કસ્તાન સાથે વેપાર કરવામાં રપેન તરફથી કંઈ અડચણ નડતી નથી, તો તુર્કસ્તાનની માફક ખીજા દેશો સાથે અંગ્રેજો વેપાર કરે તો તેમાં તેને શી હરકત હોય?'

કંપનીના ઇતિહાસમાં એક વાત ધણી રપજૂપણે દેખાઈ આવે છે. જેવી રીતે કાંઈ કામમાં યશ મળતાં તે આગળ ચલાવવામાં આપણે ઉત્તેજિત થઈએ છીએ, તેવીજ રીતે કંપનીને ડગલે ડગલે અપયશ મળતો છતાં પોતાનું કામ ધ્રુતાથી તે આગળ ચલાવવા મથતી. વારંવાર નારીપાસ થતાં પણ કંપનીના અજેવાનો સ્વસ્થ બેઠા નહોતી. ત્રિવિ કૌન્સિલ તરફથી પોતાની અરજી નામંજુર થઈ ત્યારે કંપનીએ કેપ ઓફ ગુડ હોપની પૂર્વે રપેનનાં ક્યાં ક્યાં સ્થળોં છે તેની સંપૂર્ણ હકીકત રપેનના કમિસ્નર મારફતે મેળવી આપવા તેમને વિનંતી કરી. પરંતુ રપેન તરફથી આવો ખુલાસો મળવાનો ખીલકુલ સંભવ ન લાગવાથી કંપનીએ સર્વ પ્રકારની માહિતી મેળવી કૌન્સિલને સારૂ કરી. સને ૧૬૦૦માં રપેન અને ઈંગ્લંડ વચ્ચેની વિદિ પુરી થઈ નહોતી, અને તેમ થવાની આશા પણ રહી નહોતી, સારે તા. ૨૩ મી સપ્ટેમ્બર ૧૬૦૦ ને દીને મળેલી કંપનીની બીજી

સભામાં સત્તર માળખોને ડાયરેક્ટર નીમી વેપાર શરૂ કરવાનો દરિય થયો. ડાયરેક્ટરોએ દરરોજ સભા બરી ૬૦,૦૦૦ રૂપીઆનાં ચાર વદાણુ વેચાતાં લીધાં, અને પહેલી અઠગ રવાના કરવા નક્કી કર્યું. દરતાના તથા બોજન વગેરેના ખર્ચ માટે બીજા ૬૦,૦૦૦ રૂપીઆ આપવા તથા લોખંડ, કાચ અને કાપડ પરદેશમાં વેચવા માટે વદાણુ ઉપર ચકાવવા ડાયરેક્ટરોએ નક્કી કર્યું.

આ ગોઠવણુ થયા પછી કંપનીના ગવર્નરની તથા પહેલી સફરના ઉપરી (Commander)ની નિમણૂક કરવા માટે તા. ૩૦ અક્ટોબરે બરા-થલી સભામાં ચોપીસ ડાયરેક્ટરોની એક વ્યવસ્થાપક સભા મુકરર થઈ. એજ સભામાં ઓલ્ડરમેન ટોમ્સ સ્મિથ કંપનીનો પહેલો ગવર્નર નીમાયો, અને કૅપ્ટન લૅંગ્સ્ટર સફરનો ઉપરી થયો. એમના હાથ હેઠળ ડેવિસ, મિલ્સ-ટન વગેરે કેટલાક બાહોશ પુરૂષો મળી એકંદર ૪૮૦ માણસો સર્વાનુમતે નીમવામાં આવ્યાં. એમાંના ૩૬ ફેક્ટર્સ (Factors) એટલે હિસાબી કારકુનોને ૩. ૫૦૦૦ સુધીના જામીન આપવાના હતા. આ સઘળાઓના પગારની બાબતમાં એટલુંજ કહેવું બસ છે કે કૅપ્ટન ડેવિસને ૧૦૦ પૌંડ પગાર તરીકે તથા જાતનો વેપાર કરવા માટે ૨૦૦ પૌંડ કર્જે આપ્યા હતા, અને પાછા ફર્યા પછી સફરનો નફો ૨૦૦ ટકા થાય તો ૫૦૦ પૌંડ બક્ષિસ, ૩૦૦ ટકા થાય તો ૧૦૦૦ પૌંડ બક્ષિસ અને ૫૦૦ ટકા થાય તો ૨૦૦૦ પૌંડ બક્ષિસ આપવાનો દરિય હતો.

તા. ૩૧ મી ડીસેમ્બર ૧૬૦૦ ને દિવસે કંપનીની સનદ ઉપર રાણીની સહી થઈ લારે આ કંપનીમાં ૨૧૫ સભાસદ હતા, અને અર્લ ઓફ કંબલેંડ તેમનો અધ્યક્ષ હતો. સનદનો મુખ્ય મજકુર આ પ્રમાણે હતો—

આપણા દેશની આબરૂ રાખવા, લોકોએ સંપત્તિ મેળવવા, દરિયાર્ધ સત્તા વધારવા, એટલે હુંકમાં કાયદાસર વેપાર કરી આપણા દેશને આબાદ કરવાના હેતુથી એક રાષ્ટ્રિય સંસ્થા સ્થાપન કરવામાં આવે છે. આ સંસ્થાને ‘ પૂર્વ તરફના પ્રદેશોમાં વેપાર કરનારી લંડનના વેપારીઓની કંપની અને ગવર્નર ’ એવું નામ આપવામાં આવે છે. આ નામ પ્રમાણે તેણે પોતાનું કામ કરવાનું છે

કંપનીને આપવામાં આવેલા અધિકારનો સારાંશ:—

૧. કંપનીના સલાસદ, તેમના પુખ્ત ઉમરના છોકરાઓ, તેમ તેના નોકર તથા ઉમેદવાર એ સર્વને પંદર વર્ષ લગી પૂર્વના વેપારનો ઇઝારો આપવામાં આવે છે.

૨. મેંગેલનની સામુદ્રધુની અને કેપ ઓફ ગુડ હોપની વચ્ચેનાં એશિયા, આફ્રિકા અને અમેરિકાના ગમે તે દેશ, બંદર અથવા બેટનો માલ લાવી કંપનીએ વેપાર ચલાવવો.

૩. (અ) ઉપર કહેલા દેશોમાં જોઇએ તેટલી જમીન વેચાતી લેવાનો,

(બ) ફરીઆદ માંડવાનો, પોતાના ઉપરની ફરીઆદમાં બચાવ કરવાનો તથા સિદ્ધો વાપરવાનો,

(ક) પોતાની વ્યવસ્થા કરવા માટે જોઇએ તેવા નિયમ ઘડવાનો, તથા

(ડ) અંગ્રેજી કાયદા પ્રમાણે ગુન્હેગારોને દંડની અથવા કેદની શિક્ષા કરવાનો, કંપનીને અધિકાર છે.

(૪) આ સનંદમાં નિર્દિષ્ટ કરેલી કંપની સિવાય બીજા અંગ્રેજો ઉપર જણાવેલા દેશો સાથે વેપાર ચલાવશે તો તેને શિક્ષા થશે.

આ ઉપરાંત રાણીએ પોતે કંપનીને કંઈક વિશેષ સરળતા કરી આપી હતી. પહેલી ચાર સદરમાં કંપની વેચવા માટે જે માલ દેશાવર લઈ જાય તે ઉપર નિકાસ જકાત તેણે માફ કરી, અને આયાત જકાત ભરવા માટે ૬ થી ૧૨ મહિનાની મહેતલ આપી. પહેલી સદરમાં ત્રણ લાખ રૂપીઆ લગીની ચાંદી અથવા રોકડ નાણું ઇંગ્લંડની બહાર લઈ જવાની કંપનીને પરવાનગી હતી, પણ તે પછીની સદરોમાં પરદેશ ગયેલું નાણું ૭ મહિનાની અંદર સ્વદેશ પાછું લાવવાનો ઠરાવ હતો. આનો અર્થ એટલોજ કે દેશમાંના પૈસા બહાર ન જવા દેવા માટે તે વેળા અડગ પ્રયત્ન થતા. મોગલ બાદશાહીમાં પણ નાણાં માટે એવાજ નિબંધ હતા. આ સિવાય ૫૦૦ અંગ્રેજ ખલાસી અને ૬ વહાણો જોઇએ ત્યારે કંપનીને મળ્યા કરે એવો રાણીએ હુકમ કર્યો હતો. વળી કામકાજ અવસ્થિત રીતે ચાલશે તો ઇઝારાની પંદર વર્ષની

મુદતમાં વધારો કરી આપવામાં આવશે, અમર તેમાં જે કંઈ ગેરવ્યવસ્થા જણાશે તો એ મુદત કમી કરવામાં આવશે એનું પણ કંઈ હતું.

આટલું કર્યા છતાં પણ કેટલીક અડચણો રહી હતી. પહેલીજ સફરના એકંદર ખર્ચનો અડસટ્ટો સાત લાખ રૂપીઆ થયો, પણ એટલું નાણું વખતસર વસુલ ન થઈ શકવાથી કામ ટકરવા માટે કેટલાકાને પોતાની પદરના પૈસા કઢાડવા પડ્યા હતા. આખરે સધળી તૈયારી સંપૂર્ણ થતાં તા. ૧૩ મી ફેબ્રુઆરી, ૧૯૦૨ ને દિવસે ટેમ્સ નદી. છોડી કંપનીનાં વહાણો પૂર્વની પહેલી સફર ઉપડ્યાં.

૮. આ બાબત સ્ફુટ વિચાર.—આ પ્રમાણે ઇશિઝાબેથ રાણીના સમયમાં ઇંગ્લંડની નૌકાનયનમાં પ્રગતિ થઈ, અને કંપનીની સ્થાપનાથી તેનો મરતબો પુષ્કળ વધ્યો. અન્યોઅન્ય સહાય કરવાનું એટલે ધણાં માણસોએ મજી એક નિશ્ચયથી અમુક કામ ઉપાડી તે પાર ઉતારવાનું ધોરણ આ પ્રમતે ઉત્તમ રીતે અમલમાં આવ્યું. હિંદુસ્તાન જેવા દૂર દેશનો વેપાર થોડો થોડો ખર્ચ કરી એકાદ બે વહાણ મોકલવાથી હાથમાં આવશે નહીં, તે માટે ચર્ચાએ એકત્ર થઈ આખા દેશનો ટોકા મેળવવો જોઈએ, રચેનિય, વસંદા વગેરે અન્ય પ્રજા સાથે વખતોવખત હાથ આલાકી કરવી પડે તો થોડાં માણસોથી કામ સિદ્ધ થાય નહીં, એવી અનેક જાતની ફરીઆદો કંપનીના વેપારીઓ પોતાની અરજીમાં પ્રથમથીજ કરતા. વળી પ્રત્યેક બાબતમાં કોઈની પણ શરમ અથવા ખીક રાખ્યા વિના કામ કર્યા જવાનો આ વેપારીઓનો ઇશિદો હતો. શેકડા પૈસા નહીં ભરતાં જે કોઈકંઈ માત્ર અથવા વહાણ આપે તો તે ન લેવાનો તેમનો સંકલ્પ હતો. સર્વ બાબતમાં હાલની જોઈટ સ્ટોક કંપનીના જેવીજ આ કંપની હતી પણ આગળ જતાં તેનું કામકાજ વધી જશે, અને તેનાં કેટલાંક રૂપાંતરો થશે તેની એ સમયે કોઈને કલ્પના પણ થઈ નહોતી. કંપનીનો મુખ્ય આમાર ઈમારતની પદ્ધતિ ઉપર રચાયો હતો, એટલે ખીજા કોઈને તેના વેપારમાં હાખલ કરવાની તેને જૂટ નહોતી. સધળાની મદદની જે કામમાં જરૂર હોય ત્યાં વ્યક્તિની સ્વતંત્રતા ભાગ્યેજ જળવાય એ સ્વાભાવિક છે. આમ છતાં પણ વસંદા કંપનીની માફક આ કંપનીમાં આખા અંગ્રેજ

રાષ્ટ્રનો સમાવેશ થતો હતો નહીં, પણ તેનું સઘળું સામર્થ્ય રાજ્ય તરફથી મળેલા હક ઉપર અવલંબી રહ્યું હતું. દર એવે વહાણો મોકલવા માટે કંપનીને રાજની પરવાનગી લેવી પડતી, તેમજ એક બંદરેથી બીજો બંદરે માસ લઈ જવા માટે પણ તેવી મંજૂરીની જરૂર હતી. વળી રાજનાં મરી વેચાયા સિવાય કંપનીએ પોતાનાં મરી વેચવાં નહીં એવો અટકાવ હતો. કંપનીની અંતર્વ્યવસ્થામાં કંઈ બખેડો થાય, કોઈ પોતાની વર્ગણી વેળાસર આપે નહીં, એકાદ સફરમાં મોકલવા માટે ખસાસી, વહાણું અથવા સુતાર મળે નહીં, અથવા જો કોઈ અપયક્ષી કપ્તાન કંઈ કસર કરે તો પ્રિવિ કાઉન્સિલ મારફત તે સઘળી બાબતનો નિકાલ કરવાનો હતો. અર્થાત્ દરેકે દરેક બાબતમાં કંપની રાજના હુકમોથી બંધાઈ ગયલી હતી, અને તેનું કામકાજ ચલાવવાનો સંપૂર્ણ અધિકાર ફક્ત ૨૪ માણસોના હાથમાં હતો. હાલમાં જેવી રીતે ઈરાવેલા કાયદા અન્વયે કોઈ પણ કંપનીને સ્વતંત્ર અધિકાર આપવામાં આવે છે તે પ્રમાણે આ કંપનીને કંઈપણ હક નહોતો.

કંપનીના સભાસદ થવા માટે જે અનેક માર્ગ હતા તેમાંનો મુખ્ય માર્ગ અમુક ભાગ વેચાતો લઈ તેમાં દાખલ થવાનો હતો. આરંભમાં એક ભાગની કિંમત ૨૦૦ પૌંડ હતી. બીજી સફર વખત તે ૧૦૦ પૌંડ થઈ જતાં નાના નાના ભાગીદારોના હાથમાં કંપનીની સત્તા ગઈ. સને ૧૬૦૭ માં ઉપડેલી ત્રીજી સફરમાં ૨૦૫ ભાગીદારોમાંથી ૧૦૮ માણસો ૨૦૦ પૌંડની અંદરના ભાગીદારો હતા. આ સ્થિતિ અટકાવવાના હેતુથી ૧૬૦૮ માં કંપનીના પ્રત્યેક ભાગની કિંમત ૫૦૦ પૌંડ કરવામાં આવી. એમ છતાં નાની પુંજવાળા માણસો પણ વેપારમાં સામેલ થઈ શકે તે માટે ઘણાઓએ એકઠા થઈ પોતામાંના એકાદ જણને નામે ભાગ લેવાની ગોઠવણ કરી એક ભાગ લેનાર કંપનીના વહિવટમાં એક મત આપી શકતો.

પહેલી સફરમાં જમા થયેલો ૬૮,૩૭૩ પૌંડનો ભંડોળ કંપનીના સભાસદોએ એકઠો કર્યો હતો. દરેક સફરનો જમા ખર્ચ જુદો રાખી તેના નફાટોટાનો હિસાબ તે સફરનેજ ખાતે લખવાનું શરૂઆતથીજ નક્કી થયું

હતુ. પણ ખીજ સફર નવ્ય તે અગાઉ પહેલી સફરનો હિસાબ પુરો થતો નહીં; આવેલો માલ વેચવામાં અથવા ખીજ બાંજગરોનો નિકાલ કરવામાં યુગ્મજ વખત નીકળી જતો, એટલે ખીજ સફરના ખર્ચની જોગવાઈ પહેલી સભા પોતેજ કરતી, અથવા તેઓ ખીજ પાસે એટલો ભંડોળ ઉત્તો કરાવતા, અને તે સફરમાં જે નફો નુકસાન થાય તેજ તેમને માથે પડતો. આવી રીતે જે કાઈ વર્ગણી આપતું તે કંપનીનો સભામુદ થતું. હુંકમાં પહેલી ઇસ્ટ ઇન્ડીઆ કંપની સરકારમાં એકઠા થયલા એકજ ભંડોળ ઉપર ચાલી હતી એવું હતું નહીં, માત્ર દરેક સફરનાં નફો નુકસાન જે તે સફરને હિસાબે લખાતું. એ પ્રમાણે ત્રીજી, ચોથી, અથવા તે પછીની સફરમાં નવાજ માથુસો પૈસા ભરે તો પહેલી સફરના ભાગીદારોનું શું કામ પડે એ સ્વાભાવિક પ્રશ્ન ઉઠે છે. પણ તેઓ માટે યુગ્મજ કામ હતું. નવી સફરો કંઈ બાજુએ રવાના કરવી, તેમાં લાગનાર ખર્ચનો આંદાજ કરી વર્ગણીથી રકમ ભેગી કરવી, તેને માટે રાજની પરવાનગી મેળવવી, સફર માટે વહાણ, માલ વગેરે વેચાતાં લેવાં તથા પાછળથી નફા નુકસાનનો હિસાબ કરી વહેંચણી કરી આપવી, વગેરે અનેક પ્રકારનાં કામો તેમને માટે હતાં. કેટલીક વેળા નવા વર્ગણીદારો ન મળે તો પહેલાંનાજ લોકોને ભાગે પડતા પૈસા આપવા પડતા. આ સંઘર્ષ કહેવાની મતલબ એજ છે કે હાલની કંપનીઓના વહિવટ માધુક આ કંપનીનું કામ સરળ નહોતું. તેમાં વખતો વખત નવા લોકો દાખલ થતા હોવાથી, તથા નવી રકમો ઉમેરાતી હોવાથી, તેમજ દરેક સફરનો હિસાબ જુદો રાખવામાં આવતો હોવાથી અનેક ભાંજગડ ઉત્પન્ન થતી. એક સફર ઉપડ્યા પછી કંપનીના સભાસભોને થોડી વિશ્રાંતિ મળે એટલામાં ખીજે કોઇ પ્રહરથ નવી સફરની યોજના કરે તો તેનો વિચાર કરવા માટે સભા ભરવામાં આવતી, અને કામ શરૂ થતું. તે સફર માટેનું બાહેરનામું તૈયાર કરી તેનો ઉદ્દેશ તથા ખર્ચ અને નફા નુકસાનનો અં-સદો તેમાં લખવામાં આવતો, અને હજાર હોય તે લોકો મરજી પ્રમાણે તેમાં રકમ ભરતા; પછી જે ચોપડીમાં ઉપડી સંઘળી દફતર લખવામાં આવી હોય તે ચોપડી વર્ગણી એકઠી કરવા માટે અન્ય લોકોમાં ફેરવવામાં આવતી.

આવી રીતે જો પૈસા એકઠા ન થાય તો ફરીથી તે કામ માટે એક ખાસ કમિટી નીમાતી. કેટલીક વેળા પહેલી સફરનાજ વર્ગણીદારોને ખીજી સફર માટે નાણું કહાડી આપવાની ફરજ પડતી. લંડોળ એકઠો થતાં સફરને માટે નિયમો ઘડવાનું તથા રાજની પરવાનગી મેળવવાનું કામ શરૂ થતું. આ સંઘર્ષ ધણુંખંડે ડાયરેક્ટરોની સભા કરતી, અને સર્વ બાબત નક્કી થયા બાદ વર્ગણીદારોની સભા સમક્ષ સંઘર્ષ નિવેદન થતું.

વર્ગણીદારોને 'બ્રધર ઑફ ધી કંપની' (Brother of the Company) અથવા 'પ્રોપ્રાયટર ઑફ ધી કંપનીઝ સ્ટોક' (Proprietor of the Company's Stock) કહેતા. તેમની વર્તણુકમાંની સૌથી નજીક બાબત માટે પણ નિયમો થતા. સભામાંથી ગેરહાજર રહેનારને અથવા સભા ખરખાસ્ત થયા પૂર્વે ઉઠી જનારને આઠ આના, અને સભામાં મોડા આવનારને ચાર આના દંડ થતો. કેટલીક વેળા વર્ગણીદારોને ટુરંગમાં મોકલવા માટે પ્રિવિ કૉન્સલ પાસથી પરવાનગી મેળવવામાં આવતી સભામાં કોઈને ત્રણથી વધારે વખત બોલવાની છૂટ નહોતી. એ નિયમનું ઉલ્લંઘન કરનારને પોણાએ રૂપીઆ દંડ થતો. ખીજો બોલતો હોય ત્યારે વચમાં બોલનારને અથવા બાબત કરનારને સવા રૂપીઓ, અને અયોગ્ય વર્તન માટે પાંચ રૂપીઆ દંડ કરવામાં આવતો. સભાસદોને અધ્યક્ષનો લુકમ માન્ય કરવો પડતો, અને દંડ ન આપનારને કેદની શિક્ષા થતી.

દરેક નવી સફરની સંઘર્ષી ગોઠવણ કરવા માટે ચાર મુખ્ય વાત જરૂરની હતી. પ્રથમ, રાજની લેખી પરવાનગી મેળવવી; એ વિશે કરવાની અરજીમાં સફર માટે નિયુક્ત થયેલા ઉપરી અમલદારને સર્વ પ્રકરના અધિકાર આપવા બાબત નિર્દિષ્ટ કરવામાં આવતું ખીજું, સફરના મુખ્ય કામદારોએ શું શું કામ કરવું તેની યાદી નક્કી કરવી. ત્રીજું, લેટર્સ પેટન્ટ એટલે રાજની સહી સિદ્ધાવાળો પરવાનો મેળવવો, કેમકે તે દેસાવરના રાજ્યોને જતાવવો પડતો; અને ચોથું, એ રાજ્યોના ઉપર ઈંગ્લેન્ડના રાજ્યનો સ્વહસ્ત લિખિત પત્ર લેવો. ઇન્ડિયાએય રાષ્ટ્રીએ આવો એક પત્ર અંદોના રાજ્યને આપવા માટે પહેલી

સરના મુખીને આપ્યો હતો. એ પત્ર અનેક રીતે અગત્યનો હોવાથી તેનું ભાષાંતર હેઠળ આપ્યું છે:—

“ફેબ્રુઆરી સને ૧૬૦૦,

પરમેશ્વરની કૃપાથી ઇન્ડિયંડ, વેલ્સ અને આયરલેન્ડની રાણી ઇલિઝાબેથ તરફથી.....ના મહાન અને પરાક્રમી રાજ્યકર્તા જોગ.

સર્વ શક્તિમાન પ્રભુએ પોતાના અપરિમિત અને અગાધ હઠાપણથી તથા કૃપા દ્રષ્ટિથી આ જગતમાં મનુષ્યના ઉપભોગ માટે અનેક ઉત્તમ વસ્તુ ઉત્પન્ન કરી તેની સર્વત્ર સુવ્યવસ્થા કરી રાખી છે. તે જણુસો મને તેવી રીતે પેદા થતી હશે, અને કેટલીક આ દેશમાં અને કેટલીક બીજા દેશોમાં તૈયાર થતી હશે, તોપણ તે આ પ્રભુના હુકમ અન્યથા પૃથ્વી ઉપરના સપળા દેશોમાં પહોંચે, અને તે મહા પ્રભુનું અપરિમિત ઐદાર્ય જનસમૂહને એક સરખું પ્રાપ્ત થાય, એવો તે પ્રભુનો ઉદ્દેશ દેખાય છે; જે પ્રદેશમાં અમુક બીજા પાકતી હોય ત્યાંના લોકોએજ માત્ર તે વાપરવી, અને બીજા દેશોને તે મળે નહીં એવો તેનો હેતુ જણાતો નથી. એક દેશ બીજા દેશને ઉપયોગી થાય, અને જો એક જગ્યાએ કંઈ વસ્તુ અનહદ પાકે તો તે માટેની બીજા મુલકની જરૂરીઆત તેણે ટાળવી એવો ઇશ્વરી ઉદ્દેશ હોવાથી દૂરદૂરના અનેક દેશોમાં વેપારની ધામધુમ ચાલે છે, અને માલની લેવડ-દેવડ થતાં તેમની વચ્ચે રોહ ભાવ તથા પ્રેમ વધે છે.

મહારાજ ! આ ઉપર કહેલા હેતુ સિવાય અમારૂં એવું સમજવું છે કે કોઈ પરરાજ્યના લોકો વેપારનો ઉદ્દેશ મનમાં રાખી રોહ ભાવથી તથા સૌમ્યદૃત્તીથી આપણા દેશમાં આવે તો તેનો ઉત્તમ પ્રકારે આદર કરવો, આથીજ અમારા કેટલાક વેપારીઓને આપના દેશમાં આવવાની પરવાનગી આપવાની અમને ઉમેદ થાય છે. આપના દેશમાં વેપારી માલના સોદા ધણા ઉત્તમ થાય છે એવું અહીં ખાતરી લાવક સાધનોથી જાણવામાં આવ્યાથી, જળમાર્ગનાં અનેક દુર્ઘટ સંકટો વેડી આ વેપારીઓ તમારી તરફ આવે છે. આપના લોકો સાથે વેપારી ધોરણે સોદા કરવાનો એટલે અહીંના માલ તમારા દેશમાં વેગી ત્યાંના માલ અહીં વેચવા માટે

લાવવાનો, તેમનો ઉદ્દેશ છે આટલા સ કટો વેરી આપના દેશમાં દાખલ થવા જે અર્થે તેમને સ્પૂર્તિ આવી છે તે અર્થે આપ પણ તેમનો યોગ્ય સહકાર કરશો, તો બોલવા ચાલવામાં તથા વ્યવહારમાં તેઓ યોગ્ય અને સમ્યક છે એમ આપને જણાઇ આવશે, અને આપના દેશમાં તેઓના આગમન માટે આપને ખોટું લગાડવાને કારણ રહેશે નહીં તેવીજ રીતે તેઓ પોતાના વહાણમાં અહીંના જે માન ભરી લાવે છે તે આપને આપતા, અને આપની તરફનો માલ અહીં લાવતા એકમેકનો જે નિકટનો સહવાસ અને વ્યવહાર આતુ થશે તે ઉપરથી આપને એમ ઇચ્છા થશે કે તેઓ ફરીથી એવો માલ લઈ આપના દેશમાં આવે આજ સુધી ફક્ત સ્પેનિશ અને પોર્ટુગીઝ વેપારીઓ અહીંના કેટલોક માલ આપના દેશમાં લાવે છે, પણ તેઓ વેપારના સબધમાં અમારા વેપારીઓ તથા બીજા લોકોને નાહક સતાવે છે ખરૂં જોતા તેઓ આપના દેશમાં વેપારના ઉદ્દેશથી આવ્યાજ નથી આપની તરફના સબળા દેશોના માલિક અને બાદશાહ પોતે છે એમ તેઓ સમજે છે, અને ત્યાંના લોકો પોતાની પ્રજા છે, એટલે અહીંના લોકોને તેઓ જાહેર કરી રહ્યા છે લખાણમાં પણ એવીજ ખુલ્લી રીત તેઓએ અખત્યાર કરી છે

અમારા જે લોકો માન વેપારના સૌમ્ય ઉદ્દેશથી આપની તરફ આવે છે તેઓને આપ મહેરબાની કરી આપના દેશમાં દાખલ થવા દેશો, અને આ પહેલા પ્રયત્નની યોગ્ય ચાલુ તાબી આપની અને અમારી પ્રજા વચ્ચે વેપાર અને રનેહની વૃદ્ધિ કરશો, એની અમને આશા છે આપની આજ્ઞા હશે તો અમારા કેટલાક વેપારીઓ અહીં પાછા આવી અહીંનો માન ભરી તમારી તરફ લાવે તે પર્યંત બાકીના માણસો આપના કૃપાછત્ર હેઠળ આપના દેશમાં રહી ત્યાંની ભાષા વગેરે શિખરે, કે જેથી કરી એક મેકના વિચાર તથા રીતરિવાજ એક બીજાની જાણમાં આવ્યાથી રનેહની વૃદ્ધિ થતા ઉભયનો હેતુ પાર પડે

આપની તથા અમારી વચ્ચેનો રનેહ વૃદ્ધિ પામી વ્યવહારને સ્ફૂર્તિ મળે તે માટે ઉભય પ્રજા વચ્ચે કદક કરાર અથવા કરાર કરવાની જરૂર

છે, તેથી આ પત્ર આપની તરફ લાવનાર માણસને અમારી તરફથી સંદેશ ચલાવવાનો, તથા દરાવ કરવાનો અમે સંપૂર્ણ અધિકાર આપ્યો છે. તે ગૃહસ્થ આપની સાથે જે દરાવ કરશે તે અમે ઇમાનદારીથી પાળીશું, અને આપ અમારા આ લોકો ઉપર જે મહેરબાની કિંવા ઉપકાર કરશે તેનો બદલો અમે અત્યંત આનંદથી વાળીશું. છેલ્લે એટલીજ માગણી છે કે અમારો આ ઉદ્દેશ આપને પસંદ પડ્યા વિશેનો જવાબ આવેલા લોકોને આપશો. આપના જવાબ મોકલવાથી અમારા ઉપર મોટી મહેરબાની થશે, અને અમને અતિશય સંતોષ ઉપજશે. ”

આ પત્ર ઉપર ટીકાની જરૂર નથી. આવાં મીઠા સખ્દોથી પાશ્ચાત્ય પ્રજા આ દેશમાં કેવી રીતે દાખલ થઈ તે સહજ જણાશે.

પહેલી સફર ઉપડ્યા પછી જ્યોર્જ વેમથ નામના એક વહાણવટીએ કંપનીને અરજી કરી પુછાવ્યું કે ‘ ઉત્તર તરફથી હિંદુસ્તાન જવાનો રસ્તો હું શોધી કહાડ્યા રાજી છું તો એ કામ પોતાને ખર્ચે કંપનીદ્વારામાં લેવા તૈયાર છો કે નહીં ? અને જો ન હોય તો હું સ્વતંત્રપણે માર્ગ શોધી કહાડું તો કેટલાંએક વર્ષ સુધી હિંદુસ્તાનના વેપારનો મુન્તરો મને આપવા કંપની તૈયાર થશે કે નહીં ? ’ આ અરજી ઉપરથી કંપનીએ સલાહ ભરી પોતાને ખર્ચે તે કામ ઉપાડી લેવાનો દરાવ કર્યો, અને ખર્ચ માટે ૩૦,૦૦૦ રૂપીઆની જોગવાઈ કરી. કેપ્ટન વેમથને હથીઆર ખરીદવા ૧૦૦૦ રૂપીઆ આપવા, તથા નવો માર્ગ શોધી કહાડવામાં તે ફત્તેહમંદ થાય તો બક્ષિસ તરીકે તેને ૫૦૦૦ રૂપીઆ આપવા, અને જો નિષ્ફળ જાય તો કંઈ આપવું નહીં, એવી મતલબનો કંપનીએ તેની સાથે કરાર કર્યો. પરંતુ આથી મરડોળી કંપનીના વ્યવહારમાં ખલેલ પહોંચ્યો એવી તકરાર તેની તરફથી ઉદાવવામાં આવતાં તેનો સંતોષકારક નિકાલ કર્યો બાદ વેમથના કાફલાની સધળી ગોદવણ કરવામાં આવી. રાણી દલિયાએય તરફનો પત્ર તૈયાર થયો, પરંતુ આ સફરનો કંઈ પણ ઉપયોગ થયો નહીં, અને ખર્ચના પૈસા નકામા ગયા આ પછી ઉત્તર તરફ સફર મોકલવાની ભાજગડમાં કંપની પાછું પડી નહીં. એમ છતાં વચમાં વચમાં થયેલા પ્રયત્નોમાં દખલ કરવા તે ઉત્કેશાતી હતી.

સને ૧૬૦૬માં જૉન નાઇટે, અને સને ૧૬૦૭-૮-૯ માં હેનરી હાસને ઉત્તર કુવના પ્રદેશો તરફ સફર કરી; સને ૧૬૧૨ લગીમાં વિલિયમ બ્રિજને તે દિશાનો ધણો પ્રદેશ શોધી કહાડ્યો. સને ૧૭૪૧ માં રશિયન કંપન બેહરીંગે હાલની બેહરીંગની સામુદ્રકુની શોધી કહાડી.

કંપનીની વ્યવસ્થાપક મંડળીમાં ગવર્નર, ડેપુટી ગવર્નર, ટ્રેઝરર અને ખીન્નાં ૨૪ માણસો હતાં. આ સઘળા દરસાલ જુલાઈ મહિનામાં બહુમતિથી ચુંટી કહાડવામાં આવતા; જુના સભાસદોને ફરીથી ચુંટાવવામાં હરકત નહોતી. એ મંડળીની મદદમાં એક સેક્રેટરી, એક એકાઉન્ટન્ટ અને કેટલાક કારકુનો હતા. સરખાતમાં જ્યાં સુધી જુદી જુદી સફરોનું કામ ચાલતું ત્યાં સુધી વ્યવસ્થાપક સભા સઘળી બાબતમાં મુખત્યાર હતી. વર્ગશીદારોના હાથમાં ધણી સત્તા નહોતી, પણ આસરે પચાસ વર્ષ વીત્યા બાદ આ વ્યવસ્થાપક મંડળીના અધિકારમાં ધણો ઘટાડો થયો. પ્રત્યેક સફરનો હિસાબ જુદો રાખવામાં આવતો, તોપણ ધણું ખર્ચ એક સફરમાં કામ કરનારાં માણસોજ ખીજી સફરમાં શેકવામાં આવતાં, તેવીજ રીતે એક સફરનો માલ તથા ઉત્પન્ન ખીજી સફરના હિસાબમાં ગણવામાં આવતો હિંદુસ્તાનમાં રહેતા લોકો ધણું ખર્ચ બદલાતા નહીં, પણ તેમનો ખર્ચ જે તે સફરમાંથી ગણવામાં આવતો. તેઓ સઘળા એક કુટુંબ તરીકે રહેતા, અને તેમના ઉપર કંપનીની દેખરેખ રહેતી. જ્યાં જ્યાં વખાર હોય ત્યાં સઘળા કામદારો એકઠા રહેતા, એકજ ઠેકાણે જમતા, સવાર સાંજ એકઠા થઈ પ્રાર્થના કરતા. અમને કરાવેલા વખત પછી રાત્રે બહાર નીકળવાની મનાઈ હતી. ઈસ્ટ ઇન્ડીયા કંપની તરફથી લખાયેલા સરખાતના ધણા કાગળો આ લોકોના વર્તન સંબંધી છે. ગાળાગાળી કરવી નહીં, શરીર સ્વચ્છ રાખવું, ઉપરીઓને માન આપવું તથા તેમનું કહેવું સાંભળવું, પ્રકૃતી જાળવવી, ચાડી ખાનાર તથા અનીતિને માર્ગે જનારને શિક્ષા થશે, જુગાર ખીલકુલ રમવો નહીં, અમર્યાદિત મદ્યપાન તથા મીજગાનીઓ કરવાં નહીં, આવા પ્રકારના ઉપદેશો આ પત્રમાં કરવામાં આવેલા માલમ પડે છે. વેપારની દ્રષ્ટિકતની સાથે આવા ખાનગી વર્તણુકના

ઉત્તેજા જોઈ કંપનીને પોતાના નોકરો સાથે કેરો સમ્બંધ હતો તેનું સહજ અનુમાન થઈ શકે. 'ઈશ્વર ઉપર લાક્ષિત રાજો તથા તેની સ્ત્રી કંપની વતી' આ ઉપદેશ સીડીએ લીધો છે. 'તમારે પહેરવેશ અને ખાનગી વર્તણૂક એ રાજાના જે તેથી ખર્ચ વધારે થાય નહીં, અને વેપારના કંઈ અડચણ આવે નહીં, કેપ્ટન વગેરે લોકોના સન્માનાર્થે મદુક અથવા તોપ ફેરી દારૂગોળો વાપરી નાખવો મનાય નથી, પોર્ટુગીઝ લોકો પોતાનો દારૂગોળો આવા કામમાંજ ઉડાવી દે છે એ ખ્યાનમાં રાખવું. દુકાના પોર્ટુગીઝોને પગથે નહીં આનર્તા વતદા લોકોનું અનુકરણ કરો, તેઓ ઉદ્યોગી તથા સામ્રાજ્ય રહે છે તેવા તમે યાઓ.' આવા ઉપદેશ કંપની તરફથી તેના નોકરોને અહરનિત્ય કરવામાં આવતો, તેમને માટે આરાં સારા પુરતકો પણ ઈનકુશી મોકલવામાં આવતાં આથી ખત અને મેટેનલ ઉપરથીજ કંપનીએ પાઠગથી મેળવેલા થયેલી કંપના થઈ શકે.

મકરણ ૯ મું.

નિયમિત સફરો તથા સદર ટ્રાન્સ રો.

(સને ૧૬૦૦-૧૬૦૦)

૧. યુરોપિયન કંપનીઓ	૨. અંગ્રેજોની પહેલી નિયમિત સફર
૩. પોર્ટુગીઝો સાથે પહેલો યોગ	૪. ચીન નવપાન તરફ પ્રયાન.
૫. સદર ટ્રાન્સ રોની નિમજ્જ તથા તેનું	૬. મોઝમ્બિક દરવાજાની સ્થિતિ
હિંદ તરફ પ્રયાન	
૭. તદ્દનામાંનો મુસદ્દો તથા તેને લગતી	૮. આ ઉદ્યોગથી થયેલ ફાયદો.
ચર્ચા	ઈરાનમાં ખટપટ.

૧. યુરોપિયન કંપનીઓ.—યુરોપિયન પ્રજામતથી પ્રથમ હિંદ આવનાર પોર્ટુગીઝો હતા, પણ તેઓએ વેપાર અર્થ નિયમિત કંપની સ્થાપી નહોતી, તેમનો સધળો વેપાર રાજ્ય તરફથી આવતો. સને ૧૫૫૨ માં પોર્ટુગીઝ સરકારે હિંદુસ્તાનનો વેપાર સર્વને માટે ખુલ્લો મુક્યો તા સુધી તેમના

કુકમ સિવાય કોઈને આ દેશમાં વેપાર કરવાની પરવાનગી નહોતી. વલંદા કંપની સને ૧૬૦૨ માં સ્થપાઈ હતી. ફ્રેન્ચ લોકોની અનેક કંપનીઓ ઉભી થઈ હતી. પહેલી કંપની સને ૧૬૦૪ માં, બીજી સને ૧૬૧૧ માં, ત્રીજી સને ૧૬૧૫ માં, ચોથી સને ૧૬૪૨ માં, અને પાંચમી સને ૧૬૪૪ માં સ્થપાઈ હતી, તેમની છઠ્ઠી અને સર્વથી મોટી કંપની, પૂર્વ અને પશ્ચિમ એમ બેઉ દિશા તરફ વેપાર કરવા માટે સને ૧૬૧૬માં હસ્તીમાં આવી હતી. આ 'કંપની ઓફ ધી ઇન્ડીઝ'નો ઇન્જિરો સને ૧૭૬૯ પર્યંત અમલમાં રહ્યો. સને ૧૭૬૦ માં ફ્રેન્ચ સરકારે સર્વને માટે વેપાર ખુલ્લો મુક્યો એટલે આ ઇન્જિરો કાયમનો નિર્મૂળ ગયો.

ડેનમાર્કની પહેલી કંપની સને ૧૬૧૨ માં, તથા બીજી ૧૬૭૦ માં સ્થાપન થઈ હતી.

સ્કોટલેન્ડમાં સને ૧૬૧૭ માં 'સ્કોટિશ ઇસ્ટ ઇન્ડીઆ કંપની' સર જેમ્સ કનિંગહામના અગ્રેસરપણા હેઠળ ઉભી થઈ હતી. સને ૧૬૬૫ માં ત્રીજા વિસિઅમ રાજ્યએ આફ્રિકા તથા ઇન્ડીઝમાં વેપાર કરનારી બીજી એક સ્કોટ કંપનીને બાવીસ વર્ષની સનદ આપી, પણ તે મુદત પુરી થવા અગાઉ એ કંપની ભાંગી પડી.

ઑસ્ટ્રીઆના બાદસાહે 'ઑસ્ટ્રેન્ડ કંપની' નામની પૂર્વમાં વેપાર કરનારી એક કંપની સ્થાપવા સને ૧૭૨૩માં પરવાનગી આપી, પણ સને ૧૭૮૪ માં તે કંપનીનો અંત આવ્યો.

સ્પેનના લોકોએ સને ૧૭૩૩ માં સ્થાપેલી કંપની સને ૧૮૦૮ માં ભાંગી પડી પ્રસિદ્ધ લોકોએ સને ૧૭૬૦ માં સ્થાપેલી 'એશિયાટીક કંપની' સને ૧૮૦૩ માં નાશ પામી તેઓએ ઉભી કરેલી 'બગાલ કંપની' તરતજ કુખી ગઈ (સને ૧૭૫૫-૫૬).

આ રીતે આ દેશનો વેપાર હસ્તગત કરવા કાળે યુરોપમાં સ્થાપન થયેલી અનેક કંપનીઓ કુકો અથવા લાબો કાળ હસ્તી જોગવી અદ્રશ્ય થઈ હતી સને ૧૬૦૦ માં સ્થાપન થયેલી અંગ્રેજોની 'ઈસ્ટ ઇન્ડીઆ કંપની'

અંત સુધી ટકી રહી, અને હિંદુસ્તાનમાં બ્રિટિશ અનુભવ રચાપાયામાં ફોદમંદ થઈ.

૨. અંગ્રેજોની પહેલી નિયમિત સફર (સને ૧૬૦૦-૧૬૧૨).—

ઈશ્વા પ્રકરણમાં વર્ણવેલી ઇસ્ટ ઇન્ડીયા કંપનીના વ્યવહારની પદ્ધતિ ખ્યાનમાં લઈએ તો તેના વહિવટની દ્રષ્ટિકતના લાગ પડી ગયલા જણાય છે. સને ૧૬૦૦ થી ૧૬૧૨ સુધીના પહેલા વિભાગમાં લુદી લુદી સફરો ઇંગ્લંડથી ઉપડી, અને તે દરેકનો હિસાબ નિરાળો રાખવામાં આવતો. પણ વખતસર હિસાબ પુરો કરવાનું તરતજ અચકા લાગ્યું. જે લુદી સફરના લોકો એક વેળા હિંદુસ્તાન વગેરે ઠેકાણે આવી પહોંચતા, અને મહોમાદિ અસાચરશીથી વેપાર કરતા. એમ કરવામાં સધળાને તુકસાન થવા લાગ્યું, ત્યારે આ પદ્ધતિ અટકાવવાની જરૂર જણાઈ. બીજા લાગમાં એટલે સને ૧૬૧૨ થી ૧૬૬૧ સુધી સામાઈક વેપાર, એટલે જોઈટ સ્ટોક કંપનીના ધોરણ ઉપર ચાલતો વેપાર, કંપનીએ ચલાવ્યો. આ ધોરણ અનુસર સફરની મુદત કરાવવાની નહોતી, અને ગમે તેટલી સફર થાય તેનો હિસાબ એકત્ર કરી આગલા ધોરણનો દોષ દૂર કરવાનો આશય હતો. પચાસ વર્ષ લગી ચાલેલો આ પ્રથમ પણ સફળ થયો નહોતો. કેટલેક વર્ષ સફરની મુદત વધારી તોપણ કોઈ સફરનો હિસાબ પુરો થાય નહોતો, અને સપ્તલો થોડાલો આપ્યા કરે, એટલે એક જોઈટ સ્ટોક પુરો કરી બીજો ઘડ કરવાના વિચારને તિલાંજલિ આપવી પડી, અને આખરે કંપનીના બહોળાના શેર્સ અથવા લાગ કરાવી તે વેચી નાણું બેશ કરવાની રીત ઘડ થઈ. એ રીત આખર સુધી અમલમાં રહી.

પહેલી સફર માટે તૈયાર કરેલાં જહાજને ઇંગ્લંડનો કિનારો છોડતાં જે મહિના લાગ્યા. આ સફરમાં એક જહાજ ૬૦૦ ટનનું અને બાકીનાં ત્રણ ૨૫૦ થી ૩૦૦ ટન સુધી હતાં, અને તે ઉપર સુરજાં મળી ૪૮૦ માણોનો હતો. વળી તે ઉપર રૂબીઆ સાત લાખના વેચવાના માત્ર ઉપરાંત રૂબીઆ ત્રણ લાખ સુધીની ચાંદી હતી. રસ્તામાં આફ્રિકાના કિનારા ઉપર આ સફરમાંનાં ૧૦૪ માણોનો શેરથી ખીડાઈ મરણ

પામ્યા અને ૧૬૦૨ ના જુનની પાચમી તારીખે કૅપ્ટન રૅકરટર સુમાના ની રાજધાની અગ્નિ આગ આગે ત્યાના રાગને દનિજાએ રાણીનો પત્ન તથા નગરમાં વગેરે સાથે કરી લૅકરટરે તેની સાથે વેપા માટે કાનકગર કર્યા, તેપણ તેને કઈ માન મળ્યો નહીં, કારણ કે ગોર્ટુગીજ, વનદા વગેરે વેપારીઓ સધળો માન દગાની બેઠા હતા થગી તેજ વૈ મરીનો પાક સારો કિતવા નહોતો એવે નાસીપાસ થય તેણે ગોર્ટુગીઓ એક ૮૦૦ ટનનુ માથી ભરેલુ વટાણુ નટલુ એ પછી જાણ બેટમા મૈનમના રાગ સાથે મિનાચારી કરી તથા પોતાના વેપારીઓ નખી રૅકરટર મપ્ટેમર સને ૧૬૦૩ મા ઈનડ પાછો ફર્યો એ સમયે રાણી દનિજાબેધના મગ્નુની ખમર એણે માલગી, અને દેશનો એક મોટો ટેકા જતો રહેવાથી સધળાઓ ખિન્ન થયા ઉઘવેની મહેનતના બાનામા રૅકરટરને રાગથી તરફથી નાઈજો ખિતામ મળ્યો, અને તે કપનીનો કાયદે કટક થયો સને ૧૬૧૮ મા તે મરણ પામ્યો ત્યા સુધી તેણે કપનીની ધણી સારી મેના બળવી

મરી, લવેગ તરફ અને ગુદર મળા એકદર દસ નાખ પૌંડનો માન લૅકરટર પોતાની સાથે નાખ્યો તે જોઈ કપનીના લોકોના આનદનો પાર રહ્યો નહીં વહાપુમાવી એ માન ખાલી કરનારા ઇ મળુરો મગ્નનામા ભરી મસાને ચોરી ન જાય તે માટે તેમને સાર ખીસા વિનાના ખાદીના કપડા મપનીએ તૈયાર કરાવ્યા હતા બટમમા મરીનો ભાવ રોરે ચાર આના હતો, પણ ઈનડમા તે હમેશ સુમારે સના રૂપીઓ રહેતો, અને મને ૧૫૮ મા તો તે ૩-૪ રૂપીઆ લગી ચડ્યો હતો તે સમયે મસલાના વેપારમા આવો અદાક ફાયદો હતો સને ૧૬૦૬ મા એમ્બોયનાના ટાપુમાથી લીધેના ૩૦ ૦૦૦ રૂપીઆનાં નવેગની ઉપજ ઈનડમા સને ૧૬૦૮ મા ૭,૬૦,૦૦૦ રૂપીઆ થઈ હતી પણ આવો ફાયદો હમેશ જતો એવું કઈ નહોતું પહેની સફરના વહાણો ઈનડ આવ્યા તે વૈ ત્યા મરમી ચાલતી હતી એ હગા મમા એકજ વૈમા એકના લડન શહેરમા ૩૮,૧૩૮ માણુમો મરમીના ભોગ થઈ પડ્યા હતા એમ કપનીની હકીમત ઉપરથી માનમ પડે છે

મરડી નાણુદ થતાં માથ વેચનાની અડચણ પડવા લાગી ત્યારે વર્ગજીદારોએ પોતાના પૈસાના વ્યવજ પેટે ઘોડો ઘોડો માત્ર વહેંચી લીધો. આ પ્રમાણે સને ૧૬૦૯ સુધી પહેલી સફરનો દિસાળ પત્યો નહો. સધળો દિસાળ પુરો થયો ત્યારે બે સફર મળી ૯૫ ટકા નફો થયલો જણાયો. પણ આ ફાયદો નવ વર્ષ ગટેલી લાંબી મુદત માટે થયલો ગણીએ તો તે ભારે જણાયો નહો. પહેલી સફર પુરી થયા પછી કંપની ધણી કફોડી રિયતિમાં આવી પડી. લોકોના ખગાર વગેરે આપવા માટે એકદમ સાડા ત્રણ લાખ રૂપીઆ તેને જોઈતા હતો. પણ મરડીમાં માત્ર વેચાય નહો, એટલે તેને પૈસાની તાણ પડી. હમેશ જ મોટાં તથા જ નાનાં વહાણો વેપાર માટે ફરતા રહેવા જોઈએ એવી કંપનીની સતદર્માં એક સરત હતી, અને પ્રતિવર્ષ એક સફર ઉપડશે એવી રાણીની ધારણા હોવાથી આ વેળા કંપનીએ જતાવેલું લીલાપણું ગણીને પસંદ પડ્યું નહો. પ્રિવિ કાઉન્સિલ પણ એ બાબત દમ ભારે નહો, એટલે નવે ૧૬૦૩ માં મહા પ્રયાન પછી બીજી સફર રવાના કરવા કંપનીને ફરજ પડી. આ વખતે વર્ગજીદ એકઠી થવામાં અનેક મુશ્કેલીઓ નડી ત્યારે પહેલી સફરનાજ લાગીદારોને તેમણે ધીરેલાં નાણાના બદલામાં કછક અવેજ આપી તેમનીજ પાસે ફરીથી નાણું કહડાવ્યું. પહેલાંનાજ વહાણો આ સફરમાં સને ૧૬૦૬ ના માર્ચ મહિનામાં કંપન મિડલ-ટનના ઉપરીપણા હેઠળ ઉપડ્યાં. એમાં ફક્ત ૧૧,૦૦૦ રૂપીઆની કિંમતનો માત્ર હતો અને રોકક પણ ધણી થોડી હતી, એટલે સર્વ બાબતનો વિચાર કરી કંપનીએ જન્ને સફરનો દિસાળ એકત્ર કરવા હરાવ કર્યો. કંપન મિડલ-ટને બેંકમાં બે વહાણો મરીથી લઈ, અને બીજાં બે વહાણો હરાવ તેટલાં લવેંગ એન્ગ્રેયનામાંથી ખરીદ કર્યાં. ટનેટના રાજના તાબાના દરી-આમાં ચાંચીઆ લોકોનો અનજ ઉપદ્રવ હોવાનું સાંભળી મિડલટન તે તરફ વળ્યો, અને તેમના ત્રાસમાંથી રાજને છોડ્યો. એ કામના બદલામાં તે કૃતજ રાજએ મિડલટન માથે લેખી કરાર કરી તેને વેપાર માટે સધળી સરજતા કરી આપી. આ પ્રમાણે દેશી રાજ સાથે રતેહયુક્ત સખ રાખી લેખી તહ કરાવી લેવાનો ઉદ્યોગ કંપનીએ સરખાતથીજ ચલાવ્યો હતો.

કંપનીના વહાણો ઉપર આવી તહના અનેક મુસદ્દાઓ હમેશા તૈયાર નાખવામા આવતા આવી રીતે કાગળ ઉપર તહ કરી આપનામા દેશી રાગાઓને ખીનકુલ ધારતી લાગતી નહીં, કેમકે તેમાના ડરાવોની બળવણી કરવાનું તેમના પોતાના બાગ ઉપરજ અવવખી રહેતુ મિકલબર્ન સને ૧૬૦૬ મા ઇગ્નડ પાછો ફરી ત્યારે રસ્તામા તેનુ એક વહાણ નાશ પામ્યુ

ત્યા અંગ્રેજ લોકો પોતાનો ધધો ખીતા ખીતા ચલાવતા ત્યા વનદા લોકો માલોમ ઝોકાવતા અને ધમધોકાર વેપાર કરતા તેમનો ભડોગ પજ વાખ રૂપીઆ કરતા વધારે હતો, અને તેમના મોટા મોટા કાફનાઓ હમેશા ફરતા હતા રાજ્યમાનુ મોનુ ચાદી પરદેશ જાય એ ઇગ્નડમા તેમજ સ્પેન વગેરે અન્ય દેશોમા ધણું નુકસાનકારક સમજવામા આવતુ, એટલે વનદાઓની માફક કંપની જોઇએ તેટલુ નાણુ વેપારમા રાખી રાકતી નહીં આજ સધીમા ઇનિઝામેથ રાણી મરણ પામી, અને પહેલો જેમ્સ રાજા ગાદી ઉપર આ ચો આથી કંપનીની અડચણો ધણી વધી ગઈ માઈકલબર્ન (Michellbourne) કરીને બૉર્ડ ટેઅરબન (Burleigh) નો દોસ્તદાર પહેનેથીજ હિંદુસ્તાનના વેપારનો ઇગ્નરો માગતો હતો પણ નડનના સમગ્ર વેપારીઓની માગણી આગળ રાણી ઇનિઝામેથે તેના એકલાની અરજી સ્વીકારી નહીં, ત્યારે લૉર્ડ બર્નેએ કંપનીની બવસ્થાપક મંડળીને માઈકલબર્નેને સફરનો મુખી બનાવના આગ્રહ કર્યો મંડળીને આ માગણી રૂમી નહીં, કેમકે તેમના નિચાર પ્રમાણે જો એના જેવો મર્ઠ માણસ સફરમા હિંદુસ્તાન તરફ જાવ તો ત્યાની સધળી હકીકત તરતજ દરનારમા પહોંચે, અને કંપનીના હાથમા જે કંઈ ખાસ લાભ હોય તો તેમા દરનારનુ હિત આગળ કરનામા આવે આનુ પરિપૂર્ણ કંપનીના હિત વિરુદ્ધ આવવાનો સભવ હોવાથી મંડળીએ બર્નેનુ કહેલુ સ્વીકાર્યું નહીં, અને તેને જાણુબુ કે પારકા 'લોકોનો પૈસો અમારા હાથમા હોવાથી તેની બનરચા અમારી મરજી માફક થવી જોઇએ આ વેપારની વાત છે તેથી જેમા ફાયદો વધારે થાય તેનુ કામ કરવુ જોઇએ નજીવી વાતના ટટો ઉપસ્થિત કરી તલવાર ઉચકવાથી કામ થતુ નથી ' એ પછી માઈકલબર્ને કંપનીનો એક

રૂપેન અને પોર્ટુગલ વચ્ચે સલાહ થવાથી અંગ્રેજોને તે તરફનાં ટેટલાંક યાણાં છોડી દેવાં પડ્યાં, અને તેઓ વલંદાઓ સામે પોતાનો ટકાવ કરી શક્યા નહીં.

વાસ્તવિકરીતે અંગ્રેજોને હિંદુસ્તાન સાથે વેપાર કરવો જોઈતો હતો, પણ તે સમયે મસાલાના બેટા સાથેના વેપાર જોટલો તે નફાકારક ગણાતો નહીં; વળી તેને માટે મોગલ બાદશાહની પરવાનગી મેળવવી પડતી. બાદશાહની સંમતિ મેળવવાના હેતુથી મિલ્કન હોલ નામના એક ગ્રહસ્થે તેની મુલાકાત લીધી હતી. તે પછી સને ૧૬૦૯ માં કંપન હોલ્કીન્સ મોગલ દરબારમાં ગયો. સારે બાદશાહ તરફથી તેનો સારો સત્કાર થયો, અને કંપનીને સુરતમાં વેપાર કરવાની પરવાનગી મળી. બાદશાહે એક ખ્રિસ્તી સ્ત્રી સાથે હોલ્કીન્સનાં લગ્ન કરાવી આપ્યાં અને તેને પગાર પણ બાંધી આપ્યો. હોલ્કીન્સનો વિચાર સ્વસ્થપણે રહી સંસાર ચલાવવાનો હતો, પણ કંપની તરફથી તે કંઈ પણ મદતવનું કામ ન કરી શકવાથી, તેમજ દરબારમાં પોર્ટુગીઝોનું વજન બારે હોવાથી, તેના સધળા પ્રયત્ન નિષ્ફળ ગયા, અને મહા મુશ્કેલીએ સને ૧૬૧૨ માં તેને ખંભાતથી ઇંગ્લંડ આપ્યા જવાની જરૂર પડી. બાદશાહની એકંદર સંપત્તિની એક યાદી હોલ્કીન્સે આપામાં તયાર કરી ઇંગ્લંડ મોકલી હતી. એના મરણ પછી એની સ્ત્રીએ એમ્બોયનાના ગવર્નર ટોપરસન સાથે લગ્ન કર્યાં. પૂર્વના બેટામાં જ્યારે અંગ્રેજોનો વેપાર જામ્યો નહીં, સારે કંપનીએ સુરતમાં પોતાની કાઠી ધાલવા યત્ન કર્યો. તે પણ પોર્ટુગીઝ લોકોએ પાર પડવા દીધો નહીં. તેવીજ રીતે ૭ઠી સદીમાં સર હેનરી મિડલ્ટને રાતા સમુદ્રમાં દાખલ થઈ વેપાર કરવા મથન કર્યું, પણ તે મહેનત સફળ થઈ નહીં. પછી તે સુરત આવતો હતો. સારે બંદરમાં દાખલ થવાનો રસ્તો રોકી પોર્ટુગીઝોએ તેને આગળ વધતો અટકાવ્યો.

પશ્ચિમ દિનારા ઉપર સુરત અને ખંભાતમાં વેપાર સારો ચાલતો એવું કંપનીના વેપારીઓને લાગ્યું, કારણ કે સને ૧૬૦૯ માં એન્ટની માર્લોએ સુરતથી લખેલા પત્રમાં કંપનીને જણાવ્યું હતું કે આપણે કાપડ

તથા સીસું અહીં પણ ખપશે, અને લોખંડ એક તરફ વધારે જશે; ગળા, કરતુરી, કેલિકો, મરો વગેરે જલુસો પુષ્કળ મળી શકશે. આ ઉપરથી સને ૧૬૧૧ માં કોરોમાંડલ કિનારા ઉપર કેપ્ટન દિયોને મન્ડલીપટ્ટણ નજદીક પેટપુલિ આગળ એક વખાર ઉભી કરી. પણ એ તરફ દેશીઓ સાથે યુદ્ધ બેત રંગી પોર્ટુગીઝો અંગ્રેજોને ખુન કરવા પ્રયત્ન કરતા, અને ગમે તે પ્રદેશમાં, પછી ત્યાં વેપાર હોય કે નહીં, તોપણ તેમને દાખલ થવા દેતા નહીં. જેમ્સ રાજાએ તેમની સાથે સલાહ કરી હતી એટલુંજ નહીં પણ પોતાના હોકરાનાં લમ રપેનના રાજાની હોકરી સાથે કરવાની ખટપટ ઉપાડી હતી. આટલી વિરુદ્ધતા છતાં અંગ્રેજ કંપનીને પોર્ટુગીઝો સાથે હિંદુસ્તાનમાં જે અધરો સર થયો તેમાં આખરે કંપનીએજ સરસાર્થ ભોગવી.

૩. પોર્ટુગીઝો સાથે પહેલો ઝગડો (સને ૧૬૧૨).—સને ૧૬૧૧ માં અંગ્રેજ વહાણોને પોર્ટુગીઝ કાફલાએ સુરત આવવા દીધાં નહીં, ત્યારે સમુદ્રમાંજ ઉભા રહી યથો તેટલો સોદો તેમણે કર્યો. બીજે વર્ષે (Red Dragoon) રેડ ડ્રગુન નામનું તથા એક બીજું વહાણ લઈ અંગ્રેજ કેપ્ટન ખેરટ સુરતના મુંવાળી બંદરે આવ્યો. અહીં તેને પકડવા માટે તા. ૨૯ મી નવેમ્બરે પોર્ટુગીઝોનાં ચાર વહાણો ૧૨૦ તોપ સહિત આવ્યાં. તેની અવ્યવસ્થિત સ્થિતિનો લાભ લઈ ખેરટે તેના ઉપર દુશ્સો કર્યો. જે ત્રણ દિવસમાં ૧૦૦-૧૨૫ પોર્ટુગીઝો માર્યા ગયા પછી લગાઈ છુટક છુટક એક મહિના લગી ચાલી. અંગ્રેજ કેપ્ટને ઘણી બહાદુરી તથા હિંકમતથી પોર્ટુગીઝોના બળવાન કાફલાનો નાશ કર્યો. આ પછી કેપ્ટન ખેરટ કંપનીની નોકરીમાં ઉઘી પાથરીએ ચડ્યો, અને સને ૧૬૩૮ સુધી મહત્વનાં કામ કરી સારી આબરૂ મેળવી. અંગ્રેજોને પોર્ટુગીઝો સાથે થયેલી આ પહેલી લગાઈ ઘણી ઉપયોગી નિવડી. મહિના લગી ચાલેલો આ સંગ્રામ મોગલ અધિકારી તથા ખીન્ત લોકોએ ભારે આશ્ચર્યથી જોયો. આ અગાઉ પોર્ટુગીઝો જમીન ઉપર બેઆબરૂ થયા હતા, અને દરીઆ ઉપર પણ તેમનો આવો પરાભવ યતાં તેમનું અભિમાન ઉતર્યું, અને સો વર્ષની તેમની મેળવેલી આબરૂ એક

ક્ષણમાં નાશ પામી. કેપ્ટન ફેરિજ બાદશાહનું ફરમાન મેળવવા આગા ગયો હતો તે વેળા આ લડાઈની હારીકત સાંભળી જહાંગીર બાદશાહે અંગ્રેજો સાથે વેપારી કાલકરાર કરવાનું એકદમ ફરમાન કહાડ્યું. વળી કેપ્ટન બેરેટ સાથે સુરતના મોગલ અધિકારીઓએ થયું વેપાર બાબત કંઠાવ કર્યો, અને સુરત, ખંભાત, વગેરે ઠેકાણે સેંકડે સાગરણુ ટકા જકાત ભરવાની સરતે ઠાકી ધાકી તેને વેપાર કરવા પરવાનગી આપી. આ પ્રમાણે અંગ્રેજોના વેપારને કાયદાની સહાયતા મળી, અને તેમને હિંદુસ્તાનની પવિત્ર ભૂમિ ઉપર પગ મુકવાનું સ્થાન મળ્યું. ઠાકી પછી કામ આખરે પોતાનાં બળ ઉપર અવલંબી રહે છે, મહોડાના ચબ્દ ઉપર કોઈ આધાર રાખવું નથી. જગતનો આ અબાધિત ન્યાય આ દેશમાં અંગ્રેજોને પ્રથમજ અનુભવ-સિદ્ધ થયો. સુરતમાં ઠાકી ધાલવાથી તથા નિયમિત સફર ઉપાડવાનું ધોરણ મુકી દઈ સામાઈક ભડોળની પદ્ધત સ્વીકારવાથી કંપનીના પહેલા ઉદ્દેશમાં ફેરફાર થયો, અને તેના ઇતિહાસના બીજા ભાગની શરૂઆત થઈ. હૉકિન્સ પછી મોગલ દરબારમાં ગયલા અનેક અંગ્રેજ વેપારીઓને બાદશાહને ભેટ કરવા કંઈ નજરાણું લઈ જવું પડતું. હાથનાં મોળાં, પાકીટ, ચિત્રા, મોટાં ચપ્પુ, વાગતાં ધડીઆળ, રેશમી મોળાં (સ્ત્રીઓનાં) એવી અનેક ચીજો તેઓ નજર કરતા તોપણ ચાલતુ.

આ અરસામાં પોર્ટુગીઝ તથા અંગ્રેજો વચ્ચે ખુલ્લી રીતે યુદ્ધ શરૂ થયું હતું. કેપ્ટન ડાઉન્ટન (Downton) નામનો એક સાહસિક મહસ્થ સને ૧૬૧૪ માં આવેલી સફરનો મુખી થઈ હિંદુસ્તાન આવ્યો તે વેળા અંગ્રેજોની ખોડ જુલાવવા ગોવામાં એક મોટો પોર્ટુગીઝ કાફલો તૈયાર થતો હતો. ત્યાંના વાઈસરોયે આ કાફલાની સરદારી લીધી હતી, અને તેની પાસે ૨૬૦૦ યુરોપિયન સિપાઈઓ તથા ૨૩૪ તોપ હતી. ડાઉન્ટન પાસે માત્ર ૪૦૦ સિપાઈઓ તથા ૮૦ તોપ હતી. સુરત પાસે તાપી નદીના મુખ આગળ અંદરથી અંગ્રેજો તથા બહારથી પોર્ટુગીઝો લડાઈની હરોલમાં સન્નજ થઈ આવ્યા. આ લડાઈના પરિણામ ઉપર અંગ્રેજોનો ભાવી અજ્યુદય અવલંબી રહેલો હોવાથી ડાઉન્ટને પરમેશ્વરની

એક સરખી પ્રાર્થના કરી ફતેહ માટે અડગ પ્રયત્ન કર્યો. મહિના સુધી ચલેલી ઝપાઝપીમાં પોર્ટુગીઝ કાફલાને પુષ્કળ નુકસાન લાગવાથી તેને નાસ્તી જવા જરૂર પડી, અને અંગ્રેજોની નિઃસંશય ફતેહ થયલી જોઇ સુરતના મોગલ કબેદારે ડાઉન્ટનને મોનઅકરામથી નવાજેશ કર્યો. આ પછી ડાઉન્ટન બેન્ટમ જવા ઉપડયો, પણ ત્યાં કંઈ પણ કરી શકે તે પહેલાં તેનું મરણ નીપજ્યું. કેટલકાઈથી મલબાર કિનારા ઉપરની યુરોપિયન પ્રજામાં અંગ્રેજોએ સરસાઈ મેળવી. આ પછી બે વર્ષે સને ૧૬૧૬ માં કેપ્ટન કોલિંગે કેલિકટ જઈ શ્રીમોરીન સાથે તહ કરી. સને ૧૬૨૨ માં અંગ્રેજોએ પોર્ટુગીઝ લોકોનો ઈરાની અખાતમાંનો ઓર્મઝનો મોટો બેટ કબજે કરવાથી તે દિશામાંથી પણ તેમનો પગ નીકળી ગયો. પશ્ચિમ કિનારા ઉપરનું અંગ્રેજોનું ઉપરીપણું પોર્ટુગીઝોએ સને ૧૬૪૨ માં થોડું બળું કબૂલ કર્યું, પણ ૧૬૫૪ માં ક્રામવેલ તથા પોર્ટુગલના રાજા ચોથા જોન વચ્ચે થયેલા કાલકરાઈથી તે પૂર્ણપણે સ્થાપિત થયું.

સુરત આગળ સને ૧૬૧૨ માં કેપ્ટન ડેવેસ્ટે મેળવેલી ફતેહથી ઈંગ્લંડમાંના કંપનીના વ્યવસ્થાપકોને ઘણી ધીરજ આવી, અને એકદમ ૪૨ લાખ રૂપિયા એકઠા કરી સને ૧૬૧૩ થી ૧૬૨૩ સુધીમાં ચાર સફરો હિંદુસ્તાન તરફ રવાના કરી. દરસાલ સુમારે સાત વહાણો ઇંગ્લંડથી ઉપડ્યાં, અને એ સફરોનો સરસરી નફો ટણા ટકા બેટલો થયો. પોર્ટુગીઝો અને વલંદાઓનો ત્રાસ અંગ્રેજોને ખમવો પડ્યો ન હોત તો એથી પણ વધુ લાભ થતે. એક વેળા ૯૦,૦૦૦ રૂપિયાનાં માલની કિંમત ઈંગ્લંડમાં આઠ લાખ ઉપજી હતી. આ પ્રમાણે પહેલો સામાઈકિ લંડોળ ચાર વર્ષની મુદત માટે હતો. એ પછી ઉભા કરેલા બીજા લંડોળમાં એકદમ ૧,૬૨,૦૦,૪૦૦ રૂપિયા રાખ્યા સઘળા મોટા મોટા ૯૬૪ ગૃહસ્થો તરફથી ભરવામાં આવ્યા હતા. આ સમયથી ઈસ્ટ ઈન્ડીયા કંપનીના વેપારમાં એકંદર અંગ્રેજ રાષ્ટ્ર સામેલ થયું એમ કહેવામાં કંઈ અડચણ નથી. સને ૧૬૨૧ માં કંપની તરફથી ખાલાંબેન્ટ હજુર રજુ થયેલા તેના વીસ વર્ષના ઠામકાજના હેવાલમાં નીચે પ્રમાણે હકીકત આપવામાં આવી હતી:—

મોઢલેલાં વહાણો.	સુરક્ષિત પાણી આવેલાં.	કુખી ગયલાં.	તુકચાની પામેલાં.	ચતુના હાથમાં ગયલાં.	હિંદુસ્તાનમાં માલ ભરે છે.	કુલે.
૮૬	૩૬	૯	૫	૧૧	૨૫	૮૬

રોકડ રકમ એક લખમાં આવી હોત.	રોકડ રકમ ખરે ખર મોડલેલી.	માલ મોડલેલો તેની કિંમત.	મુલ્યે છિંચડની ખહાર મોડલ્યા.	૩૬ વહાણુ ભરી આવેલા માલની ખરીદીની કિંમત	એ માલથી છિંચડમાં ગયલી ઉપજ.
૧ લાખ ૩૬.	૧૧,૩૬,૮૧૦	૩૧,૯૨,૧૧૦	૯૩,૨૮,૯૨૦	૩૭,૫૨,૮૮૦	૨,૦૦,૪૬,૦૦૦

સને ૧૬૭૦ માં સર જોશુઆ આઈરે પાર્લામેન્ટને જાહેર કર્યું હતું કે દરેક મળલા ઉપર ૬૦ થી ૧૦૦ લગાયક સિપાહીઓ અને ૩૦ તોપ રહે એવા ત્રણ ત્રણ મળલાવાળાં ૨૫ થી ૩૦ લગાયક વહાણો કંપનીએ રાખેલાં હોવાથી દેશના કાફલામાં મોટું બળ ઉમેરાયું હતું.

૪. ચીન જાપાન તરફ પ્રયાત્ન.—વિલિઅમ એડમ્સ નામનો કેપ્ટન શાઉન્ડીમાં રહેતો એક અંગ્રેજ મહત્ત્વ સરકારી વહાણુ ઉપર નોકર હતો, તે સને ૧૫૬૮ માં વલંદા લોકોનાં સફરી વહાણુ ઉપર પાપલટ તરીકે આ તરફ આવ્યો. રસ્તામાં તેનું વહાણુ બીજાઓથી છુટું પડી ગયું, તેના ઉપરનાં ધણાં માણસો રોગથી પીડાઈ મરણ પામ્યાં અને વહાણુ અપડાઈ કુટાણું જાપાનને કિનારે ફિરોડો જાંદરે જઈ પહોંચ્યું. જાપાનમાં તે વેળા પોર્ટુગીઝ તથા જોશુઈટ લોકો હતા તેમણે એને મારી નાંખવા મનસુબો કર્યો, પણ નસીબને યોગે તે બચી ગયો. જાપાનના બાદશાહ રૂબરૂ તેની તપાસ થયા બાદ તેની આજ્ઞાથી જોઈ બાદશાહે તેને વહાણુ ખાંધવાનાં કામ ઉપર નોકર રાખ્યો. શોડાજ સમયમાં તેનું મહત્વ વધી ગયું, બાદશાહે તેને જમીન બંદીસ આપી, અને તેના હાથ હેઠળ ૮૦-૯૦ મજુરો મુક્યા. સને ૧૬૦૯ માં એ જાંદરે જઈ કેટલાક વલંદા લોકોને ચડેલા એડમ્સની સિફરસથી જાપાનમાં વેપાર કરવાની પરવાનગી મળી. આજ

વખતે વલંદા લોકો તરફથી એડમ્સને ખબર મળી કે અંગ્રેજ લોકો પણ વેપાર કરવા પૂર્વ તરફ આવ્યા હતા. આ ઉપરથી બ્રેટમર્નાના ખોતાના જાતલાઇઓને એડમ્સે ઘણી વિનંતીપૂર્વક કાગળ લખી જાપાનમાં કેવો વેપાર ચાલે છે તથા શું શું માલ ખપે છે તેની ખબર કરી, અને તેમને જણાવ્યું કે ત્યાંના જેવી ઉત્કૃષ્ટ રાજ્યવ્યવસ્થા પૃથ્વી ઉપર કોઇ પણ ઠેકાણે નથી માટે ત્યાં જઈ વેપાર શરૂ કરવા આગ્રહ કર્યો. આ પત્ર આવવા અગાઉ વલંદા લોકો મારફત એડમ્સની હકીકત ઇંગ્લંડ પહોંચી હતી, અને કંપનીના વેપારીઓ જાપાન સાથે વેપારી સંબંધ જોડવા ઉત્સુક થયા હતા. આ ઉપરથી સાતમી સફરમાં એક વેપારી ક્રેપ્ટન સારીસ સને ૧૬૧૩ માં એક જહાજ લઇ ફિરડિા બંદરે ગયો. તેની અને એડમ્સની મુલાકાત થયા પછી બન્નેએ મળી બાદશાહનું મન મનાવી ફિરડિામાં વેપાર કરવાની કંપની માટે પરવાનગી મેળવી. દર સાલ ૧૦૦૦ રૂપિયાના વર્ષાસનથી કંપનીની નોકરી સ્વીકારવાનો એડમ્સે કરાર કર્યો; પણ બાદશાહે તેને જાપાન છોડી બહાર જવા ન દીધો, ત્યારે જી છોકરાંઓને મળી આવવાનું તેણે બહાનું કહાડ્યું. બાદશાહનો તેથી પણ સંતોષ ન થયો, અને તેનાં લગ્ન જાપાનમાં કરાવી આપ્યાં. એથી તે દેશમાં રહી એડમ્સે બે ત્રણ વર્ષ કંપનીની નોકરી કરી સને ૧૬૨૦ માં મરણ પામ્યો. આ એડમ્સના નામ ઉપરથી યુરોપ સરેરાશ એક મહોલ્લાનું નામ 'પાયલટ સ્ટ્રીટ' પડ્યું છે. એડમ્સના પ્રયાસ છતાં જાપાનમાં કંપનીનો વેપાર સારો ચાલ્યો નહીં, પોર્ટુગીઝ તથા વલંદા લોકોએ અંગ્રેજોને યુગ્ગળ હેરાન કર્યા, અને કિનારેથી અંદરના પ્રદેશમાં જઈ વેપાર કરતા સઘળા યુરોપિયનોને જાપાનીઝ લોકોએ કાપી નાંખ્યા. કાચીન ચાપનાના રાજ્યમાં વલંદાઓએ માલ ખરીદવામાં ખોટાં નાણાં ચલાવી લોકોને દસાવ્યા તે ઉપરથી ત્યાંના રાજાએ જાપાનીઝ લોકો મારફત ઉપર પ્રમાણે સઘળાની કતલ કરાવી એનું કહેવાય છે. સને ૧૬૧૬ માં થયલા જાપાનના બાદશાહના મરણ પછી માદીએ આવેલા નવા બાદશાહે અંગ્રેજોને વેપાર કરવા કંઈ પણ સગવડ ન કરી આપવાથી કંપનીના આસરે ચાર

લાખ રૂપિયા ફેંચટ ગયા, અને તેને જાપાનનો વેપાર બંધ કરવા જરૂર પડી (સને ૧૬૨૩).

આ પ્રમાણે જાપાન તરફ કરેલા પ્રયત્ન નિર્મૂળ જતા હતા તેજ પ્રસંગે; એટલે સને ૧૬૧૬ માં, કંપનીએ ચીન સાથે વેપાર કરવા ખટપટ ઉપાડી. આ પહેલાં ઇલિઝાબેથ રાણીએ સને ૧૫૯૬ માં સર રોબર્ટ ડાલે સાથે ચીનના બાદશાહ ઉપર એક પત્ર મોકલ્યો હતો, પણ તેની સાથે ગયેલું કોઈપણ માણસ પાછું ફર્યું નહીં. એ પછી સને ૧૬૧૪ માં કોકસ નામના માણસ સાથે જોર્જ રાજાએ ચીનના બાદશાહ ઉપર બીજો પત્ર મોકલ્યો ત્યારે તે દેશ સાથે થોડો ધણો વ્યવહાર શરૂ થયો.

વલંદાઓ જાપાનમાં અઢીસો વર્ષ થયાં વેપારની ખટપટ કરી રહ્યા હતા, અને લાંબા હાથે મેળવી શકેલા સારા અનેક ઉપાયો યોજ્યા હતા, પણ તેમાં તેમને કંઈપણ યશ મળ્યો નહીં. પોતાના દેશમાંથી સોનું ચાંદી બહાર નહીં લઈ જવા જાપાનના બાદશાહે સખત છુકમ કહાડેલો હોવાથી પરદેશી માલ તેના મુલકમાં આવતો બંધ થયો. સને ૧૬૩૫ થી ૩૮ સુધીનાં ચાર વર્ષમાં પોર્ટુગીઝ લોકો જે કરોડ ત્રીસ લાખ રૂપિયાનું સોનું ચાંદી બહાર લઈ ગયા. તેવીજ રીતે સને ૧૬૧૨ થી ૧૬૪૦ સુધીમાં વલંદા લોકો જે અબજ ઇયાસી કરોડ રૂપિયા જાપાનમાંથી ધસાડી ગયા એવો લેખી ઉલ્લેખ મળી આવે છે.^૧ આટલું બધું નાણું દેશમાંથી બહાર જતું અટકાવવાના હેતુથીજ તત્સમંધી બાદશાહે આકરા ઉપાય લીધા હતા.

પ. સર ટોમસ ઝેની નિમણુક તથા તેનું હિંદ તરફ પ્રયાણ- સામાઈકિ લંડોનની પદ્ધતિ સને ૧૬૧૩ માં કંપનીએ શરૂ કર્યા બાદ, ઉપડેલી પહેલી સફરનો મુખી કૅપ્ટન ગ્રાઉન્ટન હતો તે આપણે ઉપર વાંચ્યું છે. તેને ઈંગ્લંડના રાજાએ અન્ય પ્રજા સાથે વિના કારણ કલેશ નહીં કરવા, તથા તેના કામની વચમાં આવનાર ઉપર વેર લેવા ઉપરાંત બીજું કંઈ નહીં કરવા, અને મેળવેલી લૂટ સરકારમાં જમે કરાવવા તાકીદ કરી હતી. સને ૧૬૧૪ ના અક્ટોબરમાં ગ્રાઉન્ટન સુરત આવ્યો

ત્યારે ત્યાં ઑલ્ડવર્થ કરીને કંપનીનો મુખી હતો. એણે વડોદરા, અમદાવાદ વગેરે શહેરોમાં તેમજ તેની આસપાસના મુલકમાં પ્રવાસ કરી મેળવેલી પુષ્કળ માહિતી ઉપરથી તેનો એવો અભિપ્રાય બંધાયો હતો કે આ પ્રાંતમાં તૈયાર થતું મુતરાઉ કાપડ ધણું સોંધું હોવાથી યુરોપમાં તેનો ઉપાડ સારો થશે; તેમજ અમદાવાદની સોંધી ગળીનો વેપાર સારો ચાલશે. પણ તેના મત પ્રમાણે એવા વેપારમાં લાખ દોઢ લાખ રૂપિયા હાથમાં હોવા જોઈએ, અને વેપારના સંરક્ષણાર્થે મોગલ દરબારમાં એક નયુક્તો વકીલ હોવો જોઈએ. ઑલ્ડવર્થે આ પ્રમાણે દર્શાવેલા સ્પષ્ટ અભિપ્રાયની છંગલમાં યોગ્ય અસર થઈ, અને તેમાં સમાયલા અનહદ ફાયદાને લીધે તે પ્રમાણે અમલ કરવા કંપનીના કારભારીઓ સ્વભાવિક રીતે પ્રેરાયા.

આગ્રાના મોગલ દરબારમાં પોર્ટુગીઝોનું વજન વિશેષ હોવાથી ઇસ્ટ ઇન્ડીયા કંપનીના વેપારમાં અનેક અડચણો પડતી હોવાથી પ્રત્યક્ષ ઇંગ્લંડના રાજા તરફનો એક વિદ્વાન તથા મોભાદાર વકીલ મોગલ ખાદશાહ પાસે ગયા સિવાય વેપાર બરાબર ચાલનાર નથી એવું કંપનીના બ્યવસ્થાપકોને અત્યાર આગમનનું જણાયું હતું, અને એ વિચાર અમલમાં લાવવા માટે ધણા દિવસો થમાં સંદેશા ચાલતા હતા. જેવી રીતે ઑલ્ડવર્થે ગુજરાતના વેપાર સંબંધી હકીકત પત્રદ્વારા કંપનીને જણાવતી વખતે એક અંગ્રેજ એલચી મોગલ દરબારમાં મોકલવાની આવશ્યકતા બતાવી હતી તેમ કેટલાક ચાલાક અંગ્રેજ વેપારીઓના તેવી મતલબના પત્ર ત્યાં ગયા હતા. એ સધળા ઉપરથી સને ૧૬૧૪ ના સપ્ટેમ્બર મહિનામાં ગવર્નર સર ટૉમસ રિમથે એવો એક એલચી હિંદુસ્તાન મોકલવાની સૂચના કંપનીને કરી; તે ઉપર થયેલી ઘણી તકરારને અંતે એલચી મોકલવાનું નક્કી થયા બાદ કોને મોકલવો તે વિશે કેટલોક વાદવિવાદ થયો, અને આખરે સર ટૉમસ રોને એ કામ માથે લેવા વિનંતિ કરવામાં આવી.

આ કામ માટે સર ટૉમસ રો સર્વ રીતે યોગ્ય હતો. તે તરણ, વિદ્વાન, ચંચળ, ઉલ્લોગી, અને દેખાવમાં લવ્ય હતો, અને તેની કહાપણ-ભરેલી તથા આખરદાર વર્તણૂકથી સર્વ જાણીતા હતા. તેનો જન્મ

સને ૧૫૮૦-૮૧ ના અરસામાં એક સાચું કુટુંબમાં યથો હતો; તેના વડીલો સંભાવિત તથા સધન હતા, અને તેનો દાદો લાંબા સમય માટે મેપર હતો. નાનપણમાં સાફ શિક્ષણ લીધા બાદ તેને ઇલિઝાબેથ રાણીના માનકરીની નોકરી મળી હતી, અને જેમ્સ રાજ્યએ તેને સર નામદિ બનાવ્યો હતો. જેમ્સના રાજપુત્ર હેનરી તથા પુત્રી ઇલિઝાબેથ સાથે તેને સારો સ્નેહલાભ હતો, અને તેણે રાજપુત્રની મદદથી દક્ષિણ અમેરિકામાં સફર કરી તત્કાલીન સાહસનો કેટલોક અનુભવ સંપાદન કર્યો હતો. આ સફર દરમિયાન તેણે એમેઝોન નદીના ખૂણ તરફ ધણે દૂર સુધી પ્રવાસ કર્યો હતો. આ રાજપુત્ર સને ૧૬૧૨માં મરણ પામતાં એનો મોટો આશ્રય જતો રહ્યો. સને ૧૬૧૪ માં રો પાર્લામેન્ટમાં દાખલ થયો. જેમ્સ રાજ્યએ પોતાની હઠીલાઈને લીધે સલાહકાર તરીકે તેને કામમાં લીધો નહોતો; એટલે રાજ્યને ખુશી રાખી રાખીને ઉપયોગી થવું તેને માટે અશક્ય હોવાથી પરરાજ્યમાં એલચી તરીકે જવા સિવાય એને માટે બીજી મોઝ નોકરી નહોતી.

આથી નોકરીનો સ્વીકાર કર્યા વિના તેનો છૂટકો નહોતો, કારણ કે સને ૧૬૧૪ ના અસરામાં તે પૈસા સબધી ધણી તંગ હાલતમાં આવ્યો હતો. તેણે હમબુર્ગ ગ્રામપણે લગ્ન કરેલાં હોવાથી તેની મુશ્કેલી ધણી વધી ગઈ હતી, એટલે મોગલ દરબારમાં ઇસ્ટ ઇન્ડીયા કંપનીના એલચીની નોકરી તેણે એકદમ સ્વીકારી. વાર્ષિક પગાર ૧૦૦ પૌંડનો હરાવી તેમાંની ત્રીજે રકમ તેણે કંપનીના વેપારમાં જમે કરાવવી; ૫૦૦ માર્ક (૩૩૩ પૌંડ) તેને કપડાં માટે આપવા; જમવા ખાવાના ખર્ચ પેટે ૧૦૦ પૌંડ તેને ઉછીના આપવા; તેની સાથે એક પાદરી તથા એક ડૉક્ટર કંપનીને ખર્ચે દરસાલ અનુક્રમે ૫૦ અને ૨૪ પૌંડને પગારે રાખવા; એ સિવાય નોકર ચાકરનાં તથા તેનાં કપડાંલગાં માટે દરસાલ રોને ૧૩૦ પૌંડ વધારે મળે; અને જો ભોજનનો તેમજ બીજો ખર્ચ મોગલ દરબારમાંથી ન મળે તો કંપનીએ આપવો એવો હરાવ થયો હતો. એને માત્ર બીજો ખાનગી વેપાર કરવાની છૂટ નહોતી. આ ગ્રાહવણને રાજની સંમતિ મળી, અને જેમ્સે મોગલ આદલાહ ઉપર એક પત્ર લખી આખી કેટલીક સૂચના પથ્ય તેને કરી. જેમ્સ

રાજા મોટો લાગ્યશાળી છે; તેની દરીઆ ઉપરની સત્તા પ્રબળ હોવાથી સઘળા દેશોને તેની ખીંક લાગે છે; તેની રૈયત તેની આજ્ઞા પાળવામાં હમેશ તત્પર રહે છે એટલુંજ નહીં પણ તેને સર્વ રીતે પોતાના પિતા સમાન લેખે છે. ' ઇસાદિ અનેક વાત મોગલ બાદશાહના મન ઉપર ઠસાવવા રોને પ્રયત્ન કરવા રાજાએ ખાસ આગ્રહ કર્યો હતો.

આ પ્રમાણે સઘળા જોઈવણ સંપૂર્ણ કરી તા. ૨ જુલાઈ સને ૧૬૧૫ ને દીને સર ટૉમ્સ રો પંદર નોકરોના રસાલા સાથે 'લાયન' નામના વહાણમાં ઇંગ્લંડથી નીકળ્યો. પ્રતિકૂળ પવનને લીધે એક મહિના સુધી ઇંગ્લંડના કિનારા ઉપરથી ઘણું દૂર એ જઈ શક્યો નહીં. સુરત પહોંચતાં વિતેલા છ મહિના તેને ઘણા કંટાળા ભરેલા લાગ્યા, કેમકે વહાણ ઉપરના અધિકારી સાથે તેને અણબનાવ થયો હતો. રસ્તામાં કેપ આફ્રિકા હોપ, કેમોરો અને સોકોટ્રા બેટ આગળ રોના વહાણે લંગર કર્યું હતું. તેને અહીં હિંદુસ્તાનથી પાછું ફરતું એક વહાણ મળતાં તેની તરફથી પૂર્વની ઘણી હકીકત તેને મળી. તા. ૧૮ મી સપ્ટેમ્બર ૧૬૧૫ ને દિવસે એ સુરત પાસે સુવાળીના બંદરમાં ઉતર્યો તે વેળા એડવર્ડ્સ નામનો કંપનીનો એક એજન્ટ આગ્રામાં મોગલ દરબારમાં હતો. ગુજરાતની સુબાગીરી શાહજહા ખુર્દમ (પાછળથી થયલા શાહજહાન) પાસે હોવાથી તેની તરફથી ગુલ-શીકારખાન ગુજરાતનો કારભાર ચલાવતો. મુકરમખાન નામનો તેની પહેલાનો સુબેદાર દિલ્હીમાં હોવાથી તેની મારફતેજ અંગ્રેજો સાથે મોગલોની બાંગ-ગડ આણ હતી. બાદશાહને પોર્ટુગીઝ લોકો સાથે થોડો વખત અગાઉજ સમુદ્ર ઉપર રહેજસાજ ઝપાઝપી થયા પછી બન્ને વચ્ચે સલાહ થઇ હતી, અને શાહજહા તથા બીજા સરદારો સઘળા પોર્ટુગીઝોના પક્ષમાં દાખલ હતા. આવી સ્થિતિમાં રોને મુતસદ્દીપણાનું થોડું કામ કરવાનું નહોતું. હિંદુસ્તાનમાં પગ મુકતાંજ અનેક અડચણો તેની સામા આવી ઉભી રહી. પ્રથમથીજ એણે પોતાનો ભાર રાખી કામ કરવા નિશ્ચય કર્યો કેમકે કંપનીના અગાઉ થઈ ગયલા અધિકારીઓએ મોગલ દરબારમાં હલકા નોકરોની તથા સિપાઇ, હમાલ વગેરેની ખુશામત કરી પોતાનું કામ સાધ્યું હતું.

તેને આ રીત પસંદ પડી નહીં. તેણે લાંચ કિંવા નજરાણાં આપી સુરતના અધિકારીઓની મરજી સંપાદન કરવા ખટખટ ઉઠાવી નહીં ત્યારે લાંચીઆ અધિકારીઓની તેની પ્રત્યે ખફા મરજી થઈ, અને તેઓએ તેને ત્રાસ આપવા માંડ્યો. આથી તે ધૂત મુત્સદ્દી ડગમગ્યો નહીં, અને કંઈ પણ અપમાન સહન કર્યા વિના તેણે પોતાનો ઉદ્દેશ પાર પાડ્યો. સુરતના અધિકારીઓની દરકાર ન કરતાં રો બ્યારે આગ્રા જવા નીકળ્યો ત્યારે તેમણે તેની ખુશામત કરવા શરૂ કરી. આટલાથીજ મોગલ અધિકારીઓ કરતાં અંગ્રેજ એલચીનું હુકમણું વધારે જણાઈ આવે છે.

એક સત્તાધિકારી એલચી તરીકે રોના આ દેશમાં આવવાથી કંપનીની પરિસ્થિતિમાં ઘણો ફેર પડી ગયો. મોગલ દરબાર અને પોર્ટુગીઝ લોકો વચ્ચે જે કાલકરાશે ચતા હતા તેમાં અંગ્રેજોને મોગલ હદમાં નહીં રહેવા દેવા માટે એક કલમ હતી, અને તે મુજબનો હુકમ સુરત આવ્યો. પણ હતો. આ ઉપરથી સુરતમાં વખત ખોવા વિના રો ત્વરાથી આગ્રા જવા ઉપડ્યો. આગ્રામાં એના આગમનની જાતમી મળતાં તેને માટે રસ્તાનો પરવાનો દરબારમાંથી આવ્યો, અને સુરતના અધિકારીઓને કપકો મળ્યો. સુરતથી નીકળ્યા પછી જે મહિને તા. ૨૩ મી ડીસેમ્બર સને ૧૬૧૫ ને દીને રો અજમેર પહોંચ્યો. રસ્તામાં બહરાનપુર આગળ શાહજહાં પવિત્રને મળી તેણે ત્યાં આગળ વેપારની કોઠી ધાલવા પરવાનગી મેળવી. અહીં રોને ઘણો સખત તાવ આવ્યો, અને આગ્રા પહોંચ્યો ત્યારે એ લયકંર માંદગીમાંથી લાગ્યેજ છૂટો થયો હતો. તા. ૧૦ મી જાનેવારી સને ૧૬૧૬ ને દિવસે એ પહેલવહેલો જહાંગીરના દરબારમાં ગયો.

૬. મોગલ દરબારની સ્થિતિ.—જહાંગીર જાદશાહ વિશે રોનું મત ઘણું ઉંચા પ્રકારનું છે મઘપાનથી જાદશાહ અસક્ત અને આજસુ થયો હતો, તોપણ તેનામાં અકબરના ધણા ગુણો માલમ પડતા હતા. ખાસ કરીને ખીજને ચોગ્ય સન્માન આપી તેની સાથે અદબથી વર્તવાનો મોટો ગુણ જહાંગીરમાં હતો. ઈરાની અથવા તુર્કી એલચીનો જેટલો આદર મોગલ દરબારમાં થયો હતો તેના કરતાં પણ વિશેષ સન્માનથી રોનો

ખાદશાહે સત્કાર કર્યો. એની સમ્ય તથા પ્રતિષ્ઠિત વર્તણુકથી ખાદશાહના મન ઉપર ઘણી સારી છાપ પડી, અને જો કે તેનો ઉદ્દેશ વિશેષ સફળ ન થયો, તોપણ ખાદશાહ તેની તરફ કંઈક ખાસ પૂજ્યબુદ્ધિથી જોતો હતો એમાં સંશય નહોતો. રોનો ઉદ્દેશ સિદ્ધ ન થવાનું મુખ્ય કારણ એ હતું કે ખુદ ખાદશાહના હાથમાં ઘણી સત્તા નહોતી. દરબારમાં ખીજા ઘણા લોકો હોવાથી તે સધળાની મરજી મેળવવાનું એને સહેલું નહોતું. રાણી નૂરજહાન, તેનો પિતા ઇતિમાદ-ઉદ-દૌલા તથા ભાઈ આસફખાન અને આસફખાનની છોકરી મુમ્તાઝમહાલ (પુર્નમની સ્ત્રી) એ સર્વ સભ્યકારભારમાં મુખ્ય હતાં. એમનો હેતુ પુર્નમની સત્તા વધારી ખાદશાહના વડા દોકરા સુલતાન ખુદાઈ અને શાહજહા પર્વિઝને ઉતારી પાડવાનો હતો. જહાંગીરના મન ઉપર સારી છાપ પડેલી જોઈ રાએ ખીજા કાઈની પરવા કરી નહીં, તેમજ જેઓના હાથમાં ખરી સત્તા હતી તેમનાં વજન તથા લાગવગની કંઈ પણ ધ્યાન કરી નહીં. વળી તે સધળાને નજર કરવા યોગ્ય કંઈ પણ વસ્તુઓ તેની પાસે હતી નહીં. નૂરજહાન અને તેના ભાઈની દરબારમાં ચાલતી સત્તાનો વિચાર કર્યો વિના તેમને કંઈ પણ નજરાણું એણે ભેટ કર્યું નહીં. શાહજહા પુર્નમ સાથેની પહેલીજ મુલાકાત વેળા રાએ સુરતના અધિકારીઓના દુર્વર્તન માટે ખાદશાહ આગળ ફરીઆદ કર્યાની વાત કહાડી, પણ તે પુર્નમને પસંદ પડી નહીં. રોનું માનવું એવું છે કે પુર્નમ ઘણો તોછડો હતો, અને કદાચ સુરતના ખુદશીકારખાને અંગ્રેજો વિરૂદ્ધ તેની આગળ ફરીઆદ કર્યાથી તે ઘણા અભિમાનથી વર્ત્યો હતો. આરંભમાં પુર્નમે એના સંબંધમાં કંઈ પણ વૈયમ્ય ખતાવ્યું નહીં, એટલે તેને પોતાનું કામ સફળ થવાની આશા ઉત્પન્ન થઈ હતી. આ ખાખત સૌથી પહેલું કામ પોર્ટુગીઝોને શિક્ષા કરવાનું હતું. અંગ્રેજો અને તેમની વચ્ચે સને ૧૬૧૨ તથા ૧૬૧૫ માં લડાઈ થઈ ગયા પછી એકજ વહાણમાં માલ ભરવાનો હોય તોપણ બંદોખસ્ત માટે કેપનીને પોતાનો સધળો કાફલો સુરત આગળ રાખવો પડતો. અહીં જોતાં ગોવા ઉપર એકદમ દહેલો કરવાથી સર્વ ખાખતની ગોઠવણ પરભારી થઈ જશે એમ અંગ્રેજોને લાગતું, પણ એલચી

તરીકે શાંતિના કામ સારૂ આવેલા સર ટૉમ્સ રો માટે લગાઈ ઉપાડવાનું શક્ય નહોતું, નહીંતો પોર્ટુગીઝોનો બંદોબસ્ત આપોઆપ યથા જત. મોગલો સાથેના ફાલફારો ક્ષયમ થયા પછી અંગ્રેજોને નડતો આ ઉપદ્રવ બંધ પડ્યો હતો. પોતાને થયલાં નુકસાન માટે અંગ્રેજ વેપારીઓ પ્રસંગોપાત પોર્ટુગીઝ વહાણો ઉપર હલ્લો કરી તે લૂટતા, છતાં મોગલોએ તેમની વચ્ચેની લડાઈનો અંત આપ્યો નહીં એજ જાણે બન્ને પ્રજાની મરજી અનુસારજ હતું એમ લાગ્યું.

એમ છતાં તેમની તકરારનો નિવેડો લાવવા માટે ખુર્રમ અને આસફખાને પુષ્કળ પ્રયત્ન કરી જે તોડ દહાડ્યો તે રોને અનુકૂળ આવ્યો નહીં, સારે બાદશાહને મળી તેણે ફરીઆદ કરી. અંગ્રેજોને હેરાન કરવામાં શાહજહાં ખુર્રમ પણ સામેલ હતો એમ જાણતાં બાદશાહ એકદમ ઉસ્કેરાઈ ગયો, અને તેમને ફાણે ત્રાસ આપ્યો તે કહેવા તેને આમહુપૂર્વક જજીયાવ્યું. દુભાષિઆ મારફત રોએ બાદશાહનો ગુસ્સો શાંત પાડવા પ્રયત્ન કર્યો, પણ તે ફળીજૂત થયો નહીં, અને બાદશાહે ખુર્રમ તથા આસફખાનને ત્યાંજ બેઠાવી મંગાવી ભરદરબારમાં ખુર્રમને ધણો સખત ટપકો આપ્યો. પોર્ટુગીઝ વકીલ અને રાની વચ્ચે ધણી તકરાર થયા પછી આખરે આસફખાને વચમાં પડી રોને પોતાની તકરાર લેખી રજુ કરવા જજીયાવ્યું, અને ટો પતાવ્યો.

આ રસ્તો રોને ધણોજ સમાધાનકારક લાગ્યો, કેમકે એક વખત સધળી વાત કામળ ઉપર મુકવાથી પોતાને અનુકૂળ આવે તેવા ફાલફારો કરાવી લેવા કંઈ અઘરાયું નહીં એમ તેને લાગ્યું. વળી શાહજહાં તેમજ બીજાઓ સાથે વિના કારણે શબ્દની મારામારી કરવાનો પ્રસંગ ન લાવતાં બેઠાંએ લાં કંપની માટે વેપાર કરવાની સામાન્ય પરવાનગી બાદશાહ પાસે મેળવી લેવા તેનો વિચાર હતો, કે જેથી બાદશાહી દરમાન સુરતની પેઠે બીજે ટેકાણે લાગુ પડતાં કંપનીના કામમાં વિશેષ પડે નહીં. વસ્તવિકરીતે આવું દરમાન પણ નિષ્ફળ જવાનું હતું કેમકે તે એક વિશિષ્ટ વ્યક્તિ ઉપર હુકમ તરીકે નીકળેલું હોવાથી તે સર્વ અધિ.

કારી ઉપર બંધનકારક નહોતું; અને વારંવાર તેની અસર નિર્મૂળ કરનારા હુકમ નીકળવાથી તે કોઈ પણ રીતે ઉપયોગી થવાનું નહોતું. આ હકીકતમાં બંને યુરોપિયન પ્રજા વચ્ચે રીતસર કોલકરાર કરવાનોજ ઉપાય રેા માટે ખુલ્લો હતો.

૭. તહનામાનો મુસદ્દો તથા તેને લગતી ચર્ચા.—આવા પ્રકારનાં તહનામાં તે સમયે યુરોપિયન ટુર્કસ્તાન સાથે ખીજાં યુરોપિયન રાજ્યોએ કર્યા હતાં. તેવાંજ કોઈ તહનામા ઉપરથી રોએ તૈયાર કરેલા મુસદ્દામાં હેડળ લખ્યા પ્રમાણે કલમો હતી:—અંગ્રેજ વેપારીઓને સિંધ, બંગાળા સુદ્ધાં હિંદુસ્તાનના કિનારા ઉપર જોઇએ તે બંદરમાં વેપાર કરવા દ્વંદ આપવી; રાજ્યમાં ખીજી રીતે ચાલુ હોય તે કરતાં અંગ્રેજોના માલ ઉપર વધારે જકાત લેવી નહીં; માલ ખરીદવા તથા વેચવામાં, વખાર, વહાણ તથા ગાડાં ભાડે કરવામાં, જીંદગીની જરૂરીયાત વસ્તુઓ ચાલુ ભાવે બજારમાંથી ખરીદવામાં અંગ્રેજોને તેમની મરજી માફક વર્તવા દેવા, અને સરકારી અધિકારીઓએ વચ્ચે પડવું નહીં. આ ઉપરાંત મૈથિલ અંગ્રેજ વેપારીઓની મિલકત સરકારમાં ખાલસા કરવી નહીં, વેપારી કિનારે ઉતરે ત્યારે તેની જડતી લેવી નહીં, બાદશાહને નજર કરવા આણેલી વસ્તુ કિનારા ઉપર ઉઘાડી તપાસવી નહીં, જકાતી નાકાં ઉપર માલ પડી રહેવા દેવો નહીં, વગેરે અનેક બાબતો વિશે મુસદ્દામાં કલમો હતી. મોગલ બાદશાહ આ સધળું કબૂલ કરે તો અંગ્રેજોને નીચેની સરતો પાળવાની હતી:—ઈંગ્લંડના ધનુ અથવા અંગ્રેજ વહાણને હેરાન કરનાર ભોકો સિવાય ખીજા દેશની પ્રજાનાં વહાણને અંગ્રેજોએ કનડવાં નહીં; હિંદુસ્તાનમાં રહેનારા અંગ્રેજ વેપારીઓએ સભ્યપણે અને શાંતવૃત્તિથી રહેવું; બાદશાહ સાર કંઈ અપ્રતિમ વસ્તુઓ પેદા કરવા તેમણે મથન કરવું; બાદશાહ ચોગ્ય માગણી કરે તો તેને જોઇએ તે માત્ર અથવા મુદ્દસામગ્રી વેચાતી આપવી; અને સધળાની સુલેહ શાંતિનો ભંગ કરનાર કોઈ ધનુ પેદા થાય તો તેનો બદોબસ્ત કરવામાં બાદશાહને મદદ કરવી. આવી સરતો પોર્ટુગીઝો પાળવાને કબૂલ હોય તો તેમની સાથે પણ એવા કોલકરાર કરવા અંગ્રેજોને હરકત નથી;

પરંતુ જ મહિનાની અંદર તે લોકો એમ ન કરે તો તેને યત્ન ગણી તેમની સામે યુદ્ધ કરવા અંગ્રેજોને હુટ હોવા લેખ્યે, અને એ બાબત બાદશાહે ઈર્ષિ સંશય લેવો નહીં.

આવી કલમોનો મુસદ્દો રાએ બાદશાહને સાદર ક્યો, એટલે બાદશાહે તે વજીર આસફખાનને તે ઉપર વિચાર કરવા આપ્યો. આ ઉપર દીકા કરવાની જરૂર નથી, કેમકે જેહ બાલુચી રણ થયલી કલમો જોતાં કેવા પ્રકારની બારીકી ક્યાં છે તે વાંચનારના લક્ષમાં તરતજ આવશે. આસફખાને થોડાક શબ્દોનો ફરકાર કરી મુસદ્દો પસંદ ક્યો, અને હવે બાદશાહનો સિક્કો થવાનોજ બાકી છે એવું તેણે દરબારમાં રાને કહ્યું. એટલામાં સુરતના અધિકારી જુલફીકારખાન વિરૂદ્ધ રાએ કરેલી ફરીઆદના સંબંધમાં તપાસ કરવા તેને આગ્રા બોલાવવાનો હુકમ ગયો હતો. તે અન્યથા તે આવી પહોંચ્યો. આવેલા પરદેશી લોકોથી આપણા દેશને ફાયદો છે કે ગેરલાભ તે આ મહત્ત્વ ધણી સારી રીતે જાણતો, અને તેની વિરૂદ્ધ રાની ફરીઆદ હોવાથી તેણે પોતાની સ્થિતિ તથા અભિપ્રાય દરબારમાં સ્પષ્ટ રીતે જણાવ્યાં. આ વાદવિવાદનું વર્ણન રાએ પોતાનાં પુસ્તકમાં વિશેષ આપેલું ન હોવાથી આ તહની લાંબગડની ઉલટ બાલુ તપાસવા માટે પુરતાં સાધન નથી. એમ છતાં આવા કોલકરાશે કરવાથી બાદશાહીને નુકસાન થશે એવું જુલફીકારખાન મનમાં સારી પેઠ સમજતો હતો, અને કદાચ તેજ આખરે રાને નડ્યો હશે. બાદશાહ પાસેથી કામનો નિકાલ જલદી નહીં થયો, ત્યારે રાએ થોડા સારા જલદ દારૂ શાહજાદાને નજર ક્યો, અને તેના કેફની અસરમાં તેની પાસેથી પોતાના કામનો નિકાલ કરવા વિનંતિ કરી. ભારે જુલફીકારખાનને દેહદંડની શિક્ષા ન કરતાં બીજી સઘળી બાબતોનો સંપૂર્ણપણે સંતોષકારક નિકાલ કરાવી આપવા શાહજાદાએ વચન આપ્યું. થોડા દિવસ પછી બાદશાહ તરફથી બે ફરમાન નીકળ્યાં; એકમાં અંગ્રેજોને સુરતમાં રહેવાની અને ત્યાંથી માંહેલા પ્રદેશમાં પ્રવાસ કરવાની પરવાનગી આપવામાં આવી હતી, અને બીજામાં સુરતમાં તેમને થયેલું નુકસાન ભરી આપવા ત્યાંના સ્થાનિક અધિકારી ઉપર હુકમ હતો. આ ફરમાન રાએ તરતજ સુરત મોકલાવ્યાં.

જુલફીકારખાન પાસે ધી નુકસાની ભરી લેવી તે બદલ તકરારમાં એક માસ જતો રહ્યો. હા ના કરતાં તે સત્તર હજાર મામુદી આપવા તૈયાર થયો, પરંતુ એ રકમ રોને ઘણી ઘોડી લાગવાથી તે તેણે સ્વીકારી નહીં. એટલામાં સુરતથી અંગ્રેજ વેપારીઓએ નુકસાનીનો મોકલેલો હિસાબ ખોટો છે એમ માલમ પડતાં રોનો ઘણો માનભંગ થયો, અને સત્તર હજાર હાથમાં આવે છે એ ખોટું નહીં એમ તેને લાગ્યું. આસફખાન બહારથી મીઠી મીઠી વાતો કરી વખત ઉડાવતો અને કોઈપણ આપતનો મત્વર નિકાલ લાવતો નહીં. રોએ તૈયાર કરેલો મુસદ્દો રાખૂની પ્રગતિમાં અડચણ રૂપ યુખલું હોય એમ જે કોઈ વાચકને લાગશે તે રોના અપમાન કરતાં આસફખાનના ધૂર્તપણાથી વધારે અગ્નયજ્ઞ થશે એમાં સંશય નથી.

ઉત્તરોત્તર રો નિરાશ થતો ગયો; તેની તરફથી વધારે નજરાણું આવતાં બંધ થયેલાં જોઈ બાદશાહની પણ તેના તરફ ઈતરાજ થવા માંડી. જુલફીકારખાન ઉપર પડેલા ત્રાસથી શાહજહાં ખુર્દમ પણ રો પ્રત્યે દ્વેષની નજરથી જોતો હતો એટલામાં કેટલાક પોર્ટુગીઝ લોકો ગોવેથી અનેક ઉત્કૃષ્ટ ચીજો લઈ દરબારમાં આવ્યા, અને આસફખાન વગેરે મેલાવાળા અધિકારીઓને સ્વપક્ષમાં ખેંચી લીધા. આથી મોગલ દરબારમાં અંગ્રેજોનું માન ધણું ઉતરી ગયું, અને રો ચિંતાતુર થયો. તા. ૧ લી જુને આસફખાન તરફથી એને એવી મતલબનો પત્ર મળ્યો કે ‘શાહજહાંની ફરીઆદ ઉપરથી તમારે દરબારમાં જવું નહીં એવી બાદશાહે તાકીદ કરી છે, અને એમ છતાં આ હુકમનું ઉલ્લંઘન કરી તમે જશો તો શાહજહાંના અનુયાયીઓ વેર લેતાં ચુકશે નહીં.’ આ ઉપરાંત તેને આસફખાને કહેવાડ્યું કે ‘જુલફીકારખાનને શિક્ષા કરાવવાની હઠ છોડી દો તો અમે તમને મદદ કરવા તૈયાર છીએ.’ આ ઉપરથી રોએ જવાબમાં કહાવ્યું કે, ‘કંપનીના પૈસા રસ્તામાં પડ્યા નથી. અમારે આખું જગત ખુલ્લું છે. તમને પૈસા ખવાડી વેપાર કરવામાં અમને કંઈ ફાયદો નથી. ખીજા થોડા દિવસ બાદશાહના ઉત્તરની રાહ જોઈ પછી અહીં રહેલું કે સર્વ વેપારીઓ સાથે હિંદુસ્તાનને છેલ્લા રામ રામ કરી સ્વદેશ ચાલ્યા જવું તેનો વિચાર કરીશ. ’ એ કહેવું તેને માટે સહેલ

હવે પરંતુ ખીજ દિવામાં જવાની-અંગ્રેજોને માટે તે વેળા જોવાયું નહોતી એ તે સારી પેઠે જાણતો હતો.

આવી રીતે એક ધાના એ કક્કા કરવાનો વિચાર રેના મનમાં ઘોળાયા કરતો હતો તેવામાં એક અકસ્મિત વાત બની. મુકરબખાન કરીને એક સરદાર અંગ્રેજોને વિરૂદ્ધ ધણી સખત લાગણી ધરાવતો હતો. છતાં તેણે આવે પ્રસંગે તેમની તરફથી કંઈ નજરાણું મેળવવાની આશાએ દરબારમાં રેની ગેરહાજરીનું ખરું કારણ બાદશાહને જણાવ્યું. તરતજ બાદશાહે તેની મારફત રેને ખબર કરી કે ‘અમે તમને દરબારની બંધી કરી નથી.’ પરંતુ આસફખાનને છોડી મુકરબખાન ઉપર બરોસો મુકવાનું એને પસંદ પડ્યું નહીં. ખીજ તરફ મુકરબખાને ઉપાડેલી ખટપટથી આસફખાન પણ રેને સમજાવી લેવા મહેનત કરવા લાગ્યો. આ સધળી ખટપટના પરિણામમાં રે તા. ૨૫ મી જુને દરબારમાં પાછો ગયો ત્યારે બાદશાહે તેના પૂર્વની માફક સત્કાર કર્યો, પણ આટલા દિવસ દરબારમાં ન આવવાનું તેને કારણ પુછ્યું નહીં. એ પછી જુલફીકારખાન અને શાહજહાં પુર્રમ દક્ષિણમાં લડાઈ ઉપર જતા હોવાથી જુલફીકારખાન ઉપરની ફરીબાદની ત્વરાથી તપાસ થવા લાગી. કેટલીક બાંજગડ પછી તા. ૯ મી જુલાઈએ કંઈકે નિકાલ થયો, તોપણ ધણી આનાકાની પછી તા. ૫ મી ઓગસ્ટે સંપૂર્ણ પતાવટ થઈ, એવું રેએ પોતાની ડાયરીમાં લખ્યું છે. એણે માગેલી સધળીજ રકમ તેને મળી હોય એમ જણાતું નથી, છતાં મોગલ દરબારના સર્વશક્તિમાન રાજપુતના મિત્રને થોડો ધણો પણ દંડ આપવો પડે, એ અંગ્રેજ એલબીએ થોડો પ્રયત્ન કરેલો કહેવાય નહીં. ખીજ અધિકારીઓ ઉપર પણ આની અસર મારી થઈ. શાહજહાં તથા રે વચ્ચે દેખાઇતો રોહ બંધાયો; બાદશાહે તેનો સારો સત્કાર કર્યો, અને આસફખાને પણ તેની સાથે દોસ્તી કરવા માંડી.

આ બાંજગડ ચાલતી હતી તે દરમિયાન વિલાયતથી આવેલી એક સુંદર તસવીર રેએ બાદશાહને નજર કરી અને ગર્વ કર્યો, ‘કે આપના દેશમાં એની નકલ ઉતરાવી જન્ને એક ઠેકાણે મુકશે તોપણ આ તસવીર નહીં

ઝોળખાઈ આવશે. ' આ તાણાનો ભાવાર્થ એજ હતો કે હિંદુસ્તાનમાં એનું કામ થઈ શકવાનુંજ નથી. આ ઉપરથી બાદશાહે તેની એવી તો આજે-કુજ નકલો ઉતરાવી કે જે પોતાની તસવીર ઝોળખી શક્યો નહીં. બાદશાહે તે નકલો એને બેટ આપી ઇંગ્લંડ મોકલવા જણાવ્યું, અને ઉમેર્યું કે 'તમે ધારો છો તેટલા અમારા લોકો મૂર્ખ નથી.'

ફેરલાક દિવસ બાદ વલંદ લોકોનાં વહાણ યુરોપથી સુરત આવી લાંઘી. એ લોકોનો હિંદુસ્તાનમાં પગ પેસારો થવાથી અંગ્રેજોને વેપારમાં ધણું નુક-સાન થનાર હતું, તોપણ તેમની વિરુદ્ધ તકરાર ઉઠાવવામાં સધળા લોકોને વેપારની સરળતા એક સરખી રહેવી જોઈએ એવો પોર્ટુગીઝ વિરુદ્ધ રોએ ઉઠાવેલો મુદ્દો અર્થ વિનાનો થઈ પડતો હતો. આથી વલંદાએ માત્ર મોગ-લોનાં વહાણો લુટવાના હેતુથીજ અહીં આવ્યા છે એવું આસફખાનને સમ-જાવી તેમનો પ્રતિકાર કરાવવા રોએ યત્ન કર્યો; પણ તે ફળીબૂત ન થતાં અંગ્રેજ વેપારીઓને જેવા હુક પ્રાપ્ત થયા હતા તેવાજ હુક મોગલ દરબાર તરફથી સને ૧૬૧૮ માં વલંદા વેપારીઓને મળ્યા.

તહનામાની સરતો દરબારમાં રજુ કર્યોને પાંચ મહિના નીકળી ગયા તોપણ તેનો કંઈ ઉત્તર આવ્યો નહીં. એવામાં ઇંગ્લંડથી માલ ભરી વહાણ આવેછે એવી ખબર મળતાં રોએ શાહજહા પાસે ખટપટ કરી તેની તરફથી સુરતના અધિકારી ઉપર તેટલા વખત માટેનો હુકમ મેળવ્યો. જે જે ચીજો વેચવા માટે અંગ્રેજો લાવે તે પ્રથમ શાહજહાને બતાવી તેમાંથી તેને જોઈએ તેટલી તે પોતાને માટે રાખી લે એવી કબૂલાત રોએ આપવાથી અંગ્રેજોને સુરતમાં વહાણ લાંઘરી વેપાર કરવાની છૂટ મળી.

સપ્ટેમ્બર માસમાં જહાંગીર બાદશાહનો જન્મ દિવસ આગ્રામાં મોટા હાઠથી ઉજવવામાં આવ્યો. બાદશાહની સુવર્ણતુલા જેવા રોને દરબારમાંથી ખાસ આમંત્રણ ગયું હતું, પણ વખત સમજવામાં ચુક થવાથી એને તે જોવાની તક મળી નહીં. સંજે પાછું આમંત્રણ આવવાથી રો બાદશાહ પાસે ગયો. એ વેળા બાદશાહ ઉત્તમોત્તમ વસ્ત્રાલંકારથી સજ થયેલો હતો, અને ઉમરાવ લોકો તેની આસપાસ બેઠેલા હતા. મઘપ્રાશનનો સપારો ચાલતાં

રો તેમાં સામિલ થઈ ગયો; જે સોનાના પ્યાલામાં તેણે મઘ પ્રાર્થન કર્યું હતું તે ઢાંકણું સાથે બાદશાહે તેને બદ્ધિસ આપ્યું. આ પ્રસંગે જહાંગીર બાદશાહ તરફથી પોતાને અપૂર્ય માન મળેલું જોઈ રોએ તક સાધી તહ કાયમ કરવા માટે આસફખાનને આમ્રહ કર્યો. તરત તો તેણે આશ્વાસન આપી એને શાંત પાડ્યો, પણ એ દિવસ રહી તહને મુસદ્દો તેના ઉપર પાછો મોકલાવ્યો. એમણે કેટલોક મજબુર ખાને પોતાને હાથે ફરી લખી કહાડ્યો હતો અને તેમાંની ધણી કસમો નાકબૂલ કરી હતી. વિશેષ કરીને આવી સરતે કાલકરાર કરવા બાદશાહના દરબારને યોગ્ય નથી એવું જણાવી આસફખાને રોને ખજર કરી કે સુરતનો સંપૂર્ણ અધિકાર શાહનઘ પાસે હોવાથી સાંતું ફરમાન તેમની પાસેથી મેળવી લેવું એટલે મસ; બાકી જંગાળા તથા નિધ પ્રાંતમાં વેપાર કરવાની પરવાનગી આપવામાં આવશે નહીં. એમ છતાં કેટલીક કસમો પસંદ કરી. તે પૂરતા કાલકરાર કરવા હોય તો તે ઉપર બાદશાહી સિલ્લો કરી આપવામાં હરકત નથી. મોગલ બાદશાહીના આ સમયના ઇતિહાસ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે રાજ્યની લગામ આસફખાન જેવા યોગ્ય મુત્સદ્દીના હાથમાં હોવાથી જ બાદશાહી આગાહ થઈ હતી. એવે વખતે ‘અમારા કામમાં મુરતના અધિકારીની દબાવ રાખવી નહીં અને તેમના કુક્રમ અમે મલુકારીશું નહીં,’ એવી રોની માગણી નાકબૂલ થાય તેમાં કંઈ નવાઈ નહોતી. તહનો મુસદ્દો ખાનના હાથમાં જતાંજ તેણે રોને જણાવ્યું હતું કે ‘તમારી માગણીઓ અયોગ્ય હોવાથી પસંદ થવા જોગ નથી.’ આવી તકરારથી મોગલ અધિકારીઓ કંટાળી ગયા હતા; એને લીધે ઉપરિશ્ચિત થયેલો ટંટો શુજરાતમાંજ રાખવાની, તથા તેને જંગાળા તથા સિંધ પ્રાંત તરફ ન લંબાવવાની તેમની ખાસ ઇચ્છા હતી. વળી ઇંગ્લંડનો રાજા મોગલ બાદશાહનો બરોબરીઓ હોય એમ તેમને કબૂલ નહોતું. એકંદર રીતે જોતાં દુરદષ્ટિના મોગલ અધિકારીઓના મનમાં ધણા સચોટ ધવપેય તથા સંશય ધર કરી રહ્યા હતા. આસફખાને ધણા દિવસ સુધી રોને આશ્વામાં અથડાવ્યા કર્યો, પણ તેમાં તેનો દોષ નહોતો. રોએ ફરીથી એકવાર ખટખટ કરી સારે પણ ખાને તેને શાહનઘ પાસે મોકલ્યો, એટલે હવેથી શાહનઘ મારફતજ પોતાનો હેતુ સિદ્ધ કરવા રોએ વિચાર કર્યો.

અકટોઅરના અરસામાં પુરંમની બદલી દક્ષિણના સુખેદાર તરીકે થઈ અને સાનો કારભાર શાહનદ પર્વિજ પ.સેથી લઈ લેવા હુકમ નીકળ્યો, કારણ પર્વિજની નિમણૂક બંગાળામાં થઈ હતી. દક્ષિણમાં ધણી ગડગડ ચાલતી હોવાથી પુરંમના કામમાં મદદ કરવા બાદશાહ પોતે તે તરફ જવા નીકળી પ્રથમ અજમેર આવ્યો. એના નીકળવા અગાઉ આગ્રે આવેલા ઇરાનના એલચી હજુરીઆનો દમામ તથા તેમણે આણેલાં નજરાણાં જોઈ અગ્રેજ વડીલ ધણો દિક્કો પડી ગયો તોપણ તેના ઈશ્વરમાં કંઈ ન્યૂનતા આવી નહીં.

આ તરફ કેપ્ટન પેન્થેલના ઉપરીપણા હેઠળ કેટલાંક જહાજ ઇંગ્લંડથી સુરત આવ્યાં. રસ્તામાં તેમની અને પોર્ટુગીઝો વચ્ચે થયેલી ઝપાઝપીમાં અગ્રેજોને જય મળ્યાની ખબર રાંચે ધણીજ ઉત્કલથી મોગલ દરબારમાં જણાવી, તે ઉપરથી બાદશાહે તેને પુછ્યું કે ‘વહાણમાં અમારે માટે શું નજરાણું આવ્યું છે ?’ રાંચે આલાદાથી જવાબ આપ્યો કે ‘નજરાણું પુછેજી આવ્યા છે, પરંતુ પેટીઓ બદર ઉપર ઉધાડ્યા રિના અહીં લાવવાની પરવાનગી જોઈએ.’ મદર ઉપર સંપૂર્ણ સત્તા પુરંમની હોવાથી તેની રજા મેળવવા બાદશાહે રાંચે જણાવી તેની ધારણા પાર પાડી નહીં. આજ અરસામાં મોગલો પાસેથી એકાદ બદર માંગી લઈ ત્યાં કિલ્લેબંધી કરવાની પરવાનગી મેળવના રાંચે ઇંગ્લંડથી હુકમ મળ્યો. આ યોજના પસંદ પડતા તે પાર ઉતારના તેણે ખટખટ કરી, શાહનદને વિનંતિ-પૂર્વક જાહેર કર્યું કે પોર્ટુગીઝોનો હમણાંજ પરલવ થયેલો હોવાથી તેઓ પુનઃ અગ્રેજો તથા દેલીઓના વહાણ ઉપર હલ્લો કરશે, માટે જો એક કિલ્લેબંધ બંદર સંપૂર્ણપણે અગ્રેજોના તાબામાં મુકવામાં આવે તો સધળા દિનારા ઉપરના તેમજ રાતા સમુદ્રમાં દેલીઓના ચાલતા વેપારનું સરક્ષણ થાય. આ માગણીનો ઉત્તર ધારવા પ્રમાણે નકારમાંજ આવ્યો, અને તેમાં શાહનદાએ રપટ રીતે જણાવ્યું કે ‘અમને તેમજ અમારા વડીલોને તમારી મદદની જરૂર નથી, અમારે માટે તમારે પોર્ટુગીઝો સાથે લડવાની તરદી લેવી નહીં, એટલે તમને કિલ્લેબંધી કરવાની જરૂર રહેશે નહીં.’ મોગલોનો ગળ્યકાગળાર કેવી દળતાથી આવતો હતો તે ઉપરના કટાક્ષ

જવાબથી જણાઇ આવે છે. પછી રાએ એજ વિનંતિ બાદશાહ પાસે રજુ કરવા આસપાસનાને કહ્યું, પણ તેણે તેને રોકડો જવાબ આપ્યો કે ‘અમારે અમારા ધણી આગળ આવું પ્રકરણ ઉઘાડું કાઢપિણ પ્રકારે ઇચ્છીત નથી.’

૮. આ ઉદ્યોગથી થયેલો ફાયદો.—એક વર્ષ હિંદુસ્તાનમાં રહી પોતે કરેલાં કામ બાબત ઇંગ્લંડ મોકલેલી લંબાણુ હકીકતમાં રાએ જણાવ્યું હતું કે:— ‘વેપારના સંબંધની આપની મર્યાદિત ઇચ્છા સફળ થવામાં અડચણ નથી. બાદશાહ આગળ અમારી સારી આંટ બેઠી છે. અને આપનો ટેકો ધણો ઉપયોગી થઇ પડે છે. બરોજરીના સંબંધ ઉપર બાદશાહ સાથે કામના કોલકરાર થવા અસક્ય છે. આપના તરફથી મોઝ નજરાણાં ન આવવાથી મારી ગેરઆબરૂ થઈ છે. છતાં મારા અહીં આવ્યાથી કંઈ નહીં તો ધણો ફાયદો થયો છે. આજ પર્વત અમારી પાસેથી લાંચ નજરાણાં વગેરેમાં ઉપોલા પૈસા પાછા મળી ગયા હશે, અને તે ઉપરાંત ધણો ફાયદો મળવાની આશા રહે છે. મોટી ચોખ્ખતા તથા દરજ્જાવાળો અગ્રેજ એલચી આ દરબારમાં રાખવાની આવશ્યકતા જણાતી નથી. અમને માનપાન ધણાં મળે છે; વાસ્તવિક રીતે આ દરબારમાં સધળું માનપાન ઊંડી ઈર્ષ હાથ હાથ કરનારા મનુષ્યની જરૂર છે. વાર્ષિક એક હજાર રૂપીઆના પગારે એકાદ દેશી વકીલ રાખવાથી સધળું કામ થઇ શકશે. મોગલોને મદદ કરવી તથા કિલ્લેબંધી કરી કિનારાનું રક્ષણ કરવું નિરૂપયોગી છે. એથી ખર્ચ માત્ર વધશે, અને તેનો કંઈપણ ઉપયોગ થશે નહીં. વિના કારણ લોભથી પ્રેરાઈ ખર્ચ વધારવામાં શું હાંસલ છે ? વ્યાપાર અને યુદ્ધ એ બન્ને પરસ્પર વિરોધી છે; પોર્ટુગીઝ લોકો એ નાદને લીધે હલકા પડ્યા છે એ બાબત આપણે સારી પેઠે વિચાર કરવાનો છે. આપણે એક નિયમ કરવો જોઈએ કે નફો મેળવવો હોય તો તે સમુદ્ર ઉપર શાંતપણે વેપાર કરી મેળવવો. કેમકે કાઈ વ્યક્તિ તરફથી તકરારનું કારણ ઉપરિચિત ન કરવામાં આવે તો કિલ્લેબંધી તથા યુદ્ધ કરવાં એ મોટી ભૂલ છે.’

નવેમ્બર માસમાં બાદશાહે અબ્દોરથી ત્રીસળી માર્ગવ્યુદ્ધ તરફ ફર્ય

કરી. રસ્તો ધણો વિકટ તથા લંગાણુ હોવાથી બાદશાહી સ્વારી માર્ચ મહિના સુધી ત્યાં આવી પહોંચી નહીં. અહીંથી નેવું માઈલ દૂર આવેલા બરહાનપુરમાં ખુર્મની છાવણી હતી. રો સાથે હોવાથી એને એક જુની મસીદમાં રહેવાની જગ્યા મળી હતી. માર્ચથી અકટોબર સુધી સ્વારી માંડવગઢમાં રહી તે દરમિયાન ઇંગ્લંડથી આવેલાં નજરાણાં એડવર્ડ ટેરીએ ત્યાં લાવી બાદશાહને બતાવ્યાં. રસ્તામાં ટેરી અને શાહજહાં ખુર્મ વચ્ચે મુલાકાત થતાં શાહજહાંની તેને આગળ જવા દેવાની મરજી જણાઈ નહીં, પણ બાદશાહનો હુકમ ધણો કડક હોવાથી નાઈલાજ થઈ તેણે નજરાણાંની પેટીઓ અગાડી જવા દીધી. પેટીઓ આવી લાગતાંજ રોને પુછ્યા વિના બારેબાર બાદશાહે તાબડતોબ તે સઘળા ઉધડાપી નાંખી, અને તેને માટે હોય કે નહીં તોપણ તેમાંની સઘળા વસ્તુઓ લઈ લીધી; પેટીમાં ખીજ અધિકારીઓને આપવાની ચીજો હતી તે પણ બાદશાહે પોતે રાખી. પોતાની ગેરહાજરીમાં પેટીઓ ઉધાડવાથી રોને અતિશય ગુસ્સો આવ્યો, અને દરબારમાં તેની અને બાદશાહ વચ્ચે સખત બોલાચાલી થઈ. બીજી તરફ ખુર્મની દક્ષિણમાં પણ મોટી ફત્તેહ થઈ એટલે તે માંડવગઢ આવ્યો. ત્યારે બાદશાહે તેનો સન્માનથી આદર કરી તેને 'શાહજહાં'નો ખીતાબ આપ્યો. બાદશાહ સર્વ રીતે તેના દાખમાં હતો. વારંવાર મળેલી નાસીપાસીથી કંટાળી જઈ રોએ ઇંગ્લંડ પાછા ફરવાની ઈચ્છા દર્શાવી હતી, પણ થોડોક વધારે વખત રહેવા તેને જણાવવામાં આવ્યું હતું. આટલો વખત નૂરજહાંન અને શાહજહાંન એકજ વિચારના તથા પક્ષના હતા, પણ શાહજહાંનના વધતા જતા લાગવગને લીધે દરબારમાં પાછા બે પક્ષ પડી ગયા, ત્યારે ટ્રસંગાનુસાર વારા ફરતી એક બાજુએ ઢળી તેણે પોતાનો નીભાવ કર્યો.

અકટોબર ૧૬૧૭ ના અંતમાં માંડવગઢ છોડી બાદશાહની સ્વારી અમદાવાદ આવી એટલામાં વિલાયતથી આવેલી જણસો પોતાને માટે મેળવવાની શાહજહાંનની ઇચ્છા થવાથી, સુરતથી પેટીઓ આવતાંજ તેના ઉપર તેણે પોતાનો સિક્કો મારી દીધો. પેટી અમદાવાદ આવ્યા પછી રોએ વીસ દીવસ વાટ જોઈ પણ તે ઉધાડવાની પરવાનગી આવી નહીં, ત્યારે સિક્કો

તોડી નાંખી એણે પેટીઓ ઉધાડી. રેનાં આ કૃત્યથી સધળાનો રોષ અતિશય ઉસ્કેરાયો; શાહજહાને બાદશાહ આગળ તે બાબત ફરીઆદ કરી, અને રો લગભગ નજરકેદ રહ્યો. બાદશાહે તેને ખુલ્લેખુલ્લું જણાવ્યું કે 'તમે સરકારનો હુકમ તોડવાથી તમારા ઉપરનો સધળો વિશ્વાસ ઉડી ગયો છે.' રેના સંબંધમાં બાદશાહનો ગુસ્સો આ વખત પ્રથમજ પ્રદર્શિત થયલો હોવાથી તેણે પોતાના બચાવમાં અન્યથુપણે કામ કરવાનું જણાવ્યું હતું.

સને ૧૬૧૮ ના ફેબ્રુઆરી માસમાં ઇંગ્લેન્ડ મોકલેલી વાર્ષિક હકીકતમાં રો સાફ લખે છે કે 'હમેશ માટે કોલકરાર કરવા શક્ય નથી. સમયાનુસાર આપણું વર્તન રહેવું જોઈએ. જરૂર જોઈ ફરમાનો હાલ તરત મળેલાં છે, અને કંઈક મેળવવાનાં બાકી છે. બાદશાહની મરજી એજ કાપદો હોવાથી ધનતૃષ્ણાના જોર ઉપરજ સધળો બચહાર ચાલે છે. એકંદર લોકોને ન્યાય સારો મળે છે; તેમના ઉપર અમલદાર વર્ગનો લુલ્લમ નથી; માત્ર પોતાને જોઈતી ચીજો ગમે તેમ કરી તેઓ મેળવી લે છે. અમને જે હેરાનગતી ભોગવવી પડે છે તે અમારી અબ્યવસ્થાને લીધેજ છે. આ લોકો તરફ ગરીબાઈથી વર્તવામાં લાલ નથી, તેમનાથી અમે કંટાળી ગયા છીએ; તેમનાં સધન બદરોનો નાશ કરી અમે તેમનો સધળો વેપાર હુણાવ્યો છે. અમારો જેટલો કરજ તેમના ઉપર બેસશે તેટલું આપણું કામ થશે, જે આપણી માગણીઓ અધિકારીઓ સ્વીકારે નહીં તો દેથી વેપારીઓનાં વહાણો પકડી આપણે આપણું કામ ચલાવવું.' આટલે હજી સગી વાત આવી નહીં તોપણ પોતે ઉપાડેલું કામ કદી પડતું નહીં મુકવાનો રેનો અભિપ્રાય હતો. કદાચિત વધંદા લોકો વચમાં પડતાં વળી કંઈ અવનયો બનાવ અને એટલીજ તેને માટી ધારતી હતી.

એજ વર્ષની શરૂઆતમાં બાદશાહ કેટલાક દિવસ શિકારે ગયો હતો તે દરમિયાન રો બરહાનપુર જઈ આવ્યો. મે માસમાં અમદાવાદમાં ચાલેલી મરજીમાં ત્યાં રહેતા અંગ્રેજોમાંનાં સાત માણસો મરણ પામ્યાં. ઑગસ્ટમાં બાદશાહ અમદાવાદથી આગ્રા જવા નીકળ્યો ત્યારે પાંદું મોગલ

રાજધાનીમાં જવાનું ખીનજરૂરી લાગવાથી રોએ સ્વદેશ પાછા ફરવાની રજા લીધી. જતી વેળા બાદશાહ પાસેથી જેમ્સ રાજા ઉપર એક પત્ર લખાવી લીધો જેમાં અંગ્રેજ વેપારીઓનો સારો સત્કાર કરવાનું તેણે વચન આપ્યું હતું. શાહજહાનને મળી રોએ સુરત માટે એક ફરમાન મેળવ્યું; તેમાં અનેક બાબતોનો ઉલ્લેખ હતો. તે અન્યથ નવાં ધરો બાંધવાની તથા તે હમેશને માટે ભાડે રાખવાની અંગ્રેજોને મના કરવામાં આવી હતી, અને અંગ્રેજ કંપનીમાંનાં માણસોને દુધીઆર વાપરવાનો પરવાનો આપવાનો નહોતો; પણ રોએ આ બાબત પુષ્કળ પ્રયત્ન કરી, તથા અંગ્રેજો સુરતના લોકોને ત્રાસ આપશે નહીં એવું વચન આપી, દુધીઆરના પરવાનાની કલમ ફરમાનમાંથી શાહજહા પાસે રદ કરાવી. સપ્ટેમ્બર ૧૬૧૮ માં એ ફરમાન મળતાં રો સુરત ગયો. ત્યાં ચાર મહિના રહી વહાણો માલથી લરાયા બાદ સને ૧૬૧૯ ના ફેબ્રુઆરીની તા. ૧૯ મીએ એ વિસાવત જવા ઉપડ્યો, તે તેજ વર્ષના ઓગસ્ટ મહિનાની આખરે લંડન પહોંચ્યો. અહીં તેનો ભારે સત્કાર થયો, તેની કામગિરી સંધળાને પસંદ પડી, અને કંપનીએ તેને ૧૫,૦૦૦ રૂપીઆની રકમ બક્ષિસ આપી.

એકંદર એવું માનવામાં આવે છે કે રોનું આ દેશમાં આવવું છેક નિખૂળ ગયું નહોતું; ખરું છે કે તેને સંપૂર્ણ યશ મળ્યો નહીં, પણ એમાં તે નાઈજાન હતો. એના પ્રયાસથી પોર્ટુગીઝ લોકોની બાબતમાં કાયમનો બદોબસ થયો. એક પ્રજા તરીકે અંગ્રેજોની છાપ મોગલ દરબારમાં સારી ખેડી. તેમના તરફ સ્થાનિક અમલદારોનો ત્રાસ અટકવાથી જે ખી હિંદુસ્તાનમાં રોપવામાં આવ્યાં હતાં તેનાં મૂળ બાઝવા માટે અવકાશ મળ્યો. પોર્ટુગીઝ વગેરે ખીજા લોકો લગતાજ માર્ગ સ્વીકારતા, ત્યારે અંગ્રેજોએ રો સરખા વજનદાર તથા દ્રઢ વિચારના ગૃહસ્થને ત્રણ ચાર વર્ષ લગી મોગલ દરબારમાં રાખી પોતાની ઈજત ધણી વધારી. અંગ્રેજ એલગીના શુણ્ઝહાંગીર અને શાહજહાન ધણી સારી રીતે પારખી શક્યા હતા. હુંકમાં જે મહાન અંગ્રેજ પુરોષોએ પોતાના અનેક શુણેને લીધે હિંદુસ્તાનમાં અંગ્રેજી રાજ્યની ઈમારત ઉભી કરી હતી તેમાં સર ટોમસ રો અગ્રસ્થાને હતો; તેની બરાબરી

પડી નહીં. સુરતથી કંપનીના એક ગૃહસ્થ કૉન્ટેન ડેરિન્જે સ્ટીલ નામના એક વેપારીને પત્ર આપી ઇસાન મોકલ્યો હતો. તે પ્રથમ જાસ્ક આગળ ઉતરી ત્યાંથી રાજધાની ઇસ્પહાન ગયો ત્યારે તેનો સારો સત્કાર થયો. શહેરે તેને ખખર કરી કે તુર્કસ્તાન અને ઇરાન વચ્ચે યુદ્ધ ચાલતું હોવાથી ઇરાનનું રેશમ તુર્કસ્તાનની હદમાં થઈને યુરોપમાં જતું અટક્યું છે, માટે સુરતથી આ માલ યુરોપમાં લઈ જવાની તક સારી છે. વળી યુરોપમાંના કાપડ વગેરે પુષ્કળ માલ ઇસાનમાં ઉપડી જશે. આ ઉપરથી સુરતના વેપારીઓએ ૨૦,૦૦૦ રૂપિયાનો માલ ખરીદી જાસ્ક રવાના કર્યો. પણ સર ટૉમસ રો સુરત આવ્યો ત્યારે તેને ઇરાનમાં વેપાર ચલાવવા માટે કરેલી ખટપટ પસંદ પડી નહીં. આગ્રેથી પાછા ફર્યા પછી પણ તેણે આ વેપાર અટકાવવા મહેનત કરી, અને માલ ભરી જાસ્ક ગયેલાં વહાણો ખૂલથી તે ખંદરમાં ચાલ્યાં ગયાં છે એવું તેણે ઇરાનના શાહને લખી મોકલ્યું. ખીજી તરફથી સર રૉબર્ટ શહેરે કંપની સાથે હુઆઈ કરી પોતાનું ગજવું તર કરવા મનસુબો કર્યો. પણ પાછળથી કંપની તરફથી કંઈ સારો નફો મળશે નહીં એમ ધારી શહેરે ઇસાન અને સ્પેન વચ્ચે સલાહ કરાવી વેપાર ચલાવવા માટે જોગવાઈ કરાવી આપી, અને શાહની સંમતિ લઈ એ સ્પેન ગયો. તેની ગેરહાજરી દરમિયાન કંપનીના ઇસ્પહાનમાંના પ્રતિનિધિ કૉનાક (Connock) એને ઉપાડો પાડવાના ઇરાદાથી તેણે રચેલી બાજી વિશે શાહને લખી જણાવ્યું, અને તેની સંમતિથી પોર્ટુગીઝોના તાબામાંનો ઓર્મઝનો ટાપુ એકદમ કબજે કરવા સુરતના અગ્રેજ અમલદારોને લખ્યું. સુરતમાં તે વખતે સર ટૉમસ રો હતો, તેને આ નવી હકીકત સાંભળી પોતાનો વિચાર ફેરવવો પડ્યો. આ સમયે ખટપટને લીધે શહેર અને સ્પેનનો વકીલ ઇસાનમાં દાખલ થયા ત્યારે કંપનીની સંપૂર્ણ તૈયારી થઈ હતી. કૉનાક જાતે હોંશીઆર તથા ચાલાક હોવાથી શાહ સાથે તહ વગેરે કરવા સર્વ રીતે લાયક હતો. સને ૧૬૨૦ માં કંપનીના આરમારે પોર્ટુગીઝ કાફલાનો પરાજય કરી પોતાનો માલ ઇસાનના ખંદરમાં ઉતાર્યો, એટલામાં પોર્ટુગીઝ લોકોએ શાહ સામે શસ્ત્ર

ઉપાડવાથી તેણે અંગ્રેજોની મદદ માંગી. શાહની માગણી સ્વીકારી પોતાના માલ ઉપર જકાત માફ કરવાના કસ્ટમી અંગ્રેજોએ ઑર્મક લેવામાં શાહને મદદ કરી. સને ૧૬૨૨ માં આ મદદથી શાહે એ બેટ પોર્ટુગીઝો પાસેથી છતી લીધી, ત્યારે અંગ્રેજોને પુષ્કળ પૈસા મળવા ઉપરાંત ગોમ્બ્રોન (Gombroon) માં માલ ઉતારવાની પરવાનગી તથા જકાતની માફી, તેમજ ઇરાનમાં ગમે ત્યાં રેશમ ખરીદવાની તેમને પરવાનગી મળી. પાછળ અંગ્રેજ લોકો ઑર્મક બેટ પોતાના તાબામાં લેવાનો વિચાર કરવા લાગ્યા, પણ તે શાહે ખીલકુલ પસંદ કર્યો નહોતો. આણી તરફ કંપનીને જે લૂટ મળી હતી તે સધળી જેમ્સ રાજાએ તેની પાસેથી હીનવી લીધી. જેમ્સના મરણ બાદ સને ૧૬૨૬ માં શહે જે હજી જીવતો હતો તે, ઇરાનનો એલચી થર્ષ રાજા આર્સ પાસે આવ્યો, અને ઘણી બાંજગ કરી પણ નિર્થક. આખરે ૧૬૨૮ માં ઇરાન પાછો ફરી તે મરણ પામ્યો. શાહે આપેલા ફરમાનનો ઉપયોગ થર્ષ શરૂ કર્યો નહોતો ત્યારે સધળો સરંજામ લઈ લાંબી ઉઘાળા ભરવા કંપનીનો વિચાર હતો, પણ શાહે તેમને ફરીથી સમજાવી ત્યાં રાખ્યા. આ પછી વલંદા લોકોએ અંગ્રેજોને ઇરાનમાંથી હાંપી દહાડવાનો ઉદ્દેશ મક્કાવ્યો પણ તે સફળ થયો નહોતો. દેડલોક વખત પછી શાહ અબ્બાસ મરણ પામ્યો, અને શાહ સુરી ઇરાનના તખ્ત ઉપર આવ્યો. એણે દર સાલ ૧૫,૦૦૦ રૂપિયાની કિંમતનો માલ નજરાણાં તરીકે સાદર કરવાની સરતે કંપનીને ઇરાનમાં વેપાર કરવાની ખૂટ આપી, અને વલંદાઓને ત્યાં દાખલ થતા અટકાવ્યા. સને ૧૬૩૭ માં કંપનીનાં પુષ્કળ માણસો રાગથી એ દેશમાં મરણ પામ્યાં. વિલિઅમ ગિન્સન નામનો કંપનીનો પ્રતિનિધિ ઇસ્ફહાનમાં હતો તેણે એઈમાન થર્ષ વલંદા લોકોને ૧,૨૦,૦૦૦ રૂપિયા ઉછીના આપી તેમનો વેપાર ઇરાનમાં શરૂ કરાવ્યો. ગિન્સન સને ૧૬૩૭ માં મરણ પામ્યો તો પણ એ પછી ઇરાનમાં કંપનીનો વેપાર ચારો ચાલ્યો નહોતો.

પ્રકરણ ૧૦ મું.

સામાયિક લાંડાળની પદ્ધત તથા તત્સંબંધી મુશ્કેલી.

(સને ૧૬૧૪-૧૬૧૮)

૧. રાજ પહેલો ચાર્લ્સ તથા કંપની.	૨. સુરતની કોડી.
૩. મદ્રાસની ઉત્પત્તિ.	૪. બંગાળમાં અંગ્રેજ કોડીની સરખાત.
૫. હોમરેલે કરેલી વ્યવસ્થા.	૬. નેહર પગારોના તથા અંતર્વ્યવસ્થા.
	૭. ખાનગી વેપાર.

૧. રાજ પહેલો ચાર્લ્સ તથા કંપની.—પ્રાચ્ય દેશો સાથે વેપાર ચલાવવાના હેતુથી કંપનીનો ઉદય થયા પછી એમ્બોયનામાં બનેલા ભયંકર બનાવ લગી કંપનીનું લક્ષ હિંદુસ્તાન તરફ ગયુંજ નહોતું. એ ટાપુમાં થયેલી અંગ્રેજોની કતલને લીધે મસાલાના બેટમાંનો પોતાનો વ્યવહાર બંધ કરવાની જરૂર પડી ત્યારે કંપનીએ આ દેશ તરફ કંઈક વિશેષ લક્ષ આપવા માંડ્યું. હવે પછી તેના વેપારીઓએ કેવા સંજોગો વચ્ચે તથા કેવા પ્રકારનું કામ કર્યું તે સમજવા માટે તે સમયની ઇંગ્લિંડની રાજકીય સ્થિતિ કેવી હતી, અને કંપનીના કામકાજ ઉપર તેની અસર કેવી થઈ એ જાણવાની ખાસ જરૂર છે.

સને ૧૬૨૫ માં રાજ પહેલો જેમ્સ મરણ પામતાં તેનો પુત્ર પહેલો ચાર્લ્સ ઇંગ્લિંડની ગાદી ઉપર આવ્યો. પિતાનું રાજ્યધોરણ ચાર્લ્સ રાજ્યએ વધારે જોરથી આગળ ચલાવ્યું. રાજ જાણે ઇશ્વરરૂપ હોય અને તેનું કહેવું લોકોએ મુંગે મહોડે માન્ય કરવું જોઈએ એવું તેનું ધારવું હોવાથી, પાર્લામેન્ટ સાથે તેને અણબનાવ થયો, અને આખરે તકરારે ઉગ્ર રૂપ ધારણ કર્યું. રાજપક્ષ તથા પ્રજાપક્ષ વચ્ચે ખુલ્લી રીતે થયેલાં યુદ્ધમાં પ્રજાપક્ષને જય મળ્યો, અને ચાર્લ્સ રાજને સને ૧૬૪૯ માં દેહાન્ત સિદ્ધા ભોગવવી પડી. ઇંગ્લિંડની આવી સ્થિતિ ચતાં જાપાન તરફ સર કરેલો વેપાર છોડી દઈ કંપનીના વેપારીઓ તે દેશમાંથી જીવ લઈ નાસી ગયા; એમ્બોયનાની કતલને લીધે મસાલાના ટાપુઓમાંથી તેમને નીકળી જવું પડ્યું; દુઃખની ભયંકર

વેદના ભોગરી જનવા ખેટને છેલ્લી સલામ કરી ત્યાંથી જતા રહેવાની તેમને ફરજ પડી; અને લગભગ એજ અરસામાં હિંદુસ્તાનના પૂર્વ અને પશ્ચિમ કિનારા ઉપર પણ તેમને નાના પ્રકારની અગ્નિશ્લોકો વેઠવી પડી. આવી દુષ્ટીકતમાં કંપનીને ઇંગ્લેન્ડમાં પણ બીલકુલ નીરાત નહોતી. વિશેષમાં તેની આંટ ઘણી ઓછી થઈ ગઈ હતી, અને તેના સૌ પૈડાના શેરનો ભાવ એંરો પણ ઉપજતો નહોતો. ફરજતો બોલે મનસ્વીપણે વધારી મુકેલો હોવાથી તેને કોઈ વધારે નાણું ધીરતું નહીં. ડાયરેક્ટરોમાં મહિમાહિ ફાટપુટ તથા વિરોધ હતો. આ કંપની ઇંગ્લેન્ડનાં માણસો તથા ઇંગ્લેન્ડના પૈસા પરદેશમાં લઈ જઈ કુખાવે છે એવો પ્રચલિત થયેલો સામાન્ય વિચાર કંપનીને નુકસાનકારક હોવાથી તે દૂર કરવા તેની તરફથી અનેક મહત્ત્વોએ પુબ્બળ મહેનત કરી પણ તે સધળી તે વખતે તો બ્યર્થ ગઈ.

આવા સંકટ સમયે રાજ્ય તરફથી કંપનીને જે મદદ મળવી જોઈએ તે મળી નહીં, અને ઉલટું તેના વિરોધીઓને રાજ્યનો ટેકો મળવા લાગ્યો. કંઈક પ્રાણ આવી ગયો હોય તેવી સ્થિતિમાં કંપનીના ડાયરેક્ટરોએ સને ૧૬૨૮ માં પાર્લામેન્ટ રૂબરૂ પોતાનું સંઘર્ષ દુઃખ નિવેદન કર્યું. 'આ વેપાર રાષ્ટ્રને જોખમકારક છે કે કેમ તે વિશે બારીક તપાસ કરવા, તપાસ અંતે તે જો હાનિકારક ઠરાવવામાં આવે તો ખુદીથી તે બંધ કરાવવા, પણ જો નફાકારક જણાય તો તેને સ્પષ્ટરીતે મદદ કરવા' કંપનીએ પાર્લામેન્ટને આજીજીપૂર્વક વિનંતિ કરી. આ ઉપરથી તેની ગંભીર સ્થિતિનું કંઈક આપણને જ્ઞાન થાય છે, અને વિશેષમાં તે વેળાના વેપારી ધોરણનું અને બાબી ઉદયનું દિગ્દર્શન થાય છે. કંપની વિરૂદ્ધ સામાન્ય પ્રજાનો એવો આક્ષેપ હતો કે તેના વેપારના નાદમાં તથાઈ હજારો લોક બચકર સમુદ્ર ખેડી મૃત્યુના મ્હોમાં જતા હોવાથી રાષ્ટ્ર બળહીન થતું જતું હતું. આ બાબત કંપનીનો સ્પષ્ટ ઉત્તર એ હતો કે તેણે ઉપાડેલા કામને લીધે રાજ્યને કે પ્રજાને કંઈ પણ નુકસાન થવાને બદલે ઉલટો ફાયદો જોઈતો હતો. તેના વેપારને લીધે ઇંગ્લેન્ડના વહાણવટીઓ નૌકાશાસ્ત્રમાં તથા દરીઆવર્ધી કામમાં તૈયાર થતા હતા, અને દુરમન ચડી આવતાં તેનાં વહાણો, ખલાસીઓ તથા અન્ય સામગ્રી

દેશને અતિચય ઉપયોગી થઈ પડવાની હતી. ચત્ત્યમાથી પૈસો કંપની બહાર લઈ જઈ પરદેશમાં ઉડાવે છે એ આલોપના જવાબમાં તેનું કહેવું એનું હતું કે, કંપની રાષ્ટ્રના પૈસા ખીસકુલ કુબાન્યા વિના હિંદુસ્તાનનો માલ ઈંગ્લેન્ડ લાવી તથા યુરોપના જુદા જુદા દેશોમાં ક્રીયાયત બાવે વેચી દેશને મોટો ફાયદો કરી આપતી હતી. વળી તેના ધાકધી વલંદ લોકો મર્યાદામાં રહ્યા હતા, નહીંતર ઈન્ડોનો સધળો વેપાર તેઓ હાથ કરી જતે. આ પ્રમાણે રાજને તથા લોકોને અનેક રીતે પોતે કેવી રીતે કામ લાગે છે તે કંપનીએ જાહેર કર્યું.

આ સમયમાં રાજની વર્તણૂક કેવળ આપમતલખી હતી. આ કંપની પોતેજ સ્થાપન કરી હતી, અને પોતાનાજ હુકમાનુસાર તે ચાલતી હતી એમ તે સમજતો હોવાથી કંપની પ્રત્યે એક પ્રકારનું મમત્વ તે બતાવતો. સધળા વેપારનો ઇન્કારો એકલી કંપનીના હાથમાં આપવો એ કંઈ નાની વાત નહોતી આવા ઇજ્જરાને લીધે ચત્ત્યમા જકાતનું ઉત્પન્ન વધે, પણ તે ઉપરાંત રાજ તથા તેની આસપાસના દરબારીઓને ખુશ રાખવા માટે કંપનીને હમેશા લાય આપવાની ફરજ પડતી. વખત જતાં આવી રીતે આપવાની રકમ અનહદ વધી ગઈ અને રાજ કંપની પાસે તે નાણું માગવા લાગ્યો આ માગણી સ્વીકાર્યા સિવાય કંપનીનો છૂટકો નહોતો, કેમકે વારંવાર પરરાજ્યો સાથે થતા ટટામાં તેને રાજની મદદ ધણી કામ લાગતી વળી જેમસ રાજ તરફથી કોઈ પણ વેળા અમર્યા દિત માગણી ન થતી હોવાથી આવી રીતે થોડા ધણા પૈસા કંપનીને આપવા પડતા તેમાં કંઈ વિશેષ નહોતું પણ ચાર્જ રાજ હમેશાજ મુરકેલીમાં હોવાથી કંપની પાસે પૈસા ઓકાવવા તેણે સધળી શરમ ઊડી દીધી. સને ૧૬૨૮ માં તેણે તેની પાસે એક લાખ રૂપીઆ ઉછીના માગ્યા, પણ તે ન મળવાથી કંપનીના યત્રુ વચ્ચેઓ પાસે તેણે ત્રણ લાખ રૂપીઆ લીધા, અને તેમ કરી તે પ્રજાને ફાયદો કરી આપી સ્વદેશી કંપનીનું નુકસાન કર્યું સને ૧૬૪૦ માં રાજએ ફરીથી કંપની પાસે પૈસાની માગણી કરી, ત્યારે તેની પાસે રોકડ સિલક કંઈજ ન હોવાથી વેચાયા વિના પડી

રહેલાં સાડા ૭ લાખ રૂપીઆની કિંમતનાં મરી દોઢ લાખ માટે રાજ્યએ ખરીદી લીધાં અને પોતે બજારમાં વેચ્યાં, આ સિવાય કંપનીને હેરાન કરવાના અન્ય માર્ગ રાજ્ય પાસે પુખ્ત થતા. જેમસ રાજ્યએ તેને વેપારનો જથ્થકનો હજારો આપ્યો હતો, પણ સનદમાં એક દલમ એવી હતી કે જો એ વેપાર દેશને નુકસાનકારક નિવડે તો ત્રણ વર્ષની ચેતવણી આપી તે બંધ કરાવવાનો અધિકાર રાજ્યને છે. અર્થાત આ વેપારથી દેશને નુકસાન થાય છે કે નહીં તેનો નિર્ણય કરવાનું એકલા રાજ્યની મરજી ઉપર આવડતી રહેતું હોવાથી તથા તેની આસપાસના દરબારી મંડળને ખુશ રાખવા કંપનીને વારંવાર જરૂર પડતી. રાજ્યની મરજીનાં માણસોને ઈરાન, હિંદુસ્તાન વગેરે ઠેકાણે ફેરવી લાવવાનું, તથા તેમને કંપનીના વેપારની સ્થિતિથી માહિતગાર બનાવવાનું કામ કંપનીને કરવું પડતું. આવે વખતે અનેક વેપારીઓ પેસાનાબેર ઉપર કંપની સામે ટકર ઝીંકવા તૈયાર થયા હતા. સને ૧૬૩૫ માં કોર્ટન, પિંડર અને પોર્ટર નામના ત્રણ ધનાઢ્ય વેપારીઓએ એકમત થઈ કંપનીના વેપાર કુખાવવા મસલત કરી. તેઓએ મોટી મોટી રકમે રાજ્યને બ્યાજે ધીરથી હોવાથી તેમણે તેને પોતાના પક્ષમાં લીધા, અને તેની પાસેથી વેપારની સનદ મેળવી. પણ તેમ કરતાં રાજ્યએ કંપનીની સનદ રદ કરી નહીં એજ તેના ઉપર મોટી મહેરબાની હતી, રાજ્યનાં આ કૃત્યથી અતિશય ઘોંટાળો ઉત્પન્ન થયો, અને હિંદુસ્તાન, ચીન વગેરે દેશમાં કંપનીના મોલાને મોટા ઘોડા લાગ્યા. કંપનીના ઉત્કર્ષ વિશે પ્રસક્ત રીતે રાજ્ય મીઠી મીઠી વાતો કરતો, પરંતુ તેનાં અંતર્ય કૃત્યો તેની વિશ્વ હોવાથી તેમજ ગમે તેવી તકરારનો નિવેડો રાજ્ય તરફથી વેળાસર ન થતો હોવાથી તેનો ત્યાગ કરી પાર્લામેન્ટ પાસેથી દાદ મેળવવા કંપનીના ડાયરેક્ટરોએ નિશ્ચય કર્યો (સ. ૧૬૪૧). પરંતુ ત્યાં તેમની કંઈ દાદ લાગી નહીં, કારણ પાર્લામેન્ટ કંપનીને રાજ્યના પક્ષની ગણતી હતી. આવાં સંકટમાંથી છૂટવાનો કંઈ પણ ઉપાય જોયો નહીં. ત્યારે ધીમે ધીમે વેપાર આટોપી લઈ આખરે તે બંધ કરવાનો તેમણે ઠરાવ કર્યો, અને તે પ્રમાણે સને ૧૬૪૮માં હિંદુસ્તાનમાંની સાત વખારો ઉપાડી લેવા નક્કી થયું. વાસ્તવિક રીતે કંપની રાજ્યના

પક્ષનીજ હતી, પણ રાજાએ તેની રાજનિષ્ઠા તરફ ધ્યાન આપવાનું નહોતું. આ બાબત રાજાની તરફેણમાં એટલું તો જોડેવું જોઈએ કે તેણે કહાડેલા હુકમ માટે તે જાતે કેટલો જવાબદાર હતો અને તેના સલાહકારો કેટલા જવાબદાર હતા એ નક્કીપણે હાથ કઢી ચકાવું નથી. ધારવામાં આવે છે તેટલો તે જાતે દુષ્ટ નહોતો પણ તેની તોછડી, અનિશ્ચિત અને સ્વછંદી વર્તણૂકને કીધે જેવી રીતે લોકોએ તેના ઉપર સત્ત્વ ઉપાડ્યા હતા, તેજ પ્રમાણે વેપારના કામમાં કંપની પણ તેની સામા પડી હતી એમ કહેવામાં હરકત નથી સર્વ રીતે જોતા આર્લ્સ રાજા ફાસીએ અડ્યો ત્યારે કંપની છેકજ પામમાલ થઈ ગઈ હતી.

૨. સુરતની કોઠી.—હિંદુસ્તાનમાંજ માત્ર કંપનીના વેપારીઓ નિરાશ થયા નહોતા સરઆતમાં તેમની વખતે ધોરણ કેવળ વેપાર ઉપર અવલમ્બી રહ્યું નહોતું. પશ્ચિમ કિનારા ઉપરજ સર્વળી પરદેશી વેપારની ધામધુમ ચાલતી, તે કિનારે પોર્ટુગીઝ લોકો ફરી વળેલા હોવાથી તેમની સામા ટકાવ કરવા માટે કંપનીના વેપારીઓને હિંદુસ્તાનના રાજ્યકર્તાની મદદની જરૂર હતી આ કારણથી એ કિનારા ઉપર કંપનીએ મોગલોના મુખ્ય શહેર સુરતમાં પ્રથમ કોઠી ધાલી પ્રાચીન ઢાળથી એ શહેર વેપારનું મુખ્ય નાડું હતું, અને તેની પાસેનું સુવાળીનું બંદર વહાણો માટે સગવડ ભર્યું હતું સુરતમાં વેપાર ચલાવવા માટે મોગલ બાદશાહ તરફથી છૂટ મેળવવા કેપ્ટન હૉકિન્સ તથા સર ટૉમસ રો ઇંગ્લેન્ડથી એલચી તરીકે આગ્રાના દરબારમાં આવ્યા હતા તેમની હકીકત આપણે ઉપર વાંચી ગયા છીએ અહીં પણ વલદા લોકોએ અંગ્રેજોની પુઠ પકડનાનું છોડ્યું નહીં, પરંતુ મોગલ રાજ્યનો બદોબસ્ત સારો હોવાથી તેમનાથી અંગ્રેજોને કંઈ પણ નુકસાન થયું નહીં યુરોપિયન લોકોમાં અંગ્રેજ, વલદા, પોર્ટુગીઝ વગેરે જુદી જુદી પ્રજા છે, અને તેમનો વ્યવહાર પૃથક છે, એ વાત મોગલ અધિકારીઓને આરામમાં બરાબર લાગીતી ન હોવાથી કોઈક વેળા વલદા લોકોના અપરાધ માટે અંગ્રેજોને શાસન મોગલવડ પડતું. પણ થોડાજ સમયમાં આ પ્રકાર બંધ થયો. અંગ્રેજો વખતોવખત

જગતનું ભરણું કરતા, અને કાઈની આડે જતા નહીં. વળી ઈરાની અખાત તથા પશ્ચિમ કિનારા ઉપર પોર્ટુગીઝોનું વેપાર દાગી દેવામાં તેઓ મોગલોને ધણા ઉપયોગી થતા હોવાથી પશ્ચિમે દરીઆની હદના બંદોબસ્તમાં અંગ્રેજ કાફલો આપણને ધણો મદદગાર થઈ પડશે એવું મોગલોને લાગ્યું. સને ૧૬૨૯ માં શાહજહાન બાદશાહે પોર્ટુગીઝ લોકો બધાં મળે ત્યાં તેમને સિક્કા કરવાની પરવાનગી અંગ્રેજોને આપી. બીજેજ વર્ષે મુંબાણી આગળ અંગ્રેજ તથા પોર્ટુગીઝ વહાણો વચ્ચે મોટી ઝડપ થઈ તેમાં બન્ને પક્ષ સરખા ઉતર્યાં, તોપણ અંગ્રેજોની શ્રેષ્ઠતા કાયમ રહી. સને ૧૬૩૦ માં ઇંગ્લેન્ડ તથા પોર્ટુગલ વચ્ચે મેડ્રીડ આગળ થયેલા તહનામાની રૂએ એવું હતું હતું કે બેઉ દેશની પ્રજાએ પૂર્વ તરફના દેશો સાથે શાંત રીતે વેપાર કરવો. પરંતુ આવા કામળ ઉપરના દરવોથી મનુષ્યના વ્યવહારનું બંધારણ થયું હોત તો પછી જગતની સ્થિતિ નિરાશીજ થાત. એટલું તો ખરું હતું કે અંગ્રેજોને લીધે જગતનું ઉત્પન્ન મેળવવામાં, અને બીજા શત્રુનો બહોબસ્ત કરવામાં મોગલ સરકારને ધણો ફાયદો થયો હતો એમ તેઓ સમજતા. એ સમયે મોગલ બાદશાહની સત્તા સમુદ્ર ઉપર બરાબર ચાલતી નહીં. દરીઆ ઉપરના બંદોબસ્ત માટે, અને મક્કે જતા યાત્રાળુઓનાં વહાણનાં સંરક્ષણ માટે મોગલ સરકારે જેવી રીતે. જંઝીરામાં દગસીઓનું ચાલું વસાવ્યું હતું તેવી રીતે સુરતમાંના અંગ્રેજો આપણને ઉપયોગી થશે એવું તેમનું માનવું હતું. આ વેળા શાહજહાન બાદશાહની શાંત કારકિર્દી યર થતી હતી, અને હિંદુસ્તાનમાં સર્વ પ્રકારની આબાહી હતી. એસિયા ખંડના સઘળા ભાગમાંના અનેક તરેહનો માલ સુરત બંદરમાં થઈને હિંદુસ્તાનમાં દાખલ થતો. મચ્છલિ-પટ્ટણ, બહરાનપુર અને આગ્રા સાથે એ ચહેરનો મુખ્ય વ્યવહાર ચાલતો હોવાથી માલથી ભરેલાં અસંખ્ય ગાડાંઓ તથા મોટી મોટી વણઝારો સુરત જવાના રસ્તા ઉપર સર્વકાળ ફરતાં માલમ પડતાં. રાત્રીમાંના ઉત્કૃષ્ટ બહોબસ્તને લીધે વેપાર તથા દોલત વૃદ્ધિ પામ્યાં. મોસમ વખતે પરદેશી વેપારીઓ સુરતમાં એટલા બધા એકઠા થતા કે તેમને રહેવા

માટે જગ્યા પણ મળતી નહીં. અંગ્રેજોના મુખ્ય કામદાર એક પછી એક ઘણા હોંશીઆર આવતા ગયા, અને હેનરી લૉડ વગેરે કેટલાક શોધક જીદ્દિના ગૃહસ્થોએ હિંદુઓના રીતરીવાજ તથા ધર્મ સંસ્કાર વગેરે અનેક બાબતોની માહિતી એકઠી કરવા મહા પ્રયાસ કર્યો.* પાછળના અંગ્રેજ રાજ્યકર્તાઓને આ માહિતી ઘણી ઉપયોગી થઈ પડી. ભાવી રાજ્ય સ્થાપનાની આ એક પ્રકારની જાણ તૈયારીજ હતી. પોર્ટુગીઝ લોકોએ હિંદુસ્તાનમાં પોતાનું રાજ્ય સ્થાપતી વેળા આવી કેંઈ પણ તૈયારી કરી નહીં. સુરતમાં ચાલતા ધમધોકાર વેપાર વિશે કંપનીને ખબર હોવાથી તેણે ત્યાંના પ્રેસિડન્ટને આ તરફના સઘળા અંગ્રેજો ઉપર અધિકાર ચલાવવાની સત્તા આપી હતી. સને ૧૬૩૦ માં ગુજરાતમાં પડેલા ભયંકર દુકાળમાં અસંખ્ય માણસો મુત્યાં; સુવાળીમાં ૨૬૦ ઘરો હતાં તેમાંથી માત્ર ૧૧ જ આ સપાટામાંથી બચવા પામ્યાં, એમ સને ૧૬૩૧ માં એક વક્ત્રા વેપારીએ લખ્યું હતું. સુરતના રસ્તાઓમાં ગ્રેતના ઢગલા પડતા; અને એકઠર ત્રીસ હજાર લોક દુકાળમાં મરણ પામ્યાં હતાં. પાછળથી ફાદી નીકળેલા રોગમાં અંગ્રેજ પ્રેસિડન્ટ તેમજ ઘણા વેપારીઓ મરણ પામ્યા, છતાં તેમનો વેપાર ચાલુજ હતો. સુરત કંપનીનું મુખ્ય ચાણુ થવાથી તેના તાબાનાં સઘળાં વહાણોનો ઉપયોગ ત્યાં થતા લાગ્યો. હિંદુસ્તાનમાં કંપનીનાં વીસ પચીસ વહાણો લુદે લુદે બંદરે ફરતાં હતાં. સને ૧૬૨૯ નો એક દાખલો એવો મળી આવે છે કે છેલ્લાં બાર વર્ષમાં બંદરોના વેપાર માટે અંગ્રેજોનાં ૫૭ વહાણો રોકાયેલાં હતાં, અને તેમનો કુલે આકાર ૨૬,૬૯૦ ટન હતો. આ વહાણો ભરવા માટે રોકડ તથા માલ મળી કંપનીના ૧,૧૪,૫૪,૪૨૦ રૂપીઆ બહાર આવ્યા; અને ૨૮,૯૬,૪૩૦ રૂપીઆ તેણે હિંદુસ્તાનમાં વ્યાજે લીધા, એટલે કુલે ૧,૪૩,૫૦,૮૫૦ રૂપીઆ ખર્ચ થયો. આ વહાણો સિવાય સુરતના બારાના બંદોબસ્ત માટે ૭ ૭ તોપવાળાં વહાણોનો એક નાનો કાફલો હતો. આ

* Lord's Account of Surat માં સુરતની જહોજમાલીનું સંપૂર્ણ વર્ણન આપેલું છેવાય છે. પણ એ પુસ્તક હાલ ઉપલબ્ધ નથી.

પૈકી દસ વહાણો સને ૧૬૧૫ માં કૅપ્ટન જાહનની સગદારી હેઠળ ત્રણ માં ઉતરી હતા, અને તેમાંના ચાર સને ૧૬૨૨ માં ધરાવના અખાત માથી પોર્ટુગીઝોને હાથે હદાશવા માટે વપરાયા હતા પોર્ટુગીઝ જહાજો કરતા અંગ્રેજોના જહાજો ઘણા સારા હતા હિંદુસ્તાનમાં અંગ્રેજ આર મારની શરૂઆત આવી રીતે થઈ હતી સને ૧૬૩૫ માં અંગ્રેજ પ્રેસિડન્ટ તથા ગોવાના વાઈસરોય વચ્ચે થયેલા વેપાર નબંધી કોનકલારની રૂબે બંનેને વહાણો ભરી માન વેરાની મજબૂત મળી આવી રીતે હિંદુસ્તાનમાં કંપનીના વેપારીઓ સ્વસ્થ બેઠી ન રહેતા અગ્ર પ્રયત્ન કરતા હોવાથી પહેલાં આ સં રાજની નુસાનનારો ગળતીતિ સામે ખપી દડી હતી

કંપનીનો વેપાર ધમધો ૧૨ ચાનલો બેઈ અંગ્રેજ વેપારીઓ નિશ્ચય થઈ બેસી રહ્યા નહોતા તેમનો ખાનગી વેપાર ધણો ભારે હતો, અને વખત આવે પગના પૈસા ખર્ચા નિ કામ માથે ઉપાડના તેઓ સમર્થ હતા વનદા વેપારીઓ અંગ્રેજોથી વજા અદખાતા તેઓ પોતાના કરતા ઘણા કુશળ છે એવી વનદાઓની ખાતરી હતી, અને તેઓ સાથે મિત્રા ચારી રાખી વેપાર ચલાવવામાં મોટો ફાયદો સમાવશે છે એવું તેઓ પોતાની સરનારને વારવાર જણાવતા, પણ તેમના જુમાદા પ્રતે કાંઈએ લક્ષ આપ્યું નહોતું

આર્સ રાજ્યએ કોર્ટને ઉભી કરેલી ખપીને હિંદુસ્તાનમાં વેપાર કરવાની સનદ આપવાથી તેના વેપારીઓએ આ દેશમાં આવી કૅપ્ટન ઈન્ડિયા કંપનીની વખાણે ઉપર સરસાર્થ બેઠાવવા માડી તેમણે રાતા સમુદ્રમાં મોગનોના ચાનાગુ વહાણો તૃયા તે માટે સુરતના પ્રેસિડન્ટ તથા બીજા માણસોને મોગનોએ એકમા પુર્ણ, પણ ૧૭૦,૦૦૦ રૂપીયા દડ ભરતા તે સધળાનો રૂ ૧૨૦ થયો કોર્ટને કંપનીના કૅપ્ટન વેડેલે (Captain Weddell) રાજપુરમાં પોતાની કાગી લાવી તેનો વલિવ ધણો વખત લગી સારો આશ્વો હતો સને ૧૬૭૬ માં સુરતના પ્રેસિડન્ટે વચમાં પડી મોગનો જાદયાદ તથા પોર્ટુગીઝો વચ્ચે તફ કાગી આપી

પ્રકરણ ૧૦ મું.] સામાયિક લોકોની પદ્ધતિ તથા તત્સંબંધી મુશ્કેલી. ૨૭૩

અંગ્રેજ પ્રેસિડેન્ટનાં આ સંઘર્ષો કૃત્યો આપણને એટલું જ સુચવે છે કે સુરતમાંથીજ અંગ્રેજોની સત્તાનો આરંભ થયો હતો. ટોમસ રૅસ્ટેલ (૧૬૨૫-૩૧) અને વિલિઅમ મેથોલ્ડ વગેરે સુરતના અધિકારીઓ કંપનીના સુભાષે ઘણા સારા હતા. તેમણે કંપનીની પ્રતિષ્ઠા જાળવી રાખી, અને બાદશાહ આગળ પોતાનો મોભો હેઠા પડવા દીધો નહીં. પૈસાની લેવડદેવડ, ચાંચીઆ લોકોનો બંદોબસ્ત, અને મફત જનારા યાત્રાળુઓની ધમાલ એ ત્રણે કામને લીધે સુરતનું મહત્વ વધ્યું, અને ખીજાં રાષ્ટ્રોની વતી મોગલ બાદશાહ સાથે મધ્યસ્થ તરીકે કામ કરવા જેટલું અંગ્રેજ વેપારીઓમાં જોમ આવ્યું. સને ૧૬૫૭ માં સુરતના પ્રેસિડેન્ટના તાબા હેઠળના સંઘર્ષો વેપારી મુલકને એક પ્રેસિડેન્સી તરીકે ગણવાનો કંપનીએ ઠરાવ કર્યો.

સને ૧૬૨૯ થી સને ૧૬૩૪ સુધીમાં કંપનીના વેપારમાં ૩૬ વધારો વપરાયા હતા; એ પૈકી 'વિલિઅમ' નામના વધારા ઉપર ૧૬૦ ખજાસીઓ હતા. એમાંનાં આઠ વધારા એ પાંચ વર્ષમાં નવાં બંધાયાં હતાં; એ સમયે ૬૦૦-૭૦૦ ટન આકારનાં વધારા બાંધવામાં ૫૦ થી ૬૦ હજાર રૂપીઆ ખર્ચ થયો. સને ૧૬૩૩ માં હિંદુસ્તાનમાંની સંઘર્ષો અંગ્રેજ વખાશે મળી ૧૬૦ વેપારીઓ (factors) કામ કરતા હતા; એમાંના ૪૮ રોગથી આ દેશમાંજ મરણ પામ્યા હતા. પાછળથી વધી ગયેલા ખર્ચ કમી કરવાના હેતુથી કંપનીનાં માણસોનો પગાર ઘણો કાપી નાંખવામાં આવ્યો, તોપણ ઈંગ્લંડમાં કંપની કેટલોક ધર્મોદા ખર્ચ કરતી હતી તે તેણે ઓછો કર્યો નહીં. ગરીબોને અન્ન તથા લિક્ષા આપવાનું, દોસ્તિપટલ વગેરે સંસ્થાઓમાં વર્ગણી ભરવાનું તથા એવાંજ ખીજાં કામો કરવાનું કંપનીએ ચાલુ રાખ્યું હતું. કેટલીક વાર ઈંગ્લંડમાં તેનો માત્ર ચોરાઇ જતો હતો. સને ૧૬૩૪ માં ચાર મહુરોએ મરીનું ભરેલું એક પોતું ચોર્યું હતું, અને ખીસામાં ભરેલાં મરી ખાતાં મહુરો પકડાઇ ગયા હતા. એવીજ રીતે હિંદુસ્તાનથી આવતી કાપડની ગાંસડીઓમાંથી પણ અનેક વેળા ચોરી થતી.

કોર્ટનની કંપનીને પહેલી સફરમાં જો કે સારો ફાયદો મળ્યો હતો તોપણ તે ઇસ્ટ ઇન્ડીઆ કંપની સામે ટક્કર ઝીલી ચકી નહીં. વલંદા લોકો તરફથી તેનાં વહાણોને અતિચમ હેરાનગતી પહોંચતી પણ સ્વરક્ષણના સાધનને અભાવે કોર્ટનની કંપની ઇસ્ટ ઇન્ડીઆ કંપની સાથે પડેલા વિમુક્ત બાબત કેઈ પણ તોડ કહાડવા અથવા તો તેમાં જોડાઈ જવા તૈયાર થઈ. રાજને પણ જેવી ઇસ્ટ ઇન્ડીઆ કંપની તરફથી પ્રાપ્તિ હતી તેવી કોર્ટન તરફથી ન હોવાથી તે તેના પ્રત્યે નાખુશ થયો હતો. ત્યારબાદ સને ૧૬૩૯ માં રાજએ પૂર્વના વેપારની બરાબર તપાસ કરી ખરી દુકીકત જાહેર કરવા માટે એક કમિટિ નીમી. તે કમિટિએ કરેલી તપાસ ઉપરથી રાજ-એ કોર્ટનની સનદ રદ કરી, અને ઇસ્ટ ઇન્ડીઆ કંપનીને નવો ભંડોળ ઉભો કરવા પરવાનગી આપી. આવેલી અડચણ ગમે તેમ કરી રાજ નિભાવી લેતો; પણ આખરે તેનો સને ૧૬૪૯ માં અંત આવ્યો.

સને ૧૬૪૩ માં ઇંગ્લંડમાં કંપનીના ગવર્નર તરીકે વિલિઅમ કોકેન (William Cokayne) ની એક ડેપુટી ગવર્નર તરીકે વિલિઅમ મેથ્વોલ્ડ (William Methwold) ની નિમણૂક થઈ. મેથ્વોલ્ડ ધણો ચાલાક તથા હોંશીઆર હતો, હિંદુસ્તાનના વેપારની તેને સંપૂર્ણ માહિતી હતી, અને સાંથી ધનાઢય થઈ તે ઇંગ્લંડ પાછો ફર્યો હતો. એ પ્રથમ સને ૧૬૧૫ માં સુરત આવ્યો; પછી વેપારની માહિતી મેળવતો આખા હિંદુસ્તાનમાં ફર્યો. ગોવળકોન્ડની હીરાની ખાણની વાત એણેજ પ્રથમ પ્રસિદ્ધ કરી. સને ૧૬૩૧ થી ૩૭ સુધી એ સુરતનો પ્રેસિડન્ટ હતો તે દરમિયાન કંપનીનો વેપાર તેણે ધણો સારો ચલાવ્યો. બગાળા પ્રાંતમાં વખાર ખોલવાનું પ્રોત્સાહન કંપનીને એણેજ આપ્યું હતું. ટુંકાણમાં ઇંગ્લંડમાં કંપનીની રિયલિટી માફી થતાં મેથ્વોલ્ડ સરખા ગૃહસ્થોએ હિંદુસ્તાનમાં તેને વધારે ટેકો આપી સજીવન કરી હતી.

આવી રીતે અંગ્રેજ વેપારીઓ અનેક ખટપટ કરવામાં નિરંતર મશગુલ રહેતા. આર્સ રાજ દેખાત હતો ત્યારે અને તેનો સિરઝેદ થયા

પ્રકરણ ૧૦ મું.] સામાઈક ભડોળની પદ્ધત તથા તત્સંબંધી મુસ્કેલી. ૨૭૯

પછી પણ કેટલોક વખત સુધી કંપનીને ખુલ્લી રીતે પોતાના વિચાર દર્શાવવાની મનાઈ હતી. ક્યારે ક્યો પણ સર્વોપરી થશે અને કોના હાથમાં આપણી મુઠ્ઠી જશે એનો કંઈ પણ ભાસ અગાડીથી ન પડતો હોવાથી પ્રત્યેક વ્યવહારમાં તેને સાવચેતીથી વર્તવું પડતું, અને કોઈ પણ પક્ષ ગુસ્સે ન થાય એવી ભાષા વાપરવાની ફરજ પડતી. આ સમયે હિંદુસ્તાન આવેલા કેટલાક પત્રો ઉપર શરૂઆતમાં ‘વાંચીને બાળી નાખવા’ એ પ્રમાણે સ્પષ્ટ સૂચના હતી. આ રીતે અનેક પત્રો બળી ગયલા હોવાથી તેમાંનો મજકુર બાળવાને આજે આપણી પાસે કંઈ સાધન નથી. એટલું તો ખરૂં કે અંગ્રેજ લોકોએ પોતાના રાજને ફાંસી દીધાની બાતમી ધરાવે, હિંદુસ્તાન વગેરે કેકાણે પહોંચી હતી અને તેથી તેમને માટે અન્ય પ્રબળો કંઈક વિચાર અભિપ્રાય બંધાયો હતો. આવો વિચાર અંગ્રેજોને કેટલીકવાર નડ્યો એ જણાવવાની જરૂર નથી.

૩. મદ્રાસની ઉત્પત્તિ (સં. ૧૬૩૯).—કોરોમાંડલ કિનારા ઉપર અંગ્રેજોની વ્યવસ્થા થોડી રીતે ચાલી નહીં તેનું કારણ એ હતું કે તે તરફ મોગલ બાદશાહની સત્તા સ્થાપન થયેલી ન હોવાથી નાનાં નાનાં રાજ્યો માંહોમાંહે લડ્યા કરતાં હતાં. સને ૧૫૩૫ માં તાલિકોટાની લડાઈમાં વિજય-નગરના રાજાનો અંત આવ્યાથી પૂર્વ કિનારા ઉપર ગોવળકોન્ડાના કુતબશાહી રાજાએનો અમલ શરૂ થયો હતો. મદ્રાસની ઉત્તરે ૨૩ માઈલ ઉપર પુલિકટ આગળ વલંદા લોકોનું ધાણું હતું. એ પુલિકટ નાનો સરખો બેટ છે અને તે ૧૬૦૯ માં વલંદાઓએ કબજે કર્યો હતો. સને ૧૬૧૧ માં અંગ્રેજોની સાતમી સફર વેળા કંપનીનાં વહાણોએ તે કબજે કરવા પ્રયત્ન કરેલો, પણ વલંદાઓની સામા તેમનું કંઈ ફાવ્યું નહીં, ત્યારે એની ઉત્તરે પેટ્ટપુળી આગળ કેપ્ટન હિપોને (captain Hippon) અંગ્રેજોની કોડી ઘાલી (ઓગસ્ટ ૧૬૧૧). પેટ્ટપુળી એ હાલનું કૃષ્ણા જિલ્લામાં આવેલું નિબમપટ્ટણ શહેર છે. સને ૧૬૨૦ માં ઈંગ્લેન્ડ અને હોલેન્ડ વચ્ચે સલાહ થવાથી વલંદાઓએ પુલિકટમાં અંગ્રેજોને વેપાર કરવાની છૂટ આપી; પણ એમ્બોમનાની કતલ પછી એ શહેર પણ તજ દેવાની તેમને ફરજ પડી. પેટ્ટપુળીનો વેપાર કેટલોક વખત ધીમે

ધીમે સાથે પશુ સાંતી ખરાબ હવાને લીધે તે પશુ અંગ્રેજોને છોડી દેવું પડ્યું. એમ છતાં સને ૧૬૩૩ માં અંગ્રેજોએ ફરીથી ત્યાં પોતાની વખાર સ્થાપી હતી. આવી રીતે મને તેમ ફરી અહીં અંગ્રેજો રહેતા, પણ સને ૧૬૮૭ માં કંપનીના હુકમનુસાર એ વસાહત સદંતર કહારી નાખવામાં આવ્યું.

કૃષ્ણા નદીના આ બંદરમાં અંગ્રેજોનો નિભાવ થશે નહીં એમ જાણી કેપ્ટન દિપોને એજ નદીને ઉત્તર તીરે આવેલા મન્છલિપટ્ટણમાં જઈ સને ૧૬૧૧ માં એક કોઠી બાંધી. અહીં કાપડ પુલકળ મળે એમ હતું, અને અહીંથી અનેક બંદરો માટે નિરનિરાળા પ્રકારનો માલ રવાના થતો હોવાથી વેપારના નિકાસ માટે સધળી સગવડ હતી. ગોવળકોન્ડાના હીરા અને માણેક તથા દેશના બીજા ભાગોમાં તૈયાર થતાં સુંદર વસ્ત્રોના પરદેશમાં મોટા ખર્ચ થતો હતો; તેમજ પૂર્વ તરફના બેટામાંથી આવતું સોનું, રૂ, લોગાન વગેરે માલનો મન્છલિપટ્ટણમાં ઉપાડ થતો. સને ૧૬૨૭ માં બેરોચિઆના વેપારીઓએ ઈંગ્લેન્ડમાં કંપનીને લખી જણાવ્યું હતું ‘કે જે તમે દર સાત પોણાસાત લાખ રૂપિયા મન્છલિપટ્ટણમાં ચેકડ મોકલી તેનું કાપડ ખરીદી બેરોચિઆમાં વેચો તો તેટલી ખુબથી સાડાતેર લાખ જેટલો ભારે નફો થવાનો સલવ છે.’ સુરતમાં કોઠી બાંધી અંગ્રેજોએ જેવી રીતે પોર્ટુગીઝોનો પશ્ચિમ કિનારાનો વેપાર છીનવી લીધો હતો તે પ્રમાણે મન્છલિપટ્ટણની અંગ્રેજ વખારને લીધે તેમનો પૂર્વ કિનારા ઉપરનો સધળો વેપાર દબાયો હતો. એમ છતાં આ અગત્યનું બંદર અંગ્રેજો પોતાના એકલાના કબજામાં રાખી ચક્રા નહીં, કારણ તેમને એ બંદર માટે વલંદાઓ સાથે ધણી ચડસાચડસી થઈ હતી. સને ૧૬૧૩ માં કિનારાના મુલકના દેથી અધિકારી પાસેથી અંગ્રેજ વેપારીઓએ સુવર્ણ-પત્ર ઉપર વેપાર કરવા પરવાનો લખાવી લીધો હતો. સને ૧૬૧૬ ના એક લેખ ઉપરથી જણાય છે કે મન્છલિપટ્ટણની કોઠીનો ખર્ચહાર ઘોઝ ખર્ચે ધણા ઉત્તમ પ્રકારનો ચાલતો હતો. ચોડાજ સમયમાં વલંદાઓએ અંગ્રેજોને એટલા હેરાન કર્યા કે ત્યાંના કેટલાક અંગ્રેજ વેપારીઓ નારી

જઈ આર્મીગામમાં જઈ રહ્યા (સને ૧૬૨૮) એમ છતાં મન્હણિપટ્ટણ માટેની અગ્રજોની આજ્ઞા છેક જ નષ્ટ થઈ નહેતી સને ૧૬૩૦ ના સુરતના દુકાળની અસર મન્હણિપટ્ટણમાં ઘણી સખત જણાઈ જીએ મરતા લોકો ફાડી ખાશે એવી બહીકથી મુસાફરી કરવી દુર્ઘટ થઈ હતી, અને વણકર વગેરે બીજા અસખ્ય ધંધાદારીઓ માર્યા ગયા હતા સને ૧૬૩૨ માં અગ્રજોએ ગોવળકોન્ડાના કુતબચાહી રાજા પાસેથી મન્હણિપટ્ટણની વખા રતો પરવાનો મુવર્ણ પત્ર ઉપર લખાવી લીધો તેના બદલામાં અગ્રજોએ ધરાનના વોડા લાવી શાહને વેચવા કમૂલ કર્યું આ પ્રમાણે મન્હણિપટ્ટણમાં અગ્રજોએ શરૂ કરેલો વેપાર અઘાપિ ચાલુ છે

સને ૧૬૨૩ માં આર્મીગામમાં અગ્રજોએ પહેલી કેસી ધાની, અને ત્યાં તોપ વગેરે મુકી વનદાઓ સામે પોતાનો બચાવ કરવા માડ્યો વખત જતાં અહીં માન બરાબર નહીં મળવાથી તેમને આ જગ્યા પણ છોડવી પડી આર્મીગામના મુખ્ય વેપારી ફ્રાન્સિસ ડે (Francis Day) એ વનદા લોકોનો ત્રામ મટાડવાના હેતુથી પુનિશ્ટની દક્ષિણે મદ્રાસમાં નવું વસાહત સ્થાપવા ઈરાબ્યું ત્યાં બહાર ધણું સાફ હતું, અને નજદીના મેટ થોમેમાના પોર્ટુગીઝોની તેને મદદ મળવાની હતી

વિજયનગરના રાજ્યની પડતી પછી ત્યાંનું રાજ્ય કુટુંબ મદ્રાસની નૈશ્વર્યે સુમારે ૭૦ માઈલ ઉપર આવેલા ચદ્રગિરિ નગરમાં જઈ વચ્ચું હતું આર્મીગામ તથા મન્હણિપટ્ટણમાં વનદાઓ સામે અગ્રજ વેપારીઓ ટંકી શરૂવાથી નહીં ફ્રાન્સિસ ડે આ ચદ્રગિરિના નાયક પાસે ગયો (સને ૧૬૩૯ ઓગસ્ટ તા ૨૭) ત્યારે શ્રીરગરાય નાયકે તેનો સારો સત્કાર આ નાયકની હસ્તકનાં મુનડમાં અગ્રજે માટે વેપારની સોઈ સારી હોરાની તથા મન્હણિપટ્ટણ કરતા ૪૦ ટા સરતો માન ત્યાં મળતો હોવાની ડેની ખાતરી થવાથી શ્રીરગરાય નાયક પાસેથી કેટનાક હક મેળવવા તેણે તજવીજ કરી શ્રીરગરાયે ડેની માગણી તરતજ સ્વીકારી, અને વર્ષ પુરૂ થાય તે અગાઉ પોતાના તાબામાંની કેટનીક જગ્યા તથા

ત્યાં કિલ્લેબંધી કરવાની પરવાનગી તેણે અંગ્રેજોને આપી. શ્રીરંગરાયના મૈયત પિતા ચન્નાપાના સ્મારક તરીકે નવા સહેરનું નામ ચન્નાપટ્ટણ પાડવાની શ્રીરંગરાયે અંગ્રેજો પાસેથી કમ્પ્લાન મેળવી હતી. કેટલાક એતદેસીય લોકો મદ્રાસને હજી ચન્નાપટ્ટણ તરીકે ઓળખે છે. મદ્રેશ્વર નામના એક પુરાતન રાજાના નામ ઉપરથી મદ્રાસ નામ પડેલું હશે એવું અનુમાન થાય છે. ચંદ્રગિરિનો નાયક નિરાશ્રિત હતો, એટલે અંગ્રેજો પોતાના મુલકમાં કિલ્લેબંધી કરશે તો વખત આવે તેમની તરફથી પોતાનો બચાવ થઈ શકશે એવા હેતુથી તેણે એજ કંપનીને આશ્રય આપ્યો હતો. અરાજક સ્થિતિનું પરિણામ દેશને કેટલું ભયંકર થાય છે એનાં અનેક ઉદાહરણોમાંનું આ એક છે. મચ્છલિપટ્ટણમાં અંગ્રેજોનો ટકાવ નહીં થવાનું કારણ એ હતું કે ત્યાં કુતબશાહ રાજાનો અમલ જોરમાં હતો. મુરતમાં પણ અંગ્રેજોની તેવી સ્થિતિ હતી. પણ મદ્રાસમાં તેઓ તેવી કંઈ પણ ખ્બીક વગર રહી શક્યા. શ્રીરંગરાય પાસેથી ઉપર કહેલો કરાર કરાવી લઈ કે તરતજ મચ્છલિપટ્ટણ ગયો; ત્યાંના મુખ્ય અમલદાર કોમનને ડેના વિચાર પસંદ પડ્યા, પરંતુ તેની પાસે પૈસા ન હોવાથી ડેએ નાણું બ્યાજે કઢાડી કિલ્લાનું કામ ઘર કંઈ (ફેબ્રુઆરી, ૧૬૪૦). તા. ૨૩ મી એપ્રિલે એટલે સેન્ટ જ્યોર્જના પુન્ય દિવસે કોટ પુરા થવાથી એ કિલ્લાનું નામ ફોર્ટ સેન્ટ જ્યોર્જ પાડવામાં આવ્યું. થોડાજ વખતમાં વલુકર વગેરે લોકોનાં ૪૦૦ કુટુંબો કિલ્લાના બહારના ભાગમાં આવી વસ્યાં, એ ઉપરથી અંદરનો ભાગ બ્હાઈટ ટાઉન (ગોરાઓનું શહેર) તરીકે ઓળખાવવા લાગ્યો, અને બહારના ભાગનું નામ બ્લેક ટાઉન (કાળાનું શહેર) પડ્યું. કિલ્લા ઉપર દસ હજાર પેગોડા એટલે સુમારે ૩૫,૫૦૦ રૂપીઆ ખર્ચ થયો તોપણ પુષ્કળ કામ બાકી હતું. ચરઆતમાં કિલ્લાના સંરક્ષણાર્થે આસરે ૩૫ અંગ્રેજો તથા તેટલાજ દેસીઓ રાખવામાં આવ્યા હતા. કે સને ૧૬૪૨ માં ઇંગ્લેંડ ગયો ત્યારે મચ્છલિપટ્ટણમાંના અંગ્રેજો મદ્રાસમાં આવી રહ્યા.

કંપનીના હુકમ વિના કરેલું આ કામ ઇંગ્લેંડમાં પસંદ પડ્યું નહી.

લાંની તે વેળાની કામાડોળ સ્થિતિ ધ્યાનમાં લઈએ તો આવા નુંકસાનકારક કામમાં ખર્ચ કરવાની કંપનીની તાકાત નહોતી એમ સહજ જણાશે. આ માટે સુરતના પ્રેસિડન્ટને ઠપકા મળ્યો ત્યારે તેણે તે વિશે પોતાની અજ્ઞાનતા જાહેર કરી, તોપણ મદ્રાસનો કિલ્લો ધણો ઉપયોગી થઈ પડશે એવો તેણે મત આપ્યો. આ બાબત તપાસ કરવા માટે કોર્ટ ઓફ કાય-રેક્ટરો તરફથી નીમાયલી કમિટિએ સને ૧૬૪૫ ના મે માસની ૧૩ મી તારીખે એવો અભિપ્રાય આપ્યો કે પાસે પૈસા ન હતા છતાં આવું ખર્ચાળુ કામ ઉપાડવું એ મોટી ભૂલ હતી, તોપણ કંપની પાસે વહેલો મોડો કંઈક લંડોળ જમે થતાં આ કિલ્લાનો ધણો સારો ઉપયોગ થઈ શકશે; આ કામમાં કોઈ એક જ માણસને અપરાધી ઠરાવી શકાતો નથી; અપરાધી ગણીએ તો તે કે હોતો, પણ તે અત્યાર આગમજ કંપનીની નોકરીમાંથી નીકળી ગયો હોતો, અને કિલ્લાનું કામ પુરું થઈ ગયું હતું, એટલે બનેલા બનાવ માટે માથાકુટ કરવી નિરૂપયોગી છે. કે જેવો ધૂર્ન અને દીર્ઘદર્શી પુરૂષ એક વેળા મન ઉપર લીધેલું કામ ઉપરી અધિકારીઓના હુકમની રાહ ન જોતાં કેવી રીતે સંપૂર્ણ રીતે પાર પાડે છે એ ધ્યાનમાં રાખવા જોગ છે. આશ્ચર્યકર્ષક, કલાઈવ વગેરે પુરૂષોની પણ રીત આવીજ હતી. વારત-વિક રીતે હિંદુસ્તાનમાંનું અંગ્રેજી રાજ્ય વરિષ્ઠ અધિકારીઓના હુકમના અનાદરને લીધેજ સ્થાપન થયું છે; હુકમ યોગ્યરીતે બજાવવાની તજવીજ કરવાથી તે કદી પણ સ્થપાયુ હોત નહીં.

આ પ્રમાણે મદ્રાસની સ્થાપના થઈ અને પૂર્વ કિનારા ઉપર કંપનીનો વ્યવહાર મુકામરીતે ચાલુ થયો. મદ્રાસ પાસે આવેલા સેન્ટ થોમ્સનાં પોર્ટુગીઝો સાથે અંગ્રેજોને સારી મિત્રાચારી હતી. એટલે થોડાજ વખતમાં અહીં અંગ્રેજોની સત્તા જામી ગઈ. શરૂઆતમાં આ વસાહત બેંટમના તાબા હેઠળ હતું, પણ સને ૧૬૫૩ માં મદ્રાસ પ્રેસિડન્સ તરીકે તે સ્વ-તંત્ર થયું. આ વસાહત અંગ્રેજોની ખીજ વખારો કરતાં સિન્ન પ્રકારનું હતું, કારણ કે અહીં સેન્ટ થોમ્સ નજદીક કિનારે કિનારે છ માર્શિ લાંબો અને એક માર્શિ પહોળો જમીનનો કકડો કાયમનો કંપનીના તાબામાં

આવવાથી આ થાણુ ઉભુ થયું હતું દેવના બીજા ભાગોમાં તેમની માત્ર વખારોજ હતી સને ૧૬૪૫ માં જોવાળકોન્જાના જુલજાદી રાજા પાસેથી મદ્રાસની સનદ કંપનીએ મેળવી યુરોપમાં ફોર્મ્બેને વલદાઓ માથે આ થાણુ બાબત લગાઈ કરી બદોનસ્ત કર્યો સને ૧૬૫૭ માં મદ્રાસના કામકાજની ચોખ્ખી વ્યવસ્થા થઈ લાગ્યી આ રહેર આનાદ થતુ ગયુ છે

૪. બંગાળામાં અંગ્રેજ કોઠીની ગરુઆત.—સુરત અને મદ્રાસ કરતા બંગાળાની રિયતિ કંઈક જુદાજ પ્રકારની હતી એ પ્રાત મોગનોની રાજધાનીથી ધણો દૂર પડેલો હોવાથી ત્યાના અધિકારીઓ ધણાખરા સ્વતંત્ર હતા ગુજરાતમાં સુરત ઉપર જેની ગીતે બાદશાહનું પ્રલક્ષ હતું રહેલું હતું તેવું બંગાળા ઉપર નહોતું એવું કહેવાય છે કે ગેબિઅન બાઉટન (Gabriel Boughton) નામનો એક અંગ્રેજ રાષ્ટ્રપ્રેમી સને ૧૬૩૬ માં બાદશાહના આમ નજીને માન આપી મુગતથી આમ ગયો હતો ત્યાં એક રાજકન્યા દાઝી ગઈ હતી તેને બાઉટને ઉપચાર કરી સારી કરી એ માટે પોતે શ્રી ન લેતા તેણે પત્ની માટે બંગાળા પ્રાતમાં બિનજાતી વેપાર કરવાની પરવાનગી મેળવી પણ આ વાત ખરી ટોચ એમ જણાઈ નથી બંગાળામાં વેપાર કરવાનો પરવાનો મેળવવા માટે સર ટોમસ રોના વખતથી અંગ્રજ વેપારીઓ મથતા હતા એ ખરૂં, તોપણ બંગાળા તરફ પ્રથમ પગપેસારો કરનારા મન્ઝિફટૂલની અંગ્રજ કોઠીના માણસો હતા તેમણે સને ૧૫૩૩ માં કાર્ટવ્રાઈટ (Cartwright) વગેરે કેટલાક વેપારીઓને મહા નદીમાં થઈ ઓરિસા પ્રાતમાં મોકલ્યા હતા તેઓ પ્રથમ હરિનપૂર આગળ ઉતર્યા ત્યાના હિંદુ કારભારીએ તેમને આશ્રય આપી તેમને કટકના મુસનમાન નવાન પાસે મોકલ્યા વિનાગ ઉપગના નાના મોમન અધિકારી, વરિષ્ઠ સુમેદાર તથા મુખ્ય બાદશાહ એઓ વચ્ચેનો ફરક આરભમાં અંગ્રેજ ગૃહસ્થો બરાબર સમજતા ન હોવાથી તેઓએ સવળાને રાજાની સલાહ આપેલી તેમના અને લેખ ઉપરથી માનમ પડે છે ઓરિસાનો નવાબ ખરૂં જોતા બંગાળાના સુમેદારના તાનામાં હતો, તોપણ તેણે અંગ્રજ વેપારીઓનો સત્કાર કરી તેમની સુનામત લીધી, ત્યાં

પ્રકરણ ૧૦ મુ] સામાઈક લડોળની પદ્ધત તથા તત્સમધી મુશ્કેલી. ૨૮૫

દરબારમાં પોર્ટુગીઝ વેપારીઓ સાથે કાર્ટરાઈટને સખત તકરાર થઈ તેમાં કાર્ટરાઈટ ધણા જગવીપણાથી વત્યો. આથી તેનો ધાક ખેડો, અને ઓરિસાના અધિકારીઓએ તેને પોતાના પ્રાંતમાં જમીન વેચાતી લઈ કાઢી ધાલવાની તથા વહાણ બાધવાની પરવાનગી આપી (સને ૧૬૩૩), અને જતી વેળા તેને વિદાયગીરીના માન તરીકે મિજબાની પણ આપી હતી, અંગ્રેજોએ તરતજ હરિહરપૂર તથા બાલામોરમાં વખારો ઉઠાડી, અને સને ૧૬૩૩ ના જુલાઈ મહિનામાં ઇંગ્લંડથી આવેલો માલ ત્યાં ઉતાર્યો પણ એ માલ ત્યાં ખપ્યો નહીં એમાઆમાં તાનથી હેરાન થઈ અંગ્રેજોના ધણાં માણસો ગુજરી ગયા. આ સંકટમાં તેઓ ફસાયલા હતા તેવામાં એક તરફથી પોર્ટુગીઝોએ તથા બીજી તરફથી વલદાનાં વહાણોએ તેમના ઉપર હુમલો ચલાવ્યો. ‘આ નુકસાનકારક પ્રસંગ માથે બહોરી લેરાની આપણને જરૂર નથી’ એવું ઇંગ્લંડમાં કંપનીને તેમજ અહીં મન્ડલિપટ્ટણના અધિકારીઓને પણ લાગ્યું સને ૧૬૪૧ માં બાલાસોરનો વેપાર છોડી દેવાનો ઇંગ્લંડથી હુકમ આવ્યો. પણ એજ સમયે ક્રાન્સિસ ડે મદ્રાસથી બાલાસોર ગયો, અને ત્યાંની સવળી હકીકત જોઈ એ વખાર બંધ નહીં કરવા ઠરાવ કર્યો. આથી આખર નિકાલ માટે આ પ્રશ્ન ફરીથી ઇંગ્લંડ રવાના થયો પણ સને ૧૬૫૦ સુધી તેનું કંઈ પણ નિરાકરણ થયું નહીં. એ વર્ષમાં ડાયરેક્ટરોએ બંગાળમાં વખાર રાખવાની જરૂર જોવાથી કંપનીએ બાલામોરને મધ્યસ્થાન રાખી ત્યાંથી વિલાયતનો માલ દુગલીમાં વેચવા માટે મેકલ્લવાની ગોઠવણ કરી સો વર્ષ પૂર્વે દુગલી આગળ પોર્ટુગીઝ લેકોએ પોતાની કાઢી ધાની હતી પણ તેમણે કરેલી કિલ્લેમધી વગેરે શાહજહાનને પસંદ ન પડવાથી તેણે સને ૧૬૩૨ માં પોર્ટુગીઝ ચાણુનો નાશ કર્યો હતો. દુગલીની નીચે થોડે અંતરે ચિનસુરામાં વલદાઓનું ચાણુ હતું. મોગલોના વહાણો માટે બંગાળ પ્રાંતમાં દુગલી મુખ્ય બંદર હોવાથી ડાયરેક્ટરોના હુકમ અનુસાર સને ૧૬૫૦ માં કંપનીએ બાદશાહના અમલદારો પાસે એ ઠેકાણે વેપાર કરવાનો પરવાનો મેળવ્યો. સને ૧૬૩૨ થી આ પ્રદેશમાં નારાયણ નામનો એક હિંદુ

મહત્ત્વ અંગ્રેજોને મદદ કરતો હતો; તેને ફસાવવા માટે અંગ્રેજોના શત્રુઓએ અનેક પ્રયત્ન કર્યો તોપણ તે ઈમાનદાર રહ્યો, અને તેણે જ હુમલીની વખાર બાબત તેમને સર્વ તરેહની મદદ કરી. વળી ઉપર દહેલો શત્રુવૈદ્ય બાહિદન આ સમયે બંગાળના સુબેદાર શાહનવા મુજબ પાસે હતો, તેણે મુજબ માટે કરેલાં કામના બદલામાં શાહનવાએ કંપનીને બંગાળમાં બિનજકાતી વેપાર ચલાવવાની પરવાનગી આપી. આ માટે કંપનીને ૩,૦૦૦ રૂપિયા નજરાણું ભરવું પડ્યું. હુંકાણમાં સને ૧૬૫૧ થી આખા બંગાળ પ્રાંતમાં અંગ્રેજોનો વેપાર ચાલુ થયો, અને બાલાસોર, પિપળા, હુમલી, કાસીમબગ્ગર, પટના વગેરે ઠેકાણે તેમણે પોતાની કોઠી ધાલી વેપારની શરૂઆત કરી. પણ આટલા મોટા વિસ્તાર ઉપર કંપનીનાં મૂકી-ભર માણસોને ફરી વળવું અશક્ય હતું. પડતી મુશ્કેલીઓ ધ્યાનમાં લઈ ૭ સાત વર્ષમાં મદ્રાસની કૌન્સિલે બંગાળમાંની વખારો બંધ કરવા ફરમાવ્યું.

કંપનીના વહિવટમાં ચાલતી ચેરવ્યવસ્થાનો અંત આણવા સને ૧૬૫૭ માં કૉમવેલે એક ઉત્તમ વ્યવસ્થા રચી. હિંદુસ્તાનમાંના અંગ્રેજ વેપારીઓની વર્તણૂક ઘણી અનિયમીત હોવાથી કંપનીનો ફાયદો ન વિચારતાં તેઓ પોતાનાં ખીસાં ભરતા. આનો અટકાવ કરવા માટે તેણે પ્રત્યેક વખાર માટે નિયમ બાંધ્યા; દરેક વખારમાં એક મુખી, ત્રણ મદદનીશ તથા બીજા હાથ હેડબના લોકો રાખવાની ગોઠવણ કરી; અને મુરતમાં મુખ્ય અધિકારી રાખી તેના તાબામાં મદ્રાસ તથા મદ્રાસની હસ્તક હુમલીની વખારો મુકવા તુર્ત વેળા બંદોબસ્ત કર્યો. આ સંપત્તિ મદત્વનું કામ આટોપી તથા કંપનીના કામમાં નવું જોમ ઉમેરી અને તેની સંપત્તિ વ્યવસ્થા પૂર્ણ કરી કૉમવેલ સને ૧૬૫૮ માં મરણ પામ્યો. અહીં એજ વર્ષમાં શાહનવાને બાદશાહ આઝરી પડ્યો, અને તેની કારકિર્દીનો અંત આવ્યો. સને ૧૬૫૮ પછીનાં સો વર્ષ લગી અંગ્રેજો ફક્ત વેપારી હતા; સને ૧૭૫૮ માં તેઓએ રાજ્ય સંપાદન કરવા માંડ્યું, અને બીજાં સો વર્ષમાં એટલે સને ૧૮૫૮ માં તે પૂર્ણ કર્યું. આ હકીકતમાં આ ત્રણ સન ખાસ યાદ રાખવા જોઈ છે.

૫. કૉમ્બેલે કરેલી વ્યવસ્થા (સને ૧૬૫૭).—ઇંગ્લંડમાં થયેલી રાજ્યક્રાન્તિને લીધે કંપનીને ઘણો ત્રાસ ભોગવવો પડતો હતો. આર્લ્સ રાજના મૃત્યુ પછી રાજચિન્હ તરીકે જે કંઈ કંપની પાસે હતું તે સધળું તેને નાશ કરવું પડ્યું. તેવીજ રીતે સને ૧૬૬૦ માં ઇંગ્લંડની ગાદી ઉપર ખીજે આર્લ્સ રાજ આવતાં વચગાળાનાં પ્રજાસત્તાક રાજ્યની નિશાનીઓ પણ કંપનીને નાશ કરવી પડી. ટુંકમાં વખત આવે તેમ તેને વર્તવાનું હતું. કૉમ્બેલનો સર્વ ઉદ્યોગ અંગ્રેજ લોકોના ઉત્કર્ષ માટે હતો, અને કંપનીનું તેણે હમેશ માટે હિત કર્યું હતું. વેપાર એ રાષ્ટ્રના અભ્યુદયનું મુખ્ય અંગ છે, અને તે વધારવા માટે રાજ્ય કર્તાએ મહેનત કરવી જોઈએ એ તત્વ કૉમ્બેલ પૂર્ણ રીતે જાણતો હતો. વલંદા લોકોએ કંપનીને ઘેરી લીધી છે, તથા પોર્ટુગીઝો તેને હેરાન કરે છે એ બરોબર તે ॥ ખ્યાનમાં ઉતર્યું હતું. સ્વપ્રજ્ઞ સાફ પૂર્વનો વેપાર ખુલ્લો મુકવામાં આવશે એવી સરત તેણે પોર્ટુગલ જોડે કરેલા દાલકરામાં દાખલ કરાવી હતી, અને એમ્બોયનાની કતલ માટે વલંદા લોકોને ઘણી ભારે શિક્ષા કરી હતી; કંપનીની અંતર્વ્યવસ્થા સુધારી સામાઈક લંડોળની પદ્ધત કંપનીના ઉદય માટે સર્વોત્તમ કરાવી હતી. આ સધળાને કાયદાનું રૂપ આપવા માટે કૉમ્બેલે કંપનીને સને ૧૬૫૭ માં નવી સનદ કરા આપી. આથી લોકોને ધીરજ આવી, અને કંઈપણ ખ્હીક રાખ્યા વિના તેઓએ પોતાના પૈસા કંપનીને ધીર્યા. કૉમ્બેલના આ ઉપક્રમને લીધેજ પછીનાં જસોં વર્ષ લગી રાજ્યસ્થાપનાનું પ્રયત્ન કામ કંપની ઉપાડી સફળ હતી.

કૉમ્બેલનો તથા કંપનીનો જન્મ એકજ વર્ષમાં થયો હતો (સને ૧૫૯૯). કંપનીએ સને ૧૬૨૮ માં પાર્લામેન્ટ પાસેથી પ્રથમ દાદ માગી, અને તેજ વર્ષે કૉમ્બેલ પાર્લામેન્ટમાં દાખલ થયો ત્યારથી સને ૧૬૪૯ પર્યંત કંપનીની ઘણી માડી હાલત થઈ તે દરમિયાન, અને મુખ્યત્વે કરીને ૧૬૪૨ થી ૧૬૪૯ સુધી ચાલેલા જન્ને પણ વચ્ચેના યુદ્ધમાં કંપનીને ઘણું ખમવું પડ્યું હતું. આવી સ્થિતિમાં કંપનીના નેત્રકરો ટિંડુસ્તાનનો વેપાર મહામુશ્કેલીએ પણ ચલાવી શક્યા એજ ખાસ મનન કરવા જોગ છે.

કૉમ્પેલના હાથમા રાજ્યમુત્ર આવતાંજ તેણે સર્વે દક્ષીણતની ખારી-
કાર્ધી તપાસ કરી. વેપાર એ રાજ્યનો દિતકર્તા છે એવો તેનો અભિપ્રાય
થયો, ત્યારે હિંદુસ્તાનનો વેપાર અંગ્રેજોના કનગ્નમાં લેના માટે કેવળ
હિંદુઓ યોજવા નોંધ્યે તેનો વિચાર કરતા કંપનીનેજ મદદ કરવાનું
વધારે યોગ્ય છે એવી તેની ખાતરી થઈ. કંપની વિશે તેના મનમાં ઘણું
પક્ષપાત નહોતો. અન્ય દેશોમાં તથા દરીઆ ઉપર ઇંગ્લેન્ડના કાફલાનું
મહત્વ વધારવા માટે તેણે નેવિગેશન ઍક્ટ (સને ૧૬૫૧) વગેરે અનેક
મહત્વના હિંદુઓ યોજવા વચલા લોકો વિરુદ્ધ કંપનીના પત્રો પાર્લામેન્ટ પાસે
જતા હતા, તેઓએ કંપનીને છેલ્લાં વીસ વર્ષમાં જે કરોડ રૂપીઆનું તુક-
સાન કર્યું હતું એવી તેની મુખ્ય ફરીઆદ હતી. માત્ર કંપનીની
તરફેણ કરી વચલા રાજ્ય વિરુદ્ધ એકદમ યુદ્ધ શરૂ ન કરતાં ખીન્ન
કારણો મળવા પછીજ કૉમ્પેલે વચલા લોકો ઉપર સખ્ત વેર લીધું
યુદ્ધને અંતે સને ૧૬૫૪ માં હોલેન્ડે ઇંગ્લેન્ડ માથે કરેના કાયદારમાં
કંપનીને થયેલી તુકસાની ભરપાઈ કરવાની મુખ્ય સરતની રૂએ વચલા
લોકોએ આસરે નવ લાખ રૂપીઆ કંપનીને આપ્યા, તથા પુલ-
વન બેટ બાધુનો અંગ્રેજોને મળ્યો બાર વર્ષ અગાઉ એટલે સને
૧૬૪૨ માં વચલા પાસેથી પાંચ લાખ રૂપીઆ લઈ સધળો ટોલ
પતાવના કંપની તૈયાર હતી પણ તે વખતે તેઓએ તુકાર્ધી એ માગણી
હિંદુઓ પોતાનાજ પગમાં કુહાડો માર્યો આ પ્રમાણે વચલાઓનો બહોળરત
કર્ષો બાદ કૉમ્પેલે પોર્ટુગલ સામે ફરીઆદ શરૂ કરી; ઇંગ્લેન્ડની તોપના
મહોડા તેમની તરફ ફરતાજ પોર્ટુગીઝો દગાઈ ગયા, અને હિંદુસ્તાનમાં
અંગ્રેજોની આડે નહીં જવાની કબજાત આપી તહ કરી આ સધળા
કામના બદલામાં કૉમ્પેલે કંપની પાસેથી વ્યાજે કહાડેલા ૭ લાખ રૂપીઆ
રાષ્ટ્રના કામમાં વાપરી દેશનું કર્જ ફેડી દીધું.

કંપનીની અતર્પવરથા વિશે વિચાર કરતા કૉમ્પેલને માન્ય પડ્યું
કે ઇસ્ટ ઇન્ડીઆ કંપની સિવાય કોર્ટનની કંપની તથા લડન અને
થિરટલ વગેરે ઠેકાણાના વેપારીઓ હિંદુસ્તાનના વેપાર માટે માહોમાહે

વહતા હતા. સને ૧૬૫૦ માં ઇસ્ટ ઇન્ડીઆ કંપની સાથે કોર્ટન જોડાઈ જવાથી કંપનીને પહેલાં લંડોન મળ્યો નહીં, કારણ કે એકલી કંપનીના હાથમાં સધળા વેપારનો મકતો રહે એ અદળક પૈસાવાળા વેપારીઓને પસંદ નહોતું. ખરું જોતાં ખુદ્દો અગર અનિયંત્રિત વેપાર અને નિયંત્રિત વેપાર એ બન્ને વચ્ચે આજની માફક તે વેળાએ પણ ટોટા ચાલુ હતો. સધળો વેપાર એકલી કંપનીના હાથમાં રહે અને તેમાં ખીજાઓને ભાગ મળે નહીં એવું કંપનીનું કહેવું હતું. વિશ્વ મત ધરાવનારાનો વર્ગ ધણો મોટો અને લાગવગ ધરાવનારો હતો. સને ૧૬૫૪ માં આ પ્રશ્ન આખર નિકાલ માટે કૉમ્વેલ આગળ આવ્યો ત્યારે તેણે વિચાર કર્યો કે હિંદુસ્તાનનો વેપાર આખી પ્રજા માટે ખુદ્દો મુકવામાં આવે તો પોતાના કાફલાથી તેનું રક્ષણ કરવાને છગ્ગંડે તૈયાર રહેવું જોઈએ; પરંતુ યુરોપનાં રાજ્યો સાથે બાથ બીડવા જેટલું સામર્થ્ય અંગ્રેજોના અંગમાં નહોતું, એ તે પકકું જાણ્યો હોવાથી તેણે વેપારનો મકતો કંપની પાસેજ રહેવા દીધો; પણ જો ખીજા કોઈને ધધામાં પડવું હોય તો તેને માટે કંઈ સરળતા કરી આપી. આટલું થતાં પણ કંપનીના સભાસદોમાં ભેદ રહ્યો; એક પક્ષનું કહેવું એવું હતું કે ખુદ કંપનીએ સામાર્ષિક લંડોનથી વેપાર ચલાવવો, ત્યારે ખીજાનો વિચાર એવો હતો કે જે કોઈએ સરથાનો સભાસદ થાય તેને પોતાનો વેપાર ખાનગી રીતે કેટલાક નિયમોને અનુસરી ચલાવવા પરવાનગી આપવી. ખીજા પથના વ્યવહારને નિયમબદ્ધ વ્યાપાર (Regulated System) કહી સમજાવ. આ સધળાનું તાત્પર્ય એજ હતું કે કંપનીની વ્યવસ્થા કેવી હોવી જોઈએ એ મોટો ને મુખ્ય સવાલ હતો. આ પ્રશ્ન કૉમ્વેલે અભિપ્રાય માટે કૉન્સિલ ઓફ સ્ટેટ* તરફ મોકલ્યો. એ બાબત પુરકજ વિચાર કરતાં 'કંપની' એ સંઘાની બ્યાખ્યા કરવામાં કૉન્સિલને મુશ્કેલી નહી. ફાયદાની વાત હોય ત્યાં દરેક જાણુ કંપનીના સભાસદ હોવાનો દાવો કરતો, પણ ખોટ વખતે પ્રત્યેક આસામી કાને હાથ દેતો. આવી સ્થિતિમાં

* કૉમ્વેલના સમયમાં પાર્લામેન્ટનું મહત્વ ધરી જવાથી રાજ્યનો કારભાર ચલાવવા માટે 'કૉન્સિલ ઓફ સ્ટેટ' નામનું એક મિત્રમંડળ નીમવામાં આવ્યું હતું.

કામનો પાર આવે નહીં; જે વર્ષે વિતી ગયાં તોપણ કૌન્સિલના હાથમાંથી કંપનીના કારભાર ખાખતનો નિકાલ થયો નહીં, ત્યારે યાકોને કંપનીએ એક છેલ્લી અરજ કૉમ્બેલને સાર કરી. તે અરજ ઉપર સ્વદેશને એક તાકીદનો હુકમ લખી કૌન્સિલને એક નાની કમિટિ ત્રીમી આ ખાખત જલદીથી નિકાલ કરવા તેણે આગ્રહ કર્યો. આ કમિટિમાં તેણે પોતાની તરફનાંજ સધળાં માણસો નીમ્યાં, એમાં કર્નેલ ફિલિપ જોન્સ કરીને કૉમ્બેલની પ્રીતિ ધરાવતો તથા ભરોસા લાવક એક મુદ્દસ્થ હતો. તેણેજ સધળું તૈયાર કરી દોઢ મહિનાની અંદર કમિટિ પાસે ઠરાવ કરાવ્યો, કે આ વેપાર એકલી કંપનીએજ સામાઈક બંડોળની પદ્ધત ઉપર ચલાવવો. એ રીતસર પ્રકરણ હુકમ માટે કૉમ્બેલ આગળ આવ્યું, તે અગાઉ ઇંગ્લંડના વેપાર ખાખત તેણે પુષ્કળ વિચાર કર્યો હતો. સ્વદેશનો વેપાર ભવિષ્યમાં સારી સ્થિતિમાં આણવાની યોજના ધડી કઢાડી તેણે પ્રથમ સને ૧૬૫૧ માં નેવિગેશન એક્ટ નામનો કાયદો પસાર કરાવ્યો હતો. આ કાયદા અન્વય એવું ઠરાવવામાં આવ્યું હતું કે ઇંગ્લંડના કિનારા ઉપર ઉતરનારો માલ અંગ્રેજ વહાણમાંજ આવવો જોઈએ; પરદેશી વહાણોને ત્યાં આવવા દેવાં નહીં. આ કાયદાને લીધેજ હોલેન્ડ સાથે ઇંગ્લંડને યુદ્ધ થયું હતું. સ્પેનનાં કેથોલિક રાષ્ટ્ર સાથે પણ લડવામાં કૉમ્બેલનો ઉદ્દેશ વેપારજ હતો; પોર્ટુગલ પાસેથી તેણે વેપાર ખાખત કોલકરાર કરાવી લીધા હતા. આ સધળું કરવામાં કુનીઆના કોઈ પણ ભાગમાં આવેલા હરીઆ ઉપર બિનહરકતે ઇંગ્લંડની સત્તા ચાલે એવી તેની ઇચ્છા હતી. એશિયા ખંડના સમુદ્રમાં મોટો કાફલો રાખવા જેટલી શક્તિ અંગ્રેજ પ્રજામાં ન હોવાથી ત્યાંનો વેપાર અન્ય પ્રજાઓ માટે ખુલ્લો મુકવો શક્ય નહોતું. એવી હકીકતમાં સામાઈક બંડોળની પદ્ધત ઉપર કંપનીએ વેપાર કરવો કે કંપનીના સભાસદોએ ઠરાવેલા નિયમોનાંજ આનગી રીતે પ્રથકપણે વેપાર ચલાવવો એ એ વાત પેકી કૉમ્બેલે પહેલીજ પસંદ કરી હતી. જુદા જુદા બંડોળથી વેપાર કરવાના પુષ્કળ પ્રયત્ન થયા, પણ અનેક અડચણોને લીધે તે છોડી દેવા પડ્યા. તે વેળાની સામાઈક બંડોળની રીત પણ હમણાંજ જેવી નહોતી, ત્યારે

કેટલાંક માણસો સામાયિક બંડોળ એકત્ર કરી બે ચાર વર્ષ વેપાર કરતા, અને તે મુદ્દતની આખરે સઘળો વેપાર આટોપી લઈ પોતપોતાની રકમ નફા નુકસાની સાથે લઈ લેતા. તે સમયની પદ્ધતિને પરિણામે પડતી મુશ્કેલીઓથી કંટાળી જઈ કંપની બંધ કરવાનો ઠરાવ થતો, પણ કોંભેલે તા. ૧૯ મી અક્ટોબર સને ૧૬૫૬ માં કૌન્સિલ ઓફ સ્ટેટની સંમતિ લઈ એક નવી સનદ કંપનીને કરી આપી. ચોડાજ કાળમાં બીજો ચાર્સ રાજા માદીએ આવતાં પોતાની રાજ્યનિષ્ઠા જાહેર કરવા તેણે કોંભેલે આપેલી સનદ રદ કરી, તોપણ દેશના ઇતિહાસમાં એ સનદ એક મહત્વની જગ્યા રોકે છે. અગાઉની સઘળી સનદોમાંનો સારો સારો ભાગ તેણે આ સનદમાં ઉતારી લીધો હતો, અને તે ઉપરાંત કંપનીની સગવડ માટે કેટલીક નવી કલમો દાખલ કરી હતી. પચાસ રૂપીઆની રકમ ભરનાર સભાસદ તરીકે જોડાઈ શકે એવો નવો નિયમ કંપની તરફથી ધડાયો. ઠરાવેલી મુદ્દતના સામાયિક બંડોળની પદ્ધતિ રદ કરી પ્રથમ સાત વર્ષ અને ત્યાર પછી દર ત્રણ વર્ષે કંપનીના વેપારનો હિસાબ બંધ કરવો, અને કોઇને પોતાનો બંડોળ લઈ લેવો હોય તો તેમ કરવાની સગવડ રાખી. કોંભેલની આ સઘળી નવી વ્યવસ્થાથી ઇસ્ટ ઇન્ડીઆ કંપનીના કામને જાણુકને માટે સ્થિરતા મળી.

આ વ્યવસ્થાની રૂએ ૭૩,૬૭,૨૮૦ રૂપીઆની નવી વર્ગણી ઠરાવવામાં આવી. ઓછામાં ઓછી વર્ગણી ૧૦૦૦ રૂપીઆની હતી. ૫,૦૦૦ રૂપીઆ ભરનારાને એક મત મળતો તથા ૧૦,૦૦૦ રૂપીઆ ભરનારાને કમિટિમાં નીમાવવાનો હક રહેતો. એકથી વધારે માણસોએ મળી પાંચ હજાર રૂપીઆ એકઠા કરી એકના નામ ઉપર તે રકમ કંપનીમાં જમા કરાવવાની સવડ હતી. કોર્ટ ઓફ ડાયરેક્ટર્સ કરીને કંપનીની વ્યવસ્થાપક સભામાં પૂર્વની માફક એક ગવર્નર, એક ડેપુટી ગવર્નર, એક ખજાનચી તથા ૨૪ સભાસદો હતા. આ પ્રમાણે કોંભેલની સનદની રૂએ નિર્માણ થયેલી કંપનીએ પહેલાના ભાગીદારો હસ્તકની આવક, માલ, જમીન, મકાનો, કિસ્તા વગેરે બે લાખ રૂપીઆ માટે ખરીદી લીધાં. આ વ્યવસ્થા ચાલુ થતાં ખાનગી વેપાર કરનારને શિક્ષા કરવાનું ઈચ્છુ હતું. ગવર્નરે તથા ડેપુટી

ગવર્નરે લાગલાગટ બે વર્ષથી વધારે વખત કામ કરવું નહીં; ચોવીસ ડાય-રેક્ટરોમાંથી દર વર્ષે આઠ જણાએ પોતાનો ઓફો છોડવો અને તેને બદલે તેટલાજ નવા માણસોની નિમણૂક કરવી; ગમે તે સખબસર ભાગીદારને પૈસાને બદલે કામો માલ ન આપતાં સર્વ વ્યવહાર રોકડથી ચલાવવો; એવા બીજા ઘણા નિયમો થયા હતા. સુસ્ત તથા પશ્ચિમ કિનારા ઉપરનાં બીજાં વસાહત, ફોર્ટ સેન્ટ જ્યોર્જ, મદ્રાસ તથા બંગાળના કિનારાનાં વસાહત, બૅંકમ તથા તેના તાળાનાં જમ્બી, મેકાસર અને પુલ્લેન, ઇરાનના અખાતમાંનું ગાખરન, એટલી જગ્યા નવી કંપનીને બે લાખ રૂપીઆમાં મળી ગઈ. તે વેળાની સ્થિતિનો વિચાર કરતાં આ કિંમત ઓછી લેખી શકાય નહીં. નવો બડોળ હાથમાં આવતાં સને ૧૬૫૮ ના જાનેવારી માસમાં કંપનીએ વેપાર ચલાવવાનાં કુલ્સે સત્તર ઠેકાણા મુકરર કર્યાં; અને એ કામમાં હોશીઆર હોય તેવા એકાણું નવા માણસોને હિંદુસ્તાનમાં છુટી છુટી જગ્યાએ મોકલી આપ્યા. કૉમ્પેલે કરેલાં કામો ઉઘલાવી નાંખવાના તેના પછી થયલા રાજ્યોની કારકિર્દીમાં અનેક પ્રયત્નો થયા, તોપણ પૂર્વ તરફનો વેપાર એ રાષ્ટ્રના જીવનનો મુખ્ય આધાર છે એ સિદ્ધાંત ધ્યાનમાં રાખી તેણે કંપનીને પુનર્જન્મ આપ્યો તથા દેશનું કોટિ કસ્યાણુ કર્યું એ વાત નિર્વિવાદ છે. કૉમ્પેલે ઇંગ્લેન્ડનો કાફલો મળમૂત કર્યો, રોમન કેથોલિક રાજ્યોનું જોર નરમ પાડ્યું તથા હોલેન્ડ જેવાં પ્રોટેસ્ટન્ટ રાજ્યોનો ગર્વ ઉતાર્યો, એથીજ સ્પેન અને હોલેન્ડની સત્તા હવે પછી ઓછી થઈ ગઈ, અને અંગ્રેજ રાજ્યની વૃદ્ધિ થઈ. આ હવે પછીના ઇતિહાસ ઉપરથી જરાબર દેખાઈ આવશે.*

* ટીપ—આ અને બીજા મુકરરેલાં ઇંગ્લેન્ડના રાજ્યના સખબની ફેરલીક હકીકત અવારનવાર આવતી હોવાથી તે દેશનો ઇતિહાસ ન જાણનારા વાચકોને નીચેનાં નામો ઉપયોગી થઈ પડશે. ખરૂં જોતાં ઇંગ્લેન્ડનો ઇતિહાસ આદિત હશે તોજ કંપનીના આ વખતના ઇતિહાસનું મર્મ સમજી શકાશે.

રાણી ઇલિઝબેથ સ. ૧૫૫૮-૧૬૦૩. એની કારકિર્દીમાં ૪૨૮ દિવસ કંપની

સ્થાપન થઈ. રાજ પદેલો એમ્સ, સ. ૧૬૦૩-૧૬૨૫

૬. કંપનીના નોકરોના પગાર તથા અંતર્વ્યવસ્થા—ઉપર વર્ણવેલી અનેક અડચણો છતાં કંપની કેવી રીતે ચાલુ રહી એ માટે આશ્ચર્ય થવાનું કારણ નથી. તેનું જીવિત પૈસા તથા વેપાર ઉપરજી અવલંબી રહેવું નહોતું. કંપનીના ગવર્નર, ડેપ્યુટી ગવર્નર અને ચોવીસ ડાયરેક્ટરો ત્યાં સુધી કાયદા અન્વય દેખાતી બોમ્બે છે ત્યાં સુધી કંપની પણ દેખાત છે એમ ગણવાનું છે. વળી ગવર્નર સારો હોય તો કંપનીનું સધળું કામ ઉપાડી લઈ તેને લોકોની-નજરમાં હલકી પડવા દે નહો. સામાન્યરીતે ગવર્નર ઉપર કામનો બોલો વિશેષ હતો. ડાયરેક્ટરોની દર સભામાં હાજરી આપવી, પાર્લામેન્ટમાં કંપની તરફથી જવાબ આપવા, નવી વર્ગણી એકઠી કરવી, માલની ખરીદી તથા વેચાણ કરવાં, દરેક બંડોળનો હિસાબ બંધ કરી નફો નુકસાન નક્કી કરવું, રાજદરબારમાં હાજર રહી ત્યાં થતા અનેક વિચારો ઉપર લક્ષ રાખવું એટલું કામ ગવર્નરને માટે થોડું નહોતું; સિવાય પૈસા ટકાની બાબતમાં અત્યંત નિસ્પૃહી રહી પાર્લામેન્ટમાં પોતાનો મોભો જાળવવા માટે તેને પ્રયત્ન કરવા પડે તે જુદા.

શરૂઆતમાં આ સધળું કામ નિયમિત રીતે કરવા સારું કંપની ત્રણ બાહોશ ગવર્નર મેળવવામાં લાઝમશાળી થઈ હતી. સને ૧૬૦૦-૧૬૨૧ સુધી સર ટૉમસ સ્મિથ, સને ૧૬૨૪-૧૬૩૭ સુધી સર મોરિસ અબટ તથા સને ૧૬૪૩-૧૬૫૮ સુધી વિલિઅમ કોકેન કંપનીના ગવર્નર હતા, અને એમણે સધળું કામ આરંભમાં ઉપાડી લીધું હતું. સર ટૉમસ સ્મિથની હકીકત આપણે આજ પ્રકરણમાં આગળ વાંચી ગયા છીએ. સર મોરિસ અબટનો પિતા કાપડનો વેપારી હતો, અને એનો જન્મ સને ૧૬૩૫ માં થયો હતો. ઇસ્ટ ઇન્ડીઆ કંપનીના કામકાજમાં તે શરૂઆતથી પડ્યો હતો; પણ તે

રાજ પહેલો ચાર્સ, સ. ૧૬૨૫-૧૬૪૯
ઓલિવર ક્રોવેલ, સ. ૧૬૪૯-૧૬૫૮
તરફથી કારભાર કર્યો હતો.

એનો પાર્લામેન્ટે શિરચ્છેદ કર્યો.
એ રાજ નહોતો પણ એણે લોકો

રાજ બીજો ચાર્સ, સ. ૧૬૬૦-૧૬૮૫.
" ત્રીજો વિલિઅમ, સ. ૧૬૮૮-૧૭૦૨.
" પહેલો ન્યોર્થ, સ. ૧૭૧૪-૧૭૨૭.
" ત્રીજો ન્યોર્થ, સ. ૧૭૬૦-૧૮૨૦.
" ચોથો વિલિઅમ, સ. ૧૮૩૦-૧૮૩૭.

રાજ બીજો જોમ્સ, સ. ૧૬૮૫-૧૬૮૮.
રાણી એન્ન, સ. ૧૭૦૨-૧૭૧૪.
રાજ બીજો ન્યોર્થ, ૧૭૨૭-૧૭૬૦.
રાજ ચોથો ન્યોર્થ, ૧૮૨૦-૧૮૩૦.
રાણી વિક્ટોરીયા, ૧૮૩૭-૧૮૬૧.

ઉપરાંત તુર્કી કંપની તથા વાયવ્ય કાણુમાંથી માર્ગ સોધી કહાડવા ઉની થયલી અનેક કંપનીઓ વગેરેમાં તે હમેશા આગળ પડતો ભાગ લેતો. ડાયરેક્ટરોની સભામાં ધણો વખત કામ કર્યા પછી તે સને ૧૬૧૫ માં ડેપુટી ગવર્નર થયો. તેનો ભાઈ પણ તેના જેવોજ ઉદ્યોગી અને સાહસિક હતો. સને ૧૬૨૪ થી ૧૬૩૭ સુધી કંપનીનો વહિવટ ચલાવી તે ૭૩ મે વર્ષે લડનનો લૉર્ડ મેયર થયો. એનો કારભાર ધણાઓને પસંદ પડ્યો નહોતો; રાજ તથા પ્રજા બન્નેને ખુશ રાખવાનું કંઈક કામ કરતાં અનેક વેળા તે કંટાળી જતો, અને હાથમાં લીધેલું કામ છોડી દેવા તૈયાર થતો પણ કંપનીને તેના વિના ખીલકુલ ચાલતું નહોતું; સઘળાં પક્ષોને રીઝવી પોતાનું કામ દક્ષતાથી કહાડી લેનારો ખીજો યોગ્ય અમલદાર કંપનીને ક્યાંથી મળવાનો હતો ? ગમે તેમ કરી મોરિસે કંપનીનું રગસીયું ગાડું ધણો વખત લગી હંકાર્યું હતું.

વિલિઅમ કોટ્ટન પણ મોરિસ ઍજન્ટની માફક હોંશીઆર તથા સર્વ વાતથી વાકેફગાર હતો. સને ૧૬૨૯ માં ડાયરેક્ટરોની સભામાં દાખલ થઈ તે સને ૧૬૩૯ માં ડેપુટી ગવર્નર, અને સને ૧૬૪૩ માં ગવર્નર થયો. એના અમલમાં રાજ, પાર્લામેન્ટ તથા ખીજા પક્ષદારો તરફથી કંપની ઉપર નાના તરેહના હુમલા થયા, તોપણ ડગમગ્યા વિના તે પોતાના કામમાં મંડ્યો રહ્યો, અને આખરે કૉંગ્રેસ પાસેથી કંપનીનાં કામની વ્યવસ્થા કરાવી લીધી. આમાંજ તેની ખરી કરામત દેખાઈ આવે છે. કોટ્ટનને વિલિઅમ મેથ્યોલ્ડ તરફની સારી મદદ હતી. આ મેથ્યોલ્ડ વિશે આપણે અગાડી કંઈ વાંચી ગયા છીએ. સને ૧૬૧૫ માં એણે કંપનીના વેપારી તરીકે સુરત આવી આખા હિંદુસ્તાનની સુસાફરી કરી, અને સર્વ ટેકાણાના વેપારની ઉત્કૃષ્ટ માહિતી ભેગી કરી. સાત વર્ષ લગી સુરતના પ્રેસિડન્ટ તરીકે કામ કર્યું તે દરમિયાન તેણે લખેલા પત્રોથી ઇંગ્લંડમાંના કાર-સારીઓને ખુબજ ધીરજ આવી. મદ્રાસમાં તથા બંગાળના કિનારા ઉપર કોડીઓ સ્થાપવાનો અભિપ્રાય તેણેજ દર્શાવ્યો હતો. એ ઇંગ્લંડ પાછો ફર્યો ત્યારે એશિયામાંથી અપાર સંપત્તિ તે લઈ ગયો હતો. અફ જેતાં હિંદુસ્તાનમાં ચલતી વેપારની ધામધુમ જતે જોઈ તેમાં પોતાના સેકેને

પ્રકરણ ૧૦ મું.] સામાજિક ભંડોળની પદ્ધતિ તથા તત્સંબંધી મુશ્કેલી. ૨૯૫

નાંખવાની આગ્રહપૂર્વક ખટપટ કરનાર આ પહેલોજ મહાન પુરૂષ હતો. મેથ્થોલ્ડ સને ૧૬૫૩ માં ગુજરી ગયો.

આ પ્રમાણે કંપનીનાં પહેલાં ૬૦ વર્ષ દરમિયાન ઉપર કહેલા ત્રણ ચાર માણસોએ તેનું કામ ધણી બહાદુરીથી તથા ચાલાકીથી આટોપ્યું હતું. કૉમ્બેલની નવી વ્યવસ્થાને લીધે કંપનીના હાથમાં સધળો ભંડોળ કાયમનો આવવાથી નાણાની ભીડ દૂર થઈ એટલે ગવર્નરનું મહત્વ વિશેષ રહ્યું નહીં. ગવર્નર અને ડેપ્યુટી ગવર્નર એ વર્ષથી વધારે પોતાની જગ્યા રાખી શકતા ન હોવાથી તેમજ દરસાલ આઠ ડાયરેક્ટરો બદલાતા હોવાથી નફા નુકસાનનું સરવાળું કહાડવાની લાંજગડ રહી નહોતી.

ગવર્નર, ડેપ્યુટી ગવર્નર તેમજ ડાયરેક્ટરોને શરૂઆતમાં કાંઈ પણ પગાર મળતો નહીં, પણ તેમનું કામ જોઈ બક્ષિસ આપવાનો વહિવટ હતો. આ બક્ષિસ બંધ કરવાનો સવાલ કૉમ્બેલના વખતમાં નીકળ્યો હતો, પણ મોરિસ એમટે તે ઉઘાડી દીધો હતો. કૉમ્બેલની વ્યવસ્થાને અનુસરીને ઉપરનાં માણસો સિવાય કંપનીના બાકીના સધળા અધિકારીઓનો પગાર હેઠળ પ્રમાણે ઠરાવવામાં આવ્યો હતો:—

ઓફીસનું નામ.	વાર્ષિક પગાર.
એકાઉન્ટન્ટ જનરલ.	૨૨૦૦ રૂપિયા.
એકાઉન્ટન્ટ જનરલના એસિસ્ટન્ટ.	૮૦૦ "
પત્ર લેખક અને કાપડના કોદારનો મુખી.	૧૫૦૦ "
તીન્જેરીનો મુખી.	૧૫૦૦ "
તીન્જેરીનો એસિસ્ટન્ટ.	૮૦૦ "
સુરાખ્ખારની કોદારનો મુખી.	૮૦૦ "
વહાણોનો તપાસણી કામદાર.	૫૦૦ "
બક્ષાસીઓને પગાર આપનાર કારકુન.	૩૦૦ "
મુખ્ય જમાદાર (સિપાઈ તથા હમાલોનો).	૩૦૦ "
મરીના કોદારનો મુખી.	૧૪૦૦ "
સેલિસિટર (વકીલ).	૨૦૦ "
ગળીના કોદારનો મુખી.	૮૦૦ "

કંપનીનો કારભાર કેવી રીતે ચાલતો હતો તે બાબત અગાડી વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે. ખરી ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની એટલે સને ૧૬૦૦ માં સ્થાપન થયેલી કંપનીજ આખર લગી ટકી રહી એવું કંઈ નહોતું. જુદે જુદે વખતે અનેક કંપનીઓ ઉભી થઈ હતી, તે સવળાનો અંતર્ભાવ એકજ સંસ્થામાં મળી જઈ આખરે ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીનું નામ પ્રચારમાં આવ્યું. એ પ્રમાણે આ સંસ્થામાં વખતોવખત થયેલા રૂપાંતરનું વર્ણન યોગ્ય સ્થાને આવશે.

કંપનીના ભંડોળના ભાગીદારોને 'પ્રોપાયટર ઑફ ધી કંપનીઝ સ્ટોક' તથા તેમની સભાને 'કોર્ટ ઑફ પ્રોપાયટર્સ' કહેતા. નામનો સમજા અધિકાર આ કોર્ટ પાસે હતો, અને તે પૈકી બહુમતે સુંદરી કહાડાયેલા ચોવીસ આસામીઓની બનેલી 'કોર્ટ ઑફ ડાયરેક્ટર્સ' અર્થાત્ વ્યવસ્થાપક સભા કાચો કારભાર ચલાવતી. 'કોર્ટ ઑફ ડાયરેક્ટર્સ' ના સભાસદો દરસાસ નવા સુંદરી કહાડવામાં આવતા, અને 'કોર્ટ ઑફ પ્રોપાયટર્સ'ની સભા વર્ષમાં ચાર વેળા માર્ચ, જુન, સપ્ટેમ્બર અને ડીસેમ્બર માસમાં ભરાતી. કંપનીના ભંડોળમાં વીસ હજારે રૂપીઆ ભરનારને વ્યવસ્થાપક સભામાં સુંદરી કહાડાવવાનો અધિકાર હતો. ડાયરેક્ટરોને બદલવાના હોય ત્યારે 'કોર્ટ ઑફ પ્રોપાયટર્સ'ની બે સભા ભરાતી, અને તેમાં બહુમતીથી કામ ચાલતું. પ્રત્યેક ડાયરેક્ટરને વાર્ષિક ત્રણ હજાર તથા તેમના અધ્યક્ષ અને ઉપાધ્યક્ષ દરેકને પાંચ હજાર રૂપીઆ પગાર મળતો.

કામના વિભાગ પાટી નાંખી નીચે પ્રમાણે ડાયરેક્ટરોની ચાર પેટા કમિટી નીમવામાં આવી હતી:—

- (૧) સ્ટેન્ડીંગ કમિટી, એટલે હમેશનું કામ કરનારી મંડળી.
- (૨) સીક્રેટ પોલિટિકલ કમિટી, એટલે દરગજારમાં ચાલતા યુદ્ધ કામ ઉપર દેખરેખ રાખનારી મંડળી. આ મંડળી પાર્લામેન્ટ સને ૧૭૮૮ માં ખાસ નીમી હતી. કંપની યુદ્ધ કિંવા તહ કરે તેમાં ઇંગ્લેન્ડનું કિંત સમાયલું હોવાથી આવા વ્યવહાર ઉપર દેખરેખ રાખી પાર્લામેન્ટ અને પ્રધાન મંડળને જોઈતી બાતમી તથા મદદ આપવાનું કામ આ કમિટી કરતી.

(૩) સીક્રેટ કમર્શિઅલ કમિટિ, એટલે કુમ વેપારી કામ જોનાર મંડળી. એ સને ૧૮૧૫ માં સ્થાપન થઈ હતી.

(૪) કમિટિ ઓફ બાઈ-લોઝ, એટલે નિયમ ધડનારી મંડળી.

આ પૈકી પહેલી એટલે સ્ટેન્ડીંગ કમિટિના બાર પેટા વિભાગ હતા, તે નીચે પ્રમાણે:—

(અ) પત્ર વ્યવહારની કમિટિ—આ કમિટિનું કામ અતિશય મહત્વનું હતું. પરમુદ્ધકર્મથી આવેલા કાગળો તથા સામાનની યાદી વાંચી તે સધળાનો યોગ્ય નિકાલ કરવાનું, નોકરોની ફરીઆદનો નિકાલ કરવાનું, નોકરોની નિમણૂક કરવાનું, ઇત્યાદી કામ. આ કમિટિ પાસે હતું.

(બ) દિવાની દાવાની કમિટિ—કંપનીના વ્યવહારમાં લાવવા પડતા દાવાનું કામ આ કમિટિ કરતી.

(ક) લશ્કરના લોકોને મદદ કરનારી કમિટિ—એ સને ૧૭૭૦ માં કલ્કાત્તે સ્થાપી હતી. તેનું કામ લશ્કરમાંના અનાથ લોકોને અથવા તેમની વિધવાને યોગ્ય મદદ આપી તેમની સંભાળ લેવાનું હતું.

(ડ) ટ્રેઝરી કમિટિ—એની પાસે નાણાંનું તથા ખતપત્રો વગેરેનું કામ હતું.

(ઈ) સિવિલ કૉલેજ કમિટિ—એ ધણી પાછળથી નીમાઈ હતી. હિંદુસ્તાન આવનારા અમલદારોને યોગ્ય શિક્ષણ આપવાનું કામ આ કમિટિ કરતી. ઇન્ડિઅન સિવિલ સર્વિસની આ શરૂઆત ગણી શકાય.

(ફ) લાઈબ્રરી કમિટિ—કંપનીની આજ્ઞાથી પછી એ કમિટિ નીમાઈ હતી.

(ગ) ખરીદી તથા વખારની કમિટિ—કંપનીના વેપારનું એટલે માલ વેચવા લેવાનું કામ આ કમિટિ કરતી.

(ગ) હિસાબી કમિટિ—સધળા પ્રકારના હિસાબ રાખવા માટે આ કમિટિ હતી.

(ન) હોમ કમિટિ—સ્થાનિક સવાલોનું નિરાકરણ કરવાનું કામ આ કમિટિ બજાવતી.

(૫) લસ્કરી શિક્ષણ કમિટિ.

(ખ) નૌકા કમિટિ—એની પાસે વહાણને લગતી દરેક ખાતતની વ્યવસ્થા કરવાનું કામ હતું.

(ભ) ખાનગી વેપારની કમિટિ—કંપનીના નામ હેઠળ કંપનીના માણસો તરફથી ચલાવવામાં આવતા ખાનગી વેપાર ઉપર આ કમિટિ દેખરેખ રાખતી.

કંપનીની નોકરીમાં રહેવા ઇચ્છનાર શખ્સનું નામ કોર્ટની રૂબરૂ એકાદ સભાસદ તરફથી મોકવામાં આવતું; ત્યાં તે સ્વીકારવામાં આવતાં તેને નોકરી માટે કંપનીને રીતસર અરજી કરવી પડતી. પછી એવા ઉમેદવારોની પરીક્ષા લેવા માટે હિસાબી કમિટિને લખવામાં આવતું; ત્યાં પાસ થયલા ઉમેદવારોને કોર્ટ ઓફ ડાયરેક્ટર્સના સભાસદોની બહુમતીથી નોકરીમાં લેવામાં આવતા. એવી વખતે પ્રત્યેક સભાસદ પોતાનો મત કાગળ ઉપર લખી તે કાગળ એક પેટીમાં નાંખતો, અને એ રીતે એકલા થયલા મતોની ગણતરી થતી; કોઈ કોઈ વાર હાથ ઉઠા કરી મત લેવાનો પણ પ્રચાર હતો. એ પછી જે ગ્રહસ્થની નિમણૂક મંજૂર થઈ હોય તેને ડાયરેક્ટરો રૂબરૂ ઇમાનદારીથી વર્તવાના સોગંદ લેવા પડતા, અને જામીન રજુ કરવા પડતા. હિંદુસ્તાનમાં ધણુંખરું ત્રણ પ્રકારના નોકર હતા; વેપારી (મર્ચન્ટ), દુકાનદાર (ફેક્ટર) અને કારકુન (રાઈટર). એ ઉપરાંત કેટલાક નાના છોકરાઓને ઉમેદવાર તરીકે લેવામાં આવતા; તેઓ સાત વર્ષ લગી એક નિશાથી ઉમેદવારી કરે તો તેમને કાયમની નોકરી મળતી. કારકુન એટલે રાઈટરને વાર્ષિક પગાર ૧૦૦ રૂપીઆ મળતો, અને તેને ૫૦૦૦ રૂપીઆના જાતમુચરકા આપવા પડતા. ત્રણ વર્ષ દુકાનદારી કર્યા બાદ તેને વરિષ્ઠ દુકાનદાર તરીકે નીમવામાં આવતો, અને બીજાં ત્રણ વર્ષ બાદ તે વેપારી એટલે મર્ચન્ટની પદવી ઉપર જતો, એવા વેપારીનેજ વખારના મુખીની જગ્યા મળતી, જેનો વાર્ષિક પગાર ૪૦૦ રૂપીઆ હતો. આવી રીતે ઠરાવેલા પગાર ઉપરાંત સઘળાં માણસોને રહેવાની જગ્યા તથા જમવાખાવાનું કંપનીને ખર્ચે મળતું. સને ૧૬૬૦

પ્રકરણ ૧૦ મુ.] સામાઈક બડોળની પદ્ધત તથા તત્સંબંધી મુશ્કેલી. ૨૯૯

લગી કંપનીની નોકરીમાં દુકાનદાર અને વેપારી એવા બેજ વર્ગ હતા. રાષ્ટ્રને વર્ગ પાછળથી ઉભો કરવામાં આવ્યો હતો. સને ૧૭૩૪ માં દુકાનદારોનો વર્ગ કમી કરવામાં આવ્યો.

પ્રેસિડન્ટને ૪૦,૦૦૦ રૂપીઆના જાત મુચરકા આપવા પડતા, અને તેનો અડધો પગાર નોકરી પુરી થતાં મુધી સિલકમાં રાખવામાં આવતો; નોકરી પુરી થએ ઇંગ્લંડ પાછા ફર્યા પછી જાતે હાજર થતાં એ રકમ તેને મળતી. આથી કંપનીની વિરૂદ્ધ વર્તન ચકાવવાની ભાગ્યેજ કોઈ દિમિત કરતો. સુરતના કામદારોનો પગાર હેઠળ લખ્યા પ્રમાણે હતો:—

ઓફિસ.	વાર્ષિક પગાર.
પ્રેસિડન્ટ.	૫૦૦૦ રૂપીઆ.
એકાઉન્ટન્ટ.	૧૫૦૦ „
જનરલ પર્સર (તીબેરી કામદાર)....	૧૦૦૦ „
કાંદા ઉપરનો મુખી.	૭૦૦ „
સેક્રેટરી.	૪૦૦ „
પાંચ ફેક્ટર્સ. પ્રત્યેકને.	૩૦૦ „
રાષ્ટ્ર.	૨૦૦ „
પાદરી.	૧૦૦૦ „

રહેવાની જગ્યા તથા બોજન ફ્રીગટ મળે

હિંદુસ્તાનમાં ઈસ્ટ ઈન્ડીઆ કંપનીનો પ્રેસિડન્ટ મોટો આબરૂદાર ગ્રહસ્થ ગણાતો. ઇંગ્લંડ પાછા ફર્યા પછી પણ ઘણુંખર્ચ તેને તેટલુંજ માન મળતું; કદાચિત ન મળતું તો તેની પાસેના દ્રવ્યના જોરે જોઈએ તેટલું ઐશ્વર્ય તે મેળવી શકતો. સુરત અને મદ્રાસના પ્રેસિડન્ટની બે જગ્યા મોટી ગણાતી; તેની તરતજ નીચે મુબઈના ડેપુટી ગવર્નરની તથા ઇરાનના એજન્ટની જગ્યા હતી. મુબઈની જગ્યા લારે વિશ્વાસની લેખાતી, પણ ઇરાનની જગ્યા પૈસાની પ્રાપ્તિ માટે ઉત્તમ હતી.

કંપનીના નોકરો બહુમતીથી ચુંટી કહડાતા; પણ ખાસ કરીને સુરતનો પ્રેસિડન્ટ ચુંટી કહડાવા માટે કંપનીને વિશેષ ખબરદારી રાખવી પડતી.

ઈંગ્લંડ કરતાં હિંદુસ્તાનમાંના નોકરોને ઓછો પગાર મળતો. દાખલા તરીકે વિલાયતમાં ઈન્ડીઆ હાઉસમાંના ચીફ એક્ઝિક્યુટન્ટનો વાર્ષિક પગાર ૨૨૦૦ રૂપીઆનો હતો, ત્યારે સુરતના એક્ઝિક્યુટન્ટને ૧૫૦૦ રૂપીઆ મળતા; ઈંગ્લંડમાંના તીબેરી કામદારને ૧૫૦૦ રૂપીઆ, અને સુરતના કામદારને ૧૦૦૦ રૂપીઆ; ઈંગ્લંડમાંના રાઈટર તથા કાપડના દુકાનના મુખીને ૧૫૦૦ રૂપીઆ મળતા પણ સુરતના તેવાજ અધિકારીને માત્ર ૭૦૦ મળતા. હિંદુસ્તાનમાં ખર્ચ ઓછો થતો ખરો પણ તેમ કંપનીના અમલદારોની જવાબદારી વિશેષ રહેતી. હિંદુસ્તાનમાં કામ કરનારાને વધારે પગાર આપવાનો ઠરાવ. ધણી વર્ષ પછી અમલમાં આવ્યો.

કૉમ્પેલની સનદ પછી થયેલી નવીન વ્યવસ્થામાં સુરતના પ્રેસિડન્ટના હાથ હેઠળ સોળ નોકરોનું મેહેકમ વાર્ષિક ૧૧,૧૦૦ રૂપીઆને ખર્ચે રાખવામાં આવ્યું, અને મદ્રાસ તથા બેંગલોરની દરેક વખતે ૨૦૦૦ રૂપીઆનું મેહેકમ રખાયું; ખીજા સામાન્ય વસાહત માટે ૧૦૦૦ રૂપીઆનો ખર્ચ નક્કી કરવામાં આવ્યો. એ સિવાય બોર્ડન તથા રહેવાની જગ્યા સધળા નોકરોને કંપનીને ખર્ચે મળતાં. સધળાઓ એકી વેળા એકજ ટેબલ ઉપર બોર્ડન લેતા. પ્રેસિડન્ટનો વર્ષનો પગાર ૫૦૦૦ રૂપીઆ હતો. તે ઉપરાંત બોર્ડન ખર્ચ માટે માણસ દીક વર્ષના ૨૦૦ રૂપીઆ પ્રમાણે બાર માણસોના ૨૪૦૦ રૂપીઆ તથા કિરકોળ ખર્ચ માટે ૨૬૦૦ રૂપીઆ તેને મળતા. પ્રેસિડન્ટના હાથ હેઠળના ત્રણ કૉન્સલરોને જુદા ધરમાં સ્વતંત્ર રહેવાની પરવાનગી હતી. નોકરોને મળતા પગાર ઉપરાંત તેમના ઉત્તેજનાથે વેપારમાં કંઈક હિસ્સો તેમને માટે રાખવામાં આવતો, અને કોઈ કોઈ વેળા નફામાંથી પણ તેમને ભાગ મળતો. કંપનીનો નોકર ખાનગી વેપાર કરે તો ઠરાવેલી રકમ સુધીનોજ વેપાર કરવાની તેને મુદ્ત હતી. દાખલા તરીકે સને ૧૬૦૦ માં કૉન્ટનને ૧૦૦૦ રૂપીઆ સાલીઆણું મળતું ત્યારે તેને ૨૦૦૦ રૂપીઆ સુધીનો આગવો વેપાર ખેડવાની પરવાનગી હતી; અને પ્રત્યેક સદર માટે ઉખા કરેલા લંડોળ કરતાં દુપ્પટ અથવા પાંચપટ હાથે યાગ તો પાંચથી વીસ દળર સગી નફોનો શાગ તેને મળતો.

પોતાના નોકરો સદાયરણુથી વર્તે એ વિશે હિંદુસ્તાનમાં કંપની તરફથી વિશેષ કાળજી લેવામાં આવતી હતી. નોકરો માટે પ્રાર્થનામંદીરો બંધાયાં હતાં. વિલાયતથી સફર નીકળતી વેળા ઇશ્વરની આરાધના કરવામાં આવતી, અને સફર સુખરૂપ પાછી ફરતાં આભારપ્રદર્શક પ્રાર્થના થતી. હિંદુસ્તાન વગેરે ઠેકાણે રહેનારાં કંપનીનાં માણસો માટે પુસ્તકો તથા પાઠરીઓ મોકલવામાં આવતા. સને ૧૬૨૩ માં પીટ્રો ડ લા વ્હેલે, અને સને ૧૬૩૮માં મહેસ્ત્રોએ સુરતની અંગ્રેજી વખાર પ્રત્યક્ષ જોઈ નોકરોની વર્તણૂક તથા સદાયરણુ માટે અનુકૂળ અભિપ્રાય પ્રદર્શિત કર્યો હતો. દૂર દેશમાં આવી પડવાથી અંગ્રેજોને ધણું દુઃખ ઉપજતું; તેઓ દારૂ પીતા, પણ્ય હિંદુસ્તાનની હવામાં તે અનુકૂળ પડતો નહીં. કેટલાક વેપારીઓ ધણા આસ્થાક, તીવ્ર ભુદ્ધિના તથા હોંશીઆર તેમજ લડવામાં કુશળ હતા. તેઓ તેમના કેટલાક દુરાચારો માટે કંપનીને હમેશ ધાસ્તી લાગતી. અમર્યાદ મદ્યપાન, ઉદ્ધામપણું મુસ્તવાન દાગીના તથા કારચોળી કપડાં પહેરવાની હોંસ, રાતે બહાર બટકવું, દેવલમાંથી પ્રાર્થના સમયે ગેરહાજર રહેવું, ઇત્યાદિ કેટલાક અવગુણો તેમનામાં હતા. પણ એ કરતાં તેમનામાં સૌથી મોટો દુર્ગુણ ભુગાર હતો. એ લોકમાં ધણા માણસો પાયમાલ થઈ ગયા હતા. એ ત્રણ વર્ષનો પગાર એક એ કલાકમાં ઉઝાવી નાંખવો એ તેમને માટે મોટી વાત નહોતી. એકજ રાત્રીમાં એક ગ્રહસ્થે ૧૦,૦૦૦ રૂપીઆ ખોવાના દાખલા મળી આવે છે. આવાં વ્યસન માટે શિક્ષા કરવામાં કંપનીના અધિકારીઓ આગળ પાછળ જોતા નહીં. પોર્ટુગીઝોના અમલમાં ભુગારખાનાં કાયદા અન્વય માણુ હતાં, અને તેમાંથી સરકારને આવક થતી. પણ આ રીત અંગ્રેજોએ સ્વીકારી નહીં. એ બધ કરવા માટે સુરતના પ્રેસિડન્ટને હમેશ ધુર્તપણે કામ લેવું પડતું હતું વખતસર વખારમાં ન આવનારને તથા રાત્રે બહાર બટકનારને પીસ રૂપીઆ એટલે સવા મદિનાનો પગાર દંડ આપવો પડતો. પ્રાર્થનામાંથી ગેરહાજર રહેનારને રવીવાર માટે અઢી રૂપીઆ અને બીજા દિવસે માટે સવા રૂપીઆ દંડ થતો; સોગન ખાવા માટે આઠ આના અને દારૂ પીવા માટે સવા રૂપીઆ દંડ થતો; પારકા

માણસોને ગાળ દેનારને તથા તેમની સાથે મારામારી કરનારને જે દિવસ સખત મજૂરીની કેદ મોગવધી પડતી. વખારની વ્યવસ્થા એક કુટુંબ સરખી હતી. કુટુંબના મુખ્ય માણસ જેવો વખારનો પ્રેસિડન્ટ હતો. નોકરોનાં સારાં નરસાં કામો લખવા માટે જે લુદી ચોપડીઓ વખારમાં રાખવામાં આવતી. મઘપાનથી હિંદુસ્તાનમાં અંગ્રેજો વહેલાં મરતા. વારંવાર ફાટી નીકળતા અનેક રોગોથી પણ કંપનીના દુશ્મનો લોકો મરણ પામતા. આ સમયે દર પાંચ વર્ષે સરસરી એક ચતુર્થાંશ લોકો મરતા એમ કહેવાય છે.

૭. ખાનગી વેપાર.—ઉપર કહ્યા પ્રમાણે પગાર સિવાય બીજી રીતે પૈસા મેળવવાની સવળતા કંપનીનાં સધળાં માણસોને આરંભથીજ કરી આપવામાં આવી હતી. પરંતુ આનું પરિણામ ધારવા કરતાં ધલુંજ ઉલટું આવ્યું. પગાર માત્ર એક આધાર તરીકે લેખી આસપાસ હાથ મારવો અને પૈસા કમાવવા એવો અભિપ્રાય સધળા વેપારીઓનો થયો હતો. કંપનીની હસ્તીની શરૂઆતનાં બાર વર્ષ પૃથક બંડોળની પદ્ધતિ ચાલુ હતી ત્યાં સુધી આ ખાનગી વેપાર મર્યાદામાં રહ્યો હતો; સામાઈક બંડોળની પદ્ધતિ અમલમાં આવતાંજ એ વેપારનો સુમાર રહ્યો નહીં. પહેલાં વહેલાં દરેક વહાણુ ઇંગ્લંડ પાછું ફરતું એટલે તપાસણી કામદાર ડોવરના બંદરમાં જઈ કંપનીના માલની તથા લોકોના ખાનગી માલની નોંધ કરતો; પણ સામાઈક પદ્ધતિને લીધે આ તપાસણી બંધ પડતાં ખાનગી વેપાર એકદમ અનહદ વધી ગયો. કઈ કઈ જાણુસોનો ખાનગી રીતે લોકોએ વેપાર ચલાવવો તેની યાદી કરવામાં આવી; પણ આ વેપારથી કંપનીને પુષ્કળ નુકસાન લાગવાથી કાયદા રૂએ તે બંધ કરાવવા કંપનીએ ફરીઆદ કરી. પહેલાં ચાર્લ્સ રાજ્યએ આ બાબતમાં કંઈક સખતીના ઉપાય લીધા હતા. પણ કંપનીની સ્થિતિ ઘણી કઠંગી થઇ પડતાં એ સર્વ છલાંગે બીન-જરૂરી ચર્ચ પડ્યા. સને ૧૬૦૧ માં મરી વગેરેનો પાક એકઠો કરવાના હેતુથી કેટલાંક માણસો પૂર્વ તરફના પ્રદેશમાં રહ્યાં હતાં તેઓની સંખ્યામાં ઉમેરો થતાં સને ૧૬૩૦ માં તેઓ ૧૪૦ ધનવાન વેપારીઓ બન્યા. આ સમયે કંપનીના કામકાજમાં કેટલું અવ્યવસ્થિતપણું ચાલતું હતું તેનો આ સ્પષ્ટ પુરાવો છે.

ઈંગ્લંડમાં એક લંડોળનો હિસાબ પુરો કરી તે સફરને અંગે રાખેલા નોકરો તથા ખરીદેલા સરસામાન બીજા લંડોળના માલિકોને સોંપવામાં આવતો હોવાથી હિંદુસ્તાનમાં આવેલા માણસોના શેઠ ત્યાં ત્યાં બદલાતા; અને તેમના, માલિકોમાંહેના કલહને લીધે હિંદમાંના નોકરોનું ક્ષત્રી જતું. નવા લંડોળવાળા અને તેમ કરી પોતાનાં વહાણો માલથી ભરી પાછા સ્વદેશ તરફ વિદાય થતા, પણ તેમના અહીં રહેતા નોકરો નકામા ખેસી રહેતા, અને તેમના ઉપર કોઈની દેખરેખ નહોતી. પાછળથી કંપનીને લંડોળ મળતો અટકી પડતાં દર સાલ નવી સફરો ઉપડતી બંધ થઈ, ત્યારે આ દેશમાંનાં માણસોએ નકામો વખત ન ગુમાવતાં નિરાળોળ પંથ લીધો, અને અહીં જુદાં જુદાં બંદરોનો સ્થાનિક વેપાર શરૂ કર્યો. કંપનીનાં જે દસવીસ વહાણો હિંદી મહાસાગરમાં રહેતાં તે લઈ આ લોકોએ પોર્ટુગીઝોની માફક પોતાનાં ખીસાં તર કરવાનો રસ્તો લીધો. કંપનીના કાય-રેક્ટરો તેમને દંડ કરતા તો તે મુગે મ્હોડે ભરી પોતાનો ધંધો તેઓ ચલાવ્યા જતા. સને ૧૬૩૫ માં અંગ્રેજો તથા પોર્ટુગીઝો બેઝાઈ જવાથી બન્નેનો વેપાર સારો ચાલ્યો. ઈંગ્લંડ અને હોલેન્ડ વચ્ચે તકરાર હોવા છતાં ખાનગી રીતે અંગ્રેજ તેમજ વલંદા વેપારીઓનો ધંધો એક સરખો ચાલતો હતો. ઈંગ્લંડના કેટલાક લોકો આ ગેરરીતી તરફ ઢાંકપીછોડો કરતા કેમકે પોતાની હિંદુસ્તાનમાં નિમજૂક થતાં એજ રીતી સ્વીકારવી પડે તેવી આશામાં તેઓ તેનો નિષેધ કરતા નહીં.

ચાર્લ્સ રાજાને ફ્રાંસી દેવામાં આવી ત્યારે અને તે પછી કેટલોક વખત લગી સધળો વેપાર આખા દેશને માટે ખુલ્લો હોવો જોઈએ એમ લોકોએ આગ્રહપૂર્વક જણાવ્યું હતું. એ વખતે પણ ખાનગી વેપારીઓ ધણા જોર ઉપર આવ્યા હતા. કંપની પાસે પોતાનો વેપાર ચલાવવા પુરતો ભંડોળ ન હોય તો લોકોએ પોતાની મરજી પ્રમાણે કેમ નહીં ચાલતું એવી ચર્ચા ચાલુ થઈ હતી. એનો કાયદો અહીંનાં માણસોને મળતાં ખાનગી વેપાર કરવાનો તેમનો હક છે એમ દરેક જણુ સમજવા લાગ્યું. જે કોઈ વેપારી-ઓ ઈંગ્લંડથી માલ લઈ આ દેશમાં આવતા તેમના અતિનિધિ તરીકે

અહીંના લોકો તેમને મદદ કરતા અને પોતાનું ખીસું ભરતા. આ પ્રકારે ૧૫૦ વર્ષ લગી ચાલુ હતો. પોર્ટુગીઝ અને વંશદાર રાજ્યોની જે ફરીઆદ હતી તેજ અનિષ્ટ પ્રકાર ઇંગ્લંડમાં પણ ચાલુ હોવાથી લમલગ દોઢ સદી લગી કંપનીના ડાયરેક્ટરોએ બની શકે તેટલા ઇલાજ લીધા. શરૂઆતમાં કંપનીના નોકરોના પગાર નાના હોવાથી તેમને પુરતો બદલો આપવાના હેતુથી ખાનગી વેપાર ચલાવવાની સરજતા તેમને કરી આપવામાં આવી હતી, અને તે ઉપરથીજ આ ગેરરીતી જન્મ પામી હતી. પોર્ટુગીઝ લોકો લગભગ વઢાણો લઈ પોતાને સોંપેલું કામ છોડી દઈ ખાનગી વેપાર કરવા લાગ્યા હતા. એક વેળા પોર્ટુગીઝ કાફલા ઉપરના અમલદારે એક સરકારી વઢાણમાં ભરી શકાય તેના કરતાં બમણો ખાનગી માલ ભરવાથી તે કુખી મથું ત્યારે ખીજ વઢાણમાં પોતાનો માલ ભર્યો. ખીજ એક ખાનગી વેપારમાં પોતે ૨૪,૫૦૦ રૂપીઆ મેળવ્યા, અને તેજ સોદામાં રાજના નામથી ૭૮૦ રૂપીઆ લીધા. આવું કામ અંગ્રેજોએ કર્યું નહોતું. પહેલાં ૬૦ વર્ષમાં વેપારમાં અપાર સંપત્તિ મેળવી બેજ અંગ્રેજો ઇંગ્લંડ પાછા આવ્યાના દાખલા મળે છે; પણ તેમનું અનુકરણ કરી ચાલનારા લોકોને અટકાવવાનું સામર્થ્ય તે વેળા અધિકારીઓમાં નહોતું. બૅંકમાં અંગ્રેજ એજન્ટે હાથ નીચેનાં માથું-સોનો ખાનગી વેપાર બંધ કરવાનો પ્રયત્ન કરતાં તેમના હાથમાં તે સપડાઈ ગયો અને બંધીખાને પડ્યો.

હિંદુસ્તાનમાંની વખારો માટે કંપનીનાં વઢાણો રહેતાં તે ઉપરાંત ઇંગ્લંડ તથા હિંદુસ્તાનની વચમાં ફરતાં વઢાણો પણ ધણાં હતાં. સને ૧૬૦૦ પછીનાં પહેલાં પાંચ દસ વર્ષમાં બુનાં વઢાણો વેચાતાં લઈ કંપનીએ કામ ચલાવ્યું, અને વઢાણો દુસ્ત કરવા માટે રાજ્યના આર-માર ખાતામાંથી એક ગોદી તેણે બાડે રાખી. પરંતુ પુરોષનાં વઢાણો હિંદુસ્તાનની સફર માટે નિરૂપયોગી જણાતાં સને ૧૬૦૭ માં કંપનીએ પોતે વઢાણો બાંધવાની શરૂઆત કરી. એ કામ માટે લંડન નજદીકે ડેપ્ટફર્ડમાં તેણે એક ગોદી બાડે રાખી. સને ૧૬૦૯ માં જેમ્સ રાજ્યે જાતે આવી કંપનીનાં પહેલાં બે વઢાણો ચાલુ કર્યાં હતાં. વઢાણો બાંધવા માટે સરકાર-

માંથી કંપનીને દર દન દીક પાંચ શિલિંગ એટલે અઢી રૂપીઆ ઉત્તેજન તરીકે મળતા. આવી રીતે સારાં મજબૂત વહાણો બાંધવામાં આવ્યાં ત્યારેજ પોર્ટુગીઝ તથા વલંદાઓ સામે કંપની ટકી શકી. પણ આ વહાણો બાંધવાનો ખર્ચ ઘણો ભારે પડવાથી તેમજ પહેલાં ચાર્લ્સ રાજાના સમયમાં કંપનીની સ્થિતિ ઘણી માઠી થઈ જવાથી, એ કામ પડતું મુશ્કેલી તેને ફરજ પડી, અને અગાઉ માફક લોકોનાં વહાણો ભાડે લઈ વેપાર કરવાનું પુનઃ ચાલુ કર્યું, કૉમ્બેલે કંપનીની વ્યવસ્થામાં સુધારો કર્યા પછી આ પદ્ધતિમાં પણ અનેક ઉપયુક્ત ફેરફાર કરવામાં આવ્યા હતા.

આરંભમાં કંપનીનો સધળો વ્યવહાર શુભપણે ચાલતો. સધળો હિસાબ છુપો રાખી વેપાર કેવો ચાલ્યો છે તે લોકોને નહીં જાણવા દેવાની પુરતી કાળજી રાખવામાં આવતી. વળી વેપારના કામમાં એટલી લાંબગડ ઉત્પન્ન થતી કે તે વેળાના હિસાબની પદ્ધતિને લીધે તેનો નિકાલ થતો નહ. એકાદ વહાણ જરી આવેલા માલ ઉપર કોની માલકી હોય, અથવા હિંદુસ્તાનમાં અમુક ફરજ આપવાનું છે તો તે કાણે આપવું, એવા પ્રશ્નો નિકાલ સુદ્ધાં હિસાબના કાળજી ઉપરથી થઈ શકતો નહીં. અંગ્રેજોના વેપારની રીત વલંદાઓ કરતાં સારી હતી, અને અંગ્રેજ કંપનીમાં દરેકને વધારે અધિકાર હતો. તે સમયમાં ઇંગ્લંડમાં થયેલી રાજ્યક્રાન્તિનું પરિણામ કંપનીના વેપાર ઉપર વિલક્ષણ થયું હતું. કૉમ્બેલના મરણની ખબર સુરત પહોંચતાં સધળા અંગ્રેજોએ ઠરાવ કર્યો કે હિંદુસ્તાનથી પાછા ફરતાં સધળાં વહાણોએ સાથે થઈ જવું; સેન્ટ હેલીના પહોંચતાં સુધી ઇંગ્લંડની સ્થિતિની ખબર ન મળે તો વહાણોએ એકદમ ઇંગ્લંડ નહીં જતાં કિનારે કિનારે ખબર મેળવતાં આગળ વધવું અને પ્રસંગ પ્રમાણે વર્તવું.

પ્રકરણ ૧૧ મું.

મુંબઈની સ્થાપના અને કંપનીની આબાદી.

(સને ૧૬૫૮-૧૬૮૮.)

૧. મુંબઈની સ્થાપના.

૨. મુંબઈના પહેલા ત્રણ અવર્ગ.

૩. કંપનીના નોકરોની રહેણી.

૪. વેપારની આબાદી.

૧. મુંબઈની સ્થાપના (સને ૧૬૬૮).—નાના નાના ટાપુઓના સમૂહનો બનેલો મુંબઈ બેટ મોગલોના અમલ પૂર્વે ગુજરાતના સુલતાનના તાબામાં હતો. પશ્ચિમ દિનારા ઉપર પોર્ટુગીઝ લોકો મુદ્દ પ્રસંગે આવતા સારે વારંવાર આ બેટ ઉપર ઉતરતા, કેમકે અહીંઆં વહાણો માટે અનુકૂળ પડે તેવી પુષ્કળ જગ્યાઓ હતી એ વેળા મુંબઈ બેટ વસઈ સંસ્થાનને લગતો હોવાથી સને ૧૫૩૪ માં તે પણ વસઈની સાથે પોર્ટુગીઝોના તાબામાં ગયો* ત્યારે તેમણે આ બેટમાંની સઘળી જમીન હરાવેલે દરે જુદા જુદા લોકોમાં વહેંચી આપી. તે વખતે એ બેટની ઉપજ ૧૭૦૦ રૂપીઆ હતી, અને લોક સંખ્યા દસ હજાર હતી. પોર્ટુગીઝ, દેશી ખ્રિસ્તી, થોડા બ્રાહ્મણ, પરજી, કોળી, બઝારી, કણ્ણી, કોકણી મુસલમાન ઇત્યાદિ જાતિના લોકો તે વખતે મુંબઈમાં રહેતા હતા; પારસીઓ પાછળથી આવી વસ્યા હતા. પોર્ટુગીઝોએ અહીં ખ્રિસ્તી ધર્મનો પ્રસાર એકે સપાટે કરવા માટે અડગ પ્રયત્ન કર્યો હતો; પરંતુ જો એ જાજનકમાં ન પડતાં તેઓએ માત્ર વેપારના કામ માટે આ બેટનો સદુપયોગ કર્યો હોત તો તેમની સત્તા જે ઝડપથી નાશ પામી તેમ થાત નહીં. ધર્માધિપણના બ્હોમાં તણાઈ તેઓએ આખો બેટ પોતાનાં દેવળોથી ભરી નાંખ્યો હતો, અને પાદરીઓની સત્તા સર્વત્ર જામતાં તેમના હાથમાંથી ઈર્ષ પણ જગવા પામ્યું નહીં. હિંદુ તથા મુસલમાનોને અનેક રીતે જોરુષ્ટિ પચના લોકોએ હેરાન કર્યા. આવાં કારણોને લીધે પોર્ટુગીઝ અમલમાં મુંબઈ આબાદ થયું નહીં.

* પાનું ૧૨૩ થી જુઓ.

એમ છતાં પોતે સ્થાપવા ધારેલા સ્વરાજ્યના રક્ષણ માટે આ બેટ ધણોજ ઉપયુક્ત છે એમ પોર્ટુગીઝો સમજી શક્યા હતા, અને અંગ્રેજો મૂળથીજ તે લેવાને માટે લોભી બન્યા હતા.

સને ૧૬૬૦ માં જેમ્સ રાજાના થયલા શિરચ્છેદ પછી તેનો દીકરો બીજો ચાર્લ્સ ધુલ્લડની ગાદીએ આવ્યો ત્યારે આખા દેશનો અગાધ પ્રેમ તેની પ્રત્યે ઉત્કેશયો હતો. આ પ્રેમવશજમાં જનસમૂહની સાથે કંપની પણ તણાઈ હતી, અને રાજાને દેવના જેવી લક્ષિતથી પૂજવા લાગી હતી. કંપની તરફથી તેને વારવાર મોટી ભેટ સોગાદો મળવા ઉપરાંત પ્રસંગોપાત કળે નાણા મળતુ આ પ્રમાણે ચાર્લ્સ રાજાને મળેલા કુલે સત્તર લાખ રૂપીઆના બદલામાં તે કંપનીને વખતોવખત સહાય કરી તેની અડચણો દૂર કરતો. તેણે પોતાની કારકિર્દીમાં આપેલી એકદર પાંચ સનદોની રૂએ કંપનીને પુષ્કળ નવો અધિકાર મળ્યો હતો. ચાર્લ્સ રાજા તખ્તનશીન થયો ત્યારે વેપાર કરવા સિવાય બીજી સત્તા કંપની પાસે હતી નહીં પણ સ્વતંત્ર સિદ્ધા પાડવાનો, કિંવા બાધી આમપાસના મુલકના લોકો ઉપર હકુમત ચલાવવાનો, યુરોપિયન તેમજ દેશી લશ્કર ઉભુ કરવાનો, દારૂગોળા વગેરે સુદ્ધ સામગ્રી તથા જરૂર પડે તેટલા લોકોને ઈન્ડિયાથી પરદેસ લઈ જવાનો, બહારના દેશોમાં સુદ્ધ કરવાનો તથા પરરાજ્યો સાથે તહ કરી નવીન સબધ જોડવા વગેરેનો અધિકાર, જે હમેશ રાજા પોતેજ ભોગવી શકતો તે સધળો તેણે કંપનીને આપ્યો, એ સિવાય પોર્ટુગીઝ, વવદા વગેરે પરદેશી શત્રુઓને તેમજ કંપનીના હિત વિરુદ્ધ કામ કરનારા અનેક અંગ્રેજ ગ્રહસ્થાને દખાવવામાં રાજા સાથેનો સનધ કંપનીને ધણો ઉપયોગી નીવડ્યો. એથી ઉનડુ ન્યારે રાજા મુસ્કેલીમાં આવી પડતો ત્યારે તેને કંપનીનો ખપ પડતો હોલેન્ડ વિરુદ્ધ ઉદ્ધવેલી ખટપટમાં બીજા ચાર્લ્સ રાજાનો મુખ્ય આધાર ક્રાન્સ ઉપર હતો પરતુ ઈન્ડિયને ક્રાન્સ જેવા રોમન કેથોલિક રાષ્ટ્રનો રતેહ પ્રતિકૂળ હોવાથી તેને પ્રોટેસ્ટન્ટ ધર્મી વવદાઓની મિત્રીની ખાસ જરૂર હતી. ચાર્લ્સ રાજા અદરખાતેથી પ્રોટેસ્ટન્ટ ધર્મની સામા હોવાથી ક્રાન્સના રાજા સાથે તેણે ગુપ્તજોગે મોઢડી રાખી હતી. આ કામમાં કંપની-

૧ મું.] મુંબઈની સ્થાપના વલંદા તથા અંગ્રેજો વચ્ચે ફરીથી જે યુદ્ધ શરૂ ન થતાં પોતે સ્થાપના) તેમાં પાર્લામેન્ટે પાણીની માફક પેસો ખરચ્યો કેપ્યુક્ત છે એમ મળ્યો નહીં. હિંદુસ્તાનમાં તે વેળાએ મોગલ બાદશાહ તે લેવાને માત્ર પ્રયત્ન લડવાની મનાઈ કરવાથી અંગ્રેજો બચી ગયા, ને ૧૬૬૦ મ. પછી તેમની કંપની ઉખડી જતે. મોગલ સત્તાની હદની બહાર- ૧૬૬૬ ઇ.સ. વલંદાએ સર્વોપરી હોવાથી તેઓએ કેલિકટ, કાચીન, પુલહન જે ઉશ્કેર્યો. આ ઉપરથી અંગ્રેજો અને તેમની વચ્ચે યુદ્ધ શરૂ થાય હતી, મહાલાના ટાપુઓમાં જેવી આપણી હાલત થઈ તેવીજ હિંદુ- તેમાં પણ થશે કે થું એવી સુરતમાંની અંગ્રેજ કાઠીના પ્રેસિડન્ટને પડી. પણ એ બેઉ પ્રજા વચ્ચે યુરોપમાં ચાલેલાં યુદ્ધોના સને ૧૬૬૭ ઇ.સ. આગળ થયલા કોલકરારથી અંત આવ્યો. એ કરારની રૂએ પૂર્વ- ના દ્વીપસમૂહ ઉપર સધળે ઠેકાણે વલંદાઓનું ઉપરીપણું મંજૂર થયું. મુબઈ બેટ ચાર્સ રાજાનો અપજ્ઞ થવાથી તે ગભરાઈ ગયો. મુબઈ બેટ નકામે પડ્યો, ભેટ મળતાં તે તાણે લેવા માટે સને ૧૬૬૨ માં તેણે ૫ વહાણોમાં ચારસો અંગ્રેજો મોકલ્યા હતા, પણ અનેક રોગોથી પીડાઈ નિતો મોટો ભાગ મરણ પામવાથી, ત્રણ વર્ષ માત્ર ૯૭ આદમીઓ ઈશ્વરમાં ઉતર્યા. એના વહિવટ માટે પાંચ વર્ષમાં રાજાએ ત્રણ ગવર્નર મોકલ્યા, પણ તે ત્રણે નાલાયક, તકરારી તથા આપમતલબી નીકળ્યા.

મુબઈ બેટ અને ટાપુ એ સંઘામાં થાણા તથા સાદીનો સમાવેશ નહીં, એ બાબત પોર્ટુગીઝ અને અંગ્રેજો વચ્ચે તકરાર ઉપસ્થિત હતી, છતાં પણ એ પ્રાંતો તે વેળા અંગ્રેજોના તાબામાં આવ્યા નહોતા. ૧ મુંબઈ બેટ ચાર્સ રાજાને મળ્યો, પણ તેનો કંઈ ઉપયોગ થયો નહીં; અને વિના કારણ તે ઉપર તેને ભારે ખર્ચ કરવો પડ્યો. સુરતના પ્રેજ અને ગોવાના પોર્ટુગીઝ વચ્ચે વિના કારણ વિરોધ થવાથી મરાઠા મોગલની સ્વારીઓ સામે પોતાનો બચાવ કરવાનું બંનેને મુશ્કેલ થયું. આથી મુંબઈની નડતર કઢાડી નાખવાનું રાજાના મનમાં આવતાં ત્રીજે મુંબઈ બેટનું હોય તો લેવા કહ્યું. કંપનીના પ્રેજા એ ટાપુ ઉપરજ

હતો. શિવાજીએ સુરત લૂટ્યું ત્યારથી અંગ્રેજોને પોતાના બચાવ માટે ધારતી પડી હતી. મોગલો તરફથી તેમને જોઈએ તેવો આશ્રય મળતો નહીં, અને અનેક યુદ્ધ સામે લડવામાં તેમની યક્ષિતનો હદપાર બચ થતો. આવી હકીકતમાં સુરત છોડી મુંબઈ જવાથી સઘળા ત્રાસમાંથી છૂટકો થશે એવું કંપનીના અમલદારોને લાગ્યું. વળી તેમને સહજ જણાયું કે મુંબઈમાં બંદરની યોગ્ય વ્યવસ્થા કરવાથી કિનારા ઉપર તેમજ પરદેશમાં કંપનીની હાક વાગશે, વલંદા તથા પોર્ટુગીઝો ઉપર નજર રાખવા માટે તથા પશ્ચિમ કિનારા ઉપરનાં બંદરોના માંહોમાંહેના વેપાર માટે અંગ્રેજ વેપારીઓને તે જગ્યા ધણી સગવડભરી થઈ પડશે, અને એ ટાપુ મોગલ રાજ્યની હદની બહાર હોવાથી ત્યાં જરૂરની કિલ્લેબંધી કરી બચાવનાં બાંધકામ ઉભાં કરવાનું કંપનીને અનુકૂળ પડશે. મુંબઈ ખેટ મેળવવા માટે સને ૧૬૨૬ થી કંપનીનો પ્રયત્ન ચાલુ હતો; સુરતની કૉન્સલ આટેનાં વહાણો વસઈમાં બંધાતાં હતાં; અને ૧૬૫૨-૫૩ માં મુંબઈ તથા વસઈ પોર્ટુગીઝો પાસેથી વેચાતાં લેવા કંપની મહેનત કરતી હતી. પણ સને ૧૬૬૬ માં જ્યારે ચાર્લ્સ રાજાએ એ ખેટ વેચાતો લેવા કંપનીને કહ્યું ત્યારે ઓછી કિંમતમાં પગાર લેવાની મતલબથી ‘મુંબઈનો અમને હંધી ખપ નથી, તે માટે અમને નકામો ખર્ચ કરવો પડે માટે અમારે તે જોઈએ નહીં’ એવું જીકું કહેણ તેણે રાજાને મોકલ્યું. કેટલીક વિધી પછી આખરે દર વર્ષે દસ પૈક એટલે ૧૦૦ રૂપીઆ ભાડા તરીકે રાજાને આપવાના કરારથી મુંબઈ ખેટ સને ૧૬૬૮ માં તા. ૨૩ મી સપ્ટેમ્બરે કંપનીના સ્વાધીનમાં આવ્યો.

રાજાનો આ બાબતનો હુકમ સુરતના અધિકારીને તા. ૧ લી સપ્ટેમ્બર ૧૬૬૮ ને દીને મળતાં ત્યાંના ગવર્નર ઓક્સેન્ડને ગુડિઅર (Goodyer) તથા સર સ્ટ્રેનશમ માસ્ટરને મુંબઈ મોકલી ગેરી (Garry) પાસેથી ખેટનો કબજો મેળવ્યો. એ પછી ઓક્સેન્ડને મુંબઈ આવી કામની વ્યવસ્થા માટે નવા નિયમો કરી તેનો અમલ કરવા માટે એક અધિકારી નીમ્યો. એ પછી તરતજ એ મરણ પામવાથી વધુ વ્યવસ્થા કરવાનું ઓક્સેન્ડને માથે

પડ્યું મુખર્ષી બદર ઉત્પદ છે, અને તેના ઉપર આપણી સત્તા હોવાથી ત્યાં મોગલોનો ઉપદ્રવ થશે નહીં એવા અનેક શબ્દ કપનીના અમલદારોને તરતજ જણાવવા લાગ્યા.

સુરતનો પ્રેસિડન્ટ ઑલઅઝ મુખર્ષીનો ગવર્નર તથા કમાન્ડર-ઇન-ચીફ થયો ત્યારે તેણે તે સ્થળ સુધારવા માટે અનેક ઉપાયો કર્યાં એણે પોર્ટુગીઝોઓએ બાધેલી ધર્મજળ તોડી નાખી, વેપારીઓને કામધંધા માટે સગવડ કરી આપી, રાજ્યકારભારની વ્યવસ્થા કરી, ટકશાળ બાધી અને કિલ્લેબંધી કરવાની યોજના ઘડી કઢાડી સને ૧૬૬૬ ની ભયંકર આગમાં લડન શહેરનો નાશ થવા પછી તે ફરીથી બાધવા માટે જે નકશા તથા નિયમો તૈયાર થયા હતા તેની નકલો કપનીના ડાયરેક્ટરોએ મુખર્ષી શહેર બાધવા માટે હિંદુસ્તાન મોકલી હતી રાજા તરફના જે કંઈ થોડા અગ્રેજો અહીં હતા તેમાંથી શહેરના સરક્ષણ માટે એક લશ્કર ઉભું કરવામાં આવ્યું હતું એ અગ્રેજોને કેટલીક સરતે મુખર્ષીમાં ધરખાર કરી રહેવાની પરવાનગી આપવામાં આવી હતી એ સિવાય મુખર્ષીની વસ્તી વધારવા માટે ઇંગ્લંડથી વીસ નિર્વ્યસની સ્ત્રીઓ લાવી ટ્રાંપોસ્ટ ધર્મના અગ્રેજપુરુષો સાથે તેમના લગ્ન કરાવી આપવાનું નક્કી થયું હતું ત્રણ વર્ષમાં મુનર્ષીની વસ્તી ધણી વધી અહીં રહી હુકુમર તથા કમુતર પાળવાનો ધણા અગ્રેજોને શોખ લાગ્યો હતો શરૂઆતના એ એ વર્ષનો પગાર આગ ઉપર આપી કપનીએ કેટલાક કારીગરોને મુખર્ષી લાવવાનો બદોબસ્ત કર્યો, તેવીજ રીતે બહાર ગામના વણકરોને ખાસ મુખર્ષી ખોલાવી તેમની પાસેથી પોતાના હસ્તકના કાંદારમાંથી ૩ આપી કાપડ વણાવી લેવાની ગોડવણુ કરી ગોવામાં વણાતા પગના મોજનો ખપ ઇન્ડમાં સારો થતો હોવાથી તે કામ જાણનારા લોકોને મુખર્ષી ખોલાવ્યા, સુરતના શ્રીમત વાણીઆ અને વેપારીઓને ખાસ સરગતા કરી આપી ત્યાં વસનાટ કરવાની ગોડવણુ કરી એ લોકોમાં દીનનો નીમો પારખ અગ્રેસર હતો તે પ્રથમ આ યો ત્યારે કાંઈ પણ તેને નાસ દે નહીં તથા તેના વેપાર, ધર્મ તથા વ્યવહારમાં કાંઈ આડે આવે નહીં તે બાબત કપનીએ તેને લેખી જામીનગીરી આપી હતી

આ પ્રમાણે સર્વ રીતે મુળધી સુધારવા માટે કંપનીએ ઝપાટાનધ પ્રયત્ન કર્યાં. સુરતના દેશી વેપારીઓ મુળધી જ્યાં કબુલ નહોતા, કેમકે ત્યાંના પ્રેસિડન્ટ ઉપર તેમનો ભરોસો નહોતો. ઇંગ્લંડમાં કંપનીની મુખ્ય કોર્ટ મારફત સરકારનું અભિવચન મળે નહોં ત્યાં સુધી મુળધી જવાની તેઓ ના પાડતા. એ બેટની હવા પણ તે વખતે અતિવચ ખરાબ હતી. ત્યાંત્યાં લોધા ખુજળીથી પીડાતા અને મદામારી તથા તાવથી ટપાટપ મરતા. પાંચ વર્ષમાં ૫૦૦ માંથી ૪૦૦ યુરોપિઅનો યુજરી ગયા હતા; અને સને ૧૬૭૫ ના ચાર મહિનામાં ૧૦૦ અગ્રેજ સિપાઇઓ મરણને શરણુ યયા હતા આથી ત્યાં કામ ઉપર જવાને કોઈ હિમત કરતુ નહોં પેટમાં દુઃખવાનું, મરડો અને તાવ એ મુખ્ય વિકાર હતા; પણ આ સઘળા રોગો યુરોપિઅન વસ્તીમાં જોરથી ફાટી નીકળવાનાં કારણુ તેમની અમર્વાદ દારૂ પીવાની લત તથા અભિચાર હતાં.

ઔછઅરના મરણુ પછી ઉપસ્થિત ચણલા માહોમાહેના કલહ, યુદ્ધ, અહોના વેપાર માટે લુહી લુહી કંપનીઓની તકગગ અને મોગલ, મરાઠા, આગ્રે, જહોરાના સીધી, આરમ ઇત્યાદિ લોકોએ કરેલા ઉપદ્રવ એ સઘળાને લીધે હવે પછીના પચાસ વર્ષમાં મુળધીની અતિસય દુર્દશા થઈ, અને તેને પરિણામે સને ૧૭૧૮ માં મુળધીની લોડસખ્યા ૬૦,૦૦૦ થી ૧૬,૦૦૦ જેટલી ઘટી ગઈ મુળધીમાં જ્યાં ત્યાં કાદવ હતો, કાલાખાથી માહિમ લગી નાના નાના સાત બેટો હતા હાલની પાંચધુની આગળ એક ખાડી હતી તેમાં પગ બીના ચયા વિના મુળાદેવીના દરણુ કરવા જવાનું નહોં, તેથી તે જગ્યાનું નામ પાંચધુની પડ્યું. તેનીજ રીતે ઉમરખાડી, બોડીબજાર વગેરે લતો પાણીમાં હતો, અને હમણાના કામાટીપુરામાં તે વખતે હોડીઓ ફરતી સને ૧૬૭૫ માં મુળધીનું એકદર ઉત્પન્ન સુમારે એક લાખ રૂપીઆ હતું.

મુળધીની વસાહત તબધી એ વખદ લખવા જરૂરના છે હિંદુસ્તાનમાં ઇંગ્લંડના પ્રત્યક્ષ સ્વામિત્વ હેઠળ આવેલું પહેલું ઠેકાણું મુળધી છે બીજા કેટલાક ચાણાઓ કંપનીના તાબામાં હતા પણ ત્યાંની સત્તા ઘણુ ખર્ચ દેશી રાજાઓની મરજી ઉપર અવનળી રહી હતી ઔગગજેબ બાદશાહે તે વેળ

આ યુરોપિયન લોકોની હીલચલ તરફ કંઈ પણ લક્ષ આપ્યું નહીં; ઉલટું બાદશાહનું મુખપણું હિંદુસ્તાનની રાજ્યક્રાન્તિનું કેવી રીતે કારણ થઈ પડ્યું તેનું ઉત્કૃષ્ટ ચિત્ર આ મુખર્ષના વૃત્તાતથી દેખાઈ આવે છે. ઔરંગઝેબ સરખા શાણા, અકલબાજ અને આટલા મોટા રાજ્યના માલીક પોર્ટુગીઝ, વહાંદા તથા અગ્રેજોને પોતાના કિનારા ઉપર ખીનઅડચણે ઉતરવા દીધા, તેમની મૂળ શક્તિ કેવી છે, તેમના માહોમાહેના દાવપેચ કેવા છે, તેમણે ઉપાડેલા ઉદ્યોગનું પરિણામ શું આવશે એ સઘળું સમજવાનો પ્રયત્ન કરવાનું બાબુએ રાખી તેમના કામ પ્રત્યે તદ્દન અખાડા કર્યા એજ તેની મોટામાં મોટી ભૂલ હતી. આરમાર બાબત વિચાર કરીએ તો આરબોએ સો વર્ષ સુધી પોર્ટુગીઝો સાથે પોતાના કાફલાની મદદથી બાથ ભીડી હતી. એ મુસલમાન જાતલાઈનાં પરાક્રમની વાત ઔરંગઝેબ બાદશાહને ખબર ન હોય એ સંભવિત લાગતું નથી. આગ્રોને મોગલ બાદશાહે પૈસાની તેમજ ખીજ મદદ કરી હોત તો પોર્ટુગીઝ વગેરે પશ્ચિમાત્ય પ્રજાનો પોતાના કાફલાથી બદોબસ્ત કરવાનું તેને માટે અશક્ય થતે નહીં એ વાત બાબુએ રાખીએ તોપણ વિજાપુર અને ગોવળકોન્ડાના મુસલમાની ગળ્યોનો નાશ કરી, પૂર્વ તથા પશ્ચિમ કિનારા ઉપર યુરોપિયન લોકોને જે થોડા ઘણા ધાક હતા તે ઔરંગઝેબે નિર્મૂળ કર્યાં પોર્ટુગીઝ લોકોએ અગ્રેજોને મુખર્ષ ખેટ આપ્યા પછી તેઓ પોતાનો કાફલો ઉભો કરી તથા ખીજ રીતે તે ટાપુને દિલ્લેબધી કરી પશ્ચિમ કિનારા ઉપર પોતાનો પાયો મજબૂત કરતા હતા, અને તેથી કરીને સુગત વગેરે અગલના શહેરોમાના મોગલ સત્તાધિકારીઓને તેઓ જાણે ધમકાવતા, એ સઘળું બાદશાહ પચીસ વર્ષ દક્ષિણમાં રહેલો હોવાથી તેનાથી જોઈ શકાય તેમ હતું. પરંતુ તેનો કંઈ પણ પ્રતિકાર કરવા કરતા ઉલટો તેમને પોતે કેટલીક સવળતા કરી આપી ઉત્તેજન આપતો.

મુખર્ષમાં હામ પડ્યા પછી ત્યાંથી ડેક ઇન્ડિય લગી કિનારે કિનારે પોતાનો રસ્તો સહિસલામત રાખના માટે અગ્રેજોએ ઉપાડેલા ઉદ્યોગ તેમની ધૂર્તતાની સાક્ષી પુરે છે. આફ્રિકાના દક્ષિણ છેડાપર આવેલો કેપ ઓફ

શુદ્ધ હોપનો મુલક પ્રથમ પોર્ટુગીઝોના તાબામાં હતો, તે સને ૧૬૫૨ માં વલંદા લોકોએ કબજે કર્યો. સને ૧૬૦૩ માં કેપ્ટન લૅકેસ્ટર સેન્ટ હેલીનાના ટાપુ ઉપર ઉતર્યો હતો પણ તે સને ૧૬૪૫ માં વલંદા લોકોએ હસ્તગત કર્યો. ત્યાંવસાહત સ્થાપવાનો એ લોકોએ સાત વર્ષ લગી પ્રયત્ન કર્યો. તેમનું પણ કંઈ ન વળતાં ત્યાંથી નિરાશ થઈ સધળા કેપના મુલકમાં જઈ રહ્યા એ પછી અનેક વેળા વલંદા તથા અંગ્રેજો વચ્ચે ઝપાઝપી થયા બાદ આખરે સને ૧૬૭૩ માં સેન્ટ હેલીના અંગ્રેજોને મળ્યું. મુંબઈની માફક એ ટાપુનો સર્વ અધિકાર રાજાએ કંપનીને સ્ત્રાધીન કર્યો, અને એ બંને ઠેકાણાં ઈંગ્લંડના અગ્રિ કોણ ઉપરના કેટ કાઉન્ટીમાં નામનાં દાખલ કરવામાં આવ્યાં. અંગ્રેજ વઢાણો માટે સેન્ટ હેલીના અડધે રસ્તે ઉતારો લેવાની જગ્યા યઈ. કેપનો મુલક અંગ્રેજોના હાથમાં આવતાં કેટલોક કાળ નીકળી ગયો (સને ૧૮૦૬).

ખીજા ચાર્લ્સ રાજાનો કંપનીને સારો ટેકા હતો, અને કંપની પણ પૂર્ણપણે તેની મરજી અન્વય ચાલતી હતી. તોપણ અન્ય કારણોને લીધે કંપનીના કારભારમાં પુષ્કળ બખેડા થયા. ફ્રાન્સેસે કરેલી વ્યવસ્થા પ્રમાણે તેની તરફથી પ્યુરિટન પથનાં ધણાં માણસો હિંદુસ્તાન મોકલવામાં આવ્યાં હતાં. ખીજે ચાર્લ્સ ગાદીએ આવતાં બાજુ ફેરવાઈ ગઈ, અને રાજાએ ધીમે ધીમે પોતાના કામદારો મોકલવા માંડ્યા; એમ કરી પ્યુરિટન અતુ-યાચીઓએ ઉપાડેલા કામને નિષ્ફળ ઉતારવાનો તેનો હેતુ હતો. ક્રાન્સ અને હોલેન્ડ સાથે ચાર્લ્સ રાજાએ જે પ્રકારનો વ્યવહાર ચલાવ્યો હતો તે અંગ્રેજ પ્રજાને પસંદ નહોતો. છતાં માંહિમાહિ લગાઈ ન કરતાં બંને પક્ષો મમે તેમ કરી સલાહસંપથી રહ્યા. કંપનીના ગવર્નરે જે વર્ષથી વધારે વખત કામ ઉપર નહીં રહેવું એવો નવો નિયમ અમલમાં મુકતાં કંપનીના કારભારમાં અવ્ય-વસ્થા ઉત્પન્ન થઈ, અને તેની અસર મુખ્ય કરીને મુંબઈ તથા સેન્ટ હેલીના ઉપર થઈ.

સને ૧૬૬૮ માં મુંબઈ બેટ કંપનીના તાબામાં આવ્યો ત્યારે ત્યાંની અંગ્રેજ ફોજના સરદાર કુદે બખેડો કર્યો હતો. એ પછી સને ૧૬૭૪ માં

પ્રકરણ ૧૧ મું] મુખ્યની રચાપના અને કપનીની આબાદી.

સમગ્રા અંગ્રેજ સિપાઈઓએ બડ ઉદ્ઘાટનું હતું, પણ બડખોરને વિદ્યા થતાં તે દગાઈ ગયું. અને ૧૬૮૩ માં રિચર્ડ કૅંગ્રિન નામના ઉપરના એક અધિકારીએ મુખ્યના કેપ્ટનની નમનરને કેદ કરી સપ્તમે બાર પોતાના હાથમાં જીધો, અને નામે બાહેરનામું કઢાડ્યું. રાગાનું માન રાખી બંડખોર લોકોને મોગર ચાસન કરતો. આવી રીતે વર્ષ લગી તેણે મરજીમાં આવે તેમ તોફાન કરવાથી કપનીનો આ નાશ પામતો હતો કે શું એમ સર્વ કાંઈને લાગ્યું સુરતના પ્રેસિડન્ટને કેદમાં પુરવાનો કૅંગ્રિન વિચાર કરતો હતો એટલામાં ચાર્લ્સ રાગએ પે સહીનો દુકમ મોકડી તેને કેદ પકડાવ્યો, પણ પાછળથી તેને મારી : છોડી મુકવામાં આવ્યો. મદાસમાં પણ આવું તોફાન સને ૧૬૬૫ પ વખતે વર્ષ ચાલુ હતું. મેન્ટ હેડીનામાં સને ૧૬૭૩ થી સને ૧૬૮૪ અનેક પ્રકારનાં તોફાનો અંગ્રેજ રહેવાસીઓમાં તથા ત્યાના અધિકારીઃ થયાં હતાં, આવી ગડમગડના સમયમાં સને ૧૬૮૫ માં બીજો ચાર્લ્સ મરજી પાડ્યો, અને તેનો બાર્ધ બીજો જેમ્સ ગાદી ઉપર આવ્યો બડખોરને સખત વિદ્યા કરવામાં આવી

૨. મુખ્યના પહેલા ત્રણ ગવર્નર.—અંગ્રેજોએ મુખ્યમાં ચાલુ કરી ત્યાનો બહોળસ્ત ક્યો એ વાત વનદા લોકોને રૂચી નહીં. પ્રમાણે મુખક કેમજે કરવાની પદ્ધત તેમણેજ માન રીકારી હતી આ શરૂઆતમાં કપનીને નડેલી અનેક અડચણો હતા તે વેળા હિંદુસ્તા આવેલા એ નહુ અધિકારીઓના ક્ષણે તથા બીજા ઉત્તમ ગુણોને કપની ટકી રહી હતી નવીન સન્નેગોને લઈને તેના અમલદારોને ર કરવાનો ડસળ રાખવો પડ્યો અને તેઓ તે પૂર્વ રીતે શિખ્યા.

૧૬૬૨ થી ૧૬૯૦ સુધી સુરતનો કારભાર નહુ પ્રેસિડન્ટોએ ચલા હતો—સર જ્યોર્જ ઑક્સેન્ડન (Sir George Oxenden), જી. ઑગ્યર (Gerald Aungier) અને સરજોન ચાર્લ્સ (Sir John Ch

સર જ્યોર્જ ઑક્સેન્ડન—એનો જન્મ સને ૧૬૨૦ માં થયો હ કામવેલના વખતમાં એ કપનીની નોકરીમાં દાખલ થયો અને બ

આસેના રાજ્યારોહણ પછી તેને સન્નો ખિતાબ તથા સુગતના પ્રેસિડન્ટની જગ્યા મળી (સને ૧૬૬૭) તેના વાર્ષિક ૮૦૦૦ રૂપીઆના પગાર ઉપરાંત, ૨૦૦૦ બક્ષિસ તરીકે આપનાના 'ચાં' હતો તે સુગત આવ્યો ત્યારે ગિનાજનો ઉદ્ધ થના માગ્યો હતો સને ૧૬૬૮ માં તેણે સુગત ઉપર સ્વારી કરી ત્યારે આસેન્ડને અંગ્રેજ કોર્ટનું સરક્ષણ કરવાથી ઔરંગઝેબ બાદલાહે તેને બહુ માનપૂર્વક પોતાકે આપ્યો, અને કંપની તરફથી પણ તેને બક્ષિસ મળી એણે સને ૧૬૬૮ માં મુબઈ બેઠ તાબામાં લઈ ત્યાં દિવાની તથા લશ્કરી કાયદા ઇખત કરી સધળી બાબતનો ચોખ્ખો બહોબસ્ત કર્યો તે વણો ધીટ તથા આનાક હતો, આ દેશમાં અંગ્રજી રાજ્યની સ્થાપના કરવામાં તેણે ધણી મદદ કરી હતી, અને ઇસ્ટ ઈન્ડીઆ કંપનીનું લશ્કર ઉભું કરવામાં તેણે અંગ્રેસર ભાગ લીધો હતો તેમને ૧૬૬૯ માં સુરતમાં મરણ પામ્યો હતો, એની કબર આ અઘાપિ છે મુબઈબેઠ કંપનીના બનના આગા પછી ત્યાં વહાણો બાધવાનું મોટું કારખાનું કહાડનાનો કંપનીનો વિચાર હતો, અને એ વહાણો તૈયાર કરવાનો આસેન્ડને હુકમ પણ મળ્યો હતો પરંતુ ઠાકરેના નેવિગેશન એક્ટ પરદેશમાંથી ઇન્ડિયા આવતો માન ઇન્ડિયામાં તૈયાર થયના વહાણમાં આનવો નેહએ એવો અતિબધ હોવાથી, મુબઈમાં વહાણો બાધવાનો વિચાર ત્યાગ કરવામાં આવ્યો.

એના પછી જીનાઈઝ ઓજીયરે સને ૧૬૬૮ થી સને ૧૬૭૭ સુધી સુરતના પ્રેસિડન્ટનો અધિકાર ભોગવ્યો એ મુબઈનો ખરો સ્થાપક હતો, એણેજ મુબઈને વહાણોનું તેમજ વેપારનું મુખ્ય બદર બનાવ્યું, અને ત્યાં ક્રિસ્તીયની કરી વખારનો બચાવ કરવા પગના ભર્યાં તેણે મુબઈના સધળા રહેઠાસીઓને રાહેરના સરક્ષણાય લડવાની ફરજ પાડી હતી અને બાજીલુ તથા વાણીઆઓ બંને લગાઈમાં ઉતરવાનું પસંદ નહીં કરતાં હોવાથી તેમને માટે કઈક રકમ કંપનીમાં લરવાની જોઈવણ કરી હતી એ પ્રમાણે ૬૦૦ દેશી તથા ૪૦૦ યુરોપિયન સિપાઈઓનું લશ્કર તૈયાર કરી એ અંગ્રેજ સેનાધિપતીને તેના ઉપર દેખરેખ રાખવા મુકવામાં આવ્યો હતો એ સેનાધિપતીને કૉન્સલમાં સલાસદ થરાનો હક

પણ હવે સને ૧૬૭૩ માં વનદાઓએ મુળધર્મ ઉપર હુ'ને ડ્યોં લારે આ પ્રમાણે થયી લશ્કરી નવસ્થાની કસોતી થઈ અહીંની સધગી બાબતની સંપૂર્ણ તૈયારીથી ગલરાઈ જઈ વનદાઓ નાસી ગયા આજીયરે કપનીની ટકશાળમાં નાણા પાડવા માડ્યાથી તેને ઘણો ફાયદો થયો મોગન અને બીજા અધિકારીઓએ તેને એવા નાણા કેમ પાડવા દીધા તે સમજણ પડતી નથી મુળધર્મ ખેટ ઉપર અંગ્રેજોનો અમન હતો ખરો તોપણ ત્યાં પર મુનઢના નાણા પાડવાનો તેમનો અધિકાર પહોંચતો નહીં છતાં મોગન સરકારે તેમને એ માટે લેખી પરવાનગી આપેલી જણાય છે ઉત્પન્નના અદાજ ઉપર આજીયરે જમીનનો કર દરાવી આપ્યો તે મળી મુળધર્મની કુ'ને આવક ૧૬,૬૬૦ રૂપીઆ હતી દેશી વેપારીઓ તથા ડારીગરોને ખાસ સવળતા કરી આપી મુળધર્મ બોલાવવામાં આજીયરે પ્રયાસ કર્યો, અને તેમના ઉપર ધર્મ સળધી જીલમ કરવામાં નહીં આવે તથા તેની ગોવધથી તેમની લાગણી નહીં કુ બવવાની ગોઠવણ કરી દેશીઓ પોતપોતાની જાતિની પચનીમાં પોતાની તકરારોનો નિવેડો લાવે એ બાબત આજીયરે કપનીના ઉપરી અધિકારીઓની પરવાનગી મેળવી હતી તેણે મુળધર્મની હવા સુધારવા અનેક પ્રયત્ન કર્યા તથા રોગના ઉપચાર માટે દવાખાના ઉઘાડ્યા, પ્રાર્થના કરવા માટે એક મોટું દેવળ બાંધ્યું અને ફોજદારી તથા દિવાની કોર્ટ સ્થાપી તે વખતે મુળધર્મને વિશેષ ત્રાસ આરબો તરફનો હતો, તેમના વહાણો આખા પશ્ચિમ કિનારા ઉપર પાચ પાચ માઈનને અતરે ફરતા હોવાથી તેઓ યુરોપિયન વહાણો ઉપર ગમે ત્યારે ઉતરી પડતા વાસ્તવિક રીતે આરબી સમુદ્ર ઉપર આરબોનીજ સત્તા અનાદિકાળથી હતી એ તેના નામ ઉપરથી ખુલ્લું દેખાય છે આ સમુદ્રમાં બીજા કોઈને દાખલ કરવા તેઓ ખુશી નહોતા, તેઓએ સ્વરક્ષણ માટે હજારો વર્ષ લગી કરેના ઝનુની યુદ્ધનો ઇતિહાસ મળતો નથી એ તે હાથ નાગો હોત તો તેમના સૌર્ય, સાહસ વગેરે ઉત્તમોત્તમ ગુણોના અનેક અપ્રતિમ ઉદાહરણો આપણને મળતે આ આરબોને ઇતિહાસકારો ચાચીઆનું નામ આપી આગળી સમુદ્ર ઉપર યુરોપિયન પ્રજાની સત્તા પૂર્વાપાર લોય એમ બતાવે છે મુળધર્મ અંગ્રેજોએ કબજે કર્યું એ

આરબોને પસંદ પડ્યું નહીં. અનેક વેળા તેમણે કરેલા હુમલા સામે અંગ્રેજ તો પ વડે શહેરનું રક્ષણ કરવામાં આવ્યું હતું. શિવાજીના લૂટારૂ લશ્કરની હેરાન-મતીથી અંગ્રેજોનો ખચાવ કરવાના હેતુથી સને ૧૬૭૪ માં જ્યોર્જ ઑક્સેન્ડનના છોકરા હેનરી ઑક્સેન્ડનને આંજીયરે રાયચદ મોઢલી શિવાજી સાથે તફ કરી હતી. એની રૂએ શિવાજીએ અંગ્રેજોને પશ્ચિમ કિનારા ઉપર વેપારી વખાણે ઉઘાડવાની તથા માલની ખરીદી તથા વેચાણ કરવાની પરવાનગી આપી; અને વિલાયતથી આવતા માલ ઉપર અઢી ટકાની જકાત ફરાવી. એ સિવાય મોગલ આરમારનો મુખી જંજીરાનો સીધી દરસાલ ચોમાસામાં મુખર્ષ આવી રહેતો અને મરાઠાઓ સામે લડતો. તેની સાથે પણ આંજીયરે મિત્રાચારી રાખી હતી. હિંદુ લોકોના ધર્મ તથા રીતરીવાજની એણે ધણી માહિતી મેળવી સારે તેમની જાતિભેદનો લાલ લઈ અંગ્રેજ રાજ્ય વધારવામાં બાધ નડશે નહીં એ તે સદજ જોઈ ચક્રો, અને તે પ્રમાણે તેણે પ્રયત્ન પણ શરૂ કર્યો. દેશી સ્થાનોને કંઈક રાજકીય હક આપી તેમને પોતાના અધિકાર હેઠળ સુકવાને તેનો વિચાર હતો, પણ તે પ્રમાણે અમલ કરવા કંપનીએ તુર્તવેળા મંજૂર કર્યું નહીં.

આ પ્રમાણે થયલા સુધારા તથા શાંતિને લીધે ધોણજ સમયમાં મુખર્ષની વસ્તી ૧૦,૦૦૦ ઉપરથી ૬૦,૦૦૦ થઈ, વસૂલ ત્રણ ગણું વધ્યું, અને ધીમે ધીમે સુરતનું મહત્વ ઓછું થતાં એ શહેર આબાદ થવા લાગ્યું. સુરત છોડી અંગ્રેજોએ કાયમને માટે મુખર્ષ જઈ રહેવું એવો આંજીયરનો અભિપ્રાય હતો, પણ તેને વિલાયતથી અનુમોદન મળ્યું નહીં. ઑક્સેન્ડનની પેઠે આંજીયર પણ સને ૧૬૭૭ માં સુરતમાં જ ગુજરી ગયો. પશ્ચિમ કિનારા ઉપર અંગ્રેજોની સત્તા કાયમ કરનારો આ પહેલો પુરૂષ હતો. 'તેની મહત્તાનું વર્ણન શબ્દથી થઈ શકતું નથી' એ પ્રમાણે કૉનસલે લખ્યું છે. તેના એક લેખ ઉપરથી તેની દુરદર્શી કુશળતા વ્યક્ત થાય છે. 'દેશી સત્તાધીશોને કાગળ ઉપર ધમકી આપવી ઉપયોગી નથી. હાયમાં તલવાર લઈ વેપાર ચલાવવો જોઈએ, ' પરમેશ્વરની તમારા ઉપર મોટી મહેરબાની હોય એમ દેખાય છે. બીજી કાંઈ પણ યુરોપિયન પ્રજા

કરતા તમારો પાથો હિંદુસ્તાનમાં વધારે મજબૂત થયો છે એમાં કંઈ સંશય નથી ' એ પ્રમાણે તેણે કંપનીને પત્રદ્વારા જણાવ્યું હતું

એની પત્રી સને ૧૬૭૭-૮૦ મુધી રો'ટ કંપનીનો પ્રેસિડન્ટ હતો એ બ્હીકણ હોવાથી ચાલતી અધાધુધીથી દબાઈ ગયો હતો આ સ્થિતિનો લાભ લઈ મુખર્ષિમાં ભુદા ભુદા અનેક સત્તાધીશોએ પોતાના સ્થાન કર્યો મરાદા તથા સીધીઓ લડવા લાગ્યા, ઝનરી તથા અદેરીના બે કિલ્લા તે બન્નેએ કબજે કર્યા, અને થોડો વખત મુખર્ષિમાં અગ્રેનેનો આસરે લાગરો નહીં એમ જણાવવા લાગ્યું પણ તેમને સારે નસીમે સને ૧૬૮૨ માં સર જૉન ચાઈલ્ડ પ્રેસિડન્ટ તરીકે હિંદુસ્તાન આવ્યો, તેણે કંપનીનું કામ ધીરજથી ઉપાડી લઈ ચાલતી અન્યવસ્થા દૂર કરી

સર જોશુઆ ચાઈલ્ડ અને સર જૉન ચાઈલ્ડ એ બન્ને પરાક્રમી લાઈએ દસ વર્ષ લગી અનુક્રમે ઈન્ડિયામાં તથા હિંદુસ્તાનમાં કંપનીનો કારભાર ચલાવ્યો હતો સર જોશુઆ ઇન્ડિયામાં કંપનીનો ગવર્નર હતો તે વખતે જૉન ચાઈલ્ડ સુરતનો પ્રેસિડન્ટ હતો એમનો પિત્રાઈ લાઈ ધણો વખત રાજપુરની વખારમાં હતો ત્યારે જૉને ત્યાં રહી દેશમાં ચાલતી સવગી ધામધુમ જોઈ લીધી હતી, અને મરાદાઓનો મુખ્ય હેતુ શેા હતો તે પણ તે સમજી ગયો હતો સને ૧૬૮૦ માં તેને સુરતના પ્રેસિડન્ટનો ઓદ્દો મળ્યો, ત્યારે પોતાની હોશીઆરી તથા હિમતથી પ્રેરાઈ ગમે તે થાય તે પણ હાથમાં રાખી લઈ પોતાની સત્તા વધારવાનો તેણે સંકલ્પ કર્યો તેના આ કામમાં જૉનને તેના લાઈ જોશુઆ તરફના સપૂર્ણ ટેકો હતો. પ્રથમ કંપનીના હુકમનો અનાદર કરી ખાનગી વેપાર કરનારાને એણે સખત શિક્ષા કરી તેમનો ધંધો છોડાવ્યો બીજી તરફ ઐરગજ્ય બાદશાહની સત્તા દીનપરદીન નરમ પડવા માડી મરાદાઓ સાથે લડવા માટે તે જાતે દક્ષિણમાં આવ્યો ત્યારે સુરતમાં મોગલાઈ અમલ દીવો પડ્યો હતો આથી સુરતનું ચાણુ છોડી મુખર્ષિમાં કંપનીનું મુખ્ય ધામ કરવા સર જૉન ચાઈલ્ડે આગ્રહપૂર્વક કંપનીને જણાવ્યું ઈન્ડિયામાં તેના લાઈએ ગવર્નર તરીકે ડાયરેક્ટરોને સખળી હકીકત સમજાવી ચાઈલ્ડના વિચારને અનુમોદન આ-

પવા તેમની પાસે દસ વડાઓ એ પુરૂષ અન્યથા સને ૧૬૮૬ માં અંગ્રેજોએ સુરત છોડ્યું, અને મુંબઈના બદોમસ્ત તેમજ બચાવ માટે આરંભાર તથા ખીજી યુદ્ધસામગ્રી તૈયાર કરવા માટે જરૂરનો ખર્ચ કરવાની કંપનીએ પરનાનગી આપી.

આજ અરસામાં મરાઠા હાવણીમાં પણ અવ્યસ્થા ઘર ઘઘ એ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે. સિવાજી મરણ પામ્યો હતો, અને તેનો છોટરો સભાજી તેના પિતાએ આપેલી મહાન સત્તા સભાજીવાને ખીનકુચ નાનાયક હતો વળી ઐરગજેઝ જાતે તેની છાતી ઉપર આવી બેઠેલો હોવાથી ખીજી તરફ નજર ફેરવવાનું તેને કાન્યુ નહીં આ સ્થિતિ લક્ષમાં રાખી તેનો લાભ લેવાનું ઝામ સર જોને ઉપાડ્યું તેણે આ વખતે કરેલી સવગી વ્યવસ્થા તરફાવીન પરિસ્થિતિનો લાભ લેવા માટેજ યોગ્યલી માયમ પડે છે.

૩. કંપનીના નોકરોની રહેણી.—કોમ્પેલે કંપનીના વહિવટની કરેલી ગોઠવણ પછી મુગ્તમાના અંગેજ વેપારીઓની રહેણી મુધરતા તેઓ સુખી જીવગી મુગ્તરવા લાગ્યા આરંભારને માટે કેટલાક સુવાળીમાં બગવા બાધી રહ્યા હતા વિનાયતથી વહાણ આવે ત્યારે એ બદરનો દેખાન ધણો મુશોભિત થતો એ વેળા લોકો એ પૈડાની તથા ચાર પૈડાની બળદની ગાડીઓ વાપરતા, અદર પગ લાખા કરી બેસવાની જગ્યા ન હોવાથી પક્ષાઠી વાળી બેસતું પડતું, ગાડીમાં બેસવા માટે રમ બેરગી કાપડની ગાડીઓ હતી ગાડીની સાથે સિપાઇઓના ટોળા આવતા ત્યારે સ્વારીની રોનક ખુબીદાર થતી.

સુરતના પ્રેસિડન્ટની સ્વારી મોટા દાંથી નીકળતી, સાથે નગારખાનું, રણસીંગડા વગેરે વાજીત્રોવાળા તથા સામાન સજ્જેલા ઘોડા રહેતા, તેમજ છત્રી, ચમ્પર તથા પખાવાળા ઉપરાત પાલખીની બન્ને બાલુએ યુરોપિયન સિપાઇઓની દાર ચાવતી મુળધની ડેમ્યુટી ગવર્નરનો દાંડ પણ લગભગ તેવોજ હતો મદ્રાસના પ્રેસિડન્ટની ચલ્લમત સુરતના અમલદાર જેવીજ હતી. તેની પાસે ૩૦૦ દેથી સિપાઇઓ રહેતા અને જરૂર પડતા ખીન ૧૫૦૦ માણસો તૈયાર રહેતાં. આ સિનાય કોન્સિયર વગેરે અધિકારીઓ

ધોડા ઉપર નીકળતા, અને સ્ત્રીમંડલ પાલખીમાં બેસતું. પ્રેસિડન્ટની તહેનાતની સામગ્રી ઘણી મોટી હતી. અસંખ્ય હાથી, ધોડા, પાલખી તેમજ ડોક્ટર, શસ્ત્રવૈદ્ય, ઉપાધ્યા, નોકર વગેરે પુષ્કળ માણસો તેની પાસે રહેતાં. મોજન વેળા વાહનના સુસ્વર નીકળતા, દરેક પદાર્થ રસોડામાંથી બહાર આવતાં રણુસીંગડું પુંકાતું, અને સાથે ચાંદીની છડીવાળો ચોપદાર હમેશ રહેતો. બંગલાને ઉપલે મજલેથી પ્રેસિડન્ટની સ્વારી નીચે આવતાં સલામી થતી. કેટલીકવાર તે ધોડા ઉપર અથવા ધોડાની ગાડીમાં ફરવા નીકળતો. પ્રેસિડન્ટનો આવો ઠાઠ જોઈ તથા તેને આવી મોજશોખ ઉડાવવાની મળતી હોવાથી તેની જગ્યા માટે કંપનીના નોકરોમાં સખત ખેંચતાણ થતી એ કહેવાની જરૂર નથી. સુરતના પ્રેસિડન્ટ સર જૉન ચાર્લ્ડેના ગુણાતુવાદ કંપનીએ પાર્લીમેન્ટને સને ૧૬૮૮ માં સાદર કરેલી એક અરજીમાં નીચે પ્રમાણે ગાયા હતા:— ‘એ ગૃહસ્થ આજે પાંત્રીસ વર્ષ થયાં હિંદુસ્તાનમાં છે, અને એ દરમિયાન એક પણ વખતે ઇંગ્લંડ આવ્યો નથી; તેનું ડહાપણ, ધૈર્ય, પ્રમાણિકપણ અને નિર્ઘેસનતા સગળાને જાણીતાં છે. તેને હિંદુસ્તાનમાં સર્વ જાતના લોકો માન આપે છે, કેમકે શત્રુતા સહગુણો પારખી કહાડવામાં હિંદુઓ હમેશ તત્પર રહે છે. સર જૉન ચાર્લ્ડે ઔરંગઝેબ બાદશાહ સાથે એવી હોંશીઆરીથી યુદ્ધ કર્યું કે મોગલોનાં સઘળાં જહાજ તેના હાથમાં સપડાઈ ગયાં તોપણ બન્ને બાબુથી રક્તનું એક ટીપું પણ પડ્યું નહીં. ચાર્લ્ડેના હાથમાં પકડાયલાં શત્રુના માણસોને પાછાં રવાના કરતી વેળા તેમને કપડાંલત્તાં તથા પૈસાથી નવાઝી એટલા તો ખુશ કર્યા કે તેમણે ચાર્લ્ડે તેમજ અંગ્રેજો માટે બાદશાહ પાસે લલામણ કરી તેમના માર્ગમાં આડે ન આવવા સમજાવ્યો. ’ આ વાક્યમાં પુષ્કળ ગલિત અર્થ રહેલો છે તેનું સ્પષ્ટીકરણ આગળ થશે.

સુરતની ઠાકી મોગલ અધિકારી પાસે નામને ભાડે રાખેલા એક બબ્બ મકાનમાં હતી. આ મકાન વખતોવખત તેના થયેલા જીજ્ઞાસુદાર છતાં હજી તેની અસલ જગ્યાએ છે, અને તેના ઉપર લૉડ કર્ઝનના ઈન્ડિ-અન મૉન્યુમેન્ટસ એકટના ઠરાવની રૂએ સરકાર તરફથી એક તકતી પણ

મુકવામાં આવી છે. કાઠીનો બંગલો પથ્થરનો બાંધેલો, મજબૂત અને મુંદર હતો. તેના એક બાગમાં કચેરી વગેરેની ગોઠવણ હતી, અને ઉપરો ભાગ પ્રેસિડન્ટને રહેવા માટે જુદો કઠાડયો હતો. બંગલાની આસપાસ ફરતી અગાસી હતી, લાકડાં ઉપર નકસીનું કોતરકામ કરેલું હતું; નાના પ્રકારની વસ્તુઓથી બંગલાને શણગારવામાં આવ્યો હતો, અને ચિત્રવિચિત્ર પક્ષી તથા પ્રાણીઓની આકૃતિ ઠેકઠેકાણે મુકવામાં આવી હતી. કચેરીનું કામ ધણું ખર્ચ સવારના દસથી બાર સુધી અને સાંજના ચારથી કોઈ કોઈવાર મોડી રાત લગી ચાલતું. મકાનના છેક નીચેના ભાગમાં માલ ભરવામાં આવતો. કાપણી વખતે લોકોની આવ જલ ધણી ભારે થતી, એ વેળા વખારની હદમાં અતિશય ગડબડાટ તથા શોરખકાર થતો. દરેક માણસ પોતાની સ્થિતિ પ્રમાણે સ્વમાન જળવા પ્રયત્ન કરતો. કંપનીના સધળા અમલદારોને દેશી ભાષા શીખવવા માટે એક મુનશી રાખવામાં આવતો, છતાં અહીંની ભાષા ધણાને આવડતી નહીં, એટલે તેમને ઈંગ્લેંડથી ઠપકો મળતો. બહાર ગામની નાની વખારોમાં જે માણસોને મોકલવામાં આવ્યાં હતાં તે નિશાળનાં છોકરાઓ જેવાં આજસુ તથા રમતીઆળ હતા અને ધ્યાન દર્ષી બીલકુલ કામ કરતાં નહીં. આથી તેમને વારંવાર ઈંગ્લેંડથી દંડની શિક્ષા ફરમાવવામાં આવતી. આવી રીતે એકલા ધપલી દંડની રકમ જુદી રાખી તેનો કોઈ સાર્વજનિક કામમાં ઉપયોગ થતો. સુરતમાંની અંગ્રેજ તેમજ વલંદા લોકોની કબજે જોવાથી તેમની છંદગીનો વેળવ તથા દાઢમાનો કંઈક વિચાર આપણને આવી શકે છે. આ ખ્રિસ્તી લોકોએ મુસલમાન અમલદારોના આડંબરની આખેહુબ નકલ કરી હતી. એ લોકોને મોટો દાઢ કરી નકામો ખર્ચ નહીં વધારવા માટે વારંવાર ઈંગ્લેંડથી તાકીદ થતી પણ તે સધળી નિષ્ફળ જતી.

મંડેસ્લો નામના પ્રવાસીએ સુરતની એ સમયની જાહેજલાલીનું વર્ણન નીચે પ્રમાણે કર્યું છે:—

તાપી નદીના બન્ને કાંઠા ઉપર મુંદર બાગો હતા, અને તેમાં મોટાં અને લવ્ય મકાનો આવી રક્ષાં હતાં. આ હવેલીઓનો ખુલ્લો સફેદ રંગ આસપાસના લીલા ફુંજર બાગમાં ધણો ખાલી નીકળતો હતો. 'વદાણ-

પરથી ઉતવાં બાદ અમે પ્રથમ જકાતતપાસણી માટે મુસતનાન સુબાના મકાન આગળના કર્કમ દાઉસમા ગયા ત્યાં અમારા જેવા પુરોપથી આવેલા ઉતાડ્યો પાસે જે કઈ સામાન હોય તેમાથી જોઈએ તેવો માત અધિકારીઓ વેચાતો માગતા જો ખાનગી વસ્તુ હોય તો તે તેને આપવીજ પડતી, એમ છતાં તે નિશે ખરી દુનીકત કહીએ તો તે ધણીવાર પાછી મળતી આ વસ્તુઓ જોના માટે મોગન સુબેદાર જાતે ત્યાં આવે છે, પુરોપતા વેપારીઓ નાના તરેહની જાણસો ખાનગી જાણવી દાપુચોરીથી સર્ધ જાય છે, અને પાછળથી મરજીમા આવે તે કિમતે વેચે છે તેથી જકાત અધિકારીઓને ધણા સાવધ રહેવું પડે છે.

મહેસ્ત્રનો બહર ઉપર ઉતરી તેને માટે આવેલી એ સફેદ બજાઈની ગાડીમા બેસી પ્રેસિડન્ટને ત્યાં ગયો અહીં પ્રેસિડન્ટ તેની તરફ ધણા સ્તેદ બાપથી વાંચો, અને તેને પોતાને ઘેર રાખી તેની યોગ્ય આગતાસ્વાગતા કરી વખારની ન્યવસ્થા તથા ત્યાનો કરજ ધણા ઉત્તમ પ્રકારના હતા, અને સધળા નોકરોને પ્રેસિડન્ટનો બારે ધાક હતો તે વેળા ચાહ પીવાનો વહિવટ દેલીઓ ઉપરાત અગ્રેજ તેમ વનદાઓમા પશુ હતો મહેસ્ત્રોને અગ્રેજ ન આનવું હોવાથી બીજાઓ સાથે વાત કરવામા તેને ધણી અડચણ પડી એ સુરતથી અમદાવાદ ગયો ત્યારે આરબખાન નામનો હોંશીઆર મોગન સુબો ત્યાં અમન ચલાવતો હતો તેની વય સુમારે સાઠ વર્ષની હતી, અને તેની મિલકત દસ કરોડ રૂપીઆની અકાતી હતી તેની એક સ્વરૂપનાન છોકરીને બાદશાહના બીજા છોકરા સુગ સાથે પરણાવવામાં આવી હતી મહેસ્ત્રનો હિંદમા આવ્યો તે અગાઉ તરતજ એ લગ્ન થયા હતાં છોકરી સાસરે ગઈ ત્યારે આરબખાને તેની સાથે વીસ હાથી, એક હજાર ચોડા, તથા નિરનિસળી જાણસોથી ભરેલા છ હજાર ગાડા બાદશાહને નજરાણા તરીકે મોકલ્યા હતા અમદાવાદના સુબેદારની કચેરીમા પાચસો નોકર હતા અને તેના ખાનગી ચાકરોની સખ્યા ચારસોની હતી એ સધળા તેને ઘેરજ જમતા સુબેદારના ધરનો ખરચ દર મહિને સુમારે બાર તેર હજાર રૂપીઆનો હતો, અને એ ઉપરાત તેના ખાનગી પાચસો ઘોડા તથા

પચાસ દાથીનો ખરચ હતો; તેના નોકર ચાકરોનો પોશાક ધણો મુશ્કેલીથી હતો, તોપણ સુખેદાર પોતે ધણો સાદો રહેતો. મંડેસ્સરોએ જ્યારે એ સુખેદારની મુલાકાત લીધી ત્યારે તે તેની તરફ ધણી અદગ્યથી વર્ત્યો હતો, અને તેને ખાના ઉપર તેણી તેનો સત્કાર કર્યો હતો. આ આરબખાન ધણો કુર અને કડક સ્વભાવનો હતો.

કંપનીની મુખ્ય વખાર સુરતમાં આવેલી હોવાથી એ શહેરની જાહે-જલાલી આ સમયે અવર્ણનીય હતી. કંપનીના અમલદારોએ લખેલાં એ શહેરનાં વર્ણન વાંચી આપણે ચકિત થઈએ છીએ અને ખસો વર્ષમાં મુખર્મની ચડતીથી એ પુરાતન શહેરની કેવી અવદશા થઈ એ કળી શકતા નથી. અહીં અનેક દેશી વેપારીઓ કંપનીના આડતીઆ તરીકે કામ કરતા અને તેમને સધળી જાતનાં વેચાણ તથા ખરીદ ઉપર સેંકડે બે ટકા દલાલી મળતી. સુરતની આસપાસ કાપડનો મોટો વેપાર ચાલતો. વરસાદની શરૂઆતમાં કંપનીના અમલદારો ગામેગામ ફરી વેચાણ લીધેલું મુતર વાણુકરોને બેઠેલી આપતા કે ચોમાસાં ખાદ વિશાખત મોકલવા માટે જોઈતું કાપડ તૈયાર થાય. આના જેવી દરેક વખારની ચાર શાખા હતી. પહેલી હિસાબી શાખા, તેમાં એકાઉન્ટન્ટની સહી થયેલો કોઈ હિસાબ પ્રેસિડન્ટ આગળ રજુ થયા વિના તથા તેની ઉપર તેની સહી થયા વિના તીજેરીમાંથી પૈસા અપાતા નહોં. બીજી શાખા માલના ભંડારની હતી. ખરીદી તથા વેચાણની નોંધ રાખવાનું કામ ભંડારના ઉપરીનું હતું. ત્રીજી શાખામાં વહાણને લગતું કામ થતું, અને તેના ઉપરીને પસંદ રહેતા. તે માલની નોંધ તપાસી વે પ્રમાણેનો માલ વહાણ ઉપર ચડાવવાનું તથા ત્યાંથી ઉતારવાનું કામ કરતો. છેલ્લી અને ચોથી શાખા સેક્રેટરીની હતી. તેનું કામ સધળા પ્રકારનો પત્રવ્યવહાર ચલાવી, કૌન્સિલની સલાની હકીકત નોંધવાનું અને અગત્યના કાગળો ઉપર કંપનીનો સિક્કો મારવાનું હતું.

સને ૧૬૬૮ માં પ્રત્યેક અંગ્રેજ વખારમાંના કંપનીના નોકરોનાં વર્તન બાબત દસ નિયમો દરાવવામાં આવ્યા, અને તેની નકલો સધળે મોકલી દેરેક વખારમાં જાહેર જગ્યાએ ચોંટાડવામાં આવી. અંગ્રેજોના

બાઇબલમાં એવીજ દસ આત્માઓ પરમેશ્વરે લોકોને આપેલી છે તે ઉપરથી આ આત્માની વખારમાં ધણીજ ટોળ થતી. આ બાબતમાં સર જૉન આઇલે હેઠળના મજકુરનો પત્ર ઇંગ્લંડ લખ્યો હતો:—‘કંપનીએ આત્મા આપી છે પણ તેના ઉદ્ધવન માટે સઘળી બાબતમાં શિક્ષા ઠરાવી નથી. આજ લગી પ્રેસિડન્ટ તથા તેના કૌન્સલે વખારના બદોબસ્ત માટે ધડેલા નિયમ અન્વય અપરાધીઓને શિક્ષા કરવાનું નહીં થયેલું છે. વ્યભિચાર કરનારને તથા પ્રાર્થનામાંથી ગેરહાજર રહેનારને સખત શિક્ષા કરવામાં આવે છે; મારા મત પ્રમાણે કંપનીની આત્મા કરતાં આ નિયમ ઉત્તમ પ્રકારે પળાય છે. પ્રાર્થનામાં હાજર નહીં રહેનારને રવિવારે અહીં રૂપીઆ તથા આડે દહાડે સવા રૂપીઆ દડ થાય છે. દારૂ પી દેશીઓને ગળ દેવા માટે ગુન્હેગારને બેડી પહેરાવી આખો દિવસ વખારના મુખ્ય દરવાજા ઉપર બેસાડી રાખવામાં આવે છે, અને રાતના ચાંબલા સાથે અદરના ભાગમાં બાધી રાખવામાં આવે છે. પ્રેસિડન્ટની રજા વિના વખારની બહાર જનારને વીસ રૂપીઆ દડ થાય છે. આ શિક્ષા વારંવાર કરવામાં આવે છે, અને કોઈ પણ ગુન્હેગાર સજામાંથી છટકવા પામતો નથી. વળી પ્રેસિડન્ટની રીત-ભાત ધણી ઉત્તમ હોવાથી અમારી વખાર એવી અત્યુત્કૃષ્ટ સ્થિતિમાં છે, કે તેને કોઈ કોલેજ અથવા મઠની ઉપમા આપી શકાય, કારણ કે અહીં વ્યાખ્યાનો તેમજ વાદવિવાદ પણ ચાલે છે. ઇતિહાસ, નીતિ, આત્મસંયમન, વેપાર, દ્રવ્ય પ્રાપ્તિ, ઇલાહિ વિષયો ઉપર વારંવાર અહીં ચર્ચા થાય છે. દરરોજ સવારે વખારના દરવાજા ઉઘાડવા પહેલાં અમે પ્રાર્થના કરીએ છીએ, અને રાતના દરવાજા બંધ કરવા પછી ૮ અને ૯ ની વચમાં ફરીથી ઇશ્વરપ્રાર્થના કરીએ છીએ રવિવારે દિવસમાં બે વખત પ્રાર્થના થાય છે અને પાદરી ઉપદેશ કરે છે. એકદર રીતે ધર્મના નિયમ અમે એક નિષ્ઠાથી પાળીએ છીએ. કેટલાંક ટાણાને દિવસે અમે સમારંભ કરીએ છીએ, અને અપવાસને દિવસે અપવાસ પણ કરીએ છીએ. ફિસ્ટમસ, ઇસ્ટર અને વિટસન્ટાઇડ એ અમાસ મોટા તહેવાર છે; તે દહાડે પ્રાર્થના અને મિજબાની થાય છે. એ દિવસોમાં અમે સઘળું સરકારી કામ બંધ રૂપીએ

છીએ, અને મઝા હિડાવીએ છીએ તેની બદારના સધળા લોકોને ખબર હોય છે. ‘નવપાછડર પ્લાટ’નો દિવસ, તા. ૫ મી નવેમ્બર, રાત્રીની જન્મગાંઠનો દિવસ, તા. ૨૯ મી મે, પણ અમારા મોજતા દહાડા છે. લેટ, ગ્રુડક્રાઇડે અને પહેલા ચાલ્સની ફાંસીનો દિવસ (તા. ૩૦ જાનેવારી) એ અમારા અપવાસના દહાડા છે. પ્રેસિડન્ટ વગેરે કેટલાક લોકો દર યુદ્ધવારે પણ અપવાસ કરે છે. અપવાસને દહાડે ફક્ત માછલી ખાવી, પણ માંસ લેવું નહીં એવી શેમન સંપ્રદાયની આદા અમે પાળતા નથી. એ દિવસે જોઈએ તેથી પણ ચોડું અમે ખાઈએ છીએ; અને આખો દહાડો કંઈ પણ ન ખાતાં રાતના થોડો ખોરાક લઈ પ્રાર્થના કરી સુષ જઈએ છીએ. આ ઉપરથી સદજ જણાશે કે અમારું વર્તન તમને લાગે છે તેટલું નિંદક નથી. અમે ધર્મબંધને તરછોડી નાંખ્યાં નથી, પણ પવિત્ર આચરણ કરીએ છીએ; આપની મરજીમાં આવે તો આ હકીકત કંપની રૂબરૂ મુકવી. મુંબઈ તા. ૧૮ જાનેવારી સને ૧૯૭૨.

“જૉન ચાપ્લિન.”

ચાપ્લિન આ કહેવું મરૂં હોય તેપણ હિંદુસ્તાનની વખતમાં પુષ્કળ અનાચાર ચાલતો હતો એવું અનેક માણસોનું કહેવું છે. જે કોઈ દુરામતી થતો તે કંપનીના કારભારમાંથી દૂર થઈ પોતાનો સ્વતંત્ર પંથ લેતો. એવા બંક. ખોરો તરફથી કંપનીને ધણો ગ્રાસ પડતો. સને ૧૬૬૭ માં કંપનીએ ઇંગ્લંડથી પોતાના નોકરોનાં ઊકરોંઓને શીખવવા માટે પોતાને ખર્ચે શિક્ષકોને મદ્રાસ મોકલ્યા હતા. હિંદુસ્તાનમાં આવી હજારો માણસો મરતાં તેપણ અંગ્રેજો પોતાનું ધૈર્ય ઊડતા નહીં, અને હાય ધરેલું કામ ધણીજ ધૈર્યતાથી ચલાવતા એજ તેમનું મોટું ભૂખણ છે. કાપર કહે છે કે ‘જાડને ઉખેડી નાખી કોઈ ભળતીજ જગ્યાએ રાખ્યું હોય તેવી અમારી રિયતિ છે. ૫૦૦ લોક અહીં આવે તેમાંથી ૧૦૦ જીવવા પામતા નથી. એ સોમાંથી પચીસને દ્રવ્યનો લાભ થયો કે નિરાંત અને એમાંના દસમાંનો એક સ્વદેશ પાછો ફરેતો તે ધણુંજ થયું.’

તે વેળા વ્યભિચાર તથા મઘપાનના અવશ્યો ઇંગ્લંડમાં જે હદ વધી ગયા હતા. રાજા ખીજો ચાલ્સ ૫૩ એ વ્યસનોના પુતળારૂપ થયો હતો,

અને તેનો અનુવાદ આ દેશમાં થયા વિના રહ્યો નહીં લોકો ઉપર જીલ્લમ કરવો, લાય ખાવી, સ્વધર્મની નિંદા કરવી, ખીજાઓ ઉપર વિનાકારણ પ્રતિબંધ મુકવા, બડ હિંદાવવા, વગેરે આસોપો વારવાર કંપનીના નોકરો ઉપર આવતા, દારૂ પી તોફાન કરવાનું તો હમેશા ચાલુજ હતું આવા તોફાનીઓને કાશુમા રાખવાનું કામ અતિશય મુશ્કેલ હતું તે સમયની સ્ત્રીઓ પણ પુરુષોની માફક વ્યસનાધીન થઈ હતી સેન્ટ હેરીનામાં લાવી રાખેલા ગુલામો કામ બરાબર નહીં કરતા હોવાથી તેમને માટે તેમની જાતની સ્ત્રીઓ વહાણુ ભરી લાવવામાં આવી સારેજ તેઓ સાત પડી કામ કરવા લાગ્યા તેજ પ્રમાણે કંપનીએ પોતાના મોદજરો માટે તથા ખીજા નોકરો માટે ધગનથી સ્ત્રીઓ મોકલવાની તજવીજ કરી પણ એવી સ્ત્રીઓના ઉદ્દર નિર્વાહના સાધનો પુરતા ન હોવાથી, તેમજ સધાના લગ્ન થવા મુશ્કેલ હોવાથી, સ્વદેશથી સાથે આણેલી સદાયરણની અદ્દપ પુછ ખપી જતા તેઓને પેટને માટે આડે રસ્તે ઉતરવાની જરૂર પડતી તેમના ધર્મવિરૂદ્ધ અને નીતિબ્રષ્ટ વર્તન સુધારવા માટે ઑજપરે પુષ્કળ મહેનત કરી પણ તેનો કંઈ ઉપયોગ થયો નહીં ખીજા ચારસં રાજના શોખીન રનલાવ સમ જવાનો મ્હંદ ખ્યાન આવે તે માટે સને ૧૬૮૩ માં વિલાયતથી આવેલા એક પત્રનો ઉતારો હેઠળ આપ્યો છે—

‘રાજની અમને એવી આજ્ઞા થઈ છે કે હિંદુસ્તાનમાંથી એક અતિશય હીમણો સત્તર અરાઢ વર્ષનો સીધી પુરૂષ અને ચૌદ ચૌદ વર્ષની બે સીધી છોકરીઓ પ્રાપ્ત કરી મોકલી આપવી તેઓ બની શકે તેટલાં તદુરસ્ત અને ખુબસુરત હોવા જોઈએ યોગ્ય વ્યવસ્થાથી તેમને વહાણુ ઉપર ચડાવી તેમની ઉત્તમ પ્રકારની કાળજી લેવા માટે કર્તાનને તાકીદ કરવી ખાસ કરીને માર્ગમાં ખલાસીઓ છોકરીઓનું પાતિવ્રત્ય બ્રષ્ટ કરે નહીં એની બરાબર તજવીજ રાખવી રસ્તામાં તેમના ખાવા પીવાની તેમજ કપડાલગ્નાની યોગ્ય વ્યવસ્થા કરવી, અને દેશના રીવાજ મુજબ હાથે પગે વગેરે અન્ય જગ્યાએ પહેરવાના સઘળી જાતના ખોટા દાગીના તેમને પહેરાવી મોકલવા’ માણસનો જાનવરોની માફક સોદા કરવાનો પ્રમાત તે વખતે કેટલો હતો તે આ ઉપરથી દેખાઈ આવે છે

૪. વેપારની આબાદી.—ખરૂં જોતાં કંપનીના વેપારને પરચતુ-
તરફથી ઘણો ઉપદ્રવ નડતો નહીં, પણ અનેક અંગ્રેજ વેપારીઓ કંપનીના
ઇન્જિનરોનો અનાદર કરી વેપાર અને સમુદ્ર સર્વને માટે એક સરખા ખુલ્લા
હોવાં જોઈએ એ ધોરણ ઉપર ચોતાનો વેપાર ચલાવતા. આ પીડાનો બંદો-
બસ્ત કંપનીને હાથે કદી થયો નહીં. રાજની મદદથી અથવા અન્ય ઉપા-
યોથી એ ત્રાસ કંઈક વેળા મટતો, તોપણ ફરીથી તરતજ સ્થિતિ તેવીને
તેવી થતી. એમ છતાં બીજા ચાર્સ અને જેમ્સ રાજાઓના અમલમાં
આવા બંડખોરોનો સારો બદોબસ્ત થયો હતો. જેમ્સે ચોતાનો ઘણો
પૈસો આ ધધામાં નાંખ્યો હતો એટલે ચોતાના હિત માટે તે બંડખોરોને
શિક્ષા કરવા હમેશ તત્પર રહેતો.

સને ૧૬૬૦ પછીનાં પચીસ ત્રીસ વર્ષમાં કંપનીનો વેપાર ઘણોજ
ધમધાકાર ચાલ્યો હતો. ઈંગ્લંડમાં ત્યાં ત્યાં લોકોમાં સુંદર રેશમી કાપડના
અને એશઆરામના શોખ થર થયા હતા, અને ગરીબાઈ તથા બીકણુ-
પણાના દિવસ જતા રહેલા જાણતા હતા. પુષ્કળ મરી મસાલાવાળાં
ભોજનમાં લોકોને ગમત પડવા લાગી હતી. સર થોમસ મને (Sir Thomas
Munn) ઈંગ્લંડના આ વેપારની ચોખ્ખતા નીચેના શબ્દોમાં વર્ણવી છે:—
‘પરદેશ સાથેના અમારા વેપારમાંથી રાજને મોટું વસુલ ઉત્પન્ન થાય છે,
દેશની આંદ વધે છે, લોકોને સારો ઉલોગ મળે છે, કળાકૌશલ્યમાં તેઓ
આગળ વધે છે, અમારી જરૂરીઆત પુરી પડે છે, ગરીબોને પેટ ભરવાનાં
સાધન મળે છે, જમીનની ફળદ્રુપતા વધે છે, રાષ્ટ્રીય ખલાસીઓની સાળા
ઉભી થાય છે, રાજ્યના સંરક્ષણ માટેના કોટ કિલ્લા આપોઆપ ખડા
થાય છે, પૈસાનો ઝરો સદૈવ વસા કરે છે, અમારાં યુદ્ધનો ખર્ચ નીકળે છે,
અને સત્તુના હુમલા દબાઈ જઈ બીજાં અનેક કામો આ એકલા વેપારને
લીધેજ પાર પડે છે.’*

સને ૧૬૬૩-૬૪ માં રાજના ભાઈ જેમ્સે પેસ્ટ ઈન્ડીઆ બેટમાં

*Sir Thomas Munn's England's Treasure by Foreign Trade, 1664.

ઉદ્યોગ ચલાવવાના વિચારથી એક કંપની ઉભી કરી રાજ પાસેથી તેને માટે સનદ મેળવી. આ કંપનીનું મુખ્ય કામ આફ્રિકાના પશ્ચિમ કિનારા ઉપરથી ગુલામો પકડી તેમને જેમેકામાં કામે લગાડવાનું હતું. પણ એવી રીતે ગુલામ પકડવા એ પણ એક નતનો વેપાર હોવાથી અને આફ્રિકાના સઘળા વેપારનો મકતો ઈસ્ટ ઇન્ડીઆ કંપનીને આપેલો હોવાથી, આ બાબતમાં રાજ્યએ ઈસ્ટ ઇન્ડીઆ કંપનીની આફ્રિકા પુરતી સનદ રદ કરી જેમ્સની કંપનીને આપી, ત્યારે એ કિનારા ઉપરનું પોતાનું સઘળું કામ કંપનીએ બંધ કર્યું, અને માલ તથા માણસો આ નવી કંપનીને આપી દીધાં. ગુલામના વેપારમાં કંપનીને અતિશય ફાયદો હતો. આમ પકડી આણેલા ગુલામોથી સુરતના રસ્તા હમેશ બસમલા લાગતા હતા.

આ આખાદીના વખતમાં દરસાલ ઇંગ્લંડથી બેથી ત્રીસ લાખ મણુ માલ સુરત આવતો. હિંદુસ્તાનમાંનું ૩ ઇંગ્લંડ મોકલવા માટે અંગ્રેજોએ અસીમ મેહેનત ઉપાડી હતી. પહેલાં રૂની ગાંસડીઓ બાંધવામાં આવતી નહોતી તેથી તેમણે ગાંસડી બાંધવાનાં યંત્રો હિંદુસ્તાનમાં લાવી જુદે જુદે ઠેકાણે મુક્યાં અને ત્યાં સઘળું ૩ એકડું કરી તેની ગાંસડી બાંધી ઇંગ્લંડ રવાના કરવા લાગ્યા.

સને ૧૬૭૦ માં કારોમાંડલ કિનારા ઉપર કંપનીનો વેપાર ધણોજ ધમધાકાર ચાલતો. તે તરફ વલંદા લોકોનો ઉપદ્રવ ઝાઝો ન હોવાથી તે વર્ષમાં તેમણે સોળ લાખ રૂપીઆનું સોનું તથા ચાંદી મદ્રાસ મોકલી નાણું પડાવી માલ ખરીદ કર્યો.

કંપનીના સઘળા નોકરોને એકજ જાતનાં એટલે યુનિફોર્મ કપડાં વાપરવાં પડતાં, કેમકે તેથી દેશીઓનાં મન ઉપર સારી છાપ બેસતાં પોતાનાં માણસોનો વક્કર જળવાઈ રહેશે એમ કંપનીને લાગતું.

બંગાળા પ્રાંતમાં આવેલા હુગલીમાં સુરાખારનો વેપાર ધણો ચાલતો. સને ૧૬૭૩ માં પ્રથમ બંગાળામાંથી કંઈક ઉત્તમ રેશમી કાપડ વિલાયત ગયું ત્યારે કંપનીની સભામાં તેની તપાસ થતાં જણાયું કે એ ખારીક

નો ખર્ચ અને તેમાં સોસવાં પડતાં સંકટો જળરક્ત હતાં તેમજ જકાત પેટે પણ ભારે રકમ આપવી પડતી. વળી હિંદુસ્તાનની વખારના સંરક્ષણ માટે તથા દેશી રાજ્યો સાથે ભાંજગડ કરવામાં આસરે છ લાખ રૂપીઆ દરસાલ ઉપડતા. એમ છતાં કંપનીના શેરનો ભાવ જે સને ૧૬૭૦ માં ૭૦ હતો તે સને ૧૬૭૫ માં સેંકડે ૨૪૫ ઉપર ગયો હતો.

સને ૧૬૫૭ માં કૉમ્બેલે કંપનીના વહિવટ માટે કરેલી ગોઠવણ પછી, એ સંસ્થાને જોઈએ તેટલું નાણું મળવા લાગ્યું, અને વેપારમાં પુષ્કળ નફો થવા માંડ્યો. સને ૧૬૬૧ માં એના શેરનો ભાવ ૯૨ થી ૯૪ હતો તે સને ૧૬૬૫ માં વસંદાઓ સાથે યુદ્ધ શરૂ થતાં એકઠમ ૭૦ લગી ગગડી ગયો. ચાર વર્ષ પછી ફાયદો થતાં આ ભાવ ૧૨૦ લગી ચડ્યો. એ પછી દર ત્રણ વર્ષે કંપનીના વેપારનો હિસાબ બંધ કરી ભાગીદારોનાં નાણાં તેમને પાછાં સ્વાધીન કરવામાં આવતાં. એ પ્રમાણે શેરનાં વેચાણ તથા ખરીદી ચલાવી હમણાની જોઈન્ટ સ્ટોક સંસ્થાની તે સમયે સરખાત થતી હતી. આ સામાઈક ભડોળની પદ્ધતિનો ફાયદો પ્રથમ મેજનનાર ઇંગ્લંડમાં ઈસ્ટ ઈન્ડીઆ કંપની હતી. ખીજા ચાર્લ્સ રાજના સમયમાં એમાં નાણાં રોકવા જેવો ખીજો કંઈ પણ ફાયદાકારક ધંધો લોકો માટે નહોતો. સને ૧૬૭૭ માં શેરનો ભાવ ૨૪૫ થયો, અને ખીજા ચાર વર્ષમાં ૨૮૦ ઉપર ગયો. સને ૧૬૮૨ ના જાનેવારી માસમાં સેંકડે દોઢસો ટકા લેખે ભાગીદારોને નફો જોડ્યો આપવામાં આવ્યો હતો. આ પ્રમાણે થયલા ભારે નફાને પરિણામે સને ૧૬૫૮ માં કંપનીએ ઊંચો કરેલો ૩૫,૯૮,૯૧૦ રૂપીઆનો ભંડોળ લોકોને પાછો મળવા ઉપરાંત તેટલીજ રકમ કંપની પાસે રહી. એવેલિન (Evelyn) લખે છે કે ‘સને ૧૬૫૭ માં સો પૈાંડો શેર ૨૫૦ પૈાંડ માટે મેં ખરીદ્યો હતો તે સને ૧૬૮૨ માં ૭૫૦ પૈાંડ માટે વેચ્યો.’ એટલે પચીસ વર્ષમાં મૂળ ભંડોળ પાછો મળવા ઉપરાંત તેને ૫૦૦ પૈાંડ નફો થયો હતો. આ નફો સને ૧૬૮૩ માં પરાકાષ્ટાએ પહોંચ્યો કેમકે ભારે ૧૦૦૦ પૈાંડના શેરનો ભાવ ૩૫૦ પૈાંડ થયો હતો, અને કોઈ કોઈ વેળા તે ૫૦૦ પૈાંડ ઉપર જતો હતો. માલની ખરીદી તથા વેચાણ ઉપર થતો આ નફો મનન

કરવા યોગ્ય છે. સને ૧૬૭૫ માં ૪૩ લાખ રૂપીઆનો માલ કંપની ઇંગ્લંડ-માંથી ઉપાડી ગઈ; તેના બદલામાં હિંદુસ્તાનમાંથી જે માલ પાછો આવ્યો તે વેચતાં ૮૬ લાખ રૂપીઆ ઉત્પન્ન થયા. એ સિવાય કંપનીની સંમતિથી ચાલેલા ખાનગી વેપારનો નફો થયો તે જુદો. એજ વર્ષમાં તેનો ખર્ચ ૧૫ લાખ થયો, અને ૩૦ લાખ રૂપીઆ ઉપજ થઈ, એટલે એક સાલમાં કંપનીએ ૫૮ લાખ ખર્ચ કર્યા અને ૫૮ લાખ રૂપીઆ નફો મેળવ્યો. સને ૧૬૬૪ માં કંપનીએ ત્રણ વેચાણ મળી ૧ કરોડ ૮૦ લાખ રૂપીઆ મેળવ્યા તેથી આખા દેશનો અડધો વેપાર એકલી કંપનીએ સ્વાહા કર્યો હતો એવું જુમરાણુ ઇંગ્લંડમાં થઈ રહ્યું. સને ૧૬૫૭ થી ૧૬૬૧ સુધીનાં ૩૪ વર્ષમાં સેંકડે ૮૪૦ રૂપીઆ લાગીદારોને નફાના મળ્યા હતા, એટલે સરાસરી દર વર્ષે તેમને ૨૫ ટકા નફો થયો હતો. સને ૧૬૭૬ થી ૧૬૮૫ સુધીનાં ૯ વર્ષમાં કંપનીએ ૯૬ લાખ રૂપીઆનો નફો કર્યો હતો. આ સધળો નફો માત્ર વર્ગણીથી એકઠા થયેલા લંડોળ ઉપરજ નહોતો, પણ કરજે કઢાડેલાં નાણાંથી કંપની વેપાર ચલાવતી તે સધળા રકમ સુદ્ધાં એકંદર નફો ગણ્યો છે. સને ૧૬૮૧ માં વેપાર માટે કંપનીએ ૫૫ લાખ ૨ થી ૬ ટકાની તેરીબે લીધા હતા.

ઇંગ્લંડમાં કંપનીના મક્તા વિરુદ્ધ ફરીઆદ ઉઠાવનારા પુષ્કળ લોકો હતા પરંતુ જોશુઆ આઈરિડે તે સધળાને શાંત પાડ્યા હતા. તેણે સને ૧૬૮૧ માં જાહેર કર્યું હતું કે:—‘કંપનીના વેપારને લીધે ઇંગ્લંડના રાજ્યને વર્ષે ૭ લાખ રૂપીઆ ફક્ત જઠાતનાજ મળે છે. સુમારે ૭ સાત લાખનો માલ દેશાવર જાય છે. ઈસ્ટ ઈન્ડીઆ કંપનીનો વેપાર ચાલતો ન હોત તો આટલો બધો માલ અહીંથી ચડત નહી, અને વલંદા તથા ફ્રેન્ચ વેપારી-ઓએજ પૂર્વમાં ખપતો માલ અહીંથી નિકાસ કર્યો હોત.’ આવો ચોખ્ખો અને કડક ઉત્તર બહાર પડતાં ઉપરની ફરીઆદ કેટલેક અંશે બંધ પડી હતી. ખરૂં જોતાં કંપની પોતાના ઈઝરામાં ઘણી સખત નહોતી; તેની સંમતિથી ગમે તે માણસને ખાનગી વહાણો મોકલી વેપાર કરવાની છૂટ હતી, પણ કેટલીક વસ્તુઓની ખરીદી તથા વેચાણ એના સિવાય ખીજીથી

રેશમી કાપડ અતિથય મુંદર, હલકું અને જેસુમાર સસ્તું હતું, માત્ર કેટલાકના રંગ સારા નહોતા; આ રંગમાં ઘોડા મુઘાસે કરવાથી એ કાપડના વેપારમાં ધણો ફાયદો થશે એમ જણાવાથી કંપનીએ કેટલાક રંગારાઓને ઇંગ્લંડથી આ દેશમાં મોકલ્યા, અને હિંદુસ્તાનમાંના પોતાના વેપારીઓને સખત તાકીદ કરી કે ‘રંગવાનું કામ ધણું ગુપ્ત રીતે ચલાવવું અને તે દેશીઓને શીખવવું નહીં.’

સને ૧૬૬૮ માં ચાલેલા વેપારનું અનુમાન નીચેના આંકડા ઉપરથી સહજ થઈ શકશે:—

વહાણોની સંખ્યા. તેમાં ઇંગ્લંડથી માલ આવ્યો તેની કિંમત રૂ.

સુરતમાં ઉતર્યા	૩	૭,૫૦,૦૦૦
કોરોમાંડલ કિનારે „	૪	૬,૦૦,૦૦૦
ઉપરના વહાણોમાંથી		
બંગાળામાં „	૦	૨,૪૦,૦૦૦
બૅટમમાં „	૦	૧,૦૦,૦૦૦

એટલે કુલે એક સાલમાં પહેલાં ૧૯,૯૦,૦૦૦ રૂપીઆનો તથા પાછળથી ૧,૩૦,૦૦૦ રૂપીઆનો માલ ઇંગ્લંડથી આ દેશમાં આવ્યો હતો.

ઇંગ્લંડમાંથી પૂર્વની માફક આ વખતે પણ મોટા બરનું કાપડ (Broad cloths), કલષ, જસત, પારો, સિસું, સોનું અને રૂપું હિંદુસ્તાનમાં આવતાં; અને બદલામાં મરી મચાલા, રેશમી કાપડ, કલિકો, રેશમી કાપડ, સુરોખાર એ જણસો ત્યાં જતી. હિંદુસ્તાનમાં અમુક વસ્તુનો બજાર લાવ થું છે અને ત્યાં કઈ વસ્તુ વિશેષ ખપશે તે અગાઉથી જણવાનું અણગમ હોવાથી સોનું તથા ચાંદી બહાર મોકલવામાંજ કંપનીને રોકાયેલ થતી.

બીજા ચાર્લ્સ રાજની કારકિર્દીમાં કંપનીનો વેપાર કેટલી આબાદ સ્થિતિમાં હતો તે નીચેના ટાંકા ઉપરથી જણાશે:—

સન	માલ ખરીદવા માટે કંપનીએ હિંદુસ્તાન મોકલેલું સોનું તથા ચાંદી.
૧૬૬૭—૬૮	૧૨,૮૬,૦૫૦ રૂપીઆ.
૧૬૬૮—૬૯	૧૬,૨૩,૯૪૦ "
૧૬૬૯—૭૦	૧૮,૭૪,૫૮૦ "
૧૬૭૦—૭૧	૧૮,૬૧,૪૯૦ "
૧૬૭૧—૭૨	૧૮,૬૪,૨૦૦ "
૧૬૭૨—૭૩	૧૩,૧૩,૦૦૦ "
૧૬૭૩—૭૪	૧૮,૨૯,૮૩૦ "

ઇંગ્લંડથી બહાર ગયેલા આ અવેજના તેમજ વેચવા માટે મોકલવામાં આવેલા માલ ઉપરની જકાતના ઇંગ્લંડના રાજ્યને દર સાલ ૩,૫૦,૦૦૦ રૂપીઆ કંપની તરફથી મળતા. એ સિવાય પ્રતિ વર્ષ વહાણો બાધવા માટે કંપની તરફથી દસ લાખ રૂપીઆ ખર્ચ થતા તે પૈકી મલુરીના રૂપમાં અંગ્રેજોને મળતા, અને પૂર્વ તરફનો સંધળો માલ સસ્તે દરે તેમને મળતો તે જુદું. જે એ માલ બીજા દેશોમાંથી ઇંગ્લંડ આવ્યો હોત તો તે પેટે ઉપર કહેલી સોનાચાંદીની અવેજ કરતાં ઘણી મોટી રકમ ઇંગ્લંડમાંથી બહાર ગઈ હોત. આવી મોટી આવક ઈસ્ટ ઈન્ડીઆ કંપની તરફથી રાજ્યને થતી તે ઉપરાંત કંપનીની પરવાનગીથી બીજા હુમરો વેપારીઓ ખાનગી રીતે વેપાર કરી નાના પ્રકારની જાણસો પૂર્વમાંથી સુરોપમાં લાવતા.

સને ૧૬૭૪-૭૫ ની સાલમાં કંપની હિંદુસ્તાનમાંથી ૧૧,૦૦,૦૦૦ રૂપીઆનો માલ અને ૩૨,૦૦,૦૦૦ રૂપીઆનું સોનું તથા ચાંદી ઇંગ્લંડ લઈ ગઈ હતી. રંગીત તથા રેશમી કાપડ, કાચું રેશમ, મરી, સુરોખાર, ગળી, મસાલા, ઔષધ વગેરે વસ્તુઓની ભારે નિકાસ થતી. ઉપર કહેલા ૧૧ લાખ રૂપીઆના માલની કિંમત ત્યાં ૮૬ લાખ રૂપીઆ ઉપજી હતી. એ કિંમત મોટી દેખાય છે તેમ તે માટે ખર્ચ પણ યુક્ત થતો. પ્રવાસ-

યર્ષ સકતાં નહીં. આ બાબતમાં થતી ફરીઆદ બંધ કરવાના હેતુથી રાજાએ કંપનીને ફરીથી એક સનદ આપી; પણ એ રીતે લોકોનો હક કુબાવવાનો રાજાને અધિકાર નથી એવી તકરાર ઉપર કંપની વિરુદ્ધ કોર્ટમાં દાવા મંડાવા-‘રાજાનો અધિકાર વિરુદ્ધ હિંદુસ્તાનનો વેપાર’ એ નામે આ મુકદ્દમાએ ધણી ગડબડાટ મચાવી. જેમના મુખ્ય ન્યાયાધિપ જેફ્રીએ આ મુકદ્દમો રાજાની તરફથી મોકલ્યો, અને કેટલાકને શિક્ષા થતાં લોકોને કંપનીની ધણી દહેસત લાગી. જેમ્સ રાજાની એકંદર કારકિર્દી હંગામકને જેટલી નુકસાનકારક હતી તેટલીજ તે કંપનીને હિતકારી હતી. રાજાનો સમજો અધિકાર સંપૂર્ણપણે કંપનીને મળ્યો હતો તે ઉપરાંત તેને ખીન્નની જરૂર નહોતી. સને ૧૬૮૫માં કંપનીની આબાદી પરાકાષ્ટાએ પહોંચી હતી. રાજા પોતે કંપનીનો મોટો ભાગીદાર (શેર હોલ્ડર) હતો તોપણ તેને એક સાધારણ ભાગીદાર કરતાં વિશેષ હક નહોતા. આ તરફ પુષ્કળ ઠેકાણે કંપનીના તાબામાંના મુલક ઉપર મુલકી, દિવાની, બચકરી વગેરે સર્વ અધિકાર કંપની ચલાવતી હતી. તેને નાણાં પાડવાની સત્તા હતી, તેમજ યુદ્ધ તથા સલાહ કરવાનો કુલ અખત્યાર હતો. એ અધિકાર બજાવવાને રાજાના કામદારો હમેશ તત્પર હતા. વાસ્તવિકરીતે જોતાં એ એક મુઠી બર વેપારીઓની સલા નહોતી, પણ રાજાના જેવી સમજણી સત્તા ચલાવનાર એક મોટી મંડળી હતી, અને તેનો વહિવટ ધણી કડક તથા નિયમિતરીતે ચાલતો હતો. ખુદ લડનમાં હાર્ષ એક્સચેન્જ (Hingb Exchange) કરીને આખા દેશની લેવડદેવડની એક મોટી સંસ્થા હતી તેનાથી ઉતરતી પંક્તીનીજ ઇસ્ટ ઇન્ડીઆ હાઉસ એટલે કંપનીની પેઢીની ચોખ્ખતા હતી. કંપનીની સલામાં એકાદ મહત્વનો સવાલ નિકાલ નાટે આવતો તે પ્રસંગે હજારો પ્રેક્ષકો આતુરતાથી સભાનું કામકાજ નિહાળવા એકઠા થતા.

સર જોશ્યુઆ આર્થિક જેવા હોંશીઆર અમલદારે કંપનીના વહિવટની વ્યવસ્થા ધણી ઉચમ પ્રકારની કરી, અને વધી ગયેલી નિરર્થક લખાણો તથા ‘બીજી’ કામોનો અટકાવ કર્યો. પૂર્વ તરફથી વહાણમાં

આવતો સધળો માલ લીલામથી વેચી નાંખવામાં આવતો. આ લીલામમાં કંપનીના લાગીદારોજ માત્ર માંગણી કરી શકતા. માલ આવતાં ઠાટની સભા ભરાતી, અને તેમાં એક ઇચ લાંબી મીણબત્તી સળગાવી મુકવામાં આવતી. તે કકડો બળી રહે તે પહેલાં જેની માંગણી વધારે આવે તેને નામે માલ ચડાવી આપવામાં આવતો. દર બે ત્રણ વર્ષે નવી વર્ગણી એકઠી કરી તેનો હિસાબ જુદો રાખવાનો વહિવટ હોવાથી ઉત્તરોત્તર આ પૃથક વર્ગણીની સંખ્યા વધી જતાં, પ્રત્યેકનો નફો તુકસાન વહેંચવાનું કામ ધણુંજ મુશ્કેલ થવા લાગ્યું. વળી નફો રોકડ વહેંચાતો નહીં પણ તે પેટે માલ આપવામાં આવતો. દાખલા તરીકે સને ૧૬૪૧ માં ૨૫ ટકાની વહેંચણી નફા થતાં ૬ રેસમ, ૬ કાપડ અને ૬ લવેંગ એ રીતે નફો વહેંચાયો હતો. આથી ધણોજ ધોંટાળો ઉત્પન્ન થતો.

ડૉ. ક્રાપર સને ૧૬૭૩ થી ૧૬૮૦ ના અરસામાં સુરત આવ્યો હતો તે કંપનીના વેપાર વિશે લખે છે કે, 'સુરતથી કંપનીનાં વહાણો કાપડ ભરી બૅટમ જાય છે. ત્યાં કાપડ વેચી ડચ ડૉલર્સ લે છે અને આગળ ચીન જઈ ત્યાં સાકર, ચાહ, ચીનાઈ તથા લાખનાં વાસણુ, પારો અને તાંબું વગેરે માલ લાવે છે; રસ્તામાં સુમાત્રા આગળ અનાજને બદલે હાથીદાંત લે છે; ઇરાનથી ઔષધ અને ઉન, મોઝામ્બાથી કોશી, અમદાવાદથી રેશમી કાપડ અને સોનેરી નક્સીવાળી તલવાર, આગ્રાથી ગળી અને કાપડ, પશ્ચિમ કિનારેથી મસાલા, મરી, અફીણુ સુરોખાર, ઇલાદિ વસ્તુઓ ભરી લાવે છે.'

સુરતના જકાત અધિકારીઓ તરફથી કંપનીના મોકરોને અત્યંત ત્રાસ પડતો પણ એજ સંબંધમાં યુરોપનો પ્રવાસ આજે પણ ફેટલો ત્રાસ-દાયક છે તે જેણે જોયું છે તેને તે વખતનો ત્રાસ નિર્ભવ લાગશે. કોઈ પણ ઇસિમ અથવા વહાણુ બંદરમાં આવતાં તેની જડતી લેવાતી; રાતનાં આવેલાં વહાણુને બીજા દહાડા સુધી એમને એમ પડી રહેતું પડતું. એ જડતીમાં દરેકને પુષ્કળ ત્રાસ પડતો; વહાણુ તથા સામાન ઉપર પહેરો મુકવામાં આવતો, અને પ્રત્યેક ઉતારને બોટની શીનો એક રૂપીઓ આપવો

પડતો. જડતીનું કામ પુરૂં થયા સિવાય નવા આવેલા ઉતારાઓને અહીંના લોકો સાથે બાપણ પણ કરવા દેવામાં આવતું નહીં; તેમની આસપાસ લાંબા મોટવાળા સિપાઇઓ ખમ્મ ધર્મ જતા; દરેક ઉતારાનું નામ લખી તથા તેની સાથેના સામાનની નોંધ કરી સોના ચાંદી ઉપર સેંકડે અટકાટકા અને ખીજા ઉપર પાંચ ટકા લેખે જકાત લેવાતી. ઢોટનાં બેરીઆં ઉપર પણ એ પ્રમાણે જકાત હતી. સુરતના અધિકારીઓની કોઇ પણ કારણે ઇતરાજ થતાં એ ઉપદ્રવની સીમાજ રહેતી નહીં. એમ છતાં મુરોપિયન સ્ત્રીઓની જડતી લેવાતી નહીં.

આપણે પ્રસંગોપાત જોઈ ગયા છીએ કે ધીમે ધીમે કંપનીનો વેપાર આબાદ થતાં તેને હિંદુસ્તાનમાં રાજના સઘળા હકો પ્રાપ્ત થયા હતા. સિક્કા પાડવા, કર નાંખવા, કિલ્લા બાંધવા, લશ્કર ઉભું કરવું અને યુદ્ધ અથવા તદ્દ કરવાં એ સઘળું કરવાનો અધિકાર રાજનેજ હોય છે, પણ તે સઘળા કંપનીને મળ્યા હતા. એ હક તેને કોની તરફથી મળ્યા, રાજાએ આપ્યા હોય તો તેને તેમ કરવાનો અધિકાર છે કે નહીં, પાર્લામેન્ટે તેના ઉપર હાથ કેમ ન રાખ્યો, વગેરે અનેક પ્રશ્નો કંપનીના વ્યવહારમાં ઉભા થાય છે. પહેલા ચાર્લ્સ રાજના અમલમાં એ વેપાર ધણે ઓછે ધર્મ જવાથી લોકોએ તે તરફ કંઈ લક્ષ આપ્યું નહીં. ખીજા ચાર્લ્સ રાજની કારકિર્દીમાં તેને રાજ્ય ગાદી તરફથી પુષ્કળ ટેકો મળતો હોવાથી પાર્લામેન્ટ કંપનીના કામમાં હાથ ધાલી યકી નહીં. પરંતુ ખીજા જેમ્સના સમયમાં ખુદ રાજાનો અધિકાર પાર્લામેન્ટે લઈ લેવાથી કંપની પણ તેના કાણુ હેઠળ ગઈ. આ કેવી રીતે થયું તે જાણવા જેવું છે.

‘ઈસ્ટ ઈન્ડીઆ કંપનીને હાથે થવાનું કારણ એ છે કે જે જગ્યા તેના તાબામાં આવી તે ઉપર તેણે ઉત્તમ પ્રકારની કિલ્લેબંધી કરી અને ત્યાં આજુબાજુનો વેપાર તણાઈ આવે એવી દરેક તજવીજ રાખી, માલ તૈયાર કરવાનાં કારખાનાં બોલ્યાં અને વણકર, ગરીબ અને ધીમંત લોકોને તેની હદમાં આવી રહેવા સમજાવ્યા. અહીં આવી વસનારા તરફ કંપનીનાં માણસો યોગ્ય રીતે વર્તતાં, અને તેમના ધર્મસંબંધી વિચારોમાં આડે આવતાં નહીં;

પરધર્મીના ઘરમાં કોઈ દાખલ થતું નહીં, અને તેઓ તેમને તેમનાં આચાર-વિચારો પ્રમાણે ચાલવા દેતા, ખ્રિસ્તી ધર્મ બીજા ઉપર જુલમથી હાસાવવા યત્ન કરતા નહીં, અને અયોગ્ય કામ કરવાનું લોકોને કહેતા નહીં. અન્ય લોકોનાં વહાણો પોતાના બંદરોમાં કંપની આવવા દેતી, પોતાનાં વહાણોવડે બંદરમાંનાં સઘળાં જહાજ તથા માલનું રક્ષણ કરતી, અને વખારમાં ઉત્પન્ન થતા માલ ઉપર આરંભમાં જકાત લેતી નહીં. તેણે પોતાના સિદ્ધા પાઞ્ચા; ન્યાયાધિશ્ઠી સ્થાપી; વસાહતમાં રહેનારા લોકોના જનમાલનું યોગ્ય રક્ષણ કર્યું. સને ૧૬૮૫ થી ૧૬૯૦ સુધી અન્ય લોકો સાથે યુદ્ધ કરી નેત્રું, પણ તેમાં તેને ધરા મળ્યો નહીં. આ પ્રમાણે બીજા યુરોપિઅન પ્રજા કરતાં અંગ્રેજોનો ક્રમ નિરાળો હતો. જે વાત માટે તેઓએ જુલમ વર્તાવ્યો તે આ લોકોએ કરીજ નહીં અને તેથી તેમનો અમલ પીડાકારી તથા અપ્રિય થયો નહીં.

સને ૧૬૭૨ અગાઉ કંપનીની નાણાં સંબંધી સઘળાં લેવડદેવડ ઓલ્ટરમૅન બેંકવેલ મારફત ચાલતી. એ સદ્દર અને નામાંકિત પેઢીમાં સને ૧૬૭૦ માં કંપનીને નામે ૨,૩૭,૦૦૦ રૂપીઆ જમે હતો. કંપનીના શેરનો ભાવ પણ આ વર્ષે એટલે સને ૧૬૭૨ માં અગાઉ નહીં થયો હોય તેટલો ધપલો, તથા તેના ભંડોળ જેટલી ઉપજ તેને એક વર્ષમાં મળેલી એ ઉપરથી તેની આંટ કેટલી વધી હતી તે સહજ સમજાશે. સઘળા ભાગીદારોની સંખ્યા ૮૦ થી વધારે નહોતી, અને તેમાંના માત્ર દસેક જણાજ સર્વ વહિવટ ચલાવતા. સને ૧૭૫૦ માં એ ભાગીદારોની સંખ્યા ૫૦૦ થઈ તે સને ૧૭૮૦ માં ૨૦૦૦ ઉપર ગઈ હતી. ચોવીસ ડાયરેક્ટરોની સભા સઘળો કારભાર ચલાવવા માટે મુખત્યાર હતી. સર નેશુઆ ચાઈલ્ડ કંપનીનો ગવર્નર હતો ત્યારે સને ૧૬૮૫ માં ભંડોળનો ત્રીજો ભાગ તેના એકલાનો હતો. આ કડક સ્વભાવના અમલદારે હિંદુસ્તાનમાંના સર્વ નોકરો ઉપર પોતાનો ધાક બેસાડ્યો હતો. ‘તમારા પત્રની ભાષા ઉદ્ધત છે, અર્થ શુદ્ધ નીકળતો નથી, તમે વેળાસર જવાબ મોકલતા નથી, અને અમારો હુકમ બજાવતા નથી, એનો અર્થ શું? અમે તમારા ઉપરી છતાં અમારી બરાબરી કરવા તમે યત્ન કરો છો, અને એથીજ કદાચિત તમારી ડેન્સિલ-

માં પુનઃ ફેરફાર કરવાની જરૂર પડશે. આ સમજી લેશું કે રાખી અમને તેમ કરવા. ફરજ પડશે. નહીં તથા આ પત્રની નમ્ર ભાષા છોડી દેવા અમને પ્રવૃત્ત કરશે નહીં એવી આશા છે. ' આ રીતે સર બેશુઆ યાફી હોનો પત્ર તે સમયની સ્થિતિનો દંછક ખ્યાલ આપે છે. હિંદુસ્તાનના અમલદારોને મુશ્કેલી, દુઃખ આવે પણ તેનો તેઓ અનેક કારણો બતાવી અવાર કરે એવું હમેશ થતું. સો વર્ષ પછી-ધમલા ફેડકસ અને પિટના મિન્ડીઆ ખીલનો મુદ્દો આ સ્થિતિ સુધારવાનો હતો. એમ છતાં વિલાયતથી આવતા દુઃખ જો સ્થાનિક અધિકારીઓએ અક્ષરસઃ પાળ્યા હોત તો અંગ્રેજો આ રાજ્ય મેળવી શકતે નહીં એવો કેટલાકેનો અભિપ્રાય છે.

સને ૧૬૧૫ માં સર ટોમસ રોએ કંપનીના વેપારની કહેલી ગોઠવણ પછીનાં ૭૦ વર્ષ આ સ્થિતિ ચાલુ હતી, પણ પાછળથી રોની પદ્ધતિ બદલી નાંખી કંપનીએ ઔરંગઝેબ બાદશાહ સાથે યુદ્ધ ચલાવ્યું, અને તેમાં લગભગ ૪૦ લાખ રૂપીઆ ઉઠાવી નાંખ્યા. એ ઉપરાંત વેપાર બંધ પડવાથી કંપનીને એક કરોડનું નુકસાન થયું. આ દેશમાં લશ્કરી ખર્ચ વધ્યો; દરિયામાં થયેલી રાજ્યક્રાંતિને લીધે કંપનીના કામમાં ધણોજ થોડાણો ઉત્પન્ન થયો. આ કારણોને લીધે કંપનીની આંટ ઉતરી ગઈ, અને સને ૧૬૮૩ માં તેના સેરનો ભાવ ૫૦૦ પૈડ હતો તે સને ૧૬૯૨ માં ૧૯૦ પૈડ સુધી ગગડી ગયો.

હિંદુસ્તાન, ચીન વગેરે અનેક દેશમાંની આખાદીનું પરિણામ યુરોપના વેપાર ઉપર અતિશય થયું હતું એમ ધણા વિદ્વાનોએ સિદ્ધ કર્યું છે. હિંદુસ્તાનમાં વરસાદની તંગીને લીધે દુષ્કાળ પડી ધાન્યના ભાવમાં એકદમ ફરક પડી જતો તો તરતજ તેનું પરિણામ મુંઝવેના વેપાર ઉપર થયો વિના રહેતું નહીં એ બાજુ બંને વર્ષનો અનુભવ છે. સારાંશમાં હુનીઆનાં મોટાં મોટાં વેપારી શહેરોમાં એકદમ થયેલી ચળવળ અથવા રાજ્યક્રાંતિનું કારણવૃત્ત હિંદુસ્તાન એટલે તે દેશનો વેપાર હતો, એવો કેટલાક વિદ્વાનોનો મત છે. *

દાકાની મલમલ.—દાકામાં અનેક તરેહની ઉચ્ચ મલમલઃ ધણાં અસલના વખતથી બનતી હતી, જેવી કે સાદી, ચોકડીવાળી, પૂટીવાળી, દાણાદાર, વેલજુટ્ટીની વગેરે. એમાંની સાદી અત્યંત મહત્ત્વની છે, એને આદલાદોની પૂર્વે એંગ્લોનિયન અને એસિરિયન કાળમાં પણ મથકુર હતી. સને ૧૬૬૦-૭૦ ના અરસામાં આ મલમલ ઈસ્ટ ઈન્ડિયા કંપનીના મારફત પ્રથમ ઈંગ્લંડમાં આવી. એ વખતે દાકાથી દર વર્ષે દસ લાખ રૂપિયાની કિંમતની મલમલ હિંદુસ્તાનમાંથી બહાર જતી. કંપનીના વેપારીઓ તે ઈંગ્લંડ લાગ્યા ત્યારથી ત્યાં પણ તેનો ખપ વિશેષ થવા લાગ્યો. સને ૧૭૮૫ માં ૩ કાંતવાનું યંત્ર ઇંગ્લંડના નોર્થિંગહામ પ્રાંતમાં વાપરવામાં આવ્યાથી આ વેપારને ધોક્કા લાગ્યો. બે વર્ષ રહી અહીંના જાડા નમુના પ્રમાણેનાં કાપડના પાંચ લાખ તાકા ઈંગ્લંડમાં તૈયાર થવા ત્યારે અહીંનો માલ ત્યાં જતો અટકાવવા માટે કાપડ તૈયાર કરાવનારાઓએ સખત બુમાટો ઉઠાવી કાપડ ઉપર ૭૫ ટકા જેટલી આવ્યાત જકાત એસાડવાની સરકારને ફરજ પાડી. આથી દાકાનો વેપાર ધીમે ધીમે દબાતો ગયો. સને ૧૭૮૭ માં જ્યારે ૩૦ લાખ રૂપિયાનો માલ ઈંગ્લંડ ગયો ત્યારે સને ૧૮૦૭ માં ફક્ત ૮૫ લાખનો, સને ૧૮૧૩ માં ૩૫ લાખનો ગયો; અને સને ૧૮૧૭ માં તો એ વેપાર તદ્દન અટકી પડ્યો, ત્યારે કંપનીએ પોતાની વખાર દાકામાંથી ઉપાડી લીધી. ઉપર કહેલી કાપડ ઉપરની ૭૫ ટકાની જકાત સને ૧૮૨૫ માં કમી કરી ૧૦ ટકાની કરાવવામાં આવી તો પણ દાકાની મલમલનો વેપાર ફરીથી તરી આવ્યો નહોતો. કેમકે ઇંગ્લંડમાં યંત્ર ઉપર તૈયાર થયેલું બારીક સુતર હિંદુસ્તાનમાં આવવા લાગ્યું હતું અને તેનો ખપ વિશેષ થતો હતો. સને ૧૮૨૭ માં ૩૦ લાખ પૌડનું અંગ્રેજી સુતર હિંદુસ્તાનમાં આવ્યું હતું તે વધીને સને ૧૮૩૭ માં ૬૬ લાખ જેટલું થયું હતું. આથી દાકાની ઉંચી મલમલ માટે બેઝન્ટીન સુતર આ દેશમાં નીકળતું બંધ થઈ ગયું. આવી રીતે મલમલના વેપારમાં અત્યંત આબાદ થયેલું દાકા શહેર તદ્દન નાશ પામ્યું. દાકા પ્રમાણે હિંદુસ્તાનમાંની સઘળી અસલની સઘન પેઢીઓની દુર્દશા યથા છે. ઇંગ્લંડના નોર્થિંગહામ, ગ્લાસગો વગેરે શહેરોને આબાદ કરવા માટે અંગ્રેજોએ હિંદુસ્તાનનું

હિત સ્થેજ પશુ લક્ષમાં લીધું નહીં. કંપનીના જહોજલાલીના વખતમાં આ દેશનો વેપાર પુષ્કળ વધ્યો હતો, કેટલીક વસ્તુઓ નવી તૈયાર થવા માંડી હતી, અને ઇંગ્લેંડથી આવતું ઉત્તમ પ્રકારનું ગરમ કાપડ ફલેનલ વગેરે જોઈ અહીંના કારીગરો તેવાં કાપડ તૈયાર કરવા લાગ્યા હતા. આ હકીકતમાં સર બર્ડવુડના મત પ્રમાણે હિંદુસ્તાનનું ધન કંપની નહીંતો ઇંગ્લેંડની સરકાર લઈ ગઈ હતી.

સત્તરમા સૈકાના અંતમાં અને અરાઢમા સૈકાની શરૂઆતમાં હિંદુસ્તાનના વેપાર તરફ અંગ્રેજોએ વિશેષ લક્ષ દોડાવ્યું હતું. કંપનીને યતા જારે નફાથી સંઘળા લોકોના મોહમાં પાણી છૂટ્યું, અને તેના મક્કા તરફ લક્ષ ન આપતાં ખાનગી રીતે વહાણો રવાના કરી વેપાર ચલાવનારાઓની સંખ્યા બેસુમાર વધી ગઈ. આ લોકોને પાયરેટસ (Pirates) કિંવા ઇન્ટરલોપર્સ (Interlopers) એટલે ચાંચીઆની સંજ્ઞા ગ્રંથકારોએ આપી છે. સને ૧૭૦૮ માં બે કંપનીઓ જોડાઈ ગઈ હતી આ ચાંચીઆનો દોર બધ પડ્યો નહીં. અરાઢમા સૈકામાં ઇંગ્લેંડનો ધણો ખરો કાળ યુરોપનાં બીજાં રાજ્યો સાથે મોટાં મોટાં યુદ્ધ કરવામાં ગયો. આ યુદ્ધન ખર્ચ પેટે રાજ્ય તરફથી કંપની પાસે મોટી મોટી રકમો બ્યાજે લેવામ આવી હતી, એટલે કંપનીની સનદ રદ કરવાનું અથવા ચાંચીઆ લોકોને ત્રાસ અટકાવવાનું ઇંગ્લેંડ સરકારે મનપર લીધું નહીં. કંપનીને લીધે રાજ્યને મોટો ફાયદો થતો હતો. તેની નોકરીમાં જે લોકો જોડાયા હતા તેમનાં મુશ્કેલ બાદ તેમનાં છોકરાને નોકરી આપી અમર બન્ય રીતે તેમની વિધવા તથા છોકરાંઓની સંભાળ લેવા કંપની તરફથી પ્રયત્ન થતા. આવી રીતે પોપણુ યતા લોકોની સંખ્યા ઇંગ્લેંડમાં મોટી હતી. સને ૧૬૮૯ પછી જુની કંપની બધ કરવા સામે વિરુદ્ધતા બતાવવામાં આવી ત્યારે એવી વિધવા તથા છોકરાંઓએ પાર્લામેન્ટને તેમ નહીં કરવા પ્રાર્થના કરી હતી. તે સમયની ઇંગ્લેંડની સંઘળા આબાદી વેપાર ઉપર અવલંબી રહી હતી, અને તે વેપારનો મોટો હિસ્સો હિંદુસ્તાન વગેરે ઠેકાણે કંપનીના હાથમાં હતો.*

વેપારમાં પડેલી કોઈ સરસ્યાએ પોતાની વ્યવસ્થા તથા વહિવટ કેવી રીતે બદલ્યા કંપા તેનું ઉત્કૃષ્ટ ઉદાહરણ ઈસ્ટ ઈન્ડીઆ કંપનીના ઇતિહાસ ઉપરથી આપણને મળે છે. શરૂઆતના સો વર્ષમાં સત્ક્રમભાષી નાણું અને માણસો પરદેશ ધસડી લઈ જવાનો કંપની ઉપર આશ્રેષ્ઠ હતો; તે દર કરવા માટે અને તે નિના કારણનો છે એનું લોક સમક્ષ પ્રત્યક્ષ પુરવાર કરવા સારૂ કંપનીને ધણી મહેનત કરવી પડી એ પછી અરાઢમાં સૈકાના આરભમાં કંપની વિરૂદ્ધ બીજીજ ફરીઆદ શરૂ થઈ હિંદુસ્તાનમાં વણાવલા ઉત્તમ રેશમી અને સુતરાઉ કાપડ ઇંગ્લંડ લાવી કંપનીએ સસ્તે દરે વેચવાથી લાના કારીગરો નકામાં થઈ ગયા અને એક રીતે આથી તેમના પેટ ઉપર પગ મુકાયો. હિંદુસ્તાનના બારીક કાપડનો ખપ ઇંગ્લંડમાં એટલો થવા લાગ્યો હતો કે ગરીબ ચાકરડીઓથી મોટા મોટા સરદારો સુદ્ધાં કોઈને પણ એ કાપડ વિના આવવું નહીં લોકોના ચરીર ઉપર, ઘર સામાન ના શણગારમાં અને ઓરડાઓ સુશોભિત કરવામાં જ્યાં જુઓ ત્યાં એ કાપડ નજરે પડતું. વિનામતથી કેટલાક દુશળ વણકરો, રગારા વગેરેને હિંદુસ્તાન લાવી તેમની મારફત દેશી કારીગરોને હુન્નર લીખવી ઇંગ્લંડમાં ખપતો માલ અહીં તૈયાર કરાવી કંપની લઈ જતી આથી થોડા વેપારીઓને મોટો નફો થતો એ ખરૂં, પણ તેમ કરવામાં હજારો અગ્રેજ કારીગરોની અવદશા થઈ આ હુકમકત નિર્દિષ્ટ કરવા માટે નૌરીવ શહેરમાંથી પાર્લામેન્ટને અસખ્ય અરજીઓ થઈ, ત્યારે સને ૧૭૦૦ માં પાર્લામેન્ટે કાયદા અન્વય એવું દરાન્યુ કે કંપનીએ હિંદુસ્તાનનું કાપડ ઇંગ્લંડમાં વેચવું નહીં, પણ તે યુરોપના બીજા દેશોમાં લઈ જઈ વેચવામાં દરકત નહોતી આ દરાવથી ઇંગ્લંડના કારીગરોનું સરક્ષણ થયું અને થોડા વખતમાં તેમનો જુમાટો બધ પડ્યો.

હિંદુસ્તાનના સબધમાં વેપારી દ્રષ્ટીએ જોતા કંપનીના આ કૃત્યથી આપણા દેશને ધણું નુકસાન થયું નહોતું, પણ આગળ જતાં જ્યારે વત્રનો ઉપયોગ થવા માડ્યો, અને હિંદુસ્તાનમાં ઉત્પન્ન થતો કાન્યો માલ ઇંગ્લંડ લઈ જઈ ત્યાં વત્રની મદદથી આ દેશમાં ખપતો માન તૈયાર કરી કંપની અહીં લાવવા યાગી સારે પાર્લામેન્ટની માફક આપણા દેશના કારીગરોનું

સંરક્ષણ કરવા માટે કેઈ જોખમદાર સંસ્થા ન હોવાથી આપણા લોકોનો વેપાર કુખ્યો અને અસંખ્ય લોકો દરિદ્ર અવસ્થામાં આવી પડ્યા.

આ સમયે સાકર, રેશમ અને સુરોખાર બંગાળામાં પુષ્કળ અને સસ્તાં મળતાં અને તેમાંથી કંપનીને મોટી કિફાયત થતી, હોવાથી તે સર્વ વસ્તુ ગમે તે ભાવે પણ ખરીદ કરવા કંપનીની તાકીદ હતી. જો કે આ વેપારથી ધણો મોટો નફો થતો તોપણ તેને શરૂઆતમાં ઘણી અડચણો વેઠવી પડતી. અનેક સંકટો આવવા છતાં અહીંનાં માણસોને ધીરજ નહીં છોડી ફરી ફરીને યત્ન કરવા હિંમતથી આગ્રહ ચલાવી આખરે તેમને જય મળ્યો. સને ૧૬૫૮ ના અરસામાં કંપનીએ બંગાળામાંના પોતાના નોકરોની સંખ્યા બેવડી કરી, નોકરોની ગેરવર્તણૂક અટકાવી, અને તેમનો પગાર વધાવ્યો. યાહજહાનની માંદગીથી તેના કુટુંબમાં કલેપ થયો તોપણ અંગ્રેજો સ્વસ્થ ચિત્ત રાખી પોતાનું કામ કર્યું ગયા.

સને ૧૬૬૧ માં બીજા આર્થિક રામ્યએ આપેલી નવી સનદની રૂએ ખ્રિસ્તી સિવાય બીજા લોકો સાથે 'ચુલ્લ કરી પોતાનો વેપાર વધારવાની કંપનીને સત્તા મળી. મદ્રાસના પ્રેસિડન્ટ પાસે બંગાળાનો અધિકાર હતો ત્યારે સર એડવર્ડ વિંટરની ખાતરી થઈ હતી કે, 'શાંત રહી હાથ હાથ કરવાથી આપણો વેપાર વધવાનો નથી. જો કેઈ મોખલ અધિકારી જકાત માંગે તો તેના ઉપર એકદમ શસ્ત્ર ઉઘાડી તેમની સામે થઈ વેપાર ચલાવવો.' તે વેળા ઔરંગઝેબનો અમલ શરૂ થતો હતો, અને પ્રખ્યાત મીર જુમ્લા બંગાળાનો કારભારી હતો. અંગ્રેજોએ તેને કંઈ છેડાંગળી કરવાથી તે શસ્ત્ર લઈ તેમની સામે ઉઠ્યો ત્યારે વિંટરને પોતાની સ્થિતિનું જ્ઞાન થયું, અને કંપનીને તેને પાછો બોલાવી લેવા જરૂર પડી. એમ છતાં વેપાર 'આલ્સા' કરતો અને તેમાંથી અસીમ નફો અંગ્રેજોને મળ્યા કરતો. વિંટરે ગંગા નદીની તથા તેનાં પાણીની ઉંડાઈની ખાતરી તપાસ કરી હતી, અને નદી માં મોઢાં માલ લઈ નીચે બંગાળાનો સ્થાનિક વેપાર પણ પોતાના કબજામાં લીધો હતો. આથી કેશી અને વિદેશી વેપારીઓ વચ્ચે સખન હોંસાતોંસી ચાલી.

મીર જુમલા પછી થયેલા અંગાળાના કારભારી સમસ્તિખાને પોતાના પ્રાંતને ઉત્કૃષ્ટ અંદોખરત કરી કંપનીને મળેલા ફરમાનથી વેપારીઓને તુકસાન થાય નહીં એવા પ્રયત્ન કર્યા.

સને ૧૬૭૬ માં સર સ્ટ્રેન્શમ માસ્ટરની નિમણુંક અંગાળામાં થઈ હતી. અગાઉ તે સુરતમાં હતો, અને સને ૧૬૭૦ માં શિવાજીની સ્વારીને પ્રસંગે લોહોના જનમાલના રક્ષણ માટે કરેલી મહેનતથી તેની પ્રતિષ્ઠામાં વધારો થયો હતો. એ બાદ તે સ્વદેશ ગયો હતો, પણ ત્યાં તેને હુકમ મળતાં સને ૧૬૭૬ માં તે હિંદુસ્તાન પાછો આવ્યો. કંપનીના વહિવટને સુરતને હિસાબ વગેરે તપાસી, કામ કરવાની પદ્ધતિ સુધારવાનું, તથા પરદેશથી આવેલો માલ કિફાયતથી કેવી રીતે ખપે, હિંદમાંથી લાવેલા માલનો દર ઇંગ્લંડમાં કેવી રીતે સારો ઉપજે, કંપનીના નોકરોની જમડેલી નીતિ તથા રહેણી સુધારવા માટે કેવા ઉપાય લેવા, તેઓમાં ચતા અનેક તરેહના બખેડા કેવી રીતે મટાડવા, એ સઘળી બાબત યોગ્ય તપાસ કરી ઇંગ્લંડ રીપોર્ટ કરવાનું કામ તેને સોંપવામાં આવ્યું હતું. આ હુકમની રૂએ મોકલેલી હકીકત ઉપરથી તે સ્થમયની ધણી સારી માહિતી મળે છે.

અંગાળામાં હુજલી અને કાસીમ બજારમાં અગ્રેજોની પહેલવહેલી ઠાકીઓ થઈ હતી; ત્યાં તેઓ પોતાનો ધણો માલ લાવી વેચતા. ત્રીજી ઠાકી બાલાસોરમાં હતી. સર સ્ટ્રેન્શમ માસ્ટર હુજલીમાં પહેલો આવ્યો ત્યારે તેના જહાજની આસપાસ માછલી વેચવા માટે અસંખ્ય નાની હોડીઓ વીંટળાઈ વળી હતી; કેમકે ત્યાં માછલી એટલી મોંઘી હતી કે એક આનામાં દસ માણસનું પેટ ભરાય તેટલી મળતી. હુજલીમાં વેપારની સગવડ ધણી હતી એ માસ્ટર જોઈ શક્યો હતો. ત્યાં રેશમ, સાકર, અફીણ, ચોખા, ઘઉં, તેલ, ધી, અખાડાં અને સણ એ જણસો મોટા જથ્થામાં આવતી, અને આસપાસના મુલકમાં વણકરોની વસ્તી પણ મોટી હતી.

અગ્રેજ વખારમાં હમેશ એક દેશી દુલાપીઓ રહેતો; તેના હાથમાં

સધળા સોદા કરવાનું હોવાથી તેની મહત્તા ધણી હતી. આસપાસના પ્રદેશ-માં ફરી કંપની માટે માલ ખરીદવાનું તેનું મુખ્ય કામ હતું. તેને જમીન આપવા પડતા, અને સધળી જાતના સોદા ઉપર તેને ત્રણ ટકા મળતા. કેટલીક વેળા આસપાસના વેપારીઓ માલના નમુના લઈ વખારમાં આવતા, અને સોદો નક્કી થતાં તેમને કંપનીના અમલદાર તરફથી જઠાતની મારીતો પરવાનો મળતો. આવા પરવાનાની રૂએ અંગ્રેજ વખારમાંથી વેચવા માટે બહાર પડતા માલ ઉપર, અને બહારથી ખરીદ કરેલા અને વખારમાં આવતા માલ ઉપર, જઠાત લેવામાં આવતી નહોતી.

આ સમયે હિંદુસ્તાન આવતા અંગ્રેજો હમણાની માફક દેશીઓથી દૂર રહેતા નહોં; કારણ તેમ કરવાથી તેમને અહીં સ્થાન મળવાનું મુશ્કેલ હતું. તેઓ જૂટથી લોકોમાં ભેળાતા અને ધણુંખણ અહીંની રીતભાત પાળતા અને જમીન ઉપર બેસી જમતા. સુરતમાંના કંપનીના નોકરોની સામાન્ય રહેણી વિશ્વ દેશીઓને પોકાર ઉઠાવવાને કંઈ કારણ નહોતુ; પણ એ બાબતમાં ખંખાણમાં ઢીલાપણું તથા અવ્યવસ્થા હતાં. ત્યાંના અંગ્રેજો વિશે શેઈસ્ત-ખાન વારંવાર કહેતો કે ‘તેમના જેવા કુદ, તકરારી, અને જુદા લોકો ખીજ કાઢી નહોતા.’ સર હેનરી યુલ લખે છે કે, ‘આ સમયનાં તેમનાં નિંદ્ર વર્તન ઉપરથી આગળ જતાં તેઓ સાઈ નામ મેળવશે અને તેમાંથી એલિફન્ટન, મનો, માસ્કમ, લૉરેન્સ જેવા કૃતૃત્વવાન પુરૂષો ઉત્પન્ન થશે એવું કોઈને પણ લાગતુ નહોં.’ મહિમાંદે જ્યારે એ લોકો ગાળાગાળી કરે અને ગેરવર્તાણુક ચલાવે ત્યારે દેશી વેપારીઓ પ્રત્યે તેમની વર્તણુક ભયંકર અને ત્રાસદાયક હોવી જોઈએ. તેમના હાથમાં દેશી વેપારી સપડાયો તો તેની પાસે કંપનીનો માલ મોઢે ભાવે પણ વેચાતો લેવાડવા માટે, અને પોતાનો માલ અતિશય સસ્તે દરે કંપનીને આપવા માટે હરેક રીતે તેને કનડતા અને તેની પુઠ પડડતા; મોદો નક્કી થાય નહોં ત્યાં સુધી તેને છૂટો મુકતા નહોં, અને બજાર ભાવની પણ તેને બજાર પડવા દેતા નહોં.

વખારમાં અંગ્રેજોના ખાનાના ટેબલ ઉપર દરનેરહની વસ્તુઓ હમેશ

પુષ્કળ આવતી. શાક, ફળફળાદિ, સિકાર, માછલી ઇત્યાદિ ભોજનના પદાર્થ સસ્તા અને પુષ્કળ મળતા, દરેક વખારની પાસેના નોકરોના રહેવાનાં ઘરોની બાબતમાં ગોટા બાગ હતા, અને ત્યાં શાકભાજી વગેરે પુષ્કળ થતું. કપડાંલત્તાં પણ તેમને જોઈએ તેટલા સોંધાં મળતાં.

સને ૧૬૬૯ માં બંગાળા પ્રાંતમાંની સઘળી વખારની એક સ્વતંત્ર પ્રેસિડન્સી એટલે ઇલાકા બનાવવામાં આવ્યો, અને ચાર્લ્સ આયર (Charles Eyre) તેનો પહેલો ગવર્નર થયો.

પ્રકરણ ૧૨ મું.

રાજ્ય સ્થાપનાનો લોભ.

(સને ૧૬૮૮)

૧. ધમધોકાર વેપારનું પરિણામ.
૨. રાજકીય પરિસ્થિતિ.
૩. કલકત્તાની સ્થાપના.
૪. ઔરંગઝેબ સાથે યુદ્ધ.
૫. મદ્રાસની સ્થિતિ.

૧. ધમધોકાર વેપારનું પરિણામ.—અકિતનાં અને રાષ્ટ્રનાં અરિત્રમાં આબેહુબ સમાનતા છે એનું એક ઉત્તમ ઉદાહરણ કંપનીના આ સમયના કામમાંથી મળી આવે છે. પ્રથમ કંપની મરીબ હતી ત્યાં મુધી તે દેશી અધિકારીઓની મરજી સંભાળતી હતી. ફ્રાંઝેલની વ્યવસ્થા પછીનાં દસવીસ વર્ષમાં તેને જે આબાદી પ્રાપ્ત થઈ તેથી પૂર્વની મર્યાદામાં રહેવાનું તેને થોડું લાગ્યું નહીં, પણ રાજ્યસ્થાપના તરફ તેનું લક્ષ દોરાયું. એ કેવી રીતે બન્યું તે હવે આપણે જોવાનું છે.

ફ્રાંઝેલે વલંદા રાજ્યને તોડી પાડી કંપનીના વેપારની સુવ્યવસ્થા કરી આખા પછીનાં પચીસ વર્ષમાં એ સંસ્થા અતિશય આબાદ થઈ. પોર્ટુગીઝ એકાની સત્તાનો લય થતાં વલંદાઓ પણ મંદ પડી ગયા હતા.

એ સ્થિતિમાં વેપારનો ઉદ્યોગ થોડો બાબુએ મુશી, તેનાં નામ હેઠળ રાજ્યપ્રાપ્તિનો વિચાર કરવાનું જની શક્ય, અને યોગ્ય પ્રયત્ન કરવામાં આવે તો તે સિદ્ધ પણ થાય એવાં સ્વર્માં કંપનીના આ દેશમાંના કેટલાક અધિકારીઓને આવવા લાગ્યાં. મુંબઈ જેવી સ્વતંત્ર જગ્યા તેમના તાબામાં આવ્યા પછી માંદોમાંદો લડતા દેશી સત્તાધિકારીઓની વચ્ચે પડી પોતાનો અંતિમ હેતુ સાધી લેવાની કંપનીને સારી સવક મળી. રાજ્ય સ્થાપનાનો પહેલો વિચાર કરનારાઓ ઑક્સેન્ડન, ઑલ્ડયર અને ચાઈલ્ડ હતા, અને એ કામમાં તેઓએ આગળ પડતો ભાગ લીધો હતો. તે સમયની રાજકીય પરિસ્થિતિનું સાફ અવલોકન તેમણે કર્યું હતું; અંગ્રેજ કાફલાનું ખર્ચ બજા તેઓ જાણતા હતા. મોગલ બાદશાહ દ્રઢતાથી રાજ્યની ધુળધાણી કરવા મંડ્યો હતો તે તેઓએ બરાબર જોયું હતું. ચાઈલ્ડે ઉતાવળ કરી બાદશાહ સાથે પ્રાથમ ભીડી જોઈ હતી. પણ એ સધળું છતાં તે વેળાની કંપનીની વધતી જતી સત્તાની, અને ઔરંગઝેબનાં મંદ પડતાં સામર્થ્યની તુલના કરવી કેવળ અસંભવિત વાત હતી. ઔરંગઝેબે અંગ્રેજોને સહેજમાં હરાવ્યા હતા, છતાં તેઓ શિક્ષાને લાયક નથી એમ સમજી તેમના તરફ તેણે દયા બતાવી હતી. એજ અરસામાં ચાઈલ્ડ મરણ પામવાથી કંપની નિર્વિદ્ધે પોતાનું કામ કરી શકી. આ સધળું સમજવા માટે મુંબઈની વ્યવસ્થા, બંગાળના સુબેદાર સહસ્તિવખાનનું અંગ્રેજો તરફ વર્તન અને ઈસ્ટ ઈન્ડીઆ કંપનીના મનમુખા ઈત્યાદિ એકમેકમાં ગુંધાપલી અનેક બાબતો લક્ષમાં લેવી જોઈએ. આમાંજ એક બીજા મહત્વના પ્રશ્નનું નિરાકરણ સમાવર્ત્ત છે. હિંદુસ્તાન આપણે જીતી શકીશું એ વાત પ્રથમ કુદરેએ ખુલ્લી કરવાની અને તેથીજ સને ૧૬૫૦ ના સુમારમાં અંગ્રેજ તેમજ ફ્રેન્ચ બન્ને એ કામ તરફ ગ્રેયણની સામાન્ય માન્યતા જૂલલરેલી છે. મરાઠાઓ જ્યારે નવું રાજ્ય સ્થાપે છે ત્યારે આપણાથી તેમ કેમ નહીં બને ? બાદશાહના સુબેદારો બંગાળા વગેરે ઠેકાણે સ્વતંત્ર કારભાર ચલાવે છે તો આપણે તેનો લાભ કેમ નહીં લેવો ? એવા પ્રશ્ન સિવાજીના વખતમાંજ વિચારવંત અને દૃઢદ્રષ્ટિ અંગ્રેજોના મનમાં ઘેળાયા કરતા હતા.

પોર્ટુગીઝોએ આ પ્રયોગ તે પહેલાંનો સિદ્ધ કરી બતાવ્યો હતો. આવી ખરી સ્થિતિ છતાં કંપનીએ સને ૧૭૫૦ સુધી શાંતપણે વેપાર ચલાવ્યા કર્યો, અને સ્વારાજ્ય તેનું લક્ષ રાજ્ય મેળવવા તરફ ગયું એ કહેવું બૂલ ભરેલું લેખી શકાય.

કલાઈવની પૂર્વે ૭૫ વર્ષ ઉપર આ કામમાં કંપનીની ધામધુમ ચાલુ હતી, પણ તેનું સાફ પરિણામ આવ્યું નહીં એટલે કલાઈવની ફતેહ એજ અંગ્રેજોના હિંદુસ્તાનમાંના રાજ્યનું પહેલું પગથીયું હોય એમ સ્વાભાવિક રીતે ગણાયું.

સને ૧૬૭૭ માં ઑલ્ગર ગુજરી જવાથી પ્રેસિડન્ટનો અધિકાર શાહના હાથમાં કેટલોક વખત રહ્યો. તે વેપારના કામમાં કુશળ હતો; પરંતુ મોગલ અને મરાઠા સાથે યુક્તિ લડાવી પોતાની મતલબ સાધી લેવા જેટલો તે ચાલાક નહીં હોવાથી ઇતિહાસકારોએ તેની તરફ તિરસ્કાર જાહેર કર્યો છે. પણ ખરૂં જોતાં દેશીઓના માંહેના હોવામાં નહીં પડવાનો તેને વિશ્વાસતથી મળેલો હુકમ અક્ષરસઃ પાળવાનો તેણે પ્રયત્ન કર્યો, અને તેથીજ તેને બીલકુલ યશ મળ્યો નહીં. તેની પછી જૉન ચાઈલ્ડની પ્રેસિડન્ટના ઓદ્યા ઉપર નિમણૂક થતાં કંપનીના કારભારમાં તેણે આવી.

કંપનીના તાબામાં હવે થોડું ઘણું લશ્કર તૈયાર થયું હતું. ઑલ્ગર અને ચાઈલ્ડે એની વ્યવસ્થા તરફ વિશેષ લક્ષ આપ્યું હતું, કેમકે તેમના મનમાં રાજ્યસ્થાપનાના વિચારો રમ્યા કરતા હતા. આ સંબંધમાં કંપનીના હુકમમાં હમેશ નીચેનું વાક્ય હતું: ‘અમે આપણા સંરક્ષણ માટે તેમજ વેપાર વધારવા માટે લશ્કર રાખીએ છીએ; નકામું યુદ્ધ કરી વિજય સંપાદન કરવાનો લોભ અમારે જોઈએ નહીં’. એમ છતાં સ્વરક્ષણનો સવાલ કઈ નાનો નહોતો, અને તેટલા ઉપરજ ઑલ્ગર અને ચાઈલ્ડે ઇમારત ખડી કરી હતી. સ્વસંરક્ષણ માટે માત્ર લશ્કર રાખવાથી સઘળી ફરજ અદા થઈ નહોતી, પણ આ દેશમાં આવતા પ્રત્યેક અંગ્રેજે લશ્કરી કામ કરવા તૈયાર રહેવું જોઈએ એવો કંપનીનો ઠરાવ હતો, અને તેને કીધેજ અનેક કલમબહાદુર પુરૂષો તલવારબદાદુર પણ થયા હતા.

૨. રાજદીપ પરિસ્થિતિ.—અંગાળામાંની અંગ્રેજ વખારો વિશેની કેટલીક દગીકત આપણે દસમા પ્રકરણના ચોથા વિભાગમાં વાંચી ગયા છીએ. સને ૧૬૫૬ માં એ પ્રાંતનો વહિવટ ચલાવવા ઔરંગઝેબ બાદશાહે પ્રસિદ્ધ મીર જુમ્લાની સુબેદાર તરીકે નિમણૂક કરી. એ ધણો હોંશીઆર અને દક્ષ હતા. જુમ્લાની કંપનીના પ્રતિનિધિએ પોતાની માંગણી પેટે મંગા નદી ઉપર ફરતી એક દેશી વેપારીની હોડી પકડવાની ખબર પહોંચતાં કંપનીના અમલદારો ઉપર તે ધણો ઝુસ્સે થયો; અને તેમની હુમતીની વખાર બંધ કરી અંગાળામાંથી તેમને હાંકી કંદહારવાની ધમકી આપી. અંગ્રેજ પ્રતિનિધિએ આ બાબત સુરત લખી મોકલતાં લાંબી તેનાં કૃત્ય માટે તેને ઠપકો મળ્યો, અને જમ કરેલી હોડી તેના માલિકને સ્વાધીન કરવા તાકીદ થઈ. ‘એટલું કરતાં પણ સુબેદાર શાંત પડે નહીં તો સર્વએ અંગાળા પ્રાંત છોડી નીકળી આવવાની તૈયારી કરવી.’ ‘ મોગલ અધિકારીઓ વિશે ધણા સાવધ રહેવું; તેમની મીઠી વાણી ઉપર વિશ્વાસ મુકશો નહીં. તેમના મનમાં ત્યારે કંઈ ભયંકર મનસુઆ થતા હશે ત્યારેજ તેઓ બહારથી વિશેષ બલાઈ બતાવે છે. ’ આ પ્રમાણે સુરતના અધિકારીએ અંગાળાના તેના ગોઠીઆઓને સલાહ આપી હતી પણ આ પછી તરતજ એટલે સને ૧૬૬૩માં મીર જુમ્લાના થપલા મરણથી આ પ્રકરણનો અંત આવ્યો, અને શક્તિખાન બંગાળનો સુબેદાર થયો.

મુબઈ બેટ સ્વતંત્ર રીતે અંગ્રેજોને મળ્યો એટલે તેઓએ ત્યાં પોતાનો બંદોબસ્ત કરવા માંડ્યો એ મોગલોને ખીલકુલજ પસંદ પડ્યું નહીં; અને એ વખતથીજ તેમના મનમાં એઓ પ્રત્યે વસવસો પેદા થયો. મુબઈમાં રહેતા અંગ્રેજોમાં બે પક્ષ હતા. એક મુંગલના રાગનો અને ખીજો કંપનીનો. રાગના પક્ષનાં કેટલાંક માણસો મોગલો સાથે જંગમીપણે વર્ત્યા તે માટે બાદશાહે કંપનીનેજ જવાબદાર ગણી, કેમકે અંગ્રેજોમાં આવા બે પક્ષ હતા એ દેશી અધિકારીઓ બાણી કંકે એમ નહોતું. કંપનીનું વર્તન સામદામનું હતું. ઑલ્ડયર જેવા પુરૂષો રાજ્ય સ્થાપવાની લાંબી લાંબી વાતો વિચાચત લખી મોકલતા, તે ત્યાંના ઉપરી અમલદારોને

ખરી લાગતી નહીં. એ વેળા પણ હિંદુસ્તાનનું રાજ્ય તેમનાં હાથમાં હતું, પણ તે માટે પ્રયત્ન કરવા જોગી જરૂરની સામગ્રી તેમની પાસે નહોતી. ઘુસ લખે છે કે, “ શિવાજી અથવા મોગલ સાથે પ્રેસિડન્ટ કેવા પ્રકારનો વ્યવહાર રાખવો તેનું ધોરણ નક્કી કરવાનું છોડી દઈ ઉલટું ‘સાવધગિરીથી વર્તવું, ટંટો ઉપરિચિત કરવો નહીં’ એવા મજબુરના હુકમો કંપની પોતાના અધિકારીઓને મોકલતી; આથી કરીને પ્રેસિડન્ટની અડચણ દૂર થતી નહીં. ઇંગ્લંડમાંના અધિકારીઓને હિંદુસ્તાનના વ્યવહારની ખરી કલ્પના આવતી નહીં, એટલે આ દેશમાંના નોકરોની અડચણો તેઓ સમજી શકતા નહીં, અને તેમના લખેલા પત્રોથી, હિંદુસ્તાનમાં કંઈ કામ થતું નહીં.”* ઔરંગઝેબ દક્ષિણમાં ઉતરી પડ્યો. સારથી મોગલ, મરાઠા, સીધી, તેમજ વિજાપુર અને ગોવળકોન્ડાના રાજાઓ એ સધળાના એકત્ર તાસદાયક પ્રયાસને લીધે દક્ષિણનો મુલક ઉજ્જડ થવાથી અંગ્રેજોના વેપારને પણ ધોકા લાગ્યો હતો. સુરતની વખારને દસ લાખ રૂપીઆ દેવું થયું હતું, તે વખતે વધારે ખર્ચ કરી મુખ્યમાં કિલ્લા વગેરે બાંધવા કંપની તૈયાર નહોતી. આ કામને માટે સુરતની કૌન્સિલ તરફથી ૫૦ લાખ રૂપીઆની માંગણી ઇંગ્લંડ ગઈ હતી પણ તે ત્યાં સ્વીકારવામાં આવી નહીં.

એમ છતાં કંપનીના વિચારમાં ધીમે ધીમે ફરક પડતો ગયો હતો, એના એક પત્રમાં હેઝળને મજબુર છે. મી. હિગિન્સનને અમે એકદમ મોટી જગ્યા આપી તે માટે તમારે શક લાવવા કારણ નથી. હિગિન્સનને માટે અમારા મનમાં પક્ષપાત નથી, તેમ તેને માટે કોઈએ અમારા ઉપર સિદ્ધારસ લગાડી નથી. પ્રત્યક્ષ તેના મનમાં પણ આ જગ્યા લેવા કંઈ અલિલાયા નથી. વળી આ નિમણૂકથી ખીજા કોઈનો હુક કુબાવી તેને અપમાન કરવાની અમારી ઇચ્છા નથી. આ નિમણૂક અમે ખરેખર દેશહિતના વિચારથી જ કરી છે. મી. હિગિન્સન વિદ્વાન છે; લૅટિન અને ગ્રીક ભાષા તે જાણે છે; ઇતિહાસની તેને માહિતી છે, અને જાતે બુદ્ધિવાન હોવાથી કંપનીનો કારભાર ચલાવવા તથા રાજકીય ઉચ્ચપાયલ સમજવા માટે તે યોગ્ય પુરૂષ છે. અમને

* Bruce's Annals of British Commerce.

દુનીયાનો જે અનુભવ મળ્યો છે તે ઉપરથી અમારું સમજવું છે કે આવું કામ કરનારાને દેશના હાથ દાનુન તથા રીતભાતની માહિતી હોવી જોઈએ, કેમકે ત્યારેજ તે પરદેશી રાજ સાથે તહ, યુદ્ધ કેવા વેપારના કામ યોગ્ય રીતે કરી શકે. માત્ર નાનપણથી સધળી શુંદરી હિંદુસ્તાનમાં ગાળવાથી, ત્યાંની ભાષા શીખવામાં લાગી કાળ વ્યય કરવાથી, અથવા વેપારની ઉચ્છવાયક સમજવાથી આવા કામ માટે જોઈતી દક્ષતા મળી હોય એમ ધારી શકાતું નથી. ફોર્ટ સેન્ટ જ્યોર્જમાં કેપ્ટુરી ગવર્નર તરીકે કામ કરનારને ઉપરના સધળા ગુણની જરૂર છે ખરી, તોપણ તેના કરતાં પણ વધારે વિદ્વાની હવે જરૂર છે. અમે ત્યારે માત્ર વેપાર પાછળ રોકાયા હતા ત્યારે આ ગુણે કદાચિત યોગ્ય લાગતે, પણ હાલમાં અમારા મહાન પ્રતાપી રાજાએ અમારા ઉપર મહેરબાની કરી સનદ વગેરે આપી અમારી સત્તા અને અમારો અધિકાર વધારી આપ્યાં છે. હવે હિંદુસ્તાનમાં રાજની યોગ્યતા અમને મળી છે, એટલે વલદ લોકોની માફક અમને પોતાનો બચાવ કરવાની, રનેલીઓને મદદ કરવાની તથા શત્રુઓને શિક્ષા કરવાની સત્તા પ્રાપ્ત થઈ છે.'

સને ૧૧૮૬ ના સુમારમાં લખાયેલા આ પત્ર ઉપરથી કંપનીની મહત્વાકાંક્ષા તે વેળા કેટલી હતી તે સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે. સર જૉન આર્ચરે મુખ્યત્વે અધિકારની લગભગ હાથમાં લીધી સ્વાસ્થી કંપનીને સદર બનાવવા તરફ અમલદારોનું વિશેષ લક્ષ હતું. સુરત ઉપર મરાઠાઓ વારંવાર ઉતરી આવવાથી સાંતી મેળવ સત્તા ટીલી પડી ગઈ હતી. ખીજ તરફ કર્નાટક અને મદ્રાસની સ્થિતિ પણ એવીજ હતી. એથી કરીને વહાણોની સંખ્યા વધારી તથા તે ઉપર તોપ વગેરે ગોઠવી પોતાનાં રક્ષણ માટે યોગ્ય ઉપાય કરવાનું કંપનીને અવશ્યનું હતું. આ ઉપાય ધીમે ધીમે અમલમાં આવ્યો. સુરત છોડી અંગ્રેજો મુખર્ષિ ગયા; પૂર્વ દિશાએ બ્રાહ્મણ પ્રાંતમાં ભારે અથડામણ પડી તેમને હાથે કલકત્તાની સ્થાપના થઈ; મદ્રાસની હકીકત પણ તેવીજ હતી. આ સ્થિતિની અસર ઈંગ્લેંડ લગી પહોંચી હતી. કોર્ટ ઓફ ડાયરેક્ટરોએ સને ૧૬૮૪ માં અનિશ્ચિતપણું લાગ કરી 'ફોર્જ કિલ્લા અને લગાયક જહાજની મદદથી મુખર્ષિ વગેરે ખીજ' ટેકાણાંમાંની પોતાની સત્તા

મળખૂત કરવાનો-કરાવ કર્યો. એમ છતાં ખર્ચ ધણો નહીં કરવો અને વેપારનો લોભ છોડવો નહીં એ બાબત તેમનો મત પહેલાં જેવોજ દ્રઢ રહ્યો હતો. પરંતુ સુરત છોડી મુંબઈ આવ્યા પછી નવીન પ્રકાર ઉદ્ભવ્યો. ત્યાં અંગ્રેજોને મોગલોનો આશ્રય નહીં મળવાથી તેમણે પોતાનો બંદોબસ્ત કરવો નહીંતર હિંદુસ્તાન છોડી આવ્યા જવું એ પ્રશ્ન તેમની આગળ ખડો થયો. બંગાળામાં સહસ્તિબાન સાથે તેમને ઝગડો શરૂ થતાં ત્યાં પણ તેમણે શસ્ત્ર ધારણ કરવાં નહીં તો બંગાળામાંથી આવતા થવું એવો પ્રસંગ આવ્યો.

સને ૧૬૧૬માં સર ટોમસ રોએ વહિવટની પદ્ધત કરાવી ત્યારથી ૭૦ વર્ષ લગી તો તેણે દોરી આપેલી હુકમો કંપનીનું કામ ચાલ્યું. રો લખે છે કે, 'યુદ્ધ અને વેપાર એ પરસ્પર વિરુદ્ધ છે. તમને માફ આપ્યું-પૂર્વક કહેવું છે કે તમારે સમુદ્ર સિવાય બીજો ઠેકાણો યુદ્ધ કરવું નહીં; ત્યાં પણ તમને વિજય મળશે એમ ખાતરી નથી, લશ્કર વધારી પોર્ટુગલે આપણો નાશ કર્યો હતો, છતાં હાંના રાજાને હિંદુસ્તાનમાંથી કંઈ પણ ફાયદો મળ્યો નહીં એ ધ્યાનમાં રાખવું. વલંદા લેકોએ તલવારના જોર ઉપર ખેતી કરવા માંડી એ પણ બૂલ હતી. કારણ ખેતીમાંનો સધળો ફાયદો નોકરોના પગારમાં પુરો ચર્ચિત્ત છે. માટે જો તમારે ફાયદો મેળવવો હોય તો સમુદ્ર ઉપર શાંતપણે વેપાર કરી મેળવવો. લશ્કર વધારી યુદ્ધપ્રસંગ ઉપસ્થિત કરવામાં નિઃસંશય હાનિ થશે.' મોગલ બાદશાહીના સંબંધમાં રોએ કરેલું અનુમાન યોગ્યજ હતું. 'જો કંઈ કરવું હોય તે પ્રસક્ત મોગલ બાદશાહ સાથે બંદોબસ્ત કરી કરવું વચમાંનાં માણસોને ગણકારવાં નહીં.' પરંતુ આ સિદ્ધાંત પ્રમાણે મોગલ રાજ્યની બહાર કંપનીએ કેવી રીતે ચાલવું? પૂર્વ કિનારા ઉપર મોગલોની સત્તા નાશ થતાં પોતાનાં રક્ષણ અર્થે કિલ્લા વગેરે બાંધવાની તેણે પોતાના નોકરોને રજા આપી નહીં એવું પરિણામ વખતના વહેવા સાથે ધાતક નિવડ્યું. દેશમાંનો બંદોબસ્ત દીલો પડતાં ગમે તેણે ધસી આવી અંગ્રેજોને મહારાવી તેમની વખારો લૂટવા માંડી, તોપણ કંપની ચેતી નહીં. મદ્રાસમાં કિલ્લેબંધી ઉપર ખર્ચ કરવા માટે કેટલાક પ્રેસિડન્ટ બરતરફ કરવામાં આવ્યા હતા;

મુંબઈમાં પણ સરકારમાં તેજ રિયતિ હતી. સીધી અને મરાઠાઓના કાફલા એ બંદરમાં પિના અડચણે દર વર્ષે દાખલ થતા તેમનો પ્રતિકાર કરવા જેટલું સામર્થ્ય ત્યાંના અધિકારીઓમાં નહોતું. બંગાળામાંના અંગ્રેજોની રિયતિ આ કરતાં સારી નહોતી, એટલે સઘળી તરફથી ભય તેમની સામે ડોકીઆં કરી રહ્યો હતો, અને તેમને ગાંસડા પોટલાં ઉઠાવી હિંદુસ્તાનમાંથી આત્મા જવાનોજ માર્ગ ખુલ્લો હતો.

સને ૧૬૬૩ માં મીર.જુમ્લા મરણ પામતાં બંગાળાનો કારભાર સંપ્રતિષ્ઠાનના હાથમાં આવ્યો. એ મોગલ રાજ્યકુટુંબનો પુરુષ હતો, અને દરબારમાં એનું વજન વિશેષ હતું. બંગાળામાં તેનો અધિકાર પૂર્ણ-પણે સ્થાપિત હતો એમ કહેવામાં હરકત નથી. એનો જન્મ સને ૧૬૦૮ માં થયો હતો; અને એ જહાંગીરનાં વજીર અને નૂરજહાંનના બાપ, ઇતિ-માદદીશાનો પાત્ર અને આસફખાનનો ઝોકરો થતો હતો; એટલે શાહજહાનની રાણી મુમ્તાઝમહાલનો ભાઈ અને આંરંગજેબનો મામેલો થતો. આસફખાનનાં મરણ બાદ કેટલોક વખત એણે શાહજહાનના વજીર તરીકે કામ કર્યું હતું. મુરાદ અને આંરંગજેબ એ બેઉને સંપ્રતિષ્ઠાનની ભત્રીજીઓ આપી હતી. દારા શીખોનો નાશ કરી તેણે આંરંગજેબને સ્નેહ સંપાદન કર્યો હતો (મુસલમાની રિવાજત જુઓ). એ કેટલોક વખત ગુજરાતનો સુબેદાર હતો અને સ્વાર પદ્ધતિ સિવાજીની સામે લડવા ગયો હતો. એમાં એને યશ નહોતો મળ્યો ત્યારે સને ૧૬૬૩ માં તેની નિમણૂક બંગાળામાં થઈ ત્યાં તેણે ૨૫ વર્ષ કારભાર ચલાવ્યો. ગોવળકોન્ડાના મુદ્દમાં એ આંરંગજેબનો સેનાપતિ હતો (સને ૧૬૮૬). તે સને ૧૬૯૪ માં મરણ પામ્યો ત્યારે તેની ઉંમર ૮૬ વર્ષની હતી.

આવા મોટા સરદારને બંગાળાનો સંપૂર્ણ કારભાર સોંપવામાં મોગલ બાદશાહે કંઈ વિશેષ કર્યું નહોતું. એ પ્રાંતમાં અંગ્રેજોએ વેપારની જોડશ-આત કરી હતી તે સંપ્રતિષ્ઠાનના વિચાર પ્રમાણે અનુકૂળ નહોતી. સને ૧૬૭૪ માં મદ્રાસના પ્રેસિડન્ટ સર એડવર્ડ વિન્ટર (Sir Edward Winter) ત્યાંના બંદરનો બંદોબસ્ત કરવા સાટે, ધણી મહેનત કરી,

પણ કંપનીએ તેને પાછો બોલાવી લીધો મદ્રાસની પાસેનું સેન્ટ ટોમે ફ્રેન્ચ લોકોએ કબજો કરવાથી અંગ્રેજોની ગલરામણનો પાર રહ્યો નહીં. સને ૧૬૭૭ માં શિવાજીએ કર્નાટક ઉપર સ્વારી કરી ત્યારે તેઓ છેકજ ગલરામ ગયા હતા. તે વેળા મદ્રાસનો પ્રેસિડન્ટ સર સ્ટ્રેન્શમ માર્ટર તે શહેરની મજબૂત કિલ્લેબંધીમાં વધારો કરતો હતો, છતાં મરાઠાઓનો હુમલો તેને ધણો ત્રાસદાયક નિવડ્યો. શિવાજી મરણ પામવાથી અને ગોવળકોન્ડાનું રાજ્ય ઔરંગઝેબે કબજો કરવાથી મદ્રાસના અંગ્રેજોને કષ્ટક ધીરજ આવી શિવાજી તરફથી તેમને સ્વાભાવિક રીતે કેટલીક દહેશત ઉપજી હતી, અને તેના જોવાજ તેનો છોકરો અભાજી લાયક અને શક્તિવાન નીકળ્યો હોત તો ઇતિહાસનું સ્વરૂપ કેવું બદલાઈ જતે એ વિચારવા યોગ્ય છે. માર્ટરે અત્યંત મહેનત લઈ મદ્રાસને મજબૂત કર્યું, લોકો પાસે નાણું ઉધરાવી એક મદીર બંધાવ્યું પુનામાવીના નિંગાપા નાયકે મદ્રાસને ઘેરા ધાર્યો, પણ એમાંથી અંગ્રેજો હુટ્યા નહીં એટલામાં ઔરંગઝેબે દક્ષિણ તરફ પ્રયાણ કર્યું બાદશાહના ફરમાનથી કામ થયે, કિલ્લેબંધી કરવાની જરૂર નથી, એવું કંપની હજી પણ કહેતી પરંતુ જ્યારે સર્વ તરફથી ઘેરાઈ ગયલા સર માર્ટરે આ હુકમનો મક્કમ રીતે અનાદર કર્યો ત્યારે કંપનીએ તેને પણ પાછો બોલાવી લીધો (સને ૧૬૮૧)

સને ૧૬૫૦ માં શાહજાન સુલતાન હાથમાં બગાળાની સુબેદારી હતી, તેણે તે પ્રાંતમાંથી માલ લઈ જવાની તથા લાલચવાની, અને બિન-જકાતે વેચાણ તથા ખરીદી કરવાની પરવાનગી અંગ્રેજોને આપી હતી. સને ૧૬૬૪ માં શહસ્તખાન બગાળામાં આવ્યો ત્યાં સુધી આ વ્યવસ્થા નિર્વિધે આવી હતી નવો સુબેદાર ધણો કડક હોના છતાં તેણે કઈ નજરાણું લઈ આ પરવાનો પુનઃ આપુ કરી આવ્યો હતો પરંતુ આગળ જતાં તેના મનમાં આ બાગત વસવસો પેદા થતાં તેણે સને ૧૬૭૨ માં અંગ્રેજોની સુરોખાર ભરેલી હોડી એકદમ અટકાવી, અને બીજા દેરી વેપારીઓની પેટે જકાત લેવા તથા સુબેદાર તરફથી શત્રુ સામે લડવા માટે પોતાનું લરકર મોકલવા તેમને હુકમ કર્યો પાંચ વર્ષ લગી આવો ઘોઠાજો આપ્યા પછી સને

૧૬૭૭ માં મદ્રાસના પ્રેસિડન્ટે સુબેદારને લખી જણાવ્યું કે, 'જે આ નવો જુલમ આપના તરફથી બંધ ન થશે તો બંગાળ પ્રાંત છોડી અમારે ચાલ્યા જવું પડશે.' આ ધમકીનો અર્થ એટલોજ થઈ શકે કે જે અંગ્રેજો બંગાળા-માંથી ખસી જાય તો સુબેદારને તેમના વિના ચાલશે નહીં. તેજ વર્ષમાં થોડા દિવસ શરિસ્તખાનની બદલી થવાથી એકત્રીસ હજાર રૂપિયા દંડ ભરી નવા સુબેદાર પાસેથી બંગાળામાં જકાતની માશી અને વેપારની પરવાનગી અંગ્રેજોએ મેળવી. પરંતુ સને ૧૬૭૯ માં શરિસ્તખાન બંગાળામાં પાછો આવ્યો ત્યારે ફરીથી તે ત્રાસ આપશે એ બહીકે તેમણે બાદશાહનું નવું ફરમાન મેળવ્યું; એમાં માત્ર સુરતમાંજ એમની પાસેથી જકાત લેવી પણ ખીન્ને ઠેકાણે લેવી નહીં એવો હુકમ બાદશાહે કર્યો હતો (સને ૧૬૮૦). આ હુકમ હુગલી પહોંચતાં અંગ્રેજોએ પોતાનો આનંદ પ્રદર્શિત કરવા માટે ૩૦૦ તોપની સલાખી આપી. પણ એ તોપના અવાજે ભાગ્યેજ બંધ પડ્યા એટલામાં બાદશાહના હુકમની કિમત ફેટલી હતી તે સુબેદારે તરતજ તેમને ખતાવી આપી. બંગાળાનો વેપાર ધણો નફાકારક હોવાથી, આ પ્રમાણે મળેલાં બાદ-શાહી ફરમાનનાં જોર ઉપર કંપનીએ ઉત્સાહથી ત્રેસાર્ધ બંગાળાની વખારો મદ્રાસથી સ્વતંત્ર બનાવી દીધી, અને હુગલીમાં બંદોબસ્ત જળવવા માટે ૨૦ અંગ્રેજ સિપાઇઓ મોકલ્યા. પરંતુ સુબેદારે સુરોખાર પેચાતો લેવા અંગ્રેજોને મના કરી. સુરોખાર લેનારા તેમના પ્રતિનિધિને તેણે કેદમાં પુર્યો, અને ફરમાનમતો ઉલ્લેખ સંઘવાતમક હોવાના કારણે તેમની સઘળી ખરીદી તથા વેચાણ ઉપર ૩૩ ટકા જકાત નાંખી. આ જકાત નાંખવાનું ખીલું ખાસ કારણ એ હતું કે અહીં થોડી કિમતે ખરીદ્યો સુરોખાર અંગ્રેજો વિલાયત લઈ જઈ ત્યાં તેનો દારૂગોળો બનાવી લગાઇના કામમાં લેતા. જકાત ફેટલી બેસાડી હતી તેને પ્રત્ય નથી; જે થોડી હોય તો તેના બદલામાં હોળ કંપનીને હેરાન કરવાની મોગલ અધિકારીઓને જોઇએ તેટલી સવળતા પડે એ સ્વાભાવિક છે. આ જકાત નાંખવાનું મુખ્ય કારણ એજ હતું કે અંગ્રેજો મોગલોના તાબામાં છે અને એ પર-તંત્રતા તેઓએ બુઘવી જોઇએ નહીં, એવી શરિસ્તખાનની ખાસ ઇચ્છા

હતી. ખીજી યુરોપિયન પ્રજાની વખારો સમુદ્રની ધણી નજદીક હતી; પણ અગ્રેજોએ બાદશાહના ફરમાન ઉપર ભરોસો રાખી હુગલી શહેરમાં પોતાની કોડી ધાલી હતી. એ ઠેકાણુ તદ્દન સહીસલામત ન લાગવાથી હુગલી નદીના કાંઠા ઉપરના માવ ઉતારવાના ઘાટપર થોડી કિલ્લેબંધી કરવાની પરવાનગી અગ્રેજ પ્રતિનિધીએ મુબદ્દર પાસે માંગી (સને ૧૬૮૫). આ પરવાનગી નહીં આપતાં એ લોકો ઉદ્ધામપણે વર્તી આપણા હુકમે તોડે છે એવી ફરીઆદ તેણે બાદશાહને કરી. કંપનીનાં વહાણો માવ ન મળવાથી ખાલી પાછા ફર્યા, અને બગાળામાનો ખીજા વેપાર પણ સ્થાનિક અધિકારીની મરજી ઉપર અનુસરી રહેવા લાગ્યો. આથી એમણે બગાળા પ્રાંત છોડી જવો કે મોગલો સાથે ખુલ્લી રીતે લડવું એ અગત્યના સવાલનું નિરાકરણ કરવાનું કંપનીને માથે આવી પડ્યું.

આ તરફ મુઘલિમા સર જૉન ચાર્લિસ લડાઈનીજ વાતો કરતો હતો. સને ૧૬૮૪ ના તેના એક પત્રમાં હેઠળ પ્રમાણે મજકુર છે.— ‘ મોગલો સાથે તકરાર કરવાનો પ્રસંગ આવતાં હું ચુ કરીશ તે કહી શકતો નથી. આજ લગી થયા તેટલા ઉપાયો કર્યા, દરરોજ અમારૂં અપમાન તથા અવદશા થાય છે તેની ખીમા નથી આથી થવાનું હોય તે થાય, પણ એકવાર મોગલોને હાથ બતાવી જોનાનો ધણો વિચાર થાય છેહમણાં ચાલતી ગડબડાટમા આપણો નિભાવ કરવાની, તેમજ આપણા રાજની તેમજ દેશની ગયલી મધણી આખરૂં પાછી મેળવવાની ઈચ્છા હોય તો બાદશાહ સાથેજ બાથ બીડવી જોઈએ. ’ જમીન ઉપરના યુદ્ધમા અગ્રેજો ટકી શકશે નહીં એ ચાર્લિસ જાણતો હતો, પણ સમુદ્ર ઉપર મોગલોના યાત્રાળુ વહાણોની બરાબર ખમર તેઓ લઈ શકશે એ તે સારી પેઠે સમજતો હતો, અને અત્યાર પહેલા તેવા પ્રકારની લાંબા કાળગપત્રમા તે વાપરવા લાગ્યો હતો.

એ સંઘણી ફરીઆદ ધગવડમા કંપનીના કાન ઉપર આવતાં હિંદુસ્તાનમા અગ્રેજોએ શુ કરવું તે વિશે ધણી તકરાર ચાલી જેવી રીતે આ દેશમાં સર જૉન ચાર્લિસ મોગલો સામે લડવા ઉત્સુક બન્યો હતો તેવીજ

રીતે તેનો બાઈ સર જોશુઆ આર્ચ્બિશ્પ ઈંગ્લેન્ડમાં કંપનીના ગવર્નરના ઓફિસ ઉપર ટોવાયી લગાઈ કરવા આતુર હતો. સર જોશુઆના આગ્રહથી કોર્ટ ઓફ ડાયરેક્ટર્સે મોગન બાદશાહ સાથે યુદ્ધ કરી કંપનીને તાસ્વના પોતાના નોકરોને હુકમ કર્યા હિંદુસ્તાનમાં અગ્રેજી રાજ્ય સ્થાપનાનો ખરો આરંભ અહીંથી થયેલો કહેવાય. કારણ ૭૦ વર્ષ ઉપર સર ટોમસ રોએ ઘેરી આપેલી મર્યાદા ઓગળી કંપનીએ હવે પોતાનો માર્ગ બદલ્યો. મદ્રાસમાં કિલ્લો બાંધવાની પરવાનગી આ પહેલાં સને ૧૬૮૫ માં અગ્રેજોને મળી હતી, અને બગાળા માની નખારોની લવામતી માટે જોડવાયું કરના હુકમ પણ આ પો હતો.

મોગલોની સામે થરામાં કંપનીએ કરેલા નિશ્ચયને જેમ્સ રાજ તરફથી અનુમોદન મળ્યું હતું. રાજની મોગી રકમ* કંપનીમાં ગુચવાયી હોવાથી તેણે જહાજ, માણસ, પૈસા વગેરેની જોઈતી મદદ એકદમ કંપનીને આપવાથી ખરચ માટે કંપનીના હાથમાં જરૂરી નાણું આનું ચોગ્ગ તૈયારી પછી કંપન નિકલસનની સરદારી હેઠળ ૭ પાપદગી હુકડી અને દસ લગ્ગ યક વહાણો ઈંગ્લેન્ડથી બગાળા જના રવાના થયા એ લશ્કરમાં હિંદી વખારના માણસો જોડાવવાના હતા. 'પરિમ તરફના દરીઆમાં મોગનોના યાત્રાળુ વહાણો પકડના પછી બગાળામાંથી સંઘળા માણસો એકઠા કરી પૂર્વ સરહદ ઉપર આવેલું ચિત્તગમ કબજે કરેલું, અને ત્યાં એક ટકશાળ ખોલવી, પછી બગાળા મુખમાં દાખલ થઈ દાક્ષા જઈલા સંબેદારના મકાન ઉપર હલ્તો કરી તેની પાસેથી જોઈએ તેવું તહનામું કરાવી લેલું. આટલું કર્યા પછી સિયામના રાજાને સિદ્ધા કરી મુબઈની પાસેના સાદી અને થાપા પોર્ટુગીઝો સાથે યુદ્ધ કરી લેવા.' આ પ્રમાણે આ સ્વારીના અમનદારોને ઈંગ્લેન્ડથી સ્પષ્ટ હુકમ મળ્યો હતો.

આ સંઘળું કામ આટોપવું કરની માટે કેટલું અશક્ય હતું તેનો ઈંગ્લેન્ડના જીએદાર અધિકારીઓએ નિચાર કરેલો જણાતો નથી મુબઈ કપા,

*ઈસ્ટ ઈન્ડિયા કંપનીમાં રાજનો જે જોગ હતો તેના નફા ઉપર ૬ લાખથી હદપર થયાબાદ બાકીનું આપુરું તેણે પુરું કર્યું કાનસમાં નાસી જતી વખતે ૭૦૦૦૦ રૂપીઆનો પોતાનો બાન તેણે વેચી નાખ્યો હતો.

ચિત્તગામ ક્યાં, મોગલોની સત્તા કેટલી, ઇસાદી બાબતોમાં તેઓ આટલા બધા અજ્ઞાત હોય એ આશ્ચર્યકારક છે. અર્થાત ઉંપરનો એક પણ વિચાર પાર પડ્યો નહીં એટલુંજ નહીં, પણ અન્ય ઉપાયોથી બાદશાહની મરજી અંગ્રેજોએ મેળવી લીધી હોત નહીં તો હિંદુસ્તાનનો ઇતિહાસ આજે તદ્દનજ બદલાઈ ગયો હોત.

૩. કલકત્તાની સ્થાપના.—મોગલો સાથે ચાલેલા આ યુદ્ધ દરમિયાન કલકત્તાની સ્થાપનાનો આરંભ થયો હતો. અંગ્રેજોના સુભાગ્યે બંગાળામાં આ વેળા જોન ચાર્નોક (Job Charnock) નામના ધૂર્ત મહાસૂત્રના હાથમાં કંપનીનો કારભાર હતો. સને ૧૬૫૫ માં તે હિંદુસ્તાન આવ્યા બાદ ત્રણ વર્ષ પછી કાસીમબજારની કોન્સલમાં ૨૦૦ રૂપીઆને પગારે તેની નિમણૂક થઈ હતી, અને સને ૧૬૬૪ માં બંગાળાની મુખ્ય જગ્યા તેને મળી હતી. સોળ વર્ષ પદનામાં રહી તેણે દેશસ્થિતિનું સાફ નિરીક્ષણ કર્યું હતું. કેટલીક વેળા તેને નવાબના હાથની ચાલુક ખાલી પડેલી અને કેદમાં પણ જવું પડેલું. આજ અરસામાં ઔરંગઝેબના રાજ્યમાં ચાલતી અવ્યવસ્થાનો લાભ લઈ સ્થાનિક અમલદારો મરજી માફક વર્તવા લાગ્યા હતા. એક હિંદુ બાઈ સતી થવા જતી હતી તેને ચાર્નોકે સિપાઈ મોકલી પકડી મેળાવી તેની સાથે લગ્ન કર્યાં, અને દેશી રીત પ્રમાણે તેની સાથે રહેવા લાગ્યો. તે બાઈને સંતાતિ થઈ તોપણ તેણે ખ્રિસ્તી ધર્મ સ્વીકારવાનું કબૂલ કર્યું નહીં, પણ ઉલ્લેખે ચાર્નોકેને પોતાના ધર્મ તરફ વાળ્યો. આ ઉપરથી એણે ખ્રિસ્તી ધર્મ છેડી દીધો એમ કેટલાકનું કહેવું છે પણ તે મંજતા પુરાવા ઉપરથી ખરું લાગતું નથી એમ હંદર સાહેબ લખે છે. કલકત્તામાં એની કબર છે તે ઉપરથી તે મરણ સમયે ખ્રિસ્તી ધર્મનો અનુયાયી હતો એમ ખુદલું જણાય છે. સને ૧૬૮૧ માં બંગાળાની વખાસે મદ્રાસના હકિમ-થી સ્વતંત્ર કરવામાં આવી ત્યારે કાસીમબજારની મુખ્ય જગ્યા મેળવવા ચાર્નોકને અપેક્ષા થઈ હતી; પણ એ વખત તેની આસા લંગ થઈ. દેશી વેપારીઓએ ચાર્નોકની સામે વખારને દિસામે દેહણાની ફરીઆદ માંડી મોગલ અધિકારી પાસેથી હુકમનામાં મેળવ્યાં ત્યારે એણે જવાબ આપ્યો કે 'અન્યાયી અને

બ્રહ્મ અધિકારીઓનાં હુકમનામાં હું પાળતો નથી.’ સને ૧૬૮૫માં એને હુગલીની મુખ્ય જગ્યા મળી ત્યારે કાસીમ બજારની વખારના ઘેરામાં તે સપડાયેલો હતો; પણ યુક્તિથી તેમાંથી છટકી જઈ તે હુગલી આવ્યો. એ પછી સુબેદારે આ સહેર ઉપર લશ્કર મોકલી તેને ઘેરા ધાડ્યો ત્યારે અંગ્રેજોને અત્ર ખોરાકી મેળવવાની અડચણ પડી. તા. ૨૮ મી અક્ટોબર સને ૧૬૮૬ ને દીને લડાઈ થઈ યતાં, બજારમાં ગયલા અંગ્રેજોને મોગલોએ કાપી નાંખ્યા. આનોંક પોતાનાં માણસો લઈ માર્યા ગયલા અંગ્રેજોનાં પ્રેત ઉંચકી લાવવા ગયો પણ ધણી સખત લડાઈ પછીજ તે પોતાનાં કામમાં ફત્તલ મેદ થયો. એની પાસે ૪૦૦ માણસો હતાં, છતાં મોગલો સામે ટકા શકવાનું અશક્ય જણાતાં એણે સધળાં માણસો તથા સામાન હોડીમાં ચડાવી દીધાં, અને હુગલી નદીના મુખ તરફ ૨૭ માર્ચ દૂર આવેલી એક જગ્યાએ સર્વને લઈ ગયો. એ સ્થાન લડાઈને માટે યોગ્ય જણાતાં આનોંકે ત્યાં પોતાને વાસ્તે કિલ્લેબંધી કરી. અહીંથી સમુદ્ર ૭૦ માર્ચ દૂર હતો, અને નદીના વાંકમાં મોટાં મોટાં વહાણો આવવા માટે સારી સોઈ હતી. અહીંજ પૂર્વે પોર્ટુગીઝ લોકો પોતાનો મલ ઉતારી જંગાળામાં વેપાર કરતા. એ ઠેકાણાની આસપાસ એ ત્રણ ગામડાં હતાં તેમાંથી એકનું નામ સુનનત્તી હાટ એટલે સુતરનું બજાર હતું. નદીમાં આવતી રેલ તથા બન્ને કાંઠા ઉપરનાં વિસ્તીર્ણ ભાડાંને લીધે એ જગ્યા મનુષ્ય વસ્તી માટે યોગ્ય છે એવું કોઈને પણ લાગ્યું નહીં; કારણ અહીં અગાઉ નદી દરી પણ પાછળથી તે ખસી જતાં આ પ્રદેશ થયો હતો એમ સામાન્ય માન્યતા છે. નદીના કિનારા ઉપર આવેલાં કાળી દેવીનાં મંદીર પાસે નદીમાંથી ઉપર આવવાના ધાટ છે તેને કાળીધાટ કહે છે. આ કિનારા ઉપર સને ૧૬૮૭ ના જાનેવારીમાં આનોંક કેટલાંક ઝુપડાં ઉભાં કર્યા ત્યારેજ વાસ્તવિક રીતે કલકત્તા સહેરનો પાયો નંખાયેલો મણી શકાય. અહીં પણ મોગલોનો દરજો આવવાથી આનોંક પોતાનો સધળો સરંમન તથા માણસો લઈ દરીઆ તરફ ઉતરી ગયો. એમ છતાં લડાઈ ચાલુજ રહી; રોગ અને લડાઈમાં તેનાં પુષ્કળ માણસો મુઆં તોપણ મદદની આશામાં તેણે માણસોને ટકાવી

રાખ્યાં, આખરે સન ૧૬૮૭ ના જુનની ૪ થી તારીખે તહનામાની સરતો નક્કી કરી એનાં માણસો મોગલોને તાબે ગયાં. પછી સપ્ટેમ્બરમાં કાલીઘાટ આવી તેણે ફરીથી ત્યાં પોતાનું ચાણું સ્થાપ્યું. ચાનોંકના આ કામ માટે તેને કોઈએ સાખાશી આપી નહીં, પણ ઉલટું મૂર્ખની માફક લળતેજ ઠેકાણે બેસી રહી કંપનીને નુકસાનમાં ઉતારવા માટે તેને ઠપકો મળ્યો. સને ૧૬૮૮ માં ઝુપડાં વગેરે જાંધી એ સ્થીર થતો હતો એટલામાં ઇંગ્લંડથી કંપન હીથ આવી પહોંચ્યો, અને કંપનીનાં માણસો સુબેદારના તાબામાં કેદમાં હતાં છતાં તેણે ચિત્તગામ છૂતવાની તૈયારી કરી. એ શહેર આરાકાનના રાજાના અખત્યારમાં હતું. એનો બંદોબસ્ત ઉત્તમ હોવાથી અંગ્રેજો નો પ્રયત્ન નિષ્ફળ ગયો, અને પુષ્કળ માણસો પડ્યા પછી કંપનીનાં લડાયક વહાણો ચાનોંકની સાથે ખાલી મદ્રાસ પાછાં ફર્યાં.

૪. કંપની અને ઔરંગઝેબ વચ્ચે યુદ્ધ (સ. ૧૬૮૭-૯૦).—
જાનને ચાઈડ બંધુઓએ કરેલાં કામની કેટલીક વિગત અગાડી આવી ગઈ છે. તેમણે સ્વદેશની નોકરી કરતાં પોતાનો પણ પુષ્કળ ફાયદો કરી લીધો હતો. એમ કહેવાય છે કે સર જોશુઆ ચાઈડે પોતાના અમલમાં વીસ લાખ રૂપીઆની પુણ એકઠી કરી હતી. તેના બાઈ સર જોન ચાઈડનું કંપનીના અધિકારમાં ધણું માન હતું. પણ તેણે ઘણાં શત્રુઓ ઉભા કર્યાં હતાં, અને ૬૦ વર્ષ પછી થયેલા કસાઈવની માફક અમુક કામ કરવાનું મન ઉપર લેતાં તેનો આચાર્યાચાર તથા તેની યોગ્ય અથવા અયોગ્યતા જોવાની તે તરફી લેતો નહીં. પોતાનાં સાહસિક અને મતલબી કૃત્યોથી કંપનીનું કર્જ તેણે ફીટાડી દીધું અને ઉલટો મોટો નફો કરી બતાવ્યો.

આ બેઉ બાઈઓની એકત્ર લાગવગને લીધે અહીં જોઈએ તેટલો જુલમ અને ત્રાસ કરવા કંપનીએ પોતાના નોકરોને સંપૂર્ણ છૂટ આપી. પ્રત્યક્ષ મોગલ ખાદશાહ ઉપર શસ્ત્ર ઉગામવા પહેલાં તેઓએ સિયામ, બ્રહ્મ વગેરે ઠેકાણાના નાના નાના રાજાઓ ઉપર ગમે તેવાં કારણો શોધી સડાઈ કરી પોતાની શક્તિ અજમાવી હતી. ઇંગ્લંડમાં કંપનીએ રાજાને વિનંતિ કરી કેટલુંક સરકાર હિંદુસ્તાન મોકલવા તમજીજ કરી; અને

પોતાની સધળી તૈયારી અતિશય ગુપ્ત રીતે ચલાવી. ચાઈડે વિના કારણે સુરતના મોગલ અધિકારી સામે તકરાર ઉઠાવી, અને અનેક બાબતમાં તેનું અપમાન કર્યું. આ વિશે તેણે કંપનીને જણાવ્યું હતું કે 'યુદ્ધની સધળી જવાબદારી મારા ઉપર નાંખો. યશ નહીં મળે તો મને આગળ કરી તમારા હુકમ સિવાય કામ કરવાનું જાહેર કરવું; યશ આવે તો તેનો સધળો લાભ તમનેજ મળવાનો છે.' હુકમાં, વેપાર માટે બીજા ઉપર અવલંબી રહેવાની જરૂર પડે નહીં, અને સધળી કુચી આપણા હાથમાં આવે તોજ આ વ્યવહાર ચાલે એવી તેની સલાહ હતી.

આ યુદ્ધ કંઈ બંગાળાની હદમાંજ સમાઈ રહ્યું નહોતું. સર જૉન ચાઈડે મોગલોનાં યાત્રાશુ જહાજ પકડ્યાં ત્યારે બાદશાહે ગુસ્સાના આવેશમાં અંગ્રેજોને આખા રાજ્યમાંથી હાંકી મુકવાનો હુકમ કહાડ્યો. સુરત, મન્ડલિપટ્ટણ, વિશાખાપટ્ટણ વગેરે ઠેકાણાની અંગ્રેજ વખાસે મોગલ અધિકારીઓએ કબજો કરી; મુંબઈ તરફ સીધીનો કાફલો રવાના થયો; અને બંગાળામાંથી અંગ્રેજો નાસી છટ્યા. આ હરીકતમાં જૉન ચાઈડે ફ્રેન્ચ અને વલ્લદા લોકોની મદદ મેળવવાની ખટપટ કરી પણ તે નિષ્ફળ ગઈ.

સને ૧૬૮૭ ના મે મહિનામાં અંગ્રેજોએ મુંબઈથી પોતાનાં વહાણો મુદામ મોકલી મોખા, બસરા, વગેરે બંદરોમાંથી પાંચ સાત મોગલ જહાજને પકડી મંગાવ્યાં; અને તેમનાં જે કાંઈ વહાણો મુંબઈમાં હતાં તે ચાઈડે સ્વાધીનમાં લીધાં. સુરતનો મોગલ અધિકારી આ કાવાદાવા સમજ્યો નહીં. આ કાંઈ ઉન્નૃપલ અંગ્રેજ મદસ્થનું કામ હશે અને તેમાં કંપનીના મુખ્ય અધિકારીઓ સામિલ નહીં હશે એમ ધારી તેણે આ બનાવ અંગ્રેજ આમલદારોના કાનઉપર આપ્યો. એટલામાં તેની જલ્દી યતાં નવા મુખાએ ડીસેમ્બર ૧૬૮૮ માં ખુલ્લી રીતે અંગ્રેજો સામે યુદ્ધ શરૂ કર્યું, સુરતની વખાર જપ્ત કરી, અને ચાઈડેને જીવતો પકડી લાવનારને મોટું ધન્યામ આપવાનું જાહેર કર્યું. આ સાંભળી અંગ્રેજોને પણ થર છૂટ્યું. તેઓએ બેધડક મોગલ વહાણો ઉપર અને દેશી વેપારીઓ ઉપર હલ્લો શરૂ કર્યો, અને મોગલોનાં ૪૦ જહાજ પકડ્યાં. એમ છતાં ચાઈડે બાદશાહને કાલા-

કાલા પત્રો લખી છેતરતો હતો. ‘ગંગે સવાઈ’ નામનું એક મોટું મોગલ જહાજ તેનાં માણસોએ પકડ્યું ત્યારે ઔરંગઝેબ તેમની સઘળી હુન્ન્યાઈ સમજી ગયો. તેણે સુરતમાંના સઘળા અંગ્રેજોને પકડી કેદ કર્યા, અને બેડી પહેરાવી રસ્તે રસ્તે ફેરવ્યા. સુમારે ત્રણ વર્ષ સુધી આ લોકો સુરતમાં કેદ રહ્યા. તે વેળાના તેમની દુર્દશાના દયાજનક પત્રો વાંચવા લામક છે. આ પ્રમાણે બાદશાહે સહેજ ઉંમરના ધારણ કરતાં ચાર્લ્સ મહારાઈ ગયો. ત્યાં ત્યાં અંગ્રેજોને પાછળ દહતું પડવાથી સઘળા લોકો એના ઉપર ગુસ્સે થયા; તેના હાથ હેઠળનાં માણસો તેનું સાંભળતાં નહીં; પોર્ટુગીઝો પણ તેની વિરૂધ્ધ થયા. મુબઈનો બચાવ કેવી રીતે કર્યો તેની તેને ધારતી પડી એટલે બહારના મુક બાબતનું તેનું સઘળું અભિમાન જતું રહ્યું તે કહેવાની જરૂર નથી ‘બગાળા તથા મદ્રાસના અંગ્રેજો મને મદદ કરતા નથી, મારે એકલાએ શું કરવું’ એવી રીતે તે કંપનીનાં કાલાંવાલાં કરવા લાગ્યો. એટલામાં સને ૧૬૮૯ ના ફેબ્રુઆરી માસમાં મોગલ કાફલાનો મુખી જજીરાનો સીધી યાકુબખાન ૫૫,૦૦૦ માણસો લઈ મુબઈ ઉપર ઉતરી પડ્યો. મધ્યરાત્રે એકદમ ઘેરો આવવા સાથે કિલ્લામાંથી ત્રણ તોપો ફુટી તે સાંભળી યુરોપિયન અને દેશી લોકો સ્ત્રી છોકરાઓ સાથે લઈ ગલરાટમાં નાસવા લાગ્યા. સવારમાં સીધીએ મજબામનો કબજો લઈ ત્યાં તોપખાનું ઉભું કર્યું, અને માહીમનો કિલ્લો હસ્તગત કર્યો ત્રીજે દિવસે નાની લડાઈ થતા કિલ્લા સિવાયનો બાકીનો સઘળો બેટ સીધીએ પોતાના તાબામાં લીધો અને આખું ચોમાસુ ત્યાં રહ્યો, એટલે ચાર્લ્સને શરણે ગયા વિના છૂટકો થયો નહીં. અન્યત્ર માનભગ સ્થિતિમાં તેણે ક્ષમા માગવા માટે પોતાના બે અંગ્રેજ વકીલોને બાદશાહ પાસે મોકલ્યા ‘પીઠ ઉપર હાથ બાધી માથું નીચું ધાલી તેઓ બાદશાહ પાસે આવ્યા’ ઔરંગઝેબના મનમાં અંગ્રેજ વેપારીઓને દેશમાંથી હાકી કહાડવાનું બીલકુલ નહોતું તેમના વેપારથી રાત્નને મોટો ફાયદો થતો જાણી તથા તેમને થયેલું અપમાન પુરતું ગણી કેટલીક સરતે તેણે એ વકીલોનું કહેવું માન્ય કર્યું, અને તેમની પાસેથી કચલાત મેળવી કે મોગલ અધિકારીઓનું તેમજ હિંદુ-

સ્તાનની રૂપતનુ તેમને હાથે જે જે નુકસાન થયું હોય તે અંગ્રેજોએ ભરી આપ્યું અને આઈલેન્ડે આ દેશમાં રહેતું નહીં અંગ્રેજોએ હિંદુસ્તાનમાં પણ મુક્યો ત્યારથી અત્યાર સુધીમાં આપું અપમાન તેમને કદીપણ સહન કરતું પડેલું નહીં ફરમાનની ભાત ઉપરથી અપદ્ જણાય છે કે અંગ્રેજોને એક સ્વતંત્ર રાજ્યના લોક તરીકે નહીં ગણતા હતા કરેલા ગુન્હેગાર હોય તેની રીતે બાદશાહ તેમની તરફ વત્યા હતો આ યુદ્ધમાં કંપનીને ૪૦ લાખ રૂપીઆ ખર્ચ થતા ઉપરાંત આખા અંગ્રેજ રાષ્ટ્રું માન ખડીત ધવાથી ઇંગ્લેન્ડના લોકો કંપની વિરુદ્ધ ખગભળી ઉઠ્યા, અને તેથીજ આગળ જતા બીજી કંપની ઉભી કરવાના કામને ઉત્તેજન મળ્યું આ સંબંધ આઈલેન્ડના તોફાની સ્વભાવનું પરિણામ હતું અને ૧૬૮૦ ના ફેબ્રુઆરીમાં એ મંત્રાન નર મરણ પામ્યો.

બાદશાહની નિધિ આ વેળા ધણીજ વિચિત્ર થઈ હતી નગરો સામે લડીને તે ધાકો હતો તેમને જીતવાના આવેશમાં કંપનીના કામ તરફ નફા આપવાની તેને સવડ મળી નહોતી અંગ્રેજોને દગાવવા માટે જરૂરનો કાફલો તેની પાસે નહોતો, છતાં તેમને ગમે ત્યારે કચડી ચડીશું, તેમનો આપણા આગળ તું ભાર છે એ વિચારમાં તે મગરૂર રહતો વળી તેમના વેપારથી બાદશાહને મોતી રકમ મળતી હતી, એટલે તેમને હાકી કહાડી હમણાજ ઉભી થયેલી પંસાની અડચણ વવારની તેને ચોખ્ખા લાગી નહીં એ ઉપરાંત અંગ્રેજોનો માર્ગો બાદશાહના ઉપરોગમાં આવતો અને તેનો તેના શત્રુઓને ધાક હતો મીઠી તેમજ અંગ્રેજોનો કાફલો પોતાની મદદે હોવાથી મરાઠાઓની દરકાર રાખવાનું તેને મરણ નહોતું વળી અંગ્રેજોની શક્તિ આરંભમાં છે, અને પોતાની પાસે તેનું સાધન ન હોવાથી તેમનો સંપૂર્ણ રીતે પરાજય કરવાનું તેને માટે શક્ય નહોતું એ તે સમજતો હતો બાદશાહને અંગ્રેજો પ્રત્યે કદી અભાવ નહોતો પણ ઉલટું તેમને જોઈતી સન્નતા કરી આ રી તેમનો ઉત્કર્ષ થાય અને મોઝન રાજ્યમાં તેઓ સુખચેનમાં રહે એવી તેની ઇચ્છા હતી આથી કરીને સમસ્તખાન જેવા અનુભવી મુખેદાર તરફથી તેમની નિરુદ્ધ થતી ફરીઆદો ઉપર બાદશાહ નફા આપતો નહીં, પણ પોતાનાજ અમલદારોને દપકા આપતો ખરૂં જોનારોને આઈલેન્ડે બાદશાહના ચાલાતું

વહાણો પકડી તેનું ધર્મોપપલ્લુ ઉસ્કેર્યું ન હોત તો સપ્તગુ થોડામાજ પતી જતે અન્ય મોગત અધિકારીઓની અગ્રેજી સામે સખત નાગપુ ઉસ્કેરાયતી હોવા છતાં માદશાહની આજ્ઞા વિરુદ્ધ જવા કોઈ હિમત કરી શકતું નહીં ઘર્ષિત ખાન ધણે આનાક હતો તે અગ્રેજોને પૂરું રીતે ઓળખતો હતો, પણ દક્ષ હોવાથી તે જતે કંઈ કરી શક્યો નહીં વળી બગાડા પ્રાંતની બહાર તેનો અધિકાર નહોતો, અને બાદશાહે દુરાગ્રહથી હાથમા લીધેલું કામ અધુરૂ નાખી ખીજી ભાગજડ ઉપનિયત કરવા તેને બાદશાહની મજુરી મળી નહોતી આ સઘળા કારણોને લીધે ચાર્ટરેડ માગેની માશી કમુન કરી બાદશાહે તા ૨૭ મી ફેબ્રુઆરી સને ૧૬૮૦ ને દીને નીચે પ્રમાણેનું ફરમાન અગ્રેજ વખાનને આપ્યું

“ અમારા સર્વ અપરાધની ક્ષમા કરવી, અમે દોઢ નાખ રૂપીઆ દડ આપવા તૈયાર છીએ, અમારો જશ કરેનો માન અમને વ્યાધીન કરો, ફરીથી એવું હનકટ કામ અમે કરીશું નહીં’ એવા પ્રકારની વિનતિ સઘળા અગ્રેજોએ નારો આવી અત્યત નમ્રતાપૂર્વક અમારી આગળ કરી છે એ તેમની વિનતિ માન્ય કરી બાદશાહ તેમને વેપારનો પરનાનો પુન આપે છે અને ફરમાવે છે કે મિ ચાર્ટરેડે આનું બેઈમાન કામ કરના સાફ ઈસ્ટ ઈન્ડીઆ કંપનીએ નોકરીમાથી કહાડી મુકવો આ ફરમાન નીકળવા પડેના ત્રણ અઠવાડીઆ ઉપર ચાર્ટરેડ મરજુ પામ્યો હતો આ નવીન ફરમાનની નકલ બગાળાના સુબેદારને મોકલવામા આવી હતી, પણ ત્યાં જકાતના સવાલ ઉપર વિરોધ ઉત્પન્ન થયેનો હોવાથી ચાર્ટરેડે તેનો નિકાલ સુબેદાર પાસેથી કરી નીધો અગાઉની માફક પ્રતિવર્ત ત્રણ હજાર રૂપીઆ ભરી, જકાત નહીં આપતા આવ્યાત અને નિકાસ વેપાર ખુશીથી બેઈએ તેટલો કરનાની સુબેદારની મજુરી મેળવી ચાર્ટરેડે બગાળામા ગયો તે વખતે સુબેદાર તરીકે અનીમદોનખાનનો છોકરો ઈઆહિમખાન નવોજ આવેલો હતો તેને પોતાની કારકિર્દીના આરભમા જ અગ્રેજ કેદીઓને છોડી દેવાનું શુભ કામ કરતા આનદ થયો હતો એણે બગાળામા અગ્રેજોને યોગ્ય વ્યવસ્થા કરી આપી ત્યારે રવિવાર તા ૨૪ મી ઓગસ્ટ સને ૧૬૮૦ ને

દીને તેઓ કાલીઘાટપર પાળ આપ્યા ત્યાં બહોરાન વરસાદ પડતો હોવાથી અંગ્રેજ લોકોની મરજી મોગન હદમાં આવેલા કુમરી રહેરમાં જવાની હતી, પણ પોતાના વહાણો ઉપરની તોપનો આશ્રય ઊડી દૂર જવાનું દેહ આનાકને ધાન્તી લઈ નાગનાથી તેણે સાજ નડુ ચાપું વસાવ્યું આ કામ પાર પાડતા થયના એ વડ દરમિયાન અંગ્રેજોને ભારે સંકટ વેઠતું પડ્યું હતું પરંતુ એક વખત ત્યાં થોડા બચાવના કામ ઉભા થતા કપનીની તોપને લીધે અન્ય લોકોને પણ એ જગ્યા સુરક્ષિત લાગી, અને તેથી કરીને વેપાર તથા લોકોની ત્યાં જે ધમાસ રહ્યો તે આજ સુધી આજના કરે છે, અને કનકતા હિંદુસ્તાનમાં પહેલી પકિતનું રાજધાનીનું શહેર બન્યું છે કાલીઘાટ ઉપર બુપડા નખાયા પછી દસ વર્ષમાં કલકત્તાનો નિર્માર વધના માડ્યો પોતાના પ્રયત્નનું આ શુભ પરિણામ આવેલું જોવા પામતા ૧૦ મી જાન્યુઆરી સને ૧૬૮૩ ને રાજ આનોંકે કનકતામાં પોતાનો રહેઠાણો તેણે કરેલા દેખાઈતી રીતે નજીક પણ ખરે જોતા મહાવના કામની ખરા કિમત બહાર પડતા થયેલા દિવસ લાગ્યા, પરંતુ એટલું તો ખરૂં છે કે બગાળા પ્રાતમાં કપનીને વેપાર જવાની ઈચ્છા હોય કે નહીં તો પણ આનોંકની હાલે લીધેલ કનકતા રહેર અપાયું હતું

સંસ્કૃતિખાન પછી સુમારે દસ વર્ષ લગી બગાળાના કારખાંર ઉપર કોઈ લાયક પુરૂષ આવ્યો નહીં સને ૧૭૦૨ માં મુર્શિદકુલીખાનની નિમણૂક થઈ તે પહેલાં અંગ્રેજોએ પોતાનું કામ આટોપી લીધું હતું સને ૧૬૮૮ માં રહિમખાન નામના એક અફઘાને બગાળામાં ઉદાવેલું બડ દાખી દેવામાં અધિકારીઓ નિષ્ફળ જવાથી અણધાર્યાં તોફાન વખત તેઓ અંગ્રેજ તથા કન્ય લોકોનું કેવી રીતે રક્ષણ કરી સકશે એ બાબત સ્વાભાવિક પ્રશ્ન હતો આથી ‘તમે તમારો બદોમસ્ત જોઈએ તેવો કરી લો, કિંના બાધો અથવા જોઈએ તે કરો’ એવું સુબેદાર તરફથી યુરોપિયન લોકોને કહેવામાં આવતા જાણે તેઓ આના વહેણની રાહ જોતા હોય તેમ તેઓ પોત પોતાની વખારની આસપાસ કિંના બાધના મડી પડ્યા આવી રીતે અંગ્રેજોએ કનકતામાં બાધેલા ઈનાનું નામ ઈન્ડિયા રાજના નામ ઉપરથી

ફાઈ વિલિઅમ પાડ્યુ (સને ૧૬૮૮) ધણા વર્ષ લગી કિલ્લેબંધી કરવાની યુરોપિયનોને મનાઈ હતી તે આ પ્રમાણે ૨૬ ઈર્ષ ગઈ, પણ એનું પરિણામ બગાળાના નવાબને પ્રાણધાતક નિવડ્યું તે હવે આપણે જોઈશું.

સને ૧૬૫૮ માં ઔરંગઝેબ ગાદીએ આવ્યો ત્યારથી સને ૧૬૮૩ સુધીના ૨૫ વર્ષ તેનો રાજ્યનો કારભાર યોગ્ય રીતે ચાલ્યો તે વેળા રાજ્યના છેક દૂરના ભાગમાં પણ તેની સત્તા માન્ય હોવાથી તેના દરમિયાન પ્રમાણે વેપાર કરી પોતાનો નફો કરી લેવાનું અંગ્રેજોને ખતી આવ્યું કંપની માટે પુષ્કળ આબાદીનો આ સમય હતો પણ સને ૧૬૮૩ માં બાદશાહે દક્ષિણમાં મરાઠા ઉપર સ્વારી કરી ત્યારથી તે યુદ્ધમાં ગુચાઈ જવાથી તેનો કારભાર અવ્યવસ્થિત થયો, તેની હુકમત ઢીલી પડી, અને પ્રાતિક અમલદારો પોતાની મરજી માફક વર્તવા લાગ્યા આથી અંગ્રેજોનો કોઈ એકંજ ધણી રહ્યો નહોતો પ્રત્યેક અધિકારીને લાયક આપી તેનું મ્હોડું બંધ કરતા કંપનીને ભારે તુકસાન થવા લાગ્યું ત્યારેજ પડતી હેરાનગતીમાંથી છૂટવા માટે યાત્રાશુ જહાંગેને હેરાન કરી અંગ્રેજ લોકો ખુદ બાદશાહને જાણે ધમકાવવા લાગ્યા મોગલ બાદશાહીની ઉતરતી કળા અને કંપનીની ચડતી કળા એ બન્ને વચ્ચેનો ખુબીદાર વિરોધ આ ૨૫ વર્ષમાં સ્પષ્ટ માલમ પડે છે એજ અરસામાં ઇન્ડિયામાં સન પ્રકારની યોગ્ય વ્યવસ્થા થતા કંપનીની સ્થિતિ મજબૂત થઈ ત્યારે મોગલ બાદશાહી લથડી પડી, અને હિંદુસ્તાનનું રાજ્ય જે કોઈ બળવાન હોય તેના હાથમાં જતું હતું એમ સર્વ કોષને લાગના માડ્યું બાદશાહ દક્ષિણમાં રહેનાથી તેના રાજ્યનો બહોબરત ઢીલો પડી ગયો, અને નવા છતેના વિઝ્જપૂર તથા ગોવર્ગકોન્ડાના પ્રાંતોમાં તેનો અમલ જામ્યો નહોતો વળી દૂર દૂરના કિનારા ઉપર તેનો કાબુ નરમ પડ્યો, આ નવા છતાવલા પ્રદેશના અમલદારો અને બાદશાહના અસલ શત્રુ મરાઠાઓ તેના ઉપર વેર લેના માટે કંપનીના મદદગાર થયા, એથી કંપનીને પોતાની કિલ્લેબંધી યોગ્ય રીતે પરીપૂર્ણ કરવામાં અડચણ આવી નહોતી કંપનીને સુભાએ તે વેળા યુરોપમાં ફ્રાન્સ અને હોલેન્ડ વચ્ચે યુદ્ધ ચાલતું હોવાથી એ બન્ને દેશની પ્રજા તરફથી હિંદુસ્તાનમાં અંગ્રેજોને

કષ્ટપિણુ પ્રતિનિધ નહોતો નહીં દુકમા ક્રાન્તિના લુપ્ત અને હિંદુસ્તાનના ઔરંગઝેબ બાદશાહ તરફથી આ દેશમાં અંગ્રેજી રાજ્યનો પાયો મજબૂત કરવામાં આવકની પન્તુ મપૂર્ણ મદદ મળી હતી.

ઉપરની અંગ્રેજ-મોગલ તકરારની ખીલ બાલુની હકીકત વાંચતાં અદરનુ રહસ્ય જણાઈ આવતો 'જકાતની માફી' એ ઘબ્દ ઘણા સાદા દેખાય છે, પણ તેને લીધે સઘળી જાતનો વેપાર માફીદારોના હાથમાં ગયો હતો બગાળામાં આ જકાત વિશેનો ટોડો સો વર્ષ નીચી ચાલ્યો હતો અને ૧૭૫૬-૫૭ માં નવાબ સુરાજ-ઉદ-દૌલાને, અને સને ૧૭૬૩ માં મીર કાસમને અંગ્રેજો સાથે થયેલા યુદ્ધનું કારણ આ જકાતજ હતી સ્પષ્ટસ્થાન આ પ્રશ્નનું મહાન સમજૂતો હતો જ્યાં પણ ખુદ બાદશાહના ફરમાનને માન આપનારી તેને ફરજ પડી આ બાબતમાં જહાંગીર અને શાહજહાનના સમયમાં કંપનીને જે સવગતા મળી નહીં તે સઘળી ઔરંગઝેબ બાદશાહના અમલમાં તેને મળી ચીકુ, મરચા, સોપારી, તખાકુ વગેરે ગરીબ લોકોના રોજના નિર્વાહની વસ્તુઓનો તેમજ હિંદુસ્તાનમાં પાકતી તથા ત્યાજ ખપનારી જણુમેનો વેપાર સુદ્ધા જકાતની માફીને લીધે અંગ્રેજોના હાથમાં ગયો ઔરંગઝેબે આપેલી આ પરવાનગીને પરિણામે મોં વર્ષ સુધી બગાળાના સુબેદારને અસલ્ય બોલે ખમવો પડ્યો હતો આખરે મીર કાસમે સઘળી જકાત માફ કરી તેજાથી પણ સતોડ નહીં પામતા અંગ્રેજોએ લકાઈ કરી બગાળા ખાત પોતાના કનજમાં લીધો સારાચમાં આ જમતની તકરારને લીધે અંગ્રેજી રાજ્યનો પ્રવેશ આ દેશમાં થયો આ સઘળી હકીકત અંગ્રેજ પ્રથકારોની છે સામી બાલુનું કહેવું ચુ હતું અને સ્પષ્ટસ્થાનની તકરાર અંગ્રેજો વિરુદ્ધ કેવા પ્રકારની હતી તેનો ખુલાસો તેમણે ન આપેલો હોવાથી ઐતિહાસિક દ્રષ્ટિએ આ પ્રશ્નનું વિવેચન નપૂર્ણ રીતે સમજાવતું નથી.

સન ૧૬૮૮ માં થયેલા અનુભવ પછી કંપનીએ કેટલીક બાબત નક્કીમાં રાખી પહેલું તો જમીન ઉપર મોગલો સામે હાથ અજમાવવા તેને માટે અસકત હતું, બીજું મકકે જતા યાત્રાળુ વહાણને હેરાન કરવાથી તથા

કાફલાની મદદથી મોટા મોટા વેપારી મદરોની નાકબંધી કરવાથી મોગલો કટલેક અંશે કાનૂમા આવશે એમ તેને લાગ્યું નીલુ કિલ્લેમધી કર્યા સિવાય તથા લશ્કર રાખ્યા સિવાય પારકા રાન્યમા વખારનો નિભાવ થઇ શકશે નહીં, એટલે જ્યાં વેપાર ચલાવવાનો હોય ત્યાં પોતાના રક્ષણ માટેની તજવીજ પહેલેથીજ કરવી જોઈએ એમ તેમનો નિશ્ચય થયો.

એમ જતા વખારના રક્ષણ માટે કરવાના ખચાવના કામો માટેનો ખર્ચ કાણે ભરપાઈ કરવો એ મોટો સવાન હતો કપનીને રાન્ય લેવું નહોતું એટલે મયાર માટે કિલ્લેમધી કરવા તે ના પાડતી એની અડચણ ઉભી થતા સર જોશુઆ આઈડે વલ્લભ લોકોની પદ્ધત રીકારી જે રેકાણે એવાં કામો કરવાની જરૂર જણાય ત્યાંના લોકો ઉપર કર નાખી ખર્ચ ની જોગવાઈ કરવાની અને પરભાર્યું નાણું ઉભું કરવાની યુક્તિ એણે શોધી કહાડી 'વેપાર અને વસુલાત' એ ઉત્પત્તની મે બાબતો સને ૧૬૮૪ પછી મરૂ થઇ એશિયાખંડમા ખીજા કાર્થ પાસુ રાન્ય કરતા અમારી હદમા રહેનારા લોકો વધારે સુરક્ષિત અને કાર્થ પાસુ જાતની ધારતી રહિત હોવાથી એ સુરક્ષિતપણાની કિંમત તેમની પામેથી વસૂલ કરવી જોઈએ' એવો કપનીએ ઠરાવ કર્યો સને ૧૬૮૮ મા મદ્રાસમા મ્યુનિસિપાલીટી સ્થાપવામા આવી અને તેમા મર્વ લોકોના પ્રતિનિધી બોલાવવાનું ઈર્ષુ આ નવી સરધામા 'રિવાની અને લશ્કરી અમલનું ઉત્તમ રીતે જોગણ કરી વસુલાતની એવી પદ્ધત નક્કી કરવી કે તે નમુના ઉપર આગળ જતા મજમત અને કાયમનું રાન્ય હિંદુસ્તાનમા અગ્રેજોને સુભાગ્યે સ્થાપવાને ખની આવે અમારી સાથે જે સારો સબધ રાખે તેમના ઉપર જુલમ કરવાની અમારી ઈચ્છા નથી 'થોઅ' અને 'દ્રદ' એ મે રાખ્દોમા અમારા હેતુનું રહસ્ય રહેલું છે અમારો વેપાર વધારવાની અમારી ઈચ્છા છે ખરી, પણ તે પ્રમાણે દરેક રેકાણાનું વસુલાત વધારવા માટે તમારે ઉદ્યોગ કરવો જોઈએ અમારા વેપારમા અનેક વિધન આવે છે પણ વસુલાત શરૂ થઈ ગઈ હોય તો અમારી સત્તાને ધક્કો આવે નહીં, અને તેથી કરીનેજ હિંદુસ્તાનમા અમારૂં રાન્ય કાયમ થશે એમ નહીં થાય તો

અમે માત્ર ચાંનીઆ વેપારી છીએ એમ સમજ્યું. વંદ્યા લોકોએ આજ માન રવીકાર્યો છે. વેપાર કરતાં દસ ધાતું લક્ષ તેઓ ચાલ્ય તરફ આપે છે, અને તેથીજ મસાલાના ટાપુ તથા જાપાનમાં તેઓ સરસાઈ બોજાય છે.' શેએ દાવો આપેલી પદ્ધતિ છે. દી દઈ કંપનીએ આ નવી શદનો ખુલ્લી રીતે અંગીકાર કર્યો. દિંદુરતાનમાં સને ૧૬૮૬ માં મોટી રાજ્યકાન્તિ થઈ તેજ માફક કંપનીના વહિવટમાં પણ તે વર્ષે એક મોટો ફેરફાર થયો. આ વખતથી કંપનીને આગળ જતાં રાજ્ય સ્થાપનાનાં સ્વપ્નાં આવવા લાગ્યાં એ સ્વપ્નાં તેજ સમયે ઔરંગઝેબ કળી શક્યો નહોતો. એ બદારથી સર્વોપરી સત્તા બોમ્બેનો જાણો હતો, પણ અંદરખાનેથી તેની બાદશાહીમાં ધીરો પણ સમોટ ફેરફાર થતો હતો તે આ ઠેકાણે સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. કામમાં ઔરંગઝેબ બાદશાહ જહાંગીર અને શાહજહાન બંને કરતાં વધારે આલાક અને હોંશીઆર હતો, પણ દુરામદથી તેણે પોતાના રાજ્યનું, વંદનું અને દેશનું હમેશ માટે નુકસાન કર્યું હતું.

કંપની તથા ઔરંગઝેબ વચ્ચે આવેલા ઉપર વર્ણવેલા ઝગડામાં બાદશાહ આટલો બેફીકર અને નિષ્કાળજી દેખાય છે એ કંઈક આશ્ચર્યજનક છે. વિસ્તીર્ણ રાજ્યના ખુલાખોંચરામાં જનતા જનાવોની આતમી વિદ્યુતવેગે જે બાદશાહને મળતી, અને સરકારી જાજતોમાં પણ જેના હુકમનું યતિયિત ઉલ્લંઘન થઈ શકતું નહોતું, તેવો પૂર્ત અને આલાક પુરૂષ મુરોપિયનોની શુક્તિઓ સવેળા સમજી શક્યો નહોતો એ માટે સ્વાભાવિક રીતે બેદ થાય છે. મુરોપિયન લોકો કિનારા ઉપર તે વેળાનાં પાંચદસ અગ્રસિંહ ઠેકાણે આવી વસ્યા હતા. બાદશાહ તેમને કાઈપણ જાજતમાં યોગ્ય ગણતો નહોતો. પણ દરીઆ ઉપર નાકેબંધી કરી તેઓ પાછળથી એના ઉપર ચડી બેસશે એ તે બીજકુલજ સમજ્યો નહોતો; પણ ઉઘટો તે અંગ્રેજોને પોતાના ખાસ ઉપયોગનાં માણસો તરીકે ગણતો. સુરત તથા અંગ્રાજાના બાદશાહી અમલદારો મુરોપિયનોનાં કૃત્યો બાદશાહ રજર ખુલ્લાં કરી આપતા, પણ તેમનાં વાજબી કહેણને પુછી આજવાનું છેડી દઈ બાદશાહ તેમને ધમકાવતો હતો.

પડતીના વખતમાં ગ્રાહાં માણસોની પણ અમુક બહેર મારી જાય છે તેનું આ ઉદાહરણ છે.

ઈ. સ. ૧૭૦૧ માં ઔરંગઝેબ ફરીથી પરદેશીઓ ઉપર ગુસ્સે થઈ ગયો, અને તેણે સધળા અંગ્રેજોને દેશમાંથી બહાર કઢાડવા હુકમ આપ્યો. આવા કડક હુકમ માટે અંગ્રેજો પોતેજ જોખમદાર હતા. દરસાલ બાદશાહનું વહાણ સુરતથી મક્કા અને છુટ્ટા વગેરે માટે પુષ્કળ માલ ભરી મોખા બહાર જતું. સને ૧૭૦૧ માં તે જહાજ પાણું ફરતું હતું ત્યારે તેના ઉપર મોનું ચાંદી મળી પર ત્યાં ફ્રીઆનો આવેજ હતો વહાણનો કમાન ઇશ્વાદિમખાન હતો, અને તેની પાસે ૮૦ તોપ, ૪૦૦ બદુદ અને બીજા હથિયારો હતાં. એ જહાજ મોખાથી નીકળી સુરત તરફ આવતું હતું, ત્યારે આઠ નવ દિવસે તેને એક નાનું સરખું અંગ્રેજ વહાણ મળ્યું બીજા વચ્ચે લડાઈ થતાં અંગ્રેજોએ મોગલોનું વહાણ પકડ્યું, તે ઉપરનાં સધળાં માણસોને કેદ કર્યા અને સધળો ખજાનો લૂટી લીધો. આ વર્તમાન બાદશાહને પંહોંચતાં તેનો ગુસ્સો હદપાર ઉશ્કેરાઈ ગયો, અને તેણે સુરત, મુબઈ વગેરે ઠેકાણેથી તેમને હાકી મુકવાનો હુકમ કઢાડ્યો બાદશાહના ગુસ્સાનું બીજું કારણ એ હતું કે અંગ્રેજોએ ટંકશાળ સ્થાપી પોતાના નાણા પાડવા માડ્યા હતા. આ તકરારનો નિવેડો આણવા સારૂ ખાફીખાન મુબઈ ગયો ત્યારે તેને કપની તરફથી એવો જવાબ મળ્યો કે જે લોકોએ વહાણ લૂટ્યું હતું તેઓ કપનીની નોકરીમાં નહોતા, અને જેઓ ખરતરફ થયા હતા તેઓજ આવો ધંધો લઈ બેઠા હતા. એકદર રીતે પોર્ટુગીઝ, વલદા અને અંગ્રેજ એ સધળાના એકત્ર વર્તનથી મોગલ બાદશાહીને કેવું નુકસાન થતું હતું તેનો વિચાર ઉપરની હકીકતથી વાચકવર્ગ ઠરી શકશે.

૫. મદ્રાસની સ્થિતિ.—અઘાપિ કપનીની મુખ્ય કોઠી પશ્ચિમ કિનારા ઉપર હોવાથી, અને જગાણાની વખારો મદ્રાસથી સ્વતંત્ર થયલી હોવાથી, જ્યારે ઔરંગઝેબનું લક્ષ સુરત અને કલકત્તા તરફ લાગેલું હતું ત્યારે મદ્રાસની કોઠીના અમલદારો શાંત રીતે ઉપયુક્ત કામ કર્યા જતા હતા. આ કોઠીની વ્યવસ્થા ઘણે અંશે સુરત વગેરેમાં ચાલતી ગોઠવણ સરખીજ હતી * મદ્રાસની સ્થાપના પછી ત્યાં આવેલા મુખ્ય મંત્રીઓ નીચે પ્રમાણે હતા —

* જુઓ પ્રકરણ ૧૦ મું વિભાગ ૩ ને

સર વિલિઅમ લેગહૉર્ન	સને	૧૬૭૦-૧૬૭૭.
રૅન્ડમ માર્ટર	"	૧૬૭૭-૧૬૮૩.
વિલિઅમ ગ્રિફ્થ	"	૧૬૮૩-૧૬૮૮.
ચૉમસ પિટ	"	૧૬૮૮-૧૭૦૬.
કોલેટ	"	૧૭૧૭-૧૭૨૦.

સર વિલિઅમ લેગહૉર્નના સમયમાં મદ્રાસની સ્થિતિ ધણી બધ-
બીન થઈ હતી. તેની દક્ષિણે આવેલું સેન્ટ ટૉમેનું અંદર ફ્રેન્ચ કાફલાએ
કબજે કરવાથી તે પાછું લેવા માટે ગોવળકોન્ડાનો સેનાપતિ બાબા સાહેબ
મોરું કસકર લઈ પૂર્વ કિનારાપર આવ્યો. ફ્રેન્ચ સાથે લડવામાં અંગ્રેજોએ
તેને મદદ નહીં કરવાથી બાબા સાહેબ ધણો ગુસ્સે થયો. પણ જાતે કંઈ
ન કરી શકવાથી દોઢ વર્ષ નકામું ગયું, અને તે દરમિયાન ફ્રેન્ચ લોકોએ
બચાવનાં કામે ઉભાં કર્યાં તેથી સેન્ટ ટૉમે બાબા સાહેબના હાથમાં આવ્યું નહીં.
એ વખતે મદ્રાસનો કિલ્લો સેન્ટ ટૉમે જેટલો મજબૂત નહોતો, એટલે
ઇંગ્લેન્ડના હાથમાં સપડાયા કરતાં મદ્રાસ એમને એમ અચ્છાનક છોડી દેવાનો
કંઈક વેળા અંગ્રેજોએ વિચાર કર્યો. એ પછી સને ૧૬૭૪ માં વલંદા લોકો-
એ ફ્રેન્ચ લોકો પાસથી સેન્ટ ટૉમે છીનવી લીધું, અને વખતે મદ્રાસ પણ
તેઓ કબજે કરતે, પણ એટલામાં યુરોપમાં ઇંગ્લેન્ડ અને હોલેન્ડ વચ્ચે
સલાહ થયાની બાતથી મળતાં વલંદાઓ તેમ કરતાં અટક્યા, અને મદ્રાસના
અંગ્રેજોના જીવમાં જીવ આવ્યો.

અહીં અંગ્રેજો નીતિપૂર્વક રહે તેટલા માટે લેગહૉર્ને કેટલાક નિયમ
કરાવ્યા હતા, અને સઘળી જાતના ગુન્હા માટે સિક્કા પણ નિર્માણ કરી હતી.
એમ છતાં લોકોની નીતિ સંતોષકારક નહોતી. ટંટા અને મારામારી માત્ર
દારની દુકાન તથા બજારમાં જ થતાં એવું કંઈ નહોતું પણ લર કૉન્સલમાં મુઠ્ઠાં
વારંવાર તોફાન થતાં. મદ્રાસમાં પૅટ્રિક વૉર્નર નામનો એક પાદરી હતો તે લખે છે
(તા. ૩૧ જાનેવારી, સને ૧૬૭૬) કે 'ડાયરેક્ટર મહારાજ', આપ ધર્માભિમાની
હોઈ, આપના મનમાં ઈશ્વર માટે પુણ્યબુદ્ધિ છે એમ હું સમજું છું; પણ

આપના દેશ બધુઓ અહીં હિંદુસ્તાનમાં એવાં નિંદા આચરણ કરે છે કે તે આપના કાન ઉપર આવતાં આપને તે બાબત સંતાપ થયા વિના રહેશે નહીં. મદ્યપાન અને બ્રહ્મતા આ લોકોમાં એટલાં આવે છે કે તેનું વર્ણન સાંભળી આપનાં રૂઆં ઉભાં થઈ જશે. આ સધળું ખુલ્લે દિવસે ચાલતું હોવા છતાં તે માટે એ લોકોને યત્કિયત શરમ આવતી નથી. દારૂ, જુગાર અને વ્યભિચારને લીધે આ લોકો આપનું કેટલું નુકસાન કરે છે તેનું વર્ણન કરવું અશક્ય છે.’

લિંગાપા કરીને ગોવળકોન્ડાની નોકરીમાં એક લશ્કરી અમલદાર હતો. તેણે મદ્રાસ ઉપર સ્વારી કરી ચાર મહિના સુધી અગ્રેજોને હેરાન કર્યા અને તેનો સધળો વેપાર બધ પાડ્યો. આખરે નાઇલાજ થઈ ત્રીસ-હજાર રૂપિયા દડ બરી લિંગાપાના ત્રાસમાંથી અગ્રેજો છૂટ્યા. સને ૧૬૭૬ માં શિવાજી કર્નાટકમાંથી પાછા ફરતાં મદ્રાસ આવ્યો. ત્યારે અગ્રેજોએ બસો અઢીસોનો સામાન તેને નજરાણા તરીકે ભેટ કર્યો.

મદ્રાસની આસપાસના દેશી લોકોને પકડી પરદેશ લઈ જઈ તેમને ગુલામ તરીકે વેચવાનો ચાલતો રીવાજ અટકાવવા માટે ત્યાંના અધિકારીઓ પ્રયત્ન કરતા હતા (સને ૧૬૮૩). આ ધૂધો મુખ્યત્વે કરી વલદા અને પોર્ટુગીઝ લોકો ચલાવતા, અને તે અટકાવવા માટે મોગલ બાદશાહે પણ ચાલુ પ્રયત્ન કર્યા હતા. કૉલેટના સમયમાં મદ્રાસના અગ્રેજ લોકો પાસે પુષ્કળ ગુલામ હતા ધણાઓએ ઓંઓને ગુલામ તરીકે રાખી હતી આવા સબધથી ચમલી સતતિ માટે બે ધર્મોદા શાળાઓ કહાડવામાં આવી હતી. કંપનીના મદ્રાસના દફતરમાં આ ગુલામો બાબત ધણી જાણવાનોગ માહિતી આપેલી છે.

સને ૧૬૮૭ માં ઔરંગઝેબે ગોવળકોન્ડા કબજે કરવાથી તે તરફ અગ્રેજો ઉપર પડતો ત્રાસ ધણો ઘટી ગયો, કેમકે તેમને ધમકાવી શકે તેવી માત્ર મોગલોનીજ સત્તા હતી. ઝુલ્ફરીકારખાને જીજીને ઘેરો ઘાલ્યો તે વેળા મોગલ લશ્કરને દારૂગોળો વગેરે લડાઈનો સામાન કંપનીએ મદ્રાસમાંથી પુરો પાડ્યો હતો. ધણી વખત મરાઠાઓ તરફથી પરાભવ પામી મોગલ અમલ-

દારો પોતાના લશ્કર સહિત મદ્રાસમાં અંગ્રેજોના આગ્રય હેઠળ આવી રહેતા હતા. ધેરામાં મરાઠાઓએ મોગન ફાળને એવી ખારીક હાલતમાં આણી નાખી હતી કે રાજારામ અને તેના સરદારોને જરા પણ હેરાન નહોં ડરવા માટે અંગ્રેજોને પોતાના નોકરોને તાકીદ કરવી પડી હતી. ખુલ્લીકારખાને અંગ્રેજો પાસે સાકારણુ લાખ રૂપીઆ વ્યાજે માગ્યા હતા, પણ કંપની તેની માગણી સ્વીકારી શકી નહોં. છતાં પણ ૪૦,૦૦૦ રૂપીઆ જરી ખુલ્લીકાર મારફતે અંગ્રેજોએ બાદશાહ પાસેથી વેપારની સનદ મેળવી આવી રીતે અનેક વખતે સ્થાનિક અધિકારીઓને લાચર શરવતથી દબાવી અંગ્રેજો પોતાનો બચાવ કરતા અથવા ત્રામ કહાડી લેતા મદ્રાસની દક્ષિણે આવેલા નાગાપટણની આસપાસનો થોડો પ્રદેશ હવેલિ રાજગમ પાસેથી ખરીદી લઈ અંગ્રેજોએ ફોર્ટ સેન્ટ ડેવિડ નામનો નવો કિલ્લો બાંધ્યો.

પ્રકરણ ૧૩ મું

નિયતિત અને અનિયતિત વેપારપક્ષ વચ્ચે ટંટા.

૧. આંગ્રીઆપણનો ધ્યેય. ૨. નવી કંપનીની સ્થાપના.
૩. જે કંપનીઓ વચ્ચે હિંદુસ્તાનમાં વિરોધ ૪. સરવિલિઅમ નૉરિસની દરમિઆનગિરી
૫. જે કંપનીના જોગણ મટે બાજબાઃ ૬. સમેલન અને તેનું પરિણામ.
૭. બાવી રાજ્ય સ્થાપનાની સિદ્ધતા.

૧. આંગ્રીઆપણનો ધ્યેય.—હિંદુસ્તાનના વેપારમાં કંપનીને મહત્વનિક પ્રાપ્તિ થતા ઈંગ્લેન્ડના લોકોના મનમાં તે બાબત મોગી રાકા ઉત્પન્ન થઈ બાગીદારોના નાણાં પુરતા આપી દેવાયા તોપણ સેરનો લાવ ૫૦૦ પૌંડ રહેતો તે ઉપરથી કંપની નટ ચલાવે છે કે શુ એમ એજ પ્રભને લાગવા માડયુ સને ૧૬૬૫ માં લડનમાં લયકર મરજીના સપાટામાં હળરો માણસ મરણ પામ્યા, અને બીજે વર્ષે નાનમરક અમિત્રવતથી લોકોનું પુષ્કળ નુકસાન થયુ પરંતુ કંપનીને આ ઈશિરી કાપની કઈ પણ અસર

લાગી નહીં, અને તેની આબાદી કાયમજ રહી. આથી તેની સામા અનેક શત્રુઓ ઉત્પન્ન થયા. પણ બીજા ચાર્લ્સ તેમજ બીજા જેમ્સ રાજના અમલમાં કંપનીને રાજ્યનો સારો ટેકો હોવાથી શત્રુઓનું કંઈ ચાલ્યું નહીં. કંપનીએ કંઈક નરમ પડી મરજીમાં આવે તેને પોતાના આશ્રય હેઠળ વેપાર કરવાની સવળતા કરી આપી કેટલાકોને સમજાવી લીધા, તેથી તેમજ પોતાના નોકરોને પણ ખાનગી વેપાર ચલાવવા છૂટ આપવાથી પુષ્કળ અંગ્રેજોએ આ દેશમાં આવી મુંબઈ મદ્રાસ વગેરે ટેકાણે ખાનગી વેપાર કરવા માંડ્યો. આ પછી કેટલોક વખત કંપનીના શત્રુઓનાં મ્હોડાં બંધ થયાં; પણ આ ખાનગી વેપારની નોંધ રાખવાનું અને તે ઉપર દબરેખ રાખવાનું કંપનીને ધણું કઠણ પડવા લાગ્યું. વળી હિંદુસ્તાનમાંના તેના વ્યવસ્થાપકોમાં અનુક્રમે જોશુઆ ચાર્લ્સ અને ટોમ્સ પેપિલોનના મુખીપણા હેઠળ બે પક્ષ પડી ગયા હતા. ચાર્લ્સનું કહેવું એવું હતું કે સધળો વેપાર કંપની જેવી એક સંસ્થાનાજ તાબામાં હોવો જોઈએ. પણ પેપિલોનના વિચાર પ્રમાણે વેપાર સધળા માટે એક સરખો ખુલ્લો હોવો જોઈએ, અને રાજને તે ઉપર અટકાવ નાંખવાનો અધિકાર નહોતો. રાજની કૃપાથી આપણે ગમે તે કરી શકીશું એવી ચાર્લ્સની હિમત હતી; પણ કંપનીમાં આખા દેશનો સમાવેશ કરી વેપારમાંથી થતો હાયદો સર્વને સરખે હિસ્સે મેળવવા દેવાની ખટખટ પેપિલોને ઉપાડી હતી. આખરે મોટા મોટા અધિકારીઓને પૈસા વગેરેની લાંચ આપી ચાર્લ્સે પોતાનો મત કંપની પાસે સિદ્ધ કરાવ્યો. તે પોતે તો ધણોજ ધનાઢ્ય થયો હતો. સને ૧૬૮૩ માં તેણે પોતાની છોકરી ડ્યુક આફ બોર્ટના છોકરા સાથે પરણાવી તે વેળા પાંચ લાખ રૂપીઆ પહેરામણીમાં આપ્યા હતા; સને ૧૬૮૨ બીજી છોકરીનાં લગ્ન વખતે પહેરામણીમાં ચાર લાખ રૂપીઆ આપ્યાની ગપ ઉડી હતી. તેનો છોકરો સર રિચર્ડ ચાર્લ્સ અલ્લ થયો હતો, અને તેણે બેન્સ્ટેડનો બાગ (Banstead Park) વેચાતો લઈ ત્યાં અખરોટનાં ઝાડ રોપી મચ્છીખાનું બાંધવામાં વીસ લાખ રૂપીઆ ખર્ચ કર્યો હતો. આ પ્રમાણે ચાર્લ્સના પક્ષની સરસાઈ થતાં પેપિલોનના અનુ-

યાથીએને સખત શિક્ષા ખમવી પડી, અને તે કેટલોક વખત લગી કંઈ પણ કરવા અશક્ત થયો. પૅપિલોન પોતે ઇંગ્લંડમાંથી નાસી જઈ હોલેન્ડમાં યુરોપ સહેરમાં બસાયો. આઈરિશની અડચણો આ પ્રમાણે દૂર થતાં તેણે પોતાનો અભિપ્રાય પુરવાર કરી આપવા દ્રઢ નિશ્ચય કર્યો, અને એ કામમાં હિંદુસ્તાનમાંના તેના ભાઈ તરફની મદદ મેળવી. અહીં કંપનીનો મકતો રદ કરાવવા પૅપિલોનના પક્ષનો ઉદ્દેશ આલુજ હતો. રાતા સમુદ્રના બન્ને કિનારા ઉપરના પ્રદેશમાં તુર્કી કંપની નામનું એક મંડળ ધણા દિવસો થયાં વેપાર કરતું હતું. તેણે સને ૧૬૮૨ માં કેપ એફ ગુડ હોપને માર્ગે રાતા સમુદ્રમાં માલ લાવવાની પરવાનગી રાજ પાસેથી માંગી. આ પરવાનગી મેળવવી એટલે ઈસ્ટ ઈન્ડીઆ કંપનીના મકતાને આડકત્રો સપાટો લગાવવો એ ખુલ્લું હોવાથી એ બાબત ખુબજ ખટ-પટ થઈ, અને આખરે રાજ્યે તુર્કી કંપનીની માંગણીનો અસ્વીકાર કર્યો. આ પ્રમાણે બહારના વેપારના સવાલનો નિવેડો આવતાં એ કંપનીએ પોતાનો હેતુ બર લાવવા નવીજ યુક્તિ કરી ઈસ્ટ ઈન્ડીઆ કંપનીના હક વિરૂદ્ધ જોડો વેપાર કરતા હોમ તેમનાં વહાણો અને માલ પકડી કંપનીએ સ્વાધીન લેવા, અને એ બાબતમાં ઉપસ્થિત થતી તકરારના નિરાકરણ માટે તેણે એક આરમર કોર્ટ સ્થાપવી, એવું ફરમાન રાજ્યે સને ૧૬૮૩ માં આપ્યું હતું. આવો હુકમ આપવાને રાજ્યને અધિકાર નથી એવું કંપનીના વિરૂદ્ધ પક્ષે જાહેર કરી થોમસ સેન્ટિસ (Thomas Santis) નામના પ્રદુષ્ટ આરક્ષકે બાબત ન્યાયાધીશી આગળ દાવારૂપે આણી, કેમકે સેન્ટિસના વહાણે કંપનીએ પકડયાં હતાં આ હાલો ઇંગ્લંડના હોર્ડ ચીફ જસ્ટિસ જેફિસ આગળ એક વર્ષ સુધી ચાલ્યો; બન્ને પક્ષે પોતાનું જોર અજમાવવામાં કંઈ બાકી રાખ્યું નહીં. એક બાલુએ રાજ તથા કંપની હતા, અને તેમની સામી બાલુએ કંપનીના મકતા વિરૂદ્ધ પોકાર ઉઠાવનારા વેપારીઓ હતા. ઇંગ્લંડમાંના તે સમયના નામાકિત કાયદા પડીતો આ દાવામાં સામિલ થયા હતા, અને તેને એક મોટું ઐતિહાસિક રૂપ મળ્યું હતું. નિવૃત્તિ વેપાર અને અનિવૃત્તિ વેપાર વચ્ચે આગળ જતાં થયેલાં મહાન યુદ્ધનો આ માત્ર પૂર્વરંગ હતો. રાજ-

પક્ષનો મુખ્ય વકીલ હોટ હતો, અને લોડપક્ષ તરફથી સર જ્યોર્જ ટ્રેન્ની હતો. હોટની તકરાર એવી હતી કે 'કોઈ પણ અગ્રેજને રાજની પરવાનગીનું ઉત્તર નહીં કરી પરધર્મી રાષ્ટ્ર સાથે વેપાર કરવાનો અધિકાર નહોતો, કારણ કે ઇંગ્લંડના રાજ અને પરદેશના રાજ વચ્ચે થયેલા પ્રત્યક્ષ કોલ તરારની કાંઈ આ વેપાર શરૂ થયેલો હોવાથી રાજ જેને પરવાનગી આપે તેજ આ વેપાર કરી શકે પોતાના અધિકાર અન્વય રાજએ આ વેપાર કંપની ને સોંપેલો હોવાથી બીજાઓને તેની વચ્ચે પડવાનો અધિકાર નથી' આ સામે હોટ પક્ષનું કહેવું એવું હતું કે, 'ત્રીજા એડવર્ડ રાજએ (સને ૧૩૨૭-૧૩૭૭) સમુદ્ર સર્વ પ્રકારના વેપાર માટે ખુલ્લો છે એવો ઠરાવ કરેલો હોવાથી ઇસ્ટ ઇન્ડીઆ કંપનીને વેપારી મકતો આપતા બીજાઓનો સમુદ્ર ઉપર યથેચ્છ સત્કાર કરવાનો હક છીનવી લેવાનો ઇલિઝાબેથ રાણીને અધિકાર નહોતો અને તેજ પ્રમાણે આર્થર્સ રાજ પણ એ બાબતમાં દખલ કરવા અશક્ત હતો. પરધર્મીઓ સાથે રાજની પરવાનગી વિના લોકોને વેપાર કરવાનો અધિકાર નથી એ કહેવું મૂર્ખાઈ ભરેલું છે તુર્ક અને વલદા લોકો ખ્રિસ્તીઓ સાથે વેપાર કરી પોતાના દાવા ન્યાયાધીશીમાં લાવે છે ઇંગ્લંડના રાજને પરદેશના રાજ સાથે વેપાર બાબત તદ્દ જૂરી તો પછી તેનો ફાયદો આખા દેશને મળવો જોઈએ, અમુક વ્યક્તિનેજ તેનો લાભ મળે, અને બીજાઓ તેમાંથી દૂર રહે એવો ભેદ રાખવા તેને સત્તા નથી વળી કંપની કંઈ ટ્રસ્ટ વસ્તુ નથી. આપ લેનો વ્યવહાર ફક્ત વ્યક્તિમાંજ થઈ શકે છે, અને લેણુદાર દેણુદારને ઓળખી શકે છે પરંતુ આ કંપનીની સ્થિતિ તેવી નથી તેને જીવ નથી, તેમ દેહ પણ નથી તેની સત્તા આખા સમુદ્ર ઉપર ચાલતી કહેવાય છે, પણ નજર કરીએ તો કેથે દેખાતી નથી જો આવી કંપની બીજા અગ્રેજોને ધંધો રોજગાર કરતી અટકાવે તો આખા દેશનો વેપાર વધારવા માટે તે સ્થાપન થઈ છે એમ કેમ કહી શકાય?' આ પ્રમાણે અનેક વિદ્વાન ધારા શાસ્ત્રીઓના ભાષણો થયા પછી આખરે ચીફ જસ્ટિસ જેક્સે કંપનીની તરફેણમાં ચુકાદો આપ્યો જેક્સ રાજના દબાણમાં હોવાથી આ સિવાય બીજો

નિકાલ થવો શક્ય નહોતું, તોપણ આ સુકાદથી તેમાં સમાયલા મહત્વન સવાલ ઉપર યોગ્ય ચર્ચા થઈ હતી.

સર જોશુઆ આર્થલિન્ગ હાથમાં આ સુકાદો આવતા તેણે કંપનીના વેપારમાં દખલ કરનારા માણસોનો તાબડોલ બદલેબસ્ત કર્યો, પણ તેથી વેપારનું ખુલ્લું સ્વરૂપ જતું રહી તેને ચોરી તથા ચાંચીઆપણાનું સ્વરૂપ ગ્રામ થયું આ પ્રમાણે તરૂ થયલો ચાંચીઆપણાનો ધધો ધણુ દિવસ સુધી ચાલ્યો, અને તેમાં કિડ (Kidd), એવરી (Avery) વગેરે અનેક ચાંચીઆઓ નામાકિત થયા. તેઓ માડાગારકર વગેરે ઠેકાણે રહી કંપનીનાં જતા આવતા વહાણો ઉપર હલ્લો કરી તેને લટતા, આથી મોટા અફાટ પ્રદેશ ઉપર ખાનગી વેપાર બંધ કરવાનું કેટલું અવકાશ હતું તે સહજ જણાઈ આવ્યું. કંપનીની નોકરીમાંથી બરતરફ થયલા લોકો કંઈ પણ અડચણ વિના આ ધધો કરતા, લડનના કેટલાક વેપારીઓ મારફત નાણાની તેમજ ખીજ મદદ મેળવતા, અને હિંદુસ્તાનમાંના રાજ્યો સાથે સબંધ સ્થાપતા આ દેશના પૂર્વ કિનારા ઉપર આવા લોકોએ કંપની વિરૂદ્ધ પોતાના વસાહત સ્થાપ્યા હતા ચૉમસ પિટ નામનો એક ગ્રહસ્થ સને ૧૬૭૪ માં બાલા-સોરમાં આવી રહ્યો, અને અગીઆર વર્ષ લગી હરાનથી બગાળા પર્યંતના કિનારા ઉપર વેપાર ચલાવી ધનાઢ્ય થયો. કંપનીની ધમકી તેણે પત કરી નહીં, અને તેને પકડવા માટે મળલા અનેક પ્રયત્નો નિષ્ફળ ગયા. એના કૃત્ય વિરૂદ્ધ કંપનીએ મોગલ સુબેદાર રૂબરૂ ફરીઆદ કરી, પણ પિટ લાય આપી તેનું ખેડું બંધ કર્યું ૧૬૮૩ માં પિટ અટળક દોલત લઈ ઇંગ્લંડ પાછો ફરતો હતો ત્યારે તેની સાથે નીકળેલા વૉરટની રૂએ તે કંપનીના હાથમાં પકડાઈ ગયો. પોતાના છૂટકારા માટે તેને ચાર લાખ ના ગમીન આપવા પડ્યા હતા તેની ઉપર ચાર વર્ષ લગી દાવો ચાલ્યા બાદ સને ૧૬૮૯ માં તેને ૧૦૦૦ રૂપીઆના દડની શિક્ષા થઈ એ પછી તરતજ તે પાર્લામેન્ટમાં દાખલ થયો, અને ત્યારથી ખુલ્લી રીતે કંપનીની વિરૂદ્ધ પડી તેનો વેપારી ઇબ્નેરા તોડવા માટે ખટપટ કરી સને ૧૬૯૩ માં તે પાર્લામેન્ટનો સલાસદ હતો ત્યારે ફરી એકવાર તે હિંદુસ્તાન

આવી ગયો. પણ એજ અરસામા બીજા અનેક કારણોને લીધે પોતાની સ્થિતિ લચ્ચીત થવાથી કંપનીએ પોતાના શત્રુઓને મેળવી લીધા, અને પિટને સને ૧૬૯૭ માં મદ્રાસના પ્રેસિડન્ટના ઓદ્ધા ઉપર નિમ્મે અગીઆર વર્ષ આ જગ્યાનો કારભાર ભોગવી તેણે પોતાના તેમજ કંપનીના ગજવા ભરવામા કંઈ બાકી રાખ્યું નહીં સને ૧૭૦૯ માં અપાર સપસિ લઈ તે ધગલડ પાછો ગયો, ત્યાં એણે એક દીરો ૧૩ લાખ રૂપીઆની કિંમતે વેચ્યો હતો એ 'પિટ દીરો' જ્યારે કાન્સના રાજ્યે સને ૧૭૯૧ માં ખરીદ્યો ત્યારે તેની કિંમત ૪૮ લાખ રૂપીઆ અકાઈ હતી.

૨. નવી કંપનીની સ્થાપના.—પાછલા પ્રકરણમા આપણે જોઈ ગયા તે પ્રમાણે કંપનીની અસીમ આબાદીએ તેની સામા અસખ્ય દુશ્મનો ઉભા કર્યા હતા સને ૧૬૫૭ માં એકરી કરેલી વર્ગણી ઉપરજ પડીના ત્રીસ વર્ષ વેપાર ચાલેનો હોવાથી કંપનીમા નવા સભાસદો દાખલ થઈ શક્યા નહીં, તેની હસ્તકનો સઘળો વેપાર આસરે ૮૦ આસામીઓના તાબામા રહ્યો, અને તેમાથી ફક્ત પાંચ દસ જણાઓએ પોતાની મુખ તારી ઉપર સઘળો કારભાર ચલાવ્યો આ ઘોટાળો અટકાવવા માટે અનેક નર્ચા અને ફરીઆદો થઈ મુઠીભર માણસો પોતાની મરજીમા આવે તેટલું નાણું કળે કહાડી વેપાર ચલાવે, અને જોઈએ તેટલો ફાયદો મેળવે એ અત્યંત નિંદ્ર વાત હતી, એથી રાજ્યનું લચકર નુકસાન થાય છે, રાજ્યની દોલત પરદેશ ધસડાઈ જાય એ દેશનેજ ધાતક છે એવી અનેક ફરીઆદો કંપનીની હસ્તીના પહેલા પચાસ વર્ષમા સભળાઈ હતી એ પછીના ૫ ચાસ વર્ષ દરમિયાન ગણતરી માણસોના હાથમા રાષ્ટ્રનો સઘળો વેપાર રહે એ રાજ્યને નુકસાનકારક છે એવી તકરાર તેના દુશ્મનોએ ઉઠાવી હતી 'સર જોશુઆ ચાઈડ, જેની તરફેણમા કંપનીના ૮૦ મત હતા તે, મમે તેવા ખોટા ગપાટા ઉઠાવી પૈસા મેળવવા તજવીજ કરે છે કંપનીના વહાણો ફરીઆદો કુળી ગયા એવી નાપાયાદાર ખજરને લીધે શેરનો લાવ ઉતારી નાખી તે કમાઈ કરી લે છે કાંઈક દિવસ ચાઈડનો પ્રતિ-નિધી એકાએક શેર ખજરમા આવી, નિસાસો નાખી ધણા દુખમા

આવી પડ્યો હોય એમ બતાવવાનો દાંત કરે છે, અને હિંદુસ્તાનમાંથી ખેદકારક ખબર આવેલી હોવાથી સર જોશુઆ ચાઈલ્ડ જોષિએ તે કિમતે પોતાના શેર વેચવા તૈયાર છે એમ કહે છે. આથી હોદ્દાકાર થતાં લોકો પોતાના શેર તાબડોતોબ વેચી નાંખે છે એટલામાં બીજી તરફથી ચાઈલ્ડના ધુપા અનુયાયીઓ બજારમાં આવી તેજ શેર ખરીદી લે છે. આ પ્રમાણે તે એક લાખના શેર સેંકડે ૪-૫ ટકા ખોટ ખાઈ વેચી નાંખે છે, અને તરતજ ૧૦-૧૨ ટકાને નફે તે દસ લાખ રૂપીઆના શેર ખરીદી લે છે.' આવી ફરીઆદો સર ચાઈલ્ડ વિરૂદ્ધ અનેક વાર ઉઠી હતી.

કંપની સામે બીજી ફરીઆદ એવી હતી, કે રેલમી, સુતરાઉ અને ગરમ કાપડ પરદેશથી ઇંગ્લંડમાં આયાત કરી તેણે અંગ્રેજ કારીગરોના ધંધાનો નાશ કર્યો હતો. આ ફરીઆદ સરકારને ધાને નાંખવામાં આવી, પણ જેમ્સ રાજની સહાયતાના જોર ઉપર ચાઈલ્ડે તે બાબત કંઈ પણ દાદ આપી નહીં, ઉલટું સને ૧૬૮૬ માં તેણે સર્વ પ્રકારના અધિકારની સનદ રાજ પાસેથી મેળવી લીધી. વળા કંપનીને દરેક રીતે મદદ કરવા રાજએ પોતાના સધળા અધિકારીઓને હુકમ આપવાથી ચાઈલ્ડને ધણું અસિમાન આવ્યું. કંપની આ અગાઉ એક નાની વેપારી મંડળી હતી, પણ હવે તે હિંદુસ્તાનમાં રાજનો અધિકાર ધાંમધુમથી ચલાવે છે એવી મગફરી તેણે બતાવી. આ વાતને બે વર્ષ થયાં નહીં એટલામાં ઇંગ્લંડમાં રાજ્યક્રાન્તિ થતાં સધળું બદલાઈ ગયું. જેમ્સ પોતાના શેરો વેચી નાંખી ક્રાન્સમાં જઈ બેઠો. જેકિસે તુરંતમાં પડતાં આત્મઘાત કર્યો; અને પાર્લામેન્ટ કંપની વિરૂદ્ધ ઉઠી રહેલા કેવાહલ બાબત તજસુસ કરવા તૈયાર થઈ. કંપનીના કારભારીઓએ આ સમયે રચેલી બાજીનું ઉત્કૃષ્ટ વર્ણન મેકેલેના ઇતિહાસમાં આપ્યું છે. આ વખતની તેની યુક્તિપ્રયુક્તિમાંજ હિંદુસ્તાનનું રાજ્ય છૂતવાની અને તે ટકાવી રાખવાની સહિત બીજાં સો દોઢસો વર્ષમાં કંપનીને કેવી રીતે પ્રાપ્ત થઈ તેનું રહસ્ય સમાયજું છે.

સને ૧૬૮૮ ની રાજ્યક્રાન્તિ અગાઉ પાર્લામેન્ટે કંપનીના કામકાજ ઉપર ધણું ત્રણ આપ્યું નહોતું. પણ હવે સધળું ચાંત થતાં સને ૧૬૮૯

મા કંપની વિરુદ્ધની સઘળી ફરીઆદો ન્યાયાધીશીમાથી પાર્લામેન્ટ રૂબરૂ આવી તપાસ ઉપરથી અગાઉની વર્ગણી બધી જરી નવી કંપની સ્થાપન કરવા, અને તેનો વહિવટ ચરૂ થાય ત્યાં સુધી ઈસ્ટ ઇન્ડીઆ કંપનીએ વેપાર ચલાવવા સને ૧૬૯૦ માં ઠરાવ કરવાથી કંપનીના વિરુદ્ધ પક્ષે એકદમ મોટો ભડોળ ઉભો કરી બીજેજ વર્ષે એક નવી કંપની સ્થાપી આ કંપની પોતાની સલા રિકનર્સ હોલ (Sknners Hall) માં ભરતી, અને તેમાં જુની કંપનીનો કટ્ટો વિરોધી પેપિલોન અગ્રસ્થાને હતો પાર્લામેન્ટે કંપનીનો ભડોળ દોઢ કરોડ રૂપીઆ જેટલો વધારી, તથા કોઈ પણ એક સખસે પોણા લાખ કરતા વધારે કિમતના શેરો લેવા નહીં એવો નિર્બંધ મુકી, બન્ને કંપનીને જોડી દેવા પ્રયત્ન કર્યો પણ એ વાત જુની કંપનીને પસંદ પડી નહીં આ બાબત ચાઈલ્ડે પોતાની હઠ છોડી નહીં હારે જુની કંપની ૨૬ કરી નવી કંપનીને સઘળો વેપાર સોંપવા માટે હાઉસ ઓફ કોમન્સે રાજને માગણી કરી રાજએ પણ બન્ને કંપનીને એકત્ર કરવા મહેનત કરી, પણ ચાઈલ્ડના આગ્રહને લીધે કંઈ પણ સિદ્ધ થયું નહીં ત્યારે કંપનીને ત્રણ વર્ષની મુદત આપી પછી તે બધું કરનાનો ઠરાવ થયો (સ ૧૬૯૩) આ વિચાર અમનમાં મુકાય તે પહેલાં ચાઈલ્ડે દરબારીઓને લાચ આપી પ્રધાનમંડળ મારફત પૂર્વના સઘળા હુકમો સાથે ૨૧ વર્ષની મુદતની નવી સનદ ઈસ્ટ ઇન્ડીઆ કંપની માટે મેળવી લીધી એ સનદની રૂએ નવો ભડોળ પોણા કરોડનો રાખી એક માણસે એક લાખથી વધારે કિમતના શેરો લેવા નહીં, અને કંપનીની સલામાં તેને દસથી વધારે મત આપવાનો અધિકાર આપવો નહીં એવો ઠરાવ થયો હતો પાર્લામેન્ટને આ હમીકત અરૂચિર થતા, તેણે કેટલીક ફરીઆદોની તપાસ કરી હિંદુસ્તાનનો વેપાર જોઈએ તેણે કરવો એવો હુકમ કહાડ્યો આથી રાજના હક ઉપર તરાપ પડી ચાઈલ્ડે આપેલી રજાવત બાબત પણ પાર્લામેન્ટે તપાસ કરી પરંતુ પોતાને બદલે બીજા માણસને આગળ કરી ચાઈલ્ડ છટકી ગયો એટલામાં રકૉટલન્ડમાં ઉભી થયેલી નવી કંપનીએ હિંદુસ્તાન સાથે વેપાર ચરૂ કર્યો, પણ તેની અનદતા થતા થોડા સમયમાં

તે લાગી પડી. હજી પાર્લામેન્ટમાં આવતો બન્ને કંપનીનો પરસ્પર વિરોધ અટક્યો નહોતો. અને ૧૬૮૭ માં ત્રણ હજાર વલુક્ટરોએ આઈલેન્ડના ધરપર હથેલો કરી કંપનીનો ખબનો લૂટ્યો. બીજો વર્ષ જેમ્સ રાજને વ્યાજે નાણુ જોઈતું હોવાથી ઈસ્ટ ઇન્ડીઆ કંપનીએ ૭૦ લાખ રૂપીઆ ૪ ટકાને વ્યાજે ધીરવા માગણી કરી; તેની સામા બીજી કંપનીએ બે કરોડ રૂપીઆ ૮ ટકાને વ્યાજે રાજને આપવા પોતાની ખુશી બતાવી. તેજ વર્ષમાં નવીન કંપની સ્થાપન કરવા માટેનો કાયદો પાર્લામેન્ટે પસાર કર્યો, અને તેજ કંપનીની માગણી રાજને સ્વીકારી આવી રીતે કંપની પાસેથી વ્યાજે નાણુ લઈ અથવા નજરાણુ લઈ તેને જરૂરના હકે આપવાનો વહિવટ અગાઉના વખતથી આનુ હતો એ આપણે પાછળ જોયું છે. આ નવી કંપનીએ બે કરોડ રૂપીઆ રાજને ધીરવા, અને બીજા બે કરોડનો ભડોળ ઉભો કરી હિંદુસ્તાન વગેરે દેશો સાથે વેપાર ચલાવવો, ગમે તે અંગ્રેજને કિંવા પર-મુલકના માથુસને કંપનીના શેર લેવામા અડચણ નાખવી નહો, ધીરેલી રકમના વ્યાજમા મીઠું, મરી વગેરે કેટલીએક જાણુમો ઉપર કંપનીને જકાતની માફી મળે અને ત્રણ વર્ષ બાદ જુની કંપની વેપાર કરતી અટકે, એ પ્રમાણે ઠરાવ થયો હતો. આ કંપનીનું નામ 'The English Company Trading to the East Indies' એવું રાખવામાં આવ્યું હતું, અને દેવુ રીટે ત્યાં સુધી તેની સનદની મુદત હતી આ નવી કંપનીમા ૭૧ લાખના શેર એકલી જુની કંપનીએ લીધા, અને ત્રણ દિવસમાં બે કરોડનો ભડોળ જમે થયો, એટલા ઉપરથી આ વેપારના નફા ઉપર લોકોને કેટલો ભરોસો હતો તે જાહેર થાય છે. રાજ વિલિયમની આ સનદ ઘણી વિસ્તારથી લખેલી છે, અને તેમા હિંદુસ્તાનના વેપાર માટે ચાલેલી સધળી લાજગાનો ઇતિહાસ આપવામા આવ્યો છે. જુની કંપનીનું અનુકરણ કરી રાજને નવી કંપનીનો કારભાર ચોવીસ સલાસદની કમિટિને સોંપ્યો, અને તેમને ડાયરેક્ટરની પદવી આપી લીલામ મીલુબત્તી બાળી કરવા, ૫૦૦ ટન સુરોખાર ખરીદવાને સરકારને પુરો પાડવો, દિવાનના ચોપડા સધળાને જોવા માટે ખુશ્વા રાખવા; પ્રત્યેક પાંચ હજારના શેર લેનારા નવ આમા-

મીની માગણી ઉપરથી સમગ્ર કોર્ટની સલા અવસ્ય લરવીજ જોઈએ, દરેક વહાણુ તેમજ વસાહતમા નિદાન એક પાદરી રાખવો, કપનીના નોકરોને પોર્ટુગીઝ અને હિંદુસ્તાનની ભાષા શીખવાની ફરજ પાડવી, ઈલાદિ અનેક કલમો આ નવી સનદમા હતી

ઇગ્નિશ કપની સ્થાપન થતા ઈસ્ટ ઈન્ડીઆના ભાવ એકદમ ગગડી ગયા, અને ૩૩-૪૦ પર જઈ અટક્યા તોપણુ તે ડગમગી નહીં નવી સસ્થાને વેપારનો અનુભવ ન હોનાથી બન્ને કપનીઓ કોઈ પણ દિવસ જરૂર એકન થશે એવી તેની અગાઉથીજ માન્યતા હતી, અને એ પ્રમાણે ધીરજથી વર્તવા જુની કપની પોતાના હિંદમાના નોકરોને વારવાર લખતી હતી તેના એક પત્રમા હેલજનો મજતુર મળી આવે છે - 'આપણા ધુટણુ જડાઈ ગયા છે, અને આ નવા બાજકો આગળ આપણે નમતા નથી શરૂઆતમા એક કહેવામા આવતુ કે ચારે દિશા તરફ આપણને તુકસાન થતુ હોવાથી આપણો નાશ નજદીક હતો છતાં આપણી હિમત ઉપર આપણે તરી પાર કિત્યાં છીએ, અને પહેલા નાણુ શુમાળ્યુ છતાં વધારે રકમ ધધામા નાખી વેપાર ચલાવ્યો એવુ આજ પર્વત આપણને કોઈએ કહ્યુ નથી આ ઉપરથી આપણી સ્થિતિ જણાઈ આવશે માટે આવા સકટ સમયે આપણે બીનકુલ ગભરાતા નથી એકુ દુનીઆને બતાવવુ તોફાનથી ઝાડ ઉથલાઈ પડતા નથી, માત્ર તેના પાદડા જરા હાને છે, અને તેના મૂળ વધારે મજબ થાય છે એવી આપણી સ્થિતિ છે આવી અડઅજોને લીધે આપણા કામને વધારે મજબૂતી મળે છે એમા સદાય નથી '

એમ છતાં કપનીની મુસ્કેલીઓ થોડી નહોતી સરકારને ધીંગવા પુરતુ નાણુ એકદમ એકકુ ચર્ષ ગયુ, પણ વેપાર માટે જોઈતો લડાળ મળ્યો નહીં અને જે થોડી ધણી રકમ આવી તેનાથી મજબપણે વેપાર ચલાવવો શક્ય નહોતુ આવી હકીકતમા નવી કપનીએ પોતાનો વેપાર જુની સસ્થા સાથે જોડી દેવા દરાવ ક્યોં પણ જુનીએ તે વિચાર માન્ય ક્યોં નહીં પણ વર્તની મુદત વીત્યાબાદ પોતાની સ્થિતિ કેવી થશે તે બાબત તેને ધાપી ધારતી હતી, અને તે દૂર કરવાના હેતુથી સપ્ટેમ્બર ૧૭૦૧ થી

એ કંપની બધું ન કરતા તેમની તેમ તેને ચાલુ રાખવા દેવા પાર્લામેન્ટને અરજી કરી, અને તેજ વેળા નવી કંપનીએ બંનેનો વેપાર લેડી દેવાનો દરોજ ડ્યો માર્ચ ૧૬૯૯ માં ઇસ્ટ ઇન્ડીઆ કંપનીની માગણી પાર્લામેન્ટ તરફથી નામલુર થતાં બેઠે કંપનીએ ઐક્ય કરવાની મતવબથી ખટખટ ચલાવી આખરે દરેક કંપનીના સાત પ્રતિનિધીઓની બનેલી સભાએ ઐક્ય કરવાનું ધોરણ નક્કી કરી રીપોર્ટ કરવા દરોજ થયો. સને ૧૬૯૯ ના માર્ચથી ડીસેમ્બર લગી આ બાબત અનેક વિવેચન થયા પણ કઈ નિશ્ચયાત્મક પરિણામ આવ્યું નહીં સને ૧૭૦૦ માં પોતાનો ધંધો બધું પાડવા માટે ઇસ્ટ ઇન્ડીઆ કંપનીએ કરેલી અરજી પાર્લામેન્ટે મંજૂર કરવાથી તેને ધણી ધીરજ આવી કેટલેક દિવસે રાજ તરફથી આ ઠરાવને અનુમોદન મળતા શેરનો ભાવ જે અગાઉ ૭૦ હતો તે વધી ૧૪૯ થયો. આથી ઇંગ્લિશ કંપનીની ધીરજ ધન ગઈ, અને બેઠે સરકારની ઐક્યતાના ચિન્હ અદ્રશ્ય થઈ ગયા.

૩. જે કંપનીઓ વચ્ચે હિંદુસ્તાનમાં વિરોધ.—હિંદુસ્તાનમાં ઇંગ્લિશ કંપનીએ ઇસ્ટ ઇન્ડીઆ કંપનીની પદ્ધતિ સ્વીકારી હતી જુની કંપનીએ કહાડી મુઠેલા જુદા અને નાનાયક લોકોને નવી કંપનીએ નોકરીમાં રાખવાથી બંને વચ્ચે કંઈક ઉત્પન્ન થયો. ઇંગ્લિશ કંપનીના માણસોએ હિંદુસ્તાનમાંના સંઘર્ષો અંગેને ઉપર હુકમત ચલાવવા માડી, પણ ઇસ્ટ ઇન્ડીઆ કંપનીના નોકરોએ સને ૧૭૦૧ સુધીની ઇંગ્લેન્ડ પુરી થતા લગી તેમના હુકમ માન્ય કર્યા નહીં આ તકરાર મુખ્યત્વે કરીને મુબઇ, મદ્રાસ અને બંગાળમાં ચાલી હતી એ ત્રણે ઠેકાણે નવી કંપનીના જે પ્રેસિડન્ટ હતા તે સર્વ ઇસ્ટ ઇન્ડીઆ કંપનીમાં ખૂર્શ દરી બરતરફ થયા હતા, અને તેઓએજ પોતાના શેરોનું ખરેખર નુકસાન કર્યું હતું તેઓને રાજના સલાહકાર (King's counsel) ની વિશિષ્ટ પદવી આપવામાં આવેલી હોવાથી તેઓ આ દેશમાંના જુના અને નવા સંઘર્ષો નોકરો ઉપર પોતાનો અમલ ચલાવવા લાગ્યા હતા પરંતુ જુની કંપનીની મુદત સને ૧૭૦૧ માં પુરી થાય તે પહેલાં આ પ્રમાણે પોતાની હુકમત સર કરી એક મોટી

બૂલ કરી હતી. વાસ્તવિક રીતે વેપાર ઉપર લક્ષ રાખી તેમને ઇસ્ટ ઇન્ડીઆ કંપનીની આડે જવા જરૂર નહોતી ‘અમને પાર્લામેન્ટે નીમી આ દેશમાં મોકલ્યા છે. અમારા સન્માનાર્થે દુથીઆર નમાવનાં જોઇએ, અને સઘળાઓએ અમારા હુકમ પાળવાનું વચન આપવું જોઇએ,’ એવાં અભિમાનથી ભરેલા વચનોમાજ તેઓએ પોતાનું કર્તવ્ય માન્યુ. છતાં તેમની પાસે પૈસા તેમજ ફાજ હતા નહીં, અને કામ પણ નહોતું એટલે ઇસ્ટ ઇન્ડીઆ કંપનીના માણસોએ તેમના હુકમે તરછોડી કહાડી તેમની અવદશા કરી એમા કંઈ વિરોધ નહોતું. ઈંગ્લિશ કંપનીના ડાયરેક્ટરોને પોતાના નોકરોનું ઉદ્ધામપણું પસંદ પડ્યું નહીં આજ અરસામા મોગલો અને મરાઠાઓ મુખ્યની આસપાસ જમતા હોવાથી ઘણા કટોકટીના વખતે ઇસ્ટ ઇન્ડીઆ કંપનીનો અધિકારી સર જોન ગેયર (Sir John Gayer) ધણું કંટ વેડી તેઓના હુમલા સામે મુખ્યનું સરક્ષણ કરતો હતો ફરીઆ ઉપર પણ સઘળી જાતના લૂટારૂ વહાણો મુઘર્ષ બદરમા ધસી આની વારવાર ધાડ પાડતા, અને ૫૦ વર્ષ પછી કલાકે મરાઠાઓના ગ્રહલાને દબાવ્યો નહીં ત્યાં સુધી મુખ્યની સ્થિતિ ઘણીજ જોખમકારક રહી પોતે ચારે તરફથી ઘેરાયલો હોવાથી તેમજ માહોમાહેની ફાટકુટને લીધે કટાણી જવાથી સર ગેયરે સને ૧૬૯૯ માં પોતાના ઓહાનું રાજીનામું સાદર કર્યું, પરંતુ કંપનીએ તે માન્ય કર્યું નહીં. ઉલટી હિંદુસ્તાનમાં એવી ખાતમી આવી કે, ઇસ્ટ ઇન્ડીઆ કંપનીના કૃષ્ણ કૃત્ય રાજની જાણુમા આવતા તેણે તે એકદમ બંધ કરી છે, અને ઈંગ્લિશ કંપનીની ચોગ્ય રીતે સ્થાપના કરી છે. આ ખબરને અનુસરી ઈંગ્લિશ કંપની તરફથી સર નિકોલસ વેઈટ (Sir Nicholas Waite) સને ૧૭૦૦ માં મુખ્યનો પ્રેસિડન્ટ થઈ આવ્યો એ ઘણું ઉદ્ધામ અને મૂર્ખ હતો તેને સુરતમાંના ઇસ્ટ ઇન્ડીઆ કંપનીના અધિકારીઓ તરફથી કંઈ પણ આદરસત્કાર નહીં મળ્યો ત્યારે તેણે પોતાના માણસો મોકલી માનની વ્યવસ્થા કરાવી એટલામા સુરતના મોગલ સુબેદારે તેને જણાવ્યું કે ‘ઇંગ્લડના રાજ્યે તમને આ દેશમાં મોકલ્યા હોય તોપણ અહીં વેપાર ચલાવવા

માટે અમારા બાદચ્છાદનુ કુમાર તમો મેળવો નહીં ત્યા સુધી અમે માન લુની કપનીનેજ માન્ય આપીશું, અને તેમા તમારે દખલ કરી તોફાન કરવાનું કારણ નથી ' આવી રીતે માહોમાહે તકરાર કરી બન્ને ઇંગ્લિશ કપની વચ્ચેનો વિરોધ હિંદુસ્તાનના લોકોને જાહેર કરવો એ ઠીક નહીં એ પ્રમાણે ગેયરે સર વેષ્ટને અનેક રીતે સમજાવ્યો, પણ તેણે કંઈ પણ વાત કાને ધરી નહીં તેણે મોગજ બાદચ્છાદને કંઈ પણ વિચાર ક્યાં રિના જણાવ્યું કે, ' ઇસ્ટ ઇન્ડીઆ કંપની ચોર અને લુટાર હોવાથી તેના કામને બાદવાઈ મલુરી મળવી જોઈએ નહીં ' આથી આંગ્લો-અમેરિકાનો પિત્તો એકદમ ઉઠ્યો મકકે જતા વડાજોને અઘાપિ પુષ્કળ નાસ નડેયો હોવાથી અમેરિકાના વાલીઆનો ધંધો જગતા હતા અને તેઓજ લુટાર હતા એમ સમજી બાદચ્છાહે ઇસ્ટ ઇન્ડીઆ કંપનાનો માત પકડી નોકરોને કેદ કરવા પ્રતિપ્રાતના અધિકારીઓને લઈ તાકીદ કરીને સર જૉન ગેયર પોતાની આ વેષ્ટ સાથે જાળગડ કરવા મુખ્યથી સુરત ગયો હતો તેવામા ઉક્ત લુકમ અન્યથ ત્યા પહોચતાજ મોગલોએ તેને કેદ કરી બંધીખાનામા નાખ્યો આરી સ્થિતિમા તેને ઘણા વર્ષ કહાડવા પડ્યા હતા

બગાજામા પણ આજ સ્થિતિ હતી ત્યા ઇસ્ટ ઇન્ડીઆ કંપનીનો અધિકારી જૉન બીઅર્ડ (John Beard) હતો, અને ઇંગ્લિશ કંપનીનો વહિવટ સર એડવર્ડ લિટલટન (Sir Edward Littleton) પામે હતો સને ૧૬૮૨ મા ઇસ્ટ ઇન્ડીઆ કંપનીની નોકરીમાથી બરતરફ થયેયો આ નિટલટન ઘણો ઉદ્ધત અને પોતાનું ખીસુ તર કરી ગમે તેનું બગાડવામા આનાકાની કરનાર નહોતો તેના તાબામા તેના જોવાજ રસલાવના અને બરતરફ થયેલા માણસો કંપનીએ મોકલ્યા હતા મહિના પદર દિવસમાજ કંપની નિટલટનના કૃત્યોથી કટાગી ગઈ, પણ પાર્લામેન્ટમા તેનો ઘોરો વસિલો હોવાથી તેને કંઈ પણ નુકસાન થયું નહીં ઇસ્ટ ઇન્ડીઆ કંપનીનો ફોર્ટ વિલિઅમનો ગવર્નર જૉન બીઅર્ડ ઘણો હોશીઆર અને નિયમિત રીતે કામ કરનાર હતો બગાજામા પહોંચ્યા પૂર્વ લિટલટને બીઅર્ડને ગણરાવવા એક સંદેશો મોકલ્યો હતો

ઈંગ્લંડમાં ઇસ્ટ ઇન્ડીયા કંપનીનીજ સત્તા ગમે તેટલી નરમ પડી ગઈ હતી તોપણ હિંદુસ્તાનમાં તેનો અધિકાર કેટલો મોટો હતો તેની લિટલટનને કલ્પના પણ નહોતી. આવતાં વારજ ઇસ્ટ ઇન્ડીયા કંપનીના નોકરો પોતાની જગ્યા પટાપટ ખાલી કરી તેને સોંપશે એવી તેને આશા હતી. વળી કંપનીની જગ્યાએ આવ્યા પછી તેણે કરેલું કરજ આપતું નહીં પણ સંકળે નફો લઈ લેવા આપણે મુખત્યાર છીએ એવો ઠરાવ તેણે કર્યો હતો. પરંતુ ખીઅર્ડે લિટલટનના ગભરાવવાથી દબાઈ નહીં જતાં તેના પગને જવાબ પણ વાળ્યો નહીં, અને વિશેષમાં તેનો હુકમ કાઢીને માન્ય કરવો નહીં એવું પોતાના અમલદારોને જણાવવા એક જાહેરનામું કહાડ્યું. આથી લિટલટન ધણો ઉશ્કેરાઈ ગયો, પણ તે કંઈ કરી શક્યો નહીં. તેની સાથેનાં ધણીખરાં માણસો મરી જવાથી આપોઆપ તેનો ગર્વ ઊતરી ગયો. બાદશાહના ફરમાનની નકલો તેને જોઈતી હતી તે પણ ખીઅર્ડે આપી નહીં.

મદ્રાસમાં જૉન પિટ અને થૉમસ પિટની આવીજ જોડી હતી. થૉમસ પિટ વિશે આપણે અગાડી વાંચી ગયા છીએ; તેજ આ વેળાએ ફોર્ટ સેન્ટ જ્યોર્જનો ગવર્નર હતો. જૉન પિટ તેનો કુટુંબી હતો. સને ૧૬૯૯ ના જુલાઈ માસમાં તે મદ્રાસ આવ્યો ત્યારે થૉમસે તેને સલામી નહીં આપવાથી તેનો મિત્રજ બચી ગયો. ખીઅર્ડની માફક થૉમસે પણ પોતાના નોકરોને હુકમ ફરમાવી જૉનની સત્તા નહીં સ્વીકારવા જણાવ્યું હતું, પરંતુ તેની પણ ફજોતી થતાં ચુસ્તાના આવેશમાં તરફડીઆં મારી આખરે તે સ્વસ્થ બેઠો.

૪, સર વિલિયમ નૉરિસની દરમિયાનગિરી (સને ૧૬૯૯-૧૭૦૨)-સને ૧૬૯૮ માં ઈંગ્લિશ ટ્રેડીંગ કંપનીની સ્થાપના વખતે પાર્લીમેન્ટે કરેલા ઠરાવમાં એક કલમ એવી હતી કે, મોગલ દરબારમાં કંપનીના વેપાર બાબત યોગ્ય વ્યવસ્થા કરવા માટે ઈંગ્લંડના એક પ્રતિનિધિને તેણે પોતાને ખરચે આગ્રામાં રાખવો, કે જેથી કિલ્લા વગેરે બાંધી લસકર રાખવાનું પ્રયોજન રહે નહીં. પહેલાં આ બાબત કંઈક વિરુદ્ધતા બતાવવામાં આવી, પણ આખરે નવી કંપનીની સ્થાપના પછી પ્રતિનિધિ

મોકલવાનું નહીં થતાં વિવરપુત્ર વિભાગ તરફથી પાર્લામેન્ટમાં ખીરાગતી વિલિઅમ નૉરિસ (William Norris) ને ‘સર’ નો ખિતાબ આપી વાર્ષિક ૨૦,૦૦૦ રૂપીઆને પગારે અહીં મોકલવામાં આવ્યો. તેની સાથે એક સેક્રેટરી, એક ચર્ચવૈદ્ય, એક ઉપાધ્યાય તથા મોટો રસાલો હતો, અને સપ્તાને ઉંચો પોશાક આપવામાં આવ્યો હતો. ઈસ્ટ ઈન્ડીયા કંપની ને આ મોકલવું રૂચી નહીં એટલે તેણે પણ પોતાનો પ્રતિનિધિ મોકલવા ઠરાવ કર્યો પરંતુ તે પ્રમાણે કંઈ અમલ થયો નહીં. સર નૉરિસ સને ૧૬૯૯ ના સપ્ટેમ્બર માસમાં હિંદુસ્તાન આવ્યો. ત્યારે તેણે ક્યે બંદરે ઉતરવું એ બાબત પ્રશ્ન ઉઠ્યો હતો પરંતુ જૉન પિટ વિના કારણ કરેલા વિશેષ આમ્રહથી તે છેવટે મન્ચેસ્ટરમાં ઉતર્યો. મોગલ બાદશાહ તે વેળા મહારાષ્ટ્રમાં હોવાથી તેની મુલાકાત લેવા માટે મુખર્ચ ઉતરવું તેને માટે સગવડ હતું હતું. કારણ દેશમાં ચાલતી લગ્નને લીધે યઈ રહેલા ગડબડમાં મન્ચેસ્ટરમાં પગરસે મહારાષ્ટ્ર લગી આવવું ધણું કઠણ હતું. પણ નૉરિસને ઠાકમાઠ કરવાની થણી હોંસ હતી; સંપૂર્ણ રસાલો સાથે લીધા વિના તે કદી બહાર નીકળતો નહીં; વખત વિચારી વર્તવાની શુદ્ધિ તેનામાં નહોતી. આમ્રહ ક્યારે કરવો અને ક્યારે નહીં તે જોટલું સ્પષ્ટ સર ટૉમસ રો સમજતો હતો તેટલું એ સમજતો હતો નહીં. પરંતુ તેના વિચાર પ્રમાણે સ્વારીની તજવીજ જૉન પિટને હાથે ન થવાથી તેની તૈયારીમાં કેટલાક મહિના નીકળી ગયા. એટલામાં સર નિકોલસ વેઈટ તરફથી તેને સુરત બોલાવવા માટે ઉપરાયાપરી પત્રો આવવાથી સર નૉરિસ ત્યાં જવા નીકળ્યો. સાધારણ રીતે આ મુસાફરીને ઘોડ મહિના થતો પણ ઠાકમાઠથી જતાં તેને ત્રણ મહિના લાગવાથી સને ૧૭૦૦ ના ડીસેમ્બરમાં સુરત પહોંચ્યો. જનવારી માસમાં મોટા રસાલા સહિત તે બાદશાહને મળવા ગયો. ઔરંગઝેબ એ વખતે મરાઠાઓનો પન્નાજાનો કિલ્લો કબજે કરતો હતો એટલે નૉરિસ બાદશાહના દીવાન આસદખાન પાસે બ્રહ્મપુર ગયો. ત્યાં વાગ્ગ વગાડતાં મોટી સ્વારી સાથે દીવાનની બેઠ લેવા તેણે આમ્રહ ધરવાથી આસદખાને તેની મુલાકાત લેવા ના પાડી એટલે તે પન્નાજા તરફ વળ્યો. ત્યાં બાદશાહે તા. ૨૮ મી એપ્રિલે

તેને રૂઝરૂમાં મુલાકાત આપી. સુદૈવથી બાદશાહે તેની સઘળી હઠ ચાલવાં દીધી, અને તરતજ ત્રણે ઈલાકામાં વેપાર કરવા માટે ફરમાન આપવાનું કબૂલ કર્યું. પરંતુ એ ફરમાન તૈયાર થતાં અનેક અડચણો ઉપરિચિત થઈ. યુરોપિઅન પ્રજાને આ દેશમાં વેપાર કરવાનું ફરમાન આપતાં ઔરંગઝેબે તેમાંએક એવી સરત દાખલ કરી હતી કે પશ્ચિમ કિનારા ઉપરથી મફત જતાં મુસલમાન યાત્રાળુઓનાં વહાણોનું તેમણે સંરક્ષણ કરી ચાંચીઆ લોકોનો ઉપદ્રવ તેને નડે નહીં એમ કરવું. આ સરત અન્યથા કામ કરવા માટે દરેક પ્રજા વારતે અમુક હઠ બાદશાહે ઠરાવી હતી, અને તે ગોઠવણ મુજબ સુરતથી રાતા સમુદ્ર સુધી વલંદા લોકોએ, ધરિની અખાત ઉપર ફ્રેન્ચ લોકોએ અને દક્ષિણ કિનારા ઉપર અંગ્રેજ લોકોએ પહેરો મુકવાનો હતો. આ પહેરાનું કામ અસાર સુધી બરાબર નહીં ચાલવાથી, અને તેને લીધે યાત્રાળુઓને ધણો ત્રાસ પડવાથી બાદશાહ ગુસ્સે થઈ ગયો હતો. એજ સંધીમાં સુરતથી સર નિકોલસ વેઈટ બાદશાહને જણાવ્યું હતું કે જો અંગ્રેજોને સુરતમાં વેપારની સવળતા કરી આપવામાં આવે તો મુસલમાન યાત્રાળુઓનાં વહાણોનું સર્વ ઠેકાણે રક્ષણ કરવા તેઓ તૈયાર હતા. બાદશાહને આથી વધારે શું જોઈએ? તેણે એકદમ આ વાત કબૂલ કરી તેવા પ્રકારનું ફરમાન કહાડવા હુકમ કર્યો. પણ નૉરિસને એવું ફરમાન જોઈતું નહોતું. વેઈટે કબૂલ કરેલી ગોઠવણ તેને ના કબૂલ હતી; તેને યાત્રાળુઓનું રક્ષણ કરવાની કબૂલાત આપ્યા સિવાય વેપારની સવળતા મેળવવી હતી. આ બાબત વેઈટ સાથે તે ચડ-ભડી પડવાથી પરવાનગી મેળવવાના કામમાં ઢીલ પડી. યાત્રાળુઓનું રક્ષણ કરવાની ફરજ અંગ્રેજોને માથેજ નાંખવા વલંદા લોકો પણ આતુર હતા. એ હકીકતમાં જાણી જોઈને સઘળું જોખમ એકલી પોતાની કંપની ઉપર વહોરી દેવા નૉરિસની ઈચ્છા નહોતી, અને કદાચ એવી ગોઠવણ તેણે કબૂલ કરી હોત તો તે અમલમાં મુકવા તે જાતે અશક્ય હતો. તે પોતાની સાથે ચાર લગગક વહાણો લાવ્યો હતો, પણ તે ઉપરના અધિકારીઓ અને તેની વચ્ચે અણુખનાવ થવાથી તેઓ તેનો હુકમ માન્ય કરતા નહીં. આવી રીતે પડેલી ઢીલનો લાભ લઈ ઈસ્ટ ઈન્ડીઆ કંપનીનો પ્રતિનિધિ

દરખાસ્તમાં લાંચ વગેરે આપી નોંરિસનો હેતુ ઉઘાડવા ખટપટ કરી રહ્યો હતો. આ સ્થિતિમાં બાદશાહે તેને ખુલ્લે ખુલ્લું જણાવ્યું કે ‘યાત્રાળુઓનું રક્ષણ કરવાનું કબૂલ કરો, નહીં તો ઇંગ્લંડનો રસ્તો લો.’ આ ઉત્તર સાંભળી નોંરિસે માકુળવ્યાકુળ થઈ જઈ સ્વદેશ પાછો ફરવાનો વિચાર કર્યો. પ્રથમ પુરમાં પચાસ હજાર મોગલ લશ્કરે તેના ઉપર ઘેરો ઘાલવાથી છોકરવાદી-પણામાં તે પોતાની પાસેની ચાર તોપો સજ કરી યુદ્ધ કરવા તૈયાર થયો. આ પ્રમાણે અડી મહિના ગયા પછી મોગલ સરદારોને ચરણે જઈ તેણે પોતાનો છુટકારો મેળવ્યો, અને હાથ હજાવતો સને ૧૭૦૨ ના માર્ચ મહિનામાં તે સુરત પાછો ફર્યો. અહીં તેની અને વેઈટ વચ્ચે ચાલેલી તકરારે ઉગ્ર સ્વરૂપ લીધું, અને ઉપાડેલું કામ ફસામથમાં નાંખવા માટે તેઓ એક બીજાને દોષ દેવા લાગ્યા. અંતે તેનાં નોંરિસનું કામ વિચિત્ર હતું. તેનામાં સર ટોમસ રોની હોંશીઆરી નહોતી, એટલે એ સ્પષ્ટ હતું. વિના કારણ તેની વકિલાતનો સાત લાખ રૂબીઆનો ખર્ચે ઇંગ્લિશ કંપનીને માથે પડ્યો. લગભગ આજ અરસામાં પાર્લામેન્ટે ઇસ્ટ ઇન્ડીઆ કંપનીની મુદત વધારી આખ્યાની અખર નોંરિસને મળતાં તે તદ્દન ઉત્સાહલગ્ન થઈ ગયો, અને તેણે ઇંગ્લંડ જવાનો નિશ્ચય કર્યો. તેને કંપનીનું વહાણ નહીં મળ્યું ત્યારે એક ખાનગી વેપારી વહાણ ઉપર તે સ્વદેશ જવા નીકળ્યો, પણ રસ્તામાં સને ૧૭૦૨ ના અક્ટોબર માસમાં સેન્ટ હેલીના આગળ તે મરણ પામ્યો. ઇસ્ટ ઇન્ડીઆ કંપનીના અગ્ર પ્રમુખ, ઇંગ્લિશ કંપનીના અધિકારીઓના માહિમાંહેના ટંકા અને ખટપટ, ઇસાદિથી બાદશાહ અંગ્રેજોની બાબતમાં સંશયાત્મક થઈ ધણો ચીરડાઈ ગયો. સઘળે ઠેકાણેથી તેમનો માલ પકડી માણસોને કેદમાં નાંખ્યાં. બંગાળમાં અને મદ્રાસના કિનારા ઉપર પણ તેમજ થયું. કર્નાટકના નવાબે મદ્રાસ ઉપર સ્વારી કરી અને ચોમસ પિટને ઘેર્યો. પિટે ત્રણ મહિના મુધી ધણું ચોર્ય બતાવી પોતાનું રક્ષણ કર્યું, એટલામાં ઇસ્ટ ઇન્ડીઆ કંપનીએ ધીમે ધીમે સરસાઈ મેળવી પોતાની સ્થિતિ સુધારી નાંખી.

૫. બે કંપનીના જોડાણ માટે લાંબગાડ.—આવે સંકટ સમયે પાર્લામેન્ટે બન્ને કંપનીને જોડી દેવાની કરેલી તજવીજને લીધેજ હિંદુસ્તાન-

માં અંગ્રેજી અમલ કાયમ રહ્યો. સને ૧૭૦૧ ના આરંભમાં પાર્લામેન્ટની નવી ચુંટણી થતી હતી તે પ્રસંગનો લાભ લઈ જન્ને કંપનીએ લાંચ, વગવસિલો, મીજબાની અને સતત પ્રયત્ન ધિસાદી ઉપાયો કરી. પોતાની તરફનાં માણસો પાર્લામેન્ટમાં મોકલવા એટલી તો જબરદસ્ત ખટપટ ઉપાડી કે ગણ્યા અને ગણિત લોકો કહેવા લાગ્યા કે જો જન્ને કંપનીઓને અટકાવવામાં નહીં આવશે તો રાજ્યને માટે કંઈ પણ શુભ પરિણામ આવશે નહીં. એમ જતાં નવી પાર્લામેન્ટમાં આ વેપારના પ્રશ્ન ઉપર વિચાર કરવાને યોગ્ય હોય એવા પુષ્કળ સલાહદો ચુંટાઈ આવ્યા, પણ ખુદ રાજાનું લક્ષ આ વેપાર તરફ નહોતું. ક્રાન્સના રાજ ચૌદમા લુઈનું પ્રજાળ ધણું વધ્યું હતું, અને તેને દબાવવાના હેતુથી ક્રાન્સ સાથે યુદ્ધ શરૂ કરવાનો રંગ આવ્યો હતો. એથી કરીને જન્ને કંપનીઓને એકત્ર કરી વારંવાર થતી તકરારનો અંત લાવવા રાજ્યએ એક જાલીમ હુકમ કહાડ્યો; અને પાર્લામેન્ટમાંની તેની ચર્ચા બંધ કરી. સને ૧૭૦૧ ના એપ્રિલ માસમાં. દરેક કંપનીના સાત સાત પ્રતિનિધિઓ આ બાબત નિકાલ કરવા બેઠાં. એક વર્ષ લગી નાના તરેહની તકરાર અને ચર્ચા ચાલી એટલામાં ઇંગ્લેન્ડ અને ક્રાન્સ વચ્ચે લડાઈ જાગવાનો પ્રસંગ આવ્યો. સને ૧૭૦૨ ના એપ્રિલમાં કંપનીઓનું સંમેલન કરવાનો ઠરાવ રાજ્યને સાદર કરવામાં આવ્યો. એ દરમિયાન રાજા ત્રીજો વિલિયમ મરણ પામ્યો, અને રાણી એન તખ્ત-નશીન થઈ. તેણે જુલાઈ ૧૭૦૨ માં આ ઠરાવ મંજૂર કર્યો; અને તેને બે વેપારી કંપનીઓ તથા ઇંગ્લેન્ડની રાણી વચ્ચે થયેલા કાલકરારનું રૂપ આપવામાં આવ્યું. તેમાં નીચે મુજબ ઠરાવવામાં આવ્યું હતું:—

૧. આ નવી કંપનીને ‘હિંદુસ્તાન સાથે વેપાર કરનારા અંગ્રેજોની સંયુક્ત મંડળી’ (The United Company of Merchants of England Trading to the East Indies) એકું નામ આપવામાં આવ્યું.

૨. પ્રત્યેક કંપનીએ બાર ડાયરેક્ટરો નીમવા, અને એ ચોવીસ પ્રદેશોએ ઇંગ્લેન્ડમાં રહી કંપનીના સવળા કામ્ય કારભાર ઉપર દેખરેખ

રાખવી. તેમણે અંગ્રેજી માલની હદ દરાવી સરખે ભાગે બેઉ કંપનીને વહેંચી આપવો.

૩. સાત વર્ષની મુદતમાં અગાઉની સઘળી લેવડદેવડ બંધ કરવી, અને તે પછી જન્ને કંપનીનો વેપાર અને અદ્યાપિ મેળવેલી સઘળી સનદો, તથા હક નથી કંપનીએ વાપરવા.

૪. ઇસ્ટ ઈન્ડીઆ કંપનીના તાબામાંની ઈમારતો, કિલ્લા વગેરેની કિંમત ૩૩ લાખ રૂપીઆ, અને ઇંગ્લિશ કંપનીના હસ્તકની ઈમારતોની ૭ લાખ રૂપીઆ ઠરાવવામાં આવી. આ પ્રમાણે સઘળો વ્યવહાર ઉકેલવામાં આવ્યો.

આ ઠરાવની ખબર હિંદુસ્તાનમાં આવી, પણ કેવળ કાગળ ઉપરની તાકીદથી અહીંના વેપાર એકદમ બંધ કરવા જેવો નહોતો. ઇંગ્લંડમાં પણ પાંચ સાત વર્ષ લગી સંયુક્ત કાયદેકદરો ઉપરાંત દરેક કંપનીના ૨૪ કાયદેકદરો પોતપોતાની સલાહરી હિંદુસ્તાનમાં હુકમો મોકલ્યા કરતા હોવાથી ત્રણ નિરનિરાળા પ્રકારના હુકમો આ દેશમાં આવતા. આ ઘોંટાળો સને ૧૭૦૮ સુધી આપ્યો. ઇંગ્લિશ કંપનીના જે અધિકારીઓ નાણાયક હતા તે સઘળાને કહાડી મુકવામાં આવ્યા, અને ' રામના સલાહકાર ' (King's Counsel)ની તેમને મળેલી પદવી છીનવી લેવામાં આવી. સુરતમાં મોગલોને હાથે કેદ પકડાયલા સર જૉન ગેયરને મુંબઈના મુખ્ય પ્રેસિડન્ટની જગ્યા આપવામાં આવી, અને નિકોલસ વેઈટને તેના તાબામાં સુરતમાં નીમવામાં આવ્યો. પણ દુષ્ટ વેઈટે આ હુકમો લેખ્યા નહીં, મોગલ અધિકારીઓને લાંચ વગેરે આપી ખીજીં છ વર્ષ લગી ગેયરને કેદમાં સડવા દીધો, અને પોતે મરજી માફક દુર્વર્તન ચલાવતા લાગ્યો. તેની સી ઇંગ્લંડમાં હયાત છતાં તેણે હિંદુસ્તાનમાં પોતાની બત્રીજી સાથે લખ કર્યો. આખરે કંપનીએ વિલાયતથી તાકીદનો હુકમ મોકલી તેને કેદમાં નંખાવ્યો, અને સર જૉન ગેયરને છોડવ્યો (સ. ૧૭૧૦). આ દુર્ભાગ્ય મહદ્દય ઇંગ્લંડ પાછો ફરતો હતો તેવામાં રસ્તામાં ફ્રેન્ચ લડાયક વહાણોએ તેને પકડી કેદ કર્યો, અને એજ સ્થિતિમાં સને ૧૭૩૧ માં તેનો કાળ થયો. ઑજ-

ચરના સમયના સિદ્ધાન્ત અને અગ્રેજીનો નાસ, અને સને ૧૭૦૦ પછીના દસ વર્ષમાં થયેલી તેમની બદલાયેલી એ સર્વનો એકદર વિચાર કરીએ તો માહોમાહેના કનહને લીધે તેમની સત્તા કેટલી નરમ પડી ગઈ હતી તે દેખાઈ આવે છે. મદ્રાસમાં ચોમસ પિટના કદાપણને લીધે અને જોન પિટના સને ૧૭૦૩ માં થયેલા મરણને લીધે તે ઇનાકામાં મુગઈ જેવો ઘોડાલો થયો. નહીં બગાડમાં જોન પીઅર્ડ સને ૧૭૦૫ માં, અને નિટલટન સને ૧૭૦૭ માં મરણ પામ્યા તે સાથે લાની તકરારનો પણ અંત આવ્યો.

એકદર અગ્રેજ વેપારીઓની માડી અવસ્થા ઇંગ્લેન્ડને સુભાગે યોગ્ય વખતે થઈ હતી. સને ૧૭૦૦ પૂર્વે ચૌરમજેમની સત્તા પૂરે જોરમાં હતી તે વખતે ઓછાં અને ચાર્જ જેવા હોશીઆર અને દ્રઢ પુરોએ અધિકાર ઉપર નહોત, ડિના બીજા ચાર્જ તેમજ બીજા જેમ્સ રામએ કંપનીને ઉત્તમ પ્રકારની સહાયતા આપી નહોત, તો અગ્રેજો હિંદુસ્તાનમાંથી કારના અદ્રશ્ય થઈ ગયા હોત તેની રીતે સને ૧૭૧૩ માં થયેલા મુરૂક્ટના તબનામાં પછી ક્રાન્સની સત્તા વધી ત્યારે જો કંપનીની અતર્કીયસ્થામાં ઉપરના સરખો ડોળો આવુ રહ્યો હોત તો ક્રેન્ચ લોકોએ અગ્રેજ કંપનીને તરતજ ઉગાવી દીધી હોત. ક્રાન્સ સામે ટક્કર ઝીનવાનો પ્રસંગ આવે તે પહેલાં કંપનીની અવદશા પુરી થઈ હતી, તેની સ્થિતિ મજબૂત થયે તેમના અગભૂતોની માહોમાહેની ફાટકુ અટકી પડી હતી, અને તેથીજ હિંદુસ્તાનમાં અગ્રેજ રાજ્ય સ્થાપવાનો પ્રસંગ અનુકૂળ આવ્યો, નહીં તો પોર્ટુગીઝ, વલદા અને ક્રેન્ચની માફક તેઓ પણ છેવટે આ દેશમાંથી અદ્રશ્ય થઈ ગયા હોત.

૬. સંમેલન અને તેનું પરિણામ.—સને ૧૭૦૨ માં થયેલા દરાવ પ્રમાણે બન્ને કંપનીનું સંપૂર્ણ ઐક્ય ન થવાથી અને તેઓ એક બીજા સામે સશય લેતા હોવાથી સને ૧૭૦૮ માં રાજ્યના મુખ્ય પ્રધાન અર્લ ઓફ ગોર્ડોરિકને કઈક ધમકી આપી તથા કઈ સમજુત કરી તેમનું સંમેલન કરવાના હેતુથી પાર્લામેન્ટમાં એક મુસદ્દા રજુ કર્યો એ કઈ પણ બાજગડ વિના પસાર થયો, અને તેને રાષ્ટ્રી એનનું અનુમોદન મળ્યું એ મુસદ્દાને

ગોડોલ્ફિનનો ચુકાવો (Godolphin's award) કહે છે અને તે તા. ૨૯ મી સપ્ટેમ્બર ૧૭૦૮ ને દીને આપવામાં આવ્યો હતો. તેમાંની મુખ્ય કલમ પ્રમાણે (૧) કંપનીએ અંગ્રેજ સરકારને એક કરોડ વીસ લાખ રૂપિયા પાંચ ટકાને વ્યાજે ધીરવાના હતા. આથી પૂર્વજુ અને હમણાનું મળી કુલ ૩ કરોડ વીસ લાખ રૂપિયાનું સરકારી કરગ્ર થયું હતું; (૨) કંપનીની સનદ સને ૧૭૧૧ પછી ત્રણ વર્ષની મુદતની ચેતવણી બાદ ૨૬ થવાને પાત્ર હતી, તે મુદત સને ૧૭૨૬ સુધી વધારવામાં આવી હતી; (૩) બન્ને કંપની વચ્ચેની તકસરનો નિકાલ ગોડોલ્ફિને કરવો અને તે બન્નેએ માન્ય કરવો એમ ક્યું હતું.

આ પ્રમાણે કંપનીના ઇતિહાસનો એક વિભાગ પુરો થયો, અને તેના કામને એક છુદ્દો દિશાએ પ્રગતિ મળી. છેવટાં વીસ વર્ષમાં કંપની ઉપર જે અસંખ્ય આક્ષેપો કરવામાં આવ્યા હતા તેને લીધે તેનું સ્વાર્થીપણું અને સંકુચિત દૃષ્ટી જતાં રહી તેના ઉદ્યોગનો વિસ્તાર વધ્યો હતો. સર્વ લોકોને તેમાં દાખલ થઈ વેપાર કરવાની સગવડ મળી હતી, અને વેપાર ધંધામાં પૈસા રોકવાને પુષ્કળ લોકો તૈયાર થયા હતા. પરંતુ પૈસા હોય ત્યાં વેપાર અત્યાવશ્યકી શુદ્ધિ પણ હોય એવું સાધારણ રીતે બનતું નથી. વેપારની ખરી પદ્ધત યોગનેજ બરાબર માહિત હોય છે, અને તેથી રોકિલી સમજી રકમની વ્યવસ્થા તેમના હાથમાં હોય તોજ વેપાર બરાબર ચાલે છે. આવી રીતે ધણાના પૈસાથી યોગ્ય વેપાર કરવાની પદ્ધત જોઈન્ટ સ્ટોક પદ્ધત કહેવાય છે. અઘાપિ સ્વતંત્ર ધણે ઉપાડનારા ધણા ફેસાર્થી પડ્યા હતા, પણ વેપારની એ રીત હવે બધ પડતાં આખા ઇંગ્લંડનો ટેકો એટલે નાહું, ઉદ્યોગ, આરમાર અને આંટ કંપનીની મદદે આવવાથી હિંદુસ્તાનમાં રાજ્ય સ્થાપવાની યોગ્યતા તેને મળી. નિયંત્રિત તથા એનિયંત્રિત વેપાર વચ્ચે શરૂ થયેલા વિરોધનો યોગ્ય વિચાર કરનારા ઔદમ સંમીય જેવા અર્થશાસ્ત્ર થોડાજ વખતમાં ઉત્પન્ન થયા. સને ૧૭૦૮ પછીનાં ત્રીસ વાળીસ વર્ષ કંપનીનો કારભાર શાંતપણે ચાલ્યો. આ સમયથી સને ૧૭૪૬ માં અંગ્રેજોને ફ્રેન્ચ લોકો સાથે હિંદુસ્તાનમાં યુદ્ધ શરૂ થયું ત્યાં સુધી કંપનીનો વહિવટ ઝંઝૂલી રીતે ચાલતો હતો તેની કાંઈ દરકાર પણ લીધી

નહોતી. આ શાંતિના કાળમાં તેને વેપારમાં અટકાવ દ્વારા થયો હતો. સને ૧૬૦૦ થી સને ૧૭૦૮ પર્યંતના કાળને કંપનીના સંબંધમાં 'વખારનો કાળ' કહી શકાય, કારણ કે એ ૧૦૦ વર્ષમાં કંપનીનું ધણુંખરું લક્ષ વખારે સ્થાપી વેપાર ચલાવવામાં પડેલાં હતાં. પણ તે સાથે કિલ્લા બાંધવા, લશ્કર રાખવાં, જરૂર પ્રમાણે સંચાલ કરવો અને હિંદુસ્તાનમાં બને તેટલો પ્રદેશ કબજે કરી તે ઉપર પોતાનો અમલ બેસાડવો એ અનિવાર્ય છે એવી અંગ્રેજ પ્રજાની ખાતરી થતાં તે કામમાં કંપનીને મદદ કરવા આખો દેશ તૈયાર થયો. આ કારણે કંપનીના વહિવટનાં શરૂઆતનાં ૧૦૮ વર્ષનો મોટો વિભાગ ધ્યાનમાં રાખવા બેગ છે.

૭. બાવી રાજ્ય સ્થાપનાની સિદ્ધતા.—સને ૧૬૯૦ માં ઔરંગઝેબ અને કંપની વચ્ચે સબુમતી થયા પછી પણ કંપનીના વેપારમાં વધારેને વધારે અડચણો આવવા લાગી. તેની વખારોની આસપાસ જાયુકની લડાઈઓ થવા લાગી, યુરોપિયન ચાંચીઆઓનો ઉપદ્રવ વધ્યો, અને ફ્રેન્ચ તથા વલદા લોકોએ તેને વધારે નુકસાન કરવા માંડ્યું. આવી મુશ્કેલીઓને લીધે દેશી અધિકારીઓ ઉપર અવલંબી ન રહેતાં પોતાનો બચાવ કરવાનો ઉપક્રમ કંપનીએ ઉપાડ્યો. હિંદુસ્તાનની રાજ્યવ્યવસ્થા નિયમિત ચાલી હોત તો આ નવી તૈયારીઓ કરવા તેને જરૂર પડત નહીં, અને એજ મુદ્દો તેની તે સમયની લખાપડીમાં મુખ્યત્વે કરીને જણાઈ આવે છે. સને ૧૬૯૦ પછી ઔરંગઝેબ બાદશાહની મુશ્કેલીઓ પણ વધવા લાગી. મુસલમાન તથા મરાઠાઓનાં લશ્કરથી તથા તેમની વચ્ચે ચાલતાં યુદ્ધને લીધે હિંદુસ્તાનના દ્વિપકલ્પનો સમગ્ર ભાગ ઘેરાઈ ગયો. વળી બાદશાહ વયોવૃદ્ધ થયેલો હોવાથી આ સર્વ ગડબડાટનું શું પરિણામ આવે છે તે જોવા સમજા આતુર બની રહ્યા.* આવી પરિસ્થિતિને લીધે સ્વભાવિક રીતે હિંદુસ્તાનમાં પોતાનું રાજ્ય સ્થાપી શકવાની કંપનીને શ્રમણા આવવા લાગી. આ પ્રયોગ કંઈ નવો નહોતો. વલંદા લોકોએ પૂર્વદ્વિપ સમૂદ્રમાં પોતાનું રાજ્ય સ્થાપ્યું હતું, તેમ પોર્ટુગીઝોનું રાજ્ય પણ આ દેશમાં થયું હતું. આ સમયના વેપાર તથા

* મુસલમાની અને મરાઠી રિયાસતમાંના ઔરંગઝેબ વિશેનું પ્રકરણ જુઓ.

રાજ્યસ્થાપના વિષે સર ચાર્લ્સ ડેવનાન્ટ (Sir Charles Dowlent) અને લીબેન્ટીસે (Leibnitz) કરેલાં ઉત્તમ વિવેચન વાંચવાથી હિંદુસ્તાનમાં અંગ્રેજી રાજ્ય સ્થાપાયા બાબત કંઈ આશ્ચર્ય લાગશે નહીં. ડેવનાન્ટ કહે છે કે, 'જેના હાથમાં અહીંના વેપાર તેજ આ બ્રૂપ્રદેશનો માલિક; હિંદુસ્તાન ઉપરનો આપણો કાબૂ રહેજો ઓછો છતાં આપણો વેપાર ખેડી જશે, અને તેમ થતાં કાફલો નાશ પામશે. કાફલો જતાં રાજ્યનો પણ અંત આવેલો લેખી શકાશે. હિંદુસ્તાનના વેપારને લીધે જોઈએ તે પ્રજા સાથે આપણે લડી શકીશું.' અઘાપિ અંગ્રેજોનું રાજ્ય આજ તત્વ ઉપર આધાર્યું છે. લીબેન્ટીસ ફ્રેન્ચ ગૃહસ્થ હતો; તેણે ફ્રાન્સના રાજા ઓદમા લુઇને જણાવ્યું હતું કે, 'યુરોપમાં વસંદા લોકો સાથે યુદ્ધ કરવાથી તેઓ દગાવવાના નથી. તેમની સધળી શક્તિ પૂર્વના વેપાર ઉપર અવલંબી રહી છે. માટે પ્રથમ ઇશ્તિમ દેશ છત્તી વસંદા લોકોના વેપાર અને કાફલાના મૂળનો નાશ કરો ત્યારેજ તેઓ યુરોપમાં નરમ પડશે એટલુજ નહીં, પણ આપણાથી એશિયા ખંડમાં મોટું રાજ્ય મેળવી શકાશે.'

કેટલાક ગ્રંથકારોએ હિંદુસ્તાનમાં અંગ્રેજી રાજ્ય સ્થાપન થવાનો એક અદ્ભૂત બનાવ ગણ્યો છે તે ઉપરની હકીકતથી મિથ્યા માન્યમ પડ્યા વિના રહેશે નહીં. એમાં કંઈ પણ વિલક્ષણ થયું નહોતું. એચાર નાની વેપારી કોડીઓ ઉપરથી એક કલ્પના બહારનું રાજ્ય નિર્માણ થયું નહોતું. એક રાષ્ટ્રને ખીલતું રાષ્ટ્ર છતવા માટે પૂર્વનાં સાધનો હતાં, એટલે સીકંદર અથવા સીઝરની માફક મોટાં લશ્કર લઈ તેમણે વિજય મેળવવાનો હતો. પણ એના કરતાં વધારે સમય લાગ્યું. વધારે પ્રયત્ન, પણ પ્રત્યક્ષ જણાઈ ન આવતું સાધન વેપારનું હતું. વેપારમાંજ રાજ્યપ્રાપ્તિનાં મૂળ હોય છે એ ધણાં એને માલમ ન હોવાથી તેમને અંગ્રેજી રાજ્ય વિસ્તારનો બનાવ અભવળી ભરેલો લાગે છે. અંગ્રેજોની વખાણો ચોડી હતી પણ તે દેશનાં અમરથાનો ઉપર હતી. ત્યાં વેપાર ધમધાકાર આવતો, અને લાં કાફલાના જોરે પૂર્વ તરફના એકંદર વેપારનું સંરક્ષણ કરવાનું અંગ્રેજોને અનુકૂળ હતું. વેપાર ઉપર ધનપ્રાપ્તિ, ધનપ્રાપ્તિ ઉપર આરમાર અને આરમાર ઉપર વેપાર એવાં પરસ્પર અવલંબી રહેલાં કારણો હતાં, પણ તેમાં નેપોલિયન અથવા

સીઝર જેવા યોદ્ધાઓએ રાજ્ય જીતવાના કામમાં જે કરામત વાપરી હતી તેના કરતા વિશેષ આનાકી અને હોલીઆરી જરૂરના હતા. અંગ્રેજ રાજ્યની બાબતમાં કઈ પણ અપૂર્વ હતું તો તે આજ હતું. અગાઉ ૧૨૩૨ના જોરથી જે કામ થતું તે હવે કાફનાથી થવા લાગ્યું, એટલેજ ફરક હતો. આરમાર તથા વેપારની શક્તિ કટલી છે તે પ્રથમ લોકોને નિર્દિષ્ટ થયેલી નહીં એટલે જાણે આકાશમાંથી અચાનક એક ડળ મોડામાં આવી પડે તે પ્રમાણે હિંદુસ્તાનનું રાજ્ય અકસ્મિત અને અનાપાસે અંગ્રેજોના હાથમાં આવી પડવાની તેઓ વાતો કરે છે, પરંતુ તે સર્વ રીતે મિથ્યા તથા ખોટી છે. ઇસ્ટ ઇન્ડીઆ કંપનીએ સો પચાસ વર્ષમાં પોતાનો વેપાર થોડો થોડો વધાર્યો એટલે તેમાં તેમને ધીમે ધીમે વધારે કિફાયત થતી ગઈ, પૈસા મળતા તેમનું જોર અને શક્તિ વધ્યા, અને એ શક્તિ ઉપર તેણે ભવિષ્યના રાજ્યનો પાયો ધીરે ધીરે મજબૂત રીતે ઉભો કર્યો. આ કંપનીઓનું અત્યંત સ્વ-સ્થ તપાસવાથી તેઓ રાજ્યમાં ફેરફાર કરનારી સ્વતંત્ર સંસ્થા હોય એમ જણાશે, કેમકે એવીજ સંસ્થાએ અમેરિકા તેમજ આફ્રિકામાં નવા રાજ્યો નિર્માણ કર્યાં છે. આફ્રિકાના કિનારાથી જાપાનના કિનારા સુધીના જૂજળા પ્રદેશના વિસ્તૃત ભાગોમાં પોતાનો પૂર્વ તરફનો ભાગ વનદા શેકિંગે રોક્યો અને પશ્ચિમ તરફનો ભાગ અંગ્રેજોએ રાખ્યો. પણ એવી રીતે પડેલા વિભાગને કાયમ થતા ધણો કાળ નીકળી ગયો, અને છેક ઓગણીસમી સદીમાં એ ગોઠવણ હમેશને માટે નક્કી થઈ આખર પટ કરનામાં પાશ્વિ-માલ્ય પ્રજાઓએ એક મોટી યુક્તિ એવી કરી હતી કે આ દેશમાં જે કઈ વસાહતના યાણા, વખારો, અને સંસ્થાનો તેઓ મેળવતા તે પોત પોતાના યુરોપિયન રાજ્યોને નામે લેતા દેશી રાજ્યની હકુમત હેઠળ પોતે છે, અને પોતાના રાજ સાથે કઈ પણ સંબંધ નથી એવો સ્વતંત્ર વિચાર તેમણે કદી પણ જાહેર કર્યો નહોતો. હાલમાં પણ અંગ્રેજ, જર્મન કિંગ ડોમિનિયો લોકો ચીન, જાપાન અથવા સિયામમાં આગગાડી બાંધવાનું, ખાણનું અથવા ખીનું કઈ પણ સાર્વજનિક કામ પોતાના યુરોપિયન સત્તાધીશોને નામે કરે છે, તે તે દેશના એલચીઓ મારફત તેમનું સરક્ષણ થાય છે, અને તેમને પરદેશમાં યદિકચિત પણ ઉપદ્રવ નડે છે તો યુરોપમાંની સરકાર મારફત તેમને દાદ મળે છે. આથીજ તેમનો ઉદ્યોગ સહજમાં પાર પડે છે.

પ્રકરણ ૧૪ મું.

ક્રેન્ચ લોકોની હકીકત.

ઈ. સ. ૧૭૪૦ સુધી.

૧. ક્રેન્ચ અને અંગ્રેજ લોકોનાં કામ વચ્ચે ફરક. ૨. રામઆવના પ્રયત્ન.
૩. માર્ટિન અને પોન્ડીચેરીની સ્થાપના. ૪. લેન્ચેર, લાગુરડને, દુબૈ અને દુબાસ.

૧. ક્રેન્ચ અને અંગ્રેજ લોકોનાં કામ વચ્ચે ફરક.—અંગ્રેજો પોંડે ક્રેન્ચ લોકોએ પણ પૂર્વેના વેપાર કળને લેવા પુષ્કળ પ્રયત્ન કર્યા હતા. પોર્ટુગલ અને સ્પેનના ખલાસીઓને દુનીઆના સખળા ભાગમાં નવા નવા પ્રદેશો તાબે કરતા જોઈ ક્રેન્ચ લોકોને પણ મુલકગિરી ઉપર નીકળવાની અપેક્ષા થવા લાગી. તે વેળાના ક્રેન્ચ ગ્રંથો પરદેશની માહિતી તથા વેપાર-થી દેશને થનારા ફાયદા વિશેનાં વિવેચનથી ભરપૂર છે. એમ છતાં ઇંગ્લંડ અને હોલેન્ડમાં સને ૧૬૦૦ ના અરસામાં જેવી રીતે વેપારી કંપનીઓ સ્થાપન થઈ તેવી ક્રાન્સમાં થઈ નહીં. સને ૧૬૨૪ માં નામાંકિત ધર્મો-પાસક કાર્ડિનલ રિશેદ્યુ ક્રાન્સનો મુખ્ય પ્રધાન થયો. એ ઓઢા ઉપર તે ધણો વખત રલો તે દરમિયાન તેણે દૂર દેશમાં જઈ વસાહત કરવા માટે નવા નવા ઉદ્યોગો ઉપાડ્યા. અંગ્રેજો તથા વલંદાઓએ આરંભેલા કામમાં અને ક્રેન્ચ લોકોના તે સમયના કામમાં ફરક એટલોજ હતો કે પરદેશમાં શેમન ડેથોલિક ધર્મનો પ્રસાર કરી ત્યાંના લોકોને ખ્રિસ્તી બનાવી તેમને પોતાના રાજ્યમાં દાખલ કરવાનો ક્રેન્ચ લોકોનો મુખ્ય ઉદ્દેશ હતો અને તેમ કરી સ્પેનની વધતી જતી આબાદી કમી કરી પોતાનો ફાયદો મેળવી લેવાની તેમની યોજના હતી. અર્થાત, સ્પેનની સત્તા વધતી અટકાવવાના કામમાં ઇંગ્લંડ, હોલેન્ડ અને ક્રાન્સ એકત્ર થઈ ગયાં હતાં. પરદેશમાં ખ્રિસ્તી ધર્મ વધારવાનો વિચાર તત્કાલીન ક્રેન્ચ લોકોને ધણોજ અનુકૂળ થઈ પડ્યો હતો. તેમણે પુષ્કળ માણું એકઠું કરી ટોળાં બંધ મિથનરી લોકોને અમેરિકા

વગેરે ઠેકાણે મોકલ્યા હતા. ઉત્તર અમેરિકામાં જેટુષ્ટ લોકોની વિશેષ ભારતી તેમણેજ કરી હતી. આ કામમાં તેમને ક્રેન્ચ સરકારનો સંપૂર્ણ ટેકો હતો, પરંતુ વેપારીઓને સરકારી અધિકારીઓનો દાબ વ્યસલ લાગતો હતો. છતાં ક્રાન્સની સરકારે લોકોના હાથમાં કંઈ પણ સત્તા રહેવા દીધી નહીં. ખરૂં જોતાં વેપાર જેવું કામ લોકોએજ સંભાળવું જોઈએ. એમાં સરકારની દખલથી સર્વને નુકસાનજ થાય છે. ઈંગ્લંડમાં વેપારની બાબતમાં સરકારે લોકોને સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા આપવાથી તેમનો વેપાર ધમધોકાર ચાલ્યો હતો. ક્રાન્સની રીત એથી ઉલટીજ હતી; વેપારમાં સરકારનો ભાગ મુખ્ય હતો; નાણું સરકારનું હતું, અને અધિકારીઓ પણ તેમાં ગ્રંથવાયલા હતા. મોટી જગ્યાઓની નિમણુક સરકારી અધિકારીઓ પોતપોતામાં વહેંચી લેતા હતા. કંપનીના સભાસદોમાં તથા વ્યવસ્થાપકોમાં દરબારી માણસો પુષ્કળ હતા. કાર્ડિનલ રિશેલ્યુની આ વ્યવસ્થા લોકોને રૂચી નહીં. ધર્મપ્રસારની બાબત પણ તેમના વિચારને અનુકૂળ નહોતી. રૂચી અને માર્સેલના વેપારીઓએ સરકાર આગળ અનેક જાતની ફરીઆદો કરી, પણ તેનું કાંઈએ સાલજ્યુ નહીં. એમ છતાં રિશેલ્યુએ ઉપાડેલા કામનું કંઈ જાણુવા જેવું પરિણામ આન્યુ નહીં સરઘાતમાં કરેલી કેટલીક વેપારી સફરોને લીધે ક્રેન્ચ લોકોનો માર્ગ સુલભ થવા સિવાય બીજો કંઈ પણ વિશેષ લાભ થયો નહીં. એ ઉપરથીજ તે સમયના ક્રેન્ચ અને અંગ્રેજ લોકોના ઉપક્રમમાં કેટલોક ખુલ્લો ભેદ જણાઈ આવે છે. લોકોએ સ્થાપેલી અંગ્રેજ કંપનીને રાજાનો ટેકો માત્ર નામનોજ હતો. પણ ક્રાન્સમ રાજાએ પૂર્વના વેપાર માટે કંપની સ્થાપી હતી અંગ્રેજોએ પોતાના નિયમે અને વ્યવસ્થા પોતાની મરજી માફક તથા સગવડ ભરેલાં કરી લીધાં હતાં પણ ક્રેન્ચ કંપનીના નિયમ સરકારે કરાવી આપ્યા હતા. અંગ્રેજ વેપારી પૃચ્છી ઉપર ગમે ત્યાં સ્વેચ્છાથી ફરતો હતો, અને જોઈ એ તે સાહસ ખેડતો હતો. ક્રેન્ચ વેપારીથી સરકારે દોરી આપેલી રેખા બહાર પગ મુકતો નહીં.

ક્રાન્સમાં મહાન રાજા ચૌદમો લુઇ રાજ્ય કરતો હતો ત્યારે તેના પ્રસિદ્ધ દીવાન કોલબર્ટ યુરોપની બહાર ક્રેન્ચ રાજ્ય વધારવા અનેક ઉપાયો

કર્પા. સને ૧૬૬૪ માં તેણે બે કંપનીઓ સ્થાપીઃ એક ઇસ્ટ ઇન્ડીઆમાં વેપાર ચલાવવા માટે, અને બીજી વેસ્ટ ઇન્ડીઆમાં એવાજ કામ માટે. અંગ્રેજ અને વર્લંદા કંપનીઓ પેઠે આ ફ્રેન્ચ કંપનીઓને પણ મોટા અધિકારો આપવામાં આવ્યા હતા. પરંતુ ક્રાન્સના રાજ્યકારભારમાં રાજા કરે તે કાયદો એવો પ્રકાર ચાલુ હોવાથી લોકો પોતાનો ભંડોળ કંપનીમાં નાંખવાને જાહાર આવતા નહીં. દેવણમાં પ્રાર્થના વખતે પણ પાદરીઓ આ કંપનીઓમાં નાણું રોકવા લોકોને ઉપદેશ કરતા જતાં રકમ એકઠી કરવામાં અસાધારણ મુશ્કેલી નહીં. વેસ્ટ ઇન્ડીઆ કંપની દસ વર્ષમાંજ બંધ કરવી પડી. ઇસ્ટ ઇન્ડીઆ કંપનીનું કામ કેટલોક સમય ચાલુ રહ્યું હતું. માઝાગાસ્કરનો ખેટ છૂતી સેને ક્રાન્સના અમલ હેઠળ મુકવાનું આ કંપનીને ફરમાવવામાં આવતાં તે નુકસાનમાં ઊતરી પડી, પણ મૂળ હેતુ પાર પડ્યો નહીં. યુરોપમાં ક્રાન્સ અને હોલેન્ડ વચ્ચે ચાલતા યુદ્ધની અસર આ કંપનીને પહોંચી, કેમકે ધણું ખર્ચ તે યુદ્ધનું એક કારણ પૂર્વ તરફના વેપાર જાળવત આ બે વચ્ચે ચાલતી રાષ્ટ્ર સ્પર્ધા હતી. સને ૧૭૦૨ થી ૧૭૧૩ સુધી અંગ્રેજ અને ફ્રેન્ચ લોકો વચ્ચે પણ યુરોપમાં ઘણું યુદ્ધ ચાલ્યું હતું. સને ૧૭૧૩ માં યુરોપના તહનામાંથી આ યુદ્ધનો અંત આવતાં ફ્રેન્ચ કંપની આજાદ થવા લાગી. ૨૫ વર્ષમાં તેનો વેપાર એટલો તો ધમધમકાર ચાલ્યો કે સો વર્ષના ઉદ્યોગ પછી અંગ્રેજોએ જે નફો મેળવ્યો હતો તેટલો ફ્રેન્ચ કંપનીએ ૨૫ વર્ષમાં કર્યો. માહી, પોન્ડીચેરી અને ચંદ્રનગર એ અંગ્રેજોનાં મુખર્ષ, મદ્રાસ અને કલકત્તા જેવાં ફ્રેન્ચ સંસ્થાન થયાં. લેન્કૌર, કુમાસ અને કુપ્લે જેવા હોંશીઆર અને ઉદ્યોગી અમલદારો એક પછી એક હિંદુસ્તાનમાં આવ્યા, અને તેમણે દરેક જાળવતમાં અદ્યપકાળમાં અંગ્રેજોની બરોબરી કરી એટલે સને ૧૭૪૦ ના સુમારમાં ઇંગ્લેન્ડ અને ક્રાન્સ વચ્ચે યુરોપની પશ્ચિમ તેમજ પૂર્વ તરફના જનને લાગમાં જળરહસત સ્પર્ધા અને ચડસાચડસી ઉત્પન્ન થયાં. પશ્ચિમ તરફની સ્પર્ધા વસાહત માટે હતી, અને તેનો નિકાલ અમેરિકામાં થવાનો હતો; પૂર્વ તરફની સ્પર્ધા વેપાર માટે હતી, અને તેનો નિકાલ હિંદુસ્તાનમાં થવાનો હતો.

આવી રીતે જો કે જનને દેશે અનેક રીતે એક સરખા દેખાતા હતા. તોપણ તેમનાં મૂળનાં રાષ્ટ્રીય સ્વભાવ અને ધોરણો કાયમ હતાં. કેન્ચ કંપનીને રાખ્યે મોટી રકમ વ્યાજે ધીરી હતી, પણ એમાં ઉલટું ઇંગ્લંડમાં ભાંતી સરકારને કંપની પાસે વ્યાજે નાણું લેવું પડ્યું હતું. સને ૧૭૫૦ માં એ કરજ આસરે સાગર કારોડ રૂપિયાનું થયું હતું. કેન્ચ કંપનીના અધિકારીઓ સરકારે નીમેજા હોવાથી કેવળ લાગવગ તથા સીધારસથી આમળ વધ્યા હતા. પણ અંગ્રેજ વેપારીઓ જાતે હિમતનાં કામ કરી ચોગ્ય પદ્ધતિએ ચઢક્યા હતા. સને ૧૭૧૫ માં ફ્રાન્સનો રાજ્ય યોદ્ધો લુઈસી પામતાં પંદરમો લુઈસીએ આગ્યો. તે સદા એશઆરામમાં નિમજન રહેલો હોવાથી કારભારીઓ મનમાં આવે તેમ અમલ ચલાવવા લાગ્યા હતા. આ સધળો તકાવત ધ્યાનમાં રાખવાથી આ ગંગાનાં ઉવટે પરિણામ ચોગ્ય રીતે સમજવામાં મુશ્કેલી નહીં.

આ જનને દેશ વચ્ચેના ટંટાએ દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાંજ ઉમ સ્વરૂપ કેમ ધારણ કર્યું તે સમજવા માટે હિંદુસ્તાનની તરકાવીન સ્થિતિ ધ્યાનમાં રાખવાની છે. પશ્ચિમ કિનારા ઉપર મરાઠાઓનો અમલ ધણો જળવલ્લ-માન હતો. જગાણામાં પણ નવાખનો અમલ કડક હોવાથી તે પરદેશીઓને પોતાની હદમાં તોફાન કરવા દેવાની વિરુદ્ધ હતો. બાકી રહેલા પૂર્વના કોરોમાન્ડલ કિનારા ઉપર સર્વત્ર ઘોંટાળો એકઠો થયો હતો. નિઝામ તથા સતારા અને તાગેરના મરાઠાઓ તેમજ આર્કટના નવાખ વગેરે અનેક સત્તાધીશો તે પ્રદેશ ઉપર પોતાનો હક હોવાનો દાવો કરતા હતા, એટલે આ પરદેશી પ્રજાઓને પ્રથમ એક ખીજ ઉપર ચરત્ર ઉગામવા માટે આ પ્રદેશ અનેક રીતે સત્રવડ ભયોં તથા અનુકૂળ લાગ્યો. હિંદુસ્તાનની સ્થિતિ ગમે તેવી હોય તોપણ ઇંગ્લંડ અને ફ્રાન્સ વચ્ચેની તકરારનો આખર નિકલ જોવી રીતે યુરોપમાં અને અમેરિકામાં થયો તેજ ધોરણ ઉપર હિંદુસ્તાનમાં પણ થવો જોઈએ એવી અટકળ કરવામાં કંઈ હરકત નથી.

૨. રાજવ્યાપ્તના પ્રયાન.—પોર્ટુગીઝ, વલંદા અને અંગ્રેજ લોકો

વેપારના આશયથી આ દેશમાં આવ્યા હતા તેજ પ્રમાણે ક્રેન્ચ પણ આવ્યા હતા. સધળાની પછી તેઓ આવ્યા તોપણ દુક સમયમાં તેઓએ ધણું કર્યું હતું. વલંદા અને અંગ્રેજોના કરતાં તેમનું માન પૂર્વમાં જો કે હમણાં ધણું ઓછું છે તોપણ તેમનામાં હોંશીઆરી કિંવા દાર્ય ઓછાં હતાં એમ નહોતું. વલંદા અને અંગ્રેજ પ્રજાની પેઠે ક્રેન્ચ લોકોને યુરોપમાં હેરાનગતી વેંધી પડી નહોતી; છતાં તેઓ સ્થાનિક લાંબગડમાં યુવવાયલા હોવાથી પરદેશના વેપાર તરફ ચરઆતમાં તેમણે ધણું લક્ષ ફેરવ્યું નહોતું. હવે પછીની હકીકત સમજવા સારૂ ક્રાન્સના કેટલાક પ્રસિદ્ધ રાજાઓની વંશાવળી અહીં આપવામાં આવી છે:—

અગીઆરમો	લુઇ	સને ૧૪૬૧-૧૪૮૩.
આઠમો	ચાર્લ્સ	સને ૧૪૮૩-૧૪૮૯.
બારમો	લુઇ	સને ૧૪૮૯-૧૫૧૫.
પહેલો .	ક્રાન્સિસ	સને ૧૫૧૫-૧૫૪૭.
બીજો	હેનરી	સને ૧૫૪૭-૧૫૫૯.
બીજો	ક્રાન્સિસ	સને ૧૫૫૯-૧૫૬૦.
નવમો	ચાર્લ્સ	સને ૧૫૬૦-૧૫૭૪.
ત્રીજો	હેનરી	સને ૧૫૭૪-૧૫૮૯.
ચોથો	હેનરી	સને ૧૫૮૯-૧૬૧૦.
તેરમો	લુઇ	સને ૧૬૧૦-૧૬૪૩.
ચીઠમો	લુઇ	સને ૧૬૪૩-૧૭૧૫.+
પંદરમો	લુઇ	સને ૧૭૧૫-૧૭૭૪.
સોળમો	લુઇ	સને ૧૭૭૪-૧૭૮૯.

સને ૧૭૮૯ માં ક્રાન્સ દેશમાં થયેલી રાજ્યક્રાન્તિ સુપ્રસિદ્ધ છે.

સને ૧૫૦૩ માં રૂઝા સહેરના વેપારીઓએ વેપાર માટે બે વહાણો તૈયાર કરી પૂર્વ તરફ રવાના કર્યાં, પણ તે રસ્તામાંજ ગુમ થઇ ગયાં. તે પછી રાજા ક્રાન્સિસે સને ૧૫૩૭ માં તથા ૧૫૪૩ માં બહેરનામાં કહાડી લોકોને પરદેશ સાથે વેપાર કરવા ધણું ઉત્તેજન આપ્યું, પણ

તે ઉપયોગી નીવડ્યું નહોં. સને ૧૫૭૮ માં ત્રીજા હેનરીએ એવુંજ એક જાહેરનામું કહાડ્યું તે પણ નિરર્થક ગયું. પણ ચોથા હેનરીની કારકિર્દીમાં રાજ્યમાં શાંતિ હોવાથી તેને આ વિષય તરફ વધારે લક્ષ આપવા બની આવ્યું. તા. ૧ લી જુન સને ૧૬૦૪ માં એક ક્રેન્ચ કંપની સ્થાપન થઈ, અને તેને રાજ તરફથી પંદર વર્ષ લગી વેપાર કરવાની પરવાનગી મળી. આખરે આ કામમાં તકેરાર ઉત્પન્ન થતાં કાંઈ પણ નિષ્પન્ન થયું નહોં. સને ૧૬૧૫ માં તેરમા જુહાએ પહેલી કંપનીના કેટલાક વેપારીઓને એકઠા કરી નવી સનદ આપી. આ નવી સંસ્થાએ પોતાનું કામ તરતજ ઉપાડી લઈ, બે વહાણ તૈયાર કરી તેને આલાક કપ્તાનેને સોંપી પૂર્વ તરફ સ્વાના કર્યાં. એમાંનું એક વહાણ નાશ પામ્યું છતાં એકંદરે આ સફરનો ધણો ફાયદો થયો. સને ૧૬૧૯ માં ફરીથી ત્રણ જહાજો પૂર્વ તરફ મસાલાના ખેટમાં જઈ પુબ્કળ કિશાવત કરી પાછા ફર્યા. આ બેઉ સફરના મુખી કેપ્ટન બોલિઓને વલંદા તરફથી પુબ્કળ ગ્રાસ ખમવો પડ્યો હતો. સને ૧૬૪૨ માં પ્રસિદ્ધ ક્રેન્ચ મુલસદ્દી રિશેલ્યુએ આ કામ મન ઉપર લઈ ‘હિંદુસ્તાનની કંપની’ એવે નામે એક નવી સંસ્થા સ્થાપી. એની મુદત વીસ વર્ષની ફરાવવામાં આવી હતી. આ કંપનીએ પ્રથમ માડાગારકર ખેટમાં પોતાનું થાણું ઉઠું કર્યું. યુરોપ અને હિંદુસ્તાન વચ્ચે અર્ધ માર્ગે પોતાની સત્તાની જગ્યા રાખવા સઘળી યુરોપિયન પ્રજા વિચાર કરતી હતી, અને તેજ વિચાર ક્રેન્ચ લોકોને પણ યોગ્ય લાગવાથી માડાગારકરનો કબજો લેવા તેમણે ત્રીસ વર્ષ સુધી પુબ્કળ પ્રયત્ન કર્યા. પણ ત્યાંના લોકોને આ પરદેશી લોકોનો સમાગમ પસંદ ન પડવાથી તેઓએ હર પ્રયત્ને તે જગ્યા છોડવાની તેમને ફરજ પાડી.

એ પછી સને ૧૬૪૩ માં ચૌદમો જુહા ક્રાન્સની ગાદીએ આવ્યો. તેનો મુખ્ય પ્રધાન પ્રસિદ્ધ કોલબર્ટ હતો. એણે દેશનો કારભાર ઉત્તમ રીતે ચલાવ્યાથી ક્રેન્ચ ઇતિહાસમાં તેની કીર્તિ ધણી લારે છે. રાજ્યની વસુલ, ઉલોગ ધંધો, વેપાર અને આરમાર એ સઘળી બાબતમાં નવીન યોજના કરી તેણે ક્રાન્સને આજ્ઞાદ કર્યું. આરમારની સગવડ માટે

કિલ્લા તથા બંદરો બાંધી તેણે સો નવાં લગ્ગણક વહાણો તૈયાર કર્યાં. પૂર્વ તરફના વેપારનો નફો કોલગર્ટ સમજતો હતો, એટલે અંગ્રેજોની પદ્ધતિનું અનુકરણ કરી તેણે ફ્રેન્ચ કંપનીને હિંદુસ્તાનના વેપાર માટે પચાસ વર્ષનો મકતો કરી આપ્યો. કંપની પાસે કર ન લેતાં પહેલાં દસ વર્ષમાં જે નુકસાન થાય તે જરૂરી આપવાની તથા સરકારમાંથી તેને દરેક પ્રકારની સહાયતા મેળવવાની કોલગર્ટ ગોઠવણ કરી આપી. તેણે કંપનીનો ભંડોળ ૬૦ લાખ રૂપિયાનો કરાવી તેના પાંચમા હિસ્સાની રકમ સરકારમાંથી આપી. આ પ્રમાણે સરકારે અમ્ર ભાગ લેવાથી તાલેવંત લોકોએ પણ વેપારના કામમાં લક્ષ આપી મહેનત કરવા માંડી. નવી કંપનીએ પોતાનો ઉદ્યોગ ચરૂ કર્યો, તોપણ ફ્રેન્ચ લોકોએ માડાગારકર છોડી દેવાની હિમત કરી નહીં. અર્થાત્, પહેલેથીજ ભૂલ થતાં અગાઉની માફક નુકસાન થયું. ત્યાંની નુકસાનકારક હવા, ખરાબ જમીન તથા મૂળ વતનીઓનો વેરભાવ એ ત્રણ કારણોને લીધે તેમને ધણું જોખમ તથા દુઃખ વેઠવાં પડ્યાં. સને ૧૬૭૨ માં માડાગારકરના વતનીઓએ કંપનીનાં પુરુષ માણસોની કતલ કરી ત્યારે તે બેટ છોડી ફ્રેન્ચ લોકો હિંદુસ્તાન તરફ વળ્યા, અને કેટલાક લોકો પાસે આવેલા છુર્ચોન નામના ટાપુમાં જઈ રહ્યા. તે બેટ અઘાપિ ક્રાન્સના તાખામાં છે.

સને ૧૬૬૬ માં ફ્રાન્સિસ કેરોન (Francois Caron) નામના એક અંગળ મહરથનાં ઉપરીપણાં હેઠળ ફ્રેન્ચ કંપનીએ કેટલાંક વહાણો હિંદુસ્તાન મોકલ્યાં. આ કેરોન બંને ડચ હતો, અને વચંદા કંપનીમાં પ્રથમ હલકી નોકરી સ્વીકારી મોટી યોગ્યતાએ ચડ્યો હતો. જપાન જઈ ત્યાંની ભાષા શીખી તેણે ડચ કંપનીને ધણો ફાયદો કરી આપ્યો હતો. પણ પાછળથી અણખનાવ થવાથી નોકરી છોડી તે ફ્રેન્ચ પ્રધાન કોલગર્ટ પાસે આવ્યો. કોલગર્ટે તેનો હાથ પકડ્યો, અને ફ્રેન્ચ વેપારનો મુખ્ય અધિકાર તેને આપી હિંદુસ્તાન મોકલ્યો. તે સને ૧૬૬૭ માં ક્રાન્સથી નીકળી રસ્તામાં માડાગારકરની દુઃખદ સ્થિતિ જોઈ કાચીન થઈ સુરત આવ્યો. ત્યાં સને ૧૬૬૮ માં એણે ફ્રેન્ચની પહેલી કોડી ધાંધી, અને મિલનસાર વર્તણૂક

ચલાવી સરઆતમાંજ કંપનીને સારો નફો કરી આપ્યો. કેરૉનના હાથ હેઠળ મર્કાસ નામનો ઇસ્પહાનનો એક ગ્રહસ્થ હતો, તે ગોવળકોન્ડા જઈ સુલતાનને મળ્યો, અને વલંદા તથા અંગ્રેજોએ તેના માર્ગમાં પ્રુકળ અડચણો નાંખી છતાં પણ તેની પાસેથી જકાતની માણી તથા પૂર્વ કિનારા ઉપર વેપાર કરવાની પરવાનગી મેળવી. બીજો વર્ષ એટલે સને ૧૬૬૯ માં તેણે મઝલિપટ્ટણમાં વખાર ઉભી કરી. ફ્રેન્ચ લોકોના સ્વભાવમાં મુખ્ય દોષ એ હતો કે તેઓ માંદોમાંદો એક બીજાની અદેખાઈ તથા દ્વેષ કરતા, અને એથીજ હરેક ખાખતમાં ક્રાન્સને ભારે ખમતું પડતું હતું. ઉપર વર્ણવેલા કામમાં પણ એ દોષ બહાર પડ્યા વિના રહ્યો નહીં. કેરૉન અને મર્કાસ વચ્ચે તકરાર થતાં તેમણે એક બીજા સામે ફ્રેન્ચ સરકાર આગળ ફરીઆદ કરી, આવા વિરોધ છતાં કેરૉન પોતાનું કામ કયો જતો હતો. હિંદુસ્તાનમાં પોતાની સત્તાની એકાદ જગ્યા હોવી જોઈએ એવા ઉદ્દેશથી એણે મદ્રાસની દક્ષિણે વલંદા લોકોના તાબામાંનું સેન્ટ ટૉમે કબજે લીધું. એમ છતાં બીજે ઠેકાણે ફ્રેન્ચ લોકોને થયેલાં સઘળાં નુકસાનનો દોષ કેરૉન ઉપર આવ્યો, અને તેને ફ્રેન્ચ સરકારે પાછો બોલાવી લીધો. સ્વદેશ પાછા ફરતાં સિસ્ત્રન નજદીક તેનું વહાણ લાંગી ગયું અને તે મરણ પામ્યો (સને ૧૬૭૪).

૩. માર્ટિન અને પોન્ડીચેરીની સ્થાપના. (૧૬૭૪-૧૭૦૬).— કેરૉને સેન્ટ ટૉમે લીધું ત્યારે તેની સત્તા હેઠળ ક્રાન્સિસ માર્ટિન નામનો એક હોંશીઆર ગ્રહસ્થ હતો. તે સરઆતમાં વલંદા કંપનીમાં નોકર હતો ત્યાંથી નીકળી જઈ પાછળથી ફ્રેન્ચ કંપનીમાં ઘખસ થયો હતો. તેના ઉપર કેરૉનનો પૂર્ણ વિશ્વાસ હતો, અને સઘળાને તે ધણો પ્રિય હતો. સેન્ટ ટૉમે પોતાના કબજામાં રહેશે કે નહીં એ બહીષ્કારી તેણે ગોવળકોન્ડાના કુતુબશાહી રાજા પાસેથી પૂર્વ કિનારા ઉપર થોડી જગ્યા વેચાતી લીધી. એ પછી થોડાજ વખતમાં વલંદા લોકોના એક મોટા કાફલાએ આવી સેન્ટ ટૉમેનો કબજો લીધો તે વખતે જે ફ્રેન્ચ લોકો જીવતા જટકવા પામ્યા તે આ નવી વેચાતી લીધેલી જમીન ઉપર ચાલ્યા ગયા. એ ઠેકાણે માર્ટિને વસાવેલું શહેર પુલિયેરી ઉદ્દે પોન્ડીચેરી હતું (૧૬૭૫). અહીં માર્ટિને સઘળા વ્યવસ્થા

ઉત્તમ પ્રકારની કરી એ જતે અત્યત મિલનસાર હોવાથી દેશીઓ તરફ ધણી સમ્મતાથી વર્તતો આવી પોન્ડીચેરીમા ધમધોકાર વેપાર શરૂ થયો, અને ફ્રેન્ચ કંપનીને પુષ્કળ નફો થના લાગ્યો. સને ૧૬૭૭ માં શિવાજીએ કર્નાટક ઉપર સ્વારી કરી ત્યારે માર્ટિને તેને નજરણા આપી સતુષ્ટ કર્યા, અને તેની પાસેથી પોન્ડીચેરીમા વેપાર કરનારો પર વાતો મેળવ્યો (સને ૧૬૭૭) એ પછીના સુમારે પદર વર્ષ લગી તે ડેકાએ ફ્રેન્ચ લોકોએ સાત રીતે પોતાનો વેપાર ચલાવી ચહેરને તથા કંપનીને અત્યત આળાદ કર્યો પણ અને ૧૬૯૨ માં તેમની અને વલદા વચ્ચે યુરોપમાં યુદ્ધ શરૂ થતાં દિંદી મહાસાગરમાંના વનદા આરમારે સને ૧૭૦૩ માં પોન્ડીચેરી હસ્તગત કર્યું એ શહેર ચાર વર્ષ વનદાઓના કબજામાં રહેવા પછી રીઝવીકના કાવકચારની રૂએ પાછુ ફ્રેન્ચ લોકોને કમળે ગયુ આટલા વખતની મહેનતથી ટકાવી રાખેલું શહેર અન્ય પ્રજાના હાથમાં જતાં માર્ટિન તદ્દન નિગરા થઈ ગયો હતો પણ ફ્રેન્ચ લોકો સધળી તરફથી સકટમાં વેરાઈ ગયા હતા તે વખતે આટલુ શહેર પણ તેમને આખરે પાછુ મળ્યુ એવું માન માર્ટિનનેજ ઘટે છે તે અત્યત નિરપ્રદી અને એકનિષ્ઠ દેશબક્ત હતો. દેશ કલ્યાણના આવેલમાં તે પોતાની જાતને પણ તુન્હાકારી કહાડતો હતો, અને તેથીજ વનદા પાસેથી પોન્ડીચેરી પાછુ મળતા તેણે તેને નવુ સ્વરૂપ આપવા ભારે મહેનત ઉઘાળી હતી.

સુરતની વખારમાં વિશેષ ફાયદો નહીં મળવાથી સને ૧૭૦૦ ના સુમારમાં તે જગ્યા ફ્રેન્ચ લોકોએ છોડી દીધી તેમને સાંના દેશી વેપારી રીઓતુ પુષ્કળ કરજ થયુ હતુ, તે તેમણે અદા નહીં કરવાથી તેમની આટને ભારે ધોકા લાગ્યો, તેમના ઉપરનો વિશ્વાસ ઉઠી ગયો, અને તેમના વેપારને પણ નુકસાન પહોંચ્યુ આ હકીકત જોઈ માર્ટિને ફરીથી પોન્ડી ચેરીનો કારભાર પોતાના હાથમાં લીધો, ત્યારે સુરતમાંનુ સપજીદેવ પતાવી દીધુ કે જેથી ફ્રેન્ચ ઉપર લોકોનો વિશ્વાસ બેસે મચ્છલિપટ્ટણની વખાર પુષ્કળ આળાદ સ્થિતિમાં હતી સને ૧૬૮૮ માં ફ્રેન્ચ લોકોએ બગાડમાં હુગલી નદીના કિનારા ઉપરનુ ચંદ્રનગર શહેર ઔરંગજેબ પાસેથી ખરીદી

લઈ ત્યાં પોતાનો વેપાર શરૂ કર્યો હતો. ધીમે ધીમે તે શહેર આબાદ થતું ગયું. જેમ ત્યાંની વસ્તી અને અગત્યતા વધતાં ગયાં તેમ ક્રેન્ચ લોકોને ત્યાં ખ્યાવનાં સાધનો રાખવા જરૂર જણાતાં તેમણે એક કિલ્લો બાંધ્યો. એ શહેર પોન્ડીચેરીને તાબે હતું.

સને ૧૬૯૩ માં વલંદા લોકોએ પોન્ડીચેરી લીધું ત્યારે માર્ટિન ક્રાન્સ આજ્યો ગયો. ત્યાં ક્રેન્ચ સરકારે તેનો ઉત્તમ પ્રકારે સત્કાર કર્યો. પોતાની હાજરીનો લાભ લઈ તેણે પોન્ડીચેરીના તેમજ આખા હિંદુસ્તાનના વેપારનું મહત્વ સરકારને સમજાવ્યું. એ ઉપરથી વિગ્રહને અંતે તહાં થતાં ક્રેન્ચ લોકોએ પોન્ડીચેરી વલંદા પાસેથી પાછું મેળવ્યું. એ પછી એ શહેરની સુધારણા સપાટાબંધ થઈ. સાર્વજનિક રસ્તા, મોટી મોટી ઈમારતો, ખંદરમાં વેપારની આવજા માટેની પૂરતી સગવડો વગેરેની તજવીજ પ્રથમ માર્ટિને શરૂ કરી. ત્યાંના કાયદા તથા વ્યવસ્થા ઉત્તમ હોવાથી ધણા દેશીઓ ત્યાં જઈ રહેવાને લલચાયા. સને ૧૭૦૬ માં ત્યાંની વસ્તી ૪૦,૦૦૦ ની હતી. સને ૧૬૯૭ માં એ શહેર હિંદુસ્તાનમાંનાં સઘળાં ક્રેન્ચ સંસ્થાનની રાજધાની થઈ, અને માર્ટિનને 'ડાયરેક્ટર જનરલ ઑફ ક્રેન્ચ એફેર્સ' ઇન ઇન્ડિઆ'નો માનવત્ત ઓહો મળ્યો. આ જગ્યા ઉપર તે તા. ૩૦ મી ડિસેમ્બર ૧૭૦૬ ને રાજે મરણ પામ્યો ત્યાં સુધી રહ્યો. તેની પાસે કામ કરનારા અનેક લોકોએ પોતાનાં ખીસાં બચાં હતાં, પણ તે જાતે પ્રમાણિકપણે વર્તી પૈસાની બાબતમાં બેફિકર રહેવાથી તે કંઈપણ એકઠું કરી શક્યો નહીં. એના પરિશ્રમથી એના મરણ સમયે હિંદુસ્તાનનાં સઘળાં દરબારમાં તેમજ દેશીઓમાં ક્રેન્ચ લોકોની કીર્તિની સારી છાપ બેઠી હતી. જાતે બહેનવાદ ન રહેતાં માર્ટિન અને તેનાં માણસો હિંદુસ્તાનના રાજા રાજવાડાઓને સારી રીતે માન આપતા; અને તેમની રીતભાન તુચ્છકારી નહીં કહાડતાં બને ત્યાં સુધી પોતે પણ હિંદી રીવાજો પાળતા. એની યોગ્ય વ્યવસ્થાને કારણેજ આગળ ઉપર કુલ્લે હિંદુસ્તાનમાં ક્રેન્ચ સત્તા પ્રબળ કરી શક્યો, અને બીજી યુરોપિયન પ્રબળ કરતાં તેમનો મોભો અને હાક જ્યાં ત્યાં બેઠાં. આસપાસના મુલકના રાજાઓ ખુશીથી પોન્ડીચેરીમાં

આવતા, અને ક્રેન્ચના પરોણા તરીકે રહી તેમની સાથે મિત્રાચારી કરતા. ઉભય વચ્ચે ઈર્ષા કે કપટની લાગણી કદી ઉત્પન્ન થતી નહીં. અનેક દેશી મહરથો પોતાના ટંટાનો નિકાલ તેમની મારફત કરાવતા, અને તેમને પોતાના યજ્ઞમાન અથવા માલિક ગણતા. ક્રેન્ચનું રાજ્ય હિંદુસ્તાનમાં સ્થાયી કેમ ન રહ્યું તેનાં કારણો હવે પછી આપણે જાણીશું, પણ આરંભમાં માર્ટિને કરેલો ઉપક્રમ ઉત્તમ હતો, અને તેને માટે ક્રેન્ચ પ્રજાએ તેને ધન્યવાદ આપવો જોઈએ એમાં સંશય નથી.

૪. લેન્ડોર, લામ્બુરડને, કુખ્લે અને કુમાસ.—(૧) લેન્ડોર (સને ૧૭૨૬-૧૭૩૫). સને ૧૬૬૪ માં ચૌદમા લુધ્ધે ક્રેન્ચ કંપનીને આપેલી પચાસ વર્ષની સનદની મુદત સને ૧૭૧૪ માં એટલે માર્ટિનનાં મરણ પછી આઠ વર્ષે રદ થનાર હતી. એટલી મુદતમાં તેને કંઈ વિશેષ લાભ મળ્યો નહોતો, એટલે ખાનગી વેપારીઓને પોતાની જવાબદારી ઉપર જોઈએ તેવો વેપાર કરવાની પરવાનગી તેની તરફથી ધણુને આપવામાં આવી હતી. આવા ઉપાયોથી પણ કંપની ટકી શકી નહીં. તેનું કરજ વધતું ગયું. યુરોપથી વહાણો અને માલ આવતાં બંધ થવાથી પોન્ડીચેરીની આબાદી રહી નહીં. પણ ક્રેન્ચને સુભાગ્યે માર્ટિનનાં મરણ બાદ થોડા વખતમાં ઔરંગઝેબ બાદશાહનો કાળ થવાથી મોગલ બાદશાહીમાં જે ગડબડાટ ઘર્ષ રહ્યો તેનો સહ્યસહ્યાટ પોન્ડીચેરી લગી પહોંચ્યો નહીં. સધળાં પક્ષ સાથે ક્રેન્ચ લેકોની મિત્રાચારી ટકી રહી હતી. સને ૧૭૧૫ માં એમના રાજ તરફથી કંપનીને બીજાં દસ વર્ષની મુદત મળી. એજ વર્ષમાં રાજ ચૌદમો લુધ્ધ મરણ પામ્યો. ક્રાન્ડનો ચૌદમો લુધ્ધ અને હિંદુસ્તાનનો ઔરંગઝેબ એ બેઉ ઘણી ખરી બાજતોમાં સરખા હતા. ત્રુઈ સને ૧૬૪૩ માં બાગપણમાં ગાદીએ આવ્યો હતો, અને તેણે ૭૨ વર્ષ રાજ્ય કર્યું હતું. એ દરમિયાન તેણે પોતાની જખરદસ્ત મહન્વાકાંદાને જોરે આખું યુરોપ હયમચાવી મુક્યું, અને અંતકાળે કરજ, દુઃખ, પરાભવ ઇત્યાદી અનેક કષ્ટો વેડી તે અવસ્થામાં મરણ પામ્યો. ખાસ કરીને એના અમલ દરમિયાન ક્રેન્ચ સરકાર અતિશય મુશ્કેલીમાં આવી પડી હતી. એ મુશ્કેલીમાંથી નીકળ.

વા માટે જે ઉપાયો યોજવામાં આવ્યા હતા તે અમલમાં મુકવાને કેટલાક ચાક્ષાત્ર ફ્રેન્ચ મહસ્થો હિંદુસ્તાન આવ્યા હતા તેમની પૂર્વ હકીકત અહીં આપવી અસ્થાને લાગશે નહીં. માર્ટિનની પછી પોન્ડીચેરીમાં નીમાયલા નાના મોટા અધિકારીઓમાં લેન્વૉર (Lenoir) હૅશીઆર, ઉલોગી, દ્વનિશ્ચયી અને વેપારના કામમાં અત્યંત પ્રવીણ હતા. તેણે દેશી વેપારીઓની સહાયતાથી કંપનીનો વેપાર ચલાવી ધણો ફાયદો કર્યો હતો. સને ૧૭૨૩ માં ફ્રેન્ચ સરકારે કંપની સાથેનો ધણો ખરો સંબંધ તોડી નાંખ્યો, અને તેને સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા આપી. આ પછી તરતજ કંપનીએ મોટા ભંડોળ એકઠો કર્યો, અને કેટલાંક વહાણો હિંદુસ્તાન રવાના કર્યા, ત્યારે બોવલિએ (Beauvillier) લેન્વૉરની જગ્યાએ ફ્રેન્ચ ગવર્નર થઈ આવ્યો. એણે ત્રણ વર્ષ કંપનીનો વેપાર ધમધોકાર ચલાવ્યા પછી સને ૧૭૨૬ માં લેન્વૉરની નિમલુક ફરીથી એની જગ્યા ઉપર થઈ. એ પછી દર સાલ દસ વીસ લાખની કિંમતનો માલ ફ્રેન્ચ વહાણોમાં યુરોપ જવા લાગ્યો, પોન્ડીચેરીની આબાદી વધતી ચાલી, અને વસ્તી પણ વધી, ત્યારે સહેરના બચાવ માટે આસપાસ એક ક્રાંટ બાંધવામાં આવ્યો તેમજ અંદરના ભાગને સુધારવા અર્થે બાગ, રસ્તા, સમવડબર્ચો બંદરો વગેરેની યોજના થઈ.

પોન્ડીચેરીમાં મુખ્ય અધિકારી ગવર્નર હતા, અને તેની મદદમાં વધતામાં વધતા પાંચ સલાસદોની એક કૌન્સિલ હતી. એમના હાથમાં સધળો અધિકાર હતો. એમને નીમવાની તથા કહાડી મુકવાની સંપૂર્ણ સત્તા કંપનીને હતી, અને રાજ તે બાબતમાં વચ્ચે પડી શકતો નહીં. ગવર્નરની સ્વારી મોટા હાથથી બહાર નીકળતી. એકંદર સાંત રીતે વેપાર ઉલોગ વધારવાની તક પોન્ડીચેરીના અમલદારોને મળી, પણ તે ધણો વખત ટકી નહીં. એમ છતાં બીજાં પાંચ પચાસ વર્ષ આવી જાહોજલાલીમાં પસાર થયાં હોત તો પોન્ડીચેરીમાં ફ્રેન્ચની સત્તા હમેશને માટે સ્થપાયો વિના રહત નહિ.

(૨.) લાપ્યુરડને (સને ૧૭૨૫-૪૮).—સને ૧૭૨૫ માં પોન્ડીચેરીના ગવર્નરે માહી બંદરનો કબજો લેના માટે લડાયક વહાણો મોકલ્યાં હતાં. એ

બંદર મલબાર કિનારા ઉપર તલેચરીની દક્ષિણે એક દેવી રાજના તાબામાં હતું. સુરત છોડ્યા પછી પશ્ચિમ કિનારાના દક્ષિણ છેડા સુધી પોતાની સત્તાનું દાખવણ બંદર ન હોવાથી ફ્રેન્ચ લોકોને ધણી અગવડ પડતી; અને તેથી હરેક પ્રયત્ન કરી એનું એકાદ ઠેકાણું મેળવવા ફ્રેન્ચ કંપની તરફથી પોન્ડીચેરીના ગવર્નરને એક સરખો આગ્રહ થતો હતો. તદનુસાર માહી કમળે કરવા આવેલાં વહાણો ઉપર બર્ટ્રાંડ ફ્રાન્સિસ ડ લાબુરડને (Bertrand Francis La Bardormans) નામનો એક ગૃહસ્થ હતો. એનો જન્મ સેન્ટ મેલો (St. Malo)માં સને ૧૬૯૯ માં થયો હતો. દસ વર્ષની ઉંમરે તે વહાણમાં દૂર પ્રદેશો લગી સફર નીકળ્યો હતો, અને દક્ષિણ મહા સાગરમાં તેમજ પૂર્વ તરફ દિલ્હિપાછન બેઠા સુધી તેણે પ્રવાસ કર્યો હતો. તેણે અભ્યાસ કરી કંઈક જ્ઞાન પણ સંપાદન કર્યું હતું. સને ૧૭૧૬-૧૭ માં ઉત્તર સમુદ્ર અને જૂનમ્પ સમુદ્ર લગી ગયો હતો. એ પછી બે વર્ષ રહી ફ્રેન્ચ ઇસ્ટ ઇન્ડીઆ કંપનીની નોકરી સ્વીકારી તે સુરત આવ્યો. અહીં પોતાની હોંશીઆરીને જોઈ તે તરતજ અગત્યના સંદેશો ઉપર ગયો, પણ કેટલોક વખત હિંદુસ્તાનમાં રહી તે ફ્રાન્સ પાછો ફર્યો, ત્યાં નેવલ એન્જિનિયરીંગનો અભ્યાસ કરી તે પોન્ડીચેરી આવ્યો ત્યારે ઉપર કલા પ્રમાણે માહી હરતગત કરવા ઉપડેલી સ્વારીમાં તેની નિમણૂક થઈ, અને તેનીજ હોંશીઆરીથી તે શહેર ફ્રેન્ચ લોકોના કબજામાં આવ્યું.

(૩.) જોસેફ ફ્રાન્સિસ ડુપ્લેક્ષ (Joseph Francis Dupleix)-
લાબુરડનેની માફક ફ્રેન્ચ કંપનીની નોકરીમાં એ પુરૂષ એટલો તો પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યો કે ફ્રેન્ચ ઇતિહાસમાં તેનું નામ અમર મંદ મળ્યું છે. એ ફ્રાન્સ દેશમાં સને ૧૬૯૭ માં જન્મ્યો હતો. તેનો બાપ તાલેવંત હોવાથી ફ્રેન્ચ ઇસ્ટ ઇન્ડીઆ કંપનીમાં એક કાયરેક્ટર હતો. જોસેફને નાનપણથી ગણિતનો ઘણો શાખ હોવાથી તેના પિતાએ તેને સને ૧૭૧૪ માં સમુદ્રના પ્રવાસે મોકલ્યો, અને પરિણામે આટલાટિક અને હિંદી મહાસાગરમાં યુસાફરી કરી તે ઘણો હોંશીઆર થયો. દરીઆ ઉપર સાહસ કરવાની તેને ધણી હોંસ થઈ, અને અસીમ મહત્વાકાંક્ષાનાં ચિન્હ તેનામાં દેખાવા લાગ્યાં. તેના પિતાના

લાગવગથી તે પોન્ડીચેરીની કૌન્સિલનો પહેલો એટલે લશ્કરી સલાસદ થઈ આ દેશમાં સને ૧૭૨૦ માં આવ્યો. એજ વખતે પોન્ડીચેરીનો વેપાર મંદ પડ્યો હતો એટલે મનમાં ધોળાપા કરતા દ્રવ્ય મેળવવાના વિચારો અમલમાં મુકવાની કુખેને સારી તક મળી. યુરોપ અને હિંદુસ્તાન વચ્ચેના વેપારમાં સારો નફો નહીં થવાથી તેણે હિંદુસ્તાનના કિનારા ઉપરનો વેપાર હાથમાં લીધો. આ ધંધામાં કંપની નહીં પડે એવા હેતુથી ખાનગી વેપારીઓને તે ચલાવવા તેણે ઉત્તેજન આપ્યું, અને પોતે પણ તેમાં મોટી રકમ રોકી. એમાં તેને ધણો યશ મળવાથી સઘળા લોકો તેની પાછળ માંડા થઈ ગયા હતા, અને થોડાજ વખતમાં પોન્ડીચેરીનું બંદર સઘળા જાતનો માલ દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં યુરો પાડનાર મોટું ધામ થયું હતું. એમ છતાં કુખેનું વર્તન ક્રાન્સમાંના ડાયરેક્ટરોને પસંદ પડ્યું નહીં, એટલે તેને સને ૧૭૨૬ માં એ કામ ઉપરથી ખસેડવામાં આવ્યો. પરંતુ પોતાની વર્તણૂક બાબતની ખરી હકીકત લખી મોકલ્યા પછી કુખેને ચાર વર્ષે થોડા ન્યાય મળ્યો, અને સને ૧૭૩૦ માં ચંદ્રનગરના મુખ્ય અધિકારી તરીકે તેની નિમણૂક થઈ.

સને ૧૬૭૬ માં ચંદ્રનગર વસાવવામાં આવ્યું ત્યારથી તેના ઉપર કોઈએ વિશેષ લક્ષ નહીં આપવાથી તે અત્યંત મંદ સ્થિતિમાં પડી રહ્યું હતું. સને ૧૬૮૮ માં ત્યાં એક નાનો કિલ્લો બાંધવામાં આવ્યો, તોપણ ત્યાં કોઈપણ જાતનો ઉદ્યોગ ધધો ચાલતો નહોતો. આ હકીકતમાં એ શહેરનો વેપાર વધારવાની મતલબથી કુખેની સને ૧૭૩૧ માં ત્યાં મુદામ નિમણૂક કરવામાં આવી. અહીં પુષ્કળ કામ કરવાનું હતું અને તે ઉપાડી લેવાની તેનામાં હિંમત હતી એ તે સારી પેઠે જાણતો હતો. એણે એકદમ પહાણો વેચાતાં લઈ માલ ભરવાનું શરૂ કર્યું, અને ગામે-ગામના વેપારીઓને એકઠા કરી વેપાર ઉપાડ્યો. હાથ હેડગનાં માણસોને તેણે થોડા પ્રોત્સાહન આપ્યું, કેટલાકોને વેપાર ચલાવવા પૈસા ધીર્યા અને કેટલાકોને પોતાના લાગીદાર પણ બનાવ્યા. આ પ્રમાણે તેણે એકદમ વેપાર ચલાવવા ધામધુમ કરી મુકવાથી બંગાળનો માલ સરત, ખસરા, જુડા, મોખા

ઈત્યાદિ સહેરોમાં જવા લાગ્યો. દેશી રાગ્નઓ સાથે મેત્રી કરી ડુપ્લેએ પોતાના કામમાં હરેક પ્રકારની મદદ મેળવી. આ શ્રમને લીધે ઘોડાનું વર્ષમાં ચંદ્રનગરનો વૈભવ સર્વત્ર ફેલાયાથી ફ્રાન્સમાં કંપનીના સભાસદોને અત્યંત આનંદ થયો. લોકો ડુપ્લેની તારીફ કરી તેને ધન્યવાદ આપવા લાગ્યા. સને ૧૭૩૧ થી ૧૭૪૧ લગીનાં દસ વર્ષમાં ચંદ્રનગરની સ્થિતિમાં અસાધારણ ફેરફાર થઈ ગયો, અને ડુપ્લેનો ખાનગી વેપાર પુષ્કળ વધવાથી તે પણ પૈસાવાળો થયો.

(૪.) કુમાસ.—સને ૧૭૩૫ માં લેન્ગોરનો કારભાર પુરો થતાં તેની જગ્યાએ લેન્ગોટ કુમાસ (M. Benoit Dumas) ની નિમણૂક થઈ. એ ધણો આહાત અને હોંશીઆર હતો. એ જુની ફ્રેન્ચ કંપનીનો નોકર હતો, અને સને ૧૭૧૩ માં સત્તર વર્ષની ઉંમરે પોન્ડીચેરી આવ્યો હતો. પાંચ વર્ષમાં તે સુપ્રિમ કૉન્સિલનો મેમ્બર થયો, અને ૧૭૨૧ માં એટર્નિ જનરલની જગ્યા ઉપર ગયો. એ પછી કેટલાંક વર્ષ જુઓનના ગવર્નરનો ઓફીસોગવ્યા બાદ એ પોન્ડીચેરીમાં ફ્રેન્ચ કંપનીનો મુખ્ય અમલદાર થઈ આવ્યો તે નિયમિત કામ કરનારો તથા સ્વદેશાભિમાની હતો, દેશીઓના રીતરીવાજ સંપૂર્ણ સમજતો હતો અને ગમે તેમ કરી ફ્રાન્સની સત્તા વધારવા માં તે અતિશય મહેનત કરતો હતો. શાંત રીતે તથા ધીરજથી પોતાનો ઉદ્દેશ પાર પાડવા તે ઉત્સુક હતો. કર્નોટકના નવાબ દોસ્તઅલી સાથે એને ઘાડી મિત્રાચારી હતી, અને તેની મારફતે મોગલ બાદશાહ મહમદશાહ પાસેથી પોન્ડીચેરીમાં નાણું પાડવાની પરવાનગી તેણે મેળવી હતી. એ નાણું સોનાચાંદીનું હતું, અને મોગલ સિક્કાની માફક તેની એક તરફ મોગલ બાદશાહનું ડાકું તથા મીશ્ર તરફ નામ ઊપેલું હતું. આ પરવાનગીથી પોન્ડીચેરી અત્યંત આબાદ થયું. યુરોપમાંથી સોનું ચાંદી લાવી અહીં તેનાં સિક્કા પાડી તે વડે વેપાર ચલાવી ફ્રેન્ચ લોકોએ દરસાલ બે લાખ રૂપીઆ નફો કર્યો. હવે પછીના જનાવોમાં આ ફ્રેન્ચ મહરજ વિશે આપણે નકાસે જાણીશું.

લીધેજ તેમાં સપડાઈ જતાં જયી ગયું, અને કંપની પોતાની મરજી માફક વર્તી શકી. વળી અહીંનાં નિરનિસર્જા પક્ષેને પોતપોતાના ટટામા અંગ્રેજ તથા ફ્રેન્ચ જેવા ત્રાહિત લોકો ધણા ઉપયોગી લાગવાથી તેઓએ નિર્ભયપણે તેમને આશ્રય આપ્યો.

યુદ્ધકટના તદનામા પછીનાં પચીસ ત્રીસ વર્ષમાં ફ્રેન્ચ અને અંગ્રેજ કંપનીને જે સ્વસ્થતા મળી તેમાં તેની સ્થિતિ અત્યંત આબાદ થઈ, અને પરિણામમાં ઉભય સરકારે એક બીજા પ્રત્યે જળ્પરદસ્ત ઇર્ષા ઉત્પન્ન થઈ. યુરોપમાં ઇંગ્લંડ અને ફ્રાન્સ વચ્ચે વિગ્રહ ચાલતો હોવાથી તેની અસર હિંદુસ્તાનમાં જણાવવા લાગી અને ૧૭૪૩ પછીનાં વીસ વર્ષમાં યુરોપમાં જે પ્રમાણે ઇંગ્લંડ અને ફ્રાન્સ વચ્ચે યુદ્ધ ચાલ્યું હતું તેજ માફક હિંદુસ્તાનમાં અંગ્રેજ અને ફ્રેન્ચ કંપનીઓ વચ્ચે લાંબા લડાઈ થઈ હતી, અને તેમાં અનેક દેશી સત્તાધીશો સામેલ થયા હતા. આ ઝમઝામે અને ફ્રાન્સના હાથમાંથી પૂર્વ તરફના મુલક ઉપરનો સમજો કાણુ જતો રહ્યો. અને અંગ્રેજોએ વિજયી થઈ પોતાની સત્તા દૃઢ કરી.

આગળ કહેલો અંગ્રેજ તથા ફ્રેન્ચ લોકોની આબાદીનો સમય તેજ મોગલ બાદશાહીની પડતીનો કાળ હતો. ઔરંગઝેબ બાદશાહ અને ૧૭૦૭ માં મરણ પામ્યો ત્યારે તેનું રાજ્ય ભાંગેર સ્થિતિમાં આવી પડ્યું હતું. રાજ્યમાં જ્યાં ત્યાં અવ્યવસ્થા અને ગેરનહોખરત હતાં; મરાઠા વગેરે અન્ય શત્રુઓ પ્રબળ થયા હતા સર્વને ધાકમાં રાખી અનેક મહાન મોગલ બાદશાહે જે વિસ્તીર્ણ રાજ્ય સંપાદન કર્યું હતું તેને સભાળી શકે એવો કોઈપણ કર્તવ્યવાન પુરૂષ ઔરંગઝેબની પાછળ થયો નહીં, એટલે મજેલી તકનો લાલ લઈ રાજધાનીથી દૂર પડેલા જુદા જુદા પ્રાંતના સુબેદાર તથા નવાબો રાજ્યને માટે લડી મરવા લાગ્યા. જે કોઈને લશ્કરની મદદ મળતી તે પોતાની હસ્તકના મુલક માટે બીજાઓ સામે લડતા. પ્રબલમાં કોઈપણ દમ ન રહેલો હોવાથી તેને જે કોઈ ઝુકાવતુ તેમ તે ઝુકાવવા તૈયાર થતી. આ સંજોગમાં કોઈ યશસ્વી પુરૂષ આ અધાધુનીનો અંત આણી દેશમાં શાંતિ ફેલાવે એવી સર્વ કોઈની ઈચ્છા થવા લાગી.

મોગલ બાદશાહીની પડતીના કાળમાં નિઝામ ઉલ મુલ્ક, અસખ્ય મરાઠા સરદારો, તેમજ અંગ્રેજ ફ્રેન્ચ વગેરે અનેક લોકો આ દેશમાં પોતાનું રાજ્ય પ્રાપ્ત કરવા ઉત્સુક બન્યા હતા, અને પોતાનો હેતુ બર લાવવા સધળા એકસરખા મગન કરતા હતા. આવી રીતે ઉદ્યોગ કરનારા પૈકી કેટલાક તો ઉપાડેલાં કામ માટે દેખાઈતી રીતે અશક્ત હતા, કેટલાકોએ પોતાની ધારણા પાર ઉતારવા અસાધારણ ઉતાવળ કરી હતી, તથા કેટલાકોની પોતાનીજ અતર્બ્યવસ્થા સંતોષકારક નહોતી અંગ્રેજ સરખા તીવ્ર બુદ્ધિવાળા લોકો દેશમાં યત્ન ફેરફારોનું બારીકાઈથી નિરીક્ષણ કરી તટસ્થ વૃત્તિ બતાવતા હતા. જે કોઈ ઉતાવળ અથવા બૂલ કરશે તેમને તેમનાં કામનું ફળ આપોઆપ મળશે, તથા લડાઈમાં નિઃસત્વ થશે એમ સમજી આવેલો પ્રસંગ ઉઠાવી, તેઓ યોગ્ય તકની રાહ જોતા બેઠા. આવાં કામમાં એક પ્રકારનો દ્રઢ નિશ્ચય તથા હિમત જરૂરનાં હોવાથી મરાઠા જેના બહાદુર લડવૈયાઓનું તે તરફ પ્રથમ લક્ષ ગયું પહેલા બાજુરાવ પેશ્વાએ દેશની ખરી પરિસ્થિતિ તરતજ જાણી લીધી, અને મોગલ બાદશાહીનાં સધળા અગ્રજૂતો ઉપર એકદમ હુલો કરવાની શરૂઆત કરી. પૂર્વ, પશ્ચિમ, દક્ષિણ અને ઉત્તર એમ ચારે દિશામાં ધગી જઈ મોગલ પ્રદેશ છતી લેવાનું કામ તેણે આરંભ્યું એમની દક્ષિણ તરફની સ્વારીની સરદારી રાધુજી બોસલે ઉર્ફે રમનાથરાવ પામે હતી તેનો અને ફ્રેન્ચ લોકોનો સબ્ધ કેવા પ્રકારનો થયો હતો તે હવે પછીની હકીકત ઉપરથી જણાઈ આવશે. તેમા એમ સ્પષ્ટ માલમ પડશે કે યુરોપિયન લોકોનો મુખ્ય આધાર કાફલા ઉપર હતો સત્તુના આધારથી વિશેષ નુકસાન ન ખમત્તા, બારીક પ્રસંગ આવતા આરમારની મદદથી નાસી છૂટવાની તેમને અનુકૂળતા હતી. પરદેશીપણુ જેની રીતે કેટલેક પ્રસંગે નુકસાનકારક નીવડે છે, તેમ તે કોઈ કોઈ વેળા ફાયદેશીર પણ થાય છે. દેશી સત્તાધિકારીઓ પરસ્પર વૈમનસ્થમા ગુચાઈ જવાથી, યુરોપિયન લોકોનું પરદેશીપણું કંઈક અશે તેમને નફાકારક થઈ પડ્યું.

હવે પછીની હકીકત ઉપરથી ખીજ એક વાત એની પણ સિદ્ધ

યમે કે દિ દુરતાનમા નાન્ય રચાપન કરવામાં અમને કરતા કેન્ય પોકાઃ આગળ પડતો જા. સીમે હતો, અને તેમાં તેમની તિવ્ર બુદ્ધિનો ઉપયોગ થયો હતો ખરી પરિસ્થિતિ કેન્ય લોકોએ ઓળખી લીધી હતી, અ તદનુસાર ઉદ્યોગ પણ તેમજેજ સર કર્યો હતો એ પછી અમેનેએ કેન્ય લોકોનો પરાજય કરી તેમજે ઉત્તરે કામ પાર પાડ્યું

૨. મોગલ બાદશાહીમાં કર્નાટકની વ્યવસ્થા. મોગલ અમલમાં આખા રાજ્યના મોગલ મોટા વિભાગો કરવામાં આવ્યા હતા, અં દરેકને સુબાગિરી એવી સરકાર આપવામાં આવી હતી, સુબાગિરીના મુખ્ય અમલદારને સુબેદાર કહેતા સુબાગિરીના પેટા ભાગો ઉપરના અમલદારને નવાબ કહેવામાં આવતા આ નવાબો સુબેદારના હાથ હેઠળ હોવાથી હાલની રાજ્યપદ્ધતિના કનેક્ટરની બરોમર તેમનો ઓખો ગણી ચકાસ સુબેદાર તથા નવાબની નિમણૂક ખુદ બાદશાહ તરફથી થતી, પરંતુ રાજધાની તહેર દૂર હોવાથી, કોઈ સુસ્કેત પ્રસંગે રાજ્યકાર્યભાર અડી નહીં રહે તે માટે તામકતોમ નવાબની નિમણૂક કરવાનો અધિકાર સુનાને હતો આવી રીતે થયતી નિમણૂક માટે પાઠગથી બાદશાહની મલુમી મેગવવાની જરૂર હતી મોગલ અમલમાં આ વ્યવસ્થા યોગ્ય રીતે પ્રચલિત હોવાથી કોઈ પણ અમલદાર તેની વિરૂદ્ધ થતા તે બાબતની વ્યવસ્થા બાદશાહ રૂબરૂ સત્વર થતી પણ ઔરંગઝેમના અમલની અતમા તથા તેના મરણ બાદ રાજ્યમાં અધાધુધી સર થવાથી સુબેદાર તેમજ નવાબો મરણ પ્રમાણે પોતપોતાની નિમણૂક કરવા તાગ્યા, અને નવાબો મરણ સમયે પોતાના પુત્ર અગર નજદીન્ના સમાને પોતાની જગ્યા ઉપર નીમવો એવો પ્રધાત સર થયો કેનીકવાર આવી નિમણૂક મલુમી માટે બાદશાહ પાસે સાદર થતી, પણ ખુદ બાદશાહ અમનદારોના હાથમાં પુતળા સમાન હોવાથી દરેક ગોઠવણ મલુમ કર્યા વિના તેનો છૂટકો નહોતો આપણી તરફ મરાઠી અમલની પડતીના કાળમાં જેવી રીતે પેશ્વાઓ પોતાક સતારાના ઇત્તપતિ તરફથી જેને જેમને તેને મળવા લાગ્યો હતો, તેવીજ કંઈક ગેરવ્યવસ્થા મોગલ બાદશાહીમાં સર થઈ હતી

બાદશાહીના બીજા પ્રાંતોની માફક દક્ષિણની સુબાગિરીની હદ નિશ્ચિય થઈ નહોતી. વળી દક્ષિણ દેશ એટલે હિંદુસ્તાનના દ્વીપકલ્પનો મધ્યભાગ કાયમનો મોગલોએ કદી જીત્યો નહોતો તે હસ્તગત કરવા માટે અકબરના વખતથી પ્રત્યેક બાદશાહે સ્થાપી કરી હતી, અને છેવટે ઔરંગઝેબે એ હેતુ બર લાવવામાંજ પોતાનો પ્રાણ ખોયો હતો. ગોવર્ણકાન્ડા અને વિજ્ઞાપુરનાં રાજ્યો તેણે જીત્યાં હતાં, અને તેમનો મુલક દક્ષિણની છ સુબાગિરીમાં સામેલ કર્યો હતો, તોપણ મહારાષ્ટ્રની પેલી તરફનો પ્રદેશ જેને કર્નાટક કહે છે તે તથા મરાઠાઓના કમળમાનો મહારાષ્ટ્રનો પ્રાંત જીતવાનું કામ ઔરંગઝેબનાં મરણ સમયે શરૂ થયું હતું. ટ્રિબીનાપોલી, તાંગેર તથા મૈસુરમાં જે સ્વતંત્ર રાજ્યો હતા તેમની ઉત્તર તથા પૂર્વ તરફના મુલકને સામાન્ય રીતે કર્નાટક કહેવામાં આવે છે. આર્કંટ આ પ્રદેશના મધ્યભાગમાં હોવાથી તેની રાજધાનીનું સહેર હતું આ પ્રાંતની જુદી સુબાગિરી ઔરંગઝેબે કદી સ્થાપી હતી નહીં, કેમકે એક સુબાગિરીમાં સમાવી શકાય એટલો દક્ષિણનો સબધ પ્રદેશ તે કદી જીતી શક્યો હતો નહીં. આ કારણથી દક્ષિણનો જે ઘર્ષ મુલક મોગલોને હસ્તક આવ્યો તેટલો તે તરફના બીજા પ્રાંતમાં સમાવી દેવામાં આવ્યો હતો. આવાંજ કોઈ કારણોને લીધે દ્વિફરાબાદનો નિઝામ આર્કંટના નવાબ ઉપર પોતાની હકુમત ચલાવવાનો દાવો કરતો, અને આ માની લીધેલા હકને લીધેજ હવે પછીની અનેક લાજગરો ઉપસ્થિત થઈ હતી. આરબમાં આ પ્રાંત જીતવામાં ઔરંગઝેબનો સેનાપતિ જુલશીકારખાન મુખ્ય હોવાથી તેનેજ બાદશાહે કેટલોક વખત આર્કંટના નવાબ પદ ઉપર આરૂઢ કર્યો પાછળથી ત્યારે તે બાદશાહ સાથે મહારાષ્ટ્રમાં આવ્યો ત્યારે તેની કર્નાટકની જગ્યા ઉપર દાઉદખાન પત્રીની નિમણૂક કરવામાં આવી હતી અને ૧૭૦૬ માં દાઉદખાન મહારાષ્ટ્ર ગયો ત્યારે તેણે પોતાનો અધિકાર સાદત ઉલ્લાખાનને સોંપ્યો; પાછળથી બાદશાહે આ નિમણૂક કાયમની કરી આપી હતી. આ પ્રાંતનો કારભાર સાદત-ઉલ્લાએ અને ૧૭૧૦ થી ૧૭૩૨ સુધી બારે મહાપશુધી ચલાવ્યો. તેને કોઈ વારસ ન હોવાથી મરણ સમયે તેણે પોતાના

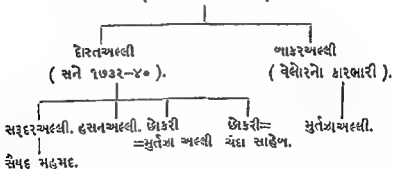
બાઈના છોકરા દોસ્તઅલીને દત્તક લઈ તેને કરનાટકનો કારભાર સોંપ્યો. સાદત-ઉલ્લા સને ૧૭૩૨ માં મરણ પામ્યો.

દોસ્તઅલીની નિમલુક દક્ષિણના સુબા નિઝામ-ઉલ-મુલ્કને પસંદ પડી નહીં, કેમકે સઘળા દક્ષિણ પ્રાંતનો પોતે સુબો હોવાથી કર્નાટકના નવાબની નિમલુક તેની સંમતીથી થવી જોઈએ એમ તે માનતો હતો. આથી તેણે દોસ્તઅલી સામે વાંધો લીધો. દિલ્હીમાં નિઝામનો લાગવગ બારે હોવાથી દોસ્તઅલીની નિમલુક ચોગ્ગ રીતે દરબારમાંથી મંજૂર થઈ નહીં. આ દોસ્તઅલીને બે છોકરી અને એક છોકરો નામે સફ્દર અલી એમ ત્રણ છોકરાં હતાં. છોકરીઓનાં લગ્ન મુર્તઝાઅલી અને ચંદા સાહેબ સાથે થયાં હતાં, અને ચંદા સાહેબ કર્નાટકના નવાબના દિવાન તરીકે કામ કરતો હતો.

આ પ્રકરણમાં વર્ણવેલી બાંજગઝ બરાબર સમજવા માટે કર્નાટકના નવાબની વંશાવળી ઉપયોગી થઈ પડશે:—

નવાબ સાદત-ઉલ્લા.

(સને ૧૭૧૦-૧૭૩૨)

૩. ચંદા સાહેબ અને ફ્રેન્ચ વચ્ચે મિત્રાચારી.—ચંદા સાહેબ એક ગરીબ કુટુંબનો પણ હોંશીઆર, સાહસિક અને અત્યંત મહત્વાકાંક્ષી પુરૂષ હતો, અને નવાબના જમાઈ થવા પછી તેની મદદતા પુષ્કળ વધી હતી. તેના અનેક પ્રતિસ્પર્ધીઓ હોવાથી પ્રથમથીજ કોઈની સહાય લેવાના

હૈદુથી તેણે ક્રૅન્ચ લોકોનો આશ્રય સ્વીકાર્યો હતો. એઓ -૫૫ પોતાની સત્તા વધારવાના નાદમાં મસમુદ્ધ હોવાથી બેઝને એક બીજાના આશ્રયની જરૂર હતી. ચંદ્રસાહેબ વારંવાર પોન્ડીચેરી જતો ત્યારે દુમાસ અને બીજા અધિકારીઓ તરફથી તેનો સારો સત્કાર થતો.

કર્નાટકનો મોટો ભાગ મુસલમાની અમલ હેઠળ હતો. આર્કટ, શિરે, હડાપ્પા, કરનુલ અને સાવાનુર એ પાંચ ડેકાણે નવાબ અતિ સામર્થ્યવાન હતા; દીગ્વીનાપોલી તથા તાંજોરમાં સ્વતંત્ર હિંદુ રાજ્યો પૂર જોરમાં આસતાં હતાં. સને ૧૭૬૬ માં દીગ્વીનાપોલીનો રાજા મરણ પામતાં તેના વારસોમાં ગાદીને માટે ઉત્પન્ન થયેલા દંડામાં મૈયત રાજાની રાણી એક બાલુએ હોવાથી, તેને મદદ કરવા માટે નવાબ હોસ્તઅલીએ પોતાના જમાઇ ચંદ્ર સાહેબને ફોજ સહિત તે તરફ રવાના કર્યો. એણે રાણી તેમજ બીજા સખળા વારસોને બાલુએ મુકી પોતેજ તે શહેરનો કબજો લીધો, અને ત્યાંના કારભાર ચક્રાવચ્ચ માંડ્યો. આ રિયતિમાં તેને ક્રૅન્ચ લોકો સાથે વધારે ધોડો સંબંધ બાંધવા અનેક તક મળી, અને તેમાં તાંજોરના રાજાના તાબામાં આવેલું પૂર્વ કિનારા ઉપરનું બંદર એણે મોટી યુક્તિથી ક્રૅન્ચ લોકોને મેળવી આપ્યું. આ હકીકત નીચે પ્રમાણે બની. તાંજોરનો પહેલો રાજા, સિવાજીનો સાવકો ભાઈ વ્યંકાજી મરણ પામ્યા પછી તેનો છોકરો તુકાજીરાવ કેટલાંક વર્ષ રાજ્ય કરી સને ૧૭૩૮ માં ગુજરી ગયો. એને ત્રણ છોકરા હતા: બે ઔરસ, બાબા સાહેબ અને શાહુજી, તથા ત્રીજો અઔરસ પ્રતાપસિંહ. તુકાજી પછી બાબા સાહેબ તાંજોરની ગાદીએ આવ્યો, પણ તે યોગજ વખતમાં મરણ પામ્યો. તેને કેન્દ્ર સંતતી ન હોવાથી તેના ભાઈ શહુજીએ રાજ્યાસન લીધું; પણ સખળી સત્તા લસકરી અધિકારી સૈયદખાનના હાથમાં હોવાથી શહુજીને તે ટેકા આપે એમ નહોતું. સૈયદખાને સિધાજી નામના બીજા એક ગૃહસ્થની આણુ ફેરવતાં, શહુજી નાસી જઈ પોન્ડીચેરી નજદીક ચિદંબરમમાં બરાયો, અને ત્યાંથી ક્રૅન્ચ લોકોની મદદ માગી. ક્રૅન્ચ લોકો જો તેને તાંજોરની ગાદી મેળવી આપે તો પૂર્વ કિનારા ઉપરનું કારિકલનું બંદર, તેની પાસેનો

કરકનગરી નામનો મજબૂત કિલ્લો તથા કેટલાંક આગો કાયમનાં તેમને સપુરદ કરવાનું શાહુજીએ કબૂલ કર્યું. આવી રીતે આવી મળેલી સંધિ મુમાસે જ્યાં દીર્ઘ નહીં. તેણે તરતજ સંબંધી સંપૂર્ણ રીતે સજ થયેલી ફોજ તથા બે વહાણો કારિકલ તામે કરવા મોકલ્યાં. આજ લશ્કરે આગળ વધી શાહુજીને તાંજેરની ગાદીએ બેસાડવાનો હતો બીજી તરફ શાહુજીની કંઈ જુદા પ્રકારની ખટપટ ચાલુ હતી, અને તેની અંતે તેણે સંવદખાનને વશ કરી તેની મદદથી તાંજેરની ગાદી મેળવી, અને ફ્રેન્ચ લોકોને કારિકલનું બંદર આપવા ના પાડી. આથી હાથમાં આવેલો દાવ જતો. રહેલો જોઈ મુમાસ નારીપાસ થયો; છતાં શાહુજી સાથે ખુશી રીતે લડવા તે હિમત કરી શક્યો નહીં. પરંતુ ફ્રેન્ચ લોકોને ખુશ કરવાની આ સંધિ ચક્ર સાહેબને આપતી. મળી આવવાથી તેણે જાતે કારિકલનું બંદર છતી તેમને સોંપવા માટે તે તરફ લશ્કર રવાના કર્યું. શાહુજીએ બચાવ માટે પોતાની ફોજ મોકલી, પણ તે ત્યાં જઈ પહોંચે તે પહેલાં ફ્રેન્ચ લશ્કરે કારિકલ હસ્તગત કરી લેવાથી શાહુજી નિરૂપાય થઈ અગાઉ કરેલા કરાર પ્રમાણે અમલ કરવા તૈયાર થયો. એટલામાં તેના હાથમાંથી ગાદી જતી રહી, અને પ્રતાપસિંહે રાજ્યપદ ધારણ કરી ચિદંબરમનો કરાર પાર પાડવા માથે લીધું. આથી કરી કારિકલ, કરકનગરી તથા પૂર્વ કિનારા ઉપરનો સુમારે રૂ ૩૦ થી ૪૦,૦૦૦ ની વસુલાતનો પ્રદેશ ફ્રેન્ચ લોકોને મળ્યો (સને ૧૭૪૧).

૪. મરાઠાઓની કર્નાટક ઉપર સ્વારી.—ચદા સાહેબ દ્વીવીના પોલીમાં રહેલા લાગવાથી તેની જગ્યા ઉપર નવાબે મીર આસદને દિવાન તરીકે નીમ્યો. મીર આસદ પોતાની વિરૂદ્ધ ખટપટ કરે છે એવું સાંભળી અંદા સાહેબે દ્વીવીનાપોલીમાં પોતાના બચાવ માટે સર્વ પ્રકારની મજબૂતી કરી, અને મદુરા તથા દિંદીગલમાં પોતાના બે ભાઈઓ બડા સાહેબ તથા સાદિક સાહેબને ઝોકપી દીધા. આ પ્રમાણે કર્નાટકમાં મુસલમાની રાજ્યની વૃદ્ધિ થતી જોઈ તાંજેર અને મહેસુરના હિંદુ રાજાઓના મનમાં કંઈક વસવસો પેદા થયો. બીજી તરફ ખુદ નિઝામને પણ કર્નાટકના નવાબની વધેલી સત્તા પસંદ પડી નહીં. નિઝામ પોતે દિલ્લીમાં રોકાયેલો હોવાથી

[[ઓ સાથે સંધાન કરી તેમને કર્નાટક ઉપર સ્વારી કરવાને. ઉત્કૃષ્ટા-
પ્રાંત જીતવો એ મરાઠાઓના કાર્યક્રમનો એક ભાગ હોવાથી ક્ષાહ્ન
રાજના હુકમ અનુસાર રાધુજી બેંસલેએ પચાસ હજાર ચુંટી-કહાડેલા
ર સાથે તે ઉપર સ્વારી કરી (સને ૧૭૩૯). તે 'વેળા' કર્નાટકનો
બ દોસ્તઅલી હતો, અને તેનો છોકરો સફદરઅલી તેના જમાઈ અદા
જી દ્વીચીનાપોલીમાં પોતાનો અમલ એસાડવાના કામમાં રોકાયો હતાં.
જીની સામે ધવા માટે તેમને દોસ્તઅલીએ જોર જુલમથી પાછા
લાવ્યા, પણ ચંદા સાહેબનો મૂળ ઉદ્દેશ સ્વાર્થી હોવાથી તે તાબડતોબ
ઓ નહીં. એટલામાં રાધુજીએ દોસ્તઅલીને રજુક્ષેત્ર ઉપર ઘેરી તેના
ર સખત હુમલો કર્યો. દોસ્તઅલી જીવ ઉપર આવી ઝતુનથી લડ્યો,
નિરૂપાય ધધ તે અને તેનો છોકરો હસનઅલી સમ્રામમાં માર્યા ગયા,
ન' મોર આસદ કેદ પકડાયો, તથા રાજ્યના મોટા મોટા અધિકારીઓ
હાને હાથે કપાઈ મુઆ. આ લડાઈ હમલચરીની ખીજમાં તા. ૨૦ મી
સને ૧૭૩૯ ને દીને થઈ હતી. નવાખના આવા પરાજયથી આખા
ટીકમાં કેર વર્ત્યો. આ પહેલાં મરાઠાઓએ સર્વ હિંદુસ્તાન પોતાના પગ હેઠળ
ની માર્કુ હતુ એટલે હવે કોઈ પણ તેઓની સામે ટકી શકશે નહીં એમ
ને કોઈને લાગવા માડ્યું. સફદરઅલી પોતાના રક્ષણાથે વેલોરના કિલ્લામાં
રાઈ બેઠો જે થયું તે એક રીતે સાર થયુ એમ ગણી ચંદા સાહેબ
ચીનાપોલીમાં સ્વરથ બેસી રહ્યો. પરંતુ આ બેઉ જાણીએ પોતાનું કુટુંબ,
વાનીર વગેરે સઘળુ પોન્ડીચેરી મોકલવાથી ત્યાંના ગવર્નર કુમાસને પોતાની
લામતી માટે ધારતી પેડી. રાતદિવસ મહેનત કરી તેણે પોન્ડીચેરીના બચાવનાં
મ પુરાં કર્યા, અને અજસામગ્રી તથા દારૂગોળાની ભરતી કરી. નવાખના
ટુંબ સિવાય ખીજા પણ પુઝળ લોકો આસપાસના પ્રદેશમાંથી તેને આશ્રયે
ઈ પડ્યા. નવાખ દોસ્તઅલીની સ્ત્રી, છોકરાં વગેરે તા. ૨૫ મી મેને
ને પોન્ડીચેરી આવ્યાં ત્યારે તેમને અદર આશ્રય આપવો કે નહીં એ
ખત કુમાસને મોટો વિચાર પડ્યો. નવાખનુ કુટુંબ તથા ધનદોલત
ચના તાબામાં છે એમ મરાઠાઓની જાણમાં આવતાં તેઓ પોન્ડીચેરી

ઉપર આત્મા વિના રહેશે નહીં. જો તેમને આશ્રય આપવામાં નહીં આવે તો આટલા દિવસના રનેહ ઉપર પાણી ફેરે, અને ક્રેન્ચ લોકોની તેમનાં કૃતજ્ઞપણાં માટે લોકોમાં ફેરેલી ઉડે તે જુદી. આવી મુશ્કેલીમાં સપડાઇ જતાં કુમારે તાજડોતોળ કૌન્સિલની સલાહ લઇ નવાજનાં કુટુંબને પોન્ડીચેરીમાં ઘણા કરવાનો નિશ્ચય કર્યો; અને જાતે કિશ્વાના દરવાજા ઉધાડી મોટા સન્માનથી તેમને અંદર લીધાં, અને તોપની સલામી આપી તેમને રહેવાની સોંપ કરી આપી. થોડા દિવસ બાદ ચંદાસાહેબનાં બી ઓકરાઓ આવ્યાં તેમને માટે પણ કુમારે ક્રેન્ચ સંસ્થાનમાં વ્યવસ્થા કરી. પેલી તરફ મરાઠાઓએ આર્ક્ટ લીધું, પણ નવાજની સઘળી સંપત્તિ પોન્ડીચેરીમાં મોકલાવી દીધેલી હોવાથી તેમના હાથમાં કંઈ પણ આવ્યું નહીં એટલે તેઓ ધણા ગુસ્સે ધઈ ગયા, અને આગળ શું કરવું તેના વિચારમાં પડ્યા. નવાજ દ્યસ્તઅસ્લીનો કારભારી મીર આસદ તેમના કબજામાં હતો. તે ચંદાસાહેબનો કટો વેરી હોવાથી તેનું એકલપેટાપણું તે જરાજર સમજતો હતો, એટલે ચંદાસાહેબને ઊંડી દષ્ટ મરાઠાઓ સાથે નવાજને સલાહ કરાવવાના હેતુથી રાધુજી સાથે તેણે સંદેશ ચલાવ્યા. રાધુજીએ તેનું કહેવું માન્ય કરી તેને બધનમાંથી મુક્ત કર્યો, અને તેને મધ્યસ્થ રાખી ઑગસ્ટ સને ૧૭૪૦ માં સફદરઅસ્લી સાથે તહ કરી. એની રૂએ એવું હતું કે મરાઠાઓએ સફદરઅસ્લીને કનાંટકના નવાજ તરીકે કબૂલ રાખવો, તેણે મરાઠાઓને એક કરોડ રૂપીઆ દહતે દહતે આપવા, અને પૂર્વે કિનારા ઉપરના હિંદુ રાજાનો જે મુલક સને ૧૭૩૬ પછી ખીજાઓએ જીતી લીધો હોય તે જેનો તેને પાછો આપવો. એ પછીની કલમ તાંજોરના તાબામાંના કારિકલ માટે હતી, અને છેલ્લી જે કલમો ગુપ્ત રાખવામાં આવી હતી. આ તહનામાંની સરતો ઉપસ્થી ક્રેન્ચ લોકોની મતલબ શું હતી તે મરાઠાઓએ પૂર્ણપણે ઝોળખી લીધી હતી, અને તે પાર પાડવા માટે તેઓ મથતા હતા એ ખુશ્કું હતું.

૫. રાધુજી અને ક્રેન્ચ વચ્ચેનો પત્રવ્યવહાર.—ક્રેન્ચ લોકોએ પૂર્વે કિનારા ઉપર સત્તરસ્થાપનાની યદ્વાન કરી અને નવાજના કુટુંબને

તેમની દોલત સહિત આશ્રય આપ્યો એ વાત રાધુછને રૂચી નહીં. તેણે તરતજ એક પત્ર એ બાબત ફ્રેન્ચ ગવર્નરને મોકલ્યો; તેમણે મી. મેલી-સને આપેલો કેટલોક ઉતારો આ પ્રમાણે છે:—

‘અમારા મહારાજાએ તમને પોન્ડીચેરીમાં રહેવાની પરવાનગી આપ્યાને ૪૦ વર્ષ થઈ ગયાં. હાલમાં અમારૂં લશ્કર આ બાબતે આવેલું છે છતાં તમારી તરફથી કંઈ પણ ખબર આવી નહીં. તમે અમારી દોસ્તીને પાત્ર છો; અમારા શબ્દો કદી ઉઘાપણો નહીં અને આપના કરાર બરાબર પાળણો એવી અમારી ખાતરી હતી. તેથીજ તમને મહારાજાએ આ મુલકમાં રહેવા દીધા હતા. એ માટે દરસાલ ખંડણી આપવાનું તમે કબૂલ કરેલું છતાં અઘાપિ પર્યંત કંઈ પણ લેરાલું કર્યું નહીં, તેથી આખરે મહારાજાને પોતાનું લશ્કર આ તરફ મોકલવા ફરજ પડી. અહીંના મુસલમાન લોકો ગર્વથી અતિ ડુલાઈ ગયા હતા. તેમની ખબર આ લશ્કરે ઠીક લીધી છે એ વર્તમાન તમને મળ્યા હશે; અમારે એ વિષે વધુ જણાવવાની જરૂર નથી. હમણા છંછ તથા ટ્રોચીનાપોલીના કિલ્લા લઈ તેમનો બંદોબસ્ત કરવાનો તેમજ કિનારા ઉપર રહેતા યુરોપિયન લોકો પાસેથી ખંડણી વસુલ કરવાનો અમને દુકમ થયો છે. એ દુકમ અમલમાં મુકવાનું અમને જરૂરનું છે. તમારી વર્તણૂક તથા મહારાજાએ તમારા ઉપર કરેલી મહેરબાની ધ્યાનમાં લેતાં એ ખંડણી તમે નહીં લેશો એ યોગ્ય કહેવાય નહીં. અમે તમારા ઉપર મહેરબાની કરીએ તેના બદલામાં તમે અમારી વિરૂદ્ધ વર્તન ચલાવો છો. તમે મુસલમાનોને તમારી જગ્યામાં આશ્રય આપો એ શું યોગ્ય છે? વળી ટ્રોચીનાપોલી અને તાંબેરમાંની દોલતની પેરીઓ, હાથી, ઘોડા, જવાહીર વગેરે જે કંઈ હાથ લાગ્યું તે સઘળું, કુટુંબનાં માણસો તથા છોકરાંઝંયાં મુદ્દાં ચંદાસાહેબે પોન્ડીચેરીમાં લાવી તમારી પાસે રાખ્યાં એ શું બરાબર કહેવાય? જો તમારે અમારી સાથે મિત્રાચારીનો સંબંધ રાખવો હોય તો ઉપર કહેલી સઘળી દોલત ચંદાસાહેબના કુટુંબ

કિંબીલા સાથે તમેએ અમારે હવાલે કરવી. એ સધળું તાજામાં લેવા માટે સ્વાર મોકલ્યા છે. આ કહેલું તમે નહીં સ્વીકારશો તો જગરદસ્તીથી એ સધળું લેવાની અમને જરૂર પડશે, અને ચાલીસ વર્ષ લગી નહીં ભરેલી ખંડણી પણ બેરબુલમથી લઈશું. વસંધની સ્થિતિ થી યદ્દ હતી તે તમે સાંભળીજા હશે. હમણા અમારી પાસે અહીં મોટી ફોજ હોવાથી તેનો ખર્ચ ચાલેલો બેઠકોએ. મીઠી રીતે તમે અમારી માગણી કબૂલ ન કરો તો તમારી પાસે કેવી રીતે અમારી માગણી વસુલ કરવી એ અમે જાણીએ છીએ. થોડાજ દિવસમાં અમારો ફાફલો પણ અહીં દાખલ થનાર છે, માટે આ પ્રકરણનો નિકાલ સત્વર થાય તો સારૂ. આ પત્રમાં માંઝા પ્રમાણે ચંદાસાહેબનું કુટુંબ તથા હંયાંછોકરાં તેમજ હાથી, ઘોડા, જવાહીર વગેરે સધળું તાજાંતોળ અમારી તરફ મોકલી આપશે એવી આશા છે.'

હુમાંસે મોકલેલા આ પત્રના જવાબમાંથી નીચેના ઉતારો બસ થયો:—
 'મહારાજાને ખંડણી આપવાનું અમે કનક કરેલું હોવા છતાં ચાલીસ વર્ષ લગી કંઈ ભરણું કર્યું નહીં એમ તમે કહો છો, પણ કેન્દ્ર પ્રગ્ન ઉપર આજ લગી કદી પણ કોઈએ ખંડણી બેસાડી નથી. મેં ખંડણી આપવાને કબૂલ કર્યું છે એવું બે ફાંસનો રામ બજે તો તે તરતજ મારૂ ડોકું ઉડાવી દે. અહીંના રાજાએ અમને સમુદ્રકાંઠા ઉપર રેતીમાં કિસ્કા તથા ચહેર બાંધવાની પરવાનગી આપી, ભારે દેશી લોકોના ધર્મ તથા દેવાલયોને કોઈ પણ પ્રકારનો ઉપદ્રવ કરવો નહીં એટલીજ સરત અમે કબૂલ કરી હતી; અને એ સરત અમે અત્કરણપૂર્વક પાળીએ છીએ એટલાજ માટે તમારાં લશ્કરને આ તરફ આવવાની જરૂર નહોતી. છતાં અને ફીચીનાપોલીના કિલ્લા હસ્તગત કરવાનો તમને હુકમ મળેલો હોવાનું તમે જણાવો છો, પણ જ્યાં મુખી આપણી વચ્ચે વેરભાવ ઉત્પન્ન થયો નથી ત્યાં મુખી એ બાબત અમને હરકત નથી. આ પ્રાંતમાં જેટલા મોત્તલ અધિકારીઓ આવી ગયા છે તેઓ સધળાએ અમે કેન્દ્ર સાથે સ્વમાનથી દોસ્તી રાખી છે. તેઓએ અમારા ઉપર અનેક ઉપકારો કર્યા છે, અને આ રત્નેદને લીધેજ નવાજ દોસ્તઅલીના કુટુંબને આશ્રય આપવાનું અમને અવસ્ય છે.

અમારા દરવાજા બંધ કરી તેમને બહાર ભટકતાં રાખવાં એ અમને દીકલાગે કે ? જેને પોતાને માટે કંઈ પણ અભિમાન હોય તે એવું કદી પણ કરશે નહીં. ચંદા સાહેબની સ્ત્રી, તેની મા તથા બાઈ સાથે અહીં આવી છે, પણ બાકીનાં સધળાં - માણસો આકેટમાંજ રહેલાં છે. આ બાઈને તેના છોકરા તથા તેની સંપત્તિ સાથે તમારા સ્વારના હવાલામાં સોંપવા તમે લખો છો. તમે બહાદુર તથા મોટા મનના સરદાર હોવાથી આવું નિંદ્ય કૃત્ય મારી પાસે કરાવી મારે માટે તમારા મનમાં કેવો અભિપ્રાય બંધાય તે તમે સદજ સમજી શકશો. ચંદા સાહેબની સ્ત્રી ક્રેન્ચ રાજના રક્ષણ હેઠળ પોન્ડીચેરીમાં છે; અને હિંદુસ્તાનમાંતો એકેએક ક્રેન્ચ ગૃહસ્થ કાર થયા સિવાય તે તમારા હાથમાં આવનાર નથી. તમારી માગણી ના કબૂલ થતાં તમે જાતે સધળાં લશ્કર સહિત પોન્ડીચેરી આવવા જણાવો છો, તો અહીં તમારો યોગ્ય સત્કાર કરવા સાડ સપૂર્ણ તૈયારી અમે કરીએ છીએ. સર્વ જગનમાં શ્રેયીર તરીકે વખણાયલા સિપાઈઓ અમારી પાસે છે; તેઓ ઉપર અન્યાયથી હુકમો કરનારની ખજર કેવી રીતે લેવી તે તેઓ સારી પેઠે સમજે છે, એ તમે સદજ જાણી શકશો. પરમેશ્વરની સત્તા આગળ મોટાં મોટાં લશ્કર યુદ્ધાં તૃણવત્ હોય છે. એ પરમેશ્વર ઉપર અમારો પૂર્ણ ભરોસો હોવાથી તે અમને સંપૂર્ણ યશ બક્ષે એવી આશા છે. વસઈની હકીકત અમે જાણીએ છીએ, પણ તે વિષે કહેવાનું એટલુંજ કે તેનો ખર્ચા ક્રેન્ચ લોકો કરતા નહોતા. ' (સ. ૧૭૪૦).

આવેા પત્રવ્યવહાર ચાલુ હતો તેવામાં સફ્દરઅલીએ મરાઠાઓ સાથે કરેલા તહનામાંની શુભ કક્ષાઓની માહિતી હુમાસને મળતાં તેણે ઝપાટાબંધ યુદ્ધની તૈયારી કરી. તેણે ૧૨૦૦ યુરોપિયન તથા ૫૦૦૦ મુસલમાન લશ્કરને કવાયત શીખવી તૈયાર કર્યું. હિંદુસ્તાનમાં કવાયતી ફાજની આ શરૂઆતજ હતી. વળી તેણે સર્વ પ્રકારની સામગ્રી શહેરમાં ભરી, અને કાફલાનાં માણસોને પણ જમીન ઉપરની યુદ્ધકળા શીખવી. એટલામાં નવાબ સફ્દરઅલી પોન્ડીચેરી આવ્યો, અને પોતાની માને મળી હુમાસને અત્યંત આબાર માન્યો. આ વેળા તેની સાથે ચંદા સાહેબ

પણ આગો હતો, આ પ્રમુખે પૂર કિનારા ઉપરનો દસ હજાર રૂપીઆની ઉત્પન્નો મુનક સફરઅલીએ કેન્દ્ર લેવાને બુદ્ધિ પાડી આપ્યો, અને એ માટે દિલ્હીના બાદશાહનું ફરમાન પણ મેળવ્યું. તત્કાલ નિસ પોન્ડીચેરીમા રજા પડી સફરઅલી પોતાની માને લઈ આકેટ ગયો, અને ચઢ સાહેબ /નીના પોન્ડી તરફ રાના થયો, પણ તેના બી છોડનાઓ કેન્દ્ર સંસ્થાનમા ગયા પોન્ડીચેરીથી પણ રૂપા બાદ ચઢ સાહેમે સ્વચરણધુની તરીકે છોડી દઈ, પોતાના લાઈ બડા સાહેબને રીધારે મુનક હસ્તગત કરવા માટે મદુરા મોકલ્યો. બડા સાહેબ તથા ચઢ સાહેબને દૂર પડેલાં લેઈ રાધુલએ એકદમ દીગ્ગીનાપોલીને ઘેરે ધાક્યો. ચઢ સાહેબ ધણી કનુનથી તેની સામે ગયો. બડા સાહેબને તાગડતોળ પાછો બોલાવવા ગયલા કહેણ પ્રમાણે તે આવી ચઢ સાહેબને મળે તે પૂર રાધુલએ તેની સામા રીસ હાલત નક્કર મોકલ્યું નાઈલાજ ધર્મ નડતા બડા સાહેબ નાજમા પડ્યો અને તેની કાજ ગંભીરતા મા પડી વિખરાઈ ગઈ બડા સાહેબના પ્રેતને રાધુલએ મોગ દાહની ચઢ સાહેબને મોકલી આપ્યું દીગ્ગીનાપોલીને ઘેરે તા ૧૫ મી ડીસેમ્બરથી નણ મહિના મુધી ચાલ્યા બાદ તા ૨૨ મી માર્ચ સને ૧૭૪૧ ને દીને ચઢ સાહેમે નિરૂપામ ધર્મ કિનો મરામતોને સ્વાધીન કયા, અને પોતે પણ તેમને શરણે ગયો. ચઢ સાહેબને કેદ કરી રાધુલએ સત્તારા મોકલ્યો, અને મુરારશા ધોરપડેના* હાથ હેવા ચા હજાર માણનો આપી કર્નાટકનો વહિવટ ચનાવવાનું કામ તેને સોંપ્યું. ચઢ સાહેબને પકડ્યા પડી રાધુલએ

* પૂર્વ રાજરામ મહાસાગળા સમયમા સત્તાજી ગેરખેતુ ખુબ થવા પડી તેના પૌત્ર શિયાલએ સૈન્ય એકઠું કરી નાઈકમા નુ ચલાવી, અને મી, નાઈકમક અને સોહરના કિલ્લા તથા તેની આસપાસનો પ્રેસ કબજે કરી ત્યાં એક સ્વતંત્ર સરકાર સ્થાપી મહિની પલ મા વિના પરચુકમા તતવાળે બર મેળવતુ આ નાનુ સરકાર ગેરખેતુએ ઉત્તમ રીતે સબાગી રાખ્યું, અને દુલા નદીથી સમેશ્વર પર્યંત સમગ્ર રાજ્યો ઉપર પોતાની હાક બેસાડી, એવા ઉપગ્રી તેનું પરક્રમ વ્યક્ત થાય છે શિયાલને ઉત્ર મુરારાવ કચોલ પ્રખ્યાતીમા આવ્યા નાઈકમા કેથે પલ મા હિનો પ્રસન ઉપસ્થિત થતા એ પદમાના એક પમ તરફ મહારાજ ના હોય એવ બાનગ બનતુ. તેનું સૈન્ય મોડું પણ નવત નવરચિત હતું અમને અને એક વગ્રા સહાય કરવા નાં તેમને મુરારાવની સ્તુતિ કરી છે (ખરેદત અનિહાસિક ૧૫ બા ૨)

ક્રેન્ચ લોકો ઉપર ખડ્ડી માટે તમાલો કરવા માંડ્યો. પાછલી બાકી પેટે સાઠ લાખ રૂપીઆ આપવાની હવે પછી દરસાલ ખડ્ડી ભરવાનું વચન આપવાની તથા ચદા સાહેબનાં જીજીકરાઓને પોતાને સ્વાધીન કરવાની તેણે કુમાસને માગણી કરી. કુમાસે કંઈ દાદ ન દેતાં જીજીનથી એકદમ વધારે મદદ મેળવવા જોઈ રહ્યું કરી. રાધુજીએ ૧૬૦૦૦ ફોજ પૂર્વ ઝિનારા ઉપર મોકલી, પણ તેથી ક્રેન્ચ લોકોને કંઈ ઈજા પહોંચી નહીં. એજ વખતે રાધુજીએ બીજી ફોજ માઢી ઉપર રવાના કરી, અને પોતાના વઘીલને પોન્ડીચેરીમા રૂબરૂ સદેશા ચલાવવા મોકલ્યો. કુમાસે આ વઘીલનો ઉત્તમ પ્રકારે સત્કાર કરી પોતાનાં સઘળાં અચાનના કામે તેને બતાવ્યા, અને પાછા ફરતી વેળા રાધુજી બોસલેને નજર કરવા માટે ક્રાન્સના ઉત્કૃષ્ટ દારની દસ બાટલીઓ તેની સાથે મોકલી તે દારૂ રાધુજીની જીને એટલો તો પસદ પડ્યો કે તેના આમહને આધીન થઈ રાધુજીએ બીજી દસ બાટલી કુમાસ પાસે મગાવી. તેણે જવાનમા ત્રીસ બાટલીઓ સાથે સલામાલિકનો પત્ર મોકલવાથી વખત જતાં ઉભળ વચ્ચે સ્નેહભાવ ઉત્પન્ન થયો પોન્ડીચેરીને કંઈ પણ નુકસાન નહીં પહોંચાડ્યા રાધુજીએ પોતાની ફોજને તાકીદ કરી, અને અમાઝિની સઘળી માગણીઓ છોડી દઈ તે માઢી તરફ નીકળી ગયો.

૬. કુરુલે અને કર્નાટકમાં ગડબડાટ.—ક્રેન્ચ ગવર્નર કુમાસ એક આશાક અને હોશીઆર અધિકારી હતો, અને તેના અમલમા ક્રેન્ચ સત્તા અને લાગવગ પુષ્કળ વધ્યાં હતા એનીજ રીતે કુરુલેનો બદનગરનો કારભાર લોકોને સારો પસદ પડ્યો હતો તેણે ત્યા કપનીને પુષ્કળ ફાયદો કરી આપી પોતે પણ અતિશય સપત્તિ મેળવી હતી સને ૧૭૪૧ મા કુમાસનો કારભાર પુરો થતા તે સદેશ પાછો ફર્યો ત્યારે કુરુલેની નિમલ્લક પોન્ડીચેરીમા ચવાથી તે વર્ષના અકટોબર માસમા એણે ત્યા આવી વહિવટ કરવા માંડ્યો. કુમાસે રાધુજી સાથે જે સખત ભાષા વાપરી ત્રિફલ વર્તન દાખવ્યું હતું તેથી મુસવમાન દરમારમા ક્રેન્ચ લોકોની મોટી વાહવાહ થઈ રહી હતી નિઝામ-ઉલ-મુલ્કે કુમાસની વર્તણુકની પતલાન મુતિ

કરી, સફરઅલીએ તેને અનેક મુશ્કવાન વસ્તુ નજર કરી; દિલ્હીનાં બાદશાહ મહમદશાહે તેને સ્વનંત્ર નવાબ બનાવી સામ્રાજ્ય દ્વાર સ્વારોની સરદારી આપી, અને એ નિમલ્લુક પોન્ડીચેરીના ગવર્નર પાસે હમેશની રહે એવું હાથું. સારાંશમાં, બાદશાહ, તેના મુખેદાર, તથા તેના તાબાનો કનૌટકનો નવાબ એ સધળા કેટલા નિઃસત્વ થયા હતા, અને સ્વરક્ષણને માટે ગમે તેનો આશ્રય લેવા માટે કેવા તત્પર હતા, એ આ ઉપરથી સ્પષ્ટ દેખાય છે. બસો વર્ષના રાજ્યભોગવટા પત્રી યશ્વીર મુસલમાનોમાં આટલો મોટો ફરક પડી ગયો હતો. આગળ ગમે તે યાય પણ હાલનું સંકટ ટાળવા માટે તેમની લુહિ સંકાચાર્ધ મર્ધ હતી. હવે પછી મરાઠાઓ કરતાં પણ યુરોપિઅન લોકો સર્વોપરી થશે એમ તેમને ખીલકુલ લાગ્યું નહીં, એ તેમની લુહિની સીમા દાખવે છે.

પોન્ડીચેરીમાં કુપ્તે મોટા દાદમાઈથી રહેવા લાગ્યો. હરેક પ્રકારનાં વૈભવચિન્હો ધારણ કરી તેણે પોતાની હાક ચારે દિશામાં બેસાડી. ચંદ્ર-નગરની કૌન્સલના એક સલાસદ મી. વિન્સેન્ટનાં મરણ બાદ તેની વિધવા સાથે એણે સને ૧૭૪૧ માં લગ્ન કર્યાં. આ બાઈ દિંદુરતાનમાં જન્મેલી હોવાથી તેનો વિદ્યાભ્યાસ અહીંજ થયો હતો. તે મહાન લુહિયાળી અને ધીટ સ્વભાવની હતી, અને તે દેશી લાગામાં સંપૂર્ણ રીતે પ્રવીણ હતી. આથી તત્કાલીન રાજકીય બાબતોમાં સલાહકાર તરીકે કુપ્તેને તે ઘણી ઉપયોગી થઈ પડી-આ એક જગ્યાએ એક ખીળની સલાહથી આગળ જતાં કઈક ભારે રાજનીતિ ઉપાડી હતી.

કુપ્તેએ પોન્ડીચેરીમાં વહિવટ સારૂં કર્યો ત્યારે મરાઠાઓની સ્વારીને લીધે કનૌટકની ભારે દુર્દશા થઈ હતી. નવાબ સફરઅલી ચંદા સાહેબની જાળમાંથી છૂટ્યો હતો, પણ નિઝામ તેના ઉપર હકુમત ચલાવવા આવુર બન્યો હતો. એવું કહેવું એવું હતું કે આર્કટનો નવાબ તેનો તાબેદાર હોવાથી તેણે હંદરાબાદ દરબારને ખંડણી આપવી જોઈએ. નવાબ દિલ્હીના બાદશાહ સિવાય ખીળ કોઈની સત્તા કચૂલ રાખવાને ના પાડતો, કેમકે ખીળ સનાધીશોની માફક તે પણ અનુકૂળ આવે તેટલી સ્વતંત્ર સત્તા

સ્થાપવામાં ગુંથાયલો હતો. તેની પાસે સંપત્તિ પુષ્કળ હતી, પણ નિઝામને ખંડણી આપવાની તેને ખીલકુલ મરજી ન હોવાથી ગમે તે કારણે તેને ઉઠાવવા તે મહેનત કરતો. ખીજી તરફથી એ ખંડણી લાવવાને નિમિત્ત નવાળે તાજાના જમીનદાર પાસે પૈસા કહાડાવવા સપાટો ચક્ષાઓ એટલે તે લોકોમાં અગ્રિય થતાં તેની વિરુદ્ધ ગ્રુમ કારસ્તાનો ચાલવા લાગ્યાં. આ તોફાનમાં દોસ્ત-અલ્લીનો ખીજો જમાઈ મુર્તઝાઅલ્લી સામેલ થયો હતો, કેમકે તેની અને સફદરઅલ્લી વચ્ચે અણુબનાવ હતો. સફદરઅલ્લીના દુશ્મનો વસુલાત લાવવામાં સામા થવાથી રાજ્યની ઉપજ વખતસર જમા થઈ નહીં, અને નિઝામને જોઈતી હતી તેથી અવ્યવસ્થા શરૂ થઈ. આ અંધાધુંધીના સમયમાં સને ૧૭૪૨ માં વેલોર આગળ મુર્તઝાઅલ્લીએ સફદરઅલ્લીનું ખુન કર્યું, અને પોતે આર્કટ જઈ નવાબપદ ધારણ કર્યું. મુલકમાં અનેક પક્ષ ઉત્પન્ન થતાં તેમાંના એકે મુરારરાવ ધોરપડે તથા અંમેન્નેની મદદ વડે મુર્તઝાઅલ્લીને આર્કટમાંથી હાંકી કહાડ્યો, અને સફદરઅલ્લીના અસ્પવયના પુત્ર સૈયદ મહમદખાનને નવાબની ગાદી ઉપર બેસાડ્યો (સને ૧૭૪૨).

આવો ઘોંટાળો ચાલુ થતાં કર્નોટકમાં પોતાનો અમલ બેસાડવાની સારી તક આવેલી જોઈ જુદા નિઝામે મોટી ફાજ સાથે સને ૧૭૪૭ માં દક્ષિણ તરફ પ્રયાણ કર્યું. એ વેળા એની સાથે ૮૦,૦૦૦ સ્વાર તથા બે લાખ પાયદળ હાજર એમ કહેવાય છે. આવડાં મોટાં લશ્કર વડે સપાટાબંધ સર્વનો પરાબલ કરી તેણે બકખોરાને ઢાળી દીધા. મુરારરાવના નીકળી જવાથી દ્વીચીનાપોક્કી સદ્દજમાં તેના હાથમાં આવ્યું. નિઝામની આ સ્વારીમાં બનેલો એકજ બનાવ જાણવાથી તે સમયની દેશસ્થિતિ કેવી હતી તે બરાબર સમજાશે. ઔરંગઝેબનાં મરણ પછી ઠેકઠેકાણેના અધિકારીઓ સ્વતંત્ર થઈ પોતાને નવાબ કહેવાડતા હતા. એક દિવસ નિઝામે દરબાર ભર્યું તો તેમાં તેની મુલાકાતે એક પછી એક અરાઝ નવાબો આવ્યાનું ચોપદારે જાહેર કર્યું ત્યારે નિઝામે ગુસ્સામાં જણાવ્યું કે ‘આજ પર્વત હું એમ સમજતો હતો કે દક્ષિણમાં છ સુબાગિરીના અધિકાર તથા નવાબની પદવીને માટે ચોગ્ગુંદું એકલોજ હતો, પણ હવે માલમ પડે છે કે જ્યાં ત્યાં નવાબ ઉભરાઈ ગય છે. હવે પછી કોઈ પણ નવાબ તરીકે

દરબારમાં આવશે તો તેને મુરકેટાટ બાંધી ચાલકનો માર મારવામાં આવશે.' કર્નાટક પ્રાંતનો બંદોબસ્ત કરી, નિઝામેઆઈટની નવાબની ગાદી ઉપર અન્વરહીન નામના એક પોતાના માણસને એમિલ સને ૧૭૮૮ માં બેસાડ્યો. અન્વરહીનનો પિતા આંદમજેમ આગળ કુશન પડતો હતો; આ વસીલાને લીધે તેને પ્રથમ પાંચસોની મનસજ મળી હતી. પછી તે નિઝામ-ઉલ્લ-મુલ્કના બાપ પાસે શુજરાતમાં રહ્યો હતો; અહીંથી નિઝામ પાસે આવી તેના હાથ હેઠળ અનેક જગ્યા ઉપર એણે કામ કર્યું હતું. નિઝામે કર્નાટક ઉપર સ્વારી કરી ત્યારે અન્વરહીન ગોવળકોડમાં મુખ્ય સચાઈકારી હતો. ત્યારે નિઝામના હાથમાં કર્નાટકનો મુલક આવ્યો ત્યારે ત્યાંનો બંદોબસ્ત બળવવા આ પુરૂષ યોગ્ય છે, અને તે પોતાના બરોસાનો તથા શરવીર અને અનુભવી છે એમ જાણી નિઝામે તેને આઈટની નવાબગિરી સોંપી, અને કર્નાટકનો પ્રાંત પોતાના તાબામાં આવ્યો છે એમ સર્વ લોકોને જાહેર કર્યું.

પરંતુ અન્વરહીનનો કારભાર લોકોને રૂંધો નહોતો. તે અતિશય ટઠ્ઠ હતો. સાદતઉલ્લાના કુટુંબીઓએ ત્રીસ વર્ષ નવાબગિરીનો કારભાર કર્યો હતો, અને રૂંધતને માટે કાળજી રાખી પ્રાંતની આબાદાની વધારી હતી તેથી લોકોની તે કુટુંબ ઉપર ભક્તિ હતી. નિઝામે સફરઅલીના ડોકરાની વતી અન્વરહીનને કારભાર મોખ્યો હતો. સફરઅલીના ડોકરા સૈયદ મહમદનું થોડાજ વખતમાં કંઈક લમ પ્રસંગે ખુન થયું. આ ખુન મુર્તઝાઅલીએજ કર્યું એમ લોકવાયકા હતી; વળી એવું પણ કહેવાય છે કે મુર્તઝાઅલી અને અન્વરહીને મળી જઈ સૈયદ મહમદને ઠાર કર્યો હતો. ગમે તેમ હોય પણ સૈયદ મહમદના નાશ પછી નિઝામે અન્વરહીનને નવાબની ગાદી ઉપર કાયમ કર્યો. આ પ્રમાણે કર્નાટકની વ્યવસ્થા કરી નિઝામ પોતાના મુલક તરફ પાછો ફર્યો, અને કર્નાટકમાં અમેજ અને ફ્રેન્ચ વચ્ચે થુલ શરૂ થયું.

પ્રકરણ ૧૬ મું.

કર્નાટકમાં પહેલું યુદ્ધ.

ઈ. સ. ૧૭૮૪-૮૮.

૧. અંગ્રેજ અને ફ્રેન્ચ લોકો વચ્ચે યુદ્ધ.
૨. જુર્જોનમાં લાલુઈનેનો કારભાર.
૩. મટાસનું લાલુઈનેને શરમે થવું અને
૪. મેન્ડ રોમેની જગાઈ.
- લાલુઈનેનો અંત.
૫. યુદ્ધનું ઉપદ્ર.
૬. નિષ્ફર્ય

૧. અંગ્રેજ અને ફ્રેન્ચ લોકો વચ્ચે યુદ્ધ.—કૃષ્ણ અતિશય મહત્વાકાંક્ષી હોવાથી રાજ્ય મેળવવા માટે ચાલતી ખેંચતાણમાં પોતાનો લાભ સાધી લેવાની તેને અત્યંત ઉત્કંઠા થઈ. હિંદુસ્તાનમાં ફ્રેન્ચ રાજ્ય સ્થાપવા માટે પોતે યોગ્ય અને સમર્થ છે એમ તેને સ્વાભાવિક રીતે લાગ્યું. સને ૧૭૭૯ માં યુરોપમાં ઈંગ્લંડ અને સ્પેન વચ્ચે ચાલેલાં યુદ્ધનું મુખ્ય કારણ વેપાર અને પસાદત માટે તે બે દેશ વચ્ચેની સ્પર્ધા હતી. ધીમે ધીમે આ યુદ્ધમાં ફ્રાન્સ સામેલ થશે એવો રંગ દેખાતાં કૃષ્ણે પોતાની સર્વ તૈયારી કરી રાખી, પણ ફ્રેન્ચ સરકારે હિંદુસ્તાનના અંગ્રેજો સામે દુશ્મનાવટ જાહેર કરવાનો હુકમ ન મોકલાવતાં ખર્ચ કરી કરવા સખત તાકીદ કરવાથી કૃષ્ણે ધણી દહંગી સ્થિતિમાં આવી પડ્યો. એમ જતાં અધિકારીઓના હુકમ જાણીએ રાખી તેણે ઓન્ડીયેરી ઉપરનાં બચાવનાં કામો મજબૂત કર્યાં. આ કામ માટે આગળ જતાં એને શાખાશી મળી.

સને ૧૭૮૪ માં ફ્રાન્સે ઈંગ્લંડ સામે ખુલ્લી રીતે યુદ્ધ ઉપાડ્યાં. આ યુદ્ધને 'ઑસ્ટ્રીઆના વારસા બાબતનું યુદ્ધ' (War of the Austrian Succession) એમ કરી કહે છે. એકાદ ગાદીના વારસા માટે ટંટો ઉપરિચત થતાં કોઈ પણ દેશે ખાલી હાલ મેળવી લેવો નહીં એવો યુરોપિયન રાષ્ટ્રોમાં એક પ્રતિબંધ હતો. તદનુસાર આ યુદ્ધની શરૂઆત દેખાઈતી રીતે થઈ હતી, તોપણ તેનું ખરું કારણ વેપાર, દોલત અને પસાદતના સમંધમાં પાશ્ચાત્ય પ્રજા વચ્ચે ચાલેલી ર.આચરણ હતી. ઇંગ્લંડ

અને ક્રાન્સનો રાજ્ય વિસ્તાર યુરોપમાં પૂર્વ, તેમજ પશ્ચિમ તરફ હોવાથી આ યુદ્ધની અસર જન્મે રાજ્યોમાં સંઘર્ષ જણાઈ.

યુદ્ધના આરંભમાં ફ્રેન્ચ આરમાર અને ક્રિસ્ટાઓની રિયતિ સંતોષકારક નહોતી; પણ એ વિષયમાં અંગ્રેજો સંપૂર્ણ રીતે તૈયાર હોવાથી તેઓ જોર ઉપર આવ્યા. લડાઈ જાહેર થતાં એક મોટો અંગ્રેજ કાફલો ફ્રેન્ચ લોકોના વેપારને તુકસાન પહોંચાડવાના હેતુથી આ તરફ આવવા માટે ઈંગ્લંડથી ઉપડ્યો હતો. ક્રાન્સમાં કાફલો તૈયાર નહીં હોવાથી ફ્રેન્ચ સરકારે કેટલાંક વહાણો અહીં મોકલવા વિચાર કર્યો, પણ તે વખતસર તૈયાર થઈ નીકળી શક્યાં નહીં. આથી ગમે તે રીતે અંગ્રેજો સાથે મિત્રાચારી રાખી યુદ્ધ પ્રસંગ ઉડાવવા માટે ફ્રેન્ચ કંપનીએ કુશ્મેને ફરમાવ્યું. કુશ્મેનો વિચાર પણ તેવોજ હતો, પરંતુ તે પ્રમાણે અમલ કરવો શક્ય નહોતું એ તે સમયની હિંદુસ્તાનની પરિસ્થિતિ ઉપરથી સંપૂર્ણ રીતે તે જાણતો હતો. આ દેશમાં ફ્રેન્ચ લોકોની કમતૈયારીથી અંગ્રેજો માહિતગાર હોવાથી લડાઈ કરવા તેઓ ખાસ ઉત્સુક હતા. મદ્રાસના ગવર્નર મિ. મૉર્સને પત્ર લખી કુશ્મેને યુદ્ધ ન કરવા વિનંતી કરી, ત્યારે તેણે જવાબ વાળ્યો કે, ' ઇસ્લંડથી લડાઈ કરવા ખાતન દુકમ આવેલો હોવાથી એમાં હું નાહિજાજ છું.' આથી નાસીપાસ થઈ કુશ્મેને આકેટના નવાજ અન્વરહીનને સમજાવ્યું કે ' આપણી દોસ્તી ધણા લાંબા કાળની હોવાથી એક યુરોપિયન પ્રજા ખીછ પ્રજા સામે આપના મુલકમાં લડાઈ ચલાવે એ યોગ્ય નહીં, અને તેવો જો કોઈ જતાવ અને તો આપે અવશ્ય તે અટકાવવો જોઈએ.' આ રસ્તો અન્વરહીનને પસંદ પડવાથી તેણે અંગ્રેજ તેમજ ફ્રેન્ચ અધિકારીઓને યુદ્ધ કરવાની સખત મનાઈ કરી, અને તેથીજ આવા ખારીક પ્રસંગે ફ્રેન્ચ લોકોનો નાશ થતો અટક્યો.

૨. યુરોપીયનમાં લાજુડિનેનો કારણાર.—ફ્રેન્ચ સરદાર લાજુડિનેએ સને ૧૭૨૫ માં માલીકજાએ કર્યું એ આપણે ઉપર વાંચી ગયા છીએ. એ પછી ત્રણ વર્ષ પોતાની દિમત ઉપર હિંદી મહાસાગરમાં વેપાર કર્યા પછી તેણે કેટલોક વખત ગોવાના પોર્ટુગીઝ સરકારની નોકરી કરી

સને ૧૭૩૩ માં તે ક્રાન્સ પાછો ફર્યો. બે વર્ષ રહી સને ૧૭૩૫ માં તેની જુઓનના કારભારી તરીકે નિમણૂક થઈ. માડગારકર, જુઓન, અને આર્થિ ઑફ ક્રાન્સ નામના આફ્રિકાના પૂર્વ કિનારા ઉપર આવેલા ત્રણ બેટા ફ્રેન્ચના તાબામાં હોવાનું આગળ કહેવામાં આવ્યું છે. એમાંનો માડગારકર પહેલો ખરો છેડી દેવા સરખો હતો; આર્થિ ઑફ ક્રાન્સમાં તેમનું મુખ્ય થાણું હતું, અને તેની રાજધાની સેન્ટ લુઈ નામનાં બંદરમાં હતી. આ બેટમાં સને ૧૭૧૯ માં કોચી, તથા સાબુચોખાનાં ઝાડો તથા શેરડી રોપવાની ફ્રેન્ચ લોકોએ શરૂઆત કરવાથી ત્યાંનું ઉત્પન્ન તથા વેપાર પુષ્કળ વધ્યાં. સને ૧૭૨૧ માં લાં એક મોટું ફ્રેન્ચ વસાહત રચવાયું, અને સને ૧૭૨૩ માં લાંના વહિવટ માટે એક ગવર્નર અને કૌન્સિલની નિમણૂક થઈ. સને ૧૭૩૫ માં અહીંના પહેલા ગવર્નર કુમાસની બદલી થોન્ડીએરી થતાં લાજુડને સેન્ટ લુઈના ગવર્નર તરીકે આવ્યો. આ બેટની જમીન ફળદ્રુપ, હવા માફકસર અને બદરની સોઈ થોડી હોવાથી તેનું મહત્વ તરતજ વધી ગયું. લાજુડનેએ લાંનાં મોટાં મોટાં જગલો તોડાવી નખાવ્યાં, લાં અનેક ઠેકાણેથી આવેલા નિરનિરાણી જાતના તેમજ દેશના પુષ્કળ લોકો હતા તેમને થોડી રીતે તૈયાર કરી તથા જીવતોડ મહેનત કરી તેણે બેટની સ્થિતિ અત્યંત સુધારી. બેટી, કલાંકસરખ અને લરકરી કામ એ ત્રણ બાબતમાં લોકોને પાવરધા કરી તેણે વહાણ બાધવાનો ઉદ્યોગ આરંભ્યો, અને એજ પ્રમણે બીજા બેટ જુઓનમાં પણ પુષ્કળ સુધારો કરી વસ્તી વધારી.

લાજુડને આ સમજી કરતો હતો તેમાં તેનો કંઈ પણ અતરથ હેતુ સમાવશે હતો એમ તેના શત્રુઓએ ક્રાન્સમાં જુમાટો ચલાવ્યો. સને ૧૭૪૦ માં તે પોતાનું કામ છેડી ક્રાન્સ ગયો. સારે તેણે સઘળા લોકોની ખાતરી કરી દુશ્મનોનાં મોહાં બધ કર્યો, એટલે દરબારમાં સુદ્ધાં તેનાં કામ માટે તેમજ કંપના-શક્તિ માટે તેની વાહવા થઈ. તે વેળા ફ્લ્યુઅરી (Fleury) ક્રાન્સનો મુખ્ય પ્રધાન હતો. તે જતે નકામો હોવાથી શાંતિ બજાવી રાખવા સિવાય બીજા કંઈ પણ રાજકીય કામમાં ને માથું મારી શક્યો નહીં. ક્રાન્સ ગયા પછી

લાણુડનેને સધળી હંકીકત જોતાં તરતજ લાખું કે ઇંગ્લંડ અને ફ્રાન્સ વચ્ચે યુદ્ધ થવાની અણીપર મામલો આવ્યો હતો. સ્વદેશ તરફથી એ યુદ્ધમાં ઉતરી અંગ્રેજોનો ગર્વ ઉતારવાનો વિચાર આવતાં દરબારની અને લેડોની મદદથી સધળી તૈયારી કરી એક મોટો કાફલો લઈ તે પૂર્વ તરફ આવવા નીકળ્યો. તેના વિચાર પ્રમાણે ચાલવામાં તેને ફ્રેન્ચ સરકારનો ટેકો મળ્યો હોત તો આ યુદ્ધનું પરિણામ જુદુજ આવત. પણ તે સમયે ફ્રાન્સનો રાજા, ત્યાંના રાજ્યદ્વારી પુરૂષો અને રાજ્યપદ્ધતિ એટલાં નકામાં ઘઈ ગયાં હતાં કે તેવી સ્થિતિમાં દેશ આપાદ થવો મુશ્કેલ હતો. લાણુડને ફ્રાન્સનો કિનારો છોડી આગળ ગયો નહીં એટલામાં તેના દુસ્મનોએ ફ્રેન્ચ સરકાર મારફત સધળાં વહાણો પાછાં ફેરવવા હુકમ મોકલાવ્યો. પ્રધાન ફ્રેન્ચઅરીએ આ હુકમ આપ્યો ત્યારે તેની વય ૯૦ વર્ષની હતી. લાણુડને આઈશ ઓફ ફ્રાન્સ આવી પહોંચ્યો એટલામાં પાછળથી આવો હુકમ આવ્યો ત્યારે તેના મનની સ્થિતિ કેવી યઈ હશે તે સહજ કંઈપી શકાશે. અંગ્રેજોનો સધળો વેપાર ફૂગાવવાનો સંકલ્પ કરી નીકળેલા લાણુડનેની આથી સધળી આશા ભંગ થઈ ગઈ, અને ગમે તેવો પણ મુખ્ય પ્રધાન તરફથી નીકળેલો હુકમ માન્ય કરી તેણે સધળાં ફ્રેન્ચ વહાણો સ્વદેશ પાછાં રવાના કર્યાં. એ પછી લગભગ વર્ષ ૭ મહિના જીવતોડ મહેનત કરી તથા અનેક ઉપાયો લઈ તેણે પાંચ ૭ નવાં વહાણો તૈયાર કર્યાં. એટલામાં યુદ્ધ શરૂ થઈ ગયું, અને કોમોડોર બાનેટે ફ્રેન્ચ વેપારનો નાશ કરવાનો તાગડો રચ્યો. આ અપમાન લાણુડનેને મુઠે મ્હોડે સહન કરવું પડ્યું પણ એટલામાં આરમારની મદદ લઈ હિંદુસ્તાન આવવા માટે કુપ્પે તરફથી તાકીદનું કહેલું આવતાં સંકટ સમયે તેણે ખર્ચ ધીટપણું વ્યક્ત થયું. કોઈપણ રીતે ડગમગ્યા વિના તેણે દરેક રીતે જહાજ તૈયાર કરી તે ઉપર સધળી સામગ્રી ભરી. એજ અરસામાં ફ્રાન્સથી કેટલાંક વહાણો હમેશ આવતાં તે અને આ નવાં તૈયાર થયેલાં વહાણોનો મોટો કાફલો સને ૧૭૪૬ ના આરંભમાં કોરોમાન્ડલ કિનારા ઉપર આવી લાવ્યો. તેની સામા થવાને દોમોડર પેટન અંગ્રેજ કાફલો લઈ આવતો હતો તેવામાં એક દિવસ બેઉ

કાફલા સામસામા આવી ગયા, પણ ખીજે દીને કોમોડર પેટન ક્રેન્ચની નજર સુકાવી ચાલતો થયો. લાણુડનેને તેની પાછળ જવાનું તેમજ મદ્રાસ ઉપર હુલો કરવાનું યોગ્ય ન લાગતાં તે પોન્ડીચેરી આવ્યો. અહીં કુપ્લેને મળી બન્નેએ આગળ ઉપર કેવી રીતે કામ લેવું તે જાણન કરાવ કરવાનો હતો.

૩. મદ્રાસનું લાણુડનેને શરણે થવું અને લાણુડનેનો અંત (સ. ૧૭૪૬).—લાણુડને અને કુપ્લે બન્ને સાહસિક, મહત્વાકાંક્ષી અને મુશ્કેલ પ્રસંગે ચાલાકી તથા દ્રઢતાથી વર્તનાર હતા, પણ બન્નેને હકુમત અશાવવાની એટલે લાગેલી હોવાથી ખીજઓના હુકમનો અમલ કરવા તેઓ ધેનેજ નહોતા. બન્નેએ અત્યાર સુધી સ્વતંત્રપણે વર્તી પરાક્રમ કરી બતાવ્યાં હતાં, પણ હવે પ્રસંગ જુદોજ હતો, એકજ ઠેકાણે બન્નેની હકુમત ચાલવી અશક્ય હતી, અને જેમાંથી એક પણ તાબેદાર સ્થિતિમાં રહેનારો નહોતો. લાણુડને સેન્ટ જુહમાં સ્વતંત્ર અધિકાર ભોગવતો હતો, છતાં પોન્ડીચેરીના ગવર્નર તથા કૉન્સિલની તેના ઉપર સત્તા હતી. યુરોપમાં જાગેલી લડાઈનો લાભ લઈ અંગ્રેજોને હિંદુસ્તાનમાંથી નસાડવા માટે મદ્રાસ ઉપર હુલો કરી તે શહેર કબજે કરવા માટે બન્ને જણાએ એકમતિથી કરાવ કર્યો. આ વખતે કુપ્લેએ માન અપમાનની સઘળી વાત બાણુએ રાખી લાણુડનેને મનોબાવથી મદદ કરવા કબૂલ કર્યું, અને એ સાહસનું સઘળું માન લાણુડનેને મળે એવી તેને ખાતરી આપી. હમણાંને પ્રસંગે મદ્રાસ કબજે લેવું એ બન્નેને અત્યંત લાઝું અને તે હેતુથી રચેલી યુક્તિ સિદ્ધ કરવા તેમનો દ્રઢ વિચાર થયો, પણ મદ્રાસ ઉપર હુલો લઈ જવાનો બારીક પ્રસંગ નજદીક આવ્યો ત્યારે લાણુડનેએ ફાંફાં મારવા માંડ્યાં, અને નહી સળંગના સળંગ કહાડી નાઠી થયલા કરાવ પ્રમાણે અમલ કરવામાં કાલ્પનિક મુશ્કેલીઓ ઉભી કરી. એવામાં મદ્રાસ ઉપર જવાનો ઢોંગ કરતો નીકળેલો લાણુડને અચાનક અંગ્રેજ વહાણોની નજરે પડતાં ક્રેન્ચની ધારતીથી ગભરાઈ તેઓ નાસી ગયા. પણ લાણુડનેએ તેજ વખતે મદ્રાસ તરફ દૂર કરવાનું ઊઠી દઈ પોન્ડીચેરી પાછા ફરવાનું મુનાસજ વિચાર્યું. આમ કરવાનું કારણ અન્યના હુકમ અન્યથ ચાલવાનું તેને અપ્રમ ન

બરેલું લાગવાનું માનવામાં આવે છે. આખરે ઘણીજ આનાકાની પછી સપ્ટેમ્બર, ૧૭૪૬ માં તે મદ્રાસ ઉપર ગયો.

મદ્રાસના ફોર્ટ સેન્ટ ન્યૂનના કિલ્લા ઉપરાંત કોરોમાન્ડલ કિનારા ઉપર પોન્ડીચેરીથી સોળ માઈલ દક્ષિણે કડ્ડોર પાસે ફોર્ટ સેન્ટ ડેવિડ અને પોર્ટોનિવોમાં તેમજ પેટ્ટપુળી, મચ્છલિપટ્ટણ, મોલપુળમ અને વિશાખાપટ્ટણમાં અંગ્રેજ વંસાદત હતાં. સને ૧૭૪૪ માં મદ્રાસના ગવર્નરના ઓફિસ ઉપર આવેલો મિ. મોર્સ (Morse) પૂર્વે વેપારી હતો, અને સ્વભાવે અત્યંત સાદો તથા શાંત હતો. સાદસ એ યજ્ઞજ્ઞ તેને ખબર નહોતો, અને રાજકીય ધોરણ પછી તેનામાં કંઈ નહોતું. તે વેળાના રાજ્યદારી પુરૂષની યોગ્યતા તત્તકાલીન રિયલિટી ઉપરથી માપી શકાતી નથી એ અંગ્રેજી ઇતિહાસનો મોટો દોષ છે. પાછળનાં સો દોઢસો વર્ષમાં થયેલા ફેરફારની દ્રષ્ટિએ આગળનો ઇતિહાસ લખવાનું આપણે મથન કરીએ છીએ. જે મહરથો વરિષ્ઠોના હુકમ બરાબર પાળી ગમે તેવી હાંજરમાં પડતા નહીં તે ઘણા પ્લીકણ અને નકામા ગણાતા; અને જેઓ ખાલી ધામધુમ મચાવી ગડબગાટ કરી ચુકતા, અને પોતાને તેમજ પોતાના હેશને વિનાશકરણ ધોડાળામાં નાખતા તેઓ સાહસિક, સરવીર અને મહાન હરતા. આવો ચમત્કાર આ ઇતિહાસમાં ડગલે ડગલે જણાઈ આવશે. સને ૧૭૪૪ માં ત્યારે કુખેએ યુદ્ધ ન કરવા માટે મોર્સને વિનવ્યો ત્યારે તેણે ખચ્ચસ યુદ્ધ કરવાનો હુકમ મળ્યાનું જાહેર કર્યું, પણ તેની સઘળી તૈયારી છતાં કનાંટકના નવાબે તેને લડવા દીધો નહીં. પછી મદ્રાસને ફ્રેન્ચ લોકો તરફથી કંઈ પણ તુકસાન પહોંચવાનો સંભવ નથી એમ તેને લાગતાં ત્યાંની તૈયારી અને બદોબસ્ત દીલાં પડી ગયાં. થોડા વખત પછી લાશુર્ડને મદ્રાસ ઉપર હલ્લો લાવે છે એવી ખબર આવી ત્યારે ત્યાં એકદમ ગડબગાટ થઈ રહ્યો. ગવર્નર મોર્સ નવાબને પહેલાંની પેઠે લડાઈ અટકાવવા વિનંતી કરી, પણ એ વિનંતી સાથે મોકલવાનાં નજરાણાં તેણે નહીં મોકલવાથી તે માન્ય કરવા નવાબે સાફ ના પાડી. ફ્રેન્ચ લોકોએ પણ અંગ્રેજો વિરુદ્ધ ખટપટ ચલાવી હતી. તા. ૧૫ મી સપ્ટેમ્બરે લાશુર્ડને કાફલા સહિત મદ્રાસ આવી

પહોંચ્યો. અંગ્રેજ કાફલો તે વખતે બંગાળા તરફ ગયલો હોવાથી અંગ્રેજ ડાહી પોતાનો બચાવ કરવા અશક્ત નિવડી. પાંચ દિવસની થોડી ઘણી ઝપાઝપી પછી મદ્રાસ શહેર અને કિલ્લો ફ્રેન્ચ લોકોના હાથમાં ગયાં, અને ત્યાંના સમગ્રના અંગ્રેજો તેમના હાથમાં સપડાઈ ગયો. હવે મદ્રાસની બાબતમાં કેવી રીતે કામ લેવું એ ચિકિટ પ્રશ્ન ઉપર લાણુડને તથા કુખ્લે વચ્ચે તકરાર શરૂ થઈ અને ઉભય વચ્ચે લાંબો પત્રવ્યવહાર ચાલ્યો. લાણુડનેનો વિચાર દંડ લઈ મદ્રાસ અંગ્રેજોને પાણું સોંપવાનો હતો, પણ કુખ્લેને તે હમેશને માટે ફ્રેન્ચના તાબામાં રાખવું હતું. આ ભાંજગડ ચાલતી હતી તેવામાં આર્કટના નવાબે યુદ્ધ બંધ કરવા માટે કુખ્લેને સખત હુકમ આપ્યો ત્યારે તેની સાથે મળી જઈ કુખ્લેએ એમ નક્કી કર્યું કે અંગ્રેજોનો જે મુલક છતાય તે તેણે નવાબને હવાલે કરવો, અને વિશેષમાં જણાવ્યું કે ‘અમને રાજ્ય સ્થાપવાની કંઈ પણ અપેક્ષા નથી; આમ કરી અમારે માત્ર અંગ્રેજોની ખોડ ભુલાવવી છે.’ આ દરાવ પ્રમાણે મદ્રાસ નવાબને સોંપવાનું હોવાથી લાણુડને અંગ્રેજોને તે પાણું આપી શક્યો નહીં એટલે હમણાથીજ તેણે ઘણી સ્વતંત્ર રીતે વર્તી ગવર્નર અને કૌન્સિલનાં હુકમ તુચ્છકારી કહાડ્યા. મદ્રાસનો નિકાલ કરવા ત્રણ માર્ગ પ્રસ્તા હતા: તે યાણું ફ્રેન્ચ લોકોએ પોતેજ લઈ લેવું, ત્યાંના કિલ્લા વગેરે જમીનદોસ્ત કરવા, અથવા મોટો દંડ લઈ અંગ્રેજોને હવાલે કરવું. લાણુડનેના મત પ્રમાણે જો યુદ્ધ પુરૂ થતાં મદ્રાસ અંગ્રેજોને પાણું આપવું પડે તો હમણા તેનો કબજો લેવો નકામો હતો; વળી ત્યાંના કિલ્લો જમીન દોસ્ત કર્યો તો તે પાછો બાંધવાને અંગ્રેજોને વિલંબ અને વધારે ખર્ચ લાગવાનો નથી. આ કારણથી ભારે દંડ લઈ શહેર છોડી દેવું એજ ઉત્તમ માર્ગ હતો. એ વિરુદ્ધ કુખ્લેનું કહેવું એવું હતું કે ‘આપણે અંગ્રેજોને હિંદુસ્તાનમાંથી હાંકી કહાડવા છે. આજ પર્યંત તેમના ત્રાસને લીધે પોન્ડીચેરીનો બચાવ કરવામાં કેટલો ખર્ચ અને હેરાનગતી ભોગવવાં પડ્યાં છે તે મશાહૂર છે. પોન્ડીચેરીની નજદીકમાં મદ્રાસ સરખું અંગ્રેજોનું મુખ્ય યાણું ટકવા દેવાથી ફ્રેન્સ લોકો પોતાના હેતુમાં કદી પણ પાર પડશે નહીં.

વળી નવાજને આપેલાં વચનો શું ઉપયોગનાં છે ? તે વચન પળાયાં નહીં તો એકદમ મોટી ફાજલઈ પોન્ડીચેરી ઉપર ઉતરી પડતાં તેને વખત લાગશે નહીં. માત્ર પૈસા લેવાથી પણ શું કાયદો ? અંગ્રેજો નાણું એકદમ આપવાના નથી; તેઓ તો હમણા હુડી આપશે, અને જો એ હુડી પાછળથી સ્વી-કારાઈ નહીં તો આપણે શું કરી શકીશું. કાલે તેમનો કાફલો આવી પહોંચ્યો, અને તેઓને જય મળ્યો તો તેઓ અમારી ફરિયા કરાર પાળવાના નથી. માટે મદ્રાસ આપણા તાબામાં લેવું એજ યોગ્ય છે. ' કુષ્ટને આ સકલ કૌન્સિલને પસંદ પડવાથી તે પ્રમાણે અમલ કરવા લાણુડનેને હુકમ ગયો. કુષ્ટેએ તેને અનેક રીતે વિનવ્યો, પને પડ્યો, સ્વદેશાભિમાન તથા સ્વરાજ્યની વાતો કરી પણ લાણુડનેએ પોતાનો મમત છોડ્યો નહીં. એવું કહેવાય છે કે અંગ્રેજો તરફથી તેને થોડી ધણી લાંચ મળવાની હતી, તેથી તેણે કાંઈનું કશું ગણકાવું નહીં, અને નજીવા સ્વાર્થ માટે રાષ્ટ્રહિતનો ધાત કર્યો. તેણે આ પ્રમાણે કૌન્સિલના હુકમનો અનાદર કર્યો. ત્યારે તેને બાણુએ મુકી પોતાના હુકમની બજાવણી કરવા માટે કુષ્ટેએ પોતાના તરફથી છ પ્રતિનિધિઓ મદ્રાસ મોકલ્યા. ફાજલ અને આરમારની મદદથી લાણુડનેએ તેમને કેદમાં પુર્યો, અને સાડાચાર લાખ રૂપીઆ દડ લઈ મદ્રાસ અંગ્રેજોને પાછા આપવા કરાર લખી આપ્યો. આવે વિકટ પ્રસંગે હવે શું કરવું તે કુષ્ટેને સુઝ્યું નહીં. કૌન્સથી હુકમ મળાવવા વખત નહોતો; લશ્કરી બળ સધળું લાણુડનેના હાથમાં હતું. આવી રીતે કુષ્ટે સાથે તકરાર ચવાથી લાણુડનેને પણ આગળ શું કરવું તેનો વિચાર પડ્યો. કેમકે ઈર્ષ પણ અવનવું થતાં તેને મદ્રાસ છોડવું પડ્યું તો કુષ્ટેના હાથમાં સધળો કારભાર આવશે એ મોટી ધારતી હતી. આથી ગમે તેવાં કારણ શોધી લાણુડનેએ કુષ્ટે સાથે તકરાર કરવા માંડી, પણ કુષ્ટેએ અત્યાનક તેની સાથે વિરોધ કરવાનું છોડી દીધું. આમ કેટલાક દિવસ વીતી ગયા પછી તા. ૧૩ મી અક્ટોબરની રાતે મદ્રાસના દરીઆમાં એકાએક ભથ્થર તોફાન થઈ આવ્યું, અને તે પૂરનોરામાં ખેત્રણ દિવસ કુકાણ તેમા ફેન્ચ લોકોનાં ઘણાં વઢાણો નાચ પામવાથી લાણુડને લાચારીથી પોતાનાં ભાગેલાં દુટેલાં વઢાણ સહિત પોન્ડીચેરી

આવ્યો. ત્યાં તેની અને કુપ્લે વચ્ચે મુલાકાત થઈ નહીં, તોપણ બીજાઓની મારફત ઉલ્લેખ વચ્ચે ઘણી સખત બેઠાવાલી થવા પછી, લાલુઈને હિંદુસ્તાનથી નીકળી તા. ૧૦ ડીસેમ્બર સને ૧૭૪૬ ને દિને પોર્ટ લુઈ આવ્યો. અહીં તેની જગ્યા ઉપર બીજા માણસની નિમણૂક થયલી હોવાથી અને વહિવટ સઘળો તેને સોંપાયેલો હોવાથી, પોતાની સઘળી હકીકત ફ્રેન્ચ સરકાર રૂબરૂ નિવેદન કરવાની મતલબથી લાલુઈને સ્વદેશ જવા નીકળ્યો, પણ રસ્તામાં આફ્રિકાના પશ્ચિમ કિનારા ઉપર અંગ્રેજ વહાણોએ તેને પકડી કેદ કર્યો અને ઈંગ્લેન્ડ લઈ ગયાં. અસાર અગાઉ એણે કરેલા ઉપકારના બદલામાં અંગ્રેજ કંપની તથા સરકારે તેનો સારો સત્કાર કર્યો, અને કેટલેક દિવસે તેને ફ્રાન્સ મોકલી દીધો.

ફ્રાન્સમાં સઘળા લોકો તેની સામા હતા. શત્રુઓ સાથે મળી જવા માટે તેમજ સરકારના હુકમ અમાન્ય કરવા માટે તેને ત્રણ વર્ષની શિક્ષા થઈ, અને તે બેસિટલની તુરંગમાં પડ્યો. અહીં તેને તેની સ્ત્રી તથા છોકરાઓને મળવા દેવામાં આવતાં નહીં તેમજ તેને લખવા વાંચવા માટે પુસ્તક વગેરે પણ મળતાં નહીં. એમ છતાં ભાતનાં ઓસામણમાં રમાયેલ બેળી તે ઉપર કારીના રંગવતી તાંબાનાં નાણાંની લેખણ બનાવી તેણે પોતાનું ચરિત્ર લખ્યું. પાછળથી એ પ્રસિદ્ધ થતાં કુપ્લેને ધણું બાધક થઈ પડ્યું. તુરંગમાંથી જૂટવા પછી તરતજ સને ૧૭૫૩ ના સપ્ટેમ્બર માસની ૯ મી તારીખે એ નામાંકિત ફ્રેન્ચ સરદાર મરણ પામ્યો.

૪. સેન્ટ ટોમની લડાઈ. (સને ૧૭૪૬)—લાલુઈનેના જવા પછી મદ્રાસનો વહિવટ કુપ્લેએ ચલાવ્યો. એ શહેર અંગ્રેજોને પાછું આપવાનું નહોતું; તે નવાબને આપવું પડે તો અંગ્રેજોએ બાધિલાં કિલ્લા વગેરે બચાવનાં કામો તોડી પાડવાનો તેનો વિચાર હતો, અને ફ્રાન્સથી પણ તેનોજ હુકમ આવ્યો હતો. લાલુઈને એ અંગ્રેજોને આપેલાં વચન પ્રમાણે અમલ કરવાનું ધણું મુશ્કેલ હતું. મદ્રાસ ફ્રેન્ચ લોકોના હાથમાં આવ્યાને મહિનો થઈ ગયો છતાં તે નવાબને હવાલે કરવામાં ન આવવાથી અન્વરૂદ્દીનનો ગુસ્સો ઉશ્કેરાયો. કુપ્લે અને લાલુઈને વચ્ચેનો ટંકો માત્ર તેને દસાવવા

માટેજ હતો એમ તેને સંશય આન્યો તે જોડા નહોતો. જેમ જેમ દિવસ જવા લાગ્યા તેમ તેમ નવાબનો ગુસ્સો વધ્યો. ‘આ કેન્સ લોકો કરે છે શું? એક વખત તેઓ આપણી આજ્ઞા માન્ય કરે છે, બીજી વખત આપણી વિરુદ્ધ થવા ચુકતા નથી. એકવાર એમની ખોડ બુલાવવી જોઈએ. તેમની પાસે ગમે તેટલી ફાજ હશે તોપણ તેમનું એક માણસ તો આપણાં વીસ, એવડી મોટી ફાજ તેમની સામા આપણે મોકલી ચકાશું. તેમની સત્તા સમુદ્રકાંઠા ઉપર એ ત્રણ ફેરણે છે પણ આપણે આખા દુર્ગાદકના માલિક છીએ, માટે આપણી સાથે કરેલા કરાર પાળવાનું તેમને એક વખત સીખવવું જોઈએ.’ નવાબે આ પ્રમાણે વિચાર કરી લાણુડને પાસેથી મદ્રાસનો હવાલો કુખેને મળ્યો તે પૂર્વે એક નાનું લશ્કર તે તરફ મોકલાવ્યું, અને તેની મહેલે બીજાં ૧૦,૦૦૦ માણસોનું લશ્કર તેના વડીલ પુત્ર માહુઝખાનની સરદારી હેઠળ તૈયાર રાખ્યું.

લાણુડને હિંદુસ્તાનથી નીકળી ગયો કે તરતજ એ લશ્કર મદ્રાસ આવી લાગ્યું. એક તરફથી લાણુડનેએ દંડની રકમ ભરેથી મદ્રાસ અંગ્રેજોને સોંપવા ઠરાવ કર્યો હતો; બીજી તરફ નવાબ તે સહેર લેવા તૈયાર થઈ આવ્યો હતો. આવી સ્થિતિમાં નવાબને મદ્રાસ નહીં આપ્યું અને લાંબા કિલ્લા વગેરેનો નાશ નહીં કર્યો તો તેના હાથમાં કેન્સ વિરુદ્ધ એક મોટું શસ્ત્ર આપવા બરાબર થશે એમ કુખેને લાગ્યું. વળી નવાબનું લશ્કર પાસે હોવાથી તેમની નજર હેઠળ કિલ્લા વગેરે જમીન દોસ્ત કરવા એ સ્વાભાવિક રીતે તેમને અશ્ચર્ય લાગે. આવે સુરક્ષેલ પ્રસંગે કુખેનું હઠાપણ તથા તેનો દ્વંદ્વ નિશ્ચય ઉત્તમ રીતે ઉપયોગમાં આવ્યાં. પહેલાં નવાબને સમજાવી સંતોષકારક રીતે તેના મનનું સમાધાન કરવું, અને તે પ્રયત્ન નિષ્ફળ જાય તો ગમે તેવું જોખમ વેડી તેની સાથે લડાઈ કરવી એવો કુખેએ ઠરાવ કર્યો. એ ઉપરથી તેણે મદ્રાસમાંના કેન્સ અધિકારીઓને કોઈપણ પ્રકારે નવાબનાં માણસોને નહીં છંછેડવા, અને પ્રસંગ આવે બચાવ કરવાની તજવીજ રાખવા દુરમાવ્યું. મદ્રાસમાં કેન્સનાં સુમારે ૬૦૦ યુરોપિયન અને તેટલાંજ દેશી માણસો યુરોપિયન રીતે કાચવત રીખેલાં

હતાં, તે સઘળાંને કિલ્લામાં લઈ ફ્રેન્ચ અધિકારીઓએ ખચાવની તૈયારી કરી. માપુઝખાને ઘેરો ધાલી તેમને અતિસય હેરાન કરવાથી, તેમજ જે ઝરામાંથી તેમને પાણી મળતું હતું તે તેણે પોતાના કબજામાં લઈ લેવાથી, મુસલમાની ફોજ ઉપર એકદમ છાપો મારી તેનામાં વાંગાણુ પાડી નીકળી જવા સિવાય ફ્રેન્ચ લશ્કર માટે ખીજો માર્ગ રહ્યો નહીં. તા. ૨ જી નવેમ્બર, સને ૧૭૪૬ ને દીને ફ્રેન્ચનાં ૪૦૦ માણસો એ હલકી તોપ લઈ દુશ્મન ઉપર હલ્લો કરી ઝરો તાબામાં લેવા વહેલી સવારમાં નીકળ્યા. આ લોકો ધણા થોડા હશે એમ સમજી ઘોડેસ્વાર લશ્કર વડે ધસારો કરી તેમને કચડી નાંખવાના વિચારથી મોગલ ફોજ તૈયાર થઈ. મુસલમાનોએ ફ્રેન્ચની તોપ જોઈ નહોતી, એટલે જેવા તેઓ તોપના ગોળાની હદમાં આવ્યા કે તરતજ ફ્રેન્ચની તોપો તેમની ઉપર ચાલુ થઈ. પહેલેજ મારે કેટલાક સ્વારો પડ્યા ત્યારે ફાણુવાર થોભી ધીરથી એકાઠા થઈ મુસલમાનો આગળ આવ્યા. પણ પદર મીનીટ સુધી ચાલેલા તોપના એક સરખા મારાથી તેઓ ગભરાઈ ગયા; આશ્ચર્ય અને ખીકથી ચકિત થતાં તેઓને કંઈ જાન રહ્યું નહીં, અને સઘળા ગભરાટમાં નાસવા લાગ્યા. તેમનો મેદાન ઉપર રહેલો સઘળો લશ્કરી સરંજામ ફ્રેન્ચના કબજામાં આવ્યો; આ ઝપાઝપીમાં તેમણે એકંદર ૭૦ માણસો ખોયાં.

પેલી તરફ હુડ્ડે કંઈ સ્વસ્થ બેઠો નહોતો. નવાબની ફોજ મદ્રાસ ઉપર આવેલી જોઈ સામી બાજુએથી તેને દખાવવા માટે પરાડીસ (Paradis) નામના એક ચાલાક અને શરવીર ફ્રેન્ચ અમલદારની સરદારી હેઠળ સુમારે એક હજાર માણસને તેણે પોન્ડીચેરી તરફથી નવાબના મુલકમાં ઘઇને મદ્રાસ તરફ રવાના કર્યાં. તેમને આગળ વધતાં તેમજ મદ્રાસના કિલ્લામાંનાં લશ્કર સાથે મળી જતાં અટકાવવાના હેતુથી માપુઝખાન સેન્ટ ટૉમ્સે આગળ તેમની સામે થયો. અહીં તેનાં લશ્કરનું મુખ્ય સ્થાન હતું, અને તેની અને પરાડીસની વચ્ચે અડીઆર નામની નદી હતી. તા. ૪ થી નવેમ્બર, સને ૧૭૪૬ ને દીને પરાડીસ આ નદી ઓળંગી સામી બાજુએ જનાર હતો. નદીની ઉત્તર તીરે મુસલમાનોની ૧૦,૦૦૦ ફોજ પડેલી હતી અને

તેનાં સંરક્ષણ માટે મોટું તોપખાનું પણ હતું. દક્ષિણ તીરે પડેલા પરાડીસ પાસે તોપ, નદોત્તી, તોપધુ બનતે ધણો શસ્ત્રીર અને દ્વિમતવાન યોદ્ધા હોવાથી મુસલમાનોની હરોડ તોડી નીકળી જવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો, અને રાત્રીઓની તોપ સામા લશ્કર સહિત નદી ઓળંગી મુસલમાનો ઉપર બંદુકનો મારો ચલાવ્યો. આમ યત્તાંગબરુદ્ધ જઈ તેઓ સેન્ટ ટોમે ચહેર-માં ઘુસી ગયા, અને ત્યાંનાં જ્યાવનાં કામના આશ્રય હેઠળ લડવા તૈયાર થયા. પરાડીસે તેમની પાછળ આવી મોહરલામાં એકઠાં થયલાં મુસલમાની લશ્કર ઉપર કર્ષાં મોળી બહાર કે તરતજ તેઓ પાછા નાસવા લાગ્યા. પણ બીડમાં છટકી જવાનો માર્ગ તેમને મળ્યો નહીં, અને તેમનાં અસખ્ય માણસો કપાઈ ગયાં. એટલામાં થયેલી ઝપાઝપીની વાત સાંભળી મદ્રાસની ક્રેન્ચ ફોર્સ તેમની સામા આવી. આથી મુસલમાન લશ્કરની સ્થિતિ ધણીજ ભયંકર થઈ. માધુઝખાન અત્યાર આગમન નીકળી નાઠો હતો, અને હવે તેનું લશ્કર રસ્તો મળતાં ગમે તે દિશાએ ગજરાટમાં નાસી જઈ આર્કટ તરફ ગયું આ પ્રમાણે પરાડીસ તથા મદ્રાસની ફોર્સ ભેટાઈ જવાથી ક્રેન્ચ લોકોને મોટો જય મળ્યો, અને એક ભારે સંકટમાંથી તેઓ બચી ગયા. ઐતિહાસિક દ્રષ્ટીએ સેન્ટ ટોમેની લડાઈનું મહત્વ ધણું છે. કેમકે આજ ઠેકાણે સુદની શિસ્ત અને કવાયત ધીમેધીમે યુરોપિયન અને દેશી લશ્કર બીન કવાયતી લશ્કર સામે દિંદુસ્તાનની જૂમી ઉપર આબુ હતું. આવા સાધારણ પરિણામ ઉપરથી દેશીઓના મનમાં પોતાની મહત્તા કેટલી ભારે છે તે આ વેપારી યુરોપિયનોને બરાબર માલમ પડ્યું; અને દિંદુસ્તાનમાં પોતાનું રાજ્ય આપવાનું બની આવશે એવી પહેલી દ્રશ્ય કશ્પના તેમના મગજમાં એકદમ આવી. દેશી રાજ્ય ગમે તેવું મોટું હોય અને તેનું લશ્કર ગમે તેટલું હોય તોપણ પોતાનું સામર્થ્ય તેમનાથી અધિક છે એમ ક્રેન્ચ લોકો બરાબર સમજવા લાગ્યા. અત્યાર લગી દેશી રાજ્યનાં દરબાર સાથે ગિનાયતી કરવા ક્રેન્ચ અધિકારીઓ ધણા આતુર હતા. માર્ટિન, હુમાસ અને કુરેએ ધણોજ પરિશ્રમ વેડી અહીંના રાજાઓનો સ્નેહ સંપાદન કર્યો હતો પણ મદ્રાસની મદદે એક લશ્કર મોકલવા

જેવા એક છુલક પ્રસંગે આ સઘળું ક્ષણમાં ફેરવી નાંખ્યું નવાજના પગ આગળ ઘુટણીએ પડી વિનતી કરવાનો વખત યુરોપિયનો માટે જતો રહ્યો, અને તેજ નવાજ કુખેના હાથમાં એક રમકડાં જેવા ઘર્ષ રહ્યો. હવેથી યુરોપિયન લોકોની યોજનાઓ બદલાઈ ગઈ, તેઓ વેપાર છોડી રાજ્યપદ મેળવવા માટેના ઝગઝમમાં દાખલ થવા લાગ્યા. દરેક બાબતમાં હાયદરે તેમનાજ પક્ષમાં હોવાથી હિંદુસ્તાનમાં યુરોપિયનોમાંથી ફ્રેન્ચ કે અંગ્રેજ સર્વોપરી સત્તા ભોગવશે એ પ્રશ્ન બંને પ્રજાની શક્તિ ઉપર અવલમ્બી રહ્યો હતો, પણ હવે આ દેશમાં તેમનું રાજ્ય થશે એ ભવિષ્ય નિર્વિવાદ સિદ્ધ થયું આ નના ફેરફારનું સઘળું માન ફ્રેન્ચ લોકોને ધટે છે.

૫. યુદ્ધનું છેવટ, — આ વિજયથી કુખેની અડચણો નાશ પામી, અને લાણુડનેએ જે ઘોંટાળો વાળ્યો હતો તેમાંથી તેનો છૂટકારો થયો. નવાખે જાતે ફ્રેન્ચ સાથે યુદ્ધ કરવાથી મદ્રાસ તેને સોંપવા બાબત થયલા કરારનો અમલ કરવાની ફરજ કુખે ઉપરથી જતી રહી વળી તે શહેર લાણુડનેના કરાર પ્રમાણે અંગ્રેજોને આપવાનું હતું, પણ તેને કુખે અને કૌન્સિલની સમતિ ન હોવાથી તે કરાર પ્રમાણે ચાલવાની આવશ્યકતા રહી નહોતી, એટલે પરાડીસને મદ્રાસનો નરકરી ગવર્નર નીમી કુખેએ તે શહેર ફ્રેન્ચ રાજ્ય માં સામીક કરવામાં આવ્યા બાબતનું જાહેરનામું કહાડ્યું, અને ધણાખરા અંગ્રેજોને લડાઈના કેદી તરીકે પોન્ડીચેરી લઈ ગયો. આ વેળા જેટલાક અંગ્રેજો નાસી સેન્ટ ડેવિડના કિલ્લામાં ભરાયા તે વખતે ત્યાં રોબર્ટ ક્લાઈવ હતો. એ કિ'યો પોન્ડીચેરીની દક્ષિણે સુમારે ૧૨ માઈલ ઉપર છે, અને ત્યાંથી બે માઈલ ઉપર કડ્ડોર શહેર છે. આ સઘળી જગ્યા સને ૧૬૯૧ માં અંગ્રેજોએ પ્રથમ વેચાતી લઈ ત્યાં પોતાનું ચાણુ કર્યું હતું, અને ધીમે ધીમે તેના બદોબસ્તની ગોઠવણ કરી હતી. મદ્રાસ ફ્રેન્ચ લોકોના હાથમાં પડ્યા પછી અંગ્રેજોએ પોતાનું મુખ્ય ચાણુ અહીં કર્યું, અને હર પ્રયત્નથી તેનો બચાવ કરવા નિશ્ચય કર્યો ફોર્ટ સેન્ટ ડેવિડના કિલ્લાની જગ્યા અંગ્રેજોના હાથમાંથી લઈ લેવાય તો તે બાબુએથી સંપૂર્ણ રીતે અદ્રશ્ય થઈ જાય એમ કુખેને જણાયાથી તે મેળવવા માટે તેણે

ખંતથી મહેનત કરવા માંડી. એ કામ માટે તેણે પરાડીસને પોન્ડીચેરી ખેલાવ્યો. તે પ્રમાણે ડીસેમ્બર મહિનામાં ત્રણસો માણસો તથા ખજાનો લઈ જતો હતો એવામાં માધુઝખાને છુપાઈ રહી તેના ઉપર હુલ્લો કર્યો. પણ તેમાંથી પોતાનો જવાબ કરી તે પોન્ડીચેરી આવ્યો. અહીં ફોર્ટ સેન્ટ ડેવિડ ઉપર સ્વારી કરવાની સઘળી તૈયારીઓ થઈ રહી હતી, અને તેમાં પરાડીસનેજ મોકલવા કુપ્લેનો આમ્રહ હતો. પણ જનરલ બુરિ પોન્ડીચેરીનો મુખ્ય સેનાપતિ હતો તેને જોડી દઈ પરાડીસને સઘળું કામ સોંપવા કૉન્સલ કબૂલ થઈ નહીં, ત્યારે સ્વારીના ઉપરી તરીકે જનરલ બુરિનેજ મોકલવામાં આવ્યો. તેણે પોન્ડીચેરીથી નીકળી અંગ્રેજોના કિલ્લા નજદીક પોતાનું મુખ્ય સ્થાન રાખી વિશ્રાંતિ લેવા પડ્યું નાંખ્યો. અંગ્રેજો પાસે ૩૦૦ યુરોપિયન સૈન્યજો તથા કવાયત સૈન્ય તૈયાર થયલા ૧૦૦૦ દેથી સિપાઈઓ હતા. વળી તેમણે નવાખનો રનેહ સપાદન કરી, ઉભયે મળી ફ્રેન્ચ લોકો ઉપર એકદમ જ-ને ખાબુએથી હુલ્લો લઈ જવાનો મનમુખો કર્યો હતો. જો આ વખતે પરાડીસ ફ્રેન્ચ લશ્કરનો મુખી હોત તો તેને ખચિત જય મળતે. મરતુ બુરિ જુદા અને અકુશળ હતો, અને યત્રુના મુલકમાં પોતાની સલામતી માટે તદ્દન બેફીકર હતો. તેની ઉપર નવાખની ફાજે આવી એકાએક હુલ્લો કરવાથી તેને શ્વ લઈ નાસવાની ફરજ પડી, અને તેનો ધણો સરભામ અંગ્રેજોના હાથમાં ગયો. એમ છતાં આ ઝપાઝપીમાં નવાખનાં બે હજાર માણસો માર્યા ગયાં. એ પછી એક તરફથી નવાખને સેહ પહોંચાડવાનો વિચાર કરી, કુપ્લેએ અદરખાનેથી સલાહ કરવા ખટખટ ચલાવી. એ ખટખટ ફળીમૂત મતાં નવાખની તરફથી માધુઝખાને ફ્રેન્ચ સાથે તહ કરી અંગ્રેજોનો પલ જોડી દેવા કબૂલ કર્યું. આ થયા પછી કુપ્લેએ પરાડીસને કલ્હાર અને ફોર્ટ સેન્ટ ડેવિડ કબજે કરવા મોકલ્યો. (માર્ચ સને ૧૭૪૭). પરંતુ એ દરમિયાન અંગ્રેજો માટે યુરોપથી મેજર લૉરેન્સની સરદારી હેઠળ એક મોટું લશ્કર આવી પહોંચવાથી કુપ્લેને પોન્ડીચેરીમાં પોતાની સલામતી વાસ્તે ધારતી લાગી. એ શહેર ઉપર હુલ્લો આવવાની બહીકથી પરાડીસને તેણે પાછો ખેલાવી

લીધો, અને ખુર્જોન તથા સેન્ટ લુઇસથી પણ મદદ મંગાવી. હવે કુખ્લે સમક્ષ પોન્ડીચેરીનું સંરક્ષણ કરવાનો એક વિકટ પ્રશ્ન ખડો થયો હતો. સને ૧૭૪૮ માં એડમીરલ બોસ્કોવન (Admiral Boscawen) નાં ઉપરી-પણાં હેઠળ મદ્રાસ અને પોન્ડીચેરી કબજે કરવા માટે એક મોટો કાફલો આવવાથી અંગ્રેજોએ પાછલાં શહેર ઉપર ઘેરો ઘાલ્યો, પણ તેમાં તેનો એક સરખો નાશ થયો. ‘ લડાઈની ગડબડમાં પોન્ડીચેરીના કિલ્લામાંના દારૂના બંડારમાં આગ લાગવાથી કિલ્લો ઉડી ગયો, અને તેમાં પરાડીસ દારૂ થયો. આથી ફ્રેન્ચ લોકોને મોટું નુકસાન થયું, તોપણ કુખ્લેએ મોટી ધૂર્તતા બતાવી અંગ્રેજોનો પૂર્ણ પરાજય કર્યો. અને તેમને ઘેરો ઉઠાવી પાછા ફરવાની જરૂર પડી (તા. ૨૭ મી ઓક્ટોબર, ૧૭૪૮). આ પછી લડાઈ માટે નવી સામગ્રી ભેગી કરી બન્ને યુરોપિયન પ્રજા ઝનુન ઉપર આવી એક-બીજાનો પ્રાણ લેવા તૈયાર થઈ. પરંતુ એટલામાં યુરોપમાં થયેલા એક લા શાપેલના તહનામાની રૂએ અંગ્રેજ અને ફ્રેન્ચ વચ્ચેનું યુદ્ધ બંધ પાડવાનો હુકમ આવ્યો, (જાનેવારી ૧૭૪૯). આ તહનામાના દરાર મુજબ એક-બીજાનો જીતેલા મુલક જેનો તેને પરત આપવાનો હોવાથી મદ્રાસ શહેર અંગ્રેજોને સ્વાધીન કરવાની કુખ્લેને ફરજ પડી. સ્વાભાવિક રીતે આ ગોઠવણ તેને ઘણી બારે લાગી, કેમકે એથી આટલા દિવસની એની જીવંતોડ મહેનત ફોગટ ગઈ. વળી પૈસા ખર્ચી વધારે મજબૂત કરેલું ત્યાંનું ચાલું તેના હાથમાંથી જતું રહે અને વિરોધમાં અંગ્રેજોને હિંદુસ્તાનમાંથી હાંકી મુકવાનો તેનો મનોરથ ભંગ થાય એના જેવું મરણપ્રાય દુઃખ તેને ખીજું કેવું હોય ? પોન્ડીચેરીનું સંરક્ષણ કરવામાં કુખ્લેએ જે હોંશીઆરી અને ચોચતા બતાવ્યાં હતાં તે અપ્રતિમ હતાં.

૬. નિષ્કર્ષ.—આ પ્રમાણે પાંચ વર્ષ લડાઈ ચાલ્યા પછી અસહ્ય સ્થિતિમાં બન્ને પ્રજાઓ મુકાઈ. ફરક એટલોજ પડ્યો કે આ લડાઈ અગાઉ અંગ્રેજ અને ફ્રેન્ચ વચ્ચે તીવ્ર વેર નહોતું તે મદ્રાસને લીધે તેમજ પોન્ડીચેરીના હુલ્લાને લીધે અતિશય વધી ગયું, અને સ્થિતિ એવી થઈ કે બન્નેમાંથી એકનો નાશ થયા વિના એ વેર અટકશે નહીં એમ સર્વ

ઠાઠને લાગ્યું. સેન્ટ ટોમેની લગાઈ પછી કુપ્તેના મનમાં ભાવી વિજયનાં દિવ્ય સ્વપ્નાં આવવા લાગ્યાં હતાં વળી ઉક્ત યુદ્ધમાં બન્ને પ્રગ્નનાં લશ્કરની સંખ્યા તેમની સંક્ષિપ્ત બહાર વધી જવાથી શાંતિના સમયમાં તેનો મોટો ખર્ચ ઉપાડવાનું તેમનામાં સામર્થ્ય નહોતું. તેમ તેમના ઉપરી તરફનો તે વિશે હુકમ પણ નહોતો. અર્થાત આ લશ્કર ટકાવી રાખવાનું કામ શોધી કઢાડવાનું બન્ને કંપનીના અમલદારોને માથે આવ્યું. આજ લગી તેમણે હાથમાં ત્રાજવા લઈ વેપાર ચલાવ્યો હતો, પણ હવે તે ઊંડી દઈ તેને બદલે તલવાર સ્વીધી હતી, એટલે દેશી રાજાઓ તેમની તરફની મદદની અપેક્ષા રાખી તેમને વિધ વિધ રીતે પિનવવા લાગ્યા હતા. અંગ્રેજ અને ફ્રેન્ચ હવે તાબેદાર મરી ખરોખરીઆ થયા હતા, પરંતુ ઈંગ્લંડમાંની ફ્રિટ ઈન્ડિઆ કંપનીના અધિકારીઓને આ સઘળી હકીકત બસબર સમજતાં થયો કાળ વ્યતીત થયો. તહતામું થયા પછી તેમને લાગ્યું હતું કે હવે બન્ને પ્રગ્ન પૂર્વનો વેપાર અમાઉની માફક ચાલુ કરી અરસપરસ સ્નેહભાવથી વર્તશે. પણ તેમની આ ધારણા ખોટી હતી. હિંદુસ્તાનમાંના તેમના અને ફ્રેન્ચ કંપનીના પ્રતિનિધિઓનાં મનમાં રાજ્યસ્થાપનાની જે કલ્પના ઉદ્ભવી હતી તે તેમને સ્વસ્થ ખેસવા દેનાર નહોતી.

ઉપલાં યુદ્ધ પછી કુપ્તેની ચાલાકી તેમજ કામ કરવાની રીત વિશે દેશીઓના મનમાં સારા વિચારો આવ્યા હતા, તેનો લાભ લઈ હિંદુસ્તાનમાં ફ્રેન્ચ રાજ્ય સ્થાપનાનો ઉદ્દેશ તેણે ઉપાડ્યો. એમાં આખરે હસાયો. તેમાં કુપ્તે નાઈલાજ હતો. હિંદુસ્તાનથી ક્રાન્સ લગીનો ફ્રેન્ચ વહાણોના સંચારનો માર્ગ અંગ્રેજોની માફક નિર્ભય નહોતો, એટલે પાયો મજબૂત બેઠેલો ન હોવાથી રાજ્યની ઉમારત ક્યારે ગળડી પડશે એ વાત કુપ્તેના લક્ષમાં આવી નહીં, અને તેજ પ્રમાણે આગળ પણ ચયું. લાખુર્ડનેએ એ હુકમ માન્ય કર્યો હોત તો અંગ્રેજ કાફલા સાથે છેવટ સુધી તેને ટકર ઝીલવી પડતે નહીં.

દેશને આરમારનો કેટલો મોટો આધાર હતો એ વાત લોકોને સમજતાં પુઠ્ઠળ વખત લાગ્યો. મરાસ સરખું એકાદ ચાલું હસ્તગત થવાથી

કુપ્લેને કઈ મોટા ફાયદો નહોતો. આરમાર સિવાય લશ્કરને કોઈની મદદ મળે નહીં, અને યુદ્ધનો માર્ગ* મૂળભિદ્યથી લગાઈના આખર દુકા લગી એક સરખો પોતાના તાબામાં હોવો જોઈએ એ બાબત કુપ્લેના લક્ષમાં રહી નહીં એ તેની એક મોટી ગફલતી ગણી શકાય. વાસ્તવિક રીતે હિંદુસ્તાનમાંની સત્તાનાં મૂળ યુરોપમાં મજબૂત બેઠેલાં હોવાં જોઈએ. સાં મૂળ પાથો સદૃજ પણ ડગમગતાં અહીંનું રાજ્ય એકદમ ગળડી પડે એ ઉપરનાં યુદ્ધનો નિષ્કર્ષ ઐતિહાસિક અભ્યાસથી મન ઉપર દર્યા વિના રહેતો નથી. યુરોપિયન પ્રજાનાં આરમારોની ચોગ્યતા કેવી હતી, અને દરેકની શક્તિ તથા બળ કેવાં હતાં એજ કુપ્લેને ખમર નહોતી. યુરોપમાં થયેલાં દારૂણયુદ્ધને પરિણામે ક્રાન્સનો કાફલો ધણોખરો નાશ પામ્યો હતો, અને ઇંગ્લંડનો કાફલો પુષ્કળ જોર ઉપર આવ્યો હતો. એ સમામમાં ક્રાન્સે હોલેન્ડને કચડી નાંખ્યું ખરૂં, પણ તેથી ઇંગ્લંડનો એક શત્રુ અચાનક કમી થઈ ગયો. વળી ઇંગ્લંડનું દરીઆઈ બળ વધી જતા ક્રાન્સનો સધજો વેપાર નાશ પામ્યો, અને ફ્રેન્ચ કંપનીને પોતાની હસ્તી માટે ધારતી ઉપજ. આમ થવાથી કંપનીની વ્યવસ્થા સુધારવા માટે ફ્રેન્ચ સરકારે નવા અધિકારીઓની નિમણૂક કરી પણ તેથી ઘોટાજો વિશેષ થયો. ફ્રેન્ચ કંપની ગરીબ થતા કરજમા કુમી ગઈ હતી ક્રાન્સની પણ લગભગ તેવીજ રિયતિ હતી. ઇંગ્લંડ વેપારમાં સધન થયું હતું, અને તેનો કાફલો પણ અત્યંત પ્રબળ અને તૈયાર હતો. અંગ્રેજ ઈસ્ટ ઇન્ડીઆ કંપની પોતાનો વહિવટ અત્યંત સ્વતંત્ર રીતે ચલાવી સરકારની બાહુ દરકાર રાખતી નહીં. ઉલટી ઇંગ્લંડની સરકાર ધણે અંશે તેના ઉપર અવલખી રહી હતી ફ્રેન્ચ કંપનીની રિયતિ આથી તદ્દન ઉલટી હતી ફ્રેન્ચ લોકો શુદ્ધિમાન અને શરા હતા, પરંતુ ક્રાન્સના રાજાઓના બુલમ હેટળ કચ્છાઈ જવાથી તેઓની ધણી અવસ્થા થઈ હતી. અંગ્રેજોનો કારભાર જગતમાં સ્વેચ્છાથી ફાસતાં એક પ્રચલ વૃક્ષની પેઠે સદ્રદ અને પ્રબળ થતો જતો હતો. સ્વતંત્ર સરકારને લીધે રાષ્ટ્રનો બા-બોદય કેવો થાય છે, અને તેથી ઉલટું લોકોની અસ્થાને

સરકારના જુનમ હેઠળ દાખી દેનાથી નફ્તો કેવો નાચ થાય છે એ આ વેળાના અમેજ-ફ્રેન્ચના ઇતિહાસ ઉપરથી સારી રીતે વ્યક્ત થાય છે.

હિંદુસ્તાનમાં રહી કુખ્યે આ સમજી સમજી ચક્રો નહીં એમાં નવાઈ નથી ખીમ્મો પણ એનાથી વધારે સારી રીતે સમજી શક્યા નહોતા એટલે તેને સાચુ કે ઘોડી ધણી કયાપત લીધેની ફોજ રાખી દેથી રાજ્યઓના દરબારમાં પોતાનો મોભો જળવ્યો તો તહુમ્માં રાજ્ય સ્થાપન કરી શકાશે આ તેની જૂતલરેની સમજણ આખરે નુકસાનકારક નીવડી પોતે સંદેશાભિમાનનું અને સ્વદેવદિતનું મહાન કાર્ય કરતો હતો છતાં લોકોની તેના પ્રત્યે સહાનુભૂતિ તથા આદર નહોતો એ જોઈ કુખ્યેને આશ્ચર્ય લાગતો પણ ખરી હકીકત જુદાજ પ્રકારની હતી ફ્રેન્ચ લોકોની સાંપતિક સ્થિતિ અતિવધ નમણી પડી ગયેલી દોવાથી ફ્રેન્ચ સરકાર તરફથી તે કઈ પણ સહાય મળી નહીં પણ આરભના વિજયથી તે અને ખીમ્મ ફ્રેન્ચ પ્રદુરથી એટલા બધા ચકિત થઈ ગયા હતા કે ખરી સ્થિતિ કાઢના પ્યાનમાં રહી નહીં.

પ્રકરણ ૧૭ મું.

કર્નાટકમાં બીલું યુદ્ધ.

સને ૧૭૪૬-૧૭૫૪

- ૧ હિંદીઓના કલહમાં અંગ્રેજોનું ઝીંપલાવવું ૨ મુઝફ્ફરનગર અને વડા સાહેબ વચ્ચે ઐખ્યતહ
૩ જે તડ અને ફ્રેન્ચ લોકોનો વિજય ૪ કુખ્યેની પોકળ મનામત
૫ મહાઈવની પૂર્વે હકીકત ૬ આઈટનો પેર
૭ ચત્ર સાહેબનું ઉવટ.

૧. હિંદીઓના કલહમાં અંગ્રેજોનું ઝીંપલાવવું.—જે રાષ્ટ્ર અગર પક્ષ વચ્ચે યુદ્ધ કે ટોટ થાય ત્યારે આરભમાં તેને કઈ પણ નિરાશી સરા આપવામાં આવતી નથી વળી અમુક એક યુદ્ધ કરવું અને તે અમુક

રીતે અમુક સુદતમાં પુરું કરવું એવું અગાડીથી નિર્ધાર કરી કોઈ યુદ્ધ કરતું નથી. યુદ્ધ થઈ ગયા પછી તેનો ઐતિહાસિક સંબંધ જોડવામાં આવે છે, અને એમ કરવા માટે ઇતિહાસકાર વખતના જુદા જુદા ભાગ ઠરાવી તે દરમિયાન ચાલેલાં યુદ્ધને પહેલું યુદ્ધ, બીજું યુદ્ધ એવાં નિરાળાં નામ આપે છે. એવીજ રીતે આ કર્નાટકના યુદ્ધનું છે. ખરું કહીએ તો સને ૧૭૪૪ માં અંગ્રેજ ફ્રેન્ચ લોકોએ લડાઈ શરૂ કરી તે હિંદુસ્તાનમાંથી ફ્રેન્ચ સત્તા અદ્રસ્ય થઈ જઈ સને ૧૭૬૩ માં પેરિસના કોલકરાર થયા લાં સુધી થોડે ધણે અંશે ચાલુ હતી. પણ તેમાં બે વખતે થોડો થોડો ખાળો પડ્યો હતો. એક વખત સને ૧૭૪૮ માં. અને બીજી વખત સને ૧૭૫૪ માં. આ પ્રમાણે કર્નાટકમાં ચાલેલા યુદ્ધના ત્રણ વિભાગ પડે છે: પહેલો સને ૧૭૪૪ થી ૧૭૪૮ સુધીનો, બીજો સને ૧૭૪૯ થી ૧૭૫૪ સુધીનો, તથા છેલ્લો અને ત્રીજો સને ૧૭૫૬ થી ૧૭૬૩ સુધીનો. આ ત્રણ વિભાગને અનુક્રમે કર્નાટકમાં પહેલું, બીજું, અને ત્રીજું યુદ્ધ એવાં સાદાં નામ આપવાં થોડાં લાગે છે. પહેલાં અને ત્રીજા વિભાગમાં અંગ્રેજ અને ફ્રેન્ચ વચ્ચે યુરોપમાં પણ યુદ્ધ ચાલ્યું હતું; બીજા વિભાગમાં ઝગડો આ દેશમાંજ ચાલ્યો હતો, પણ યુરોપમાં શાંતિ હોવાથી ઇંગ્લંડ અને ફ્રાન્સને તે પસંદ પડ્યો નહીં. એથી કરી કેટલાક લેખકો આ બીજાં યુદ્ધને નહીં ગણતાં કર્નાટકમાં પહેલું યુદ્ધ સને ૧૭૪૪ થી ૧૭૪૮ લગી થયેલું ગણી, બીજું યુદ્ધ સને ૧૭૫૬ થી ૧૭૬૩ સુધીનું ગણે છે, અને મધ્ય વિભાગના ઝગડાને અંગ્રેજ અને ફ્રેન્ચ કંપનીઓ વચ્ચેનો માહોમાહેનો ઝગડો એવું નામ આપે છે. આપણને એવો ભેદ રાખવાને કારણ નહીં હોવાથી ત્રણે યુદ્ધને કર્નાટકમાં પહેલું, બીજું અને ત્રીજું યુદ્ધ એવાં નામ આપવામાં આવ્યાં છે.

પહેલાં યુદ્ધમાં અંગ્રેજ તેમજ ફ્રેન્ચ લોકોએ લશ્કરી ખર્ચ પુષ્કળ વધારી મુક્યો હતો તે તહ થયા બાદ ઉપાડવાનું તેમનામાં સામર્થ્ય ન હોવાથી એ ખર્ચ બહારોણદાર કઢાડવાની તેમણે તજવીજ કરવા માંડી. તેમની આસપાસના હિંદી રાજાઓમાં ઝગડા થયા કરતા હોવાથી તેમની તરફથી આ યુરોપિયન વેપારીઓને મદદની જે માંગણી કરવામાં આવી તે

પ્રતાપસિંહ તાંબેરનો ખચાવ કરવા ઝડપથી ગયો. આથી અંગ્રેજોએ શાહુજનો પક્ષ છોડી દીધો. પ્રતાપસિંહે દર સાલ ૪૦૦૦ રૂપીઆનો મુસારો આપી મદ્રાસમાં પોતાની દેખરેખ હેઠળ રાખ્યો, અને ચંદા સાહેબ તાંબેર ઉપર હુમલો કરે તો તેને મદદ કરવા કબૂલ કર્યું. આ પ્રમાણે દેશી રાજાઓની મદદે પોતાની ફોજ મોકલવાનો રીવાજ અંગ્રેજોએ શરૂ કર્યો. આ અગાઉ જેમણે તેમજ કેન્ય લોકોએ હિંદીઓને મદદ કરી હતી, પણ તે સમયે તેમની વચ્ચે ખુલ્લું યુદ્ધ ચાલતું હોવાથી તેમ કરવામાં તેઓએ કંઈ ગેરરીતી ચલાવી હતી એમ કહી શકાય નહીં. આ પરદેશી લોકોને દેશી રાજાઓએ પોતાની હદમાં બહાર રીતે લડવા દીધા એજ તેમની મોટી ભૂલ હતી. તથાપિ એટલું તો લક્ષમાં રાખવું જોઈએ કે આ વેળા કર્નાટકમાં મોગલોની સત્તા છેકજ નષ્ટ થઈ ગઈ હતી, અને જે તે રાજ્ય મેળવવા મથન કરી રહ્યું હતું. એ સ્થિતિમાં યુરોપિયન લોકોને પોતપોતાનો કાફલો ધણો ઉપયોગી થયો, કારણ પોન્ડીચેરી અને મદ્રાસમાં તે વડેજ ઉભય પ્રજાનો ખચાવ થતો હતો.

યુરોપમાં ઈંગ્લંડ અને ફ્રાન્સ વચ્ચે સલાહ ચતાં હિંદુસ્તાનમાંની પ્રતિસ્પર્ધિ કંપનીઓથી ખુલ્લી રીતે લગ્ગઈ ચલાવાતી નહીં, એટલે આસપાસ ચાલતા ઝગડાનો લાભ લઈ એક બીજા સામે ચડસાચડસી કરી બને તેમ આગળ વધવાનું તેમને માટે યોગ્ય હતું. તેમનાં લશ્કરનો ખર્ચ આપી પોતાના કામમાં તેનો ઉપયોગ કરવા અનેક દેશી રાજાઓ ઉત્સુક હતા. એમાં કેટલાક આસામીઓ કેવળ સ્વપરાક્રમ ઉપર નસીબ અજમાવવાની રાહ જોતા; કેટલાકનો રાજ્ય ઉપર હક હતો છતાં તે મેળવવા તેમના હાથમાં જોર નહોતું; કેટલાકો વિસ્તિર્ણ પ્રદેશ દબાવી બેઠા હતા, અને એ સિવાય મરાઠાઓ અને મુસલમાન સરદારો આખા પ્રદેશ ઉપર બટકયા કરતા હતા. આ સ્થિતિમાં થોડો વખત પાડોસમાં રહેતા યુરોપિયનોની મદદ લેવાથી દેશ કે પ્રજા ઉપર આખરે શું પરિણામ આવશે તેની કોઈને પણ દરકાર નહોતી. પરંતુ આવાં તેડાંથી યુરોપિયનોને તો આયતોજ લાભ મળતો. લશ્કરનો ખર્ચ નીકળે, દુશ્મનો સાથે ઝપાઝપી કરી મનમાંનો દાવ સાધવાની

તેમને અનુકૂળ પડી. અહીંના ખર્ચ કમી કરવા માટે મુરોપખી લખાઈ આવતું હોવાથી, દેવી રામ્બાએ તરફથી આવેલી મદદની માગણી કરવાની તક મળવા બાબત કુટુંબે પોતાની સરકારને લખી જાણ આપી હતી. દેવી રામ્બાના ઘરબારમાં ખુલ્લી રીતે હાથ ધાતવાનું અંગ્રેજોએ સર કર્યું હતું.

તાંજોરનાં મરાઠી રાજ્યની ગાદી ઉપર શાહુજીનો હક હતો નાના ભાઈ પ્રતાપસિંહે તે ગાદી છીનવી લીધી હતી અને શાહુજી ભરતો હતો. પ્રતાપસિંહે લોકોનાં મન જીતી લીધાં હતાં પણ શાહુજી કાઠની પ્રીતિ નહોતી. દસ વર્ષ પીતી ગયાં તોપણ શાહુજીએ ગાદી મેળવવાનો પોતાનો પ્રયત્ન છોડ્યો નહીં. પોતાનો હાથે મેળવી રાજ્યનું તેણે તુકસાન કરવા તે તૈયાર થયો. છેલ્લા પ્રકરણમાં વર્ણવેલો અંગ્રેજી વચ્ચેનો યુદ્ધ પ્રસંગ જોઈ, તેમની મદદ માટે તે પોતાનો હેતુ પડે એમ સમજી તેણે સને ૧૭૪૯ માં અંગ્રેજોની મદદ માંગી, કે પ્રતાપસિંહને પહેલેથીજ ફ્રેન્ચ લોકો સાથે મિત્રતાચારી હતી. એ મદદ બદલામાં શાહુજીએ અંગ્રેજોને દેવીકાટા સહજે તથા આસપાસનો પ્રદેશ તેમના સારીનો ખર્ચ આપવા કબૂલ કર્યું. સને ૧૭૫૨ ના એપ્રિલમાં ૪૩૦ યુરો પિયન અને એક હજાર દેવી સિપાઈની ફોજ કેટલાક દ્રોણની સરદારી હેઠળ શાહુજીની મદદે આપી, અને દેવીકાટા સર કરવા માટે કેટલોક કાફલો મોકલવામાં આવ્યો. કેટલાક કોષ તાંજોરની નજીક આવી પહોંચી લાગતાં પ્રતાપસિંહનું લશ્કર તેની સામે લડવા નીકળી આવ્યું તેની આગળ પાંચે ને ટકી નહ શકશે એમ ધારી કેટલાક કોષ દેવીકાટા તરફ પાછો ફર્યો, પણ ત્યાં પહોંચી કાફલો તેની નજરે ન પડવાથી તે સેન્ટ ડેવીડના કિલ્લા તરફ નીકળી ગયો. વાસ્તવિક રીતે અંગ્રેજોનો મુખ્ય હેતુ દેવીકાટા મેળવવાનો હતો અને શાહુજીની તેમને વિશેષ પરવા નહોતી. એ પછી દેવીકાટા લેવા માટે મેજર કોરેન્સની સરદારી હેઠળ આવેલા અંગ્રેજોની બીજી ફોજ સામે પ્રતાપસિંહે કેટલોક વખત સુધી પોતાનો બચાવ કર્યો. પણ એટલામાં ચલાસાહેબ તાંજોર કબજે કરવા આવે એવું લાગતું દેવીકાટા અંગ્રેજોને આપી

પ્રતાપસિંહ તાંબેરનો ખચાવ કરવા ઝડપથી ગયો. આથી અંગ્રેજોએ શાહુજીનો પક્ષ છોડી દીધો. પ્રતાપસિંહે દર સાથ ૪૦૦૦ રૂપીઆનો મુસારો આપી મદ્રાસમાં પોતાની દેખરેખ હેઠળ રાખ્યો, અને ત્યાં સાહેબ તાંબેર ઉપર હુમલો કરે તો તેને મદદ કરવા કબૂલ કર્યું. આ પ્રમાણે દેશી રાજાઓની મદદે પોતાની ફાજ મોકલવાનો રીવાજ અંગ્રેજોએ શરૂ કર્યો. આ અગાઉ જેમણે તેમજ ફ્રેન્ચ લોકોએ હિંદીઓને મદદ કરી હતી, પણ તે સમયે તેમની વચ્ચે ખુલ્લું યુદ્ધ ચાલતું હોવાથી તેમ કરવામાં તેઓએ કંઈ ગેરરીતી ચલાવી હતી એમ કહી શકાય નહીં. આ પરદેશી લોકોને દેશી રાજાઓએ પોતાની હદમાં બહાર રીતે લડવા દીધા એજ તેમની મોટી બૂલ હતી. તથાપિ એટલું તો લક્ષમાં રાખવું જોઈએ કે આ વેળા કર્નાટકમાં મોગલોની સત્તા છેકજ નષ્ટ થઈ ગઈ હતી, અને જે તે રાજ્ય મેળવવા મથન કરી રહ્યું હતું. એ સ્થિતિમાં યુરોપિયન લોકોને પોતપોતાનો કાફલો ધણો ઉપયોગી થયો, કારણ પોન્ડીચેરી અને મદ્રાસમાં તે વડેજ ઉભય પ્રજાનો ખચાવ થતો હતો.

યુરોપમાં ઈંગ્લંડ અને ફ્રાન્સ વચ્ચે સલાહ ચર્ચા હિંદુસ્તાનમાંની પ્રતિસ્પર્ધિ કંપનીઓથી ખુલ્લી રીતે લડાઈ ચલાવાતી નહીં, એટલે આસપાસ ચાલતા ઝગડાનો લાભ લઈ એક બીજા સાથે ચડસાચડસી કરી અને તેમ આગળ વધવાનું તેમને માટે થોડું હતું. તેમનાં લશ્કરનો ખર્ચ આપી પોતાના કામમાં તેનો ઉપયોગ કરવા અનેક દેશી રાજાઓ ઉત્સુક હતા. એમાં કેટલાક આસામીઓ કેવળ સ્વપરાક્રમ ઉપર નસીબ અજમાવવાની રાહ જોતા; કેટલાકનો રાજ્ય ઉપર હક હતો છતાં તે મેળવવા તેમના હાથમાં જોર નહોતું; કેટલાકો વિસ્તિર્ણુ પ્રદેશ દબાવી બેઠા હતા, અને એ સિવાય મરાઠાઓ અને મુસલમાન સરદારો આખા પ્રદેશ ઉપર લટક્યા કરતા હતા. આ સ્થિતિમાં થોડો વખત પાડોસમાં રહેતા યુરોપિયનોની મદદ લેવાથી દેશ કે પ્રજા ઉપર આખરે શું પરિણામ આવશે તેની કોઈને પણ દરકાર નહોતી. પરંતુ આવાં તેડાંથી યુરોપિયનોને તો આવતોજ લાભ મળતો. લશ્કરનો ખર્ચ નીકળે, દુશ્મનો સાથે ઝપાઝપી કરી મનમાંનો દાવ સાધવાની

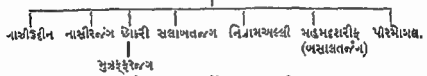
તક મળે, પૈસાની તેમજ થોડા ધણા પ્રદેશની પ્રાપ્તિ થાય, વેપારની સવળતા વધે, વગેરે અનેક ફાયદાઓ સહેલાઈથી મળતા હોવાથી યુરોપિયનો પોતાને યતી માંગણીઓ સ્વીકારવાને શું કામ આનાકાની કરે ? તાંબેરની તકરારમાં અંગ્રેજોએ પ્રથમ હાથ ધાલ્યો તે આવીજ કંઈક મતલબથી હતો. તેમાં તેમને જસજર થય મળ્યો નહીં પણ ઉલટું બેવડું નુકસાન થયું. એક તો તેમના ધારવા જેવો ફાયદો થયો નહીં, અને બીજું આવા કામમાં તેમણે શરૂઆત કરવાથી તેમને પગલે ચાલવામાં કંઈ દરકત ન હોય એમ જણાવવા કુખેને કારણ મળ્યું, અને એજ સળખ ઉપર હિંદુસ્તાનમાં ફ્રેન્ચ સત્તા સ્થાપવાનું કામ તેણે ઉપાડ્યું.

દેરાબાદના પહેલા નિઝામ આસફજીહનાં મરણથી કુખેને જોઈતી નક મળી. આસફજીહના મળખૂત અમલનો અંત આવતાં તેના મુલકમાં તેમજ કર્નાટકમાં સર્વત્ર બખેડા થયા. નાના તરેહનાં યુદ્ધ, સંતલસ, ખુન, લૂઠાઈ, ઘેરા તથા નાના મોટા સંગ્રામને લીધે દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં જે ગડબડ થઈ રહી તેને ઇતિહાસકારોએ 'કર્નાટકનું યુદ્ધ' એવું સામાન્ય નામ આપ્યું છે. આ ભાજગડમાં દાખલ થઈ પહેલાં કર્નાટકમાં અને પછી ધીમે ધીમે દેરાબાદમાં પોતાની લાગવગ બેસાડવા પછી, દક્ષિણમાં ફ્રેન્ચ સત્તા કાયમ કરવાનો કુખેનો વિચાર હતો. કાન્સ પાછા ફરતાં આ બાબત તેના ઉપર કામ ચાલ્યું ત્યારે પોતાના બચાવમાં તેણે એવું પ્રતિપાદન કર્યું કે 'હિંદુસ્તાનની તે કાળની સ્થિતિમાં તદસ્થ જતા ધારણ કરવાનું અશક્ય હતું. જો મેં દેશીઓને મદદ કરી ન હોત તો અંગ્રેજો કરતે, અને તેમ કરી તેઓ સર્વોપરી થયા હોત.' સને ૧૭૪૮ ના તહનામાંથી તકરાર મટવાની જે અપેક્ષા અંગ્રેજ કંપનીએ રાખી હતી તે ખોટી ફરી; ઉલટી કુખેના ઉપલા ઉપક્રમને લીધે પહેલા કરતાં વધારે ઝલુની તકરારો ઉપસ્થિત થઈ. એકવાર કુખેએ ચંદા સાહેબ અને મુઝફ્ફરજાને મદદ કરી એટલે તેમના સામા પક્ષને મદદ કરવાનું અંગ્રેજો માટે અનિવાર્ય હતું. 'ફ્રેન્ચ લોકોએ અમારાં વસાહતનો ઉચ્છેદ કરવા માંડ્યો છે, મોટા મોટા પ્રદેશો તેમણે પોતાની સત્તા હેઠળ લીધા છે, અને અમને એવી રીતે ઘેરી લીધા છે કે આપના તરફથી

જલદી મદદ ન આવશે તો અમને નિર્વાહનાં સાધન મેળવવાને પણ અડ-
ચણ પડશે એવો મુજફ્ફર અંગ્રેજોએ ધક્કા લખી મોકલ્યો. બેઉ પાશ્ચાત્ય
પ્રજાનાં લશ્કર કર્નાટકમાં લડતાં હતાં ત્યારે મદ્રાસ અને પોન્ડીચેરી
વચ્ચે ધણી તિક્ષણ અને તીવ્ર લાપામાં પત્ર વ્યવહાર ચાલતો હતો. આવે
પ્રસંગે કલાર્ધવની મુક્તિથી અંગ્રેજોનો બચાવ થયો; તેણે આર્કટ ઉપર હુલો
કરવાથી બાજી ફેરવાઈ ગઈ. આ સધળી હકીકત હવે વિસ્તારથી કહેવાની છે.

૨. મુજફ્ફરજંગ અને ચંદા સાહેબ વચ્ચે ઐક્યતા.—સને
૧૭૪૮ માં વૃદ્ધ નિઝામ-ઉલ-મુલ્ક આસફજી મરણ પામ્યો તેને ૭
છોકરા હતા તે નીચે પ્રમાણે:—

આસફજી.

એમાંના પહેલા બે સગા ભાઈઓ હતા અને બાકીના સાવકા હતા.
વઢીલ પુત્ર નાઝીઉદ્દીન દિલ્હીમાં વઝીરની જગ્યા ઉપર હતો, અને બીજો
નાસીરજંગ પિતાનાં મરણ સમયે તેમની પાસે હતો. પરંતુ પિતાને તે
અત્રિપ હોવાથી વૃદ્ધ નિઝામે પોતાની છોકરીના છોકરા મુજફ્ફરજંગને પોતાની
પછી હૈદરાબાદની ગાદી આપવાનું ફરાબું હતું, અને એ વ્યવસ્થાને
બાદશાહે અતુમોદન આપ્યું હતું. નિઝામના બાકીના છોકરાઓ આ વેળાએ
વિશેષ પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યા નહોતા. નિઝામનાં મરણ સમયે મુજફ્ફરજંગ
વિગ્નપૂરના સુબાના આધ્યા ઉપર હતો એટલે તે સંધિનો લાભ લઈ નાસીરજંગે
લશ્કરના સરદારને મેળવી લઈ તેની મદદવડે દક્ષિણની સુબેદારી પોતાના તાબામાં
લીધી. આ પ્રમાણે મુજફ્ફરજંગ પોતાની ધારણામાં નિરાસ થવાથી મરાઠાની
મદદ મેળવવા તે સતારા ગયો. ત્યાં માજી નવાબ દોસ્તઅલ્લીનો જમાઈ
ચંદાસાહેબ કેદમાં હતો તેની અને મુજફ્ફરજંગ વચ્ચે મુલાકાત ધર્મ
ચંદાસાહેબમાં પોતાના જુટકરા માટે દંડ આપવાની સક્તિ ન હોવાથી તે

પણ વર્ષ થયાં સતારામાં પડી રહ્યા હતા. ઇતિહાસકાર ઓર્મ (Orme) કહે છે કે હિંદુસ્તાનના રાજ્યોમાં પણ કંબુજ દત્તા; કેદમાં ગમે તેટલાં સંકટ સહન કરતા પણ દંડ ભરી છૂટતા નહીં. ચંદા સાહેબ પાસે દંડ આપવાને પૈસા નહીં હતા એવું કંઈ નહોતું પણ તે હાથમાંથી છૂટ્યાજ નહીં, અને તેથી જ સાત વર્ષ તેણે કેદમાં કહાડ્યાં. ચંદાસાહેબની રિયતિ તપાસતાં ઓર્મનું આ કહેવું સંભવનીય લાગતું નથી. ગમે તેમ હોય પણ સતારામાં મુઝરફર જંગ અને ચંદાસાહેબ એ બન્ને સરખી રિયતિના મહરથોએ છુપી મસલત કરી મરાઠાઓની મદદથી પોતપોતાના હક પાછા મેળવવા નિશ્ચય કર્યો. પરંતુ પોતાના વેરી મરાઠાઓની મદદથી ઉક્ત હેતુ પાર પાડવાનું ચંદાસાહેબને યોગ્ય લાગ્યું નહીં, તેથી તેણે સઘળી હકીકત કુખે આગળ રહી કરવાની ગોઠવણ મૂકી. પોન્ડીચેરીમાં રહેતી ચંદા સાહેબની સ્ત્રીને કુખેતી સ્ત્રી સાથે રહેહ હતા તેની મારફત આ વિશેના સંદેશા આપવા માંડ્યા. કુખે આવી તકની રાહજ ભેતો હતો, કેમકે ગમે તે રીતે દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં પોતાનો અમલ સ્થાપવા માટે તે અતિશય આતુર બન્યો હતો. તદનુસાર તેણે તરતજ ચંદા સાહેબને મરાઠાઓના હાથમાંથી છૂટકારો મેળવી લેવા જણાવ્યું. અને વિશેષમાં તેમની મદદ નહીં સ્વીકારવા આમહ કયો. ચંદા સાહેબના છૂટકા માટે સાત લાખ રૂપીઆ દંડ ભરવાની જામીનગિરી કુખેએ પોતે આપવા પૈસાના દરબારમાં જાહેર કર્યું. આ જામીનગિરી કબૂલ કરી મરાઠાઓએ ચંદા સાહેબને છોડી મુક્યો, અને સને ૧૭૪૮ ના આરબમાં બંદોબસ્ત માટે ત્રણ હજાર સ્વાર આપી તેને સ્વદેશ તરફ રવાના કર્યો. અનેક ઠેકાણે યુદ્ધ કરતો તથા લશ્કર એકતું કરતો ચંદા સાહેબ કર્નાટકમાં આવી તુરતજ કુખેને મળ્યો, અને એવો ઠરાવ કર્યો કે પોન્ડીચેરીમાંનાં બે હજાર દેશી લશ્કરનો ખર્ચ આપવાના બદલામાં તે ફોજ ઉપરાંત ૪૦૦ યુરોપિયન સોલ્જરો કુખેએ તેની મદદે આપવા, અને એ ખર્ચપેટે ચંદાસાહેબે પોન્ડીચેરીને લગતો કેટલોક મુલક ફ્રેન્ચ લોકોને જામીનમાં આપી દેવો. આ ઠરાવ માત્ર અંગ્રેજોએ આગળ, ઉપર ઉભાં કરેલાં સાલકારી લશ્કર (subsidiary

armies) ની સરઆતજ હતી એમ સુઝવાયેલાને જણાયા પિતા રહેલો નહીં. કુપ્લેએ આપેલી ફોજ ઉપરાંત ચંદા સાહેબે ૭ હજાર માણસો એકાં કર્યા હતાં, અને મુઝફ્ફરજંગ ત્રીસ હજારનું મોટું લશ્કર લઈ તેને આવી મળ્યો હતો. ફ્રેન્ચ ફોજનો ઉપરી ડોટીલ (d'Autueil) હતો. આ સધળું લશ્કર દમલચેરીના ઘાટમાં દાખલ થયું ત્યારે તેને ખબર મળી કે અનવરદીન વીસ હજાર લશ્કર લઈ તેની સામે ધસી આવતો હતો. આ વખતે અનવરદીન અંબુરમાં પડેલો હતો એટલે ત્યાં મુખી જવાને ચંદા સાહેબને હરકત પડી નહીં. તા. ૩ ૭ ઓગસ્ટ, સને ૧૭૪૯ ને દીને ડોટીલે અનવરદીન ઉપર હુલ્લો કર્યો પણ લડાઈમાં તે જખમી થવાથી તેનાં માણસો નાસવા લાગ્યાં. આ પ્રસંગે ડોટીલના હાથ હેઠળના બ્રુસી (Brussy) નામક ફ્રેન્ચ અમલદારે પાછા ફરતાં માણસોને ધીરજ આપી ફરીથી લડાઈ શરૂ કરી. થોડો વખત પાછું ઝતુની સંભામ થયા બાદ અનવરદીન માર્યો ગયો. એ વેળા તેની વય ૧૦૭ વર્ષની હતી એમ કહેવાય છે. એનો એક છોકરો માફૂજખાન ચંદા સાહેબના હાથમાં સપડાયો, પણ ખીજે મહમદઅલી નાસી ગયો. વિજયી ચંદા સાહેબ અને મુઝફ્ફરજંગ રાજધાની આઈટમાં દાખલ થયા એટલે આખો કર્નાટક પ્રાંત તેમના તાબામાં આવ્યો. અહીં મુઝફ્ફરજંગે દક્ષિણના મુખેદારની પદવી ધારણ કરી ચંદા સાહેબને કર્નાટકની નવાખી આપી. ત્યારબાદ બન્નેએ પોન્ડીચેરી જઈ કુપ્લેનો અત્યંત આભાર માન્યો. તેણે પણ તેમનો ભારે સત્કાર કર્યો અને લોકો ઉપર જાપ બેસાડવા માટે મોટો સમારંભ કરી સધળાને લશ્કર તથા કાફલાનો ભારે દાંઠ બતાવ્યો, કેમકે દેશીઓના મનમાં પોતાનું વળન વધારવાની તક કુપ્લે કદી પણ ગુમાવતો નહીં. ચંદા સાહેબે પણ તેનો અનંત ઉપકાર માન્યો, અને પોતે કરેલા ઉપકારના બદલામાં કુપ્લેને પોન્ડીચેરી પાસેનાં ૮૧ ગામની રાજ્યસત્તા હમેશને માટે સોંપી દીધી. એ પછી મુઝફ્ફરજંગ પોતાનાં ૫૦ હજાર લશ્કર સહિત પોન્ડીચેરીથી નીકળી ગયો, પણ ચંદા સાહેબ આગળનો વિચાર કરવા ત્યાંજ રહ્યો. કર્નાટક એના તાબામાં આવ્યું હતું, તોપણ

ત્યાં સુધી અનવરદીનનો ઊકરો મહમદઅલી જૂદો રહે ત્યાં સુધી એનાથી સ્વસ્થપણે બેસી ચકાસે નહીં એમ કુખેને લાગ્યું. અંબુરથી નાસી મહમદઅલી દીગ્વીનાપોલીમાં ભરાયો હતો, કેમકે એ ઘરેરનો બંદોબસ્ત ધણી ઉત્તમ પ્રકારનો હતો. સુબેદાર નાસીરજંગ મોટાં લશ્કર સાથે કર્નાટક ઉપર આવે છે એવી ખાતમી મળતાં કુખેએ ચંદા સાહેબને એકદમ દીગ્વીનાપોલી જઈ તે કબજે લેવા આગ્રહ કર્યો. આ બનાવ બનતા હતા તેજ વખતે અંગ્રેજોએ પ્રતાપસિંહ પાસે દેવકિાટા મેળવ્યું, અને તે પછી તરતજ અંબુરની લડાઈની હકીકત તેમની જાણમાં આવતાં તેઓ ચંદા સાહેબના પક્ષ લેવા કે મહમદઅલીને મદદ કરવી એ બાબત વિચારમાં પડ્યા. પણ પોન્ડીચેરીમાં કુખેએ ચંદાસાહેબને સઘળી મોકલણું કરી આપી હતી; પોતાની ગાંઠના એક લાખ રૂપીઆ તેને વ્યાજે આપી બીજાઓ પાસેથી બે લાખ રૂપીઆ અપાવ્યા હતા, અને એ ઉપરાંત ડ્યુકિન (Duquesne) ની સરદારી હેઠળ ૮૦૦ યુરોપીયન અને ૩૦૦ આફ્રિકન લશ્કર તૈયાર કરી આપ્યું હતું. સર્વે તેવારી થયા પછી ચંદા સાહેબ દીગ્વીનાપોલી આવવા નીકળ્યો. કુખેએ સઘળી તજવીજ કરી આપી ખરી પણ તે પ્રમાણે અમલ કરી ઉપાડેલો હેતુ પાર પાડવાનું કામ બીજાના હાથમાં હતું. ચંદા સાહેબના હાથમાં આવેલી રકમ તેણે અને સુબ્રહ્મરજંગે મળી ભજાતીજ બાબતમાં વાપરી નાંખી, અને અડધે રસ્તે આવ્યા પછી નાથુની તંગીને લીધે દીગ્વીનાપોલી ઉપર જવાનું મુકી દઈ તે તાંજેરના રાજા પાસેથી પૈસા ઓછાવવાની મતલબથી તે તરફ વળ્યો. અહીં આવી ચંદા સાહેબે રાજા પાસે ખંડણીની માંગણી કરી. આ ભુદાજ પ્રકારનું સંકટ જોઈ રાજાએ ફાંફાં મારવા માંડ્યાં, અને ગમે તે કારણે પૈસા ન આપતાં નાસીરજંગ તથા અંગ્રેજોને આગ્રહપૂર્વક સંદેશ મોકલી તેમની પાસેથી મદદ માંગી. અંગ્રેજોએ મહમદઅલી માટે થોડી મદદ મોકલી હતી, તેમાંનાં વીસ માણસોને તાંજેર મોકલ્યાં. ચંદા સાહેબની મુસ્તી જોઈ કુખે યાકુળવ્યાકુળ થઈ ગયો, અને તાંજેરના લોકમાં ચંદા સાહેબ સઘળું ગુમાવતો હતો કે શું એમ તેને લાગ્યું તેણે ડ્યુકિનને તાકીદનો હુકમ મોકલી, તાંજેરના રાજાને

બચકર ધમકી આપી, પૈસા વનુલ કરી એકદમ દીપ્તીનાપોલી જ્યાં દુરમાન્યું. આ ઉપરથી ડ્યુકિને તાંબેરનો કિલ્લો સર ક્યો કે તરત પ્રતાપસિંહ સરણે આગ્યો, અને સાત લાખ રૂપીઆ આપવા કબૂલ થયો; એ ઉપરાંત તેણે ફ્રેન્ચ લશ્કરને બે લાખ રૂપીઆ ઈનામ તથા ફ્રેન્ચ સરકારને ૮૧ ગામ બક્ષિસ આપવા કબૂલ. પણ આ પૈસા આપવામાં તે દિવસે કઢાડવા લાગ્યો; કોઈ વેળા દાગીના, કોઈ વેળા વાસણ ઈત્યાદિ થોડો થોડો સામાન મોકલી પૈસા ભરવાનાં બહાના કઢાડતો હતો, કેમકે ખર્ચ જોતાં તે નાસીરજંગ અથવા અગ્રેજોની તેની મદદે આવી પહોંચવાની રાહ જોતો હતો, કે જોઈ તેના ઉપરનું સકંટ ટળે.

૩. બે તક અને ફ્રેન્ચ લોકોનો વિજય.—એટલામાં નાસીરજંગ મોટાં લશ્કર સહિત કર્નાટક ઉપર ઉતરવાની ખાતમી મળતાં ચઢા સાહેબ અને મુઝફ્ફરજંગનું લશ્કર ગલરાટમાં પોતાના સરદારોને છોડી નાસવા લાગ્યું, અને ફ્રેન્ચ ફોજ પોન્ડીચેરી પાછી ફરી. નાસીરજંગ આર્કટ ઉપર આગ્યો ત્યારે તેને મુરારરાવ ધોરપટે ઈસ હજાર લશ્કર સહિત મળ્યો, અને ૬૦૦ અગ્રેજ મોલજરો મેજર લૉરેન્સની સરદારી હેઠળ તેમની મદદે આવ્યા. આ પ્રમાણે કુર્લેએ ગ્વેલી યુદ્ધિત દુટા ગઈ અને તે મુશ્કેલીમાં આવી પડ્યો. આવા કટોકટીને સમયે ફ્રેન્ચ લશ્કરમાંના અધિકારીઓએ બડ કરવાથી ડોટિલને પોન્ડીચેરી પાછા આવવું પડ્યું રસ્તામાં મુરારરાવ ધોરપટેએ તેની પુઠ પકડી. એમાંથી ગમે તેમ બચી ગઈ ફ્રેન્ચ લશ્કર સક્ષાત નીકળી ગયું તેની સાથે ચઢા સાહેબ પણ ચાલ્યો ગયો. પછાડી રહેલા મુઝફ્ફરજંગને નાસીરજંગે પકડ્યો અને બેડી પેહેરાવી સખત કેદમાં નાખ્યો. આથી નાસીરજંગ દક્ષિણની સુબેદારીનો માલિક થયો, અને તેણે તરતજ મહમદઅલીને આર્કટના નવાબપદ ઉપર નીમ્યો. આ પ્રમાણે કર્નાટકના યુદ્ધમાં નાસીરજંગ, મહમદઅલી અને અગ્રેજ, તથા મુઝફ્ફરજંગ, ચઢાસાહેબ અને ફ્રેન્ચ એમ પ્રત્યક્ષ બે પક્ષ પડી ગયા. મુઝફ્ફરજંગ અને ચઢા સાહેબે હાથ આવેલાં સોના જેવી તક ગુમાવી એટલે કુર્લે અત્યંત નિરાશ થઈ ગયો અને તેની યુદ્ધિત પ્રયુક્તિઓ ઉડી

ગયા જેવી લાગી. એમ છતાં ડરી નહીં જતાં હિમતથી તેણે પોતાનો ઉદ્ધાગ સપાટાખંધ આગળ ચલાવ્યો. પ્રથમ સત્તુની બ્લીટથી નાસી આવેલા ફ્રેન્ચ લશ્કરને શિક્ષા કરી તથા તેની ફળેતી ઉઘાવી તેની 'ચોખ્ખ ગોઠવણ' કરી, અને તે મધ્યે નવું જોમ ઉત્પન્ન કર્યું. બીજી તરફ પોતાનાં મનની ધાસ્તી બહાર ન જણાવતાં ડુપ્લેએ નાસીરજંગ સાથે સલાહ કરવાનો પ્રયત્ન ચલાવ્યો, જાણે પોતાને જય મળ્યો હોય તેમ તહ કરવાને પોતાના પ્રતિનિધિને તેની પાસે મોકલ્યો, અને તેના તાબાના અનેક સરદારોને અંદર ખાનેધી ફેાડી પોતાના પક્ષમાં લીધા. આવી રીતે તેણે પોતાની સધળી તૈયારી કરવાનો વખત મેળવ્યો. નાસીરજંગ તેની રચેલી યુક્તિમાં ફસાયેા નહીં પણ તેણે લડવાનો નિશ્ચય ચાલુ રાખ્યો; એમ છતાં તેનાં સ્વરચપણ તથા સુસ્તીને લીધે ડુપ્લેને પોતાની બાજુ રચવામાં ફતેહ મળી. તા. ૧૨ એપ્રિલ, સને ૧૭૫૦ ને દીને રાતે ફ્રેન્ચ લશ્કરે મુરારરાવ ધોરપટેની ડાવણી ઉપર ગ્રુમ રીતે હલ્લો કરી ૧૨૦૦ મરાઠાઓને કાપી નાંખ્યા અને સવાર પહેલાં તે પોન્ડીચેરી પાહું ફર્યું. આટલાથીજ નાસીરજંગ ગભરાઈ જઈ આંકડ ગયો. ફ્રેન્ચ લોકો ઉપર વેર લેવા માટે તેણે મઝલીપટણનું યાણું કબજે કરાવ્યું, પણ ડુપ્લેએ આરમાર મોકલી તરતજ તે પાહું લીધું. થોડા દિવસ પછી મહમદઅલીને દહેશત આપવાની મતલબથી તેની ડાવણી પાસેનું તિરવાદી નામનું યાણું ડુપ્લેએ ડાટિલને મોકલી પોતાના તાબામાં લીધું. તે હસ્તગત કરવા અંગ્રેજ અને મહમદઅલીએ પુઠકળ યત્ન કર્યા પણ તે ફતેહમંદ થયા નહીં. હવે અંગ્રેજોએ ખુલ્લી રીતે નાસીરજંગ અને મહમદઅલીનો પક્ષ લીધો હતો અને તે તોડવા માટે ડુપ્લે અતિશય મથન કરતો હતો. નાસીરજંગને વધારે દહેશતમાં નાંખવા માટે તેના તાબાનો જીજનો મજબૂત કિલ્લો ડુપ્લેએ જુસીને મોકલી સર કરાવ્યો. શિવાજી અને આરંગજેનના વખતથી આ કિલ્લો લેવા માટે અનેક પ્રયત્નો થયા હતા અને તે આખા દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં અતિશય મજબૂત કિલ્લો ગણતો હતો. તે એકદમ જીતી લેવાથી જુસીનું સાર્વ પ્રગટ થયું અને ફ્રેન્ચ લોકોની હાક વાગી.

હવે પૃથ્વીની હકીકતમાં ખુસીનું નામ અંતર્યામી આવવાનું હોવાથી તેની વિશેની કેટલીક હકીકત અહીં જણાવવી અસ્થાને લેખાશે નહીં. એનો જન્મ ક્રાન્તિમાં સને ૧૭૧૮માં થયો હતો, અને લાખુડને ગવર્નર હતો તે સમયે તે સેન્ટ લુઈ આવ્યો હતો. સને ૧૭૪૬ માં તે લાખુડનેની સાથે પોન્ડીચેરી આવ્યો ત્યારથી તે હિંદુસ્તાનમાં જ રહ્યો. અહીં કુખેની સાથે રહેવાનો અનેકવાર તેને પ્રસંગ મળવાથી એકમેકના ગુણોની પરીક્ષા કરવાની તેમને તક મળી, અને તેમના મનમાં એક ખીજને માટે પુન્યપુદ્ધિ ઉત્પન્ન થઈ. આગળ જતાં બન્નેએ સાથે મળી સ્વરાષ્ટ્રના દિતનાં અનેક કામો કર્યા. જાંજનો કિલ્લો સર કરવામાં ખુસીનું ખર્ચ શરૂ જાહેર થતાં, હિંદુસ્તાનમાંનાં દેશી દરબારોમાં ફ્રેન્ચ લોકોની દહેશત લાગી, અને તેઓ હવે સર્વ હિંદુસ્તાનનું રાજ્ય કબજે કરે છે કે શું એમ થોડો વખત સંધાને લાગ્યું. નાસીરજંગે ગભરાટમાં ફ્રેન્ચ સાથે મિત્રાચારી કરવાનો વિચાર કરવા માંડ્યો; પણ મુઝફ્ફરજંગને કેદમાંથી છોડી તેના છોકરાને નવાબગિરી આપવાનું વચન તે આપે નહીં લાં સુધી ફ્રેન્ચ સાથે તદ્દ યધી મુશ્કેલ હતી. નાસીરજંગને એ વાત કબૂલ ન હોવાથી લડાઈ સિવાય તેને માટે ખીજે માર્ગ હતો નહીં. આવી રીતે લડવાનો પ્રસંગ આવે તે અગાઉ કુખેએ અંદર ખાનેથી કાસ્તાન કરી નાસીરજંગના તાબાના ધણા મરાઠા અને મુસલમાન સરદારોને ફોડી મુઝફ્ફરજંગના પક્ષમાં વાળી લીધા હતા. નાસીરજંગ સદા એશઆરામમાં નિમમ રહેતો, અને હાથ હેઠળના સરદારો પ્રયે ઉદારપણાથી નહીં વર્તતાં ફ્રેન્ચ સાથે સલાહ કરવા તરફ દુર્લક્ષ કરતો. આ રીત સરદારોને પ્રતિકૂળ પડતાં કુખે અને મુઝફ્ફરજંગની ઉરકેરણીથી તેમનાં મન અસ્વસ્થ થયાં, અને તેઓ નાસીરજંગનો નાશ કરવા ઉદ્ધુક્ત થયા. આથી નાસીરજંગ ફ્રેન્ચ સાથે સલાહ ન કરતાં લડાઈ કરવાનો હુકમ આપે તેજ વખતે તેને છોડી જઈ વિરૂદ્ધ પક્ષમાં મળી જવાનો યુમ ઠરાવ તેઓએ કર્યો હતો. આ બેદ તેમણે ગમે તેટલો છુપો રાખ્યો તોપણ નાસીરજંગ પોતાની સ્થિતિ ધણીખરી સમજતો હતો. લડાઈનાં વિલક્ષણ પરિણામની જાણકે તેણે કુખેનું કહેવું કબૂલ કરવાનો ઠરાવ કરી તેવા આશયનો પત્ર

પોન્ડીચેરી મોકલ્યો, અને તહની સરવો નક્કી કરવા પોતાના નવુ વખીલને પૂર્વ અધિકાર આપી રવાના કર્યા. તેઓ પોન્ડીચેરી પહોંચે તે પૂર્વે અહીં લગાઈ ચર ચર્ષ હતી. નામીરજગની ઊવણી જીલ્લા થોડા અંતરે હતી, અને જીલ્લા ક્રેન્ચ ફ્રેન્ચ લા દુસ (M. de La Touche) ની સરદારી હેઠળ તૈયાર હતી. ફિતુરી થયલા સરદારો તરફથી સૂચના મળતાં નાસીરજગ ઉપર હસ્તો કરનારો તેને હુકમ હતો ઉપર કહેલો પત્ર નામીરજગે હુકમે મોકલ્યો હતો છતાં લા દુસને આવી સૂચના મળતાં તે એકદમ નીકળી ફ્રેન્ચ ઉપર જઈ પડ્યો. નામીરજગ તૈયાર નહોતો છતાં પણ આ કૃતચતાથી ગુસ્સે થઈ તેણે લડવામાં બાકી રાખ્યું નહીં, સરદારો ફિતુરી થયા ન રોત તો તેને ખચિત જય મળતો. લગાઈ ચર થતાજ તેના હાથ હેઠળના ફિતુરી પદાણુ સરદારો, મહેસુરનો રાજા અને મગદાઓ વીસ હજાર ફ્રેન્ચ સહિત ક્રેન્ચ નિધાન ઉરાડતા લગાઈની હરોલ્-માથી નીકળી ગયા, સારે નાસીરજગ હાથી ઉપર બેસી આ ફિતુરીઓને અટકાવવા માટે જાતે લગાઈમાં ઉતર્યો. અને પાસેના ખીજા હાથી ઉપર મુઝફ્ફરજગને બેસાડ્યો. કડાખાના નવાબને પોતાની સામા આવતા જોઈ નાસીરજગે તેની આવી કૃતચતા માટે સખત ઠપકો આપ્યો કે તરતજ ગુસ્સાના આવેશમાં નવાબે નામીરજગને મોળી મારી દાર ક્યો અને તેનું ડોક કાપી મુઝફ્ફરજગ આગળ રણુ કરી તેને પ્રણામ કર્યા. આ હકીકતની ખબર લા દુસને મળતાં તેણે જુસીને મુઝફ્ફરજગ પાસે મોકલી તેનો આદર કર્યો સધ્યાકાળે લગાઈ અટકતા લા દુસ પોતે મુઝફ્ફરજગને મળ્યો, અને તેને દક્ષિણના મુખેદાર તરીકે સન્માન આપ્યું (ડીસેમ્બર ૧૭૫૦). 'હમણાની મદદ માટે હું હુકમે તોમજ સર્વ ક્રેન્ચ લોકોનો અત્યંત આભારી છું, તમારી સલાહ સિવાય હું કંઈ પણ કરીશ નહીં' એવી હુકમેની ખાતરી કરનારો સંદેશો તેણે લા દુસ મારફત પોન્ડીચેરી મોકલ્યો, અને પાઞ્ચથી તરતજ પોતે પણ ત્યાં જઈ પહોંચ્યો આ લગાઈ જીલ્લા લગાઈ તરીકે ઇતિહાસમાં જણાઈ છે આ વિજયની ખાતમી પોન્ડીચેરી પહોંચતાં ત્યાં અસાધારણ આનંદ, ઉલ્લાસ, અને આશ્ચર્ય પ્રસરી

રહ્યાં, અને દરેકને વિચાર આવ્યો કે ૮૦૦ ફ્રેન્ચ સિપાઈ તથા તેણે તૈયાર કરેલી ૩૦૦૦ દેશી ફોજના જોર ઉપર સાડાત્રણ કરોડની વસતી ઉપર રાજ્ય કરનાર અધિકારી નીમવાની ફ્રેન્ચ લોકોને તક મળી એના કરતાં બીજું કોઈ પણ મોટું પરાક્રમ હોઈ શકે નહીં. 'આટલો મોટો અધિકારી આપણું સન્માન કરે, આપણાં પરાક્રમ આગળ પોતાની કિમત ગણે નહીં, અને હવે પછી તે આપણી સલાહ પ્રમાણે ચાલનાર હોવાથી સાડાત્રણ કરોડની વસતીના ખરા રાજ્યકર્તા આપણે પોતેજ' એ કલ્પનાથી કુપ્ત, તેના તાળાના અમલદારો, અને સિપાઈઓ અત્યંત અકિત થઈ ગયા. સને ૧૬૭૪ માં પોન્ડીચેરીની સ્થાપના થયા પછી પોણો સો વર્ષમાં ફ્રેન્ચ લોકોએ આટલું મોટું પરાક્રમ કરવાથી દેશી લોકોને તેમના સ્વાર્થત્યાગ તથા સ્વાર્થનિરપેક્ષતા બાબત આશ્ચર્ય લાગ્યું, અને સર્વ લોકોએ તેમની મહેરબાની મેળવવા પ્રયત્ન કર્યો. આવા આનંદ સાગરમાં કુપ્તે ઝાલ્યા ખાતો હતો તેવે સમયે તા. ૨૭ મી ડીસેમ્બર ૧૭૫૦ ને દીને મુઝફ્ફરજંગ પોતે પોન્ડીચેરીમાં આવી લાગવાથી તેના આનંદનો પાર રહ્યો નહીં. કુપ્તે જાણે ત્રાતા, અન્નદાતા, દેવાધિદેવ હોય તેમ આ નવા સુખેદારે તેને માનથી નવાજેશ કર્યો. નાસીરજંગનાં સઘળાં ધનદોલત, જરજવાહીર, સોનું ચાંદી વગેરે મુઝફ્ફરજંગે કુપ્તેને અર્પણ કર્યા ત્યારે તેની નિરપેક્ષતાનો પાર રહ્યો નહીં અને તેણે કહ્યું કે, 'મારે કંઈ જોઈએ નહી, હું એને સ્પર્શ સુધ્ધાં કરનાર નથી; તમારૂં કામ થયું, અને મારે હાથે તમારા દેશનો ઉદ્ધાર થયો એથીજ હું પોતાને કૃતકૃત્ય થયેલ માનું છું.' આવાં મધુર લાપણુથી દેશીઓની પ્રીતિ સંપાદન કરવાનું માન લાવી કુપ્તેને શીખવવાની જરૂર નહોતી. આ કામમાં તે સંપૂર્ણ રીતે કાબેલ હોવાથી દેશીઓનાં મનની વાત જાણી લેવાની શક્તિ તેના એકલાનામાંજ હતી એમ તે સમજતો હતો, તેથી તેણે પોતાને અર્પણ થયેલી સઘળી દોલત મુઝફ્ફરજંગ અને તેના સાલકારી નવાબ વચ્ચે સરખે ભાગે વહેંચી લેવા ફરમાવ્યું. આવી રીતે સઘળાનાં મન મેળવી લીધા પછી કુપ્તેએ મોટો દરબાર ભરી મુઝફ્ફરજંગને દક્ષિણના સુખેદારનું પદ ધારણ કરાવ્યું. આ દરબારનો કાંઈ અવર્ણનીય તથા

અવિરમરુપીય હતો. મુઝફ્ફરજંગલને અગ્રધાને ખેસાડી કુખે તેની પાસે બેઠો. તેણે અને ઇતર સરદારોએ સુબેદારને નજરાણાં કર્યા પછી સુબેદારે બાપલુ કરી આ પ્રમાણે બક્ષિસ આપી. ‘અમે દક્ષિણના સુબેદાર મુઝફ્ફરજંગલે ‘અમારા મિત્ર કુખેને કૃષ્ણા નદીની દક્ષિણના મહેસુર સુદ્ધા સધળા પ્રાંતની નવાબગિરી બક્ષિસ કરી છે; તે ઉપરાંત વાલડાર (Valdaur) નો કિલ્લો અને તેની આસપાસનો એક લાખની આવકનો પ્રદેશ જાગીર તરીકે તેમને આપવામાં આવે છે, તેને ‘સમદગ્ગરી’ મનસખ તથા મત્સ્યાદૃતિવાળું ભોગલ નિશાન અર્પણ કર્યું છે, અને પોન્ડીચેરીનું નાણું કરનાંટકમાં ચાલે એવું ફરમાવવામાં આવે છે. મન્નિપટ્ટણ, યુનાન, કેરિકલ વગેરેનો સધળો પ્રદેશ ફ્રેન્ચ કંપનીની સત્તા હેઠળ હોય એમ સમજવું. કુખેની સંમતિ વિના અમે એક તરફ સરખું-પણ અહીંથી તહીં ખસેડનાર નથી એવી અમે તેને ખાતરી આપીએ છીએ.’ આના ઉત્તરમાં કુખેએ પોતાના સ્વભાવ તથા પ્રસંગને અનુસરતું વર્તન ચલાવ્યું. મંદા સાહેબને સુબેદાર આગળ લઈ જઈ તેણે જાહેર કર્યું કે ‘અમારા પણા દિવસના મિત્ર આજ પર્વત અનેક વિપત્તિ ભોગવે છે. કરનાંટકની નવાબગિરીના નામધારી માલિક આપે અમને કર્યા છે પણ તે ઉપર ખરો હક આ મંદા સાહેબનો છે. તેની આજ સુધીની ઈમાનદારી તથા મહેનતના બદલામાં ખરી બક્ષિસ તેને મળવી જોઈએ.’ કુખેના આ આદાર્યથી દેશીઓનાં મન ઉપર કેવી અસર થઈ હશે તેનો વિચાર સહજ આવશે. તેની સર્વત્ર વાલવા બોલાઈ અને તેને માટે સર્વના મન ઉપર ઉત્કૃષ્ટ છાપ બેઠી. ઉપર કહેલી બક્ષિસ સિવાય મુઝફ્ફરજંગલે કુખેને પાંચ લાખ રૂપીઆ ફ્રેન્ચ લશ્કરમાં વહેંચી આપવા માટે આપ્યા. વળી તેને ફ્રેન્ચ કંપનીનું દેવું હતું તેમાંથી પાંચ લાખ રૂપીઆ આપી દઈ બાકીની રકમ માટે જામીનગિરી આપી. આ સધળા ઉપરાંત ફ્રેન્ચ કંપનીને દરસાલ ચાર લાખની વસુલ ઉત્પાદ કરનારો મુલક મળ્યો હતો. આ વિજયનું ચિરકાલીન સ્મારક ઉભું કરવાના હેતુથી જે ટેકાણે મુઝફ્ફરજંગલે જ્ય મળ્યો હતો તે જગ્યા ઉપર કુખેએ એક ચહેર વસાવી તેને કુખે કૃતદઆબાદ એવું નામ આપ્યું, અને સાં એક વિજયસ્થલ ઉભો કરી તે ઉપર ફ્રેન્ચ લોકોનાં પરાક્રમ કોતરાવ્યાં.

૪. કુપ્લેની ખાલી મનકામના.—આટલું થયા છતાં પણ મુલકમાં શાંતિ પ્રસરી નહોતી. મહમદઅલી પછાડ માર્યા કરતો હતો. નાસીરજંગનાં મૃત્યુથી નિરાશ થઈ તે દ્વીતીનાપોલીમાં જઈ રહ્યો હતો. અંગ્રેજોએ પણ તેનો ત્યાગ કર્યો ત્યારે પોતાના પિતાની સમજી મિલકત આપી દેવાના બદલામાં. દક્ષિણની સુબાગિરીમાં કેથે પણ એકાદ મનસબ તેને આપવામાં આવે તો નવાબગિરી ઉપરથી પોતાનો હક છોડી દેવા તે તૈયાર છે, એવો સંદેશો કુપ્લે મારફતે નવા સુબા મુઝફ્ફરજંગને તેણે મોકલાવ્યો. આ વિચાર મહમદઅલીએ રાજા વકોણ મારફત કુપ્લેને જણાવ્યો હતો. કુપ્લેને તે સર્વ રીતે અનુકૂળ લાગતાં એવી વ્યવસ્થાથી કર્નોટકનો ટંટો હમેશને માટે મટવાની આશા ઉપર તેણે વંકોજીને પાછો મોકલી પોતાની સંમતિ મહમદઅલીને જણાવી.

પોન્ડીચેરીમાં પોતાનું કામ પુરું થવાથી મુઝફ્ફરજંગ પોતાની ઔરંગાબાદ જવા નીકળ્યો. માર્ગમાં કોઈ દુસ્મન આવે તો તેની સામે પોતાનું સંરક્ષણ કરવા માટે તેણે એક ફ્રેન્ચ ફોજ સાથે લીધી, અને તેનો ખર્ચ આપવા કબૂલ થયો. કુપ્લેને તો એ જોઈતુંજ હતું. આ ફોજને લીધે સુબેદાર ઉપર પોતાનો સેહ રાખી આખા દક્ષિણ હિંદુસ્તાનનું રાજ્ય કરવાનું મળશે એવી તેને આશા હતી. માત્ર આ સાબકારી લશ્કરની શરૂઆત હતી, અને તે દુર્બળ રાજ્યોને પ્રબળતા સામસામાં બરાબર પકડી રાખવા માટેની જાળ હતી. કુપ્લેએ બુસીના ઉપરીપણું હેંકળ ૩૦૦ ફ્રેન્ચ અને ૨૦૦ દેશી સિપાઇઓ મુકી તેને મુઝફ્ફરજંગની સાથે મોકલ્યો. મહમદઅલી દગો કરે, અને કંઈ મુશ્કેલ પ્રસંગ આવી પડે તો બુસી પાસે સંરક્ષણનું કંઈ પણ સાધન નહોતું એ જાણત કુપ્લેને કંઈ પણ વિચાર આવ્યો નહીં.

તા. ૭ મી જાનેવારી, સને ૧૭૫૧ ને દીને મુઝફ્ફરજંગ પોન્ડીચેરીથી નીકળ્યો. બાવીસ દિવસ પછી તે કઝાખાના નવાબની હદમાં દાખલ થયો. એ નવાબ મુઝફ્ફરજંગના લશ્કરમાંજ હતો, પણ તે તથા કર્નુલ અને સાવાતુરના નવાબો મળી ગ્રુમ કારસ્તાન કરતા હતા તેની મુઝફ્ફરજંગને ખબર નહોતી, એક

દિવસે મુબેદારની ફોજ તથા કઝાખાના નવાબની ફોજ વચ્ચે કંઈક નજીવ ઠારણથી ટંટો ઉપસ્થિત થયો, પણ અફે જોતાં તે રચેલા બેદનો આરંભજ હતો. નવાબનાં માણસોએ મુબેદારની પછવાડેના જનનાખાનાની તહેનાતમાં રહેલી ટુકડી ઉપર હલ્લો કર્યો. આથી મુબેદાર ગુસ્સે થયો, અને નવાબને શિક્ષા કરવા ખુસીને જણાવ્યું. આ બાબતને ઉગ્રરૂપ લેતું અટકાવવા માટે ખુસીએ સમાધાન કરવા પ્રયત્ન કર્યો, પરંતુ ત્યજે નવાબો બંડખોર થઈ વધારે બખેટો કરવા લાગ્યા. એકદમ ગુસ્સાના આવેશમાં ખુસીની મદદની રાહ ન જોતાં મુઝફ્ફરજંગે નવાબો ઉપર હલ્લો કર્યો, સારે ધણી ઝતુની અને ખુનરેશ ભરેલી ઝપાઝપી થઈ. ખુસી ત્વરાથી આવી પહોંચતાં લઝાખની ગડબડમાં સાવનરનો નવાબ રણમાં પડ્યો, અને કઝાખાનો નવાબ જખમી થવાથી તેને તેનાં માણસો ઉચકી લઈ ગયાં. આ મુખ્ય બંડખોર જીવતો છટકી ભય એ મુઝફ્ફરજંગને પસંદ ન પડતાં તે તેની પાછળ ધસ્યો. એટલામાં કર્નૈલનો નવાબ તેની આડે આવ્યો; બન્ને હાથોહાથ થઈ જતાં કર્નૈલના નવાબે મુઝફ્ફરજંગને ભાલાથી ઠાર કર્યો, તે જોઈ મુઝફ્ફરજંગનાં માણસોએ નવાબને પણ સ્વધામ પહોંચાડ્યો.

આ પ્રમાણે મુઝફ્ફરજંગ પડવાથી લાપંકર થઈ ગયો, તોપણ ખુસીનું ડહાપણ અને વખત સાચવી લેવાની કળા જખરાં હતી. તેણે ધીરજથી સધળું યાત પાડી નિઃશ્રમ નાસીરજંગનો ભાઈ સલાબતજંગ જે આ સ્વારી-માં કેદમાં પડેલો હતો તેને છોડી મુબેદારી ઉપર દાખલ કર્યો, અને જાણે કંઈ પણ અડચણ આવી ન હોય તેમ સધળી વ્યવસ્થા કરી તે આગળ ચાલ્યો. સલાબતજંગે કેન્ચ લોકો સાથે થવલા અગાઉના સધળા કરારો મંજુર રાખ્યા, અને વિશેષમાં તેમને કેટલાંક પરગણાંએ બક્ષિસ આપ્યાં. આગળ જતાં તેણે કર્નૈલનો કિલ્લો જમીનદોસ્ત કર્યો, અને પેશા બાલાજી બાજરાવે તેને બે લાખ રૂપીઆ આપી ચરાહાઓની અડચણ દૂર કરી. હૈદરાબાદમાં થોડા દિવસ રહ્યા પછી સ્વારી તા. ૯ મીએ ઔરંગાબાદમાં દાખલ થઈ, અને સર્વ સલાબતજંગને યથાવિધિ દક્ષિણના મુબેદારનો પોશાક આપવામાં આવ્યો.

આ પ્રમાણે ક્રેન્ચની સત્તા તથા યુક્તિ પરાક્રષ્ટાએ પહોંની. મુઠીલર કવાયતી લસ્કરની મદદથી સાડાનણ કરોડ વસ્તીનો પ્રદેશ તેઓએ જોત જોતામા પોતાના તાબામા લીધો હતો, અને તેઓ ધારતે તો કર્નાટક સુદ્ધાનો સઘળો પ્રદેશ ક્રેન્ચ સત્તા હેઠળ આણી શકતે પણ તુર્ત વેળા તેમ નહીં કરતા દેલી રાજઓનો મોભો જાળવી રાખવાનું કુખેને યોગ્ય લાગ્યું મહમદઅલ્લીને લગલગ સમજાવી લેવામા આવ્યો હતો આ બાબત અંગ્રેજોને વૈયમ્ય લાગ્યું હોય તોપણ તેમને વચમા પડવાને કારણ નહોતું, કેમકે તેમની મદદ માગવાને કોઈ તૈયાર હવ નહીં એમ જતા અંગ્રેજોનો હિંદુસ્તાનમાથી કાટો ઝડાડવા કુખે અતિ તત્પર હતો, એઈ લાશાપેવના કોલકરારથી તેના હાથ બધાઈ ગયલા હોવાથી તેમને આવતી ધમાધમીમા વચ્ચે આવવાનો અવકાશજ મળે નહીં એવી કુખેની યુક્તિ હતી, અને તે ધણીખરી પાર પડ્યા જેવીજ હતી

એ દરમિયાન કુખે પોન્ડીચેરીમા બેઠો બેઠો શેનજના મોહરાની માફક કર્નાટકમા દક્ષિણના સત્તાધીશોને ફેરવવો હતો તે દાવ જીતી ગયો હોય તેમ ધણાખરાઓને તેમજ તેને પણ ક્ષણલર લાગ્યું આ દાવ આગળ કેવી રીતે અને કયારે પુરો થયો તે જોવાનો પ્રસંગ આવે છે તુર્ત એટલું તો ખરૂં કે આ દુનીઆની વ્યવસ્થા કરવાને પ્રત્યક્ષ પરમેશ્વરને પણ વખત અને સ્વસ્થતા જોઈએ છે, પણ કુખેએ તો મોટા મોટા પ્રદેશના રાજકીય ફેરફાર ક્ષણવારમા કરી નાખ્યા. રાષ્ટ્રીય ફેરફાર પાર પાડવામા વખત લાગે છે, અને રાષ્ટ્રની તેમજ સમાજની હિતચાલ સમજવા તથા કેવા બનાવો બને છે તે જાણવા વખત લાગે છે કલ્પનાની ઝડપ કરતા આપણી અક્ષય વધારે વેગથી જાય છે એ કુખેના લક્ષમા રહ્યું નહીં કુખેના રાષ્ટ્રબંધુ નેપોલિયનની પણ આગળ ઉપર આવીજ સ્થિતિ થઈ હતી એમ ઇતિહાસ કહે છે એકદમ જોરથી કુદકો મારી સઘળું સ્વાહા કરનારાને આખરે કઈજ મળતું નથી એ વ્યવહારિક ન્યાય દેશને પણ લાગુ પડે છે એ ઉપરના ઉદાહરણથી આપણને જણાય છે ધીરજ, ગામ્બીર્ય તથા શાત નિયાર આગળ ઉતાવળ અને દોડધામ કઈ કામ લાગતા નથી એક નાની

બૂલને લીધે સધળી ખાજ ઉલટાઈ ગઈ એમ જે આગળ જતાં હમેશાં કુપ્પેને લાગતું હતું તે ખરું નહોતું.

ઉપરની હકીકત ઉપરથી તે સમયની સ્થિતિની ધણી સારી માહિતી મળશે. વચ્ચમાંનાં રાજ્યો તુટવાથી દેશની કેવી ધુળધાણી થાય છે તેનું આ ઉદાહરણ છે. દેશમાં કોઈને પોતાની સ્થિરતા માટે હાથનો પણ બરોસો નહોતો અને સધળાનો જીવ તાળવે ટાંગેલો હતો, એવી પરિસ્થિતિમાં કુપ્પે જેવાનું ફાળ્યું. તે જે એમ ધારતો હતો કે પોતે અત્યંત નિઃસ્વાર્થ બુદ્ધિથી તથા દેશીઓનું દિત કરવાના વિચારથી સધળું કરતો હતો તે તો ખાલી બ્રમણજ હતો. મેલીસનના કહેવા મુજબ આવી સુક્તિથી દેશીઓનાં મન ઉપર કુપ્પેએ પોતા માટે સારી છાપ બેસાડી હતી, પણ આ દેશના લોકો તે વેળા એટલા બધા મુર્ખ અને નાદાન નહોતા. કોઈ પણ માણસ ગમે તેવું વર્તન કરે તોપણ તે હમેશાં બીજાનું સાફ કરવા માટે કરે છે એમ તે સમજે છે; તેને હાથે બીજાનું ખરાબ થાય છે એમ તે કદી કહેતોજ નથી. એ ન્યાય મુજબ વિચાર કરતાં આપણને લાગે છે કે આટલી ખટપટ ન કરતાં કુપ્પે પોતાના વેપારને વળગી રહ્યો હોત તો તેણે પોતાના દેશનો વધારે ફાયદો કર્યો હોત એમાં સંશય નથી.

મહમદઅલી હજી દ્રીન્વીનાપોલીમાં હતો. અગાઉના દરાર પ્રમાણે તેની સમજીત થઈ સર્વ ભાંજમડ જલદી મટી જશે એવી કુપ્પેને આશા હતી; પણ ગમે તેવાં કારણ આગળ કરી મહમદઅલી પોતાની યુક્તિ પાર પાડવા ફાંફાં મારવા લાગ્યો. અંદરખાનેથી તેણે અંગ્રેજોની મદદ મેળવવા બેરમાં ખટપટ ચલાવી, અને તેમને રૂપ૯ જણાવ્યું કે ‘મારો પક્ષ તે તમારોજ પક્ષ છે; મારા નાશ થવાની સાથે તમારે પણ હિંદુસ્તાનમાંથી હોશને માટે નીકળી જવું પડશે એમ જાણજો.’ મહમદઅલીએ પોતાની ખટપટનું આશાવંત પરિણામ આવતું જોઈ પોતે દ્રીન્વીનાપોલી છોડી દેવા તૈયાર નથી એમ કુપ્પેને ખુશી રીતે જણાવ્યું. આવો જવાબ મળતાં કર્નાટક દરતગત કરવામાં મહમદઅલી તરફની પડતી અડચણ દૂર કરવા માટે તેણે પુનઃ યુદ્ધની તૈયારી કરી. ચંદા સાહેબની સાત આઠ હજાર ફોજની

મદદે ચારસો યુરોપિયન સિપાઈઓને મોકલી ડોટલિને તે સાથે ડ્રીમીના-પોલી કબજે કરવા રવાના કરવામાં આવ્યો (માર્ચ ૧૭૫૧) હુસ્સેને આ પ્રમાણે વિજયી થતા જોઈ અંગ્રેજોને સ્વાભાવિકરીતે ધારતીમાં પડ્યા. કર્નાટકની નવાબગિરી એના તાબામાં આવે તો તે અંગ્રેજોને આ દેશમાંથી હાકી કઢાયા વિના રહે નહીં એ ભય સામે સ્વસરક્ષણ કરવાની જરૂર હોય તો તેમણે મહમદઅલીને બને તેટલી સહાય કરવી જોઈએ એવા વિચારથી તેમણે કેપ્ટન કોપની સરદારી હેઠળ ૨૮૦ યુરોપિયન અને ૩૦૦ દેશી લશ્કર મહમદઅલીને વેરામાંથી છોડવવા ડ્રીમીનાપોલી તરફ મોકલ્યું, અને કેપ્ટન જીન્નેનના હાથ હેઠળ ૬૦૦ યુરોપિયન અને ૧૦૦૦ દેશી સિપાઈઓની ખીજી ફાજ ડ્રીમીનાપોલીની આસપાસ રહી નવાબના પલને ટેકા આપવા માટે રવાના કરી જીન્નેનની સાથે રૉબર્ટ ક્લાઈવ હતા ડ્રીમીનાપોલીની ઉત્તરે ૪૦ માઈલ ઉપરનું વોલકોડા (Volcondah) નું મજબૂત શહેર ચઢા સાહેબ સર કરવાની તૈયારીમાં જો એમ સાબળી અંગ્રેજ લશ્કરે તે દિશામાં કૂચ કરી (જુલાઈ ૧૭૫૧) સાના અધિકારીએ કાંઈને પણ શહેરમાં દાખલ થવા દીધા નહીં, અને કર્નાટકનો જો કોઈ નવાબ દરે તેને તે સોપના જણાવ્યું આ ઉપરથી અંગ્રેજોએ તે ઉપર હુલો કર્યો, પણ સામી બાલુએથી ફ્રેન્ચ લેકો તેમની વિરૂદ્ધ પડ્યા કે તરત ત્યાંથી તેઓ નાસી ગયા આ પ્રસંગે ફ્રેન્ચ લશ્કરે અંગ્રેજોની પુઠ પકડી હોત તો સધળા તેના હાથમાં સપડાઈ જતે, અને વધુ યુદ્ધ બધ પડતે. પણ ફ્રેન્ચ સેનાપતિ ડોટિલ દુટલુના દરદથી હેરાન હોવાથી કામ કરવા અસમર્થ હતા, તેમજ ચઢા સાહેબના કેટલાક માણસોએ બડ ઉદાનવાથી તે અંગ્રેજોની પુઠ પકડવા માટે અશક્ત હતા આવી રીતે અંગ્રેજોને સારાન કરવાની અમુલ્ય તક ફ્રેન્ચ લેકોના હાથમાંથી જતી રહી એમ છતાં ઈર્ષ પણ વખત ખોટા વિના ચઢા સાહેબ અને ફ્રેન્ચ કોજો મળી ડ્રીમીનાપોલીને ઘેરા લાલ્યો, અને કાવેરી નદીમતિા શ્રીગંગ નામનો ખેટ હસ્તગત કર્યો આજ અરસામાં ડોટિલ ભયકર માદગીને લીધે પોન્ડીચેરી ચાલ્યો ગયો, અને તેનું કામ લો નામના મહારથે કરવા માડ્યું લો યુદ્ધકળામાં તદ્દન નાલાયક અને જહીકણુ હતો, પણ ફ્રેન્ચ સરકારમાં તેનો લાગમગ સારો હોવાથી તેને સધળું કામ સોંપ્યા

સિવાય છૂટકો નહોતો. એને બદલે બીજાને ઠાઈ હોંશીઆર મહસુલ ફ્રેન્ચ કંપની પાસે હોત તો આ લડાઈનું પરિણામ જુદુંજ આવ્યું હોત. એકદમ બહાદુરીથી હુલો કરી ફ્રેન્ચ લોકોએ ટીપ્પીનાપોલી કબજે કર્યું હોત તો સધળી બાબતનો નિવેડો આવત.

ફ્રેન્ચ સરકારના ઉપરી તરીકે લૉ જેવો નાઝાયક મહસુલ હતો ત્યારે અંગ્રેજોને સુબાએ તેમની તરફથી એક અત્યંત સાહસિક અને હોંશીઆર મહસુલ બહાર આવ્યો. એ રૉબર્ટ ક્લાઈવે દુષ્કેની માફક હિમતવાન, બહાદુર અને યુદ્ધકળામાં સંપૂર્ણ રીતે પ્રવીણ હતો. દુષ્કેનામાં એક ખોડા એટલીજ હતી કે તેને યુદ્ધકળાની કંઈ ખબર નહોતી, અને સેનાપતિ તરીકે તે નકામો હતો. તે દુરથી સધળી તજવીજ કરી આપતો, અને અત્યંત વિકટ પ્રસંગે પણ ડગમગ્યા વિના શું કરવું તે ઉત્કૃષ્ટ રીતે સૂચવતો. પરંતુ તેની સૂચનાનો અમલ કરવાનું કામ બીજા પાસે હોવાથી તેને દરેક પ્રસંગે બીજા ઉપર આધાર રાખવાનો હતો. ક્લાઈવે અને દુષ્કે વચ્ચે મોટો તફાવત આજ છે; ક્લાઈવે જાતે રણમાં ઉતરવા સમર્થ હતો, પણ દુષ્કેનામાં તેવી શક્તિ નહોતી. પોતે લડાઈનાં મેદાનમાં જવાથી પ્રસંગાનુસાર યુક્તિ શોધી કઢાડવા માટે ક્લાઈવેને બીજા ઉપર અવશંબી રહેવાની જરૂર નહોતી, પણ દુષ્કે તેમ કરવા અશક્ત હતો.

૫. ક્લાઈવેની પૂર્વ હુકીકત.—દ્વે પછીના બનાવો વર્ણવવા પહેલાં દિંદુસ્તાનના ઇતિહાસમાં આ સમયે અગત્યનો લાગ લેનારા પુરૂષ રૉબર્ટ ક્લાઈવેની પૂર્વ હુકીકત અંગે આપવી અસ્થાને લાગશે નહીં.

ઈંગ્લંડના ઔપચાર કાઉંટીમાં માઉંટ રૂટનના નાના ગામડામાં તા. ૨૬ મી સપ્ટેમ્બર, સને ૧૭૨૫ ને દીને રૉબર્ટ ક્લાઈવે જન્મ્યો હતો. તેર બાઈ બહેનોમાં તે સર્વથી વડીલ હતો. એનો પિતા વકીલનો ધંધો ચલાવી ઉદરનિર્વાહ કરતો હતો. નાનપણથીજ રૉબર્ટ સાહસિક, ઉતાવળીઓ અને અવિચારી હતો; મારામારી કર્યા વિના તેને એક પણ દિવસ જતો નહોતો. બચપણમાં જો ત્રણ વર્ષ તે પોતાની માસીને સાં રહ્યો હતો ત્યારે તેણે સધળાંની સ્થિતિ ધણી દયાજનક કરી મુકી હતી. ત્યાં ત્યાં તેને નિશાળે મોકલવામાં આવતો ત્યાં ત્યાં તે નાના પ્રકારનાં વૌજ્ઞાન તથા તકરાર

કરતો. અબ્બાસ તરફ તેણે કંઈ પણ લક્ષ આપ્યું નહીં. હમેશાં તે કંઈ તોફાન મરતીના કામમાં ગુંથાયેલો રહેતો. તેની વિરુદ્ધ પગપાની કાઢતી હિમત ચાલતી નહીં. તેની ચાલાકી, ચંચળતા તથા સાદસ જોઈ કેટલાકને એમ લાગતું કે નસીબને જોરે ચોખ્ખા પ્રસંગ આવ્યો તો તેમાં કલાઈવિ કંઈ વિલક્ષણ કૃત્ય કરી ઇતિહાસમાં નામ કહાડશે. તે મોટો થતો ગયો તેમ તેમ તેનાં માખાપની ચિંતા વિશેષ વધવા માંડી, કેમકે તે વિચારહીન હતો. આથી તેને કંઈ પણ દાખમાં રાખવાના વિચારથી તેમણે તેને ઈસ્ટ ઇન્ડીઆ કંપનીની નોકરીમાં એક કારકુનની જગ્યા અપાવી. સને ૧૭૪૩ માં અરાઢમે વર્ષે તે મદ્રાસ જવા ઇચ્છાંથી નીકળ્યો. તે તેણા રાઈટરની જગ્યા કેટલી ત્રાસ-દાયક હતી તેની વાચકોને કંઈક કલ્પના હશે. તેમાં કલાઈવિ સરખા તોફાની માણસને આખો દિવસ ટેબલ ઉપર બેસી આંકડા ગણતાં કેટલો કંટાળો આવ્યો હશે તે કહેવાની જરૂર રહેતી નથી. વેપારીને લાયકનો એક પણ ગુણ તેનામાં નહોતો, અને વેપારનું કામ આવજા સિવાય પૈસા મેળવવાનું રાઈટરને કંઈ પણ સાધન નહોતું. ઇચ્છાંથી નીકળ્યા પછી આ દેશમાં આવતાં તેને એક વર્ષ લાગ્યું. પાસે ખર્ચ માટે કંઈ મળે નહીં, કોઈ તેનો રનેહી સોજતી પણ નહીં એવી વિપત્તિમાં તેણે મદ્રાસમાં કામ શરૂ કર્યું. મિલનસારપણાને અભાવે કોઈ તેની સાથે વાતચીત કરતું ન હોવાથી તે એકલવાયા જેવો રહેતો હતો. તેની જીંદગીનો જે ભાગ તેણે મદ્રાસમાં ગાળ્યો હતો તે વિપત્તિથી ભરપૂર હતો. યોગજ વખતમાં અતિશય દુઃખથી કંટાળી જઈ તથા નિરાશ થઈ તેણે સ્વદેશ પાછા ફરવાનો વિચાર કર્યો. ‘સ્વદેશ છોડ્યા પછી મારો એક પણ દિવસ આનંદમાં ગયો નથી’ એવું તેણે આ વેળાના એક પત્રમાં લખ્યું છે. પીરતોલ ફાડી પ્રાણ ત્યાગ કરવાનો પણ તેણે પ્રયત્ન કર્યો હતો, પરંતુ તેમાં તે નિષ્ફળ થયો. ત્યારે તે એટલુંજ બોલ્યો કે, ‘મારો પ્રાણ જતો નથી તે ઉપરથી માલમ પડે છે કે આ દુનીઆમાં મારી જીંદગીનું કંઈ પણ પ્રયોજન છે.’ સરકારી કામમાં તે ઉપરીઓની દરકાર રાખતો નહીં, એટલે ત્યાં પણ તે નિશ્ચિંત નહોતો. લાચારીએ ગમે તેમ કરી તે પોતાનો વખત કહાડતો હતો. મદ્રાસના ગવર્નર મી. મોસે તેને પોતાની પાસે બોલાવી

જોઇએ તે પુસ્તકો વાંચવા પરવાનગી આપી. સને ૧૭૪૬ માં ફ્રેન્ચ લોકો-
એ મદ્રાસનો કબજો લીધો ત્યારે ફોર્ટ સેન્ટ ડેવિડમાં નારી આવેલાં અંગ્રેજ
મંડળમાં કલાધર્મિ પણ હતો. એ મુસલમાની વેપ ધારણ કરી મદ્રાસમાંથી
નારી ગયો હતો. આ વખતે તેને કંઈ પણ ખાસ કામ કરવાનું નહોં હોવાથી
તે પાનાં રમવામાં પોતાનો વખત ગુમાવતો. પછીથી જ્યારે ફ્રેન્ચ લોકોએ ફોર્ટ
સેન્ટ ડેવિડ ઉપર હુમલો કર્યો ત્યારે ત્યાં અંગ્રેજ ફોજ બચી થોડી હોવાથી
સમજાતાં લોકોને હથિયાર ઉપાડવાં પડ્યાં, એટલે કલાધર્મિને મરણ માફકનું
કામ મળ્યું, અને સર્વના એકત્ર પ્રવત્તથી ફ્રેન્ચ લોકોને ફોર્ટ સેન્ટ ડેવિડ
આગળથી પાછા હાંતું પડ્યું. એ પછી અંગ્રેજોએ પોન્ડીચેરીને ઘેરા લાધ્યો ત્યારે
કલાધર્મિ ત્યાં હાજર હતો, અને એણે કરેલા મોટા પરાક્રમથી અંગ્રેજ સેનાપતિ
મેજર લોરેન્સને એના ગુલુની પરીક્ષા કરવાની તક મળી. દેવીકાદા
કબજો કરવા માટે ગયેલી અંગ્રેજ સ્વારીમાં કલાધર્મિને લેફ્ટનન્ટની પદવી
આપવામાં આવી હતી. તે શહેર હસ્તમત કર્યા પછી તેને લશ્કરની તજવીજ
રાખવાનું કામ સોંપવામાં આવ્યું. આવી રીતે મળેલી તકનો લાભ લઈ
તે હિંદુસ્તાનની પરિસ્થિતિ બારીકાઈથી તપાસતો હતો. દેશી લશ્કર,
યુરોપિયન પ્રજાએ કરેલાં ચિત્તાકર્ષક કામો, ઈત્યાદિ જ્ઞેવાથી તેને મોટા મોટા
વિચારો આવવા લાગ્યા હતા. પોન્ડીચેરીના ઘેરા વખતે બહાદુરી બરેલાં અનેક
કામો તેણે કર્યા હતાં; દેવીકાદામાં પણ તક મળતાં જોખમ ખેડવાને તે
સુક્યો નહોતો. કૅપ્ટન ઇન્જેનનાં છોકરવાદીપણુથી નિબૂળ ગયેલા હજારમાં
તે લશ્કરી સર્જનમ યુરો પાડવાનાં કામ ઉપર હતો. એ વખતે પોતાનાં
માણુસોને ધીરજ આપવા તેણે પુબ્બળ મહેનત કરી પણ તે કુળાબૂત થઈ
નહોં. ઇન્જેનની ગોઠવણુ તેને બીલકુલ પસંદ પડી નહોં એટલે પોતાનું કામ
છોડી ગવર્નરને મળવા તે ફોર્ટ સેન્ટ ડેવિડ ગયો. તે વખતે મી. સાંડેન્ડી
જગ્યાએ ગવર્નર સાંડસે (Saunders) તરતનોજ આવેલો હતો.
સમજી તરફથી આવી પડેલા બારીક પ્રસંગે ચાલાકીથી કામ કરવાનું
હોવાથી કલાધર્મિ તેની આગળ સમજી હકીકત બહેર કરી. ફ્રીઝીનાપોલીમાં
સપ્તાયલા મદમદઅસ્લીને મદદ મોકલવાની અતિશય જરૂર હતી, કેમકે જો

તેને ચંદા સાહેબના હાથમાંથી છોડવવામાં ન આવે તો અંગ્રેજો, ધણી મુશ્કેલીમાં આવ્યા વિના રહે નહીં. એટલામાં ઇંગ્લંડથી થોડી મદદ આવી પહોંચતાં સેપ્ટેમ્બર ૮૦ યુરોપિયન અને ૩૦૦ દેશી સિપાઈની ફોજ જુલાઈ, સને ૧૭૫૧ માં દ્રીચીનાપોલી તરફ મોકલી. આ વેળા મેજર લોરેન્સ તખીએત સુધારવા માટે ઇંગ્લંડ ગયેલા હોવાથી આ ફોજમાં મી. પિગટની સાથે કલાઈવ પણ ગયો હતો. થોડા દિવસ પછી આવી ખીજ એક ફોજ સેપ્ટેમ્બર દ્રીચીનાપોલી મોકલી. એ સમયે કલાઈવે પોતાની પહેલી જગ્યા છોડી કંપનીના લશ્કરમાં કેપ્ટનની જગ્યા કાયમની સ્વીકારી હતી. દ્રીચીનાપોલી પહોંચ્યા પછી ત્યાંની સધળી અવ્યવસ્થા એની નજરમાં આવી. ફોજના ઉપરી જાનને અને કોપ બંને નાલાયક હતા, મહમદઅલી તદ્દન નાસીપાસ થઈ ગયો હતો, દુશ્મનનું લશ્કર ધણું તાજું અને ઉત્સાહી હતું, અને તેની સાથે ૬૦૦ ફ્રેન્ચ સિપાઈઓ સધળી રીતે તૈયાર થઈ આવ્યા હતા. મહમદઅલી પાસે પૈસા નહોતા, લશ્કર પગાર માટે જુમ મારતું હતું, એવી ભયંકર સ્થિતિમાં દ્રીચીનાપોલીનો ઘેરા ઉઠાવવાનું અંગ્રેજો માટે મુશ્કેલ હતું એટલુંજ નહીં પણ સધળી તરફથી તેમનો નાશ થવાનું નક્કીજ લાગતું. આ સ્થિતિ જોઈ કલાઈવની ખાતરી થઈ કે સહજ પણ ડગમગવાથી સ્થિતિ ફેરવાઈ જશે, મહમદઅલી છૂટશે નહીં; ને તેને છોડવી અને લોકોને ગર્વ ઉતારવોજ હોય તો અંગ્રેજોએ ખીજેજ દેકાણે જઈ સધળી વ્યવસ્થા બદલી નાંખવી જોઈએ. આ વિચાર આવતાં તે ફ્રાંસેન્ટ ડેવિડ પાછો ફર્યો, અને મનમાં રચેલો એત ગવર્નર સેપ્ટેમ્બર તેમજ ખીજ ફ્રાન્સિસ હારને જણાવ્યો. કલાઈવના વિચાર પ્રમાણે દુશ્મન સાથે માત્ર પોતાના બચાવ અર્થે લડાઈ કરવાથી કંઈ વળવાનું નહોતું, એટલે હિમતથી તેના મુઠકમાં દાખલ થઈ ત્યાં ગડબડાટ મચાવી તેમને હંકારવા જોઈએ. આ કામ ભારે સાહસથી ભરેલું હતું અને તે પાર ઉતારવા માટે એક ચંચળ, સાહસિક, હિમતવાન અને સખત હૈયાના માણસની જરૂર હતી. જે હેતુ ફળીબૂત થયો તો તો હીકજ નહોતર અંગ્રેજો નુકસાનમાં મરકાવ થઈ જાય એવો વિલક્ષણ પ્રયત્ન કલાઈવે મનમાં ઉપાડ્યો હતો. નેપોલીઅન સરખા મોટા મોદ્દાઓએ પણ આવીજ

યુક્તિ અનેક વેળા કરી હતી. પરંતુ આ કલ્પના કલાઈવનીજ હતી, અને તે જોખમદાર અધિકારીઓને જણાવી, અને થોડી મહેનતે તે પાર પાડવાની સધળી જવાબદારી તેણે પોતાને માથે લીધી હતી. હમણાની મહેનત સધળી નિરૂપયોગી હોવાની તેમજ તેમાંથી કંઈપણ લાભ નહીં મળવાની તેણે સૉડર્સની ખાતરી કરી. એક સાહેબની સધળી શક્તિ દ્વીચીનાપોલીના ઘેરામાં રોકાયેલી છે, અને નવાબની રાજધાની આર્કટ અરક્ષિત સ્થિતિમાં પડ્યું છે તો આવેશી તકનો લાભ લઈ તે શહેરનો કબજો લેવાથી દુરમન ગમ-રાદમાં પડશે અને તેને દ્વીચીનાપોલીનો ઘેરા ઉઠાવવાને વિશંખ લાગશે નહીં એવી યુક્તિ તેણે સધળાને સમજાવી.

ચાલાક અને ચંચળ મનના સૉડર્સને આ યુક્તિ પસંદ પડી, અને ગમે તેમ કરી તે અમલમાં મુકવા માટે સધળી તૈયારી તેણે એકદમ કરી આપી. કલાઈવ ફોર્ટ સેન્ટ ડેવિડથી મદ્રાસ ગયો, અને લશ્કર તૈયાર કરી ૩૦૦ દેશી તથા ૨૦૦ મુરોપિઅન સિપાઈ સાથે લઈ સને ૧૭૫૧ ના સપ્ટેમ્બરની ૬ હી તારીખે મદ્રાસથી આર્કટ ઉપર જવા નીકળ્યો.

૬. આર્કટનો ઘેરા (સપ્ટેમ્બર, સને ૧૭૫૧).—આર્કટ શહેરની વસ્તી એક લાખ માણસની હતી, અને ત્યાંના નાના કિલ્લા ઉપર ૧૦૦૦ દેશી સિપાઈઓ તથા તોપખાના માટે બે ત્રણ ફ્રેન્ચ માણસો હતાં. રસ્તામાં એક દિવસ કાંચીવરમ (કૉલ્લવરમ) આગળ વિત્રાંતિ લઈ તા. ૧૧ મી સપ્ટેમ્બરે કલાઈવ આર્કટ પહોંચ્યો. તે દહાડે સખત ગાજવીજ સાધના બારે વરસાદથી તે ધણો હેરાન થયો. આવા વરસાદની દરકાર ન કરતાં કલાઈવ પોતાના ઉપર ધસ્યો આવે છે એમ સાંભળતાંજ આર્કટમાંની ફોજ નાસી ગઈ. જો તેણે ધીરજ રાખી હોત તો એક સાહેબે મોકલેલી મદદ તેને આવી મળતે. પણ તેના ગભરાઈને નીકળી જવાથી વગર મહેનતે કલાઈવે કિલ્લામાં પ્રવેશ કર્યો, અને શહેર તાબામાં લીધું. કિલ્લામાંથી આઠ તોપ તથા ઘરગોળો તેને મળ્યો. કદાચ તે કિલ્લામાં ઘેરાઈ ગયે તો બચાવનાં સાધન તરીકે કલાઈવે અજ સામગ્રીની તેમજ ખીજ સધળી તજવીજ કરી. આ ખખર કુખેને મળી પણ એથી તે બીજકુલ ગભરાયો.

નહીં. આર્કટ તરફ લક્ષ્ય ન આપતાં દ્વીચીનાપોલી કબજે કરવાનું કામ બને તેટલા જોરથી તથા ત્વરાથી ચલાવવા તેણે લૌ અને ચંદા સાહેબને આગ્રહ-પૂર્વક તાકીદ કરી. આ સુકિત એ બેઉ જણાએ તાજડતોબ અમલમાં મુકી હોત તો કલાઈવિનું કંઈ પણ ચાલત નહીં. પણ ચંદા સાહેબે તેમ નહીં કરતાં પોતાની ફેજમાંથી ૩૦૦૦ માણસો છૂટાં પાડી તેના છોકરા રાજ સાહેબની સરદારી હેઠળ આર્કટ તરફ રવાના કર્યા. કલાઈવે આર્કટ સર કર્યાની ખાતમી દ્વીચીનાપોલીમાં મળતાં મહમદઅલીને ધીરજ આપી; ત્રાહીત પક્ષનાં માણસો મહમદઅલીને આવી મળવા લાગ્યાં; અને રાજ સાહેબને હાથે શું પરાક્રમ થાય છે તે જોવા સપળા આતુર બન્યા. બીજી તરફ લૌએ ગમે તેવાં બહાનાં કહાડી દ્વીચીનાપોલી ઉપર હુલો કર્યો નહીં, અને અત્યંત સુસ્તી બતાવી પોતાનું અને ફ્રેન્ચનું સર્વસ્વ નુકસાન કર્યું. આવો નાલાયક અમલદાર હુશ્વેને મળ્યો. એજ તેનું દુર્દેવ માની શકાય.

રાજ સાહેબે આર્કટને ઘેરો ધાલ્યો તેમાં કલાઈવ અને તેનાં મુકીબર માણસો ફસાઈ ગયાં. આ પ્રસંગે કલાઈવનાં નાનકડાં પણ બહાદૂર લશ્કરે ઘણા શૌર્યથી પોતાનો બચાવ કરી યત્નને કંઈ પણ મથક આપી નહીં. અનેક વેળા યત્નના મારામાંથી કલાઈવ નસીબને જોરે બચી ગયો. કેટલીક વેળા તેની પાસે ઉભેલાં માણસો ગોળીથી વિંધાઈ ગયાં પણ તેને કંઈ ઈજા થઈ નહીં. રાજ સાહેબની તોપના મારાથી કિસ્સાના કોટનો ધણો ભાગ ફુટી પડ્યો, અને જો જરા વધારે યત્નથી તેણે હુમલો જારી રાખ્યો હોત તો કલાઈવનો પરાજય થયા વિના રહેત નહીં. પણ રાજ સાહેબની ઢીલથી કલાઈવને પોતાનો બહોજસ્ત કરવાની તક મળી. કોટમાં લંગાણ પડતાને વાર રાજ સાહેબે તેના ઉપર હુમલો કર્યો નહીં, પણ ખોરાકની ખુટી જગે એટલે અંગ્રેજો તરત તાબે થશે તેની રહ જોતો મોકો.

કલાઈવ પોતાના બચાવ માટે દરેક પ્રયત્ન કરતો હતો. તેણે ગામુસો તેમજ દેશી લોકોને પોતાના પક્ષમાં ખેંચી લીધા હતા, એટલે દુસ્મન તરફની સધળી બબર તેને ગ્રમપણે ચળ્યા કરતી. આમ કલાઈવ બહાદૂરીથી પોતાનો બચાવ કરી શકતો હોવાથી તેને માટે દુસ્મનનો પણ ઉચો મત

અંધાગો. એટલામાં ઈંગ્લંડથી આવી પહોંચેલાં લસ્કરને સૌંદર્યે કલાધર્મીની મદદે મોકલ્યું. મુરારરાવ ધોરપટે પોતાની મદદે આવે છે એમ જાણતાં રાજા સાહેબે કલાધર્મને ચરણે આવવા સંદેશો મોકલ્યો. આ કહેણ કલાધર્મે શીટકારી કહાડવાથી મોહરમને દિવસે અચ્ચનક દુશ્મનો કરી કિલ્લાનો કબજો લેવા રાજા સાહેબે તજવીજ કરી. પણ આ ગોઠવણની સંપૂર્ણ ખબર કલાધર્મને અગાઉથી મળી. રાજા સાહેબે વારંવાર ઝનુની હુમલા કર્યા પણ અંદરના લોકોએ દિમતથી સામે યઠ્ઠ તેને પાછો વાળ્યો. આ ગપાઝપીમાં રાજા સાહેબનાં ૪૦૦ માણસો માર્યા ગયાં. એક વખત પહેલાજ પ્રયત્નમાં લોકો પાછા હાડી જાય તો ફરીથી તેવો પ્રયત્ન કરવા દેશી લસ્કર ઉતાવળથી દિમત કરતું નહીં એવો અનુભવ અંગ્રેજોના આ સમયના ઇતિહાસમાંથી અનેક વેળા થાય છે. દેશી ફોજનો વારંવાર પરાજય થવાનું કારણ અંગ્રેજ ગ્રંથકારોના મત પ્રમાણે આજ હતું. રાજા સાહેબની પણ આવીજ અવસ્થા થઈ, અને આખરે ઇંઈ પણ નહીં કરી શકવાથી તા. ૨૪ મી નવેમ્બરે ઘેરા ઉઠાવી માત્રા જવાની તેને ફરજ પડી.

આકંટના ઘેરા જેવા અનેક બનાવો અંગ્રેજ લેખકો સ્વદેશનાં ભૂપણ અર્થે અતિશય ખીલવીને વર્ણવે છે, પણ સાધારણ રીતે વિજયી માણસનાં ગીત ગાઈ વખાણ કરવાં એ મનુષ્યનો ધર્મ છે. ઐતિહાસિક દ્રષ્ટિએ દરેક બનાવનું સમતોલપણ જળવાતું નથી, કેમકે વિશ્લેષણ તંત્રની નોંધએ તેટલી સંપૂર્ણ હકીકત વાચકો આગળ આવતી નથી. આકંટના ઘેરા વખતે જેવી રીતે કલાધર્મની હીલચાલની બારીક ખબરો આપણને મળે છે તેમ રાજા સાહેબની રિયત કેવી હતી, તેની અડચણો કેવા પ્રકારની હતી, તેની હીલચાલો શી હતી, તે બાબત પણ આપણને ખરી હકીકત જાણવી નોંધએ, નહીં તો સમજાતું વર્ણન એકતર્ફી થાય છે, એ વાચકોએ આ પ્રસંગે તેમજ હવે પછીના એવાજ પ્રસંગે યાદ રાખવું નોંધએ.

ખીજે એક મુદ્દો એવો છે કે દરેક પ્રસંગે દેશીઓ સર્વ પ્રકારની ઝુમ ખાતમી પરદેશીઓને આપતા હતા એથી સામાન્ય રીતે આ દેશના લોકોમાં દેશ માટેનું અભિમાન વિશેષ દેખાઈ આવતું નથી એ પ્રુદ્ધ છે.

વળા દ્વીપીનાપોલીનો ઘેરા ચાલુ હતો ત્યારે અત્યંત બારીક પ્રસંગે મહેસુર, ઝુટી, તાંબેર, પુકુકોટા વગેરેના અનેક સત્તાધીશો બે પરદેશી પ્રગ્ન વચ્ચેના ઝગડાનો તમાશો બેતા આસપાસ ઉભા રહ્યા હતા; બેમાંથી વિજયી કાણુ થાય છે તેની સ્વસ્થપણે રાહ બેઠું બેઠા હતા. જે વિજયી થાય તેનો પક્ષ સ્વીકારવાની અપેક્ષા રાખતા હતા; પણ પોતાનામાં શક્તિ હોવા છતાં આ પરદેશી લોકો આપણા મુલકમાં શું કામ લડે છે તેનો તેમણે વિચાર પણ કર્યો નહીં, તો પછી તેમનો પ્રતિકાર કરવાની વાત તો ક્યાંજ. તે વેળા મોટામોટાઓનાં મનની સ્થિતિ પણ આવી ભલકર અને શોચનીય થઈ હતી. એમ આ પ્રસંગની હકીકત ઉપરથી દેખાય છે.

આર્કેટનો ઘેરા હિંદુસ્તાનમાં અંગ્રેજોના ઇતિહાસનો પહેલો મહાન બનાવ હોવાથી અંગ્રેજ ઇતિહાસમાં તેની ખ્યાતિ વિશેષ છે આ બનાવે હવે પછી યનારાં યુદ્ધ તથા રાજકીય ફેરફારનું સ્વરૂપ તદ્દન બદલી નાંખ્યું. કેન્થ લોકો નબળા પડ્યા લાગ્યા, તેમ અંગ્રેજો જોરપર આવ્યા. ઉપરી અમલદાર અંગ્રેજ હોય તો તેનો હુકમ અક્ષરશઃ પાળી જવની પરવા કર્યા વિના દેવી લશ્કર બેઠુંએ તેવું મુશ્કેલ કામ કરવાને અવકાશ નહીં, એ હિંદુસ્તાનના વતનીઓના મોટા ગુણગી પહેલી પરીક્ષા આર્કેટમાં થઈ, અને ત્યારથી આજ લગી એ પોતાનો અમુલ્ય ગુણ હરેક પ્રસંગે તેઓ પ્રગટ કરે છે. આ ગુણનો કાયદો મેળવી અંગ્રેજોએ હિંદુસ્તાનનું રાજ્ય સ્થાપ્યું અને એજ ગુણ ઉપર આજે તેઓ તેનું રક્ષણ કરે છે. ગમે તેવા અણીને પ્રસંગે પણ હિંદુસ્તાનની ફાજ પોતાનાં કર્તવ્યથી પરાક્રમ મુખ થઈ નહીં. લડાઈનો નિકાલ માત્ર લગ્ગરની સખ્યા ઉપર અવલબ્ધી રહેતો નથી; લશ્કરી ક્વાલિટ અને ડ્રટ નિશ્ચય એ બે ગુણોથી ગમે તેવું પરાક્રમ કરવા બની આવે છે, એ વિચાર દેવી લોકોના મન ઉપર આર્કેટ આગળ પહેલી વાર દસ્યો અને ત્યાજ અંગ્રેજ અધિકારીઓને પ્રથમ બહોર થયો. એ વિચાર કલાકવિના લક્ષમાં આવતાંજ તેણે તેનો ઉપયોગ કર્યો, અને હવે પછીને પ્રસંગે અંગ્રેજ સેનાપતિએ તથા રાજ્યદાસી પુરોગાએ તેજ મુકિતનો ઉપયોગ કર્યો. દુકમાં અંગ્રેજ નબળો જન્મ આર્કેટમાં થયો એમ કહેવાને હરકત નથી.

તા. ૪ થી અક્ટોબર, સને ૧૭૫૧ ને દીને રાજા સાહેબે આર્કટને ઘેરો ધાલ્યો અને તા. ૨૫ મી નવેમ્બરે તે ઉદ્ધાર્યો ત્યાં મુધીના ૫૦ દિવસમાં કિસ્સામાંનાં અંગ્રેજ લશ્કરને અનેક તરેહનાં સંકટો ભોગવવાં પડ્યાં. તેમની ખોરાકી પુરી થઈ, તેમનાં ધણાં માણસો મરણ પામ્યાં છતાં તેમની સાથેના દેશી સિપાઇઓએ અંગ્રેજને પ્રત્યે અત્યંત પ્રેમ બતાવ્યો; રાધિલા ભાત યુરોપિયનોને આપી પોતે માત્ર ધાણ ઉપર રહ્યા. આવી રીતે તેમણે કૌરવી સદાય હમેશ માટે સ્મરણીય છે. ઘેરો ઉદ્ધાર્યો યુદ્ધની બાજુ બદલાઈ ગઈ તેવે પ્રસંગે આલાહીથી તેમજ ચંચળાઈથી કામ કરનારા ધણા ઉપયોગી થઈ પડે છે, તેમ કલાઈવે રાજા સાહેબને વિચારી આપી નહીં. તેણે તેની પુઠ પકડી એટલે કુખેને મોટી ચિંતા ઉત્પન્ન થઈ. તેને આચાહતી કે દ્રીચીનાપોલી સર થતાં લગી રાજા સાહેબ કલાઈવને ગમે તેમ કરી અટકાવી રાખશે, પણ તે આચા ફોગટ ગઈ. કલાઈવ જૂટો થતાંજ તે શીરજોર થયો, અને જ્યાં ત્યાં હુશનનો નાશ કરવાના કામમાં રોકાયો. આ લડાઈથી ઉત્તર આર્કટ પ્રાંત કલાઈવના તાબામાં આવ્યો.

૭, ચંદા સાહેબનું છેવટ.—દ્રીચીનાપોલીના ઘેરાનું કામ સમાધાન-કારક થાયું નહીં. એક પછી એક નવી મુક્તિઓ બતાવી ચંદા સાહેબને હિમત આપવા સિવાય કુખે વધારે કંઈજ કરી શક્યો નહીં. લોના હાયમાં આવેલી અમુલ્ય તક તેણે ફોગટ ગ્રામાવી. ઘેરામાં સપડાયલા અંગ્રેજ સેનાપતિ કોપ અને જીજ્ઞેસુતાથી કોપને ગોળી વાગી તે મુખે છતાં જીજ્ઞેસુ કંઈપણ ગડબડ નહીં કરતાં શાંત બેસી રહ્યો. લોનાં મુખપણાને લીધે મૅસુરનું લશ્કર તેમજ મરાઠા વગેરે લોકો ફ્રેન્ચની વિરુદ્ધ થઈ ગયા. ફ્રેન્ચ સેનાપતિના આજ્ઞાસમાં તેને આપતી મળેલી મદદ તેની પાસેથી જતી રહી ત્યારે કલાઈવની મદદે પુષ્કળ લશ્કર આવ્યું. આથી તેને આર્કટનો યોગ્ય બચાવ કરવાનું નથા રાજા સાહેબની પુઠ પકડી અરણી આગળ તેને સખત હરાવવાનું ફાવ્યું. સને ૧૭૫૧ ની આખરે કલાઈવ ફોર્ટ સેન્ટ ડેવિડ ગયો અને ત્યાંથી દ્રીચીનાપોલીમાં ઘેરાવલા મહમદઅલીને છોડવા જવાનું હતો, એટલામાં અરણી આગળ રાજા સાહેબનો પરાજય થવાથી તથા

તેનું લશ્કર વીખેરાઈ જવાથી તે નાસી પોન્ડીચેરીમાં ભરાયો. અહીં ખન્નેએ વિચાર કરી આર્કટ પ્રાંત અંગ્રેજોના હાથમાંથી પાછો મેળવવા નક્કી કર્યું. ફ્રેન્ચની મદદ લઈ રાજ સાહેબ અનેક ઠેકાણાં કબજે કરતો મદ્રાસ ઉપર આવ્યો. આ વખતે જો તેણે એ શહેર ઉપર હુમલો કર્યો હોત તો સઘળા બાબતનો નિકાલ આવતે, કેમકે બચાવ માટે અંગ્રેજ લશ્કર ત્યાં ખીલકુલ નહોતું. રાજ સાહેબે તેમ કર્યું નહીં, પણ આર્કટ પ્રાંતમાં દાખલ થઈ કક્ષાઈવે કરેલી સઘળી ગોઠવણ ઉલટાવી નાંખી. આ હકીકત કક્ષાઈવેને મળતાંજ તે ફરીથી થોડું લશ્કર લઈ તેની પુઠે લાગ્યો. રસ્તામાં કાંચીવરમ તાબે કરી તે આગળ જતો હતો એવામાં રસ્તામાં કાવેરીપાક નામનાં ગામ આગળ રાજ સાહેબની અને ફ્રેન્ચની ફોજ તેની સામા આવી (તા. ૨૩ મી ફેબ્રુઆરી, ૧૭૫૨). આ ઠેકાણે અંગ્રેજ ફોજ ઘણી નાની હોવાથી કક્ષાઈવેની સ્થિતિ ભયંકર થઈ. આર્કટના ઘેરા કરતાં પણ અહીં પ્રસંગ બારીક હતો. જમ ન મળ્યો તો આખા દેશનો સંહાર થાય એવો વખત હતો, છતાં કક્ષાઈવે પોતાના સ્વભાવને અનુસરી સાહસ ઉપાડ્યું. લડાઈ ચાલુ હતી તેવામાં તેણે થોડાં માણસોને બીજેજ રસ્તે ફ્રેન્ચનાં તોપખાનાની પાછલી બાજુએ મોકલ્યાં. તેમણે બહાદુરીથી તોપનો કબજો લીધો અને કક્ષાઈવે દુરોહમંદ થયો. પરિણામ ઉપરથી આ લડાઈનું મહત્વ ઇતિહાસકાર મોટું માને છે. હિંદુસ્તાનમાં અંગ્રેજોની સત્તા થશે કે ફ્રેન્ચની, તેનો ખરો નિકાલ આ લડાઈથી થયો; કક્ષાઈવેનાં કામની સઘળી કુચી તેના સાહસમાંજ હતી એ પણ અહીં નિર્દિષ્ટ થયું.

કક્ષાઈવે આર્કટ થઈ ફોર્ટ મેન્ટ ડેવિડ ગયો ત્યારે રસ્તામાં તેણે કુપ્લેએ વસાવેલું નવું શહેર તથા ઉભા કરેલા વિજયસ્થંભનો નાશ કર્યો. તા. ૨૫ મી માર્ચ, સને ૧૭૫૨ ને રાત્રે તે મદ્રાસથી નીકળ્યો એટલામાં ઇંગ્લંડથી મેજર ડોરેન્સ હિંદુસ્તાન પાછો ફર્યો, અને લશ્કરના મેનાપતિનો આધેડો લીધો. એ વખતે તેની પાસે ૪૦૦ યુરોપિયન અને ૧૧૦૦ દેશી સિપાઈઓ તેમજ ૮ તોપ હતી. કુપ્લેએ મહેનત કરી લોને સઘળા પ્રકારની મદદ મોકલી પણ તેનો કંઈ ઉપયોગ થયો નહીં. તેની બેદરકારીથી આસપાસના

સધળા લોકો ફ્રેન્ચ અને ચદા સાહેબનો પણ ઠોડી દર્ઠ અગ્રેજ અને મહમદઅલીની ઝાવણીમાં આવ્યા ગયા. પોએ મેજર લૉરેન્સને અટકાવવા પ્રયત્ન કર્યો પણ તેમાં તે નિષ્ફળ જવાથી અગ્રેજ લશ્કર મહમદઅલીને જઈ મળ્યું આ વર્તમાનવી દુરે નિતાસમાં ગરકાવ થઈ ગયો, તેની સ્વર્ગી મનકામના રસાતળ ગઈ, સર્વ પ્રકારે તે નાઈનાજ થયો અને આગળ કેન અને શુ રેલુ એ બાબત નહીં કગવાનું તેને માટે મુશ્કેલ થયું એમ જતા હોઈ નહીં જતા બની શકી તેની તજનીજ તેણે ચવાવી ડોટિનને લોની મદદે રવાના કર્યો ડોટિલ અનુભવી હતો પણ વચને લીધે તેમજ વ્યાધીની પીડાને લીધે તેનામાં રહિન રહી નહોતી પોએ થેરા ઉમની નીકળી જવાને બદલે મુર્ખપણામાં કાવેરી નદીમાં આવેલા શીરગ ખેટમાં ફોજ સહિત ઝાવણી નાખી અહીં તે અગ્રેજોના હાથમાં બનબગ સપાડ્યો કમક તેમણે તરતજ આવી તેને વેચ્યો. ચદા સાહેબને પોની યુક્તિ પસંદ પડી નહીં, પણ મને તે ચાય તોપણ પોતાના દોગ્ત ફ્રેન્ચ બધા જાય ત્યાં જવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો, અને તેથીજ આગળ જતા તેની છુદ્ગી નેખમમાં આવી દુખેની સૂચના અન્યથા ડોટિન લોની મદદે જવો હતો તેને કનાઈવે રસ્તામાં અટકાવ્યો અને તેનો પરાભવ ત્યાં વેચી તે પોને સહાય કરવા જઈ રાક્યો નહીં શીરગ ખેટમાં ફસાઈ પડવાથી ચદા સાહેબ અને પોની અનદશા થઈ, અને તેમને દુશ્મનને તરફે જવા સિવાય બીજો માર્ગ રહ્યા નહીં માન ફ્રેન્ચ લશ્કર અગ્રેજોને તાબે ગયું હોત તો હરકત નહોતી, કેમકે ઈંગ્લેન્ડ અને ફ્રાન્સ નવે પુરોપમાં શાંતિ હોવાથી ફ્રેન્ચ લોકોને કેદ કરવાનું અગ્રેજોથી બને એમ નહોતું એમ જતા ચદા સાહેબનો નાવ પાને આવતો જણાયો તે જો મહમદઅલીના હાથમાં આ યો તો એ તેને મારી નાખ્યાનિના છોડ્યો નહીં એ નહીં હતું આ હકીકતમાં ચદા સાહેબનો બચાવ કરવાની ચિંતા પોને થવાથી તેણે તાજેરના મેન્દપતિ મોકળને પૈસા આપી ચદા સાહેબને શીરગમાંથી સહિસનામત બહાર કઢાડી કોઈ સુરક્ષિત જગ્યાએ લઈ જવા ગોઠવણ કરી મોકળએ દરાવેલી રકમ લેવાના બદલામાં ચદા સાહેબને દુશ્મનોના હાથમાંથી બચારી લેવા સોમન આપ્યા આ પ્રમાણે ચદા સાહેબ

પાલખીમા બેસી મોકાજીની ડાવણીમા આવ્યો ૬ તરત એકદમ તેને બેડી દોકવામા આવી બીજે દિવસે ચાર મુખ્ય રાજ્યના પ્રતિનિધિની મળેલી સભામા એને વિષે વિચાર ચનાવવામા આવ્યો ત્યારે મેજર લૉરેન્સ દાજર હતો પહેલે દિને કંઈ પણ નિકાલ થયો નહીં લૉરેન્સ ચદા સાહેબને પોતાના તાબામા લઈ એકાદ સરચાનમા કેદ રાખવા તૈયાર હતો, પણ એ વિચાર અન્ય સભાસદોને પ્રતિકૂળ લાગતા બીજે દિવસે લૉરેન્સે કાને હાથ મુક્યા અને એ બાગત વચ્ચે પડવા ના પાડી, એટલે તેજ દહાડે (તા ૩ ૭ જુન ૧૭૫૨) મોકાજીના કુમથી ચદા સાહેબનું ડોકુ ઉઠાવી નાખી મહમદઅલીની રવાના કરવામા આવ્યું બીજી તરફ લૉ અને ફ્રેન્ચ ફોજ અગ્રેજોને શરણે આવી, પણ મહમદઅલીની વિરુદ્ધ નહીં લડવાની કબલાત આપવાથી તેઓ પૂટ્યા આ પ્રમાણે તા ૧૩ મી જુન, ૧૭૫૩ ને રાજે ૭૮૫ યુરોપિયન સિપાઈ, ૩૫ અમલદાર અને ૨૦૦૦ દેશી સિપાઈઓ અગ્રેજોને તાબે થયા અગ્રેજોને ૪૧ ફ્રેન્ચ તોપો મળી નાલાયક માણસોના હાથમા લડાઈના મેદાન ઉપર સપૂર્ણ અધિકાર હોવાથી ફ્રેન્ચ સત્તાને ધાતક નિરડે એવું ખરાબ પરિણામ આ યુ એ માટે કુપ્લેને કંઈ પણ દોષ આપવામા આવતો નથી તેમ તેણે રચેની બાજી અમોઝ હતી એમ પણ ઠરતું નથી અત્યંત બારીક પ્રસંગે તેણે અપ્રતિમ ધૈર્ય અને દ્રઢનિશ્ચય દાખવ્યા એજ તેનું બુપણ છે એ જાતે સેનાપતિનું કામ કરવાને લાયક ન હોવાથી તેને બીજાના ઉપર આધાર રાખવો પડતો હતો એજ બેદ ધ્યાનમા રાખીએ તો સર્વ વાત સ્પષ્ટ થઈ જાય છે

આટલું થયા છતાં પણ કુપ્લે જાતે ડચો નહીં, પણ અગ્રેજ જેવા વિરુદ્ધ પક્ષને જય મળવાથી ફ્રેન્ચ ડાવણીમા ટટા તથાતકરાર ઉત્પન્ન થયા સઘળી તરફથી નાસીપાસ થવાથી કુપ્લેએ હવે બીજાજ બાજી રચી તાત્કેરનો રાજા, મૈસુરનો રાજા અને મગદાઓ મહમદઅલીના મળતીઆ હતા, તેમની વચ્ચે કુટ પડાવી શનું જોર કમી કરવાનો ઉઘાઝ તેણે ઉપાડ્યો એ હેતુ સિદ્ધ થતા મહમદઅલીના સાચીદરો તેને છોડી ચાલતા થયા એટલામા કુપ્લેને યુરોપથી મદદ આવી મળતા તેણે અગ્રેજોનો એક બે

ઠેકાણે પરાજય કર્યો, અને દીગ્વીનાપોલી અંગ્રેજોના હાથમાં ગયું તે પછીના બે માસની અદર ડુપ્લેએ પોતાનું સધળું જોર અજમાવવા પ્રયત્ન કર્યો. આ અરસામાં કર્નાટકનો નવાબ નીમવા માટે સલાબતજગ તરફથી ડુપ્લેને ડુકમ મળતાં ચદા સાહેબના ઊકસા રાજ સાહેબને તે અધિકાર સોંપવા તેણે વિચાર કર્યો. પણ આ મુશ્કેલ કામ માથે લેવા રાજ સાહેબના ખુદ ટોવાથી ચદા સાહેબના સાકુ મુર્તઝાઅલીને તે જગ્યા આપવામાં આવી. આથી મેજર લોરેન્સ, જે આ વખતે માટિ હતો, તે ચીરઝઈ ગયો, અને તેણે એકદમ પોન્ડીચેરી તરફ દૂર કરી. માર્ગમાં બદર આમળ ઉભયપદ વચ્ચે એક ઝળુની તથા સખત લડાઈ થઈ તેમાં અંગ્રેજોને જય મળ્યો, અને ફ્રેન્ચ સેનાપતિ કર્જેન (Kerjean) બસો માણસો સાથે અંગ્રેજોના હાથમાં સપડ્યો. અંગ્રેજોનાં માત્ર ૮૦ માણસો આ લડાઈમાં મરણ પામ્યાં. તેમની છત ળતાં મરાઠા તથા મૈસુરવાળાઓ ખુલ્લી રીતે તેમને ઊઠી ફ્રેન્ચ લોકોને જઈ મળ્યા. બીજી તરફ કઠાઈવે કોવેલગ અને ચિંગલપટના બે કિલ્લા સર કર્યા. પણ એ પછી તરતજ એની તખીએત બગડી આવવાથી તે ઇંગ્લડ ચાલ્યો ગયો (કેપ્તુ-આરી, સને ૧૭૬૩). વિલાયત જતા પહેલા મદ્રાસમાં તેના એક રનેદીની બેન મિસ મારકલિન કરીને હતી તેની સાથે એણે લગ્ન કર્યા અને તેને પોતાની સાથે લઈ ગયો. છેલ્લા બેચાર વર્ષની ધામધુમમાં તેણે બે લાખ રૂપીઆ પેદા કર્યા હતા.

આ વિમ્લહમાં જો કે ડુપ્લેનું અભિમાન ઉતર્યું હતું તોપણ તેના લાગવગ કે મહત્વને ઈ ધણો ભારે ધોકા લાગ્યો નહોતો. તેનાં સધળાં કામ માટે ફ્રેન્ચ કંપનીએ તેને ધણી સામ્બાધી આપી હતી. ખરે જોતાં અંગ્રેજ કંપની કરતાં ચોથે હિસ્સે પણ ફ્રેન્ચ કંપનીની આવપત નહોતી, અને અંગ્રેજો માફક ફ્રેન્ચને પૈસાની તેમજ બીજી મદદ બીલકુલ મળતી નહીં. વળી ડુપ્લેને કર્નાટકનું રાજ્ય પ્રાપ્ત થયું હોવાથી તેને કોઈ બાબત ન્યૂનતા ન હશે એમ ધારી ફ્રેન્ચ કંપનીએ તેને ઈ પણ મદદ મોકલી નહીં. ફ્રાન્સના રાજ્યદારી પુરૂષોનું માનવું એવું હતું કે વખત જતાં આખા દિંદુસ્તાનનું રાજ્યપદ તેમના સ્વદેશ બધુઓના હાથમાં આવશે. જો એવી આશા

તેમને ઉત્પન્ન થઈ હતી તો કુષ્ણેને તેમણે આ પ્રસંગે સારી મદદ કરવી જોઈતી હતી. સને ૧૭૫૧ માં એ ત્રણ હજાર ફ્રેન્ચ લોકો પોન્ડીચેરી આવ્યા હોત તો સહજમાં સર્વ કામ આટોપી લેવાતે; અને એમ કરવા ફ્રેન્ચ સરકાર કંઈ અસમર્થ નહોતી. પણ કુષ્ણેને રાજ્ય મળવાની માન્યતા ઉપર હમેશની કરેલી મદદ પણ તેને માટે આવી નહીં, અને હોં સરખા નકામા અમલદારને હાથે તેને કામ લેવું પડ્યું. જે અનેક અડચણોમાં કુષ્ણે આ સમયે ઘેરાઈ ગયો હતો તે જતાં તેણે જે કામ ઉદ્ધાર્યું હતું તે માટે તેના અંગ્રેજ દુશ્મનો પણ તેની પ્રસંશા કરે છે. મેજર લોરેન્સ કહે છે કે, 'કુષ્ણેનું ધૈર્ય ઉતાવળથી ખપી જાય તેવું નહોતું. પોતાની શક્તિને અનુકૂળ લાગે તેવો વખત તે નિભાવી લે તો; તેનું મગજ શાંત હોવાથી અતિશય વિચારવંત હતું.' સ્વદેશનાં હિત માટે તેણે ઓછામાં ઓછા ૧૪ લાખ રૂપિયા પોતાની ગાંઠના ખર્ચની નાંખ્યા હતા, સ્વદેશ આગળ પોતાનાં હિતની તેને દરકાર નહોતી. સંકટ સમયે તેની ધીરજ અપ્રતિમ હતી. સામાવાળાનાં મન ઉપર અમુક બાબત એકદમ છાપ બેસાડી શકતો, અને તેથીજ અંગ્રેજો મહમદઅલીને તેની પાસે બહુ જવા દેતા નહીં. એને પણ કુષ્ણેએ લખી જણાવ્યું હતું કે 'હું મારો સુખત્યાર ન હોવાથી મારા હાથ બંધનમાં છે.' એક તરફ કુષ્ણેની મન-કામના પાર પડવાની અણી ઉપર હતી તેજ બારીક પ્રસંગે અંગ્રેજો તરફથી કલાઈવ જેવા અદ્વિત્ય પુરુષનું તેની સામા પડવું થયું એ તેની મહ દશાનોજ યોગ હોય અથવા ઈર્ષ્યાના સુદૈવનું જોર હોય. કર્નાટકમાં જોકે ફ્રેન્ચ લોકોને પુષ્કળ નુકસાન થયું હતું તોપણ નિઃશમના દરબારમાં બુસીએ ફ્રેન્ચ મહત્વ ઉત્તમરીતે સ્થાપન કર્યું હતું.

મહમદઅલી કરતાં યંદા સાહેબ ધણો કર્તૃત્વવાન હતો. તે ઘરો તેમ ડાહ્યા હતા, અને અનવરૂદ્દીન કરતાં પણ તે ચડીઆતો હતા. વાસ્તવિક-રીતે કર્નાટકની નવાબગિરી તેનેજ મળવી જોઈતી હતી. હમણાં જે વિમરૂ આસતો હતો તે એ પ્રાંતમાં યોગ્ય નવાબ બેસાડવા માટે નહોતો, પણ અંગ્રેજ અને ફ્રેન્ચમાંથી એ પ્રાંત કાણ લે તે માટે હતો. મહમદ-

અલ્લીને આગળ કરી ચંદા સાહેબની વિરુદ્ધ પડવામાં અંગ્રેજોએ જેવી રીતે પોતાનું દ્વિત જોયું હતું તેમ ફ્રેન્ચ લોકોએ સામા પક્ષને મદદ કરવામાં ક્યું હતું નહીં. તેમની ઇચ્છા માત્ર પોતાના અનુયાયીઓને આગળ પાડી તેમની સગવડ સાચવવાની હતી. મહમદઅલ્લીનો પક્ષ લેવામાં અંગ્રેજોએ કંઈ વિચાર કર્યો નહોતો; એ પાછળથી કેવો નીકળ્યો, અને પોતાના મદદગાર પ્રત્યે કેવી રીતે વર્ત્યો એ પ્રસંગાનુસાર વિદિત થશે.

પ્રકરણ ૧૮ મું.

ફ્રેન્ચ, નિઝામ અને મરાઠા.

સને ૧૭૫૧-૫૭.

૧. નિઝામના દરબારમાં ખુસીનો લાગવગ. ૨. મરાઠાઓનો અંતિમ હેતુ.
૩. કુબ્હેના કારબારનો અંત. ૪. મોરહુ અને ડિયેરી.
૫. કુબ્હેની રાજનીતિ.

૧. નિઝામના દરબારમાં ખુસીનો લાગવગ (સને ૧૭૫૧-૫૩).— સલાબતજંગને નિઝામની ગાદીએ બેસાડી ખુસી ઔરંગઝાબાદમાં દાખલ થયો હતો તે આપણે ઉપર વાંચી ગયા છીએ. સલાબતજંગ મૈયત નિઝામનો ત્રીજો છોકરો હતો, અને તેનો મોટો ભાઈ ગાઝીઉદ્દીન દિલ્હીમાં દીવાનપદ ઉપર હતો. નાસીરજંગને નિઝામી મળેલી જોઈ ગાઝીઉદ્દીન ખુશ હતો; પણ નાસીરજંગ અને મુઝફ્ફરજંગ બન્નેનો નાશ થતાં સલાબતજંગ આગળ નીકળી આવ્યો, અને નિઝામ દરબારમાં ફ્રેન્ચનું ઉપરીપત્રું રથાપન થયું. એ મરાઠાઓના વિચારને અનુકૂળ નહોતું. પશ્ચિમ કિનારા ઉપરનો પોર્ટુગીઝ અમલ જેમનો તેમ હતો, એટલામાં પૂર્વ કિનારા ઉપર અને મરાઠા રાજ્યની સરહદ ઉપર ખીજું મુરોપિયન રાજ્ય થાય એ તેઓ સહન કરી શકે તેમ નહોતું. નિઝામની ઉત્તર સરહદ ઉપર બોંસલે અને પશ્ચિમ તરફ પેશ્વા હોવાથી એ બન્નેને ફ્રેન્ચ સત્તા વિરુદ્ધ કંઈક શક પેદા થાય એ

વાખાવિક હતું. આ સમયે મરાઠાઓ હિંદુ પાદશાહી સ્થાપવામાં રોકાયેલા હતા, અને એ પ્રયત્ન સિદ્ધ કરવા બાલાજીરાવ પેશ્વા સધળી તરફથી અધાગ મહેનત તથા પ્રયત્ન કરતો હતો. દિલ્હીમાં ગાઝીઉદ્દીન મરાઠાઓની સહાયતાથીજ કારભાર ચલાવતો હોવાથી ઉભય વચ્ચે રનેહ હતો. એનો લાભ લઈ પેશ્વાએ ગાઝીઉદ્દીનને ઉરકેયો અને દક્ષિણમાં આવી નિઝામશાહી હસ્તગત કરવા સલાહ આપી. આ બાબતની મસલત મરાઠા સરદાર મહદારરાવ હોલકરની મારફતે આત્મા પછી દક્ષિણ તરફ પ્રયાણ કરવાનો ગાઝી-ઉદ્દીનનો વિચાર નક્કી થયો. આજ અરસામાં તેની સામા નજીબખાન રોહીલાએ મોટું કારસ્તાન ઉપાડ્યું હતું. અહમદશાહ અબદલીને હિંદુસ્તાન ખોલાવી, ગાઝીઉદ્દીનને લીધે દિલ્હીમાં જામેલા મરાઠાઓના લાગવગને તોડવાનો નજીબ-ખાનનો ઉદ્દેશ હતો. આ તોફાન નિર્મૂળ કરવામાં ગાઝીઉદ્દીને ધણા દિવસ લાગ્યા પછી દિલ્હીનો યોગ્ય બંદોબસ્ત કરી તે મરાઠાઓની મદદ લઈ સને ૧૭૫૨ ના સપ્ટેમ્બરમાં ઔરંગાબાદ આવી પહોંચ્યો. એ વખતે તેની સાથે દોઢ લાખ માણસોની ફાજ હતી. દિલ્હીમાંના મરાઠા લાગવગ તોડવાનો રોહીલા વગેરે અફધાનોએ તગાડો રચેલા હોવાથી ફ્રેન્ચ લોકોને દક્ષિણમાં પગપેસારો કરતા અટકાવવાનો મરાઠાઓનો પ્રયત્ન કરતા હતા. પરંતુ તે પૂર્વે દક્ષિણમાં છુસીએ શું શું કર્યું હતું તે જાણવું જોઈએ.

થોડાં માણસો સાથે છુસી નિઝામને લઈ અનેક અડચણો વેડતો ઔરંગાબાદ આવ્યો એટલાથીજ આસપાસના પ્રદેશ ઉપર તેનો ત્રાસ મોટો. ટુંક સમયમાં તે નિઝામનો એક કુટુંબી ધઈ પડ્યો, કેમકે એના સિવાય નિઝામને એક ફાજુલાર પણ ચાલતું નહીં. તેણે ઔરંગાબાદના કિલ્લામાંજ એક બાલુએ પોતાની ફાજને રહેવાનું સ્થાન આપ્યું, અને સધળા ટંટાનો આખર નિકાલ લશ્કરના જોર ઉપરજ થવાનો છ એ છુસી બરાબર સમજતો હોવાથી તેણે પોતાની હાવણીમાં સર્વોત્તમ પ્રકારનો બંદોબસ્ત કર્યો. લશ્કરની આસપાસ તોપ વગેરે મુઠ્ઠી ધઈ તેણે પોતાનાં માણસોને અણી વખતે તૈયાર થઈ બહાર પડી શકે એવી રિયતિમાં રાખ્યાં હતાં. ફાજમાં અતિશય સખત નિયમોનો અમલ થતો હોવાથી મઘપાન, તકરાર વગેરે સધળું બંધ હતું

અને ફ્રેન્ચ અવધી એક અતિ સુરક્ષિત જગ્યા તરીકે ઓળખાવવા લાગી હતી. નિઝામ જતે વ્યસની તથા અશક્ત હોવાથી તેના ઉપર પોતાનો અમલ ચલાવી મોટી યુક્તિથી જુસીએ રાજ્યનો સંઘર્ષ કારખાર પોતાના હાથમાં લીધો. એ માટે લોકોને કંઈ શક નવા નહોતે તે હેતુથી તેણે કાર્થ પશુ પ્રકારની શેખી બતાવી નહોતી, અને પોતાની સત્તા જાહેરમાં જાણાવવા દીધી નહોતી. વળી પોતાનું લશ્કર નિઝામની બાજી ઉપર બેઠેલું છે તેવું તેને કદી લાગવા દીધું નહોતું. જાણે પોતે કંઈજ વિસ્તારમાં ન હોય પણ ખરે જોતાં તેની સંમતિ વિના પાંદડું પણ હાલે નહોતું એવી ઉત્તમ અવગ્યા જુસીએ કરી. કુખે સાથે અગાઉથી મસજીદ કરી આ સંઘર્ષ ગોઠવણ માટે તેમજ અન્ય બાબત માટે તેણે દરાવ કર્યો હતો. જુસી પાસે લશ્કરી સામર્થ્ય હતું, અને પ્રસંગ આવે તે સામર્થ્યનો ઉપયોગ કરી પોતાનું કામ પાર પાડવાની ઈચ્છા તેના મનમાં થતી હતી. આ પ્રમાણે સંઘર્ષ અનુકૂળ હોવાથી ફ્રેન્ચ લોકોને આ દેશમાં પોતાનું રાજ્ય સ્થાપવામાં કોણ અટકાવી શકનાર હતું ? 'કર્નાટક તો હાથમાં છેજ અને દક્ષિણના રાજ્ય ઉપર આપણી સત્તા ચાલતી હોવાથી અહીંથી દિલ્લી ઉપર કુદરતી મારનાં શો વિલંબ થશે' એવો મતોરથ કુખે અને જુસીનાં મંત્રજમાં રમવા લાગ્યો. જુસી ઔરંગઝાબમાં સ્થાયી પડ્યો હતો. તે કદી માત્ર નિઝામના સરદારજી માટે નહોતો, પણ કર્નાટકમાં કુખેએ બેસાડેલા ફ્રેન્ચ લાગવગને આગળ વધારવા માટે હતો. નવાબને ફ્રેન્ચ ફ્રાજ સિવાય ચાલવાનું નથી, અને તેમનો લાગવગ નવાબ વિના કાયમ રહેનાર નથી, એવી રીતે બંને બાજુ પરસ્પર અવલખી રહેલી હોવાથી જુસી અને કુખેની દક્ષિણ દિંદુરતાનમાં આ સમયે હાક વાગી રહી હતી. આવો મોટો કાયદો કુખેની નજર આગળ હોવાથીજ જુસીને હમેશને માટે પોતાની પાસેથી દૂર મોકલવા તેને જરૂર પડી. અંગ્રેજો તેની પાંચસમાં હતા છતાં પોન્ડીચેરીના બચાવનો બહોલસ્ત દીલો પાડી કુખેએ જુસીને ઔરંગઝાબ મોકલવાની મોટી જૂથ કરી હતી, એમ વિગ્રહનાં આવેલાં પરિણામ ઉપરથી લાગવાનો સંભવ છે. તોપણ શરૂઆતની પરિસ્થિતિ ઉપરથી કુખે તદ્દન નિર્ભય હતો.

લૉરેન્સ ઇંગ્લેન્ડમાં હતો; ક્વાર્ટરની ચોખ્ખતા બહાર દેખાઈ આવી નહોતી, અને કુખેએ રચેલી બાહ્ય ધણીખરી ફત્તેહમંદ નિવડી હતી. ક્વાર્ટર જેવો અનુપમ પુરૂષ આ વેળા અંગ્રેજો તરફથી નીકળી આવ્યો ન હોત તો કુખેએ ક્રેન્ચ સત્તાનો પાયો હિંદમાં મજબૂત કર્યો હોત એમ હતું. પણ કેટલાક લોકો માને છે. પરંતુ મહાન પુરૂષોની પણ વિચાર શક્તિ એવે પ્રસંગે એકજ બાબુએ એટલી તો જોરમાં દોરાર્ધ જાય છે કે તેઓ પોતાનાં કૃત્યની ઉલ્લટ બાબુ જોઈ શકતા નથી એ એક સામાન્ય માનવી ધર્મે છે, અને તેને અનુસરીનેજ કુખેએ આગળ પાછળનો કંઈ પણ વિચાર ન કરતાં લાવી વેલવની ધુનમાં પોતાની મૂળ શક્તિ હીણુ કરી અને જુસ્સી સરખા લડવૈયાને પોન્ડીચેરીથી દૂર કઢાડ્યો. આને લીધેજ કુખેને પુષ્કળ તુકસાન થયું હતું; બાકી નિઝામ દરબારમાં ક્રેન્ચ અમલ ખેસાડવા માટે જુસ્સી જેવો લાખક પુરૂષ તેને મળતે નહોં. ઔરંગાબાદમાં તેણે પગ મુક્યો તેજ દિવસથી યુક્તિ પ્રકુક્તિથી તેણે પોતાનું વજન અતિશય વધાર્યું, ક્રેન્ચની સહાયતા વિના તેને ક્ષણભર પણ ચાલશે નહોં એવી સલાખત-જંગની પકડી ખાતરી કરી, અને તેની આસપાસના દીવાન વગેરે અધિકારી મંડળમાં પોતાની તરફનાં માણસો રાખી સ્વધર્મી સત્તા પોતાના હાથમાં ખેંચી લીધી.

આવી ગોઠવણ આશ્વની હતી તેવામાં ગાઝીઉદ્દીન મરાઠાઓની સાથે નિઝામની સામા ધસતો આવતો હતો એવી ખબર ઔરંગાબાદમાં આવી. ઉત્તરમાંથી દોઢ લાખ અને પશ્ચિમ તરફથી પેશ્વાની એક લાખ ફૅન્સ નિઝામના રાજ્ય ઉપર ઉતરી આવતી સાંલળી જુસ્સી બીલકુલ ડગ્યો નહોં, પણ તેમની સામે ઘઈ ક્રાયાત ધીખેલું ક્રેન્ચ લશ્કર મરાઠાઓને કેટલું ભારે પડે છે તે ખુદ્દી રીતે દુનીઆને બહોર કરવા તેણે નિશ્ચય કર્યો. તે નિઝામને લઈ ઔરંગાબાદથી બેદર આગળ આવ્યો, અને પુણા ઉપર રનારી કરવાની તૈયારી કરી. આથી બાલાજીરાવ પેશ્વાને પોતાની સલામતી માટે ધાસ્તી પડી, અને જુસ્સીને બેદર છોડી પુણા ઉપર આવતો અટકાવવા માટે તે નીકળ્યો. ક્રેન્ચ અને મરાઠાઓ વચ્ચેની આ પહેલ-

વહેલી ઝપાઝપી હતી. પેશા પાસે ચુંટી કહાડેલું આળીસ હળ્લર ઘોડેસ્વાર લસકર હતું, અને ગાફીનું પુણાના જગ્યાવ માટે તેણે પાછળ રાખ્યું હતું. શુસીએ તોપનો મારો ચલાવ્યો તે સામે મરાઠા સ્વારો ચાલાકીથી આગળ ધસ્યા. પણ તોપના ઉપરાચારી આવતા એળા સદન નહીં કરી ચકવાથી તેઓ પાછા ફરી નાસી ગયા (નવેમ્બર ૧૭૫૨). પાણીપતનાં યુદ્ધ પૂરે મરાઠાઓ તોપખાનાનો ધણો ઉપયોગ કરતા નહીં કેમકે તેમનાં અસાધારણ ઝડપથી બટકવામાં ભારે તોપખાનું અડચણ રૂપજ હતું.

આ સમયે મરાઠાઓમાં બે પક્ષ હતા. તારાબાઈ અને પેશા વચ્ચે વિરોધ હોવાથી પેશાનો નાશ કરવા માટે તારાબાઈએ નિઝામને પુણા ઉપર સ્વારી કરવા ઉત્કેષ્યો હતો. એ ઉપરથી નિઝામની ઊવણીમાં ભંગાણુ પડાવવાના હેતુથી પેશાએ એવો ગપાટો ચલાવ્યો કે શુસી નિઝામનું રાજ્ય છીનવી લેવા ખટખટ કરી રહ્યો હતો. આવાં અંતર્ય કારસ્તાનો ચાલુ હતાં, તે વખતે મરાઠાઓની પુઠ પકડી કુકડી નદી ઉપર પેશાની ઊવણી હતી ત્યાં શુસી એકદમ આવી પહોંચ્યો. એક દિવસે ચંદ્રમહલુ દોવાથી રાતે પેશાનાં માણસો સ્નાન તથા પુજા કરવામાં નિમગ્ન હતાં ભારે શુસીએ એકાએક તોપખાનું લાવી તેમના ઉપર મારો ચલાવ્યો કે તરતજ મરાઠાઓ સ્વાર ધઈ છવ લઈ નાદા. એમ છતાં આ વખતે મરાઠાઓને ધણું તુકસાન થયું નહીં. બીજે દિને શુસીએ તળેમામ ઉપર હલ્લો કરી ઘહેરનો નાશ કર્યો. તા. ૨૭ મી નવેમ્બરે રાણોશ સિંહે તથા તેના ઊંકરા દતાશ અને મહાદેવ તેમજ કાન્હેર ત્રિબક એકબોટે એ સધળાએ મળી શુસી ઉપર હલ્લો કર્યો, તેમાં પણ મરાઠાઓને યશ મળ્યો નહીં, તોપણ એકબોટેનાં વિલક્ષણ પરાક્રમને લીધે તેમનો સદંતર નાશ થતો અટક્યો; એકબોટેને આ વેળાએ ' કાંકડે ' નો ખિતાબ મળ્યો. બીજે દિવસે લિમા નદી ઉપરનું કારેગામ શુસીએ કમળે કરવાથી તે હવે પુણાથી વીસ માઈલજ દૂર રહ્યો હતો. શુસીના મનમાં હજી આગળ વધી લડવાનો વિચાર હતો પણ સલાખતજંગને તે પસદ પડ્યો નહીં, કારણકે દિલ્લીથી ધરી આવતા ગાઝીઉદ્દીનને હરાવવા તે ચાકુળચાકુળ થતો હતો. ગાઝીઉદ્દીન પણ ત્વરાથી

દક્ષિણ તરફ આવે છે એવી ખાતમી મળતાં, તેમજ અહીં સમાધાન કરવા માટે મરાઠાઓ તૈયાર હોવાથી, તેમની સરતો માન્ય કરી છુસી અને નિઝામ ગોવળકોન્ડા તરફ પાછા ફર્યા. એ પછી નિઝામના દીવાન રાજા રઘુનાથ દાસનું ખુન થવાથી સક્ષાત્તજંગે છુસીની સલાહથી સૈન્ય લશ્કરખાનને પોતાનો દીવાન બનાવ્યો. પણ લશ્કરખાન રઘુનાથદાસના જોવો ક્રેન્ચનો દોસ્ત નહોતો. હરેક બહાને તેમને પોતાનાં સંન્યમાંથી હાંકી કઢાડવાની તેની અંદરખાતેની ખટપટ હતી, અને એ હેતુ બર લાવવા તે મરાઠાઓ તથા અંગ્રેજો સાથે કાવાદાવા ચલાવતો હતો. પરંતુ બહારથી છુસી પ્રત્યે તેણે એવો પ્રેમ દાખવ્યો, કે તેની મીઠી વાણીમાં લુબ્ધ થઈ તેનેજ દીવાન તરીકે નીમવા છુસીએ નિઝામને સૂચના કરી.

ગાઝીઉદ્દીન સપ્ટેમ્બર ૧૭૫૨ માં ઔરંગાબાદ આવી પહોંચ્યો. તેણે મરાઠાઓને પુષ્કળ મુલક આપવાની કબૂલાત આપી પોતાના પક્ષમાં આવવા લક્ષ્યવ્યા. આ ભાંજગડ ચાલતી હતી તેવામાં નિઝામ-ઉલ-મુલ્કની બીછ સ્ત્રી, નિઝામઅલીની મા, જે ઔરંગાબાદમાં રહેતી હતી, તેણે ગાઝીઉદ્દીનને પોતાને ત્યાં મિજબાનીમાં બોલાવી ખોરાકમાં ઝેર આપી મારી નાંખ્યો. આ પ્રમાણે સક્ષાત્તજંગનો પણ નાશ કરી પોતાના હાકરાને નિઝામી અપાવવાનો તેનો આશય હતો. ગાઝીઉદ્દીનનાં મરણથી સક્ષાત્તજંગનો એક શત્રુ ઓછો થયો, અને તેણે મરાઠાઓ સાથે તલ્લ કરી એટલે તેઓ પણ દૂર થયા. આ કોલકરાયથી તાપી અને ગોદાવરી વચ્ચેનો પ્રદેશ મરાઠાઓને મળ્યો, અને બોંસલેએ વેલુમંગાની પેટ્ટીમેર જતું નહીં એમ હતું. આ મુજબ વ્યવસ્થા કરી નિઝામ અને છુસી સને ૧૭૫૩ ના આરંભમાં હૈદરાબાદ આવ્યા. એ શહેર આગળ જતાં નિઝામની સંજ્ઞાની થયું.

૨. મરાઠાઓનો અંતિમ હેતુ.—કર્નાટકમાં તથા મહારાષ્ટ્રમાં આ સમયે ચાલેલા અંગ્રેજ ક્રેન્ચ વ્યવહારમાં મરાઠાઓએ તેમજ તેમનો સંન્યકારભાર ચલાવનાર પેશ્વાએ આગળ પડતો ભાગ લીધેલો હોવાથી, તેમના સંન્યકારભારનું રદમ્બ સમગ્રતા સિવાય અંગ્રેજ ક્રેન્ચ વચ્ચેના અનેક

પ્રસંગો આપણે સ્પષ્ટ રીતે જાણી શકીશું નહીં. આ વ્યવહારમાં વિશેષ યુગવાદો ઉત્પન્ન થવાનું કારણ એજ હતું કે મરાઠાઓના નિરનિરાશા સરદારો જુદે જુદે પ્રકારે રાજ્ય પ્રાપ્તિ માટે ખેંચતાણ કરી રહ્યા હતા. નિઝામના અને કર્નાટકના વ્યવહારમાં નાગપુરનો ભોંસલે તથા પેશ્વાનો સંબંધ વિશેષ હતો. જનપતિ શાહુનાં મરણ બાદ નિઝામનું સમગ્ર રાજ્ય છીનવી લેવાનો બાલાજી પેશ્વાએ ઉપક્રમ ઉપાડ્યો હતો. નામીરજંગ તથા મુઝફ્ફરજંગની તપાસ રાખવા માટે તેણે પોતાના લશ્કરી સરદારો મુઝી દીધા હતા. નિઝામના દરબારમાં રહેતા પેશ્વાઈ વકીલની મારફતે સ્ત્રી થઈ ફરેક હીલચાલની બાબતો તાળડોળ પેશ્વાને મળતી હતી.* સને ૧૭૫૧ ના જાનેવારી માસમાં સલાબતજંગને નિઝામગિરી મળી તેજ અરસામાં પેશ્વાએ તેના રાજ્ય ઉપર સ્વારી કરી; પરંતુ તારાણાઈ અને ગાયકવાડનાં કારસ્તાનોને લીધે અડધું કામ મુઝી તેને લાંબી પાછા ફરવું પડ્યું. એ પછી જુસીની સલાહથી નિઝામે પેશ્વા સામે યુદ્ધ ચલાવ્યું. ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાંથી આવતો પેશ્વાનો ખમ્મનો નિઝામે લૂટપો, અને પુણા ઉપર હુમલો લાવવાના હેતુથી તે પોતાનાં રાજ્યની હદ છોડી બહાર નીકળ્યો. નિઝામનો દીવાન રામદાસપંત ઉર્ફે રાજ રઘુનાથદાસ તે વેળાએ સર્વ સત્ર હલાવતો હતો, અને જુસી તથા તેની વચ્ચે અકબ હતું ઉપર કલા પ્રમાણે નવેબ્બર માસમાં મહણને દિવસે કુકડી નદી ઉપર પેશ્વા ઉપર હલો કરી નિઝામ કારેગામ લગી આવી પહોંચ્યો, ત્યારે પેશ્વાએ રાધોબા દાદા, દિંદે, હોલકર અને ખીજા અનેક સરદારોને લઈ નિઝામના રાજ્યમાં વાં ૮ મહિના સુધી ઝડપી લડાઈ ચલાવી, અને તેનાં રાજ્યનો મોટો ભાગ ખુશી લીધો. આજ યુદ્ધમાં સને ૧૭૫૨ ના એપ્રિલ માસમાં રામદાસપંતનું ખુન થયું હતું. ડીસેમ્બરમાં લાલકી મુકામે લડાઈ થતાં મરાઠા સરદારોએ નિઝામને સપગા બાબુએથી ઘેરો. એ પછી યવજાં તહનામાની રચે નિઝામે પોતાનાં રાજ્યમાંના એક સંબંધ પ્રાંતની સુઆગિરી પેશ્વાને હમેશ માટે

* આ મજકુરા કેટલાક પત્રો રા. રાજવાડેના ઐતિહાસિક નિબંધના પહેલાં ખાનમાં મળેલા છે

આપી. મરાઠાઓના જન્માવ આગળ જુસીનું કંઈ પણ ચાલ્યું નહોં. સલાખત-
 નંગ તદ્દન બહીકણ તથા અશક્ત હતો, અને જુસીએ તેને સધળી રીતે
 ઘેરી લીધેલો હોવાથી તેજ કરે તે નિઝામ દરબારમાં થાય એ સ્થિતિ
 હતી. આ પ્રકાર પ્રત્યક્ષ નિઝામને તથા તેના સરદારોને દુઃસહ લાગતો
 હતો, અને જુસીને દૂર કરવાના પ્રયત્ન નિઝામ દરબારમાં ચાલુ થયા
 હતા. એનો વધેલો લાગવગ પેશ્વાને પણ નુકસાનકારક હતો, એટલે
 તે પણ તેને દક્ષિણમાંથી હાંકી કઢાડવાના ઉદ્દેશમાં આગળ જતાં સામીલ
 થયો. આવાં કારણોને લીધે મહારાષ્ટ્રમાં અંગ્રેજોનો પ્રવેશ આવકારણ્યક
 થયો. જુસીને મરાઠાઓનો ત્રાસ ભારે હતો. પેશ્વાનાં મુત્સદ્દીપણા આગળ
 તેને હમેશાં નમતું પડતું હતું. તોપણ લાલીએ જુસીને કર્નાટકમાં ખોલાવી
 લીધો ન હોત, તો ક્રેન્ડનનું રાજ્ય હિંદુસ્તાનમાં કાયમ થવાનો ધણો સંભવ
 હતો. ભાલકીનાં તહ પછીનાં બે વર્ષમાં જુસીએ સલાખતનંગને સંપૂર્ણ
 રીતે પોતાના કાબુમાં લીધો હતો. ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાંના ધણા રાજા રજ-
 વાડાઓ સાથે તેની ભાંગગડો ચાલુ હતી, અને નિઝામનો સધળો વ્યવહાર
 તેની મારફતજ ચાલતો હતો. આમ કરવામાં તેનો મુખ્ય હેતુ નિઝામને
 હલકો પાડવાનો હતો. પેશ્વાએ પણ તેવાજ બેત રચેલો હોવાથી તેને
 ધણું નુકસાન પહોંચ્યું. આ બાબત નિઝામે કુખે આગળ અનેક ફરીઆદો
 કરી, પણ તેણે કંઈ પણ મન ઉપર લીધું નહોં. જુસી અને નાના
 સાહેબ પેશ્વા વચ્ચે સારો રનેહભાવ હોવાથી એકબી બટપટને લીધે દક્ષિણમાં
 મોગલોનું રાજ્ય જુડતું હતું એમ મુસલમાનોને પણ લાગતું. શાહુ જનપતિનાં
 મરણ પછીનાં દસ વર્ષમાં સર્વ હિંદુસ્તાન ઉપર ફરી વળવા માટે મરાઠા-
 ઓએ જે મહાન યોજના ઉપાડી હતી તેમાંજ ‘ આખો દક્ષિણનો પ્રદેશ છુટો
 કરવાનો ’ પેશ્વાનો મનસુબો સમાયલો હતો. સલાખતનંગનાં કુટુંબમાં ભાઈઓ
 ભાઈ વચ્ચે કલહ હતો. શાહ નવાજખાન જેવા રાજદ્રોહી મુસલમાન તથા
 જાનજા નિંજાણકર સરખા જુઝ્યા મરાઠા સરદાર તેના દરબારમાં રહેતા
 હતા. જુઝ્યાં વરતી માફક સત્તાને માટે તરફડીઆં મારતા જુસી જેવા
 માણસના હાથમાં રાજ્યનું મુખ્ય સ્ત્રવ હતું. આ સધળાં કારણોને લીધે

નિઝામનું રાજ્ય નાસ ચવાની અણી ઉપર આગ્યું તેમાં કંઈ નવાઈ નહોતી. પરંતુ ખુસીને દેશબાદમાંથી કહાડવાની શુદ્ધિ સંસ્થાપતજંગને મુઝવાધી તે બની ગયો, નહીંતો ચેશા તથા ખુસીએ સંતસસ કરી સલામતજંગને ઉડાવ્યો હોત. વળી પાણીપતનાં મેદાન ઉપર મરાઠાઓનો સુરેસુરો થયો નહીં હોત તો કદાચ અંગ્રેજ તથા ફ્રેન્ચ લોકો હિંદુસ્તાનમાં ટકી શકતે નહીં, અને કસાઈવિનાં કારસ્તાનો માટે જગ્યા રહેત નહીં. શાકુ છત્રપતિનાં મરણ પછી જેમ જેમ પાણીપતનું યુદ્ધ પાસે આવતું જાય છે તેમ તેમ મરાઠી રાજ્યની કીર્તિમાં વધારો થતો જાય છે; અને એ કીર્તિધ્વજ ક્યાં અટકે છે એ જોવા પ્રેક્ષકોની મનોવૃત્તિ અત્યંત ઉત્કંઠિત થાય છે, ત્યારે એકદમ પાણીપત ઉપર મરાઠાઓનો સદંતર નાસ યર્ષ સધળું અટકી પડે છે. અહમદશાહ અબદલીએ મરાઠાઓનો ઘાલુ કહાડી નાખ્યો નહોત, તોપણ તેમના રાજ્યકારભારમાંના સાંપત્તિક દોષને લીધે તેમજ રાજ્યની મજબૂતી વધારવાના અનેક ઉપાયો તરફ દુર્લક્ષ કરવાને લીધે પરદેશીઓનો પ્રવેશ હિંદુસ્તાનમાં કેવળ અનિવાર્ય હતો એવું તે કાળનું અવલોકન કરનારાઓને ઐતિહાસિક દષ્ટિએ લાગ્યું હતું. પાણીપતનાં યુદ્ધથી તકાવત માત્ર એટલેજ પડ્યો કે અંગ્રેજોને આ દેશમાં આગળ વધતાં અટકાવનાર કોઈ રહ્યું નહીં અને આરે દિશા તેમને માટે એકદમ મોકળી યર્ષ ગઈ. આ પુસ્તકમાં નમૂદ કરેલા કર્નાટકના તથા મહારાષ્ટ્રના એકંદર બનાવો ઉપરથી એટલું તો સ્પષ્ટ થાય છે કે દેશી રાજ્યકર્તાઓના દરબારમાં અંગ્રેજ ફ્રેન્ચની સલાહ સિવાય એક પાંદડું પણ હાલી શકતું નહીં; અને અરસ-પરસનો જરોસો તથા રોહ અદસ્ય યર્ષ જતાં, આ પરદેશી લોકોનું રાજ્ય આ દેશમાં કાયમ થાય તો સાફ એવી રાગ તેમજ રૈયતનાં મનની સ્થિતિ યથથી હોવાથી આગળ ઉપર શું પરિણામ આવશે તેનાં ચિન્હ અગાડીથીજ જણાવવા લાગ્યાં હતાં.

ખુસી આ પ્રમાણે રોકાયેલો હતો ત્યારે પડતી અગ્યણુમાંથી કેમ છટકી જવું એ માટે તે કુપ્લે સાથે પત્રવ્યવહાર ચલાવતો હતો. કર્નાટકમાં ફ્રેન્ચ લોકોની અવદશા યતી જતી જોઈ તેને અકળામણ થવા માંડી હતી,

પણ નિઝામશાહીમાંનું પોતાનું કામ છોડી દઈ કુષ્કેની મદદે જવાનું તેને અનુકૂળ નહોતું. એમ છતાં કર્નાટકની નવાબગિરી કુષ્કેને સોંપવાનો હુકમ નિઝામ પાસેથી મેળવી તેણે પોન્ડીચેરી રવાના કર્યો. સને ૧૭૫૩ ના આરંભમાં નિઝામના રાજ્યની સઘળી વ્યવસ્થા થઈ ગઈ હોય એમ જુસીને લાગ્યું, પણ ખરી સ્થિતિ કંઈ વિચિત્રજ હતી. એવામાં એકાએક તે અતિશય લયંકર માંદગીમાં સપડાઈ ગયો, અને સઘળું કામ છોડી વિશ્રાંતિ લેવા માટે મન્નહલિપટ્ટણ જવાની તેને ફરજ પડી. એ વખતે ગૂપિલ (Goupil) નામના તેના હાથ હેઠળના ઈસમને નિઝામ દરબારનું સઘળું કામ સોંપવામાં આવ્યું. આ ગ્રહસ્થ ઘણોજ સાદો તથા તત્કાલીન યોજનાઓ સમજવા તફાવત અસમર્થ હતો. આથી સૈયદ લશ્કરખાનને કારસ્તાનો ઉઠાવવા અવકાશ મળ્યો. ગૂપિલનાં દીલાપણાને લીધે લશ્કરનો સઘળો જ દોળસ્ત તરમ પડી ગયો, અને સૈયદ લશ્કરખાને તેને વખતસર પગાર નહીં આપવાથી તેઓ ખંડ ઉઠાવવા પ્રવૃત્ત થયા. તેણે અનેક કારણે ક્રેન્ચ લશ્કરના વિભાગ પાડી દેરકને જુદે જુદે ઠેકાણે રવાના કરી દીધા. આ પ્રમાણે સઘળું અવ્યવસ્થિત થતાં સૈયદ લશ્કરખાન નિઝામને લઈ ઔરંગાબાદ ચાલ્યો ગયો કે જેથી એટલે દૂર હુસ્મનો સામે તેનું સંરક્ષણ કરવા જવા માટે ક્રેન્ચ લશ્કર અશક્ત નિવડે. આવી રીતે ક્રેન્ચ લોકોને પોતાની નજદીકમાંથી વિખેરી નાંખી લશ્કરખાને અગ્રેને સાથે સંધાન કરી તેમનાં લશ્કરને પોતાની મદદે આવવા આમંત્રણ કર્યું. તેની રૂએ સને ૧૭૫૩ ની આખરે અગ્રે જાને દક્ષિણમાં જવું એવું હતું. આ બાબત અગ્રેને લશ્કરખાને લખેલો એક પત્ર ક્રેન્ચના હાથમાં પડતાં તે કુષ્કેને મળ્યો ત્યારે તેને સત્રગી હકીકત વ્યક્ત થઈ. કંઈપણ વખત બોચા વિના તેણે પત્રદ્વારા જુસીને સઘળી હકીકત જણાવી, અને તેને ગમે તેમ કરી મન્નહલિપટ્ટણ છોડી તાબડતોબ દક્ષિણ તરફ જવા આમંત્રણ કર્યો. જુસીની પ્રકૃતિ બરાબર સુધરી નહોતી છતાં પણ તેમનો તેમ તે નીકળ્યો, સઘળું ક્રેન્ચ લશ્કર એકત્ર કર્યું અને બનતી ત્વરાથી ઔરંગાબાદ તરફ પ્રયાણ કર્યું. ત્યાં તેની અને નિઝામ વચ્ચે મુલાકાત થઈ; સૈયદ લશ્કરખાને તેને ખત્રી ખોત્રી કંઈપણ બગર આપી નહીં,

પણ આજીવન સુધી પામે આવી તેની મરજી માફ કરવા કબૂલ થયો. આ તકનો લાભ લઈ શુસીએ નિઝામ સાથે તા. ૪ થી ડિસેમ્બર, સને ૧૭૫૩ ને દીને નવું તહનામું કર્યું, અને લશ્કરના ખર્ચ પેટે ઉત્તર સરકારનો ઉત્કૃષ્ટ પ્રાંત પોતાના તાગામાં લઈ લીધો. આ પ્રાંતનું વાર્ષિક ઉત્પન્ન ૪૦ લાખ રૂપીઆ હતું, અને આ વિસ્તીર્ણ મુલક ફ્રેન્ચના કબજામાં આવવાથી ૧૭૭૦ માઈલના સમુદ્ર કિનારા ઉપર તેમની સત્તા લંબાઈ, અને ગંજામ, ચિકોલ, વિજયનગર, વિદ્યાખાપટલુ, કોરિંગા, યુનાન, મન્જલિપટલુ, એલોર, નિઝામપટલુ, વગેરે તે પ્રદેશનાં મોટાં ઘહેરો તેમને મળ્યાં. ટુંકમાં આ વેળા કર્નોટકમાં ફ્રેન્ચ લોકોને જે જારે તુકસાન થયું હતું તે ઉપર પ્રમાણે ભરપાઈ થઈ જવા ઉપરાંત તેમને લગ્નો ફાયદો થયો. કોલકાર થતાંજ શુસીએ થોડી ફોજ તથા કેટલાક અમલદાર મોકલી આપ્યા. પ્રાંત પોતાના તાગામાં લીધો અને સ્થાનિ કારભાર ચક્ર કર્યાં.

આ વાત સંવદ લશ્કરખાનને ખીસકુલ પસંદ પડી નહીં, કારણ એથી તેનો રમેલો સમજો એત ઉલટાઈ ગયો, ફ્રેન્ચ લોકો અતિશય પ્રયત્ન થયા, અને આખો નિઝામઘાટીનો મુલક તેઓ હસ્તગત કરશે કે થું એવો રંગ દેખાવા લાગ્યો. આ દરમિયાન નાના તરફના પ્રયત્ન કરી ફ્રેન્ચ પ્રાપ્ત્ય કभी કરવા તે મથન કરી રહ્યો હતો, પરંતુ શુસી આગળ તેનું કંઈ પણ ચાલ્યું નહીં, અને નિઝામની તેના ઉપર ઈતરાજી થતાં, તેણે રાજનામું આપી નોકરી છોડી દીધી. એની પછી શાહ નવાજખાન નામનો એક ગરજમનક્ષત્રી પ્રહરથ દીવાનપદ ઉપર આવ્યો; તેણે શુસી સાથે મિત્રાચારી રાખી રાજ્યની સઘળી વ્યવસ્થા ફ્રેન્ચ તંત્ર અનુસાર ચલાવી. એમ છતાં ફ્રેન્ચ લોકોનો લાગવમ વધેલો જોઈ જોતિલે તથા બીજા મરાઠા સરદારોને અનેક પ્રકારની અકળામણ થઈ, અને તે નિર્મૂળ કરવા માટે તેમણે સતત પ્રયત્ન ચલાવ્યો. એટલામાં નિઝામને લઈ શુસી દેરાખાદ ગયો, અને ત્યાં જો મહિના રહી મન્જલિપટલુ તરફના પ્રદેશની વ્યવસ્થા કરવા માટે જુન, ૧૭૫૪ માં તે તરફ ચાલ્યો ગયો. શુસીના જતા પહેલાં નિઝામે દરગાહ જરી આપ અમને એકી આરથા જન્યો નહીં, તમારા

સિવાય અમને ફાજલર ચાલવાનું નથી ' એવી તેને આમદ્ધર્મવૃત્તિ વિનતી કરી આ ઉપરથી સલાબતબગનો આધાર ફ્રેન્ચ લોકો ઉપર કેટલો હતો તે સ્પષ્ટ થાય છે

૩. ડુપ્લેના કારભારનો અંત (સને ૧૭૫૪) — સને ૧૭૫૨ ના આખર સુધીનાં ડુપ્લેના કૃત્યોની હખીકત અગાડી આપવામા આવી છે સને ૧૭૫૩ માં જુસી પોતાના રાજ્યને માટે મુનક કબજે કરતો હતો, ત્યારે ડુપ્લે અનેક સકેટ સોસતો ટીપ્પીનાપોલી કબજે કરાની ખટપટમા ગુથાયો હતો કનાઈન યુરોપ ચાલ્યો ગયો હતો, અને ક્લાન્સથી ના દુસની સરદારી હેઠળ ડુપ્લે માટે મોગી મદદ આવતી હતી લા દુશે પૂર્વ આ તરફ પરાક્રમ કરી અનુભવ મેળવ્યો હતો, પરંતુ ડુપ્લેના દુર્ભાગે જે જહાજ ઉપર તે આવતો હતો તેને સમુદ્રમા આગ લાગવાથી તે ઉપરના સધળા માણસો મુદ્દા તે બળી ભસ્મ થયું (સને ૧૭૫૨) આથી અગ્રેજોની સર્વોપરી સત્તા કાયમ રહી અને તેના સેનાપતિ મેજર લૉરેન્સને સ્ફુરતા આવી મરાઠાના સરદાર મુસારરાન મોરપડે તથા મહેસુરના કારભારી નદરાજને ડુપ્લેએ વશ કરી લઈ ટીપ્પીનાપોલી સર કરવાનું કામ ઉપાડ્યું હતું ફ્રેન્ચ સેનાપતિ મેસિન (Maissin) તથા બીજા મરાઠા સરદારોએ મળી મેજર લૉરેન્સની ફાજને ખોરાકી વગેરે મળતી અન્કાવી તેના ઉપર જાપો મારી તેને હેરાન કરાવેલો ઉપક્રમ શરૂ કર્યાં આ પ્રમાણે નજી મહિના લૉરેન્સ અતિથય હેરાન થયો ટીપ્પીનાપોલી કબજે કરવાનો ફ્રેન્ચ લોકોનો પ્રયત્ન એક સન્ધો ચાલુ હતો મરાઠાઓની તથા મહેસુરની ફાજે શ્રીરમ કબજે ગયું હતું ટીપ્પીનાપોલીનો બચાવ કબજા અગ્રેજ અમલદાર ડૉલ્ટને શ્રીરમ ઉપર હતો કયો પણ તેમા તેને કંઈ વશ મળ્યો નહીં ડૉલ્ટનની યુદ્ધસામગ્રી ખપી જતા લૉરેન્સ તેની મદદ આપે તેની સામા ડુપ્લેએ પોન્ડીચેરીથી જુદીજ ફાજ રવાના કરી વચમા વચમા મરાઠાઓએ અગ્રેજોને શીકરત આપ્યા પછી બેઉ લશ્કરની જાવણી ટીપ્પીનાપોલીની પાડોસમા આવી પડી અને તેમની વચ્ચે જે નાની મોગી અનેક નાઈઓ થઈ, તેમા ઘણાખર ફ્રેન્ચ

ભારે કચવાટ થઈ ધયો હતો પરિણામમાં નેના ઉપરથી દેવીઓનો વિશ્વાસ ઉઠી ગયો એટલું નહોતું પણ ફ્રેન્ચ સરકાર પણ તેનાથી કઠણી ગઈ આરા માણુમેના દુશ્મનો ધણા હોય છે એટલે તેઓએ પણ આવેલી તકનો લાભ લઈ કુપ્રેને પાછો બોલાવી લેવા ડાવેકરેને બંનેથી કંપનીને મળતો સરકારી ટેકો ઓઝે થતા પોતાના વહિવટની ખરી સ્થિતિ છુપાવી રાખવા કુપ્રેને ૧૮૩૨ સાની હતી, પરંતુ હિંદુસ્તાનમાં કંપનીને દમ આપ રૂપીઆનું કરજ થવાનું બ્યારે ફ્રાન્સમાં નહોતું થયું ત્યારે તેને કામગીરી ઉપરથી પાછો મોનાવી લેવાનો ફગન થયો આમ થવાનું બીજું કાણુ એ હતું કે આ દેશમાંના અંગ્રેજોએ તેની વિરૂદ્ધ પુબ્લિક ફરીઆદો પોતાની સરકારને બધી મોકલી હતી ' ઇન્ટ ઇન્ડિઆ કંપનીનો વેપાર એ આખા અંગ્રેજ રાષ્ટ્રનો વેપાર છે કૃષ્ણા નદીની દક્ષિણ તરફને સધળો પ્રદેશ પોતાના તાનામાં લેવાનો કુપ્રેનો હેતુ હોવાથી, તે હિંદુસ્તાનમાંથી કદાચ નહીં તે આપણુ તેમજ એકદર અંગ્રેજ રાષ્ટ્રનું અનિવાર્ય નુકસાન થશે, માટે ખુ ફ્રેન્ચ સરકાર સાથે ખટપટ કરી કુપ્રેને પાછો બોલાવી લેવાની તજવીજ કરવી ' આ ઉપરથી અંગ્રેજ સરકારે ફ્રાન્સ સાથે સંદેશ મનાવ્યા હતા ફ્રેન્ચ લોકોને તે સમયે પિસાની તાપુ હોવાથી, તેઓની મુદ્દ કરવાની હોમ મંદ પડી ગઈ હતી આથી બંને દેશોએ અગાઉની વેપારી નીતિથી તરફ ફરી દેવીઓને આહોમાહેની તકરારમાં મદદ કરવાનું છોડી દેવાનો ખેડ સરકારે કરાવ કરવાથી ફ્રેન્ચ કંપની તરફથી અંગ્રેજો સાથે બાજગડ કરી હિંદુસ્તાનમાંના ટટાનો નિકાલ કરવા માટે તેણે પોતાના પ્રતિનિધિને નડન મોકલ્યો ત્યાં અંગ્રેજ કંપનીનો એકજ આમલ હતો કે ' સર્વ ટંગાનું ચૂક કુપ્રે હોવાથી તેને પાછો બોલાવી તેમ સિવાય હિંદુસ્તાનમાં શાંતિ થવી શકતી નથી અનહદ મહત્વાકાંક્ષાનાં બેમમાં તે સંવળાઓને વડાવી મારતો હતો ' ખરું બેતા દુશ્મનો તરફથી આવે આરોપ થયે હોવાથી ફ્રેન્ચ કંપનીને તે કમુલ કરવાને કષ્ટ કારણ નહોતું વળી કુપ્રે સ્વદેશનું હિત સંભાળતો હતો કે સાર્થક થઈ પોતાની સ્થિતિ મજબૂત કરતો હતો તેનો કંપનીએ પોતે વિચાર કરવાનો હતો સુત્ર તરફથી આવેલી

સૂચના પોતાનાં અહિતની હશે એવી શંકા સુદાં ક્રેન્ચ વકીલને આવી નહીં. અંગ્રેજ વકીલોએ સત્વતાનો ડોળ ચડાવી જે કંઈ વાત હિમતથી પ્રતિપાદન કરી તે સધળી ક્રેન્ચ લોકોને ખરી લાગી. ક્રેન્ચ વિચારમાં આ ફેરફાર કંઈ એકદમ થયો નહોતો; ધીમે ધીમે પ્રસંગ અનુસાર રાષ્ટ્રીય મત બદલાઈ ગયો હતો. આ સંદેશા ચાલતા હતા તેવામાં હિંદુસ્તાનમાં તહ થવાની ખબર કુખે તરફથી આવી હોત, એટલે, સદાસ આગળ ચાલેલી તકરારમાં મહમદઅલી વિગેનો અંગ્રેજોનો આગ્રહ કબૂલ કરી કુખેએ સંધિ કરી હોત તો ભવિષ્યનાં સધળાં સંકટો ટળી જાત, અને તેને પાછો બોલાવવાની જરૂર રહેત નહીં. વળી એ વર્ષ દેશમાં શાન્તિ રહેવાથી સામાન્ય સ્થાપનાનો વિચાર પરિપક્વ કરી તે પાર પાડવાને કુખેને વખત મળતે. કર્નાટકના બદલામાં ઉત્તર સરકારનો પ્રાંત કુખેને મળતાં, શુસીએ તે તાબામાં લીધો હોત તો એ વર્ષ ત્યાંની યોગ્ય બ્યવસ્થા કરી પછી ખંગાળ પ્રાંત કબજે કરવામાં તેને અડચણ પડતે નહીં. કલકત્તાની અધારી કોટડીના બનાવ પછી મુરાજ-ઉદ-દૌલાએ ક્રેન્ચ લોકોની મદદ માંગી હતી, તે વેળા ઉત્તર સરકારમાંથી ક્રેન્ચ લશ્કર સહેજાઈથી મોકલી શકાતે. એમ થતાં પ્લાસીની લડાઈનું પરિણામ કંઈ નિરાશાજન આવતે, અને કદાચિત કલકત્તાને બદલે ચંદનગર આગ્રહ થતાં ક્રેન્ચ લોકોનું રાજ્ય હિંદુસ્તાનમાં સ્થપાયું હોત. પણ આ સધળા સંજોગો કુખેની હક્તે લીધે બગડ્યા એમ કહેવું પડે છે.

એટલું જતાં લંડનમાં ચાલેલા સંદેશાને પરિણામે ક્રેન્ચ વકીલે કુખેને એકદમ પાછો બોલાવી લેવા કબૂલ કર્યું નહીં. ત્યાં એવું ઠરાવવામાં આવ્યું હતું કે અંગ્રેજ તથા ક્રેન્ચ તરફનો અડેક અધિકારી હિંદુસ્તાન મોકલવો, અને તે બેંડેએ મળી સધળા પ્રશ્નો નિકાલ કરવો. એ પ્રમાણે ક્રેન્ચ કંપનીએ ગોદેહ (M. Godeheu) ને હિંદુસ્તાન મોકલ્યો, પણ અંગ્રેજોએ સુકિત કરી નવા માણસને ન મોકલતાં સાંડસંને એ બાબત સર્વ અધિકાર આપ્યો. આમ ચવાથી કુખેનો પક્ષ તદ્દન નરમ પડી ગયો. ગોદેહ પૂર્વ ચંદનગરમાં રહ્યો હતો, સારે તેણે કુખે સાથે અત્યંત વિશ્વાસુપણાથી વર્તી

લોકોનો પરાલવ થતો ગયો. આ ઝપાઝપીમાં લૌરેન્સે ધણી બહાદૂરી તથા આલાપી દાખવ્યા હતાં, અને હેવટની લગ્નઈમાં અસખ્ય ક્રેન્ચ લોકો તેના હાથમાં કેદ પકડાયા હતા. આ પ્રમાણે એક સરખો પરાજય થવાથી ક્રેન્ચ લશ્કરની હિમત ખપી ગઈ. જરડો એક વર્ષ આજ્યો છતાં દ્રીવીનાપોલી સર થયું નહીં ત્યારે અંગ્રેજોની સામા થવાનું છોડી દઈ તેમની સાથે તહ કરવાની કુખેને ઇચ્છા થઈ. યુરોપથી પણ યુદ્ધ બંધ પાડવાનું તેને જણાવવામાં આવ્યું હતું. અસિમ ખર્ચને લીધે કંપની ભુમરાણ કરતી હતી, અને કુખેના શત્રુઓએ મળેલી તકનો લાભ લઈ તેની વિરૂદ્ધ પોકાર ઉઠાવ્યો હતો. પોતાના દેશને કંઈ પણ ફાયદો ન થતાં એની રૂચી અનુસાર વર્તન કરવાથી વેપારને બારે ત્રીસાન થયું હતું એમ ક્રેન્ચ કંપનીને લાગવા માંડ્યું. કુખેએ ઉપાડેલી યોજના અને આ દેશના રાજકીય વાતાવરણમાં થતા ફેરફાર બરાબર સમજવામાં નહીં આવવાથી ગમે તેવો લાભદાયી કે ત્રુક્કસાનકારક પ્રસંગ આવતાં તેમના મનમાં ચળવિચળ થતી હતી. છતાં આવાં છુટક છુટક યુદ્ધથી પોતાનો હેતુ બર આવશે નહીં એમ કુખેને જણાવાથી, થોડા દિવસની નિશ્ચિતિ બાદ દેશી રજવાડાઓ સાથે નવાં કારસ્તાનો રચી અંગ્રેજોનો પરાલવ કરવાનો તેણે મનસુખે કર્યો. ખુસીએ પણ તેને એ બાબત અનુમોદન આપ્યું. નિઝામના દરબારમાં જોકે એનું વજન વિશેષ હતુ છતાં તે લાખો કાળ ટકી મકરો નહીં એમ તે પ્રસક્ષ રીતે સમજતો હતો. એથી ગમે તેમ કરી અંગ્રેજો સાથે તહ કરવા તે કુખેને આમ્રહ કર્યા કરતો હતો. એ બેઉ વચ્ચે ધાડી મિત્રાચારી બધાઈ હતી, અને પરિણામે જુમીને દરક લેરા કુખેનો ચિન્માર થયો હતો અને ખુસીને પણ તે વાત કમૂચ હતી. પણ કરરા ધારેલા તહમાં કનાંકનો નવાજ કોણ યાચ એ પ્રશ્ન મુખ્ય હોવાથી તે ઉપર અંગ્રેજ ક્રેન્ચનું એકમત થવા સહજ નહોતો. અંગ્રેજો મહમદઅલીને નવાનપદ મારે આગળ કરતા, ત્યારે કુખે પોતે નવાન થવા માગતો હતો. કુખેએ ફરીથી એકાર દ્રીવીનાપોલી હસ્તગત કરવા પ્રયત્ન આદર્યો, તે મારે નહું લશ્કર તથા નવા સરનામે મોકલ્યા, પણ નમીજનો ખેચ

કઈક વિચિત્ર હતો કે રીઝીનાપોલી આગળ ક્રેન્ચ લોકોને ખીલકુલ મળતો નહીં. આખરે નાઈલાજ થઈ કુખેએ મદ્રાસના ગવર્નર સેને તહ કરવા માટે વિનંતી કરી, અને વલ્લદ લોકોના સદાસ (dras) નામના મથકે ખન્ને ખાલુના વકીલો કાલકારની ભાંજગડ કરવા (તા. ૩૦ મી ડીસેમ્બર, સને ૧૭૫૩). કુખેએ તકરારી સવાલો ખાલુએ યા, પણ મહમદઅલીને ખીલ્તે ઝાખ્ધો અપાવી યુદ્ધનો સમજો ખર્ચ થ લોકોએ પગાર કરવાની સરતે કર્નાટકની નવાનગિરી પોતે સ્વાધીન રાનો કુખેનો આશય હતો. એ તેનો હેતુ અઝેનેના લક્ષ બહાર રહ્યો ન. આ પ્રમાણે પુષ્કળ ભાંજગડ થઈ પણ તકરારનું કઈ નિરાકરણ થયું ન એટલે ખન્ને પક્ષના વકીલો પોતપોતાને સ્થાને પાછા ફર્યા. કુખેએ વખતે ધણી મોટી ભૂખ કરી હતી. ગમે તેમ કરી કાલકાર કરવાનું તે માટે આ સમયે લાલલાખી હવે એ ક્રેન્ચ લોકો મહમદઅલીને નવાખ રીકે સ્વીકારે તો અન્ન બાબતોમા તેમના કહેવા પ્રમાણે કરવા હોરે-સ ત્યાર હતો એવે પ્રસંગે થોડો ઢાળ મહમદઅલી કર્નાટકના મસનદ ઉપર માર્ક થતે તો પાછળથી તેને પોતાના પક્ષમા ખેંચી લેતા અથવા તેને છૂતી લેતા કઈ કુખેને આવડતુ નહોતુ એવું કઈ નહોતુ અનેક પ્રસંગે મોટાં માણસોના મન કષ્ટકે વિકારને વિવક્ષણ રીતે એવાતો સખત વશ થઈ જાય છે, કે આખરે હઠીલાખમા તેઓ પોતાનું સર્વસ્વ નુકસાન કરે છે. આવાં અસખ્ય ઉદાહરણો મળી આવે છે. કુખેના દેશબંધુ પ્રસિદ્ધ નેપોલિયન બોનાપાર્ટની આગળ ઉપર એનીજ અવસ્થા થઈ હતી તે જગજહેર ખીના છે. આવી કષ્ટકે હંકમા કુખેએ પોતાનું સર્વસ્વ ખોયું

વિછી લાગી પડતા કુખેને અઝેનેએ અકળાવવા માડ્યો અને તેને ધણી સખત રીતે ઘેરો યુદ્ધ કેટલોક વખત દુટક દુટક ચા'યુ પણ તેમાંથી કઈ પણ નિશેષ નિષ્પન્ન થયું નહીં, ઉલટા મરાઠાઓ તથા તાન્નેર અને મહેસુર વગેરેના રાજાઓ ક્રેન્ચનો પક્ષ છોટી દેવાનો વિચાર કરના લાગ્યા. ખીજી તરફથી એ વર્ગમા ક્રેન્ચ લોકોનો પેમો તથા વખત નાહકના જાય થવા સાથે કુખેનો દરેક ઠેકાણે પસાજય થવાથી તેની વિરુદ્ધ ક્રાન્સમાં

તેની મરજી સંપાદન કરી હતી. પરંતુ તેનું અંતઃકરણ દુષ્ટ હોવાથી તે કુપ્તેનો નાશ કરવાની તક જોતો હતો. આવેલી તકનો લાભ લઈ કેદ કરી ક્રાન્સ પાછો મોકલવાનો તેણે ઘાટ રચ્યો, પણ એ વિચારને કામરેકટરોએ અનુમતી આપી નહીં. તા. ૧ લી ઑગસ્ટ સને ૧૭૫૪ ને દીને ગોદેહનું વહાણ પોન્ડીચેરીના બંદરમાં દબલ થયું. એને સરળપણે સઘળી વાત સમજાવી હિંદુસ્તાનમાંથી નીકળી જવાની કુપ્તેને આજ્ઞા હતી. પણ ત્યારે ગોદેહને મળવા તે વહાણ ઉપર ગયો, ત્યારે તેનો અત્યંત તિરસ્કાર થવાથી તેની મૂળ મતલબ માટે તેને સંશય આવવા માંડ્યો. ગોદેહના ઉતરવા બાદ બીજે દીને, જોટલે તા. ૨ જી ઑગસ્ટે કુપ્તેએ ફ્રેન્ચ સંસ્થાનનો સઘળો કારભાર તેને હથેલી ક્યો. આટલો વખત અનહદ કપ્ત વેડી એક નિઘાથી સ્વરાધૂની સેવા કરવાનું આવું પરિણામ આવતું જોઈ તેને અત્યંત દુઃખ ઉપજ્યું. ગોદેહએ તેના કારભારનાં છિદ્ર બહાર પાડવા સાર અસાધારણ ખટપટ ઉપાડી, પણ તેની વિરુદ્ધ કંઈ પણ પ્રાપ્ત થયું નહીં. સરકારી પૈસાની ઉચ્ચાપત ધર્ષ હોય તો તે શોધી કઢાડવા તેણે સઘળો હિસાબ બારીકાઈથી તપાસ્યો, પણ તેમાં સરકારી નાણું તકરફ થવાનું કંઈ નિશાન નહીં મળતાં, ઉલટું કુપ્તેના ખાનગી પૈસા કંપનીના દફતરમાં જમે થયલા માલમ પડ્યા. કુપ્તે આ પૈસા માટે માગણી કરે તો તેને હેરાન કરવા ઉપાડેલી યોજના નિષ્ફળ ભય એ બીકે ગોદેહએ હિસાબ તપાસવાનું છોડી દીધું. કાંઈ પણ રીતે કુપ્તે પોતાના સાણસામાં સપડાતો નથી એમ બ્યક્ત થતાં, ઉવટે તેને ધમકી આપી હિંદુસ્તાનમાંથી હાંકી કઢાડવાનો, તથા કંપની ઉપર નીકળતા ૨૪ થી ૨૮ લાખ રૂપિયામાંથી તેને એક બદામ પણ નહીં મળવા દેવાનો ગોદેહએ નિશ્ચય કર્યો, અને તે પ્રમાણે અમલ કર્યો. કુપ્તેના આ દહેણા માટે ગોદેહએ એક અક્ષર પણ ક્રાન્સ લખી જણાવ્યો નહીં. એણે કર્નાટકમાં અનેક લોકોને નાણું કરગરે આપી તેમનો મુલક પોતાના તાબામાં લીધો હતો, એ મુલકની વસુલાત સીમીરીતે કુપ્તેને આપી હોત તો તેનું દેવું શીટી જાત, પણ તેમ નહીં કરતાં ગોદેહએ તે સઘળો મુલક કંપનીનો હોય તેમ ગણી દીધો. કંપનીએ ક્રાન્સથી કુપ્તેને માટે એ લાખની હુડી

મોકલી હતી તેના પૈસા પણ મોદેહએ તેને આપ્યા નહીં. કુષ્તેને બીજાઓનું પુષ્કળ દેવું આપવાનું હતું, કેમકે તેના એકલાના ભરોસા ઉપર હજારો વ્યવહાર ચાલ્યા કરતા હતા. એ કરજ પતાવવા સારું કુષ્તે પાસે કંઈ પણ નાણું નહોતું, અને મોદેહએ તેના લહેણા વિશે કંઈ નિકાલ કઢાડ્યો નહીં. આવી વિપત્તિમાં હિંદુસ્તાનને છેલ્લી સલામ કરી તા. ૨૪ મી અક્ટોબરે સ્વદેશ પાછા જવા માટે કુષ્તે નીકળ્યો. સારે દરેક ફ્રેન્ચ મહરથને તેમજ અસંખ્ય હિંદીઓને ભારે ખેદ થયો.

ફ્રેન્ચ સરકારની ખરી ઈચ્છા કુષ્તે પાછો આવે એવી નહોતી, અને તે પ્રમાણે તેણે હુકમ પણ મોકલ્યો હતો. પણ એ હુકમ હિંદુસ્તાન પહોંચે તે અગાઉ કુષ્તે નીકળી ગયલો હોવાથી એ બાબત કંઈ પ્રશ્ન રહ્યો નહીં. છતાં એના હિંદુસ્તાનથી પાછા ફરવાને લીધે રાષ્ટ્રને ભારે નુકસાન થયું એમ સર્વ કોઈને લાગ્યું. ફ્રાન્સમાં આવ્યા પછી સરઆતમાં તેનો સારો સત્કાર થયો, પણ પાછળથી મોદેહએ અંગ્રેજો સાથે અનિયમિત તલ કરી એણે મેળવેલું સધળું શુભાવી દીધું એટલે તેની પ્રતિષ્ઠા ધરી ગઈ. હવે તેની પાસેથી કશું મળવાનું નથી એ વિચારથી સધળાઓએ તેની વિરુદ્ધ યઈ તેની દાદ લીધી નહીં, તેમજ તેની પૈસાની માગણી મન ઉપર ધરી નહીં. દેણદારોએ સામા યઈ તેને ખુબ સતાવ્યો; ખુસી સુદાં આ કરજદારોનાં ટોળામાં બાજ્યો. મરજુના પણ મહિના અગાઉ તેનું ઘર પણ જમ થયું. 'સ્વદેશના ફાયદા માટે મેં મારી જીવાની, મારી ધનદોષત અને મારું સર્વ છોડીત ખરચી નાંખ્યું, મારા ઉપર ભરોસો રાખી મારા અનેક સગાં રનેલીઓ મારી પેઢેજ ગરીબ થયાં, એમ છતાં હું આજે અત્યંત વિપત્તિ-કાળમાં સડું છું, મારાં દેવાંની રકમ મેં સધળા અધિકારીઓને ગહેર કરી પણ મારી દાદ કોઈ લેતું નથી; મેં કરેલાં કામો સધળાને ખોટાં લાગે છે, અને મારી માગણીઓ બાળવેણા તુલ્ય ગણવામાં આવે છે. અત્યંત હલકટ મનુષ્ય તરફ પણ કદી કોઈ આવી રીતે વર્ત્યું હશે નહીં. મને આજે અતિશય વિપત્તિ પડે છે, ઘરમાં જે કંઈ ચોડું ધણું હતું તે સર્વ સરકારે જમ કર્યું છે, મારે તુરંતમાં જવાનો વારો ન આવે તે હેતુથી

હું જારજો જારજો મદદ માગતો ફરું છું.' આવા ઉદ્દગારો મરણના ત્રણ દિવસ અગાઉ કુષ્ટેના ઝઘોડામાંથી નીકળતા હતા. જેણે સ્વરાષ્ટ્રની આટલી મોટી સેવા કરી, તેના તરફ ક્રૈન્ય સરકારે આ પ્રમાણે વર્તવાનું યોગ્ય હતું ? દેવમતિ વિચિત્ર છે ! આવાં અનેક સંકટો વેઠતો કુષ્ટે તા. ૧૦ મી નવેમ્બર, સને ૧૭૬૪ ને દીને મરણ પામ્યો.

સરકારે અધિકારના જોર ઉપર આવો ન્યાય ક્યો છતાં ઇતિહાસકારો ખરી દફતરત પ્રસિદ્ધ કરી ચકતા નથી. કલાઈવ, વૉર્ન હેસ્ટીંગ્સ તથા વેલેસલી જેવા પુરૂષોને ઇતિહાસમાં મોટાં સ્થાન આપવામાં આવ્યાં છે, ત્યારે તેના ખરોખરીઆ તરીકે કુષ્ટેને કંઈક માન મળવું યોગ્ય છે. ઉપાડેલા ખેતમાં તે ફસાઈ ગયો તેથીજ તેની નિંદા કરવી યાજની નથી. તેના અપમણનો હોય આખા ક્રૈન્ય રાષ્ટ્ર ઉપર છે, નહીં કે તેના એકલાના ઉપર. સ્વદેશથી પાંચ હજાર ફાસને અંતરે જઈ ચોક્કસ અંગ્રેજોએ હિંદુસ્તાનનું વિસ્તીર્ણ રાજ્ય મેળવ્યું એ માટે આશ્ચર્યચકિત થઈ અંગ્રેજ મંથકાર દેશબંધુઓનાં ગીત ગાવામાં મદ્યગુલ થાય છે, પણ આ પરાક્રમનું ખરું શ્રેય કાઢતે પણ જો આપવાનું હોય તો તે કુષ્ટેનેજ આપવું જોઈએ. પોતાની વિલક્ષણ કલ્પના પ્રમાણે પ્રથમ કુષ્ટેએ પ્રલક્ષ અમલ કરી બતાવ્યો હતો, અને તેણે દર્શાવેલો માર્ગ સુધારી અંગ્રેજોએ ઉત્કર્ષ ક્યો હતો. મૂળ કલ્પના કુષ્ટેની હતી, એ કામની શરૂઆત તેણેજ કરી હતી, અને પહેલો વિજય પણ તેણેજ મેળવ્યો હતો, એ વાત સર્વ વિચારવંત અંગ્રેજો પણ કબૂલ કરે છે. આનું મહાન કાર્ય ઉપાડવાની ક્રૈન્ય રાજ્યપતી ગોચરના તે સમયે નહોતી. તે વખતના ક્રૈન્ય રાજ્યકર્તા અદૂરદર્શી, બ્લોકેશ્ન તથા વ્યસની હતા; સદ્વર્તન, ધર્મિષ્ઠપણું, સત્ય ઇત્યાદી મહાન ગુણોની ત્યાં અવગણના થતી, એથીજ કુષ્ટેની ચોજના પડી બાંગી, અને તેજ અંગ્રેજોએ ઉપાડી લઈ ખાર પાડી, એ આગળ આવતી દફતરત ઉપરથી સદજ જણાઈ આવશે.

૪. ગોરહલ અને ડિલ્હી (સને ૧૭૫૪-૧૭૫૮).—આટલી નામોદી ખતાં પણ કુષ્ટેએ પોતાના મત પ્રમાણેની સધળી વ્યવસ્થા કામગીરી ઉપર

ટપકાવી ગોદેહને હવાલે કરી હતી, અને ફ્રેન્ચ સત્તા કાયમ બેસાડવા માટે કર્નાટકમાં તેમજ બીજે ઠેકાણે કેવી યોજના કરવી જોઈએ, તે સંબંધે સ્પષ્ટ જણાવ્યું હતું. વળી અંગ્રેજોની મદદે એડમિરલ વૉટસનની સરદારી હેઠળ એક મોટી ફોજ આવી પહોંચે તે અગાઉ કર્નાટકનો બંદોબસ્ત પુરો કરવા માટે કુખેએ આગ્રહપૂર્વક ગોદેહને સૂચના કરી હતી. તેણે એમાંનું કંઈ પણ નહીં કરતાં, માત્ર અંગ્રેજ ગવર્નર સૉડર્સ સાથે તહનામાના સંદેશા આપ્યું કર્યો. કુખેના જવાબી અંગ્રેજોને અતિશય સંતોષ થયો હતો, અને તેમણે દેશીઓનાં મન ફ્રેન્ચ લોકોની નાલેશીથી ભરવા માંડ્યાં હતાં. આથી ફ્રેન્ચ લોકોના અનુયાયીઓ સરમોઢ પડી ગયા. સક્ષાત્તજંગનો વિશ્વાસ ખુસી ઉપરથી ઉઠવા લાગ્યો; મુશરરાવ ધોરપડે તથા મ્હૈસુરનો રાજા ફ્રેન્ચનો પક્ષ ઊઠવા તૈયાર થયા. જુદા જુદા ઠેકાણાના ફ્રેન્ચ અધિકારીઓને પોતાનાં કામો કરવામાં અડચણ જણાવવા લાગી, અને લવિષ્યમાં થું કરતું તે બાબત તેઓ વિચાર કરવા લાગ્યા. દ્વીપીનાપોલી આગળ યુદ્ધ ચાલતું હતું, પણ ત્યાં મદદ મોકલવાની ગોદેહએ કંઈ તજવીજ કરી નહીં ત્યારે અંગ્રેજોએ તે શહેર સંપૂર્ણ રીતે કબજે કર્યું અને ત્યાંની મોઝ વ્યવસ્થા કરી. ગમે તે રીતે તદ્દ કરવાનો અને કુખેએ ઉપાડેલાં સંબંધો કામો ઉલટાવી નાંખવાનોજ ગોદેહનો ઉદ્દેશ હતો. આ વાતથી સૉડર્સ માહિત હોવાથી તેણે પોતાનાં સંસ્થાનનો સંબંધી રીતે ફાયદો મેળવી લીધો. સને ૧૭૫૪ ના અક્ટોબર માસમાં કોલકરાર માટે સંદેશા આપ્યું ચતાંબે મહિનામાં હેઠળ પ્રમાણેની સરતો નક્કી થઈઃ— અંગ્રેજ તથા ફ્રેન્ચ કંપનીઓએ દેશી રજવાડામાંથી મેળવેલો માનમરતબો છોડી દેવો, હવે પછી તેમના માંહોમાંહેના કલહમાં બીલકુલ દખલ કરવી નહીં, મદ્રાસ, ફોર્ટ સેન્ટ ડેવિડ અને દેવીકાટા અંગ્રેજો પાસે રહે, અને પોન્ડીચેરી તથા નિઝામપટ્ટણ ફ્રેન્ચના કબજામાં રહે; ઉત્તર સરકારનો પ્રાંત બન્ને સરકારોએ સરખે હીરસે વહેંચી લેવો. આ ઉપરાંત કોલકરારમાં પુષ્કળ કલમો હતી, પણ મહમદઅલીની બાબતમાં કંઈ પણ ઉલ્લેખ નહોતો. આનો અર્થ એજ થયો કે મહમદઅલીને વિના તકરારે કર્નાટકનો કબજો મળી ગયો, કુખેનો શ્રમ ફોગટ જતાં અંગ્રેજોનો હિતકર્ષ થયો, અને

ઉત્તર સરકાર પ્રાંત ફ્રેન્ચ લોકોના હાથમાંથી ઘટકાવવાનું શુલ્ભ થયું. ફ્રેન્ચ સત્તાને આના કરતાં વધારે લાંબન લાગવાનું બાકી રહ્યું નહોતું. દેશીઓનાં મનમાં તેમને વિષે જે પૂજ્યજાવ તથા ધારતી હતી તે સધળા ક્ષણવાર નાશ પામ્યાં. આવે વખતે અંગ્રેજ મવર્નર સાંડર્સ પણ મહાન મુક્તિ બાજુ મુક્તિદી નિવડવાથી અંગ્રેજોને સર્વોપરી યતાં વિલંબ લાગ્યો નહોતો. તેણે ગોદેહને યોગ્ય વખતમાં ખોખરો કરવાથી બીજી કંઈ વ્યવસ્થા કરવાને આ દેશમાં તે ધણા દિવસ રહ્યો નહોતો. સુમારે ૭ મહિનાના વહિવટ પછી સને ૧૭૫૫ ના ફેબ્રુઆરીમાં તે ફ્રાન્સ પાછો ફર્યો, અને મૉ. ડિલેરી (M. Duval de Leyrit) ની તેની જગ્યાએ નિમણુંક થઈ. ગોદેહના જવાથી સધળી ફ્રેન્ચ પ્રજાને સંતોષ ઉપજ્યો કેમકે ફરીથી થોડો વખત કુદરે હિંદુસ્તાન પાછા આવે છે એવી ખબર આવી હતી.

પોન્ડીચેરી આવવા અગાઉ ડિલેરી માદીમાં હોવાથી કુધ્વેનું કામ તેની નજર બહાર નહોતું. સને ૧૭૪૧ થી ચંદનગરનો કારભાર તેના હાથમાં હતો. તેને વેપારની માહિતી સારી હતી, પણ તેનામાં હિમત અને દૃઢ નિશ્ચય ન હોવાથી તેનો વહિવટ ફ્રેન્ચ રાજ્યને કંઈ ફાયદેમંદ નિવડ્યો નહોતો. તદનામાં ઉપર સદી યતાં અંગ્રેજોએ પ્રત્યેક કલમ તોડવાનો આરંભ કર્યો. તેઓએ મહમદઅલીને મદદ મોકલી, અને દેશી રાજાઓના કારભારમાં માથું મારી મરજીમાં આવે તેમ મડબાટ કરવા માંડી. તેમને અટકાવનાર કોઈ રહ્યું નહોતું; ફ્રેન્ચ લોકોની શાખિદક સ્થના પ્રતે લક્ષ આપવાનું કારણ નહોતું, કારણ તેમનામાંથી કાલકારો અમલમાં મુકાવવાની ચકિત અદ્રશ્ય થઈ ગઈ હતી. દેશીઓની તકરારમાં વચ્ચે નહોતો પડવાની કલમ નિષ્પયોગી થઈ હતી, કેમકે બન્ને પ્રજાના હાથ અહીંના વ્યવહારમાં એટલા બધા અકડાઈ ગયા હતા કે તે બંને કહાડવા તેમને માટે અસકય હતું, એમ છતાં ગોદેહ એકરેલું મૂર્ખપણું ડિલેરી તરતજ સમજી ગયો હતો, એટલે તદનામું મંજુરી માટે બુરોષ મોકલ્યું હતું તેના જવાબ થું આવે છે તેની રાહ જોતો કેટલોક વખત તે સ્વસ્થ રહ્યો; છતાં ઉત્તર તરફ તેને લશ્કર મોકલવું પડ્યું. વળી નિઝામના દરબારમાં શુસીનો લાગવમ સારો જાહેરો હતો તે

અંગ્રેજોને યોગ્ય લાગ્યું નહીં. સને ૧૭૫૫ ના અકટોબરમાં કલાઈવ
ઈંગ્લંડથી મુબઇ આવી પહોંચ્યો, અને તેણે પશ્ચિમ કિનારા ઉપરનો
આંગ્રેજો વિજયદુર્ગનો કિલ્લો પેશ્વાની મદદથી સર કર્યો. અહીંયાં અંગ્રેજોને
પુશ્કળ નાણું તેમજ પશ્ચિમ કિનારા ઉપર એક આશ્રય લેવાની જગ્યા
મળી. (સને ૧૭૫૬). આ કામ પૂર્ણ થતાં કલાઈવ અને વૉટસન ક્રેન્ચ
સંસ્થાનની ખજાને લેવા મદ્રાસ આવ્યા એટલામાં કલકત્તાની અંધારી ઠાટડીમાં
અંગ્રેજો ઉપર વર્તેલા જુલમની ખાતમી આવતાં, હતી તેટલી સધળી ફ્રાન્સ
તથા કાફલો લઈ એ બેઉ જણા એક ખુશ્કી માર્ગે તથા ખીજે દરિયા માર્ગે,
કલકત્તા તરફ ઉપજ્યા.

સને ૧૭૫૬ ના મે મહિનામાં યુરોપમાં ઇંગ્લંડ અને ફ્રાન્સ વચ્ચે શરૂ
થયેલાની ' સાત વર્ષના યિત્ત ' (Seven years' war) ને પરિણામે
ઈંગ્લંડનો ભારે ઉત્કર્ષ થયો, અને ફ્રાન્સ અધમ અવસ્થાએ જઈ પડ્યું. એવુંજ
પરિણામ હિંદુસ્તાનમાં પણ આવ્યા વિના રહ્યું નહીં. યુરોપમાં લડાઈ
જગવાની ખાતમી આ દેશમાં મળતાં ફ્રાન્સનું સર્વોપરીપણું પાછું મેળવવા
ડિલેરીએ મોટો પ્રયત્ન ઉપાડ્યો. અગાઉના અનુભવવાળો ડોટિલ પોન્ડીચેરી
હતો તેને તેણે લશ્કરનો ઉપરી બનાવ્યો; પણ તે સધળી તરફથી
નાસીપાસ થયેલો હોવાથી તેનામાં ઉત્સાહ અને તાકાત ખીલકુલ રહ્યા
નહોતાં. તકરાવનું મૂળ દ્વીતીનાપોલી હોવાથી ક્રેન્ચ ફ્રાન્સ સને ૧૭૫૭
ના મે મહિનામાં ત્યાં આગળ આવી. અંગ્રેજોનો સરદાર કલિઅંડ
(Calliand) ડોટિલને કસાવી દ્વીતીનાપોલીની મદદે નીકળી જવાથી
ડોટિલને હાર ખાઈ પોન્ડીચેરી ખાજા ફરવાની જરૂર પડી. એ પછી સોબિને
(M. Saubinet) ની સરદારી હેઠળ ક્રેન્ચ લશ્કર કર્નાટકમાં દાખલ
થયું, અને અનેક ઠેકાણાં હસ્તગત કરી વારંવાર અંગ્રેજોનો પરાભવ કર્યો.
આ પ્રમાણે કર્નાટકમાં ચુક ચાલતું હતું તેવામાં ફ્રાન્સથી કાઉન્ટ લાલી
(Count Lally) ના હાથ નીચે એક મોટો કાફલો સને ૧૭૫૮ ના
એપ્રિલ માસમાં ક્રેન્ચ સના ફરીથી આ દેશમાં સ્થાપન કરી અંગ્રેજોને
હાંધી કહાડવા માટે પોન્ડીચેરી આવ્યો. એ વખતે આર્કટ, વેલોર, કાંઈવરમ,

ચિંગલપટ અને વૅડીવાસ ક્રેન્ચના તાળામાં દર્તા, અને અંગ્રેજોને મદ્રામ અને દ્રીચીનાપોલીમાં ઘેરાઈ ગયા હતા.

૫. કુખેના કારભાર ઉપર વિવેચન.—ગોદેહએ મુખાઈ ભરેલા કોલકરાર કરવાથી હિંદુસ્તાનમાં ક્રેન્ચ સત્તાની અવદયા થઈ, અને કુખેએ ઠરાવી આપેલી પદ્ધતિ ઊંડી દેવામાં ક્રેન્ચ સરકારે પોતાનું બ્લીકલપણું તથા ટુંકી દષ્ટિ પ્રદર્શિત કર્યાં, એવી સામાન્ય સમજ હોવાથી, હમણાના કેટલાક ક્રેન્ચ લેખકો એમ પ્રતિપાદન કરે છે કે, યસ મેગવવાના પશ્ચાત્તરાર્થ પ્રસંગે ક્રેન્ચ સરકારે કુખેના પ્રયંત્ર ઉદ્દોગને તરછોડી કહાડ્યો, તેના જેવા વિચારવંત, સાહસિક તથા સ્વરાજ્ય હિતચિંતક પુરૂષને અડચણને વખતે ફસાવ્યો, અને ખરૂં જોતાં તેને તોડી પાડી અંગ્રેજોએ હિંદુસ્તાનમાં પોતાનું રાજ્ય સ્થાપ્યું. હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસકાર જેમ્સ મીલનું કહેવું એવું છે કે, 'લશ્કરી ક્વાયત શીખેલા યુરોપિયનો આમળ દેશી લશ્કર ટકી યકવાનું નહોતું, અને આ લશ્કરી ક્વાયત અહીંના લોકોને સહજ શીખરી યકારો એ બે મહત્વની શોધ ક્રેન્ચ લોકોએ કરી હતી.' બીજા મંથકારોએ મીલના વિચારનો અનુવાદ કર્યો છે, અને ક્રેન્ચ સરકારે બતાવેલી ખેદરકારી વગેરે કુખેના અપમર્યાનાં કારણો હોય તેમ વર્ણન કર્યું છે. કુખે વિચારશીલ, દૂરદષ્ટિ તેમજ સાહસિક હોવા એમાં સંશય નથી, પણ તેના હાથ હેઠળ જુસી સિવાય બીજો કોઈ પણ લાયક પુરૂષ હોતો નહીં. અંગ્રેજો પાસે તે સમયે જુસીની બરોબરી કરી શકે તેવા કક્ષાઈય અને હોરેન્સ હતા. પણ જુસી પોતાનો માનમરતબો તથા સંપત્તિ વધારવામાં યંચાયલો હોવાથી, કુખે તથા લાલીએ ચકાવેલા રાષ્ટ્રીય જગડામાં તેનું ચિત્ત નહોતું. લશ્કરી ક્વાયત શીખવી તૈયાર કરેલી દેશી ફોજ પ્રથમ કુખેએજ ઉપયોગમાં લીધી હતી, કિનારો ઊંડી દેશના માંહેલા ભાગમાં પ્રથમ તેણેજ લશ્કર રવાના કર્યું હતું, અને મોગલ બાદશાહીની પડતીની વાત પાશ્ચાત્ય પ્રજાને તેણેજ જાહેર કરી હતી. આ સધળું ખરૂં હોય તોપણ, અમુક અમુક વિષયોમાં નવી શોધો કુખેએ કરેલી એમ બ્યારે કહેવામાં આવે છે, ત્યારે અહીંની સુદ્ધ પદ્ધતિની અને

રાજકીય પરિસ્થિતિની કલ્પના તે લેખકને નહોતી એમ કહેવું પડે છે. પાશ્વલ્ય પ્રજાની લશ્કરી ક્વાયત સામાન્ય રીતે પૂર્વમાં અગાઉ કદી દાખલ થઈ નહોતી. હિંદુસ્તાનની સદૃશ સ્થિતિ ભિન્ન પ્રકારની હોવાથી, એશિયા ખંડના ખીન્ન દેશો કરતાં આ દેશ પરદેશી હુમલાને માટે વધારે સગવડ ભર્યો હતો. પ્રાચીનકાળમાં દેશ સંરક્ષણનું કામ ક્ષત્રિઓના હાથમાં હતું. પરંતુ અર્વાચીન કાળમાં જોઈએ તો મધ્યએશિયામાંથી જ્યારે જ્યારે દુશ્મનોનાં મોઢાં મોઢાં ઝુંડ આ દેશ ઉપર ઉતરી આવ્યાં ત્યારે સારે તેમનો પ્રતિકાર દેશી ફોજથી થયો નહોતો એમ ઇતિહાસ સાક્ષી પુરે છે. પ્રત્યેક રાજા પાસે લશ્કર હતું ખરું પણ તે માત્ર લોકુતી હતું, અને તેને રાષ્ટ્રનું કે દેશનું અભિમાન બીલકુલ નહોતું. ઔરંગઝેબનું લશ્કર હિંદુસ્તાનના પ્રમાણમાં સારી રીતે તૈયાર થયેલું હતું, પરંતુ તેજ વેળા (સને ૧૭૦૨-૧૨) યુરોપમાં આવેલા ' સ્પેનિશ વારસા ' ના વિગ્રહમાંના એકાદ ફ્રેન્ચ સેનાપતીએ એ આખા લશ્કરનો કાણુ માત્રમાં ફકરો ઉડાવી દીધો હોત. આ દેશના સેનાધિપતિઓએ યુરોપિયન ક્વાયત જોઈ નહોતી, અને એ જોવાનો પ્રસંગ કુખ્તેના સમય અગાઉ હિંદુસ્તાનમાં આવ્યો નહોતો, એટલે કાઈ પણ યુરોપિયન સેનાપતિને દેશી લશ્કરની આ ખામી તરતજ જાણાઈ આવે એ સ્વાભાવિક છે. મોગલોના લશ્કરમાં થોડા ધણા યુરોપિયનો સેનાનાયક તરીકે હમેશાં રહેતા, પરંતુ તેમણે પોતાની ફોજ યુરોપિયન પદ્ધતિ ઉપર તૈયાર કરવી એવી કાઈ પણ યોજના મોગલ બાદશાહે કરી નહીં. કુખ્તેએ ઉપાડેલા સંપ્રામ જોયા પછી આ દેશમાંના ધણાખરા સત્તાધીશોને ક્વાયતનું મહત્વ જાણાયું, અને યુરોપિયન લોકોને નોકરીમાં રાખી તેમની મારફતે પોતાનાં લશ્કરને ક્વાયત શીખવવાની તેમણે શરૂઆત કરી. આ ઉપરથી નવીન શોધ કરવાનું માન જો કાઈને પણ આપવાનું હોય તો તે દેશીઓનેજ આપવું જોઈએ. યુરોપિયનોને એ બાબત અગાઉથી ખબર હોવાથી કુખ્તેએ નવી શોધ કરી એવું કહી શકાતું નથી.

ખરે મહત્વનો યત્ન એજ હતો કે કુખ્તે જેવા સ્વદેશાભિમાની અને અકલ્પવાન પુરૂષને કેમ યશ મળ્યો નહીં. ફ્રેન્ચ સરકારે તેમજ તાબાનાં

માણસોએ કુપ્તેને જરાજગ સદાય કરી હોત તો હિંદુસ્તાનમાં અગ્નેને રાજ્ય ન થતા ક્રૈન્ય રાજ્ય સ્થપાય હોત એવું જોએ પ્રતિપાદન કરે છે તેઓને તત્કાલીન ઐતિહાસિક પરિસ્થિતિની સંપૂર્ણ માહિતી નહોતી એમ લાગે છે મહત્વના રાજદ્વારી ફેરફારો એક નજી લગાધના પરિણામ ઉપર, કટોકટીને પ્રસંગે થયેલી એકાદ બૂન ઉપર, અથવા આકસ્મિક કારણો ઉપર અવનખી રહે છે એમ કહેવું ઐતિહાસિક દૃષ્ટિની અવગણના કરવા બરાબર છે મહાન માધનરાન પેશ્વાનું અકાળ મરણ, નારાયણરાન પેશ્વાનું ખુન અથવા નાના ફઝલિસના મૃત્યુ ઇસાહી કારણને લીધે મરાઠાઓનું રાજ્ય લય પામ્યું, કિંવા કોઈએક કારણને લીધે પાણી પતના મેદાન ઉપર મરાઠાઓનો પરાજય થયો, એ કહેવું દેશના ઇતિહાસનું સચાત્ત્વ અખ્યન કરનારને ખૂબ લાગશે નહીં કુપ્તેની યોજના પાર કેમ પડી નહીં એ સમજવા માટે ફ્રાન્સ તથા ઈંગ્લેન્ડની તે વખતની પરિસ્થિતિનું બરાબર અવનોક્તન કરવું જોઈએ ક્રૈન્ય સરકારે કુપ્તેને પાછો બોનારી બેવાથીજ આ દેશમાંની તેમની સત્તાની પડતી આવી અને તેથીજ અગ્નેને સર્વોપરી થયા એ કહેવું પણ ખરું નથી.

કર્નાટકના નીમ્ન વિગ્રહનું કંઈ જાણવા જો. પરિણામ આબુ નહીં કુપ્તે અનારનનાર ફોલ્કમંદ થયો તેનું કારણ એજ હતું કે અગ્નેજ અને ક્રૈન્ય વચ્ચે લગાઈ જાહેર ન થમની હોવાથી તે પોતાને સમવક પાતી જગ્યાએ સમામ અનાવતો હતો જન પ્રમ વચ્ચે ખુદનું યુદ્ધ ચાલતું હોત તો અગ્નેજ કાફલાએ ક્રૈન્ય લોકોનો તરતજ નાશ કર્યો હોત એવીજ કંઈ દશા લાનીને બોગવવી પડી હતી કુપ્તેની બાક ફસાઈ ગઈ તેનું કારણ તેની આ કામ માટેની હોશીઆરી ઝાઝી હતી એમ નહોતું, પરંતુ ઇંગ્લેન્ડના પ્રમાણમાં ફ્રાન્સની એકદર સક્તિ તે વેળા ઘણી કમી હતી તે હતું વેપારની સવળતા માટે દેશી અધિકારીઓની મરજી ઉપર અનનખી રહેવું યોગ્ય ન જણાવાથી દેશીઓને દરાની કલાડી આપણે આપણું રાજ્ય સ્થાપવું જોઈએ અને ભારેજ આપણો વેપાર બરાબર ચાલે એમ કુપ્તે માનતો હતો અને જો અગ્નેને આડે આવ્યા ન હોત તો કલચિત્ત એ વિચાર ફાળવ્યું ચાત હિંદુસ્તાનના

લોકોની માફક વર્તી તેમના હાકમાક તથા એકચાસમ કુખેએ સ્વીકાર્યા, અને એવા હાકમાકથી દેશીઓને આપણે દબાવી રાખીયું, અને બીજા નવાબોની માફક આપણે પણ એક નવાબ બની જઈયું, એ કુખેની માત્ર જામણા હતી, અને તેજ તેની મોટી રાજકીય બૂલ હતી. કુખેને કર્નાટકની નવાબગિરી મળેલી જોઈ અંગ્રેજો કદી શાંત બેસતે નહીં અને ઇંગ્લંડના કાફલાનો સંપૂર્ણ નાશ થયા વિના અંગ્રેજોનો પગ હિંદુસ્તાનમાંથી કદી નીકળી શકતે નહીં. લૉરેન્સે પણ કુખે માટે એવોજ અભિપ્રાય દર્શાવ્યો છે. 'કુખે હિંદુસ્તાનમાં છે ત્યાં સુધી તદ્દ થવી શક્ય નથી. આટલી બધી એકસરખી હારથી જમે તેની આંખ ઉઘડે પણ કુખેને કંઈ અસર થઈ નહીં. પોતાને તે કર્નાટકનો રાજા માને છે, અને પોતાના અભિમાન આગળ બીજાની તે પરવા રાખતો નથી.' લૉરેન્સ કુખેનો પ્રતિપક્ષી હતો તોપણ તેના કહેવામાં ઘણી સચ્ચાઈ છે.

આ બે પ્રજાના ઝગડાનું જે આખર પરિણામ આપ્યું તે ફેરવવાને કુખેનામાં સામર્થ્ય નહોતું. ઇંગ્લંડ વિરુદ્ધ જે જે વિચારો પાર પાડ્યા તેણે મનસુબો કર્યો હતો, તે સઘળા વિચારોનું નિર્ભૂત કહાડવા અંગ્રેજોએ તેની વિરુદ્ધ મથન કર્યું. આ સઘળું ખરું છે છતાં આ નાના પણ તીવ્ર ઝગડામાં કુખે સર્વાંશે મુખ્ય હતો એમાં સંશય નથી. હિંદુસ્તાનમાં પોતાનું રાજ્ય સ્થાપન કરી શકાશે એવી અજમાયશ એની અચાઉ કેટલાકોએ કરી હતી. સને ૧૭૫૪ માં અંગ્રેજ અને ક્રેન્ચ વચ્ચે કોલકત્તાર થયા તે વેળા લશ્કરી બાબતમાં બેઉની સ્થિતિ સરખી હતી. પરંતુ ક્રેન્ચના તાબામાં વધારે મુશ્કેલ હોવાથી દેશી દરબારમાં તેમનું વજન વધારે હતું. એમ છતાં ક્રેન્ચ તેમની સત્તા આ દેશમાંથી નિર્નૂળ થયા માટે તેને દોષ દેવાને કારણ નથી. કુખેના ચાર વર્ષના જબરદસ્ત ઉદ્દોગથી ક્રેન્ચ લોકોને કંઈ પણ પ્રત્યક્ષ ફાયદો થયો નહોતો. ખર્ચ અદ્દાજ વધી ગયો હતો, અને કર્જ પુષ્કળ થયું હતું. અંગ્રેજોનું અભિમાન ઉતર્યું હતું તોપણ તેમનો જાણવા જેવો પરાજય થયો નહોતો. તેમની સાંપત્તિક સ્થિતિ સારી હતી. કુખેને હિંદુસ્તાનમાંથી બોલાવી લેવા માટે યુરોપમાં અંગ્રેજ સરકાર તરફથી ક્રાન્સ

ઉપર તગાદો થતો હતો. અંગ્રેજોનો આ દેશમાંનો સમજો વેપાર કુબ-વાનો પ્રસંગ આવનાં એ કંપનીના ઝગડામાં આખું ઇંગ્લેન્ડ તરતજ સામીલ થયો, અને ફ્રેન્ચ આરમાર નિઃશક્ત થયેલું હોવાથી, અંગ્રેજ કાફલો સહજ-માં તેનો નાશ કરશે એ વાત ફ્રેન્ચ સરકાર સમજતી હતી. આથી કુષ્ટેને પાછો ખેંચાવવાની અને કર્નાટકનું નવાખપદ મહમદઅલીને આપવાની અતિ તુકસાનકારક બાબતો કબૂલ કરી ફ્રેન્ચ સરકારે તહનામું કર્યું, અને આવી પડેલા મુશ્કેલ પ્રસંગમાંથી કળે કરી પોતાના હાથ ખેંચી લીધા. આ સમજી દુકીકત ખ્યાનમાં એતાં કુષ્ટેના ફસી પડવાનો આરોપ ફ્રેન્ચ સરકાર ઉપર નાખી શકાશે નહીં.

આ સિવાય ફ્રેન્ચ સરકારને નાણાંની ભારે બીડ હતી. અનેક યુક્તિ કરી ગમે તેમ તે પોતાનો નિભાવ કરતી હતી, તેવામાં હિંદુસ્તાનમાં યુદ્ધ ચલાવતી કંપનીને પૈસા પુરા પાડવાનું સાધન તેની પાસે નહોતું. એની આંટ ધણી ધડી ગઈ હતી, અને એણે જો દેવાળું કહાડયું હોત તો સરકારને ભારે ધક્કો લાગતો. રાજ્યસત્તા હાથમાં આવ્યા સિવાય વેપાર ચલાવી શકાવવાનો નથી એ કુષ્ટેનો વિચાર જો કે નિઃસંશય ખરો હતો, તોપણ તે આ સમયે ક્રાન્સ અને ઇંગ્લેન્ડમાં હોકામાન્ય થયો નહોતો. વેપારી કંપનીએ વેપારજ કરવો અને તેણે રાજ્ય મેળવવાનો લોભ કરવો નહીં એવો મત તે ગ્રેજાના નામાકિત ફ્રેન્ચ મુલસહી-ઓનો હોવાથી તેઓ એકસરખી રીતે તે કુષ્ટેના મન ઉપર ફસાવતા હતા. આ અભિપ્રાય સર્વમાન્ય થતાં કુષ્ટેનો મુદ્દો ફ્રેન્ચ સરકારે સ્વીકાર્યો નહીં. તેમણે એને પાછો ખેંચાવ્યો ન હોત તોપણ આ ઝગડાનું આખર પરિણામ ધણું જુદું આવત નહીં. રાજ્યની ઇમારત આટલી નબળી ભીત ઉપર ખડી કરી શકાતી નથી. થોડાક લાડુતી સિપાઇઓ ઉપર અથવા દેશી રાજાઓની નિષ્ઠા ઉપર ધણો ભરોસો રાખી શકાય નહીં એ વાત, હમણાની માફક, તે વેળા પણ નિર્વિવાદ હતી, અને તેથીજ કુષ્ટેનો મતોરથ નિષ્ફળ થયો તેમાં કંઈ આશ્ચર્ય નથી. એનો હેતુ પાર પાડવા માટે ફ્રેન્ચ કાફલો મજબૂત હોવા ઉપરાંત કે! યુરોપ સુધી તેનો સંચાર

અત્યાધિત હોવો જોઈએ. સને ૧૭૪૮ માં ફ્રેન્ચ કાફલાનો નાશ થઈ ગયો હતો, અને સને ૧૭૫૫ માં અંગ્રેજ ફ્રેન્ચ કાફલાની તુલના કરી જોતાં માલમ પડશે કે અંગ્રેજ આરમાર એ જોમાં વધારે મજબૂત હતો. હિંદુસ્તાનમાં કઈ પ્રગ્નનું રાજ્ય કાયમ થશે એ પ્રશ્નની મૂળ કુચી આરમારની શક્તિમાં હતી. એ શક્તિ અજમાવી જોવા ફ્રેન્ચ સરકારે કંઈ ઓછા પછાડા માર્યા નહોતા. સને ૧૭૫૬ માં અંગ્રેજ ફ્રેન્ચ વચ્ચે જે યુદ્ધ સર્વ પૃથ્વી ઉપર શરૂ થયું, તેમાં બન્ને પ્રગ્નએ બને તેટલી મહેનત કરી પોતપોતાના કાફલાની શક્તિ અજમાવી જોઈ. એ યુદ્ધમાં ફ્રેન્ચ આરમારના થયલા નાશમાંથી ફ્રેન્ચ રાજ્ય હજી પણ બહાર નીકળી શક્યું નથી. સારાંશમાં, કુખેને પાછો બોલાવવાથી નહીં પણ ન્ય આરમારમાં અંગ્રેજો સામે દરરૂઝી જીતવાનું સામર્થ્ય નહોતવાથી હિંદુસ્તાનમાં ફ્રેન્ચ રાજ્ય સ્થાપન થયું નહીં.*

યુરોપમાં ફ્રેન્ચ કાફલાનો નાશ થતાં પણ કુખેનો અહીંનો ઉપક્રમ સિદ્ધ થયો હોત કે નહીં એ એક અન્ય દૃષ્ટિથી જોતાં વિચારવા યોગ્ય પ્રશ્ન છે. અરાદમાં સૈકામાં દક્ષિણના નિઝામ અગર અયોધ્યાના વઝીરની માફક, પરદેશના સાહસિક પુરૂષો હિંદુસ્તાનમાં આવી રાજ્ય મેળવતા હતા તેમ કુખેએ સ્થાપેલું સંસ્થાન એક વખત મજબૂત થતાં, આરંભમાં ફ્રેન્ચ રાષ્ટ્ર તરફથી તેને મદદ નહીં મળતે તોપણ તે અહીં રાજ્ય સ્થાપી શકતે; અને એકવાર કુખેનો પગ ઠામ થતાં ફ્રેન્ચ સરકારે તેને ટેકા આપ્યો હોત, એવો એક સંભવનીય મુદ્દો કાવલના વિવેચન વિરૂદ્ધ ઉભો કરવા જોવો છે. એ જાણત જીજ્ઞાસુના વધુ વિવેચન માટે છોડી દેવી ઇચ્છે છે.

પ્રકરણ ૧૯ મું.

કર્નાટકમાં ત્રીજું યુદ્ધ.

સને ૧૭૫૬-૬૩.

૧. વિજયદુર્ગ કિલ્લાનું સર થયું. ૨. છુસી, નિઝામ અને ઉત્તર સરકાર પ્રાંત.
૩. કાઉન્ટ લાક્ષીનું આગમન અને તેની અડચણો. ૪. લાલી અને અંગ્રેજો વચ્ચેનો સંઘામ.
૫. લાક્ષીના અગયરાનું અવલોકન. ૬. ફ્રેન્ચની પડતી ઉપર વિવેચન.

૧. વિજયદુર્ગ કિલ્લાનું સર થયું (સને ૧૭૫૬).—સતારામાં શાહુ મહારાજ ગાદીએ આવ્યો ત્યારથી રાજ્યમાં બે પક્ષ પડી ગયા હતા; એક શાહુનો અને બીજો તારા બાઈનો. ઘણાખરા મરાઠા સરદારો આ બે પક્ષમાંના ગમે તે એકમાં જોડાઈ ગયા હતા. શાહુને મુખ્ય આધાર પેશ્વાનો હોતા, તેમ તારાબાઈને મુખ્ય ટેકા આંગ્રેજો હતા, અને તેથીજ પેશ્વા અને આંગ્રે વચ્ચે સુમારે પચાસ વર્ષ સુધી એક સરખો વેરભાવ ચાલ્યો હતો. શાહુના મરણબાદ રાજ્યની સર્વ સત્તા પેશ્વાના હાથમાં જવાથી તારાબાઈના પક્ષને વધારે ઝગુન અડ્યું. આ પક્ષને એકવાર તોડવાથી, મહારાષ્ટ્રમાં પોતાનો પાયો મજબૂત થતાં હિંદુસ્તાનમાં રાજ્ય વિસ્તારવાનો મનોરથ ફળીભૂત કરવાનું હીક કાવશે એમ પેશ્વાને લાગવાથી તેણે આંગ્રેજો પરાજય કરવા સાથે સને ૧૭૫૬ માં એક ઘસઘસ રવાના કર્યું. ખરૂં જોતાં આંગ્રે મરાઠી આરમારનો મુખ્ય અધિકારી હતો અને દરીઆવર્ધી ખાતામાં તેનું માન વિશેષ હતું. આરમોના કાફલાનો ઘોડુંગીઝ લોકોએ નાશ કર્યા પછી, હિંદુસ્તાનમાં કાફલાની સત્તા કાયમ રાખવા માટે બે કોષ પલ્લુ ગરવીર પુરવો બહાર પડ્યા હોય તો તે આ આંગ્રેજ હતા. મરાઠી કાફલા ઉપર આંગ્રેજીની નિમણૂક છત્રપતિ શિવાજીએ કરી હતી, અને મરાઠી રાજ્યમાં આગળ જતાં કુટુંબ કલેશ ઉત્પન્ન થયો ન હોત, અને મરાઠાઓએ પોતાના આરમારની શક્તિ અબાધિત રાખવાની તજવીજ કરી હોત, તો આંગ્રેજી મારફત પાશ્વાસ પ્રજાઓનો કદાચિત વખતસર અટકાવ થઈ શક્યો હોત,

મોગલ બાદશાહની પડતીના કાળમાં ખીજ્જોની જેઠે આગ્રે પહોં પોતાનું રાજ્ય વિસ્તારી, પોતાના કુટુંબીઓને માટે કાયમની રાજગાદી સ્થાપવાના કામમાં રોકાયો હતો એ ખરું; પણ શિંધે, હોલકર, ઘોરપડે, ભોંસલે વગેરે સરદારો હિંદુસ્તાનના નિરનિરાળા ભાગમાં સ્વપરાક્રમને જોરે રાજ્યનો વિસ્તાર વધારી પોતપોતાનાં કુટુંબની આબરૂ વધારતા હતા, સારે આંત્રિને પશ્ચિમ કિનારા ઉપર મુલક હસ્તગત કરવા અવકાશ મળે એ શક્ય નહોતું. તારા-બાઈના પક્ષમાં દાખલ થવાથી તેને પેશ્વા તરફથી કંઈ પણ મદદ મળતી નહોતી. કાફલાની યોગ્ય વ્યવસ્થા રાખવા માટે નાણું જોઈએ, અને તે આરમારને જોરે વેપાર કિંવા રાજ્ય વધાર્યા સિવાય મળે નહીં. પરંતુ વેપાર તરફ આંત્રિનું કંઈ લક્ષ નહોતું, બલકે વેપાર કરવા માટે તેનું અસ્તિત્વજ નહોતું. પશ્ચિમ કિનારાના બંદોબસ્તનું કામ તેની પાસે હતું, અને તે યોગ્ય રીતે બર લાવવા માટે રાજ્ય વધારવાનું તેને માટે જરૂરનું હતું. એમ છતાં એનો મુલક ખુશ્તી સતારાની નજદીક હોવાથી રાજ્યના વિસ્તાર માટે તેને અવકાશ નહોતો. આ પ્રમાણે આગ્રે પોતે બધાં ગયલો હતો તે પૂરતું ન હોય તેમ ગમે તે ઉપાય કરી તેનો અને તેની સાથે મરાઠાઓનાં દરીઆબ બળનો નાશ કરવાની શુદ્ધિ પેશ્વાને સુઝી. આ કામમાં અંગ્રેજોની મદદ લેવાને પેશ્વાએ આનાકાની કરી નહીં. મુબઇમાં તેમની સત્તા સારી જમી હતી, પરંતુ પેશ્વાના ધાકને લીધે મદ્રાસ અથવા બંગાળની માફક મુકરર થયલી હદની બહાર નીકળવાનું તેમને સગવડ લઈ નહોતું. પેશ્વાને ખુશ રાખી તેઓ પોતાનો બને તેટલો લાગ સાધી લેતા હતા. સને ૧૭૫૦ માં મુબઇના ગવર્નર તરીકે આવેલા રીચર્ડ બુર્ચિયરે (Richard Bourchier) પેશ્વાને લાઠ લગાવી તેની જોડે ધાડી મિત્રાચારી કરી હતી. પશ્ચિમ કિનારા ઉપર અંગ્રેજોના સ્વતંત્ર સચારમાં આગ્રે તરફથી પ્રતિબંધ નડતો હોવાથી વચમાંથી તેનો કાટો નીકળે તો સમુજાનો કહાડી નાંખવાનો તેમણે અંગ્રેજોએ ઘણો વખત થયા વિચાર કર્યો હતો. અર્થાત્ આ બાબતમાં અંગ્રેજોનો અને પેશ્વાનો ઉદ્દેશ એકજ હોવાથી પેશ્વાના ઠાકણના કારભારી રામાજી મહાદેવે (ખીવલકરનો પૂર્વજ ?) મુબઈ જઈ આંત્રિનો નાશ

કરના માટે પેશ્વાની વતી અંગ્રેજો સાથે કાનકરાર કર્યા આંગ્રેજો કિલ્લા વિજયદુર્ગ અને સુવર્ણદુર્ગ ઉભયપક્ષે જીત્યા પછી તે પેશ્વાને મળે, એનો નાસ થયા પછી પશ્ચિમ કિનારા ઉપર અંગ્રેજોની સત્તા રહે, લૂટ સધળી પેશ્વાને મળે, અને બાણકોટ, દિમતગઢ અને નજીકનાં પાંચ ગામો હમેશ માટે અંગ્રેજોને મળે, એવા પ્રકારનો કરાર તેમની અને પેશ્વા વચ્ચે થયો (માર્ચ સને ૧૭૫૫). આ તહના મુખ્ય આશય અન્વય પશ્ચિમ કિનારા ઉપર બદોખરત રાખવાનું કામ પેશ્વાએ અંગ્રેજોને સોંપ્યું, પણ એથી તેણે પોતાની સ્વાતંત્રતાને કેટલું નુકસાન પહોંચાડ્યું તેનો વિચાર વાચકોને આવશે.

આંગ્રેજો તાબામાંના અનેક કિલ્લાઓ પૈકી સુવર્ણદુર્ગ અને રિજયદુર્ગ વિશેષ મજબૂત અને પ્રસિદ્ધ હતા રિજયદુર્ગને મુનનમાનો ઘેરીઆ કરીને કહે છે સને ૧૭૫૫ ના માર્ચ મહિનાની ૨૨ મી તારીખે કૌમો ડોર જેમ્સ ચાર નાના જવાન બર્ષ મુબઈથી નીકળ્યો, અને તેણે પદર દિવસની અંદર સુવર્ણદુર્ગના કિલ્લાનો કમળે લીધો તેની સાથેની પેશ્વાની ફાજ મુબક જીતતી રત્નાગિરી લગી નીકળી ગઈ, પણ એમાનું નજીક હોવાથી વિજયદુર્ગ જીતવાનું કામ પડતું મુખ્ય કૌમોડોર જેમ્સ મુબઈ પાઠો ફર્યો, અને પેશ્વાની ફાજ પોતાને સ્થાને બર્ષ વરમાદના ટિવમોમા ઇંગ્લંડ થી ધણું મોટું લશ્કર એડમિરલ વૉટસન અને કર્નલ કનાઈવની સરદારી હોળ મુબઈ આવી પહોંચ્યું દક્ષિણમાં નિઝામના દરબારમાં ફ્રેન્ચ લાગવગ અતિશય વધ્યો હતો, અને સાં જુસી ધર કરી રહેતો હતો તેનો ધાક માત્ર નિઝામને નહીં પણ પેશ્વા સુદ્ધાને વાનતો હતો, અને તેને સાથી કહડાવી મુકવા માટે પેશ્વાના દર પ્રયત્ન ચાલુ હતા અંગ્રેજોને પણ એજ જોઈતું હતું, અને જુસીને એક વખત દૂર કરવાથી કર્નાટકની માફક નિઝામના દરબારમાં પણ પોતાનો અમલ બેસશે એમ તેમને નાગતું હતું આ કામને માટેજ ઇંગ્લંડથી મોગી ફાજ આવી હતી, અને મદ્રાસમાં જવા કાળે તે મુબઈ ઉતરી હતી પણ અહીં આવી પહોંચતાં મદ્રાસમાં અંગ્રેજ અને ફ્રેન્ચ વચ્ચે તહ થયાની જ્ઞાતમી કલાઈવને મળી, તેથી મુબઈથી નિઝામના રાજ્ય તરફ જવાનો વિચાર તેને માર્ગી વાળવો પડ્યો.

આટલાં મોટાં લસ્કરને મુનઘમા નકામુ રાખવું જગર કંઈ કામ કર્યા વિના પરત રવાના કરવું અગ્રેજોને ઈષ્ટ જણાયું નહીં. ઉપાડી લેવા સરખા કામની તપાસ કરતાં કલાઈવને મરાઠા સાથે થયલા તહના તથા તેની રૂએ વિજયદુર્ગનો કિલ્લો કબજે કરવાનો બાકી છે એવા સમાચાર મળતાં, આદિસો પુરોપિયન અને એક હજાર દેશી લસ્કર વહાણ ઉપર ચડાવી કલાઈવ અને વૉટસન વિજયદુર્ગ તરફ રવાના થયા. બીજી તરફથી પેશ્વાની ફાજ ખૂબ માણકરનાં ઉપરીપણાં હેઠળ આગ્રેના મુલકમાં દાખલ થઈ રામાજી-પતની સલાહથી પ્રદેશ હસ્તગત કરતી હતી. જે બાબુથી આવી તૈયારી થતી જોઈ તુવાજી આગ્રે પોતાના જ્યાવ માટે રામાજીપત પામે આવ્યો, અને સવાહની બાંજગ કરવા માંડી આ પ્રમાણે પેશ્વા તથા આગ્રે વચ્ચે મત્તાદ થાય તો વિજયદુર્ગનો લાલ હાથમાથી જવો રહેશે એમ અગ્રેજોને લાગ્યું; અને પોતાની સલાહ વિના મરાઠાઓએ તુવાજી સાથે સદેશ ચલાવવામાં પેશ્વાએ અગાઉ કરેલા કરાર તોળ્યાનું નિમિત્ત કહાડી તેઓ એક-દમ વિજયદુર્ગ ઉપર આવ્યા વૉટસને મમુદમાંથી અને કનાઈવે જનીન ભાગે કિલ્લાને ઘેરા લાલ્યો. આ હકીકત રામાજીની જાણમા આવતા અગ્રેજો પાસે ઘેરા ઉઠાવવા તેણે પુષ્કળ પ્રયત્ન કર્યા, પણ તેમાંથી કંઈ નિષ્પન્ન થયું નહીં, અને અગ્રેજોએ કિલ્લો સર કરી આગ્રેના દાફવાને બાળી નાખ્યો કિલ્લામાંથી દસ લાખ રૂપીઆનો આવેજ મળ્યો તે એકલા અગ્રેજોએ લઈ લીધો (ફેબ્રુઆરી સને ૧૭૫૬) કિલ્લો સર થતા કરારની રૂએ પેશ્વાને તે હવાલે કરવાનો હતો, પણ ગમે તેમ મહાના કહાડી અગ્રેજોએ પોતે તે રાખી લીધો મરાઠાઓના વ્યવહારમા તેમણે દખલ કરવાનો આ પહેલો પ્રયત્ન હતો આ ઉપરથી મરાઠાઓની રાજનીતિ વિશે નાના પ્રકારના પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે પણ તેનો નિચાર બ્રિટિશ રિવાસતમા કરવાની જરૂર નથી.

૨. ખુસી, નિઝામ અને ઉત્તર સરકાર પ્રાંત.—ખુસી મન્ડલી-પટ્ટણ જઈ લાના મુલકની વ્યવસ્થા કરતો હતો એ ઉપર કહેવામા આવ્યું છે. તે સને ૧૭૫૪ ના અંતમાં ત્યાં દામ આટોપી મોદેદના

હુકમ પ્રમાણે પાછો હૈદરાબાદ ગયો. પણ મોદેદની અનીતિ અને અપ-
લક્ષણનું પરિણામ નિઝામના દરબારમાં જણાઈ જવાથી ફ્રેન્ચ લોકોનાં વચન
ઉપરથી લોકોનો બરોસો ઉઠી ગયો. ખુદ નિઝામે જુસીને કહી સંભળાવ્યું હતું
કે 'કર્નાટકનો અધિકારી મહમદઅલી અંગ્રેજોની સહાયથી સર્વોપરી થયો
છે, અને ફ્રેન્ચનું નામ જ્યાં ત્યાં ફેલાયું છે, આજલગી ફ્રેન્ચ લોકોએ મારા ઉપર
અનેક ઉપકારો કર્યા છે તે મારી રમરણમાં છે, પણ હવે પછી અમને મદદ
કરવાને તેઓમાં સામર્થ્ય અને ઈચ્છા બન્ને રહ્યાં નથી.' જુસીએ નિઝામને
પ્રબળ સમજાવ્યો, પણ તેનું કંઈ મન માન્યું નહીં. આ પછી નિઝામે મૈસુર ઉપર
કરેલી સ્વારીમાં જુસીએ તેને સારી મદદ કરી, પણ ત્યાંથી પાછા ફરતાં,
વજીર શાહ નવાજખાને જુસી વિરૂદ્ધ તોફાન ઉઠાવી તેને નિઝામની નોકરી-
માંથી કમી કરાવ્યો. જુસીને નિઝામ દરબારમાંથી હાજી કહાવવાની પેશાની
ખટખટ આ પ્રમાણે ફતેહમંદ ઉતરતાં જુસીને પોતાનાં સધળાં ફ્રેન્ચ
માણસો સાથે રાજ્ય છોડી આત્મા જવાનો લેખી હુકમ નિઝામે આપ્યો,
અને મદ્રાસથી અંગ્રેજોની મદદ માંગવાનો પત્ર મોકલ્યો (સને ૧૭૫૬).
આ ઉપરથી અંગ્રેજ લશ્કર નિઝામની મદદે જવા ઉપડવાનું હતું,
પણ કલકત્તામાં અંધારી ડાટડીનું તોફાન ઉઠવાથી તેને એકદમ તે
તરફ જવું પડ્યું. ઉપલા હુકમથી જુસી કંઈ રહ્યો નહીં. બાલાશરાવ
પેશ્વા તેને નોકરીમાં રાખવા તૈયાર હતો, પણ સુબેદારના હુકમનો અના-
દર નહીં કરવાના વિચારથી તે હૈદરાબાદ ગયો અને 'આર' મિનાર
નામના બાગમાં પડાવ નાંખ્યો. તેની મદદે પોન્ડીચેરીથી મુખ્ય અમલદાર
લોની સરદારી હેઠળ લશ્કર આવતું હતું. રસ્તામાં અનેક સંકટો ખમી
દુશ્મનોની સામે થઈ હૈદરાબાદ આવી તે જુસીને મળ્યો એટલે તે જોર ઉપર
આવ્યો, નિઝામે તેને પુનઃ પોતાની નોકરીમાં લીધો, અને સધળો વ્યવહાર
અગાઉની માફક ચલાવવા માંડ્યો આ લાંજગડમાં ગુમાવેલા બાર ૭
મહિના જુસીને મળ્યા હોત, અને પોન્ડીચેરીનો પદ્ધિવટ રૂપે સરખા
ચાલાક પુરપના હાથમાં હોત, તો અંગ્રેજોનો હિંદુસ્તાનમાંથી સમૂળગો
ઉત્તેદ કરવાની ફ્રેન્ચ લોકોને સારી-તક મળી હોત. મદ્રાસનું સધળું

લશ્કર કલકતે ગયું હતું, અને સ્ત્રી બંગાળના નવાબે અંગ્રેજોનો ફક્તો ઉઠાવવાનો રૂબ જમાવ્યો હતો.

સને ૧૭૫૬ માં નિઝામ દરબારમાં પોતાનો લાગવગ બરાબર ખેસતાં છુસી થોડું લશ્કર લઈ ઉત્તર સરકાર પ્રાંતમાં ગયો, તો સ્ત્રી તેને નવાબ મુરાજ-ઉદ-દૌલાની મદદે જવા માટે આગ્રહપૂર્વક કહેણ મળ્યું. એટલામાં ચંદ્રનગર અંગ્રેજોને હાથ જવાની ખબર છુસીને મળી. તરતજ તેણે અંગ્રેજોના ઉત્તર સરકારના પ્રાંતમાંનું વિશ્વાખાપટણનું ધણું આબાદ થાણું હસ્તો કરી દબળે કર્યું (સને ૧૭૫૭). પણ એ કામ પાર પડે તે પહેલાં નિઝામના દરબારમાં ઘોંટાળો ઉપસ્થિત થવાથી છુસીને ત્વરાથી ઔરંગાબાદ જવું પડ્યું. નિઝામ સલાબતજંગના બન્ને લાઈબસાલતજંગ અને નિઝામ-અદલી તથા દીવાન ચાહ નવાજખાન એ સંઘળાએ એકત્ર થઈ નાના તરેહનાં કારસ્તાનો ઉપાડ્યાં, રાજ્યમાં બખેડો કર્યો, અને મરાઠાઓની મદદ વડે ફ્રેન્ચ લોકોને હાંકી કહાડવા તજવીજ કરી. આથી સલાબતજંગે ગલરાઈ ઉઠી છુસીને યાજે ખોલાવ્યો. એણે આવી બખેડો જડમૂળથી ઉખેડી નાખ્યો, અને દરબારમાં અગાઉના જેવી વ્યવસ્થા ચાલુ કરી. આ પછી લાસી તરફથી આગ્રહપૂર્વક તેડું આવતાં તેને નાઈલાજે અહીંથી પોન્ડીચેરી જવું પડ્યું. વાસ્તવિક રીતે છુસી નિઝામનો નોકર હતો, અને તેને લાસીનો કુકમ માનવાની જરૂર નહોતી; પણ પોતાની બહાદૂરીથી પ્રેરાઈ રવરાજદ્રોહનું પાતક તેણે પોતાને માથે લીધું નહીં. દેરાખાદથી નીકળતી વેળા છુસીએ કોન્ફિઅન્સના (Confians) હાથ હેઠળ પોતાનું કેટલુંક લશ્કર દક્ષિણમાં રાખ્યું.

ઉત્તર સરકાર પ્રાંત તરફ છુસીની યુદ્ધ યતાં વિશ્વાખાપટણના રાજા આનંદરાજે ફ્રેન્ચ લોકોને હાંકી મુકી ચહેર હસ્તગત કર્યું, અને તેમની સામે પોતાનો બચાવ કરવા બંગાળામાંથી ક્વાઈનની મદદ માગી. આ વખતે પ્લાસીની લડાઈ થઈ ગઈ હતી, અને ક્વાઈન કંઈ ખાસ કામમાં રોકાયેલો નહોતો. ઉત્તર સરકારમાંના જમીનદારો ફ્રેન્ચ અમલની અવગણના કરી સ્વતંત્ર થવા લાગ્યા હતા તે સંધિનો લાભ લઈ ક્વાઈનને કોન્ફિઅન્સની

સંસાદ વિરૂદ્ધ અંગાળામાંથી કર્નલ ફ્રાંકને પાંચસો યુરોપિયન અને બે હજાર દેશી ફોજ આપી, આનંદરાજને મુદ્દ કરી ઉત્તર સરકારનો કબજો લેવા મોકલ્યો. લાડીએ પણ તેની સામા થવાને કૉનગ્રેસને સત્વર રવાના કર્યો. પણ આ કામથી અણવાકેફ હોવાથી તે કંઈ વિશેષ કરી યત્ન નહોતો; સને ૧૭૫૭ ના ડીસેમ્બર માસમાં ફ્રાંકે કૉનગ્રેસને હરાવ્યો, એટલે કૉનગ્રેસ મન્ડલીપટણ તરફ ગયો, અને લાંથી નિઝામ સલાબતને પોતાની મદદે જોડાવ્યો. તેની તરફનું કંઈ પણ લશ્કર આવી મળે તે અગાઉ કર્નલ ફ્રાંકે વીજળીક ત્વરાથી ઉત્તર સરકારમાં પ્રવેશ કર્યો, અને જમીનદારોની સહાયતાથી સર્વ પ્રાંત કબજે લઈ રાજમહેન્દ્રી તથા મન્ડલીપટણનાં બે કિલ્લે બંધ શહેરો હસ્તગત કર્યા. કૉનગ્રેસ પોતાનાં માણસો સાથે ફ્રાંકની શરણે ગયો, એટલામાં સલાબતજંગમ આવી પહોંચ્યો; પરંતુ ફ્રેન્ચ તરફથી પોતાનો બચાવ થોડા રીતે ઘટો નથી એમ તેને જણાતાં તેણે તેમની દોસ્તી કાયમને માટે છોડી દીધી, અને અંગ્રજોને પોતાના રાજ્યમાં આમંત્રણ કર્યું. આ વિજયને લીધે અંગ્રેજોની સત્તા સ્થળે ફેલાયે જણાવવા લાગી. સલાબતજંગે કર્નલ ફ્રાંક સાથે તહ કરી, રાજમહેન્દ્રી, મન્ડલીપટણ અને આસપાસનો આર લાખની આવકવાળો પ્રદેશ અંગ્રેજોને કહાડી આપ્યાં, અને ફ્રેન્ચ લોકોએ કૃષ્ણા નદીની ઉત્તરે વેપારી ધાણાં સ્થાપવાં નહોં, અને તેમને નિઝામે પોતાની તોફારીમાં રાખવા નહોં એવો ફરાવ થયો. આ પ્રમાણે આઠસાં વર્ષ અતિથય ખટખટ કરી નિઝામના હરબારમાં બુસીએ જમાવેલો ફ્રેન્ચ લાગવગ એક ક્ષણમાં અદ્રશ્ય થઈ ગયો.

આ ઝગડો ઉત્તર સરકારમાં ચાલુ હતો તેવામાં કલાઇવે બંગાળામાંનું ચંદનગરનું ફ્રેન્ચ ધાણું કબજે કર્યું તેની હકીકત ૨૧ મા પ્રકરણમાં આવશે.

૩. કાઉન્ટ લાલીનું આગમન અને તેની અકસ્મી.—સને ૧૭૫૬ માં યુરોપમાં ઈંગ્લેન્ડ અને ફ્રાન્સ વચ્ચે શરૂ થયેલાં સાત વર્ષનાં યુદ્ધનું પરાવર્તન હિંદુસ્તાનમાં થયું અને પરિણામમાં જે વિમલ થયો તેને 'કનોટકનું ત્રીજું યુદ્ધ' કહે છે. એ યુદ્ધને કેટલાકો અંગ્રેજ ફ્રેન્ચ વચ્ચેનું બીજું યુદ્ધ પણ કહે છે.

યુરોપના અનેક દેશના લોકો અમેરિકામાં વસાહત કરી રહેતા હતા. તેમાં ઇંગ્લેન્ડ અને ફ્રાન્સના લોકો પુષ્કળ હોવાથી ત્યાંનાં થાણાં ઉપર એ એ દેશમાંથી કોનો અમલ ચાલે એ બાબત ટોટો ઉપસ્થિત થતાં, સને ૧૭૫૬ ના અરસામાં બંને પ્રજા વચ્ચે લડાઈ જાગવાનો પ્રસંગ દેખાયો. ખીણ તરફથી યુરોપમાં પ્રશિયાનો પરાક્રમી બાદશાહ ફ્રેડ્રીક ધી ગ્રેટ રાજ્યનો વિસ્તાર વધારવાના લોભમાં પડોસમાં આવેલા ઑસ્ટ્રીઆની રાણી મેરિયા થેરીસાનો મુલક હોબ્સમાં કરવાની તૈયારી કરતો હતો. બચાવમાં ફ્રેડ્રીક સાથે લડવા માટે મેરિયાએ અનેક રાજાની મદદ મેળવી, સારે ફ્રાન્સ તેના પક્ષમાં જોડાયું. ઇંગ્લેન્ડના રાજાની માલીકીનું હેનોવરનું સંસ્થાન પ્રશિયાની હથમાં હોવાથી તેનો બચાવ કરવાના હેતુથી તેણે ફ્રેડ્રીકનો પક્ષ લીધો. આ યુદ્ધમાં જમીન ઉપર ફ્રેડ્રીક સામે અને સમુદ્ર ઉપર અંગ્રેજોના કાફલા સામે લડવામાં ફ્રાન્સે કંઈક ઉતાવળ કરી. હિંદુસ્તાનમાં ગોદાહરે કચ્છના તહતામાની રૂએ અંગ્રેજ અને ફ્રેન્ચ કંપની વચ્ચેના ટંટાનો નેષ્ટએ તેવો નિકાલ થયો નહીં. યુરોપમાં યુદ્ધ શરૂ થતાં તેની અસર અહીં જણાવવા લાગી, તોપણ અંગ્રેજ હરકર કાશ્મિરની સાથે બંગાળામાં ગયલું હોવાથી, કર્નાટકમાં એકદમ લડાઈ શરૂ થઈ નહીં. એમ છતાં ફ્રેન્ચ લોકોએ અંગ્રેજોના સંસ્થાન ઉપર હાથો મારવાનો ઉદ્દેશ ઉપાડ્યો. દ્વીપીનાપોલી અઘાપિ અંગ્રેજોના તાબામાં હતું, અને ત્યાંની સંરક્ષક ફોજનો વડો કૅપ્ટન કૅલિઓડ હતો. સને ૧૭૫૭ ના એપ્રિલ માસમાં કૅલિઓડે મદુરા કબજે લેવા પ્રયત્ન કર્યો, પણ તેમાં તે નિષ્ફળ થયો. મરાઠા સરદારો કર્નાટકમાં આવી પોતાનો વાર્ષિક દુક ઉધરાવતા હતા, અને ત્યાંથી નિઃશસ્ત્રી સત્તા અદ્રશ્ય થઈ હતી.

આ અગત્યના સમામમાં ફ્રેન્ચ તરફથી મુખ્ય લાગ લેનાર લાલીનો જન્મ સને ૧૭૦૭ માં થયો હતો. નાનપણથી તેનો કાળ યુદ્ધ સંમામમાં ગયો હતો, અને તેણે અનેક મોટાં મોટાં પરાક્રમો કર્યા હતાં. ફ્રેન્ચ દરબારમાં તેની ખ્યાતિ ઘણી હતી, અને તેણે રાજ્યની સારી મહેરબાની સંપાદન કરી હતી. તે અતિશય સાહસિક, શ્રેયીર અને હૃદયનિશ્ચયી તરીકે યજ્ઞાપલો હતો. ગમે તેવાં સંકટને તે ગળીકારતો નહીં. અંગ્રેજો વિરુદ્ધ

તેના મનમાં અત્યંત દ્વેષ લગાવ્યો હોવાથી તેમને અમેરિકા તેમજ હિંદુસ્તાનમાંથી હાંકી કઢાડવા નોંધએ એવો તેનો મત હતો. દુષ્ટને બોલાવી લીધા પછી ફ્રેન્ચ સરકારે સર્વ બાબતનો વિચાર કરી હિંદુસ્તાનમાં કેવા પ્રકારની ગોઠવણ કરવી તેનો નિશ્ચય કર્યો હતો; અને તે પ્રમાણે અમલ કરવા લાવીને કેટલીક તાકીદ કરી હતી. ફ્રેન્ચ-સત્તા સ્થાપવાનો ઉપક્રમ ખીલકુલ કરવો નહોતો, કિનારો છોડી દેશના માંહેલા ભાગમાં જવું નહોતો, દેશીઓની વડવાડમાં પડવું નહોતો, અને અંગ્રેજોનાં કિનારા ઉપરનાં કિલ્લેબંધ સંસ્થાનો કબજે કરવાં, તેમનો વેપાર સર્વરવ પુખાવવો એવા હુકમો લઈ લાવી ફ્રાન્સથી નીકળ્યો હતો. આથી કરી ખર્ચ વધ્યા વિના પૈસાની બાબતમાં થતું નુકસાન ભરપાઈ થશે એમ ફ્રેન્ચ સરકાર માનતી હતી.

યુદ્ધ શરૂ થતાં ફ્રેન્ચ સરકારે લાવીને લશ્કરનો ઉપરી બનાવી કેટલુંક શરકર તથા કાફલો લઈ હિંદુસ્તાન જવા રવાના કર્યો. આરંભમાં નેટલી ફ્રેન્ચ લાવી સાથે આવવાનું હતું હતું તેટલી પાછળથી આવી ઘટી નહોતી. ફ્રાન્સની તે સમયની સ્થિતિનો વિચાર કરતાં એમ વાગે છે કે ફ્રેન્ચ સરકારે હિંદુસ્તાન અને અમેરિકામાં અંગ્રેજો સાથે લડાઈ કરી તેના કરતાં એકજ ટેકાણે પોતાનું બળ જમાવી યુદ્ધ કર્યું હોત તો પરિણામમાં તેને ફાયદો થતો. અનેક પ્રકારની અડચણોને લીધે લાવીને ફ્રાન્સથી નીકળતાં વિલંબ લાગ્યો. એની સાથે ધણા બદાદૂર અને નામાંકિત ફ્રેન્ચ સરદારો આ દેશમાં આવ્યા, પણ તે સધળાઓમાં નોંધએ તેવો ઐક્યભાવ નહોતો. યુદ્ધ લાવી શુદ્ધિમાન અને યંચળ હતો, અને ગમે તે કામ મારફત કરી પાર પાડતો; પણ સ્વભાવે તે અતિશય ઉતાવળો હતો. હિંદુસ્તાનમાં ચાલતા વ્યવહારની તેને ખીલકુલ માહિતી નહોતી. સધળા સ્થાનિક ફ્રેન્ચ અધિકારીઓ લાંચીઆ, અરાજનિષ્ઠ અને બ્હીકણ હોવાથી તેના કહેવા ઉપર લક્ષ ન આપતાં, યોગ્ય લાગે તે વ્યવસ્થા મક્કમપણે કરવાનો ફ્રેન્ચ સરકારનો તેને ખાસ હુકમ હતો. માત્ર છુસી માટે ફ્રાન્સમાં સારો અભિપ્રાય હતો. લાવીને સર્વ અધિકાર આપવામાં આવ્યો હતો છતાં ગવર્નર ડીબ્રી અને તેની કોન્સલની સત્તામાં દંઈ ફેરફાર થયો નહોતો. લાવીના હાથ હેઠળનો અડધો કાફલો આસરે ૭

મહિના અગાઉ નીકળી સને ૧૭૫૭ ના સપ્ટેમ્બરમાં પોન્ડીચેરી-આવ્યો. તે પછી ખીજ વર્ષના એપ્રિલ માસમાં લાક્ષી આવ્યો તે અગાઉ ડીલેરીએ પ્રથમની ફાજનો ઉપયોગ કર્યો હોત તો એ પ્રાંતમાં તે વેળાએ અંગ્રેજોનું કંઈ પણ લશ્કર ન હોવાથી ફ્રેન્ચ સત્તા કાયમ થતાં મદ્રાસ અને ફોર્ટ-સેન્ટ ડેવિડ તે સહેલાઈથી કબજે કરી શકતે. લાક્ષીની સાથે આવેલા કાફલામાં કાઉન્ટ ડારો (d'Arche) નામનો એક વિચિત્ર ગૃહસ્થ હતો; તેની નિમણુંક લાક્ષીના વડપણ હેઠળ ન થયલી હોવાથી તે મનમાનતી રીતે વત્યો, તેણે લાક્ષીની સલાહ ગણુકારી નહીં, અને તેને લીધે આખરે સ્વદેશને બારે નુકસાન કર્યું.

પ્રથમથીજ પોન્ડીચેરીના અધિકારીઓ માટે લાક્ષીનો અભિપ્રાય સારો નહોતો, અને એ સત્રજાઓને સુધારી શિક્ષા કરવા માટે પોતે આવ્યો છે એમ તે સમજતો હોવાથી તેને કોઈ સાથે બન્યું નહીં. કોઈ સલાહ આપતું તો તે કપટથી આપી હશે એમ ધારી તેનો તે સ્વીકાર કરતો નહીં. તેનાં આવાં કૃત્યથી કટાણી કોઈએ ખરી ઉત્કંઠાથી તેને મદદ કરી નહીં. 'આપણા સૌર્યને બદલે લાગે, આપણે રાષ્ટ્રદ્રોહી ગણાઈએ પણ લાક્ષીની ખેડ જીતવાવી' એવો ખેત તેની ઉદ્દામ વર્તણૂકને લીધે ઉત્કેરાઈ ગઈ અનેક ફ્રેન્ચ ગૃહસ્થોએ રચ્યો હતો. ઉપરથી હેઠળ મુઢીના સધળાઓનાં મનમાં આવા મૂર્ખાઈ બરેલા વિચારો દાખલ થયા હતા. કિનારા ઉપર ઉતરતાં લાક્ષીએ મદ્રાસ અને ફોર્ટ સેન્ટ ડેવિડ લેવાનો ફરાવ કર્યો, પરંતુ સત્રજાં વ્યર્થ હતું. ડીલેરી તરફની કંઈ તૈયારી નહોતી, દુશ્મન તરફની કંઈ ખાતમી નહોતી; ત્રીજેરી ખાલી પડી હતી, માર્ગ ખતાવી શકે તેવાં માણસો નહોતાં; આટલું છતાં લાક્ષીને મદદ કરવાની ઈચ્છા બેઠકએ તો કાઢતે નહોતી. લાક્ષીએ ગાંઠના પૈસા ખર્ચ્યાં બની શકે તેટલી તૈયારી કરી. અંગ્રેજ કાફલો ડારોની પછી ત્રણ મહિને નીકળી તેની પહેલાં સવા મહિના અગાઉ અહીં દાખલ થયો હતો. માર્ગમાં નાગાપટ્ટણ આગળ બન્ને સામ-સામા થતાં થયલી ઝપાઝપીમાં ડારોને બારે નુકસાન પહોંચ્યું. તા. ૧ લી મે, સને ૧૭૫૮ ને દીને લાક્ષી પોન્ડીચેરીથી નીકળી કડ્ડોર ગયો, અને

ચોથે દિવસે તેણે તે ઘરેર હસ્તગત કર્યું. અહીંથી ફોર્ટ સેન્ટ ડેવિડ ઉપર તેને જવું હતું, પણ તેની પાસે સંન્યતે માટે જોઈતી ધાન્ય સામગ્રી હતી નહીં, તેમ સામાન લઈ જવા માટે ગાર્ડ પથ નડોનાં, છતાં અન્ય મુલકમાં દાખલ થઈ મળી આવે તેનાં માણસોને પકડી કામે લગાડવા એણે ઠરાવ કર્યો. એ પ્રમાણે અમલ કરવાથી તથા લુટથી જે કંઈ હાથ આવે તે લેવાનું ઘર કરવાથી દેથી લોકો તેની વિરુદ્ધ ખગલગી ઉઠ્યા અને તેને સધળી તરફથી ઘેરી લીધો. આથી તે અત્યંત મુસ્કંદ સ્થિતિમાં આવ્યો, છતાં ગમે તેવી અડચણોની દરકાર કરે તેવો તે નહોતો. પ્રસંગોપાત જે મુઝે તે પ્રમાણે અમલ કરી તેણે પોતાનું કામ ચલાવ્યું. તા. ૧૬ મી મે એ તેણે ફોર્ટ સેન્ટ ડેવિડ ઉપર તોપનો મારો ચલાવ્યો, અને થોડાજ દિવસમાં તે સર કરી ચકાશે એમ તેને લાગ્યું. એટલામાં પોન્ડીચેરી ઉપર અંગ્રેજ કાફલો આવી પહોંચ્યાની, અને ફ્રેન્ચ સિપાઈઓ કામ કરવા ના પાડી પગારને વાસ્તે હક લઈ બેસી રહેવાની, તેને ખબર મળી. લાલ્લી ત્વરાથી પોન્ડીચેરી ગયો, અને સ્વતંત્ર પૈસાથી ફ્રેન્ચને સમજાવી લીધી. ફોર્ટ સેન્ટ ડેવિડ ઉપર પાછા ફરી તા. ૨ જુનને દિવસે તેણે કિલ્લો કબજે કર્યો, અને પછી તરતજ દેવકાદા લીધું. એટલામાં કાશે કાફલા સહિત ફોર્ટ સેન્ટ ડેવિડ આગળ આવી લાગ્યો. તેને લાલ્લીએ પુષ્કળ વિનવી મદાસ ઉપર હલ્લો લઈ જવામાં મદદ કરવા જણાવ્યું. કાશેએ તેમ કરવા સાફ ના પાડી, અને કહ્યું કે 'હું તો વેપારી જહાજોનું સંરક્ષણ કરી સેન્ટ લુઈ પાછો ફરીશ.' એ પ્રમાણે ૬૦૦ માણસો સહિત કાફલો લઈ તે ઉપડી ગયો તે પૂર્વે તેણે વેપારી વહાણોનો જથ્થાવ જરાખર કર્યો નહીં. એની નજર ચુકાવી અંગ્રેજ વહાણો પુષ્કળ પૈસા તથા સામાન સાથે મદાસ પહોંચ્યાં. લાલ્લીને પણ મદાસ તરફ દૂર કરવી હતી, પરંતુ ખર્ચ માટે તેની પાસે કંઈ ન હોવાથી તાંજેર ઉપર સ્વારી કરી પૈસા કલકત્તાવાની સલાહ તેને કૉન્સિલ તરફથી મળી. ઇંપન લાખ રૂપીઆ આપવા માટે તાંજેરના રાજાએ કુપ્તેને જે દસ્તાવેજ લખી આપ્યો હતો તેની જાળવણી કરવાની આ યુક્તિ હતી. લાલ્લીને કૉન્સિલનાં ફરમાન મુજબ કરવાનું યોગ્ય

લાગ્યું નહીં તોપણ નાઈલાજ થઈ તેને તેમ કરવાની ફરજ પડી. તાંજેર જતાં રસ્તામાં લાલીએ મંદીરો અને ગામો લૂટ્યાં. લોકોને તેની સ્વારીની એટલી બધી ધારતી લાગી કે સધળા તેનો રસ્તો ચુકાવી આડ પ્રદેશમાં નીકળી ગયા, એટલે તેને સધળો પ્રાંત ઉજ્જડ અને વેરાન જણાયો. તા. ૮ મી જુલાઈએ તે તાંજેર પહોંચ્યો કે રામને પોતાની સલામતી માટે દહેશત પડી, અને પાંચ લાખ રૂપીઆ આપવા કબૂલ થયો. પણ લાલીના હિતાવળા અને અધીરા સ્વભાવને લીધે સધળું બગડી ગયું. જરા વિજય મળ્યા બાદ રામને તેનાં સધળાં માણસો સહિત કેદ કરી સેન્ટ જુઈ લઈ જવાની કંઈક નિષ્કુરપણે આવેલી ધમકીથી રાજ પ્રતાપસીંહ ચુસ્ત થઈ ગયો, અને ગમે તે થાય તોપણ ફ્રેન્ચ લોકોને હાથ ખતાવવા તેણે નિશ્ચય કર્યો. તાંજેર ઉપર ફ્રેન્ચ તોપનો મારો શરૂ થવાની અણી ઉપર હતો એવામાં કારિકલ અને પોન્ડીચેરી સર કરવા અંગ્રેજ ફોજ આવી લાગવાની ખાતમી લાલીને મળી, એટલે ગમે તે પ્રકારે જીવ બચાવી તાંજેર છોડી પોન્ડીચેરી જવાની તેને જરૂર પડી. પાછા ફરતાં તાંજેરનાં માણસોએ તેને એટલો ત્રાસ આપ્યો કે એક વખત તે જાતે તેમના હાથમાં સપ-ડાઈ જવાની અણી ઉપર હતો, પણ તેમાંથી તે બચી ગયો. તેને ત્રણ મોટી તોપમાં ખીલા મારી રસ્તામાં છોડી દેવાની જરૂર પડી. આ પ્રમાણે દરીઆ ઉપર ડારો અને જમીન ઉપર લાલી દુશ્મનને હાથે માર ખાતો પોન્ડીચેરી આવ્યા, છતાં ડારો લાલીને મદદ કરવા કબૂલ થયો નહી. માત્ર એક ડચ વહાણ તે પકડી શક્યો, તે ઉપરનું નાણું અને ખીજ સામગ્રી લઈ લાલી એકદમ મદ્રાસ તરફ રવાના થયો. રસ્તામાં તેને જુરી મળ્યો. જુરીના કહેવા પ્રમાણે તે વન્યો દોલ તો સધળાને ફાયદો થાત, પણ બેઉ વન્યે માત્ર નામની મિત્રાચારી દોચાથી જુસી જે કંઈ કહે તે કંઈ પણ મતલબથી કહેતો દરો એમ લાલીને લાગતું જુસી પાસે અદળક દોલત દોવાની લાલીને ખજર હતી, પણ જા પૈસા તેણે અન્નાયથી મેળવ્યા દરો એવું તે માનતો દોચાથી જુરીની સલાહની તે અવગણના કરવા લાગ્યો. આથી બન્ને વન્યે ધ્રિયાં હિપ્ત થતાં જુરીએ અંતઃકરણથી લાલીને સલાય કરી

નહીં. એમ છતાં આખર પર્વત રાજનિષ્ઠાની લાગણીનું ઉલ્લેખન કરી યતિક્ષિત કૃત્ય શુસીએ કયું નહીં, એ તેનું બૂખણ છે. શુસીને નિઝામના દરબારમાંથી ખોલાવી લેવાથી લાલીને કંઈ પણ અત્યક્ષ ફાયદો થયો નહીં, પણ ત્યાં રહી પૈસાની તેમજ ખીજ મદદ તે કરી શકતે તે બેગવાઈ જતી રહી. લોકાની આજીજી નહીં કરતાં સર્વેએ એક ઠેકાણે મળી અંગ્રેજો ઉપર અચાનક હુમલો લઈ જવાના વિચારથી લાલીએ શુસીને ખોલાવી મંગાવ્યો હતો.

લાલી તરફનું કહેણ મળતાં શુસી મોટી મુશ્કેલીમાં પડ્યો. હૈદરાબાદ છોડી જવાથી નિઝામ દરબારમાંના ફ્રેન્ચ સાગવગ એકદમ અદ્રશ્ય થઈ જવાની ધાસ્તી હતી; તેમજ એ ન કરે તો લાલીનો પરાજય થતાં તેની અસર હૈદરાબાદમાં તેને જણાયા વિના રહે નહીં, અને હુકમ તોડવાનો દોષ માથે આવે તે જુદો. હૈદરાબાદમાં રહી નાજુની અને લસ્કરની મનમાનતી મદદ મેળવી શકાય તેટલી મદદ થોડી ફોજ સહિત લાલીને જઈ મળવાથી મેળવી શકાય નહીં એ તે સારી પેઢી સમજતો હતો. તેના આ વિચારો બરાબર હતા, પણ હૈદરાબાદ દૂર હોવાથી લાલી મોકલેલી મદદ સહીસલામત લાલીને પહોંચવામાં અનેક અડચણો પડવાનો સંભવ હતો, એટલે શુસીના જાતે જઈ લાલીને મળવાથી કંઈ ખોટું થયું હોય એમ કહી શકાય નહીં.

૪. લાલી અને અંગ્રેજો વચ્ચેનો સંઘાત (સને ૧૭૫૬-૬૧).— મદ્રાસ ઉપર હુમલો કરવાની સફળી અવસ્થા શુસીને મેળવવાનો સર્વ તરફથી થયેલો આગ્રહ લાલીએ ગણકાર્યો નહીં, પણ શુસીએ સર્વનાં મન પોતાની વિશ્વ ઉશ્કેર્યો હોય એવો તેને સંશય આવ્યો. નવેમ્બર સને ૧૭૫૮ ના આરંભમાં સાત આઠ હજાર માણસો લઈ લાલી, શુસીને લઈ મદ્રાસ જવા નીકળ્યો. રસ્તામાં આર્કટ કંઈ કરી તેણે રામસાહેબને કર્નાટકની નવાબગિરી આપી.

મદ્રાસમાં એ વેળા પાંચ હજાર અંગ્રેજ ફોજ હતી. લોર્ડ પિગટ (Lord Pigott) જેવો હોંશીઆર મદ્રાસ ત્યાંનો અવર્નર હતો, અને અનુભવી કર્નલ લોરેન્સ પાસે લસ્કરનું વડપણ હતું. અંગ્રેજોનું ચિંતનપદનું

સંસ્થાન ફ્રેન્ચ લોકો હસ્તગત કરી શક્યા તેથી અંગ્રેજોને બહારથી મદદ મેળવવાની સગવડ મળી. તા. ૧૩ મી ડીસેમ્બરે મદ્રાસના કિલ્લા બહારનો બ્લૅક ટાઉન (Black Town) નામનો દેશીઓનો વિભાગ લાંબીના હાથમાં આવ્યો. આ શહેરમાં રહેતા દેશી વેપારીઓ પુષ્કળ તાલેવંત હતા તે સધળાને છૂટી ફ્રેન્ચ લશ્કરે સુમારે સાત લાખ રૂપિયાનો અવેજ મેળવ્યો. પણ લશ્કરની અવ્યવસ્થાને લીધે આ મોટી રકમમાંથી માત્ર ૨૫-૩૦ હજાર રૂપિયા સરકારી ત્રીજેરીમાં જમે થયા. પોન્ડીચેરીના અધિકારીઓના માહિમાહેના સંસાયાત્મક વર્તનથી લશ્કરી વ્યવસ્થા એટલી ખરાબ થઈ ગઈ હતી કે આશુપૂર્વક વિનંતી કરી તેમની પાસે કામ કહડાવવાની લાલીને જરૂર પડતી. તા. ૧૪ મી ડીસેમ્બરે મદ્રાસ આગળ અંગ્રેજ અને ફ્રેન્ચ વચ્ચે ધણીજ ઝગુની લડાઈ શરૂ થઈ, તેમાં લાલીનાં લશ્કરે બહાદૂરીથી લડી અંગ્રેજોને સખત માર માર્યો, અને તેને કદાચ હરાવતે, પરંતુ ખુસીએ આપત્તી વેળાએ આપવી જોઈએ તેવી સહાય નહીં આપવાથી, અંગ્રેજો છટકી જઈ કિલ્લામાં ભરાઈ બેઠા. ફ્રેન્ચ લોકોએ મદ્રાસના સેન્ટ જ્યોર્જના કિલ્લાને ઘેરા બાંધ્યો તેમાં પણ જોઈએ તેવી આશાકી તેઓ ખતાવી શક્યા નહી. લાલીનાં માણસો બ્લૅક ટાઉનની લૂટ પચાવી પાડવામાં અને અનેક તરેહના અનાચાર કરવામાં મથાણુ હતા, એટલે તાંજોર વગેરે ઇતર પ્રાંતના લોકોને ઉશ્કેરી અંગ્રેજોએ તેને હેરાન કરવા માંડ્યો. વળી ખસે ફ્રેન્ચ સિપાઈઓ સ્વરાષ્ટ્રનો દોહ કરી અંગ્રેજોને જઈ મળ્યા હતા, તેઓ વારંવાર કિલ્લા ઉપર આવી પોતાના મળતીઆઓને અંગ્રેજોને મળી જઈ પોતાનું કલ્યાણ કરવા, અને વિના કારણુ જીવ જોખમમાં ન નાંખવા આગ્રહ કરતા. એમ છતાં તા. ૨ જી જાનેવારી, સને ૧૭૫૯ થી દોઢ મહિના સુધી લાલીએ તોપનો મારો ચલાવી કિલ્લો લેવા મહાન પ્રયત્ન કર્યો. કિલ્લાની દીવાલમાં ભંગાણુ પડતાં એકદમ અંદર દાખલ થવાનો તેણે મનસુખો કર્યો, પણ તેના અમલદારો તથા માણસોએ આગળ પગ મુકવાને હિમત કરી નહીં. તા. ૧૬ મી ફેબ્રુઆરીએ એડમિરલ પોકોક (Admiral Pocock) મોટો કાફલો લઈ અંગ્રેજોને મદદ કરવા આવી પહોંચતાં લાલીની આંખ

આગરી હતો. તેણે ટિલેરી અને જુસીને ડાંગે પાસે મોકલી અહીં રહેવા માટે આમદ્ધપૂર્વક વિનંતી કરાવી, પણ ડાંગે કબૂલ થયો નહીં. અંગ્રેજોએ અતિશય મોટું લશ્કર એકઠું કરી ફ્રેન્ચ લોકોની પુઠ પકડી. વાંડીવોરા મુકામે સને ૧૭૫૬ ના સપ્ટેમ્બરની ૨૯ મી તારીખે એક સખત ઝપાઝપી થઈ, અને અંગ્રેજોનો પરાજય થયો. લાલ્લી આગરી હોવાથી આ જયનો ફાયદો તે લઈ શક્યો નહીં. આ વેળા અંગ્રેજ લશ્કરમાં અનેક શરવીર પુરો હતા તેમાં કર્નેલ આપર કુટ (Col. Eyre Coote) વિશેષ નામાંકિત અને બહાદુર હતો. આ છત પછી ફ્રેન્ચ લશ્કરમાં ફરીથી ઉંડોળ બંક દબાવતાં લાલીને ધણી મહેનત પડી. એ અરસામાં જુસીએ આર્કટ બર્ધ કેટલુંક અનાજ અને નાણું એકઠું કર્યું. આ રીતે સને ૧૭૫૬ નું વર્ષ ખલાસ થયું.

સને ૧૭૬૦ નો ઉપદ્રવો ઝનુની ઝમડો શરૂ થતાં લાલીએ મોટી બૂલ કરી ફોજના બે લાગ કર્યા. એક લાગ તેણે ટીચીન, પોલી તરફ મોકલ્યો, અને બીજો પોતાની સાથે લઈ તે અંગ્રેજોની સામા ગયો. આર્કટ આગળ તેને ધુસી મળ્યો. આપણે જાતે લડાઈનો પ્રસંગ નહીં આણુતાં સ્વરક્ષણ કરી બેસી રહેવાની જુસીની સલાહ લાલીના ઉતાવળીઆ સ્વભાવને ફચી નહીં, અને અંગ્રેજોએ લીધેલું વાંડીવોરા પાછું મેળવવા તે ઉપડ્યો. તા. ૧૬ જાનેવરી, સને ૧૭૬૦ ને દીને આ ઠેકાણે ઉપદ્રવની અને મોટી ભયંકર લડાઈ થઈ. બન્ને જાણુએ મોટા મોટા સરદારો હાજર હતા અને બન્ને પક્ષે લડવામાં બહાદુરી બતાવી હતી. લડાઈ પૂરે જોશમાં ચાલતી હતી તેવામાં જુસીના ઘોડાને ગોળી લાગતાં તે પડ્યો અને શત્રુઓના હાથમાં સપડાઈ ગયો. ફ્રેન્ચ લશ્કર પોતાની હાર થતી જોઈ પોન્ડીચેરી તરફ નાસી ગયું. આ લડાઈમાં અંગ્રેજ સેનાપતિ કુટે અત્યંત બહાદુરી તથા ચાલાકી બતાવી હારે ખ્યાતિ મેળવી. વાંડીવોરાની લડાઈથી આ દેશમાંના અંગ્રેજ અને ફ્રેન્ચ વચ્ચેના યુદ્ધનો અંત આવ્યો. એ બે પ્રજામાંથી હિંદુસ્તાનનું સ્વામિત્વ કોના હાથમાં રહેશે એ પ્રશ્નનું હમેશ માટે નિરાકરણ થઈ ગયું, અને માર્ટિન, દુમાસ, કુપ્લે ઇલાદી નામાંકિત ફ્રેન્ચ મહત્ત્વોએ

[illegible][illegible]

[illegible][illegible]

દેહાન્ત દંડની શિક્ષા ભોગવવી પડી એ ખરું, પણ જે અસંખ્ય લોકોએ તેને કંઈ પણ ટેકા આપ્યો નહીં અને ખુશ્કી રીતે રાજદ્રોહ કર્યો તેની કામ્યે તપાસ સુધ્ધાં કરી નહીં, એ ક્રાન્સની ન્યાયી ભુદ્ધિ !

ભુસી પણ સ્વદેશ ગયો. તેણે અડળક દોલત એકડી કરી હતી તે ઉપર ધણો વખત તેણે મોજમગહ ઉડાવી, અને વીસ વર્ષ પછી સને ૧૭૮૧ માં ફરીથી ફ્રેન્ચ સૈન્યનું આધિપત્ય સ્વીકારી તે કર્નાટક આવ્યો; પણ તે કંઈ કરી શકે તે અગાઉ તેનું મરણ થયું.

આ પ્રમાણે ફ્રેન્ચ દેશલકતોએ હિંદુસ્તાનમાં સ્વદેશની સત્તા સ્થાપવા માટે ઉપાડેલો ઉપક્રમ નિષ્ફળ ગયો. ફ્રેન્ચ કંપનીનું પ્રયોજન ન રહેવાથી સરકારે સને ૧૭૬૯ માં તે બંધ કરી. પોન્ડીચેરીનો કબજો લીધા બાદ અંગ્રેજોએ છ'છ, ધીમાગદ વગેરે ન્યનાં અસંખ્ય સંસ્થાનો તાબે કરી લેવાથી કેટલાક ફ્રેન્ચ સિપાઇઓ નાસી જઈ હૈદરઅલીની નોકરીમાં જોડાયા. સને ૧૭૬૩ માં પારીસ આગળ તહનામુ થતાં પોન્ડીચેરી, કારીકલ, માદી વગેરે કેટલીક જગ્યાઓ ફ્રેન્ચ લોકોને પાછી મળ્યા, જે અઘાપી તેમની પાસે છે. આ પછી તેમણે પોતાનું રાજ્ય હિંદુસ્તાનમાં સ્થાપવા ફરીથી કંઈક પ્રયત્ન કર્યા, પણ તેમને યશ ન મળવાથી વાંડીવોશની લડાઈથીજ ફ્રેન્ચ લોકોનો હિંદુસ્તાનમાંનો ઇતિહાસ પુરો થયો એમ કહી શકાય.

૫. લાલીના અપયશનું અવલોકન.—આ મુદ્દમાં લાલીને કેમ યશ મળ્યો નહીં તેનો આપણે વિચાર કરીએ. ઋતુનથી, કુશળતાથી તથા અપાદાબંધ અંગ્રેજો સામે લડી તેમનો નાશ કરવાનું મુખ્ય કામ લાલીનું હતું, પણ એ ત્રણે બાબતમાં ફ્રેન્ચ લોકોએ અનેક ભૂલો કરી હતી.

પહેલાં ત્રણી જાતે બહાદૂર અને સાહસ ખેડવામાં તત્પર હતો છતાં તે સેનાપતિના કામ માટે લાયક નહોતો. હિંદુસ્તાન આવવાને તેની નિમણુંક કરવામાં આવી તે અગાઉ તેની નાલાયકી એક ફ્રેન્ચ પ્રધાને કબુલ કરી હતી. તે અત્યંત તામસી, ઉતાવળો, હડીલો અને દેવો હતો. શિક્ષા કરવામાં તે અતિશય કડક હતો, અને મ્હોડામાંથી કહાડેલા રાખેડા પાછા ખેંચતો નહીં. કોઈની સહજ ખૂશ થતાં અથવા તેની તરફ વિરોધ બતાવતાં

હિંદુસ્તાનમાં રાજ્ય સ્થાપવા માટે કરેલા પ્રયત્નનો અંત આવ્યો, વાંડીવોદની સમાધ પછી એક પછી એક ક્રેન્ચ સંસ્થાન અંગ્રેજોએ કબજે કર્યો પછી આખરે પોન્ડીચેરીનો વારો આવ્યો. અંગ્રેજોને ઇંગ્લંડથી વહાણ અને માણસોની મોટી મદદ આવી મળી હતી, પણ ક્રેન્ચ લોકોને કાંઈ તરફની મદદ નહોતી. ચાર ૭ મહિના મોટી બહાદુરીથી લાક્ષીએ પોન્ડીચેરીનો બચાવ કર્યો. આખરે ઘરોળો તથા અજસામથી ખુદતાં નિરપાય થઈ લાવીને શત્રુને શરણે જવા ફરજ પડી (તા. ૧૫ જાન્યુઆરી, ૧૭૬૧). આ પ્રસંગે લાક્ષી અને તેના સિપાઈઓ જીવ ઉપર આવી લડતા હતા. લાક્ષી પોતે તથા તેના લાકડેબાના કેટલાક ક્રેન્ચ માણસો લડવામાં મમતી રહ્યા, અને આખર પર્વત શરવીર સિપાઈઓને યોગ્ય થાપ તેનું વર્તન કયું; શરણે જવાનો વખત આવતાં કેટલાક રાજદ્રોહી ક્રેન્ચ મોક્ષરો ધણીજ બેશરમ રીતે વર્ત્યા હતા તે ઇતિહાસમાં જાહેર છે. પોન્ડીચેરીનો કબજો લીધા પછી અંગ્રેજોએ તેની કિલ્લેબંધી જાળીનહોસ્ત કરી હતી.

અંગ્રેજોએ લાક્ષીને મદ્રાસથી ઇંગ્લંડ મોકલાવી દીધો. ત્યાં અંગ્રેજો વિરૂદ્ધ દેખાવ નહીં જતાવવાના તેમજ બીજી અનેક બાબતોના સોગંદ લીધા પછી એનો છુટકો થયો અને તે સ્વદેશ પાછો ફર્યો. અહીં પણ તેને શંકત બેસવાનું નહોતું. હિંદુસ્તાનમાં જેવી રીતે અનેક શત્રુઓ તેની સામા કપટ કરતા હતા તેમ ક્રાન્સમા પણ થયું. તેણે જેમ જેમ શત્રુનો નિર્બંધ કરો સ્વકૃત્યનું સમર્થન કયું તેમ તેમ તેના શત્રુઓ જોર પડે આવ્યા, અને સર્વેએ એક મત થઈ તેની વિરૂદ્ધ હરીઆદ ઉઠાવી. આ સઘળાનું પરિણામ ધણું ભયંકર આવ્યું. પરંતુ પોતે નિરપરાધી છે એ વિચાર ઉપર દૃઢ રહી જે થાપ તે ભોગવાનો પણ નાસી નહીં જવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો. દેશદ્રોહનો ચુકદમો તેના ઉપર ત્રણ વર્ષ ચાલ્યા પછી આખરે ન્યાયોધીશોએ તેને ફાંસીની શિક્ષા ફરમાવી, અને તે તા. ૯ મી મે ૧૭૬૬ ને દીને અમલમાં મુકાઈ. આવી દુઃખદાયક રીતે આ શર પુરૂષનો અંત આવ્યો. ક્રેન્ચ રાજ્યની તે સમયની સ્થિતિ કેવી ખરાબ હતી તે આ ઉપરથી ખુદ્દુ દેખાય છે. લાક્ષીને તેનાં કૃત્યને માટે

હિંદુસ્તાનમાં રાજ્ય સ્થાપવા માટે કરેલા પ્રયત્નોનો અંત આવ્યો. વાંડીચોરની સલાહ પછી એક પછી એક ફ્રેન્ચ સંસ્થાન અંગ્રેજોએ કબજે કર્યાં. પછી આખરે પોન્ડીચેરીનો વારો આવ્યો. અંગ્રેજોને ઇંગ્લંડથી વહાણ અને માણસોની મોટી મદદ આવી મળી હતી, પણ ફ્રેન્ચ લોકોને કાંઈ તરફની મદદ નહોતી. ચાર ૭ મહિના મોટી બહાદુરીથી લાલચે પોન્ડીચેરીનો બચાવ કર્યો. આખરે ઘરગોળો તથા અજસામગ્રી ખુદતાં નિરપાય થઈ લાવીને શત્રુને સરજો જવા ફરજ પડી (તા. ૧૫ જાન્યુઆરી, ૧૭૬૧). આ પ્રસંગે લાલચી અને તેના સિપાઈઓ જીવ ઉપર આવી લડતા હતા. લાલચી પોતે તથા તેના હાથ હેઠળના કેટલાક ફ્રેન્ચ માણસો સહવામાં મમતી રહ્યા. અને આખરે પર્વત ગરવીર સિપાઈઓને યોગ્ય ધાપ તેનું વર્તન કર્યું; સરજો જવાનો વખત આવતાં કેટલાક રાજકોટી ફ્રેન્ચ મોક્ષરો ધણીજ બેશરમ રીતે વર્ત્યા હતા તે ઇતિહાસમાં જાહેર છે. પોન્ડીચેરીનો કબજો લીધા પછી અંગ્રેજોએ તેની કિલ્લેબંધી જાળીનંદોસ્ત કરી હતી.

અંગ્રેજોએ લાલચીને મદાસથી ઇંગ્લંડ મોકલાવી દીધો. હાં અંગ્રેજો વિરૂદ્ધ ફ્રેન્ચના નહોં બતાવવાના તેમજ ખીજ અનેક આજતોના સોગત લીધા પછી એનો છુટકો થયો અને તે સ્વદેશ પાછો ફર્યો. અહીં પણ તેને શંકા બેસવાનું નહોતું. હિંદુસ્તાનમાં જેવી રીતે અનેક શત્રુઓ તેની સામા કપટ કરતા હતા તેમ ફ્રાન્સમાં પણ થયું. તેણે જેમ જેમ શત્રુનો નિર્ગેહ કરી સ્વદેશનું સમર્થન કર્યું તેમ તેમ તેના શત્રુઓ જોર પડે આવ્યા, અને સર્વેએ એક મત થઈ તેની વિરૂદ્ધ ફરીઆદ ઉઠાવી. આ સઘળાનું પરિણામ ધણું ભયંકર આવ્યું. પરંતુ પોતે નિરપરાધી છે એ વિચાર ઉપર કદ રહી ને થાય તે બોજવાનો પણ નાસી નહોં જવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો. દેશદોહનો મુકદ્દમા તેના ઉપર ત્રણ વર્ષ ચાલ્યા પછી આખરે ન્યાયાધીશોએ તેને ફ્રાંસની શિક્ષા ફરમાવી, અને તે તા. ૯ મી મે ૧૭૬૬ ને દીને અમલમાં મુકાઈ. આવી દુઃખદાયક રીતે આ શર પુરવાનો અંત આવ્યો. ફ્રેન્ચ રાજ્યની તે સમયની સ્થિતિ કેવી ખરાબ હતી તે આ ઉપરથી ખુલ્લું દેખાય છે. લાલચીને તેનાં દૃષ્ટને માટે

કોઇએ તપાસ સુધાં કરી નહીં, એ ક્રાન્સની ન્યાયી બુદ્ધિ !

થુસી પણ સ્વદેશ ગયો. તેણે અઠળક દોલત એકઠી કરી ઉપર ઘણો વખત તેણે મોજમગ્ન હોવાની, અને વીસ વર્ષ ૧૭૮૧ માં ફરીથી ફ્રેન્ચ સૈન્યનું આધિપત્ય સ્વીકારી તે કર્ના પછી તે કંઈ કરી શકે તે અગાઉ તેનું મરણ થયું.

આ પ્રમાણે ફ્રેન્ચ દેશભક્તોએ હિંદુસ્તાનમાં સ્વદેશની રામાટે ઉપાડેલો ઉપક્રમ નિષ્ફળ ગયો. ફ્રેન્ચ કંપનીનું પ્રયોજન સરકારે સને ૧૭૬૯ માં તે બંધ કરી. પોન્ડીચેરીનો કામળો અંગ્રેજોએ છુંછ, થીલામદ વગેરે ન્યનાં અસંખ્ય સંસ્થાને લેવાથી કેટલાક ફ્રેન્ચ સિપાઇઓ નાસી જઈ હૈદરઅલીની તોફાર સને ૧૭૬૩ માં પારીસ આગળ નહનામું થતાં પોન્ડીચેર માહી વગેરે કેટલીક જગ્યાઓ ફ્રેન્ચ લોકોને પાછી મળી, જે અપાસે છે. આ પછી તેમણે પોતાનું રાજ્ય હિંદુસ્તાનમાં સ્થાન કંઈક પ્રપત્ત કર્યાં, પણ તેમને યશ ન મળવાથી વાંટીવોશની ફ્રેન્ચ લોકોનો હિંદુસ્તાનમાંનો ઇતિહાસ પુરો થયો એમ કહી

૫. લાલીના અપયશનું અવલોકન.—આ યુદ્ધમાં યશ મળ્યો નહીં તેનો આપણે વિચાર કરીએ. ઝનુનથી, કુશ અપાટાબંધ અંગ્રેજો સામે લડી તેમનો નાશ કરવાનું મુખ્ય ક હતું, પણ એ ત્રણે આખતમાં ફ્રેન્ચ લોકોએ અનેક ભૂલો કરી

પહેલાં લડી જતે બહાદૂર અને સાહસ ખેડવામાં તત્પર તે સેનાપતિના કામ માટે લાયક નહોતો. હિંદુસ્તાન આવવાને છુંક કરવામાં આવી તે અગાઉ તેની નાલાયકી એક ફ્રેન્ચ કરી હતી. તે અત્યંત તામસી, ઉતાવળો, હકીલો અને દૂધી કરવામાં તે અતિશય કડક હતો, અને મહોડામાંથી કહાડેલા મેંચતો નહીં. કોઈની સહજ ભૂલ થતાં અથવા તેની તરફ વિરો

તે તરતજ મેપગર્જનાની પહેં ગાછ ઉઠતો. તેના આવા સ્વભાવને લીધે તાબાના માણસો તેને અંતઃકરુણપૂર્વક મદદ કરતા નહીં, પણ દુરથી તેની ફજેતી થતી જોઈ આનંદ માનતા, અને મમે તેટલું નુકસાન થાય તોપણ સાધીનું માનવંત્ર કરવામાં ગોટી આગર મેગવી હોય તેમ ગણતા. લાલીના આ સ્વભાવને લીધેજ ફ્રેન્ચ સત્તાને હારે થેાએ પદોંચનાં તે આ દેશમાંથી નિર્મૂળ થઈ. સેનાપતિમાં જનિ ફાશય કેટલું જોઈએ, અને તે શોધવા માટે ઉપરી અધિકારીઓએ કેવા પ્રકારની દક્ષતા વાપરવી જોઈએ તે આ ઉપરથી વ્યક્ત થાય છે. મરાઠાઓના ઇતિહાસમાં પણ એવા ઉદાહરણો પુષ્કળ મળી આવે છે.

એમ છતાં લાલીની ફાજ અતિ ઉત્કૃષ્ટ હતી, અને તે જો એક વર્ષ પહેલાં અહીં આવી હોત તો એનું કામ થતું ખરૂં પાર પડતે. દિવંદુસ્તાનમાં લશ્કર મોકલવાનો ફરાવ ફ્રેન્ચ સરકારે ૧૭૫૫ માં કર્યો, અને તે અનવધ સને ૧૭૫૬ માં યુદ્ધ શરૂ થતાંજ ફ્રાન્સથી તે નીકળી શક્યું હોત તો અંગ્રેજોની મુશ્કેલીને પ્રસંગે તે આ દેશમાં આવી પહોંચત. એ વર્ષના જુન માસમાં નવાબે અંગ્રેજોને બંગાળામાંથી હાંકી કઢાડ્યા હતા, અને અક્ટોબરમાં મદ્રાસનું સંઘર્ષ લશ્કર લઇ કલાઇવ તે પ્રાંતમાં ગયો હતો. આવે વખતે અંગ્રેજોએ જેવી આજ્ઞા કરી બતાવી તેવી ફ્રેન્ચ લોકો બતાવી શક્યા નહીં. હુકમ મળવા બાદ કંઈ પણ વખત સુમાર્યા વિના લાલી ફ્રાન્સથી નીકળી પડ્યો હોત તો સને ૧૭૫૭ ના આરંભમાં તે પોન્ડીચરી પહોંચી શકત. યોગ્ય વખતે આવી લાલીએ કિનારા ઉપરથી અને જુમીએ દુરાબાદ તરફથી મદ્રાસમાંના અંગ્રેજોપર સખ દુમલો કર્યો હોત તો આ થકવી નાંખનારા, તેમજ કંટાળા ભરેલા ગમગનો અંત તાબડતોબ આવી જત. લાલીએ ગુમાવેલો વખત અંગ્રેજોને અનુકૂળ પડ્યો. તે પૂર્વ કિનારા ઉપર આવી લાગે તે પહેલાં તેઓએ બંગાળામાં પોતાની સત્તા બેસાડી હતી, અને નાણાંની તેમજ માણસની પુષ્કળ મદદ તેમને મળી હતી. બંગાળામાંથી કલાઇવે ફ્રેન્ચ લોકોને હાંકી ચુક્યા હતા, અને કર્નલ ફોર્ડને મોકલી દક્ષિણમાં તેમને ઘેરો હતા. મચ્છિપટણનું ઉત્તમ બંદર ફ્રેન્ચના

હાથમાંથી ફેંડે લઈ લેવાથી જુસીને મળનારી મદદ જતી રહી, નિઝામના દરબારમાં તેની બેઆબરૂ થઈ, અને દક્ષિણમાંથી ફ્રેન્ચનો પગ કાયમનો નીકળ્યો. આ સધળું નકામો વિજય કરવાનુંજ પરિણામ હતું.

લાહોના સ્વભાવને લીધેજ ડાકેએ તેને મદદ કરી નહીં, તેણે અહીંના લોકોની તેમજ પ્રદેશની ખચર મેળવવા તજનીજ કરી નહીં, અને મળેલી માહિતી તરછોડી કહાડી હતી. ખર્ચો ખુટવાથી અકળાઈ જઈ ગમે તેવા કૃત્યો તે કરવા લાગ્યો. આ સ્થિતિમાં અંગ્રેજોના કાફલાએ ફ્રેન્ચ વહાણોનો નાશ કર્યો ત્યારે હૈદરાબાદથી જુસીને એકદમ બોલાવી મંગાવવા તેને જરૂર પડી. તેની સાથે લાહોએ યોગ્ય વર્તણૂક ચલાવી હોત તો હરકત નહોતી. પણ તેનું અપમાન થતાં લાહોનો સધળો આધાર જતો રહ્યો. બારે મુશ્કેલીઓથી તે ઘેરાઈ ગયો, તેના હાથમાં બચાવનું એક પણ સાધન રહ્યું નહીં; માણસો વિકૃત્ત હતાં. બચ્ચરનો તેના ઉપર અવિશ્વાસ હતો. આવા સંકટમાં અકળાઈ જઈ તેણે મદ્રાસ ઉપર હુમલો કર્યો; એમાં તેને કંઈ ફતેહ મળી નહીં. પોન્ડીચેરીમાં સર્વત્ર ઉદાસીનતા અને નિરાશાની છાયા પ્રસરી રહી, અને આખરે વાંડીચાંદની લડાઈએ સધળી વાતનો અંત આણ્યો.

૬. ફ્રેન્ચની પડતી ઉપર વિવેચન.—સને ૧૭૬૧ માં પોન્ડીચેરી અંગ્રેજોને શરણે જતાં આ બે પાશ્ચાત્ય મુજબ વચ્ચેના હિંદુસ્તાનમાંનાં યુદ્ધનો અંત આણ્યો. સને ૧૭૨૫ થી સને ૧૭૬૬ માં ફ્રેન્ચ કંપની બંધ પડી તે દરમિયાનનાં ચાળીસ વર્ષમાં ૩૭ કરોડ ૬૦ લાખ ફ્રાંક એકસે શુમારે વીસ કરોડ રૂપીઆ ફ્રેન્ચ સરકારે હિંદુસ્તાનમાં વેપાર કરવા માટે કંપનીને વ્યાજે ધીર્યા હતા. એ રકમમાંથી લગભગ દસ કરોડ રૂપીઆ નુકસાન થયું હતું. એ જોટ મારેની જે કયાટ પાછળથી રહી તેજ માત્ર આ સધળા પ્રયત્ન પ્રયાસનો ફાયદો ફ્રાન્સને થયો એમ ચોંટ્ટેર જણાવે છે. સને ૧૭૬૩ ના પારીસના તહનામાની રૂએ અગાઉનાં બે ચાર સંસ્થાનો ફ્રેન્ચના તાગામાં આવ્યાં ખરાં, પણ એ ઠેકાણે કિલ્લેમંધી કરવાની તેમજ સરકાર રાખવાની મનાઈ હોવાથી ફ્રેન્ચ સત્તાનો સદંતર નાશ થયતો લેખી ચકાવ, યુદ્ધ માટે કિંવા વેપાર માટે કિનારા ઉપર તટબંધી કરેલી જગ્યા

જોઈએ, અને યુરોપિયન આરમારથી તેનો બચાવ કરવો જોઈએ, પણ એ બંને બાબતમાં ફ્રેન્ચ લોકો પાસે અનુકૂળ સાધન નહોતાં. એકાદ બે વ્યક્તિના નાસાયકપણાને લીધે ક્રાન્સને દિંદુરતાનમાં ખમતું પડ્યું હોત તો તે માટે જોગવાઈ કરવાનું કેઈ મુશ્કેલ નહોતું; પરંતુ એ ઉપરાંત ખીજાં અસંખ્ય સામાન્ય અને અજળ કારણો હતાં.

એક અર્વાચીન ફ્રેન્ચ લેખકના વિચાર પ્રમાણે ‘ફ્રેન્ચ સરકારે આપેલા હુકમો લાલીએ બાબુ મુક્યા હોત, અને ફ્રેન્ચની રાજનીતિ સ્વીકારી જુસીની સલાહ માન્ય કરી હોત તો દિંદી બાદશાહીનો મુગટ આજે વીકટોરીઆ રાણીના માથા ઉપર ખીરાજતે નહીં.’ આનું પ્રતિપાદન કરવું એ ધણું જોખમ ભરેલું છે. ફ્રેન્ચની કદપના શક્તિ અને જુસીની હોંશીઆરી ગમે તેટલી હોય છતાં તેમની વ્યવસ્થાનો સઘળો આધાર દેશી રાજ્યઓના દરબારમાં પોતાનો લાભવગ આણુ રાખવા ઉપર, એટલે પોતાની લીસચાલની તેમજ વ્યવહારની મર્યાદા અને તેટલી વધારવા ઉપર હતો. દિંદુરનાનના રાજ્યો ઉપર લશ્કરી હરજ બેસાડી રાજ્યવિસ્તાર કરવાનું તેમને માટે શક્ય હતું, પણ એથી રાજ્યનો મૂળ પાયો તંપાર થઈ શકતો નથી. આજ પણ એવી કંઈક સ્થિતિ આપણને દૃષ્ટિગોચર થાય છે. પોતાના મુલકની સરહદ ઉપરના તેમજ તેની આસપાસના સત્તાધીશોના પ્રદેશમાં દબાવ કરી અંગ્રેજોએ પોતાનું રાજ્ય વધાર્યું અને હજી પણ વધારે છે. એ અંગ્રેજ રાજ્યનો મૂળ પાયો અને તેનો મુખ્ય આધારસ્થંભ યુરોપમાં છે. ત્યાં સુધી યુરોપમાં ઇંગ્લંડની સત્તા પ્રબળ છે, અંગ્રેજ કાફલો આખા સામ્રાજ્યનું રક્ષણ કરવા સમર્થ છે, ત્યાં સુધી આ રાજ્યવિસ્તારને અડચણ આવવાની નથી. રાજ્યના આવા વિસ્તારને લીધે સંઘીય આરમારને પુષ્ટિ મળે છે એનો ઇનકાર થઈ શકતો નથી. આ ન્યાય તત્કાલીન ફ્રેન્ચ રાજ્યને બરાબર લાગુ પડે છે. મૂળમાંજ ત્યારે ફ્રેન્ચ રાજ્ય સક્રિય હોતું, તો દિંદુરતાનમાંના બેચાર રજવાડાઓ સાથે યુક્તિથી કિંવા જળરાઈથી કરેલો સ્નેહ સંબંધ શું ઉપયોગનો હતો ? દિંદુરમાંથી અંગ્રેજોને બહાર કઢાડવાનું કામ ફ્રેન્ચ માટે અશક્ય હતું. લાલીની જગ્યાએ ફ્રેન્ચે અથવા ખીજા કોઈ દિવ્ય પુરુષની

નિમણૂક થઈ હોત તોપણ, તે સમયની પરિસ્થિતિનું ઐતિહાસિક - દૃષ્ટિએ અવલોકન કરતાં, એ કામ તેમને માટે અતિ દુર્ઘટ માલમ પડે છે. ક્રેન્ચ સત્તાની પડતી આકસ્મિક, કાલ્પનિક અથવા દૈવિક કારણોને લીધે થઈ હતી એવો જોમનો અભિપ્રાય હોય તેમણે ઇતિહાસનું અધ્યયન કરવાની જરૂર નથી. આ ફેરફાર માનવી સક્રિયતાથી ઉત્પન્ન થાય છે અને તેનો આધાર માનવી ભુદ્ધિ ઉપર હોય છે એમ સમજનારાનેજ એ અધ્યયન ઉપ-યોગી થાય છે. ક્રેન્ચ સરકારે કુખ્યેને અણી વખતે ખોલાવી લેવાથી, લાભુડને અને કાશીના પોતાનાં વહાણો લઈ એકદમ આસ્થા જવાથી, અથવા લાક્ષીના ઉતાવળીઆ તથા હસીલા સ્વભાવને લીધે, અગર એવાંજ ખીન્ન કારણોને લીધે હિંદુસ્તાનમાંથી ક્રેન્ચ સત્તા અદ્રશ્ય થઈ એવું કંઈ નહોતું. આ કારણોનું પરિણામ યોગ્ય વખતનું હોય, પણ આખરનું પરિ-ણામ એ કારણોથી ખાસ કરી બદલાઈ શકતે નહીં.

ખીન્ન કેટલાક લેખકો એવું પ્રતિપાદન કરે છે કે ફરના પ્રદેશમાં જઈ મોટાં મોટાં રાજકીય પરાક્રમે કરવાની અશક્તિ તથા સાહસ ક્રાન્સમાં ન હોવાથી તેની સત્તા હિંદુસ્તાનમાં સ્થાપન થઈ નહીં. એ કહેવું પણ ઉપરના જેવુંજ અપ્રયોગક છે. સાહસ, દરપનાશક્તિ ઇત્યાદી ગુણમાં ક્રાન્સ અન્ય દેશો કરતાં ખીલકુલ ઉતરતું નહોતું. સત્તરમા અને અઠ્ઠરમા સદ્કામાં અમેરિકા અને એસિયા ખંડમાં ક્રેન્ચ લોકોએ અનેક ડહાપણ ભરેલાં તેમજ સાહસિક કામો કર્યાં છે. પરંતુ ક્રેન્ચ રાષ્ટ્રની ન્યુનતા ખીણ ખાખ-તોમાં હતી. પંદરમા લુધની કારકિર્દીમાં ક્રાન્સનો કારભાર ડહાપણથી ચલાવવામાં આવ્યો નહોતો; ચન્પમાંના મોટા મોટા બનાવો ચાલાક પ્રધાનો મારફત નહીં, પણ રાજાની મરજી સંપાદન કરેલી રખાવતો તથા મશ્કરાઓ મારફત થતા. અઠ્ઠરમા સદ્કામાં ક્રેન્ચ સત્તાનો નાશ થવાનાં ખીન્ન અનેક કારણો છે તે સર્વ અહીં આપવાનું પ્રયોજન નથી. ‘સાત વર્ષનાં યુદ્ધ’ માં ક્રાન્સને હિંદુસ્તાનમાંજ અપવગ્ર મળ્યો એમ નહોતું, પણ એજ યુદ્ધમાં ઉત્તર અમેરિકામાંનાં તથા આફ્રિકામાંનાં સઘળાં વસાહત તેના હાથમાંથી જતાં રહ્યાં, ઉત્કૃષ્ટ વેસ્ટ ઇન્ડીઆના ટાપુઓ તેને છોડી દેવા પડ્યા,

નર્મનીમાં તેની પુરી ફજેતી થઈ, સમુદ્ર ઉપર જ્યાં ત્યાં તેણે દાર ખાધી. આ યુદ્ધમાં ક્રાન્સને આ સધળાં પરિણામો ભોગવવાં પડ્યાં તો પછી હિંદુસ્તાનમાંની ફ્રેન્ચ સત્તા માત્ર લાલ્લીની કમઅક્ષણને લીધે અથવા કુખેને પાછો ખોલાવી લેવાને લીધે નાશ પાળી એમ કેમ કહી શકાય ?

હવે આ યુદ્ધમાં ફ્રેન્ચ લોકોનો પરાજય થવાનાં અને અંગ્રેજોને યથા મળવાનાં ખાસ કારણો ક્યાં હતાં તે આપણે જોઈએ. બંગાળના નવાબનો પરાજય થનાં (૧) બંગાળ પ્રાંત અંગ્રેજોને મળવાથી પેસા, લસ્કર વગેરે યુદ્ધની સર્વ સામગ્રી તેમને આપની તૈયાર મળી, અને યુદ્ધ કરવા માટે બહાર જવાની સત્તા આપનારી જગ્યા ઉત્પન્ન થઈ. આવીસ્વસત્તાની ફ્રેન્ચ લોકોની જગ્યા મોરીશીઅસ હતી, પણ તે દૂર હોવા ઉપરાંત બંગાળ પ્રાંત જેટલી સમૃદ્ધિ નહોતી. (૨) બીજી મુખ્ય બાબત એ હતી કે મુલાગ્ને અંગ્રેજોને ક્ષાધિ સરખો અદિતીય પ્રશ્ન મળ્યો હતો. ફ્રેન્ચ સરદાર લાલ્લી પ્રત્યેક બાબતમાં ક્ષાધિ કરતાં ઉતરતો હતો. આ તાત્કાલિક કારણો થયાં; પણ ફ્રેન્ચ શક્તિ નિર્મૂળ થવાનાં સામાન્ય કારણો હેઠળ પ્રમાણે હતાં:—(૩) ફ્રેન્ચ ઈસ્ટ ઇન્ડીઆ કંપનીની સાંપત્તિક સ્થિતિ ધણી ખરાબ હતી; (૪) યુરોપમાં તેમજ હિંદુસ્તાનમાં તેનો કારખાર વ્યવસ્થાન ચાલતો મહોતો; (૫) યુરોપમાંના રાજ્યકારભારની સમગ્ર માટે હિંદુસ્તાનમાંના વેપાર તથા વસાહતનો દુષ્પયોગ કરવામાં આવતો. (૬) ક્રાન્સના કાફલાની સત્તા અદૃશ્ય થઈ જવાથી તે દરના પ્રદેશોનું રક્ષણ કરવામાં અશક્ય નીવડ્યું; અને (૭) અંગ્રેજ રાજ્યે આ અગ્રામાં અંતઃકરણપૂર્વક તથા ઉશ્કાસથી બક્ષ ધામ્યું. તેમની તરફથી યુદ્ધનું સુત્ર હલાવનારા ચૂકરો ધણા હોંશીઆર હતા, તેમના યુદ્ધ-ખાતાના મુખ્ય વિલિઅમ પિટ જેવા આગ્રહ માણસો આજ મુખીમાં ધણા ઘોડા ઉત્પન્ન થયા છે. દેશમાંના સાહસિક અને હિમતવાન લોકોને સારો ટેકા આપી તેમની મારફત રાજ્યનું કામ ઉત્તમ પ્રકારે પિટ કરાવી લીધું. બીજી તરફ ક્રાન્સના રાજ પંદરમા લુઈની તથા તેના નીતિબદ્ધ સલાહકારોની તુલના પિટ સાથે કેવી રીતે થઈ શકે ? બેઉ દેશ વચ્ચેનો આ ભેદ ખ્યાનમાં રાખવા જોઈ છે. (૮) ઉભય દેશનાં શિક્ષણમાં તેમજ પ્રગતિમાં

ફ્રાન્સની અવદશાનું પ્રસવર્તન થાય છે. ઉપરાચારી અપમદ મળવાથી દૂરના પ્રદેશોમાં વસાહત સ્થાપી રાજ્ય વધારવાનું યોગ્ય છે કે નહીં એ પ્રશ્ન ફ્રાન્સમાં આગળ આવ્યો. મોન્ટેસ્ક્યુ જેવા વિદ્વાને પ્રતિપાદન કર્યું હતું કે દેશમાંનાં સારાં સારાં માણસો આવા કામમાં બહાર દેશાવર જવાથી દેશનું મોટું નુકસાન થાય છે. એ પછી વૉલ્ટેરે પણ એવાજ વિચારો જાહેર કર્યા. અન્ય દેશોમાં જઈ વસાહત કરવા વિરુદ્ધ તેનો અભિપ્રાય હોવાથી તે સ્પષ્ટ રીતે કહેવા લાગ્યો કે 'કેનેડાનો પ્રાંત હાથમાંથી જતો રજો એથી ફ્રાન્સને મોટો ફાયદો થયો. બરફવાળા અને નિરૂપયોગી પ્રદેશો સારૂ જીવ ખોવાથી શું હાસિલ થાય? પારીસ અને લંડનના લોકોની મોજમજાહ માટે કૉફી, તપખીર અને મસાલા આણવાના કામમાં ફ્રેન્ચ પ્રજાનું રક્ત શું કામ ખરચવું? એ પછી થયેલો ફ્રેન્ચ એશિઆરામ અને તે સમયના સુધારાને ખરો વેરી હતો. ફ્રાન્સમાં ધર્મોધિકારીઓનો અસીમ લાગવગ હતો, તે જડમૂળથી ઉખેડી નાંખવા માટે વૉલ્ટેર અને ફ્રેન્ચ પુરૂષોએ અથાગ પ્રયત્ન કર્યા. આ પ્રકારનાં શિક્ષણને પરિણામે પારકા મુલકમાં વસાહત અને રાજ્ય સ્થાપના કરવા વિરુદ્ધ વિચારવન ફ્રેન્ચ પુરૂષોનો અભિપ્રાય બંધાયો હતો.

એથી ઉલટું ઈંગ્લંડમાં ધર્મની બાબતોની તકરારો બંધ પડી, લોકમાં વિચારસ્વાતંત્રતાનો અને હરેક પ્રકારનો સુધારો કરવાની કલ્પનાનો ફેલાવો થવા લાગ્યો હતો. વ્યાપારની વૃદ્ધિ માટે વિચારસ્વાતંત્ર અવશ્ય જરૂરનું છે. ફ્રેન્ચ લોકો ભટકવું, જોઈએ તે ખાવું, જરૂર પડે તેવા આચાર વિચાર રાખવા, એવા પ્રકારની સામાજિક, ધાર્મિક અને નૈતિક સ્વતંત્રતા લોકોમાં હોવા સિવાય તેમને હાથે વેપાર જેવાં કામો પાર પડી શકે નહીં. ઈંગ્લંડમાં આ પ્રકારના નવીન વિચાર ઘડે થવાથી તેના વેપાર તથા રાજ્યને અસીમ વૃદ્ધિ મળી. આ જાતની વિચારસ્વાતંત્રતા પોર્ટુગલ, સ્પેન અથવા ફ્રાન્સમાં તે વખતે ઉત્પન્ન ન થયેલી હોવાથી તે તે દેશના વ્યાપારવૃદ્ધિના તેમજ રાજ્ય વિસ્તારના પ્રયત્ન સિદ્ધ થયા નહીં. 'ઈંગ્લંડમાં સામાજિક, ધાર્મિક વગેરે બાબતોમાં અપ્રયોજક બંધનોમાંથી વિચારી અને વિદ્વાન લોકોનાં મન મુક્ત થવાથી, તેમનામાં ચોક્કસ પ્રકારની જુદી ઉત્પન્ન થઈ હતી, અને સગવડ

ભરેલું તથા ઉપયોગી હોય તે-કરવામાં કાઈને અડચણ કરવી નહીં, એવો વિચાર સામાન્ય રીતે આખા દેશમાં પ્રચલિત થયો હતો, 'એવું ઇંગ્લંડનો વિદ્વાન ઇતિહાસકાર લેકી પ્રતિપાદન કરે છે. આના વિચારસ્વાનંતરને ગતિ મળતાં, અદ્વરમા સંક્રાન્ત મધ્ય ભાગમાં વેપાર તથા રાજ્ય વૃદ્ધિના કામમાં અંગ્રેજોએ ઝોકાવ્યું, અને તે સર્વ રીતે કૃત્તેહમંદ થયા. પોર્ટુગલ તથા સ્પેને આ ઉદ્યોગ શરૂ કર્યો, ત્યારે ઉપરના વિચારસ્વાનંતરતાને અભાવે તે ઉદ્યોગ આખરે નિષ્ફળ ગયો. ફ્રાન્સની રિયતિ સધળી રીતે સ્પેન પોર્ટુગલ સરખી નડોતી તોપણ ઘણી ખરી બાજતમાં તેને મળતી આવતી હતી. ફ્રાન્સમાં ધર્મખાતના કાણુ ખીજી રાષ્ટ્રીય ચળવળ ઉપર પુષ્કળ હતો. ટર્નાટકમાં લાક્ષી ઝનુનથી લડતો હતો ત્યારે તેને ઉનારી પાડી ફ્રાન્સની રાજકીય શક્તિને હાની પહોંચાડવા માટે પોન્ડીચેરીમાં જોડ્યુંદિ પાદરી લાન્ડુરના મહાન પ્રયત્ન ચાલુ હતા. તાત્પર્ય કે અમુક ઝોક ધર્મે સંબંધી દુરાગ્રહ પાર પાડવા માટે રાષ્ટ્રની ખીજી બાજતમાં ઉપયોગમાં આવતું સામર્થ્ય હીન કરવા ધર્મ ખાતાનાં માણુએ હમેશ તત્પર હતાં.

પાશ્ચાત્ય પ્રજા અન્ય દેશોમાં દાખલ થઈ ત્યારે પરદેશી લોકોને જોર-લુલમથી ખિસ્તી ધર્મમાં વટલાવવાનો તેમણે સપાટો ચલાવ્યો. ધર્મ સંબંધી આ દુરાગ્રહ મનમાંથી જતો રહેતાં મુત્સદ્દી લોકોનો વ્યવહાર નિર્વિધે ચાલે છે; એવી સ્વતંત્રતા વિના તેમનાં કામ પાર ઉતરી શકતાં નથી. અંગ્રેજોને હિંદુસ્તાનમાં પોતાના ધાર્મિક ભુરસાને મૂળથીજ દગાણમાં રાખવો પડ્યો હતો. અંગ્રેજ ઈસ્ટ ઈન્ડીઆ કંપનીએ ઉપાડેલો ઉદ્યોગ હિંદુસ્તાનમાં ફળાભૂત થવાનાં જો નૈતિક કારણો હતાં તેમાં અંગ્રેજોના મનમાંના વ્યવહારિક વિચારો અને ધાર્મિક દુરાગ્રહનો અભાવ એ જ પ્રબળ હતાં.

' ' ટર્નાટકમાં અંગ્રેજ ફ્રેન્ચ વચ્ચે જો તણુ ઝગડા થયા તેમાંના પહેલા અને ખીજામાં એક પક્ષ ધણાખરા બરાબરજ' હતા. ખીજામાં દલાયિત ફ્રેન્ચ સત્તા થોડી ધણી જોર ઉપર હતી એમ કહી શકાય. ત્રીજા અને છેલ્લાં ઝગડામાં ફ્રાન્સની આ દેશમાંની સત્તાનો નાશ થયો, અને એ પછી ફ્રાન્સ પોતાનું માથું ફરીથી ઉઠું કરી શક્યું નહીં. વીસ વર્ષ પછી સને

૧૭૮૧.માં તેણે હિંદુસ્તાન તરફ કાફલો મોકલી શુભાવેલો વૈભવ પાછો મેળવવા પ્રયત્ન કર્યો. એ કાફલાનો મુખ્ય અધિપતિ સફ્રેન (Suffren) અત્યંત કુશળ અને અદ્વિતીય પુરુષ હતો, છતાં હિંદી કિનારા ઉપર સ્વ-સત્તાનું એક પાણુ મળ્યાત્ ઠેકાણું ક્રાન્સના હાથમાં ન હોવાથી તે કંઈ મહત્વનું કામ કરી શક્યો નહોતો. એ વેળા સર્વ બાબુથી શત્રુઓ ઇંગ્લંડની સામા ઉડ્યા હતા છતાં તેણે તે સધગાની સામા યુક્તિથી પોતાનો બચાવ કર્યો, અને ક્રાન્સને યશ મળ્યો નહોતો. આથી સને ૧૭૬૩ નું વર્ષ હિંદુસ્તાનને લગતા પાશ્વાત્ય ગ્રમ્મના ઇતિહાસમાં વિશેષ સ્મરણીય છે. તે વર્ષથી ઇંગ્લંડના સધગા યુરોપિયન પ્રતિસ્પર્ધીઓ નાશ પામી પોતપોતાને સ્થાને સ્વસ્થ બેસી ગયા અને ઇંગ્લંડની સત્તા નિષ્કંટક થઈ, યુરોપિયન શત્રુઓ દૂર થવાથી ઇંગ્લંડને અહીં દેશી રાજાઓના સાથે બાથ બીડવાની રહી. સને ૧૭૬૩ પછી જે ગ્રંથો દેશીઓ અને અંગ્રેજ વચ્ચે ઉઠવાનો હતો તેમાં યશ કોને મળશે એ બાબત સંશય રાખવાને કારણ નહોતું, અને અનેક સુગ પુરોગોએ તેનું અચુક ભવિષ્ય અગાડીથી બાખ્યું હતું.

પ્રકરણ ૨૦ મું.

મુરાજ-ઉદ-દૌલા અને બંગાળાસ
સને ૧૭૫૬.

૧. બંગાળાસ નવાબ.	૧. અલિવર્દીખાન.
૩. જહાન માલીનો દુરુપયોગ.	૪. મુરાજ-ઉદ-દૌલાનો મુસ્સો ઉસેરવાનાં કારણે.
૫. કાસીમ ખાનની વખતની પડતી.	૬. કવજતામાંથી અંગ્રેજોનો ઉઠાવ.
૭. 'બ્રહ્મ દોષ' ઉદ્દે અમલી કોટલીનો ખલાસ.	૮. અંગ્રેજોને કલકત્તા પાસું મેળવ્યું.

૧. બંગાળાના નવાબ (સ. ૧૭૦૧-૪૨).—બંગાળામાં અંગ્રેજોનાં સંસ્થાન કેવી રીતે સ્થાપન થયાં તેની દલીલત ૧૦ મા પ્રકરણના ૪ થા

* આ તથા એની પછીનાં પ્રકરણમાંની અદ્વિતી સમજાવણામાં નીચેનાં બુદ્ધિસિદ્ધ સ્થાનો પાલમાં ગણવાં જોઈએ બાબતથી પડતથી અનિકલ્પમાં વહે છે તેને રાખ

અને ઔદ્યોગિક વિષયોમાં રાજ્યકર્તા તરફથી ઉપદ્રવ થતો ન હોવાથી તેઓ ધણુંખર્ચ પરરાજ્યની બાબતમાં બેફીકર હતા. તે સમયનો એક અંગ્રેજ મહસ્થ લખે છે કે 'અમે પાશ્ચાત્ય લોકોનાં મન વિકારવશ હોવાથી સુખદુઃખના પ્રયંક ફેરફારો અમને ભોગવવા પડે છે, તેનું હિંદુસ્તાનમાં થતું નથી. નાનપણમાં લમ થવાથી રંડીબાજી તથા લંપટપણામાં લોકો સપડાતા નથી. ધર્મને લીધે સમાધાનવૃત્તિનું પોષણ થતું હોવાથી મહત્વાકાંક્ષા, હોંસાતોંસી ઈલાદિ દુઃખદ લાગણીઓ તેમનામાં સ્ફુરતી નથી; તેમને મલ્લપાનની ખબર ન હોવાથી તત્સબંધી તથા સ્ત્રીવિવયક દુરાચાર તેમનામાં ઉદ્ભવતા નથી. આ સઘળાનું એક ઉલટ પરિણામ એવું દેખાય છે કે પાશ્ચાત્ય મજા પ્રમાણે ઘોડામ, ચંચળતા, ધર્પા ઈલાદિ માનસિક શક્તિઓ હિંદુમાં તીવ્ર થતી નથી. તેમની સાદી રહેણી તથા દેશની ઉપજુ હવાને લીધે તીવ્ર શક્તિનો અવરોધ થતો તેમજ તેમની દ્રષ્ટિ અંકાશમાં રહેવાથી અંદિક બાબતોમાં તેમનામાં સેંકડો વર્ષ થયાં ઈર્ષ્યરક પડેલો દેખાતો નથી.*'

પાંચસો વર્ષના મુસલમાની અમલ દરમિયાન આ સ્થિતિમાં ભાગ્યેજ ફેરફાર થયો હતો. એ લાંબા કાળમાં હિંદુઓ રાજ્યનિષ્ઠ હતા, અને તેમના ઉપર કોઈ પણ પ્રકારનો જુલમ થતો નહીં. હીલ સાહેબ કહે છે કે, 'અઘરમાં સૈકાના પ્રથમ અર્ધ ભાગમાં બંગાળાના ખેતીકારોની સ્થિતિ, ક્રાન્તિ અથવા જર્મનીના ખેડુતોના પ્રમાણમાં ઘણી સારી હતી.' મોગલ બાદશાહીના પડતીના કાળમાં મહારાષ્ટ્રની પેઠે બંગાળામાં પણ હિંદુઓનાં મન મુસલમાનો સામા ઉસ્કેરાયાં હતાં, અને ઘણા લોકોના મનમાં સ્વ-રાજ્યના વિચારો યોજાતા હતા. સુરાજ-ઉદ-દૈલાની કારકિર્દીમાં હિંદુ લોકોનો આ ગુસ્સો પુષ્કળ વધી ગયો હતો.

વેપાર તથા ઉદ્યોગ ધંધો હિંદુઓના હાથમાં હોવાથી, અને અંગ્રેજ, ફ્રેન્ચ તથા વસંદા લોકો કેવળ વેપાર ચલાવતા હોવાથી, આ પાશ્ચાત્ય મજાનો

સધજો વ્યવહાર બદલ્યા દિંદુઓ સાથે ચાલતો. વેપારનો પરવાનો મેળવવા પુરતીજ તેમને મુસલમાન અધિકારીઓની જરૂર પડતી. કલકત્તા, ચંદ્રનગર અને ચિનમુરામાં અનુક્રમે અંગ્રેજ, ફ્રેન્ચ અને વર્લ્ડઓનાં મોટાં સંસ્થાન હોવાથી તે યહેરો સારી આજાદી મેળવતાં હતાં. ત્યાંના સારા બંદોબસ્તને લીધે મુરાજ-ઉદ-દૌલાની બહીકથી પુષ્કળ દિંદુ વેપારીઓ પોતાનો માલ અને દોલત યુરોપિયનોની હદમાં લઈ જઈ મુકતા હતા. આરંગજેબની આખર અવસ્થા સુધી બંગાળનો વહિવટ વ્યવસ્થિતપણે ચાલ્યો હતો. સને ૧૧૬૬ માં બાદશાહે પોતાના પાંચ અશ્તમ-ઉસ્તાનને બંગાળનો કારભાર સોંપ્યો હતો. ૧૭૦૧ માં મુર્શિદકુલીખાનની નવાજ અશ્તમ-ઉસ્તાનના હાથ હેઠળ બંગાળના દીવાન તરીકે નિમણૂક થઈ. એ અસલ આદમી હતો પણ પાછળથી વટલી ગયો હતો. એને અશ્તમ-ઉસ્તાન સાથે બનાવ રહ્યો નહીં. અશ્તમ-ઉસ્તાન પૈસાનો મોટો લોબી હતો, તેની મેહેરબાની મેળવી અંગ્રેજોએ તેને નજરાણાં વગેરે આપી ખુશ કર્યાં, અને તેની પાસેથી બંગાળમાં સુતનદી, ગોવિંદપુર અને કાર્લકાટ નામનાં ત્રણ ગામડાં ખરીદ કર્યાં (સ. ૧૬૯૮). એ માટે દરસાસ ૧૧૬૫ રૂપીઆ અંગ્રેજોને જમીન મેહેસુલ તરીકે ભરવા પડતા હોવાથી આ ખરીદથી તેઓને જમીનદારની પદ્ધતિ પ્રાપ્ત થઈ. ખીજા જમીનદારો માફક લોકોને હંડ કરી, ફટકા મારી, કેદમાં પુરી, તેમજ બીજા અનેક રીતે એમણે તે ગામો ઉપર પોતાનો અમલ ચલાવ્યો. પણ આ વાત દુગલીના મોગલ અધિકારીને પસંદ નહીં પડવાથી એમની ત્રિફલ તેણે ફરીઆદ કરી. ફરીથી અંગ્રેજોએ અશ્તમ-ઉસ્તાનનું મેહોલું દાખવાથી આ ફરીઆદ નકામી ગઈ, અને ધીરેધીરે કલકત્તા આબાદ થતું ગયું.

એ વેળા બંગાળનું મુખ્ય ચાણું રાકામાં હતું, પણ મુર્શિદકુલીખાન અહીંથી મુકસદાબાદ ચાલ્યો ગયો હતો. એ જગ્યા પ્રાંતના મધ્ય ભાગમાં હોવાથી થઈ પડશે, રાજ્યકારભાર માટે સગવડ ભરેલી તથા ભરકરી બંદોબસ્ત રાખવા તથા વસુલાત એકઠી કરવામાં તે જગ્યા અત્યંત અનુકૂળ પડશે એમ જાણી, મુર્શિદકુલીખાને ત્યાં બનાવી, રાજધાની કરી, સને ૧૭૦૪ માં

તે શહેરનું અસલ નામ બદલી તેણે પોતાના નામ ઉપરથી મુર્શિદાબાદ નામ આપ્યું. સને ૧૭૧૩ માં મુર્શિદની સુબેદારની જગ્યાએ નિમણુક થતાં આખા પ્રાંતનો મુખ્ય કારભાર તેની પાસે આવ્યો. અંગ્રેજ જેવા પરદેશી વેપારીઓ તેના કારભારનાં લક્ષણ જાણી ગયા હતા. સને ૧૭૦૬ માં તેમને કાસીમખનુરમાં કાઢી ધાલવા પરવાનગી આપી તે માટે તેણે પચીસ હજાર રૂપીઆ લીધા. બહારથી આવેલી ચાંદીનાં નાણાં મુર્શિદાબાદની દંકશાળમાં પાડી દેવા માટે આ વખતે અંગ્રેજોએ મુદ્દામ તે શહેરની પાસે રાખી હતી. સને ૧૭૧૩ માં મુર્શિદકુલીનો અંગ્રેજો ઉપર ધણો જુલમ થવા લાગ્યો સારે તેમણે પોતાના વકીલને દિલ્હી મોકલી બાદશાહ પાસેથી નવું ફરમાન મેળવ્યું, તે આગળ કહેવામાં આવ્યું છે. એ ફરમાન સને ૧૭૧૭ માં સુબેદારને લાં રજુ થયું. પરંતુ તેનો અર્થ મુર્શિદકુલીખાને અંગ્રેજોને કાયદો ચાલ તેવી રીતે ક્યો નહીં. છતાં તેણે કરીને અંગ્રેજોના વેપારને મોગલ કાયદાનો આશ્રય મળવા ઉપરાંત ફૈઝ અને વલ્લદા કરતાં તેમને પુષ્કળ સવળતા મળી.

મુર્શિદકુલીખાને જમાબંધીમાં પુષ્કળ ફેરફાર કરવાથી બાદશાહની આવક વધી, પણ હિંદુઓ ઉપર તેનો અમલ અતિ દુઃસહ નીવડ્યો. પોતાની રાજધાનીમાંનાં સધળાં દેહેરાં એણે પાડી નાખ્યાં. જગતશેઠ કરીને એક ધનાઢ્ય વેપારી કુટુંબ એનાજ સમયમાં મુર્શિદાબાદમાં ઉદય પામ્યું હતું. આ કુટુંબનો સ્થાપક માણિકચંદ નામનો એક જૈન વેપારી હતો. તેના જત્રીજ ફત્તેહચંદને લાંની મુખ્ય સરકારી પેઢીનો સર્વ અધિકાર તથા જગતશેઠનો ખીતાબ મળ્યો. માણિકચંદ સને ૧૭૩૨ માં તથા ફત્તેહચંદ સને ૧૭૪૪ માં મરણ પામ્યા પછી ફત્તેહચંદના બે પૌત્ર શેઠ મહતાબરાયે તથા મહારાજ સ્વરૂપચંદે ખ્યાતિ મેળવી. એમને વિષે વધુ હકીકત આગળ આવશે. જગતશેઠ પાસે સરકારી તીન્નેરીનો કારભાર હોવાથી, તેમજ સરકારની સધળી લેવડ દેવડ તેનીજ આરક્રમે ચાલતી હોવાથી, વેપારમાં તેને સારો ફાયદો થતો. વાર્ષિક નિદાન ચાગીસ લાખનો ચોખ્ખો નફો તેને મળતો. મુર્શિદકુલીખાન સર્વ વાતનમાં કુસાળ અને

પાંડ્યાઓ દત્તો, તેણે પ્રાંતમાં ઉત્કૃષ્ટ બંદોબસ્ત રાખી વસુલ પુષ્કળ વધાર્યું; તેથી લસ્કર વગેરેનો સમજો ખર્ચ કાપતાં દરસાલ દસ લાખથી વધારે રકમ તે દિલ્લી સ્થાના કરતો.

નવાબ મુશ્શિદુલ્લીખાન સને ૧૭૨૫ માં મરણ પામ્યા પછી બંગાળાનો કારભાર તેના જમાઈ મુજબખાનના હાથમાં આવ્યો. એના અમલમાં જે અધ્યાન સરદારો હાજી અહમદ અને અલિવર્દીખાન રાજ્યકારભારમાં પ્રમુખ બન્યા. સને ૧૭૩૬ માં અલિવર્દીખાનને બહાર પ્રાંતનો કારભાર મળ્યો. સૈન-ઉદ્દીન નામના એના પીતરાઈ ભાઈ સાથે અલિવર્દીખાનની છોકરી પરણી હતી, તેને પેટે થયેલો મહમદ પાછળથી સુરાજ-ઉદ-દૌલા તરીકે પ્રસિદ્ધીમાં આવ્યો. મહમદ ઉપર અલિવર્દીખાનની પુષ્કળ મહેરબાની હતી. મુજબખાને ચૌદ વર્ષ સાંતપણે પોતાનો વલિવટ ચલાવી સને ૧૭૩૬ માં દેહ છોડી, ત્યારે નવાજગિરીનું કામ તેના પુત્ર સફરાજખાનને સોંપાયું, અને પ્રાંતનો સમજો કારભાર હાજી અહમદ અને અલિવર્દીખાન પાસે રહ્યો. સફરાજખાન બસનમાં નિમગ્ન રહેતો હોવાથી અલિવર્દીખાન રાજ્યનાં કામમાં મુખ્યત્વે થયો. પાછળથી સફરાજખાન સામે બંડ ઉઠાવી અલિવર્દીખાને તેને સને ૧૭૪૧ માં લડાઈમાં મારી નાખ્યો, અને તેની પાસેથી મળી આવેલી આસરે એક કરોડ રોકડ અને તેટલીજ કિંમતનું જવાહીર દિલ્લી મોકલી બાદશાહેને ખુશ કર્યો, એટલે બાદશાહે તેને બંગાળાના નવાબપદ ઉપર કાયમ કર્યો.

૨. અલિવર્દીખાન (સ. ૧૭૪૨-૫૬).—અલિવર્દીખાનના અમલમાં મરાઠાઓએ બંગાળા ઉપર સ્વારી શરૂ કરી. આ સ્વારીઓ દસ વર્ષ લગી ઉપરાચારી ચાલી હતી. રાધુજી બોંસલે અને તેના દીવાન લાસ્કરપંતને પ્રથમ અલિવર્દીખાન સામે લડવા માટે મૈથન નવાજનાં માણુઓએ મદદમાં બોલાવ્યા હતા. એ ઉપરથી બોંસલેની ફોજ સને ૧૭૪૨ માં બંગાળામાં દખલ ધઈ અલિવર્દીખાનનો પરાલવ કરી મુશ્શિદાબાદમાંથી સુમારે અટ્ટી કરોડ રૂપીઆનો અવેજ લઈ ગઈ. ફરીથી સને ૧૭૪૪ માં લાસ્કરપંતે બંગાળા ઉપર સ્વારી કરી ત્યારે અલિવર્દીએ પ્રકિતથી તેનું ખુન કરાવ્યું. આ ખુનનું વેર સેવા

રાધુજીએ બગાળા ઉપર એક સરખી ચડાઈ કરી. અલિવર્દીખાનને એટલો હેરાન કર્યો, કે સને ૧૭૫૧ માં ઓરિસા પ્રાંત મરાઠાઓને કાયમનો આપી તથા વાર્ષિક બાર લાખની ખંડણી કબૂલ કરી, ગમે તેમ કરી તેને પોતાનો ખચાવ કરવો પડ્યો. આ પ્રમાણે મરાઠાઓને હડ પાજા પછી અલિવર્દીખાને પાંચ વર્ષ શાંતિમાં યુગ્મમાં, પણ એ દરમિયાન સુરાજ-ઉદ-દૌલાનો લાગવગ ધણો વધી ગયો. હવે પછીની મારામારી બરાબર સમજવા માટે સુરાજ-ઉદ-દૌલાના કુટુંબની હેઠળ આપેલી વશાવળી ઉપયોગી થઈ પડશે:—

મીરજાં મહમદ.

હાજી અહમદ.

મુ. ૧૭૪૭.

અલિવર્દીખાન

નવાબ મુ. ૧૭૫૬

પુત્રી શાહખાનમ

= મીરજાં અલિખાન
નવાબ, સ. ૧૭૫૭-૬૦

મીરાન મુ. ૧૭૬૦

૧ નવાઝીસ મહમદ ઉર્ફે શાહ મતજગ
દાકનો કારભારી.
મુ. ૧૭૫૫.

૨ સૈયદ મહમદ ઉર્ફે સૌકતજગ
પુર્નિવાનો કારભારી
મુ. ૧૭૪૭

૩. ઝેન-ઉદ્દીન અહમદ ઉર્ફે
ફૈઝતજગ, પ-
છાનો કારભારી

૧. ધસીદા મેગમ.

૨.

૩ અમીના મેગમ

આ ત્રણે પુત્રીના લાભ અનુક્રમે હાજી અહમદના ત્રણ પુત્ર સાથે થયા હતા.

મીરજાં મહમદ ઉર્ફે
સુરાજ-ઉદ-દૌલા, નવાબ
સ. ૧૭૫૬-૫૭

ફઝલુલ્લીખાન

મીરજાં મહારી.

માના બાપના લાડમાં ઉછરેલો હોવાથી સુરાજ-ઉદ-દૌલાનો સ્વભાવ ધણો લેહરી બન્યો હતો વળી તેનામાં કેટલાક દુર્બલસનો પ્રવેશ થવાથી લોકોની બીવકુલ ભક્તિ તેમના ઉપર નહોતી. કેટલાક મુસલમાન ગ્રંથકારો જણાવે છે કે તેનું મન ઠેકણે નહોતું. એની આ સ્થિતિ જોઈ અલિવર્દીખાનના મુખમાંથી એવા ઉદ્ગારો બહાર પડ્યા હતા કે આના હાથમાં કાગળ આવ્યો તો દેશમાં કંઈક અવનરી ઉથલપાથલ થયા ત્રિના રહેશે નહીં

મરજુ અગાઉ અલિવર્દીખાને સુરાજ-ઉદ-દૌલા પાસે સોમન લેવાયા હતા કે 'હું હારને હાથ લગાડીશ નહીં.' એ સોમન તેણે અક્ષરશઃ પામ્યા હતા.

અલિવર્દીખાનનાં મરજુ પહેલાં અનેક સંકટો ઉત્પન્ન થવાથી સુરાજ-ઉદ-દૌલા સિવાય બંગાળનો કારબાર ચલાવવા બીજો કોઈ લાયક ઇસ્તમ બચેો નહીં. દિલ્હીની ખાદશાહી મરજુ પધારીએ પઢેલી હતી. બંગાળમાં સુરાજનો દાદો અને જૈન-ઉદ્દીનનો બાપ હાજી અહમદ સ. ૧૭૪૭ માં મરજુ પામ્યા. નવાબીસ મદમદ તથા તેનો દત્તકપુત્ર ફઝલુલ્લીખાન એ બન્ને યોગ્ય પુરો હતા, પણ તેઓ સને ૧૭૫૫ અગાઉ આ દુનીઆમાંથી ચાલ્યા ગયા હતા. પોતાના બીજા સપગા પ્રતિસ્પર્ધીઓનો સુરાજે નાશ કર્યો હતો. આ બનાવો બનના હતા સારે પાત્રાલ્ય વેપારીઓ સાંન રીતે પોતાનું કામ કર્યા જતા હતા. અલિવર્દીખાનનું મરજુ નિપજતાં રાજ્યની ઈમારત તરતજ જગીન દેવત થશે એમ તેઓ માનના હોવાથી તેઓ અનેક તર્કચિત્તે પોતપોતાની સરકારને લખી બોક્ષતા હતા. સુરાજ-ઉદ-દૌલાને નવાબગિરી મળે એ અંગેને અસકલ સાગતું હતું. માત્ર થોડાં વર્ષ અગાઉ અધ્યાનિસ્તાનનો અમીર અબ્દુલ રહેમાન મરજુ પામ્યો ત્યારે તે તરફ તોફાન ફાટી ઉઠવાની પુરોષિયન પ્રગળે અટકળ કરી હતી, તેજાજ કંઈક મપાટા તે સમયે બંગાળમાં ચાલવાથી પાત્રાલ્ય વેપારી ઉપર આ ઉચ્છ્રંખસ સુરાજ-ઉદ-દૌલા ચીરકાર્ષ ગયો.

આવી મુશ્કેલીમાં રાજ્યમાં કંઈક વળનદાર મૃદસ્થ બેઉ જગનશેઠ હોવાથી તેમનો ભક્તિભાવ અલિવર્દી તરફ વિશેષ હતો. સેનાપતિ મીર જાફર અલ્લીખાનના હાથ દેહળ મુખ્ય અમલદાર રાયદુલ્લે નામનો હિંદુ મદસ્થ હતો. આ બેઉ જલ્લાની ખદાફરીનાં ધલ્યાં વખાણુ ચતાં હતાં. આ સધળાઓ પાસેથી સુરાજ-ઉદ-દૌલાને મદદ કરવાનું અલિવર્દીખાને વચન લીધું; તેમજ તેણે પસીદા બેમમ અને સુરાજ વચ્ચે સલાહ કરાવવા માટે પુન્કળ પ્રંપત્ન કર્યા, પણ તે ફત્તેહમંદ થયા નહીં. એમ જતાં સધળી બાગતનું નિરાકરણ કરી અલિવર્દીખાન સને ૧૭૫૬ ના એપ્રિલ માસની ૧૦ મી તારીખે મરજુ પામ્યો. એ વેળા એની વય ૮૨ વર્ષની હતી. અંગ્રેજ મંથ-

કાર એમ લખે છે કે, ‘અલિવર્દીખાન સાર્વજનિક કામમાં હોંશીઆર હતો પણ ખાનગી વર્તનમાં તે અત્યંત બ્હીકણ હતો, તેનામાં કોઈ પણ પ્રકારનું વ્યસન નહોતું, અને તેના એક પત્નિવ્રતનો કદી ભંગ થયો હતો નહીં.’

અલિવર્દીખાનનો કારભાર અંગ્રેજોને પસંદ પડ્યો નહીં. એ તેમની સાથે અન્યાયથી કદી વર્ત્યો નહોતો, એમ તેઓ પોતે કબૂલ કરે છે; પરંતુ મુકરર થયલા કરારો અક્ષરશઃ અમલમાં મુકાવવા તે દક્ષ હોવાથી તેનાં કડકપણને લીધે તેઓ નાખુશ હતા. મરાઠાઓના હુક્મ આવતા હતા ત્યારે કસકત્તાને કિલ્લેબંધ કરવાને તેણે અંગ્રેજોને ધૂટ આપી હતી એટલે તેઓએ ‘મરાઠાખાડી’ પોતાના કિલ્લાની આસપાસ બાંધી. આ લોકો સાથે લડવામાં ખાનને ભારે ખર્ચ થઈ જવાથી અને તેમ કરવામાં અંગ્રેજોનું પણ સંરક્ષણ થયલું હોવાથી સને ૧૭૪૪-૪૫ માં તેણે અંગ્રેજોને પાસેથી સાડત્રણ લાખ રૂપીઆ લીધા. એ સિવાય અલિવર્દીખાને તેમને વિશેષ ત્રાસ આપ્યો નહીં, છતાં બાદશાહનો સંપૂર્ણ અધિકાર પોતા પાસે હોય તેમ તે વર્તતો હતો. કિલ્લા બાંધી તથા લશ્કરમાં વધારો કરી અંગ્રેજો પોતાના ગ્યાવની તજવીજ કરવા લાગતા કે તુરત નવાબ તરફથી તેમનો પ્રતિબંધ થતો, કેમકે ખોટી સવળતા કરી આપવાથી તેઓ એની ઉપર ચડી બેઠા વિના રહેશે નહીં એમ તે પૂર્ણપણે જાણતો હતો. નવાબ તેમને વારંવાર જણાવતો કે, ‘તમે વેપારીઓને કિલ્લા બાંધવાનું શું કામ ? તમારું રક્ષણ કરનારો હું છું; તમારે ધારતી રાખવાને કારણ નથી.’ દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં અંગ્રેજ તથા ફ્રેન્ચ લોકોએ મોટું ઇંગલ ઉઠાવ્યું હતું અને દેશી રાજાઓને પુતળાં માફક નચાવ્યા હતા તેની તેને સઘળી માહિતી હતી. આંગ્રેજો ઘેરીઆનો કિલ્લો કલાઈવે સર ક્યો તે પણ નવાબને પસંદ પડ્યું નહીં. આવા બનાવો પોતાની હદમાં ન થવા પામે એવી તેની ઇચ્છા હોવાથી તે કેવી રીતે પાર પાડવી એ વિચાર તેના મનમાં ઘોળાયા કરતો હતો. અંગ્રેજોને તેણે એકદમ હાંફી કહાડ્યા નહીં, એનું કારણ એ હતું કે વેપારના કામમાં તેઓ ઘણા ઉપયોગી થઈ પડશે એમ તે સમજતો હતો. પરંતુ પ્રસંગ આવતાં તે પોતાનો દક્ષ પૂર્ણપણે બજાવવા અચકાતો નહીં.

સને ૧૭૪૬ માં અંગ્રેજોએ કંઈ ઉચ્છેદણી કરી ત્યારે નુકસાન ભરપાઈ થાય ત્યાં સુધી તેમનો સધળો વેપાર તેણે બંધ કર્યો, કે તરતજ તેઓ ઘરણે આવ્યા. ઉભય વચ્ચે હમેશા અદેખાઈ થતી. અંગ્રેજોને એમ લાગતું કે 'નવાબ આપણા ઉપર વિના કારણે બુલમ કરે છે, સને ૧૭૧૭ માં ફરખશીઅર બાદશાહે આપેલાં ફરમાનની કલમો તે બરાબર પાળતો નથી, અને કલમનો અર્થ મરજીમાં આવે તેમ પોતાના ફાયદાનો કરે છે.' એના જવાબમાં નવાબનું કહેવું એનું હવું કે, 'અંગ્રેજોને ધણી સગવડતા કરી આપવામાં આવી છે; તેટલાથી સંતોષ માની તેઓ સ્વસ્થ બેસી રહેતા નથી, પણ મજેલી સવળતાનો દુરુપયોગ કરી દેશી વેપારીઓનું તેમજ આખા રાજ્યનું નુકસાન કરે છે.' મરજીમાં આવે તે નવાબને હેરાન કરતું અને અંગ્રેજોનો આશય લેતું. આવા બનાવો વારંવાર બનતા હોવાથી નવાબ સ્વાભાવિક રીતે ગુસ્સે થતો.

૩. જકાત માફીનો દુરુપયોગ.—સને ૧૬૧૫ માં સર ટૉમ્સ રોએ મોગલ બાદશાહ પાસે વેપારની સવળતા મેળવવા ઉપાડેલી ખટપટ સો વર્ષ લગી તેમની તેમ આજુ હતી. એ માટેનું જાણકારું અને ઉપયોગી ફરમાન સને ૧૭૧૬ માં ફરખશીઅર બાદશાહના અમલની અંધાધૂંધીમાં અંગ્રેજોને મળ્યું. આ વખતના નામધારી બાદશાહો પડતી બાદશાહી સંભાળવા મહેનત કરતા હતા. બહાદુરશાહની અને જહાંદારશાહની સત્તા બરાબર જમી નહીં, એટલે સધળા ફરમાનોનાં મોહાં બંધ કરી પોતાનો બચાવ કરવાનો ફરખશીઅરે વિચાર કર્યો. આજ અરસામાં તેણે મરાઠાઓને યોધાઈનો અને સરદેશખુખીનો હક આપ્યો, અને અંગ્રેજો પાસેથી દરસાલ લેવાની રકમ દરખી આપાત અને નિકાસ વેપારની સંપૂર્ણ છૂટ તેમને આપી.

નક્કી કરેલી જકાત ભરી હિંદુસ્તાનમાં વેપાર કરવાની પરવાનગી મોગલ બાદશાહે સર્વ પ્રકારના લોકોને આપી હતી. જકાતની માફી અથવા વેપારનો મક્તો અમુક એકજ પ્રજાને કદી આપવામાં આવ્યો નહોતો. આ રીતિ ઔરંગઝેબના અમલના અંત સુધી ચાલી. તેનું મરણ થતાં

રાજ્યમાં ચાલેલી ગેરરીતીને પરિણામે પરદેશી વેપારીઓ ઉપર ભુક્ષમ થવા માંગ્યો, ત્યારે અંગ્રેજોએ પોતાના બે વકીલ જૉન સર્મન (John Surman) અને કોગી સરહૉડ (Cogee Serhoud) ને સને ૧૭૧૫ માં દિલ્હીમાં ફરજીયાત બાદશાહ પાસે મોકલ્યા. અંગ્રેજ વેપાર માટે ભયુક્તની યોગ્ય અવગ્યા કરાવી લેવાનો તેમને હુકમ હતો. આ પ્રપત્તિ દ્વિતીયે થતાં મોગલ રાજ્યમાં અંગ્રેજોને કેટલીક સરતે બાદશાહે હુમેશ માટે જઠાતની માફી કરી આપી. જઠાત માફીના આ પહેલા ફરમાનનો હેતુ એવો હતો કે, ‘અંગ્રેજોએ સુરતમાં કોઈ ધારી સ્વાધી કોઈ વેળા સાગત્રણુ ટકા, કોઈ વેળા અટકા અને કોઈ વેળા ત્રણુ ટકા પ્રમાણે જઠાત ભુદા ભુદા બાદશાહે તેમના ઉપર નાંખી હતી. રથાનિક અમલદારોના ત્રાસને લીધે તેઓએ સુરતની વખાર આજ ત્રણુ વર્ષ થયાં બધ કરી છે. બદાર અને ઓરિયા પ્રાંતમાં તેમને જઠાત આપવી પડતી નથી. જગાળામાં ફરસાલ તેઓ ત્રણુ હજારની રકમ ઉધડ આપે છે. આવો લિન્ના પ્રકાર બધ કરી પોતાની પામેથી એક દરાવેલી રકમ લઈ આપ્યા રાજ્યમાં એક સામાન્ય કાપડો દરાવી આપવાની અંગ્રેજોની માગણી છે. સખળ એવું દરાવવામાં આવે છે કે સુરતમાં તેમની પામેથી પેશકદ તરીકે દસ હજાર રૂપીઆ લેવા, અને તેમને મરજીમાં આવે ત્યાં જઠાત ભયાં સિવાય વેપાર કરવાની સપૂર્ણ છૂટ આપવી. નવી વખાર ઉધાડવામાં તથા માલની ખરીદી અને વેચાણ કરવામાં રાજ્યના અધિકારીઓએ તેમને મદદ કરવી; ચોરી થાય તો ચોરોને પકડી શિક્ષા કરવી, અને ચારાયલો માલ તેમને પાછો આપવો. લેવડ દેવડના વ્યવહારમાં તેમને કોઈએ હેરાન ન કરતાં, યોગ્ય વ્યવહાર ચાલ્યો હોય તેમ નિકાલ કરવો; વિના કારણુ ભુક્ષમ કરવો નહીં. આ ફરમાનની એકજ પ્રત તેમની પાસે હોવાથી તેની નકલો નિરનિરાળે ઠેકાણે તેઓ બતાવે તે અમારા અધિકારીઓએ માન્ય કરવી. અંગ્રેજોમાંના કોઈએ કંઈ ઉસ્કેરણી કરવા માટે તેને પરભારી શિક્ષા નહીં કરતાં તે ઠેકાણાના મુખ્ય અંગ્રેજ અધિકારી પાસે તેને શિક્ષા માટે મોકલી દેવો. નવી વખાર ઉધાડવી હોય

ત્યારે તેમને આળીસ વીધાં જળીન મફત આપવી, * (તા. ૬ જાનેવારી સને ૧૭૧૭).

આ ફરમાન કેટલું મોઢમ અને વ્યાપક છે તે સદજ દેખાઈ આવે છે. કર્મ કર્મ જલ્લસો ઉપર જકાત માફ હતી તે જુદા જુદા દેશજ્ઞાના અમલદારોની જાણ માટે અંગ્રેજોનો મુખ્ય અધિકારી પોતાની સદી સાધના કાગળ ઉપર લખી વેપારીઓને આપતો. એ કાગળ જેને દસ્તક કહેતા તેમાં અંગ્રેજ અને ફારસી ભાષામાં જલ્લસોનાં નામ લખાનાં અને તે ક્યાંથી ક્યાં જવાની છે તે જતાવાનું. વખત જતાં આવા દસ્તકો ખાનગી વેપારીઓને તેમજ આ દેશમાં પાકેલા અને અહીંજ ખપનારા દરેક પ્રકારના માલ માટે આપવામાં આવ્યા. આરંભમાં આ જકાતમાફીથી વિશેષ નુકસાન થયું નહીં, પણ સધળા ખાનગી વેપારીઓને મુદ્દાં એવી માફી મળતાં દેશી વેપારીઓનું અમીમ નુકસાન થવા લાગ્યું. ઉપરનાં ફરમાનની રૂએ રથાનિક અમલદારોની મરજી તથા ધુનને લીધે અંગ્રેજોને જે ત્રાસ પહોંચતો તે બંધ થયો. પોતાના જગ્યા માટે મોગજ બાદશાહે આ પ્રમાણે મરાઠાઓને તેમજ અંગ્રેજોને કાયમના દક બક્ષિસ આપ્યા. આ ફરમાનનો દુરુપયોગ કરી દેશમાનો સધળો વેપાર અંગ્રેજોને સુઝાવતા જેઈ મુશિંદ-કુદ્દસીખાન અને અમિર્વર્દીખાન જેવા નવાખને પુષ્કળ વૈપવ્ય લાગ્યું, અને ફરમાનની સરતોને અનુસરી જને તેટલી ખેંચતાણુ કરી પોતાના વેપારનું રક્ષણ કરવાનો તેમણે પ્રયત્ન કર્યો. આ ઝગડાએ મુરાજ-ઉદ-દૌલાના સમયમાં ઉઘ્ર રૂપ ધારણ કર્યું.

ફરખશીઅર બાદશાહે અંગ્રેજોને જે જકાતની માફી આપી હતી તેને અનુસરીને તેઓ દસ્તકો આપતા. હિંદુસ્તાનમાંથી બહાર જતી અમુક જલ્લસોના સંબંધમાંજ માત્ર આ માફી જલ્લવામાં આવી હતી. દસ્તકમાંની આ મર્યાદા છોડી કંપનીના વેપારીઓ નિકાસ દિવા આયાત માલનો વેપાર જકાત ભર્યા સિવાય કરવા લાગ્યા. વળી કંપનીને નામે માલ વેચનારા ગમે તે માણસ માટે જકાતની માફી માગવા લાગ્યા, અને કંપનીના અમલદારો આ દસ્તક મરજીમાં આવે તેને આપવા લાગ્યા જકાતનાં નાકાં ઉપર

દસ્તક બતાવતાં અધિકારી તે માલ ખીનજકાતે જવા દેતો. ધીમે ધીમે આ અનિષ્ટ પ્રકાર એટલે હદ સુધી વધ્યો કે કેટલાક બનાવટી દસ્તકો રજુ થવા લાગ્યા. આથી દેશીઓનો સવળો વેપાર નાશ પામ્યો, અને બંગાળાનું ઉત્પન્ન છેકજ ઘટી ગયું. આ હકીકત માટે નવાબે અંગ્રેજોના કાન ઉધાડવા ઘણા પ્રયત્ન કર્યા પણ સધળું નિષ્ફળ ગયું.

આ જકાત મારીના સંબંધમાં કંઈ પણ તકરાર થતી તો નવાબના અધિકારીઓને થોડી ઘણી લાંચ આપી અંગ્રેજો પોતાનું કામ કર્યા જતા. આ યુક્તિનો તેમણે ડગલે ડગલે ઉપયોગ કર્યો છે, એમ કંપનીનો તે વેળાનો પત્રવ્યવહાર સાક્ષી પુરે છે. હુગંડીનો ફેજદાર, ઢાકાનો નાયબ તથા ખુદ મુબેદારની ગાદીનો ભવિષ્યનો હકદાર એ સધળાને વખતોવખત સંતુષ્ટ કરી કંપનીના વેપારીઓ પોતાનો નિભાવ કરી લેતા. વખતના વહેવા સાથે આ અનીતિ અતિશય વધી ગઈ.

અલિવર્દીખાન નવાબપદ ઉપર હોતો ત્યાં સુધી આ દંડાએ ઉમરૂપ ધારણ કર્યું નહીં. તે આલાક હોવાથી તુરતાતુરત સર્વ દંડાનો યોગ્ય નિકામ કરતો, પણ લાંચખાઉ કામદારો ઉપર આધાર રાખી સ્વસ્થ બેસતો નહીં. અંગ્રેજોની ભૂલ સાખીત થાય તો તે તેમને શિક્ષા કરવાને વિશંખ કરતો નહીં એમ છતાં મરાઠાઓ સાથે લડવામાં તેનો ધણોખરો વખત વ્યય થવાથી અંગ્રેજોની સાથેની તકરારનો કંઈ પણ આખર નિકાલ તે કરી શક્યો નહીં. અંગ્રેજ વેપારીને દસ્તકનો દૂરૂપયોગ કરી ધીમે ધીમે પોતાની સત્તા વધારતો જોઈ તેને ધણો ઉદ્વેગ થયો હતો. મી. હૉલવેલ કહે છે કે, મરજુ સમયે તેણે પોતાના પાત્રને છેવટનો સંદેશો એવો કહ્યો હતો કે, ‘આ અંગ્રેજોની લશ્કરી શક્તિ ગમે તેમ કરી તમારે તોડવી.’

અંગ્રેજોની આ લશ્કરી શક્તિ ધીરે ધીરે વધતી ગઈ હતી. શરૂઆતમાં વખાર તથા ત્યાંના માલની સલાજ લેવા માટે તેમણે થોડાં હથીઆર-બંધ માણસો મુક્યાં. પ્રસંગોપાત એક નાની હથીઆરબંધ ટુકડી તેઓએ ઉભી કરી. પાછળથી ચાલેલી ધામધુમના વખતમાં નવાબને અંગ્રેજોનું સંરક્ષણ કરવાનું કાંઈ લાગ્યાથી તેમને સ્વરક્ષણ માટે લશ્કરી બંદોબસ્ત

કરી લેવાની પરવાનગી આપવાની નવાબને જરૂર પડી. આટલું મેળવીને તેઓ સ્વસ્થ બેઠા નહીં. તેમણે કલકત્તામાં ફાઈ વિલિયમને કિલ્લો બાંધ્યો, કાસીમખાનની વખારની કિલ્લેબંધી કરી, મરાઠા ખાડી દુરસ્ત કરી અને કવાયત શીખવી તેઓએ પોતાનાં લશ્કર તૈયાર કર્યો, તોપ તથા બંદુકોથી તેઓ સજ થયા, અને ફ્રાન્સ સાથે યુદ્ધ કરવાનો પ્રસંગ આવશે એ સંબંધ ઉપર બંદરમાં કાયમનો કાફલો રાખ્યો. કર્નાટકમાં પણ તેમની શક્તિ વધેલી હતી. આ સધળું થતું જોઈ નવાબ અત્રિવર્દીખાનને ભારે ધારતી ઉપજ હતી, પરંતુ તે દુર કરવા તે ઇચ્છે નહીં. માત્ર મરજી સમયે ભવિષ્યમાં કેવાં કૃત્ય કરવાં તે તેણે પોતાના પૌત્રને જણાવ્યું.

એ અરસામાં બંગાળના અંગ્રેજોની સ્થિતિ કંઈ વિચક્ષણ થતી હતી. નવાબ તરફથી તેઓને ધમકીના પત્ર તેમનો મનસુબો જોમ બને તેમ લશ્કરી બદોબસ્ત વધારવા માટે થતો હતો, પણ ઇંગ્લેન્ડની સરકાર તરફથી તેમને વારંવાર તે માટે હપકો આવતો હતો. 'નવાબની મારફત તમારો બચાવ કરી લો, પોતાનો લશ્કરી બદોબસ્ત કરવાના લોકમાં પડતા નહીં,' એવો સ્પષ્ટ હુકમ તેમને મળ્યો હતો. આ હુકમનો ખુલ્લી રીતે અનાદર કરવાની તેમનામાં હિમત નહોતી, છતાં જન્મે તેટલો પોતાના બચાવ માટેનો બદોબસ્ત તેમણે કર્યો. દ્વિઅર્થો મુત્સદ્દીપણું લગવી પોતાનું કામ કહાડી લેવાનો તેમનો ઇરાદો હતો. આ મુત્સદ્દીપણું પૂર્વમાં હોય કિંવા પશ્ચિમમાં હોય તોપણ તત્કાલીન વ્યક્ત થતી પરિસ્થિતિમાં તે અનિવાર્ય હોય, એમ તેઓ સમજતા.* અંગ્રેજોના માલ ઉપર જકાત માફ હતી; પણ મરજીમાં આવે તેવા સ્વગતિના માણસને અથવા દેશી વેપારીને જકાત-માશીના દરનક તેઓ આપતા, એથી નવાબનું જકાત ઉત્પન્ન થઈ ખર્ચ નાશ પામ્યું હતું, દેશીઓનો વેપાર નિર્ભૂળ થયો હતો, અને તેમણે પોતાની હદમાં કેટલાક કર બેસાડ્યા હતા. એ સધળું નવાબને કેમ રહે? સને ૧૭૧૭ નું ફરખશીઅરનું ફરમાન વાંચી જોતાં તે ધણું વિચિત્ર જણાય

* Plassey by Akshay Kumar Mitter, Modern Review, July 1907.

છે. પૂર્વના બાદશાહેનો કરણ એ વખતે ચાલુ હોત તો આવું ફરમાન નિકળવા પામતે નહીં; છતાં આટલી મોઘમ અને ઉદાર કલમોથી અંગ્રેજોને સંતોષ થયો નહીં.

આ સધળા ઉપરથી ખરૂં કહીએ તો અંગ્રેજ તથા નવાબ વચ્ચે અપારખી થવાની સર્વ સામગ્રી મુરાજ-ઉદ-દૌલાના ગાદીએ બેઠા અગાઉ તૈયાર થઈ હતી. ખુદ અંગ્રેજોને પણ એ માટે વસવસો થયા કરતો હોવાથી એક વખત અપારખી થાય તો સાફ એમ તેમને લાગતું. સને ૧૭૫૨ માં થયલા ઓર્મનાં લખાણ ઉપરથીજ આ સધળું પુરવાર થાય છે. બિચારા વસંદા અને ફ્રેન્ચ લોકોની સ્થિતિ કંઈક નિરાળા પ્રકારની હતી. તેમને બાદશાહ તરફથી કંઈ ફરમાન મળ્યાં હતાં નહીં, વસંદા લોકો વેપાર સિવાય બીજા કોઈ પણ નાદમાં પડ્યા નહોતા; ફ્રેન્ચ લોકોની સત્તા ધણી હતી, અને તેમનો એકંદર વ્યવહાર દેશીઓને પ્રિય હતો.

બંગાળાની આવી સ્થિતિ હતી ત્યારે અલીવર્દીખાન મરણ પામ્યો. એ વેળા બચિષ્યમાં જે રાન્યકાન્તિ થવાની હતી અને જેનો મુરાજ-ઉદ-દૌલા કારણરૂપે હતો એમ ઇતિહાસકારો લખે છે, તે રાન્યકાન્તિની સધળી તૈયારી અગાઉથીજ થઈ ચુકી હતી. મુરાજ-ઉદ-દૌલા માત્ર નામનોજ કારણરૂપ હતો. સધળી તરફથી કક્ષાર્થ જેવા નિરંકુશ પુરવઠા આવવાનીજ સહ જોવાતી હતી.

*૪. મુરાજ-ઉદ-દૌલાનો ગુસ્સો ઉરકેરવાનાં કારણો.—નવાબ અલિવર્દીખાન મરણ પામતાં તેના વારસોમાં બંગાળાની ગાદી માટે ટંટો થયો. તેની ત્રણ છોકરીનાં લગ્ન તેના બાઈના ત્રણ છોકરાઓ સાથે થયાં હતાં. એ જમાઈઓને તેણે નિરનિરાળા પ્રાંતમાં મોટા ઓદાઓ આપ્યા હતા.† મરણ સમયે મુરાજ-ઉદ-દૌલાને દત્તક લઈ તેને અલિવર્દીખાને નવાબગિરી સુપ્રત ફરી હતી પણ તેનું મરણ નીપજતાં તેના પૌત્રો માહોમાંહે વઠવા લાગ્યા. તેઓ મળેલા કારભારથી ગજર થયા હતા, અને

• બંગાળામાં થયેલી રાન્યકાન્તિ તથા તે વેળામાં કાવત્રોનો અંગ્રેજોનો પત્ર વ્યવહાર સરકાર મારફત પ્રસિદ્ધ થયો. તે ઉપરથી આ પ્રકરણમાંનો મનકુર લખવામાં આવ્યો છે. Hill's Bengal Records, 1757, Vols 1-3.

+ વંશાવળી જુઓ. (૫૬-૫૩૬).

તેમને ઘાઈ પણ વેળા કેવા પ્રકારનો દગો સુરાજ-ઉદ-દૌલા દેશે તેનો બરોસો નહોતો. તેમની પાસે બહારોજદાર જે વસુલ જમા થતું હતું તેનો બરાબર દિમાખ તેમની પાસેથી મળતો નહોતો; વળી તેમણે કરેલા સંચય ઉપર સુરાજનો ડાવો હતો. આ કૌટુંબિક કથાને લીધે અંગ્રેજ જેવા પરદેશી વેપારીઓને વખતને અનુસરી વર્તવું પડતું. જે અધિકાર ઉપર આવે તેની ભરજ સંપાદન કરવાની તેમને જરૂર હતી; એમ છતાં તેનો અધિકાર ક્યારે બંધ પડશે અને ખીજો કાણુ તેની જગ્યા ભેગે એ બાબત નિયમ ન હોવાથી ખીજા હકદારોને ખીજાવાનું અંગ્રેજોને યોગ્ય લાગતું નહોતું. ખુફી રીતે તેઓ સુરાજ તરફ બધી નિંદા બતાવતા, તોપણ ખીજાઓ સાથે અંદરખાનેની મસલતો ચલાવતા હતા. એ વાત નવાબની જાણમાં આવનાં તે શરમે થયો.

નવાસિજ મહમદ મરહુ ખાઓ ત્યારે ઢાકાનો કારભાર તેની સ્ત્રી ધક્કીલા બેગમ પાસે આવ્યો, અને રાજવસ્ત્રના નામનો હિંદુ પ્રદરશ્ય તેનો મુખ્ય કારભારી થયો. એને સરકારી હિસાબની તપાસણી કરાવવા માટે સુરાજ-ઉદ-દૌલાએ મુસિદાખાદ બોલાવ્યો, પણ હિસાબ બરાબર રહ્યું નહોતું કરવાથી નવાબે તેને અટકાવમાં મુક્યો. રાજવસ્ત્રના પાસે પુબ્કળ પૈસા હતા, અને આમ કરી તેની પાસેથી તે કહાવવા નવાબનો વિચાર હોવો જોઈએ. આ હકીકતમાં પોતાની દોલત સંભાળવાની રાજવસ્ત્રને મુશ્કેલી નહી, એટલે તેણે પોતાના પુત્ર કિસનદાસને દોલતનો મોટો ભાગ સોંપી કલકત્તે મોકલ્યો. ઢાકામાં અંગ્રેજોની વખતર દોવાથી તેમના વેપારીઓને રાજવસ્ત્રના તરફથી પુબ્કળ મદદ મળી હતી, સળખ તેની અડચણને વખતે તેને સદામ કરવાની અંગ્રેજોની ફરજ હતી, અને તેથીજ તેમણે તેની દોલત પોતાનાં તાબામાં રાખી તેના કુટુંબને આશ્રય આપ્યો. કિસનદાસની સ્ત્રીનો પ્રમુતિકાળ નજીક દોવાથી કાસીમ બખ્તરની વખતરના મુખ્ય અધિકારી વેટસની સીફારસથી અંગ્રેજોએ એને કલકત્તામાં અમીચંદના ઘરમાં રહેવાની જગ્યા આપી. જાસુસો મારફત આ સંબંધ નવાબની જાણમાં આવ્યું. જેના ઉપર પોતાની અવકૃષ્ટ થયેલી તેજ શૂદરને તથા તેનાં કુટુંબને અંગ્રેજોએ આ

પ્રમાણે આશ્રય આપેલા જોઈ તે ચીરડાઈ ગયો. એજ અરસામાં ધમીટા એમમ, સાકતગંગમ વગેરે સાથે અંગ્રેજોનો ગુપ્ત પત્ર વ્યવહાર ચાલતો હોવાથી પોતાની વિરુદ્ધ તેઓ ખટપટ કરે છે એમ તેને લાગ્યું.

જંગાળામાં આ બનાવો બનતા હતા ત્યારે યુરોપમાં ઇંગ્લંડ અને ફ્રાન્સ વચ્ચે થોડા વખતમાં લડાઈ જાગી ઉઠવાની ખબર દિલ્લિસ્તાનમાંના અંગ્રેજ ફ્રેન્ચ લોકોને મળી, અને પોતપોતાનાં સંસ્થાનની દુરસ્તી કરી થોડી વ્યવસ્થા કરવા માટે ઉભય પ્રજાને દુકમ મળ્યો. આ ઉપરથી નદીની બાજુએથી કિસ્કેઅંધી કરી તેઓએ પોતાની વખારનો બંદોબસ્ત કર્યો. અલિવર્દીખાન આ વેળા જીવતો હોત તો તે એમને પોતાની હદમાં લગવા દેત નહીં. પરંતુ તેનાં મરણ બાદ નવાબનું વજન તેટલું રહેવાનું નથી અને આપણને મરજી માફક વર્તવાનું બનશે એમ યુરોપિયનો સમજતા હતા. પોતાના ઉપર કોઈનો સંસય આવે નહીં તેવા હેતુથી તેઓ એક બીજા ઉપર નવાબ વિરુદ્ધ ઉશ્કેરણી કરવાનો આરોપ મુકતા. આ વિચારો અને ખેત ખુશી રીતે ચાલતા હોવાથી તે સધળા નવાબને કાને પહોંચ્યા એટલે તેનું અંતઃકરણ અતિશય વ્યથ થયું, અને બંને પાશ્ચાત્ય વેપારીઓ માટે તેને ધણી ચીડ આવી. અંગ્રેજો ઉપર નજર રાખવા સાથે નવાબે મીદના-પુરના કારભારી રાજરામને મુદ્દામ કસકતે મોકલ્યો. કાસીમખાનની વખારનો મુખ્ય અમલદાર વેટસ ધણે ચાલાક, સાહસિક, તથા કાવત્રાખોર હતો, અને તે નવાબના દરબારની તથા હીક્કચાક્કની બાતમી હમેશાં તાબડતોબ કસકતે લખી મોકલતો હતો. વળી દરેક બાબતમાં આગળ ધું કરવું એવો પ્રથમ કસકતના કૌન્સિલ રૂબરૂ આવતાં તેઓ પ્રથમ વેટસની સલાહ લઈ તેના વિચાર મુજબ કામ કરતા. એક તરફ એ જરૂરથી નવાબના દરબારમાં અંગ્રેજોનો જાસુસ હતો, અને બીજી તરફથી તે નવાબને ત્યાં તેમનો વકીલ હતો એમ કહી શકાય.

નવાબનો ગુસ્સો આપણા તરફ ઉશ્કેર્યો છે એવી બાતમી વેટસે કસકતમાં ગવર્નર ડેકને લખી જણાવી, અને કિસનદાસને અંગ્રેજ હદમાંથી હાંકી કહાડવા માટે આગ્રહપૂર્વક વિનંતિ કરી. આ સલાહ માન્ય નહીં

કરતાં ઉલટું રાગનરામ જેવા કલકત્તામાં રહેલા નવાખના અનેક આતમીદારને
ડેકે અટકાવમાં નાખ્યા.

મુરાજ-ઉદ-દૌલાના હાથમાં અધિકાર આવતાંજ પ્રથમ ધસીટા બેગમની
સધળી સંપત્તિ તેણે ખુંટી લેવાથી તેનો કરજ ન્યાંભાં સારો બેટો. એ પછી તેણે
પિતામહના વખતના કામદારોને કહાડી મુકી તેની જગ્યાએ નવાની નિમણૂક
કરી, અને જે કંઈ નવી કિસ્તેબંધી કરવામાં આવી હોય તે તોડી પાડવા માટે
અંગ્રેજોને તેમજ ફ્રેન્ચ લોકોને હુકમ કર્યો. આ બાબતમાં ફ્રેન્ચ લોકોએ
તેને સમજાવી લીધો પણ અંગ્રેજોને વિરુદ્ધ પડ્યા. ‘કલકત્તાની કિસ્તેબંધી
કરી છે તે તમોએ હુકમ વિરુદ્ધ કર્યું છે, એમ કરવા અગાઉ અમારી
પરવાનગી મેળવવી જોઈએ’ એવું અપૂરતી જાહેર કરવા માટે નવાબે
પોતાના વકીલને અંગ્રેજો પાસે મોકલ્યો. આ વકીલનું કહેવું નહીં ગણ્યાકારી
તેમણે તેને પોતાની હદમાંથી બહાર કહાડ્યો, કારણ કે કાસીમખાનની
વખાસના મી. વેટસે તેમને જણાવ્યું હતું કે ‘મુરાજ-ઉદ-દૌલાની નિમણૂક
કાબમની ન હોવાથી ધમીટા બેગમનો પુત્ર ચોમાજ વખતમાં નવાબ
થવાનો સંભવ છે.’

મુરાજ-ઉદ-દૌલાએ કહાડેલા હુકમનો આશય એ હતો કે, ‘હાલમાં
અંગ્રેજોનું વર્તન દુઃસહ થયું છે. કલકત્તા નજદીક નવી કિસ્તેબંધી તેઓ
કરે છે છતાં તે માટે તેઓએ અમારી પરવાનગી મેળવી નહીં, તેમજ
અમને તે બાબત કંઈ જણાવ્યું પણ નહીં. આ બનાવ દુર્લેક્ષ કરવા જેવો
નથી. કારણ એઓ કેવળ વેપારી છે, અને વેપારી તરીકેજ તેઓ રહે
ના તેઓ અમને અનુદૂષ છે. આ દેશનું રાજ્યસુત્ર અમારા હાથમાં હોવાથી
અમે એમ દરમાવીએ છીએ કે તેમણે ઉભી કરેલી નવી કિસ્તેબંધી એક-
દમ પાડી નાંખવી.’ આ હુકમ વેટસેજ પ્રથમ કલકત્તે જણાવ્યો, અને
સાથે નવાબની ડામાડોળ સ્થિતિ જાહેર કરવાથી કૌન્સિલે નવાખના વકીલનું
મેહું અપમાન કરી તેને કહાડી મુક્યો, અને વેટસને લખી જણાવ્યું કે
‘નવાબ સાથે પત્ર વ્યવવાર રાખી આપણને કંઈ નુકસાન થાય નહીં એવી
તજવીજ કરવી.’ આ ઉપરથી અંગ્રેજોનું વર્તન જાણી છુટ્ટને અચોક્કસ
હતું એમ ખુંદલુ થાય છે. આ મધ્યે ઝોંમ વર્ણવ્યું છે.

રાજરામનો ભાઈ નારાયણદાસ નવાજ તરફથી ખજર મેળવવા કસ-કસે ગયો તે વેળા ગવર્નર ડેક અને અમીચંદ વચ્ચે કંઈક મિનનભાવ થયો હતો. અમીચંદ અને નારાયણદાસ ડેકને મળવા ગયા હ્યારે નારાયણદાસે આણેલા નવાખના પત્રનો અસ્વીકાર કરી ડેકે નારાયણદાસને પોતાની હદમાંથી બહાર કઢાડ્યો, અને કિલ્લેબંધીની બાબતમાં પોતાની જોખમદારી ઉપર કૌન્સિલની સલાહ વિના નવાખને જવાબ મોકલ્યો. એ જવાબ હાજમાં મળી આવતો નથી; એમ છતાં ડેકનું આગળ ઉપર એવું કહેવું થયું હતું કે ‘અંગ્રેજો આજ સો વર્ષ થયાં અહીં વેપાર કરે છે, તેમને માટે સંશય હોવાનું કંઈ કારણ નથી. નવી કિલ્લેબંધી કંઈ પણ કરવામાં આવી નથી. ફ્રેન્ચ લોકો સાથે યુદ્ધ થવાનો સંભવ હોવાથી માત્ર જુના બાંધકામનાં ડાગળકુગળ પુર્યાં છે.’ આ વિચિત્ર ઉત્તર વાંચી નવાખને ગુસ્સો આવ્યો, અને તેણે કહ્યું કે ‘મારા રાજ્યમાં ઝગડો કરનાર એ કોણ? તેમના ઉપર પરદેશી હુમલો આવે તો તેમનું રક્ષણ કરવાને અમારામાં સામર્થ્ય નથી કે શું?’ ઉપરના પત્રની સાથેજ પોતાના વકીલ નારાયણદાસને કેદમાં પુરવાની ખજર નવાખને મળી, એટલે તરતજ સધળી યુરોપિયન પ્રજાને બંગાળાની બહાર કઢાડવાનો તેણે નિમય કર્યો, અને પ્રથમ અંગ્રેજો સાથે લડાઈ કરવાનું કરાવ્યું.

આ પ્રમાણે અંગ્રેજોની બાબતમાં નવાખનું ઝનુન ઉશ્કેરાવવાનાં અનેક કારણો મળ્યાં. તેમને વેપારમાં પુષ્કળ સવળતા મળે એવું હરમાન મળેલું હોવાથી, તેમજ નવાખનો કારભાર જેટલો દુર્બળ, તેટલીજ તેમને વધારે સગવડતા મળતી હોવાથી તેઓના મનમાં નવાખની સત્તાનો અંત સાવ-વાનો વિચાર આવતો હતો. એ બાબત અલિવર્દીખાનને પણ ખજર હોવાથી તેણે મરણ અગાઉ કરેલા ઉપદેશ અન્વય આ તાજ દમયાળા તરફ તે ઉપદેશ એકદમ અમલમાં મુકવાની તૈયારી ચલાવી. આ વાસ્તવિકરીતે ભાવી રાજ્યકાન્તિની તૈયારી લેખી શકાયે, આ સિવાય ખીજનું અનેક તારકાલિક કારણો ઉપસ્થિત થયાં હતાં, અને તેનું સ્વરૂપ ઉપર વર્ણવાયું છે. અંગ્રેજોની વખાર જોવાની નવાખને ઈચ્છા હતી, પણ તેઓએ તેને તે બતાવી નહીં, કેમકે તેઓ

પોતાની વેપારમાં કોઈને દાખલ થવા દેતા નહીં. બંગાળામાંના કેન્દ્ર અમલદાર લોકોએ પણ આવુંજ વર્ણન આપ્યું છે. અંગ્રેજોે ભારે દાદથી રહેતા અને તેમની ક્ષત્રિતાની કોડી ઘણી આબાદ સ્થિતિમાં હતી, એટલે તેમની પાસે પુષ્કળ સંપત્તિ છે એમ નવાજ સમજતો અને તક મળતાં તે લઈ લેવા તેનો મનસુબો હતો.

પ્રદ મુરાજ-ઉદ-દૌલાના લેખમાં આ દંડાનાં કારણો એવાં નમુદ કર્યાં છે કે:-

૧. સ્થાનિક કાયદાનો અનાદર કરી અંગ્રેજોએ નવી કિલ્લેબંધી કરી છે.
૨. ફરમાનોનો દુરુપયોગ કરી તેમણે વેપારમાં ભગતીજ વર્તણૂંક ચલાવી છે.
૩. નવાજ પોતાના કારભારીઓ પાસે હિસાબ માગે તો તે નહીં આપતાં કારભારી તેમની પાસે નાગી જાય અને તેને તેઓ આશ્રય આપે છે.

આ ત્રીજા કારણના સંબંધમાં મુરાજ-ઉદ-દૌલાએ ગવર્નર કેક માટે ભારે યુરસાથી ભરેલા ઉદ્દેશ્યો કહાડ્યા છે. ‘અંગ્રેજોએ ખાડી બાંધી છે તે ભરી કહાડી, તટબંધી તોડી પાડી, મુસિદ્દકુલ્લીખાનના વખતમાં ચાલુ હતો તેવો વેપાર હમણાં ચલાવવો; એ પ્રમાણે જો તેઓ નહીં કરે તો કંઈ પણ કારણ સંભળ્યા વિના અમારા દેશમાંથી તેમને હાંકી મુકીશું.’ નવાખની પરવાનગી લીધા વિના અંગ્રેજોએ કિલ્લેબંધી કરી હતી એ તેમનાજ લેખ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે. ફરમાનમાં આપેલી નહીં હોય તેવી વેપારી સમજાડતા તેઓ ભોગવતા એ પણ તેઓને કમુલ છે. કિસનદાસના સંબંધમાં અંગ્રેજોનું ધારતું એવું હતું કે નવા નવાખની સત્તા રાજ્યમાં જામ્યા પછી તે માટે વિચાર કરવામાં આવશે. કારણ કદાચિત નવાખના પ્રતિસ્પર્ધીઓ બડ કરે તો બન્ને બાજુ ઉપર આધાર રાખી યોગ્ય જણાય તેમ વર્તવા તેમનો વિચાર હતો. નવાખને આ સ્થિતિ રાજ્યને જડમૂળથી ઉખેડી નાંખવા જેવી લાગી એમાં નવાઈ નહોતી. આ સંઘર્ષ ખર્ચ હોય છતાં તે

માટે નવાબને આટલા બધા ગુરસે થવાનું તેમજ આટલા સમ ઇલાજ લેવાનું કારણ નહોતું એમ અંગ્રેજોને કહેવું છે. નવાબના જીવમથી ત્રાસી ગયલા હિંદીઓ ઉક્ત બનાવો ઘણી ઉત્સુકતાથી જોતા હતા.

૫. કાસીમખાનરની વખારની પડતી (જુન ૧ લી, સને ૧૭૫૬).—ઉપરના બનાવો બનતા હતા ત્યારે સુરાજ-ઉદ-દૌલા મુર્શિદાબાદની ઉત્તરે ત્રણ માઈલ ઉપર રાજમહાલમાં હતો. અહીંથી તેણે બે હુકમ કહાડ્યા. પહેલો કાસીમખાનરમાંની અંગ્રેજ વખાર કબજે લેવાનો, અને બીજો કલકત્તાના અંગ્રેજોનો નાસી જવાનો માર્ગ બંધ કરવા માટે તંયા નીચેથી બીજી મદદ તેમને મળતી અટકાવવા માટે દરીઆ તરફ નદી કિનારે આવેલું તેમનું મકાનું યાણું હસ્તગત કરવાનો. કાસીમખાનરની વખારનો મુખ્ય અધિકાર ભોગવનાર તથા અહીંના વહિવટથી સારી રીતે વાકેફગાર થયલા મી. વેટસની ઉમ્મર આ વખતે ૩૮ વર્ષની હતી. નવાબનાં ફરમાન મુજબ તા. ૨૪ મી મે, સને ૧૭૫૬ ને દિનિ તેનો સેનાપતિ મીરજા ઉમરબેગ લશ્કર લઈ કાસીમખાનરની વખાર ઉપર આવ્યો. ઉમરબેગને ખુદ નવાબનાં મનના વિચારે માલમ ન હોવાથી તેણે અંગ્રેજ, વસંદા તથા ફ્રેન્ચ ત્રણેની વખારને ઘેરા ધાડ્યા, પણ વેટસને અન્નસામગ્રી વગેરે મેળવવામાં કંઈ પ્રતિબંધ કર્યો નહીં. આ ઉપરથી વેટસને લાગ્યું કે આ સમગ્રી ધામધુમ માત્ર પૈસા કહડાવવા માંડે હતી. પણ વળતે દિને વસંદા તથા ફ્રેન્ચ વખારે પડતી સુઝી સમગ્રી ફાજ અંગ્રેજો ઉપર આવી ત્યારે વેટસ ગભરાયો, અને કલકત્તેથી એકદમ મદદ મંગાવી. તેણે નવાબ સાથે સલાહ સંપથી વર્તવા ગવર્નરને જાણવું; તે પ્રમાણે કૌન્સિલે કલકત્તા નવાબને પત્ર લખ્યો પણ તે તેને પહોંચ્યો નહી, અને વેટસને ખબર કરી કે ‘ વધારે મદદ મોકલી શકાતી નથી. તમારી પાસે જે માણસો છે તેટલાથી એમાસા સુધી સહેલાઈથી નિલાવ થશે. ’ એ પત્ર વેટસને પણ મળ્યો નહીં. એટલામાં અહીં વેટસ ઘણીજ ભયંકર મુશ્કેલીથી ઘેરાઈ પડ્યો હતો. તેની પાસે ફક્ત ૫૦ માણસો હતા, અને તેમાંના માત્ર અડધાજ યુરોપિયન હતા; તેપ તદ્દન નિરપયોગી હતી. આ હકીકતમાં લશ્કરમાં તેનો ટકાવ થવાનો નહોતો, અને તેમાં યશ ન મળ્યો તો

કંપની તરફથી તેને દપકા મળશે, એમ ધારતી હતી. એની સાથે એની સ્ત્રી હતી, અને તેનો પ્રસુતિ સમય સમીપ હોવાથી તે નવાખના સ્વાધીનમાં જવાની વાત જોતો હતો. તા. ૧ લી જુને મુરાજ-ઉદ-દાલા મુશિદાલાદ આવ્યો, તરતજ પોતાના મેનાપતિ રાયદુર્જભને કાસીમખજરનો કિલ્લો લેવા મોકલ્યો, અને પોતે પણ તેની પાછળ નીકળ્યો. રાયદુર્જભે વેટસને નવાખની મુલાકાતે બોલાવ્યો, ત્યારે સધળાની સલાહ પ્રમાણે તે ત્યાં ગયો. પણ નવાખે તેને ત્યાં કેદ કર્યો, અને બીજાં કેટલાંક માણસો પણ કેદમાં પુરાયાં. બાકીનાં માણસો નારી જવાથી કિલ્લો નવાખના હાથમાં ગયો. આ પરિણામ માટે લોકો વેટસનો દોષ કહાડે છે, પણ ધણાકનું કહેવું એવું છે કે કિલ્લો સહજમાં નવાખને હસ્તગત થાય એવો હતો. તા. ૫ મી જુને વેટસને સાથે લઈ નવાખ કલકત્તે જવા નીકળ્યો. રસ્તામાં કાસીમખજરમાંની તોપ તથા દારૂગોળો તેણે પોતાની સાથે લીધાં, પણ એ સિવાય વખારમાંથી તેણે કંઈ લીધું નહીં.

વેટસની ખટપટ ફાગટ ગઈ, અને નવાખે લશ્કર મોકલી કાસીમખજરની વખારને ઘેરા લીધું. એ સંભળી કલકત્તાની કૉન્સલ ગભરાઈ ઉઠી. ગમે તેવી સરતો કળ્પ કરી નવાખને સમજાવી લેવા તેમણે વેટસને લખ્યું, તેથી તેણે હેઠળ લખેલી સરતે નવાખને કરાર લખી આપ્યો:—

(૧) કલકત્તાના કિલ્લામાં પેરીન્સ આગળ બાંધેલો છુરજ તોડી પાડવો; (૨) નવાખના તાગાના લોકો કલકત્તામાં નાખી આવે તેને આશ્રય નહીં આપવાં પાછા મોકલી દેવા; (૩) છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષમાં કંપનીએ લોકોને કેવા દસ્તકો આપ્યા છે તેનો હિસાબ આપવો; (૪) અગોચર દસ્તક આપ્યાનું પુરવાર થાય તો તે માટે નુકસાની ભરી આપવી, અને (૫) હોંવેલને કલકત્તામાં જમાવેલા અધિકાર આપેલો હોવાથી નવાખની રૂપતને નુકસાન થાય છે, સજબ તે અધિકાર કહાડી નાંખવો.

આ સરતો સધળા રીતે ચોખ્ખી હતી, પણ એથી અચોખ્ખા ભાગે પૈસા મેળવવાની અંગ્રેજોને બંધી થવાની હતી. એ કારણસર ઉક્ત કરાર કાગળ ઉપરજ રહ્યો અને તે પ્રમાણે અંગ્રેજો કદી વળ્યાં નહીં ઉત્તર તેઓ નવાખને અનેક રીતે

ખીજવવા લાગ્યા. નવાજને આથી ધણું ખોટું લાગ્યું, અને દાદાએ ટુંકલો કાનમંત્ર તેને બરાબર યાદ આપ્યો. એ મંત્ર તેના મનમાં રાત દિવસ ઘોળાવા લાગ્યો, અને ઉપર પ્રમાણે લખી આપેલા કરારનો અંગ્રેજ પાસે અમલ કરાવવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો. તરતજ લશ્કર લઈ તેણે કલકત્તા ઉપર રવારી કરી. એ વખતે તેની સામા થવાની અંગ્રેજોની તાકાન ન હોવાથી દાકા, જગદિઆ, બાલાસોર વગેરે ટેકાણાની વખારના અમલદારોને બને તેટલો અવેજ સાથે લઈ વખાર છોડી નીકળી જવા ઈન્સિલ્લે જણાવ્યું. આ તરફ કેટલાક સાહુકારોની મારફત નવાજ સાથે તેમણે સંદેશા ચલાવ્યા, અને ગમે તેમ કરી 'ઉપરના કરારનામામાંથી આપણને મુક્ત કરે, અને લાંચ લઈ નવાજ પાછો જાય, ' એવી ખટખટ અંગ્રેજોએ ઉપાડી.

૬. કલકત્તામાંથી અંગ્રેજોનો ઉઠાવ (જુન ૧૭૫૬).—સુરાજ-ઉદ-દૌલા કલકત્તા ઉપર ધણીજ ત્વરાથી આવ્યો. એકસો સાઠ માઈલનું અંતર આટલાં લશ્કરસહિત બર ઉનાળામાં રરતા પણ મળે નહીં એવા ભાગમાંથી તેણે અગીઆર દિવસમાં કાપ્યું. વલ્લદા તથા ફ્રેન્ચ લોકોની મદદ મેળવવા તેણે પ્રયત્ન કર્યો, પણ તે સફળ થયો નહીં. ફાઇ તેને મ્હોડે અંગ્રેજોની વડાઈ કરતું તો તે ચીરડાઈ ઉઠતો. એમ છતાં ઉપર કહેલી સરતો અંગ્રેજોએ કબૂલ કરી હોત તો તેમની કળલાત લઈ તે પાછો ફરત. ફ્રેન્ચ લોકોની પણ ખાતરી થઈ હતી કે નવાજ અંગ્રેજોથી ધણીજ ખડીતો હતો. મુશ્કિલાતમાં ખ્વાજા વાજીદ કરીને એક મોટો સાહુકાર હતો તેની મારફતે અંગ્રેજો સાથે સલાહ કરવાનો તેણે પ્રયત્ન કર્યો હતો. તે વેળા પણ કાસીમખાનની ટપાલ કલકત્તામાં સત્તાવીસ કલાકમાં આવતી હોવાથી ખીજ તારીખના વેટસના ખતો વળતે દિવસે કલકત્તામાં આવ્યા. ખ્વાજા વાજીદે સલાહ કરાવવાનો ઉપક્રમ પંદરમી સોળમી તારીખે ઉપાડ્યો, પણ તેમ કરવામાં ચલ્લી દીલથી લશ્કર પાછું બોલાવી લેવાનું નવાજ માટે અશક્ય હતું. કાસીમખાનર નવાજને હાથ જવાની ખબર તા. ૧૭ મી જુને કલકત્તે પહોંચી.

આગળ, તરફ કલકત્તા ઈન્સિલ્લે તા. ૨૦ મી એપ્રિલ પોતાનો મંદેરાખસ્ત કરવાની તથા લશ્કરની વ્યવસ્થા કરવાની તૈયારી ચલાવી હતી. વલ્લદા તથા

ફ્રેન્ચ લોકોને તેણે મદદે બોલાવ્યા, તથા આ પ્રસંગ સધળા યુરોપિયનો ઉપર આવી પડ્યો છે, અને સર્વેએ એકત્ર થઈ તેનું નિવારણ કરવું જોઈએ એમ તેમણે આમહુપૂર્વક જાહેર કર્યું. વસંદાઓએ પોતાની હમેશની વેપારી મર્ચાંદા ઊડવાની સાફ ના પાડી, અને ફ્રેન્ચ લોકોએ જોકે બહારથી સહાનુભૂતિ ખતાવી, તોપણ પ્રસંગ આવતાં 'તમે અમારા કિસ્લામાં આવી રહો' એટલું કહેવા કરતાં વધારે તેમણે કંઈ કર્યું નહીં. ફ્રેન્ચ લોકોએ નવાખને કંઈક દારૂગોળો આપ્યો હતો એમ અંગ્રેજોને કહે છે, પણ તે વાત ફ્રેન્ચ નાકબુલ કહે છે. અંગ્રેજોએ કલકત્તાના બચાવની જે નવી ગોઠવણ કરી હતી તે ઘણી સારી નહોતી. સાતમી તારીખે ખ્યાલ વાજીદને પત્ર તેના દીવાન સિમ્ત ખાણ સાથે કલકત્તા આવ્યો; તેનો મજબૂર એવો હતો કે, 'નવાખને ચીડવવાનું સધળું કામ અમીચંદે કર્યું છે.' ગવર્નરે ઉત્તર વાળી નવાખની સમજીત કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો. આણી તરફથી બચાવનાં કામો ઉત્કૃષ્ટ છે એમ ખતાવવા અંગ્રેજોએ પંદર સિપાઈઓને મોકલી કલકત્તાની હેડ્ગ મુખસાગરમાં ભારે ગડબડ મચાવવા માંડી. આનું પરિણામ એ આવ્યું કે નવાખના લશ્કરે તેમને ખાધખોરાથી પહેંચતી બંધ કરી. તા. ૧૧ મીએ લશ્કરની ગણતરી કરતાં અંગ્રેજોનાં કુલ પાંચસો પંદર માણસો માલમ પડ્યાં; એમાંની અડધી સંખ્યા યુરોપિયનોની હતી. તોપ્ સારી નહોતી; તેને વ્યવસ્થિત રીતે ગોઠવવામાં મહેનત પડે તેમ હતું. દારૂ હતો પણ તે ઘણો ખર્ચે હવાઈ જવાથી નિરપયોગી થયો હતો. કલકત્તા શહેરના ત્રણ ભાગ હતા: પહેલો ભાગ વખાર વગેરે હતો તે ફોર્ટ વિલિયમને કિલ્લો, બીજો યુરોપિયન વસ્તીનો ભાગ, અને ત્રીજો દેશીઓની વસ્તીનો ભાગ. હેડ્ગા બે ભાગ ઊડી દઈ માત્ર કિસ્લાનો બચાવ કરવાનો અંગ્રેજોએ ઠરાવ કર્યો. કલકત્તાના ઘણા ખરા વેપારીઓ તથા લોકો પોતાની ધનદોલત તથા કુટુંબને બહારગામ મોકલી પોતાનો બચાવ કરવામાં ચોકસા હતા. ગોવિંદરામ મિત્ર નામનો એક કલકત્તાનો ગૃહસ્થ અંગ્રેજો તરફ એકસરખી ખટપટ કરતો હતો. નવાખ કલકત્તા તરફ જતો હતો ત્યારે વેટસ તેની સાથે હતો. તેનો તા. ૧૨ મીનો પત્ર એવી મનલખનો આવ્યો કે, 'થોડાક દંડ ભરશે

તથા નવાબની માગણી કમલ કરશે, તો હજી પણ પોતાનો ઉપક્રમ છોડી દઈ નવાબ પાછો જશે.' જનાનમા કૌન્સિલે જણાવ્યું કે, 'કામીબજાર આગળ થયેલું અપમાન બસ છે. હવે પછી નવાબનું મન મનાવવાનું અમને બીલકુલ પસંદ નથી.' અરુ તો એ હવે, કે પોતે કલકત્તાનો બચાવ રહેલાઈથી કરી શકશે એમ ફ્રેંચ મગરર થતો હતો અંગ્રેજોને જે કઈ બહીષ્કાર હતી તે માત્ર નવાબના તોપખાનાની હતી, કેમકે તેમાં પોર્ટુગીઝ તથા ફ્રેન્ચ લોકો હતા તોપખાના ઉપરના આ ભોકોના મન પાદરીઓની મારફતે બગાડવાનો અંગ્રેજોએ પ્રયત્ન કર્યો, પરંતુ તે સફળ થયો નહોતો.

અંગ્રેજોએ એમ માનતા હતા કે અન્ય યોદ્ધાના કહેના ઉપરથી નવાબનું મન ઉશ્કેરાઈ ગયું હતું તેમની અને નવાબ વચ્ચે મધ્યસ્થ તરીકે સંદેશા ચલાવનારા બેજ માણસો હતાં, એક ખવાબ વાણદ તથા બીજો અમીરદ એ બેઉ મોટા વજનદાર વેપારીઓ હતા, અને બેઉ મારે નિષ્કારણ એઓને સશય આપ્યો હતો તા ૧ મીએ અંગ્રેજોએ અમીરદને ઘેર ફ્રેન્ચ મોકલી તેને પકડી મગાવી કિસ્મતમાં પૂર્વે તેમજ કિસનદાસ કદાચિત નાસી જાય એ બહીષ્કારે તેને પણ પકડી મગાવ્યો એ બે જણા થોડી ઝપાઝપી થતા રક્તપાત થયા વિના શરણે આપ્યા નહીં અમીરદને અંગ્રેજોએ કેદમાં નાખ્યો એ ખવાબ વાણદને પસંદ પડ્યું નહીં.

તા ૧૬ મી જુને નવાબ કબકત્તે આવી પહોંચ્યો, અને અમીરદના બાગમાં ઉતર્યો અમીરદ કેદ પકડાવાથી તેના સઘળા માણસો અંગ્રેજો તરફ નારાજ થયેલાં હોવાથી, અને તેમણે કબકત્તા વિષેની ઉપયુક્ત માહિતી નવાબને આપી તા ૧૭ મી જુને નવાબનું સઘળું લશ્કર ત્યાં આવી પહોંચ્યું, તેજ દિવસે અંગ્રેજો પાસેથી એક હજાર મજૂરો નોકરી છોડી નીકળી ગયા વળી અંગ્રેજ લશ્કરના માણસોના સ્ત્રી છોકરાઓ જેઓ અત્યાર લગી શહેર બહાર હતાં તે હવે સા કિલ્લામાં ઘુસવાથી ભારે ગડબડ ધર્મરહી. તા ૧૮ મીએ લડાઈ શરૂ થઈ તે દહાડે અંગ્રેજોની તોપે નવાબની ફ્રેન્ચમાં ભારે ત્રાસ વર્તાવ્યો, તોપણ સંધ્યાકાળે તેમને પોતાના તોપખાનાની જગ્યા છોડી પાછા હઠકું પડ્યું પહેલા દિવસની આ ઝપાઝપીથી અંગ્રેજોની મગરરી પુષ્કળ ઉતરી

એ દિને રાતના દવે પછી શું કરવું એનો વિચાર કરવા કિલ્લામાં કૌન્સિલ ભેગી મળી. ધણાં માણસો જખમી થયાં હતાં, અન્નસામગ્રી હતી પણ ખોરાક તૈયાર કરનાર કોઈ નહોતું. અધિકારીઓના દુઃખ તાબાના લેહિા પાળતા નહીં તેથી કિલ્લાને આગ લગાડી નદીમાંથી વહાણો મારફત નાસી જવાનું નક્કી થયું. નાણાંની કૌપણીઓ તેમજ કેટલોક સામાન વહાણ ઉપર ચડાવવામાં આવ્યો. અધિકારી વર્ગનો આ વિચાર ગ્રાસતો હતો તેવામાં એકદમ તોપનો એક ગોળો તેમની સામા આવી પડ્યો કે તેની સાથેજ સધળાંનાં મન વિચળ થયાં, તેમનામાં દૌડવેલ કરીને એક ગૃહસ્થ હતો તેણે અમી-ચદને મળી નવાખ પામે જઈ ગમે તે રીતે નિકાલ કરવાની તેને વિનંતિ કરી. અમીચંદ પહેલેથીજ ગુસ્સે થઈ ગયો હતો તેથી તેમજ કદાચિત નવાખ આપણો સંદેશો સાંભળશે નહીં એમ ધારી તેણે એ વાત કાન ઉપર લીધી નહીં. તા. ૧૯ મીએ સહવારે દશ વાગતે ગવર્નર ડ્રેકને માસમ પડ્યું કે દારૂગોળાની સિસ્તક ખીજકુલ રહી નહોતી. આ વાતની શ્રીમંડળમાં જાણ થતાં તેમણે વહાણ તરફ દોડ મુકી. આ ગડગડમાં ધક્કામુકી થતાં બમોએક માણસો કુખી ગયાં એટલામાં કિલ્લામાંથી બોટ ઉપર ચડવાનું નાકું કળજે કરવાને નવાખનાં માણસો આવે છે એમ ખબર આવી. આથી ગડગડાટનો પાર રહ્યો નહીં, ગવર્નર ડ્રેક દીઝુદ બની ગયો; પોતેજ પાછળ રહી એકલો નવાખના હાથમાં સપડાશે તથા નવાખનો ડોળો પોતાના ઉપર વિશેષ છે એવું તેને ખુદ્દ જણાવવા લાગ્યું. ધણા દિવસની અધાગ મેહેનત તથા ઉઝગરાથી તે થાકી ગયો હતો. આવી મુશ્કેલીમાં ગમે તેમ કરી આખરે ભુઝેા મારી તે વહાણ ઉપર ચડ્યો. વહાણો નદીનાં મુખ તરફ લઈ જઈ ઉભા રાખવામાં આવ્યાં હતાં. પાછળ રહેલા લોકોને બચાવવા માટે તે પાછાં લાવવાં જોઈએ પણ ખલાસીઓએ તેમ કરવા દિમન કરી નહીં, અને તેમનામાં ધીરજવાળો એક પણ માણસ ન હોવાથી પાછા ફરવાનો વિચાર છોડી દઈ સધળાઓ વહાણ દહારી નીકળી ગયા. સારાંશ, કેટલાંક માણસોને પાછળ મુકી પોતાનો જીવ બચાવવા માટે અત્યંત અધીરા થઈ અંમેજો આ પ્રભાણે નાસી ગયા એથી તેમના નામ ઉપર

નામોશી આવી છે. વહાણો નદીમાં ધણે દૂર ઉતરી એક દિવસ થોભ્યાં; સાંધી આગળ વધી તા. ૨૬ મી જુને તેઓ દરીઆ કિનારે કુલ્દા આગળ આવી પહોંચ્યાં. આ ઠેકાણે વલંદા લોકોએ તેમને આશ્રય આપવાથી તેમનો બચાવ થયો. નવાજનું તોપખાનું સારી સ્થિતિમાં હોત તો અંગ્રેજોનું એક પણ વહાણ સુરક્ષિતપણે નારી જઈ શકતે નહીં. અહીં આ કુલ્દાની નાટકનો પહેલો અંક સમાપ્ત થયો.

૭. 'બેલ્ક હોલ' ઉદ્દે અધારી કોટડીનો બનાવ (રવિવાર તા. ૨૦ મી જુન, ૧૭૫૬).—પાછળ રહેલાં અંગ્રેજ મંડળની કેવી અવદશા થઈ તે હવે આપણે જોઈએ. ડ્રેક વહાણો લઈ નીકળી ગયાની ખબર મળતાં એ મંડળમાં મોટો હાહાકાર થઈ રહ્યો. ગુસ્સાના આવેશમાં તેઓ એક ગાંડા જેવા બની ગયા. તોપણ પ્રસંગ ધણો ખારીક હોવાથી મનનો ગુસ્સો દબાવી આગળ શું કરવું તેનો વિચાર કરવાની તેમને ફરજ પડી. પોર્ટુગીઝ તથા આર્મિનિયનો મળી લડવાને યોગ્ય ૧૭૦ માણસો રહ્યાં હતાં, તે સઘળાં ડ્રેકના આસપાસ જવા પછી એકઠાં થયાં, અને તેમણે ડ્રેક તથા બીજા કૌન્સિલરોને કામ ઉપરથી દૂર કરી હૉલ્વેલને મુખ્ય અમલદાર નીમ્યો. હૉલ્વેલ કૌન્સિલનો ધણો જુનો સલાસદ હોવા ઉપરાંત કલકત્તાનો જમીનદાર એટલે મેજસ્ટ્રેટ હતો તેથી તેને સર્વ લોકો બાબત સારી માહિતી હતી. પણ તે જાતે બેદરકાર હોવાથી કાઢીને તે પસંદ પડતો નહીં, છતાં તેનેજ સઘળાંએ પૂર્ત વેળા ગવર્નરની પડી આપી. પહેલાં તો સર્વાનુમતે છવ બચાવી નાસી જવાનો ઠરાવ થયો, પણ મિસ્સ લ્યોર્ડ નામનું વહાણ જે પાછળ રહ્યું હતું તે તેમને મળી શક્યું નહીં. આથી સર્વ માણસો બહારનાં ધરો છોડી દઈ કિલ્લામાં જમા થયા, અને કંઈ યાદી તો મરણ પર્વત લડી કિલ્લાનો બચાવ કરવાનો હૉલ્વેલે નિશ્ચય કર્યો. બીજી તરફથી તેણે વહાણો પાછાં બોલાવવાનો વાવટો ચલાવ્યો, પણ તેનું કંઈ ફળ નિષ્ફળું નહીં. તા. ૧૯ મીએ કિલ્લાની આસપાસનાં ધરોમાંથી નવાજનાં લશ્કરે બંદુકો છોડી અંદરનાં માણસોને ધણા હેરાન કર્યા. રાતે તે ધરોમાં આગ લાગવાથી જ્યાં ત્યાં લવંકર દેખાવો જણાયા. હેરાન થયલા લોકો નાઇલાજ ધર્મગમે

તે ધરમાં દાખલ થઈ મરજી માફક મઘપાન કરવા લાગ્યા. રાતના પંડ આસામીઓ અંગ્રેજોનો પક્ષ છોડી નવાબને જઈ મળ્યા; એમાંના ધણીખરા વસંદાઓ દત્તા.

રવિવાર તા. ૨૦ મી જુનનો દિવસ ઉગતાં નવાબનો મારો વધારે સખત આવવા લાગ્યો, કિસ્તાની માણસોની દાણાદાણુ થવા માંડી; એક છુરજ ઉપર અંગ્રેજોનાં ૪૦ માણસો જમા થયાં, દારૂગોળો સધળો ખપી ગયો, રાત્રીને શરણે જવાને સધળાઓ હોસ્તેલની આજુજી કરવા લાગ્યા, પણ તેણે તે માન્ય કરી નહીં. બપોર થતાં અંગ્રેજોનાં કુલે ૨૫ માણસો મુઝાં અને ૭૦ જખમી થઈ પડ્યાં. તોપખાનાં આગળ ફક્ત ૧૪ માણસોજ રહ્યાં. સહવારનાજ હોસ્તેલે કેદમાં પડેલા અમીર્યંદની મુલાકાત લીધી, અને તેને નવાબની મરજી સંપાદન કરેલા અમલદાર માણેકચંદને પત્ર લખી અંગ્રેજો તરફથી સંદેશા ચલાવવા હતું. અમીર્યંદનો આ પત્ર સવારમાંજ ગયો. બપોરના બે વાગતાં કિસ્તાની સામેના એક ધરમાંથી એક માણસ લોકોને ખુલ નહીં કરવા તથા લડવાનું બંધ કરવા જણાવતો હતો. હોસ્તેલે કિસ્તામાંથી તેને જોયો ત્યારે ‘લડાઈ બંધ કરશો તો તહુ કરીશું’ એવો ઉત્તર તેને મળ્યો. આ પરિસ્થાપ અમીર્યંદના પત્રનું હશે એમ સમજી હોસ્તેલે લડાઈ બંધ કરી. એ પછી ચાર વાગતે નવાબની ફોજ કિસ્તામાં દાખલ થઈ. તેમને અટકાવનારાઓને આ ફોજે કાપી નાંખ્યા ત્યારે ગમે તે કરતાં મરણ સમય મુકાવાતો નથી એમ જોઈ હોસ્તેલે લડાઈ કરી મરવાનો નિશ્ચય કર્યો. એટલામાં નવાબનો એક અધિકારી આવી પહોંચતાં તેની આગળ શસ્ત્ર મુઠી સધળા તેને સ્વાધીન થયા. આ પછી હોસ્તેલે કોટ ઉપર ચડી સામી બાજુ ઉપર બેઠેલા નવાબને સલામ કરી. નવાબે તેની સલામ સ્વીકારી એટલે લડાઈ તદ્દતબંધ થઈ, અને ફક્ત લોકો સુદ્ધાં સધળા શરણે થયા. નવાબ પાલખીમાં બેસી કિસ્તામાં ફર્યો. હોસ્તેલના હાથ બાંધી તેને નવાબની હજુરમાં લાગ્યા ત્યારે નવાબે તેના હાથ છોડાવ્યા, અને ‘તમને ઈજા થશે નહીં’ એવું વચન આપ્યું. ‘અમે અદિના અધિકારી છીએ, અમારા ઉપર તમારે શસ્ત્રો ચલાવવાં જોઈતાં નહોતાં. વળી અદિનાં મોટાં

મોટા કારખાનાં તથા મુંદર ધરો તમે જાણી નાંખ્યાં, એ ધણું જોઈું થયું.' આ પ્રમાણે નવાજે પોતાનો સંતાપ જનહેર કયો. આટલું થયા પછી કિસ્તાની બહાર વેડરબર્નનાં ઘરમાં નવાજે મુકામ કયો. તેણે જોઈુંગીઝ અને આર્થિનિયનોને બદલ જ્યાં દીધા, તેમ જીમ કેટલાક યુરોપિયનો સાગ કાઢ્યો તેમ નીકળી ગયા. નવાજની ફાજે યુરોપિયનોનાં ધર લૂટ્યાં, પણ તેમને જીતે કાંઈ ત્રાસ આપ્યો નહીં. સધળાઓ અંગ્રેજોનો ખાત્તો શોધવામાં તથા રાત્રીની તજવીજ કરવામાં ગુંથાયા હતા એવામાં કેટલાક યુરોપિયન સોફજરો દારૂ પી દંગો કરવા લાગ્યા, અને ગડબડમાં તેમણે નવાજનાં કેટલાંક માણસોને દારૂ માપ્યો. આ હપીકત નવાજને કાને જતાં તેણે જણાવ્યું કે, 'આટલા યુરોપિયનોને આખી રાત છુટા રાખવા સલાહ ભરેલું નથી, તેઓ મરજીમાં આવે તેવો દંગો કરશે; માટે તોફાનીઓને અટકાવમાં રાખવાની જગ્યા હોષ તો જોવી, અને હાં આખી રાત તેમને બંદોબસ્તથી રાખવા.' વારતવિકરીતે આ હુકમ ફક્ત તોફાનીઓ માટેજ હોવાથી, તે સધળાઓને એક સરખો લાગુ પાડવાનો નહોતો એમ દેખાય છે. પણ નવાજના અમલદારો અંગ્રેજો સામે ઉસ્કેરાઈ ગયા હતા. આખો દિવસ તેમની સાથે લડવામાં તેમનાં શુમારે સાત હજાર માણસો મુઆં હતાં, એટલે ગુરસાના આવેશમાં તેમણે સધળાને એક નાની કોટડીમાં ખુંચી ખુંચીને ભર્યા. આ ખોલી ૧૮ ફુટ લાંબી અને ૧૮ ફુટ પહોળી હતી, અને તેમાં દંગાખોર કેદીઓને પુરવાનો પ્રધાત હતો. રાતના મસાલ લઈ અધિકારીઓએ કિસ્તામાંની ઓરડીઓ તપાસવા માંડી ત્યારે આટલી એકજ ખોલી તેમને મળ્યુંત માલમ પડી. તેમની પાસે કુલ્લે ૧૪૬ કેદીઓ હતા, તેમાં એક સ્ત્રી તથા બાળીના સધળા પુરખો હતા. પ્રત્યેક આસામીને આસરે ૨-૩ ચોરસ ફુટ એટલે ૧ ફુટ ૧૧ ઈંચ લાંબી તથા તેટલીજ પહોળી જગ્યા મળી શકે, એટલે આ ખોલીનો વિસ્તાર હતો. સાંજના આરંથી સદવારના ૭ વાગતા સુધી આ ખોલીમાં ૧૪૬ માણસો પુરાઈ રહ્યાં. એ ઓરડીમાં ફક્ત એક નાની ગજીઆવાળી બારી હતી. જુન મહિનાના સખત ગરમીના દિવસે આ લોકોની કેવી ભયંકર દશા થઈ હતી તેનું વર્ણન સાંભળી શરીર

ઉપરનાં રૂવાં ઉઠાં થયા વિના રહેતાં નથી. કેદી લોકોના પ્રાણ ગુંગળાઈ જતાં તેઓ ગાંડા જેવા યઈ ગયા; તેઓએ એક બીજાના પગ આગળ દુટ્ટી પડી અતિશય મડબડ મચાવી. પહેરાવાળા પાસે પાણી માગતાં ઘણી મહેનતે થોડુંક પાણી બારીના ગજમાંથી તેમને મળ્યું. તે ઉપર એકદમ સમળા એવા દુટ્ટી પડ્યા કે એ ચાર ટીપાં પણ પાણી પણ દરેકને મળ્યું નહીં. ‘અમને કુચા મારી દાર કરો, નહીં તો નવાખને કહી અમને મૂટા કરો’ વગેરે અનેક વિનવણીં તેઓએ કર્યા તોપણ તે તરફ કોઈએ લક્ષ આપ્યું નહીં. ‘નવાખની ઉધ ખેલે કરી ચકતી નથી’ એટલેજ નવાખ પહેરાવાળાએ આપ્યો, અને પોતે આ લોકોની હાલત જોઈ મગદ મારતા સ્વરથ એસી રથા. આ બનાવનું બારીક વર્ણન હોલ્વેલે આપ્યું છે તે વાંચતાં બંગાળામાંના આ પ્રકરણ માટે મનમાં તિરસ્કાર ઉપજે છે. સહવાર પડનાં ૧૪૬ માંથી ફક્ત ૨૩ આસામી અધિકારી વચ્ચાં જદાર આવ્યાં, તેમાં પૈકી એક બાઈ જીવતી હતી.

અંગ્રેજોએ કિલ્લામાં પુષ્કળ પૈસા દારી મુક્યા છે એવી ખબર નવાખને ઘણા દિવસ થયાં-મળી હતી, અને એ પૈસો મેળવવા તેની મોટી આકાંક્ષા હતી. અતિશય મહેનત પછી તેને અંગ્રેજ તાબેરીમાંથી ફક્ત પચાસ હજાર રૂપીઆનો અવેજ મળ્યો, એટલે સવાર થતાંજ તેણે હોલ્વેલને પોતાની મુલાકાતે બોલાવ્યો. હોલ્વેલે પોતાને એ બાબત કંઈ પણ ખબર હોવાનો ઈન્કાર કરવાથી તેને તથા બીજા એ આસામીઓને નવાખે મીરમદન નામના પોતાના અધિકારીના હવાલામાં સોંપ્યા. બહુધા આ સમજાં અમીચંદના કહેવા ઉપરથીજ થયું હશે, કારણ અમીચંદ અને કિસનદાસ બન્ને દરે કેદમાંથી છૂટી નવાખના મોટા માનીના યઈ પડ્યા હતા, અને નવાખે તેમને પોતાક વગેરે આપી ખુસ કર્યા હતા. મીરમદન આ કેદીઓને એક બજાની ગાડીમાં ઘાલી અમીચંદના બાગમાં લઈ ગયો. ત્યાં એક દિવસ રાખ્યા બાદ તેમને સખત તાપમાં ચકાવતા ગોદીને નાકે લાવવામાં આવ્યા. એટલામાં તેમને સર્વાંગે ગરમીથી ગોડ પુટી નીકળ્યાં, તા. ૨૪ મીએ મણું કરીને નવાખના દુકમ અન્વય તેમને વહાણ

ઉપર ચડાવી મુશિદાબાદ મોકલવામાં આવ્યા. તેઓ ત્યાં તા. ૭ મી જુલાઈએ પહોંચ્યા, અને નવાબ પહુ તા. ૧૧ મીએ આવી લાગ્યો. તા. ૧૬ મીએ તેમની મુલાકાત લીધી ત્યારે તેમની બંકર દુદંદા જોઈ નવાબનું કઠોર હુકમ પહુ પીગળ્યું. તરતજ તેણે ખેડી તોડી પાડી તેમને ખૂટા કર્યાં, અને 'તેમને છોડી દેવા, અને જોઈએ ત્યાં જવા દેવા, અને રસ્તામાં કોઈ તેમને હેરાન કરે નહીં એવી તજવીજ કરવા' સ્પષ્ટ હુકમ તેણે પોતાના અધિકારીઓને આપ્યો. હજી તેમને કેદમાં રાખવાથી હુખાવેલા અવેજ કેયેથી પહુ તેઓ જતાવશે માટે તેમને અત્યારમાં છોડી નહીં દેવાનું ધણીકાએ નવાબને સૂચવ્યું, પણ તેણે તે ખીલકુલ માન્યું નહીં. આ પ્રમાણે ખૂટકા થતાં તે ત્રણે જણા વસંદાઓની ટકરાળમાં ગયા. અહીં કેટલાક દિવસ આરામ લઈ તેઓ દુગલી નદી માંમે પુલ્ટામાં રહેલા ખાકીના અંગ્રેજોને તા. ૧૨-૧૩ મી ઓગસ્ટે આવી મળ્યા.

તા. ૨૧ મી જુને સવારે કિલ્લામાંથી ઉપરના ત્રણ અંગ્રેજો સિવાય ખીજનું ૨૦ માણસો જીવતાં પકડાયાં તેમને નવાબે છોડી મુક્યા પછી તેણે કલકત્તા શહેર કબજે કરી તેને અલીનગર એવું નામ આપ્યું, અને ત્યાં એક નવી મસીદ બાંધી. ખૂટલા લોકોમાંથી જોઈએ પગે ચાલવા સમર્થ હતા, તેટલા ચાલતા આવી નદીમાં ઉભા રહેલાં વહાણોમાંના અંગ્રેજોને મળ્યા. તેમની દુદંદા જોઈને પહુ ફ્રેંચ વગેરેના મનમાં નવાબ ઉપર ચડાઈ લઈ જવાનો વિચાર આવ્યો નહીં. આ જહીકણપણા માટે તેને અતિશય હપકો આપવામાં આવે છે. ખાકીના જે લોકો કિલ્લામાં રહ્યા હતા, તેમને અમીર્યદ તથા ખીજન અનેક દેશી મહરથોએ સારી મદદ કરી. વળી જખમી થયેલાં ધણાં માણસો અદનગર આવી ફ્રેન્ચ લોકોનો આશ્રય લઈ રહ્યા. આ દુઃખદાવક જનાવમાં અંગ્રેજોનાં એકંદર આસરે ત્રણસો માણસો માર્યા ગયાં.

કલકત્તામાં અંગ્રેજોનું મુખ્ય ચાણું હતું, તે પ્રમાણે ખાલાસોર, લાકા વગેરે ફેંકાણે તેમનાં વસાહતનાં સંસ્થાન હતાં, તે સુદ્ધાં નવાબે સ્વાધીનમાં લીધાં, એટલે ત્યાંની પ્રજા રક્ષણ અર્થે ન્યાં ત્યાં નીકળી ગઈ. એમાંથી

જે ગ્રંથો ખુલ્લસુરત અંગ્રેજ સીઓ નવાબના હાથમાં સપડાઈ હતી, પણ તેમને મુરાજી પોતાની પામે નહોં રાખતાં છેડી દીધી. દાકાની વખતમાંથી રોકડ તથા માલ મળી ચાલ લાંબનો અવેજ તેને મળ્યો.

આ બનાવને લીધે અંગ્રેજોને એકંદર નુકસાન મુમારે પંચાલું લાખનું થયું હોય એમ અસંદેહ કરવામાં આવ્યો છે. એ સિવાય તેમનો વેપાર અટકી પડ્યો એ જુદું. ખાનગી વેપારીઓને જે કસોડું નુકસાન થયાનું કલાર્થવે ઇંગ્લેંડ લખી મોકલ્યું હતું. કલકત્તાના કિલ્લામાંથી નવાબને ઉપર કહેલા પચાસ હજાર સિવાય ખીજું કંઈ પણ મળ્યું નહોં. આ સઘળી ગડબડમાં અંગ્રેજોનાં સી છોકરાંઓને બીલકુલ ત્રાસ પહોંચ્યો નહોં, અને તેમનાં પુખ્તળ સી છોકરાંઓ મરણ પામ્યાના લેખ ખોટા દરે છે.

અંધારી કોટડીના આ પ્રકરણ માટે નાના પ્રકારના તર્કવિતર્ક થાય છે, છતાં અઘાપિ ખરી હકીકત લોકો સારી પેઠે સમજી શક્યા નથી, એ ઉપરથી તે સંબંધી સર્વ પક્ષનાં મન કેવાં અને કેટલાં ઉશ્કેરાઈ મપાં હતાં એ વ્યક્ત થાય છે. બનેલી હકીકત ખરી છે એમ જોકે મળી આવેલા પુરાવાથી નિઃસંશય સાબીત થાય છે, તોપણ તેમાં કેટલાક અંગ્રેજ લેખકો એ આ બાબતમાં તવારીખના સત્યમાં નાટકના ઠાકું સ્વરૂપ દાખલ કર્યું છે એમાં સંશય નથી. કોઈ પણ ખીનાને ખોટું મહત્વ આપવાથી ઐતિહાસિક સત્ય દમાઈ જાય છે તથા કાર્યકારણબાવ અદશ્ય થાય છે, એમ હોર્ડ મોર્લી જેવા વિદ્વાન અચક્ષર પોતાના દીક્ષાગ્રંથમાં લખે છે, તેવુંજ કઈ આ અંધારી કોટડીના બનાવના સંગ્રહમાં બન્યું હોય એમ લાગે છે. આ પછી કલાર્થવ જેવા અંગ્રેજોએ જે કઈ પણ મહત્વ વિનાનાં કામો કર્યાં, તથા અમાનુષ અપહારશુદ્ધિ પ્રગટ કરી તેનું સમર્થન કરવા માટે અંગ્રેજ લેખકો આ બનાવનું અતિશયોક્તિ લેણું વર્ણન આપે છે, અને પાછળથી યયલા બનાવો ન્યાયી હતા એમ બતાવવાને અયાગ મહેનત કરે છે એમ લાગ્યા વિના રહેતું નથી. એકંદર હકીકતનો સાંત મને વિચાર કરતાં આ બનાવ અંગ્રેજોએ જાણી જોઈને પોતાના ઉપર વ્હોરી લીધો હતો એમ કહેવું પડે છે. દરેક બાબતમાં તેમણે નવાબને વિનાકારણ ખીજવ.

વાનો ક્રમ ઉપાડ્યો હતો. કિસનદાસને માટે અંગ્રેજોને ગમે તેટલી પ્રેમની લાગણી બતાવતા હોય, તોપણ નવાબની તથા તેની વચ્ચે સદગતમાં કલ-કત્તામાં સલાહ થઈ ગઈ, એ ઉપરથી પણ કિસનદાસને અંગ્રેજોની કરણી પસંદ પડી ન હોય એમ સ્પષ્ટ થાય છે. વળી અમીરખાને તેમણે વિના કારણે કેદ કર્યો હતો. નવાબ ગંગાળાનો રાજ્યકારભાર ચલાવતો હતો. સારે દરેક બાબતમાં તેની અવગણના કરવાનો અંગ્રેજોએ પ્રયત્ન કરવાથી કલકત્તા ઉપર સ્વારી કરવાની તેને જરૂર પડી. તેમણે યોગ્ય માર્ગે ટંકો પતાવવાની ઈચ્છા દર્શાવી હોત તો તેમને દેશમાંથી હાંકી કહાડવાનો વિચાર નવાબને ખીલકુલ મુજબતે નહીં. વળી કર્નાટકની માફક આ પરદેશી લોકોની મદદ સિવાય ખુદ આપણી સત્તા જોખમ રહીત નથી એ તે જાણતો હતો. નવાબ કલકત્તામાં આવી પહોંચ્યા પછી પણ અંગ્રેજોએ તેને સમજાવી લેવાનું અનુચિત ધાર્યું હોત, તો કંઈ પણ નિકાલ કરી, વસંદ તથા ફ્રેન્ચ લોકોને તેણે જેમ જીવતા જવા દીધા હતા તેમ એમને પણ જવા દેત. રાજ્યનો માલિક હું પોતે છું, અંગ્રેજોએ શિરજોર થઈ મારા ઉપર હકુમત ચલાવવી નહીં, એટલું જ જાહેર કરી પાછા ફરવાની નવાબની ઈચ્છા હતી. પરંતુ કલકત્તા આવતાંવાર જ્યારે અંગ્રેજોએ તેની સામે શસ્ત્ર ઉપાડ્યાં, ત્યારે તે નાહિલાજ થયો. એ દિવસ લગાઈ ચાલી તેમાં અસંખ્ય પ્રાણની હાની તથા ખીજું સારું નુકસાન થવાથી, નવાબના કરતાં તેના સરદાર તથા સિપાઈઓ અંગ્રેજો ઉપર વિશેષ ગુસ્સે થયા. કેટલાક અંગ્રેજો નાસી જવા પછી પણ હાલ્વેલ તથા બીજાં પાછળ રહેલાં માણસોએ લગાઈ બંધ કરી નહી. સાંજના તેઓને નવાબની રૂબરૂમાં અણુવામાં આવ્યા ત્યારે તેમના ઉપર વેર લેવાની અથવા તેમને હેરાન કરવાની ઈચ્છા હોત તો તેમને એકદમ કાપી નાંખવાનો તે હુકમ આપત. એમણે દારૂ પી તોફાન કર્યું ન હોત તો તેમને અટકાવમાં રાખવાનો પણ પ્રસંગ કદાચ જ આવત, અને બીજે દિને તેણે જેમ બીજાઓને મરજી પ્રમાણે જતું હોય ત્યાં જવા દીધા, તેમ કદાચિત વેટસ, હાલ્વેલ વગેરે મુખ્ય મુખ્ય માણસોને પોતાના કબજામાં રાખી બાકીનાઓને છોડી દીધા હોત. સ્ત્રી છોકરાંઓને તે અડક્યો પણ નથી એટલા ઉપરથી તેના મનમાં વેરભાવ નહોતો એ

રૂપે થાય છે. પરંતુ કેદ યથા પછી પણ અંગ્રેજોએ બહારની મજૂરી બતાવવાનો પ્રયત્ન કરવાથી તા. ૨૦ મી જુનની રાતનો ભયંકર પ્રસંગ તેમણે પોતા ઉપર ઘેરી લીધો એમ કહી શકાય. નવાબના અધિકારીઓએ આ કામમાં વધારે દક્ષતા રાખવી જોઈતી હતી, પણ આખો દિવસ લડવામાં તેમનાં પાંચ સાત હજાર માણો માર્યા ગયાં હતાં, અને રાતના જે તે સુવાની તથા ખાવાપીવાની તજવીજમાં શેકાવાથી, રાતોરાત ગમે તેમ આ તોફાનીઓને બંદોબસ્તમાં રાખવા તથા અજવાળું થયા પછી બીજો વિચાર કરવાનું દરેક જણુ યોગ્ય માનતું હતું. વળી તેમને કબજામાં રાખવા સાથે જગ્યા સહજમાં કેમ મળે ? મસાણ લઈ જગ્યા જોઈ તેમાં મજબૂત દેખાઈ તે ખોલી તેઓએ પસંદ કરી. ડુલ્હામાં અંગ્રેજો છ મહિના રહ્યા, તે દરમિયાન સાંધી તેમને હાંકી કહાડવાનું નવાબથી બને તેમ હતું, પણ તેણે તેમ કંઈ નહીં એ ઉપરથી પણ તેમને પોતાના ચાલ્યમાંથી બહાર કહાડવાનો નવાબનો વિચાર બીજકુલ નહોતો એમ સિદ્ધ થાય છે. વેર લેવાનું તેના મનમાં હોત તો તેમ કરવાની તેનામાં શક્તિ તથા સવડ બન્ને હતાં. અંગ્રેજો લડીને નાસી ગયા નહોત તો કલકત્તા નવાબના હાથમાં જાત નહીં, અને માન્યતાનું જે નુકસાન થયું તે યાત નહીં. મુકરર થયેલા કરાર પ્રમાણે તેઓ ચાલે એટલીજ નવાબની ઈચ્છા હતી; જે તેઓ એમ વત્યાં હોત તો કબાઈવના ખરાબ કામને ટેકા મળત નહીં અને હવે પછીની ચત્યકાન્તિ આટલી ઝડપથી થઈ ન હોત.

૮. કલકત્તા અંગ્રેજોએ પાણું મેળવું (તા. ૨ ૭ જાનેવારી, ૧૭૫૭).—કલકત્તા પાણું મેળવવા માટે અંગ્રેજોએ ૩૫ તજવીજ કરી તે હવે આપણે જોઈએ. ફેક નથા કૌન્સિલરો ડુલ્હામાં આવ્યા પછી તરતજ તેમણે કલકત્તા પડવાની હકીકત મદ્રાસ મોકલી, અને એ ખબર હાલ ઈંગ્લંડ મોકલવી નહીં; કિલ્લો પાછો સર કર્યા પછી બેઉ હકીકત સામરી જણાવવામાં આવશે. આથી આ પ્રસંગની હકીકત હિંદુસ્તાનની બહાર કોઈએ મોકલીજ નહીં. આ સંબંધમાં હૉલવેલે મોકલેલા બે ત્રણ પત્રો ઉપલબ્ધ છે. તેનો પહેલો પત્ર બુલાર્થ તા. ૧૮ મીનો, બીજો ઓગસ્ટનો તથા ત્રીજો

નવેખરનો છે. આ ત્રણ પત્ર તેમજ એવા બીજા પત્ર ઉપરથી આ બનાવની ઉપર કહેલી હકીકત ભરોસા લાપક હરે છે. હાલમાં જંગાળી ભાષામાં 'સુરાજ-ઉદ-નૈલા' નામનું પુસ્તક પ્રસિદ્ધ થયું છે તેમાં 'અંધારી કોટડી' ની સઘળી હકીકત બનાવટી હોવાનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે, પણ તે ખરૂં લાગતું નથી. કલકત્તાનાં સરકારી દફતરની ચારવણી કરી તે સમયનો સઘળો પત્ર-વ્યવહાર હિંદુસ્તાન સરકારના હુકમ અનુસાર મી. હીલે છપાવ્યો છે, તે વાંચવાથી 'અંધારી કોટડી' નો બનાવ ખરો હોવા વિશે શક રહેશે નહીં. એ બનાવ તા. ૨૦ મી જુને બન્યો, ત્યાર પછી ૧૮ મી જુલાઈ સુધી એટલે સુમારે એક મહિના લગી હોંલ્લેલે તે માટે કંઈ લખ્યું નહીં, તેટલાજ કારણથી એ બનાવ ખોટો હતો નથી. હોંલ્લેલની પ્રકૃતિ સારી ન હોવાથી તેમજ પત્ર લખવાનાં સાધનો ન મળવાથી તેણે આ હકીકત તરત લખી મોકલી નહીં હશે. વળી મુસલમાન ઈતિહાસકાર એ વિષે કંઈ લખના નથી તેટલા ઉપરથી પણ તે ખોટું માની શકાતું નથી. કલકત્તાની હકીકત મદ્રાસ તા. ૧૬ મી ઑગસ્ટ, ઈ. સ. ૧૭૫૬ ને રોજે, તથા લંડન તા. ૧૨ મી જુન ૧૭૫૭ ને દીને પહોંચી. લંડન ગયલી ખાતમી, પારીસ તથા આયર્લેન્ડમાં ગયલા ખાતમી પત્રો ઉપરથી મળી હતી. લંડનમાં મળેલી ખબર ઉપરથી એક-દમ હાહાકાર થાય નહીં તથા વેપારી લેવડદેવડ થોડાજામાં પડે નહીં એ હેતુથી અધિકારીઓ ધણી સાવચેતીથી વર્ત્યા. કલકત્તા પરત લીધાની વાત તેઓએ ફેલાવી, અને આ ભાંજગડમાં કંપનીને ધણું નુકસાન થયું નથી એમ ખાપોકાર જાહેર કર્યું. ડેક તથા બીજાં કેટલાંક માણસોને પાછાં ખોલાવી લેવા સિવાય તેમણે કોઈને કોઈ પણ પ્રકારની શિક્ષા કરી નહીં, તેમ એ બનાવ માટે વિશેષ તપાસ પણ કરી નહીં. થોડાજ વખતમાં સઘળો ટંટો મટી જવાથી તથા મીરજાદર પાસેથી જોઈ એ તેટલા પૈસા કહડાવવામાં આવ્યાથી સઘળા પક્ષની સમજૂત થઈ.

મદ્રાસથી મદદ આવતાં આપણો છટકો થશે એમ પુલ્તામાં રહેલા અંગ્રેજોને લાગતું હતું; પણ તેમ ન થવાથી તેમની ધણી અવદશા થઈ. મદ્રાસમાં આ ખબર પહોંચવાથી જે ગજરામણ થયું તેને લીધે આગળ

શું કરવું તેનું કોઈને જ્ઞાન રહ્યું નહીં. મદ્રાસ ઈન્સિસ્ટના સભાસદ ઓર્મે આ પ્રસંગનું વર્ણન આપ્યું છે. મેંકોલે કહે છે કે મદ્રાસમાં 'કલકત્તેથી ખળાર આવ્યા પછી ઉડતાળીસ કલાકની અંદર મદદ મોકલવાનો દંડ થયો.' આમ કહેવા માટે એની પાસે શો આધાર હતો તે જાણ નહીં. ખરું જોતાં ઈન્સિસ્ટમાં જો મહીના તકરાર તથા વિવેચન થયાં ત્યારે મદદ રવાના કરવાનો નિશ્ચય થયો હતો.

કલકત્તા હાથમાં આવવાથી નવાખ પુષ્કળ પ્રજાઈ ગયો હતો. વિજયના જોમમાં અગાડીનો બંદોબસ્ત નહીં કરતાં પોતાના ધર્મપણામાં બેસીકર રહ્યો. વહિવટની વ્યવસ્થા કરવાનું તેણે માણેકચંદને સોંપ્યું. ટુલ્ટામાં અંગ્રેજો વહાણ ઉપર રહેતા હતા તેમને તેણે હાંડી મુક્યા નહીં, એટલે ત્યાંથી ભવિષ્યના સંઘાતની તજવીજ તેઓ સહજ કરી શક્યા. આવા હીચકારા લોકોથી શું પરાક્રમ થવાનાં છે ? એ ભારે દંડ આપી શરણે આવશે એમ તેઓ ધારના હતા. 'વરસાદ પુરો થતાંજ અમે સરસામાન લઈ મદ્રાસ આવ્યા જમ્યું' એવી અફવા લોકોમાં ચલાવી તૂર્તવેળા તેઓ ટુલ્ટામાં નિમિત્ત રહ્યા. કેન્ચ અને વર્સદા લોકો આ સધળે તમાસો સ્વસ્થપણે જોવા કરતા હતા, તેમને અંગ્રેજોને આમ નાસી જતા જોઈ આનંદજ થયો, કારણ એથી વેપારમાંનો તેમનો એક અતિરપર્ધા બહાર બહાર નાશ પામેલો તેઓ માનતા.

જુનની ૧૪ મી તારીખે કલકત્તા છોડી નવાખ લુગલી ગયો. ત્યાં વસદાઓ પાસેથી સાગ્રાચાર લાખ તથા કેન્ચ પાસેથી સાગ્રા ત્રણ લાખ રૂપીઆ તેણે કિલ્લા બાંધવા માટેના દંડ તરીકે લીધા. આથી વિરોધ તેમને ત્રાસ આપવામાં જેમજ હાંડી કઢાડવામાં તે રોકાયો નહીં, એ પછી તેણે વેટસ અનેકોલેટને કેદમાંથી છુટા કીધા, અને પોતે તા. ૧૨ મી જુલાઈએ મુસિદાબાદ આવી પહોંચ્યો. અહીંથી આ સર્વ પરાક્રમની હકીકત તેણે બાદશાહને લખી મોકલી.

એટલામાં નવાખના સાવકાભાઈ સાકતજંગે બંડ કર્યું. રાજમહાલ આગળ નવાખ અને તેની વચ્ચે લડાઈ થતાં સાકતજંગ માર્યો ગયો. (તા.

૧૬ અકટોબર) મુર્ગિદાનાદ પાછા ફર્યા પછી નશાને પોતાની દોષત ગણી જોઈ તો જાડ જવાહીર બાદ કરતા તે કુલે ૬૮ કંગોડ રૂપીઆ થઈ એમ એક ઠેકાણે નોંધ થયેલી મળી આવે છે

રૂક અને તેનો કાફલો તા ૨૬ મી જુને પુલટામા દાખલ થયો. અહીં તેમને વચદા લોકોએ અન્નસામગ્રી વગેરે પુર પાડ્યું, પણ રેન્ડ તરફથી કંઈ મદદ મળી નહીં તેઓને વહાણ ઉપર ખુદથી હવામા તાપ તથા વગસાદ ખાતા પડી રહેતુ પડ્યુ વળી ગરમી ઘણી સખત હોવાથી તેઓ ધણાજ હેરાન થયા આવી સ્થિતિમાં તેમના મન સાત નહોતા, અનેવા બનાવનો દોષ એક બીજા ઉપર દોગી પાડી, એક બીજાની ખોડ કહાડવામા તેઓ મશગુલ રહેતા આ સ્થિતિમા તેઓ પુલટામા શુ કામ પડી રહ્યા તે સમજાતુ નથી ધીમે ધીમે આસપાસના દેશી લોકો પામેથી તેમને ધાન્ય વગેરે મળવા લાગ્યુ બીજે ઠેકાણેથી નારી આવેવા માણસો પણ તેમને અહીં મળ્યા એ પછી તેમણે નનાળના દરબારમાના મુખ્ય અમલદારને એક પત્ર વેટસની માગફતે મોકલાવ્યો, પરંતુ તેનો કંઈ ઉપયોગ થયો નહીં પુલટામા ટેકની અત્તા કોઈ પણ અંગ્રેજ કમચ કરતો નહીં. પહેલો ગરનંગ તથા દૈનિસલના તે પોતેજ છે એમ તે કહેતો, પણ તેનુ કહેતુ કોઈ સાલગતુ નહીં તા ૧૩ મી જુલાઈએ મૅનિંગ્હમ અને લેખોમને તેણે મદ્રાસ મોકલ્યા, અને કલકત્તાની સરગી હકીકત જણારી હવે પછી શુ કરતુ તેનો નિચાર કરવા નિનતિ કરી આ પ્રદરથો ના ૧૨ મી ઑગસ્ટે રિશાખાપટ્ટણ આવ્યા તેમના જવા પહેલા મદ્રાસમા ખગર પહોચનાથી મેજર કી પેટ્રીક બસો માણસો લઈ દરીઆ માર્ગે તા ૩૧ મી જુલાઈએ પુલટા આગળ આવી પટોન્યો તા ૧૩ મી ઑગસ્ટ લગીમા વેટસ, હોલવેલ વગેરે દૈનિસલના સવગા માણસો અહીં એકઠા થયા સારેજ એકદર શુ બન્યુ તેની ખરી હકીકત સાલજતા સઘજાની આખ ઉઘડી કી પેટ્રીકના આનવાથી નિશેષ ફાયદો થયો નહીં તેની સાથે આવેના તેમજ બીજા ધણા માણસો પુલટાના સખત તાપમા આગતરી પડ્યા, તેથી એક વહાણને દનાખાના તરફિજ જુદુ રાખતુ પડ્યુ સવજાઓના

એકત્ર થવા પછી કૉન્સિલનો કારભાર અગાઉ માફક આવવા લાગ્યો તેમણે નવાબને ડાહ્યા ડાહ્યા કાગળો લખ્યા પણ પોતે વેર લેવાની તજવીજ કરના હતા તેની તેને ખબર પડવા દીધી નહીં. તા. ૨૫ મી અક્ટોબરે બવ-રામગઢનું થાણું તેમણે કબજે કર્યું. અને ત્યાંના સધળો વહિવટ પોતાના હાથમાં લઇ કારભાર ચર કર્યો એ થાણું ધુલ્લાથી થોડેક દુર ખાવાભોર-નજીક પૂર્વ કિનારા ઉપર છે. આ વેળા વૉર્ન હેઝર્ટીંગ્સ મુસિબાવાદમાં હતો એટલે તે ત્યાંની સધળી દફતરના લખી મોકલતો હતો; ૫-૧૧ તા. ૧૦ મી અક્ટોબરે નવાબે તેને હાંકી કહાડ્યો એટલે તે તરફની ખાતમી મળતી બધ થઇ. આથી હવે પછીના કામની તજવીજ કરવામાં ધણા દિવસ નીકળી ગયા. ડીએમ્બર માસમાં ઇંગ્લંડથી આવેલા હુકમ અન્વય સધળો કારભાર તથા બધરથા કરવા માટે એક નવી સિલેક્ટ કમિટી નીમવામાં આવી, તેમાં ડેક, વેટસ, ફ્રેન્ચર, મૅનિંગ્હૅમ અને હૉન્વેલ હતા આ કમિટી દરતીમા આવતાં પૂર્વની કૉન્સિલ બધ પડી બગાળ પ્રાંત છૂતી સધળી રાજ્યકાન્તિ પાર ઉતારવાનું કામ આ કમિટીએજ કર્યું ફોરેન ડીપાર્ટમેન્ટ (Foreign Department) એટલે પરરાજ્ય સબધી ખ તું, એ નામની હિંદુસ્તાન સરકારની એક સાખા અમિલેક્ટ કમિટીમાંથીજ બનાવવામાં આવી.

બગળા ઉપર સકટ આવવાની ખબર મદ્રાસમાં મળતાંજ મેજર ફીફેટ્રીક થોડા માણ્યો લઈ ધુલ્લા આવ્યો તે ઉપર જણાવવામાં આવ્યું છે, પણ માદગીના સજાએ ખત્રીસ માણ્યો મરણ પામ્યા કલીમનગરની વખાર હાથમાંથી ગયાની ખાતમી તા. ૩ ૭ ઑગસ્ટે તથા કલકત્તા પડવાની ખાતમી તા. ૧૭ મી ઑગસ્ટે મદ્રાસમાં મળી ત્યાં અનુભવી લૉરેન્સ સેનાપતિ હતો, પણ તે શરીરે ધણા અચ્છત હતો; ગવર્નર પિગટ લડવૈયો નહોતો, એડમીરલ વૉટસન કાફાનો મુખી હતો, પણ તે કપનીનો નોકર નહોતો; તે તો ઇંગ્લંડ સરકારનો હિંદુસ્તાનમાં રહેતા કાફાનો સરદાર હતો વરસાદના દિવસ હોનાથી મદદ મોકલવાની એકદમ ઉતાવળ નહોતી કરતી એમ વૉટસનનું તેમ બીજાઓનું કહેવું હતું આજ અરસામાં યુરોપમાં ઇંગ્લંડ તથા ફ્રાન્સ વચ્ચે યુદ્ધ શરૂ થયો ૨૫ જાન્યુઆરી હતો, અને તેથી

ઈંગ્લંડથી હિંદુસ્તાનમાં મદદ આવતી હતી. તા. ૧૯ મી સપ્ટેમ્બરે ઇંગ્લંડથી બે વહાણો આવી પહોંચતાં, કર્નટ ક્લાઈવ તથા એડમીરલ વૉટસનને ગંગાળામાં મોકલવાનો હરાવ થયો. ક્લાઈવ કંપનીનો નોકર હોવા ઉપરાંત ઇંગ્લંડ સરકારના લશ્કરમાં તેની નિમણૂક થઈ હતી. આથી મદ્રાસ-માં રહેતી કંપનીની તેમજ સરકારની બન્ને ફોજનું ઉપરીપણું સ્વીકારવાને ક્લાઈવ યોગ્ય હતો. એકંદર ધણું મોટું લશ્કર ગંગાળા તરફ રવાના થયું, એમાં હસે યુરોપિયન હતા. તા. ૧૬ મી ઓક્ટોબર સને ૧૭૫૬ ને રોજ વૉટસનનાં વહાણ મદ્રાસથી ઉપડ્યાં. 'નવાજ સાથે નકામે ટંકે કરવો નહીં, સલાહ કરી વેપાર શરૂ કરો' એવા આશયના સીફારસ પત્રો મદ્રાસમાંના અંગ્રેજોએ નિઝામ તથા આર્કટના નવાજ પાસેથી લઈ ક્લાઈવની સાથે મોકલ્યા હતા, અને ગંગાળા પ્રાંતમાં કંપનીના વહિવટની કાયમની સુવ્યવસ્થા કરવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો. આ કામમાં યશ મળ્યા વિના રહેશે નહીં એમ સધળાની ખાતરી હતી. લાક્ષી મદ્રાસ આવી પહોંચે તે અગાઉ સર્વ કામ ફતેહ કરી ક્લાઈવ મદ્રાસ પાછો આવે એવી ત્યાં સર્વની ઇચ્છા હતી. આ લશ્કરને હુમલી પહોંચતાં દોઢ મહિનો લાગ્યો. તા. ૧૩ મી ડીસેમ્બરે વૉટસન, દેક અને હૉલ્વેલની મુલાકાત થઈ, અને બે દિવસ રહી તા. ૧૫ મીએ ક્લાઈવે નવાજ સાથે પત્ર વ્યવહાર શરૂ કર્યો. એમાં નવાજ સામા યુદ્ધ કરવાનો અંગ્રેજનો આશય જાહેર થયો, કેમકે વૉટસન અને ક્લાઈવે તેને લખેલા પત્રો સખત ધમકીના હતા. નવાજે આ પત્રોનો કંઈ જવાબ વાળ્યો નહીં. વહાણોને નદીમાંથી અગાડી લઈ જવાનો માર્ગ દેખાડનાર કોઈ માહિનગાર અંગ્રેજો પાસે નહોતો. તેમનાં ધણાં માણસો માંદગીને ખીજાને પડેલાં હતાં અને કેટલાકને ટાઢીઓ તાવ આવતો હતો. એમ છતાં આ વહાણો થોડે ઉપર ગયાં એટલે અચાનક નવાજની ફોજ-માંથી બે માઈલના દુરપાનો લાગ નીકળી આવ્યો. ગાદી ઉભય વચ્ચે ઝપાઝપી થઈ તેમાં બન્નેને ભારે નુકસાન થયું. કલકત્તામાં રહેતો નવાજનો અધિકારી માણેકચંદ બંદુકનો અવાજ સાંભળતાંજ મુશિંદાખાદ નાસી ગયો. તા. ૨ ૭ જાનેવારીએ 'કલકત્તાનો ફોર્ટ વિલિઅમનો કિલ્લો' વધુ મહેનત

વિના અંગ્રેજોના તાબામાં આવ્યો. એ દિવસે વોટસને જાતે એ કિલ્લો ફેકે તથા કૅન્સિલના હવાલામાં સોંપ્યો. આ વેળાએ અંગ્રેજોમાં નાના પ્રકારની તકરાર તથા અંદરખાનેના કક્ષક ચાલુ હતો; કક્ષાઈવ સર્વને અપ્રિય થઈ પડ્યો હતો; હોલ્વેલ અને તેની વચ્ચે અણુજનાવ હતો, અને વોટસન સરકારી નોકર અને કક્ષાઈવ કંપનીનો નોકર હોવાથી બન્ને વચ્ચે ચડસાચડસી ચાલતી હતી.

કક્ષકતાનું ચાલું અંગ્રેજોના તાબામાં આવ્યું ત્યારે લાંબી સપળી મોટી મોટી ઇમારતો તથા જગ્યાવનાં કામો પડી મથાં હતાં. ધરમાંનો સામાન, બારીઓ, દરવાજા વગેરે કઢાડી લઈ નવાજનાં માણસોએ જળતણ તરીકે વાપર્યાં હતાં. શહેરનો દેશીઓની વસ્તીવાળો ભાગ અંગ્રેજ. તેમ નવાજ બન્નેએ ખાળ્યો હતો, અને ધણાંક ધરો લૂટી તેનો નાશ કર્યો હતો. એમ જતાં અંગ્રેજો ડુલ્હામાં જે અવદશા ભોગવતા હતા તેના કરતાં કક્ષકતા તેમને વધારે આરામીઅતની જગ્યા લાગી, અને એક મહિનાની અંદર સઘળાએ ત્યાં પોતાની બ્યવસ્થા કરી લીધી. ધનધાન્યની સમૃદ્ધિ હોવાથી પુનઃ સર્વની અગાઉ મારફત મોજમજલદ ચાલવા માંડી. નવાજ સાથે થપસી ઝપાઝપીમાં જેમ કંપનીનું નુકસાન થયું તેમ પ્રત્યેક માણસનું થોડું ઘણું ખાનગી નુકસાન થયું હતું, તે નવાજ પાસે ભરી લેવા માટે દરેકની હક ચાલુ હતી. આ હકને પ્રિરિજાએજ આગળ જતાં મીરજાદર પામેથી દરેક માણસે મરજીમાં આવે તેમ પૈસા કઢાવવાનું શરૂ કર્યું હતું.

તા. ૩ જી જાનેવારીએ કિલ્લો અંગ્રેજોના તાબામાં આવ્યો કે તરતજ તેમણે નવાજ સાથે સુદ્ધ શરૂ કરવાનું જાહેરનામું કઢાડ્યું. આ જાહેરનામામાં નવાજે કરેલી ઉરફેરણીનું વર્ણન હતું, તથા જે કોઈ નવાજનો પક્ષ હોતો તેમને આવી મજે તેમનું સંરક્ષણ કરવાનું જલિચયન આપવામાં આવ્યું હતું. વળી તેઓ પોતાનાં જગ્યાવનાં કામો મજબૂત કરવા લાગ્યા, અને નદીમાંથી લકાઈ કરતાં આગળ વધી નવાજનું હુમલીનું ચાલું કમજો કરવા માટે તા. ૮ મી જાનેવારીએ નીકળેલી ફોર્મે ત્યાંનો કિલ્લો સર કર્યો, અને જતાં આવતાં નદીના કાંઠા ઉપરનાં તથા તેની પેલીમેરના પ્રદેશમાં

અનેક ઠેકાણાં બાળી નાશ કર્યાં. આ વખતે અંગ્રેજોએ વલંદા લોકોની વખારો સુદાં લૂંટી હતી. તા. ૧૯ મીએ નવાબના સધળા કિલ્લા તથા અનાજના પાક બાળી અંગ્રેજ ફોજ કલકત્તે પાછી ફરી. આથી ફરી અગાઉના ઘડીકણુ અંગ્રેજો તેઓ નહોતા એવી લોકોની ખાતરી થઈ, તથા તેમનાં વહાણુ ઉપરની લયંકર તોપની ભારે દહેશત તેમનામાં ઉપજી. અંગ્રેજોના દેશી સિપાઈઓ પણ પોતાના અંગ્રેજ મળતીયાના જેવાંજ પરાક્રમ કરતા હતા, અને કલાઈવનો સધળો આધાર તેમના ઉપર હતો.

નવાબને આ ખબર મળતાં તે મુશિંદાબાદથી નીકળી દક્ષિણ તરફ વળ્યો. તેની ફોજ બીલકુલ તેના કહેવામાં નહોતી, એટલે ફ્રેન્ચ તથા વલંદા સાથે રનેહ જોડવા માટે તેણે અંદરખાનેથી કારસ્તાન ચલાવ્યાં. કલાઈવની સાથે પણ તદ્દ કરવાના હેતુથી તેણે પત્રવ્યવહાર શરૂ કર્યો. આ કામ માટે ફ્રેન્ચના બે વકીલો કલકત્તા કૌન્સિલ પાસે આવ્યા, ત્યારે કૌન્સિલે હેઝળની સરતે તદ્દ કરવા જણાવ્યું:—(૧) અંગ્રેજોને થયેલું સધળું હુકસાન ભરી આપવું, (૨) યંગાળ પ્રાંતમાં તેમનો સધળો વ્યવહાર અગાઉ પેઠે ચાલવા દેવો, (૩) તેમને પોતાની મરજી માફક પોતાનાં સંસ્થાનને દિલ્લેજાંથી કરવા દેવી, અને (૪) કલકત્તામાં પોતાની એક ટંકશાળ બાંધવાની તેમને પરવાનગી આપવી. આ સરતો એટલી કડક છે, કે જાણે અંગ્રેજોએ નવાબનો પરાભવ કર્યો હોય, એમ એના ઉપરથી દેખાય છે. એમ છતાં પહેલી ત્રણ સરતો નવાબે કબૂલ કરી, અને ચોથી ટંકશાળની બાબત પોતાના અધિકારની નથી, તેને માટે આદશાહની પરવાનગી જોઈએ એમ જાહેર કર્યું. તોપણ ગમે તેવાં કારણો કહાડી કલાઈવે તદ્દના સંદેશ તરછોડી કહાજા, કેમકે લડવાની ઇતિજારી તેને ત્રિશેષ હોવાથી તેને તદ્દ કરવી નહોતી. પેલીમેર નવાબ પણ ગુસ્સે થઈ ગયો હતો. ફરીથી એકવાર અંગ્રેજોને માર મારવાના ઉદ્દેશથી તે ફ્રેન્ચઆરીની શરૂઆતમાં કલકત્તા ઉપર ચડી આવ્યો, અને અમીચંદના બાગમાં છાવણી નાખી પડ્યો. રસ્તામાં દુગલીથી નવાબે નીચેનો પત્ર અંગ્રેજોને લખ્યો. ‘તમે દુગલી શહેર કબજે કરી લૂટ્યું છે, અને અમારી રૈયન સાથે લડાઈ કરી વેપાર-

ની સરતનો લંગ ક્યો છે. સજા અમે મુસ્લિમોના દુગલી આગળ આવેલા હોવાથી હવે નદી ઉતરી તમારી જાવણી ઉપર દસ્તો કરનાર છીએ. પણ તે પહેલાં સલાહના સંદેશ ચલાવી તમારો વેપાર પૂર્વવત્ ચાલુ કરવો હોય તો તે બાબત વિચાર ચલાવવા વકીલ મોકલવા. ' કલાઈવનો વિચાર તફ કરવાનો નહોતો, એમ છતાં તદ્દનામા માટે વિચાર ચલાવવા અંગ્રેજ વકીલ આવ્યો, તોપણ બંને પક્ષ લડ્યા માટે ઉત્સુક હોવાથી તફ ન કરતાં, તા. ૫ મી ફેબ્રુઆરી સને ૧૭૫૭ ને દીને કલાઈવ તથા નવાબ વચ્ચે એક ધણી સખત લડાઈ થઈ, એમાં ઉભયપક્ષનાં પુષ્કળ માણસો માર્યા ગયાં. જેટલી ખુનરેશ અહીં ચાલી તેટલી પ્હારીની લડાઈમાં પણ થઈ નહોતી. આ લડાઈ થયા બાદ બંને પક્ષ વચ્ચે તફની સરતો ફરી, અને તેઓએ સહી સિક્કાવાળા કરારના દસ્તાવેજ એક ખીળને કરી આપ્યા (તા. ૯ ફેબ્રુઆરી, સ. ૧૭૫૭). એ કરારની રૂએ ઉપર કહેલી અંગ્રેજોની સધળી માગણીઓ નવાબે કબૂલ કરી. આ અલીનગરનું તદ્દનામું કહેવાય છે.

વાસ્તવિક રીતે આ ટંટાનો અંત અહીંજ આવવો જોઈતો હતો, પણ અંગ્રેજોના મનમાં અતિશય વસવસો હોવાથી તેમ થયું નહીં. નવાબે તેમનું નુકસાન ભરી આપવાની એક કલમ હતી, પણ તેમાં ભેકાના ખાનગી નુકસાન બાબત કંઈ ઉલ્લેખ નહોતો. અંગ્રેજોની ધન તૃષ્ણા હદ-પાર હોવાથી, અને દરેક જણ પોતાનું ખીસું તર કરવાની ઉતાવળમાં પડેલું હોવાથી કરારની સરતો જરાબર પાળવાનું તેમના મનમાં ખીલ-કુલ નહોતું. તેમાં વળી ખુદ કલાઈવની મહત્વાકાંક્ષાની મર્યાદાજ નહોતી. તેને ખીલ સધળા સાથે અલ્પજનાવ હોવાથી કેવળ સ્વચ્છંદી રીતે મરજી માફક વર્તવાને તે ઉત્સુક થયો. આ સમયે તેણે પોતાના પિતાને લખેલા પત્રો વાંચવાથી તેની મહત્વાકાંક્ષા તથા હેતુ વિશે ખાતરી થાય છે.

પ્રકરણ ૨૧ મું.

ખાસી-બંગાળામાં અંગ્રેજી અમલ.

સને ૧૭૫૭-૧૭૬૦

- ૧ ચંદ્રનગરનું અંગ્રેજીને હાથ જવું ૨ નવાબને પદબદ્ધ મરવાની ગોઠવણ
૩ ખાસીની વડાઈ (તા ૨૩ જુન, ૧૭૫૭) ૪ ખાસી તથા અંગ્રેજોના મુબાન્સની ચર્ચા
૫ અંગ્રેજોના વિજય તથા રાજાઓની ડુર્ગ ૬ મીરનદરનો ઉદ્વેગ
જાના વિશે વિવેચન

૧. ચંદ્રનગરનું અંગ્રેજીને હાથ જવું (માર્ચ ૧૭૫૭) — મગાળા નાંતું કામ પૂરૂ થતા કનાઈવે સાથી પાછા ફરતું જોઈતું હતું, પણ હમણા અંગ્રેજ ફ્રેન્ચ વચ્ચેનું યુદ્ધ શરૂ થવાથી ચંદ્રનગરમાંથી ફ્રેન્ચ લોકોનો ઉદ્ધાર ન થાય તો પાછળથી તેઓ કેવા ચોટાળા કરે તેનો નિયમ ન હોવાથી ઉઠાવેલી મહેનત સધાઈ ફોગટ જવાની પડીકે તે ત્યાં રહ્યો.

ઉપર કહ્યા પ્રમાણે નવાબ સાથે તદ્દ મર્દ તોપણ તે ધણો વખત ટકશે એમ નાઈવને બરાસો નહોતો નવાબની એકદર પરિસ્થિતિનો તેને જે અનુભવ થયો હતો તે ઉપરથી થોડો પ્રયત્ન કરવાથી સમગ્ર બંગાળા ત્રાસ અંગ્રેજોના કમળમાં આપશે એમ તેણે અટકળ કરી હતી આથી ફ્રેન્ચ સાથે લડાઈ શરૂ થવાની ખગર આવી હતી, અને મદ્રાસમાં ખીન ટુલ લશ્કર નથી એ તેને માહિત હતું છતાં દિમ્પત કરી બંગાળામાં જ રહેનારો તેણે નિગમ કર્યા અહીં રહીનેજ એ વધારે સાફ કામ કરી શક્યો.

ફ્રાન્સ સાથે ઇંગ્લેન્ડે નાઈવ જાહેર થવાની ખાતરી મળી ગયતી હોવાથી એકદમ મગાળામાંનું ફ્રેન્ચ સરથાન ચંદ્રનગર કમળે કરવાનો નિયત કનાઈવના મનમાં આ યો વાસ્તવિક રીતે નવાબ સાથે ચાનેની તકરાવમાં ફ્રેન્ચ લોકોએ અંગ્રેજો નિરૂદ્ધ કંઈ પણ ફેલ કર્યું નહોતું, ઉલટું તેઓ તેમને ઉપયોગી થઈ પડ્યા હતા સને ૧૭૪૬ માં કુપ્લે માન્સ પાછો ફર્યો ત્યાર પછી ચંદ્રનગરની આમાદી ઝોણી થવા લાગી હતી હમણાં સને ૧૭૫૬ માં ત્યાં રેનોલ્ટ નામનો ફ્રેન્ચ લોકોનો મુખ્ય ઠાગબારી હતો.

તેની પાસે લશ્કરમાં ફક્ત ૧૫૦ યુરોપિયન : તથા ૩૦૦ દેશીઓજ હતા. એટલે એક તરફથી અંગ્રેજ તથા બીજી તરફથી નવાબ સાથે ગમે તેમ કરી રનેહ રાખી રૈનોદ્ટ પોતાનો જગ્યાવ - કરતો હતો. નવાબે કલકત્તા ઉપર સ્વારી કરી તે વેળા અંગ્રેજોએ ફ્રેન્ચની મદદ માંગી હતી પણ તે તેમણે આપી નહીં, તોપણ અંગ્રેજોને અંદ્રનગરમાં આશ્રય આપવાનો રૈનોદ્ટે કબૂલ કર્યું હતું. એટલામાં યુરોપમાં ઇંગ્લંડ અને ફ્રાન્સ વચ્ચે યુદ્ધ શરૂ થવાની ખબર સુરતથી સને ૧૭૫૬ ના ડીસેમ્બર માસમાં કલકત્તામાં મળી. રૈનોદ્ટની નાની ફ્રાન્સ વ્યવસ્થિત હતી તેમજ અંદ્રનગરનો કિશોરો ધણો મજબૂત હતો. એમ છતાં અંગ્રેજો સાથે રનેહ કરવાનો તેણે વિચાર કર્યો, અને તેનો સ્વીકાર કરવાને કક્ષાઈવે પ્રથમ કબૂલ કર્યું. જાનેવારી સને ૧૭૫૭ ના આરંભમાં કક્ષાઈવે અને વૉટસન કલકત્તેથી ટુગલી આવ્યા ત્યારે ત્યાં તેમને ફ્રેન્ચ વકીલ મળ્યો. તહનામા સંબંધી તેમની વચ્ચે વાતચીત થઇ પણ કંઇ નિષ્પન્ન થયું નહીં. તેમણે એકદમ યુદ્ધ શરૂ કર્યું હોત, પણ બંનેને એક બીજાની બહીક હતી. નવાબ સાથે થપલા કસરમાં એવી એક કલમ હતી કે જેઓ અંગ્રેજોના દોરત અથવા શત્રુ હોય તેને નવાબે પોતાના દોરત અથવા શત્રુ ગણવા. તહ કરી નવાબ કલકત્તેથી પાછો ફર્યો ત્યારે અંદ્રનગરના ફ્રેન્ચ લોકો સાથે મિત્રાચારી કરી અંગ્રેજોને કરી આપેલી સવળતા તેમને પણ કરી આપી નવાબ રાજધાનીમાં ગયો. આ પ્રસંગે નવાબ તથા ફ્રેન્ચ વચ્ચે કંઇ શુભ કરાવ થયો હતો એમ અંગ્રેજોને લાગવાથી તેમના મનમાં જોશ આવ્યો, અને તેથી એ એ પાશ્ચાત્ય પ્રજા વચ્ચે રનેહ બંધાવવાનું મુશ્કેલ થઇ પડ્યું. નવાબ સાથે અંગ્રેજોને સલાહ થઇ ત્યારથી તેમણે પોતાના વકીલ તરીકે મી. વેટસને નવાબના દરબારમાં મોકલ્યો હતો. એની સાથે અમીઅંદ પણ અંગ્રેજો તરફથી રહેતો હોવાથી તેજ અંદરખાનેથી સધળાં ઠારસ્તાનોની વર્ધી અંગ્રેજોને આપતો હતો. એવીજ રીતે ફ્રેન્ચ લોકોના વકીલ તરીકે લૉ મુસિબાદમાં રહેતો. અંગ્રેજ ફ્રેન્ચ વચ્ચે તહ દંધુ નહીં એટલે તેમની વચ્ચે લકાઈ જાગવાનું નિશ્ચિત ચતાં ફ્રેન્ચ લોકોને મદદ કરવા માટે નવાબે પોતાની ફ્રાન્સ રવાના કરી. આમી અંગ્રેજો પણ

શુરસે થયા. આ વેળા એકેએક પક્ષનાં મનની સ્થિતિ એવી તો ઘોંટાળા ભરેલી થઈ હતી કે તેમાંથી ખરો પ્રકાર શોધી કઢાડવાનું કામ મુશ્કેલ લાગે છે. ને તે પોતાની મતલબ કેવી રીતે સાધી શકાય તે જોતું હતું, અને ભવિષ્યમાં કંઈપણ ભયંકર બનાવ બન્યા વિના રહેશે નહીં તથા હમણાની ઉદ્ધીક્ષ, ઉત્કંઠિત તથા સંસપગ્રસ્ત અવસ્થા ધણા દિવસ ટકી શકશે નહીં એ દરેક આશાથી સમજતો હતો. નવાળ ધણા સખત સાણસામાં સપડાયો હતો. બાદશાહ બંગાળા ઉપર ચડી આવે છે એવી ખબર મળવાથી તે પટના જવા નીકળ્યો, અને કુસાઈવને લશ્કર સહિત પોતાની મદદે આવવા આમંત્રણ કર્યું. કુસાઈવને એજ જોઈતું હતું, એટલે તે નવાળની મદદે જવા માટે નીકળ્યો, અને પત્રદ્વારા તેને જણાવ્યું કે, ‘આપણે બન્ને પટના જઈએ તો આપણી પાછળ ફ્રેન્ચ સરખા રાત્રીને એમનાએમ રહેવા દેવા યોગ્ય નથી. માટે પહેલાં ફ્રેન્ચ લોકોનો સારો બંદોબસ્ત કરી હું પાછળથી આવું છું.’ આજ અરસામાં અંગ્રેજોની મદદે ઇંગ્લંડથી ધણું નવું લશ્કર આવી પહોંચ્યું, અને ગમે તેવાં સંકટ આવી પડે તોપણ ટકી શકાય એવી તેમની સ્થિતિ થઈ.

કુસાઈવના સાહસિક શુભો સર્વત્ર વખણાયલા છે. એકાદ મુશ્કેલ પ્રસંગ આવી પડતાં તેનું મન અત્યંત યાકુળવ્યાકુળ થઈ જતું. તેની હિંમત ગીના સધળા મોટા બનાવો એવા સાહસિકપણાથીજ પાર પડ્યા છે. અણીને વખતે તેણે જાત હિમત ઉપર મનનો નિશ્ચય કરી પરાક્રમ કર્યું હોય એવું કદી બન્યું નથી. અંગ્રેજોનું ધણુંખૂંડે લશ્કર બંગાળામાં આવવાથી, આ વેળા જો ફ્રેન્ચ યોદ્ધા શુગ્રી પોતાની ફોજ લઈ નિઃરામના દરબારમાંથી મદ્રાસ ઉપર આવ્યો હોત, તો તે તરફનો સધળો મુલક તેના હાથમાં જઈ પડત એમ કુસાઈવની પણ ખાતરી હતી. એમ છતાં તા. ૨૪ મી માર્ચે તે ફોજસહ ચંદનગર આવ્યો. આ પ્રસંગે નવાળ તરફથી ફ્રેન્ચને હંધ પણ મદદ આવી નહીં; ઉલટા તેમની આસપાસના અમલદારો અંગ્રેજોને જઈ મળ્યા. એ પછી નદીમાં થઈને વોટસનનાં વહાણો આવ્યાં તેને તે

પરિણામમાં તા. ૨૩ મી માર્ચ ચંદનગર અંગ્રેજોના દવાલામાં આવ્યું. આ પ્રસંગે પોંટસનનાં વહાણો આવી પહોંચ્યાં ન હોત તો કલાઈવનો સંપૂર્ણ નાશ થાત. આ ઝપાઝપીમાં જેટલાં ફ્રેન્ચ લોકોનાં માણસ પગાં તેટલાંજ અંગ્રેજોનાં પગાં. રેનોલ્ટ મુદ્દાં સધળા ફ્રેન્ચ લડવાયાઓને અંગ્રેજોએ કક્ષ-કતા લઈ જઈ કેદમાં પુર્યાં, અને બાકીનાને છોડી મુક્યા.

અક્ષીનગરના તંદ અન્વય ફ્રેન્ચ સાથે આવા પ્રકારનું યુદ્ધ કરવાની મનાઈ હતી. નવાબે અંગ્રેજોને આગ્રહપૂર્વક જણાવ્યું હતું કે 'અમારા મુલકમાં આવી લડાઈ ચલાવવાની નથી; તમે સલાહ કરી ફ્રેન્ચ સાથે કાયમની મિત્રાચારી બાંધો.' પણ પોંટસને આ કહેવું બીજકુલ ગણકાર્યું નહીં, અને ચંદનગર ઉપર સ્થાવી કરી. તેને આગળ વધતો અટકાવવા માટે નંદકુમાર નવાબની ફોજ લઈ આવ્યો. ફ્રેન્ચ લોકોને મદદ કરવાનો તેને લુકમ હતો, પણ તે અમાણે નહીં વર્તતાં તે ફોજસહિત બાબુએ ખસી ગયો, અને તેમ કરી અંગ્રેજોને ચંદનગર કબજે કરવાનું સહેલું કરી આપ્યું. આ કામ લાંચને ભેરે થયું હતું. કલાઈવ જણાવે છે કે 'કક્ષકતાના ધનવાન વેપારી અમીચંદનો કપની ઉપર હમેશનો ઉપકાર થયો છે. લુગલીના સેના-પતિ દીવાન નંદકુમારની આપણને મદદ મળી તે અમીચંદને લીધે હતી. અમીચંદની સલાહ માગી નંદકુમાર જે પોતાનું લશ્કર લઈ બાબુએ ગયો ન હોત તો ચંદનગર આપણા હાથમાં આવતે નહીં.' આ અમીચંદનો ઉપ-કાર કલાઈવે આગળ કેવી રીતે ફેડ્યો તે જગમહેર છે.

ચંદનગર અંગ્રેજોને કબજે જતાં જગાણામાં ફ્રેન્ચની સત્તા ટુટી, અને નવાબને શિક્ષા કરવાનું અંગ્રેજોને મુલભ થયું. વળી તેમને પુષ્કળ યુદ્ધસામગ્રી આપતી મળી. અહીં ફ્રેન્ચનો વેપાર ધણે સારો ચાલતો હોવાથી પોન્ડીચેરીને જે મદદ મળતી હતી તે હવેથી બંધ થઈ, અને પરિણામમાં તે સહેરનું મહત્વ ધરી ગયું. ચંદનગર સર થવાની ખાતમી છગ્ગડમાં મળતાં કંપનીના શેરના ભાવ એકદમ સંકડે ૧૨ ટકા ચડી ગયા. એ પછી કલાઈવ પોતાનાં લશ્કર સહિત ચંદનગરમાં એ મહિના લગી ઝાવણી નાંખી પડી રહ્યો.

૨. નવાબને પદબ્રજ કરવાની ગોઠવણ. (મે, ૧૭૫૭).—અંદ્ર-
નગર પડતાં નવાબને લવંકર ધારતી પડી, અને કલાઈવં એકેદંભ મુશીદાં
બાદ ઉપર ચડી આવે છે કે કેમ એમ તેને લાગ્યું. નાના તરેહના પત્રે
લખી તેણે કલાઈવને સમજાવવા માંડ્યો. ‘ જાદયાહનું લરકર પાછું ગયું
છે તેથી હવે અમારી મદદે આવવાને તમને કારણ નથી, ’ એમ પણ તેણે
લખી જણાવ્યું. કલાઈવ તેવાજ જવાબ મોકલી પોતાને માટે નવાબના
મનમાં કંઈ સંશય રહે નહીં એવી મીઠી મીઠી વાતો કરી તેને બૂલાવામાં
નાંખી વખત લેતો હતો.

તા. ૬ મી ફેબ્રુઆરીએ તહનામુ થયા પછી અંગ્રેજોની માંગણી એકે
સરખી વધતીજ આવી હતી. સરતોનો લગતોજ અર્થ ઉઠાવી તેઓએ
નવાબને ઘેરી લેવા માંડ્યો હતો, તથા તેનો મરજી માફક અર્થ કરી
તેના અધિકારીઓને શિક્ષા કરવા લાગ્યા હતા. નવાબની રૈયતનું જે કરજ
અંગ્રેજોએ આપવું જોઈતું હતું તે તેઓએ આપ્યું નહીં. તેમની મુલાકાત
નવાબે નજરાણું લીધા સિવાય તથા વિલંબ વિના લેવી, કલકત્તા લગી તેણે
પોતાની ફોજ લાવવી નહીં, ઈત્યાદી અનેક તરેહની માંગણીઓ એમણે
કરી હતી, કેમકે તેમનો પ્રતિનિધિ વેટસ મોટો ધૂર્ત તથા સ્વાર્થસાધુ હતો. આ
પ્રકારની ગમે તેવી માંગણીઓ ખુદ વોટસનને પણ પસંદ નહોતી, પણ સધળું
સુત્ર કલાઈવ એકલો હસાવતો હોવાથી તે આ બાબતમાં લાચાર હતો. નકામા
ખેસવાનો કંટાળો આવવાથી ગમે તેવાં બહાનાં કહાડી, ત્વરાથી સધળું સ્વાહા
કરવાના વિચારમાં કલાઈવ મગ્ન થયો હતો. નવાબના મુશ્કેલી ઠેકઠેકાણે
ફ્રેન્ચ લેડીની વખારો હતી તે સધળી જમ કરી પોતાને સ્વાધીન કરવા એણે
નવાબને માગણી કરી. નવાબે તે કબૂલ કરી નહીં, અને ફ્રેન્ચ કોઠીઓનો
નાશ થયા પછી જાદયાહને વસુલનું નુકસાન થાય છે એવું સજા કરણ
જણાવ્યું. આ પ્રસંગે ખુદ નવાબના દરબારમાં વેટસ અને લૉ વચ્ચે જખરદસ્ત
ખેંચતાણ આવું ઘર્ષ. મરજીમાં આવે તે રીતે દરબારનાં બાણીસોને તેઓ
પોતાની તરફ ખેંચવા લાગ્યા. દુગલીમાંનો નવાબનો સેનાપતિ નંદકુમાર
મોટો પ્રતિષ્ઠિત અદસ્થ હતો તે તથા અગીયંદ અંગ્રેજોના પદ્મમાં હતા. વેટસ

અને લૌ વચ્ચેની તકરારે ઉમરૂપ ધારણ કરતાં લૌને દરબારમાંથી ચાલ્યા જવાની ફરજ પડી. પટના જતી વેળા તેણે નવાબને ધમકી આપી કે 'સાવધ રહેજો, હવે તમારી અને મારી મુલાકાત થવી શક્ય નથી.' આ કહેવાની મતલબ એજ હતી કે થોડાજ સમયમાં નવાબને નારી ગયા વિના છુટકો નથી. આ વેળા પટનાના કારભારી રામનારાયણે લૌને સર્વ બાબતની તજવીજ કરી આપી હતી. તેના ચાલ્યા જવા બાદ મુર્શિદાબાદમાં સધળી અરજક સ્થિતિ શરૂ થઈ. લોકોએ આવી પોતપોતાના હેતુ અનુસાર નવાબને નાના પ્રકારની બાતમીઓ આપવાને લીધે તથા પોતાના ઉતાવળીઆ સ્વભાવને લીધે તે તદ્દન બેહબાકજો થઈ ગયો. લોકો અનેક તર્ક કરવા લાગ્યા, અને આગળ જતાં ઈર્ષિ પણ લયંકર બનાવ બનશે એવા દરેક જણને વિચાર આવવા લાગ્યા.

જગતશેઠ તથા અંગ્રેજો વચ્ચેના અણબનાવનું કારણ એ હતું કે શેઠ ફ્રેન્ચ લોકો સાથે મળી ગયો હતો. તે ધનાઢય હોવાથી નવાબ તેને મારે શકમંદ હતો, અને તેને પણ નવાબની બ્હીક હતી. આથી તે અંગ્રેજોના પક્ષમાં દાખલ થવાની અપેક્ષા કરવા લાગ્યો. નવાબ પાસેથી ભારે માંગણીઓ કરવાને તે અંગ્રેજોને હિસ્કરતો હતો, અને બીજી તરફથી તે માંગણીઓ ધુતકારી કહાડવાની સલાહ નવાબને આપતો. નવાબે નુકસાની પેટે અંગ્રેજોને ત્રીસ લાખ રૂપીઆ આપ્યા, પણ તેટલાથી તેઓ તૃપ્ત થયા નહીં. એ ઉપરાંત તદ્દની કસમોમાંની કેટલીક બાબતોમાં કસાઈવે નવાબ સાથે તકરાર ઉઠાવી. આખા બંગાળા પ્રાંતમાં ફંખીના વેપાર સારૂ આપવાની પરવાના તથા બીજી કેટલીક બાબતોની તેણે નવાબને ધમકી આપી માંગણી કરી. થોડાજ વખતમાં છુટી પોતાની મદદે આવી પહોંચશે એ આશા ઉપર તેણે આ માંગણી પ્રત્યે બીલકુલ લક્ષ આપ્યું નહીં. તા. ૨૦ મી એપ્રિલે તેણે વેટસને દરબારમાંથી હાંકી કહાડ્યો. સારે દરબારમાંના વજનદાર ગૃહસ્થોની સલાહ ઉપરથી નવાબને પદઅષ્ટ કરવાનો તે વિચાર કરવા લાગ્યો. રાજ્યમાં ફરફાર કરવાનું શક્ય તેમજ જરૂરનું છે એમ તેણે કલાઈવને લખી જણાવ્યું, અને સૂચના કરી કે 'આપણા લશ્કરની ક્યારે જરૂર પડશે તે નક્કી નથી, માટે લશ્કર તૈયાર રાખવું.'

ચંદ્રનગરના પડવા સાથે નવાબ તથા ફ્રેન્ચ વચ્ચે રનેહ જોડાયો હતો, અને છુસી તેની મદદે આવતો હોવાની વાત ચાલતી હતી. વળી લાલી મદ્રાસ ઉપર સ્વારી લાવનાર હતો સારે મદ્રાસ જવું કે બંગાળામાંજ રહેવું એ મુશ્કેલીમાં ક્લાઈવે પડ્યો હતો. એવામાં નવાબને પદબ્રજ કરવાનો તેનાજ સરદારોએ ધડેલો ઘાટ તેના જાણુવામાં આવ્યો, અને તેજ પ્રમાણે તાબડોલ અમલ કરવાની તેણે તજવીજ ચલાવી. આસુી તરફ સુરાજ-ઉદ-દૌલા એકલો પડી ગયો હતો, તથા તે અનેક અડચણોથી ઘેરાઈ ગયો હતો. તેના તાબાના સધળા અધિકારીઓ ફીતુરી બની તેને ગાદી ઉપરથી ઉઠાડી મુકવા ઉત્સુક થયા હતા. આથી ફ્રેન્ચ લોકોની મદદ લઈ અંગ્રેજો સાથે લડવા, અથવા અંગ્રેજોને મેળવી લેવા સિવાય અન્ય ઉપાય તેને માટે રહ્યો નહોતો. આવી હકીકતમાં તેણે ફ્રેન્ચને છોડી દઈ અંગ્રેજો સાથે સલાહ કરી. તે એકલો અને અસહાય હતો તોપણ તેની ફોજ ઉત્તમ પ્રકારની હતી. એમ છતાં લશ્કરના અધિકારીઓએ ફીતુર ઉઠાવી અંગ્રેજોની મદદથી મીરજાહરને ગાદીએ બેસાડવાનો ઉદ્દેશ ચલાવ્યો. મીરજાહરે અંગ્રેજો સાથે યુદ્ધ તહનામુ કર્યું, અને એ જાણત એટલી તો છુપી રાખી કે તે વિશે કોઈને પણ ખબર પડી નહી. સધળી ગોઠવણ ક્લાઈવે કલકત્તામાં તથા વેટસે મુશિંદાબાદમાં રહી ચલાવી, પરંતુ વેટસની હીલચાલો ઉપર નવાબના જામુઓ તથાસ રાખતા હોવાથી, કલકત્તાના ધનાઢ્ય તથા પ્રતિષ્ઠિત વેપારી અમીરની તેણે મદદ લીધી. પ્રસંગ આવતાં તહ તથા સોગન સધળું જાણુએ મુકવામાં આવે છે, તે પ્રમાણે અસિન-ગરનાં તહનામા થઈ ત્રણ મહિનામાંજ અંગ્રેજોએ નવાબને ગાદીએથી ઉઠાડી મુકવાનો ઘાટ ધડ્યો. પણ એ ગોઠવણ ખુદી રીતે પાર પડવી શક્ય ન હોવાથી ક્લાઈવે મીડી મીડી લાખામાં પત્રો લખી નવાબને પ્રુથ રાખ્યો, અને ચાલતા કપટ વિષે તેના મનમાં કંઈ પણ સશય આવવા દીધો નહીં. જે દપાલવાળો આ પત્ર લઈ જતો હતો તેનીજ પામે વેટસ ઉપર ક્લાઈવેનો હેઠળના મજકુરનો પત્ર હતો:— મીરજાહરને દંડેવું કે ખેંચવું નહીં. પાંચ હજાર ગરવીર માણુઓ લઈ હું તમને આવી મળું છું.

હું રાતને દિવસ બતાવી આવ્યા વિના રહીશ નહીં, અને પ્રાણુ જતાં પણ તમને છોડીશ નહીં.' આ બાબત વિષે બહીષ્કર લખે છે કે, 'આ સધળા કોલકરારો ખરૂં જોતાં મોટી રાજ્યકાન્તિની પૂર્વે દરેલાં તદ્દ છે. અંગ્રેજોને જોઈએ તે માગતું એવી તેમની સક્તિ હોવાથી, નવાબ મીરજાદર જોઈએ તે આપવા તૈયાર હતો. ના કહેવાની તેની સક્તિજ ક્યાં હતી?'*

જગતસેક વગેરે મંડળે મીરજાદરને નવાબપદ ઉપર સ્થાપવાનું કાવતું રચ્યું હતું, ત્યારે અંગ્રેજોે કરારનો અનાદર કરી બંગાળા ઉપર ચડી આવવાનો વિચાર કરે છે એવી જાતથી સુરાજ-ઉદ-દાસને ચારે તરફથી મળવા લાગી, એટલે મીરજાદરને તેણે પ્લાસી આગળ અંગ્રેજોને સેફ બતાવવા માટે મોકલ્યો. અંગ્રેજોએ મીરજાદરનો પક્ષ ધર્મો, કેમકે નવાબના મનમાં તદ્દ પાળવાનો વિચાર ન હોવાથી, તે ફ્રેન્ચ વગેરેની મદદથી કરારો તરછોડી નાંખવાની તક જોતો હતો, અને સધળા લોકો તેનાથી કંટાળેલા હોવાથી રાજ્યમાં ફેરફાર થવાનું નિશ્ચિત હતું, તેવે પ્રસંગે નવા થતા નવાબ સાથે પહેલેથીજ સંધાન રાખવાનું કક્ષાધિને અવશ્ય લાગ્યું. આ બાબત તેણે સિલેક્ટ કમિટીની સમજુત કરી તથા તેની પરવાનગી લઈ મીરજાદરને મદદ કરવાની સરતો લખી જણાવી. મુશિ-દાબાદના અમીયંદ અને વેટસ આ કાવત્રામાં સામીક હતા. પણ વેટસને તેના ઉપર વિશ્વાસ નહોતો, અને જગતસેક તથા અમીયંદ વચ્ચે અણબનાવ હોવાથી બન્ને જણા પોતપોતાની મતલબ સાધવા ઉત્સુક થયા હતા. આ વેળા પ્રત્યેક માણસ પોતાના કાનાદાવા એવી આલાપી થી ચક્ષાવના હતા કે દરેકનો અંતરથ હેતુ બહાર પડવાનું અશક્ય હતું; અને તે જાણવાનું કંઈ અર્થનું નહોતું. મીરજાદરને અંગ્રેજો નવાબપદ મેળવી આપે તો તેણે તેમનો ઉપગર કેવી રીતે ફેડવો એ માટેનો લેખી દરાવ વોટસનની મારફત નહીં ચતો હતો. અમીયંદ મારફત કદાચ આ સધળી હકીકત પુટી જવાની અંગ્રેજોને ધાસ્તી લાગવાથી, આ દરાવ ગુપ્ત રાખવા માટે અમીયંદ ત્રીસ લાખ રૂપિયા માંગવા લાગ્યો. પરંતુ આવી

અડચણોની દરકાર રાખે એવો કલ્પાઈવ નહોતો. અમીચંદને સહેજમાં ફસાવવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો. આ દરાવ લખવા માટે એક કોરા કાગળ ઉપર મીરનાફરની સહી લઈ તે તેણે વેટસને કલકત્તે મોકલ્યો, અને તેમાં અમીચંદ માટે જોઈએ તે કલમ દાખલ કરવા જણાવ્યું. પોતાના કામમાં અમીચંદ અડચણો નાખતો હતો એ કલ્પાઈવથી સહન નહીં થઈ શકવાથી તેને અચાનક ફસાવવાની તેણે એક અમતકારિક ગોઠવણ કરી. અમીચંદના હાથમાં સંચની ખુડી હોવાથી તે જો આ સધળો ગુપ્ત બેત નવાબને જણાવે તો લાયકર પરિણામ આવ્યા સિવાય રહે નહીં. આથી તેને શાંત પાડી આખરે તેનું મોઢું બંધ કરવાની યુક્તિ કલ્પાઈવે રચી. તેણે આ દરાવની બે નકલ કરી, એક સફેદ તથા એક લાલ કાગળ ઉપર લખી, અને તેમાં અમીચંદને ત્રીસ લાખ રૂપીઆ આપવાની કલમ લાલ કામળમાં દાખલ કરી, પણ સફેદમાંથી તે ખાતલ રાખી. સફેદ કાગળ ઉપરનો દરાવ ખરે તથા લાલ ઉપરનો ખોટો એવી યોજના કલ્પાઈવે રાખી હતી. સફેદ કાગળ ઉપર સર્વ અંગ્રેજ અધિકારીઓએ સહી કરી, પરંતુ રાતા કાગળ ઉપર એડમીરલ વૉટસને સહી સિકકો કરવા ના પાડી ત્યારે કલ્પાઈવના હુકમ અનુસાર હ્યુસિંગટને તે કાગળ ઉપર તેની બનાવટી સહી કરી. આવી રીતે તૈયાર થયેલા લાલ કાગળ અમીચંદને બતાવી તેની સમજુત કરવામાં આવી. ખોટો દરતાવેજ તૈયાર કરવો તથા તે ઉપર બનાવટી સહી કરવી એ બે ધોર પાપ કલ્પાઈવે કર્યા તોપણ તે માટે તે કદી પણ શરમાયો નહીં, પણ ઉલટું કહેતો કે 'તેવો પ્રસંગ આવતાં એવું હું સો વખત કરીશ.' પણ એ સમર્થન તેના બતલાઈઓને પસંદ પડ્યું નહીં. મીસ, મેલીસન જેવા અંધકારોએ તેના આ નિષ્ઠ વર્તન ઉપર પુષ્કળ ટીકા કરી છે. અંગ્રેજી રાજ્યનો પાયો આવી રાજનીતિ ઉપર રચવામાં આવ્યો હતો એવી વધારે ટીકા આ બાબત ઉપર કરવાની આવશ્યકતા જણાતી નથી. અમીચંદના મનમાં અંગ્રેજોના સલામતી ગુણો ઉપર ખોટો ભરોસો હતો. નવાબને તેમની વર્તુલ્ય માટે વહેમ આવતાં અમીચંદે તેને જણાવ્યું, 'હું આજ ચાળીસ વર્ષે થયા અંગ્રેજોના આશ્રય હેઠળ રહ્યો છું. એટલા

વખતમાં તેમણે પોતાનું વચન તોડવાનો એક પણ દાખલો બન્યો નથી. ઈંગ્લંડમાં કોઈક ઉપર ખોટું બોલવાનો અપરાધ સાબીત થતાં તેની અપ્રતિષ્ઠા થાય છે. ' આ વિશે નવાળ આગળ અમીચંદે બ્રાહ્મણને પગે હાથ મુકી સોગન ખાધા. આ રીતે તેની સમજીત થવાથી નવાળ અંગ્રેજોના સંબંધમાં તદ્દન નિશ્ચિંત રહ્યો. ફ્રેન્ચ તથા બીજા લોકો અંગ્રેજોને વિશે નાના પ્રકારનાં કાવતરાં રચતા હતા, પણ નવાળે તે તરફ લક્ષ આપ્યું નહીં, અને મીરજીદરને ખાસીથી પાછો બોલાવી લીધો. એ મહિનામાં કરારની સધળી ગોઠવણો સંપૂર્ણ થઈ.

મીરજીદર તથા અંગ્રેજો વચ્ચે થયેલા દરાવની મુખ્ય કલમો હેઠળ પ્રમાણે હતી:—(૧) સુરાજ-ઉદ-દૌલાએ અંગ્રેજોને આપેલા સર્વ હક તથા સવળતા મીરજીદરે કબ્જા કરી અંગ્રેજો સાથે દરએક રીતે દોસ્તી રાખવી. (૨) ફ્રેન્ચ લોકોને બંગાળામાંથી હાંકી કઢાડી તેમની સધળી માલમતા અંગ્રેજોને આપવી; તથા નુકસાની બદલ મીરજીદરે કંપનીને એક કરોડ, કલકત્તાના પુરોપિયન રહેવાસીઓને પચાસ લાખ, હિંદુ રહેવાસીઓને વીસ લાખ, આર્મિનિયન વેપારીઓને સાત લાખ તથા અમીચંદને વીસ લાખ આપવા. (૩) કલકત્તાની ખાડી બહાર સધળી બાલુએ છસો યાર્ડનો, તથા કલકત્તાથી હેઠળ કિનારા સુધીનો સધળો, પ્રદેશ મીરજીદરે કંપનીને આપવો. (૪) મીરજીદરના ખચાવ સાથે અંગ્રેજ ફોજ રહે સારે તેનો સધળો ખર્ચ તેણે આપવો, અને બદલામાં સર્વ શત્રુ સામે તેમણે તેનું રક્ષણ કરવું.

આ પ્રમાણે મીરજીદર સાથે કરવામાં આવેલા ગુપ્ત તહનામાની રૂએ અંગ્રેજોને પુષ્કળ ફાયદો થવાનો હતો. આ તહનામું પાર પાડવા માટે એક સાક્ષીની જરૂર હતી. એવા સાક્ષીના દેખતાં કુરાન ઉપર હાથ મુકી તહની કબ્જાત મીરજીદર પામેથી મેળવવાની કલાઈવિ તરફથી વેટસને તાકીદ થઈ હતી. પરંતુ મુર્સિદાબાદમાં આ તહ ઉપર કબ્જાત લેવામાં કેટલી કેટલી અડચણો આવશે એ કલાઈવિને ખબર નહોતી. મીરજીદરને માટે નવાળને સંસમ આવવાથી તેની સધળી હીલચાલો ઉપર સખત દેખરેખ હતી, અને વેટસ ઉપર પણ તેવોજ પહેરો હતો. એક દિવસ વેટસ એક

જનાની મ્યાનામાં બેસી મીરજાદરના જનાનખાનામાં ગયો. ત્યાં મીરજાદરે કરાર ઉપર પોતે સહી કરી, અને ‘જી-૫માં જીવ છે ત્યાં મુધી આ કરાર હું પાળીશ, એ બાબત ઈશ્વર અને પેગમ્બર સાક્ષી છે.’ એમ લખી આપ્યું એ પછી શિકારે જવાનું નિમિત્ત કહાડી તા ૧૨ મી જુનને દીને વેટસ મુશિદામાદથી નીકળ્યો તા ૧૪ મીએ તે કનાઈવને આની મળ્યો, અને અમીયદ પણ તે અરમામાં કલકત્તે આવી પહોંચ્યો. તરતજ વેટસ નામી ગયાની ખાતમી નવામને મળી, અને સધળા બનાવના મૂળમાં મીરજાદર હોવાની તેની ખાતરી થઈ પરંતુ મીરજાદરને એકદમ નોકરી ઉપરથી દૂર કરવાનું મુખતબી રાખી, ઉલગી તેની વિનવણી કરી પોતાને સંપૂર્ણ રીતે મદદ કરવાનું નવાબે તેની પામેથી વચન લીધું બાપી સકટનો ઇસારો લેાએ અનેક પ્રકારે નવાબને પહોંચાડ્યો હતો, પણ ઈશ્વરેચ્છા બગવાન છે એ ન્યાયને અનુસરી નવાબે કઈપણ વિશેષ સાનચેતી રાખી નહોં પરંતુ અંગ્રેજોનું જુદાણું તે બરાબર સમજી ગયો ‘તમોએ કરારનો અનાદર કર્યા છે’ એનું તેણે ક્યાઈવિ તથા વૉટસનને બખી મોકલ્યું, અને પોતે ૫૦,૦૦૦ લશ્કર લઈ પ્લાસી તરફ કુચ કરવા માડી

૩. પ્લાસીની લડાઈ (તા ૨૩ જુન, ૧૭૫૭) —ઉપર કહેલો શુભ કરાર સહીસિક્કા સાચનો તૈયાર થઈ અંગ્રેજોના હાથમાં પડતાં ક્યા ધવે હવે પછી કરવાનું કામ ઉપાડ્યું સરખાતથી આખર લગી તેનાં મનની ગુચ્છણ આનું હતી, કોઈનો પણ તેને લસેસો નહોતો, અને કાય મના નિશ્ચય તરીકે તેણે કઈપણ કદી દરા મુ નહોતું મીરજાદરને તે અત્યંત ધીરજ આપતો હતો, છતાં તેને પોતાને ખીલકુલ ધીરજ નહોતી ક્યકતેથી પ્યામી લગીના શત્રુના તાળાના મુલકમાંથી તેને પોતાનું લશ્કર લઈ જવાનું હતું, માર્ગમાં દુગની, અમદ્રીપ, ખટવા ઇલાદિ ઠેકણે નવામની ફોજના થાણા હતા આ ઠેકાણાના નવાબના અધિમરીઓને અમીયદ મારફત પોતાના પક્ષમાં મેળવી લેવાના હતા, અને તેમના બોલવામાં કેટલું ખરાબણું છે તેની અજમાયશ કરવાની હતી ક્યારે ક્યા વિશ્વાસ વાત થશે તેનો નિયમ નહોતો દરેક રેમણે જુદો રહેતો કરી શકુને

બહીવડાવવાના હતા. ખુદ મીરજાહરનો તથા તેના સાથીઓનો મુદ્દા તેને ભરોસો નહોતો. આ સધળા અડચણો સામે ટક્કર ઝીલી ખ્રાસીની રણ-બૂમી ઉપર તેને જવાનું હતું. રવેલો ખેત દુરે તો એકપણ માણસ જરતો પાછો આવી શકવાનો નથી એમ પણ તે સમજતો હતો. એની પાસે ધોડેરવાર ફેજ ખીસકુસ ન હોવાથી, તેણે બર્દવાનના રાજા પાસેથી સ્વારની એક ટુકડી મદદમાં લીધી. વળી તેણે ખટવા આગળ ખાસ સલા ભરી સધળાઓની સલાહ લીધી. આ સમયે નિરાકરણ માટે મુખ્ય પ્રશ્ન એજ હતો કે અંગ્રેજોએ એકદમ ભાગીરથી ઉતરી નવાજની ફેજ ઉપર હુલો કરવો અથવા આગળ શું અને છે તે ઉપર નજર રાખી સ્તબ્ધ બેસી રહેવું. આવા પ્રકારની મસજતમાં વયે નાના હોય તેનો મત પ્રથમ લેવાય છે, અને તે પછી જૂદ પુરોનો મત લેવાય છે તે પ્રમાણે કક્ષાઈવે પોતાનો અભિપ્રાય પ્રથમ બહાર ક્યો. એ વિચાર મીરજાહરને આપેલી સલાહની વિરુદ્ધ હતો. એકદમ હુલો કરી જવું નહીં, શું થાય છે તે જોતાં અહીંજ થોભવું એવો આ વખતે કક્ષાઈવેનો મત હતો. એના અનુમોદનમાં ખીજ અગીઆર અમલદારોના મત પડ્યા. મેજર આપર કુટનો મન દુસ્મને! ઉપર એકદમ હુલો લઈ જવાનો હતો, અને એ વિચારનાં ખીજ પાંચ આસામીઓ હતાં. એ પછી મીરજાહરનો પત્ર આવવાથી કક્ષાઈવે પોતાનો વિચાર ફેરવ્યો અને હુલો એકદમ કરવાનો નિશ્ચય ક્યો. એના લશ્કરમાં ૩૫૦ અંગ્રેજ પાયદળ અને તોપખાનાનાં માણસો હતાં, અને એમાંનાં ૪૦ માણસો કાફલા ઉપરનાં હતાં. એ ઉપરસંત ૨૧૦૦ દેશી સિપાઈઓ તથા કેટલાક પોર્ટુગીઝ હતા. સધળા મળી ૩૦૦૦ માણસો કક્ષાઈવે પાસે હતાં. મીરજાહરને પાંચ હજાર લશ્કર લાવવાનું એણે વચન આપ્યું હતું પણ તેટલું લશ્કર તે એકઠું કરી શક્યો નહીં. તેની પામે ફક્ત ૭ તોપ હતી.

ખ્રાસી ગામ દુગલી નદીને પૂર્વ તીરે આવેલું છે. આ જગ્યાએ એક વિસ્તીર્ણ મેદાન ઉપર ખાખરનાં પુષ્કળ ઝાડો આવેલાં હોવાથી તેનું નામ 'પહારી' પડ્યું છે. તા. ૧૩ મી જુને નવાજના આવેલા પત્રનો જવાબ મોકલી ક્વાઈવે પોતાનાં લશ્કર સહિત મુસ્લિમજાદ આવવા નીકળ્યો. ૭

દિવસ રહી તા. ૧૯ મીએ તેણે ખટવાનું ચાલું કચ્છે કધું. આ મળ્યાત જગ્યા એને ધણી ઉપયોગી થઈ પડી કેમકે તે વેળા વર્ષાઋતુ શરૂ થતી હતી, અને લોકોને અનેક સંકટો ભોગવવાં પડતાં હતાં. મીરજનદરનો દમ ક્યાં મુધી આવે છે એ માટે કક્ષાધવને ઈર્ષ પણ દરખા નહોતી. તા. ૨૨ મીએ સવારમાં એની ફોજ ખટબથી નીકળી સંધ્યાકાળે પ્લાસીમાં લક્ષ્મણ નામની આંખાવાડીમાં આવી પહોંચી. અહીં આગ્રયની જગ્યા સારી હોવાથી નવાબની તોપનો મારો અંગ્રેજોને લાગે એમ નહોતું. તેની પાસે આળીસ તોપ, પંદર હજાર સ્વાર, તથા ત્રીસ હજાર પાયદળ લશ્કર હતું. પ્લાસી આગળ આવ્યા પછી પોતા ઉપર એક મહાન પ્રસંગ આવી પડ્યો હોય એમ કક્ષાધવને લાગ્યું. આખી રાત ચાલી તેનાં માથાસો થાકી ગયાં હતાં; સવારનાજ તેમનો મુકામ પ્લાસીની આંખાવાડીમાં થયો હતો. સૂર્યોદય થતાં નવાબનું લશ્કર પણ ત્યાં આવી લાગ્યું. એ ફોજના મુખ્ય છ અમલદાર હતા, અને તેમાંના મીરમદન, મોહનલાલ તથા કેપ્ટન સિન્ફ્રે (Captain Sinfray) નવાબના હુકમ પ્રમાણે વર્તતા હતા. મીરજનદર, યારઝતીક તથા રાયદુર્લભ એ ત્રણે શીતુરી બની ખાલી શોભા આપતા માટે આવ્યા હોય એવું તેમનું વર્તન હતું. નવાબનું આખું લશ્કર આંખાવાડી આવ્યું હોત તો અંગ્રેજોનું એક પણ માથુસ જીવતું રહેત નહીં. પહેલા ત્રણ સરદારોએ તેમના ઉપર એક ઝગુની હુમલો કર્યો. કક્ષાધવ તથા અમીરંદ વચ્ચે આ વેળાએ આવેલો એક સંવાદ એક મુસલમાન ઇતિહાસકારે આપ્યો છે. દુશ્મન તરફનો હુમલો આવતાં કક્ષાધવે અમીરંદને જણાવ્યું. ‘અમને તમે કીક ફસાવ્યા છે! તમે કહેતા હતા કે નવાબની ફોજ લડશે નહીં એવો બદોબસ્ત કરવામાં આવ્યો છે. પછી આ શું? હવે અમારો નિલાવ કેમ થશે?’ નવાબની પચાસ તોપનો મારો અંગ્રેજો ઉપર એવો તો સખત ચાલ્યો કે જગ્યા માટે નદીના કાંઠામાં ઉંચા કાંઠાના રક્ષણ હેઠળ તેઓને આવી રહેવું પડ્યું. નજદીકમાં શિકારીની એક ઝુંપડી હતી તેમાં કક્ષાધવે પોતાનો મુકામ રાખ્યો; અહીં રાત્રીના અમને લીધે કક્ષાધવ ઉઘી ગયો હતો એમ કહેવાય છે.

ત્રીજે પહોરે મીરમદનને જોળી વાગતાં તે પડ્યો કે તરતજ આસપાસનાં શીતુરી મંડળે ફાજ પાછી બોલાવી મુર્શિદાબાદ ચાંલ્યા જવાની નવાબને સલાહ આપી. નવાબે તરતજ તે પ્રગણે હુકમ હોડતાં અવ્યવસ્થા થઈ, અને એક હુમલામાંજ અંગ્રેજોને અનાયાસે જય મળ્યો. પંજાબની લડાઈની ગણના હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસમાં થયેલી નિઝિન પરિણામવાન લડાઈઓમાં પ્રમુખપદે થાય છે. લડાઈમાં નવાબનાં પાંચસો માણસો માર્યા ગયાં, અને અંગ્રેજોનાં બાવીસ પડખાં તથા પચાસ જખમી થયાં. પંજાબના મેદાનમાં આવેલાં ઉભયપક્ષ વચ્ચે કંઈપણ જાણવાએજ લડાઈ થઈ નહોતી એમ ખુદ કબાઈવે કબૂલ કર્યું છે. 'આ લડાઈમાં ઘણો થોડો રક્તપાત થવાનું કારણ એ હતું કે એક તો નદીના ઉંચા કાંઠાનો અમને આશ્રય હતો. તથા બીજું એક નવાબની ફાજ મન મુકીને લડી નહીં.' વળી નવાબના લશ્કરમાં એક બીજા ઉપર બીજાકુલ વિશ્વાસ નહોતો. મીરજનદર, રાયદુર્લભ તથા ચારલતીફ સહજ પણ લડ્યા નહીં અને મજા જોતા દૂર ઉભા રહ્યા હતા. તેઓએ જો મન ઉપર લીધું હોત તો તેમાંનો ગમે તે એક જણ અંગ્રેજોની ઘણી સખત ખચર લઈ ચકત. વળી નવાબે ગભરાઈ જઈ એકાએક નાસવા માંડ્યું ન હોત તોપણ તેનો હેતુ પાર પડતો. સવારથીજ તેને અપસુકન થયા હતા, તેનો જીવ ટેકાણે નહોતો, અને હવે હિમત રહેશે નહીં એમ તેને લાગ્યું હતું. શાંતપણે મન કચળમાં રાખી તે બેસી રહ્યા હોત તો તેને જાહીવાને કંઈ કારણ નહોતું, પણ મીરમદન પડતાંજ તે સધળા રીતે નાહિમત થઈ ગયો. તેણે તરતજ મીરજનદરને બોલાવ્યો, પોતાની પાધડી કઢાડી તેના હાથમાં મુકી, અને ઘણી આજીજીથી તે કહેવા લાગ્યો કે 'મારી તેમજ આ રાજ્યની સલાખ રાખવાનું કામ હવે સર્વસ્વ તમારું છે.' આ રાજ્યની મીરજનદર ઉપર ભારે અસર થઈ, અને તેથીજ ખુફી રીતે અંગ્રેજો સાથે નહીં બેગાતાં તે બાલુએ રહ્યા હતા. મીરજનદર તથા રાયદુર્લભને સ્વસ્થ ઉમેશા જોઈ હવે પોતાનો બચાવ થશે નહીં એમ સમજી નવાબ ઉંટ ઉપર સ્વાર થઈ નાસી ગયો. મુર્શિદાબાદ આવ્યા પછી મુરાજ-ઉદ-દૌલા ગભરાઈ ગયો: તેની કેદએ દરકાર કરી નહીં. જનાન.

ખાનામાની સ્ત્રીઓનો વિલાપ સાંભળી તેને હવે હું કરવું તે સુઝ્યું નહીં. લઈ જવાય તેટલા દરદગિના હાથી ઉપર લાધી તે વેશ બદલી પોતાની એક બ્લાકી સ્ત્રી તથા એક વિશ્વાસુ નોકરને આથે લઈ હોડીમાં બેસી પટના ગયો, કેમકે લાં કેન્ચ મદમ્મ લાં મળશે એવી તેને આશા હતી. તેની હોડી રાત દિવસ એક સરખો નેતુ માઈવનો પ્રવાસ કરી છઠે દિવસે રાજમહાલ આવી પહોંચી. અહીં કાંઠા ઉપર કઈક વિશ્રાંતિ લેવા તે ઉતર્યો એટલે દાનાશાહ નામના એક ફજીરે તેને ઓળખ્યો, અને મીરજાહરના ભાઈ મીરજાહિદના સ્વાધીનમાં તેને આપ્યો. લાં મુર્શિદાબાદ તરફ આવતો હતો તેને તોફાનને લીધે એક બે કલાક મોટું થયું ન હોત તો તે સુરાજ-ઉદ-દૌલાને રાજમહાલમાં મળી શકતે સુરાજ-ઉદ-દૌલાએ ઉપર કહેવા દાનાશાહ ફજીરના કાન એક વર્ષ અગાઉ કપાયા હતા તેનું વેર વાળવાનું તે ફજીર આ પ્રસંગે સુક્યો નહીં મીરજાહિદે નવામને પકડી મુર્શિદાબાદ મોકલ્યો. તા ૨ જી જુલાઈએ તેને મીરજાહર રમર લાવવામાં આવ્યો તે વેળાનો દેખાવ અત્યંત હૃદયદ્રાવક હતો. પોતાનો જીવ બચાવવા માટે સુગળે મીરજાહરની અનેક પ્રકારે વિનવણી કરી પણ મીરજાહરનો છોકરો મીરાન આડો પડ્યો, અને તેને એક રાત પોતાના તાબામાં માગી લીધો. પછી સુ થયું તે કહેવાની જરૂર નથી પણ તેજ રાતના સુગળનું ખુન થયું વળતે દિવસે તેના સરીરના હુકકા હાથી ઉપર નાખી લોકોને બતાવવામાં આવ્યા ફેવનો ખેવ વિચિત્ર છે ।

ત્યાઈને બીજો દિવસે, એટલે, તા ૨૪ મીએ સવારમાં કનાઈવે મીરજાહર પામે જઈ તેને નવાબ તરીકે સંબોધી તેનું અભિનંદન કર્યું, અને તેને એકદમ મુર્શિદાબાદ જવા કહ્યું તે પ્રમાણે તેજ દિવસે નીકળી મીરજાહર સંધ્યાકાળે મુર્શિદાબાદ પહોંચ્યો. નવામના મનમુરગજ નામના વાડામાં તેણે પોતાનો મુકામ રાખ્યો કલાઈવ પણ તરતજ નીકળ્યો. બીજો દિને મીરજાહરમાં મુકામ કરી, ત્યાંથી વેટસને મીરજાહર પાસે મોકલી દરાવ્યા મુજબ સધળા લોકોની બક્ષિસની રકમો આપવા માટે માગણી કરાવી એ રકમ કુલ્યે સુમારે બે કરોડ વીસ લાખ થતા જળી હતી, પણ ખજાનામાં

એકંદર અવેજ દોઢ કરોડથી વધુ નહોતો, બલકે તેથી પણ ઓછો હતો. આથી મીરજાદર ગભરાઇ ગયો, અને શું કરવું તે તેને સુઝ્યું નહીં, ત્યારે રામદુર્લભ તથા જગનશેઠે એવો તોડ કઢાડ્યો કે તેણે હાલ તરત અડધી રકમ રોકડ તથા અવેજ મળી ભરી આપવી તથા બાકીની નિમ્માભાગની રકમ ત્રણ હફતે ત્રણ વર્ષમાં પુરી કરે. આવો ફરાવ નક્કી થતાં કસાઇવ જાતે મુશ્કેલીથી આવી મુશ્કેલીથી વાડામાં ઉતર્યો. એ પછી દરબાર ભરી ભારે કાઠમાઠથી મીરજાદરે નવાખ પદ ધારણ કર્યું. છેલ્લે નવાખ પોતે નાસી ગયો હતો એટલે મીરજાદર અનાયાસે ગાદી ઉપર ચડી બેઠો. તેની વિશ્વ કોઈએ તકરાર કરી નહીં. એજ વખતે અફઘાનિસ્તાનનો અહમદશાહ અબદલી દિલ્હીનો કબ્જો છોડી બેઠો હતો, એટલે બંગાળાની આ ભાંગડામાં માથુ મારવાનું દિલ્હીના બાદશાહને ફરમાનું નહીં. એમ છતાં આ બનાવ બાદશાહને બીસકુલ પસંદ પડ્યો નહોતો, અને એ પછી પોતાની હકુમત આજુ કરવા માટે તેણે બંગાળા ઉપર અનેક સ્વારીઓ કરી હતી.

મીરજાદર બંગાળાની ગાદી ઉપર નવાખ તરીકે સ્થાપન થયો એટલે સધળી તરફથી તેના ખજાના ઉપર ધાડ પડવા લાગી. ખજાનામાં માળીસ કરોડનો અવેજ છે એમ લોકો માનતા હતા, પણ ખરું જોતાં દોઢ કરોડ થાય તો મોટું નસીબ ! નવાખની ફાજનો પગાર ચડી ગયો હતો તે આપવાની જરૂર હતી. વળી અંગ્રેજોની તરત વેળાની માંગણી ભારે હતી, એટલે સરાસરી નિમ્મા ભાગની સધળી સંપત્તિ મોટા આડંબરથી ત્રણસ હોડીઓમાં ભરી કતકતે આણવામાં આવી. વાસ્તવિક કોને કેટલીક રકમ મળી તેની બરાબર અટકળ કરી શકતી નથી. કસાઇવનો અડસટો એવો છે કે પ્રત્યેક અંગ્રેજને નિશાન ત્રીસ હજાર રૂપિયા મળ્યા. આ પૈસાની વૈચલ્ચી માટે ઇંગ્લંડમાં મોટો વાદવિવાદ શરૂ થયો, છતાં પોતે કરેલું કામ મોટું હતું એમ તેને કદી પણ લાગ્યું નહીં. આ પૂર્વે અંગ્રેજો માટે દેશીઓનાં મનમાં જે પુન્યશુદ્ધિ હતી તે સધળી કસાઇવનાં આ કૃત્યથી સદંતર નાશ પામી, અને તેઓ આપણાં શરીરની તથા માન-

મતાની સંભાળ કરવા માટે આવે છે એવું જે સામાન્ય જનસમૂહનું માન્યું હતું તે કાલુમાત્રમાં ઉડી ગયું.

મીરજીરને બંગાળાનો નવાજ બનાવવા માટે તથા એવા ખીજ પ્રસંગે ઉપર અંગ્રેજીને જે જે ભારે રકમો બક્ષિસ તરીકે અથવા તુક-સાની પેટે મેળવી હતી તેનો કંઈક ખ્યાલ વાચકવર્ગને આપવા માટે સને ૧૮૭૩ માં હિંદુસ્તાનના કારભારની તપાસ કરવા માટે નીમાયલી પાર્લામેન્ટની સિલેક્ટ કમિટીના રીપોર્ટમાં બક્ષિસના જે આંકડા આપવામાં આવ્યા છે તેનું અહીં તારણ કરવું અસ્થાને ગણાશે નહીં:-

સ. ૧૭૫૭ માં મીરજીરના નવાબપદ ઉપર આગવાને પ્રસંગે રૂ.	૧,૨૬,૧૦,૭૫૦
સ. ૧૭૬૦ માં મીર કાસમના.	રૂ. ૨૦,૦૨,૬૬૦
સ. ૧૭૬૩ માં પુનઃ મીરજીરના.	રૂ. ૪૩,૭૪,૬૬૦
સ. ૧૭૬૪ માં મનરૌનાં કુટુંબ તથા ફૌજ મળી.	રૂ. ૮,૨૮,૮૮૦
સ. ૧૭૬૫ માં નવીન નવાબના રાજ્યારોહણ પ્રસંગે.	રૂ. ૧૩,૯૩,૫૭૦
સ. ૧૭૬૫ માં કારનૉકને.	રૂ. ૬,૦૬,૬૬૦

કુલે બે બેંચાવલી રકમ. રૂ. ૨,૨૧,૨૦,૮૭૦.

આ સર્વ રકમની ઇસમવાર તપસીલ આપવામાં આવી છે, તે અહીં આપવાનું પ્રયોજન નથી. ફક્ત ઉદાહરણ માટે પહેલી રકમની તપસીલ અન્ને આપી છે.

ગવર્નર ફેક્ટને.	રૂ. ૩,૧૫,૦૦૦
કક્ષાદાને	રૂ. ૨૩,૪૦,૦૦૦

સિલેક્ટ કમિટીના સભાસદ તરીકે. રૂ.	૨,૮૦,૦૦૦
સેનાપતિ તરીકે.	રૂ. ૨,૦૦,૦૦૦
ખાનગી બક્ષિસ તરીકે.	રૂ. ૧૮,૬૦,૮૦૦
વેટસને... ..	રૂ. ૧૦,૪૦,૦૦૦
સિલેક્ટ કમિટીના સભાસદ તરીકે. રૂ.	૨,૪૦,૦૦૦
ખાનગી બક્ષિસ તરીકે.	રૂ. ૮,૦૦,૦૦૦
કિશ્મંદીકને.	રૂ. ૬,૦૭,૫૦૦

સેનાપતિ તરીકે. ...	રૂ. ૨,૭૦,૦૦૦
ખાનગી બક્ષિસ તરીકે. ...	રૂ. ૩,૩૭,૫૦૦
મૅનિંગ્હામ અને બેચર દરેકને રૂ. ૨,૭૦,૦૦૦...	રૂ. ૫,૪૦,૦૦૦
ફૅન્સિલના ૭ સભાસદ દરેકને એક લાખ ...	રૂ. ૬,૦૦,૦૦૦
વૉઈસને....	રૂ. ૫,૮૨,૫૦૦
રેકૉર્ડનને. ...	રૂ. ૨,૨૫,૦૦૦
સ્પુશિંગનને ...	રૂ. ૫૮,૨૫૦
માંદને. ...	રૂ. ૧,૧૨,૫૦૦
હરકર તથા આરમાર મળીને. ...	રૂ. ૬૦,૦૦,૦૦૦

કુલે. રૂ. ૧,૨૬,૧૦,૭૫૦.

અંગ્રેજોએ પોતાને થયેલું નુકસાન ભરપાઈ કરી લીધું તે માટે નીચેની રકમોની નોંધ દાખલ થઈ છે.

સ. ૧૭૫૭ માં ખીરખૂર પાસેથી ભરપાઈ કરેલી	રૂ. ૨,૧૫,૦૦,૦૦૦
ઈસ્ટ ઇન્ડીયા કંપની માટે. રૂ. ૧.૨૦,૦૦,૦૦૦	
યુરોપિયન નોકરો માટે. રૂ. ૬૦,૦૦,૦૦૦	
આર્મિનિયન નોકરો માટે. રૂ. ૧૦,૦૦,૦૦૦	
હિંદી નોકરો માટે. રૂ. ૨૫,૦૦,૦૦૦	

સ. ૧૭૬૦ માં ખીરખૂર કંપનીને ભરપાઈ કરેલી	રૂ. ૧૬,૨૫,૦૦૦
સ. ૧૭૬૩ માં ખીરખૂર....	રૂ. ૩૭,૫૦,૦૦૦
સ. ૧૭૬૩ માં યુરોપિયન તથા દેશી નોકરોને....	રૂ. ૬૦,૦૦,૦૦૦
મુગલ-ઉદ-દૌલા પાસેથી ભરપાઈ....	રૂ. ૫૮,૩૩,૩૩૦

કુલે નુકસાન પેટે. રૂ. ૩,૮૭,૦૮,૩૩૦

કુલે બક્ષિસ. ...	રૂ. ૨,૨૧,૨૦,૮૭૦
કુલે નુકસાનનો બદલો. ...	રૂ. ૩,૮૭,૦૮,૩૩૦

એકંદર. રૂ. ૬,૦૮,૨૯,૨૦૦

આ પ્રમાણે ૭ કરોડની રોકડ રકમ અંગ્રેજોએ અંગાળામાંથી લીધી છે.

મીરજનકર ગાદી ઉપર બેસવાયો ત્યાર પછી અમીચંદને ફસાવવા માટેનાં નાટકનો ઉવટનો અંક શરૂ થયો. મીરજનકરનું દરબાર પુરું થતાં કલાધવે તેની પાસે જઈ જાહેર કર્યું કે ‘સતો કાગળ ખોલે છે, તમને કંઈપણ મળનાર નથી.’ આ શબ્દ સાંભળતાં પોતાના માથા ઉપર આકાશ દુરી પડ્યું હોય તેમ અમીચંદ બેઠું થઈ પડ્યો. સાંધી નોકરીએ ઉઘડી તેને પાસખીમાં બેસાડ્યો. ધેર ગયા પછી તે ગાંઘ જેવો થઈ ગયો. કેટલાક દિવસ બાદ કલાધવની તથા તેની મુલાકાત થતાં કલાધવે તેને તીર્થયાત્રાએ જવાનું કહ્યું, તે પ્રમાણે તે તીર્થયાત્રાએ ગયો, તોપણ તેનીજ ભમિટ રિય-તિમાં તે અતાર માસે રહી મરણ પામ્યો. સતો કાગળ ખોલે કેમ થયો એ વિષે તેણે કલાધવને પુછ્યું હોત તો તેનો શું ઉત્તર મળતે? આવી રીતે ખોલે દસ્તાવેજ બનાવી અમીચંદને ફસાવવાનો ઉપક્રમ કરવાની કલાધવને કંઈ પણ જરૂર નહોતી. બે કરોડ ગયા તેમાં બીજા વીસ લાખ જતે તો તેમાં કલાધવને કંઈ નુકસાન નહોતું, તેમ તેના પૈસા પણ જતા નહોતા. એમ છતાં ત્યારે કલાધવે આ કામ ઉપાડ્યું ને તેને આખર લગી ચીવટાધથી તે વળગી રહ્યો તેથી તેનો દુષ્ટ સ્વભાવ વ્યક્ત થાય છે. આવાં દુર્વર્તન માટે અનેક અંગ્રેજ ગ્રંથકારોએ કલાધવ ઉપર સખત ટીકા કરી છે. અમીચંદે અંગ્રેજો વિરૂદ્ધ કંઈ પણ ખટપટ ચલાવી નહોતી; ઉત્તરું તેમની બાજુ પાર ઉતારવામાં તે ધણે ઉપયોગી નીવડ્યો હતો. રાજ્યકાન્તિ ધયા બાદ પ્રત્યેક અંગ્રેજ અમલદારે લીધેલી રકમ જોતાં અમીચંદના વીસ લાખ કંઈજ વીસાતમાં નહોતા એમ કહેવું પડે છે.

આવી મોટી રાજ્યકાન્તિ સદજમાં કેવી રીતે પાર ઉતરી શકી તેનાં કારણો આગળ તપાસવામાં આવશે. પરંતુ દાસ જાણ્યું અવશ્યનું ધઈ પડશે કે નવાજને હાથે તેના સ્વભાવને લીધે જે અનેક ચુકો થઈ હતી તેમાં પૈસા સંબંધી મુશ્કેલીએ ઉમેરો દયોં હતો. તેનું રાજ્ય જો કે સધન હતું, તોપણ નાણાં સંબંધી સધળી વ્યવસ્થા સાદુકારોના હાથમાં હોવાથી તેને હમેશાં મરજી ઉપર અવલંબી રહેવું પડ્યું. સાદુકાર વિફરતા તો તેમની સામા તેનું કંઈ આશરું નહીં. તે સમયની એકંદર પરિસ્થિતિને લીધે કહો,

અગર ખુદ નવાબનાં મૂર્ખપણાને લીધે દહે, પણ નવાબનો સધળો આધાર અન્ય પુરખો ઉપર હતો. અત્યેક બાબત પોતાના હાથમાં રાખી, પોતાની ભુદ્ધિ અનુસાર તથા જવાબદારી ઉપર તેણે સધળું કામ કર્યું હોત તો બીજાને હાથે ફસાઈ પડવાનો પ્રસંગ તેને આવ્યો ન હોત. આ બાબતમાં શિવાજી, અહમદશાહ અબદલી અથવા હંદરઅલીનો કારભાર વિશેષ અનુકરણીય ભાગે છે. સ્વાવલંબનનો ટેકો ભારે છે.

હિંદુસ્તાનમાં અંગ્રેજ લોક રાજ્ય સ્થાપતા ત્યાં તેને લગતા નિરનિરાશા બનાવો એકંદર ધ્યાનમાં લેતાં માલમ પડશે કે મરાઠા તથા સીખ લોકો અંગ્રેજો સાથે ખુલ્લી રીતે લડતાં પરાજ્ય પામ્યા પછીજ તેમના અંગ્રેજોના તાબામાં ગયા હતા, પણ બંગાળા, અયોધ્યા તથા કર્નાટકના નવાબો તેમજ ખુદ મોગલ બાદશાહ કેવળ મુકિતથી, પોતાની દુર્બળતા તથા બોળપણમાં તેમને હાથે ફસાઈ પડ્યા હતા. જે અફઘાન, મોગલ, પંજાબ વગેરે શરૂનીર મુસલમાનોએ મહાન પરાક્રમ દરી આ દેશમાં રાજ્ય સંપાદન કર્યા હતાં તે હવે તદ્દન નિર્માલ્ય થઈ પરદેશીઓના હાથમાં સપડાયા હતા. આ મુસલમાનોની અગાઉની તેમજ હાલની સ્થિતિમાં કેટલો મોટો તફાવત પડી ગયો છે ! એકંદર વિચાર કરતાં અંગ્રેજની તકવાર કરતાં તેનાં મુસલમાન પણાને લીધેજ આ રાજ્ય ધણે અંશે તેમને પ્રાપ્ત થયું છે.

૪. ખાસી તથા અંગ્રેજોના મુલાઅવી ચર્ચા.—રાજ્યમાં ફેરફાર કરનારી હિંદુસ્તાનમાં જે કેટલીક લડાઈઓ થઈ તેમાં ખાસીની લડાઈની અપ્રરથાને ગણુના થાય છે. આ લડાઈથી કલકત્તાની અંધારી કાટડીનું વેર અંગ્રેજોએ લીધું, તથા તલવારના બેર ઉપર તેમાં જીત મેળવી એમ સામાન્ય રીતે પાશ્ચાત્ય ગ્રંથકરો લખે છે. પરંતુ આ અભિપ્રાય ખૂલ ભરેલો છે. તેનાં પરિણામ વિષે મતભેદ હોઈ શકે, પણ તેમાં અંગ્રેજોને જે જય મળ્યો તે માત્ર લેખણનાં બેર ઉપર હતો, નહીં કે તલવારના. ખાસીનાં મેદાન ઉપરની તલવારજહાદુરી માટે ૩૬ મી પલટણને હિંદુસ્તાનના લશ્કરમાં પહેલું માન મળે છે, અને બીજાઓને પણ તે પ્રમાણે માન આપવામાં આવે છે, તે સધળું ફેગટ છે. એ લડાઈમાં હથીઆરનો ઉપયોગ ધણો થોડો

થયો હતો. અને જે કંઈક થયું તે યુદ્ધનીતિ અનુસાર થયું નહીં. એટલુંતો નિર્ણય છે કે પ્રજાસીની લડાઈથી હિંદુસ્તાનમાં મુસલમાની રાજ્યનો અંત આવતાં બ્રિટિશ રિયાસતનો આરંભ થયો. આ દ્રષ્ટીએ અવલોકન કરતાં પ્રજાસીનું મહત્વ અસીમ છે.

આ યુદ્ધથી અનેક બાબતોનો નિકાલ થયો. લડાઈવને દાયે હિંદુસ્તાનમાં બ્રિટિશ રાજ્યનો પાયો મજબૂત થયો, અને હિંદી રાજ્યકર્તાઓ પાસેથી પોતાનું કામ કઠારી લેવાને અંગ્રેજોને અવકાશ મળ્યો. હિંદી પ્રજાની કુર્બાનિ તથા તેના સ્વભાવના દોષ તેમની નજરે સ્પષ્ટપણે પડ્યા હતા. અમાનક થયેલાં એકાદ મદાન કૃત્યથી આ દેશના લોકો ગુંચવાઈ જાય છે, અને તેમનાં મન ઉપર અમુક બાબતનું પરિભ્રામ સત્તર થાય છે, ઇસ્લામિ દલે સધળું પ્રગટ થયું હતું:

હિંદુસ્તાનમાં રાજ્યસ્થાપન કરતાં અંગ્રેજોને જે શત્રુ મળ્યા હતા. એક મુરોપિયન તથા બીજા દેશીઓ. એમાંથી ' સાત વર્ષનાં યુદ્ધ ' ને અંતે મુરોપિયન શત્રુનો નિકાલ આપી ગયો, પરંતુ દેશીઓની વિરુદ્ધતા નિર્મૂળ કરી અહીં કાપમનું રાજ્ય સ્થાપતાં તેમને સુમારે સો વર્ષ લાગ્યાં. સને ૧૭૫૭ ની પ્રજાસીની લડાઈથી આ રાજ્યસ્થાપનાની શરૂઆત ગણતા, ત્યારથી એ વર્ષે એટલે સને ૧૮૫૭ માં આ કામની સમાપ્તિ થઈ એમ કહી શકાય. એ સો વર્ષમાંનાં પહેલાં પચાસ વર્ષમાં રાજ્યસ્થાપનાનું કામ સમાપ્ત થયું, અને તે પછીનાં પચાસ વર્ષમાં આખા દેશ ઉપર તે રાજ્ય એકછત્રી, અખંડ તથા દ્રઢ થયું. અંગ્રેજોનું આ પરાક્રમ અકલ્પ હોવાથી તે આટલી સુલભ રીતીએ પાર પડ્યું એ માટે કોઈને પણ આશ્ચર્ય લાગે. મુરોપ ખંડના વાયવ્ય ખુલ્લા ઉપરના નાના બેટમાં બેસી જ્યારે અંગ્રેજ લોકો પોતાનાં આ પરાક્રમના સ્વરૂપ ઉપર મનન કરે છે ત્યારે સ્વાભાવિક રીતે તે માટે તેમનામાં ધન્યવાદની લાગણી સ્ફુરી આવે છે, કેમકે દુની-આના ઇતિહાસમાં આવો બનાવ કદી બન્યો નથી. નવીન રાજ્ય જીતવાના જે સામાન્ય ઉપાયો પ્રચારમાં છે, તે સઘળા આ પ્રસંગે બાલુએ રહ્યા હતા. એકાદ અણુધારી રીતે કોઈનું નસીબ ઉઘડી જાય છે તેમ કોઈના

ધ્યાનમાં કે મનમાં ન હોય તેવો બનાવ આ અંગ્રેજ રાજ્યસ્થાપનાનો થયો. એમ માન્યું સાદરૂક છે, સીવીલ્સ 'ઇંગ્લંડ દેશના વિસ્તાર' ના પુસ્તકમાં એવાજ વિચારનો અનુવાદ કરવામાં આવ્યો છે.

અંતિહાસિક દ્રષ્ટીએ જોતાં આ સમગ્ર સર્વથા બૂલ ભરેલી છે. સુદ્ધ કક્ષામાં વધારે પ્રવીણ લોકો તરફથી આ દેશ સદગ્રમાં જીતવામાં આવ્યો છે, અને પાછલો ઇતિહાસ તપાસતાં અનેક વેળા પરદેશી લોકોએ તે જીતી કીધાનું માલમ પડે છે. બાબરે બાર દબાર ફોજ સહિત આ દેશ ઉપર સ્વારી કરી, અને ઈશ્વાદીમ લોદીનાં એક લાખ લશ્કરને પાણી-પતનાં મેદાનમાં હરાવી મોગલ બાદશાહીની સ્થાપના કરી. ખરૂં જોતાં અંગ્રેજોની શક્તિ આગળ બાબરની શક્તિ કંઈજ નહોતી એમ કહેવામાં હરકત નથી, અને બાબરે હરાવેલી ફોજ જેવડી મોટી ફોજ અંગ્રેજોની સામે કહીજ આવી નહોતી. માત્ર પંખજના મીખ લોકો સાથેજ એમને કેટલીક ઝનૂની લડાઈઓ થઈ હતી, તે બાદ કરીએ તો તેમને અહીં ખાસ કરીને લડવાનો ખરેખરો પ્રસંગ આવ્યોજ નહોતો. એમ કહી શકાય. ટુંકામાં બાબરે તથા ખીજાઓએ જો આ દેશ સદગ્રમાં જીત્યો હતો તો અરાહમા સૈકામાં મોગલ બાદશાહી ઝમગવા લાગી ત્યારે હવે ખીજો કોઈપણ આવી આ દેશ જીતશે, કદાચિત અહીં વેપાર અર્થે આવેલા પાશ્ચાત્ય પ્રજાઓમાંની એકાદ પ્રજા આ દેશની માલીક થશે એવો સંશય પુષ્કળ વિચારી પુકાનોના મનમાં આવવા લાગ્યો હતો. પ્રસિદ્ધ ફ્રેન્ચ પ્રવાસી બર્નિયર ઓરંગઝેબ પામે આવ્યો હતો, તેણે હિંદુસ્તાન દેશ સહેલાઈથી જીતી શકશે એમ ભવિષ્ય લાખ્યું હતું. અને જણાવ્યું હતું કે 'કાન્સનો એકાદ સેનાપતિ વીસ દબાર લશ્કર સહિત આ દેશ તરત જીતી લેશે.' કર્નલ જેમ્સ મિલ નામનો એક અંગ્રેજ મહત્ત્વ વીસ વર્ષ લગી હિંદુસ્તાનમાં હતો, તેણે બંગાળ પ્રાંત જીતવાની યુક્તિ ઓરિડૂઆના બાદશાહને સને ૧૭૪૬ માં લખી જણાવી હતી. જે કરોડ વસુલાતનો બંગાળ પ્રાંત કે.ઈ ભજતોજ નવાજ દબાવી બેઠો છે તે સમુદ્રની બાજુએથી સદગ્રમાં

ખુંચવી લેવાશે, એવો તેનો મત હોવાથી તે તરફાલીન રિથિનિનાં ખરાં કારણો સર્વોત્તમ સમજી ગયો હતો, અને હવે પછી શું બની શકશે તેનું અચુક ભવિષ્ય જોયું હતું એમ માનવા કારણ મળે છે. તેવીજ રીતે એક વેળા એ પ્રદેશ અંગ્રેજોને હાથ આવતાં આખો દેશ ધીમે ધીમે તેમના તાબામાં જશે, એ વાત તદ્દન અનિવાર્ય બની તેમાં પણ કંઈ આશ્ચર્યચકિત થવા જેવું નથી, કેમકે એ વિચાર પણ તે વેળા અનેકના મનમાં પૂર્ણપણે રમી રહ્યો હતો.

૫. અંગ્રેજોના વિજય તથા દેશીઓની દુર્બળતા વિષે વિવેચન.—
પ્રજાસીની લડાઈથી હિંદુસ્તાનમાં અંગ્રેજી બાદશાહીનો ઉદય થયો. ઈસ્ટ ઇન્ડીયા કંપનીએ જાહેર રીતે દિંદી સત્તાધીકારીઓની સામા થવાનો આ પહેલો પ્રસંગ હોવાથી તે વેળા દેશીઓનાં શરકરની વ્યવસ્થા કેવી હતી, અને અંગ્રેજોને આવી સુગમ રીતે પ્રજાસીનાં મેદાનમાં જય કેમ મળ્યો એ પ્રશ્નનો જરા જારીકાર્થી વિચાર કરવો જરૂરનો છે. અરાદમા સંક્રામાં અંગ્રેજોએ દેશીઓ સાથે લડવાનો ઉપક્રમ શરૂ કર્યો ત્યારે દિંદી શરકર ધણુંજ અવ્યવસ્થિત હતું, અને રાજ્યકર્તાં પણ અકુશળ હતા. આ કારણથીજ અંગ્રેજોને સદૃજ જય મળતો ગયો. આ દેશ સંધન અને મુરિયતિમાં હતો તોપણ તેના રાજ્યકર્તાં દુર્બળ તથા બ્લીકણ હતા. વળી અંગ્રેજોનો પ્રવેશ સમુદ્રની જાળુએથી અને સગ્રધાનીથી અતિશય દૂર આવેલા બંગાળા જેવા પ્રાંતમાં પ્રથમ થયો હતો. બાદશાહીની મૂળ સત્તા નરમ પડવાથી રાજ્યના દુરદુરના પ્રદેશ તદ્દન નિરાધાર થઈ પડ્યા હતા. બંગાળાના લોકો દેશના અન્ય ભાગો કરતાં યુદ્ધ કળામાં ઘણાજ કિતરતા હતા, અને મુરાજી-ઉદ-દૌલાનો કારભાર પ્રગ્વને મુખકર નહોતો, તેથી પણ અંગ્રેજોને પુષ્કળ ફાયદો થયો. આરંગજેખનાં મરણ બાદ મોગલ લખ્કર શાંત બેઠું નહોતું, તોપણ તેના જેવો કાબેલ સેનાધિપતિ આ વેળા શુવતો હોત તો તેની સામા અંગ્રેજો ટકી શકતે કે નહીં. એ એક પ્રશ્ન છે. કેમકે ચોડાંજ વર્ષ પછી હંદરઅલ્લી અથવા મરાઠાઓની સામા થવાનો અંગ્રેજોને પ્રસંગ આવતાં તેમનો નિલાય થઈ શક્યો નહોતો. આથી પ્રજાસીની લડાઈનો અપયશ

મુરાજ-ઉદ-દૌલાને તેના દુર્બળ અને અકુશળ કારભારને લીધે ખમવો પડ્યો એમ કહેવું પડે છે. આરંભમાં થયેલા સંઘાતોમાં અંગ્રેજોને જય મળતો ગયો તે આવા કારણને લીધે હતું. એમની સામા થતી ફોજ માત્ર ભાડુતી હતી, તેને પોતાના શેક ઉપર નિશ્ચ નહોતી. આવા ભાડુતી લશ્કરો તે વેળા સદજ જમા કરી સકાર્તા કેમકે તોફાની, હુલ્લ તથા પેટ સાથે ભટકતા આ દેશના અગર બહારના હુમલો લોકોથી આખો દેશ ઉભરાઈ ગયો હતો. પગાર મળે તેટલો વખત તે લોકો જોઈએ તેની નોકરી કરતા. યુરોપિયનોની તોપનો મારો યથાસ્થિત રીતે તેમના ઉપર આવવા લાગ્યો એટલે તે સામે તેઓ ટકાવ કરી ધમ્પા નહીં. એવાં લશ્કરના ઉપરી અમલદારો પણ ધણીનો દુકમ નહીં માનતા, પ્રસંગ મળે તે પ્રમાણે શત્રુ સાથે મિત્રાચારી કરી સ્વાર્થ સાધવાને ઉત્સુક રહેના. આવી ફોજની તથા તે ઉપરના અમલદારોની તેના માલિકને હમેશ મોટી ધાસ્તી રહેતી, કારણ એ કપારે ગળું કાપશે તેનો નિયમ નહોતો. ભાડુતી સિપાઈઓને એકઠા કરી અનેક ધૂર્ત તથા સાહસિક પુરૂષો હિંદુસ્તાનમાં અરાદમા સંક્રામાં નિરનિરાળા પ્રાંતમાં પોતાની રાજ્યસત્તા સ્થાપતા હતા. બંગાળનો નવાબ, અયોધ્યાનો વઝીર, મહેસુરનો હૈદરઅલી, દક્ષિણનો નિઝામ એ સર્વ આવીજ રીતે ભાડુતી સિપાઈઓનાં ટોળાં એકઠાં કરી તે ધામધુમના વખતમાં ઉદય પામ્યા હતા. એ વખતના સધળા અધ્યાન સરદારોમાં અહમદશા અબ્દલી આ પ્રકારનાં કામમાં સર્વ રીતે પ્રવીણ હતા એમ માલમ પડે છે.

આ ઝગઝગમાં યુરોપિયન લોકો સામેલ થતાંજ અધ્યાનોનો ધંધો ફૂળતો હોય તેમ લાગવા માંડ્યું. શાસ્ત્ર રીતી અનુસાર યુદ્ધકળાનું શિક્ષણ મળેલા યુરોપિયનો આગળ આ ભાડુતી લશ્કરનો નિલાવ લાગ્યો નહીં. સર્વએ મળી વ્યવસ્થિતપણે પહેલેથી સધળી બાંહેધ આપતો નથી કરી અવ્યવસ્થી આખર લગી દરાવેલું કામ બિનચૂક કર્યા જવાની મુધરેલી યુદ્ધ પદ્ધતિ યુરોપિયનો આ દેશમાં લાવ્યા તે અવ્યવસ્થિત, અશિક્ષિત અને ભાડુતી સિપાઈઓ કેવી રીતે ટકી શકે ? એજ પ્રકાર કર્નાટકમાં તથા બંગાળમાં અંગ્રેજ, ફ્રેન્ચ અને દેશી ફોજ વચ્ચેના યુદ્ધમાં જાહેર

યથો હતો. યુરોપિયનો જરા સખત મારો ચલાવતા તો તરતજ આ ભાડુતી લશ્કર રણક્ષેત્ર છોડી નાસી જતું, કારણ એક નાના પગાર માટે પ્રાણ આપવાને કાણુ તૈયાર થાય? આવી સ્થિતિમાં આ દેશમાં જે કોઈ લડવૈયા લોકો હતા તે સઘળા યુરોપિયનની બાબતે આવી લડવા લાગ્યા. તેમની તરફથી વખતસર પગાર મળતો, અને તેમને લડાઈમાં જય મળવાની ખાતરી હતી એટલુંજ નહોતું પણ સંભામ વખતે બરાબર યુરોપિયનોની માફક સર્વત્રી આગળ રહી તેઓ લડતા હોવાથી તેમનું માન જળવાતું હતું. દુનિયા અથવા લડવૈયા વર્ગ કરીને આ દેશમાં હુમેશ એક મોટો ભટકતો લોક-સમુદાય હતો. આ વર્ગની સંખ્યા વીસ લાખની હશે એવો કેટલાકોએ અડસટ્ટો કહાડ્યો છે. તેમને લડવાની તક મળી અને તે માટે પગાર મળ્યો એટલે તેમને સંતોષ થતો; પણ તેઓ કેને માટે લડે છે અને તેમાંથી તેમને શું મળવાનું છે એ વિચાર તેમનાં અંતઃકરણમાં ધણો આવતો નહી. આજ વર્ગના લોકોમાંથી યુરોપિયનોએ અને વિશેષ કરીને અંગ્રેજોએ પોતાનાં લશ્કર ઉભાં કર્યાં હતાં. તે સમયે એક દોડ મહિનાના અરસામાં જોઇએ તેટલું પાયદળ લશ્કર અને ઉત્કૃષ્ટ સ્વાશે જમા કરી શકાતા એવો ઉદ્દેશ મળી આવે છે. મધ્ય એશિયામાંથી અશ્વધાન લોકોનાં ઝુંડનાં ઝુંડ આવતાં અને તેઓ જુદા જુદા પ્રાંતના લશ્કરમાં નોકરી રહેતા. યુરોપિયનોની ફાજમાં આરભમાં તેઓ ધણા નહોતા, કેમકે ઉદ્દામ અને મૂર્ખ અશ્વધાનો કરતાં તેમને આ દેશમાંના નરમ સ્વભાવના, વિશ્વાસુ અને સાદા હિંદુઓ પાયદળમાં વધારે અનુકૂળ પડતા. મો વર્ષ સગી આ હિંદુ પાયદળે અંગ્રેજોની નોકરી સર્વોત્તમ રીતે બજાવી છે. તોપખાના ઉપરના લોકોએ પણ પોતાનું કામ યથાપોય્ય કર્યું છે, અને થોડા યુરોપિયનોની દેખરેખ હેઠળ દેરી ફાંજે અંગ્રેજો કરતાં આજસુધી અત્યંત મહત્વનાં કામો કર્યાં છે.

આ ઉપરથી અંગ્રેજોને શરૂઆતમાં જય કેમ મળતો ગયો એ વ્યક્ત થશે. તેમના શરૂઆતના સમામ કિનારે કિનારે થયા. એ પંખી પ્રથમ બંગાળ પ્રાંત તેમણે જીત્યો. ત્યાનો નવાબ અગાઉથીજ અપ્રિય અને પરદેશી હતો, અને તેનું લશ્કર કેવળ ભાડુતી તથા વિદ્રેશું હતું. અશ્વધાન

તથા મરાઠા સ્વારોને લીધે આખો દેશ હેરાન હતો, અને ખેતી તથા વેપાર ધણીજ અધમ અવસ્થાએ પહોંચ્યાં હતાં. આથી અંગ્રેજોને કિનારા ઉપરના પ્રદેશમાં સહેલાઈથી જાય મળતો ગયો. પરંતુ આ પ્રકાર કાંઈ વખત ટક્યો નહીં. જેમ જેમ પ્રદેશ શતતાં તેઓ અંદરના ભાગમાં દાખલ થતા ગયા તેમ તેમ તેમની ગતિ ધીમી પડી ગઈ. મરાઠાઓએ તેમને દ્રવ રીતે અટકાવ્યા હતા, કેમકે તેમની ફાજબીજાઓની માફક લાકુતી નહોતી, તેમનામાં રાષ્ટ્રીય અભિમાન ધણું જાગૃત પામ્યું હતું, અને રાજ્યકારભારમાં પણ તેઓ કુશળ હતા. અંગ્રેજોએ બંગાળનો કબજો લીધો તેજ વખતે મરાઠાઓ હિંદુસ્તાનના ધણીખરા ભાગ ઉપર ફરી વજા હતા અને પોતાનું સામ્રાજ્ય સ્થાપવાના વિચારમાં મશગુલ હતા. તેઓનાં આ કૃત્યનો અંગ્રેજોને આપતોજ ફાયદો મળ્યો. મૈસુરના રાજા, નિઝામ અને ખુદ મોગલ બાદશાહ તથા તેના પ્રાંતપ્રાંતના નવાબને મરાઠાઓએ હેરાન કરી મુકવાથી અંગ્રેજોને તે કામ કરવાની જરૂર રહી નહીં. તેઓ વચમાં ધ્યાન્ય ન હોત તો હિંદુસ્તાનમાં મરાઠાઓનું રાજ્ય થવાના સંભળા સંભેગે આનુકૂળ બન્યા હતા. અંગ્રેજોનું એ સુભાગ્ય હતું કે આરંભમાં મરાઠાઓ સાથે લડવાનો તેમને પ્રસંગ આવ્યો નહીં, અને જ્યારે તેઓ વખત આવ્યો, ત્યારે તેમનું રાજ્ય કંઈક સ્થિર હોઈ તેમની શક્તિ પણ વધી હતી. હિંદુસ્તાનમાં અંગ્રેજ રાજ્ય સ્થાપવામાં જે કાંઈએ પણ સખત વિશ્વતા બતાવી હોય તો ને મરાઠાઓજ હતા, અને આ દેશમાં અંગ્રેજોને ઝનુની લડાઈઓ તેમની સાથેજ થઈ હતી.

આટલા ઉપરથી મુદ્દવના માની લીધેલા જોરથી અંગ્રેજોને હિંદુસ્તાનનું રાજ્ય મળી ગયું, અગર હિંદુસ્તાનના લોકોએ જાતે રહી આ દેશ શતી અંગ્રેજોને હવાલે કર્યો, એમ કહેવું ખરું નથી. કેટલાકો એમ પ્રતિ-પાદન કરે છે કે હિંદુસ્તાનના ખરા ક્ષત્રિય અથવા લડવૈયા લોકો અંગ્રેજો સાથે કદી સામેલ થયા નહોતા; ચોર, સમોશી, ઘરખાર વિનાના પેટ માટે લટકતા દરતા અને હલકા વર્ગના લોકોને પોતાની તોફારીમાં રાખી તેમણે આ દેશ શત્યો હતો, પણ આ કામમાં હિંદુસ્તાનના ખરા યોદ્ધાઓ તેમની

સાથે જોડાયા નહોતા. આ કહેવું ખરૂં છે કે ખોટું તે નક્કી કરવા અંગ્રેજોની ફોજના જાતવાર આંકડા તપાસી જોવા જોઈએ. એમ છતાં કેટલાંક સ્પષ્ટ પ્રમાણ ઉપરથી ઉપરનું કહેવું ખોટું હરે છે. નીચે જાતિના લોકોને નોકરીમાં રાખી અંગ્રેજોએ આ દેશ જીતવાનું એક વખત ખરૂં માનીએ તોપણ તેમની સામે અહીંના લશ્કરી ધધાના લોકો સંદેશનું રક્ષણ કરવા બહાર પડ્યા નહીં એ નિર્વિવાદ છે. જો તેમણે પોતાના દેશનું રક્ષણ કર્યું હોત તો દકાચ અંગ્રેજોના તાગામાં આ દેશ ગયો હોત નહીં. વળી મુસલમાનોએ આ દેશમાં પ્રવેશ કર્યો તે વખત પછીનો, બચકે તેની પહેલાંનો, ઇતિહાસ અવલોકતાં અહીંના લોકોમાં રાષ્ટ્રીય અભિમાન ખીલકુલ હતું નહીં એમ કહેવું પડે છે. પરદેશી લોકો એક સરખા દેશ ઉપર ચડી આવતા હતા, પણ સ્વરાષ્ટ્રાભિમાનને અભાવે તેમનો અટકાવ કરવા તેઓ બહાર પડ્યા નહીં. એક પ્રકારનું પ્રાતિક અભિમાન આપણા લોકોમાં હતું પણ તે એટલું તો સકુચિત હતું કે એક પ્રાતે ખીજ પ્રાંતને કદી મદદ સુધ્ધાં કરી નહોતી. ઉલટું તેની વિરુદ્ધ શત્રુને મદદ કર્યાના દાખલા મળી આવે છે. રજપુત તથા મરાઠાઓ છુટા છુટા મુસલમાનો સામે લડ્યા, પણ તે બન્ને કોઈ પરદેશી શત્રુ સામે લડવામાં કદી એકઠા થયા નહીં. રજપુતો મરાઠાઓને પોતાના શત્રુજ સમજતા. અંગ્રેજ મરાઠાઓનાં મુદ્દ થયાં ત્યારે પુષ્કળ રજપુતો અંગ્રેજોને જઈ મળ્યા હતા. રહેવાની મનસૂબ કે અઘાપિ હિંદુઓનો સ્વભાવ પ્રાતિક તથા એકલપેટો, એટલે અત્યંત આક્રમિક તથા અનુદાર છે. વિસ્તૃત, ઉદાર, અને એકગ્રામીય સમદ્રષ્ટિ આપણા લોકોમાં ન હોનાથી આખા દેશને કેટલું ખમતુ પડ્યું છે એ આપણા એકદર ઇતિહાસ ઉપરથી આપણને ઉત્તમ રીતે દેખાઈ આવે છે.

રકૉટલન્ડના હાઇલેન્ડર્સ અને લોવેન્ડર્સની વચ્ચે ઘણા દિવસ વિરોધ રહેવા બાદ બન્નેનું હિત એકજ છે એમ તેમને માલમ પડતાં તરતજ તેઓ એકત્ર થઈ ગયા હતા. નોર્મન લોકોએ ઇંગ્લંડ દેશ જીત્યો ત્યારે સંકસન પ્રજા સાથે શરૂઆતમાં તેમને અત્યંત વેરજાવ રહેવા પડી સો દોઢસો વર્ષમાં બન્નેનું એકત્ર થઈ ગયું. અર્થાત કોઈ બે જાતિ વચ્ચે પ્રેમ ઉત્પન્ન

થવા માટે બેઠેનું દિન એકજ છે એમ તેઓની ખાતરી થવી જોઈએ. હિતાર્થ એક હોવો એ સ્વરાષ્ટ્રાભિમાનનું એક મૂખ્ય અંગ છે.

૬. મીરજનદરનો ઉદ્દેગ. પ્લાસીની લગ્નછથી બંગાળમાં રાજ્ય-ક્રાન્તિ થતાં અંગ્રેજોની અડચણો મટી જશે એમ સર્વનું માનવું હતું, પણ તેમ બન્યું નહીં. મીરજનદર રાજ્ય કરવાને નાલાયક હતો. લાંબી પી તે અહર-નિશ સુખ એનમાં પડી રહેતો, અને શરીર ઉપર દાગીના પહેરી એસ-આરામમાં નિમગ્ન રહેતો. એના પુત્ર મીરાને પોતાનાં કુરપણાને પરાકાષ્ટાએ પહોંચાડ્યું હતું. આથી મીરજનદર સામા ત્યાં લાં અસંતોષ અને ફરીઆદ ઉત્પન્ન થયાં. તેની પાસે પૈસા ખીલકુલ નહોતા; દરબારમાં સધળા સરદારો નાખુશ થયા હતા. એક બાલુએ દ્રવ્યથી ભરેલાં સેંકડો વહાણો કચકચા તરફ હંકારતાં હતાં ત્યારે ખીજી બાલુએ મીરજનદરને ખર્ચવાને પૈસા નહોતા એ જોઈ ધણી બોકાને તેનાં કૃત્ય માટે ગુસ્સો આવ્યો. તેનાં બહીષ્કૃતપણાની હદ ન રહેવાથી 'કલાઈવિનાં હુકું' ને નામે સધળા તેની મશ્કરી કરવા લાગ્યા. અગાઉ અંગ્રેજ લોકો નવાબ પાસે આજીજી કરતા આવતા હતા, પણ હવે તેઓ તેના શેઠ થઈ બેસા હતા, અને નવાબને તેમનું મન મનાવવું પડતું હતું. વર્ષ બે વર્ષના હુંકે સમયમાં પોતાની નજર આગળ આવો ફેરફાર થયેલો જોઈ સધળાઓને મીરજનદર પ્રત્યે ધણી ઝીડ આવી. મીરજનદર જાતે પણ અંગ્રેજોને ક્યાં વાહતો હતો! અનેક રીતે તેમની મગશરી તોડવાને તેણે પ્રયત્ન આરંભ્યો હતો; પણ કોઈ સુકિત ફળીભૂત ન થવાથી ફરીથી યુગે ગ્રહોડે કલાઈવિને શરણે જવાની નેને ફરજ પડી હતી. વળી એણે પોતાના આમ વર્ગના મનનું સમાધાન કરવા માટે અગાઉના ધણખંડ કામદારોને તોકરી ઉપરથી કહાડી મુકી પોતાના સગા સંબંધીઓને તેમની જગ્યાએ દાખલ કર્યા હતા તેથી પણ તે અપ્રિય થયો હતો. ઉપલા વર્ગના લોકોની જ્યારે આવી રિયતિ થઈ હતી ત્યારે ખીજારા હલકા વર્ગના બેસુત વગેરે જાતિઓની કેવી અવદશા થઈ હતી તેની કલ્પના કરી શકાશે.

ગાદીએ બેસા પછી બે મહિનામાં મહા મહેનતે મીરજનદરે એક કરોડ પાંચ લાખનું પહેલું ભરણું અંગ્રેજોને કયું. એથી પહેલાજ હકતામાંથી સુમારે

છ લાખ આપવાના બાકી રહ્યા. મીરજાદરને નવાબગિરી મળી ખરી પણ તીબેરી તદ્દન ખાલી માલમ પડવાથી તે ભારે મુશ્કેલીમાં આવી પડ્યો. ફક્ત અંગ્રેજોને સમજાવી લેવામાંજ ખત્તનો ખાલી થઈ જવાથી તેના અનેક દેશી સાથીદારોને આપવા માટે તેની પાસે કંઈ પણ રહ્યું નહીં. 'મને નવાબગિરી મળશે તો હું તમને બક્ષિસ આપીશ' એમ તેણે પ્રુષ્કળ લોકોને વચન આપ્યાં હતાં, પણ હવે તેમને થોડું ઘણું આપી કોઈ રીતે સમજાવી લેવા અસક્ત હતો. પ્રથમ અંગ્રેજોની મદદ લેવાનું તેને સાફ લાગ્યું, પણ હવે સઘળી સત્તા તેમના હાથમાં જવાથી તે ન્યાયશે તેમ નાચવું પડશે નથા તેમના હાથમાંથી છુટવાનો માર્ગ મળશે નહીં એ વિચાર તેના મનમાં આવતાં તેના ઉદ્વેગનો પાર રહ્યો નહીં. પૈસા કહડાવવા માટે થયલા જીલમથી લોકો તેઓ ખળભળી ઉઠ્યા, રાજા દુર્લભ-રાય નોકરીમાંથી છુટો થઈ ઘેર બેઠો, પ્રાંતો પ્રાંતના અધિકારીઓ ખંડ કરવા લાગ્યા. આવી મુશ્કેલીઓમાં ફરીથી તેને મદદ માટે કસાઈવ પાસે માંગણી કરવી પડી. કલાઈવને એ તો જોઈતુંજ હતું. કારણ બંગાળાનો કારભાર સર્વ રીતે પોતાની મરજી અનુસાર ચાલે તેવી યોજના તેને કરવી હતી. મીરજાદર તરફની માંગણી થતાં આયર કુટની સરદારી હેઠળ કસાઈવે તેને માટે ફેજ રવાના કરી. લૉની પુઠ પકડી કુટ પટના ગયો, કેમકે ત્યાં કારભારી રામનારાયણ મીરજાદરના હુકમનો અનાદર કરવા લાગ્યો હતો. કેટલાક દિવસ પછી કસાઈવ પોતે લશ્કર લઈ આવ્યો, અને મીરજાદરને લઈ ઉપર રાજમહાલ મયો.

વળી મીરજાદરને મુશ્કેલીમાં પડેલો જોઈ કલાઈવે પાછલી બાકી આપી દેવા તેના ઉપર એકદમ તગાદો કર્યો, ત્યારે મીરજાદરે બીજો કરાર કરી કલ-કત્તાની દક્ષિણ તરફનો સવા જે લાખ પાંડની ઉત્પન્નનો મુલક તેણે કંપનીને સ્વાધીન કર્યો, (જાનેવારી સને ૧૭૫૮). એ પછી મીરજાદર અને કસાઈવ પટના ગયા. અહીં ચાલતા સુરાખારના મોટા વેપારનો મકતો દરસાજ લીલામથી વેચવામાં આવતો તે મકતો હવે કલમનો કંપનીને આપવાની કસાઈવે માંગણી કરી. હાલના સંજોગમાં એ માંગણી કચૂલ કરવાની

મીરજીરને જરૂર પડવાથી જહાર પ્રાંતનો સુરખારનો સઘળો વેપાર જથ્થાનો અંગ્રેજોના હાથમાં આવ્યો. એ પછી આ સઘળું મંડળ પટનામાં ત્રણ ચાર મહિના રહ્યું. અહીં મીરજીરને નવાજપદ ઉપર કાયમ કરવા માટેનું તેમજ કલાઈવને છ હજારની મનસખમિરી આપવા માટેનું બાદશાહનું ફરમાન આવ્યું, ત્યારે જારે દાક તથા સમારંજ કરવામાં આવ્યા. આ સઘળી વ્યવસ્થા સંપૂર્ણ કરી કલાઈવ કલકત્તે સને ૧૭૫૮ ના મે માસમાં પાછો ફર્યો ત્યારે કાસીમનર આગળ તેણે પોતાના લશ્કરનો મોટો ભાગ ગોઠવી દીધો.

મીરજીરે કંપનીને જે જગીર આપ્યાનું આગળ કહેવામાં આવ્યું છે તે વાર્ષિક ઉત્પન્ન કંપનીને સુમારે વીસ લાખ રૂપિયા આવતું, અને તેમાંથી ત્રણ લાખ નવાખને જમીન મેહેસુલ તરીકે લેવા પડતા. આ સિવાય બાદશાહે કલાઈવને મનસખ આપવાથી તે અમીર બન્યો હતો, આ મનસખના બદલામાં તેણે છ હજાર પાયદળ તથા પાંચ હજાર રવાર રાખવાના હતા અને તેના ખર્ચ પેટે બાદશાહ તરફથી તેને નિમણૂક મળવાની હતી. કલાઈવે કંઈ પૈસા લશ્કર રાખ્યું નહીં, છતાં મીરજીર પાસેથી નિમણૂક માગી. જવાબમાં પૈસા નથી એમ મીરજીર કહી શક્યે નહીં. ત્યારે કંપનીની જગીરના વસુલમાંથી દર સાલ જે ત્રણ લાખ રૂપિયા નવાખને આપવાના હતા તે પરબાર્યા કંપની તરફથી કલાઈવને મળે એવ ગોઠવણ મીરજીરે કરી આપી. આ ત્રણ લાખની નિમણૂક માટે આગળ જતાં કંપની અને કલાઈવ વચ્ચે મોટો ટોટો ઉપરિચિત થયો હતો.

કલકત્તે આવ્યા પછી કલાઈવે ત્યાંના કિલ્લાની ઉત્તમ પ્રકારની દુરસ્ત કરી હમેશ માટે યોગ્ય બહોળસ્ત કર્યો. પ્રેસિડન્ટની જગ્યા ઉપર તેનું નિમણૂક થઈ હતી. એટલામાં કાઉન્ટ ડાલી મોટી કોજ રાઈ પોન્ડીચેર આવવાથી, તેને કર્નાટક તરફ સત્તર જવા માટે આમંત્રણ થયું. પરંતુ મોગલ બાદશાહીમાં નાના તરેહની ભાંજગડો આવ્યું હતી, અહમદશાહ તે અબદલી અને મરાઠાઓના ઝગડાએ ઉગ્રરૂપ ધારણ કર્યું હતું, અને ગમે વખતે શું બનશે તે નક્કી નહોતું. બંગાળમાં સર્વત્ર અત્યવરથતા હતી.

સને ૧૭૫૮ માં બાદશાહના પુત્ર શાહનવાઝ અલીગઢરે બંગાળ પ્રાંત ઉપર સ્વામી કરી ત્યારે તેને અયોધ્યાના વઝીર તથા ફ્રેન્ચ મદદરથ દોની મદદ હતી. હોં આ વખતે ભારે ખટપટ કરી મોગલ બાદશાહીમાં પડેલાં બંગાળને સમારવાનો પ્રયત્ન કરતો હતો, પણ તેને કંઈ મશ મળ્યો નહીં. સધળા લોકો અંદરખાનેથી અંગ્રેજો વિરુદ્ધ કારસ્તાન રચતા. તેમના કબજામાંથી છુટવા માટે મીરજાદરે મરાઠાઓને બંગાળા ઉપર સ્વામી લાવવા તેડું કર્યું. આવી સ્થિતિમાં કલાઈવને બંગાળ પ્રાંત છોડી જવાનું સમ્ય નહોતું. જો તે ગયો હોત તો ઉપાડેલો સધળો અમ વ્યર્થ ગત. એથી તેણે કર્નલ ફોર્ડને ઉત્તર સરકારનો પ્રાંત છોડવા મોકલ્યો. એ બાજતની હકીકત આગળ આવી ગઈ છે.* શાહનવાઝે મીરજાદર ઉપર સ્વામી કરી ત્યારે તેને મદદ કરવા માટે એપ્રિલ ૧૭૫૮ માં કલાઈવ પટના ગયો; પણ તે આવે છે એમ સાંભળતાં જ શાહનવાઝે લાંબી નીકળી નાહો. આ કામના બદલામાં મીરજાદરે કલાઈવને ઉપર કહેલી ત્રણ લાખની બક્ષિસ આપી હતી.

અંગ્રેજોની આ વધતી જતી આબાદીથી ચીનસુરામાં વસંદા લોકોને ભારે આશ્ચર્ય લાગ્યું. તેમનું સર્વોપરીપણું ધટાડવા માટે નવાબે વસંદા લોકો સાથે ગુપ્ત રીતે સંબંધ રાખ્યો હતો, અને પરિણામમાં જવા બેટમાંની તેમની મુખ્ય રાજધાની બટેવિઆથી ૩૫ આરમાર હિંદુસ્તાન આવી અંગ્રેજોને આ દેશમાંથી હાંકી કઢાડવાનો હતો. આ સધલો બેટ ખાનગી રીતે રચાયો હતો, પણ કલાઈવ ઘણો સાવધ હતો.

આ પ્રમાણે અઘણી ગોઠવણ મુજબ સને ૧૭૫૮ ના અક્ટોબરમાં સાત ૩૫ વહાણો લશ્કર લઈ હુગલી નદીમાં દાખલ થયાં ત્યારે તેમને હાંકી કઢાડવા માટે કલાઈવે મીરજાદરને ઘણી સખત તાકીદ કરી. મીરજાદર હુગલી ગયો ત્યાં તેની અને વસંદા લોકો વચ્ચે મુલાકાત થઈ. આ વેળા કલાઈવ પાસે ધણું લશ્કર નહોતું છતાં તે ડગમગ્યો નહીં; યોગ્ય વખતમાં કર્નલ ફોર્ડ અને કેપ્ટન નોક્સ (Knox) તેને આવી મળ્યા. વસંદાઓએ લગભગ શરૂ કરી, ભારે કલાઈવે હાથ

હૈંડગના કેટલાક આલાક અમલદારોની મદદથી જમીન ઉપર તેમજ પાણીમાં તેમનો પરાજય કર્યો અંગ્રેજોના હારવાની નવાળ વાટ જોતો હતો, પરંતુ તેમનો જય થયેલો સાંભળી તે નિરાશ થઈ ગયો. કલાઈવે વડદા લોકો સાથે કાયમનો કરાર કરી તેઓ ફરીથી માથું ઉંચકી ન શકે એવી વ્યવસ્થા કરી. આટલું કામ કર્યો પછી તેનું મન સ્વસ્થ થતાં, હવે પોતાનું કામ થઈ રહેલું જાણી વિશ્રાંતિ લેવા માટે ઇંગ્લંડ જવાનો તે વિચાર કરવા લાગ્યો. કલાઈવે વૉન્સિટાર્ટ (Vansittart) પોતાનો અધિકાર સોંપ્યો અને લશ્કરની સરદારી કેલિઓડને આપી. મીરજાપુર સાથે એ લોકોની ઓળખાણ કરાવી તેણે તેની રજા લીધી ત્યારે પોતાનો મોટો આધાર જમ છે એમ નવાખને લાગ્યું. સને ૧૭૬૦ ના ફેબ્રુઆરી માસમાં કલાઈવ ઇંગ્લંડ જવા ઉપડ્યો.

મકરણ રર મું.

બંગાળામાં રાજ્યકારભારની ધામધુમ.

સને ૧૭૬૦-૧૭૬૫.

૧. મીરજાસમની નવાખપદ ઉપર સ્થાપના.
૨. મીરજાસમનો અંગ્રેજો સાથે ટોલ.
૩. મીરજાસમ તથા અંગ્રેજો વચ્ચે યુદ્ધ.
૪. રાજ સીતાપરાય.
૫. કલાઈવનો ઇંગ્લંડમાં ગાનપૂર્વેક સાક્ષર.
૬. સ્પેન્સરે કંદેલી નવાનવાખની નિમણૂક.
૭. રાજ્યકલ્પિતાં મત્યક્ષ પરિણામ.

૧. મીરજાસમની નવાખપદ ઉપર સ્થાપના. સને ૧૭૫૬ ના ફેબ્રુઆરીમાં કલાઈવ ઇંગ્લંડ ગયો ત્યારે બંગાળાનો કારભાર પોતાની પાછળ વૉન્સિટાર્ટને સોંપવા માટે તેણે સીફરસ કરી હતી. એ સૂચના ઇંગ્લંડથી મંલુર થઈ આવતાં સગી બંગાળાનો વહિવટ તૂર્ત વેળા હોલવેલને સોંપવામાં આવ્યો હતો. સુરાજ-ઉદ-દૌલાને હાથે અંધારી ઢાઢીમાં પુરાયલા આ હોલવેલે સુમારે દોઢ વર્ષ વહિવટ ચલાવી સને ૧૭૬૦ ના જુલાઈ માસમાં વૉન્સિટાર્ટને હવાલે કર્યો. હોલવેલ અને મીરજાપુર વચ્ચે

ખીલકુલ બનાવ ન હોવાથી મીરજીદરને ગાદીએથી ઉઠાડી મુકવાનો ઉપક્રમ હોદ્દેલે ચલાવ્યો હતો તેમાં તે સહજમાં પાર પડ્યો હતો, પણ એટલામાં દિલ્હીના બાદશાહનું ખુન થતાં શાહજહાં અલીગઢર શાહઆલમ નામ ધારણુ કરી બાદશાહ થયો. સરઆતમાંજ તેણે હાથમાંથી ગયરો બંગાળ પ્રાંત પાછો મેળવવા માટે અયોધ્યાના વઝીર સુબ્બ-ઉદ-દૌલાની મદદથી સ્વારી કરી. આવી સ્વારીએ બહેલી મોડી થયા વિના રહેશે નહીં એમ કલાધર્મ મૂળથી માનતો હોવાથી તેણે તે માટે તજવીજ કરી રાખી હતી. કર્નલ કૅલિઓડ તથા મીરજીદરનો ઊંકરો મીરાન બન્ને ફોજ સર્જ બાદશાહ સામે લડવા આવ્યા. પટનામાં રામનારાયણુ કરી નવાબનો કારભારી હતો તે પ્રથમ બાદશાહની સામા થયો, પરંતુ તેનો પરાજય થતાં પટના શહેર બાદશાહના હાથમાં પડવાની અણી ઉપર હતુ, એટલામાં કૅલિઓડ તથા મીરાન આવી પહોંચ્યા, પણ એમને મુકાબી બાદશાહ આગળ નીકળી ગયો. એણે મરાઠાઓ સાથે સંધાન કરી મદદ માંગી હતી, પણ તેઓ આ પ્રસંગે પાણીપતના યુદ્ધમાં ગુથાયલા હોવાથી તેઓને બાદશાહની મદદે આવવાનું અનુકૂળ પડ્યુ નહીં. એ પછી કૅલિઓડ ફરીથી બાદશાહની આડે આવવાથી બાદશાહ મુર્શિદાબાદથી પાછો ફર્યો અને પટનાને ઘેરો ધાર્યો. એ વખતે ફ્રેન્ચ પ્રહસ્ય લૉ તથા પુર્નિઆનો નવાબ તેની મદદે આવ્યા હતા. સામી તરફ કેપ્ટન નૉકસની સરદારી હેઠળ ખીજ એક અંગ્રેજ ફોજ કૅલિઓડની મદદે આવી, એટલે બાદશાહ પરાભવ પામી પાછો ફર્યો. તેની પુઠ પકડી અંગ્રેજ લશ્કર ધસતુ હતુ તેવામાં એક રાતે મીરાનના તુખ ઉપર વીજળી પડવાથી તે મરણુ પામ્યો.

મીરાનના ગુજરી જવાથી નવાબના કારભારમાં ભાગ્યગડ ઉપરિથત થય. આથી એમ દરતુ નથી કે તે એક ઉત્તમ પુરુષ હતો. ઉલટું તે સ્વભાવે અત્યંત દુષ્ટ તથા બેધર્મિાની હતો; મનુષ્ય સ્વભાવના સર્વ કર્મ દુર્ગુણો તેનામાં હતા. તે ધીટ નહીં પણ ઉતાવળો, કષ્ટ પણ ફાયદો ન હોય છતાં વિશ્વાસઘાત કરનારો, લોભી તેમજ લિંગલિ, તથા અપત્ર બસની. અને અનુપકારી હતો. આવા પ્રહસ્યનાં મરણુથી કોઈનેજ નુકસાન નહોતું.

એમ છતાં એથી મીરજાદર પછી નવાબ ઠાણુ થશે એ પ્રશ્ન ઉત્પન્ન થયો. નવાબ વ્યસની તથા મહારોગથી પીડાતો હતો, તથા તેનો બીજો પુત્ર નાની ઉમરનો હતો. આવી દુષ્ટીકતમાં અવિધ્યની વ્યવસ્થા કરવાની જોખમ-દારી અંગ્રેજો ઉપર આવી પડી, કારણ ખાસીની લડાઈ પછી તેમની સલાહ વિનાં નવાબના દરબારમાં એક પાંદડું પણ દાલી શકતું નહોતું.

એટલામાં કલકત્તે વૉન્સિસ્ટાન્ટ ગવર્નર તરીકે કારભાર ચલાવવા લાગ્યો. તેણે હવે પછી શું કરવું તે નક્કી કરવા માટે ફેલિઓડને પોતા પાસે બોલાવ્યો. એણે થોડો વખત અગાઉ બાદશાહ સાથે તક્રુ માટે જે સંદેશ ચલાવ્યા હતા તે ઉપરથી એટલું તો દેખાઈ આવ્યું હતું કે નવાબ અંગાળા પ્રાંતનો સંપૂર્ણ માલિક હોવાનું આજીવન જે સમજવામાં આવતું હતું તે ખુદ ઇંપતીને નુકસાનકારક હતું. નવાબ માત્ર હાથ દેશનો અમલ-દાર હતો, અને તેજ દરજ્જા ઉપર તેને આણી મુકવો જોઈએ એમ વિચાર નહીં થતાં, તે પ્રમાણે ગોઠવણ કરવાની હતી. એટલામાં મુશિદાબાદથી મીરમહમદ કાસીમખાન ઉર્ફે મીરકાસીમ તરફથી સંદેશ ચલાવવા એક એલચી અંગ્રેજો પાસે આવ્યો. આ મીરકાસીમ મીરજાદરનો જમાઈ હતો, અને તે ધણો મગરૂર તથા-ધૂર્ત હતો. તેની વય આઠીસ વર્ષની હતી. ઉર્ફા બેચાર વર્ષમાં મુસલમાની અમલની જે દુર્દશા થઈ હતી તે તેણે લક્ષપૂર્વક અવસોકન કરી હતી, અને યથાશક્તિ ખટખટ કરી નવાબની સત્તા ફરીથી સ્થાપન કરવાનો તેને નિચાર મુક્યો હતો. ફાજલે પગાર ન મળવાથી તેણે કરેલો ગિફ્ટો એણે મટાડ્યો હતો. એ પછી કલકત્તાના અધિકારીઓને લાંચ આપી પોતાને અનુકૂળ પડે તેવી વ્યવસ્થા કરવા માટે તે કલકત્તે ગયો. ત્યાં અંગ્રેજો સાથે તેણે એવો દંડાવ કર્યો કે (૧) મીરજાદરે સર્વ કારભાર છોડી દઈ મીરકાસીમને હવાલે કરવો, અને તેના મૃત્યુ પછી મીરકાસીમને નવાબગિરી મળે; (૨) મીરકાસીમ તથા અંગ્રેજ વચ્ચે કાયમની દોસ્તી થતાં અંગ્રેજ લશ્કરે તેને મદદ કરવી; (૩) આ મદદના ખર્ચામાં તથા લશ્કરના ખર્ચ પેટે ખરદાન, ચીતારોગ અને ચિદનાપુરનાં પરગણાં હમેશ માટે અંગ્રેજોને સોંપી આપવાં; (૪) ત્રણ વર્ષ-પર્યંત

સિલહીટ પ્રાંતનો યુનો નવાળે અંગ્રેજોને લેવા દેવો, અને (૫) હેન્રીની રકમો બક્ષિસ તરીકે આપવી:—વૉન્સિટાર્ટને પાંચ લાખ રૂપીઆ, એ લાખ સત્તર હજાર હોલ્વેલને, સમ્પર તથા મેંકગાયર એ દરેકને - અઢી લાખ; કર્નલ કૅલિઓડને એ લાખ, અને બીજા એ ઇસમોને પ્રત્યેકને એક લાખ ચોત્રીસ હજાર. સપ્ટેમ્બર, તા. ૨૭ મી સને ૧૭૬૦ આવો દરાવ કરી મીરકાસમ મુશિદાખાદ ગયો, અને તેની પછી એ દિવસ રહી વૉન્સિટાર્ટ પણ ત્યાં આવ્યો. બન્નેએ મળી મીરજાદરને પેન્શન આપી કલકત્તે આપ્યો, અને મીરકાસમ નવાજ બની ગયો. આ રીતે રાજ્યક્રાન્તિ પાર ઉતરતાં અંગ્રેજોનાં ખીસાં ભરવાની પ્લાસીના સમયની પડેલી પદ્ધતિ પુનઃ ઉપયોગમાં આવી. ઉપરની હકીકતની ઇંગ્લંડમાં જાણ થતાં લાય લેવા માટે કૉન્સિલના ત્રણ સભાસદો હોલ્વેલ, સમ્પર તથા મેંકગાયરને નોકરી ઉપરથી ખરતરફ કરવામાં આવ્યા, અને તેમની જગ્યાએ એલિસ, સ્કિમ્પ, વ્હરલ્સટ તથા વૉર્ન હેરિટિંગ્સ સભાસદ થયા. આથી કૉન્સિલમાં વૉન્સિટાર્ટનો પક્ષ દબાઈ ગયો, કારણ વૉર્ન હેરિટિંગ્સજ માત્ર તેના પક્ષનો હતો, અને બાકીના સઘળા તેના વિરોધી હતા.

બંગાળાની આ નવીન રાજ્યક્રાન્તિ કેવળ પૈસાને લોભે અંગ્રેજોએ કરી હતી. ‘આ સર્વ વ્યવહાર અંગ્રેજોને માટે અત્યંત બેઇમાની તથા લાંચનકારક છે. એથી કંપનીની કંઈ પણ નવી સગવડ સચવાયાની નહોતી. બંગાળાનો ખરો માસિક-દિલ્હીનો બાદશાહ-પોતાનો અમલ તે પ્રાંતમાં બેસાડવાનો પ્રયત્ન કરતો હતો, તેવામાં અંગ્રેજોએ ત્યાંનું નવાખપદ એકના હાથમાંથી છીનવી લઈ, લાંચ લઈ, બીજા બીનદકદારને વેચ્યું. પોતાનો ફાયદો મેળવી લેતાં કંપનીને ફાયદો કરીએ છીએ એવો તેમણે દોંઝ કપાં. જોએને પૈસા મળ્યા નહીં તેઓ બીજાઓની વિરુદ્ધ પડ્યા અને કૉન્સિલમાં ભારે ટોચ શરૂ થયો. આજે આ બનાવને સો વર્ષ થઈ ગયાં છે ત્યારે શાંત મને તે વિષે વિચાર કરતાં, તે વેળા કંપનીના અમલદારોએ બાદશાહનો પક્ષ કેમ મૂવોં નહીં તે સમજાતું નથી. બાદશાહ તકશરી મુલકનો ખરો માલિક હતો, અને કંપની તેની પાસેથી નવાજ કરતાં પુઝળ

ફાપટો કરી લઈ શકત.'* મીરઝાસર બારે કદ વેળી કલકતે આવી રહ્યો. આવાં બેઈમાનપણાં માટે ધણી સખત ચુસ્ત સિવાય તેના મનમાં ખીન્દું કંઈ પણ નહોતું. યોન્સિટાર્ટ પોતે કંઈ ખચખચ નહોતો. બીજર કહે છે કે તેણે લાયમાનો પોતાનો દિસ્સો લીધો નહોતો. તેના વિચાર યોગ્ય હતા, તથા ન્યાય કરવાની તેની ઈચ્છા હતી, પણ પોતાના વિચારની કોન્સિલ ઉપર હાથ બેસાડવાની તેનામાં દિમત નહોતી, તેની બદુમતીનો તે અનાદર કરી શકતો નહીં, અને સર્વ દશીકત ઇન્કંક લખી મોઢલી દુકમ મંગાવવા બેટલો અવકાશ નહોતો.

નવાબગિરી મળતાંજ મીરઝાસમે અંગ્રેજોનું અગાઉનું સધળું કરજ એકદમ પગાર કર્યું, અને નવા કરાર પ્રમાણેની સધળી માંગણીઓનું ફેણ પતાવ્યું. લશ્કરનો ચડી ગયેલો પગાર આપી પોતાનાં માણસોને તેણે સંતુષ્ટ કર્યાં. એવામાં બાદશાહે પુનરપિ અંગાળા ઉપર સ્વારી કર્યાની ખાતમી આવવાથી મેજર કર્નાકની મદદ મેળવી મીરઝાસમ ઉત્તર તરફ ગયો, અને તેમણે યોગજ વખતમાં બાદશાહને દરાખ્યો. આ પ્રસંગે જો તથા તેના ફ્રેન્ચ સાથીદારો અંગ્રેજોના હાથમાં સપડ્યા. બાદશાહનો આવી રીતે પરાજય થતાં તેનો પોતાના કામમાં ઉપયોગ કરી લેવાનું અંગ્રેજોના મનમાં આવવાથી મેજર કર્નાકે બાદશાહને મળી તેને પટના આવવા સમજાવ્યો. અહીં તેણે બાદશાહનો ખીતાબ ધારણ કર્યો; એમ છતાં કોઈ પણ પોતાને લઈ જઈ દિલ્હીના તખ્ત ઉપર સુરક્ષિત બેસાડે એવી તેની ઈચ્છા હતી. પટનામાં અંગ્રેજો પાસે આવવાનો તેનો હિદેશ આજ હતો. અહીંની તેમની વખારને તેઓએ અનેક રીતે શણગારી મધ્ય ભાગે જમવાના ટેબલ ઉપર એક તખ્ત તૈયાર કર્યું, અને શાહઆલમને મોટો સમારણ કરી તે ઉપર બેસાડ્યો. મીરઝાસમે આવી તેને એક હળાર એક મહોરનું નજરાણું કર્યું. હિંદુસ્તાનની મહાન બાદશાહીના માલિકને તખ્ત ઉપર બેસાડવા માટે અંગ્રેજોને ફાજુલર ધન્યતા લાગી, શાહઆલમ પાસેથી મીરઝાસમને નવાબપદ ઉપર કાયમ કરવાનું ફરમાન તેમણે મેળવ્યું, અને

તેના બદલામાં મીરકાસમે દરસાલ જંગાળામાંથી છવીસ લાખનું વસુલ બાદશાહને ભરવાની કબૂલાત આપી. આ બાબત જે કંઈક ચમત્કાર છે તે એટલેજ છે કે જે પ્રાંતમાંથી અલિવર્દીખાને પ્રત્યેક વર્ષ એક કરોડ રૂપીઆનું વસુલ બાદશાહને આપ્યું હતું તે પ્રાંતમાંથી વાર્ષિક છવીસ લાખ મળવાથી ઘણું મળ્યું હોય એમ સાહચાલમને લાગ્યું. જરદવાન, ચીતાગેંગ, અને મીદનાપુર પોતાને આપેલાં હતાં તે માટે અંગ્રેજોએ બાદશાહનું ફરમાન માગ્યું, પરંતુ તે પ્રાંતનું વસુલ દરસાલ બાદશાહી તીજેરીમાં અંગ્રેજો આપે તો તેમની માંગણી કબૂલ કરવાનું ન્યારે તેણે જણાવ્યું ત્યારે તેઓ નિરાશ થયા. વળી સાહચાલમે પોતાને દિલ્લી પહોંચાડવા માટે અંગ્રેજોને આગ્રહ કર્યો, પણ અત્યારથી આવા લગીરથ પ્રયત્ન ઉપાડવા માટે તેઓ હિમત કરી શક્યા નહીં. વિશેષમાં બાદશાહે અંગ્રેજોને જંગાળાની દિવાની આપવા જાહેર કર્યું, પણ મીરકાસમ સાથે ટંકો થવાની જાહીકે વાંચિસટાંટ તેનો સ્વીકાર કર્યો નહીં.

૨. મીરકાસમનો અંગ્રેજો સાથે ટંકો:—મીરકાસમ ભારે અભિમાની પુરુષ હતો એમ આગળ કહેવામાં આવ્યું છે. તેનામાં સુરાજ-ઉદ-દૌલાના જેવી હિમત હતી, અને નિશ્ચય તથા ધર્મતા એ ગુણો વધારે હતા. સને ૧૭૬૧ ના જુન માસમાં બાદશાહની સાથે આલેક્ષી બાંજગડ-માંથી મોકળા ચતાંજ તેણે અંગ્રેજોનું ઉપરીપાલક કહાડી નાંખી નવાબની પૂર્વની સ્વતંત્રતા મેળવવા પ્રયત્ન ચલાવ્યો. અંગ્રેજોને અનુકૂળ હોય તેવા પણ પોતાની વિરુદ્ધના જે અમલદારો રાજ્યમાં હતા તેને ગમે તે સખજે, કિંવા તેમના ઉપર ગમે તેવા આરોપ મુકી તે દૂર કરવા લાગ્યો, અને તેમની જગ્યાએ પોતાના ભરોસાના અને પ્રસન્ન પડતાં દ્રવ્યથી કામ કરનારા ઇસિમો તેણે નીમ્યા. મુશ્કેલીબાદ જાહેર કલકત્તાની પામે હોવાને લીધે ત્યાં નવાબ ઉપર અંગ્રેજોનો મેદ સહેલાઈથી બેસી શકે એમ હોવાથી અહીંથી સુમારે ત્રણમો માર્ષલ આવેલા મોંગીરના મજબૂત જાહેરમાં તેણે પોતાનું ચાણું કર્યું, અને ત્યાં કિલ્લેબંધી કરી પોતાનો બદોબસ્ત પાકો કર્યો. રૂપત પામેથી સખતાઈથી તે વસુલ ઉધરાવવા લાગ્યો, તેણે પોતાનો ખર્ચ કમી કર્યો,

જમીનદારો પાસેથી ચડી ગયેલી મહેસુલ એટલી કરી, લસ્કરમાંનાં સધળાં નકામાં માણસોને કહાડી મુકી ફ્રેન્ચ, જર્મન, આર્મિનિયન વગેરે અનેક લોકોને નોકરી સખા કોજમાં યુરોપિયન પદ્ધતિ ઉપર મુધારણા કરી. આ કામમાં આલ્સેસ પ્રાંતના ફ્રંકો-જર્મન જાતિનો રેન્હાર્ડ (Reinhard) નામનો પ્રસિદ્ધ તેને, ધણો ઉપયોગી થઈ પડ્યો. એણે લોના દ્વાર દેહળ શરકરી તાલીમ લીધી હતી, અને દોઢ વર્ષની અંદર અનેક વેળા અંગ્રેજો તથા ફ્રેન્ચની નોકરીની અદલાબદલી કરી હતી. તેના કદરૂપા ચહેરાને લીધે તેને 'સોંબર' (Sombre) ના અંગ્રેજી નામથી લોકો ઓળખતા હતા. પાછળથી 'સોંબર' શબ્દનું હિંદુસ્તાની રૂપ 'સમર' થયું, અને એ નામે એ મહારથ પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યો. એની સૂચના તથા સલાહ અનુસાર મીરકાસમે એક ઉત્કૃષ્ટ ફોજ તૈયાર કરી, અને તોપ જનાવવાનું કારખાનું ઉઘાડી તે ઉત્તમ પ્રકારની તોપ તૈયાર કરવા લાગ્યો. પટનાના કારભારી રામનારાયણે અંગ્રેજોની મહેરબાની મેળવી હતી, અને અનેક વિકટ પ્રસંગે તેમનો પક્ષ તેણે સલાખ્યો હતો. આ હકીકતમાં તેના ઉપર મીરકાસમનો ડોળો હોવાથી રામનારાયણે અંગ્રેજોની મદદ માંગી, પરંતુ તે તેને મળી નહીં એટલે મીરકાસમે તેની સધળી સંપત્તિ છીનવી લીધી.

આવી રીતે ચાલતા અંગ્રેજ તથા મીરકાસમ વચ્ચેના ટંટાને ઉગ્રરૂપ આપવામાં જકાતની માફીએ સહાનુભૂતિ આપી. આ જકાત માફીનો ઇતિહાસ વખતો વખત આગળ આપવામાં આવ્યો છે. પ્રથમ એ માફી કંપનીના પરદેશ જતા તથા ત્યાંથી આવતા માલ માટે હતી; પરંતુ પાછળથી અહીંના ધણા ખાનગી વેપારીઓને માફીનો દસ્તક નામનો પરવાનો અંગ્રેજો આપવા લાગ્યા. તેમણે આ દસ્તકનો વહિવટ દેશમાંનાં સ્થાનિક વેપારને પણ લાગુ કરવાથી બંગાળા પ્રાંતમાંના ધણાખરા નદી માર્ગે ચાલતા વેપારમાંથી ઠેકઠેકાણાનાં નાકાં ઉપર પૂર્વે નવાજને મોટું ઉત્પન્ન મળતું તે હવે બંધ પડ્યું હતું, અને તેને તેમજ દેશી વેપારીઓને સર્વ રીતે નુકસાન થયું હતું. દરેલા હુકમ પ્રમાણે અંગ્રેજો વર્ને તો તે કરાર પાર પાડવાને નવાજ તૈયાર હતો, પણ તેમને પસાનો એટલો જધો લોભ લાગ્યો હતો કે ઉપર કહેલા

દસ્તકો સુદ્ધાં તેઓ પૈસા લઈ વેચવા લાગ્યા. વખત જતાં લોકો આવાં દસ્તકો બનાવટી કરવા તથા વેચવા લાગવાથી સઘળો ઘોટાળો બહાર પડ્યો.

આ પ્રસંગે અંગ્રેજોના હિંદી ગુમાસ્તાઓ પોતાના શેઠને નામે મરજીમાં આવે તેટલો જુલમ કરવા લાગ્યા. જે લોકોને કેડે પહેરવાને એક પંચીયું સુદ્ધાં મેળવવાની મુશ્કેલી પડતી તેઓ અંગ્રેજ સિપાઈઓનો પોશાક સજી તેમનાં નિશાન તથા દસ્તક લોકોને બતાવી નવાબના રાજ્યમાં ફરવા લાગ્યા, અને તેના અધિકારીઓને ધમકાવી તથા તેમના હુકમ કાને નહોં ધરી, લોકો ઉપર જુલમ કરી મન માને તેમ માલની ખરીદી કરવા લાગ્યા. એક તરફથી પ્રજાને અને બીજી તરફથી પોતાના શેઠને આ પ્રમાણે ફસાવી તેઓ પોતાનાં ખીસાં ભરતા હતા. રાજ્યમાં નવાબના અમલદારોની હકુમત બંધ પડી, અને રૂપતની નજરમાં નવાબનો અધિકાર માત્ર બાળએજાની પકિતએ ઉતરી પડ્યો (Died). આ સ્થિતિને પરિણામે દેશી વેપારીઓનો ધંધો સમૂળો બેઠો; નવાબને જકાતમાંથી મળતું ઉત્પન્ન ખીસકુલ બંધ પડ્યું. તેણે કૉન્સિલને આ વાત જણાવી તેને સમજાવી કેવા મથન કર્યું, પણ તેની તરફ કોઈએ લક્ષ આપ્યું નહોં; વૉન્સિલાર્ટ તથા હેસ્ટિંગ્સે તેની ફરિયાદ દૂર કરવા બન્યો. તેટલો પ્રયત્ન કર્યો, પણ કૉન્સિલના બીજા સભાસદોએ તેમનું કહેવું ગણ્યું નહોં. નવાબને રૂબરૂ મળી આ બાબત વિચાર કરવા માટે વૉન્સિલાર્ટ સને ૧૭૮૩ ના જાનેવારીમાં મેંગીર ગયો, ત્યારે બન્ને વચ્ચે વાતચીત થતાં નવાબે એમ ફરાવ્યું કે ‘ અંગ્રેજોએ સર્વ પ્રકારના દેશી માલ ઉપર સેકડે નવ ટકા જકાત આપવી, દેશી વેપારીઓએ પચીસ ટકા આપવી અને વખારના મુખ્ય પ્રતિનિધિની સહી સિવાય અંગ્રેજોએ દસ્તક આપવા નહોં. ’ અંગ્રેજો આ સરત પાળશે એવી નવાબને ખાતરી નહોતી, પણ ‘ એકવાર છેવટના ઉપાય તરીકે આ વાત હું કબૂલ કરું છું, પણ જો અંગ્રેજોએ પોતાનો કરાર નહોં પાળ્યો તો અમે સર્વને જકાત માફ કરીશું, અને તે પછી દેશી તથા અંગ્રેજ વેપારીઓ એક સરખા ધર્મ જશે, ’ એમ નવાબે વૉન્સિલાર્ટને સ્પષ્ટપણે જણાવ્યું. એમ છતાં કલકત્તાના અંગ્રેજોને આ ઉપાય ગમે.

નહીં. દેશી લોકોની કંઈ કિમતજ નહીં હોય એમ તેઓએ જણાવ્યું કે 'અમે એક પે પછી જઠાત આપનાર નથી. અમારા ઉપર જઠાત નાંખનાર નવાખ દાણ થાય છે ?' અહીં નવાખે નક્કી થયેલો દસવ રાજ્યમાં જાહેર કરી તે અમલમાં લાવવા વિશે સખત હુકમ છોડ્યા, પણ એક મદિનામાંજ તે સમજી ગયો કે કલકત્તા કૌન્સિલે તે કરાર મંજૂર રાખ્યો નહીં. આથી નવાખે તરતજ નિશ્ચય કરી સધળા પ્રતિમાં સર્વને જઠાતની માફી બક્ષી, કારણ કે તેને લાગ્યું કે 'આપણું સર્વસ્વ નુકસાન થાય તે ખમાય, પણ આ રીતે મોટું બંધ કરી મુગો માર નહીં જોઈએ.'

આ દંડાના મૂળમાંજ ઉભય પક્ષને સાક્ષનાર એક તત્ત્વ દાખલ થયું હતું. નવાખ પોતાને બંગાળાનો સ્વતંત્ર અધિકારી સમજતો હતો, અને ધણું થાય તો પોતાના ઉપર ખાદ્દાહની હકુમત આજે એમ ધ્રુવિતો. એથી ઉલટું અંગ્રેજોને એમ લાગતું કે નવાખને તેમણે અધિકાર ઉપર બેસાડેલો હોવાથી તેણે તેમના હુકમમાં રહેતું જોઈએ. આવી સ્થિતિમાં સર્વને માટે નવાખે જઠાત માફ કર્યાનું સાંભળી કલકત્તા કૌન્સિલને પગથી માથા સુધી ચુસ્તો લાગ્યો. અને તેણે જાહેર કર્યું કે 'આવી માફી આપવાનો તેને અધિકાર નહો, અને એમ કરી તેણે અમને ખુલ્લી રીતે મુદ્દ કરવા આમંત્રણ કર્યું છે.' વૉન્સિટોર્ટ કૌન્સિલને એકદમ આટલી ઉતાવળ નહીં કરવાનો આમ્રહ ધરવાથી તેણે નવાખ સાથે ભાંજગડ કરવા માટે બે માણસોને મોંગીર મોકલ્યાં. એમણે અગિઆટ પછા આસાક તથા હિમતવાન મુદ્દસ્થ હતો. મોંગીરમાં આવી લાગનાં તેમને માલમ પડ્યું કે નવાખ પોતાનો હુકમ પાછો ખેંચી લેવા તૈયાર નહોતો. તેનું કહેવું એવું હતું કે, 'ભાંજગડ કરવા સરખુ આ બાબતમાં કંઈ નથી; મેં કરેલો હુકમ યથાયોગ્ય છે.' એમ જતાં તેણે અંગ્રેજ વકીલોનો ભારે માનથી સત્કાર કર્યો, અને તેમને મીજબાની તથા બક્ષિસો આપી. મુરાજ-ઉદ-દૌલાના સમયનો બનાવ સ્મરણમાં રાખી, કદાચ તેઓ પોતાના અધિકારીઓ સાથે સુખ રીતે મળી જાય એ બંદીકથી નવાખે તેમના ઉપર સખત તપાસ રાખી, વળી જગત-શેના બે સગાઓને પકડી તેણે મોંગીર મોકલ્યા, અને દમણની સર્વ

હકીકતની ખાતમી અયોધ્યાના વઝીરને તેમજ બાદશાહને જણાવી ભાવી સકટ વખતે તૈયાર રહેવા મુચના આપી. સારાજ એ કે, મીરકાસમ મોટો ધૂત પુરૂષ હોવાથી અગ્રેએએ તેનું રાજ્ય લઈ લીધું છે એ જાણી, એકવાર છેવટનો પ્રયત્ન કરી મુસવમાની અમલ કાયમ કરવાના હેતુથી તેણે ખટપટ કરી. અગ્રેએના કાવાદવા સમજી જઈ તેમનો પરાજય કરનાર છેલ્લો મુસવમાન સરદાર એજ હતો.

વૉર્ન હેસ્ટિંગ્સે ખુલ્લે ખુલ્લું જણાવ્યું કે નવાબને પોતાની રૈયતનું સુખદુઃખ તપાસનાનો પૂરું અખત્યાર છે, 'તો પછી તેને જકાત માફ કરવાનો અધિકાર નથી એમ કેમ કહી શકાય ? તેની સાથે યુદ્ધ કરવાથી તે કઈ પોતાનો હુકમ ખેંચી લઈ શકના ? નથી' આના જનાબમા કૉન્સિસ ના ખીજ સલાસદોએ હેસ્ટિંગ્સને કહ્યું કે 'તમને નવાબનો એટલો બધો પક્ષ ખેંચનાનું કેમ ચોચ લાગે છે ? એમ બોલવું નવાબના વઝીરનેજ શોભે' આ તકરારમાં કૉન્સિસમા મારામારી થઈ તોપણ તેણે પોતાનો વિચાર ફેરવ્યો નહીં ખીજ તરફથી અગ્રેએની બાકીપૂરની વખારના મુખી તરીકે એલીસ નામનો એક ઉદ્ધામ મદ્ય હતો તેણે યુદ્ધની તૈયારી ચલાવી, કેમકે પટના ઉપર મુદ્દામ હતો લઈ જવાનો તેણે વિચાર કર્યો હતો આ હકીકત નવાબની જાણમા આવી તેજ વખતે દારૂગોળાથી ભરેલા ઘટલાકે વહાણો કલકત્તેથી બાખીપૂર આનતા હતા તેને તેણે મોગીર આગળ અટકાવ્યા, અને બાકીપૂરના અગ્રેએને ટોટા કરના નહીં હતા પટના રવાના કરવા કૉન્સિસને જણાવ્યું કલકત્તાવાળાઓએ તેના લખાણની ઈઈ હરકાર કરી નહીં એટલુંજ નહીં પણ ઉલટું બહારના અગ્રેએએ નવાબના અધિકારીઓને પકડી ઉપરાચારી કલકત્તે મોકલવા માડ્યા એ પછી અગ્રેએએ અમિઆટને મોગીરથી પાછો બોલાવી લીધો આ હુકમ એલીસને પટનામા મળ્યો.

એલીસ અને અમિઆટ વચ્ચે પત્રવ્યવહાર ચાલુ હતો તે ઉપરથી એલીસને માલમ પડ્યું હતું કે અમિઆટના કલકત્તે પહોંચ્યા પછી તરતજ અગ્રેએ નવાબ સાથે યુદ્ધ શરૂ કરશે બાખીપૂરમા તેમની વખાર હતી,

અને લાગીરથીની પેલીમેર પટના શહેર હતું. યુદ્ધ શરૂ થતાં પટનાથી નવાખની કોઝ આવી બાંકીપૂર તરતજ કબજે કર્યો એવી એલીસને ઘડીકે લાગવાથી પટના કબજે કરી ત્યાંના મળજૂત કિલ્લામાં પોતાના બચાવ માટે બંદોબસ્ત કરી લેવાનો એલીમે નિશ્ચય કર્યો, અને તદનુસાર તેણે તા. ૨૫ મી જુન, ૧૭૬૩ ને રાત્રે તે શહેર ઉપર હસ્તો કર્યો. આ વેળા રામનારાયણ ત્યાં નહોતો. અંગ્રેજોએ તેને પોતાના આશ્રયમાંથી ફર કરતાં નવાખે તેને પકડી દાર મારી ગંગા નદીમાં ફેંકી દીધો હતો, કેમકે પોતાની વિરૂદ્ધ અંગ્રેજો સાથે યુદ્ધપણે કારસ્તાનો કરવાનો નવાખને તેના ઉપર શક હતો. રામનારાયણની આવી અવસ્થા થયલી જોઈ નવાખનાં બીજાં માણસો ઉપર સારો ધાક એટો, અને તેઓ સધળા યુદ્ધ રણા. પટના શહેર હસ્તગત થયું, તોપણ કિલ્લો અંગ્રેજોના હાથમાં આવ્યો નહોતો. એમના દેશી સિપાઇઓ પટનાનું બખ્તર લટકાવતા હતા, અને યુરોપિયન સોલ્ડીયરો દાર પી નિઘામાં ચક્રચુર પડી રહ્યા હતા, એવામાં નવાખનું નાસી ગયેલું મસ્કર મોંગીરથી મદદ મેળવી પાછું ફર્યું, અને તેણે સહજમાં શહેરનો કબજો લીધો. આમ થવાથી અંગ્રેજો ચમકી ઉઠ્યા, અને ગબરાટમાં વહાણમાં એસી નાસવા લાગ્યા. તેમને નવાખની ફાતે નદી તરફથી પહોંચી આવ્યા ત્યારે કેટલાકો લડતાં માર્યા ગયા, અને બાકીના જોયો શાંત રીતે સ્વાધીન થયા તેમને મોંગીર મોકલવામાં આવ્યા. બીજી તરફથી નવાખે કાગીમખખરની વખારનો કબજો લઈ ત્યાંના અંગ્રેજોને કેદ કરી મોંગીર આવ્યા. આ પ્રમાણે પોતાનો વિજય થયેલો જોઈ નવાખને આનંદ થયો, અને પકડાયેલ તેટલા અંગ્રેજોને કેદ કરી મોંગીર મોકલી આપવા આખા રાજ્યમાં બહારનામાં કહાડ્યાં. એજ અરસામાં અમિઆટ કલકત્તે જતો હતો તેને કાસીમખખર આગળ અટકાવી નવાખના અધિકારીઓએ વહાણપરથી કિનારે બોલાવ્યો. તે પ્રમાણે તે નહોતો આવ્યો એટલે નવાખનાં માણસોએ ગોળીબાર શરૂ કરી તેનાં વહાણ ઉપર ચડી ગયા. આથી અમિઆટ બે હાથમાં પીસ્તોલ લઈ કિનારા ઉપર ઉતર્યો, એટલે સર્વ લોકો તેના ઉપર દુટ્ટી પડ્યા, અને તેના દુકડે દુકડા કરી નાંખ્યા. આ બાતમી કલકત્તે પહોંચતાં સધળાઓ અતિશય ઉસ્કેરાઈ ગયા,

નવાળ ઉપર એકદમ વેર લેવા માટે કૌન્સિલના સલાસદોએ આગ્રહ કર્યો, પરંતુ પૉન્સિટાટે જણાવ્યું કે એલીસ વગેરે ખીજાં માણસો નવાળના હાથમાં સપડાયલાં છે તેમને છોડાવી લાવવા સુધી તેમની સાથે સહુકારી સંદેશા ચલાવવા. ખીજાઓને આ વિચાર પસંદ નહીં પડવાથી મીરકાસમ ઉપર વેર લેવાનો તેમણે નિશ્ચય કર્યો. મહારોગથી પીડાતો મીરજીર પાસેજ હોવાથી તેઓ તેની પામે ગયા, અને નવાળપદ તેને આપ્યાનું જાહેર કર્યું. મીરજીરને પોતાનું નસીબ આમ ઉઘડી જવાથી અતિશય આનંદ થયો, અને તેણે કૌન્સિલની સઘળી માંગણીઓ કબૂલ કરી. અંગ્રેજોને તથા તેના સઘળા નોકરોને થયેલું સઘળું નુકસાન ભરી આપવાનું, મીરકાસમ સાથેના યુદ્ધનો ખર્ચ ભરપાઈ કરવાનું, જકાતના સંબંધમાં મીરકાસમે કરેલો દુકમ રદ કરી અગાઉ માફક રથાનિક માલ ઉપર અંગ્રેજ વેપારીઓને માફી બક્ષિ દેશીઓ પામે જકાત લેવાનું, ઇસાદી બાબતો મીરજીરે કબૂલ કરી. એ બાદ અંગ્રેજ લશ્કર મીરજીરને લઈ મુરિદાબાદથી નીકળ્યું. અંગ્રેજો પાસે આ વેળા કેપ્ટન નૉકસ અને મેજર એડમ્સ કરીને બે હોંશીઆર સેનાપતિઓ હતા.

૩. મીરકાસમ અને અંગ્રેજ વચ્ચે યુદ્ધ (સને ૧૭૬૩-૬૪):-
મીરકાસમે સઘળી બાબતોનો ખુલાસો કલકત્તે લખી મોકલ્યો, અને થયેલી ઉશ્કેરણી માટે અંગ્રેજોનેજ જોખમદાર ગણ્યા. વળી બક્ષિસ આપેલાં બરદાન વગેરે ત્રણ પરગણાં તેણે પરત માંગી પોતાને થયેલી નુકસાની તેમની પામેથી ભરી લેવાની માંગણી કરી. જવાબમાં અંગ્રેજોએ લડાઈ શરૂ કરી. તેમનું અને નવાળનું લશ્કર ખટવા આગળ સામસામા ધર્ષ જતાં નવાળનો પરજીવ થયો (તા ૧૯ જુલાઈ, ૧૭૬૩) ખીજા લડાઈ ધેરીઆ આગળ ધર્ષ, ત્યાં પણ મીરકાસમ હારી ગયો, અને તેની તોપ અંગ્રેજોના હાથમાં પડી. આ હારીકત સાંભળી નવાળ ધણો ગુસ્સે ધર્ષ ગયો, અને પોતાનાં ઘણાં માણસો અદરખાનેથી અંગ્રેજોને મળેલા હોવાનો સશય લઈ તેણે ઉપર ઢળા પ્રમાણે રામનારાયણને ગયા નદીમાં ફેંકી દીધા. મુરિદાબાદના બંને નગરોદ્ય મોગીરમાં હતા તેમને તથા રામ રાયદુર્લભને સર્વ

કુટુંબ સહિત તેણે દાર માયાં. અંગ્રેજ ફ્રેન્ચ ત્વચથી મેંગીર તરફ આવતી હતી તેવામાં માર્ગમાં રાજમહાલના ડુંગરોમાં ઉધનવા નામના નાળા આગળ ખીજ એક ઋતુની લગાઈ થઈ અને તેમાં પણ તેને વિનંત્ય મળ્યો. આગળ વધતાં મેંગીર શહેર અંગ્રેજોના હાથમાં આવ્યું, પણ તેઓ અહીં આવી લાગે તે અગાઉ સધળા અંગ્રેજ કેદીઓને સાથે લઈ મીરકાસમ પટના તરફ ઉપડી ગયો. અહીં મેંગીર પડવાની ખબર મળતાં વારજ સધળા અંગ્રેજ કેદીઓને દાર મારવાનો તેણે સમરૂને હુકમ કર્યો. આ કેદીઓને પટનામાં અલિવર્દીના લાઈ હાથ મદમદના વચમાં ચોકવાળા મોટા વાડામાં રાખવામાં આવ્યા હતા. તેમની પાસે જમવાના છરી કાંટા હતા તે મીજબાની સારૂ જોઈએ છીએ એમ ભૂલથાપ આપી સમરૂ તેમની પાસેથી કહાણી લઈ ગયો. ખીજે દિને નવાબનાં લશ્કરે વાડાને ઘેરે ઘાલ્યો. એલીસ, હે અને હુસિંગટન એ ત્રણ જણાને સમરૂ એ પ્રથમ બહાર બોલાવ્યા. તેઓ બહાર આવતાંજ તેમનું ખુન થયું. એ પછી નવાબના સિપાઈઓ ખાપરા ઉપર ચડી ગયા, અને તેઓએ અંદરના લોકો ઉપર ગોળીનો વરસાદ વરસાવવા માંડ્યો. કેદીઓએ જે હાથમાં આવ્યું તે સિપાઈઓના ઉપર નાંખી લગાઈ શરૂ કરી, ત્યારે એ હથીઆર વિનાના લોકો ઉપર ગોળીબાર કરવાનું નવાબના સિપાઈએ ના પાડી, અને જણાવ્યું કે 'અમે સિપાઈ છીએ, ખુની નથી.' એ સાંભળી સમરૂને ગુસ્સો આવ્યો, અને તેણે પોતાને હાથે મુખ્ય મુખ્ય તકરારી માણસોને ને મારી નાંખ્યા. આથી બાકીનાઓ દગાઈ ગયા, અને તેમણે નિરાશી અંગ્રેજ કેદીઓ ઉપર એળી છોડી સર્વનો પ્રાણ લીધા (તા. ૫ અપ્રેલ, ૧૭૬૩). આ કતલમાં મુમારે દોડ્યો માણસોનો વધ થયો, તેથી કલકત્તાની અંધારી કેટડીના બનાવ કરતાં આ બનાવ વધારે રોચનીય છે. આવાં દુર કૃત્યથી અંગ્રેજો શરણે આવશે એવી નવાબને આશા હતી, પણ તે પાર પડી તહીં, ઉલટું તેઓએ હવે પૂરેપૂરું વેર લેવાનો દસવ કર્યો. નવેમ્બર માસમાં તેમણે પટના શહેર કબજે કર્યું, એટલે મીરકાસમ ઘણીખરી વસ્તુઓ લઈ સદકુટુંબ અયોધ્યાના વઝીર પાસે નાસી ગયો. તેની સાથે

સમર પણુ હતો. ત્યાં બાદશાહ, વઝીર તથા મીરકાસમે મસલત ચલાવી બંગાળા પ્રાંત અંગ્રેજો પાસેથી છૂતી લેવાનો ફરાવ કર્યો. પટનામાં રહેલી અંગ્રેજ ફોજ પોતાના અમલદારો વિરુદ્ધ અસંતુષ્ટ બની હતી, કેમકે આગ મુધી લગાઇમાં ફોદો મળતાં તેમને મોટાં મોટાં ઇનામો તથા લૂટ મળતાં હતાં તે આ વેળા ન મળવાથી પગાર કરતાં વિશેષ કંઈ પણ પ્રાપ્તિ તેમને થઈ નહીં. વળી કલકત્તેથી પટના લગી લગાઈ કરતાં આવવામાં તેમને ભારે સંકટ વેઠવાં પડ્યાં હતાં. આથી તેઓનાં મન ચળવિચળ થતાં સામી પક્ષ સાથે મળી જવાનો તેઓ વિચાર કરવા લાગ્યા. આ ઉપરથી મેજર હેક્ટર મનરો વધારાનું લશ્કર લઈ કલકત્તેથી પટના આવ્યો, અને મુખ્ય માણસોને સખત શિક્ષા કરી લશ્કરની ચોખ્ખી વ્યવસ્થા કરી. એમ કરવામાં ચાર પાંચ માસ નીકળી ગયા, અને ઉપરનાં ત્રણ જણાનું યુદ્ધની તૈયારી કરવાને જોઈએ તેવો અવકાશ મળ્યો. તેમણે સને ૧૭૬૪ ના એપ્રિલમાં પટના ઉપર સ્વારી કરી. અહીં થયેલી લગાઈમાં કંઈપણ આખર નિકાલ ન થવાથી તેઓને વરસાદને લીધે પાછા ફરવું પડ્યું. સપ્ટેમ્બરમાં વરસાદ બંધ પડતાં મનરોએ વઝીરના મુલક ઉપર સ્વારી કરી. તા. ૨૩ મી અક્ટોબરે બક્ષર આગળ છેવટની એક ઝડપની લગાઈ થઈ અને અંગ્રેજોને જય મળ્યો. ખાસીની લગાઈ માફક આ લગાઈનું મહત્વ પણ વિશેષ છે. આ લગાઈથી મુસલમાનોની સત્તા કાયમની ફૂટી, અને પૂર્વ દિલ્લિસ્તાનમાં અંગ્રેજોનું ઉપરીપણું સ્થાપન થયું. એ પછી મનરોએ વઝીરની રાજધાની લખનો શહેર ઉપર સ્વારી કરી, ત્યારે વઝીર નાસી રોહીલખંડમાં ભરાયો, અને બાદશાહ અંગ્રેજોના સ્વાધીનમાં આવ્યો. હમણાનાં સધળાં કારસ્તાનો વઝીરે રચ્યાં છે એમ તેમને જણાવી બાદશાહે પોતાનો બચાવ કરી લીધો. વઝીરે રોહીલા તથા મરાઠાઓની મદદ મેળવવા ખટપટ કરી, અને બીજી તરફથી અંગ્રેજો સાથે તલ કરવા માટે સંદેશ ચલાવ્યા. પરંતુ મીરકાસમ અને સમર તેમને સ્વાધીન થવા સિવાય તેમણે તેના કહેવા ઉપર લક્ષ આપ્યું નહીં. મીરકાસમ નાસી વાયવ્ય દિશા તરફ ચલે તે સાંજે લશ્કર ચેલના ખમી મરણુ જાયો. સમર વઝીરની પાસે હતો પણ તે અંગ્રેજોના હાથમાં આવ્યો નહીં. વઝીર તેને અંગ્રેજોને

હવાલે કરી દેશે એમ તેની જાણમાં આવતાં તે કેટલુંક લશ્કર બેંચું કરી ભરતપૂરના જાટ રાજા પાસે ગયો અને ત્યાં નોકરીએ રહ્યો. અહીં લાંબો વખત તેને ફાવ્યું નહીં, એટલે તે વખતે દિલ્લીમાં કારભાર ચલાવતા રોહીલા સરદાર નજીબ-ઉદ-દૌલા પાસે જઈ તેણે બાદશાહની નોકરી સ્વીકારી. અહીં તેણે એક વેરયા સાથે લગ્ન કર્યાં. એ બાઈ બાગળ જતાં બેગમ સમરૂને નામે પ્રસિદ્ધિમાં આવી. બાદશાહની નોકરીમાં સમરૂ ધણો આબાદ થયો, તેણે પુષ્કળ સંપત્તિ મેળવી અને તેને સિરઝાણ પ્રાંતની જાગીર પ્રાપ્ત થઈ. સને ૧૭૭૮ માં તેનું મરણ થતાં તેની સઘળી દોલત અને જાગીર બેગમ સમરૂને મળી.

૪. રાજા સીતાપરાય.—આજ અરસામાં રાજા સીતાપરાય નામનો એક હિંદુ મહત્ત્વ પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યો. તે પ્રથમ દિલ્લીમાં કારકુની કરતો હતો, પણ ધૂનંતા તથા વિશાળ અને આકાંક્ષાશુદ્ધિને લીધે જુદા જુદા પક્ષ વચ્ચે લાંબગઠ તથા વઝીલાત કરવાનું કામ સ્વીકારી તે યોગ્ય પદ્ધતિએ ચળ્યો. આત્ર ગુણવાળા અનેક હિંદુ મહત્ત્વો મુસલમાનોના ત્રાસમાંથી મુક્ત થઈ આ ધામધુમીના વખતમાં જાતિ અક્ષયથી પ્રસિદ્ધિમાં આવતા હતા. અંગ્રેજોની ધૂર્તતાથી ચકિત થઈ તેઓને મદદ કરવાનો સીતાપરાયે ફાવ કર્યો. પ્રસંગાનુસાર તેમણે અને રાજાનો ખીતાબ આપી મુજબ-ઉદ-દૌલા સાથે તહના કાલકરાર કરવા માટે મોકલ્યો હતો. વઝીરના પક્ષમાં બનારસનો રાજા બળવંતસિંગ કરીને હતા તેને તે પક્ષમાંથી લલચાવી સીતાપરાયે અંગ્રેજોનો મિત્ર બનાવ્યો. બળવંતસિંગની માફક વઝીરના પ્રદેશમાં જે મોટા મોટા હિંદુ જમીનદારો હતા તે સર્વનાં મન મનાવી તેમને ધીમે ધીમે અંગ્રેજોના પક્ષમાં તે આણુપા લાવ્યો. આવી ખટપટને લીધે અંગ્રેજોને તે ધણો પ્રિય થઈ પડ્યો. તેનીજ સલાહથી તેમણે વઝીરના મુલકનો મોટો ભાગ કબજે લઈ તે ઉપર પોતાના અધિકારીઓ નીમ્યા, અને તેનો સઘણો કારભાર સીતાપરાય તથા બળવંતસિંગને સોંપ્યો. એમ છતાં નવાબ તથા વઝીરના અંગ્રેજો સાથેના કાલકરાર નક્કી નહીં થવાથી તેમણે મરાઠા અને રોહીલાની મદદ મેળવી. રોહીલા પ્રત્યક્ષ લડાઈમાં સામેલ થયા નહીં, પણ મરાઠા સરદાર મહારાવ

હોલકર તેમની સાથે લડવા આવ્યો. હોલકર શરવીર હતો, પણ તે વ્યુહ રચનામાં ગોઠવાઈ લડનારો ન હોવાથી, તેમજ અંગ્રેજોની તોપ આગળ તેનો કંઈ ઇલાજ નહીં ચાલવાથી તે નીકળી ગયો. પરિણામમાં સીતાપરાયે વઝીરને સમજાવી પચાસ લાખ રૂપીઆ દંડ ભરી અંગ્રેજોને શરણે જવાની અને તેમણે એ દંડ લઈ નવાખનો મુલક તેને પાછો આપી સાંથી નીકળી જવાની તજવીજ કરી.

આ અરસામાં ગવર્નર વૉન્સટાટ પોતાનો ઓફિસ છોડ્યો અને તે જગ્યાનો કારભાર સ્પેન્સર પાસે આવ્યો. બાદશાહ અંગ્રેજોના તાબામાં હોવાથી પોતાને દિલ્હી લઈ જઈ મોગલ મસનદ ઉપર બેસાડવા માટે તે તેમની વિનંતિ ઠર્યા કરતો હતો. આ વેળા નજબ-ઉદ-દૌલા દિલ્હીનો સઘળો કારભાર ચલાવતો હતો. એટલે અંગ્રેજો અયોધ્યા પ્રાંત વઝીર પાસેથી લઈ તેને આપે તો બાદશાહને દિલ્હી લઈ જવાના કામમાં તેમને મદદ કરવા નજબ-ઉદ-દૌલા તૈયાર હતો, અને તે મુજબ તેની ખટપટ ચાલુ હતી. આ નવી ગોઠવણ સ્પેન્સરને પસંદ પડી, અને ઈંગ્લિંડથી તેને ટેકા મળ્યો હોત તો તેજ વખતે અંગાળાની માફક દિલ્હીની બાદશાહી પણ અંગ્રેજોના કબજામાં આવત. પણ આ શુંચવણ ભરેલા અને મુશ્કેલ સાહસમાં લોકોની સહાય ક્યાં લગી મળશે એની અંગ્રેજોને ખાતરી ન હોવાથી, તેમજ કલકત્તાથી દિલ્હી સુધીનો લાંબો પ્રદેશ તાબામાં લેવા પુરતું કાવત તે વેળા તેમનામાં ન હોવાથી, જે કે તેમ કરવા માટે તેમના ગહોડામાં પાણી જટ્યું હતું, તોપણ એ પ્રયત્ન તેમણે હાથ ધર્યો નહીં.

૫. કલાઈવનો ઈંગ્લિંડમાં માનપૂર્વક સત્કાર (સને ૧૭૬૦-૧૭૬૪).—સને ૧૭૬૦ માં બીજી વખત કલાઈવ ઇંગ્લંડ ગયો ત્યારે તે પોતાની સાથે અપાર સંપત્તિ લઈ ગયો હતો. નવાખ તરફથી તેને એકંદર સુમારે ત્રીસ લાખ રૂપીઆનો અવેજ મળ્યો હતો તે ઉપરાંત જાગીરનું ઉત્પન્ન દર સાલ અઢીથી પોણા ત્રણ લાખ તેને મળતું; એ સિવાય કર્તા-ટકમાં તેણે મેળવેલું દ્રવ્ય હતું તે બુદ્ધ. ઇંગ્લંડ પહોંચ્યા પછી આટલી સંપત્તિ હાથમાં આવ્યાથી પોતાના અંતઃકરણનો ખરો મનોરથ પૂર્ણ કરવાનો વિચાર

તેણે માર્ગમાર્ગ કરવા માંડ્યો હતો. સ્વદેશ પાછા ફરતાં લૉર્ડની પદવી મેળવવાની તેને અપેક્ષા થઈ હતી, પણ તે તરત ફળીભૂત થઈ નહીં. રાજ્યએ તેના ડાયરેક્ટરોએ તેનો સારો સત્કાર કર્યો ખરો, તોપણ તેણે મોકલેલા કેટલાક પત્રમાંની ભાષા માટે પ્રધાન મંડળ તેમજ ડાયરેક્ટરો ખરેખર ગુસ્સે થયા હતા. ધણે કાળ વિતાવ્યાદ તેને આયરલેન્ડના એક લૉર્ડની પદવી મળી, પણ તેથી તેને હાઉસ ઓફ લૉડ્સમાં બેસવાનો હક પ્રાપ્ત થયો નહીં. હિંદુસ્તાનમાંથી નીકળ્યા પૂર્વે કલાઈવે બે પત્ર ઇંગ્લેન્ડ મોકલ્યા હતા, તેમાંના એક ડાયરેક્ટરોની કોર્ટ ઉપર હતો, અને બીજો મુખ્ય પ્રધાન પિટ માટે હતો. એ બેઉમાં બંગાળમાં ઉત્પન્ન થયેલા ઘોંટાળાનું વર્ણન આપવામાં આવ્યું હતું, અને વિશેષમાં દેશી સત્તાધીશોના કારભારનો અંત આવેલો હોવાથી હવે આખા બંગાળ પ્રાંતનું રાજ્ય ઇંગ્લેન્ડના રાજ્યએ એકદમ પોતાના હાથમાં લેવું જોઈએ એવી સૂચના કરવામાં આવી હતી. આનો એક રીતે એવો અર્થ થતો હતો કે ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના અધિકારીઓ અહીંના કારભાર ચલાવવાને નાલાયક તથા અસમર્થ હતા. આ કારણથી સમજા ડાયરેક્ટરો કલાઈવે ઉપર ખીરડાઈ ગયા. હિંદુસ્તાનનાં રાજ્યની મોટી જોખમદારી બહારી લેવા પિટ તૈયાર નહોતો. કદાચિત તેમ કરવાથી પુરુષ ગુસ્સેલીઓ દૂર થાત, પણ એ વિચાર સંપૂર્ણ રીતે ફળીભૂત થવામાં હજી સો વર્ષનો વિલંબ હતો. ટુંકમાં કલાઈવેના પત્રનું વિપરીત પરિણામ આવતાં તેની વિરુદ્ધ વજનદાર લોકોનાં મન ઉશ્કેરાઈ ગયાં હતાં. ડાયરેક્ટરોએ કસકસે એવો સ્પષ્ટ હુકમ મોકલ્યો હતો કે એને મલેલી જાગીર ઉપર તેનો કંઈ પણ ખાસ હક ન હોવાથી ભવિષ્યમાં તેનું ઉત્પન્ન તેને ન આપતાં આજ પર્વત તેને પહોંચેલી રકમ પરત લેવાની તજવીજ કરવી. આ માટે કલાઈવે કંપની ઉપર ન્યાયની અદાલતમાં ફરીઆદ કરી, અને એ બાબત આગળ ધણી લંબાઈ હોત, પણ બંગાળમાં મડગાટ સર થતાં ત્યાંનો બંદોબસ્ત કરવા માટે એને ફરીથી હિંદુસ્તાન મોકલવાનો ડાયરેક્ટરોએ વિચાર ચલાવ્યો. આથી કેટલાક દિવસ પછી તેમને કલાઈવેની પ્રહ છોડી દેવી પડી. સને ૧૭૬૧ માં તેણે હાઉસ ઓફ કૉમન્સમાં પ્રવેશ કર્યો ત્યારે લૉર્ડ

બ્યુટના પ્રધાન મંડળ વિરૂદ્ધ તે ઘણા સખત હતો. વળી તે ઐન્વિલનો અનુયાયી હોવાથી એના લાગવગથી ઐન્વિલના પક્ષને ધણી મજબૂતી મળી.

એ વેળા ડાયરેક્ટરોની કોર્ટનો અધ્યક્ષ લૉરેન્સ સુલીવાન લૉડ બ્યુટના પક્ષનો હતો. હિંદુસ્તાનમા પુષ્કળ દિવસ રહ્યા બાદ તે સને ૧૭૫૮ માં કંપનીનો પ્રેસિડન્ટ થયો હતો. સ્વભાવે નિસ્પૃહી અને પોતાનો અભિપ્રાય ખુલ્લી રીતે દેખાડનારો હોવાથી તે લોકોને સામાન્ય રીતે પસંદ પડતો નહોતો. દરેક બાબત ઉપર લાભો વિચાર કરી સર્વના હિતની વ્યવસ્થા કરવા માટે તે આગ્રહી હતો. ખાસીની લડાઈ પછી કંપનીના કારભારમા જે અવ્યવસ્થા ઉત્પન્ન થઈ તે દૂર કરી તેને યોગ્ય રીતી ઉપર મુકવાને તેણે મથન કર્યું હતું હિંદુસ્તાનની દરેક બાબતનું તેને સાક જ્ઞાન હોવાથી તેની આગળ કાંઈની લટપટ ચાલતી નહોતી. તેણે 'યુદ્ધની શુભ કમિની' એ નામે એક નવું મંડળ સ્થાપ્યું હતું હિંદમાના સઘળા મોટા મોટા અધિકારીઓ સાથે તેનો પત્રવ્યવહાર ચાલુ હોનાથી તે પ્રત્યેક બાબત ઉપર આગ્રહી લોકમ મોકલતો લોકો તેની મહેરબાની મેળવવા માટે આતુર હતા, અને તેના ઈપકાની તેમને ખીજ હતી એકદર સુલીવાને કંપનીના વહિવટમાં પોતાનું નામ પ્રસિદ્ધિમા આણ્યું છે આરભમા તેની અને ક્યાઈર વચ્ચે સારી મિત્રાચારી હતી, પણ બન્ને સરખી રીતે કર્તૃત્વવાન અને આગ્રહી હોવાથી તે લાભો વખત ટકી નહોતો ક્યાઈરની જાગીર સખધી, તેમજ ખીજ અનેક બાબતોમા જે ટટા પાછળથી ઉત્પન્ન થયા તે ધણાખરા સુલીવાને ઉશ્કેર્યા હતા સને ૧૭૭૨ માં કંપનીના કારભાર બાબત થયથી લાંજગડમા મુખ્ય ભાગ તેણેજ લીધો હતો.

સને ૧૭૬૩ માં લૉડ બ્યુટનું પ્રધાનમંડળ સત્તા ઉપરથી ઉતરતા ઐન્વિલ મુખ્ય પ્રધાન થયો, સારે ક્યાઈરે સુલીવાનને ઉતારી પાડવા માટે ધણી મહેનત કરી, પણ તેમા તેને થય મળ્યો નહોતો સુલીવાન ફરીથી એકા ઉપર આવતા ક્યાઈર ઉપર વેર લેવા માટે તેની જાગીર છીનવી લેવાનો વિદ્યોગ તેણે આગળ્યો. આટલે લગી વાત આવતા બન્ને વચ્ચે ચક્રમક ઉડવાની અણીપર મામલો આવ્યો હતો એટલામા મીરકાસમ

અને અંગ્રેજો વચ્ચે અણુગનાવ થવાની ખતર આવવાથી કંપનીના હોડિંગમાં શેર લેનારા લોકોનાં મન અવ્યવસ્થિત થયાં. મીરકાસમનો દાવો ખરો હતો, અને તે ધણો શરવીર તથા સાક્ષાત્ હોવાથી જંગાળામાં અંગ્રેજો ટકી શકે છે કે નહીં એવી ચિંતા ફાલુજર ઉત્પન્ન થઈ. અડચણને પ્રસંગે ત્વરાથી નિશ્ચય કરી ચોખ્ખા પુરપાને વ્યવસ્થા કરવાનું કામ સોંપવાનો અંગ્રેજોનો સામાન્ય વહિવટ અનેક વેળા દેખાઈ આવે છે તે પ્રમાણે આ પ્રસંગે કંપનીના ભાગીદારોએ, પાર્ટીમેન્ટના સલાહદેએ, અને સામાન્ય લોકો સુદ્ધાં તરતજ કસાઈવ તરફ આંગળી કરી. ગાયરેક્ટરોએ વિના ધોંધાટે તેની જાગીર તેને પાછી આપી તથા હિંદુસ્તાનના કારભારનો સંપૂર્ણ હક બક્ષી તેને હિંદ પાછા જવાની વિનંતિ કરવાનો દરાવ કર્યો. તે અહીં આવવાને ધણો ખુશી નહોતો. તેનો સમજો આધાર હાથ હોંડળના કેટલાક શરવીર સિપાઈઓ ઉપર હતો. કર્નલ ફોર્ડ અને કૅલિઆડ તેમજ બીજા એએ અનેક પરાક્રમો કરવાથી હિંદુસ્તાનમાં અંગ્રેજો સરસાર્થ ભોગવતા થયા હતા. આવાં માણસોને ઉત્તેજન આપી આગળ વધારે આપવા માટે કસાઈવે ઇંગ્લંડ સિફારસ લખી મોકલી હતી, છતાં તે તરફ કોઈએ લક્ષ આપ્યું નહોતું. આથી કંપનીનાં લશ્કરમાંનાં ધણાં ખરાં માણસો નારાજ થયાં હતાં, અને લશ્કરી લોકોની મદદ સિવાય ગમે તેવું કામ પાર પડવાનું નહોતું એ કસાઈવ જાણતો હતો. એમ છતાં સુલીવાનને અધ્યક્ષપણા ઉપરથી દૂર કરવામાં આવે તો હિંદુસ્તાન જવાનું તેણે કબ્જા કર્યું. તે પ્રમાણે કંપનીએ સુલીવાનને કારભાર ઉપરથી હટાડ્યો, અને કસાઈવની જાગીર દસ વર્ષ લગી તેની પાસે રહેવા દેવાનો દરાવ કર્યો. જંગાળાના ગવર્નર, પ્રેસિડેન્ટ અને કમાન્ડર-ઇન-ચીફનો અધિકાર આપી તથા બીજા ચાર માણસોની એક સિલેક્ટ કમિટી નીમી કંપનીએ કસાઈવને અહીં મોકલ્યો. જંગાળામાંની કૅન્સિલનો અધિકાર છીનવી લઈ, ચોખ્ખા જણાવ તેવો વહિવટ કરવાને આ સિલેક્ટ કમિટીને પૂર્ણ સત્તા આપવામાં આવી હતી. આવી તૈયારીથી તા. ૪ થી જુન, ૧૭૬૪ ને દીને કસાઈવ આ દેશમાં આવવા ઇંગ્લંડથી નીકળ્યો તે તા. ૩ જુન, ૧૭૬૫ ને રોજે કલકત્તે આવી પહોંચ્યો.

૬. સ્પેન્સરે કરેલી નવા નવાળની નિમણુંક—કલકત્તે આવતાં ક્ષાઈવિ માર્ગમાં થેડા દિવસ મદ્રાસમાં થોભ્યો હતો. અહીં તેને મીરકાસમને પરાજય થયાની, મીરજાદર મરણ પામ્યાની તથા સુબ-ઉદ-દૌલા અંગ્રેજોને શરણે આવ્યાની ખબર મળી. આ ઉપરથી હવે પછી અંગાળાની શી વ્યવસ્થા કરવી તે વિષે મદ્રાસથી કલકત્તે જતાં વાટમાં તેણે નક્કી વિચારો કરી રાખ્યા. કલકત્તે ઉતરતાંજ અંગ્રેજોનું નામ જ્યાં ત્યાં હલકું પડી ગયું તેને માલ પડ્યું. સર્વ પ્રકારની અડચણોથી તથા કલકત્તા કૌન્સિલની પૈસા માટેની ચાંપતી ઉધરાણીથી મીરજાદર અકબાઈ ગયો હતો. પ્લાસીની લડાઈ અગાઉ પોતાના શેક તરફ બેઠેલાન થઈ તેણે અંગ્રેજોની મૈત્રી સંપાદન કરી, પણ તેથી તેને કંઈ પણ ફાયદો ન થતાં સર્વત્ર તેની બેઆબર થઈ, અને અનેક સંકટો તેના ઉપર આવી પડ્યાં તે જુદાં. આખરે મીરકાસમને ગાદીએથી ઉઠાડી ફરીથી તેણે અંગ્રેજો સાથે નવા કરાર કરી અનાયાસે જતી રહેલી નવાબગિરી પોતાને માથે બેઠારી લીધી તેથી પણ તેનું માન ઘટી ગયું. અંગ્રેજોના અંગાળામાં દાખલ થવા પહેલાં જે પ્રાંત ધનાઢ્ય અને સુખી હોવા ઉપરાંત મોગલ બાદશાહીના મુખ્ય આધાર સ્થલ તરીકે જાણીતો હતો તેની છેલ્લાં આઠ વર્ષમાં ભયંકર દુર્દશા થયેલી બેઠી, સઘળા લોકોએ મીરજાદરને તે માટે જોખમદાર ગણી ઠપકો આપ્યો ત્યારે જીવવા કરતાં મરવું બહેતર છે એમ તેને લાગ્યું!

મીરજાદર મરણ પામ્યો ત્યારે પૈસા આકાવવાની ફરીથી તક પ્રાપ્ત થઈ હોય એમ કલકત્તાના અંગ્રેજોને લાગ્યું. અહીંની યોગ્ય વ્યવસ્થા કરવા માટે પૂર્ણ અધિકાર સહિત ક્ષાઈવિના આવવાની તેમને ખબર હતી. વળી ‘નવો નવાજ નહીં નીમતાં અંગાળાની દીવાની એટલે વસુલાતની સઘળી વ્યવસ્થા તમે તમારા તાબામાં લો’ એ પ્રમાણે બાદશાહ આગ્રહ-પૂર્વક અંગ્રેજોને કહેતો હતો, અને મીરજાદરના કુટુંબને અંગાળાની ગાદી ઉપરથી દૂર રાખવા સમજાવતો હતો. આ હકીકતમાં નવો નવાજ નીમવા કંઈ પણ ઉતાવળ નહોતી. એ નિમણુંક કર્યા વિના આખા પ્રાંતની દીવાની અંગ્રેજોએ હાથ કરી હોત તો લોકોને દેરાન કરનારા બે પક્ષ પૈકી એક

કમી ચાત, પણ એમ ઉતાવળ ક્યો વિના ખીસાં કેમ - ભરાય ? આથી કસાઈવના આવવા અગાઉ ઈન્સિસે નવો નવાજ બેસાડવાનું કામ ભારે ઉતાવળમાં આટોપી લીધું. ગાદી માટે મીરજાદરનો અદાર વર્વની વધતો નજમ-ઉદ-દૌલા નામનો પુત્ર તથા તેના સગા મીરાનનો છ વર્વનો પુત્ર એમ બે હકદાર હતા. પૂર્વ વહિવટને અનુસરી એ નિમણુક કસદતા ઈન્સિસેજ દરવાની હતી. સ્પેન્સર ઈન્સિસેનો પ્રેસિડન્ટ હતો, અને તેની સાથે ખીજ પંદર સભાસદ હતા. એ સર્વનું લઠા ફક્ત એકજ વાત એટલે, પૈસા મેળવવા તરફ હવું; જમાણ પ્રાંતના રાજ્યકારભારની પરવા ટાઇનેજ નહોતી. આ હકીકત છ વર્વના છેકરાને ગાદીએ બેસાડવામાં આવે તો તેની પાસેથી જલિસ કેવી રીતે કહડાવી શકાય ? ઉલ્લુ તે વચે આવે ત્યાં સુધી તેનો કારભાર સભાજવો પડે અને પંચે પંચો દિસાજ આપવો પડે (Mill). આથી અદાર વર્વના નજમ-ઉદ-દૌલાને નવાજ બનાવવામાં આવે તોજ આપણું કાર્ય થાય એમ મનમાં વિચાર કરી ઈન્સિસે તેનેજ ગાદી ઉપર બેસાડ્યો. મીરજાદર સાથે કસાઈવે નવાજપદ માટે સુખ ઠરાવ કર્યો ત્યારે અમીરંદ સરખા દેશી મધ્યસ્થની તેને જરૂર લાગી હતી; પણ તે પછીનાં સાત વર્વમાં આવી દરમિયાનગિરીના કામમાં અંગ્રેજો ભતે ઘણાજ નિપુણ થયા હતા. જૉન્સ્ટન નામનો એક મુદ્દસ્થ ઈન્સિસેમાં હતો, તેના ભાઈએ નજમ-ઉદ-દૌલા સાથે કરાર કરી સમગી બાબતનો નિકાલ કર્યો. નજમ-ઉદ-દૌલાનો કારભારી મહમદ રીઝાખાન ધણો હોંશીઆર અને પ્રસંગાનુસાર વર્તનાર હતો. આ મહમદ રીઝાખાન સાથે જૉન્સ્ટને મસલત ચલાવી કરારની સરતો કરી તે નવાજ થયો. નવીન નવાજે એકંદર વીસ લાખ રૂપીઆ લુદા લુદા અંગ્રેજોને જલિસ આપવા, અને સમજો કારભાર મહમદ રીઝાખાને ચલાવવો એમ ઠરાવ થયો. તા. ૨૫ મી ફેબ્રુઆરીએ ઠરાવ પૂર્ણ થઈ અમલમાં આવતાં નજમ-ઉદ-દૌલાએ સુબાગિરી ધારણ કરી.

આ વ્યવસ્થા થયેથી જોઈ કસાઈવને અતિશય ગુસ્સો ઉપજ્યો. મીરજાદરના મરણના તેર દિવસ અગાઉ ઇંગ્લંડથી એવો હુકમ આવ્યો હતો, કે ફરખીના નોકરો પૈકી કેાઈએ નજરાખા અથવા જલિસ લેવાં નહીં. આ

હુકમ કલકતામાના અમલદારોએ છુપાની રાખ્યો, અને નવા નવામ પાસે અટકાવ નાણા કહાડવું કનાઈવે તેમને પુછ્યું ત્યારે પૈસા લેવાનું મોઝી શેખાઈથી કમૂલ કરતા તેમને શરમ લાગી નહીં આ પૈસા તેઓએ લીધા ત્યારે કપનીની તીજેરીમાં ખીનકુલ સીનક નહોતી, અને ચાનુ ખર્ચ માટે તેમણેજ આઠ ટકાને વ્યાજે -પનીને રકમ ધીરી હતી એ બામત ખાસ નવાઈ એજ હતી કે નોકરોએ બક્ષિસ તરીકે પૈસા કહાડાવવા અને તેજ પૈસા જખર વ્યાજે કપનીને કરજે આપવા પણ કનાઈવે વૉન્સિટાર્ટની માફક સહજમાં દમાઈ જાય તેવો નહોતો પહેલેજ દિનસે કૉન્સિનની બેઠકમાં સભાસદોએ મગતાજ કુતડો ચનાનવા માયા એન્લે 'તમે સર્વ રીતે મુખત્યાર છો' એમ કનાઈવે તેમને રપટપણે જણાવ્યું એ વળી તરતજ તેણે પોતાની સિલેક્ટ કમિગીની આપના કમી, અને અગાઉની કૉન્સિન તહકૂમ રાખી આ કમિગીમાં કાલોક, વ્હરન્ટ, સાઈસ અને સમ્મર એ ચાર સભાસદો હતા એમાના પહેલા બે કમિગીરી ઉપર ગયલા હોવાથી અને બીજા બે નિશેષ કર્તૃત્તનાન ન હોવાથી કનાઈવે પોતાનું ધાર્યું કર્યો ગયો પ્રથમમાં નીન નવા ને ગાદીએ બેસાડતા લેનાયની લાયતો પ્રથમ નીકળ્યો જે લોકોએ લાય લીધી હતી તેઓએ કનાઈવના મ્હોડા ઉપર કહ્યું કે 'મીરજાદરને ગાદીએ બેસાડતા તમે જે કર્યું હતું તે કરતા વધારે ખરાબ અમે કર્યું નથી' કનાઈવે જવાબ આપ્યો કે 'તે વેળા તે વાત કાયદેસર હતી, પણ હવે કાયદાની રૂએ તેનો અટકાવ રનામાં આવ્યો છે વળી તે સમયે બંગાળમાં અસીમ દોનત હતી, પણ હવે આખો દેશ દિન અવશ્યામાં આવી પડ્યો છે નનામ પામેથી વારવાર લાય લઈ આપણેજ લોકોને અનદશમાં ઉતાર્યા છે વળી સુગજ-ઉદ-દોનાને ગાદીએથી ઉઠાડી તેની જગ્યાએ મીરજાદરને બેસાડવાનું કામ આ દેશના વત્તીઓએ કર્યું હતું, અને અગ્રેજોએ માન છુપી રીતે તેમને મદદ કરી હતી, પણ હમણાનું કામ પોતાનુંજ હોય એમ અગ્રેજોએ ખુની રીતે પ્રત્યો છે' જેવું આ વચન કહાડતા કનાઈવને અગીયદ કેમ યાદ આ પો નહીં તે સમજાવતું નથી તેણે વળી એમ કહ્યું કે 'મીરજાદરને પદબજ કરી મીરજાસમને નનામ બનાવવાનું

કંપિણ પ્રયોજન નહોતું. એમ છતાં મીરકાસમને ગાદી સોંપ્યા પછી તેની સાથે કરેલો ટંટો તદ્દન અપ્રયોજક અને અન્યાયી હતો. અગાઉનો બનાવ ગમે તેવો હતો છતાં ફરીથી થોડાજ વખતમાં નવા નવાબને ગાદીએ બેસાડવાની ઉતાવળ કરવાનું શું પ્રયોજન હતું? નવાબગિરી લીલામયી વેચી ઉત્પન્ન થયેલી રકમ ખીસામાજ નાંખવા સિવાય બીજું કંઈ કામ હતું? કલાધવને આંખીને ઉત્તર આપવાની કાંઈએ હિમત કરી નહીં. તેને ઉત્તર સાંભળવોજ નહોતો.

૭. આ રાજકાન્તિનાં પ્રત્યક્ષ પરીણામ—પ્લાસીની લડાઈમાં અંગ્રેજોનો ઉપક્રમ પાર પડતાં તેમની ધનનૃષ્ણા એટલી તો તીવ્ર થઈ કે તે આવેશમાં તેઓ ઉપરાચારપરી રાજ્યકાન્તિ કરવા લાગ્યા. એક નવાબને ઉઠાડી બીજા નવાબને તેની જગ્યાએ સ્થાપન કરવાનો જાણે તેઓએ વેપારજ ચલાવ્યો. મીરજાદર પામેથી વધારે ધન પ્રાપ્ત કરવાની આશા દેખાઈ નહીં સારે ત્રણ વર્ષમાં તેને કહાડી મુકી મીરકાસમને તેમણે નવાબ બનાવ્યો, અને મીરજાદરને કસકતે લાવી રાખ્યો. મીરકાસમ સાથે તા. ૨૭ મી સપ્ટેમ્બર ૧૭૬૦ ને રોજે થયેલાં પહેલાં તહનામાની રૂએ સુમારે સાઠ લાખની વાર્ષિક ઉત્પન્નનાં બરદાન, ચિતાગૌમ અને મીદનાપૂરનાં ત્રણ પરગણાં કંપનીએ લીધાં, અને શાહનશાને બંગાળમાં રહેવા દેવા નહીં એવી એક ખાસ કલમ તેમાં દાખલ કરી. મીરકાસમ પણ અંગ્રેજોને થોડાજ વખતમાં અપ્રિય થયો. સ્વતંત્ર થવાની તેની ઇચ્છા દેખાઈ આવતાં તેને ગાદીએથી ઉઠાડી મુકવાનો ઉદ્યોગ તેમણે આરંભ્યો. પરંતુ તે ધણો દ્રઢ અને અભિમાની હોવાથી મુદ્દ કર્યા સિવાય એ કામ પાર પડ્યું નહીં. તેને લડાઈમાં દરાવી ફરીથી મીરજાદરને અંગ્રેજોએ નવાબ બનાવ્યો. તરતજ બે તહ નવાં થયાં, એક તા. ૧૦ મી જુલાઈ, ૧૭૬૩ નું અને બીજું તા. ૧૬ મી સપ્ટેમ્બર ૧૭૬૪ નું. આ તહની રૂએ પૂર્વ બક્ષિસ થયેલા સઘળા હક કામ થયા, નવાબ અંગ્રેજોનો વધુ તાબેદાર થયો, અને કંપનીએ પોતાના એક અમલદારને જાયકેનો તે દરબારમાં ગોઠવી દીધો. આથી દરબારની હીલચાલ અંગ્રેજોના જાણુવામાં આવતાં તેના ઉપર તેમનું

સખત દબાણ ચાલ્યું. મીરજાદર તા. ૫ મી ફેબ્રુઆરી ૧૭૬૫ને દીને મરણ પામ્યો ત્યારે લવિષ્યની ગોઠવણ કરવામાં નવાબના હાથપગ વધારેજ બાંધી લેવાનો તેમણે પ્રયત્ન કર્યો. આ કામ માટે કલકત્તેથી એક કમિશન મુશ્કિલાબાદ ગયું, અને તેણે મીરજાદરના વડીલ પુત્ર નજમ-ઉદ-દૌલાને નવાબ બનાવ્યો. પિતાના વખતના સઘળા જુના મોટા મોટા કામદારો તથા સલાહકારોને તેને કહાડી મુકવા પડ્યા, અને તેમને બદલે અંગ્રેજોએ પોતાની તરફના બીજા અમલદારો નીમી આપ્યા. મુખ્ય દીવાનને તેમણે કેદ કરી કલકત્તે રવાના કર્યો. પરંતુ આ સઘળી ગોઠવણથી નવાબની સઘળી સ્વતંત્રતાનો નાશ થયો, તેના હાથમાં ફોજ રહી નહી, અને પોતાના અમલદારો નીમવાની પણ સત્તા તેની પાસેથી જતી રહી. આ તદ્દનામુ તા. ૨૫ મી ફેબ્રુઆરી ૧૭૬૫ ને રોજે થયું તે અવસ્ય વાંચવા જેવું છે. આવી રીતે નવાબની ગાદી ઉપર નવી નિમણુંક કરતી વેળા દર ખેપે અંગ્રેજ અધિકારીઓએ નવાબ પાસેથી બંને તેટલા પૈસા કઠડાવ્યા હતા. આટલું થઈ ગયા પછી ક્ષાઈવ હિંદુસ્તાન આવી પહોંચ્યો. તેણે આ નવાબગિરી બાબતનો આખો સવાલ પુનઃ ઉપાડી નવો ઉપદ્રવાય શરૂ કર્યો. અગાઉ થયેલા સઘળા કારો હરેક રીતે કાયદેસર હોવાથી તે બાબતે મુકવાની અગર રદ કરવાની વાત ક્ષાઈવની મરજીની નહોતી. તથાપિ પોતાને યોગ્ય લાગે તે કરવાનો તેને અધિકાર હોય એવી રીતે તેણે આ ઉપક્રમ ઉપાડ્યો હતો. જુલાઈ, ૧૭૬૫ માં એણે નજમ-ઉદ-દૌલાને નવાબપદ ઉપરથી ઉઠાડી તેને વાર્ષિક ત્રેપન લાખની નિમણુંક કરી આપી, અને બાદશાહ પાસેથી દિવાની મેજવી તેને દરસાલ જીસ લાખ આપવાનો દરાવ કર્યો. એ દરાવ કેટલો અન્યાયી તે વાંચવાથી સહજ માલમ પડે છે. તે બદલ પ્રત્યક્ષ ક્ષાઈવનાજ એવાઉદ્ગાર છે કે, 'અત્યાર વની નવાબ ઉપર બીન હરકતે અનેક તરેહનો લુલ્લમ ગુજારવાથી આપણો લોભ અનહદ વધ્યો છે, એમ તેને લાગ્યા વિના રહેશે નહીં. તેના ઉપર આપણો હમેશનો ધાક રહેશે તોજ તે આપણી સાથે નમ્ર રીતે વર્તશે. જંગાળાના સઘળા નવાબોએ તેમજ આર્કટના નવાબે પણ આપણી સત્તા ઉપાડી મુકવા

માટે બન્યા તેટલા અપત્ન કર્યા છે. ત્યાં સુધી આપણા લશ્કરનો દાખ મજબૂત છે ત્યાં સુધી આપણા આ ખેલ નીલરો. નહીં તો પુરોષિયનોને નમી ચાલવાને તેને શું કારણ છે ? બંગાળાનો હાલનો તરણ નવાબ વ્યસની અને દુર્બળ છે; આસપાસનાં માણસોની ઉશ્કેરણીથી તે ક્યારે શું કરશે તે કળી શકાતું નથી, અને તેથીજ તેના હાથમાં યત્કિંચિત અધિકાર મુકવો ખીલકુલ ઉપયોગી નથી. પ્રાંતની મેહેસુલ તથા ફોજ એ બન્ને બાબતો સંપૂર્ણપણે આપણા હાથમાં રાખવી જોઈએ. એ વિશે સહજ પણ દુર્લભ કરવાથી આપણને અહીંથી નીકળી જવું પડશે.' કલાર્નના ઉદ્દગાર ઉપરથી તે વખતના બતાવો ખુલ્લી રીતે જાહેર થાય છે. સન ૧૭૬૫ ના જુલાઈ મહિનામાં તેણે નવાબને ૫૩ લાખની નિમણુંક બાંધી આપી, અને ત્રણ મહિના રહી તે ઘટાડી બેતાળીસ લાખ કરી. ખીયારા નજમ-ઉદ-દૌલાએ પંદર મહિના કારભાર કરી તા. ૨૮ મી મે, ૧૭૬૬ ને દીને દેહ છોડી. એની પછી તેના ભાઈ સૈફ-ઉદ-દૌલા નવાબ થયો ત્યારે તેની નિમણુંક છત્રીસ લાખ દરાવવામાં આવી. ચાર વર્ષ પછી આ સૈફ-ઉદ-દૌલા ૧૭૭૦ ના માર્ચની તા. ૧૦ મીએ ગુજરી જતાં તેના નાના ભાઈ મુબારક-ઉદ-દૌલાને અંગ્રેજોએ બત્રીસ લાખની નિમણુંક બાંધી આપી, પણ ડાયરેક્ટરોએ એકદમ તે સોળ લાખ જોટલી ઘટાડી દીધી, અને તેવીજ રીતે તેના દીવાન મહમદ રીઝાખાનવી નવ લાખની નિમણુંક પાંચ લાખની કરી. 'આ મુબારકને પણ દુનીયામાંથી થોડાજ વખતમાં ગાંસડા બાંધવા પડશે, અને તેના મરણ પછી અજસાળામાંથી એકાદ મોટા હાથીને નવાબની જગ્યા ઉપર બેસાડ્યે તો તે પણ ચાલી શકે એમ છે; કેમકે ભપકોજ બનાવવાનો હેતુ તો હાથીના જેવું ખીનું કોઈ પ્રાણી તે કામ માટે યોગ્ય નથી, તેનું આયુષ્ય લાંબું હોય છે, તેને તાજામાં લાવતાં ઘણી મુશ્કેલી પડતી નથી; અને માનવી નવાબ કરતાં તેના ખર્ચ પણ ઘણો કમી આવશે.'*

પ્રકરણ ૨૩ મું.

કલાધવની રાજ્યવ્યવસ્થા.

સને ૧૭૬૫-૧૭૬૬.

૧. કલાધવને માલમ પડેલો ઘોઠાળો. ૨. દેશની ખસિસ્થિતિનું સમાચાર્યન.
૩. કલાધવે કરેલી વ્યવસ્થા. ૪. બંગાળની દીવાની અને ડબલગવર્નમેન્ટ.
૫. અંગ્રેજ લશ્કરનું બંડ.

૧. કલાધવને માલમ પડેલો ઘોઠાળો.—ખ્વાસીની લડાઈ પછી બંગાળના કારભારમાં વખતોવખત ચતો ગયેલો ફરફાર ધ્યાનમાં રાખી રાજ્યની કાયમની વ્યવસ્થા કરાવવાનું કામ સહેલું નહોતું. સમુદ્ર માર્ગે હિંદુસ્તાનમાં દાખલ થઈ ત્યાં રાજ્ય સ્થાપવાનો નવીન પ્રયોગ અંગ્રેજ લોકો કરી બતાવતા હતા, પરંતુ તે પ્રમાણે કંઈ નિશ્ચયપૂર્વક અમલ થતાં તેમને ઘણી અડચણો નડી એમાં કંઈ નવાઈ નહોતી. ખરૂં કહીએ તો ખ્વાસીની લડાઈ બાદ બંગાળમાં અંગ્રેજોની સંમતિ વિના એક પાંદડું પણ હાલી શકતું નહીં, તોપણ વેપાર ધંધાનો ભુરખો કહાડી નાંખી ખુલ્લી રીતે સઘળું રાજ્ય તાબામાં લેવાનું તેમને માટે શક્ય નહોતું, તેમજ હમણા તેમની ઈચ્છા પણ નહોતી. એક તરફથી દેશી સત્તાધીશોનું માન જળજવી, બીજી તરફથી તેમને પોતાની મુકીમાં રાખવા એવાં બે વિરુદ્ધ કામો તેમને કરવાનાં હતાં. આ સ્થિતિમાં રાજ્યકારભાર અવ્યવસ્થિત તથા અનિયમિત થાય તેમાં કંઈ વિશેષ નહોતું. વળી નવાબની તીજરી ધોવાઈ ગઈ હતી. કર્નોટકના યુદ્ધમાં મદદ કરવા માટે બંગાળમાંથી નાણું મોકલવું પડેલું હોવાથી કંપનીનો સંચય પણ ખલાસ થયો હતો. બંગાળમાં રહેલું જ હજાર માણસનું લશ્કર નવાબનું સંરક્ષણ કરતા સમર્થ હતું, તોપણ તે પોતાની ફાજને રમ્મ આપવા ખુશી નહોતો. આ ફાજને વખતસર પગાર નહીં મળવાથી તે હમેશાં બંડખોર રૂતિમાં મચેલી રહેતી. રાજ્યના જમીનદારો પણ તોફાની થયા હતા, સક્રિય તરફથી મરાઠાઓ હલ્લો લાવતા હતા, અને મુઠ શાહનવા પોતાનો અધિકાર ખેસાડવા માટે નવાબના મુલક ઉપર લામ્પા કરતો હતો. બીજી

તરફ અંગ્રેજ કંપનીને પોતાની આંટ જળવી રાખવા માટે નિયમિત રકમ ઈંગ્લેંડ મોકલવી પડતી હતી, અને એ નાણું ઉભું કરવા માટે બંગાળાનો સધળો સ્થાનિક વેપાર હાથ કરવાની તેને જરૂર પડી હતી. આવી રીતે એક તરફથી સધળો વેપાર સ્વાહા કરવાથી તથા બીજી તરફ દેશના સર્વ રાજ્યકારભારની જવાબદારી પોતાને માથે વ્હોરી લેવાથી, જે અપૂર્વ ધોટાળો ઉત્પન્ન થયો તેથી બંગાળામાં કોઈ પણ બાજતમાં ટકી શકવાનું તેમને માટે દુર્લભ થયું.

સને ૧૭૬૦ થી ૧૭૬૬ વર્ષતનાં ૭ વર્ષમાં 'અંગ્રેજનાં નામ ઉપર ભયંકર અને અક્ષમ્ય દીક્રી લાગી છે.'* તે સમયે એમની પાસે કોઈ પણ બહાદૂર અને આસાક માણસ નહોતો, જે કોઈ હતા તે અનુભવશૂન્ય તથા નાલાયક હતા. બંગાળાનો કારભાર હાથમાં લીધા સિવાય દેશમાં બ્યવસ્થા થનાર નથી એવું સને ૧૭૫૬ માં કલાઇવે પિટને લખી મોકલ્યું હતું, તથા એ પ્રમાણે બ્યવસ્થા ન કરવાથી પોટાળો ઉત્પન્ન થયા વગર રહેશે નહીં એ પણ તે સમજતો હતો. તેના ઈંગ્લેંડ ગયા પછી થયેલા ગેરબંદોબસ્તનું વર્ણન અગાઉ આવી ગયું છે. તેમાં વળી કલકત્તાની ક્રોનિસલમાં એકવાક્યતા ન હોવાથી દરેક બાજતમાં ગુસ્સા ભરેલી તકરાર ચાલતી. હમણાં બંગાળામાં કોઈ પણ જોખમદાર અધિકારી નહોતો; અંગ્રેજ ફોજ નિરનિરાશ્વે ઠેકાણે રહી પ્રાંતનું રક્ષણ કરતી હતી, કેમકે તે ફોજનો પગાર આપી રાજ્યકારભાર સંભાળવાની જવાબદારી નવાજને માથે હતી. તે બે તરફથી મુશ્કેલીમાં સપડાયો હતો; હાથ હેંટળના થોકો નારાજ હતા, અને અંગ્રેજ કંપની હાંકી કહાડશે એવી તેને ધારતી હતી. આ દેશમાં આવતા અંગ્રેજ લોકો બીજી ભાંજગડમાં નહીં પડતાં પોતાનું ગળવું ભરી ચાલતા થતા. જે કોઈ અહીં રહેતા, તેઓને નહીં જનસમાજની શરમ હતી, કે નહીં કાયદાની આડકાઠી નડતી. તેઓ વેપારનાં બંદાનાં હેંટળ આખા પ્રાંતમાં મરજીમાં આવે તે પ્રમાણે ખુદીથી અને વિના અડચણે હંટ ચલાવતા. ધનતૃષ્ણા અને તે પૂર્ણ કરવાનો સુલભ ઉપાય નજીક

હોવાથી ખરા ખોટાનો કંઈ વિચાર તેમને આવ્યો નહીં, અને તેઓ વરિષ્ઠ અમલદારોના હુકમનો પ્રત્યક્ષ અનાદર કરવા લાગ્યા. આવી અમર્યાદ લૂટ ચાલતાં રાજ્યકારભાર અટકી પડ્યો, અને કપની તેમજ નવાબ ખેડીની અત્યંત અવદેશ થઈ પ્રેસિડન્ટે મીરકાસમને ગાદીએથી ઉઠાડી મીરજાદરને નવાબ બનાવ્યો. તેથી વિશેષ સુધારો થવાનું શક્ય નહોતું. અંગ્રેજોએ ખાનગી વેપારને જે નુકસાન પહોંચાડ્યું હતું, અને દેશમાં ચાલતો રચાનિક વેપાર પોતાના હાથમાં લઈ જકાત માફીના નામ હેઠળ જે અત્યંત અનુચિત વર્તન શરૂ કર્યું હતું તેનો નિષેધ લાવવ સરખા ન્યાયી તથા વિદ્વાન લેખકે પૂર જોસથી કર્યો છે, પટનાની કતલ ઉત્તારણીઆ અંગ્રેજોના મૂખાઈ ભરેલા કૃત્યનું પરિણામ હતું અને ૧૭૩૫ માં મીરજાદર મરણ પામતા નવો નવાબ ખેસાડવાની લાજગઢ મગી ગઈ, અને એજ અરસામાં કયાઈ વે આ દેશમાં પાછા ફરી રાજ્યની નવી વ્યવસ્થા કરી એમ છતાં બગાળા પ્રાતમાં હમેશની શાંતિ પ્રસરતા ધણે કાળ વ્યય થઈ ગયો.

૨. દેશની પરિસ્થિતિનું સમાલોચન—કયાઈના આ દેશમાં આગમન પ્રસંગે અહીંની સ્થિતિ કેવી હતી તે તપાસવી અવશ્ય છે. ઔરંગ જેબનાં મરણ પછીના પચાસ સાડ વર્ષમાં ઉત્તર હિંદુસ્તાનની સ્થિતિ કેવી થઈ હતી તેની કંઈક માહિતી વાચકને પાછવા પ્રકરણમાંથી મળી હશે. મુસલમાન રિયાસતમાં તેનું વિશેષ વર્ણન આપેલું છે. પગ્લા, દિલ્હી, આગ્રા, દોઆબ, અયોધ્યા, અવાહવાદ અને લારપછી બનારસથી નીચે પટના થઈ કલકત્તા સુધીનો એન્દર પ્રદેશ ઉપરથી ટેંકણલગી સપાટ અને ખુલ્લો છે. તેમાં અનેક નદીઓ હોવાથી લશ્કરને દરવા માટે સઘળી સગ વડતા મળે છે. આ પ્રદેશને દેશના માહેના લાગના બડખોરો તરફથી તેમજ પરદેશીઓ તરફથી હમેશા ત્રાસ ખમવો પડ્યો હતો, અને ઔરંગ-જેબ બાદશાહના મરણ બાદ તેમાં વિલક્ષણ પ્રકારનો ગડબડાટ મચી રહ્યો હતો. બસો વર્ષના જુવમી અમલમાંથી ચાનતી અધાધુધી બધ પાડી દેશમાં શાંતિ કરવાને સમર્થ એવો કેાઈ ગ્યાનિક સરદાર બચવા પામ્યો નહોતો. દક્ષિણમાં મરાઠાઓના અને ઉત્તરેથી અફઘાનોના એક સરખા હુમલા આ

પ્રદેશ ઉપર આવ્યા હતા. મોગલ બાદશાહ માત્ર નામનોજ રહ્યો હતો, અને તેની સત્તાનાં ઓઠાં હેઠળ અનેક બેઠમાન અધિકારીઓ તથા મહત્વાકાંક્ષી સરદારો મરજુમાં આવે તેટલો લુલ્લમ વરસાવતા હતા, અને જે તે સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપી તેની મર્વાદા બને તેટલી લંચાવવામાં મુશ્કેલી હતી. નિઝામે જેવી રીતે દક્ષિણમાં સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપ્યું હતું તે માફક અયોધ્યા પ્રાંતમાં એક અશ્વધાન સરદારે પોતાની સત્તા બેસાડી હતી. તેણે કેટલોક વખત દિલ્હીના બાદશાહના વઝીર તરીકે કારભાર કરેલો હોવાથી તે હજી પણ પોતાને વઝીર તરીકે ઓળખાવતો હતો. ગંગા જમનાની વચમાં આવેલા રોહીલ ખડ નામના મુસલમાનો કબજે રોહીલા અશ્વધાનોએ લીધો હતો. આ અશ્વધાનોમાં નજીબખાન રોહીલા મુખ્ય હતો. લરતપુરમાં સુરજમલ જાટે સ્વતંત્ર રાજ્ય ઉભું કર્યું હતું; પંજાબમાં ગયલા મુબેદારે ત્યાં પોતાનો અમલ બેસાડ્યો હતો. હુંકમાં તે સમયે જેના ચરીરમાં વિશેષ જુસ્સો તથા જે કોઈ વિશેષ પરાક્રમ કરી બતાવતું તે તરતજ આગળ આવતું. પૈસા કિંવા આટ હોય તો બાદશાહ પાસેથી જોઈએ તે પ્રાંતનો કારભાર સહજમાં મેળવી શકાતો. બાદશાહનું ફરમાન મેળવી એકાદ પ્રાંતનો કારભાર હાથમાં લેવા પછી, ત્યાંની પ્રજાને ધાકમાં રાખી તેમની પાસેથી નિયમિતપણે વસુલ એકઠું કરવાનું મુશ્કેલ કામ જે કોઈ સારી રીતે બજાવી શકે તેની ડાખ સર્વ કોઈ ઉપર બેસતી. એથી ઉત્પદું જે કોઈ પ્રાંતમાંના એકાદ માણસ બળવાન થઈ જાય તો તેની પહેલાનાનું કંઈ નામ નિશાન રહેતું નહીં, અને બીજાનો અધિકારી જ્યજ્યકાર થતો. અંગ્રેજ રાજ્ય સ્થિર થયા પછી જમીનના હકની તપાસ કરી વસુલાતની અવસ્થા દરાવવામાં આવી, તે વેળા પાછલી અંધાધુધી તથા બંડખોરપણાના અવશેષ તથા પુરાવા બહાર આવ્યા તે ઉપરથી તે સમયની અરાજકતાની કંઈક અટકળ આપણે બાંધી શકીએ છીએ.

પ્લાસીની લડાઈ પછી અંગ્રેજો પોતાની સત્તા બંગાળમાં સ્થાપન કરતા હતા, ત્યારે બીજી તરફ મરાઠાઓ દેશના ઘણાખરા ભાગ ઉપર ફરી વળ્યા હતા. એમનાં પરાક્રમ મુસલમાનો સહન ન કરી શકવાથી

તેઓએ અહમદશા અબદલીને હિંદુસ્તાનમાં બોલાવ્યો હતો. મરાઠા વિરુદ્ધ ચાલેલા આ કારસ્તાનમાં નજીબખાન રોહીલાએ મુખ્ય ભાગ લીધો હતો. બેઉ પ્રજા વચ્ચે આ ઝગડો ત્રણ ચાર વર્ષ ધણું ઝનુનથી ચાલ્યા બાદ આખરે પાણીપતના મેદાન ઉપર મરાઠાઓએ અહમદશા અબદલીને હાથે સખત માર ખાધો, પણ તેથી મુસલમાનેને ઇચ્છિત લાભ થયો નહીં, કેમકે તેમને છેવટના સંગ્રામમાં જય મળ્યો તોપણ લાંબા કાળ સુધી ચાલેલા આ ધનધોર યુદ્ધમાં ઉભય પક્ષનો સરખી રીતે નાશ થયો હતો, અને તેથીજ અંગ્રેજોને પોતાનું રાજ્ય સ્થાપવામાં યોગ્ય સવળતા મળી હતી. પાણીપતની લડાઈમાં અહમદશા અબદલી વિજયી થયો તોપણ રાજ્ય સ્થાપન કરવા જેટલી તેનામાં શક્તિ રહી નહોતી. તેનું રાજ્ય થયું હોત તો અંગ્રેજોના કામમાં વિશેષ પડવાનો વિશેષ સંભવ હતો. તેમને સુભાગ્યે, જે દસ વર્ષમાં મરાઠા અને મુસલમાનો એક બીજા સાથે લડી નિઃસત્વ થયા, તેજ દસ વર્ષમાં એટલે સને ૧૭૫૭ થી ૧૭૬૭ સુધી તેમને પોતાનાં રાજ્યની શરૂઆત કરવા માટે યોગ્ય તક મળી પાણીપતના સંગ્રામનું આ એક અપ્રત્યક્ષ પરિણામ હતું. આથી તે અંતિહાસિક રણક્ષેત્ર ઉપર મુસલમાનેને મળેલા જય માટે ગર્વ લેવા કંઈ ખર્ચ કરવું નહોતું એમ જણાઈ આવશે. અહમદશા અબદલીએ માત્ર પંજાબ પ્રાંત પોતાના અધિનિસ્તાનમાંના રાજ્ય સાથે જોડી દીધો હોત તોપણ આ દેશનો હવે પછીનો ઇતિહાસ ધણે અમે બદલાઈ જાત.* અહમદશાના પાછા ફરવાથી ઉત્તર હિંદુસ્તાનનો ઉપર કહેલો સમજો પ્રદેશ કોઈ પણ જોખમદાર સત્તાધીશના દોરથી છટે ચર્ચ ગયો, કેમકે દિલ્હીનો નામધારી બાદશાહ, અયોધ્યાનો બહીકણ વઝીર અને બગાળાનો નિઃસત્વ નવાબ એટલાજ કંઈક મહત્વના દેશી અધિકારીઓ બાકી રહ્યા હતા. આ અધિકારીઓને પોતપોતાને સ્થાને સુખ બેસાડવા જેટલું આમર્થ્ય અંગ્રેજોમાં હતું એમાં કેંઈ નવાઈ નહોતી.

આટલું છતાં પણ મરાઠાઓ સર્વોપરી થઈ અંગ્રેજોને અડચણરૂપ ચર્ચ પડતે. તેમના ખાસ દોષોની ગણના નહીં કરીએ તોપણ તેમના કામમાં

ઉપર હિંદુસ્તાનના મુસલમાનોની તેમજ રજપૂત તથા બીજી હિંદુ જાતોની કંઈ પણ સહાનુભૂતિ નહોતી. બાહરાવે આખા દેશમાં મરાઠા સ્વારી મોકલવાનું શરૂ કર્યું ત્યારથી ઉત્તરના રજપૂત લોકો તેમનાથી અતિશય ક્રોધતા હતા. એથી ઉલટું અંગ્રેજોએ દેશી પ્રજા તરફ વિનય તથા મધુર ભાર દર્શાવ્યાથી અંગ્રેજ અને મરાઠામાંથી જે કોઈ આ દેશમાં સર્વોપરી થવાનું હોય તેા અંગ્રેજો વધારે અનુકૂળ થઈ પડશે. એવો અભિપ્રાય અહીંના લોકોનો થયો હતો. આ મત અંગ્રેજોને ધણો ઉપયોગી નીવડ્યો. કલાઈવના ઇચ્છા જવા પછી બંગાળામાં જે અનેક ફરફારો અંગ્રેજો સહેલાઈથી કરી શક્યા તેનું કારણ એજ હતું. જેઓનો મરાઠાનો અમલ જોયતો નહોતો, અને જેઓ પહેલેથીજ લુલ્ભ મુસલમાનોથી ત્રાસી ગયા હતા તે સધળાને અંગ્રેજો અનેક રીતે અનુકૂળ પડ્યા. બંગાળામાંના દરેક હિંદુ જમીનદાર અને શાહુકાર, તથા નવાબની મરજી ઉપર અવલંબી રહેલી મંડળી સિવાય બાકીના ધણાખરા મુસલમાનો તેમના મળતીઆ થયા હતા. જગતશેઠ, રામનારાયણ, સીતાપરાય, ઇત્યાદિ કર્તૃત્વવાન પુરોહિતો તે વેળાનું વર્તન લક્ષમાં લેતાં ઉપલાં લખાણની સત્યતા જાહેર થાય છે. મુસલમાનોમાં થોડો ધણો લાગવમ માત્ર અયોધ્યાના વઝીરનો રહ્યો હતો. ત્રણ ચાર વખત બંગાળા ઉપર કરૈલી સ્વારીમાં તેને અપયશ મળતાં તે પણ અંગ્રેજોને ઘરણે આવ્યો. મોગલ બાદશાહને કોઇનો આધાર ન રહેવાથી તે તેમને આશ્રયે ગયો હતો. આવી સ્થિતિમાં કલાઈવ ત્રીજી વખત હિંદુસ્તાન આવ્યો. પરિસ્થિતિ એળખી લેવાની જુદી, તે જાણ્યા પછી પ્રસંગને અનુસાર કર્તવ્ય કરવાનો નિશ્ચય કરી તે પ્રમાણે અમલ કરવાની બહાદુરી, અને સ્વરાષ્ટ્રનો તેમજ પોતાનો ક્ષયદો મેળવી લેવાની આતુરતા, એ ત્રણ ગુણના જોર ઉપર કલાઈવે અહીં આવી શું કર્યું હશે તેની કલ્પના થઈ શકશે. બંગાળાનું રાજ્ય એકદમ તાબામાં લેવાનો તેને હુકમ નહોતો. એમ છતાં આવેલો મુલક હાથમાંથી જવા દેવા તે ખુશી ન હોવાથી, જાતે એ પ્રાંતનો કબજો લેવાનો પણ તે વિશે ઇચ્છાથી કંપકો નહીં આવે એવી કંઈક તજવીજ કરવાનો તેણે કંઈ પ્રયત્ન કર્યો. વળી આજ લગી જે કંઈ થયું તે થયું પણ હવે પછી એકંદર નોકરમંડળનું

લાંચીઆપણું, અને પરિણ અધિકારીઓના હુકમને બાબુએ મુકી મનમાં આવે તેવી વર્તણુક ચલાવવાની ખોટી ટેવ, એ કંપનીના કારભારના ખાસ દોષ દૂર કરવા કલાધવે નિશ્ચય કર્યો. એ દોષ સત્તર નાશ કરવામાં ન આવે તો થોડાજ સમયમાં અન્ય રાજ્યોની પેઠે અંગ્રેજોનું રાજ્ય અદૃશ્ય થઈ જશે એમ સારી પેઠે બાણતો હતો.

૩. કલાધવે કરેલી વ્યવસ્થા.—બંગાળા, બહાર, અને ઓરીસા એ ત્રણે પ્રાંતનો કારભાર કંપનીના તાગામાં લેવાનો કલાધવે નિશ્ચય કર્યો હતો. તેના અભિપ્રાય પ્રમાણે અગાઉ થયેલી વ્યવસ્થા બદલી નાંખી મુખ્ય હુકમત અંગ્રેજોના હાથમાં રાખવાની હતી, એટલે વસુક્ષાત સંબંધી તેમજ લશ્કરી હુકમત સર્વથા પોતાના હાથમાં રાખી, યુદ્ધ કિંવા તહ કરવાની તેમજ લશ્કરની હીલચાલ બાબતની સઘળી સત્તા કંપનીના અમલદારોને સોંપવાનો તેણે મન સાથે ઠસવ કર્યો હતો. બાદશાહની સત્તાને અનાદર કરી ખુદશી રીતે સઘળા પ્રાંતનો કારભાર કંપનીના હસ્તકમાં લેવાની તેને પરવાનગી નહોતી, પણ નવાબને તેના રચન ઉપર બેસાડી મુકવાનો હતો. બાદશાહ અને વઝીર બન્ને અલાહબાદ હતા ત્યાં તેમને મળવા જવા સારૂ તા. ૨૫ મી જુને કલાધવ કલકત્તેથી નીકળ્યો. બકસરની લડાઈ પછી અયોધ્યાનો ધણોખરો મુલક અંગ્રેજોએ છોડેલો હોવાથી, બાદશાહને આશા હતી કે તેઓ તેને દિલ્લી લઈ જઈ મોગલ તખ્ત ઉપર બેસાડશે. કલાધવ પ્રથમ મુશિંદબાદ ગયો, અને સાંના નવાબને સમજાવી તેની પાસે બાદશાહનો કારભાર કંપનીને સોંપવાની કબૂલાત લીધી. અગાઉ દરેક પ્રાંતમાં નિઝામ અને દીવાન એવા બે અધિકારીઓ બાદશાહ તરફથી નીમવામાં આવતા હતા. પ્રાંતનો લશ્કરી ખત્તેખસ્ત, ન્યાય, કાયદા તથા પોલીસ એ સઘળી બાબતો નિઝામને સોંપવામાં આવતી. વસુક્ષાતની સઘળી વ્યવસ્થા દીવાન પાસે રહેતી. એમાંથી નિઝામનાં કામો પૈકી લશ્કરી તથા દીવાની બાબતો કંપનીના તાગામાં આપી, ન્યાય તથા કાયદાની બખતવશીનું કામ નિઝામે એટલે હાલના નવાબે જોનું, એ પ્રમાણે ગોઠવણ કરવા કલાધવે નવાબને સૂચના કરી. તેમ કરવા નવાબ કબૂલ થયો નહીં, ભારે કલાધવે

તેને સમજાવ્યો કે 'તમેજે સધળો કારભાર તમારા હાથમાં રાખ્યો તો તમારા જાત અર્થને માટે પણ તમારી પાસે પૈસા રહેશે નહીં, અને અઘાપિ જે પ્રમાણે નાણાં સંઘંધી ઘોંટાળે થયો હતો તેમ ચતાં વધારે અવ્યવસ્થા થશે; તેમ ન કરતાં અંગ્રેજોને વલિવટ સોંપવામાં આવે તો તમારા ઉપર વિશેષ જવાબદારી પડશે નહીં અને ઉલટું ત્રેપન લાખની રકમ વિનાઅડચણે તમને મળ્યા કરશે.' આ કહેવાની યોગ્ય અસર થઈ, અને નવાખની સમજૂત થતાં તે પોતાનાં લશ્કરને ત્રિજેરી રજા આપવા તૈયાર થયો.

આટલું કરી કક્ષાઈવ પટના થઈ જનાર સ, થયો. અહીં વઝીર સુબ-ઉદ-દૌલા અને કાનોંક સાથે તેની મુલાકાત થતાં તેઓ સધળા અલાહાબાદ ગયા, કેમકે બાદશાહનો મુકામ તે વખતે ત્યાં હતો. બંગાળ પ્રાંત અંગ્રેજોના હાથમાં આવ્યા પછી કંપનીના મુલકની વાત સરહદ ક્યાં અટકાવવી તે કક્ષાઈવને માટે એક મોટો પ્રશ્ન હતો. બાદશાહને મદદ કરવા માટે દિલ્હી જવું તો પછી કલકત્તાથી દિલ્હી સુધીનો સધળો પ્રદેશ સંભાળવાની લશ્કરી જવાબદારી રવીકારવી જોઈએ. એ જવાબદારી કંઈ નાની નહોતી. વળી અફઘાન અને મરાઠાઓ ઝુગા બેઠા નહોતા. તેઓ તૈયાર થઈ અંગ્રેજો સાથે લડવા આવે તો યુદ્ધ ક્યાં સુધી લંબાય અને તેનું પરિણામ કેવું અનિષ્ટ આવે એની કલ્પના સહજ કરી શકાશે. કલકત્તાના મૂળ પાયાની બંગાળ રાખી ત્યાંથી દિલ્હી સુધીના લંબાણ પ્રદેશ ઉપર લશ્કરી કબજો રાખવો એ ધણુંજ મુશ્કેલ કામ હતું. વળી વઝીરનો મુલક સહેલાઈથી કંપનીના તાબામાં આવ્યો તો તે ઉપરનો અંગ્રેજ કાણ રોહીલા અફઘાનોને પસંદ પડશે નહીં. તેમજ સુબ-ઉદ-દૌલાએ મરાઠા તથા અફઘાનો સાથે ઐક્ય કરી તેમની વિરુદ્ધ પડ્યો તો તેમનાં એકત્ર બળ સામે અંગ્રેજો ટકી શકે નહીં, હુકામાં બંગાળ પ્રાંતની બહાર જઈ આખા હિંદુસ્તાનમાંના વિરોધીઓ સાથે ઝડવાની આ સમયે કંપનીની જરાપણ શક્તિ નહોતી એમ કોઈપણ કૃત્ય કરશે. સત્ત્વ મેળવવાના નાદમાં લાગેલા અનેક મહત્વાકાંક્ષી લોકોની આવીજ યુક્તિ વારંવાર થાય છે. પોતાનો મૂળ પાયો મજબૂત કરી થોડા પ્રદેશની ઉત્તમ પ્રકારની વ્યવસ્થા કરવી, અને આલુ

બાબુના મુલક કરતાં પોતાની રાજ્યવ્યવસ્થા ઉત્તમ પ્રકારની છે એવી રીતની સામાન્ય રીતે ખાતરી કરી એમાંજ નવીન રાજ્યકર્તાની હોંશી-આરી હમેશાં દેખાઈ આવે છે. આ બાબતમાં મરાઠા અને અંગ્રેજ જેવી મહત્વાકાંક્ષી પ્રજાએ ઉપાડેલા ઉદ્યોગની તુલના કરી જોતાં, એ તુલના મનોરંજક જણાઈ આવ્યા વિના રહેશે નહીં આ સમયે પોતાના હાથ ખેંચી પકડી કબાઈવે ઉત્તમ પ્રકારની ધૂર્તતા વ્યક્ત કરી હતી. અંગ્રેજોએ પોતાનું હવે પછીનું કામ બહુજ ધીમેથી તથા સાવધપણે ઉપાડ્યું; એક પગ બરાબર ઠામ પડ્યા સિવાય તેમણે બીજો પગ કદી પણ ઉપાડ્યો નહીં, અને તેથીજ આખા હિંદુસ્તાનને પોતાના કાનૂમા લેતા તેમને પોણાસો વર્ષ થયા લૉર્ડ કલહીસી જેવાએ કંઈક ઉતાવળા પગલા ભર્યા ખરા પણ તરતજ તેને અટકાવવાનો પ્રયત્ન થયો. અંગ્રેજ અમલના આરભમાં તેમનું ધૂર્ત વર્તન તથા લોકોના મન સતુષ્ટ કરવાની તેમની ઈચ્છાને લીધે તેમના રાજ્યની સ્થાપના ઘણી સહેલી થઈ હતી તેમા સશય નથી પેશાએ રાજ્ય-સ્થાપનાના કામમા આમાની ઘણી બાબતોની અવગણના કરી હતી એમ વિચારી મનુષ્યોને અવશ્ય જણાશે.

ઉપર વર્ણવેલા કારણોને લઈને બહાર પ્રાતની પેશીમેજ પગ નહીં મુકતાં સુત્ર-ઉદ-દાસ સાથે મિત્રાચારી રાખી તેને પોતાના મુલકની વાવવ્ય સર-હદ ઉપર એક આશ્રિત તરીકે રાખવાનું કચ્છાધિને ઇષ્ટ જણાવ્યું; અને તેણે મૂલ્યવેલી ઘણીખરી સરતો વઝીરે કમુલ રાખી બનારસની નૈઋત્યે સુમારે વીમ માઇલ ઉપર ભામીરથીને દક્ષિણ તીરે આવેલો સુનારગદ-નો દિલ્લો અંગ્રેજોએ લેવો કારા અને અવાહ્યાદના પરગણાં બાદશાહને આપવાં, યુદ્ધના ખર્ચ પેટે પચાસ લાખ રૂપીઆ અંગ્રેજોને આપવા, મીરકાસમ અને સમરને પોતાના રાજ્યમાથી હાકી કહાડવા આ સઘળી મંગળી વઝીરે માન્ય કરી પરંતુ તેના રાજ્યમા કોઈ ઉઠાડી વેપાર ચલાવવાની કબાઈવે માગેલી પરવાનગી આપવાને તેણે સાફ ના પાડી તેણે કહ્યું કે 'તમને જમાણાસા કરી છાજગાની પ્રજાનગી રજાએ આપી; પછી તેની અને તમારી વચ્ચે ટોચ થતા બાજે તમે એક બીજાથી

કેટલા ફર નાસે છે તેનો વિચાર કરો. મારા સબ્યમાં તમારી વખારે આવતાં મારી પણ અવરથા તેવીજ થશે. 'આવો તીક્ષ્ણ જવાજ મળતાં કલાધવે પોતાનો મુદ્દો છોડી દીધો. પરમુલ્કમાં વખાર ઉધાડી તે મુલક કબ્જે કરવાની યુક્તિની હદ હવે અંગ્રેજોને કુદતરી ગયા હતા, એટલે ખીજનો મુલક લેવામાં તે યુક્તિ ઉપર અવલંબન કરવાની તેને જરૂર રહી નહોતી, એ બીચારો વઝીર સમજી શક્યો નહીં. ઉપર દહેલી સરતો ઉપરાંત વઝીર અને કલાધવ વચ્ચે એવો પણ ફરાવ થયો હતો કે જરૂર પ્રસંગે તેમણે એક બીજાને મદદ કરવી, અને વઝીરને લશ્કરની જરૂર લાગતાં ખર્ચ લઈ અંગ્રેજોએ પોતાનું લશ્કર તેની મદદે મોકલવું. આ ગોઠવણ અ-વધ અલાહબાદ, મુનારગઢ અને બાંકીપૂરમાં તેમણે પોતાની ફાજનો એકએક ભાગ ગોઠવી દીધો.

વઝીરની સાથે આ પ્રમાણે કાલકરાર થતાં કલાધવે તરતજ બાદશાહ પાસે હેઠળ લખ્યા પ્રમાણે કબૂલાત કરાવી લીધી:—બાદશાહે બંગાળા, બહાર અને ઔરીસાના ત્રણ પ્રાંતોની દીવાની, એટલે ત્યાંની વસુલાત એકઠી કરવાનો હક અંગ્રેજોને આપવો, અને એના બદલામાં તેમણે બાદશાહને દરસાલ છવીસ લાખ રૂપિયા આપવા, તથા વઝીર તરફથી મળેલા કોરા અને અલાહબાદ પ્રાંતનું રક્ષણ બાદશાહ પતી તેમણે કરવું. કલાધવે એવો અંદાજ કહાડ્યો હતો કે દીવાની મેળવેલા ઉપરના ત્રણ પ્રાંતની વાર્ષિક વસુલ સુમારે ચાર કરોડ હોવાથી તે વધી ચોગાજ સમયમાં પાંચ કરોડ ઉપર જશે. તેમાંથી નવાબને ત્રેપન લાખ અને બાદશાહને છવીસ લાખ આપતાં, અને લશ્કર તથા નોકરોના ખર્ચ માટે એક કરોડ બાદ કરતાં, કંપનીને બાર મહિને ચોખ્ખો ફાયદો દોઢથી બે કરોડનો થશે. ઉક્ત વ્યવસ્થા અત્યંત જરૂરની અને કંપનીના ફાયદાની છે, બીજી કાંઈપણ રીતે તેના દારભારમાં શાંતિ પ્રાપ્ત થવાની નથી, તથા નોકર લોકોની બ્રહ્મતા કમી થવાની નથી, એવા પ્રકારનો મજકુર તા. ૩૦ સપ્ટેમ્બર, સન ૧૭૬૫ ના પત્રમાં કલાધવે ઈંગ્લેંડ લખી મોકલ્યો હતો. મેલીસીન કહે છે કે, 'આઠ વર્ષમાંજ પ્લાસીની લડાઇનું આ પરિણામ આવ્યું. બીરબાદરને પોતાના

શેક તરફ વિશ્વાસઘાતી થવા માટે યથાયોગ્ય શિક્ષા થઈ. અલાહાબાદથી બનારસ જઈ, કલાધર્મિને લશ્કરનો બંદોખસ્ત કર્યો તે આજત હવે પછી કહેવામાં આવશે. બનારસથી કલકત્તે જઈ નોકરોના લાંચીઆપણાનો અટકાવ કરવાના હેતુથી એણે કેટલાક ઉપાય કર્યા. સને ૧૭૬૬ ના એપ્રિલમાં એ પાછો કલકત્તેથી નીકળી મુશિદાબાદ ગયો, અને નવા મળેલા પ્રાંતની વસુલ કેવી રીતે અને કેટલી લેવી તે વિષે બંદોખસ્ત કર્યો. આ હિંદુસ્તાનમાં થયેલું પહેલું રેવેન્યુ સેટલમેન્ટ હતું. મુશિદાબાદમાં દરબાર ભરાયું તે વેળા મૈયત નવાજ મીરજીરે પોતાના મૃત્યુપત્રમાં કલાધર્મિને પાંચ લાખ રૂપીઆ બક્ષિસ તરીકે આપ્યાનું નવાબે જાહેર કર્યું. આ વર્તમાન સાંભળી તે ભારે વિમાસણમાં પડ્યો. આ નાણું સ્વીકારવાથી લાંચ વગેરે ન લેવાના નિયમનું પોતેજ ઉલ્લંઘન કરે છે એમ થાય; નહીં લે તો લક્ષ્મી ચાંદો કરવા આવે ત્યારે મ્હોડું ધોવા જવા બરાબર થાય. આ મુશ્કેલી ગમે તેમ દૂર કરી કલાધર્મિ તે રકમ લીધી, તે વડે એક નવું ફંડ બિંદું કર્યું, અને કંપનીના લશ્કરમાંનું જે કોઈ માણસ લડાઈમાં, અગર હવાને લીધે પ્રકૃતિ બગડવાથી, કામ કરવા અસમર્થ થાય તેને તેમાંથી મદદ કરવાની યોજના રચી. આ ફંડનો સો વર્ષ નિભાવ થયો હતો, અને તેનો કંપનીનાં માણસોને સારો ફાયદો મળ્યો હતો. સને ૧૮૫૮ માં કંપનીનું રાજ્ય અંગ્રેજ સરકારે પોતાના હાથમાં લીધું, ત્યારે કલાધર્મિના વારસાએ ફરીઆદ કરી આ રકમ પોતે લઈ લીધી.

તા. ૨૯ મી મે, ૧૭૬૬ ને દીને નવાબ નજમ-ઉદ-દૌલા બેહેરતનરીન થયો. કલાધર્મિને કરેલી વ્યવસ્થાને લીધે નવાબના હાથમાં સત્તા અથવા દ્રવ્ય કંઈ રહ્યું નહોતું તેવે વખતે મરદુમ નવાબનો સોળ વર્ષની ઉંમરનો ભાઈ સૈફ-ઉદ-દૌલા નવાબપદ ઉપર દાખલ થયો. આ તકનો લાભ લઈ કલાધર્મિ તેની નિમણુંક ત્રેપન લાખ ઉપરથી બેતાળીસ લાખ જેટલી ધટાડી નાંખી. આવી રીતે નવા નવાબને ગાદીએ બેસાડતાં નિમણુંક ઓછી કરવાનો આ દાખલો કંપનીએ સારી પેઠે લક્ષમાં રાખ્યો હતો, કેમકે સને ૧૭૭૦ માં એ રકમ બત્રીસ લાખ દરાવવામાં આવી, અને સને ૧૭૮૩ માં તે રકમ

સોળ લાખ જેટલી થઈ ગઈ. આ સોળ લાખ રૂમારે શો વર્ષ લગી નવાખના કુટુંબને ચાલુ મળ્યા ક્યાં તે માટે કેટલાક અંગ્રેજ અંકકારોને જારે આશ્ચર્ય ઉપજ્યો છે. આટલી રકમમાંથી એક ઉત્કૃષ્ટ યુનિવર્સિટી સ્થાપાઈ હોત તો આગમુ અને સ્વચ્છંદી નવાખને મોજશીખમાં એ નાણું ઉઘાવી દેવાનો અવકાશ મળતે નહીં, એમ વ્હીલર (Wheeler) જેવા કેટલાક લેખકો પોતાનો અભિપ્રાય જાહેર છે. નવાખના સોળ લાખમાં યુનિવર્સિટી સ્થાપી શકાત એ ખરું, પરંતુ કંપનીએ દરસામ જે કરોડ જેટલો ફાયદો બંગાળમાંથી મેળવ્યો, તે રકમ ને આ દેશના લોકોના ઉપયોગ-માટે વ્યય થઈ હોત તો બંગાળના પ્રત્યેક શહેરમાં યુનિવર્સિટી સ્થાપી શકાતે તેનો તેઓએ જાગ્રેજ વિચાર કર્યો છે.

વસુકાત બેગી કરવા માટે કલાર્થવે નવાખનાજ અગાઉના નોકરોને કાયમ રાખ્યા, પણ તેમના ઉપર દેખરેખ રાખવા માટે કેટલાક અંગ્રેજ અધિકારીઓની નિમણૂક કરી. આ પ્રમાણે તેણે કરેલી વ્યવસ્થા નોંધકની હોય તેમ તેને લાગ્યું. બંગાળ પ્રાંતની બહાર નીકળવું નહીં, અને વધારે મુશ્કે કંઈકે કરવાનો વિચાર રાખવો નહીં, એવો અભિપ્રાય એણે આમદુપૂર્વક ઈંગ્લંડમાંના કંપનીના અધિકારીઓને જણાવ્યો હતો, પણ તે જ વર્ષ પણ નીબી શક્યો નહીં. આ ગોઠવણથી હિંદુસ્તાનનો કારભાર વ્યવસ્થિત રીતે ચાલતાં કંપનીને અતિશય ફાયદો થશે એવી તેની ધારણા હતી, તે જો પાર પડી હોત તો કંપનીની સાંપત્તિક સ્થિતિ આખી પૃથ્વી ઉપર અપૂર્વ થઈ જત. તેનો વેપાર ચીન દેશ સાથે પણ ચાલતો હોવાથી, તેના સધળા વેપાર માટે જરૂરનો લોડોળ આ દેશમાંથીજ મેળવી શકાય તો ઈંગ્લંડથી લાવી અત્રે વેચવામાં આવતા માલનાં સધળાં ઉત્પન્ન જેટલો ચોખ્ખો ફાયદો થાય. આ સ્થિતિ લાંબા વખત સુધી તદ્દન શુભ રાખવામાં આવી હતી, અને અહીંથી રવાના થતા પત્રોમાં લોકોને નહીં સમજ પડે તેવા અનેક હિંદી રાખ્દો વાપરવામાં આવ્યાથી ઈંગ્લંડમાં કંપનીની બહારનાં માણસોને અહીંની ખરી હકીકતની ખબર પડી નહીં.

૪. બંગાળાની દીવાની અને રબલ ગવર્નમેન્ટ.—મોગલ બાદશાહની રાજ્યવ્યવસ્થામાં પ્રત્યેક નવાખની સાથે એક દીવાનની નિમ-

ખુંક કરવામાં આવતી, અને તેને રાજ્યની વસુલાત બેગી કરવાનું કામ સોંપાતું. ખરૂં જોતાં દીવાન નવાબથી સ્વતંત્ર હતો. વખત જતાં નવાબ સ્વતંત્ર થયો. ત્યારે તેણે પોતે વસુલાતનું કામ જોવા માંડવાથી રાજ્યમાં દીવાનની જરૂર રહી નહીં. શરૂઆતમાં દીવાને આખી સુબાગિરીની વસુલાતનો હિસાબ બાદશાહને સાર કરવાનો હતો. પરંતુ રાજ્યમાં અગ્વચર્યા થતાં દીવાન અને નવાબ એ બેઉએ એકત્ર થઈ બાદશાહને હિસાબ આપવાનું બંધ કર્યું; અને તેઓ જો કે જાતે રૈયત ઉપર દબાણ ચલાવી સઘળું વસુલ મેળું કરતા તોપણ અનેક કારણોથી વસુલ આવ્યું નથી એમ બાદશાહને જણાવતા. આવાં કારણોને લીધે બંગાળાની દીવાનીનું કામ કપનીએ સ્વીકારવા માટે બાદશાહ શાહઆબમનો ધણા દિવસનો આગ્રહ હતો, પણ દેશીઓના કારભારમાં દાખલ કરવાનું આરભમા કલકત્તામાંના તેમજ ઇંગ્લંડમાંના કપનીના અધિકારીઓને યોગ્ય લાગ્યું નહીં એમ જના કર્માર્થિને આ હરાવ નહીં રચતાં તેણે બાદશાહ પાસેથી બંગાળાની દીવાની કપનીને નામે પોતાના હાથમાં લીધી, અને તેમ કરવા માટે નીચેના કારણો દર્શાવ્યાં:— 'નવાબના અને આપણા માણસો વચ્ચે ભારે અદેખાઈ ઉત્પન્ન થઈ છે, અને કામ-દારોની નીતિ અત્યંત બ્રહ્મ થઈ છે આથી સંપૂર્ણ વિચાર પછી અમે એવા હરાવ ઉપર આવ્યા છીએ કે આખા બંગાળા ઈલાકાની દીવાની આપણે લીધી હોય તો આ અધાકુધી દૂર થશે, અને આપણી સત્તા અને આપણું રાજ્ય કાયમ થના, આપણને ત્રાસ દેવાનું સાધન નવાબના હાથમાં રહેશે નહીં. એકજ કેસણે જેની હકુમત ચાલવી અશક્ય છે. નવામે મુખ્ય સત્તાધીશ થવું અગર આપણે થવું. આ બે પૈકી આપણા ફાયદાની વાત કઈ છે તે ખુલ્લું દેખાય છે (તા ૩૦ સપ્ટેમ્બર સને ૧૭૬૫). આથી કરી એક સમૃદ્ધ અને પ્રગમ રાજ્યના આપણે ધણી થયા છીએ એ લક્ષમાં રાખવું. હવે આપણે દીવાન નહીં પણ ખુદ માલિક થયા છીએ.' આ પ્રમાણે કર્માર્થિને રાજ્ય અને વેપારનો હેતુ સાધી લીધો. આ બામનમાં એટલું ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે બંગાળાના દીવાનની નિમણુંક અસાર આગમજ બધ પડી હતી, અને જો બાદશાહે તે નિમણુંક

અંગ્રેજોને સોંપી તેને તેમજાણે કરવાની સત્તા નહોતી. વળી જેમણે બાદશાહની બક્ષિસ સ્વીકારી હતી તેમજેજી બીજી બાબતોમાં તેની સત્તા માન્ય કરી નહોતી. આ સમયે અટપટ કસ્ટાઈનની પોતાની હતી, અને તેમ કરી તેણે આ દેશના લોકોની આંખમાં તેમજી ઇંગ્લંડના તેના ઉપરી સત્તાધીશોની આંખમાં ધુળ નાંખી હતી. અહીંના સત્તાધીશોની બાબતમાં પ્રમંજોપાત તેઓ ઉપયોગી થઈ પડશે એવો ભાવ અંગ્રેજો જાહેર કરે છે. સને ૧૭૬૨ માં દંપતી વિરૂદ્ધ વસંદા લેકિની ફરીઆદ આવી ત્યારે ઇંગ્લંડમાંનાં ડાયરેક્ટરોએ રામને જણાવ્યું હતું કે ' અંગ્રાગાનો નવાબ એજ અરે માલીક છે. બાદશાહનું કંઈ કેશાણું નથી, અને તેની હકુમત અંગ્રાજ પ્રાંત ઉપર ખીલકુલ નથી. ' વળી બાદશાહની દરકાર ન રાખતાં નવાબ મીરજીર પાસેથી અંગ્રેજોએ મરજીમાં આવે તેવા કરાવો કરાવી લીધા હતા. અંગ્રાજા સાથેનો બાદશાહનો સંબંધ આગળ કરવામાં આવતે તો વસંદા લેકિની ફરીઆદનો ઉત્તર દઈ ચકાને નહીં. કસ્ટાઈવે પણ ઇંગ્લંડમાં એવોજ અભિપ્રાય આપ્યો હતો. પરંતુ પાછળથી નવાબ અને અંગ્રેજો વચ્ચેનો સંબંધ બગડવાથી, અને હિંદુસ્તાન પાછા ફરતાં બાદશાહ પાસેથી દીવાનીનો હક મેજવવા કસ્ટાઈવે નિમ્મય કરવાથી, તેણે પોતાનો અભિપ્રાય બદલ્યો, અને નવાબને કંઈ પણ હક નહોતો, માત્ર બાદશાહ કરે તે ખર્ચ એમ તે કહેવા લાગ્યો હતો.

ખર્ચ કહીએ તો આ સમયે કરાવો તેમજી સર્વ રાજ્યકાન્તિ તરવારના જોર ઉપર ચર્ચા છે, તેમાં ન્યાયાન્યાયનો કંઈ પણ વિચાર કરવામાં આવ્યો નથી. દંપતીની સમગ્રી માંગણીઓ સ્વીકારી તેને જોઈએ તેટલું આપી દે એવા નવાબ અને બાદશાહ નાદાન નહોતા. અંગ્રેજોને પોતે પચાવી પાડેલા મુલકની હકીકત જેમ અને તેમ છુપાવવાની હોવાથી નવાબ અથવા બાદશાહ પાસેથી તેઓ ગમે તેવા કરાવ કરાવી લેતા હતા. જે બાદશાહ કિંવા નવાબને રાજ્યપદ ઉપર તેઓ બેસાડતા તેવા પાસેથીજ આવા કરાવો કરાવી લેવામાં આવતા. વળી આવી રીતે પ્રખંધ રમવામાં કસ્ટાઈવના મનમાં ખીલે એક અંતર્ય હેતુ હોવો જોઈએ. તેને ત્રણ લાખની

જાગીર મળેલી હતી, અને સ્વદેશ પાછા ફર્યા બાદ આ રકમ કંપની મારફત ઘેર બેઠાં તેને આપુ મળ્યા કરે એવી તેની ઇચ્છા હતી. તેના અનેક શત્રુ હતા, અને આ જાગીર તેને પચવા નહીં દેવા માટે તેઓ મથન કરી રહ્યા હતા. કંપનીનો વિચાર પણ આ જાગીરનું ઉત્પન્ન તેને આપવાનો નહોતો. હિંદુસ્તાનમાં કક્ષાધિ માત્ર નોકર હોવાથી તેણે ઉપાડેલાં કામથી થયેલા નફા કંપનીને મળવો જોઈએ. તેમાં તેનો ખાનગી સંગ્રહ હોય નહીં એટલે તેને કંઈ પણ આપવું નહીં એમ કંપનીએ ઠરાવ કર્યો હતો. પણ એથી ઉલટું પોતાની જાગીરની આવક વિના અડચણે પોતાને મળ્યા કરે અને તેમાં ખીજો ઠાઈ વાંધો લાવે નહીં એવી તજવીજ અગાઉથી કરી મુકવા કક્ષાધિનો વિચાર હતો. આ હેતુથીજ તેણે સને ૧૭૬૫ માં હિંદુસ્તાન આવતાં બાદશાહની સર્વોપરી સત્તા કબૂલ કરી, તેની પાસેથી કંપનીને માટે દીવાની તથા પોતાને માટે જાગીર મેળવી, અને તત્સંગ્રહી સ્વતંત્ર લેખી ઠરાવ કરાવી લીધા. પરંતુ તેની આ વ્યવસ્થાથી કંઈપણ ફાયદો ન થતાં અનેક નવીન ભાંજ-ગડો ઉત્પન્ન થઈ, અને કંપનીને નાણાં સંગ્રહી નુકસાન ખમવું પડ્યું એમ ધણાક લેખકોનો અભિપ્રાય છે. *

બંગાળામાં શરૂ થયેલી આ રાજ્યવ્યવસ્થાને કેટલાકે તરફથી ' કબજ-ગવર્નમેન્ટ ' એટલે ' એવડી રાજ્યવ્યવસ્થા ' એવી સંજ્ઞા આપવામાં આવે છે, કેમકે લશ્કર અને વસુલ એ જે બાબતોની જવાબદારી અંગ્રેજોએ પોતાની પાસે રાખી હતી, અને ન્યાયપૂર્વક દંડનો નિકાલ કરી રૈયતનું રક્ષણ કરવાનું કામ નવાબે માથે લીધું હતું. આવી રીતે વહેંચાયેલી સત્તાને લીધે દેશ ઉપર અવિશ્વમાં ભયંકર અનર્થ મુજબ, અને રૈયતની સ્થિતિ ઘણી કંફાડી થઈ પડી. ત્યાં સુધી અંગ્રેજોને વસુલાત નિર્વિઘ્ને આવતી ત્યાં સુધી અધિકારીઓ રૈયત ઉપર કેવો જુલમ કરે છે તે તરફ તેઓ લઘા આપતા નહીં. આવાં પરિણામ માટે કક્ષાધિ ઉપર કેટલી જવાબદારી આવે છે એ એક મોટો સવાલ છે. બંગાળ પ્રાંત અંગ્રેજોએ એકદમ પોતાના તાબામાં લેવાની તેની મુયના ઉપજા અધિકારી.

એએ માન્ય કરી નહીં. ગીરધાસના વખતમાં અંગ્રેજોએ ધોંડાળો કરવાથી ગડગણદ થઈ રહી, ત્યારે દેશીઓના કારભારમાં દખલ નહીં કરવા કંપની તરફથી તાકીદ થઈ યતી. એ ઉપરથી પટનામાં સીતાપરાય તથા મુર્શિદાબાદમાં મહમદ રીઝાખાનને સધળો વહિવટ ચલાવવા કલાઈવે નીમ્યા, અને એ બેઉ ઠેકાણે અંગ્રેજ રેસિડન્ટ મુકી તેમની મારફતે ઉત્પત્ત એકઠું કરવા ગોઠવણુ કરી. પણ પ્રાંતની વસુલ લેનારા ઉપર રૂંધતની સંભાળ રાખવાની જવાબદારી છે એ વાત કલાઈવે લક્ષમાં રાખી નહીં. ગામે ગામ મુસલમાન જમીનદાર હતા તેઓ રૂંધત પાસેથી વસુલ ભેગી કરી પટના તથા મુર્શિદાબાદની તીજેરીમાં ભરતા. આ જમીનદારો પાસેજ ફોજદારી ન્યાયાધીશનો અધિકાર રહેતો અને દરેક બાબતમાં છેવટનો વિવાદ નવાબ રૂંધત થતો; પણ કલાઈવેની વ્યવસ્થાની રૂએ ખુદ નવાબનીજ મહત્તા ઘટી જવાથી રૂંધતને વિવાદ કરવાનું કંઈપણ ઠેકાણું રહ્યું નહીં. મહમદ રીઝાખાન અને સીતાપરાય એ બન્ને પોત પોતાના હસ્તકના મુસલમાન નમુનેદાર ચૂંટ્ય હતા. ખાન ભારે મીઠાસી તથા યેગધાણુ હતો, પણ સીતાપરાય પૂર્ત, ઉઘોગી અને અંદરથી હુમ્મો હતો. એક વખતે એક અંગ્રેજ વકીલ સીતાપરાયનો કારભાર કેવો આણે છે તેની તપાસ કરવા સાર પટના ગયો, ભારે સીતાપરાયના શત્રુઓ પુષ્કળ હોવાથી, તેમણે અંગ્રેજ વકીલને મળી તેની વિરૂદ્ધની સઘળી ફરીઆદો તેને કહેવાનો મનમુખો કર્યો. સીતાપરાય તે વકીલને લેવા સામો ગયો, અને તેને પોતાના હાથી ઉપર બેસાડી શહેરમાં ફેરવ્યો. સર્વ દિસાજની તેમજ બીજી બાબતોની તપાસ વેળાએ તેણે શાંતપણે સઘળા પ્રશ્નના ધણા એખખા ઉત્તર આપ્યા, અને તકરારી કાગળો રણું કરી પોતાનાં વર્તનનું વાજબીપણું સિદ્ધ કરી બતાવ્યું. કંઈપણ આનાકાતી અથવા છુપામણી ન કરતાં સરળ અને સ્પષ્ટ જવાબ આપવાથી તેના પ્રમાણિકપણા તેમજ કલાઈવે વિશે અંગ્રેજ વકીલની ખાતરી થઈ, અને તેના મનની સઘળી શંકા દૂર થતાં તે સીતાપરાય તરફ મોટી મિત્રાચારીથી અને સન્માનથી વર્તવા લાગ્યો. પ્રજા તરફ સીતાપરાયની વર્તમાન ધણી કલાઈવે ભરેલી હોવાથી તે શત્રુને કનડ્યા વિના પોતાનું માર્ગ

કર્ષો જતો હતો. તે પોતાના કામમાં અતિશય નિયમિત હતો એટલે પુષ્કળ કામ આવી પડતા તે કટાળતો નહીં કોઈપણ પ્રતિષ્ઠિત ગ્રહસ્થ પટનામાં આવતો તેનો સીતાપરાય તરફથી સત્કાર થયા વિના રહેતો નહીં. તેનો ખર્ચ ભારે હતો એટલે જોઈતું નાણું ઉભું કરવામા કેટલીક વેળા તેની તરફથી અન્યાય થતો. અગ્રેજોને તે સદા ખુશી રાખતો, અને તેમની તરફ હમેશાં અતિશય પુણ્ય શુદ્ધિથી જોતો. આ દેશમાં હિંદુ તથા અગ્રેજો શરૂઆતમા કેવા સમાગમમા આવતા, અને ભાર પછી સુમારે સો વર્ષ સુધી તેમનો સમ્બંધ કેવો સતોષકારક આવ્યો તેનું કંઈક અનુમાન આ હકીકત ઉપરથી બાંધી શકાશે. હિંદુ લોકો મોટા કતૃત્વવાન હતા, એટલે અગ્રેજોએ તેમનો પોતાના કામ માટે ઉપયોગ કરી લીધો. તેમજ અગ્રેજો મોટા ભાગ્યશાળી, સાચા તથા પોતાનું હિત જોડનારા હતા એમ હિંદુઓ સમજતા, અને તેથીજ બન્ને પક્ષ વચ્ચે સો વર્ષ લગી મિત્રાચારી ટકી રહી મહમદ રીઝાખાનને માટે સુવામ હુસેન નામના ઇતિહાસકારે ખરાબ અભિપ્રાય દર્શાવ્યો છે, છતાં તેણે સીતાપરાયના ગુણો ઉપર પ્રમાણે વર્ણવ્યા છે.

૫. બંગાળીમાં અંગ્રેજ લશ્કરનું બંધ,—મગાળામા મુદ્દ પ્રસંગ શરૂ થતા અગ્રેજોએ તે તરફ લશ્કર ગોઠવી દીધું હતું અને તેનો પગાર દરાવી પણ મૂળસ્થાન છોડી આ લશ્કરને બહારના પ્રદેશમા જવું પડતું ત્યારે તેનો પગાર થોડો હોવાથી, બહારની કામગિરી માટે દરરોજની દરાવેલી રકમ પ્રમાણે દરેક માણસને વધારાનું ભથ્થું મળે એવો પ્રધાન પડ્યો હતો એ આપણે પાછળ પ્રકરણોમા વાંચી ગયા છીએ મીરજાદર બંગાળનો નવાબ થયો ત્યાર પછી તેની મદદે જે અંગ્રેજ ફોજ આની તેને સપ્તષ્ટ કરવાના હેતુથી કલકત્તા કૉન્સલની મંજૂરીથી લશ્કરને બેવડું ભથ્થું આપવામા આવ્યું. આમ કેટલોક વખત ચાલ્યા પછી મીરજાસમે લશ્કરના ખર્ચ પેટે જરૂરિયાત વગેરે ત્રણ પચાસા અગ્રેજોને સ્વાધીન કર્યા ત્યારે અંગ્રેજ ફોજના પગાર તથા ભથ્થું કંપનીની તીજેરીમાંથી આપવામા આવ્યા આ વાત ઇંગ્લંડમા કંપનીના અધિકારીઓની

જનશુભાં આવતાં તેમણે જેવડું લખ્યું બંધ કરી આખા લશ્કરને દરાવેલું એકપટ લખ્યું આપવાનો દુકમ કર્યો. પણ તે પ્રમાણે કસકતા કૌન્સિલે અમલ નહીં કરતાં તેમ કરવામાં અનેક હરકતો ઉપરિધન થયે એમ ઇંગ્લેન્ડ લખી મોકલ્યું. ક્યારેક અને તેની સિલેક્ટ કમિટી અહીં આવી ત્યારે તેમણે લશ્કરનું જેવડું લખ્યું બંધ કરી એકપટ લખ્યું આપવા માટે તાકીદને દુકમ કહાડ્યો. આવા દુકમો આપવામાં કોર્ટ ઓફ ગવર્નમેન્ટની હુમેશાં એક ભૂલ એ થતી કે અહીંની ખરી હકીકત તેમની જાણમાં જરાબર આવતી નહીં, અને પહેલકહેલાં જે બાબુ ઉપર તેઓ ઢળતા તેજ તેઓ હુકમો આખર લગી પકડી રાખતા. અધ્યાની બાબતમાં પણ તેવુંજ કંઈક થયું હતું. અહીં લશ્કર ખીરકાસમ સાથા લડતું હતું, ખુદ બાદશાહ અને વઝીર સાથે અંગ્રેજોને લડાઈમાં ઉતરવાની તૈયારીમાં હતા તેવે વખતે જેવડું લખ્યું બંધ કરવા માટે ઇંગ્લેન્ડથી દુકમ આવ્યો હતો. બકમરની લડાઈ હમણાજ થઈ ગયલી હોવાથી આ દુકમ પ્રમાણે અમલ કરવાનું અશક્ય હતું; થોડા વખતમાં કસાઈવે હિંદુસ્તાન આવનાર હોવાથી કસકતા કૌન્સિલે એ કામ તેને માટે રહેવા દીધું. લોકોની ફરીઆદ તરછોટી કહાડવાનો કસાઈવેનો અભાવ ન હોવાથી, તા. ૧ લી જાન્યુઆરી, સને ૧૭૬૧ થી તેણે એવું ફરમાવ્યું કે શૂળ સ્થાન ઉપર લશ્કર હોય ત્યારે તેમાંના સર્વ પ્રકારના નોકરોને સરકારમાંથી રહેવાની જગ્યા મફત આપવી, પણ કંઈ લખ્યું આપવું નહીં; મોંગીર અને પટનામાં લશ્કરને અડધું લખ્યું મળે, ત્યાંથી આવજા જતાં પુરું લખ્યું અને માત્ર અલાહબાદમાં રાખેલી લશ્કરની દુકડીને જેવડું લખ્યું આપવું. આ દુકમ બહાર પડતાં લશ્કરમાં અસંતોષ ઉત્પન્ન થયો, તોપણ લોકો એકદમ ઉરકેરાઈ ગયા નહીં. તેમણે સરકારને અરજી મારફત પોતાની સઘળી અડચણો વિદિત કરી, પણ ક્યારેક તે ઉપર વિચાર ચલાવવા ના પાડી. લશ્કરના ઉપવા વર્ગના અમલદારોનો મીઠના વેપારમાં ભાગ હોવાથી લખ્યાનું તુકસાન તેમને ભારે જણાવવાનું નહોતું. પરંતુ નીચેની પંક્તિનાં માણસો વેપાર તેમજ લખ્યું બંને જવાથી ધણા ગુરમે થઈ ગયા. આ અસંતોષ તરનગ ખીછ દુકડીઓમાં પ્રસર્યો આજ અરસામાં મરાઠાઓએ ઉત્તર

હિંદુસ્તાનમાં સ્વારી કરેલી હતી, એટલે એકત્ર થઈ નોકરીનું રાજનામું આપવાથી સરકાર આપણી માગણી કબૂલ કરશે એમ સધળાએ ધાર્યું, આ હેતુથી તેઓએ છુપાં મંડળો ઉભાં કર્યાં, અને સધળાઓએ સોગન લઈ એક પીગતનું રક્ષણ કરવાનો અને પોતાનો ગુમ હેતુ બહાર નહીં પાડવાનો દરાવ કર્યો. સધળાએ મળી એક મોટું ફંડ જમા કર્યું. આ રકમમાંથી માણસોને થનું નુકસાન ભરી આપવાનું હતું. આર મહિના લગી આ ભેત ગુમ રીતે ચાલુ રહ્યો, તોપણ કક્ષાર્ધવને તે વિશે કંઈપણ ખબર મળી નહીં. સને ૧૭૬૬ ના એપ્રિલ માસમાં તે મુર્શિદાબાદમાં હતો ત્યારે મેંગીર અને પટનાના અધિકારીઓ તરફથી તેને જણાવવામાં આવ્યું કે અગાઉનું ખેવડું લઈયું ન મળવાથી લશ્કરના અમલદારો મે મહિનાના આરંભથી પોતાની નોકરી છોડી દેવાના છે. આ વેળા કક્ષાર્ધવને માથે ઘણો વિકટ પ્રસંગ આવ્યો હતો એમ છતાં ગમે તેવી ભયંકર અડચણોની દરકાર ન રાખતાં તેણે જે અપ્રતિમ ધૈર્ય દાખવ્યું તેથી તેને આખા દેશ તરફથી અતિશય સન્માન મળ્યું. તેણે પ્રથમ આ બંડના અગ્રેસરો સોધી કહાડ્યા, અને તેમને એકદમ મારી નાંખવાનો દરાવ કર્યો. એમ કરવા પહેલાં તેમની જગ્યા લઈ શકે તેવાં પીગતં આદમી એણે તૈયાર કર્યાં, અને મદ્રાસથી નવાં માણસો મંગાવ્યાં. મુર્શિદાબાદ અને કલકત્તાનાં માણસોને સમજાવી લઈ તેમને કામ ઉપર લગાડી દીધાં; પણ મેંગીર, બાંકીપુર અને અલાહાબાદમાં સમજાવટનું કંઈ ફળ નિપળ્યું નહીં. ત્યાં ઘણાખરાઓએ દરાવ પ્રમાણે નોકરી છોડી દીધી. બાંકીપુરમાં લશ્કરનો મુખ્ય અધિકારી બાર્કર હતો, અને મેંગીરમાં ફ્લેચર હતો. બાર્કરે મુખ્ય બંડખોરોને પકડી કલકત્તા મોકલાવી દીધા, એટલામાં કક્ષાર્ધવ જાતે મેંગીર ગયો, અને ત્યાંની દેશી ફોજની મદદ વડે અગ્રેસર બંડખોરોને પકડી કલકત્તા તરફ મોકલ્યા, અને પોતે પટના ગયો. ત્યાં પણ આ પ્રમાણે બંડ દાખી દઈ તે આગળ જનાર હતો, પણ એટલામાં અલાહાબાદનું બંડ દબાઈ જવાની ખાતરી મળતાં તે કેટલાક દિવસ પટનામાં જ રહ્યો. કલકત્તા મોકલાવેલાં માણસો તરફથી પોતાનાં કામનો પરતાવો બતાવનારી અરજી આવી ત્યારે તેણે કેટલાકને બરતરફ કર્યા, કેટલાકને

પાયરી ઉતારી નોકરી આપી, અને ફગીયા બડ થાય નહીં તે અર્થે નોકરી ના નવીન નિયમો દગબ્યા નિગેયમા તેજો કેટલાકને પકડી ઈંગ્લેન્ડ ચડાવી દીધા બડખોરોના સુખી સર રૉનર્ટ રૂલેચરને નોકરી ઉપરધો દૂર કર્યા અને ત્વરાથી અધ્યુ તોફાન દાખી દીડુ

પ્રકરણ ૨૪ મું.

બ્રિટિશ રાજ્યની સ્થાપનાનો આગંભ.

સને ૧૭૧૭-૧૭૭૩

૧ વેપારની તથા રાજ્યકારભારની ૨ મીઠુ તબાહ અને ચોખ્ખારીનો નવો અવદશા. ઈ.સ. ૧૭૧૭

૩ મનાઈવનુ ઈંગ્લેન્ડ પાઠા ફરક તેની હોગમતી તથા તેનુ મનુ

૪ હિંદુસ્તાનમાના કાસ્યાની ત તાસ ૫ રચુરોમિજ બે (સને ૧૭૭૩)

૬ વનુવાતના તથા વપારના ઈલાકા આકડા

૧. વેપારની તથા રાજ્યકારભારની અવદશા—ઈસ્ટ ઈન્ડીઆ કંપનીએ અહીંના સમગ્ર વેપારનો ઈમ્બરો પેતાના હાથમા રાખ્યો હતો, અને યુરોપમાથી ખીજુ માર્ગ આ દેશમા આવી સ્વતંત્ર રીતે વેપાર કરવા માહતું તો તેને તેની તરફથી પ્રતિબંધ કરવામા આવતો તેના નોકરો અગર ખાનગી વેપારીઓ દશવેની રકમ ભરતા તો તેમને ધધો ચવાવના પરવાનો આપવામા આવતો, અને ત દરમાવે તેમલેજ દેખણે વેપાર કરવાની તેમને છૂટ મળતી હતીના તાગમા રાજ્યની લગામ આવી ત્યા સુધી આ ગેરવશુ વિશા દરકતે આવી પણ બગાળાનો કમળે તેને મળતા રાજ્યકારભાર અને વેપાર એ બેકે બાગતમા અત્યત ઘોટાળો થયો, અને બન્ને એકમીગને નડતરરૂપે જણાવવા લાગ્યા કંપની તરફથી મરજી મા આવે તે માલુસનો વેપાર જનસાધ્યથી બંધ કરાવવામા આવ્યો હતો, અને દેશનો સમગ્ર કારભાર પેતાના હાથમા લેવાની તેને ઈન્ડીઆ યર્વ હતી માત્ર મોટા મોટા મદરોમાજ નહીં, પણ દેશના દૂર સુધીના માહેના લાગના ગામડાઓમાથી કીસખી અને કારીગર લોકો પાસે સર્વ પ્રકારનો

તેવાગ થયેલો માત્ર તેણે સખનીથી વેચાતો લેના માણે એટલે ડારીગરોની અનદશા થઈ દડ કરવો, કેદમાં નાખવા, ફટકા મારવા, જોરજુલમથી રોકડ રકમ માટે દસ્તાવેજ વખાવી લેના, વગેરે અનેક તરૂદથી વણદરો ઉપર જુલમ થવાથી ઘણાખરા ડારીગરોએ અને ખાસ કરીને વણદરોએ પોતાનો નધો છોડી દીધો આથી દેશને જે ગુડસાન થયું છે તેની કંપના કરી શકાતી નથી

કંપનીના વેપારીઓ માત્ર વેચાણ અને ખરીદી કેના ધોરણે ચલાવતા એ બાબત દુકમાં જણાવતા અહીંના લોકો ઉપર કેવો જુલમ વર્તતો હતો તે ધ્યાનમાં આપશે અનેક ઠેકાણે કંપનીની વખારો હતી, અને મુખ્ય વખારોની શાખાઓ બીજી નાની વખારો હતી વખારમાં એક મુખ્ય એજન્ટ અને તેના હાથ હેઠળ ઝામના પ્રમાણમાં બીજા અગ્રેજ વેપારીઓ રહેતા પ્રત્યેક વખારમાં એક વાણીઓ રહેતો અને તેની મારફતે દેશી લોકો સાથેનો અગ્રેજોનો વેપાર ચાલતો દુભાશીઆના કામ અને ઉપરાત તેને હિસામ, દનાલી, પૈસાની લેવડદેવડ વગેરે સંબંધ કામ કરવું પડતું વખારમાં મુખ્ય સેક્રેટરી તરીકે આ વાણીઓ રહેતો, અને તેની મારફતે કારકુન સિપાઇ, મજૂર, બોઇ, મસાલચી વગેરે સર્વ પ્રકારના નોકર રાખવામાં આવતા, અને તેમના વર્તન માટે તેજ જવાબદાર રહેતો બીજા અનેક વ્યવહારો તેની મારફત ચાલતા વખારના મુખ્ય અધિકારી દેની ભાગથી અજ્ઞાન હોવાથી, કોઈને કંઈપણ કામ હોય તો તે વાણીઆને વચમાં રાખ્યા સિવાય કંઈ શકતું નહીં આથી વાણીઆનું મહત્ત્વ કેટલું હતું તેની સહજ કલ્પના કરી શકાશે લોકોએ તયાર કરેલો માન એકદમ કરના માટે, અને જાહારથી આવેલો માન વેચવા માટે માસિક પગાર દરાવી આ વાણીઆના હાથ દેશના કેટલાક ગુમાસ્તા નીમવામાં આવતા એક ગુમાસ્તા, એક કારકુન, એક ખજાનચી કેટલાક સિપાઇઓ અને વરતણીઆની ટોળીઓ ગામેગામ જતી એવી દરેક ટોળીને વખારના મુખ્ય અધિકારી તરફથી પરવાનો આપનામાં આવતો, અને તેમાં સ્થાનિક અમલદારોને આ ટોળીઓના કામમાં હરકત નહીં નાખના તેમને દરેક પ્રકારની

મદદ કરવા સચના કરવામાં આવતી મુસાફરીએ જતી વેળા જરૂર જોઈતી રકમ આ ટોળી સામ્રાજ્યો પોતાની સાથે રાખતા, અને જે ગામમાં વલુ કરોનું કામ મિલે ત્યાં આવતું હોય ત્યાં જઈ ઉતરતા દનાલો તથા વલુકરોને એકઠાં કરી વલુકરોને અમુક મુદતમાં અમુક કામ કરી આપવાની સગતે કેટલું નાણું તેઓ આગ ઉપર ધીરના, અને તે બદલ તેઓ પાંચ લેખી કરાર કરાવી લેતા આ વેળા ગુમાસ્તા અને દનાલો પોતાના કાયદા સાથે વલુકરો સાથે હાથે તે પ્રકારનો છળ રમતા કોઈપણ બામતની વલુકરો ના પાડી શકતા નહોં, અને લાયત ખર્ચા નાણું લઈ ગામ કરનારી તેમને ફરજ પડતી વગી પોતાનો માન ખીજા કોઈને તેઓ વેચી શકતા નહોં તેમણે તૈયાર કરેલો માન એમદ વખારમાં એકઠો કર્યા બાદ સગવડ પ્રમાણે સધળા વલુકરોને જમા કરી માનની કિંમત દરાવવામાં આવતી, ત્યારે ગુમાસ્તા તેમજ દનાલો વલુકરોને સર્વસ્વ નીચોવી લઈ પોતાના ખીજા તરફ કરતા ખુફીરી રીતે બખરમાં જે માનની કિંમત વલુકરોને એક રૂપીએ મળતી તેનાજ માન માટે ખપની પામેથી થતું થાય તે આદ આના તેના હાથમાં આવતા આ દુકીકતમાં માવની કિંમત બરાબર ઉપજાવવા માટે વલુકર લેખે ગ્રામપણે પોતાનો માન રેન્ડ, વનદ વગેરે લોકોના ગુમાસ્તાઓને વેચી દેતા આથી અમેજના ગુમાસ્તાઓ ગુમે થઈ વલુકરો ઉપર પેહેરો મુખતા અને સાગ ઉપરથીજ કાપડ કાપી લેતા પરિણામમાં વલુકર પોતાની કેટલી અવદશા થઈ હશે તે વિચારી શેતુ અનિર્વર્ધિમાન ત્યાં સુની નવાબપદ ઉપર હતો ત્યાં સુધી તે વલુકરોનો બચાવ તેના ત ક્ષી થતો તેમના ઉપર કોઈપણ પ્રમારનો દાવ નહોવાથી, બખરમાં ખુફીરી રીતે પોતાનો માન ગમે તેને વેચી પૈસા ઉભા કરવાની તેમને જા હતી, અને તેથી તેઓ પોતાને એકઠાં તેટલો જડોગ એકઠો કરી શકતા સુરાજ-ઉદ-દૌલાનો અમલ બધ પડતા કપનીના દાયમાં સત્તા આવી ત્યારે ઉપર કલા પ્રમાણે ગમે ગામ ફરી તેના વેપારીઓએ લોકોમાં હોટેલાથે નાણું વેરવા માગ્યાથી વલુકરોનો ધધા હુમ્મે અને તેઓ લાચાર અવસ્થામાં આવી પડ્યા પાંચ દસ વાગ્યા ખપનીનો બુનમ પોતે ઉપર એમે

બેસુમાર વધે, કે પોતાનો માથ ખાનગી રીતે વેચના માટે વણકરોને, અથવા તેમને મદદ કરવા માટે દનાનોને કંપનીના માણસો બેડી ફોકી તુરગમા નાખતા અને હાથ મુચરમ લખાવી લેતા તેઓ દડ ભરવાને અશક્ત હોય તો તેમનો સંબંધો માલ આ વેપારીઓ જમ કરતા રેશમના તાર કહાડનારા હલકી વર્ણના લોકો ઉપર પણ એવોજ ભુવમ થતો આ તાર તેઓ અગ્રહારડે કહાડતા હોવાથી, શિક્ષા તરીકે કંપની તરફથી તેમના અગ્રહ કાપી નાખવામા આવતા તેઓ હ્રમેશ માટે પોતાનો ધંધો ચનાનવામા નિરૂપયોગી થતા સને ૧૭૫૫ મા કનાઈનની નરી બવસ્થા અમનમા આવી તારે આ અન્યાય હદપાર રધેા મીદ, તમાડ, અને મોપારીનો ખાસ ઈજારો દરાવી દેશમા ઉત્પન્ન થતો સડળો માથ કંપનીએ ખરીદી લઈ મરજીમા આવે તે દરે વેચનાની ખ્લાધવે કરેલી ગોડવણુ ખાળત ઉપર વિવેચન કર્યું છે આથી એક તરફ સરકારની આવક જતી રહી, અને લોકોના નિર્નાહની ગીજ્ઞે મોથી થતા તે મેળના તેમને ભારે કિમત આપવી પડી મીઠના કરને નીધે જે હેરાનગતી ખમવી પડી છે તે આપણુ સર્વને માહિત છે રૂના વેપારની પણ એવીજ ઈર્ષ બવદશા થઈ ગાળામાનો રેકડેકાણાનો સંબંધો વેપાર તેમજ હિંદુસ્થાનના અને એશિયા ખડના બીજા ભાગોના કિનારા ઉપરનો સંબંધો વેપાર અંગ્રેજોના તાગામા જતા દેશ વેપારીઓએ અહીંનો માન વેચાતો લેવો નહીં, અથવા એક જગ્યાનો માન બીજી જગ્યાએ લઈ જઈ વેચવો નહી એવો સખત બદ્દેબખત કવામા આ યો આ ગોડવણુની રૂએ ગમે તેટલી કિમત આપતા દેશમા તૈયાગ થયેનો માન અંગ્રેજો સિવાય બીજા કોઇને મગતો બધ થયો હજારો વર્ષથી એશિયા ખડના સર્વ ભાગોમાથી વેપારીઓના ટોળે ટોળા હિંદુસ્તાનમા ભુદે ભુદે રેગણે ઉતરી પડતા અને રૂથી વેપાર કરતા તેઓ હવે બગાડામા પગ મુકી શક્યા નહીં વર્ગી પુષ્કળ ખોટા નાણા પ્રજના વપરાસમા આન્યા અંગ્રેજોને સિધ્ધા પાડનાનો અધિકાર મળ્યો હતો, અને આ સિક્કાના વજન અને કિમત દરાવી આપવામા આવ્યા હતા હિંદુસ્તાનની મોહરનો ભાવ ઘણુ ખર્ચ મેનાઆદીની કિમત ઉપર

આધાર રાખતો, પણ અંગ્રેજોની મોહરમાં ઓછું અને દલકડી વાતનું સોનું આવવાથી વેપારીઓને ભારે નુકસાન પહોંચ્યું. આવાં કારણોને લીધે બંગાળામાં થતા અનર્થ તરફ ઇંગ્લંડના રાજપદારી પુરોગોનું લક્ષ ખેંચાયું, અને આ દેશના વહિવટમાં થોડો ધણો સુધારો કરવાની યશસ્વિત થઈ.

અંદાજે ત્રણ વર્ષ અગાઉ સ્થિતિનું પરિણામ હતું. બંગાળામાં કોઈ જોખમદાર સત્તાધીશ નહોતો. મૂળ માલીકનો નાશ થતાં કોઈનવીન માલીક દર્પો નહોતો. કલાર્ક જેવો સાદસિક માણસ પોતાની મરજી માફક વ્યવસ્થા કરતો હતો, અને એમ કરવામાં ઉપરીઓના દુકમનો અનાદર થતો, અને ન્યાયાન્યાયનો કંઈ વિચાર થતો નહીં. આ પરિસ્થિતિ અધિકારીઓ, એટલે ઇંગ્લંડમાંના કંપનીના અધિકારીઓમાં પણ કેટલીક અવ્યવસ્થા હતી. અહીં પૈસા મેળવી સધન યર્થગપણ જે ચાર આસામી-ઓ આ મંડળમાં અગાડી પડતો ભાગ લઈ મનમાં આવે તેમ કારભાર કરતા. આવા જીન જોખમદાર માણસોના હાથમાં ચાર પાંચ કરોડની વસ્તીવાળા પ્રાંતનો વહિવટ ચલાવવાનો અધિકાર હતો. ઇંગ્લંડમાં તેમજ દિદુસ્તાનમાં કામ કરનારા સધળા નોકરોની નિમણૂક, તથા કાફલા, લશ્કરી તેમજ દીવાની ઇત્યાદી ખાતાની સધળી વ્યવસ્થા તેમના હાથમાં હતી. આટલો ભાર અધિકાર તેમની પાસે હોવાથી કોઈ પણ જાણતમાં બેદર-કાર રહેવું એ તેમને માટે સજામતી ભરેલું નહોતું. કંપનીનો ભંડોળ સંપૂર્ણ રીતે તેમના તાબામાં હોવાથી નાની નોકરીમાંનાં સધળાં માણસોનું નસીબ તેમની મરજી ઉપર લટકી રહ્યું હતું. આ દુઃસહ પ્રકાર ઉત્તરોત્તર વધતો ચાલ્યો હતો, તો આવાં મંડળ તરફથી નીકળેલા દુકમ પાંચ હજાર માઈલને અંતરે કેવી રીતે પળાઈ શકે ? કલાર્કે પોતાની મરજી પ્રમાણે ચલાવેલા કારભારમાં હજારો અન્યાય થયા, પણ તેમાંના એકની દાદ ઇંગ્લંડ પહોંચી નહીં. વળી કંપનીને ઇંગ્લંડમાં એક વિશિષ્ટ અધિકાર મળ્યો હતો. યુરોપ-માંથી જે કોઈ વેપારી આ દેશમાં આવી કંપનીનો પરવાનો મેળવ્યા વિના વેપાર ઉપાડે, અગર ગમે તે પ્રકારની ચળવળ શરૂ કરી દિદુસ્તાનમાં કે ઇંગ્લંડમાં ચાલેલો અન્યાય ઉઘાડો પાડવાનો પ્રયત્ન કરે તો તેને દંડ કર-

વાની, કેદમાં પુરવાનો, અથવા જોરજુલમથી વહાણ ઉપર ચડાવી યુરોપ તરફ રવાના કરવાની સત્તા અહીંના અમલદારોને આપવામાં આવી હતી. આથી જે કોઈ અહીંથી પત્ર મોકલી, અથવા અહીંના અન્યાય વિશેનું પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કરી, ઈંગ્લંડમાં લોકમત જાગૃત કરવાનો પ્રયત્ન કરતું તો તેના ઉપર ભયંકર જુલમ વરસતો. હિંદુસ્તાનમાં તેની લેવડ દેવડ ચાલતી હોય તો કંપનીના વિરોધને લીધે તેને તેમાં ભારે નુકસાન ખમવું પડતું. કંપનીના નોકરોને પોતાની ક્ષેત્રકુશળતાના સમાચાર સિવાય બીજી કંઈપણ હકીકત ઈંગ્લંડમાં પત્રદ્વાર જણાવવાની મનાઈ હતી. જેઓ નોકરીમાં ન હોય અને પોતાની જાગૃત્તી ઉપર આ દેશમાં આગ્રહ હોય તેમનું પણ કંપની આગળ કંઈ ચાલતું નહીં. આવા અહરથોએ ઈંગ્લંડમાં પુસ્તકદ્વારા તે સમયનો ભયંકર જુલમ ઉઘાડે પાડ્યો છે, તે ઉપરથી તત્કાલીન સ્થિતિનો આભેદુષ્ણ ચિત્તાર આપણી દ્રષ્ટિએ પડે છે તે વખતે યતા અન્યાયોની બાબતમાં નામાકિત અંગ્રેજ વકીલોએ અને ધારાશાસ્ત્રીઓએ પોતાના અભિપ્રાય આપ્યા છે તે પણ ઉપલબ્ધ છે. મૂળ કંપનીની સ્થાપના વેપાર માટે થઈ હતી પણ તેના નોકરોએ વેપાર છોડી રાજ્ય મેળવવાનો ભાલ કરવાથી બંને કામો બગડ્યા હતા ખાનગી વેપાર ઉત્તેજન થતા કંપનીના વેપારની કોઈએ પરવા કરી નહીં રાજ્યનું વસુલ અહીંને અહીં આધળા ખર્ચમાં વ્યય થતા માંડ્યું અને કંપની દેવામાં ડુબતી ગઈ કોઈ અન્યાય કરતું તો તેને બરતરફ કરવામાં આવતું, પણ આ શિક્ષા કોઈને ભારે પડતી નહીં કારણ થોડો વખત મરજી માફક થયે કરી નાણું ભેગું થતા ઈંગ્લંડ જઈ કોઈની પણ ખીંક રાખ્યા વિના મોજ મજાદ ઉડાવવાનું તેમને મળતું.

હિંદુસ્તાનમાં ન્યાયનું ધોરણ નવાબની મરજી ઉપર અવધની રહ્યું હતું અંગ્રેજો તરફની સૂચના મળતા વાજબી ગેરવાજબીપણાનો કંઈપણ વિચાર કર્યા વિના નવાબ તરફથી તેનો અમલ કરવામાં આવતો આવી રીતે સમગ્રો અન્યાય કોઈ જાણી જોઈને કરતું નહીં તોપણ તેનું મૂળ ગરજ ઈંગ્લંડમાંની કંપનીના ડાયરેક્ટરોની સલાનું અનિયમિત પણું હતું કોર્ટ ઓફ

ક્રોધાવટસં વારંવાર બદલાતી હોવાથી હિંદુસ્તાન માટે એક કાયમની પદ્ધતિ કરાવી આપવા કાળે કાલપણુ બેખમદાર નહોતું. ધણી મુઝમ્મદ શાય તે ત્યાંથી થોડી તપાસ થતી, પણ તેમને હાથે જાયુનો બંદોબસ્ત થવો મુશ્કેલ હતો. આ અન્યાય બંધ કરવા માટે કેટલાકો તરફથી જુદા જુદા ઉપાયો સૂચવવામાં આવ્યા હતા. ઇંગ્લંડના રાજાએ બંગાળનું રાજ્ય પોતાના તાબામાં લઈ લેવું થતા પાર્લામેન્ટે સધળી વ્યવસ્થા ઉપર દેખરેખ રાખવી, એવો એક મુખ્ય ઉપાય સૂચવાયો હતો. જીજ્ઞા ઉપાય તરીકે હિંદુસ્તાનનો વેપાર સર્વ કોઈ માટે ખુલ્લો મુકવાનો હતો. આ વેપારમાં હિંદી લોકોને બીજાઓની માફક જૂટ મળતાં તેમની પાસેની ગુપ્ત પડી રહેલી અટગઠ દોલત ફરતી થશે અને તેથી કરી વિજય રાષ્ટ્રને ફાયદો થશે એવી સૂચના થઈ હતી. પણ ન્યાયના કામમાં કંપનીએ મુઝમ્મદ કરવી નહીં, કોઈને ગેરફાયદો પડી કેદ અથવા હફાર કરવા નહીં, વેપાર સધળા માટે ખુલ્લો મુકવો, અને હિંદુસ્તાનમાં જઈ વસવા માટે દરેક અંગ્રેજને પરવાનગી આપવી, એવી એક યોગ્યતા હતી. આવી કંઈ કાયમની યોજના કરવામાં આવતાં હિંદુસ્તાનનું રાજ્ય એકંદર બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના મુખે ઉપરનું રત્ન થશે, અને તેથી બ્રિટિશ રાજ્યની સત્તા અને સંપત્તિ વધશે' એવી મનઘણુ લખાણુ સને ૧૭૭૨ માં બોલ્ટસ (Bolts) નામના ગૃહસ્થે પ્રસિદ્ધ કર્યું હતું.

૨. મી.કું, તંબાકુ અને સોપારીના નવો કબજો.—કંપનીના નોકરોને પગાર હુકો હોવાથી આ દેશમાં કિનારે કિનારે થોડો ધણો ખાનગી વેપાર સલાવવાની પરવાનગી તેમને કંપની તરફથી મળી હતી. કંપનીનાં ૩૦૦-૪૦૦ દનનાં મોટાં વહાણો હમેશાં વપરાસમાં રહેતાં પણ આસરે ૧૦૦ દન આકારનાં નાનાં વહાણો ધણાં હોવાથી તેમાંનાં કેટલાંક ચીનથી ધરાન સુધી ફરતાં, અને બાકીનાં નકામાં પડી રહેતાં તે આ નોકરોને લાડે આપી કંઈક ફાયદો મેળવવાનો દરાવ કંપનીએ સને ૧૭૧૦ ના અરસામાં કર્યો હતો. વેપાર વધતાં આ ખાનગી વેપાર માટે ફરીઆદ કરવાનું કાઈને કારણુ રહ્યું નહીં. આ પ્રમાણે

સુરાજ-ઉદ-દૌલાના અમલ મુધી ચાલ્યા ક્યું, અને તે પછીની કેટલીક હકીકત ઉપર આવી ગઈ છે. મીરકાસમના વખતમાં આ ખાનગી વેપારનું તોફાન અસહ્ય થઈ પડવાથી તે બંધ કરવાનો કલાઈવને હુકમ મળ્યો હતો. 'લાંચ અગર બક્ષિસ લેવી નહીં' એવી મતલબનું કરારનામું ફરેક નોકર પાસે લખાવી લેવા મળેલી સૂચનાનુસાર કલાઈવે અમલ કરી સઘળા નોકરો પાસે કરાર કરાવી લીધા, અને પુષ્કળ નવા મુધારા અથાગ મહેનતે દાખલ કર્યા. મીરકાસમ સાથે થયેલા મુદ્દતું મૂળ કારણ કંપનીના નોકરોનું એકલપેટાપણું હતું. ખાનગી વેપાર ચલાવવાનો ટેંગ કરી તેઓએ નવાબને ફસાવ્યો હતો, અને કંપનીને એક પૈની પણ પ્રાપ્તિ થવા દીધી હતી નહીં. સઘળાઓએ પોતપોતાના કાયદા તરફ લક્ષ રાખવાથી કંપનીનો હમેશનો વેપાર અટકી પડ્યો હતો. ખાનગી વેપારના દંડામાં ખપતી મુખ્ય ત્રણ જણુસો મીરુ, તંબાકુ અને સોપારી માટે તકરાર હતી. આ વસ્તુઓ હમેશ વાપરની હોવાથી તેમાંથી નવાબને જઠાત રૂપે ભારે આવક મળતી. પણ અંગ્રેજ વેપારીઓ ગામે ગામે ફરી જઠાતની માફીને લીધે અન્ય વેપારીઓ કરતાં તે વધારે સસ્તી વેચવા લાગવાથી દેશીઓનો વેપાર હુલ્લો, અને નવાબની આવક અદ્રશ્ય થઈ. બે ચાર વર્ષમાં ધણાખરા અંગ્રેજોએ જન્મોજન્મ ચાલે એટલી દોલત ભેગી કરી. પરિણામમાં તેઓ એટલા તો હોબી બન્યા કે નવાબ સાથે મુદ્દ કરી કંપનીનો નાશ કરવાને તૈયાર થયા; કેમકે મુદ્દમાં મીરકાસમને જય મળે તો બંગાળામાંથી કંપનીનો પગ નીકળી જાય એવો પ્રસંગ આવ્યો હતો.

આવા લાંચખાઉ અને લૂટારૂ નોકરો સાથે કલાઈવને હમણાં લડવાનું હતું. તેમના હુંકા મગારને લીધે ખાનગી વેપારની જે સવળતા તેમને મળી હતી તેથી બે ચાર વર્ષમાં તેઓ વીધરી ગયા હતા. જાનો જે એકજ ઉપાય હતો તે પ્રમાણે કલાઈવે નોકરોના પગાર વધારી ખાનગી વેપાર બંધ કરાવવાની સૂચના કરી, પણ કોર્ટ ઓફ ડાયરેક્ટર્સને તે રચી નહીં. કલાઈવની હીકમતથી ત્રાજવાને બદલે રાજદંડ તેમના હાથમાં આવી પડ્યો છે એ માત્ર ઇંગ્લંડમાં કંપનીના મન ઉપર હજી ૨૫૪ રીતે દસી હતી નહીં, અને તેથીજ

પ્રમાર વધારવા જેવો થોડો ઉપાય તેઓએ મંજુર કર્યો નહોતો. આથી ક્ષાપ્તવિના હાથ બંધાઈ ગયા. તેના વિચાર પ્રમાણે ખાનગી વેપાર બંધ કર્યા વિના અહીંના કારભાર સુધરી શકવાનો નથી, પણ એ વેપાર અટકાવવા ઉપરિ અધિકારીઓની પરવાનગી નહોતી એટલે આવી પડેલી મુશ્કેલીમાંથી નીકળવા તેણે બીજા ઉપાય યોજ્યા. એ પણ નિષ્ફળ જવાથી પૂરવો ઘોઠાળો કરી થયો નહોતો. હિંદુસ્તાનમાંની અવ્યવસ્થા માટે વધારેજ સુમાટો થયો. કેટલોક વખત બાદ આ અવ્યવસ્થા માટે પાર્લામેન્ટ તરફથી નવાસ થઈ, હિંદુસ્તાનના કારભાર તરફ વધારે લક્ષ અપાવવા કાયદું, છતાં આ ખાનગી વેપાર બંધ પડતાં થયો વખત નીકળી ગયો.

પ્રથમ ક્ષાપ્તવે જકાતની માફીના પરવાનાનું ખોખું તૈયાર કરી અમલદારોએજ તે આપવા માટે હુકમ કહાડ્યો, અને તેમ કરી ગમે તેણે પરવાનો આપવાનો વહિવટ બંધ કર્યો. તેણે કરેલી બીજી અનેક તબવીબેને પરિણામે કંપનીના તેમજ ખાનગી વેપાર ઉપર સરકારની દેખરેખ નક્કી થઈ. ખાનગી વેપાર માટેની નવી ગોઠવણની રૂએ ચીફ, તંબાકુ અને સોપા-રીનો વેપાર કંપનીના નોકરોએ ચલાવવાનો હતો, અને તેમાં સધળાએ મળી બત્રીસ લાખનો ભડોળ એકઠો કરવાનો હતો. આ ભડોળ ઉપર દરસાસ સેંકડે પચાસથી મોટકા નફા થશે એવી અટકળ હતી. આ રકમને અમુક સંખ્યાના ભાગમાં વહેંચી દરેક અમલદારે પોતપોતાના દરજ્જા પ્રમાણે કેટલા ભાગ લેવા તે ક્ષાપ્તવે નિર્દિષ્ટ કર્યું, અને ભાગીદારોના પહેલો, બીજો અને ત્રીજો એવા ત્રણ વર્ગ પાડ્યા. આ યોજનાથી દરેક કૌન્સિલરને આર મહિને ઓછામાં ઓછો સત્તર હજારનો નફો થવાની તેણે ગણતરી કરી હતી. ઉપલી ત્રણે ત્રીજોનો મકતો ઠરાવવામાં આવ્યાથી સરકારે -પરવા-નગી આપેલા માણસો સિવાય બીજા કોઈથી તે પકાવી તેમ વેચી શકાતી નહોતી; તૈયાર થયેલા માલ વેપારી લાવે એકદમ વેચાતો લેવો, અને તે મક્કી કરેલે ઠેકાણે અમુક દરે લોકોને વેચવો એવા નિર્બંધ હતા. આ કામ માટે સધળા ખાનગી વેપારીઓની એક સામાર્થિક મંડળી ક્ષાપ્તવે બનાવી, અને તેને ‘કમિટી ઓફ ટ્રેડ’ એવું નામ આપ્યું. ઇંગ્લંડને લીધે

મીઠું અતિશય મોઢું થવાથી રૂંધત ઉપર વિના કારણે ભારે કર પડ્યો. સામાન્ય રીતે સઘળી સાધારણ ખપની વસ્તુઓ ઉપર ભારે કર મુકાવાથી અર્થશાસ્ત્રીની દ્રષ્ટીએ જોતાં આ દેશને મોટો અન્યાય થયો હતો. આ સંસ્થામાં ભાગ ધરાવનારા ગ્રહસ્થો કંઈ પણ નહીં કરતાં આનંદમાં ઘેર બેઠાં દરવર્ગે સોએ સો ટકા નફો મેળવે એ આ દેશની પ્રજાના સંબંધમાં કંઈ દ્રષ્ટીએ ન્યાયી ગણાય. બત્રીસ લાખનો ઉભો કરેલો ભંડોળ તે સમયના ધનાઢ્ય લોકોએ જમા કરેલી સંપત્તિના પ્રમાણમાં છેકળ નજીવો હતો, અને કોઈ પણ તવંગર પોતાના હાથના મેલ તરીકે એટલી રકમ કહાડી નાખતાં અચકાય એમ નહોતું. કસાઇવે નીમેલી ઉપરની મંડળીમાં વેપારના કામ ઉપર તપાસ રાખવાની કંઈ પણ ગોઠવણ નહોતી. શીરકાસમના વખતમાં જકાત માફીના પરવાનાથી રૂંધત ઉપર થયેલો ભયંકર જીલ્લમ અટકાવવાના હેતુથી કસાઇવે જે વ્યવસ્થા કરી હતી તેથી સ્થિતિ સુધરી કે બગડી તે હવે પછીની હકીકતથી પુરવાર થશે. એ મુશ્કેલીમાં હતો એ ખરું, પણ તેણે એક પત્રમાં જણાવ્યું હતું કે, બહાર જુમારો કર્યા વિના કંપનીના નોકરોને ફાયદો કરવોજ હોય તો મીઠાના વેપાર ઉપર પ્રતિબંધ મુકવા સિવાય બીજો ઉપાય નથી. આથી નિર્વિવાદ એટલું તો ફરે છે કે જાહેરમાં જુમારો નહીં થાય એવી રીતે પોતાનું કામ સાધવાની તેની ઇચ્છા હતી. તેણે ઉક્ત ગોઠવણ નવાખની મારફતે અમલમાં મુકી. ‘અમે અમારી હદમાં પાકતું સઘળું મીઠું નવી નીમાયલી કમિટીને વેચીશું બીજા કાંઈને વેચીશું નહીં’ એવા પ્રકારનો કરાર લખી આપવા માટે તેણે નવાખ મારફત પ્રાંતમાં હુકમ મોકલી સઘળા જમીનદારોને કલકત્તે જોડાવી મંગાવ્યા. જે નવાખને કસાઇવે ઉઠાડી મુક્યો હતો તેનેજ વખત આવે તે પોતાના ઉપયોગમાં કેવી રીતે લેતો તે આ ઉપરથી જાહેર થાય છે. લોકો પાસે લખાવી લીધેલા અનેક કરારો બોલ્ટસે પોતાના પુસ્તકમાં આપ્યા છે. શીરકાસમના વખતમાં ખાંભગી વેપારને નિમિત્તે અંગ્રેજ વેપારીઓના જુમારતા ગામેગામ ફરી લોકો ઉપર જે જીલ્લમ કરતા હતા તે અટકાવવાને ઉપાદેહી ચેજના તદ્દનજ નિષ્ફળ ગઈ. ગામગામમાં ફરતા દલાલોએ મરજી માફક વર્તવા માંડ્યું, અને

કસાઇવે અગાઉના અનિયમિતપણાને ઉત્તેજન આપ્યું હોય તેમ જણાવવા લાગ્યું. વળી હુંકા લડાઇ ઉપર જે અનંદદ ફાયદો ભાગીદારો મેળવતા તે ઉપરથી પ્રજા તરફની વર્તણૂક વિશે આપણને અનુમાન કરવાને કારણ મળે છે. નફામાં કસાઇવે એકલાનો હિસ્સો જે લાખ રૂપીઆનો હતો, હુંકમાં એક જાતનો વેપાર બંધ કરી એણે બીજા જાતનો વેપાર શરૂ કર્યો, અને જે બાબત અન્ય લોકોને તે દોષ દેવો હતો તેનોજ તે ભોગ થઈ પડ્યો. કોર્ટ ઓફ ડાયરેક્ટર્સને આ યોજના પસંદ પડી નહીં, અને તેમણે સને ૧૭૬૬ ના ફેબ્રુઆરીમાં એ વ્યવસ્થા એકદમ બંધ કરવા હિંદુસ્તાનમાંના અધિકારીઓને તાકીદ કરી, અને એ પ્રમાણે અમલ કરવાની લેકેશને ખખર આપી, કોર્ટના હુકમનો કારરસીમાં તરલુમો કગપી નવાજને મોકલવા જણાવ્યું. 'તમે રાજ્યકારભારની ગમે તેવી વ્યવસ્થા કરી હોય, અથવા ગમે તેવી અડચણો ઉદ્ભવી હોય તોપણ તમે કરાવેલો મીઠું, તંબાકુ અને સોપારીનો ઈર્જાનો અમે કબૂલ કરતા નથી.' આવી મનાઈ વારંવાર ઈમ્મડથી આવતી, પણ જવાબમાં કસાઇવે અનેક કારણો દર્શાવી હુકમ ઉઠાવવા તજવીજ કરતો. આ નવી વ્યવસ્થાથી લોકોની આબાદી વધવાનું તેણે ડાયરેક્ટર્સને આ સમયે જણાવ્યું હતું. 'મારા ઉપર આપનો બરોસો હશે તોજ સૂચવેલી વ્યવસ્થા આપે મંજૂર કરવી. એ વ્યવસ્થા અગાઉથીજ અમલમાં આવેલી હોવાથી તે એકદમ બંધ કરવામાં અનેક અડચણો નડશે. એમ છતાં આપ જે હુકમ કરમાવશો તે અમે માન્ય કરીશું.' આવાં કારણો જણાવી કસાઇવે પોતાના વરિષ્ઠાના હુકમનો અનાદર કેવી રીતે કરતો તે સહજ જણાશે. બીજે વર્ષે આ વેપારમાં રોકાણતા ૨૪ લાખ ઉપર ૧૯ લાખ નફો થયો, અને તેમાં કસાઇવેનો હિસ્સો દોઢ લાખનો થયો હતો.

વેપારની આ નવીન પદ્ધતિથી અનેક લાંબગડો તથા ટંટા ઉપરિચિત થયા. કેઈ પણ જણુસનો ઈર્જાનો કરવાથી તેમાં જુગાણાને ઉત્તેજન મળતું. લોકોએ ચોરી કરી મીઠું વેચવા વગેરેના અનેક જાતના ગુન્હા દરરોજ થવા લાગ્યા, એટલે તેના નિર્કાલ માટે એક નવી ન્યાયાધીશી સ્થપાઈ આ

સંસ્થાની રૂબરૂ દરેક તરેહની ત્રાસદાયક ફરીઆદો અને મુશ્કેલ સવાલો આવતા. આ ગોઠવણ કરતી વેળા કલાઇવે ઇંગ્લંડ લખી જણાવ્યું હતું કે ‘ મોગલોના અમલમાં મીઠું, તંબાકુ વગેરે જાણીસોના મકતા આપવાનો ધારો પડેલો હોવાથી આપણે કંઈ નવી વ્યવસ્થા ઉત્પન્ન કરી નથી, પણ ચાલતી આવેલી પદ્ધતિસર કામ કરીએ છીએ, અને લોકો ઉપર કંઈ જીલમ કરતા નથી.’ આ વેપારમાં સને ૧૭૬૬ અને ૧૭૬૭ ના બે વર્ષમાં માત્ર સાઠ એન્જેન ભાગીદારોના ફાયદા માટે નવાબની સત્તા હેઠળની રૈયતને ભરવા પડતા કરમાં સત્તર લાખ રૂપીઆનો ખોજો વધ્યો હતો, એવો હિસાબ પૂર્ણ તપાસ પછી મી. બોલ્ટસે પોતાના પુસ્તકમાં પ્રસિદ્ધ કર્યો છે. આ ત્રણ વસ્તુના ઈન્જિરને લીધે બંગાળા પ્રાંત જે લાચાર અવસ્થામાં આવી પડ્યો તે દશા મીરકાસમના સમયમાં પણ તેને ખમવી પડી નહોતી, એવું સિલેક્ટ કમિટીની તપાસ ઉપરથી પુરવાર થયું છે. મી. બોલ્ટસના કહેવા મુજબ આ વેપાર બંધ કરવાનો ઇંગ્લંડથી સખતાઇનો જે હુકમ આવ્યો હતો તે નહીં ગણકારતાં, તે ચાકુ રાખવાનો અને વરિષ્ઠ સાથેની તકરારમાં ગમે તે નુકસાન ખમવું પડે તે સધળાઓએ બેઠેલી લેવાનો ગુસ્સા ઠરાવ કલાઇવે કર્યો હતો.

નોકરોનું લાંચીઆપણું અટકાવવાનો પ્રયત્ન.—ઉપર પ્રમાણે ખાનગી વેપારની વ્યવસ્થા કર્યા પછી કલકત્તા કૌન્સિલની સુધારણાની ખાખત કલાઇવે સિલેક્ટ કમિટી રૂબરૂ રજૂ કરી. કૌન્સિલમાં તે વખતે એક અધ્યક્ષ અને સોળ સભાસદ હતા. આ સભાસદોને જુદા જુદા પ્રાંતની એજન્સીનું કામ કરવું પડતું હોવાથી કલકત્તામાં તેમાંના ફક્ત સાત આઠ-માણસો હાજર રહેતા. કોઇ એજન્ટ પોતાના વહિવટમાં ગમે તેવું બળતું કામ કરી કૌન્સિલ પાસે તે મંજૂર કરાવી લેતો તો તેને ખાનગી વેપાર ચલાવવાની અને પૈસા ખાવાની જોઇએ તેવી સવળતા હતી. આથી એજન્ટનાં કૃત્ય ઉપર કૌન્સિલની જેવી દેખરેખ જોઇએ તેવી રહેતી નહીં. કલાઇવે આ ગોઠવણમાં ફેરફાર કરી એજન્ટોને કૌન્સિલમાં બેસતા બંધ કર્યા. કૌન્સિલના બાર સભાસદ દગવી તેમણે બીજું કંઈ પણ કામ કરવું ~

ફક્ત સેનાપતિએ પોતાનું લશ્કરી કામ સંભાળવું એવું નહીં થયું. આ ગોદવણથી કલાધવ વિરૂદ્ધ ભારે દુશ્મનાવટ ઉત્પન્ન થઈ. તેના શત્રુઓએ તેની સામા કેવા દાવા ઘવા રચ્યા તે પ્રસંગોપાત કહેવામાં આવશે.

આ કથા પછી કંપનીના કારભારમાં જે અનિયમિતપણું તથા લાંચીઆપણું વધી ગયા હતાં તેની તપાસ કરી ચાલતી ગેરરીતી અટકાવવાની કલાધવે શરૂઆત કરી. લાંચીઆપણું એટલું વધી ગયું હતું કે નોકરોનાના તરફનો ભુલમ કરી લોકો પાસેથી પૈસા કઢાવવા અચકાતા નહીં. ઉદાહરણ તરીકે, બરદાન પરગણું અંગ્રેજોને મળ્યું હતું. ત્યાંના રામના દરબારમાં સલાહકાર કૌન્સિલ સહિત એક અંગ્રેજ વકીલ રહેતો. આ સલાહદોને કંપની તરફથી પગાર મળતો તે ઉપરાંત બરદાનના રાજ પાસેથી તેઓ દર સાત બક્કિસ તરીકે એંચી હજાર રૂપીઆ કઢાવતા. પ્રાંતનું વસુલ રાજ ઉધરાવતો તેમાંથી દસવેલી રકમ કંપનીને આપી બાકીનું પોતાના ગુજરાન માટે રાખતો. તેમાં કારભારી મંડળનો ભાગ હતો. મિદનાપૂર, ચીતાગાંગ વગેરે અન્ય પ્રાંતોની સ્થિતિ પણ આવીજ હતી. આ બાબત કાયરેક્ટરો તરફથી સખતીના ઉપાયો લેવા વારંવાર દુક્રમ આવતા હતા. આ નાણેશી અટકાવવા માટે કેવા ધંધાએ લેવા તેનો વિચાર કરવા માટે નવાબ નજમ-ઉદ-દૌલાના દીવાન મહમદ રીઝાખાન, કલાધવના જુના મિત્ર રાજા દુર્લભરાય, અને જગતશેઠ એ સર્વને કલાધવે મુર્શિદાબાદથી કલકત્તા બોલાવ્યા. અહીં મસક્ત ચાલતાં એવો નિંદ પ્રકાર કલાધવને કાને આવ્યો કે તેણે તરતજ કલકત્તા કૌન્સિલના બે ચાર સલાહદોને નોકરી ઉપરથી દૂર કર્યા, અને બીજા કેટલાકને કમી કરી તેમની જગ્યાએ મદ્રાસથી માણસો બોલાવ્યાં. આથી કલાધવ વિરૂદ્ધ બચંકર જુમાટો ઉઠ્યો. તેના સમજા શત્રુઓએ એકત્ર થઈ પોતાનું એક મંડળ રચાયું, અને તેની તેમજ તેના પક્ષનાં કોઈ પણ માણસ સાથે કંઈ પણ પ્રકારનો સંબંધ નહીં રાખવાનો દસવ કચેલ નવાબ નજમ-ઉદ-દૌલા તદ્દન નાકામક હોવાથી કલાધવના વિચાર પ્રમાણે ગોદવણ કરવામાં ભારે મુશ્કેલી નડી. તેના દીવાન મહમદ રીઝાખાન માટે પણ કલાધવનો અભિપ્રાય સારો નહોતો. નવાબ

પાસે નંદકુમાર કરીને એક બીજો ગ્રહસ્થ હતો. કલાઇવે ચંદ્રનગરનો કબજો લીધો તે વેળા સુરાજ-હિદ-દૌલા એ ફ્રેન્ચ લોકોની મદદે હુગલી તરફ જો ફ્રેન્ચ મોકલી હતી તેનો એ નંદકુમાર વડો હતો. મીરજીર ખીજી વાર બંગાળાનો નવાબ થયો ત્યારે તેનો વહિવટ એજ નંદકુમાર ચલાવતો હતો. મીરજીરના મરણ પછી નવાબના કારભારમાં નંદકુમાર અને મહમદ રીઝાખાન મુખ્ય હતા. રીઝાખાન કરતાં નંદકુમાર કારભાર ચલાવવા વધારે યોગ્ય છે એવો કારનકનો મત હતો. કલાઇવે તેની સૂચના નામંજુર કરી રીઝાખાનને રાજ્યની લગામ સોંપી રાજા દુર્લભરાય અને જગતસિંહને તેની મદદમાં આપ્યા એમ છતાં નોકરોની લાંચ તથા બક્ષિસ સંબંધ કલાઇવેનો પ્રયત્ન ધણો ફતેહમંદ નીવડ્યો નહીં. ઇંગ્લંડથી તેની સાથે આવેલા સિલેક્ટ કમિટીના સભાસદો સુદ્ધાં તેની વિરુદ્ધ ખટપટ કરવા લાગ્યા. ખાનગી વેપાર અટકાવી નોકરોના ખર્ચ વધારવાની સૂચના રદ થવાથી તે ખીજી કાયમની કંઈ પણ વ્યવસ્થા કરી શક્યો નહીં. અંગ્રેજોને કપાળે ચોટીલી કાળી ટીલી ઘોઈ નાખવા તેણે પ્રયત્ન પ્રયત્ન ઉપાડ્યા, પણ તે સહેલાઈથી ફળીભૂત થનાર નહોતા. તેની સામા ઉઠેલા અસંખ્ય દુશ્મનોએ ઇંગ્લંડમાં એટલું જીમરાણું કરી મુક્યું કે ડાયરેક્ટરોએ સુદ્ધાં તેના વિચારોને અનુમોદન આપ્યું નહીં. અત્યાર લગી કલાઇવે અનેક સાહસિક યોજનાઓ સફળમાં પાર પાડી હતી, પણ બંગાળાના નોકરોની નીતિ સુધારવા સરખું ખીજું મુશ્કેલ કામ તેને માથે પડ્યું નહોતું. તેના પ્રયત્નનું સંતોષકારક પરિણામ આવ્યું નહીં તોપણ ઇંગ્લંડ પાછા ફર્યા બાદ વેરલાવથી તે પાર પાડવા તેણે ભારે ખટપટ ઉપાડી હતી.

મીઠાં વગેરેનો જે નવો મકતો કલાઇવે કરાવ્યો હતો તે ફક્ત બે વર્ષ ચાલ્યો. ઇંગ્લંડથી આવેલા સખત દુકમ અન્વય તે રદ કરવામાં આવ્યો ત્યારે તેને બદલે બંગાળ પ્રાંતની કુલ વસુલાતમાંથી સેંકડે અડી ટકા પ્રમાણે જે રકમ થાય તે નોકરોમાં વહેંચી આપવાનો હસાવ થયો. આનું પરિણામ કલાઇવે બલિષ્ઠ બાખ્યું હતું તેમજ આવ્યું. લોકોએ ખાનગી વેપાર છોડ્યો નહીં, અને કંપનીને અડી ટકાનું નુકસાન થયું. આ કારણોને લીધે પાંચ વર્ષમાં કંપનીને એકંદર દોટ કરોડ રૂપિયાની ખોટ મળી.

૩. કક્ષાધિપતિ ઇન્સાં પાછા ફરવું, તેની હિરનગતી અને તેનું મરણ. (સને ૧૭૬૭)—ઉપર વર્ણવેલા કામો સિવાય કક્ષાધિપે બીજી અસંખ્ય બાબતોમાં માયું મારી અંગ્રેજ રાજનીતિ સુધારવા માટે મહેનત કરી. નવી મળેલી રાજસત્તાને લીધે ઉદ્ભવેલા નવીન પ્રશ્નોનો તેણે સંતોષકારક ખુલાસો કર્યો, લશ્કરમાં દેશી પલટણો ઉભી કરી, દેશી પોલીસની સ્થાપના કરી, અને લશ્કરમાં બળવો ફાટી ઉઠે નહીં તે અર્થે ધણી સખત નિયમો ધણા. કામના આવા અસહ્ય બોજ હેટળ તેને બીલકુલ વિશ્રાંતિ નહીં મળવાથી સને ૧૭૬૫ માં ઉપરી અધિકારીઓને પોતાની પ્રકૃતિ સારી ન ચાલતી હોવાને સખબે કામ ઉપરથી છોડવવા તેણે વિનંતિ કરી. આ પત્રનો માર્ચ ૧૭૬૬ નો જવાબ કક્ષાધિપને એક હીસેબ્બરમાં મળ્યો, તેમાં ડાયરેક્ટરે એ તેના કામ બાબત ભારે સ્તુતિ કરી હતી, અને જણાવ્યું હતું કે 'તમે હરેક બાબતમાં કંપનીના ખરા હિત માટે એટલી દક્ષતા દાખવી છે, હરેક ભાંગગડનો નિકાલ એટલી ઝડપથી કર્યો છે, અને ત્યાં ત્યાં શાંતિ અને વ્યવસ્થા એટલી ત્વરાથી કર્યો છે કે તે માટે તમારી એટલી સ્તુતિ કરીએ તેટલી ઓછી. ગમે તેમ કરી બીજું એક વર્ષ હિંદુસ્તાનમાં રહી હાથ ધરેલાં કામો આદોષી નાખશે તો અમારું ઉપર મોટો ઉપકાર થશે.' આ પત્રની પ્રત્યેક લીટીમાં એટલો વિનય અને આશુચ્છ દર્શાવવામાં આવ્યા છે કે કોઈ પણ કક્ષાધિપને માટે ધન્યવાદના ઉદ્ગારો કહાણા વિના રહેશે નહીં. આ પત્ર કક્ષાધિપને મળ્યો ત્યારે ઉપાડેલાં ધણાંખરાં કામો પૂરાં થઈ ગયાં હતાં, અને તે વેળાની પરિસ્થિતિ બેતાં વધારે કરવાનું તેને માટે શક્ય નહોતું. આ વેળાના કારભારમાં જેવી રીતે તેણે કેટલાકોની દુશ્મનાવટ ઘોરી લીધી હતી, તેમ તેણે ધણાકોના ગુણની પરીક્ષા કરી તેમને આગળ આપ્યા હતા, અને તેથી હવે પછીના કારભારને પુષ્ટી મળી હતી. હિંદુસ્તાન છોડી જવા પહેલાં તેણે લખેલા ઉવટના લેખમાં ભવિષ્યનાં રાજ્યકારભારનું ધોરણ નમુદા કર્યું હતું, અને તેમાં આમલ્યથી જણાવ્યું હતું કે 'માત્ર હુકમ કરી બેસી રહેવાથી કંઈ કામ થશે નહીં, પણ તે દલતાથી અમલમાં મુકાવવો જોઈએ.' વળી તેણે તાકીદ કરી હતી કે

દીક્ષીના નામનો બાદશાહ તથા તેવોજ બંગાળાનો નવાબ અંગ્રેજોને ધણા ઉપયોગી થઈ પડવાનો સંભવ હોવાથી તેમનો નાશ કરવો નહીં. એ લેખમાં મરાઠાઓ સાથે સહુકારી ભરેલા કેલ કરવાની, નાગપુરના રાજાને દરસાલ ચોથાઈ હકની ખંડણી ભરવા છતાં કાણુ હેઠળ રાખવાની, તેણે ઇંગ્લેન્ડ જાહેર કરી હતી. અહીં આવ્યા બાદ જે સિલેક્ટ કમિટી તેણે નીમી હતી તેજ તેણે કાયમ રાખી, અને તેમાં કેટલાક સભ્ય પુરુષોને દાખલ કર્યા. તા. ૨૬, જાનેવારી, ૧૭૬૭ ને દીને ક્લાઈવ 'બ્રિટાનિઆ' વહાણ ઉપર સ્વાર થઈ સ્વદેશ પાછો ફર્યો, અને તેની જગ્યાએ ગવર્નર તરીકે વર્લેસ્ટ (Verelst) ની નિમણૂક થઈ.

ક્લાઈવ રસ્તામાં હતો તે સમયે ઇંગ્લેન્ડમાં કેવા બનાવો બન્યા તે તરફ આપણે લક્ષ ફેરવીએ. એ હિંદુસ્તાનમાં હતો ત્યારે તેનો દોસ્ત મી. રસ ડાયરેક્ટરોનો અધ્યક્ષ હોવાથી તેની વિશ્વ કંઈ પણ ખટપટ ચાલી શકી નહીં. તેના કારભારની જે વાખાવાળી વારંવાર ઇંગ્લેન્ડમાં યતી તેણે કરી કંપનીના ભાગીદારોએ અતિશય દ્રવ્યલાભની આશા બાંધી હતી. પરંતુ પૂર્વની અંધાધૂંધીને કારણે તેમજ નવા વધેલા ખર્ચને લીધે એવો દાખલો એકદમ થવો મુશ્કેલ હતો; ક્લાઈવની વ્યવસ્થાનું પ્રસક્ત પરિણામ તીવ્રજતાં ધણા કાળ લાગવાનો હતો. વળી બંગાળાની વ્યવસ્થા અમલમાં આવતાં મદ્રાસ તરફ મુશ્કેલીઓ ઉભી થઈ હતી. નવાબ મહમદઅલીને મોટી રકમ બ્યાજે આપવાથી, નવી કિલ્લેબંધી કરવાથી, અને ફ્રેન્ચ 'કેદીઓનો નિર્વાહ કરવાથી મદ્રાસની તીજેરી ખાલી થઈ ગઈ હતી. સને ૧૭૬૨-૬૩ માં ફિલિપાઈન બેટમાંનું મનીલા શહેર કબજે કરવાનું કામ' કંપની તરફથી મદ્રાસના અધિકારીઓને સોંપવામાં આવેલું હોવાથી તે તરફ પણ ખર્ચ પુરુજ વધી ગયો હતો. છતેલું શહેર સ્પેનને પાછું આપી દેવાની મને ફરજ પડી હતી. મદ્રાસના ખર્ચ માટે કલકત્તાથી નાણું મંગાવવું પડતું, છતાં ઇંગ્લેન્ડમાં કંપનીએ સને ૧૭૬૬ માં પોતાના ભંડોળ ઉપરનો નફોને ૬૨, જે પેટેલાં ૬ ટકા હતો, તે વજારી ૩૦ કરોડ હતો, અને બીજે વર્ષે ૧૨૦ ટકા કર્યો હતો. આ સધળું મુખ્ય પ્રધાન, ડયુક ઓફ ઓક્સફોર્ડ, સદન

ન કરી રાકવાથી, કોઈ પણ વખતે નફા ૧૦ ટકાથી વધુ નહીં આપવાનું, અને હિંદુસ્તાનમાં રાજ્ય પ્રાપ્ત કરવા માટે દરસાલ ૫૦ લાખ રૂપીઆ સરકારમાં ભરવાનું કંપની પાસે નક્કી કરાવ્યું. આ ગોઠવણથી કંપનીના ભાગીદારો નારાજ થયા, અને તેમાં કલાધર્મના ઇનુએએ તેણે રોક્યું. હિંદુસ્તાનમાં રહી ધનાઢ્ય થયલા પણ કલાધર્મે નોકરીમાંથી ખરતર કરેલા, પુષ્કળ પુરોએ ઇંગ્લેન્ડ જઈ કંપનીના શેર વેચાતા હઈ તેની વિરૂદ્ધ ધણા મતો મેળવ્યા.

તા. ૧૪ મી જુલાઈ સને ૧૭૬૭ ને દીને કલાધર્મ ઇંગ્લેન્ડ પહોંચ્યો. રાષ્ટ્રઆતમાં તેનો સારો સત્કાર થયો, રાજરાણીએ સન્માનથી તેની મુલાકાત સ્વીકારી, કોર્ટ ઓફ ડાયરેક્ટરોએ ખાસ સભા બરી તેને અભિવંદન આપ્યું, અને પ્રોપાયટસની સામાન્ય સભાએ તેની જગીર અમાઉ કરેલી મુદત કરતાં બીજાં દસ વર્ષ વધારે તેની પાસે રહે એવી મતલબનો સર્વાનુમતે ઠરાવ કર્યો. આ જગીરની વાત આગળ આણી, પાંચ કરોડ ઉત્પન્નનું નવું રાજ્ય તેણે મેળવ્યું હતું તેના ઉલ્લેખ સભામાં કોઈએ નહીં કરવાથી કલાધર્મના મગરર સ્વભાવને ભારે ખટકો લાગ્યો. પોતે કરેલાં મહાન પરાક્રમની યોગ્યતા વિરૂદ્ધ પણ ન સમજી રાકવાથી આ પ્રભાણે તેણે કર્યું હશે એમ તેને લાગ્યું. છતાં ખટખટ નહીં કરતાં તે સ્વસ્થ ખેડો હોત તો તેને માટે સાફ હતું, પણ તેમ બેસવાથી તેને એન પડવાનું નહોતું. ધીમે ધીમે લોકોને તેના દોષ દેખાવા લાગ્યા. ખુદ તેનું કામ ન હોય છતાં બીજાઓએ કરેલાં દુષ્ટત્વો લોકો તેને માથે ટાળવા લાગ્યા. મેકડોનેના જણાવ્યા મુજબ, ‘કલાધર્મ સર્વ દુર્ગુણનું કેવળ પુતળું હોય એમ લોકો સમજવા લાગ્યા. એ સેતાનનો પ્રત્યક્ષ અવતાર હોય એવા ઉદ્દગારો અનેક પુરોએ મ્હોડેથી નીકળેલા અમે સાંભળ્યા છે. જૉન્સન કલાધર્મને માટે એવીજ ભાષા વાપરે છે. સરે પરમણુમાં કલાધર્મે બાંધેલા મકાનની ભીંત ધણીજ જાડી હોવાથી ત્યાંના ખેડુતો સુદ્ધાં એમ કહેતા કે કોઈ જૂત આવી પોતાને અધ્યાનક ઉચ્ચાઈ જાય એ બ્હીકે તેણે જૂતને અંદર આવતું અટકાવવા માટે દીવાલ જાડી રાખી છે’.

સને ૧૭૫૮ ના જાનેવારીમાં કુટુંબ સહિત કલાઈવ હયાદે ' કરવા માંસ ગયો. થોડા વખતમાં તખીએત સુધારી, ઇંગ્લંડના રાજ્યકારભારમાં દાખલ થઈ હિંદુસ્તાનની નોકરી જાગવવા માટે પાછા આવવાની તેને મોટી ઉમેદ હતી. એના વિના એ દેશનો કારભાર ખરાબર ચાલવાનો નથી એમ તે સમજતો હતો. ' હિંદુસ્તાનના વહિવટ માટે રાજ્ય એ આરી સલાહ પુછી છે, કાયરેક્ટરોનું મારા સિવાય કાલુભર ચાલવાનું નથી' એવા ઉદ્ગારો તેના પત્રમાંથી મળી આવે છે. હવે પછીનાં કામની ચિંતા કરવા કરતાં તખીએત સુધારવામાં મંડ્યા રહેવાનું તેને માટે હાલને પ્રસંગે વધારે યોગ્ય હતું, છતાં આઠ મહિના બહાર રહી તે ઇંગ્લંડ પાછો ફર્યો. એટલામાં પાર્લામેન્ટની નવી સુદૃષ્ટી થતાં, તે અને તેના સગા સ્નેહીઓ મળી ૭ જાણા હાઉસ ઓફ કોમન્સના સભાસદ ચૂંટાયા. એજ અરસામાં તેના શત્રુઓએ તેની પુઠ પકડી; સર રૉબર્ટ ફ્લેચરે એની વિરુદ્ધ એક ચોપડી પ્રસિદ્ધ કરી. સને ૧૭૭૦ માં કલાઈવનો પક્ષપાતી મુખ્ય પ્રધાન જ્યોર્જ ઍન્ડ્રિયસ મરણ પામ્યો. લૉર્ડ નૉર્થ પ્રધાન પદ ઉપર આવ્યો ત્યારે કલાઈવ તથા તેના સોખ-તીઓ કોઈ પક્ષમાં દાખલ નહીં થવાથી તેમની કોઈએ મજબૂતા કરી નહીં. આવી રીતે અપમાન થવાથી કલાઈવનું મગજ ફરવા લાગ્યું. જે મનુષ્યએ મોટા અધિકાર ભોગવ્યો હોય તે, તે અધિકાર જવા પછી, લોકો સાથે કર જોડીને વર્તવા તૈયાર થતો નથી. ' કરવો તો હુકમ, નહીં તો કાંઈ નહીં', એવી તેના મગજની રિયતિ હતી. આપણું કહેલું સરકારે નહીં સાંભળવાથી હિંદુસ્તાનનું રાજ્ય ખચિત હાથમાંથી જતું રહેશે એમ તેને લાગતું હોવાથી, અને આટલા દિવસની ઉદાવેલી ખટપટ તે નિષ્ફળ ગયલી માનતો હોવાથી એના જેવા હડીલા પુરપને કેવી રીતે એન પડે ? એવામાં હિંદુસ્તાનમાંથી નિરાશી ભરેલી હકીકત આવવા માંડી. હૈદરઅલીએ મદ્રાસ ઉપર સ્વારી કરી ત્યાંના અંગ્રેજોને ત્રાહે ત્રાહે પોકરાવી પછી છોડ્યા, એટલે કલાઈવની સામા પડેલા પક્ષને જોર આવ્યું. તેને કોઈએ કોઈ જાગતમાં પુછ્યું નહીં. સને ૧૭૭૨ માં પાર્લામેન્ટની બેઠક શરૂ થવાની હતી તેણે ટાંકણે કોર્ટ ઓફ કાયરેક્ટર્સ તરફથી કલાઈવને એક પત્ર મળ્યો, જેમાં તેના ઉપર એવો આરોપ મુકવામાં

આવ્યો હતો કે હિંદુસ્તાનથી મળેલી ખજાનો ઉપરથી કંપનીના કારભારમાં ભારે અવ્યવસ્થા થવાનું દારૂનું તે પોતેજ હતો, અને એ જાણતમાં તેનો શો જવાબ હતો તે તાજાંતોજ લખી મોકલવા તેને જણાવવામાં આવ્યું હતું. આધાર તથા પુસ્તકાના સમજા કામગીરી એ પત્ર સાથે આવેલા હોવાથી કેવા પ્રકારનું વાદળ તેના માથા ઉપર ભમતું હતું તેની તેને સદજ કલ્પના આવી, કલાઇવે એક ટુંકો પણ સખત જવાબ મોકલ્યો, અને તેમાં ખાસ મુદ્દો એ ઉભો કર્યો કે "મારાં અપકૃત્યો જદાર આવતાં સામ્રચાર વર્ગ કેમ લાગ્યાં ?"

તા. ૨૨ મી જાનેવારી ૧૭૭૨ ને દીને પાર્લામેન્ટની બેઠક શરૂ થઈ તે વેળા રાજના બાપજીમાં હિંદુસ્તાનના કારભાર માટે નવો કાયદો ઘડવાનો ઉદ્દેશ હતો. કલાઇવેને લાગ્યું કે હવે તેના કહેવા પ્રમાણે સમજું કામ થશે. તેનો યત્ન સસિવાન કાયરેક્ટરોની સલાહનો ઉપાધ્યક્ષ હોવા ઉપરાંત પાર્લામેન્ટનો સલાસદ હતો. એણે તા. ૩૦ મી માર્ચે આ દેશના રાજ્ય કારભાર સંબંધી કાયદાનો મુસદ્દો રજૂ કર્યો. તેમાં દાખલ કરેલા મુદ્દારાં ધણા ઉપયોગી હતા, અને કેટલાક કલાઇવેજ સચવેલા હતા. પરંતુ સસિવાને તે વેળા કરેલા બાપજીમાં તેની પ્રસંશાર્પે કંઈ કહેવામાં આવ્યું નહીં પણ ઉલટું તેની નિંદાથીજ તે ભરવામાં આવ્યું હતું. નોકરોને સિક્કા કરવાનો અધિકાર કાયરેક્ટરોને ન હોવાને લીધેજ આવી અવ્યવસ્થા થાય છે, એવો સસિવાનના બાપજીનો મુખ્ય આચાર હતો. કલાઇવે તેનો જવાબ વાળી પોતાનાં સમજાં કૃત્યોનું એવું ઉત્તમ સમર્થન કર્યું કે સમજા સલાસદોનાં મન ઉપર તેને માટે અતિ ઉત્તમ જાપ પડી. એટલું કરીને જો તે સ્વસ્થ બેઠો હોત તો તેનું કામ સરતે પ્રસક્ત મુદ્દમાં તે ગમે તેવો કુશળ હોય તોપણ વાગ્યુંદના દાવપેચમાં તે પ્રવીણ ન હોવાથી યત્ન સ્વમા પોનાનો વિજય ડંકો વગાડવાની આ યોગ્ય તક આવી છે એમ સમજી, તેણે ખીલું બાપજી કરી કાર્ટ ઓફ કાયરેક્ટરોના એકંદર કારભારના વાવટા ઉઠાવ્યા, અને ગુસ્સાના આવેશમાં અતિપાદન કર્યું, કે આવી ખીનઅનુભવી કંપનીના અને હિંદુસ્તાન વિશે તદ્દન અજ્ઞાન વેપારીઓના હાથમાં જ્યાં સુધી આ અવસ્થા છે, ત્યાં સુધી હિંદુસ્તાનનો વહિવટ કદી સુધરવાનો નથી. એ બાપજીમાં તેણે

છેત્રાંકની સરકારની પણ ધણી સખત ઝાટકણી કરી. તેણે જાહેર ક્યુરે, સરકારે યોગ્ય વખતે પોતાનું કર્તવ્ય ક્યું હોત, તો આજે આ વાદવિવાદ-માં પાર્લામેન્ટનો વખત નકામો જતો નહીં. આ અપ્રયોજક તથા અન-વશ્યક હસ્તાને લીધે કલાધવે દંપતીના એકેએક સભાસદોનીજ નહીં પણ સરકારી પક્ષનાં માણસોની પણ દુસ્મનાવટ પોતા ઉપર બેઠેલી લીધી. વાત ગમે તેવી ખરી હોય તોપણ અધિકારથી સજ થપલા મહસ્થાને તે જણાવતી વખતે ધણી આશ્ચર્ય રાખતી પડે છે. કાંઈને પણ પોતાની બૂલ સાંભળવા ગમતું નથી.

જો દિવસથી કલાધવની હેરાનગતી શરૂ થઈ. મેકડોનેની ઉત્તમ લેખણ-થી લખાયેલો ગાળોથી ભરેલો લેખ કલાધવનાં હવે પછીનાં વર્તન ઉપર-થી સૂચવાયો હશે. સલિવાનનું બીજ પસાર કરવા પહેલાં પાર્લામેન્ટે હિંદુસ્તાનના વહિવટની તપાસ કરવા માટે એક કમિટી નીમી. જુદાં જુદાં માણસોએ અડળક દોલત કેવી રીતે પેદા કરી હતી તે જાખત આ કમિ-ટીએ પ્રથમ તપાસ ચલાવી સને ૧૭૫૭ થી કલાધવનાં સઘળાં કામોની તેણે તપાસ લીધી. સઘળાનો ડાંગો એના ઉપર હોવાથી એ તપાસણી ધણી સખત અને બારીકબધી ચાલી. અત્યેક બાખતમાં તેનો કંઈ અંતરથ સ્વાર્થનો હેતુ હતો, એવું બતાવવાને તેના સત્રઓએ પ્રયત્ન કર્યા. કમિટીના ધણા ખરા સભ્યો કલાધવના વિરોધી હોવાથી, તેના સત્રઓજ ન્યાયાધીશ થયા હતા એમ કહેવામાં હરકત નથી. તેણે અત્યંત ધીરજથી તથા ગંભી-રાઈથી દરેક કામમાં ઉત્તમ પ્રકારનો બચાવ કર્યો. આખરે 'કમિટીનો રીપોર્ટ' ૭૫૫ પાર્લામેન્ટ આગળ તેમજ પ્રગ્ન આગળ રજુ થતાં કલાધવ-નાં અંને બીજાઓનાં અપકૃત્યો જાહેરમાં આવ્યાં, અને તેની સાથેજ કોર્ટ ઓફ કમન્સ રાજ્ય કારભાર ચલાવવા અત્યંત નાસાયક છે એવી સઘળાની ખાતરી થઈ. કલાધવ વિશે કંઈ નવી વાત પ્રસિદ્ધીમાં આવી નહીં. જે વાત તેણે જાતે અગાઉ લોકોને જણાવી હતી તેજ સઘળી બહાર આવતાં જણકાર લોકોને તેને માટે સારો અભિપ્રાય થયો. રાજ્યએ સુદાં તેનો સત્કાર કરી તેને 'નાઇટ ઓફ ધી બાથ' નો ઉદ્કાળ આપ્યો. સને

૧૭૭૩ માં પાર્લામેન્ટની બેઠક ફરીથી શરૂ થતાં મુખ્ય પ્રધાન લૉર્ડ નૉર્થ હિંદુસ્તાનના કારભારની તપાસ કરવા માટે બીજી બે કમિટીઓ નીમી. આ સમયની તજમુસને પરિણામે વધારે ને વધારે ઘેટાળા બહાર આવ્યા. આખરે પાર્લામેન્ટ આગળ એવો દરાવ મુકાયો કે, બંગાળ પ્રાંતમાંથી કંપનીએ તથા તેના નોકરોએ પુષ્કળ દોલત સરકારી લશ્કરનો ઉપયોગ કરી મેળવેલી હોવાથી તે સમયની સરકારમાં જન્મે થવી જોઈએ. આ દરાવ કમિટીના અધ્યક્ષ કર્નલ બર્ગોઈને (Col. Bargoigne) રજુ કર્યો, અને તેની પુષ્ટીમાં કરેલાં ભાવજીમાં કલાઈવનાં દરેક કૃત્ય ઉપર વિવેચન કર્યું. કલાઈવે તેનો ધણો સખત જવાબ આપ્યો. છતાં તે દરાવ મંજૂર થયો એ પછી બર્ગોઈને બીજો દરાવ રજૂ કરી કલાઈવે જુદે જુદે વખતે મળી એકંદર વીસ લાખ રૂપિયાની લાંચ લઈ સરકાર વિરુદ્ધ ચુનો કર્યો છે એવું તોહમત તેના ઉપર મુક્યું. એનો પણ કલાઈવે ધણી તિક્ષણ ભાષામાં જવાબ આપી પોતાના દુશ્મનોની દાણાદાજી કરી. પુષ્કળ વાદવિવાદ થવા બાદ બર્ગોઈનનો દરાવ રદ થયો, અને કલાઈવને હાથે જૂસો થઈ હોય છતાં ' રૉબર્ટ લૉર્ડ કલાઈવે આપણા દેશની ભારે અને સ્તુત્ય મેવા બળતી છે ' એવો નવો દરાવ પાર્લામેન્ટે પસાર કર્યો. આ પ્રમાણે આ તિક્ષણ અને લાંબા કામ ચાલેલાં વાગ્મુદનો અંત આવ્યો.

પણ આ મુદ્દામાં કલાઈવને પોતાનો દેહ અર્પણ કરવો પડ્યો. તેની પ્રકૃતિ પહેલેથીજ બગડી હતી, તેમાં પાર્લામેન્ટમાં ચાલેલાં પ્રકરણો તેના મનના ઉદ્ભેગમાં ઉમેરો કર્યો, અને તે નાસીપાસ તથા ઉદાસ થઈ ગયો. તળીએત અતિશય બગડતાં હવા ફેર માટે તે ક્રાન્સ ગયો, પણ ત્યાં દર્દી ગુણ ન જણાવવાથી તે પાછો ફર્યો. જ્યાં ત્યાં તેની ફજેતી થયેલી હોવાથી તેને ઘણું દુઃખ ઉપજ્યું, અને તેનું મન ક્ષણવાર પણ સ્વસ્થ રહ્યું નહીં. આવી સ્થિતિમાં તા. ૨૨ નવેમ્બર, સને ૧૭૭૪ ને રોજ તેણે આત્મહત્યા કરી.

કલાઈવનાં ચરિત્રની હમણા મુધી જે હકીકત આવી ગઈ તે ઉપરથી તેની એકંદર ચોખ્ખતા વિશે જોને તેને પોતાનું અનુમાન બાંધવાનું અનુદૂળ પડશે. તેની ચોખ્ખતા માટે સામસામા અભિપ્રાયો ઉચ્ચારાયેલા

છે. હિંદુસ્તાનમાં તેણે અંગ્રેજોનું રાજ્ય સ્થાપન કરેલું હોવાથી અંગ્રેજો તેને પુષ્કળ માન આપે તેમાં નવાઈ નથી; આ દેશના લોકોનાં રાજ્ય તેણે લઈ લીધાં તેથી અહીંના લોકો તેને તુચ્છકારી કહાડે તેમાં પણ કંઈ વિશેષ નથી. એક પક્ષ તેનાં ભારે વખાણ કરે અને વિરુદ્ધ પક્ષ તેને દોષ દે, એ બન્ને-વિચારો સ્વાભાવિક હોવા ઉપરાંત તેમાં કંઈક-વિલક્ષણ-વિકાર બેળાયો હોય. એમ દ્રષ્ટિગોચર થાય છે. આવા મનોવિકાર દૂર રાખી ઐતિહાસિક સત્ય શોધી કહાડવું જરૂરનું છે. એક જણે ખીજનું રાજ્ય લીધું તેમાં ખરું જોતાં કોઈની પ્રસંસા કરવા કે દોષ દેવા જેવું કંઈ નથી. જેને પોતાનું રાજ્ય રાખતાં આવડતું નથી તેની પાસેથી લેવાનું જેનામાં સામર્થ્ય હોય તે તે લેશે, એ એક પ્રકારનો જગતનો બ્યવહાર છે; ન્યાં સુધી તે સરળ માર્ગે ચાલ્યા કરે છે ત્યાં સુધી તેમાં આશ્ચર્ય થવાનું કારણ નથી. અંગ્રેજોએ જ હિંદુસ્તાનનું રાજ્ય લીધું એવું નથી. તેમની અગાડી અનેક પ્રજાએ એ રાજ્ય જીતી લીધું છે. યુરોપમાં એક પ્રજાએ ખીજ પ્રજાનું રાજ્ય લેવાના અનેક બનાવો બન્યા છે. પરંતુ જેવી રીતે યુદ્ધના કેટલાક નિયમો નીતિશાસ્ત્રને અનુસરી ધડામાં આવ્યા છે તેવા કંઈક નિયમો એકે ખીજનું રાજ્ય લેવા માટે ઠર્યા છે, એ નિયમો પાળી જે કોઈ પોતાનું કામ પાર ઉતારે છે તેના લોકો વખાણ કરે છે; જેઓ તેને ખાણુએ મુકી વર્તે છે તેઓનો દોષ કહાડવામાં આવે છે. ખોટું બોલવું, ખોટા દસ્તાવેજ કરવા, વિશ્વાસઘાત કરી ખીજઓને ક્ષાવવા એ ઉપરના નિયમની વિરુદ્ધ છે. આ ગેરરીતીનો કલાધવે પ્રસંગોપાત ઘોડો ધણો ઉપયોગ કરવાથી લોકો તેને દોષ દે છે; તેના જાતબાધઓએ જ તેને કપકો આપ્યો છે. એના વખતમાં કુધ્દે હિંદુસ્તાનમાં ફ્રેન્ચ રાજ્ય સ્થાપન કરતો હતો, પરંતુ તેને વિગે અહીંના લોકોના મનમાં જે પૂન્યભાવ હતો તેવો કલાધવને માટે નહોતો. કુધ્દેના શબ્દ ઉપર લોકોનો ધણો ભરોસો હતો તેવો કલાધવના બોલવા ઉપર નહોતો, અને એ કારણથી જ કલાધવનો દોષ કહાડવામાં આવે છે. કલાધવ અલૌકિક શુદ્ધિવાળો પુરૂષ હતો એમાં સંશય નહીં. આ શુદ્ધિના જોર ઉપર તેણે અનેક મહાન કૃત્યો સહજમાં પાર ઉતાર્યાં, પણ એમાં કપટનું

તત્ત્વ તેણે ઉમરું ન હોત તો તેની મળુના મહાન પુરુષોની પંક્તીમાં અવસ્થા થતે. વિદ્વાનો સંસ્કાર તેને થયેલો ન હોવાથી તેને અશિક્ષિત અને જંગલી ગણી તેની હયાતીમાંજ તેની જ્ઞાતના લોકો મુદ્દાં ઘણું માન આપતા નહીં. જાતિ આંધવો તેનો ક્યારે તિરસ્કાર કેમ કરે છે, અને ક્રાન્ત દેશ જેટલા વિસ્તીર્ણ પ્રદેશનું રાજ્ય સ્વદેશને મેળવી આપ્યું છતાં તેની કિંમત અંકાતી નથી એ માટે પાર્લામેન્ટમાં તેમજ અન્ય દેશોએ ભાવણ કરતી વેળા કલાધર્મ પોતાનું આશ્રય પ્રગટ કર્યું છે, પણ પોતાની ઉદ્ભટ્ટી બાલુ તેનાથી દેખાઈજ નહોતી. નીતિતત્ત્વસંબંધી તે અત્યંત ખેડીકર હોવાથી તેની નજર માત્ર પરિણામ ઉપરજ હતી. રાજ્ય મળ્યું, પછી તે કેવી રીતે મળ્યું એ વિચારવાનું શું પ્રયોજન, એમ તેને લાગતું. વાસ્તવિક રીતે હિંદુસ્તાનનું રાજ્ય અંગ્રેજોના હાથમાં જશે એ વાત ફરી ચુક્યા જેવી હતી. ફરક માત્ર પાંચ દસ વર્ષનો હતો. કલાધર્મ નીતિતત્ત્વ બાલુએ મુકી ઉતાવળ ન કરી હોત તોપણ સરળ ઉપાયોથી હિંદુસ્તાનનું રાજ્ય આખરે અંગ્રેજોના કબજામાં જતે, અને કલાધર્મની વિદ્વક્ષણ વ્યવસ્થાથી પાછળથી જે ઘોટાળો ઉત્પન્ન થયો તે કદાચિત યાત નહીં.

કલાધર્મને હમેશાં મોટા ફેરફારો કરવાની બારે હોંસ હતી. સ્વસ્થ બેસી રહેવાથી તેને એન પડતું નહીં. તેની કંઈ પણ મગબગાટ હર-નિશ આપુ રહેતી. અડચણ અગર સંકટ આવતાં તો મોટી મુક્તિથી તેમાંથી તે છટકી જતો. પોતે કરે તેજ ખર્ચ, પોતાના વિચાર મુજબ સધળાએ આલવું, એવી તેની આકાંક્ષા હોવાથી, એ આકાંક્ષાના જોર ઉપર મુસ્કેલ પ્રસંગે તેણે જ્ય મેળવ્યો હતો. હિંદુસ્તાનનો કારભાર આરોપી ઈંગ્લેંડ પાછા ગયા બાદ લોકો તેને દોષ દેવા લાગ્યા ત્યારે તેને જીંદગી દુઃસહ થઈ પડી. પાર્લામેન્ટના ન્યાયાસન આગળ તેણે પોતાની કાર્નિ જાળવવા કરેલો પ્રયત્ન નિષ્ફળ જવાથી, અને આત્મ હત્યા કરી પોતાના દુઃખનો અંત આણવો પડ્યો. મેક્લીસન જણાવે છે કે 'મહાન વિજયી થવાની તેનામાં યોગ્યતા હતી, પણ તેની અનીતિભરેલી વર્તણૂકને લીધે તે સધળા ફેગટ મઈ.' એ સપજું છતાં હિંદુસ્તાનમાં અંગ્રેજોનું રાજ્ય સ્થાપન કરનારો પ્રદેશો પુરુષ કલાધર્મ હતો.

૪. હિંદુસ્તાનના કારભારની તપાસ.—કલામ્બે કરેલી ગોઠવણ મુજબ કંપનીના હાથમાં બંગાળની હકુમત આવી. હવે નવાબના બે દીવાનો સધળું વસુલ કંપનીની તીબેરીમાં જમે કરવા લાગ્યા હતા, છતાં અંગ્રેજોએ કાચા કારભારમાં પડતું નહીં એવી તેમને ઈચ્છાથી સખત તાકીદ હતી. કલામ્બે પછી બંગાળના ગવર્નર તરીકે આવેલા વર્લેસ્ટે સને ૧૭૭૦ માં તે જગ્યા છોડવાથી કાર્ટર ગવર્નર થયો, તેની પછી બે વર્ષ રહી સને ૧૭૭૨ માં વૉર્ન હેસ્ટીંગ્સે બંગાળનો કારભાર હાથમાં લીધો. એને આશુ વ્યવસ્થા પસંદ પડી નહીં. વસુલાત કંપનીને મળતું પણ મુલકનો સધળો કારભાર નવાબના તાબામાં રહેવાથી રૈયતની, પ્રદેશની તેમજ વેપારની અવદશા થઈ, મુલક વેરાન થયો, ખેતી નાશ પામી, અને વેપારને ભારે ધોકા લાગ્યો. દેશમાંથી સધળો પૈસો બહાર જવાથી નાણું દ્રષ્ટિએ પડતું બંધ થયું; નવાબના અધિકારીઓને કોઈ પુછનાર ન હોવાથી તેઓ પ્રભુ ઉપર લુલ્લમ કરવા લાગ્યા, છતાં લોકોની ફરીઆદ ઉપર નવાબે લક્ષ આપ્યું નહીં. વર્લેસ્ટે તપાસણી કામદાર નીમ્યા પણ તેનો કંઈ ઉપયોગ થયો નહિ.

આ સધળી હકીકત પાર્લામેન્ટને કાને પહોંચી. આ અગાઉ હિંદુસ્તાનમાં શું ચાલે છે તે જોવાનો પ્રસંગ તે સભાને મળ્યો નહોતો. કંપનીએ દેશી રાજ્યોની સત્તા બને તેટલી છીનવી લેવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. પરંતુ તેનાં સધળાં કામો માત્ર વેપાર માટેજ થાય છે અથવા થતાં હશે એવું ઇંગ્લંડ સરકાર સમજતી હોવાથી, તે પ્રભાણેના હુકમો તેના તરફથી આ દેશમાં આવતા. હિંદુસ્તાનની તે સમયની પરિસ્થિતિમાં એમ બનવું શક્ય ન હોવાનું કલામ્બે સરખા પુરેષોએ અનેક વેળા ઇંગ્લંડની સરકારને સ્પષ્ટ રીતે જણાવ્યું હતું; તોપણ હિંદુસ્તાનનું રાજ્ય પોતાના સ્વાધીનમાં લીધા સિવાય છૂટકો નથી, માત્ર વેપારને જોરે સધળું કામ થવાનું નથી, એ ખીના પાર્લામેન્ટનાં મન ઉપર ઠસાવતાં પાંચ સાત વર્ષ નીકળી ગયાં. એ દરમિયાન પાર્લામેન્ટે અનેક તપાસ કરી, તથા અહીંના કારભાર માટે પુષ્કળ ચર્ચા ચલાવી છેવટે સને ૧૭૭૩ માં હિંદુસ્તાનના વહિવટ માટે પહેલો કાયદો પસાર કર્યો. આ બાબતની સવિસ્તર હકીકત આપણે જોઈએ.

સામાન્ય રીતે ઇંગ્લંડમાં સરકારનું વલણ એવું હોય છે, કે લોકોએ પોતાનો વ્યવહાર મરજી પ્રમાણે ચલાવવો, અને ગમે તે થાય તોપણ પોતે તેમાં દખલ કરવી નહીં. આ વખતે રાજ્યકારભારમાં તેમજ ધર્મ સંબંધી બાબતોમાં ઇંગ્લંડની પ્રજાની સ્વનંતતાની હદ વ્યવસ્થિતપણે નિર્માણ થઈ હતી. એવી સ્થિતિમાં લોકોને પાંચ દહાસે માર્કેટને અંતરે પડેલા તથા હરેક રીતે અત્યંત બિચ પ્રકારના દેશના કારભારની વ્યવસ્થા કરવાની હતી. આથી આરંભમાં તેમના તરફથી ઘણી ચુકે કરવામાં આવી એમાં નવાઈ નહોતી. ફ્રાન્સ જેટલો વિસ્તિર્ણુ અને સધન બંગાળા પ્રાંત હંપનીના તાજામાં આવ્યો હતો, ત્યાંની દોલત મરજી માફક ઊડાવવાનું કામ મુઠીબર વેપારીઓના હાથમાં હતું, એ વાત પાર્લામેન્ટમાં માન્ય થઈ નહીં. કારભાર નિયમિત ચાલે તો કલાઈવના અડસદા પ્રમાણે સઘળો ખર્ચ બાદ જતાં કંપનીને હોદ્દથી પોણા બે કરોડ રૂપીઆ સુધી વાર્ષિક નફો થાય. આથી કંપનીના મોટામાં પાણી ૭૮૨૫, અને તેના શેરનો ભાવ ૨૬૨ થયો. કંપની પોતાના ભાગીદારોને અગાઉ દરસાસ સેંકડે ૭ ટકા લગી નફો આપતી તે હવે ૫૬૨ ટકા જેટલો વધારવાનો ડાયરેક્ટરોએ હાથ કપ્યો, અને સને ૧૬૬૭ માં તેણે સેંકડે ૧૨૫ ટકાની વૃદ્ધિથી જાહેર કરી. હિંદમાંથી અપરંપાર સપ્તિ મેળવી ઇંગ્લંડ પાછા ફરેલા લોકો પૈસાને જોરે પાર્લામેન્ટમાં દાખલ થવા લાગ્યા. ને દેશના લોકો દેવામાં મરકાય થઈ ગમલા છે તો બંગાળાની અટળક દોલતમાંથી એ કરજ હીટાડવા, તથા પ્રજાની સાપ્તિક સ્થિતિ સુધારવા બાબતની સૂચના પાર્લામેન્ટમાંના તેમજ તેની બહારના મોટા સલાહિત શુદ્ધરો તરફથી થવા લાગી. એ વાત સરકારને અનુકૂળ લાગી. તેનું કરજ પુષ્કળ વધી ગયું હતું; કંપનીની સનદની મુદત વધારી આપતી વેળા તેની પાસેથી વ્યાજે ૨૩૫ લેવાનો તેનો કમ પૂર્વની માફક ચાલુ હતો. સને ૧૬૯૮ માં આઠ ટકાને વ્યાજે વીસ લાખ પૌંડ તેણે ૪૫ની પાસેથી લીધા હતા; ફરીથી સને ૧૭૦૨ માં બીજા દસ લાખ વ્યાજે લીધા હતા. સને. ૧૭૩૦ માં ચાર લાખ, તથા સને ૧૭૪૪ માં કંપનીની સનદ વધારી આપતી વેળા બીજા દસ લાખ પૌંડ સેંકડે વણુ ટકાને વ્યાજે લેવામાં આવ્યા હતા, આ

સમજું દેવું સને ૧૭૫૦ માં બેતાળીસ લાખ પૌંડ જેટલું થયું, અને એ રકમ ઉપર ત્રણ ટકા લેખે વ્યાજ આપવું એમ હતું. સને ૧૭૯૩ માં દેશના એકંદર કરજમાં કંપનીનું દેવું પણ સામેલ કરવામાં આવ્યું. હંકમાં, કંપની જ્યારે આટલો મોટો નફો કરે છે તો તેના ફાયદાનો હંકે ભાગ આપણને મળવો જોઈએ, અને સનદની મુદત થોડી થોડી વધારવાથી આ ફાયદો વારંવાર મળ્યા કરશે, એવો વિચાર ઇંગ્લંડ સરકારના મનમાં આવ્યો. હિંદુસ્તાનની સંપત્તિવડે ઇંગ્લંડની મુશ્કેલીઓ દૂર કરવાનો સધળા મુસદ્દીઓનો હેતુ હતો.

આ સમજૂતી કંપનીને રૂચું નહોતી, છતાં સરકાર તરફથી પૈસાની માગણી થતાં સને ૧૭૬૬ માં તેણે મુગે મ્હોડે દર સાલ ચાર લાખ પૌંડ કેવળ નફા તરીકે આપવા કબૂલ કર્યું. પરંતુ પાછળથી તપાસ થતાં સને ૧૭૭૩ માં એવું માલમ પડ્યું કે કંપનીનો હિંદુસ્તાનમાં ખર્ચ સને ૧૭૬૫ માં વાર્ષિક સરાસર લાખ હતો તે સાત વર્ષમાં એક કરોડ સત્તર લાખ રૂપીઆ થયો હતો, અને તેજ વખતે ચાર લાખ પૌંડ નફાના, જકાતનું ઉત્પન્ન, ચાહ ઉપરની જકાતની ધૂટ વગેરે મળી દર સાલ સુમારે બે કરોડ રૂપીઆ કંપની પાસથી ઇંગ્લંડ સરકારને મળતા હતા. કંપનીએ અહીં ગમે તેવો અન્યાય કરી પૈસા મેળવ્યા હોય તોપણ તેનો કેટલોક ભાગ ઇંગ્લંડ સરકારને મળ્યો હતો. હંકમાં, કંપનીને હિંદુસ્તાનમાં કારભાર કરવા દેવાની ચોખ્ખી પરવાનગી માટે સરકારને પોતાના હકની રકમ ભરપૂર મળતી ગઈ. સને ૧૭૬૭ પછી કંપનીએ હિંદુસ્તાનમાંના પોતાના વેપારની પદ્ધત બદલી. અત્યાર અગાઉ તે ઇંગ્લંડથી લંડોળ લાવી તે વડે અહીં માલ ખરીદ કરતી. પરંતુ બંગાળ પ્રાંતમાંથી આવતી વસુલાત તેને વાપરવા મળવાથી તેણે ઇંગ્લંડથી જુદું નાણું મંગાવવાનું બંધ કર્યું. જર્ક કહે છે કે, ‘ખીજા દેશોમાં વેપારથી રાજ્યને આવક થાય છે, પણ બંગાળમાં કંપનીએ એવો વિપરીત પ્રકાર અજાવ્યો છે કે રાજ્યના વસુલમાંથી તેણે વેપાર ચર કર્યો છે.’ આ વ્યવસ્થાથી ધોંટાળા ઉત્પન્ન થયા. કઝાખિ હતો તે પર્યંત તેનો કરબ ધણો

હક રહેા. પરંતુ દિલ્હીસ્તાન તરફ તેની પાંદ ફરતાં અંધાધુંધી યુનઃ આહુ ધર્મ; સર-
કારી પૈસા ઉડવા લાગ્યા; કંપનીના નોકરોનો ખાનગી વેપાર આહુ રહેા.
વિશેષમાં કર્નાટકમાં દેદરઅદલી સાથેના યુદ્ધમાં યુદ્ધના નાણું ખરચાયું. સને
૧૭૭૦ માં અંગાળામાં ભવંકર દુષ્કાળ પડવાથી મુલક વેરાન થયો, અને તેમાં
એકદર લોક સંખ્યામાંથી સેકડે પાંત્રીસ અને ખેડુત વર્ગમાંથી સેકડે પચાસ
ટકા જેટલા ભોકો મરણ આધીન થયા. ઇંગ્લંડમાં કંપનીના ડાયરેક્ટરો દર
સાલ બદલાતા હોવાથી પક્ષપાત તથા મહિમાદેના અણબનાવે ઉભરૂપ
લીધું. આ સધળું છતાં પાર્લામેન્ટનું લક્ષ આ રિથિત તરફ દોરાયું નહીં. પાછળથી
કંપનીએ જણાવ્યું કે દરસાલ નફાના ૪૦ લાખ રૂપીઆ સરકારને
બરવાની શક્તિ તેનામાં નહોવાથી સરકારે તેને કેટલુંક નાણું ધીરવું
જોઇએ. અર્થાત કંપની પાસે નાણું મેળવવાનું બાલુએ રહ્યું, અને ઉલટું
કંપનીને પાર્લામેન્ટ પાસે પૈસા માગવાની જરૂર પડી. આમ થતાં પાર્લા-
મેન્ટની તથા પ્રધાન મંડળની નજર ખુલી. કંપનીએ દેવાણું કહાડેલું જોઈ
તેમને અચંબો લાગ્યો, અને એકદમ કંઈ રામબાણુ ઉપાય કયાં સિવાય
જૂટકો નથી એવી તેમની ખાતરી થઈ. આ વખતે ઇંગ્લંડ સરકારની રિથિતિ
ધણી કંઈગી થઈ હતી. ઉલ્લાં યુદ્ધને અંતે યુદ્ધના નવો પ્રદેશ તેમના
તાબામાં આવ્યો હતો, પણ તેની વ્યવસ્થા કેવી રીતે ચલાવવી તે વિશે કંઈપણ
કરાવ થયો નહોતો. પરદેશી ભોકો પોતાના તાબા હેઠળ આવ્યા તેની જવાબદારી
સમજવાનું ઇંગ્લંડને હજી શીખવાનું હતું. આટલે લાંબે અંતરે ભિન્ન
ગતિ તથા ધર્મના ભોકો ઉપર રાજ્ય ચલાવવાના દાખલા ઇતિહાસમાંથી
મળી શકે એમ નહોતું. સને ૧૭૬૩ પછી આ પ્રશ્ન તરફ ઇંગ્લંડ સરકારનું
લક્ષ ગયું; અને નાના સરખા વેપારી મંડળના હાથમાં રાજ્ય
સુત રહેવા દેવા મોઝ નથી એવી તેની ધીમે ધીમે ખાતરી થઈ. દરેક
દિશામાંથી જુમાટે થતાં પાર્લામેન્ટને કંપનીની લાંજગડમાં પડવું પડ્યું.
કંપની જતે પૈસા સંબંધી મુશ્કેલીમાં સપડાયલી હોવાથી, 'અમારી વ્યવ-
સ્થામાં શું કામ હાથ ધાલો છો' એવું કહેવાની તેનામાં હિંમત રહી નહોતી.
'અમે દિલ્હીનાં બાદશાહને જવાબદાર છીએ, તેને અમે જવાબ આપશું,

તમને અમારો કારભાર તપાસવાને અપસાર નથી, ' એવું કક્ષાધિવે નક્કી કરેલું ધોરણ સ્વીકારી, પાર્લામેન્ટને નહીં ગણકારવાનો કંપનીએ પ્રયત્ન કર્યો, પણ તે નિષ્ફળ ગયો. યંત્રાળામાં તેનું લસ્કર અગીયાર હજાર હતું, તેનો ખર્ચ હદપાર વધતાં વેપાર માટે પૈસા જતી શક્યા નહીં, અને પરિણામે શેરના ભાવ ઊતરી ગયા અને કંઈ પણ લાવંકર પ્રસંગ નજીક આવે છે એમ તેને પણ લાગ્યું.

સને ૧૭૬૭ પછી પાર્લામેન્ટમાં તેમજ કંપનીની સાધારણ સભાઓમાં તેના વહિવટ બાબત સખત વાદવિવાદ શરૂ થયો. એમાં ખરૂં કહીએ તો ખરી સ્થિતિ ઓળખી તથા યોગ્ય વિચાર કરી બોલનારા ધણા થોડા માણસો હતા. પરિણામમાં સભાઓમાં અતિશય તોફાન થતું તથા વારંવાર મારામારીનો પ્રસંગ પણ આવતો. તે વર્ષમાં કક્ષાધિવની જાગીર બાબત એક નાનો નાટક પ્રસિદ્ધ થયો હતો, તેમાં કાષ્ઠપત્રિક નામો આપી આ સભાની ખુબ મસ્કરી કરવામાં આવી હતી. જાત ઉપર જોખમદારી ન હોવાથી ગમે તેવું બળડયા તો આપ્યું એવી સ્થિતિ આ સભાની થઈ હતી. આથીજ બૉર્ડ નૉર્થના કાયદા અન્વય જનરલ કોર્ટનો અધિકાર સંકેત્યવામાં આવ્યો હતો. એકમ કામ કરવાને યોગ્ય હોત તો તેણે કંપનીને સારી વ્યવસ્થા કરી આપી હોત. આ વ્યવસ્થા કેવી રીતે કરવી તે કોઈને પણ સુઝે નહીં. પ્રત્યેકના વિચારો જુદા હોવાથી દરેકના મત પ્રમાણે કંઈને કંઈ યોગ્ય જણાતું. મેલેએ આ ઘોંટાળાનું હાસ્તજનક વર્ણન આપ્યું છે. ' આ કંપની એક વિલક્ષણ દ્વીપુષ્પી રાક્ષસણી દેખાય છે. એશિયા ખંડમાં તે રાજપદ બોગવે છે; યુરોપમાં પ્રજાજન સિવાય કોઈને તેનું મહત્વ જણાતું નથી. કોઈ પણ ન્યાયાધીશ મારફત કાયદા અન્વય તેનો અંત લાવી શકાય એમ નથી. '.

સને ૧૭૬૯ માં પાર્લામેન્ટમાં કંપનીના વહિવટ બાબત આલેક્સી તકરારમાં એવું દેખાઈ આવ્યું કે, ભંડોળ ઉપર વાજબી લાગે તેટલો નફો લઈ જે બાકી રહે તે સરકારમાં જમે કરાવવું એવો સરકારનો મનસુબો હતો. તે સાલમાં કંપનીની હિંદુસ્તાનમાંની તથા ઇંગ્લંડમાંની કુલે માલમતાની કિંમત

નાણું લેવાની ફરજ પડતે નહીં. અમેરિકન લોકોએ આહનો બહિષ્કાર કરવાથી તે વેચાઈ નહોતો, ત્યારે કંપનીએ અમેરિકાનાં જુદાં જુદાં શહેરોમાં છુપી રીતે પોતાના એજન્ટ મોકલી આહ વેચવા માટે ભારે પ્રયત્ન કર્યો, કારણ કે આહ વેચાય તો ઇંગ્લંડમાંથી બહાર લઈ જતાં જે કર તેના ઉપર આપવો પડતો તે સરકારે કંપનીને માફ કર્યો હતો. આથી અગાઉના કરતાં ઘણેજ સસ્તે દરે આહ વેચવા કંપની તૈયાર થઈ. બહિષ્કારની આખતમાં કેટલાકો ધણા નિમ્મલી હતા, પણ જે થોડાકોનું વર્તન અનિશ્ચિત હતું. તેમને પોતાના તરફ વાળી લઈ તેમની મારફતે કંપનીએ ચોરી છુપીથી આહ વેચવાનો આરંભ કર્યો. આ કામમાં પડેલા અનિશ્ચિત લોકોને ભારે કમાઈ થવા લાગી. થોડા વખત બાદ કંપની ખુલ્લી રીતે આહ વેચવા લાગી ત્યારે હાથ આવેલી કમાઈ એકદમ જતી રહેવાની છુપી રીતે આહ વેચનારાને ધારતી વિષજવાથી તેઓ પણ પહેલાના બહિષ્કારવાદીઓ સાથે મળી ગયા. આવા વિચારનાં સુમારે ૫૦ માણસોએ સને ૧૭૭૩ નાં ડીસેમ્બર મહિનામાં બોસ્ટનનાં બંદરમાં પડેલાં આહનાં ભરેલાં કંપનીનાં ત્રણ વહાણો ઉપર ચડી તે ઉપરની ડેકર પેટીઓ સમુદ્રમાં નાખી દીધી. આવે બનાવ બીજાં બે ત્રણ બંદરોમાં પણ બનવાથી ઇંગ્લંડ અને તેનાં અમેરિકન વસાહત વચ્ચે યુદ્ધ શરૂ થયું અને તેની અંતે અમેરિકાનાં સંસ્થાન ઇંગ્લંડથી સ્વતંત્ર થયાં. દુકાણમાં, અમેરિકાને સ્વતંત્રતા મેળવી આપવામાં આપણા હિંદુસ્તાનનો વેપાર એક રીતે કારણભૂત થયો એમ કહેવામાં હરકત નથી.

ઉપર કહ્યા પ્રમાણે આહ ન વેચવાથી કંપનીને ભારે ખોટ આવી. હિંદુસ્તાનનો સઘળો વેપાર બેઠો હતો, લાંચખાઉ અમલદારોને લીધે વસુલાત ઓછું થયું હતું અને તેમાં દુકાણે ઉમેરો કર્યો હતો. સને ૧૭૭૧ માં પડેલા ભયંકર દુકાળમાં લાખો માણસોનો નાશ થયો અને રાજ્યની આવક કંઈ પણ થઈ નહીં, ત્યારે કંપનીની અવસ્થા ઘણીજ મારી થઈ. વળી દરસાલ અનેક ગ્રહસ્થને લક્ષાધીશ થઈ હિંદુસ્તાનથી ઇંગ્લંડ આવતા જોઈ ત્યાંના લોકોને કંપનીના વહિવટ માટે અતિશય ગુસ્સો ઉપજ્યો.

ધાન્યના દુકાળથી પડેલા સંકટમાં નાણાના દુકાણે ઉમેરો કર્યો. સને ૧૭૬૭ થી ૧૭૭૦ સુધીનાં ત્રણ વર્ષમાં ૫ કરોડ રૂપિયાની ચાંદી બંગાળા-

માંથી નિકાસ થઇ, અને ફક્ત ૫૦ લાખની ચાંદી આયાત થવાથી એ પ્રાંતમાં નાણાનો મોટો દુકાળ પડ્યો. રૂપીઆની કિંમત વધી અગાઉ જે શીર્સાંગ હતી તે અઢી શીર્સાંગ ઉપર ગઈ. બંગાળ પ્રાંતમાંથી જે આવક થતી તે સપ્તશી પોતાનાં વહાણુ ઉપર ભરી કંપની ચીન દેશમાં માલ ખરીદવા માટે રવાના કરતી તેથી પણ નાણાની તંગી વધી. અગાઉ કંપની માલ ખરીદવા માટે ઈંગ્લંડથી રોકડ નાણું આણતી પણ તેને બદલે હવે બંગાળના રાજ્યમાંથી મળતી આવક તે પોતાના હંકોળ તરીકે વાપરવા લાગવાથી આ પરિણામ આવ્યું એમ સદજ જણાયે. બાદશાહને ખંડણી ભરવાને તેમજ નોકરોના પગાર આપવાને પણ પૈસા સિલકમાં રહેતા નહીં. આથી હિંદુસ્તાનની સંપત્તિનો ઝરો કદી અટકનાર નથી એમ અંગ્રેજોને સમજતા હતા તે સમજીત હવે નષ્ટ થઇ. નાણાની આ તાણુને લીધે વૉર્ન હેસ્ટીંગ્સના અમલમાં ધણો ઘોંટાળો થયો.

આવી સ્થિતિમાં કંપનીએ પ્રધાન મંડળ પાસે નાણાની ઉધરાણી કરવાથી સને ૧૭૭૨ ના જાનેવારીમાં એ બાબત પાર્લામેન્ટ રખડ આવી. તરતજ પાર્લામેન્ટે તપાસ અધાવવા માટે એ કમિટી નીમી. આજ ચુધી એ મંડળે એકાદ દરાવ પસાર કરવા સિવાય કંપનીના કારભારમાં વિશેષ દખલ કરી નહોતી. ' કંપનીના કારભારમાં હાથ ધાકવાનો આપણને અધિકાર નથી ' એમ પાર્લામેન્ટ પણ પહેલાં કહેતી હતી. સને ૧૭૬૨ માં ટ્રેન્ચ સરકારે હિંદુસ્તાનમાંનાં પોતાનાં સંસ્થાનો પાછાં માગ્યાં ત્યારે પાર્લામેન્ટે તેને એવોજ જવાબ આપ્યો હતો. બર્ક નામના નામકિત વિદ્વાન મુત્સદ્દાનો પણ ઉપરના જેવોજ અભિપ્રાય હતો. પાર્લામેન્ટે આ વખતે જે તપાસ કરી તે ફર્ક કાયદાએ તેના ઉપર નાબેદી જવાબદારી એળખાવીને અથવા હિંદુસ્તાનના લોકોની ફરીઆદ ઉપરથી કરી હતી એવું નહોતું. ગમે તેમ કરી કંપની ઉપર પોતાની સેહ બેસાડી પૈસા કહડાવવા પુરતોજ તેનો હેતુ હતો, એમ બર્ક કહે છે. આ વાત ખરીજ હતી. કંપની તરફથી સરકારને જે પૈસા મળે તેના બદલામાં તેને કંઈ કાયદો કરી આપવાના ઈરાદાથી તેને અમેરિકામાં વેચાવવાની આદ

ઉપર પાર્લામેન્ટે જકાત માફ કરી હતી. મુખ્ય પ્રધાન લોર્ડ નોર્થનું પાર્લામેન્ટમાં ભારે વજન હતું, પણ તે કંપનીને પ્રતિકૂળ હોવાથી તથા કમિટીનો રીપોર્ટ તેની વિરૂદ્ધ આવ્યાથી પાર્લામેન્ટે એવો ઠરાવ કર્યો કે, કંપનીએ હિંદુસ્તાનમાં લશ્કરની મદદથી અગર પરદેશી રાજ સાથે તહ કરી જે કંઈ મેળવ્યું હોય તે ઉપર સંપૂર્ણ માલકી અંગ્રેજ સરકારની છે.

૫. રેગ્યુલેટીંગ એક્ટ (સન ૧૭૭૩).—સને ૧૭૭૩ માં પાર્લામેન્ટે એ કાયદા ધણા, અને તેને રાજની સંમતિ મળતાં પ્રસિદ્ધ કર્યાં. એમનો પહેલો કાયદો, લોર્ડ નોર્થનો રેગ્યુલેટીંગ એક્ટ એ નામે પ્રસિદ્ધ છે. એ કાયદો તા. ૧ લી અક્ટોબર સને ૧૭૭૩ ને દીને ઈંગ્લંડમાં જાહેર થયો, અને હિંદુસ્તાનમાં તા. ૧ લી ઑગસ્ટ સને ૧૭૭૪ ને દિવસે અમલમાં આવ્યો. અગાઉ કલકત્તામાં એક પ્રેસિડન્ટ તથા બાર સભાસદોની એક કૌન્સિલ હતી, તેને બદલે આ કાયદાની રૂએ એક ગવર્નર તથા ચાર માણસોની એક મદદનીશ કૌન્સિલ નીમવામાં આવી. એ ચાર સભાસદો પાસે બીજું કંઈ કામ હોવું જોઈએ નહીં, અને તેમની નિમણૂક પ્રથમ પાર્લામેન્ટે કરવી, અને તે પાંચ વર્ષ ચાલુ રહે એમ હતું. હવે પછી એ સભાસદોની નિમણૂકે ડાયરેક્ટરોએ પ્રધાન મંડળની મંજૂરીથી કરવાની હતી. આ પાંચ જણાએ મળી બહુમતીથી બંગાળા ઇલાકાનો દીવાની, મુલકી, લશ્કરી વગેરે સધળા વહિવટ ચલાવવાનો હતો. મુદ્દ તથા તહ કરવાની બાબતમાં મદ્રાસ અને મુંબઈ ઉપર કલકત્તા કૌન્સિની હકુમત ચાલે એમ ઠરેલું હોવાથી કલકત્તાના ગવર્નરને 'ગવર્નર જનરલ'ની પદવી આપવામાં આવી હતી. કૌન્સિલમાં ગવર્નર જનરલનો સ્વતંત્ર મત નહોતો, પણ કોઈ બાબતમાં સમાન મત ચતાં તેને વિશેષ મત આપવાનો અધિકાર હતો. આ સર્વ અમલદારોએ કોર્ટ ઓફ ડાયરેક્ટરોના હુકમ પાળવાના હતા. એવીસ ડાયરેક્ટરો દર સાલ નવા ચુંટી કહડાતા હતા, તે વ્યવસ્થા બદલી, એવું ઠરાવવામાં આવ્યું હતું કે દર વર્ષે ૭ ૭ ડાયરેક્ટરોની ચુંટણી થાય, અને તેઓ ચાર વર્ષ અધિકાર ભોગવે. અગાઉ કંપનીની સામાન્ય સભામાં ૫૦૦ પૈડોનો લંડોળ ધરાવનારનો એક મત હતો. કોઈ પણ એકથી વધારે મત આપવાનો અધિકાર નહોતો. એને બદલે હવે એક હજાર પૈડાવાળાને એક મત, ત્રણ હજારવાળાને બે

મત, ૭ હજારવાળાને ત્રણ મત અને દસ હજારવાળાને ચાર મત આપવાનો અધિકાર મળ્યો; આરથી વધારે મત કોઈને આપવામાં આયા નહોતા. હિસાબી તથા રાજ્યકારભાર સંબંધી દરેક બાબતનો પત્રવ્યવહાર હિંદુસ્તાન માંથી ઇંગ્લંડ આવી પહોંચ્યા પછી ચૌદ દિવસની અંદર તે પ્રધાન મંડળ આગળ રજુ કરવાની ફરજ આ કાયદા અનુસાર કાયરેક્ટરોને માથે નાખવામાં આવી હતી. કંપનીના તાબાની કલકત્તામાં એક મેયરની કોર્ટ હતી તેને બદલે ન્યાયની એક સુપ્રિમ કોર્ટ રચાવી તેમાંના એક મુખ્ય ન્યાયાધીશ તથા ત્રણ બીજા ન્યાયાધીશ ઇંગ્લંડમાંથી નીમાયલા હોવા નોંધ્યે એમ નક્કી થયું. વળી એમ પણ દંડ હતું કે તેમનો અખત્યાર દિવાની, ફોજદારી, વગેરે દરેક બાબતમાં ગવર્નર જનરલ તથા કૉન્સિલના સલાહ સિવાય બીજા સધળા લોકો ઉપર ચાલે. કંપનીના રાજ્યમાં લશ્કરના તેમજ બીજા કોઈ પણ જાતના તોફારો આ દેશના વતનીઓ પામેથી કંઈ પણ બલિસ લેવી નહીં, કિંવા ખાનગી વેપાર કરવો નહીં એવો પ્રતિબંધ મુકવામાં આવ્યો હતો. રેગ્યુલેટીંગ એક્ટની આ મુખ્ય કલમો હતી. એ કાયદાની રૂએ ગવર્નર જનરલનો વાર્ષિક ખચાર બહી લાખ રૂપીઆ તથા પ્રત્યેક કૉન્સિલરનો એક હજાર રૂપીઆ થયો હતો.

બીજા કાયદા અનુસાર પાર્લામેન્ટે કંપનીને ચૌદ લાખ પૈાંડ વ્યાજે આપવાનું તથા ફરજ ફીટ લા સુધી કંપનીએ સેંકડે ૭ ટકાથી વધારે નફો નહીં લેવાનું હતું.

આ કાયદાની રૂએ હિંદુસ્તાનમાંના કંપનીના રાજ્યકારભાર ઉપર પાર્લામેન્ટને અખત્યાર મળ્યો, તોપણ રાજ્યની માલકી કંપની પાસેજ રહી. હિંદુસ્તાનનો કારભાર કૉન્સિલની બહુમતીથી ચલાવવાનો હતો, એટલે કોઇ પણ અગત્યને પ્રસંગે એકજ સમસની અવિશાલ્ય હકુમત બિનતકરારે ચાલે નહીં એવી ગોઠવણ રાખવામાં આવી હતી. પરંતુ એક માણસના હાથમાં એવો સર્વોચ્ચ અધિકાર આપ્યા સિવાય રાજ્ય ટકી શકવાનું નહોતું. કાયદા ઘડવાના અધિકારની તથા હુમેશનો રાજ્યકારભાર ચલાવવાના અધિકારની વિભાજણી ચર્ચા નહોતી. ગવર્નર જનરલે કરેલા

કાયદા ન્યાયાધીશોએ પાળવાજ જોઈએ એવો દરાવ નહોતો, તેમજ રાજ્યનો માલીક કંપની કે રાજ એ સવાલનું નિરાકરણ ચર્ચા નહોતું. આથી આગળ જતાં અનેક ઘોંટાળા ઉત્પન્ન થયા, એટલે આ નવીન ન્યાયાધીશીથી લોકોને કાયદો મળવાને બદલે તેમના ઉપર પુષ્કળ જુલમ વરસ્યો. એમ છતાં આ નવા કાયદાની રૂએ અંગ્રેજી રાજ્યના વ્યવસ્થિત કારભારની પહેલી શરૂઆત થઈ, પણ એ સિવાય બીજો કંઈ કાયદો થયો નહીં.

સને ૧૭૦૮ માં કંપનીની સનદની મુદત સને ૧૭૨૬ સુધી વધારી આપવામાં આવી હતી. એ પછી સને ૧૭૨૬ માં પહેલા જ્યોર્જ રાજાએ એ મુદત વધારી, અને મદ્રાસ, બુબઈ તથા કલકત્તામાં મ્યુનિસિપાલિટી સ્થાપન કરી તેને માટે કાયદા તથા નિયમ તૈયાર કરવાની પરવાનગી કંપનીને આપી. સને ૧૭૩૦ માં એ મુદત સને ૧૭૬૯ લગી ફરીથી વધારવામાં આવી. સને ૧૭૪૪ માં ઇંગ્લંડને ફ્રાન્સ સાથે લડાઈ શરૂ થઈ ત્યારે સરકારને નાણાની જરૂર હોવાથી કંપનીએ મોટી રકમ ધીરી પોતાની સનદની મુદત બીજાં ચૌદ વર્ષ એટલે સને ૧૭૬૯ થી સને ૧૭૮૩ સુધી વધરાવી લીધી. એ મુદતને અંતે સને ૧૭૮૩ માં પાર્લામેન્ટે કંપનીની સનદમાં દસ વર્ષનો ઉમેરો કર્યો; અને તે પછી એટલે સને ૧૭૯૩ માં દર વીસ વર્ષે કંપનીના વેપારની તપાસ પાર્લામેન્ટે કરવી એવું હતું. ત્યારથી સને ૧૭૯૩, ૧૮૧૩, ૧૮૩૩ તથા ૧૮૫૩ માં કંપનીના વેપારની તથા સનદની પાર્લામેન્ટમાં તપાસ થઈ હતી. સને ૧૮૫૮ માં કંપની બંધ પડી.

ઇંગ્લંડમાં કંપની તથા સરકાર વચ્ચેનો સંબંધ કેવા પ્રકારનો રહે, અને કંપનીના કારભારમાં હાથ ધાલવાનો સરકારને ક્યાં સુધીનો અધિકાર મળે, એ બે પ્રશ્નનો ધણો વખત લગી નિકાલ ન થયેલો હોવાથી પુષ્કળ ઘોંટાળો ઉત્પન્ન થયો હતો. ઉપરના રેગ્યુલેટીંગ એક્ટથી એ સંધાનો સમજો નાશ થયો નહીં તોપણ તેથી હિલચ પહાનું સમાધાન થતાં આજુ કામ વ્યવસ્થિત તપણે કરવા માટે જન્મેનો એક મત થયો હતો. આ ઘોંટાળો ધણો લાંબો ઇલાજ ચાલ્યો હતો. એક પાસુ પ્રજા ઉપસ્થિત થતાં અગાઉના મૂર્ત અધિકારીઓ તે પોતાના અંગ ઉપરથી ઊડાવી વખત કહાડતા. આ કાયદાથી તેમ થતું બંધ

પડ્યું અને કંપનીના વહિવટને નવો માર્ગ મળ્યો. આ ગોદાવર સામે કંપનીનાં માણસોએ ગમે તેટલો જુમાટો કર્યો, પણ રાજ તથા પ્રધાનો પોતાનો હક સ્થાપન કરવામાં પાછા હટ્યા નહીં. હવે પછી કંપનીના કારભારની મરજી માફક વ્યવસ્થા કરવાની પાર્લામેન્ટને સત્તા છે એમ સિદ્ધ થયું. કંપનીની સ્થાપના વેપાર માટે થઈ હતી; જ્યારે વેપાર કરતાં તેને રાજ્ય પ્રાપ્ત થયું ત્યારે પોતાના અધિકારની હદ તે કુદાવી ગઈ. આથી કંપનીએ મેળવેલું રાજ્ય ઇંગ્લંડ સરકારનું છે, અને તે જરાબર આજે છે કે નહીં તે જોવાનું કામ તેનું છે, એમ આ કાયદાથી સાબીત થયું. આ સિવાય ઉક્ત કાયદાની પ્રસક્ત કલમો ધણી ઉપયોગી થઈ નહીં. અનુભવ ઉપરથી તે ધણીખરી બદલવી પડી હતી. એમ છતાં હિંદુસ્તાનના રાજ્ય સંબંધમાં ઇંગ્લંડ સરકારે કરેલા આ પહેલા કાયદાની યોગ્યતા ઉપર કહેલાં કારણોને લીધે પુરવાર થાય છે. એંગ્લંડ બર્ક આ કાયદાની વિરુદ્ધ હતો. હિંદુસ્તાનનું રાજ્ય હાથમાં આવતાં ઇંગ્લંડના રાજની સત્તા અતિશય વધશે, તેને પૈસાની પ્રાપ્તિ થતાં તે પાર્લામેન્ટને ગજુકારશે નહીં, પૈસાના જોર ઉપર તથા નિમલ્લક કરવાની સત્તા હાથમાં આવતાં, રાજ તથા પ્રધાનમંડળ લોકો ઉપર જીજ્ઞસ કરી પોતાની સત્તા કાયમ રાખી શકશે, અને તેમ થતાં પાર્લામેન્ટની સ્વતંત્રતાને ધોંસ લાગશે એવું તે મહાન નરનું કહેવું હતું.

નવા કાયદા પ્રમાણે બંગાળના ગવર્નર ડૉન હેસ્ટીંગ્સની ગવર્નર જનરલની જગ્યાએ નિમલ્લક થઈ. જનરલ ક્લેવરિંગ (Clavering), મોન્સન (Monson) તથા ફિલિપ ફ્રેન્સિસ (Philip Francis) એ ત્રણ ફ્રેન્સિસજી ઇંગ્લંડથી મોકલવામાં આવ્યા, અને બેરોલ (Barrell) હિંદુસ્તાનમાં જ હતો. સુપ્રીમ કોર્ટના ન્યાયાધીશ તરીકે સર ઇલીઅ ઇમ્પી (Sir Elijah Impey) ની, તથા લે માસ્ટ્રે (Le Maistre), હાઈડ (Hyde), તથા ચેમ્બર્સ (Chambers) ની બીજા ન્યાયાધીશ તરીકે, નિમલ્લક થઈ હતી.

૬. વસુલાતના તથા વેપારના કેટલાક આંકડા—

૧. સને ૧૭૬૬ થી ૧૭૭૩ સુધીનાં આઠ વર્ષમાં કંપનીએ ઇંગ્લંડની બહાર માત્ર મોકલ્યો તેની

- દરસાલ સરાસરી કિમત (પાંડના ૧૦ રૂપીઆને ભાવે) માલ રૂ. ૫૫,૦૩,૯૩૦ તથા રોકડ ચાંદી સોનું રૂ. ૧૨,૧૨,૩૯૦ મળી એકદર રૂ. ૬૭,૧૭,૩૨૦
૨. સને ૧૭૭૦-૧૭૭૩ નાં ચાર વર્ષમાં કંપનીએ બહારથી ઈંગ્લંડમાં આણેલા માલની દરસાલની સરાસરી કિમત (ખરીદ ભાવે) રૂ. ૧,૫૭,૩૮,૫૬૦
૩. સને ૧૭૬૮ થી ૧૭૭૩ સુધીનાં ૭ વર્ષમાં ઈંગ્લંડમાં માલના થયેલાં વેચાણનું સરાસરી વાર્ષિક ઉત્પન્ન રૂ. ૩,૪૨,૩૩,૬૭૦
૪. સને ૧૭૭૨ માં કંપનીનાં બહાર રોકાયેલાં વહાણો ૫૫ તથા તેનો આકાર ... ટન ૩૯,૮૩૬
વહાણો ઈંગ્લંડમાં રહેલાં ૩૦ નો આકાર ટન ૩૨,૦૦૦
કુલે ૮૫ વહાણોનો આકાર ... ટન ૭૧,૮૩૬
૫. સને ૧૬૬૬ થી ૭૨ દરમિયાન ભાગીદારોને દરસાલ બેંચી આપેલો સરાસરી નફો સેંકડે... ૧૧ ટકા.
૬. સને ૧૭૭૨-૭૩ તથા તે પછીનાં બીજાં કેટલાંક વર્ષ લગી સેંકડે નફો ૬ ટકા.
૭. સને ૧૭૭૪ માં અંગ્રાજી ઈલાકાનું વસલ ... રૂ. ૨,૪૮,૧૪,૦૪૦
એમાંથી કુલે મુલકી તથા લશ્કરી ખર્ચ ... રૂ. ૧,૪૮,૮૪,૩૫૦
બાકી ચોખ્ખો નફો રૂ. ૯૯,૨૯,૬૯૦
૮. સને ૧૭૭૪ માં મદ્રાસ ઈલાકાનું વસલ ... રૂ. ૫૨,૪૭,૬૨૦
આર્કટ અને તાંબેરની ખંડણી રૂ. ૩૬,૨૫,૪૫૦
એ મળી મદ્રાસનું કુલે વસલ રૂ. ૮૮,૭૩,૦૭૦
તેમાંથી ખર્ચ રૂ. ૮૧,૪૯,૯૨૦
મુલકી રૂ. ૫,૧૧,૦૪૦
લશ્કરી રૂ. ૬૭,૭૧,૧૪૦
ખાંધકામ રૂ. ૮,૬૭,૭૪૦

ખર્ચ બાદ જતાં ચોખ્ખો નફો ૩.	૧૧,૭૧,૧૮૦
૯. સને ૧૭૭૪ માં મુબઇનું એકંદર વસૂલ ... ૩.	૨૧,૬૧,૬૩૦
" " નો ખર્ચ ... ૩.	૩૪,૭૩,૮૭૦
" બાકી ખોટ ૩.	૨૨,૮૨,૨૪૦
૧૦. બંગાળ તથા મુબઇની સિલકમાંથી મુબઇની ખોટ બાદ કરતાં બાકી ૩.	૮૭,૨૩,૬૩૦
૧૧. લશ્કર બંગાળનું, સને ૧૭૭૪ માં, માણસો	૨૭,૦૦૦
" મદ્રાસનું, સને ૧૭૭૨ માં, " ...	૧૯,૬૭૫
" મુબઇનું, સને ૧૭૭૪ માં, " ...	૬,૪૦૦
કુલે " ...	૫૩,૩૭૫

એમાંના આસરે ત્રણ ચતુર્થાંશ દેશીઓ તથા એક ચતુર્થાંશ યુરો-
પિયન હતા.

સૂચી.

આ સૂચીના નીચે પ્રમાણે ચાર ભાગ કર્યા છે:—

૧. પુરૂષ તથા વ્યક્તિનાં નામની નોંધ.
૨. મુખ્ય શહેર, નદી, પર્વત વગેરેનાં નામની નોંધ.
૩. રાષ્ટ્ર અમર લોકોનાં નામની નોંધ.
૪. મુખ્ય વિષયોની નોંધ.

૧. પુરૂષ તથા વ્યક્તિનાં નામની નોંધ.

અબ્દનીડો-૧૩૧.
અબ્દમ-ઉરશાન-૫૩૬.
અત્તર ખવામ (ઓર્મેઝનો)-૧૦૭
અન્-વરૂદીન-૪૨૮, ૪૩૦, ૪૩૭-૪૫૩.
અફ્ઝાન્સો ડ નોરોના-૧૨૬.
અફ્ઝાન્સો ડ સુઝા-૧૨૪.
અબ્દુલ રઝાક, પ્રવાસી-૭૫.
અબ્દાસ (ઈરાનનો શાહ)-૨૬૬.
અભિસાર-૧૭.
અમિચંદ-૫૫૭, ૫૭૮, ૫૮૨-૮૩,
૫૮૩.
અમિઆટ-૬૧૪-૧૬.
અમીર હુસેન (ઈશ્મ)-૧૦૪.
અમેરિગો વેરપ્પી, વહાણવટી-૧૯૮.
અર્દેશીર (આટાંકસરસિસ)-૩૦.
અસિવર્દીખાન-૫૩૮, ૫૪૦.
અહમદશાહ અબદદ્દી-૬૩૫.
અશોદ-૨૬, ૬૦.
આઈસાબેલા (સ્પેન)-૮૬.

આદિલશાહ-૧૧૧, ૧૧૨, ૧૨૪,
૧૨૬, ૧૨૮, ૧૩૪.
આયર, સર ચાર્લસ-૩૪૫.
આરબખાન-૩૨૩.
આલ્મગોરીઆ (પોર્ટુગીઝ ગવર્નર)-
૧૧૯.
આલ્મુકર્ક, ઑલ્ફાન્સો ડ (પો. ગવ.
ર્નર)-૧૦૨, ૧૦૫-૧૧૮. ઉદેશ,
૧૦૮. ગોવાવિશે એનો મત-૧૧૪,
૧૩૮, ૧૪૨-૧૪૩, ૧૫૪, ૧૬૪,
૧૯૧.
આલ્મુકર્ક, ક્રાન્સિસકો ડ-૧૦૨.
" મેધીઆસ ડ-૧૩૧.
આલ્મીડા, ક્રાન્સિસકો (પો. ગવર્નર)-
૧૦૩-૬, ૧૫૪.
આસદખાન-૩૮૬.
આસફખાન (વઝીર)-૨૫૩-૫૪,
૩૫૨, ૪૫૮-૫૧.
આઝે-૫૦૮.
ઈતિમાદ-ઉદ-દૌલા-૨૫૩, ૩૫૨.

ઇલાહિમખાન-૩૬૩, ૩૬૬.
 ઇમે-યુઅલ-૮૮, ૧૦૩, ૧૧૬,
 ૧૨૦, ૧૪૧.
 ઇલીઝાબેથ, (ઇંગ્લંડ)-૧૨૬, ૧૭૫,
 ૨૦૪, ૨૧૪, ૨૧૬, ૨૧૮, ૨૨૨,
 ૨૨૬, ૨૩૭, ૨૫૦, ૩૭૫.
 ઇલીઝાબેથ (કેસ્ટાઈલ)-૭૮.
 ઇલીઝાબેથ (સ્પેન)-૫૧.
 ઇસ્માઈલ (ઈરાનનો સાહ)-૧૧૭.
 ઇસ્માઈલ (વિભાજન)-૧૧૨.
 ઓકબોરો, કોન્ટ્રેર નિબક-૪૮૪.
 ઓડવર્ડ હુ-૨૦૩.
 ,, ત્રીન્ને-૩૮, ૨૭૫.
 ,, પહેલો-૭૬.
 ઓડવર્ડસ-૨૫૧.
 ઓન (ઇંગ્લંડ)-૩૮૬.
 ઓન્ટોનિઓ ડોરોના-૧૨૭, ૧૩૦.
 ઓન્ટોનિઓ બેરેટો-૧૨૬.
 ઓપોલિનિઅસ ટાએનિઅસ-૧૪.
 ઓથ્લામ-૧૨.
 ઓરિસ્ટોટલ-૨૩.
 ઓરીઅન-૬, ૨૪, ૨૬.
 ઓલીસ-૬૧૫.
 ઓલેકઝાન્ડર, સિકંદર જીઓ.
 ઓલેકઝાન્ડર હુ પોપ-૮૩, ૮૭.
 ઓલેકિસસ મેનેસિસ-૭૦.
 ઓલ્ટન, જોન-૨૧૬.
 ઓવરી-૩૭૬.
 ઓવેલિન-૩૩૨.
 ઓડમ સ્મીથ-૩૬૨.
 ઓડમ, વિલિઅમ, કૅપ્ટન-૨૪૬.

અબટ, સર મોરિસ-૨૯૩.
 આર્મ-૪૫૨.
 આલ્ડવર્થ-૨૪૬.
 આર્મ્સ-ડન-૩૧૦, ૩૧૫, ૩૪૬.
 આગસ્ટસ-૨૬.
 આરેલિઅન-૩૧.
 આલ્ફ્રો-સો કેરફો-૧૩૧.
 આલ્ફ્રો-સો પાંચમો-૮૧, ૮૩.
 આલ્ફ્રો-સો, હેનરી-૭૬.
 આલ્ફ્રેડ, (મુંબઈનો ગવર્નર)-૩૧૧-૧૨
 ૩૧૬-૧૬, ૩૪૬-૪૭, ૩૬૦-૬૧
 આર્ચીસ-૧૦.
 આરગજેન-૩૦૬, ૩૪૨, ૩૮૪-૮૭
 ૩૬૧.
 કડાપ્પાનો નવાબ-૪૫૮, ૪૬૧.
 કમોન્સ, પોર્ટુગીઝ કવિ-૧૨૭. ૧૧૩.
 કન્ટન, (ફ્રેન્ચ સેનાપતિ)-૪૭૮
 કલાઈવ રોબર્ટ-૩૮૩, ૪૪૧, ૪૬૫,
 ૪૮૦, ૫૦૧, ૫૧૦, ૫૭૭, ૬૬૫.
 કલાર્ક (બેલ્જિયમનો કારભારી) ૧૮૧.
 કિલ્લોપેટ્ટા-૨૬.
 કલેમન્ટ, સાતમો પોપ-૩૭.
 કાર્ટર-૬૭૩.
 કાર્ટરફિલ્ડ-૨૮૪.
 કાર્લટન, સર ડબ્લી-૧૮૭.
 કાસમ ખાન-૧૦૧.
 કિડ-૩૭૬.
 કીલિંગ, કૅપ્ટન-૨૪૦, ૨૪૫.
 કીસનવસ-૫૪૮-૪૬, ૫૬૫.
 કુક, કૅપ્ટન-૩૧૪.

કુટ, આયર-૫૨૩.
 કેગિન (અગ્રેજ વેપારી)-૩૧૫.
 કેથેરાઇન (પોર્ટુગલની રાણી)-૧૨૭.
 કેથેરાઇન (પો. ના રાજ્યની હોકરી)-
 ૩-૮.
 કેઓ, વહાણવટી-૧૯૭.
 કેઓ, સબેન્ડિઅન-૨૦૩.
 કેબલ, બ્યોર્ન-૧૨૭.
 કેબલ, પેટા-૮૫-૯૭, ૧૪૪, ૧૪૬.
 કેરિજ, કુટન-૨૪૪, ૨૬૭.
 કેરાન, ક્રામિસ-૪૦૨-૩.
 કેરિઆડ-૫૦૧, ૬૦૭.
 કોટરાસ-૧૮, ૨૦
 કૉવો-ડશ, જૉન-૨૦૮-૯.
 કૉરો-૧૪૮.
 કોઇનાસ-૧૯.
 કોએન-૧૭૫-૮૦, ૧૮૦-૯૧.
 કોકેન, વિલિઅમ-૨૭૮, ૨૮૩-૯૫.
 કોમન-૨૮૨.
 કોનોક-૨૬૭.
 કોપ, કેપ્ટન-૪૪૮, ૪૬૫.
 કોપર્નિકસ-૧૯૪.
 કોરિઆ (પોર્ટુગીઝ)-૧૦૧.
 કોટન-૨૭૨, ૨૭૬.
 કોલમ્બ-૩૯૭, ૪૦૧-૨.
 કોલમ્બસ-૫૦, ૮૪-૮૭, ૧૯૬.
 કોલિન્સ, એડવર્ડ-૧૮૩.
 કોવિલો-૮૪.
 કોમ્સ-૨૪૮.
 કોન્સ્ટેન્ટીનો ઓ ઓગેન્ઝા-૧૨૭.
 કોપેટ-૩૭૦.
 કોસ્મો-૩૭.
 કોસ્મોમ-૪૯.

કોમનેડ, ઓલીવર-૨૪૫.
 ખલીફ હમર-૩૩.
 ખાશીખાન-૩૬૯.
 ખુર્રમ-૨૫૧-૫૮, ૨૬૧.
 ખુશર-૨૫૩.
 ગાજી-ઉદ-દીન-૪૫૧, ૪૮૦, ૪૮૧.
 ગાલિઆ ઓ નોરોના-૧૨૩.
 ગાલિઆ ઓ સા-૧૨૬.
 ગિઓવાની-૩૭.
 ગિફર્ડ, વિલિઅમ-૩૭૦.
 ગિલબર્ટ, સર હંફ્રી-૨૦૭-૮.
 ગેયર, મર જોન-૩૮૩-૮૪, ૩૧૦.
 ગેરી-૩૧૦.
 ગેનાવલ, મર રિચર્ડ-૨૦૮
 ગોડાલ્ફિન-૩૯૧.
 ગોરેટ્ટ-૪૯૫, ૪૯૬, ૪૧૮.
 ગ્રામ્સ-૨૪, બીજો ૨૬.
 ગ્રા સાહેબ-૪૧૬, ૪૪૮, ૪૫૫,
 ૪૭૧-૭૭.
 ગ્રામ્સ, સર જોશુઆ-૨૪૬, ૩૧૫,
 ૩૩૩, ૩૩૭, ૩૫૬, ૩૫૮, ૩૭૩,
 ૩૭૬-૮૦.
 ગ્રામ્સ, સર જોન-૩૧૫, ૩૪૧, ૩૫૨,
 ૩૫૫, ૩૫૬, ૩૯૧.
 ગ્રામ્સ, સર રિચર્ડ-૩૭૩.
 ગ્રાનોક, જોન, ૩૫૭-૩૫૮.
 ગ્રાનુમ-૬૦.
 ગ્રામ્સ, પડેથો-૧૮૯, ૨૬૯, ૨૭૬.
 ગ્રામ્સ, બીજો-૩૨૬-૨૭, ૩૪૭, ૩૭૩,
 ૩૭૫, ૩૯૧.
 ગિનાપ્પા, ગ્રામિરીનો નાયક-૨૮૭.
 ગેરમાણુ રાજ-૬૮.
 ગેન્સલર, રિચર્ડ-૨૦૩.
 ગંગન શેઠ-૫૩૭, ૫૮૨.

ઝરિટનિઅન-૨૧
 ઝાફર પનાન-૧૨૫
 ઝાજોન, કાંટન-૪૬૫
 ઝાફા-૩૩૪, ૩૭૪-૭૫, ૩૭૮.
 ઝામસ દામોડોર-૫૧૦
 ઝામસ, પહેતો, (૭૦-૧૬)-૧૭૫, ૧૭૮,
 ૧૮૫, ૨૬૬, ૩૦૭.
 ઝામસ, ખીજો, (૭૦-૧૬)-૧૬૦, ૨૪૦,
 ૨૪૮, ૨૫૦, ૩૦૭, ૩૩૪, ૩૫૧,
 ૩૭૩, ૩૭૮, ૩૮૦, ૩૯૧.
 ઝામસ, સિલિપ-૨૬૦,
 ઝાન ઓફ ધાન્ટ (ડયુક ઓફ લોકે
 ૨૪૨)-૭૬.
 ઝાન ફરટો-૧૨૩-૧૨૪.
 ઝાન, ચોથો-૧૩૫, ૨૪૫
 ઝાન, ત્રીજો-૧૨૦, ૧૨૭.
 ઝાન પહેલો (ઝાન ધી ગ્રે)-૭
 ઝાન, પીટ-૩૮૫-૮૧.
 ઝાન, ગ્રેટર-૮૪.
 ઝાન, ખીજો-૮૨, ૮૪, ૮૮
 ઝાનસન-૧૮૩.
 ઝામોરિન (સામુરી)-૭૦ ૭૧, ૭૧,
 ૧૦૮.
 ઝાલધીકારખાન-૨૫૧, ૩૭૧-૭
 ઝેવિઅર, ક્રાન્સિસ-૧૫૭
 ટેરી, એડવર્ડ-૨૬૩.
 ટેવર્નિઅર-૧૫૧.
 ટ્રેખી, સર જ્યોર્જ-૩૭૫
 ટ્રાલેમી, ફિલાડેલ્ફસ-૨૫
 ટાવર્સન-૧૮૩, ૧૮૫-૮૭, ૨૪૨
 ડડલે, સર રાબર્ટ-૨૪૮.
 ડનકન, જોનાથન-૬૬, ૭૭.
 ડનોવા-૯૩.
 ડયુકિન-૪૫૪

ડાઇમેમ-૭૪.
 ડાઉટન, ફ્રાન્ક-૨૪૪, ૨૮૮, ૨૭૬.
 ડાયોનિસિઅસ-૭૬
 ડાયો, હાર્ડ-૫૦૭.
 ડાંટી-૩૮.
 ડિમેરી-૪૬૮, ૫૦૦.
 ડીઆમો ડ મેનેઝિસ-૧૨૬.
 ડીઆમો ડીઆસ-૮૮.
 ડીઆસ બાર્થોલોમો-૮૫.
 ડી સુઝા કુગીનો-૧૩૦.
 ડુઆર્ટે-૭૬.
 ડુઆર્ટે ડ મેનેઝિસ-૧૩૦.
 ડુપ્લે-૩૪૫, ૩૪૮, ૪૦૮, ૪૨૬,
 ૪૩૩, ૪૬૭-૫૦૦.
 ડુમાસ-૩૬૮, ૪૧૦.
 ડેનિમ (પોર્ટુગલ)-૭૬.
 ડે, ક્રાન્સિસ-૨૮૧, ૨૮૫.
 ડેરીઅમ-૨૩. ૩૦.
 ડેવતાન્ટ, સર ચાર્લ્સ-૩૬૪.
 ડેવિડ (વાલ્ડોરાન)-૧૧.
 ડેવિસ, જોન-૨૦૮, ૨૨૦, ૨૨૪
 ડ્રેક, સર ક્રાન્સિસ-૧૩૦, ૧૭૫,
 ૨૦૪-૬.
 ડ્રેક, મર્વેર-૫૫૮.
 ડોગીસ-૪૫૩, ૪૫૫, ૪૬૫, ૪૭૬, ૫૦૧
 ડોમ એથેડ-૧૨૮.
 ડોમ લિમા-૧૨૬.
 ટરીક, આરમ મરદાર-૭૪.
 તારાબાધ-૫૦૮.
 તાન્હોરા-૧૩૧.
 તિમ્યા-૮૮, ૧૦૬, ૧૧૩.
 તિમ્બારા-૮૬, ૧૦૧.
 તેમુરવમ-૪૭, ૫૦.
 થોર્ન, ઝેબર્ટ-૨૦૩.

દાઉદખાન પત્ની-૪૧૫.
 દાવને-૮૮.
 દોસ્તઅલી-૪૧૬, ૪૨૦, ૪૫૧
 નજમ-ઉદ-દોલા-૬૨૬-૨૫, ૬૨૯.
 નજમ-ઉદ-દોલા-૬૨૧.
 નજમખાન-૬૩૪.
 નખુકેડન-૬૨-૬૮.
 નરમિંગરાવ, વિજયનગરનો રાજા-૧૦૮
 નંદકુમાર-૫૮૮.
 નુનો ડુના-૧૨૨.
 નાઈટ, જોન-૩૩૩.
 નારાયણ, ચિન્સુરાનો વેપારી-૨૮૫.
 નારાયણ, ઝામોરીનનો યુવરાજ-૧૦૨.
 નારાયણલાલ-૫૫૧
 નારીરજા-૪૫૧-૫૮, ૪૮૦.
 નિઆડસ-૧૫, ૩૧.
 નિકલસન, ડૉક્ટર ૩૫૬.
 નિકેનોર-૧૬
 નિકેપા-૧૬.
 નિકોલમ, પાચમો-૮૩, ૮૭
 નિઝામ-ઉત મુલક-૪૫૧.
 નિનાચતુ-૧૧૩
 નિમો પારખ-૩૧૧.
 નિમાલકર, જાનમા-૪૮૭.
 નૂર જહાન-૨૫૩.
 નેપોલિયન-૩૯૪.
 નોકસ-ડૉક્ટર.
 નોરિસ, સર વિલિયમ-૩૭૨, ૩-
 ૮૫-૮૮.
 પેરેડીસ-૪૩૯.
 પર્ડીકાસ-૧૬.
 પર્વિઝ-૨૫૨, ૨૬૧.
 પરીઝ-૮૨.
 પાઉન્ડ, થોમસ-૨૧૦.

પારીકા-૧૦૭.
 પાંડવ-૨૭
 પિગટ-૪૬૯, ૫૦૦.
 પિટ, થોમસ, મદ્રાસનો ગવર્નર-૩૭૦,
 ૩૭૬-૩૭. ૩૮૫. ૩૯૧.
 પિટર-૪૧.
 પિટર ધી ગ્રેટ-૨૧૬.
 પિડર-૨૭૨.
 પીર મોગન-૪૫૧.
 પેટન ઝામોડર-૪૩૩.
 પેટ્રિક, વોર્નર-૩૭૦.
 પેડો-૭૭.
 પેડો ડ સિન્ગ-૧૩૪.
 પેટ્રી-૩૮.
 પેરમાળ-૬૦.
 પવા-૮૪.
 પંચેય, ડૉક્ટર-૨૬૧.
 પંચિસોન-૩૭૩-૪, ૩૭૮.
 પોમ્પી-૨૮.
 પોરસ-૧૪. ૧૬
 પોર્ટર, -૨૭૨.
 પોર્ટો, પાદરી-૧૫૮, ૧૬૧.
 પોલાદખાન-૧૧૩
 પોલો ડ ગામા-૮૮.
 પ્રતાપસિંઘ (તાન્હેર)-૪૪૮-૪૯.
 પ્રાઈસ-૧૮૨.
 પ્રેટિ, વહાણવગી-૨૨૦.
 પ્રિન્સી-૨૭, ૩૦.
 ર્ડાઈનાન્ડ (એરેગોનનો રાજા)-૭૮
 ફરનાન્ડો-૭૮.
 ફ્રુચુઅરી-૪૩૧.
 ફ્લેચર, સર રોબર્ટ-૬૫૦, ૬૬૭.
 ફાલિઆ (ચિનાઈ મુસાફર)-૬૦
 ફાન્નિમકો કુનીનો-૧૨૭.

ક્રાન્સિમંકો ૬ મામા-૧૧૧, ૧૧૪.
 ક્રાન્સિમંકો બેરેટો-૧૨૭.
 ક્રાયર, ૩૨૬-૩૩૫.
 ક્રિચ્ચ, રાક્ષ-૨૦૮, ૨૧૨-૧૩, ૨૧૬,
 ૨૨૦.
 ક્રિલિપ, ચોથો-૧૩૩.
 ક્રિલિપ, ત્રીજો (સ્પેન)-૭૮, ૧૩૩, ૨૦૬.
 ક્રીનો (સ્પેન ચોટુમલ)-૧૨૬.
 ક્રિલિસ, (સિક્કરનો સરકારો)-૨૦.
 ક્રેરા, સેમેટિકસ-૮.
 ક્રોઈ, કર્નલ-૧૬૩.
 ક્રોબીયર, માર્ટિન-૨૦૬-૦૮.
 બર્સ, લોર્ડ ટેમર-૨૩૯.
 બલવંતમિંગ (બનારસ)-૬૨૦.
 બહાદુરશાહ (ગુજરાતનો સુલતાન)-
 ૧૨૨.
 બાઉટન, ગેબ્રિઅલ-૨૮૪.
 બાબાસાહેબ, ગોવલકો-૩નો સનાપતિ-
 ૩૭૦.
 બાર્ડી-૩૮.
 બાર્થોલોમા ડીઆર્સ-૮૩, ૬૫.
 બાર્બોઝા(પો. વહાણવટી)-૬૬, ૨૦૧.
 બાલ્બોઆ (સ્પે. વહાણવટી)-૧૬૯.
 બાલાજી બાજીરાવ-૪૬૨, ૪૮૩.
 બીઅર્ડ, જોન-૩૮૪, ૮૬, ૩૬૧.
 બિટો-૧૩૩.
 બુચિયર રિચર્ડ-૫૦૯.
 બુસી-૪૫૩, ૪૫૬, ૪૮૦, ૪૮૬,
 ૫૦૦, ૫૧૦.
 બુયરી, જનરલ-૪૪૨.
 બુટસ-૨૯.
 બુન, આઇએકે-૧૮૮.
 બુસ-૩૪૯.
 બેકાવિટ-૨૧૬.

બેરેટ, કુપ્ટન-૨૪૩.
 બેહરોંગ, કુપ્ટન-૨૩૩.
 બેરીન, વિલિઅમ-૨૨૦ ૨૩૩.
 બેરેટ, વિલિઅમ-૧૬૬.
 બેરા, સર જોન-૨૧૫.
 બેલ્કવેલ, ઓલ્ડરમેન-૨૩૭.
 બોય, પીટર, ડચ ગવર્નર-૧૭૬.
 બોફર્ટ, ડચુક ઓફ-૩૮૩,
 બોબીઆ-૧૦૧.
 બોમટ-૧૮૩
 બોવલિએ-૪૦૭.
 બોલ્ટવન, એડમારલ-૪૪૩.
 બારકર, રવિવર્મા-૬૪.
 મનરો, સર હેક્ટર-૬૬, ૬૧૬.
 મનવિક્રમ સામુદ્રી-૭૬.
 મરીનો એન્ડ્રુ-૪૬.
 મકોરા-૪૦૨.
 મલિક આપાઝ-૧૦૪.
 મલિક ઇબ્ન-દિનાર-૬૮.
 મલ્હારરાવ (ગોવાનો કારભારી)-
 ૧૧૨-૧૩.
 મહમદઆલી (કર્નાટકનો નવાબ)-
 ૪૫૩-૫૪, ૪૫૮, ૪૬૩-૬૪, ૪૬૮-
 ૭૧, ૪૯૯, ૫૧૨.
 મહમદઅલી (નાયર)-૬૯.
 મહમદ બેગડો-૧૦૫.
 મહમદ (મલિક ખાન)-૯૯.
 મહમદ ચરીફ-૪૫૧.
 મહમદશાહ(ગુજરાતનો સુલતાન) ૧૨૩.
 મહમુદ (ખંબાતનો સુલતાન)-૧૨૪.
 મકોજી-૪૭૬.
 મેડેસ્લો-૩૨૨.
 માઇકલ નોરાના-૧૩૩.
 માઇકલબોર્ને-૨૩૯.

માણિક્ય-૫૩૭.
 માની, ધરાની ધર્મસુધારક-૩૧.
 માકુષ્માન-૪૩૮-૩૯, ૪૪૭, ૪૫૩.
 માર સાપાર-૬૪.
 માદોપોલો-૪૬-૪૯, ૭૪.
 માર્ટિન-૪૦૩-૬.
 માર્સી, એન્ટની-૨૪૨.
 મારકરીના-૧૨૪, ૧૨૯.
 માર્કર, સર રે-શમ-૩૪૩, ૩૫૩,
 ૩૭૦.
 મિડલ્ટન, ક્રેપ્ટન-૨૨૦, ૨૨૪, ૨૩૮,
 ૨૪૧.
 મિડલ્ટનહોલ-૨૧૮, ૨૪૨.
 મીરકાસમ-૬૧૭.
 મીરજાદર-૫૪૦, ૫૮૨, ૫૯૦.
 મીરજુમલા-૩૪૨, ૩૪૮, ૩૫૦.
 મીરાન-૬૦૭.
 મીલ, જેમ્સ-૫૦૨.
 મુકરખખાન-૨૫૧, ૨૫૮.
 મુજફ્ફરજી-૪૫૦-૬૨.
 મુન-૫૨.
 મુશરરાવ ધોરપડે-૪૫૫-૫૬, ૪૭૨.
 મુન્તાજમહાલ (ખુમની સ્ત્રી)-
 ૨૫૩, ૩૫૨.
 મુર્તઝાઅલી-૪૧૬, ૪૭૮.
 મુશિફુલ્લીખાન-૩૬૪, ૫૩૭.
 મેકોલે-૩૭૮.
 મગાસનીસ-૨૪.
 મેથોલ્ડ, ક્રેપ્ટન-૩૭૭-૭૮.
 મેનેઝીસ, ટોમ હેનરી ક, (પો. ગવર્નર)-
 ૧૨૦-૨૧.
 મેરી, ઇંગ્લેન્ડની રાણી-૨૦૩-૪.
 મેલીસન-૪૬૪.
 માર્ચ-૪૩૪, ૪૬૭.

મૈર્ય બાદશાહ-૨૬.
 ચાકુખખાન-૩૬૧.
 મુલ, સર હેનરી-૩૪૪.
 મુસદ્દા આદિલશાહ-૧૧૦-૧૧૧.
 મુસદ્દા મુર્શી-૧૧૦.
 મધુજી ભોંસલે-૫૩૮.
 મધુનાથદાસ, જુઓ રામદાસ પંત.
 મસલખાન, વિજયપૂરનો સરદાર-૧૧૪.
 મહિમખાન-૩૬૪.
 મણોજી શિંદે-૪૮૪.
 મળમળ-૩૭૧, ૫૪૯.
 મળસાહેબ-૪૭૧.
 મળસાપંત-૪૮૫-૮૬,
 મળનારાયણ-૬૦૭, ૬૧૬-૧૭.
 મળમે, પ્રોફેસર-૫૬.
 મળ ફુલમ-૫૪૦, ૫૫૪.
 મળે, સર વાલ્ટર-૫૬.
 મળકુટ-૬૦, ૭૪.
 મિઆલ, લોરેન્સ-ડચ ગવર્નર, ૧૭૭.
 મિચર્ડ કેમ્પ્બેલ-૩૧૫.
 મીઝાખાન, મહમદ-૬૨૬.
 મીમેલુ ડલ્ડ-૪૦૧.
 મીચુકી-૪૬-૪૭.
 મીખાખાન ૧૨૫-૨૬.
 મી, અંબેદકર-૬૬૫.
 મેન્ટ, જેમ્સ-૧૭૭.
 મેનોલ્ટ-૫૭૫-૭૬.
 મેમડ, ક્રેપ્ટન-૨૦૯, ૨૧૩
 મેન્ટલ, ટોમસ-૨૭૭.
 મેન્ટ-૩૧૯, ૩૪૭.
 મે, સર ટોમસ-૧૭૮, ૨૪૮-૬૬,
 ૨૭૩, ૩૮૬, ૩૮૮, ૫૪૨.
 લાદુચ-૪૫૮.
 લાખુને-૬૬, ૪૦૮, ૪૩૦-૪૩૩-૩૭.

लाक्षी, कर्कट-५०१, ५१५.
 लावुड-५३७.
 लिम्बो, पोप-३७.
 लिटलटन, सर ओडवर्ड-३८४-८५.
 ३८१.
 लि-संडाटन-१६८ २१६.
 लिगापा नायक-३५३, ३९.
 लीमेन्टीम-३८४.
 लुध ओपेड-१२८, १६४.
 लुध १४मो-३८८, ३८४, ३८७, ३८८.
 लुध १५ मो-३८८, ४०१.
 लेंगहोर्न, मर विलियम-३७०.
 लेन्डरट, कॅप्टन-७१३, २२०, २२४,
 २३७, ३१४.
 लेन्वॉर-३८८, ४०७.
 लेपेड सेकरीरा-११८.
 ला, केन्थ मेनापती-४६५, ४७१, ४७५.
 लॉरेन्स, मेन्डर-४४८, ४५५, ४६८,
 ४७५, ५०५.
 लॉरेन्सो-३७.
 लॉर्ड हेनरी, सुस्तनो भवर्नर-२७५.
 लॉरिड-४१७, ४६१.
 लुडरस-६०८.
 लारडो ड गामा-७, ५१, ८८-८५,
 ८७-१०१, १२०, १४६, १५६.
 लिन्डर, सर ओडवर्ड-३४२, ३५२.
 विलियम, लीमे-३८०, ३८८.
 वीरराव चव्हाण-६४.
 वीलोपी, सर लु-२०३.
 वुड, कॅप्टन जेम्स-२१७.
 वेष्ट, सर नीडालस-३८३, ३८४,
 ३८६-८८,
 वेस्टसपपर-५४, ५८२
 वेड, कॅप्टन-७७६.

वेडल, जेन-१८३.
 वेमथ, कॅप्टन-२३२.
 वॉटसन, ओडमीरल-५०१, ५१०, ५७२,
 ५७६.
 वॉन्सिटाई-६०८, ६२६.
 वॉर्न हेनरी-६०८, ६१५, ६७३.
 वॉलमिंगहम-२२३.
 सडरमन्ली-४१८, ४२३, ४२६.
 सडन-५३३.
 सन्निशियन-१२७, १६४.
 समर-६१८.
 मयागतम-४६२, ४७८, ४८०.
 सलीम, इमरानो सुलतान-११७.
 सलीमशाह, तुर्क आदशाह-५०, ५३,
 १२१.
 मलीकान-६२३, ६१८.
 मला-३२०, ३५३.
 साधनेचुम-३०.
 सादुल-४१५.
 मारीस, कॅप्टन-२४७.
 सादानी-१०३, १३१.
 सिडर (सेलेब्रिटी)-८, ८, ११,
 १३-२४, ३८४.
 मिन्नेस-११३, १६५.
 सिडर, विलियम-८, २८, ३८४-८५.
 सितापराय-६०० ६४६.
 सिध्वेरा-१२३.
 सिसाग्रीस-१०.
 सुम-३२३, ३५३.
 सुरान-विहोला-५३६, ५४७, ५५०,
 ५६०-६३.
 सुवेमान, (तुर्क सुलतान)-१०१.
 मेडमटम, योयो-८३.
 मेन्ट रोगम-७०, १३१.

સેન્ટ ક્લૅફ-૪૭.
સરોનો-૨૦૧.
સેલ્યુક્સ-૧૪.
સેન્ટિસ, યોમસ-૩૭૪.
સોદ્રે-૯૯.
સોબિન-૫૦૧.
સોમ, સર સ્ટીફન-૨૨૦.
સોરેઝ-૧૬૪.
સોલિસ-૨૦૦.
સોપેયો, સોપો વાઝ ૬-૧૨૧-૧૨૨.
સોનર્સ-૪૬૮-૬૯, ૪૯૯-૫૦૦.
સોલોમન-૧૧, ૧૩.
સૈયદ લરકરખાન-૪૪૫, ૪૮૯-૯૦.
સ્થાણુરવિગ્રહ-૬૪.
સ્ટીફન, ક્રીસ્ટોમસ-૨૦૮, ૨૧૦-૧૨.
સ્ટીફ ૩ ગામા-૧૨૪.
સ્ટીફ, વેપારી-૨૬૭.
સ્ટેપર, વિચર્ડ-૨૧૮, ૨૨૦.
સ્ટ્રેબો-૮, ૨૪, ૩૦.
સ્ટ્રુટ, હરમત વાન-૧૮૧-૮૪, ૧૮૬.
સ્ટેન્ગ-૬૨૧, ૬૨૫-૨૬.
સ્મિથ, વિન્સેન્ટ (મિતિહાસકાર)-૧૫.
સ્મિથ, સર ટોમસ, ૨૧૮, ૨૨૦,
૨૨૪, ૨૪૯, ૨૯૩.
શકસ્તિખાન-૩૪૩, ૩૪૮, ૩૫૪.
શરસે, સર એન્ટની-૨૬૬-૬૮.
,, સર રોબર્ટ-૨૬૬-૬૮.
શકરાયાર્ય-૬૧.
શાપુરી (સોપાર)-૩૦.

શાહજહાન-૨૭૪, ૩૪૨.
શાહુજી-૪૪૮-૪૫, ૫૦૮.
શિવાજી-૩૬૩, ૪૦૪.
શ્રીરંગરાય, ચંદ્રગિરિનો નાયક-૨૮૧.
હડસન, હેનરી-૨૦૮, ૨૩૩.
હાનો (કાર્યજ)-૨૬.
હાસુખલ-૭૮.
હિરિન્સ-૩૪૯.
હિપોન, કેપ્ટન-૨૩૪, ૨૭૯.
હિપ્પાલસ-૨૮.
હિફ્ટીઅન-૧૬, ૧૯.
હિરામ-૧૨.
હીરોડોટસ-૮.
હુમાયુ-૧૨૨.
હેરીઅન-૫૦.
હેમિલ્ટન, કેપ્ટન-૭૧.
હેનરી, આદમ (મગ્સક)-૨૦૨.
હેનરી, આકસેન્ડન-૩૧૮.
,, બ્રીન્ને-૪૦૧.
,, ચોથો-૪૦૧.
,, સાનમો (મગ્સક)-૧૮૧.
હેનરી, રાજપુત (પોર્ટુગલ)-૭૯-૮૦.
૮૨-૨૧૪.
હોમર-૮.
હોકીન્સ, કેપ્ટન-૨૪૨.
હોકીન્સ, જોન-૨૦૪, ૨૭૩.
હોલવેલ-૫૪૬ ૫૫૯, ૬૦૬.
હોલ્ડ-૩૭૫.
હોટમન, કોર્નેલિઅસ-૧૬૯-૧૭૦.

૨. મુખ્ય શહેર, નદી, પર્વત વગેરેનાં નામની નોંધ.

અકાખાનું અખાત-૧૧-૧૨.
અગોન-૧૦૬.
અંજલીપ-૧૦૪.

અટક, જુઓ તક્ષસિલા.
અડીઆર-૪૩૯.
અંખુર-૪૫૩.

અમલવાદ-૧૦૪, ૨૫૯.
 અમલ્લી-૩૬.
 અમેરિકા-૫૧, ૧૯૮, ૩૯૫, ૩૯૬,
 ૩૯૮.
 અમદ્યા-૨૧૬.
 અરણી-૪૭૪.
 અસિનો બંદર-૨૫.
 આફ્રિકા-૩૯૫.
 આમરદર્શન-૧૭૭.
 આઈટ-૩૪૯, ૪૫૦, ૪૭૦, ૪૭૪, ૫૨૦.
 આરબી સમુદ્ર-૭.
 આર્માગમ-૨૮૬.
 આરાબેલા-૨૩.
 આર્યોઆનો ઉપસાગર-૮૫.
 આરકલન-૪.
 ઇશ્વર અથવા મિસર દેશ-૭, ૧૦, ૩૯૪.
 ઇમ્બર-૧૨.
 ઇડોમ-૫.
 ઇરાન-૩૭૬.
 ઇરાની આખાત-૭, ૨૭૪, ૩૮૭.
 ઇલાથ-૧૨.
 ઇરપહાન-૨૬૭.
 ઉદ્યતવાની લકાઈ-૬૧૮.
 એલસાસાપેલ-૪૪૩, ૪૬૩.
 એકર-૫.
 એકીન-૧૭૩.
 એઝોર-૮૧, ૮૭.
 અનુવર્ષ-૪૬, ૨૦૯, ૨૧૪.
 એટીઓક-૩૫.
 એઓયના-૧૭૪, ૧૭૭, ૧૭૯,
 ૧૮૦, ૨૩૭.
 એમેઝોન-૨૫૦.
 એમ્પ-૧૯૩.
 એરેઝાન-૧૯૨.

એલેક્ઝાન્ડ્રીઆ-૯, ૧૪, ૨૫, ૩૪,
 ૪૩, ૫૨.
 એલેપો-૪૪, ૫૨.
 ઓક્સસ-૫.
 ઓક્સબર્ગ-૪૫.
 ઓરીર-૧૨.
 ઓર્મઝ-૮૪, ૧૦૭, ૧૧૫, ૧૩૩,
 ૧૪૫, ૨૬૭.
 ઓર્ગાબાદ-૪૬૨.
 ઓહિદ ઉદ્દે ઉદ્દે-૧૭.
 ફદહાર-૫૫.
 ફડલોર-૪૪૧, ૪૪૨, ૫૧૭.
 ફર્નાટક-૩૮૮, ૪૦૪, ૪૧૮, ૪૨૫.
 ફર્નુલ-૪૬૧.
 ગુબા-૧૯૭.
 ફલકતા-૩૫૮, ૩૯૮, ૫૦૧, ૫૫૫.
 કાંચી-૬૦.
 કાનાતુર-૬૯, ૮૪, ૧૦૪, ૧૯૩.
 કાફા-૫૦.
 કાપુલ-૫૫.
 કારીકલ-૪૧૮, ૪૨૦, ૪૬૦.
 કાર્યેજ-૬, ૧૦, ૭૮.
 કાવેરીપાક-૪૭૫.
 કાસારગોડ-૬૮.
 કાસીમન સમુદ્ર-૫, ૨૦૪.
 કાસીમ બજાર-૨૮૬, ૩૪૩, ૫૩૭,
 ૫૪૬, ૫૫૩.
 કાગો સમુદ્ર-૫, ૬.
 કિમીઆ-૬.
 કિલ્લા-૧૦૪.
 કિલ્લાન ઉદ્દે કાલમ-૬૪, ૬૮, ૧૦૦,
 ૧૪૫.
 કેટન (કિતાન)-૩૩.
 કેપ ઓફ ગુડ હોપ-૮૬, ૩૧૪.

કેરક-ગુઓ મલખાર.

કેરા-૫૫, ૯૦.

કેલિકટ-૫૧, ૬૩, ૭૦, ૭૪, ૮૪,
૮૯, ૯૮, ૯૯.

કેરટાઈલ-૭૮.

કેંગો-૮૩.

કેમીન-૭૦, ૭૫, ૭૬, ૯૬, ૧૯૩,
૨૧૬.

કેકુગુર (કાનાનુર)-૬૦, ૬૮, ૧૯૩.

કાન્ડેટીનોપલ-૬, ૩૪, ૩૫, ૩૯,
૪૦, ૪૩, ૪૭, ૫૦, ૫૫, ૧૯૪.

કોલોસ-૨૫, ૨૮.

કોમોરો-૨૫૧.

કોરેગામ-૪૮૪.

કોલેલંગ-૪૭૮.

કોલમ-કિરકોન ગુઓ.

કોસોન-૪૫.

ખંભાત-૧૦૧, ૨૪૨.

ખટવાની લકાઈ-૬૧૭.

ખાઈમરધાટ-૧૪, ૧૩૧.

ખાંડીઆ-૫.

ગરસપા-૧૧૧.

ગેલાબંદર-૨૮.

ગોવલકોન્ડા-૨૭૮, ૨૭૯, ૩૧૩,
૩૫૬ ૩૭૧, ૪૦૩.

ગોમરન-૨૬૮.

ગોવા-૮૪, ૧૦૯-૧૧૧, ૧૩૬.

ઘેરીઆ-૬૧૭.

ઘોઘા-૯૫.

ચંદ્રગિરી-૨૮૧.

ચંદ્રનગર-૩૯૮, ૪૦૪, ૫૧૭,
૫૭૫, ૫૭૮.

ચન્નાપટ્ટુ-મદ્રાસ ગુઓ ૨૮૨.

ચમ્પીની ખીણ-૫૭.

ચિંગલપટ-૪૭૮.

ચિત્તાગામ-૬૨૨.

ચિત્તાગામ-૩૫૬, ૩૫૯.

ચિનમુરા-૨૮૫.

ચીન-ખાન. ૫, ૬, ૨૪૬-૨૪.

ચૌલ-૧૦૪, ૧૨૯.

ચંચરા-૨૭૪.

ચંકીત્રા-૧૭૩.

ચંદ્રનાપટ્ટુ-૧૨૭.

ચંચા-૧૭૨.

ચંચક-૨૬૭.

ચંચ-૩૭૧, ૪૫૬, ૪૫૮.

ચુનોઆ-૪૦ ૯૪.

ચુલિઓપોલિસ-૨૮.

ચેરસલમ-૧૨, ૪૦.

ચેલોર-૧૭૩.

ટર્નેટ-૧૭૩, ૨૦૫.

ટાપર-૫, ૭, ૧૧, ૧૨, ૩૧.

ટાશિસ-૧૨.

ટિશિસ-૫.

ટીબેટ-૫૭.

ટીચીનાપોલી-૪૧૭, ૪૫૪, ૪૬૪-
૬૫, ૪૭૪.

ટેલિયરી-૬૨.

ટોન્વીન-૧૯૩.

ડમારકસ-૫, ૧૨, ૪૩, ૪૪.

ડાન્યુમ-૬.

ડાબોલ-૯૮, ૧૨૬.

ડુલ્લે-કેટલે-આગા-૪૬૧, ૪૭૫.

ડેલ્ટા-૩૦૪.

ડેરિઅન-૧૯૯.

તળેગામ-૪૮૪.

તક્કસિલા-૧૪, ૧૬, ૧૭.

તાંબોર-૩૯૯, ૪૧૭, ૪૪૮.

તાડમુર ઉંડે પાલમયરા-૫, ૧૨, ૨૭.
 તારાપુર-૧૨૩.
 તાલીકોટ-૧૦૮, ૨૭૭.
 તિમેર-૧૭૨.
 તિરનાવાપી-૬૦, ૭૨.
 તિરવાદી-૪૫૬.
 તાવલુકોર-૬૦.
 થાણા-૧૨૩.
 થિઓડોસિઆ-૬૦.
 દમણુ-૧૩૬.
 દમણચેરી ઉંડે અંબુર-૪૫૩.
 દેવીકોટા-૪૪૮, ૪૯૯, ૫૧૮.
 દીવ-૧૨૩.
 નતની બુશિર-૮૮.
 નામક નદી-૧૪.
 નાગાપરણુ-૪૭૨.
 નાતાલ-૮૮.
 નાનકીન-૩૨.
 નાવાઝેમગલા-૨૦૪.
 પંથમ-૧૧૦, ૧૫૦.
 પટના-૨૮૬, ૬૦૭, ૬૧૮.
 પટલ-૨૦.
 પનામાતી મયોગીબુમિ-૧૯૯.
 પાણીપતની લકાષ-૬૩૫.
 પાલમાયરા-ગુએ તાડમુર.
 પીમા-૩૬.
 પુલાકન-૧૮૧.
 પેકીન-૪૯, ૫૫, ૧૩૧.
 પેગુ-૧૧૩.
 પેટુલિ (નિજમપણુ)-૨૪૩, ૨૬૯.
 પેરા-૪૩.
 પેરીસના કોલકરા-૪૪૦.
 પેર-૧૯૯.
 પેસેટાકન-૫.

પેસીશીક મહામામરની મોધ-૧૯૮
 ૨૦૧.
 પો-ડીચરી-૩૯૮, ૪૦૪, ૪૧૯,
 ૪૪૪, ૪૪૯.
 પોર્ટુ લુધ-૪૩૭.
 પ્લાસી-૫૪૮, ૫૮૮.
 રુધારે-સ-૩૭.
 રુધોરિસ-૧૭૨.
 રિંગોડ બંદર (નિપાન)-૨૪૬.
 શીલીપાલન બેટ-૨૦૧.
 ફોર્ટ વિલિઅમ-૩૮૪, ૫૪૬, ૫૭૧.
 ફોર્ટ મેન્ટ રેવિડ-૪૪૧, ૪૪૨,
 ૪૯૯, ૫૧૮.
 ફોર્ટ સેન્ટ જ્યોર્જ-૩૮૫, ૪૩૪,
 ૫૨૧.
 હર્મોસા-૧૬૩.
 બકમરની લકાષ-૬૧૯.
 બમદાદ-૬, ૯.
 બંગાળા-૩૭૬, ૩૮૭, ૨૬૪, ૩૮૮,
 ૩૯૧, ૩૯૯.
 બટેવિઆ-૧૮૧, ૧૭૩ ૧૭૯.
 બરહાવાન-૬૬૨.
 બનિસ-૭૫, ૮૮.
 બરહાનપુર-૨૩.
 બસરા-૯, ૩૩.
 બહુર-૪૩૮, ૪૭૮.
 બાકુ-૫.
 બાંકીપુર-૬૧૫.
 બાહુમ-૫.
 બાઝીલ-૨૦૦.
 બાન્ડા-૧૭૪.
 બાગલમોડમ-૧૭.
 બાલામાર-૨૮૫, ૩૪૩.
 મિરસ-૧૮૬.

બુખારા-૪૯.
 બુખારા-૪૩૦, ૪૪૩.
 બુખારા-૨૧૪.
 બેંગ્લીઆ-૧૬.
 બેંગ્લીઆ-૧૩૧, ૧૬૩, ૨૩૭.
 બેંગ્લીઆ-૨૭૩.
 બેંગ્લીઆ-૨૧, ૬૪.
 બેંગ્લીઆ-૪૪.
 બેંગ્લીઆ (મદ્રાસ)-૨૮૨.
 બેંગ્લીઆ-૧૬.
 બેંગ્લીઆ-૮૧.
 બેંગ્લીઆ-૧૧૨, ૨૦૧,
 બેંગ્લીઆ-૫૦.
 બેંગ્લીઆ-૬૮.
 બેંગ્લીઆ-૨૬,
 બેંગ્લીઆ સમુદ્ર-૧૭.
 મદ્રાસ-૩૩, ૩૫, ૬૦, ૩૮૪, ૧૮૩.
 મદ્રાસ-૬૮.
 મદ્રાસીપટ્ટણ-૨૮૦, ૩૮૬, ૪૫૬, ૫૧૪.
 મદ્રાસ-૨૭૬, ૨૮૨, ૩૭૩, ૩૮૨,
 ૩૮૫, ૩૮૮, ૩૯૮, ૪૦૩, ૪૩૫,
 ૪૩૬, ૪૩૮, ૪૪૩, ૪૬૬, ૫૨૧.
 મદ્રાસ-૮૧.
 મદ્રાસ-૨૭.
 મદ્રાસ-૫૬, ૭૫.
 મદ્રાસ-૧૧૨, ૧૭૨.
 મલિન્દ-૮૮.
 મલિન્દ-૧૦૭.
 માડાગાસ્કર-૮૪, ૩૭૬, ૩૮૮,
 ૪૦૧-૪૦૨.
 માદ્રાસ-૧૨૩.
 માંડવગઢ-૨૬૨.
 માંડવગઢ-૬૧૨.

મીલાન-૪૦.
 મુંબઈ-૧૨૩, ૩૭૩, ૩૮૨, ૩૮૩,
 ૩૮૪, ૩૮૬, ૩૯૦, ૩૯૧, ૩૯૮.
 મુસિદાબાદ-૫૩૭, ૬૩૭, ૬૩૮.
 મુંબઈ-૧૬૩.
 મુંબઈ-૨૫.
 મોઝામિક-૮૮, ૧૨૬.
 મોઝામિક-૧૦૪, ૧૪૬.
 મોઝામિક-૧૦૬, ૧૨૫.
 મોઝામિક-૨૦૩.
 મુઝામિક-૩૭૪, ૩૮૧.
 રાજપુર-૨૭૬.
 રાજા સમુદ્ર-૩૭૪, ૩૮૭.
 રાજા-૧૨.
 રિઓડેટા નદી-૨૦૦.
 રમસામ-૧૧૭.
 સકનો-૬૧૬.
 લાસેટા-૨૦૦.
 લામિના-૮૩.
 સિરખત-૫૧, ૫૨, ૧૩૬.
 લુએક-૪૫.
 વડોદરા-૨૪૬.
 વડોદરા લુસિર-૮૧, ૮૭.
 વસઈ-૧૨૩.
 વડોદરા ટાઉન, મદ્રાસ-૨૮૨.
 વાંડીવાસ-૫૨૩.
 વાતાપી (બાદામી)-૬૦.
 વાંદરા-૧૨૩.
 વાલડોરની કિલ્લો-૪૬૦.
 વિજયદુર્ગ (ધેરીયા)-૫૧૧, ૫૦૮,
 ૫૧૦.
 વિજયનગરનું રાજ્ય-૭૫, ૮૮, ૧૦૮,

કાયદા ધવાનાં કારણો, ૩૦૩.
 વિરૂદ્ધ લોકગર, ૩૦૩. જાકાત તપા-
 સણી, ૩૬૧. ધારીગર, ૩૪૬. સભ્ય
 સ્થાપવાની ધરખા, ૩૦૭-૩૧૮.
 ઔરંગઝેબ સાથે યુદ્ધ, ૩૫૯-૩૬૯.
 કારે લગી ગએલો ખાનગી વેપારી
 ટો, ૩૭૩. નવી વિરૂદ્ધ કંપનીની
 સ્થાપના, ૩૭૩ એક કંપની વચ્ચે
 હિંદુસ્તાનમાં વિરોધ, ૩૮૨. એક
 કંપનીનો ભેગાણ માટે ભાજમક, ૩૮૮.
 મહેસન, ૨૮૧-૩૯૧. ગોરો-
 શ્ચિનનો ચુકાદો, ૩૯૨. સભ્ય સ્થા-
 પવાની મિલકત, ૩૯૩. હિંદુસ્તાન
 યત્રવાનો હેતુ, ૩૯૪. કંપનીની સારી
 સ્થિતિ, ૪૧૧. અંગ્રેજ ફ્રેન્ચ યુદ્ધ, ૪૨૯.
 કંપનીની મનદ, ૨૨૧-૨૨૬, ૩૩૦,
 ૨૯૨, ૩૦૭, ૩૪૨, ૩૭૧, ૩૮૦,
 ૩૮૯, ૩૯૧. વેપારી માલ એકઠો
 કરવો, ૩૯૮-૩૯૯. ખરીદી અને
 વેચાણ, ૩૯૬, ૬૫૧. જાકાત માફી,
 ૪૫૪, ૪૫૫. અંગ્રેજ લોકોની શત્રુતા,
 ૫૪૭. સાંપત્તિક સ્થિતિ, ૬૪૩. કંપ-
 નીનો અધિકાર અને જીલમ, ૬૫૪.
 વજુર લોકોની કુશલા, ૬૫૨-૬૫૩.
 મીઠું, તંબાકુ, સોપારીનો નવો
 મકતો, ૬૫૬. પાલામેન્ટની તપાસ
 અને નવી વ્યવસ્થા, ૬૬૧, ૬૭૩-
 ૬૭૯. કરન અને આયત, ૬૭૪-
 ૮૦. બે કાયદો, ૬૮૧-૮૪. મનદ
 અને મુદત, ૬૭૪, ૬૮૩
 કંપની-પોર્ટુગીઝ, ૧૩૪-૧૩૫. કચ
 ધરત કંડીઆ કંપની, ૩૩૫. એ-
 શિઆદીક કંપની, ૨૩૫. આરેન્ડ
 કંપની, ૨૩૫. સ્ટાટિસ્ટિક કંડીઆ

કંપની, ૩૩૫, ૩૪૯. મસ્જીદી કંપની,
 ૩૦૩, ૩૧૫ તર્કી કંપની, ૩૭૮.
 સિવેન્ટ કંપની, ૩૬૫-૩૬૬, ૩૧૫.
 ફ્રેન્ચ કંપની, ૩૩૫. કાર્ટન કંપની,
 ૩૭૬-૩૭૮, ૨૮૮.
 કીશાયત, દર વગેરે (વેપાર સમંધો)
 ૯૩, ૧૪૦, ૧૪૫-૧૪૬, ૧૬૩-
 ૧૬૪. નફો 'મુકસાન', વહાણોની
 મંજૂઆ, ૩૩૯-૪૩. પહેલી સફરની
 કિશાયત, ૩૩૬-૩૩૮, ૩૪૫-૪૬.
 નાણાની કિશાયત, ૩૪૭, ૩૭૫-
 ૩૭૭, ૩૮૧, ૩૮૧, ૩૦૭-૩૦૫
 આબાદી, ૩૩૮-૩૪૦. દરિદ્રતાનું
 કારણ, ૩૪૧-૩૪૨. બક્ષિસ વગેરે,
 ૫૮૯-૫૯૦. દીવાનીની કિશાયત,
 ૬૪૦, ૬૪૭-૬૪૮. નવા મકતાની
 કિશાયત, ૬૬૦, ૬૬૧, ૬૬૬. વેપાર
 તથા સજાકારનારના આકા, ૬૮૫.
 ખ્રિસ્તી ધર્મનો પ્રસાર-૧૧૫,
 ૧૧૬, ૧૨૧, ૧૨૯, ૧૫૬-૧૬૩
 કુસેદસ અથવા ધર્મયુદ્ધ-૮,
 ૩૫, ૪૦, ૪૩
 મુલામ લોકોનો વેપાર-નિગ્રા,
 વગેરે ૬૧, ૮૧. ૧૫૨, ૧૬૧, ૩૨૮-
 ૩૨૯.
 ચાહનો વેપાર અને અમેરિકા-
 ૬૭૮-૭૪
 ચાંચીઆ-૮૯-૯૦, ૩૪૮, ૩૭૨-
 ૩૭૬.
 ચિત્રકળા-૨૫૮-૨૫૯.
 જાકાત તપાસણી-૩૩૫, ૩૪૫,
 ૩૫૩-૩૫૪, ૩૬૬.
 જાકાત માફી-૫૪૨, ૬૧૨.

જાત્રા—૪૬

ગેડ ગીદડસ અથવા વેપારી સમ-૭ ૧૮

ડબ્બલ લશ્ચુ—૬૪૫

ઠાકાની મલમલ—૩૩૮

ઢલના—અગ્રજ અને પોદુંગીઝની

૧૧૫-૧૧૬, ૧૭૬-૧૭૭ ડચ અને

પોદુંગીઝની, ૧૭૧-૧૭૪, ૧૮૯,

૧૮૨, અગ્રેજ હસ્ટ ઈન્ડિયા કંપની

ના તથા મોગનનો કરની, ૩૨૦-૩૨૭

અગ્રેજ અને ડચ કંપનીની, ૨૧૭-

૨૧૮ અગ્રેજ અને ફ્રાન્સના ઉદ્યોગ

ની ૩૮૬-૩૮૮ વિનાયતી અને દેશી

ફોજની, ૪૭૮-૪૮૨ કુલે અને

વનાઈવની, ૪૬૬-૪૭૦

તૈનાતિકોજ—૪૫૨, ૪૫૭, ૪૬૧

દસ્તક—૫૪૦ ૬૧૦

દુકાળી, ગુજરાતમાં—૨૭૫

સુરતમાં, ૨૮૧

દીવાની અને નિઝામી ૬૩૭ ૬૪૮

ધર્મમતસરોધકપદ્ધતિ (ઈનકવી

ગીસન)—૧૫૫

નેવીગેશન એક્ટ—૨૮૮, ૨૮૦

નાહું—પોન્ડીચેરી ૪૧૦, પોદુંનાણું

૬૫૦, નાણાની તગી

નાકર લોકોને લાંચ અને બક્ષિસ

વગેરે—૬૬૧

નાકાશાસ્ત્ર, રાજ પુત્ર હેનરી-૭

પહુલી પૃથ્વી-પ્રદક્ષિણા ૭૦૦.

પાશ્ચિમાત્ય કુવાયત-૫૦૩

પોપનું ફરમાન (પરદેશની બહુમણી

બાબ) -૮૩ ૮૬-૮૭

પ્રાચ્ય પ્રક્ષોની કુચી-૫૪.

ખાદશાહનું ફરમાન-૫૩૬-૫૩૮,

૫૪૨

બેડાનું તહનીમું- ૩૦૯

મરહી, લંડનમાં-૭૩૮, ૩૭૭.

મહામખ સમારંભ—૧૧.

મેડીકનું તહનામું—૭ ૭૫,

મુંબઇનો ધેરો—૩ ૧

રેગ્યુલેટીંગ એક્ટ-૬૮૧-૮૨

દાપ અને પરિણામ-૬૮૩-૮૪

રાજ્ય કાન્તિનાં પ્રત્યક્ષ પરિણામ-

૬૨૮

રેશમ-૫-૧, ૭૮-૭૯

લંડનનું તહનોમું-૩૦૮

વકીલ (અગ્રેજ તરફથી દિ દુસ્તા

સ્તાનમાં આવેના)-મિડનહોલ

૨૧૬-૨૧૭ એન લાકિન્સ ૨૪૨

કેપ્ટન કેરિજ, ૨૪૪ સર ટોમસ રો

૨૪૮ મરજન બાકિન, ૨૮૪. સર

વિલિ ગમતોરીસ, ૩૮૫ જોન મર્થન

અને કોગી સરહોદ ૫૪૦

વખાર-૪૪-૪૫

વટવેલી પ્રખાની ઉત્પત્તિ-૧૧૬,

૧૧૮, ૧૫૨-૫૩, ૧૬૬-૬૭

પહેલી ૧૬, ૨૮૦

વણકર લોકોની હાલમારી

૬૫૨-૫૩.

વિન્ડસરનું તાલનામું-૭૪.

વિથાખાપદ્મ-૫૧૩.

વેનીઝુલા-૧૯૮.

વેનિસ-૩૮-૩૯, ૫૧, ૯૪.

વોલકોંગા-૪૬૫.

વોલગા નદી-૨૦૪.

સતારા-૩૯૯, ૪૪૨.

સારાગોઝા-૨૦૨.

સાઈટ્યા-૫૦.

સાવાતુર-૪૬૧.

સાઈબેટ-૧૩૦.

સિઆમ-૧૧૩, ૧૦૩, ૩૫૬,

સિડોન-૫. ૧૧.

સિરઆ-૪, ૬.

સિલોન-૧૦૪, ૧૧૯, ૧૭૧, ૧૯૩,

સીઆરાલીઆન-૮૩.

સુડાની સામુદ્રધુની-૧૭૩.

સુમાત્રા-૧૧૩, ૧૭૨.

સુરત-૨૪૨, ૩૮૭, ૩૮૪, ૩૮૧.

૩૮૭, ૩૮૮, ૩૯૦.

સુવર્ણદર્મ-૫૧૦.

સુવાળી-૨૪૩, ૨૪૪, ૨૫૧, ૩૨૦.

સેન્ટ ઇયોર્જ-૨૮૨.

સેન્ટ ટોમે-૩૨, ૧૯૩, ૩૫૩, ૩૭૭,

૪૦૩, ૪૩૯, ૪૪૦.

સેન્ટ લુધ-૪૩૩, ૪૪૩.

સેન્ટ હેલીના-૯૩, ૩૧૪, ૩૮૮.

મેન્ટાક્રુઝ-૮૫.

સલિબિઝ બેટ-૧૯૩,

મોશલા-૧૨, ૮૪.

સ્પૂટા-૮૦.

સ્વેઝનું અખાત-૧૧.

સહર (અરબસ્તાન)-૬૮.

શ્રીરંગબેટ-૪૬૪, ૪૭૬. ૧૯૧.

હસનઅબદાલ-૧૬.

દેરાખાદ-૪૫૦.

૩. રાષ્ટ્ર, અગર લોકોનાં નામની નોંધ.

આરબ મુસલમાન-૧૦, ૩૨,

૩૪-૩૫, ૫૨, ૫૩, ૫૬-૫૯,

૬૭, ૭૦, ૭૪, ૮૮, ૯૧, ૯૬, ૯૯,

૧૦૩, ૧૦૪, ૧૦૬, ૧૦૭-૧૧૩,

૧૧૬, ૧૧૭, ૩૧૨-૩૧૮.

ઇટાલીનાં પ્રજાસત્તાક સંસ્થાન-૩૬-૪૦.

અંગ્રેજ-અનુકૂળ બુદ્ધિ ૩૪.૬૧ અને

પ્રસંગાનુસાર બુદ્ધિ ૧૯૩-૯૪; બહા-

દુર વહાણવટીઓ ૨૦૪-૨૦૮. પોર્ટુ-

ગીઝનો અનુભવ, ૧૬૫-૧૬૬. શર-

આતના પ્રયત્ન, ૧૯૬-૧૯૭. જળ-

માર્ગ, ૨૩૦. રાજ, ૨૯૩; હિંદુસ્તાન

જીતવા વિશેનું આશ્ચર્ય, ૩૯૪. અંગ્રે-

જનો વિજય, ૫૯૭. વધુમાટે આગળ

જુઓ ઇસ્ટ ઇન્ડિઆ કંપની.

૯૪-૧૩૪-૧૩૫. પૂર્વક્રમ, ૧૬૦-૧૭૦.

પોર્ટુગીઝની સલાહ, ૧૭૧-૧૭૨.

રાજ્ય વિસ્તાર, ૧૭૧-૧૭૪. અંગ્રેજો-

પનાની કતલ, ૧૮૦-૧૮૫. જુઝ-

મની પરકાટ, ૧૮૯-૧૯૨. પુર્વ-

હીપસમુદ્ર, ૧૯૨. પડતીનાં કારણો.

૧૯૨-૧૯૪. નોકરોનો પગાર, ૧૯૪.

જપાન તરફ પ્રયત્ન ૨૪૮, તકરાર,

૩૦૮. જંગાળામાં મુદ્દ, ૬૦૫.

જુર્ક મુસલમાન-૪૯, ૫૩, ૧૨૨,

૧૨૬, ૧૪૩-૧૪૪.

નાયર લોક-૬૦, ૬૨, ૬૬.

પોર્ટુગીઝ-૫૨-૫૬, ૭૪-૭૬, રાજ
૭૭, ૧૧૯, ૧૨૬, ૧૩૩, ૧૩૫,
૧૩૯, ૧૪૦, ૧૪૧. ઉદય, ૭૭-૭૯,
૮૨, ૮૪, ૯૬, ૯૪, ૧૦૪. હિંદુસ્તા-
નમાં પોર્ટુગીઝનો ઇતિહાસ, ૧૧૫.
ધર્મ પ્રસાર, ૧૧૫, ૧૧૬, ૧૨૧,
૧૨૯, ૧૫૬-૧૬૩. હિંદુસ્તાનમાં
પોર્ટુગીઝ રાજ્યનો વિસ્તાર, ૧૧૯.
રાજ્ય વ્યવસ્થા, ૧૩૦. વેપારનો
અંત, ૧૨૯. ઉત્તરતી કળા, ૧૩૧-
૧૩૪. અવ્યવસ્થા, ૧૩૧. રાજ્યકા-
રનારનું ધોરણ, ૧૩૫-૧૩૯. આર-
માર, ૧૩૬-૧૩૭. સૌર્ય, ૧૩૮. વ્યા-
કર, ૧૩૯, ૧૪૫, ૧૪૬-૧૪૮. એ-

સઆરામ, ૧૪૯. બુદ્ધ, ૧૬૩-૧૬૭.
અંગ્રેજોનો અગડો, ૨૪૩-૨૪૫. અં-
ગ્રેજોનો આશય અને સલાહ, ૨૭૩-
૨૮૫ અને ૩૭૩.

ફિનશિયન-૭, ૧૦, ૧૧.
ફેન્ચ લોકો-૩૦૬. અંગ્રેજ અને ફે-
ન્ચ વચ્ચે ફરક, ૩૯૬. વેપાર, ૩૯૭.
રાજ, ૪૦૦. અંગ્રેજ જોડે, મુદ્દ,
૪૧૧. વિજય, ૪૫૫.

મરાઠા-૬૩૩, દોષ, ૬૩૪.
મલબારમાના સુસલમાન-૬૭-
૭૦.

યાહુદી-૧૧.
રોમન લોકો-૩૬-૩૦, ૧૩૯.

૪. મુખ્ય વિષયોની નોંધ.

આરમાર-૧૩૬, ૧૬૧, ૨૩૬, ૨૪૫-
૨૪૬, ૨૭૦, ૨૭૨, ૩૧૨-૩૧૪,
૩૧૯, ૪૪૪.

ઇસ્ટ ઇન્ડીઆ કંપની (અંગ્રેજ)-
સ્થાપના, પ્રકરણ ૮મું. સ્થાપનાનો
ઉપક્રમ, ૨૧૩. પહેલી બેઠક, ૨૧૭-
૨૨૧. રેઝ્યુલેટક કંપની, ૨૧૯. સનદ
મેળવવાની ખટપટ, ૨૨૧-૨૨૬.
સનદોએ મળેલી સત્તા, ૨૨૪-
૨૨૬. ઉદ્યોગની મર્યાદા ૨૨૬. બંડો-
જના શેર, ૨૨૭-૨૨૯. પહેલી
સફર, ૨૨૬-૨૨૭, ૨૩૬-૨૩૮.
નોકર શાકની રહેણી, ૨૩૩.
નિયમિત સફર, ૨૩૬, ૨૪૨-૨૪૬.
બીજી અને ત્રીજી સફર, ૨૨૯-૨૪૧.
પાંચમી અને છઠ્ઠી સફર, ૨૪૨.
પોર્ટુગીઝ સાથેનો અગડો, ૨૪૩.
સુરતની લડાઈ, ૨૪૪. સામાયક

બંડોજની પદ્ધતિ, ૨૪૧. સુરતની
ડોરી ૨૭૩. ફરજ, સંકટ, ૨૭૧-૨૭૨.
કોમરેલે ફરેલી વ્યવસ્થા, ૨૮૬-૨૮૨.
કોર્ટન કંપની સાથેનું જોડાણ, ૨૮૯.
નવી સનદ અને નિયમો, ૨૯૧-૨૯૨.
નોકરોનો પગાર તથા અંતર્વ્યવસ્થા,
૨૯૩-૩૦૨. રૂપાંતર, ૨૯૬. રચના,
૨૯૬-૨૯૮. પગાર, ૨૯૫, ૨૯૯.
નિમજૂક, ૨૯૮. ખર્ચ, ૨૯૯-૩૦૦.
નિતિ તથા રહેણી, ૩૦૧. ખાનગી
પગાર, ૩૦૨-૩૦૫. મુંબઈની સ્થા-
પના, ૩૦૬-૩૧૫. મળેલી ખાસ
સત્તા, ૩૦૭. નોકર લોકોની રહેણી,
૩૨૦, ૩૨૧, ૩૨૫. નિતિ અને
નિયમ, ૩૨૫. વ્યવસ્થા, ૩૨૭.
કાંક, ૩૨૦-૩૨૧. બાપા, ૩૨૨.
દંક, ૩૨૨, ૩૨૫. વખાણમાં આપના
અનાચાર, ૩૨૬. અધિકાર, ૩૨૬.

યસાહુત-૬૮-૪૫, ૧૦૦, ૩૦૭
 વેપાર-ધનમપન્નતાનું બીજ ૧-૧.
 યુરોપ અસિઆમાંના પ્રાચીન વેપાર-
 રતા રાજમાર્ગ, ૪-૬. પ્રાચી-
 ન ઇતિહાસ, ૧. વજુજાર, ૫.
 વેનીઝની આબાદી, ૫૧. યુ-
 રોપની નાણાખંધી, ૪૯. સેવડ
 દેવડ, આપવે, ૯૫-૯૬. પોર્ટુગીઝનો
 દક્ષિણ તે તેની દક્ષિણ, ૧૩૯,
 ૧૬૩-૧૬૭. સિથલનગની જગર
 ૧૮૩-૧૯૪. ખાનગી વેપાર, ૩૦૦.
 ક્રિસ્ટ દેખીઆ કંપનીની આબાદી,
 ૩૩૧. નિયમિત અને અનિયમિત
 વેપાર વચ્ચે ઝગડો, પ્રકરણ ૧૩ મુ
 ૧૭૪-૩૮૦. વપારનો માલ એકઠો
 કરવો, ૩૮૧-૩૮૭. ખરીદી અને
 વેચાણ, ૬૫૦-૬૫૨. વેપાર ખુલ્લો
 મુકવો, ૬૫૫-૬૫૬. ચાહનો વેપાર
 અને અમેરિકા, ૬૭૮-૮૦.

વેપારની જખમ-૭-૮, ૮૮,
 ૫૫-૫૬. ફિલિપીની, ૮૯-૯૦, ૯૩,
 ૧૪૫-૧૪૯, ૨૦૯, ૨૩૬-૨૩૭.
 ૨૪૨-૨૪૩, ૨૭૧-૨૭૨, ૨૮૦,
 ૩૨૪-૩૩૧, ૩૩૪-૩૩૫, ૩૪૨,
 ૩૬૬.

સામાયિક ભડાળની પદ્ધત-
 ૩૮૮-૨૯૧, ૩૩૭, મંકડ, ૨૧૯ ૩૦૫
 ૩૧૧, ૩૩૪, ૩૯૧-૩૯૩

મુરતની કોડી-૩૦૧-૩૦૩

મુરત પ્રેસીડેન્સી-૭૭

મુરોખાર-૨૯૫, ૩૫૧, ૩૫૪.

સ્વરાજ અભિમાન ચર્ચા-પ ૨૧

ક. ૫ મી. ૫૯૭. સ્વદેસી, ૪૭૨-
 ૪૭૩. રાષ્ટ્રીય જહાનું કારણ, ૫૨૯-
 ૫૩૩

હસ સંધ-૪૫-૫૭, ૨૧૯

